T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE TEVHÎD
(BAŞLANGIÇTAN XVI. ASRIN SONUNA KADAR)

DOKTORA TEZİ

İSA AKPINAR

İSTANBUL 2017

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE TEVHÎD

(BAŞLANGIÇTAN XVI. ASRIN SONUNA KADAR)

DOKTORA TEZİ

İSA AKPINAR

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. ÜZEYİR ASLAN

İSTANBUL 2017

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi İsa AKPINAR'ın "Klasik Türk Şiirinde Tevhid (Başlangıçtan XVI.Asrın Sonuna Kadar)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Doç. Dr. Üzeyir ASLAN Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof. Dr. Sebahat DENİZ Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Yrd. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof. Dr. Mehmet ATALAY İstanbul Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Yrd. Doç. Dr. Cemal AKSU İstanbul Üniversitesi	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 28./07./ 2017 tarih ve 2017/15-06 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VI
ÖZET XII
ABSTRACT XIII
KISALTMALAR XIV
GİRİŞ 1
A. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE TEVHÎD 1
1. Kelâm İlminin Eşiği: Tevhîd 1
2. Hâl ve Mâkâm Arasında: Tasavvuf Düşüncesinde Tevhîd 4
B. EDEBİYATTA TEVHÎD 7
1. Şiirde Allah'a Yöneliş: İlâhiyât 8
2. Türlerin Akrabalığı: Tevhîd, Tahmîd ve Münâcât 8
3. Klâsik Şiirde Tevhîdin Sahası 10
3.1. Divanlar 11
3.2. Mesnevîler 12
3.3. Mensûr Eserler 13
I. ARAP VE FARS ŞİİRİNDE TEVHÎD 15
A. ARAP ŞİİRİNDE TEVHÎD 15
B. FARS ŞİİRİNDE TEVHÎD 25
1. Teşekkül Devrinden Samânîlerin İntihâtâtına Kadar 25
2. Gazneli, Selçuklu, Hârezmşâh ve Atabekler Devri 30
3. İlhanlılar ve Sonrasındaki Mahâllî Hânedânlar Dönemi 76
II. KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE TEVHÎD 116
A. TEŞEKKÜL DEVRİ (XI-XIV. Asırlar) 117
1. Doğu Türkçesi 118
2. Batı Türkçesi 128
B. ÇAĞATAY, AZERBAYCAN VE MEMLÛKLU SAHASI (XIV.-XVI. Asırlar) 193
1. Çağatay Sahası 195
2. Azerbaycan Bölgesi 216
3. Memlûklu Muhiti 221
C. OSMANLILAR DÖNEMİ (XV-XVI. Asırlar) 225
1. II. Murâd (1420-1451) 227
1.1. Halk Tipi Mesnevîler 264
2. Fâtih Sultân Mehmed (1451-1483) 274

3. II. Bâyezîd (1483-1512) 323
4. I. Selîm Hân (1512-1520) 406
5. Kânûnî Sultan Süleymân (1520-1566) 423
6. II. Selîm (1566-1574) 509
7. III. Murâd ve Sonrası (1574-1595, 1595-1600) 527
III. TEVHÎDLERDE ŞEKİL VE MUHTEVÂ 586
A. TEVHÎDLERDE YAPI VE ŞEKLÎ HUSUSİYETLER 586
1. Nazım Şekilleri 586
1.1. Mesnevî 586
1.2. Kasîde 588
1.3. Gazel 589
1.4. Musammatlar 590
1.5. Rübâî 591
1.6. Kıtʿa 592
1.7. Nazım 592
1.8. Tuyug 592
1.9. Müfred / Matlaʿ 593
1.10. Müstezâd 593
2. Kâfiye ve Redif 593
3. Vezin 595
4. İsimlendirme ve Başlık 596
5. Lisân Hususiyetleri 599
6. Üslup ve Edâ 603
6.1. Hitâbet 603
6.2. İstifhâm ve Suâl 607
6.3. Tekrîr 609
6.4. İstiâre 613
6.5. Hikemî 614
6.6. Didaktik 616
B. TEVHÎDLERDE EDEBÎ MUHTEVÂ 620
1. Sebkler ve Tarzlar 620
1.1. Teşbîh 620
1.2. Tenzîh ve Takdîs 623
1.3. Temcîd 625
1.4. Tehlîl 629
2. Allâh'ın Edebî Yönden Tasavvuru ve Teşbîh 632
2.1. Kudretli Hükümdâr 632

2.2. Yaratıcı Sanatkâr: Miʿmâr ve Nakkâş 635
2.3. Mücellâ Maʿşûk 636
3. Hikâyelerde Tevhîd 641
3.1. Ashâb-ı Kehf 642
3.2. *İskendernâme* 646
3.3. Husrev u Şirin 648
IV. TEVHÎDLERDE FİKRÎ ZEMÎN VE KAYNAKLAR 652
1. Kelâmî Muhtevâ 653
1.1. Zât 654
1.1.1. Müteâl Varlık 661
1.2. Sıfât ve Esmâ 664
1.3. Efʿâl 670
1.3.1. Mevcûdâtın Yaratılması, İhyâsı ve İfnâsı 670
1.3.2. Âlemin Meşiyyeti 674
1.3.3. Târihî Şahsiyet ve Hâdiseler 676
2. Tasavvufî Muhtevâ ve Sufiyâne Tecrübe 678
2.1 Mârifetullâh ve Gizli Hazîne 679
2.2. Vahdet-i Vücûd 681
2.2.1. *Leyse fi'd-dâri gayruhû deyyâr* 685
3. İsbât-ı Vâcib ve Tevhîd 688
3.1 Burhânî Delîller 692
3.1.1 İmkân 692
3.1.2. Hudûs 699
3.2. Hatabî Delîller 705
3.2.1 Gâye ve Nizâm 705
3.2.2. Kabûl-i Amme 715
3.3. İsbât-ı Vahdâniyet: Temânuʿ 716
3.4. İstişhâd 720
4. Tevhîdlerde Âyet ve Hadisler: İktibâs ve Tercümeler 721
4.1. Kur'ân-ı Kerîm 722
4.1.1. Sûreler 724
4.1.1.1 *Fâtiha* 724
4.1.1.2. *İhlâs* 727
4.1.2. Âyet İktibâsları 730
4.1.2.1. Zât 731
a. *Allahu nûru (...) meselü nûrihi ke-mişkatin (...) nûrun ʾalâ nûr* 731
b. *ʾAle'l-ʾarşi istevâ* 732

c. *Küllü men âleyhâ fân* 732
d. *Küllü şey'in hâlikun illâ vechehu* 732
e. *Külle yevmin hüve fî şe'n* 733
f. *Lâ şerîke lehu* 733
g. *Lâ tudrikuhu'l-ebsâr* 733
h. *Leyse ke-mislihi şey'un* 734
ı. *Limeni'l-mülkü'l-yevme lillâhi'l-vâhid* 734
i. *Lev kâne fîhimâ* 734
j. *Semme vechu'llâhi* 735
k. *Yahkumu mâ-yurîd* 735
l. *Yef'alu'llâhu ma yeşâ'* 735
4.1.2.2. Sıfât 736
a. *'Alâ külli şey'in kadîr* 736
b. *Âlimü'l-gayb* 736
c. *Kâhiru fevka'l-'ibâd* 736
d. *Nahnu a'lemu* 737
4.1.2.3. Ef'âl 737
a. *Ahseni takvîm* 737
b. *Alleme âdeme'l-esmâi küllehâ* 737
c. *İnnâ nahnü nezzelnâ* 738
d. *Kerremnâ* 738
e. *Keyfe yuhyi'l-arza ba'de mevtihâ* 738
f. *Mâ halaktu'l-cinne ve'l-inse* 738
g. *Kün fe yekûn* 739
h. *Min 'alak* 739
ı. *Nahnu kasemnâ* 740
i. *Nefahtu fîhi min rûhî* 740
j. *Ve mine'l-mâ'i küllü şey'in hayy* 740
k. *Ve yerzukhu min haysü lâ yahtesib* 740
4.1.2.4. Tesbîh 741
a. *Subhâne'llezî esrâ* 741
b. *Subhâneke lâ 'ılme lenâ illâ mâ* 741
c. *Subhâne te'âlâ ammâ yekûlun* 741
4.1.2.5. Emîr ve İhtâr 742
a. *Fe-hel min müdekkir* 742
b. *Fe'nzur ilâ âsâri rahmetillâhi* 742
c. *Fezzekkir innemâ ente müzekkir* 742

d. *Fezkurûni* 743
e. *Hel min mezîd* 743
f. *La taknatû min rahmeti'llâhi* 743
g. *Lâ tekrabâ hâzihi'ş-şecere* 744
h. *Len tenâlü'l-birre hattâ tunfikû* 744
ı. *Leyse li'l-insâni illâ mâ-sa'â* 744
4.1.2.6. Telmîh 744
a. *Ânestü nâren* 745
b. *Berzahun lâ yebğıyân* 745
c. *Câ'e emru rabbike* 745
d. *Ev elka's-sem'a ve huve şehîd* 745
e. *Eyne tezhebûn* 745
f. *Kâbe kavseyn* 746
g. *Lâ raybe* 746
h. *Lâ uhubbü'l-âfili* 746
ı. *Len terânî* 746
i. *Men indehu ümmü'l-kitab* 747
j. *Ülî ecnihatin* 747
Ulû'l-ebsâr 747
4.1.2.7. Münâcât 748
a. *E'ûzu bi-Rabbi'l felak. Min şerri ma halak (...) Min şerri hâsidin izâ hased* 748
b. *İn küntüm tuhibbūn (...) yuhbibkumullâh* 748
c. *Va'fü 'annâ rabbenâ va'ğfir lenâ* 748
4.2. Hadîsler 749
a. *Küntü kenzen mahfiyyen en a'rafu (...)* 749
b. *Lâ uhsî senâ* 750
c. *Levlâke levlâk mâ halakte'l-eflâk* 752
d. *Mâ 'arefnâke hakka ma'rifetik ve mâ 'abednâke hakka ibâdetik* 752
e. *Men arefe nefsehu fekad 'arefe rabbuhu* 754
f. *Tefekkerû fî âlâ'l-lahi ve lâ tefekkeru fi'llâh* 754
SONUÇ 757
BİBLİYOGRAFYA 760
TEVHİDLER TABLOSU 861

ÖNSÖZ

Klâsik şiir geleneğinde dinî his ve tefekkürün mahsûlü olan tevhîdler, teşekkül devrinden itibaren bu edebiyatının merkezî türleri arasında yer almaktadır. İlk nüvelerini Câhiliye devri Hanîf şairlerinde gördüğümüz tevhîdler, İslâm'ın zuhûruyla birlikte tür hüviyeti kazanmaya başlamıştır. Bu türün ilk kâmil nümûneleri ise Hicrî III. asırdan itibâren verilmiştir. Fars şiirinde ise Samânîler devrinden itibaren tevhîd şiirlerine tesâdüf etmekteyiz. Yaklaşık bir asır sonrasında da klâsik Türk edebiyatının ilk eseri olan *Kutadgu Bilig*'te Türkçe'nin ilk tevhîdini görürüz.

Klâsik Türk şiirinin en yaygın nazım türleri arasında yer alan tevhîdler, Eski Türk Edebiyatı sahasında hazırladığımız tezin mevzûunu teşkîl etmektedir. Çalışmamızın sınırları; klâsik şiir geleneğimizin ilk eseri eseri olan *Kutadgu Bilig*'in kaleme alındığı Karahanlılar devrinden başlamakta, XVI. asrın sonlarında ise nihâyete ermektedir. Tayîn ettiğimiz bu zaman dilimi içinde Türkçe'nin yazı dili olarak kullanılan bütün lehçelerinde telîf edilen edebî eserler, çalışmanın inceleme kapsamına alınmıştır. Kronolojiye bağlı kalmak sûretiyle çalışmaya esas tuttuğumuz dönemi, üç bölüme ayırdık. Teşekkül Devri olarak isimlendirdiğimiz ilk bölüm, Karahanlılar devrinden başlayıp Osmanlı ve Çağatay sahası edebiyatlarının tekâmül ettiği döneme kadar uzanmaktadır. Hakaniye ve Hârezm lehçeleri ile kaleme alınan eserleri Doğu Türkçesi, Oğuz -Kıpçak lehçesiyle telîf edilenleri ise Batı Türkçesi başlıkları altında inceledik. İkinci bölümde Çağatay, Azerbaycan ve Memlûk sahasında, 1600 yılına kadar vücûda getirilen eserleri değerlendirdik. Üçüncü bölüm olan Osmanlı sahası Türk Edebiyatı için mebde' olarak II. Murâd tahta cülûs ettiği 1420 yılı esas alınmıştır. Osmanlı dönemi için bu tarihi merekeze almamızın aslî sebebi, Anadolu'nun farklı bölgelerinde hüküm süren beyliklerin müstakil bir edebî muhite sahip oluşlarıdır. Karamanlı, Germiyanoğlu, Aydınoğlu, İsfendiyârlı gibi beyliklerin hâkim olduğu merkezlerdeki kuvvetli bir edebî hayatın bulunması, bu tasnîfinimizde belirleyici olmuştur. Yıldırım Bâyezîd döneminde dahi Osmanlı muhitinde eser veren Türk şairinin azlığı ve bu isimlerin de diğer beyliklerden gelmiş olması gözlerden kaçırılmamalıdır. Bu sebeple Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin edebî merkez olmaya başladığı II. Murâd devri, Osmanlılar devri için başlangıç kabûl edilmiş ve öncesindeki Anadolu Selçuklu ile beylikler dönemi, klâsik edebiyatın teşekkül dönemi içinde değerlendirilmiştir.

Tez çalışmamıza esas teşkîl eden tevhîd metinleri, yukarıda zikrettiğimiz zaman dilimi içinde kaleme alınan eserlerden tespît ve temîn edilmiştir. Bu dönemde vücûda getirilen divân, mesnevî ve mecmûa-i eşʿârlar; araştırmamızın esas malzemesini oluşturmuştur. Mecmua-ı eşʿârların sadece ilmi neşre mevzu olanları incelenmiştir. Yazma hâlde bulunan binlerce mecmuanın muayyen bir türde yazılan şiirlerin tespîtinde incelenmesi, bir doktora çalışması mesaisi içinde mümkün değildir. Esasen şiir mecmualarının konumuz açısından ehemmiyeti, müstakil divanı günümüze intikal etmeyen şairlerin şiirlerini ihtiva etmesidir. İlgimizi de daha ziyade bu tip derlemenin esas alındığı mecmualar üzerinde yoğunlaştırdık. *Mecmû'a-i Kasâyid-i Türkiyye, Câmi'ü'n-Nezâ'ir, Mecmûatü'n-Nezâ'ir* gibi mecmualar vasıtasıyla divanı günümüze ulaşmayan şairlerin tevhîdlerini tespît edebildik.

Mevzûumuz tevhîd şiirleri olmakla birlikte mensûr ve manzûm karışık olarak telîf edilen eserleri de çalışmamızın sınırları içine aldık. Bazı şairler, bu tarz eserlerindeki manzûmeleri divanlarına dâhil etmemektedirler. Aynı şekilde divanı olmayan ya da günümüze intikâl etmeyen bazı şairler için de bu tür eserler şiirlerin tespiti açısından kıymetli bir kaynağa dönüşmektedir. Daha da önemlisi tevhîdlerin bir telîf geleneği olması hasebiyle, manzûm ve mensûr karışık eserlerin mukaddimelerinde bir hayli manzûm tevhîde tesâdüf edilmektedir. Bu sebeplerle, manzûm ve mensûr memzûç eserleri de araştırmamızın sınırları dâhilinde tuttuk.

İncelememize tez, kitap ve makâle olarak neşredilen eserler kaynaklık etmektedir. Bunun yanı sıra yazma eserlere de mürâcaat edilmiştir. Tezimize esâs teşkîl eden dönem içinde kaleme alınan tevhîdlerin tamamına ulaşmaya çalıştık. Fakat bu gâyemiz "imkân dâhilinde" kaydıyla mukayyettir. Şöyle ki Klâsik Türk Edebiyatı sahasında kaleme alınan eserlerin mükemmelen hazırlanmış bir envanterinden mahrûm olduğumuz gibi bilinenlerin de kâmilen neşredilmediği vâkıadır. Peyderpey gün yüzüne çıkan eserlerin varlığı, bu literatürün zaman içinde genişleyeceğinin en müşahhas delîlilidir. Metin neşri çalışmalarının hâlihazırda devam edişi, çalışma müddetimiz boyunca bizi ilgili eserlerin takîbine mecbûr bırakmıştır. Her ne kadar bir çok kaynağa internet vasıtasıyla ulaşmak mümkün olsa da yeni açılan üniversitelerle birlikte dergi ve yayınevi sayısının hızlı artışı takîbi güçleştirmektedir. Bunun yanı sıra, varlığından haberdar olduğumuz bazı eserlerin tez veya kitap olarak neşre hazırlandığı bilgisi, bizi bu çalışmaların âkıbetini takîbe de icbâr etmiştir. Akademik yükümlülüklerin bir cüz'ü

olarak hazırlanan doçentlik ve profesörlük takdîm tez/eserlerinin az sayıda basılıp ilgili kişilerin dışında kimseye ulaşmaması, bu hususta karşılaştığımız mikro problemler arasındadır. Bütün bu realiteleri göz önünde bulundurarak tevhîdlerin tespitinde, "imkân dâhilinde" kaydı düşülmüştür. Yazma eserlerden istifâde ise iki cihetle mümkün olmuştur. Varlığından haberdar olduğumuz eserlerin "ulaşabildiğimiz" yazmalarına mürâcaat edilmiştir. "Ulaşabildiğimiz" kaydı evvela katalog bilgisi, sâniyen elde edilebilirlik ile mahduttur. Yurtdışı yazma eser kütüphanelerinde bulunan eserlerin incelenmesi ise oldukça sınırlı kalmıştır. Bu kütüphanede yer alan eserlerin temîni, bir doktora çalışmasının çok ötesinde maddî külfet ve mesâî gerektirdiği için bundan sarf-ı nazar edilmiştir. Okuma hatalarıyla malûl çalışmalar ve neşredilmiş hâline ulaşamadığımız eserler dolasıyla da yazmalara mürâcaat zarûreti hâsıl olmuştur.

Tez çalışmamızın Giriş bölümünde, tevhîdin İslâm düşüncesi ve edebiyattaki yeri üzerinde durulmuştur. Evvelâ, tevhîd manzûmelerindeki fikrî arka plânın daha iyi anlaşılması gâyesiyle kelam ve tasavvuf düşüncesinde tevhîd ele alınmıştır. Daha sonra edebiyatta tevhîdin ne olduğu bahsine geçilmiştir. Evvelâ tevhîd türünün tanımı ve sınırlandırılması yapılmış daha sonra akraba türlerle olan münâsebetine temâs edilmiştir. Devamında tevhîdlerin yer aldığı divan, mesnevî ve mensur eserler; tevhîd tarzındaki şiirleri ihtivâ edip etmemesi yönüyle ilgili olarak incelenmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümü, klâsik edebiyatta tevhîd geleneğinin teşekkül ve tekâmül safhalarını görmek için Arap ve Fars şiirindeki menşei ve tarihî gelişimine tahsîs edilmiştir. Arap şiirinde Câhiliyye, Sadrülislâm, Emevî döneminde kaleme alınan tevhîd türünün nüve ve nümûneleri tespit edilerek incelenmiştir. Abbâsîlerin ise XI. asrın nihâyetine kadar olan dönemi üzerinde durulmuştur. Klâsik Türk Şiiri ile daha sıkı bir münâsebeti olması itibariyle Fars şiiri tevhîd geleneği daha mufassalan tedkîk edilmiştir. Evevelâ, Farsça'nın bir şiir dili olarak tebârüz ettiği devirden Sâmânîlerin nihâyetine kadar olan dönem ele alınmıştır. Daha sonra Gaznelilerin zuhûrundan Selçuklu Atabeklerinin inhitâtı arasındaki iki buçuk asırlık geniş zaman diliminde ortaya konan eserler incelenmiştir. Son bölümde ise İlhanlı Devletinin teessüsünden Timur'un vefatına kadar olan dönem değerlendirilmiştir. Üç devre taksîm ettiğimiz yaklaşık beş asırlık bu devrede kaleme alınan eserlerin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Evvelce zikrettiğimiz "ulaşılabilirlik" kaydı, bu bölümdeki tedkîkimizde de esas prensibimiz olmuştur. Tevhîd türünde kaleme alınan Türkçe şiirlerde; üslûp ve

muhtevâ, sebk ve tarzların şekillenmesindeki Farsça yazan üstadlarının tesirini göstermek için bu bölüm mufassal tutulmuştur. Başta Nizâmî ve Attâr'ın eserleri olmak üzere Farsça kaleme alınmış bir çok mesnevî, Türk şairlerinin tercüme ve nazîrelerine mevzû olmuştur. Bu münâsebet merkezinde Türk edebiyatı tevhîdlerini tercüme ve telifî karakteristiği değerlendirilmiştir.

Tezimizin ikinci bölümde, Türk Edebiyatında telif edilen manzûm tevhîdler ele alınmıştır. Bu bölüm üç ana başlık altında değerlendirilmiştir. Teşekkül Devri olarak isimlendirdiğimiz ilk fasılda, *Kutadgu Bilig*'in kaleme alındığı tarihten Osmanlı ve Çağatay edebiyatlarının oluştuğu döneme kadar telif edilen eserleri, yazıldığı dil hususiyetleri esas alınmak suretiyle Doğu ve Batı tasnifiyle değerlendirilmiştir. Daha sonra Çağatay, Azerbaycan ve Memluklu sahasında yazılan tevhîdlerin incelenmesine geçilmiştir. Son olarak da Osmanlı sahasında kaleme alınan eserler, pâdişâhların saltanat dönemlerine göre başlıklandırılmak suretiyle değerlendirilmiştir. Bir hayli şair ve eserinin tedkîk edildği bu bölüm çok geniş olduğu için böyle bir tefrîke gidilmiştir. Halk tipi mesnevî olarak tasnîf edilen eserler ise ekseri teşekkül devri ve hemen sonrasında yazıldığı için II. Murâd bölümünde incelenmiştir.

Tez çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde; Arapça, Farsça ve Türkçe tevhîd metinleri kronolojik olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Evvelâ şair hakkında muhtasaran bilgi verilmiş daha sonra eserlerin tanıtımı yapılmıştır. Her şair için ayrı bir başlık açmak yerine, şairin mahlas ya da ismi ilk zikredilişinde bold karakterle yazılmıştır. Aynı zamanda edebiyat tarihi karakteristiği taşıyan bu bölümler, tespit edilen metinlerin dönemlendirilmesi ve nasıl bir şairin kaleminden sâdır olduğunu göstermek hedeflenmiştir. Ayrıca bazı eserlerin âidiyeti ve dönemlendirmesi ile ilgili meseleler de bu bölümde tartışılmıştır. Münâkaşaya kapı aralayan tevhîd metinleri ile ilgili "tür merkezli" tartışmalar da bu yine bu bölümde yer almaktadır. Bir metnin tevhîd olup olmadığı, nerede başlayıp nerede nihâyete erdiği, diğer türlerle olan müşterekliği gibi meseleler etraflıca değerlendirilmiştir. Tevhîd olarak isimlendirildiği hâlde bu türün özelliklerini taşımayan şiirlere de yine bu bölümde işaret edilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü, tevhîdlerin yapı ve muhtevâ yönünden tedkîk ve tahlîline ayrılmıştır. Tevhîdler önce yapı ve şekil itibariyle değerlendirilmiştir. Evvelâ tevhîdlerde tercîh edilen nazım şekilleri üzerinde durulmuş daha sonra kâfiye, vezin ve başlık konuları ele alınmıştır. Tevhîdlerin dil hususiyetleri ile üslup ve edâ özelliklerinin

incelenmesiyle yapı bölümü tamamlanmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında tevhîdlerin edebî tarafı ele alınmıştır. Evvelâ, tevhîdlerde hâkim karakteristik unsur olarak sebk ve tarzlar üzerinde durulmuştur. Daha sonra Allah'ın tevhîdlerde edebî yönden nasıl tasvîr edildiği bahsi mülâhaza edilmiştir. Son olarak hikâyelerde yer alan tevhîdleri ve bu hikâyeler ile tevhîdler arasındaki münâsebete temas edilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde, tevhîdlerin kelâmî ve tasavvufî zemînde fikrî değerlendirmesi yapılmıştır. Kelâmî itibârla tevhîdler zât, sıfât ile esma ve ef'âl cihetleriyle incelenmiştir. Tevhîdlerin tasavvufî yönüne ise vahdet-i vücûd fikri etrafında temas edilmiştir. Yine bu bölümde kelâmî bir bahis olarak tevhîdlerde isbât-ı vâcip meselesi ele alınmıştır. Bu bölümün son bahsi ise tevhîd metinlerindeki âyet ve hadis iktibaslarıdır. Kurân-ı Kerîm ve hadislerin tevhîdler üzerinde nasıl bir tesire sahip olduğu suâlinini cevabı bu fasılda verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız ulaştığımız neticelerin muhtasaran ifade edildiği sonuç bölümü ile tamamlanır. Tezimizin ek kısmında, incelediğimiz Türkçe tevhîdlerin nazım şekli, başlık ve redif, nazım birimi sayısı bilgileri şair ve eser sırasına göre hazırlanmış bir tablo ile gösterilmiştir.

Tezimizde kullandığımız bazı metinlerin birden fazla neşri bulunmaktadır. Biz öncelik sırasını gözetmek sûretiyle bütün neşirlerden istifâde yolunu tuttuk. Bu hususta akademik hakkâniyete bağlı kaldık. Bununla birlikte okuma hatalarıyla malûl neşirleri, çalışmanın akademik seviyesine nisbetle sıralamaya aldık. Her şeyden evvel metnin sıhhatini esas aldığımız bazı çalışmalara sadece işâretle iktifâ ettik.

Tevhîd metinlerinin tespîtinde kaynak gösterme iki şekilde yapılmıştır. Eserin değerlendendirildiği kısımda künye bilgileri dipnotta verilmiştir. Tevhîdlerin değerlendirilmesinde ise ilgili manzûmenin yer aldığı sahife, metinde parentez içinde gösterilmiştir. Böyle bir usûlü tercîh etmemizin sebebi, metni dipnotlarla ağırlaştırmaktan kaçınmaktır. Tezimizin tahlîl bölümünde ise iktibas ettiğimiz metinlerin sonuna yine parantez içinde şair, eser adı ve sayfa numaraları verilmiştir. Metnin alındığı eserin künyesi daha evvel verilidği için tekrâren dipnotta atfa lüzûm görülmemiştir. Birden fazla kaynağa atıf yaptığımız tevhîd metinlerinde ise başta verdiğimiz künye sıralamasına bağlı kalınmıştır.

Tevhîdler üzerine akademik mâhiyetteki ilk çalışma Ali Nihad Tarlan'a aittir. Dört fasikül hâlinde neşredilen bu etüd, tevhîd türünün tanım ve tasnifi, ilgili metinlerin intihap ve cüzʿî izahlarından müteşekkildir. Bu çalışmayı Mustafa İsen ve Muhsin Macit'in hazırladığı *Türk Edebiyatında Tevhidler* adlı antoloji takip eder. Tevhîdlerle ilgili üçüncü çalışma, Şerife Uzun'un 2012 yılında tamamladığı *16. Yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatında Tevhîd* adlı doktora tezidir. Tevhîdlerle ilgili son çalışma, 2016 yılında neşrettiği *Türk Edebiyatında Manzum Tevhîdler* adlı kitabıyla Haluk Gökalp'a aittir.

Resmî olarak 2012 yılının başlarında başladığımız *Klâsik Türk Şiirinde Tevhîd (Başlangıçtan XVI. Asrın Sonuna Kadar*) tezimiz, tevhîd çalışmalarının son halkasını teşkîl etmektedir. Çalışma usûlü ve meseleyi ele alış tarzıyla mezkûr çalışmalardan ayrılan tezimizle ilgili kanâat, okuyucularının takdîrindedir.

Tez çalışmamız müddetince, defâetle dost ve hocalarımızın muâvenetine tâlip oldum. Bilhassa tezimize mevzû olan eserlerin temîni hususunda, bir çoğunun lutufkârlığını gördüm. Himmetleriyle var olsunlar. Tez konusunun kabûlünden savunma safhasına kadar hiç azalmayan alâka ve desteğine mazhar olduğum danışman hocam Prof. Dr. Üzeyir Aslan'a olan şükrânım, kelimenin ihtivâ ettiği manânın fevkindedir. Değerli görüş ve önerilerinden istifâde ettiğim Prof. Dr. Sebahat Deniz, Prof. Dr. Mehmet Atalay, Yard. Doç. Mehmet Taştemir ve Yard. Doç. Cemal Aksu'ya teşekkür ederim. Çalışmamızı okuyarak kıymetli tashîh ve teklîflerde bulunan dostlarım Dr. Şemsettin Şeker ve Yard. Doç. Rıdvan Özdinç'e şükrânlarımı sunarım.

ÖZET

Klâsik Türk şiiri sahasında kaleme alınan tevhîdlerin tespît ve değerlendirilmesini esâs alan bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde, İslâm düşüncesi ve edebiyatta tevhîdin mâhiyet, tarîf ve tahdîdi üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümü, Arap ve Fars şiirinde kaleme alınan tevhîdlerin tespît ve incelemesini havîdir. Arap şiirinde, Câhiliye devrinden XI. asrın başlarına kadar olan dönem esas alınmıştır. Fars şiiri ise Samânîler ile Timurlu Devleti'nin teessüs ettiği tarih arasındaki beş asırlık devre ile sınırlandırılmıştır.

Tezin ikinci bölümü, teşekkül devrinden XVI. asrın nihâyetine kadar klâsik Türk şiirindeki tevhîdlerin tespit ve incelenmesine tahsîs edilmiştir. Üç ana başlık altında ele alınan bu bölümde, kronoloji ve coğrafya esâsına bağlı kalınarak Türkçenin bütün lehçelerinde telîf edilen manzûm eserlerin tevhîdler açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

Üçüncü bölümde tevhîdler yapı, dil ve üslûp açısından incelenmiştir. Dördüncü bölüm ise tevhîdlerin edebî ve fikrî yönden değerlendirilmesine ayrılmıştır. Çalışmanının muhassalası, sonuç bölümünde muhtasaran ortaya konulmuştur. Tespît edilip çalışmada kullanılan Türkçe tevhîdlerin nazım şekli esaslarına göre dökümü, tezin sonunda tablo hâlinde verilmiştir.

ABSTRACT

The study, which bases on the determination and the evaluation of the "tevhîds" that written on the field of the Classical Turkish Poetry, consists of entry and four section. For the entry, Islamic thoughts and the origin of "tevhîd" in the literature are discoursed.

The first section contains the determination and the evaluationof the "tevhîds" which was written in Arabic and Persian poetry. In Arabic poetry, the period; from the Cahiliye period to the beginning of the century XI was based on. The persian poetry is limited with the 5-Century period from Samanids to Timurids.

The second section of the thesis contains the determination and the evaluation of the "tevhîds" in Classical Turkish Poetry from the foundation to the end of the Century XVI. In this section which was held under three articles Poetical works which are written in all Turkish dialects are investigated by helding to the cronology an geography in terms of "tevhîds".

In the third section, "tevhîds" are examined in terms of pattern language and wording. The forth section is reserved for evaluation of tevhîds' literate and intellectual ways. Results of the study are presented as a summary in the conclision part. The list of the Turkish "tevhîds", which determined and used in the study, due to the poetry way rules, is given as a chart at the end of the thesis.

KISALTMALAR

a.s. Aleyhisselâm

b Beyit

bkz. Bakınız

çev. Çeviren

der Derleyen

ed. Editör

haz. Hazırlayan/lar

Hz. Hazret-i

C. Cilt

mus. Musahhih

neşr. Neşreden

nu Numara

s. Sayfa

S. Sayı

terc. Tercüme eden

y.y. Yayın yeri yok

tsh. Tashîh eden

t.y. Târih yok

vr. Varak

vd. ve diğerleri

Yay. Yayınları/Yayınevi

GİRİŞ

A. İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE TEVHÎD

Allâh'ın vahdâniyetini beyân ve cümle mahlûkât ile teşâbühten tenzîh etmek manâsını havî olan tevhîd; İslâm inancının mihverî mefhûmudur. *Lâ ilâhe illallah* ibâresinde ifâdesini bulan tevhîd, tek başına bütün bir akâyid sisteminin mebde'idir. Yeryüzüne gönderilen bütün nebîlerin insanlara ilkâ ettiği hakikatin nüvesini tevhîd oluşturmaktadır. İnsanı ve onu çevreleyen bütün âlemi yaratan Tanrı hakkında yakîn hâsıl etmek, bilginin en üst mertebesi olarak kabul edilmektedir. İnanç ve düşünce sistemlerinin merkezinde, insanı ve âlemi kendilikleri bakımından mevzu alan tefekkür ve muhakemenin en son ucu Tanrı fikrine ulaşmaktadır.

İslâm itikâdının eşiği mesâbesinde olan kelîme-i şehâdet, Allâh'nın tevhîdi ve Peygamber Efendimiz'in nübüvvetini tasdikten ibârettir. Bu yönüyle tevhîd, imân meselesinin en mühim cüz'ü olarak tebeyyün etmiştir. Kelâm ilminin teşekkülüne kadar fıkhî bahislerle birlikte ele alınan imân bahsi, ilmihâl kitaplarında mevkiini muhâfaza etmiştir. *Âmentü* esâslarının ilki olan Allâh'ın varlığına ve birliğine itikâdın yanı sıra sıfatları ve ona nisbetle kazâ ve kaderine inanmak da imânın cüzleri arasında sayılmaktadır.

1. Kelâm İlminin Eşiği: Tevhîd

Kelâm ilmi, üç esâs mesele etrafında şekillenir: İlâhiyât, nübüvvet ve sem'iyyât. Allâh'ın ilim ve kudret sıfatına nispetle kazâ ve kader meselesi, başlangıçta ilâhiyyâtın bir cüz'ü olmakla beraber daha sonraları ehemmiyet ve genişliğine binânen müstakil bir hüviyet kazanmıştır. Nebîliğin şerâiti ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatının ele alındığı nübbevvet ile nakil yoluyla ulaşan akîde mevzularının değerlendirildiği bölüm ise sem'iyâttır. İlâhiyyât bölümünün neredeyse tamamı tevhîd bahislerinden müteşekkildir. İlâhiyyât bahsinin ibtidâsında, bilginin vâsıta ve kaynakları üzerinde

durulur. Daha sonra Alâh'ın zâtı bahsine intikâl edilir. Eserler arasında sıralama farklılıkları olsa da umumiyetle şu meseleler etrafında şekillenir[1]:

Hiçbir varlığa benzemeyen Allâh, birdir. Onun birliği sayı itibariyle değil, diğer varlıklarla müşâreketi/benzerliği olmaması itibariyleyledir. Bu manâda "bir" sayı değildir. Daha sonra, cevher ve araz tanımları yapıldıktan sonra Allâh'ın cevher ve araz olmadığı söylenir. Allâh bir cisim de değildir. Uzunluk, genişlik; ağırlık, hafiflik; hareket, sabitlik; sıcaklık ve soğukluk gibi cisimlere mahsus arazlardan münezzehtir. O bir mekânda bulunmaz ya da mekânla ittisâli yoktur. Ona cihet atfedilemez. Bütün varlıkların yaratıcısı olan Hak Teâlâ, doğmamış ve doğrulmamıştır. Âlem onun tarafından yaratılmış olup, hâdistir.

Allâh zât, sıfât ve efʿâli ile bilinir. Fakat Allâh'ın zât olarak bilinmesi ise sıfatlarına istinat etmektedir. Müteâl bir varlık olan Allâh'ın zâtı itibariyle tasavvuru, İslâm akayidi perspektifinden muhâldir. Bu sebeple Allâh'ın zâtı sıfatları ile sıfatları ise fiilleriyle bilinmektedir. İslâm düşüncesinde tanrının sıfatları meselesi, kelâm ilmi için karakteristik bir mâhiyet arz etmektedir. "Allâh'ın zatının dışında sıfatları var olup olmadığı" ile "sıfatlarının kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu" soruları, bu meseleninin merkezini oluşturmaktadır. Ehl-i Sünnet kelamcıları Allâh'ın sıfatlarının varlığını ve kadîm olduklarını kabul ederler. Fakat Allâh'ın sıfatlarının "zatının aynısı ya da gayrısı olmadığı"nı dile getirirler. Mutezile ise Allâh'ın sıfatlarından bazıları kabul etmekle birlikte bunların "zatından gayrı ve kıdem üzere olmadığı"nı iddia ederler. Çünkü semʿ ya da basara mevzu olan şeyin yaratılmasından evvel, Allah'ın semî ve basîr olmadığını ifade ederler. Mutezilî âlimleri, "sıfatların kıdemi"nin sıfata mevzu olan varlıklarının da kıdemine imkân tanıyacağı düşüncesiyle bu fikri benimserler.

Allâh'ın sıfatlarının sayısı ve bunların tasnîfi de ilahiyyat bölümünde ele alınan konulardandır. Kurân-ı Kerîm ve hadislerde zikredilen sıfatların hâricinde, kıyas tarîki ile Allâh'a sıfat teşmîl edilmesi sebebiyle bu sayı artmış ve farklı tasniflere imkân tanımıştır. Sıfatlar evvelâ, selbî/zâtî ve sübûtî olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir.

[1] Bu eserlerlerden bazıları için bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Araştırmaları Merkezi Yay., Ankara 2005; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları: Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*, çev. Hülya Alper, İz Yay., İstanbul 2007; Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, terc. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2005; Ebu'l-Muîn Meymûn İbn-i Muhammed en-Nesefî el-Hanefî, *Bahrü'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, terc. İsmail Hakkı Uca, Mustafa Akdedeoğulları, Can Kitabevi, Konya [1978]; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbü'l-İrşâd*, terc.. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1980.

Fakat kelâm ilminde bir mesele olarak sıfatlar ele alındığında zâtî, haberi ve fiilî şeklinde tasnîf edilmektedir. Zâtî sıfatlar da kendi içinde nefsî, selbî ve sübûtî olarak üçe ayrılmaktadır.

Allâhın nefsî sıfatı, kendi vücûdudur. Bir çok âlim bunu varlığının bir neticesi olmak itibariyle sıfat olarak kabul etmemişlerdir. Daha sonraları vücûd, selbî sıfatlar sınıfında dâhil edilmiştir. Selbî sıfatlar, Allah'ı ulûhiyetine halel getirecek vasıflardan tenzîh eden sıfatlarlardır: Vücûd, vahdâniyet, kıdem, bekâ, muhâlefetün li'l-havâdis, kıyâm bi-nefsihî. Bu itibarla tenzîh sıfatları olarak da anılmaktadır. Allâh'ın sübûtî sıfatları ise hayat, ilim, semʿ, basar, kudret, irâdedir. İmâm Mâtüridî bu sıfatlara tekvînî de ilâve etmiştir. Matürîdîlerde bir çok fiilî sıfat, tekvin dâiresinde değerlendirilmiştir. Allâh'ın subutî sıfatları, insanda da bulunması itibariyle kemâl sıfatları olarak da anılmaktadır.

Fiilî sıfatlar, efʿal-i ilâhiyyeye nisbet edilen sıfatlardır. Rızık, azap ya da hayat vermek gibi fillerlerden müştâktır. Haberî sıfatlar ise âyet ve hadislerde yer alan sıfatlardır. Yed, ayn, nüzul, kadem gibi insan için kullanılan bu sıfatlar, Allâh'ın sıfatları arasında yer almaktadır. Ehl-i Hadis bu sıfatları olduğu gibi kabûl ederken Eşʿârî ve Matürîdî kelamcıları tevîl yoluna gitmişlerdir.

Sıfatlar bahsi çerçevesinde üzerinde durulan bir diğer bahis, esmâülhüsnâdır. Adedinden mahiyetine kadar farklı görüş ve tasniflerin bulunduğu bu mesele, oldukça müşevveş bir hâl arze etmektedir. Kuran-ı Kerîm ve hadislerde zikredilen esmâ haricinde Allâh'a isim vermeninin mümkün olup olmadığı hayli münakaşa mevzuu olmuştur. Bunun yanı sıra esmâülhüsnânın kendi içinde tasnifi de söz konusudur. Esmâülhüsnalarla ilgili rivayet edilen bir çok hadis-i şerif vardır. Allâh'ın isimlerinin tevfîkî mi yoksa kıyasî mi olduğu tartışması, meselenini merkezini oluşturmaktadır. Naslarla sâbit olan isimlerin Allâh'a teşmîlinde her hangi bir münakaşa yoktur. Fakat naslarda zikredilmeyen isimlerin Allâh'a izâfesi uzun süre tartışılmıştır. Esmâülhüsnâ başlığı altında Allah'ın 99 ismine yer verilir. Fakat bu isimler arasında da farklılıklar mevcuttur.

2. Hâl ve Mâkâm Arasında: Tasavvuf Düşüncesinde Tevhîd

Kelâmî bir ıstılâh olarak tezâhür eden tevhîd, İslâm düşüncesindeki en geniş kullanımını tasavvuf sahasında bulmuştur. Kelâm ve felsefede, naklî ve aklî istidlâl ile ele alınan tevhîd, mutasavvıflar tarafından manevî tecrübeyle zenginleştirilerek "marifet/irfân" bahsi hâline getirilmiştir. Allâh, Müslümanlar için inanılan ve ibâdet edilen bir varlık olmanın yanı sıra hakkında yakîn kesebilecek bir varlığa dönüşmüştür. Tevhîdi sadece akidevî bir mesele olarak görmeyen bu mutasavvıflar, hakikî kulluğun tevhîdin esâs manâsına ittibâ ile mümkün olacağı fikrindedirler.

Tevhîd, tasavvuf düşüncesinin zühd kavramı etrafında teşekkül etmeye başladığı devirden itibaren mihverî bir mefhumudur. İlk dönem sûfîlerinin neredeyse tamamının "tevhîd" hakkında serdettiği bir kanaât vardır. Cüneyd-i Bağdâdî, "tevhîd nedir" suâline şu şekilde karşılık verir: " Tehvîd, yakîndir. Hareket ve sükûnun Hudâ'nın fiili olduğunu bilmektir."[2] Bağdâdî'ye göre tevhîdin hakîkatine ancak aklî düşünceler kovulduktan sonra ulaşılabilir.[3] Şiblî ise "Her kim tevhîdden ibâre ile haber verirse, mülhiddir. Her kim ona işâret ederse, Senevî'dir." diyerek tevhîdin zahîri ilim ve sözle elde edilemeyeceğini dile getirir.[4] Sülemî ise Allah'ı delîller ile bilmeye çalışan kişinin şiddet denizinde boğulacağını söyler.[5]

İbnü'l-Hafîf eş-Şirâzî tevhîdi, "kendi nefsinde Allah'tan başkasını görmemek" şeklinde tarif eder.[6] Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre ise tevhîd Allah'tan başka fâil tanımamaktır.[7] Alî Rûdbârî tevhîdi, "Ta'tîl'i (sıfatların inkârı) reddetmek, Allah'a hakkıyla tâatte bulunmak, teşbîhin inkârı ve tenzîh ile ispatta bulunmak" olarak tarif eder.[8] Ebû Abbâs Seyyârî'de ise "kalbe ondan başka hâtırın gelmemesi" şeklinde bir

---

[2] Ferîdüddîn Attâr-ı Nîşâbûrî, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, haz. Muhammed İsti'lâmî, İntişârât-i Züvvâr, Tahrân 1346, s. 390.

[3] Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.): Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969, s.149.

[4] Ferîdüddîn Attâr-ı Nîşâbûrî, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 550-551.

[5] Ebu Abdi'r-Rahmân Muhammed ibn el-Huseyn es-Sülemî, *Tasavvufunun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, müt. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi [İlahiyat Fakültesi Yay.], Ankara 1981, s. 84-85.

[6] Ebu'l-Hasan ed-Deylemî, *Sîretü'ş-Şeyhi'l-Kebîr: İbn el-Hafif eş-Şirazi*, Terceme-i Fârisî: Rükneddîn Yahya b. Cüneyd eş-Şîrâzî, nşr. Annemaire Schimmel-Tarı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1955, s. 127-128.

[7] Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd: Mahbûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Müridin Tevhîd Makamına Giden Yolu*, çev. Muharrem Tan, 4 C., İz Yayıncılık, İstanbul 1999, C. III, s. 52.

[8] Ahmed b. Muhammed b. İbn Miskeveyh, *Câvidân-Hıred,* trc. Takiyyüddîn Muhammed-i Şüşterî, haz. Bihruz Servetiyan, , İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1976 (2535), s. 376.

tanım görürüz. [9] Ahmed Gazzâli tevhîdi, "Fiillerin muhtelif, Allah'ın ise vâhid olduğu"nu bilmekten geçdiğini söyler.[10] Hicrî IV. asırda kaleme alınan anonim bir eserde tevhîd, "mâsivâdan el çekmek" olarak tanımlanır. "Sebepleri terk eden, eşyâdan ayrılan, şehvet ve alakâyı kesen kişi" tevhîdin hakikatine ulaşır."[11] Bu görüşler zühd devri mutasavvıflarının umûmî kanâatidir. XI. asrın Horasan sûfîliğinin mühim sîmâsı Hâce Abdullah Ensârî, tevhîdi "Allah'ı hudûsden tenzîh etmek" olarak tarîf eder.[12] Ensârî bir başka risâlesinde ise tevhîd hakkında şunları söyler:

> "Tevhîd o değildir ki onu yegâne diye çağırırsın/okursun. Tevhîd odur ki onu yegâne bilirsin. Tevhîd o değildir ki o daima dilinin ucundadır. Tevhîd odur ki o canının içindedir. Tevhîdin tamamı o değildir, bir defada söyleyip bir kez ulaşasın. Gerçek tevhîd odur ki ondan gayriye bigâne olmandır."[13]

Sufî akâyidinin ilk eserlerinden olan *Taarruf*'tâ, mutasavvıfların tevhîd görüşünün muhtasaran ortaya konulduğunu görürüz. Kelebâzî'ye göre tevhîd yedi esâtan oluşmaktadır:

> "Tevhîdin yedi esası vardır. Ezelî olanı sonradan olan ayırt etmek, kadîm ve ezelî olanı sonradan olan tarafından idrak edilir olmaktan tenzîh etmek, Hakk ile halkın vasıflarını eşit tutmamak, Rab Teâlâ'dan illeti kaldırmak, mahlûkâtın kuvvetiyle meydana gelen fiilerin Ulu Allah'ı değiştirmeyeceğini bilmek, (sevap işlendiği için Allah memnun oldu, günah işlendiği için darıldı, diye düşünmemek), 'Düşünür ve temyîz eder' olmaktan hakk'ı tenzîh etmek, (Hakk için fayda-zarar, hayır-şer arasında fark yoktur, birinin yararı öbürünün zararı ona tesir etmez, O düşünüp taşındıktan sonra bilir dememek), O kıyas yapmaktan berîdir, demek."[14]

Yukarıda zikrettiğimiz görüşlerden de anlaşılmaktadır sûfîler, meşreblerine göre tevhîdi tanımlamaktadır. Tevhîdin tanımı kadar makam ve mertebelerinin izâhı da tasavvuf düşüncesinde geniş yer tutmaktadır. Mutasavvıflar tevhîdî, insanın tekâmül seviyesine göre sınıflara ayırmaktadır. Bu durum tasavvufun hayat boyu devam eden bir süreç olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Akayîd yönünden tevhîd, her şeyden

---

[9] Alî b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hucvirî el-Gaznevî, *Keşfü'l-Mahcûb*, tash. Valintin Jokofski, be-kalem-i Muhammed Abbâsî, Müessese-i Matbûâti-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1336, s. 262.

[10] Ahmed Mücahid (haz.), *Mecmû'a-i* Âsâr-*i Fârisî-yi Ahmed el-Gazzâlî*, Müessese-i İntişârât u Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1370, s. 14.

[11] Bernd Radtke (haz.), *Kitâbu Edebü'l-Müluk fî Beyâni Hakâiki't-Tasavvuf***,** Franz Steiner Verlag Stuttgart, Beyrût 1991, s. 9,

[12] Hâce Abdullah Ensâri-yi Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Revân Ferhâdî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1361, s. 229.

[13] Hâce Abdullah Ensârî**,** *Resâ'il-i Câmi'*, tsh. Vâhid-i Destgirdî, bâ-mukaddimme-i Sultân Hüseyin Tâbende Gunâbâdî, İntişârât-ı Fürûgî, Tahrân 1382, s. 140-141.

[14] Kelebâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1992, s.195.

evvel bir imân meselesidir. İslâmın eşiği hükmünde olan imân, kelîme-i şehâdetin tasdîk ve ikrârından ibârettir. *Taklîdî* sûrette de olsa bu asgarî şart, imân için yeterlidir. Bunun yanı sıra *tahkîkî* olarak isimlendirilen bir imân çeşidi daha vardır. Sadece kendine va'z edilenle iktifâ etmeyerek Allah'ın zâtı, sıfatları ve ef'âli hakkında bilgi sahibi olup bu meselelerde üzerinde tefekkür eden kimselerin imanıdır bu.

Mutasavvıflar için tevhîd, *taklîdî* ya da *tahkîkî imân* mevzuu olmanın çok ötesindedir. Tevhîd imânın ilk basamagı olduğu gibi tasavvuf yolunun son merhalesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. XI. asır sûfilerinden Hâce Abdullâh Ensârî, tevhîdi tasavvuf yolunun en son merhalesi olarak görür.[15] Benzer bir şekilde Ferîdüddîn-i Attâr, *Mantıku't-Tayr*'ında aşkın yedi vâdisinden bahseder. Bu vadilerden beşincisi ise tevhîddir. Tasavvuf geleneğinde tevhîd, sâlikin katedeceği ya da vâsıl olacağı bir makâm olarak tezâhür etmektedir.

Aynulkuzât-ı Hemedânî'ye göre tevhîd; kavlî, ilmî ve havâs olmak üzere üç nev'idir. Kavlî tevhîd, kelîme-i tevhîdin ikrârı ve Allâh'ın zâtî ve subûtî sıfatlarını kabulden geçmektedir. İlmî tevhîdde ise zamân ve mekânın hakikati ile yüce varlık bilinmeye çalışılır. Bu tarîke sülûk edenler ya inkâra giderler ya da Allâh'ın müteâl bir varlık olduğunu ikrâr ederler.[16] Necmüddîn-i Râzî tevhîdin makamları sadedinde, tevhîd-i imânî, tevhîd-i îkânî, tevhîd-i ihsânî, tevhîd-i ayânî ve tevhîd-i aynî şeklinde ayırır.[17] Azîzüddîn Nesefî tevhîdi; taklîd, istidlâl ve keşf olmak üzere üç kısımda değerlendiririr. Son olarak ehl-i vahdetin tevhîdinde vahdet-i vücud anlayışının tevhîdi ortaya konur.[18] Bu tasnif *Beyânü't-Tenzîl*'de karşımıza ehl-i avâm, şerîat ve hâssulhâs şeklinde karşımıza çıkar.[19] En üst mertebede, ehl-i vahdetin tevhîdinin olduğu dile getirilir. İzzeddîn Kâşânî'de ise tevhîd mertebe olarak dörde münkasemdir: İmanî tevhîd, ilmî tevhîd, hâlî tevhîd, ilâhî tevhîd.[20] Dâvud-ı Kayserî ise tevhîdin en alt

---

[15] Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menazilü's-Sâirîn*, terc. Abdurrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008, s. 80.

[16] Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî, *Gâyetü'l-İmkân fî Dirâyeti'l-Mekan yâ Risâletü'l-Emkine ve'l-Ezmine: der-Hudûd-i Sene-i 525 Kamerî*, haz. Rahim Fermeniş, Çâphane-i Âftab, Tahran 1339, s. 6-14.

[17] Necm-i Râzî [Necmuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Nûşirevân Râzî maʿrûf be-Dâye], *Mirsâdu'l-İbâd*, Çâp-i Dovvom, haz. Muhammed Emîn Riyâhî, Şirket-i İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1365, s. 203; Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri: Mirsâdu'l-İbâd*, terc. Hakkı Uygur, İlk Harf Yay., İstanbul 2013, s. 193.

[18] Azîzüddîn Nesefî, *Mecmua-i Resâ'il Meşhur be-Kitâbü'l-İnsani'l-Kâmil*, haz. Marijan Mole, Îrân-şinâsi-yi Encümen-i Îrân u Fransa, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1377/1997, s. 103-108; Azîzüddîn Nesefî, *İnsan-ı Kamil*, terc. A. Avni Konuk, haz. Sezai Fırat, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 87-94.

[19] Azîzüddîn Nesefî, *Beyânü't-Tenzîl*, haz. Seyyid Alî Asgar Mîr Bâkırî-ferd, İntişârât-i Suhan Tahrân 1391, s. 149-165.

[20] İzzeddîn Mahmûd b. Alî Kâşânî, *Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, tsh. Celâleddîn-i Humâyî, Müessese-i Neşr-i Humâ, Tahrân 1367, s. 19-23; İzzeddîn Mahmûd b. Ali Kâşânî Natanzî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, çev. Hakkı Uygur, Kurtuba Kitap, İstanbul 2010, s. 24-31.

mertebesinin *lâ ilâhe illallâh* demekten geçtiğini söyledikten sonra tevhîdi fiil, sıfât ve zât tevhîdi olarak taksîm eder.[21]

B. EDEBİYATTA TEVHÎD

Klâsik şiirde tevhîd, Allâh'ın varlığı ve vahdaniyetini dile getirmek üzere kaleme alınan şiirler olarak tanımlanmıştır. Tevhîd manzûmelerinin zuhuru ve tarihî devir içindeki seyri dikkate alındığında bu tarîfin kâfi gelmediğini söyleyebiliriz. Şöyle ki bu tür şiirlerde muhtevâ sadece mevcudiyet ve vahdâniyete inhisâr etmemektedir. Tevhîd şiirlerinde asıl gâye; Hakk'ın zât, sıfât ve ef'âl yönünden tavsifi ile ulûhiyet ve rübûbiyeti tezyîf ve tahdît edecek hususlardan Allâh'ı tenzîh ve takdîs etmektir. Hüseyin Vâiz Kâşifî'ye göre tevhîd, lugat manâsı itibâriyle "Allah'ın yegâneliğini zikretmek"tir. Edebiyat ıstılâhı olarak tevhîd ise "Allah'ın zât ve sıfatlarını zikir ile hamdden mürekkep şiir"dir.[22]

Klâsik şiirde tevhîdler, söze besmele ve hamd ile başlama geleneğinin bir mahsûlüdür. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk âyeti olan besmele-i şerîf ile ilk sûresi olan *Fâtiha*; bu anânenin menşeini teşkil etmektedir. İlk nümûnelerini didaktik mâhiyyetteki urcûzelerde gördüğümüz tevhîdler, zamanla geniş bir zemîne yayılmış, yeni üslup ve tarzlarla tenevvü etmiştir. Fakat neş'et sebebi olan bu gelenek hiçbir zaman mevkiini kaybetmemiştir. Bir geleneğin neticesi olarak zuhur eden tevhîdler, zamanla edebiyat ve estetiğin mevzuu olur. Tevhîd, söze başlamadan evvel Hakk'ı zikretme ve onun rabbâniyetini dile getirmenin ötesinde, sanatkârane tehassüs ve tefekkürün şiiri hâline gelir

Tevhîdler, medih ve senâ şiirleri olarak tebârüz etmiştir. Fakat bu türün şekillenmesinde medihten ziyâde "hamd" müessir olmuştur. Allâh kullarını, şükür ve senâdan mürekkep olan hamdile memur etmiştir. Lâkin sâfî medih, kişilerin idrâk ve ifâde seviyesine merbut olması hasebiyle kulların mesûliyet dairesine alınmamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in özü olarak kabul edilen *Fâtiha* sûresi; kâmil manada tahmîd türünün sınırlarını, tevhîdlerin ise menşeini belirlemiştir. Senâ şiiri olarak tebârüz eden tevhîdler; muayyen nisbette tesbîh, tehlîl, takdis ve tenzîhi de havîdir.

---

[21] Dâvûd el-Kayserî, "Risâle fî İlmi't-Tasavvuf", *Vahdet-i Vücûd Felsefesi (Felsefî ve Tasavvufî Risâleler)*, çev. Mehmed Bayrakdar, Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Yay., İstanbul 2012, s. 233.
[22] Kemâleddîn Hüseyin Vâʿiz-i Kâşifî-i Sebzvârî, Bedâyiʿü'l-Efkâr fî Sanâyiʿü'l-Eşʿâr, haz. Mîr Celâleddîn Kazzâzî, Neşr-i Merkez, Tahrân 1369, s. 81.

1. Şiirde Allah'a Yöneliş: İlâhiyât

Klâsik edebiyatta tür tasnifleri arasına dâhil edilmemekle birlikte ilâhiyat; kulun Allâh'a yöneldiği bütün şiirler için kullanılan umumî isimdir. Daha ziyade mutasavvıf şairlerin kalem aldığı ilâhiyat, çerçeve bir kavram olarak dikkati çekmektedir. Münâcât, tevhîd ve tahmîdin yanı sıra ilâhî aşkın terennüm edildiği ya da bir kulun Rabb'i karşısındaki acziyetini dile getirdiği şiirler de bu tasnifin içinde yer almaktadır. Aynı şekilde hâkikî manada kulluğun neyi iktiza ettirdiği meyanındaki nasihatname tarzındaki şiirler de bu vâdide değerlendirilmelidir. Tekke-Tasavvuf edebiyatının en yaygın türlerinden olan ilâhîlerle önemli ölçüde müşâhebet arzeden ilâhiyat, şiirdeki aslî gâye yönüyle diğer manzûmelerden ayrılmaktadır.

Çerçeve bir tür olması itibariyle ilâhiyat, şiirin beşerî hissiyat ve tefekküre hasredildiği bir devirde bunun dışında kalan sahayı işâret etmek üzere kullanılmıştır. Medhiyenin şiirin kalbi olarak görüldüğü X-XII. asırlarda, bu vadiye kadem basmayan şairlerin sahasını tayin etmektedir. Şeyh Harakânî, Ebû Saîd Ebu'l-Hayr, Hâce Abdullah Ensârî, Ahmed-i Câm, Ferîdüddîn-i Attar gibi herhangi bir şahsı methetmekten sarfınazar eden şairlerin âit olduğu vâdiye işâret etmektedir.

2. Türlerin Akrabalığı: Tevhîd, Tahmîd ve Münâcât

İlâhiyât vâdisinde söylenilen tevhîd, tahmîd ve münâcâtlar; şâirin Allâh karşındaki tavrının mütemmim cüz'leri gibidir. Şair tevhîdinde, Hak Teʿâlâ'yı tazîm tarîkiyle varlığını tavsif ve tarîf eder. Tahmîdlerde ise yüce rabbe taʿzîme lâyık zât, sıfât ve efʿâli sebebiyle şükür söz konusudur. İki türü birbirinden ayıran nokta, birinde medhin diğerinde şükrün merkezde yer almasıdır. Münâcâtlar ise kulun acziyetini idrâk edip mutlak kudret sâhibi olan Hakk'a tazarruda bulunup niyâz etmesidir.

Esâsen her üç tür de muayyen nisbette birbirinin içine mevcuttur. Tahmîd ve tevhîdler, muhtevâ itibariyle birbiriyle müşâhebet arz etmektedir. Tahmîdlerin mufârık vasfı; Allâh'ın emsâlsiz varlığının şairde bıraktığı akislere duyulan şükrândır. Mükemmel bir sûrette yaratılan kâinât ve onun şaşmaz bir nizam içindeki işleyişi, Hak Te'âlâ'nın kudret ve yaratıcılığına işâret etmektedir. Bu hâli idrâk eden şair ise varlığından hayret, tasavvurdan bile âciz kaldığı yokluğundan haşyet duyarak şükrünü

beyan etmektedir. Şâirin aslî gâyesi zât, sıfât ya da efʿâl cihetiyle Allah'ın senâsında bulunmaktan öte, bunu kendi nefsinde hissetmesidir.

Tahmîd şiirlerinde "hamd"e mevzu olan "yücelik" bazen gayet mufassal bir surette ifâde edilebilir. Bu kısımlarda tevhîd unsuru kesîf bir hâl alır. Fakat bu unsur ne kadar fazla olursa olsun, hamde râcîʿ olduğu için tahmîd tanımlamasını tazyik etmez. Şöyle ki "hamd" kavramı senâ ve şükürden mürekkeptir. Yani bizatihi "hamd"in kendisinde medih vardır. Tevhîd ile tahmîd arasındaki mufârık husus, birinde senânın diğerinde şükrün merkezde olmasıdır.

Tevhîd ve tahmîdler, menbaʿ ve menşe' itibariyle müşterektir. Tahmîdleri farklı kılan husus, şükür hissinin ifâdesidir. Esâsen ibtidâda içiçe bulunan bu iki tür, zamanla tevhîdin lehine doğru gelişmiştir. Tahmîdler, mahdut bir sahada kalmış ve yaygın bir tür hâline gelememiştir. Tevhîdler ise bilhassa sûfi şâirlerin bu sahadaki manzûmeleri ile hayli geniş bir zemîne yayılmıştır. Kelâmî ve tasavvufî manalarıyla zenginleşen tevhîd, aynı tevessü'ü şiirde de göstermiştir. Bu sebeple tahmîdler, tevhîdler kadar revaç bulmuş bir tür seviyesine ulaşamamıştır.

Münâcât ile tevhîd, tür itibariyle birbirinden kolayca tefrîk edilebilmektedir. Münâcât, kendi acziyetinin farkına varan insanın mutlak varlığa tazarru tarîki ile yönelmesidir. Bu şiirlerde hareket noktası, insanın kendi hudutlarının farkına varmasıdır. Bu hâli idrâk eden insan, sonsuz kudret sâhibi olan yaratıcıya teveccüh eder. Hak Teâlâ ile başbaşa kalan şair, samîmî bir edâ ile arz-ı hâlde bulunur.

Şair münâcâtta bulunurken içinde bulunduğu acziyet hâlinden kurtuluşa hangi yol ile erişeceğini düşünüyorsa Allâh'a o esmâ ve sıfatlarıyla hitap eder. Rahmete muhtaç ise Rahmân ve Rahîm; amansız bir derdin şifasını arıyora Şâfî, içinde bulunduğu vaziyetten necat bulmak için ise Kadîr sıfatları ile Hak Teâlâ'ya seslenir. Münâcâtların mukaddimesini teşkil eden bu hitap bölümü, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. Fakat burada gâye tanrının medh ü senâsı olmayıp içli yakarış için hazırlıktır. Bu sebeple münâcâtların mukaddimesindeki tevhîd faslı, bu tür şiirlerin bir cüz'üdür. Bununla birlikte az da olsa bazı münâcâtatların mukaddimesi "hazırlık" vasfından uzaklaşarak bir tevhîd hüviyeti hâlini alabilir.

Tevhîd şiirlerinde ise son bölümlerde münâcât ve duaya yer vermek bir gelenek hâlini almıştır. Şair medh ü senâsını tamamladıktan sonra tazîminde bulunduğu tanrıya

ilticâ eder. Tevhîdlerdeki münâcât ve dua bölümleri şiirin hacmine göre değişmektedir. Bu fasıl birkaç beyitten ibaret olabileceği gibi on, on beş beyte kadar uzanabilmektedir. Yekpâre bir münacât manzûmesine yer verilmeyen mesnevî mukaddimelerinde ise bu bölümler müstakil bir hüviyet kazanabilmektedir. Şair tevhîd sonundaki münâcâtını biraz genişçe tutarak ayrıca bir münâcât yazmaktan sarfınazar edebilmektedir.

Müstakil türler olmak itibariyle birbirinden ayrılan tahmîd, tevhîd ve münâcâtlar; birbirinin içinde cüz' olarak yer alabilmektedir. Tahmîdlerin klâsik şiirde sayıca az oluşu, türün sınırlarını genişlemesinin önüne geçmiştir. Fakat tevhîd ve münâcâtlar, hiçbir devir azalmayan bir alâkaya mazhar olmaları yönüyle türler arası münâsebeti geniş bir zemine taşımışlardır.

Bilhassa mesnevîlerde yer alan münâcât ve tazarrû bölümlerinde tevhîd unsurunun yoğun olduğu şiirlere tesâdüf edilmektedir. Bu tarz şiirlerin türünü tesbitde, mısra sayısına nisbetle ayrıma gidilmez. Dikkatimizi teksîf edeceğimiz husus hangisinin asıl hangisinin unsûr olduğunu tespît etmektir. Aşağıdaki iki beyitlik münâcâtın ilk üç mısraı tevhîd hususiyeti taşımaktadır. Fakat son mısrada şâir aslî gâyesini izhâr etmiştir. Bu manzûmenin ilk üç mısraı, Allâh'ın hangi sıfatına matûfen neyin niyâz edileceğini muhtevî bir hazırlıktır. Bu şiirde Yusuf (a.s) Mısır'da zuhûr eden büyük kıtlık dolayısıyla tiği Allah'tan Rezzâk sıfat ve ismine ilticâ ederek niyazda bulunmaktadır

> Râzık-ı rezzâk-ı cihân sin kerîm
> Rahm kıl öz kullarına yâ rahîm
>
> Barçaġa sin rızk birür sin Hudây
> Mısr ulusıga ni birey min üç ay (Hâmidî, *Yûsuf u Züleyhâ*, s. 203)

3. Klâsik Şiirde Tevhîdin Sahası

Tevhîd türünde kaleme alınan şiirler; divan, mesnevî ve mensûr eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Esâsen türe âit muayyen hususiyetleri taşımakla birlikte yer aldığı eserlerin yapısına mütenâsip bir hali de aksettirmektedirler. Nazım şekilleri itibariyle tasnif ve tertip edilen divanlar ile belirli bir mevzu ya da hikâye etrafında teşekkül eden mesnevîler, söyleyiş ve muhtevâ itibariyle farklı karakteristikleri hâizdir. Aynı şekilde mensûr ve manzûm memzuç eserlerin dîbâce ve asıl bölümlerinde yer alan tevhîdler de kendine mahsus karakteristiği hâiz olabilmektedir.

3.1. Divanlar

Divan, şairlerin farklı nazım şekil ve türlerindendeki şiirlerini havî mecmualardır. Muayyen bir tanzîm esâsına bağlı olarak teşkil edilen divanlar; önemli ölçüde benzer hususiyetler taşımaktadır. Klâsik telif geleneğinde her eserin bir şahsa takdim edilmesi temâyülü, divanlar için de söz konusudur. Çoğu kez arzu üzerine cemʿ ve tasnif edilen divanlar, umumiyetle mensûr ve manzûm bir dîbâce ile başlamaktadır. Ayrıca şair, ilk manzûmelerin besmele, tevhîd, tahmîd, münâcât, naʿt ve sâir nazım türlerine ait olasına ihtimâm eder. Daha evvel bu türlerde şiir söylememiş bile olsa divanının "mükemmel" ya da "mürettep" vasfını kazanması için bu râha kadem basar. Bütün revi harflerinde gazel söylemek ya da nazım şekillerinde kalem oynatmak da "mürettep"liğin şartları arasına dâhil edilmektedir. Henüz hayatta iken şiirlerini cemʿ etmek imkânını bulamayan şairlerin divanları, bazı yönlerden nâkıs bir vaziyet arz etmektedir. Klâsik şiir sahasında tertip edilen divanların cüz'î bir kısmı, "kâmilen mürettep" olma vasfını taşımaktadır.

Divanların ekseriyetle mensûr ve manzûm karışık olarak telif edilen dibâceleri, besmele ve hamdele ile başlar, tevhîd ile devâm eder. Umumiyetle bu tevhîd bölümleri, önce mensûr sonra manzûm olarak karşımıza çıkar. Manzum bölümler bazen bir müfred veya rübâî, birkaç beyitlik kıtʿa ya da mesnevî olabilir. Tevhîd bölümü uzun tutulan dibâcelerde, mensûr ve manzûm kısımlar münâvebeli olarak da sürebilmektedir. Bu tür durumlarda manzum bölümler yekpâre bir mahiyet arz edebileceği gibi müstakil bir yapıda da olabilmektedir.

Divanların ilk bölümü, kasîde nazım şekliyle yazılmış manzûmelerden oluşur. Umumiyetle divanların ilk kasîdeleri tevhîddir. Fakat bazı divanların besmele manzûmeleri ya da tahmîdlerle de başladığı da görülmektedir. Kasîde bölümündeki tevhîdler, muttasıl olabileceği gibi farklı yerlerde de bulunabilir. Bunun katî bir kâideye bağlandığını söylenilemez. Farsça divanlarda manzûmeler umumiyetle, revi harfine göre sıralanır. Bu durumda bazen bir tevhîd, revi harfi silsilesi dışını çıkılarak başa çekilebilmektedir.

Divanlarda, kasîdelerden sonra musammat şekiller gelmektedir. Bendlerdeki beyit sayısı fazla olandan aza doğru bir sıralama esase alınır. Tercîʿ ve terkîbler genellikle ilk sıralarda yer alır. Daha sonra muaşşerden murabbaya doğru bu silsile

uzanır. Terbiʿ, tahmis ya da tesdisler bazen ilgili nazım şeklinin sırasında bazen de murabbalardan tamamlandıktan sonra verilir. Klâsik şiirde nümûnesi fazla olmayan müstezâdlar, bazı divanlarda musammatların en sonunda yer alır. Musammat şekillerde kaleme alınan tevhîdlerin umuma nisbeti oldukça zayıftır. Bu şekiller arasında tercîʿ-bendlerin hususî bir mevkii vardır. Bilhassa mutasavvıf şairlerder tarafından kaleme alınan ve vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşıyan tercîʿ tevhîdleri, kendine mahsus bir sebkin şekillenmesine imkân tanımıştır. Az da olsa Terkîb-bend, murabba, muhhammes ve müseddes şeklinde kaleme alınan tevhîdler de vardır. Mütekkerir beyti tevhîd ifadesi taşıyan bazı müfredlerin tazmin ya da tahmis yoluyla tevhîd kaleme aldığı müşâhede edilmektedir.

Musammatlardan sonra gelen gazeliyyât bölümü, umumiyetle divanların en hacimli faslını teşkil ederler. Birçok divanın ilk gazeli tevhîd türünde kaleme alınmıştır. Bazı şairler ise her revi kafiyesinin ilk manzûmesinin tevhîd olması gayesini gütmüşlerdir. Gazel formunda tevhîd söyleyenlerin ekseri mutasavvıf hüviyetini haiz şairlerdir. Gazeliyyat bölümünden sonra umumiyetle Mukattaʿât bölümleri gelmektedir. Kıta ve nazım şeklinde kaleme alınan manzûmeler arasında çok olmamakla beraber tevhîd türüne tesâdüf edilmektedir. Kimi divanlarda mukattaʿât bölümünden önce gelen mesnevîyât kısmında da nadiren de olsa tevhîde rastlanmaktadır. Arz-ı hâl ya da şehrengiz türünde telif edilen bazı mesnevîler, divanlara sonrada ilave edildiği için farklı yerlerde de bulunabilmektedir. Mukattaʿât manzûmelerini takip eden rübâî ile matla ve müfredlerden oluşan ebyât -bazı divanlarda metâliʿ- bölümleri de nâdir de olsa tevhîdlerin görülebileceği yerlerdir. Esâsen kasîde haricindeki tevhîdlerin pek çoğu az sayıdaki şairin kaleminden çıkmıştır.

3.2. Mesnevîler

Mesnevîler, tevhîd türünde kaleme alınmış şiirlerin en çok bulunduğu eser grubunu oluşturmaktadır. Muayyen bir hikâye ve mevzuʿ etrafında teşekkül eden mesnevîler, çok geniş bir zemîne yayılmıştır. Tarihî ve menkabevî kıssalardan aşk ve hikmet hikâyelerine kadar anlatmaya bağlı manzûm metinlerin neredeyse tamamı mesnevî formunda kaleme alınmıştır. Ayrıca gramerden mantığa, akâyidden tasavvufa, lügatten astronomiye kadar bir çok ilmî sahaya ait didaktik eserlerin telifinde talîmi

kolaylaştırması itibariyle mesnevî tercih edilmiştir. Tekâmül ve tevvessüʿe en fazla imkân tanıyan mesnevîler, klâsik edebiyatın da en geniş literatürünü oluşturmuştur.

Mesnevîler, bünyesinde bir çok türü ihtivâ eden mukaddimelerle başlar. Besmele, tevhîd, tahmîd, münâcât, naʿt, mirâciyye, medhiyye, sebeb-i telif gibi bölümleriyle bu türlerin zenginleşmesinde kuvvetli bir tesiri olmuştur. Klâsik şiir geleneği dâhilinde kaleme alınan mesnevîlerin mukaddime fasıllarında tevhîd ihtivâ etmeyen çok az mesnevî vardır. Sadece şehrengîz, sâkinâme gibi türlerde tevhîdlerin azlığı dikkati çekmektedir. Geniş halk kitlesinin zevkine hitap eden ve halk tipi mesnevî olarak isimlendirilen eserler ise umumiyetle mezkûr mukaddime manzûmelerini havî değildir. Pek çoğunda kısa bir besmele ve hamdele bölümüyle asıl mevzua intikâl edilir.

Mesnevîlerin mukaddime manzûmeleri haricinde de bir çok tevhîde tesâdüf edilmektedir. Bunların başında mektup girişlerinde ve kahramanların irâd ettiği nutukların ibtidâsında yer alan tevhîdler gelir. Söze Allâh'ın hamdiyle başlama geleneğinin mahsûlü olan bu tevhîdler, adet itibariyle tevhîdlerin mühim bir yekûnunu teşkil etmektedir.

Hikemî ve tasavvufî muhtevâlı mesnevîlerde, asıl mevzuun işlediği bölümlerde de tevhîdler görülebilir. Bu tür tevhîdler hikâye esaslı metinlerde, ilgili bahsin geçtiği yerlerde kahramanların lisanından söylenir. Didaktik mahiyetteki eserlerde ise bizatihi şâir konuşur. Az da bazı mesnevîlerin hâtime bölümlerinde de tevhîde rastlanmaktadır.

3.3. Mensûr Eserler

Klâsik edebiyatta telîf geleneğinin önemli bir cüz'ünü de mensûr eserler oluşturmaktadır. Telîf üslubuna göre farklı sınıflara ayrılan mensûreler, oldukça geniş bir sahayı kapsamaktadır. Müellifin hüviyetinden eserin mevzuuna hattâ kime takdim edileceğine kadar farklı kıymet ölçülerine göre vücuda getirilen eserler doğrudan edebiyâtın mevzuu hâline gelmiştir. Lisân ve üslup hususiyetlerine göre süslü, orta ve sâde olarak tasnif edilen mensûr eserler; âit olduğu geleneğe mütenasip olarak manzûm bölümleri de ihtivâ edebilmektedir. Bilhassa şâir hüviyeti baskın olan müelliflerin inşâ vâdisindeki eserleri, manzûmeler yönünden oldukça zengindir. Hatta bu tür eserler için manzûm ve mensûr karışık şeklinde ayrıca tasnif de edilmektedir.

Klâsik nesir üslubunda Osmanlı şairleri, kendilerine Farsça inşâ üstâdlarını örnek almışlardır. Samânîler devrinde teşekkül eden Fars nesri, Gazneli, Selçuklu ve Harezmşâh devirlerinde kâmil nümûnelerini verir. İlhânlılar döneminde ise inşâ üslûbunda zirveye ulaşılır. Bu tekâmül Timurlu devletinin hâkimiyeti müddetince devam eder. Nesir türünün gelişmesinde târih ve tasavvuf sahasına âit eserlerin büyük tesiri olmuştur. Manzûmelerle tezyîn edilen bu mensûr eserler musanna ve müseccâʿ üslupları ile dikkati çeker. Bu tür eserlerlerin dîbâceleri de ayrıca kayda değerdir. Mesnevî mukaddimelerinde gördüğümüz genişlik, dîbâcelerde de mevcuttur.

Mensur eserler umumiyetle, eserin mâhiyet ve telif üslubuyla mütenasip bir dîbâce başlar. Dîbâceler sadece mensûr olabileceği gibi, manzûmelerle tezyin de edilebilir. Bu daha ziyâde müellifin şiirle olan karabetiyle alâkalıdır. Bazı mensûr eserlerin dîbâcelerinin ise tamamen manzum olarak kaleme alındığı görülmektedir. Manzûm ve mensûr memzuç dîbâcelerde; umumiyetle kısa bir besmele ve tahmîd bölümünün ardından tevhîdler gelir. Divan dîbâcelerinde olduğu üzere, mensûr olarak başlayan tevhîd bölümünün içinde manzûm tevhîdler yer almaktadır. Manzûm dîbâceler ise mesnevî mukaddimelerinin hususiyetlerini arz eder.

Mensûr eserlerin dîbâce bölümleri hâricinde de tevhîd manzûmelerine tesâdüf edilmektedir. Tarih, siyer, kıssa, menkıbe gibi tahkiye esaslı metinlerde, bu türün bir çok nümûmesi görülmektedir. Tevhîdlerin hangi zemînde söylendiğine de işâret etmesi yönüyle bu türden manzûmeler kayda değerdir. Tevhîd manzûmelerinin yoğun olarak görüldüğü bir diğer saha ise tasavvuftur. Bilhassa vahdet-i vücûd fikri etrafında telif edilen eserler, bu yönden oldukça zengindir. Hakikatin mertebeleri, ilâhiyât gibi bahislerde tevhîd tarzında söylenmiş bir çok şiire tesadüf edilir. Ahlak ve hikmet sahasında nasihatname tarzında kaleme alınan mensûr eserler de birçok manzûm tevhîd barındırır.

I. ARAP VE FARS ŞİİRİNDE TEVHÎD

A. ARAP ŞİİRİNDE TEVHÎD

Klâsik edebiyatın teşekkülünde büyük bir tesîri olan Arap şiiri, ilâhiyyât nevʿinden manzumelerin de menşeini teşkîl etmektedir. Dinî hissiyâtın nazma dökülmesinde hemen bütün milletlerin bir geleneğe sahip olduğu bilinmektedir. Bununla beraber sınırları, İslâm itikât ve düşüncesine göre tayîn edilen klâsik edebiyatta; kavmî anânelerin tesîri oldukça mahduttur. Bu sebeple klâsik Türk şiirinde kaleme alınan tevhîdlerin menşeini görmek ve zaman içindeki tetkâmülünü takip etmek için nazarlarımızı Arapa şiirine çevirmek icâp eder.

Arap kavimlerinde, şiirin belağât mahsûlü sözler olmanın çok ötesinde bir mânâya sahip olduğu bilinmektedir. Bu kavimler nezdinde şâir, metafizik tecrübe sâhibi ve gaybın sırlarına âşinâ bir varlıktır. Bu sebeple, cinlere hükmettiğine inandıkları şairleri, savaşlarda kendilerine zaferi getirecek bir velî mertebesine yükseltirlerdi.[23] Esâsen bu durum, putperest Türklerdeki "kam" ve "bahşı" ile büyük bir müşâhebet arz etmektedir. Vahye istinat etmeyen dinlerde şiir, bu itibârla ilâhî bir söz olarak telâkkî edilirdi.

İslâmiyet'in zuhuruna kadar Arap coğrafyasında şiir, büyük bir rağbete mazhar olmaktaydı. Ekseri bedâvet üzere hayatlarını idâme ettiren şâirler, kavmî hususiyetlerinin izlerini aksettirdiği şiirleriyle cemiyeti estetik yönden beslemekte idi. Hicâz bölgesinin kalbi olan Mekke'de şiir ve hutbe müsâbakaları ile neredeyse bir festival hâlini alan bu azîm faaliyetler, şiiri kolaylıkla geniş zümrelere ulaştırıyordu. Ka'be duvarlarına asılacak kadar tazîm edilen şiir, âdetâ bir milletin sesi olmaktaydı. İmrulkays, Antara, Lebîd, Nâbiğâ, Aʿşâ gibi nice şairler; milletin hâfızasında silinmeyen izler bırakıyordu.[24] Hazret-i Peygamber'in nübüvvetinin böyle bir zemînde tahakkuk ettiği göz önünde bulundurulduğunda, Kur'ân'ın pek çok müşrik tarafından şiir, nebinin ise şâir addedilmesindeki hikmet daha iyi anlaşılabilir.

[23] Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yay., Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, s. 12-14.
[24] Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 9-10.

Câhiliyye devrinde söylenen şiirler umumiyetle şifâhî yolla yayılmış daha sonra rivâyet tarîki ile kayıt altına alınmıştır. Bu sebeple Câhiliyye şiirinin sıhhati ciddî bir münâkaşaya mevzû olmuştur. Gerek dili gerekse aksettirdiği hayat tarzı ile bu devre ait gösterilen şiirlerin bazı nâkısaları taşıdığı ifade edilmektedir.[25] Câhiliyye devrinde en fazla revaç bulun şiir türleri; hamriyyat, gazel, resâ ve medh idi. Bir kısmı İslâm itikâdıyla telîf edilemeyecek mâhiyet arzeden bu şiirlerin yanında az da olsa dinî hissiyatı aksettiren manzûmelere de tesâdüf edilmekteydi.[26]

İslam öncesi Arap toplumunda en yaygın inanç putperestliktir. Bununla birlikte Hristiyanlık ve Yahudîliğin de bu topraklarda neşv ü nemâ bulduğu bilinmektedir. Araplar "Allâh" olarak andıkları tanrının yanı sıra putlara da itikât beslemekteydiler. Dinî tecrübe ve örfün iç içe geçtiği bu uluhiyet telâkkisinin izlerine Câhiliye şiirlerinde tesâdüf etmekteyiz. Hristiyan asıllı **ʿAdiy b. Zeyd b. Hammâd b. Zeyd el-İbâdî**'ye ait aşağıdaki beyitlerde, bu telâkkinin en belirgin izlerini görmekteyiz:

اسمع حديثا لكى يوماً تحدثه — عن ظهر غيب اذا ما سائل سالا
ن كيف ابدى اله الخلق نعمته — فينا و عرفنا آياته الاولا
كانت رياحا و ماءً ذا عر انيتة — وظلمته لم تدع فتقا و لا خللا
قمر الظلمه السوداءَ فانكشففت — وعزل الماءَ عما كان قد شغلا
و بصط الارض بسطاً ثم قدرها — تخت السماء سواء مثل ما فعلا
و جعل الشمس مصيراً لا خفاء به — بين النهار و بين الليل قد فصلا
قضى لستة ايام خلائقه — و كان اخبره ان صور الرجلا

" Bir gün sorgulayıcı seni sorguladığında takılmadan cevap verebilmen için sözümü can kulağıyla dinle.
Yaratıkların Rabbi! Bize olan nimetlerini nasıl tanıttıysa, ilk mucizelerini de öyle sergiledi.
Öyle ki evren (başlangıçta) her hangi bir boşluk ve çatlak olmaksızın karanlık, su ve rüzgâr görümünde bir okyanus halindeydi.
Böylece (Yüce yaratıcı) zifirî karanlığa emir verdi, o da hemen çözüldü; suyu da bulunduğu yerden çözüverdi.
Yeryüzünü yaydıkça yaydı, sonra gökyüzünün altın tasarladığı gibi onu gerektiği şekilde dizayn etti.
Güneşi şaşmayacak şekilde yörüngesine oturttuğu gibi gece ve gündüzü de birbirinden ayırdı.
Mahlûkatı altı günde yarattı; bu yaratılış sonunda insana (bilinen) şeklini verdi."[27]

Tevhîd şiirleri açısından dikkatimizi teksîf etmemiz gereken zümre ise Hanîf şairlerdir. Hazret-i İbrâhîm'e gönderilen dîne inanan bu küçük muvahhid zümreye

[25] Bu hususstaki bazı itiraz ve tereddütler için bkz. Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara 203, s. 44-46. Ayrıca bkz. Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 21-28.
[26] Reynold A. Nicholson, "İslâm Öncesi Arap Şiirinde Dinin Etkileri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, Erzurum, 2002, s. 222-224.
[27] Ömer Ünal, "İslam Öncesi Arap Şiirinde Bazı Dinî Motifler", *Nüsha*, S. 9, 2009., s.180-1.

mensûp şâirlerin insanları putperestlikten tevhîde davet eden şiirler söyledikleri bilinmektedir.[28] Klâsik şiirde tevhîd türünün ilk nüveleri olan bu manzumeler, teblîğ metinleri mâhiyetindedir. Kâide ve hudutları taayyün etmiş bir türün hususiyetlerini tam olarak taşımasa da tevhîd türünün ilk nümûneleri olarak Kuss b. Saʿîd, Ümeyye b. Ebî's-Salt, Züheyr b. Ebî Selemî, Zeyd . Amr b. Nufeyl, Varaka b. Nevfel gibi şâirlerin lisânın sâdır olan bu şiirleri kabûl edebiliriz.

İyâd kabîlesine mensup olan **Kus b. Saʿîde**, Câhiliye devrinin meşhûr hatip ve şairlerindendir. Ukaz panayırında irât ettiği meşhûr hutbesiyle hâfızalarda yer tutan şâir, Hanîf zümresindendir. 600 yılında vefât eden şâirin hutbesini, peygamber efendimizin de dinleyip takdîr ettiği rivâyet edilmektedir. Muvahhid şairin tevhîd husûsiyetini hâiz on beyitlik manzûmesi vardır. Kus b. Saʿîde bu şiirinde, nazarlarını kâinâta çevirerek bu âlemi irâde ve kudretiyle yöneten bir rabbin olduğu fikrine ulaşır. Bu şiir aynı zamanda nizâm delîne istinât eden isbât-ı vâcip olarak kabûl edilebilir.

ذكر القلب من جواه اذّكار ولیالٍ خلا مهنَّ نهارُ
و سجالٌ هواطلٌ من غمامٍ ثرن ماءً وفی جواهنَّ نار
ضوءها یطمس العیون وأرغا دٌ شدادٌ فی الخافقین تطار
وقصورٌ مشیدةٌ حوت الحی ر وأخری خلث بهنّ قفور
وجبالٌ شوامخٌ راسیاتٌ وبحارٌ میاههنّ غزار
ونجومٌ تلوح فی ظلم اللّی ل نراها قی کلّ یومٍ تدار
ثم شمسٌ یحثها قمر اللی ل وکلٌ متابعٌ موّار
و صغیر و اشمطٌ وکبیرٌ کلّهمفی الصعید یوما مزار
کثیرٌ مما یقصّر عنه حدسه الخاطر الذی لا یحار
فالّذی قد ذکرت دلّ علی اللّه نفوسا لها هدًی واعتبار[29]

Gönül ki vecd ü safâ-y-ıla zikr ider ezkâr
Hakk'unʿinâyetin umur ki ire leyl ü nehâr

Görür ki çâr ʿanâsır ki Hak yaratmışdur
Bu hâk âb olupdur dahı hevâ-y-ıla nâr

Ne kudret-idi ki her birisine emr itdi
Tabîʿat-ıla bular buldılar makarr-ı karâr

Sehâb göz yaşını dökdüginceh hikmeti gör
Ki sunʿ içinde nice şuʿle virür odı yanar

[28] "Hanîf, hanef masdarı bir sıfattır. Aslı lügatte hanef ise dalâlden istikamete, çarpıklıktan doğruluğa meyildir. Netekim doğruluktan eğriliğe, haktan nâhakka meyletmeğe "cîm" ile cenef denilir. Bu halde hanîfin asıl mefhumu eğriliği bırakıp doğrusuna giden demektir. Bu mefhum ile urfte İbrahim milletine ismolmuştur ki başka dînlerden, bâtıl ma'budlardan çekinip yalnız bir Allaha eğilen müvahhid demektir." (Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C. VI, s. 3822)

[29] Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, muhk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbâʿa ve'n-Neşr, Cize 1997/1417, C. III, s. 306-7.

Şu resme kim bakanun gözi nûrını alur
Münevver olur anun şuʿlesi-y-ile aktâr

Nedendür ki sebük-bâr oldı âteş ü bâd
Niçündurur ki virildi bu âb u hâke karâr

Odun muhâtı hevâdur, hevâ muhâtı nedür?
Turâb u âb-ıla hâkun nedür muhît-i bihâr

Cibâl oldı Hakk'un kudretinün aʿlâmı
ʿİbâdet eyledi tûl-ı kıyâl-ıla eşcâr

Mahâl buldı cevlân kılur bu semen u kamar
Medâr dutdı ki devrân ider felek nâçâr

Zamâneye ne sagîr u kebîr u kühl ü cüvân
Fenâ şarâbın lâ-bûd içersığâr u kibâr[30]

Zeyd b. Amr, Hanîf şairler arasında en dikkat çeken isimlerdendir. Câhiliyye devrinde putlara tapmaktan yüz çeviren şair, "Benüm tanrım İbrâhîm peygamber Tanrı'sıdur ve dînim anun dînidür" diyerek Hanîfliğini herkese ilan etmiştir.[31] Zeyd b. Amr'ın şiirlerinde sahip olduğu itikâdın izlerini görmek mümkündür. Aşağıya derc ettiğimiz şiir, tevhîd türünün ilk nümûnelerindendir:

اربّا واحدًا ام ألف رب	أدين إذا تقسّمت الأمور
عزّلت الآت والعزّى جميعا	كذلک يفعل الجلد الصبور
فلا العزّى أدين ولا ابنتيها	ولا صنمى بنى عمرو أزور
ولا هبلاً أدين و كان ربّا	لنا فى الدهر إذ حمى يسير
عجبت وفى اليالى معجبات	و فى الأ يام يعرفها البصير
بأنّ الله قد أفنى رجالاً	كثيرا كان شأنهم الفجور
وأبقى اخرين ببر قومٍ	فيربل منهم الطفل الصّغير
وبينا المرء يعثر ثاب يوما	كما يتروّح الغصن المطير
ولكن أعبد الرحمان ربّى	ليغفر ذنبى الربّ الغفور
فتقوى الله ربكم احفظوها	متى ما تحفظوها لا تبوروا
ترى الأبرار دارهم جنانٌ	وللكفار حاميةً سعير
وخزىٌ فى الحياة وإن يموتوا	يلاقوا ما تضيق به الصدور[32]

Bir midür Tanrı yahûd bin midür ehl-i gurûr
Birle Allâh'ı ki fiʿlünde bulınmaya kusûr

Lât u Uzzâ'dan ve gayrından idüp uzleti
Tapdum ol Tanrı'ya kim birdür anun adı Sabûr

[30] Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, haz. Muhammet Yelten, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 405-406.
[31] Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 410-411.
[32] Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, muhk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbâʿa ve'n-Neşr, Cize 1997/1417, C. III, s. 328-329.

Lât u ʿUzzâ gibi asnâmı Benî ʿAmr'ı dahı
Terk idüp eyledüm Allâh'uma tevfîz-i umûr

Kim-durur Vedd ü Süvâʿ-ıla Yagus-ıla Yaʿûk
Ki şerîki ola anun ki râhîm oldı Gafûr

Gice gündüz gelüben gitdüginün hikmetini
Anlar anun kim ola zerrece kalbinde huzûr

Bâkî oldur kim anun kahr-y-ıla buldı fenâ
Şunlarun kim işi fısk-ıla fesâd oldı fücûr

Anlarun yirine bir kavm dahı kıldı halaf
Kimi kesb eyledi hayrât, kimi kıldı şürûr

Kimde var-ısa basîret bilür ol kim bu cihân
Bir **memerr** oldı ki turmayup ider halk mürûr

Bir nazar ehli bilür âhırını dâr-ı karâr
Virülür anda ʿamel kılana gılman-ıla hûr

Emeli zişt olana ire cehennemde hüzün
ʿAmeli hûb olan bula sürûr üzre sürûr

Birledüm anı ki mübdiʿ u muʿîd ol oldı
Hem Hamîd oldı Mecîd oldı Vedûd oldı Şekûr[33]

Zeyd b. Amr'ın tevhîd husûsiyetini hâiz bir iki manzûmesi daha vardır.[34] Bu manzûmelerden ilkinde şâir, dünya durdukça medh ü senâsını sadece Allah'a ihdâ edeceğini söyler. Çünkü dengi ve üstü olmayan Allah'tan başkası medhe lâyık değildir. İkinci manzûme ise bütün tabiatın Hak Teʿâlâ'nın emrine tâbî olarak hareket ettiğini dile getirir. Yağmur ve rüzgâr nereye yönelmiş ise kendisinin de yüzünü o tarafa çevirdiğini söyler. Yanî hükmü ile kâinâtı irâde eden Rabb'e boyun eğmiştir.

Hanîf inancına mensup şairlerden bir diğeri de **Varaka b. Nevfel**'dir. Peygamberimizin eşi Hz. Hadîce'nin amcası olan şairin İslâm'ın zuhûrundan kısa bir süre evvel vefât ettiği bildirilmektedir. Varaka'nın tevhîd türünün nüvelerini taşıyan bir manzûmesi günümüze ulaşmıştır.[35] Şâir, bütün noksan sıfatlardan münezzeh ve kudretiyle bütün kâinâtı idâre eden bir tanrının varlığına imân ettiğini dile getirir.

[33] Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 419.
[34] Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. III, s. 327-8; Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 317-318.
[35] Muhammed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye: Câhiliyye Devri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 51-52. Ayrıca bkz. Ömer Ünal, "İslam Öncesi Arap Şiirinde Bazı Dinî Motifler", s. 184.

Ümeyye b. Ebi's-Salt, Hanîf akîdesine bağlı şâirlerin ileri gelenlerindendir. 627 yılında vefât ettiği kaydedilen şâirin İslâm'ın zuhûrundan evvel tevhîd vâdisinde şiirler söylediği kaydedilmiştir. Ebî's-Salt'ın tevhîd muhtevâsına sahip dört beyitlik bir şiiri günümüze ulaşmıştır. Şâir bu manzûmesinde, kâinâtta Allah'ın alâmetlerinin apaçık olduğunu ve her şeyin bir nizâm dâhilinde hareket ettirildiğini dile getirilir.[36] Ebî's-Salt'ın tahmîd ve tevhîd türünün hususiyetlerine sahip dört beyitlik bir şiiri daha vardır.[37]

Câhiliyye devrine ait bir diğer tevhîd, Zemzem kuyusunun yeniden açılması hâdisesi sırasında Hazret-i Peygamber'in dedesi **Abdülmuttalib**'in lisanından sudûr etmiştir. Kapatılan kuyunun yerini bulmak üzere toprak kazılırken altından yapılmış iki geyik heykeli bulunur. Bulunan hazînelerin âdilâne paylaşılması için Abdülmuttalib fâl okları tayîn eder ve ardından duâ eder. İbn İshak'ın dört beyit olarak kaydettiği bu manzûme, hitap tarikîyle söylenmiş sıfât ve ef'âl tevhîdidir.[38] Şüphesiz ki bu şiirin âidiyeti ve sıhhati meşkûktur.

Muallâka şairlerinden **Lebîd b. Rebî'a**, Câhiliyye devrinin mühim simâlarındandır. Bu zümrenin İslâm'ı kabûl eden yegâne şâiri olan Lebîd, Hz. Osmân'ın hilâfeti sırasında vefât etmiştir. Hikemî tarzdaki şiirleriyle dikkati çeken şairin tevhîd türünün nüvelerini taşıyan beyitler söylediği bilinmektedir. Bu şiirlerin en meşhûru, insanları Allah'ın tevhîdine davet etmek üzere kaleme aldığıdır.[39] Fakat bu şiirde tevhîd, Allah'tan başka her şeyin fânî olduğunun dile getirildiği beyte münhasırdır.[40] Lebîd'in ayrıca tevhîd muhtevâsına sâhip iki beyitlik recezi vardır.[41]

Hicretin ilk yıllarından itibâren, İslâm şiir geleneğinin ilk örnekleri ile karşılaşmaya başlarız. Arap edebiyatında "Sadrülislâm" olarak anılan bu devrede, Abdullah b. Revâha, Ka'b b. Mâlik, Hassân b. Sâbit gibi şâirler dikkati çekmektedir. Aslen Medîneli olan bu şâirlerin hâricinde Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Alî'nin şiir söylediğine dâir rivâyetler vardır. Hazret-i Peygamber'in hikmet ve nasîhat tarzında şiir söylenmesine izin veridiği hattâ teşvîk ettiği bilinmektedir. Bu icâzete binâen

---

[36] Muhammed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye: Câhiliyye Devri*, s. 32.
[37] Ömer Ünal, "İslam Öncesi Arap Şiirinde Bazı Dinî Motifler", s. 187.
[38] Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. III, s. 339-3408; Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 425.
[39] Muhammed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye: Câhiliyye Devri*, s. 62-3.
[40] Bu beytin şerhi için bkz. Mehmet Yolcu, "Lebid b. Rebia ve Tevhide Çağıran Şiiri", *Hikmet Yurdu*, S. 2, 2008, s. 123-152, s. 139-150.
[41] Ömer Ünal, "İslam Öncesi Arap Şiirinde Bazı Dinî Motifler", s. 188.

Müslümânlar, müşriklerin küfür ve fuhşiyyât kabîlinden şiirlerine karşılık olmak üzere İslâm'ın irfân ve hikmetlerini nazma dökmüşlerdir. Bu şiirler arasında tevhîd fikrinin akislerini de görmekteyiz.

Peygamber Efendimizin yakın dostu **Hz. Ebûbekir**'in şiire olan ilgisinden tarîhî menbalar bahsetmektedir. İlk halîfenin müstakil bir divânı olmamakla beraber farklı kaynaklardan derlenmiş şiirleri bir araya getirilerek neşredilmiştir.[42] Bu divânın Hz. Ebûbekir'e âidiyeti meşkûktur. Divanda yer alan şiirler arasında beş beyitlik bir tevhîd kıtasına tesâdüf edilmektedir. (s. 52-3) Bu şiirde mürîd ve kâdir bir rab telâkkisi hâkimdir.

İlmin kapısı olarak anılan **Alî b. Ebû Tâlib**, sahabenin ileri gelenlerindendir. Hikmet ve irfânın bağının bağbanı olan Hz. Alî'nin hikmetli sözleri, erken dönemden itibaren rivâyet edilmiştir. *Sad Kelime* ve *Nesrü'l-Leâlî* isimleri altında derlenen bu sözler, klâsik edebiyatta büyük bir rağbete mazhar olmuştur. Hazret-i Alî'nin şiir söylediğine dâir ciddî rivâyetler vardır. *Nehcü'l-Belaga* adlı mecmuada bu şiirlere tesâdüf edilmektedir. Şiʿa rivâyet ve nakillerine istinât eden bu eserin sıhhati münâkâşadan ârî değildir. XV. asır şairlerinden Mevlânâ Şevkî ise Hazret-i Alî'ye atfettiği bir divân derlemiş ve bu şiirleri nazmen Farsçaya tercüme etmiştir.[43] Hiç şüphesiz ki bu divânın âidiyeti meşkûktur. Fakat bu divanda yer alan şiirler, Hz. Alî'ye atfedilerek çokça okunmuş hatta Türkçeye tercümeleri yapılmıştır. Divânda yer alan şiirler arasında tevhîd hususiyetine sahip yedi manzume vardır. (s. 84, 169; 84-5, 171-2; 90, 180; 181; 97, 189; 190; 124, 236)

Emevîler döneminde şiir, Sadrülislâm devrine nazaran oldukça geniş bir sahaya yayılır. Bilhassa Emevî sarayında kendisine yer bulan şairler, bu geleneğin kuvvetli temsîlcileri olur. Fakat bu dönemde şâirler; medh, resâ, hicv ve hamriyyât gibi din dışı mevzûlara ilgi gösterir. Bu sebeple Emevîler devrinde, müstakillen tevhîd türünde kaleme alınmış şiirlere tesâdüf etmiyoruz. Bununla birlikte dönemde, urcuzelere Allah'ın hamdi ve tevhîdi ile başlama geleneğinin örneklerini görmekteyiz. Emevî

[42] Kenan Demirayak, *Hazreti Ebû Bekir (r.a.): Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Gül Neşriyât, İstanbul [t.y.].
[43] Mevlânâ Şevkî, *Dîvân Mensûb be-Hazret-i Emîrü'l-Mü'minîn: bâ-Tercüme-i Manzûm*, haz. Seyyide Meryem Ravzatîyân, Encumen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1383. Şevkî'nin derlediği bu şiirler, Salâhaddîn-i Uşşâkî tarafından nazmen Türkçe'ye tercüme edilmiştir: Abdullâh Selâhaddîn-i Uşşâkî, *Hz. Alî Dîvânı Tercümesi*, haz. Ali Öztürk, Araştırma Yay., Ankara 2013.

halîfesi Velîd b Yezîd'in bir hutbesinin başında söylediği urcûzenin mukaddimesindeki üç beyitlik tevhîd, bu geleneğin ilk mahsûllerindendir:[44]

''الْحَمْدُ للهِ وَلِيِّ الْحَمْدِ أَحْمَدُ فِي يُسْرِنَا والجُهْدِ
وهُوَ الّذِي فِي الْكَرْبِ أَسْتَعِينُ وهُوَ الّذِي لَيْسَ لَهُ قَرِينُ
أشهد في لدنيا و ما سواها أ ن لا إلهَ غيره إلها

Hamda layık olan Allah'a hamd olsun, sıkıntıda ve rahatlıkta ona hamd ederim
Üzüntü sırasında yardım istediğim, eşi, benzeri olmayan O'dur.
Dünya ve dünyanın dışında O'ndan başka Tanrı olmadığına şahitlik ederim." (s. 154)

Abbâsî Hilâfetinin tesîsi ile birlikte ilim ve edebiyat hayatı giderek zenginleşir. Bilhassa "mevâlî" olarak isimlendirilen gayr-i Arap unsurların Müslümanlaşmasıyla birlikte, farklı kültürlere ait çizgiler edebiyata aksetmeye başlar. Bu dönemde, Arap şiirinin konu itibariyle tenevvüʿ ettiğine şâhit oluruz. Giderek sahası genişleyen nazım, artık pek çok mevzûun ifâde tarzı hâline gelir. Bilhassa urcûze nazım şeklinin tekâmülü, bu zenginleşmenin en belirgin işâretidir. Tevhîdler açısından urcûze türündeki eserlerin sayısının artması mühimdir. Şöyle ki bu nazım şekliyle telîf edilen şiirlerin mukaddimesinde tevhîd ve tahmîde yer verilmektedir. Zamanla mukaddime tevhîdi olarak klişe hâlini alacak bu bölümler, tevhîd türünün gelişimi açısından oldukça önemlidir. Abbâsî devrini idrâk eden Muhammed b. İbrâhîm el-Fezârî, Alî b. el-Cehm ve İbnu'l-Muʿtez, bu geleneğe ittibâ ile urcûzelerin ibtidâsında tevhîde yer veren şairlerdendir.[45] Endülüslü şâir İbn Abdirrabbihi'yi de bu geleneğin muakkipleri arasında görürüz.[46]

Abbâsîler devri şiirinin tevhîdler açısından en kayda değer yönlerinden bir diğeri de zühd şiirlerinin giderek yaygınlaşmasıdır. Bir zühd hareketi olarak tasavvufun bu dönemde tezâhür etmeye başladığı unutulmamalıdır. IX. asrın ortalarından itibâren mutasavvıfların şiire gösterdiği rağbet, tevhîd türünün gelişiminde önemli bir tesîre sahiptir. Fakat bu devri idrâk eden sûfilerin sözleri ancak rivâyet yoluyla ulaşabilmiştir. Bu sebeple bu devrin tasavvufî bakıyyesinin çok cüz'î bir kısmı elimizdedir.

Ebû Nüvâs, zühdiyyât şiirleriyle dikkat çeken ilk şâirlerdendir. VIII. asrın ortalarında Ahvâz'da dünyaya gelen şâir, mevâlî zümresindendir. Hârûn Reşîd'in hilâfeti devrinde büyük bir şöhrete kavuşan Ebû Nüvâs Bermekî âilesinden himâye

[44] Kemal Tuzcu, "Klâsik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 2, 2007, s. 154.

[45] Kemal Tuzcu, "Klâsik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler", s. 166, 162, 163.
[46] Kemal Tuzcu, "Klâsik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler", s. 163.

görmüştür. Üç farklı rivâyet ile günümüze ulaşan divânında şairin tevhîd muhtevâlı iki şiiri vardır.[47] Bu şiirlerin ilki yedi beyitlik zât tevhîdidir. (s. 617) İkinci manzûme ise tazarrû tarzında olup dört beyitten ibarettir. (s. 618)

VIII. asır zühd ve hikmet şiirinin en büyük üstâdı **Ebû'l-Atâhiyye**'dir. Mevâlî zümresinden olan şâir, bu asrın ortalarında Kûfe'de doğmuştur. Şâirin medhiyye ve zühdiyyât şiirlerinden mürekkep vasat hacimdeki divanı günümüze ulaşmıştır.[48] Ebu'l-Atahiyye, aynı zamanda klâsik edebiyat geleneğinin ilk büyük tevhîd şâiridir. Şairin divanında, tevhîd hususiyetine sahip 12 şiir vardır. (s. 19-20, 23, 28, 49, 57-8, 59, 96, 112, 114-5, 121, 174, 291) Bu tevhîdlerin ikisi "subhâne men" ifadesiyle başlamaktadır.

Tasavvuf geleneğinin en büyük simâlarından olan **Hallâc-ı Mansûr**, IX. asrın ortalarında Fars bölgesinde dünyaya gelmiştir. Kendine mahsûs düşünceleri ile yaşadığı dönemde büyük bir tesîr uyandıran Hallâc, Sehl el-Tüsterî'nin talebisidir. Bağdat'a gelerek Cüneyd-i Bağdâdî ve Amr b. Osman el-Mekkî gibi sûfîlerin sohbetine katılan Mansûr, hayatının önemli bir bölümünü vaaz vermek üzere seyâhat ederek geçirir. Şatahât vâdisinde söylediği sözlerde devrinde büyük bir tartışmaya zemîn hazırlayan sûfî, trajik bir şekilde hayata vedâ eder. *Ene'l-Hak* sözü ile aynîleşen Hallâc'ın *Tavâsîn* adlı risâlesi ile farklı kaynaklardan derlenen divânı günümüze ulaşmıştır.[49] Mansûr'un vahdet neşvesi taşıyan ve şatahât zemîninde söylenmiş şiirleri arasında üç beyitlik bir tevhîde tesâdüf etmekteyiz. (s. 241)

سُبحانَ مَن أظهر ناسوتَه	سر سنا لاهوته الثاقب
ثم بدأ الخِلقةَ ظاهراً	فی صورة الآکل و الشارب
حتی لقد عاینه خلقه	کلحظه الحاجب بالحاجب

Tesbîhim, parlayan lâhûtunun nûru ile âlemleri âşikâr eden Allah'adır, mısraıyla başlayan bu şiir "subhâne men" ibâresiyle başlayan şiirlerin ilk örneklerindendir.[50] Ebu'l-Atahiyye'nin tevhîdlerinde de bu ifadeyi görmekle birlikte klâsik şiirdeki söyleyiş, Hallâc'ı Mansûr'un bu mısraıyla müşâhebet arz etmektedir.

[47] Ahmed Abdülmecîd el-Gazzâlî (haz.), *Dîvânu Ebî Nüvâs*, el-Matbaatü'l-Mısriyye, Kâhire 1953.
[48] Mecid Tırâd (haz. ve şrh.), *Dîvânu Ebi'l-Atahiye*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1995/1415.
[49] Kâsım Mîr-Âhurî (haz. ve terc.), *Mecmû'a-i Âsâr-i Hallâc: Tavâsîn, Tefsîr-i Kur'ân, Kitâb-i Kelimât, Tecrübiyyât-i İrfânî u Eş'âr*, Neşr-i Yâd-âverân, Tahrân 1397.
[50] Bu mısrâın şerhi için bkz. Rûzbihân Baklî-i Şîrâzî, *Şerh-i Şathiyyât: Şâmil-i Guftârhây-i Şûr-engîz u Remzî-i Sûfiyân*, haz. Henry Corbin, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, Zebân u Ferheng-i Îrân, Tahrân 1365/1981, s. 433-434.

Büyük İslâm filozofu **İbn Sinâ**'ya atfedilen manzûmeler arasında tevhîd hususiyeti taşıyan şiirlere tesâdüf edilmektedir. Feylosof şairin tıp üzerine kaleme aldığı 121 beyitten müteşekkil urcûzesine, bir beyitlik tahmîd ile başlar.

الحمد لله على ما انعما حمداً به يجلو عن القلب العمى

"Gönül gözü açıklığı ile içten gelen, gönüllerimizin derinliklerinden kopan hamd, yücelikle övülmek; yaratılmışlara bunca nimetler ihsan etmiş olmasından dolayı Tanrı'ya; yalnız O'na mahsûstur"[51]

İbn Sînâ'nın müstakil bir divanı günümüze ulaşmamıştır. Fakat bazı mecmualarda onun ismine kayıtlı, Arapça ve Türkçe manzûmelere tesâdüf edilmektedir. Bu şiirlerin bir kısmı Şerefeddin Yaltkaya tarafından neşredilmiştir.[52] Bu manzûmelerin ilki iki beyitlik bir kıta münâcâtıdır. (s. 40) Neşredilen dördüncü manzûme ise iki beyitlik bir nazım tevhîdidir:

محرک الکل انت القصد و الغرض و غایة مالها ان قساها عوض
من کان فی قبله مثقال خردلة سوی جلالک نعلم انها رض

"1-Ey bütün kâinâtı harekete getiren zât… Garaz ve maksad sensin. Ve ben; öyle bir gayesin ki senin yerini başka bir gaye tutamaz..
2- Senin celâlinden başka içersinde bir zerre bile taşıyan her hangi bir gönül hastasıdır. Andaki senin celâlinden başka her hangi bir nesne hastalıktan başka bir şey değildir."

Yine bu manzûmeler arasında İbn Sinâ'nın fâil ve mef`ûl, illet ve ma'lûl kavramları üzerine kaleme aldığı Farsça bir nazmı vardır. (s. 49) Bu manzum parça daha ziyade felsefî bir bahsin cüz'ü gibi görünmektedir. Şunu da ilâve edelim ki zikrettiğimiz manzûmelerin ilki hariç İbn Sînâ'ya âidiyeti meşkûktur.

XI. asrın ortalarından itibâren tasavvuf edebiyatında ilâhiyyât, münâcât ve tevhîd türünün hususiyetlerini taşıyan pek çok şiirle karşılaşılır. Arap şiirindeki tevhîdleri bu asırla sınırlı tuttuğumuz için bu manzûmeleri değerlendirmeye almadık. Bu dönemden sadece Hâce Abdullah Ensarî'nin üç beyitlik bir tevhîdine işâretle iktifâ edelim.[53]

---

[51] M. Şerefeddin Yaltkaya, "(İbni Sina)nın Tıbdan Bir Ürcuzesi", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, C. I, S. 4, 1935, s. 127-142, s. 128, 137.
[52] M. Şerefeddin Yaltkaya, "(İbni Sina)nın Basılmamış Şiirleri", *Büyük Türk Filozofu ve Tıb Üstâdı İbn Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yay., İstanbul 1937, s. 40-51.
[53] Hâce Abdullah Ensâri-yi Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn: Metn-i Arabî bâ-Mukâyese be-Metn-i İlelü'l-Mukâmât u Sad Meydân*, trc. Revân Ferhâdî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1361, s. 234; Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menazilü's-Sâirîn*, terc. Abdurrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008, s. 149.

B. FARS ŞİİRİNDE TEVHÎD

1. Teşekkül Devrinden Samânîlerin İntihâtâtına Kadar

Dünyanın kadîm milletlerinden olan Persler, milâttan önce VII. asırda zuhur eden Medler zamanında tarih sahnesine çıkmışlardır. Aryâî bir devlet olan Medlerin yaklaşık bir asırlık mâcerası, Akamenidler/Keyânîler ile nihâyet bulmuştur. Milattan önce VI. asrın ortalarında Kuruş/Keyhüsrev tarafından tesis edilen ve Keyânî hânedânın taht-ı tasallutunda kalan Akamenidler, İskender tarafından inhitata uğratılmıştır. 331 (m.ö.) yılında İskender'in hâkimiyetine geçen İran toprakları evvelâ Sülûkîlerin elinde kalmıştır. Sülûkîlerin zayıflamasıyla birlikte, Pers topraklarının cüz'î bir kısmında, pâytahtı Medâyîn olan Eşkânîler zuhur etmiştir. İslam müverrihlerinin tavâif-i mülûk olarak tesmiye ettiği Eşkânîler, "Part" olarak da anılmaktadır. Takriben beş asır süren ve derebeylik mahiyeti arzeden bu devlet, Sâsânî devletinin teessüsü ile tarihe karışmıştır. Fars lisanının en eski şekli olarak kaydedilen Pehlevîce, Partların dilidir.

Fars lisanının Medler zamanındaki vaziyeti hakkında bildiklerimiz oldukça mahduttur. Yâdigâr olarak birkaç kelimenin günümüze ulaştığı bu devir, dil tarîhi itibariyle karanlık bir dönemdir. Akamediler zamanında istimal edilen lisan, Farsçanın kadîm devri olarak kabul edilmektedir. Baktra dili ve Sanskritçe ile akrabalık bağı olan bu devre, Farsçanın aslî menşei olarak kabul edilmektedir. *Bîsütûn, Nakş-ı Rüstem, Taht-ı Cemşîd* gibi birkaç kitabeden başka hâtırası bulunmayan bu devre, Pehlevîcenin atası olarak kabul edilmektedir.[54]

Tavâif-i Mülûk beylerinden olan Sâsân'ın torunu Erdeşîr-i Bâbek, Eşkânîlerin hâkimiyetine son vererek Sâsânî Devletini kurar. 226 yılında İran şehinşâhı olan Erdeşîr, dört asır ayakta kalacak bu büyük devletin bânîsidir.[55] Hudutları Antakya'dan Horasan'a kadar uzanan Sâsânîler, hâkim oldukları topraklarda büyük bir medeniyet inşâ ederler. Siyasetten sanata kadar büyük bir geleneğe sahip olan Sâsânîler, Hz. Ömer'in halifeliği devrinde İslam orduları tarafından tarih sahnesinden silinir. Zerdüşt, Mani ve Mazdek dinlerinin hâkim olduğu Sasaniler'de; Pehlevî lisanı mütedâvildir. Şehrî lisan olan bu dilin yanında mahallî dil ve lehçeler de vardır. Pehlevî kelimesinin

[54] Pervîz Nâtil Hanlerî, *Târîh-i Zebân-i Fârisî*, Çâp-i Pencom, Neşr-i Sîmurg, Tahrân 1374. C. I, s. 157-282.
[55] Arthur Emanuel Christensen, *Îrân der-Zemân-i Sâsânîyân*, Çâp-i Pencom, terc. Reşîd-i Yâsemî, ed. Hasan Rızâyî Bâğbîdî, Sadâ-yi Muâsır, Tahrân 1385.

etimolojisi hususunda farklı izahlar olmakla birlikte şehrî bir lisan olduğunda tereddüt yoktur.

Sâsanîler'de Zerdüşt ve Mani dinine ait pek çok metnin kaleme alındığı bilinmektedir. Hind kültür dairesi ile sıkı bir münâsebetin bulunduğu bu devrede tercüme faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Husrev'in veziri Bozorgmihr'in *Çetrengnâmek* ve *Şatrancnâme* adlı eserlerinden bahsedilmekle birlikte bunlar günümüze ulaşmamıştır. Hindlerin meşhur *Pançatatra* kitabı *Kelîle ve Dimne* ismiyle tercüme edilmiştir. Bu eser daha sonra İbnu'l-Mukaffâ tarafından Arapçaya tercüme edilmek suretiyle İslam klâsikleri sırasına geçmiştir. İslam müverrihleri, Farsça şiir söyleyen ilk isim olarak Behrâm-i Gûr'un ismini zikretmektedirler.[56] İlk dönem tezkire sahipleri Fars şiirinin geniş bir tarihi serüveni olduğunu söylemekle birlikte o dönemden ancak birkaç beyit nakledebilmişlerdir. İslamlaşma döneminde Pehlevî lisanına ait eserler evvela Arapçaya daha sonra Farsçaya çevrilmek suretiyle kültürel aktarım sağlanmıştır. Fakat kadîm İran kültür ve edebiyatının İslam dünyasına nakli zannedildiği ölçüde geniş olmayıp devrin edebî ve itikadî telâkkileri çerçevesinde bazı tahavvül ve tagayyürâta uğramak suretiyle gerçekleşmiştir.

İslâm'ın zuhuruyla birlikte, evvelâ Arap kıtası daha sonra Suriye, Mısır ve Irak bölgeleri Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Peygamberin vefatının akabinde hilafeti deruhte eden Hz. Ebûbekir devrinde İslam devleti kendi istiklal ve birliğini temin etmiş, Hz. Ömer döneminde ise fütuhât ile büyük bir sahaya yayılmıştır. Kadîsiye (16/636) ve Nihâvend (21-2/641-2) savaşlarının ardından Irak ve İrân topraklarına hâkim olan Müslümanlar, Emevîler devrinde ise süratle Türkistan içlerine kadar fetihlerini genişletmişlerdir. Bilhassa Kuteybe b. Müslim'in bu bölgede icrâ ettiği fetih faaliyetleriyle, Horasan kıtasından Kaşgar'a uzanan bu geniş coğrafyada -bazı bölgelerin kısa bir süre sonra elden çıkmasına rağmen- Müslümanların tabiî hudutları haline gelmiştir. Yeni bir dinin temsilcileri olarak İrân, Horasan, Harezm, Sistan, Mâverâünnehir ve Türkistan mıntıkalarında hükümranlık eden Müslümanlar bu bölgelerin hakîm kültür ve edebiyatlarının izlerini yavaş yavaş ortadan kaldırdılar. İslâmlaşma sürecinde bu coğrafyalardaki kadîm kültürlerin mahdut bir çevreye hapsedildiği müşâhede edilmektedir.

[56] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, haz. Edward G. Browne, Mirza Muhammed Kazvînî, Kitâbfürûşî-i Fahr-i Râzî, Tahrân 1361, C. I, s.20-1, Mehmet Atalay, *İran Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Gaznelilere Kadar*, Demavend Yay., İstanbul 2014, s. 54

Horasan bölgesinde zuhur eden Ebâ Müslim ile birlikte Abbâsî Hilâfetinin tesîsinin ardından İslâmlaşma giderek hızlanır. Zaman zaman ortaya çıkan keşmekeşlere rağmen İslâm kültürü bölgede mütehakkim olur. Horasan ve Maveraünnehir bölgelerine tayîn edilen valiler zamanla müstakilen hareket etmeye başlayınca; Tahirî, Saffarî ve Samanî devletleri zuhûr eder.

Abbasî halifesi Meʿmûnun Horasan vâlisi olarak tayin ettiği Tâhir b. Hüseyin, istiklâlini ilan ederek bu bölgenin emirliğini uhdesine geçirmiştir. Kısa bir süre sonra vefat eden (207/822) Tâhir, yerini Talha'ya bırakmak suretiyle kendi saltanatını tesîs etmiştir. 261/875 yılına kadar varlığını sürdüren bu emaret, idare merkezi Nîşabur olmak üzere şarkta Hindistan garpta Rey ve Kirman'a kadar uzanmaktaydı. Yaʿkûb b. Leys tarafından kurulan Saffârîler ise IX. asrın son çeyreğinde Sicistan bölgesinde neş'et etmişti. Âl-i Leys olarak da anılan bu hanedan, kısa sürede Tâhirîlerin topraklarını tahakkümü altına alır. Tâhirîlerin emîri İsmâil b. Ahmed'in idaresindeki Maveraünnehir'e yapılan hamle, Saffarîlerin sonunu hazırlar.

Tâhirîler, Arap asıllı bir hanedan olması itibariyle Pehlevî kültürüne karşı mesafeli durmuşlardır. Saffari hanedanı ise Fars menşeli oldukları için aslî lisanına rağbet göstermişlerdir. Hatta Yaʿkûb b. Leys'in maiyetindeki şairleri Farsça şiir söylemeye teşvik ettiği bilinmektedir.[57] Bu devletin Sistan merkezli oluşu ve Hind kıtasına yakınlığı dikkate alındığında, bu rağbetin mahiyeti daha iyi anlaşılabilir. Bu dönemde Horasan ve Sistan havzasında konuşulan lisan "Derî ya da Parsî" olarak anılmaktaydı. Farsçanın bu asırda mahallî unsurlardan giderek uzaklaşmaya başladığı görülür. Muhammed b. Vâsîf, Hanzala-i Bagdisî, Fîrûz-i Maşrıkî, Mesʿûdî-yi Mervezî, Bessâm-ı Kurd gibi şairlerin isimlerine tesadüf edildiği bu devirden ancak 58 beyit günümüze ulaşabilmiştir.[58]

Behrâm-i Çûpin soyundan geldiklerini söyleyen Sâmânîler, Belh mıntıkasının idarecisi olan ve "Sâmânhudât" namıyla anılan bir şahsın halefleridir. Müslüman olduktan sonra Halife Me'mûn'a tâbi olan Sâmânhudât'ın dört oğlu Semerkand, Fergana, Şaş (Çaç) ve Herat valiliklerine tayin edilir. 875 yılına gelindiğinde, Fergana valisi Ahmed'in oğlu Nasr'a Mâverâünnehir'in umûmî idâresi verilir. İsmail b. Nasr ise Saffarî hânedânın saltanatına son vererek Samani ülkesini Büveyhoğulları'na komşu

[57] Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-Îrân*, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1369, C. I, s. 164-5.
[58] Muhammed Caʿfer-Mahbûb, *Sebk-i Horasânî der-Şi'r-i Fârisî*, İntişârât-i Firdevs, Tahrân [t.y.], s. 8-13.

kılar. Sâmânîler, yaklaşık bir asır boyunca Mâverâünnehir, Horasan, Harezm ve Sistan mıntıkalarında hâkimiyetini sürdürürler.

Samânîler, hicrî dördüncü asrın ortalarından itibaren idâresi altındaki topraklarda ilim, sanat ve edebiyatın gelişmesi için büyük gayret sarf ederler. Bilhassa Nûh b. Nasr ve oğlu Mansûr dönemlerinde; Arapçanın yanı sıra Farsçanın bir edebiyat lisanı olarak tebârüz ettiği görülmektedir. Buhara, Semerkand, Belh, Herat, Nişabur gibi şehirlerde temerküz eden bu kültürel hayat; Farsça şiir geleneğinin de zeminini teşkil etmektedir. Kadîm Soğd ve Tohar kültür havzasında neş'et eden bu edebiyat, farklı kavimlerden mürekkep bir çok unsuru bu lisanın şemsiyesi altında toplamayı başarmıştır. Arapçanın ilim sahasındaki hâkim vaziyetinde hiçbir değişiklik olmamakla birlikte; bölgenin şehrî lisanı olma hüviyetini kazanan Farsça artık bir şiir dili hâline gelir.

Nesirde mahdut bir sahanın dışına çıkamayan Farsça, asıl tekâmülünü şiirde göstermiştir. Derî lisanı olarak da zikredilen Farsça, Samânî sarayı çevresinde olgunlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde Fars dili, mahallî unsurlarından arındırılarak merkezî bir dil olma hüviyeti kazanır. Bu devre, lisanın standartlaşma devri olarak da addedilebilir. Farsçanın ilk büyük şâiri addedilen Rûdekî, bu dönemde yetişmiştir. Ayrıca Şehîd-i Belhî, Moncuk-i Tirmizî, Ebû Şekûr-i Belhî, Husrevî-i Serahsî, Ebu'l-Müeyyed-i Belhî, Hakîm Meyserî ve Kisâyî-i Mervezî gibi büyük isimler de bu devirde zuhur etmiştir. Manzûm şahnâme geleneğinin müessis ismi Dâkikî-i Tûsî ve onun ayak izlerini takip eden Firdevsî-i Tûsî de bu muhitin içinde dünyaya gelmiştir. Maatteessüf ki bu devrin şiir mahsullerinin pek azı günümüze intikâl edebilmiştir. Ekseri zamanın tagayyürâtına mağlup düşen bu manzûmeler; tezkire, tarih ve lügatlerde kendilerine me'men bulabilmişlerdir.[59]

Sâmânîler devri öncesinde Farsça şiirde tevhîd türünün hususiyetlerini taşıyan manzumeye tesâdüf edilmemektedir. Bununla birlikte Saffârîler dönemi şairlerinden

[59] Ebû Mansûr Alî b. Ahmed Esedî-i Tûsî, *Lugat-i Fürs*, haz. Abbâs İkbâl-i Âştiyânî, Çâphâne-i Meclis, Tahrân 1319; Muhammed b. Ömer er-Râdûyânî, *Tercümânu'l-Belâga*, haz. Ahmet Ateş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1949; Muhammed b. Huseyn-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, haz. Alî Ekber Feyâz, Muhammed Cafer Yâhakkî, çâp-i dovvom, İntişârât-i Dâhişgâh-i Firdevsî-i Meşhed, Meşhed 1383; Melikuşşuarâ-i Bahâr (haz.) *Târîh-i Sîstân: Telîf der-Hudûd-i 444-725*, Çâphâne-i Ferdîn u Birâder, Tahrân 1314; Nizâmî Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, haz. Muhammed Kazvînî, Muhammed Muʿîn, İntişârât-i Armağan, Tahrân 1331; Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, haz. Edward G. Browne, Mirza Muhammed Kazvînî, Kitâbfürûşî-i Fahr-i Râzî, Tahrân 1361. Bu eserlerden hareketle hazırlanan çalışmalar için bkz. Gilbert Lazard (haz.), *Eş'âr-i Perâkende-i Kadîmterîn-i Şu'arâ-yi Fârisî-zebân: ez Hanzala-i Bagdîsî tâ Dakîkî (be-Gayr-i Rûdekî): Cild-i Dovvom: Metn-i Eş'âr*, Çâp-i Tâbân, Tahrân 1341/1962; Ahmed İdâreçi Geylânî, *Şâirân-i Asr-i Rûdekî*, Çâphâne-i Behmen, Tahrân 1370; Mahmud Mudbirî, *Şerh-i Ahvâl u Eş'âr-i Şâirân-i Bî-dîvân: Der-Karnhâ-yi 3/4/5 Hicrî-i Kamerî*, Neşr-i Panus, Tahrân 1375; Mehmet Atalay, *İran Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Gaznelilere Kadar*, Demavend Yay., İstanbul 2014.
Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-Îrân (Cild-i Evvel)*, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1369.

Muhammed b. Vasîf'in kasîdesinde yer alan birkaç beyitte, kazaya rızâ vermek sadedinde tanrının sıfatlarından bahsedilmektedir.[60] Varlık ve yokluğun tanrının hükmünde olduğunun dile getirildiği bu iki beyit, Farsçadaki ilk tevhîd ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sâmânî devrinin en büyük şairi olarak kabul edilen **Rûdekî**, klâsik şiirin müessisi kabul edilmektedir. Aslen Semerkandlı olan Rûdekî, hayatının büyük bir bölümü devletin idâre merkezi olan Buhara'da geçirir.[61] Farklı nazım şekillerinde kaleme aldığı manzumeleriyle kendisinden sonraki şairler üzerinde büyük bir tesir icrâ eden Semerkandî'den günümüze ancak 1047 beyit ulaşabilmiştir.[62] Şâirin eş'ârı arasında tevhîd hususiyeti taşıyan şiir bulunmamaktadır. Rûdekî'nin muâsırları arasında yer alan **Ebû Şekûr-i Belhî**, Fars şiirinin bilinen ilk mesnevîsi olan *Âferîn-nâme*'nin sahibidir.[63] Samanî hükümdarlarından Nûh b. Nasr adına kaleme alınan mesnevîden günümüze üç yüz kadar beyit intikâl etmiştir. Pendnâme vadisinde telif edilen hikemî mesnevînin mukaddime faslı yoktur. Samani devrinin sonlarına doğru vefat eden ve hikemî tarzda şiirler söyleyen **Kisâyî-i Mervezî**'den ise ancak 295 beyit kalmıştır.[64] Kisâyî de tevhîd vadisine ayak basmamıştır.

Rûdekî-i Semerkandî'den sonra Farsça şiir sahasında isim ve tesîrinden en çok bahsedilen şair **Dakîkî-i Tûsî**'dir. Samanî hükümdarlarından Mansûr b. Nûh zamanında dikkatleri çeken şair, şiir dilinin Farsçalaşmasında büyük bir rol üstlenmiştir. Nûh b. Mansûr'un arzusu üzerine manzûm bir şehnâme kaleme almaya başlayan şair, eserini tamamlayamadan hayata veda etmiştir. Firdevsî-i Tûsî'nin kendi şehnâmesine iktibas ettiği kadarıyla vâkıf olduğumuz şehnâmesi, 1022 beyitten ibârettir. *Goştâsbnâme* adıyla anılan bu yâdigârda Goştâsb'ın saltanatı ve Zerdüşt'ün zuhuru bölümü yer almaktadır. Şairin *Goştâsbnâme* haricinde kasîde, gazel, rübai ve mesnevî formunda söylenmiş manzumeleri -pek çoğu nâkıs surette- vardır.[65] Dakîkî'nin şehnâmesinin bize ulaşan bölümünde, mukaddime manzumeleri bulunmamaktadır. Bu sebeple mesnevînin ibtidâsında tevhîd kaleme alıp almadığı meçhulümüzdür. Fakat şâirin perâkende eşârı

[60] *Târîh-i Sîstân*, s. 260; gilbert, 14, *Şâirân-ı bî-Dîvân,* s. 11.
[61] Muhammed Avfî, Lübâbü'l-Elbâb, C. II, s. 6-7.
[62] Abdülganî Mirzayef, *Ebû Abdullâh Rûdekî ve Âsâr-i Manzûm-i Rûdekî*, Neşriyât-i Devletî-i Tâcikistan, İstalin-âbâd 1958; Saîd Nefîsî, Y. Beraginski, Dîvân-i Rûdekî-i Semerkandî, Müessese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1376.
[63] *Lübâbu'l-Elbâb*, s. 21. Diğer manzûmeleri için bkz. Muhammed-Debîr Siyâkî, *Genc-i Bâz-yâfte*, çâp-i dovvom, Sâzmân-i İntişârât-i Eşrefî, Tahrân 1354, s. 42-7.
[64] Mehdî Dirahşân (haz.), *Eş'âr-ı Hakîm Kisâî-yi Mervezî*, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1370; Muhammed Emîn Riyâhî, *Kisâî-yi Mervezî: Zindegî, Endîşe u Şi'r-i Û*, İntişârt-i Tûs, Tahran 1368.
[65] Muhammed Cevâd Şerîat (haz.), *Dîvân-i Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed Dakîkî-i Tûsî be-inzimâm-i Ferheng-i Besâmedî-ui Ân*, İntişârât-i Esâtîr, [yy.y] 1373.

arasında yer alan sekiz beyitlik bir mesnevînin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 109) 367-70 yılları arasında vefat ettiği düşünülen Dâkikî'nin bu mesnevîsi, Fars şiirinin bilinen ilk tevhîdidir. Hitap tarîki ile söylenen tevhîd, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. Dakîkî, kudret ve ilmin insanlara Allâh tarafından bahşedildiğini; felek ve yıldızların bu hususta hiçbir tesîr ve irâdesi olmadığını söyler. Bir hükümdâr olarak tasavvur edilen tanrı; leşkeri ve kişvere ihtiyâcı olmaksızın gerçek hüküm sahibidir.

Samanîler devresinde eser veren bir diğer mesnevî şairi, **Hakîm Meyserî**'dir. X. asrın başlarında dünyaya gelen Meyserî, 367/977 yılında yazımına başladığı manzum tıp eserini üç yılda tamamlar.[66] *Dânişnâme* ismiyle anılan bu eser, 4481 beyitten müteşekkil olup bu asrın en hacimli manzum eseridir. Hastalıklar ve pratik tedâvi usulleri çerçevesinde kaleme alınan *Dânişnâme*, Samanî emirlerinden Nâsıruddevle İspehsâlâr'a takdim edilir. İsmi kâmilen belirtilmeyen bu emir, kuvvetle muhtemel bu eserin telif edildiği tarihte Sistan vâlisi olan ve "Nâsıruddevle" lakâbıyla anılan Sebüktekin'dir. Gazneli Sultan Mahmûd'un babası olan Sebüktekin'e böyle bir eserin takdim edilmesi, Türk hanedanları etrafında teşekkül edecek olan edebiyat ve kültür hayatının ilk işareti nümûnesi addedilebilir. Mukaddime manzumelerini havî ilk mesnevî olma hususiyetini de taşıyan *Dânişnâme,* 57 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 1-4) Fars şirinin bilinen ilk mukaddime tevhîdi olan bu manzume, tamamıyla didaktik üslupla kaleme alınmıştır. Devrin itikâdî meselelerinin aksettiği şiirde, tanrının araz ve cevher olmadığı dile getirilir. Ayrıca sonraki devir tevhîdlerinde çok az rastlanacak rüyet bahsine de temas edilmiştir. Mukaddime manzumeleri na't ile devam eder.

2. Gazneli, Selçuklu, Hârezmşâh ve Atabekler Devri

XI. asrın başlarında Samanî devletinin inhitat bulmasının ardından, Maveraünnehir, Hârezm ve Horasan bölgesi kısa bir fetret devri yaşar. Bir yandan Karahanlı Devleti'nin tazyikini hisseden mıntıka diğer taraftan mahallî emirlerin tasallutuna maruz kalır. Samanî Devleti'nin evvela Sistan daha sonra Horasan valiliğini deruhte eden Sebüktekin ailesi, Samanî hanedanının tabiî varisi olarak zuhur eder. Ülkesinin topraklarını Toharistan'a kadar genişleten Sebüktekin, tahtını küçük oğlu Muhammed'e bırakarak dünyadan göçer. Babasının vasiyetini kabul etmeyen Sultan

[66] Hakîm Meyserî, *Dânişnâme der-İlm-i Pizişkî: Köhenterîn-i Mecmû'a-i Tıbbiyye be-Şi'r-i Fârisî*, haz. Berat Zencânî, ed. Mehdî Muhakkık, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1366.

Mahmûd kardeşini bertaraf ederek hükümdarlığını müseccel hâle getirir. Abbasi halifesi Kâdir Billâh tarafından kendisine "Yemînüddevle" lakâbı verilen sultan, Halife adına hutbe okutmaya başlar. Horasan'ı tamamen hükmü altına alan Mahmûd-ı Gaznevî, Karahanlıları Ceyhun Nehri'nin hudutlarında tutmayı başarır. Kuzeyde Hârezm, batıda İran, güneyde Çağaniyan ve Hind bölgelerini hükümranlık sahası hâline getirir. Hâkimi olduğu İslam topraklarında adalet ve nizamı tesis ederken Hind fetihleriyle Müslümanları farklı bir dünyanın kapılarına ulaştırır. Büveyhoğulları'nın hâkimiyetinden çıkan İran topraklarını da kontrol altına almaya başlayan Sultan Mahmud 1030'da vefat ettiğinde, oğlu Sultan Mesûd'a geniş bir coğrafyaya yayılan büyük bir devlet bırakır.

Sultan Mesud, Isfahan ve Hind cihetine doğru seferleri devam ettirir. Fakat babasının sultanlığı zamanında büyük bir gâile hâlini almaya başlayan Oğuz hareketliliği, Gazneli hükümdarını tedirgin eder. Ceyhun Nehri'ni aşarak güneye doğru inen Selçuklular, tedrîcî olarak Gaznelileri tazyik eder. Horasan ve Tohar bölgesinde giderek artan Oğuz göçüne karşı tenkîl faaliyetleri icra etse de muvaffakiyet kesbedemez. Nihâyet 1040 yılında, Merv yakınlarında vukuʿ bulan Dandanakan Savaşı ile Selçukluların bir devlet olarak tahakkümünü kabul etmek zorunda kalır. Çok az bir kuvvet ile Gazne'ye dönen Mesûd tahttan indirilir. Horasan, Hârezm ve İran topraklarını terk etmek zorunda kalan Gazneliler artık yüzünü tamamen Hindistan tarafına çevirmiştir. Sultan Mesud'un oğlu İbrâhim'in 451/1059 yılında tahta çıkmasıyla birlikte, Gazneliler tekrâr kuvvet kazanır. Selçuklular ile sulh esaslı bir münasebet tesis eden Sultan İbrâhim, Gazneli Devleti'ni yaklaşık kırk yıl adalet ve huzur içinde idâre eder. Hindistan ve Gur topraklarına doğru genişleyen ülke, Sultan III. Mesûd'un hükümdarlığı devrinde de bu nizamı muhafaza etmesini bilir. Gazneli sultanının 1115 yılında vefatının ardından kısa bir taht mücadelesine sahne olan ülke, Sultan Sencer'in desteğiyle Behrâmşâh'ın elinde kalır. Selçuklu tabiiyetini ve vergi ödemeyi kabul eden Behramşâh, kısa süreli siyasî krizlere rağmen kırk yıl kadar tahtını muhafaza etmesini bilir. Büyük Selçuklu Devleti'nin inkırazı ile Gurlular'ın giderek artan tazyîki, Gazneliler'i inhitâta sürükler. Başkentlerini terkettikten sonra Hindistan'a sıkışıp kalan Gazneli Hanedanı, 1186'ya kadar varlığı sürdürür.

Aral Gölü'nün doğusunda hüküm süren Oğuz beylerinden Selçuk, X. asrın ortalarından itibaren siyaset sahnesinde zuhur eder. Mâverâünnehir bölgesindeki

Karahanlı-Samanî mücadelesinin giderek şiddetlendiği süreçte güç toplayan Selçuk, bir uçbeyi olarak tebârüz etmektedir. Kınık uruğuna mensup olan Oğuzlar, evvela Samanî daha sonra Karahanlılar'la ittifak kurarak bölgedeki etkinliğini artırırlar. Bir sonraki asrın başlarında Selçuk Bey'in vefatının ardından Selçuklu Oğuzları, Arslan Yabgu'nun etrafında toplanırlar. Gazneli Mahmud'un hile ile Arslan Yabgu'yu esir etmesinin ardından Selçuklular'ın başına diğer kardeşi Musa Yabgu geçer. Fakat Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı beyler, riyâsette öne çıkarlar. Tedricî olarak güneye doğru hareket eden Selçuklular, 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'nın ardından bir devlet hüviyeti kazanır. Tuğrul ve Çağrı beylerin Gazneliler'e karşı kazandığı bu zafer, Türkmen unsurlarının hızla Anadolu ve Suriye içlerine kadar ilerlemesine imkân tanıyacaktır. Bağdat'taki Abbâsî Hilafeti ile akrabalık tesîs eden Selçuklular, otorite boşluğunun hissedildiği bütün bölgelerde hâkimiyeti eline alır.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtına, Çağrı Bey'in oğlu Muhammed Alparslan geçer. Yaklaşık on yıl süren hükümdarlığı döneminde Sultan Alparslan, evvela Türkmen beylerini itaati altına alır. Daha sonra Suriye ve Anadolu topraklarındaki fetih ve iskân faaliyetlerini icrâ eder. İsmini ebediyete kadar ibkâ edecek olan Malazgirt Zaferi, azametli hükümdarın son büyük hamlesi olur. Türkistan seferi sırasında hayata gözlerini yuman Alparslan'ın tahtı, oğlu Melikşâh'a kalır. Sultan Melikşâh dönemi Selçuklular için adeta bir altın devirdir. Selçuklu ülkesinin en geniş sınırlarına ulaştığı bu dönem, İslâm ilim ve medeniyetinin de en parlak devresidir. Şark ve garpta huzurun tesis edildiği bu saltanat döneminde, edebiyat hayatı da oldukça revnaklıdır. Sultan Melikşah, ardında Muhammed Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud isimlerini taşıyan dört erkek evlat bırakarak ahirete irtihal eder.

Karahanlı hükümdarının kızı Terken Hatun, çocuk yaştaki oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına çıkarmak arzusundadır. Merhum hükümdarın eşi Türk ve Oğuz emirlerinin desteği ile böyle azim bir işe kalkışsa da Berkyaruk, 1094 yılında Bağdat'a giderek "Rüknüddin" lakabıyla halife tarafından sultan ilan edilir. Aynı yıl içinde Terken Hatun ve üvey kardeşi Mahmud'un vefatıyla bu gaileden kurtulan Berkyaruk; Suriye Selçukları'nın hâkimi amcası Tutuş ile mücadele etmek zorunda kalır. Sonrasında ise Erran meliki olan kardeşi Muhammed Tapar ile saltanat kavgasına tutuşur. Birçok kez savaş meydanında mağlup ettiği kardeşi Muhammed Tapar ile 496/1103 yılında anlaşır. Irak ve Fars mıntıkasının idâresi Berkyaruk'un uhdesinde

kalırken Harezm ve Horasan Sencer'e, Azerbaycan ve Şarkî Anadolu toprakların yönetimi Tapar'a düşer. Büyük Selçuklu sultanı kardeşleriyle musâlaha ettikten bir yıl sonra, tahtını oğlu Melikşâh'a vasiyet ederek ölür. Fakat Muhammed Tapar yeğeninin hükümdarlığını kabul etmez ve kardeşinin hâkim olduğu toprakları tesâhüb eder. Öz kardeşi Sencer ile Selçuklu ülkesinin bütünlüğünü yeniden tesis eden sultanın en büyük hamlesi, Batınîlerle mücadelesidir. Vefat ettiği 1118 yılına kadar bu mücadele, inkıtaa uğramaksızın devam eder.

Muhammed Tapar'ın vefatının ardından Selçuklu devleti, merhum sultanın on dört yaşındaki oğlu Mahmûd'un idâresine geçer. Abbasi Halifesi genç sultanın hükümdarlığını tasdik eder ve adına hutbede okutur. Bunun üzerine Sultan Sencer, yeğenine karşı harekete geçer ve onu mağlup eder fakat Irak ve Azerbaycan topraklarının idaresini uhdesinde bırakır. Tarihçilerin Irak Selçukluları olarak anacağı devletin ilk sultanı da o olur. Kuvvetinin ekserini Şark taraflarına hasreden Sencer, en uzun süre tahtta kalan Selçuklu sultanı olur. Garbî Karahanlı Devleti'nin yanı sıra Gazneliler de artık Selçuklu'nun tâbii hâline gelmiştir. Geniş bir ülkeyi hükümranlık sahasına haline getiren sultan Harezmşah Atsız sonrasında ise Semerkand'daki Karluklar ile uğraşmak zorunda kalır. Kısa zamanda Atsız'ı itaate almakla beraber Karluklar'ın çıkardığı gaile, 936/1141 yılındaki Katvan felaketi ile neticelenir. Bu savaşta çok büyük kayıp veren Selçuklu ordusu, Maveraünnehir'deki hâkimiyetini kaybetmeye başlar. Asıl büyük felaket ise Selçuklular'ın kurucu unsuru Oğuzlar ile yaşanır. 548/1153 yılında itaatsizlik gösteren Oğuzların tedîbi sırasında Sultan Sencer esir düşer ve şeklen sultanlığını muhafaza etmekle beraber esaret hayatı içinde hayata gözlerini yumar. Sencer'in vefatıyla birlikte, Büyük Selçuklu Devleti de yıkılmış olur.

Sultan Melikşâh'tan sonra Selçuklu, tek bir merkezden idâre edilen devlet olma vasfını yitirmiştir. Bu devir aynı zamanda Haçlı istilasının şiddetlendiği zamana tesadüf etmektedir. Selçuklu hanedanı ile akraba olan vâli ve emirlerin bulundukları bölgelerin hâkimi olmaya başladıkları görülür. Böylece Anadolu, Suriye, Irak ve Kirman gibi farklı bölgelerde Selçuklu Devletine tâbi fakat kendi irâdeleriyle hareket eden emaret ve devletler zuhur eder. Ayrıca kuvvetli Selçuklu emirlerin ikta bölgelerini beylik mülkü haline getirdiği görülür. Fars ve Azerbaycan vilayetlerinde ise küçük yaşta Selçuklu tahtına geçmek zorunda kalan şehzadelerin vâsisi konumunda olan atabeglerin hakimiyetine terk edilir. Fars vilayetinde Salgurlular, Azerbaycanda ise İldenizliler

zahirî Selçuklu tabiiyeti altında hükümranlıklarını icrâ ederler. Hârezm vilâyetinin yöneticisi olan Atsız'ın halefleri, Sencer zamanında müstakillen hareket etmeye başlarlar. Oğuz isyanın ardından Selçuklu'nun tasarrufundaki Horasan ve İran topraklarını istilâ eden Harzemşahlar, Moğol istilasına kadar varlığını sürdürürler.

İbrahim Yınal ile birlikte başlayan hanedan soyundan gelen emirlerin itaatsizlikleri, devletin inkıta bulduğu devre kadar devam eder. Tuğrul Bey'in vefatının ardından Sultan Alparslan tahta çıktığında, Kirmân ve civarının idaresi kardeşi Kavurd'a verilmişti. Alparslan'ın vefatının ardından ise Sultan Melikşah ile amcası Kavurd arasında büyük bir taht kavgası yaşanmıştı. Her ne kadar Kavurd mağlup edilse de artık Kirman toprakları mağlup emirin soyundan gelenlerin hâkimiyet sahası olmuştur. Kavurd'dan sonra da bu bölge, onun çocukları tarafından idare edilmiş ve Büyük Selçuklular'ın yıkıldığı dönemde bu emaret de inkıta bulmuştur.

Benzer bir durum Irak Selçukluları için de geçerlidir. Sultan Muhammed Tapar'ın ardından Irak ve Azerbaycan bölgesi, Sencer tarafından yeğenlerinin hâkimiyetine terk edilmiştir. Sencer hayatta olduğu müddetçe bu kıta üzerindeki tesiri hissettirmiştir. Onun vefatının ardından ise kuvvetli emirler gücü elinde tutmaya başlamış, küçük yaşta tahta çıkmak durumda kalan şehzadelerin hâmisi/atabeği olarak devletin idaresini tasarrufları altına almaya başlamışlardır. Zaten Musul'dan garba doğru Zengi'nin hâkimiyetine geçen Irak Selçukluları, Azerbaycan ve Fars'ta İldeniz ve Salgurlu atabekliğine dönüşmüştür.

Aslen Kıpçalı bir gulam olan Şemseddin İldeniz, XII. asrın başlarında dünyaya gelmiştir. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un eşi Mümine Hatun ile evlenen İldeniz, devlet üzerindeki gücünü giderek artırır. Selçuklu hanedanı ile kurulan akrabalık bağı, tahtın sahibini belirlemede en büyük gücü atabeglerin eline verir. İldeniz'in 1175 yılında vefatının ardından atabeklik mevkiini, oğulları Pehlivan ve Kızıl Arslan alır. Selçuklu sultanı Arslanşah, atabek tazyikinden kurtulmak için Pehlivan ile savaşır fakat muvaffakiyet kesbedemez ve kısa bir süre sonra ölür. Artık sembolik bir makamdan başka bir hüviyeti kalmayan Irak Selçukluları'nın başına Tuğrul geçer. Pehlivan'ın 1186'da gözlerini dünyaya yumması ile birlikte atabeklik mevkiinde Muzafferüddin Kızıl Arslan tek başına kalır. Siyasî mücadele alanını çok geniş tutmak zorunda kalan Kızıl Arslan, bir suikat sonucu öldürülür. Onun vefatıyla birlikte erkek evladı olmadığı için sırasıyla yeğenleri Kutlug İnanç ve Ebubekir hâkimiyeti ellerinde tutar. 1210

yılında ise Ebubekir'in kardeşi Özbek, İldenizli hâkimi olur. On beş sene kadar elinde tuttuğu ülkesi, Celaleddin Harezmşah tarafından istila edilir ve İldenizli Hanedanı nihayet bulur.

Bir diğer atabeglik, Fars vilâyetinde Salgurîler adı altında teşekkül eder. XII. asrın ortalarında, Fars hâkimi Melikşâh b. Mahmûd'un atabegi olan Sungur, kardeşinin öldürülmesi sebebiyle sultana karşı harekete geçer. Vukuʿ bulan savaşta melîki mağlup eden Sungur, Şirâz'ı ele geçirir. 1161 yılında vefat ettiğinde Salgurlular'ın başına, küçük yaştaki oğlu Tuğrul yerine kardeşi Muzafferüddin Zengi geçer. Irak Selçuklularına tâbi olan Zengi, ardında beş evlat bırakarak 1178-9 yılında âhirete irtihal eder. 20 sene kadar Tek(e)le'nin idaresinde kalan Salguriler, 1198'te kardeşi Sad b. Zengi hâkimiyetine geçer. Salgurîler'in altın devri olarak kabûl edilen bu dönemde, Kirman ve Isfahan'ın kontrolü ele geçirilir. Harezmşahlar'la mücadele etmek zorunda kalan Saʿd, ülkesinin bir kısmını onlara terk eder. Saʿd b. Zengi'nin 623/1226 yılında vefatının ardından taht oğlu Ebubekir'e kalır. Moğol tehdidini iyi idrak eden Ebubekir, Ögeday Han'a bağlılık bildirerek ülkesini istiladan masûn tutar. Hâkimiyet alanını Basra Körfezi ve Arabistan sahillerine kadar genişleten atabeg, vefat ettiği 1260 yılına kadar ülkesini huzur içinde yönetir. Ebubekir bin Saʿdın vefatından sonra Salgurlular, kısa bir süre daha siyaset sahnesinde kalır ve ardından yıkılır. Moğol zulmünün yakıp kavurduğu İslâm coğrafyasında âsude bir memleket olarak Şîrâz, ulema ve şuaranın en emîn sığınağı hâline gelir.

Selçuklular'ın en geniş kolu, Anadolu'da teşekkül eder. Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferi ile müseccel hale gelen Anadolu hâkimiyeti, Arslan Yabgu'nun torunu Kutalmışoğlu Süleymanşâh ile daha ileri bir merhaleye taşınır. Birkaç yıl içinde İznik sınırlarına kadar ulaşıp burayı pâyitahtı haline getiren Süleymânşâh, daha sonra Türkmenler arasında siyasî birliği sağlayarak beyliğini muhkem hâle getirir. Fakat kısa bir süre sonra Halep hâkimi Tutuş ile giriştiği savaşta hayatını kaybeder. Vefatının ardından, Kılıçarslan ve Davud adlarını taşıyan iki oğlu Sultan Melikşâh'ın yanına gönderilir. Haçlı seferlerinin şiddetini artırmaya başladığı dönemde Berkyaruk tarafından bu iki şehzâde serbest bırakılır. İznik'e geri dönen Kılıçarslan, Haçlı ordusuna karşı büyük bir mukâvemet gösterir. Şarkî Anadolu'da siyasî birliği temin etmek gayesiyle attığı adımlar kendisini, Muhammed Tapar'ın Musul valisi Çavlı ile karşı karşıya getirir. Haçlı orduları karşısında, az bir kuvvetle kıvılcım gibi parlayan

Kılıçarslan; 1107 yılında, bir Türkmen beyine mağlup olarak trajik bir şekilde hayatını kaybeder.

Kısa bir fetret devresinin ardından Anadolu Selçukluları'nın başına, 1110 yılında merhum sultanın oğlu Melikşâh geçer. Altı yıl sonra ise kardeşi Mesûd, kayınpederi Dânişmend Gazi'nin desteği ile Melikşâh'ı tahttan indirir. Yaklaşık kırk yıl kadar Anadolu Selçukluları'nın başında kalacak olan Sultan Mesud, haçlılarla mücadele ve Türkmenler arasındaki siyasî birliği tesîs ile meşgul olacaktır. Kendisinden sonra tahta çıkan oğlu II. Kılıçarslan da aynı siyaseti takip edecektir. Dânişmenli beyliğini ortadan kaldıran sultan, Konya merkezli idârî yapıyı güçlendirir. 1192 yılında II. Kılıçarslan'ın vefatının ardından, şehzadeler arasında taht mücadelesi başlar. Bir hayli uzayan bu mücadeleden Gıyaseddin Keyhusrev gâlip ayrılır. Onun ölümünden sonra ise Anadolu Selçuklu tahtı Alâaddîn Keykûbâd'a kalır. Fetih ve imar faaliyetlerine hız veren Keykûbâd, Anadolu Selçukluları'na en şaşaalı dönemini yaşatır. Artık ülke, iktisadî ve idârî yönden büyük bir merkez hâlini almıştır. Fakat 1237 yılında vefatının ardından tahta çıkan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ile birlikte Selçuklular, inhitat devresine girer.

Moğol istilasından kaçışan göçebe unsurların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte vaziyet müşevveş bir hâl alır. 1240'te zuhûr eden Baba İshak bunun ilk işâreti olur. Üç yıl sonra vuku bulan Kösedağı Savaşı ile artık Anadolu Selçuklu Devleti Moğolların tebaiyetine geçer. Baycu Noyan'a karşı trajik bir şekilde kaybedilen bu harp, ülkedeki siyasî birliği derinden sarsar. Anadolu Selçukluları bu tarihten itibaren bir varlık mücadelesine sürüklenir. 14. asrın ilk yıllarına kadar hanedan varlığını devam ettirse de siyasî birlikten bahsetmek mümkün değildir. Yavaş yavaş farklı bölgelerde mahallî unsurlara istinâd eden beylikler teşekkül etmeye başlar. İlhanlı Devleti'nin kuvvetinin günden güne azalmasıyla birlikte Anadolu Beylikleri giderek kuvvet kazanır. Anadolu Selçukluları, fethedip büyük bir medeniyet inşâ ettiği topraklarda Osmanlı gibi cihânşümûl bir devletin yeşermesine imkân tanımıştır. İslâm müverrihlerinin "Rûm" olarak andığı bu ülkenin büyük bir bölümü, Türkler eliyle Müslümanlaştırılmıştır. İlk kez Müslümanların hâkimiyetine geçen şehirler, Selçuklu mayasıyla yoğrulmuştur. Konya, Sivas, Niksar, Alanya, Kayseri, Sinop, İznik, Lârende, Erzurum gibi şehirlerde vücut bulan bu medeniyet; Osmanlı hâkimiyeti devrinde bile karakterini muhafaza etmiştir.

Sultan Sencer'in vefatının ardından, Büyük Selçuklu Devleti'nin bakiyyesi Harezmşahların tahakkümüne geçti. Sultan Alparslan devrinde Selçuklular'ın hâkimiyetine giren Hârezm, mahallî idârecilerin yönetimine bırakılmıştı. Daha sonra Melikşâh tarafından bu bölge Anuş Tigin idâresine verildi. 1097 yılında ise Anuş Tigin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed tarafından "Harezmşah" unvanıyla yönetilmeye başlandı. Sultan Sencer'e itaatte kusur etmeyen Harezmşah Kutbuddin'in 1127 yılında vefatının ardından oğlu Atsız bu vilayetin yönetimini uhdesine aldı. Müstakil bir hükümdar olmak arzusuyla hareket eden Atsız, topraklarını Türkistan cihetine doğru genişletmiştir. Bu tehlikeyi sezen Sencer, 1138'de Atsız'ın üstüne yürüyerek onu tedîp eder fakat topraklarına el koymaz. Sultan Sencer'in Oğuzların esaretine duçâr olduğu dönemde zahirî tâbiliğini devam ettirdi. 1156 yılında vefatının ardından, oğlu İlarslan yönetimi alır. 1172-1200 yılları arasında Alaeddin Tekiş daha sonra oğlu Muhammed yerine geçti. Selçuklu, Karahanlı ve Gazneli topraklarının büyük bir bölümünü eline geçiren Muhammed Harezmşah'ın saltanatının son dönemleri Cengiz Han'ın zuhuruna tesadüf eder. Muhârip bir ordu ile İslâm ülkelerine doğru ilerleyen Moğol hanı, Harezmşahların sonunu hazırlar. Çareyi kaçmakta bulan Alâaddin Muhammed'in oğlu Celaleddin bir süre daha Moğollara karşı farklı cephelerde mücadeleyi yürütür fakat trajik bir sondan kendini kurtaramaz.

Moğol istilası öncesi Farsça şiir coğrafyasını tamamlamak için nazarlarımızı evvela Karahanlı daha sonra Gurlulara çevirmemiz icap ediyor. Satuk Buğra Han zamanında İslâmiyet'i resmî bir din olarak kabul eden Karahanlılar, ilk Müslüman Türk devleti olmak imtiyazını hâizdir. Kaşgar ve Balasagun merkezli bu devlet, Samanîlerin zayıflamasıyla birlikte Ceyhun Nehri'nin sınırlarına kadar ulaşır. Zamanla Şarkî ve Garbî olmak üzere ikiye ayrılan Afrâsiyâboğulları, kadîm Soğd topraklarında hüküm sürmüşlerdir. Buhâra ve Semerkand başta olmak üzere Çaç, Keş, Beykend, Fergana gibi köklü şehirler Fars şiirinin en önemli menbâları hâline gelmiştir. Sultan Melikşah döneminde Selçuklulara tâbi olan Karahanlılar, Farsça şiir söyleyen şairleri himayesine almış, bulundukları şehri bir kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Selçuklu, Gazneli ve Karahanlılar'ın zayıfladığı XII. asrın ortalarında Gurlular, güçlü bir devlet hâlini alırlar. Aslen Afganistan'ın dağlık bölgeleri ile Garşistan'ın güneyindeki topraklarda zuhur eden Gurlular, Şensebânî hanedanı zamanında siyâsî birliklerini kurmuşlardır. Gazneli Devleti'nin teşekkül devrinde varlığını hissettiren bu

aşiret, bölgedeki hâkim devletlerin zayıflamasıyla otorite sahasını genişletmişlerdir. Uzun bir müddet mahallî bir hanedan olarak varlığını devam ettiren Gurlular, Sultan Sencer'in vefatı ve Gazneli Devleti'nin güçten düşmesiyle birlikte kuvvet bulurlar. Yarım asrı bulan Gıyasüddîn Muhammed ve kardeşi Muizzüddîn'in saltanatı, Gurluların altın çağı olarak tanımlanabilir. Bu dönem ilim ve kültür hayatı, bu iki kardeşin himâyesiyle hayat bulur.

Fars edebiyatının Gaznelilerin zuhurundan Moğol istilasına kadar olan yaklaşık iki buçuk asırlık devri, geniş bir coğrafî zeminde yayılmıştır. Farklı devlet ve hânedânların hüküm sürdüğü topraklardaki edebiyat hayatı, siyasî vaziyetten oldukça farklı bir manzara arz etmektedir. Bütün siyasî ve içtimaî tebeddül ve tagayyürlere rağmen Maveraünnehir, Hârezm, Horasan, Sind, İran ve Irak kıtasındaki kültürel ve edebî hayat; kendi içinde yekpâreliğini muhâfaza etmiştir. Kasidenin en geniş rağbete mazhar olduğu bu dönem, neredeyse şâirlerin hâmi ve memdûhları ile birlikte zikredildiği bir devirdir.

XII. asrın ortalarındaki Oğuz istilasına kadar Horasan, Mâverâünnehir ve Sistan mıntıkası; Farsça şiirin aslî vatanı hükmündedir. Samanîlerin siyaset sahnesine çıktığı tarihten itibaren giderek tekâmül eden bu şiir geleneği, Gazneli Mahmud döneminde aslî karakterini bulmuştur. Sultan İbrahim'in saltanatına kadar Gazneli sarayı, şairlerin en önemli me'meni olmak vasfını korur. XI. asrın ortalarında Horasan'da hâkimiyetini tesis etmekle beraber Selçuklu Devleti ancak Melikşâh döneminde önemli bir edebiyat merkezi hâline gelir. Bu tarihten itibaren Karahanlılar'ın da Selçuklu'ya tâbi olmasıyla birlikte, Selçuklu sultan ve yöneticileri devrin en büyük hâmileri olarak tebârüz eder. Bilhassa vezir Nizamülmülk'ün şahsî gayretleri sayesinde Selçuklu, komşu ülkelerin ilmî ve kültürel zenginliklerini kendi şehirlerinde toplamaya muvaffak olur. Sultan Sencer'in sarayı, emirliği döneminden itibaren şairler için bir câzibe merkezi haline gelir. XII. asrın ilk yarısında zuhûr eden şairler için Sultan Sencer, müşterek memduh vasfını hâizdir.

Sencer'in vefatının ardından edebiyat hayatı, muhâtaralı bir devreye girer. Belh, Nişabur, Merv, Herat ve Kirman gibi kadim şehirlerin Oğuzlar tarafından yağmalanması ile birlikte şairler hâmi bulmakta güçlük çekmeye başlarlar. Sadece Enverî-i Ebîverdî'nin bu devirdeki hâl-i pür-melâli bile manzarayı gözler önüne sermeye yeterlidir. Bu istila devresi kısa sürse de şairler batı bölgelerinde huzur iklimi

ararlar. İşte bu dönemde İldenizli ve Salgurlu atabeklikleri şairler için bir me'men hâlini alır. Harezmşahların Horasan ve Maverünnehir'de, Gurlular'ın Sistan ve Afganistan'da huzuru tesîsiyle birlikte, bu bölgeler Moğol istilasının başladığı tarihe kadar şairler için merkezî bir muhit olma vasfını muhafaza eder.

Fars ve Azerbaycan atebeklerinin şairlere gösterdiği ilgi, bu bölgeleri giderek büyük bir edebiyat muhiti hâline getirir. Şiraz, Isfahan, Gence, Şirvan gibi şehirler; Belh ve Semerkand'ın şöhretini devralmaya hazırlanır. Moğol istilasının başlamasıyla birlikte bu göçler Anadolu'ya kadar uzanır. Başta Mevlana Celaleddîn'in babası olmak üzere pek çok âlim ve edîb; Konya ve etrafındaki şehirlere yerleşir. 1258 yılında Bağdâd'ın Hulagu tarafından harebeye çevrilmesinin ardından şairler Fars ve Anadolu şehirlerine sıkışır. Hatta bu dönemde Moğol istilasından masûn kalan Halep şehrinde Farsça şiir söyleyen şairlere tesadüf olunmaktadır. Hulagu'nun vezirliğini yapan Melik Ata el-Cüveynî ile II. Gıyâsüddîn Keyhüsrev'in veziri Muîniddîn Pervâne, bu devrin en büyük edebiyat hâmileri olarak tebârüz etmektedir. Altınorda Hanı Ahmed'in Müslümanlığı seçmesiyle birlikte Azerbaycan, Gazan Han'ın ihtidâsıyla Irak bölgesi edebî muhit vasfını tekrar kazanmaya başlayacaktır.

Samanî Devleti'nin inkırâzının ardından, Horasan bölgesindeki şairler için Sultan Mahmûd'un Gazne'deki sarayı, mühim bir edebî muhit hâline gelir. X. asrın ortalarında dünyaya gelen **Ebulkâsım Firdevsî-i Tûsî** de bu muhite bigâne kalmamış ve yaklaşık otuz yıllık emeğinin mahsulü olan *Şâh-nâme*'sini büyük sultana takdim etmiştir. Hiç şüphesiz ki Fars hamaset edebiyatının en kudretli isminin Sultan Mahmûd'un sarayına ilticâsı, bu dönemde şairleri için Gazne'nin nasıl mühim bir mevki olduğuna işâret etmektedir. Pek çoğu tezkirelerde yer alan menkâbeleri hariçte tutarsak Firdevsî'nin bu hacimli mesnevîsini ilk edisyonunu 394/1004 yılında tamamlamıştır. Fasılalarla yazımına devam edilen *Şâhnâme*'nin ikinci edisyonu, vezir Ahmed-i İsfereyânî ve sultanının kardeşi Nasr b. Sebüktekin vasıtasıyla 404/1114 yılında Mahmûd-ı Gaznevî'ye ulaştırılır. Fakat mezkûr sultân, şehnâme sahibine iltifat göstermez.[67] Firdevsî'nin bizatihi sultan ile mülâkî olduğuna dâir katiyyet arz eden hiç bir kayıt yoktur.

[67] Habîb Yağmâî, *Firdevsî u Şâhnâme-i Û: Şerh-i Hâl-i Firdevsî ez-Me'hâz-i Şehnâme, Mukaddime-i Kadîm-i Şâhnâme, Tahkîk-i Derbâre-i Şâhnâme,* İntişârât-i Encümen-i Millî, Çâphâne-i Behmen, Tahrân 1349, s. 21-26; Muctebâ Mînovî, *Firdevsî u Şi'r-i Û*, Çap-i Dovvom, İntişârât-i Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, Tahrân 1354, s. 38-44.

Firdevsî'nin bilinen tek eseri *Şâhnâme*'sidir. Bu eser ilk kez Turner Macan tarafından, dört cilt hâlinde 1829 yılında neşredildi.[68] Müellif nüshası bulunmayan ve telîf tarihine yakın sayılabilecek çok az nüshası olan mesnevî, birçok neşrin mevzûu olur. Biz bu çalışmamızda, son yıllarda tamamlanan Ferîdun Cüneyd ve Celâl Hâlıkî-Mutlak'ın neşirlerinden istifade ettik.[69] Firdevsî ile ilgili menkâbelerde mesnevînin altmış bin beyit olduğu ifade edilmiş ise de eldeki hiçbir muteber *Şâhnâme* nüshası bu sayıya ulaşmaz. Ferîdun Cüneyd'in neşri, 49865 beyti muhtevîdir.

Firdevsî, mesnevîsine 16 beyitlik bir tevhîd ile başlar.[70] (C. I, s. 13-4, C. I, s. 3-4) Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu şiirde, zât unsuru merkezde yer alır. Hakîm Meyserî'den sonra mesnevî mukaddimesinde tevhîdine yer veren ilk isim Firdevsî'dir. Klâsik edebiyatta mesnevî mukaddime tertibinin şekillenmesinde bu eserlerin büyük bir model olduğunda şüphe yoktur. *Şâhnâme*'nin asıl ayırıcı vasfı ise mektup girişlerinde tevhîd bölümlerinin bulunmasıdır. Esâsen çok azı muvahhid olan padişâhların nâmelerinin ibtidâsında Allâh'ın isminin zikri ve hamdinde bulunulması, şâirin İslâm kitâbet geleneğinin vazgeçilmez tavrını sahiplendiğini göstermektedir. Tarih ve destânın iç içe geçtiği *Şâhnâme*, bu köklü geleneğin klâsik şiirdeki ilk tezâhürü addedilebilir.

Mesnevideki ilk mektup mukaddimesi tevhîdi, *Pîşdâdîler* bölümünde karşımıza çıkar. Ferîdûn, kardeşleri Îrec ile problem yaşayan Selm ve Tûr'a nasihatte bulunmak üzere bir nâme gönderir. Şâh sözlerine iki beyitlik bir ef'âl tevhîdi ile başlar. (C. I, s. 126, C. I, 116-7) Mektup girişlerindeki tevhîd tamamlandıktan sonra "çonîn" ya da "goft" ifadesiyle merâmın anlatıldığı bölüme geçiş yapılır. *Şâhnâme*'de yer alan diğer mektup mukaddimesi tevhîdleri sırasıyla şu şekildedir:

Îrec'in Ferîdûn'a gönderdiği mektûbun ilk beş beyti, (C. I, s. 150, C. I, s. 143-4); Zâl'in babası Sâm'a gönderdiği mektubun ilk üç beyti, (C. I, s. 199; C. I, s. 205); Sâm'ın oğlu Zâl'in affıyla ilgili olarak Menûçehre gönderdiği mektubun ilk dört beyti, (C. I, s. 217; C. I, s. 231); Sipend Kalesi'ni ele geçiren Rüstem'in zaferini müjdelemek üzere babası Zâl'e yazdığı mektubun mukaddimesindeki üç beyit, (C. I, s. 256; C. I, s. 279); Nûzer-i Menûçehr'in Sâm'a gönderdiği mektubun ilk dört beyti; (C. I, s. 264; C. I, s. 286); Turan şâhı Peşeng'in Keykûbâd'a musâlaha için gönderdiği mektubun

[68] Ebulkâsım-i Tûsî (mütehallıs be-Firdevsî), *Kitâb-i Şâhnâme*, haz. Turner Macan, 4 C., Kalküta 1829.
[69] Ferîdûn Cüneydî (neşr.), *Şahnâme-i Firdevsî*, V Cilt, Bünyâd-i Nîşâbûr, Tahrân 1385; Ebulkâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, be-kuşiş-i Celâl Hâlıkî-Mutlak, zîr-i nazar-i İhsân Yâr-Şâtır, 7 C., Bibliotecha Persica, Newyork 1998.
[70] Celâl Hâlıkî neşrinde mukaddime dipnotta gösterilmiş olup ana metne dahil edilmemiştir.

girişindeki üç beyit, (C. I, s. 321; C. I, s. 352); İran şâhı Keykâvus'un Mâzenderân ehline, kendisine tâbi olmaları için elçisi Ferhâd vasıtasıyla gönderdiği mektubun ilk üç beyti, (C. I, s. 368; C. II, s. 45); Suhrâb'ın İran hudutlarına gelmesi hasebiyle kale emiri Gejdehem'in bu durumdan Keykâvûs'u haberdar etmek üzere yazdığı mektubun ilk beyti, (C. I, s. 437; C. II, s. 138); Keykavus'un Rüstem'e gönderdiği nâmenin ilk beyti, (C. I, s. 441; C. II, s. 141); Siyâvahş'ın Efrasiyab'a karşı kazandığı zaferi babasına bildirmek üzere kaleme aldığı mektubun ibtidasındakı beş beyit; (C. II, s. 48-9; C. II, s. 245); Siyâvahş'ın Efrâsiyâb ile musâlaha ettiğini bildirmek üzere babasına gönderdiği mektubun ilk dört beyti, (C. II, s. 61; C. II, s. 261), Keykâvûs'un oğlu Siyâvuş'a gönderdiği nâmenin ilk üç beyti, (C. II, s. 65; C. II, s. 266-7); Efrâsiyâb'ın Siyâvuş'a yazdığı mektubun mektubun ilk dört beyti, (C. II, s. 73; C. II, s. 278); Türkistan'a kaçan Siyâvahş'ın Keresyuz'un kendisi hakkındaki sözlerini duyması üzerine Efrâsiyâb'a gönderdiği nâmenin ilk beyti, (C. II, s. 123; C. II, s. 340); Efrâsiyâb'ı mağlup eden Rüstem'in zaferini bildirmek üzere kaleme aldığı mektubun ibtidasındaki üç beyit, (C. II, s. 443; C. III, s. 46); Keyhusrev'in Gûderz'e cevap olmak üzere kaleme aldığı mektubun ilk beyti, (C. III, s. 59; C. IV, s. 64); Keyhusrev'in kazandığı zafer dolayısıyla Keykâvus'a gönderdiği mektubun girişindeki üç beyit, (C. III, s. 190; C. IV, s. 225-6); Keyhusrev'in Keykâvus'a bir diğer mektubundaki ilk iki beyit (C. III, s. 223-4; C. IV, s. 265); Turan seferine çıkan İsfendiyar'ın, Ercasb'ı öldürdükten sonra durumu bildirmek üzere babasına gönderdiği mektubun mukaddimesindeki beş beyit, (C. III, s. 479; C. V, s. 281); İskender'in Mısır hâkimi Kaydafe'ye kendisine tâbi olmaya davet etmek üzere kaleme aldığı mektubun ilk iki beyti, (C. IV, s. 33; C. VI, s. 53); Kaydafe'nin İskender'e cevâbî mektubunun girişindeki üç beyit, (C. IV, s. 34; C. VI, s. 53); İskender'in Çin hakanına gönderdiği nâmenin ilk beyti, (C. IV, s. 61; C. VI, s. 106); Çin hakanının cevabî mektubunun ilk iki beyti, (C. IV, s. 63; C. VI, s. 1096); İkinci Şâpur'un Rum kayserine gönderdiği mektubun ibtidasındaki üç beyit, (C. IV, s. 194; C. VI, s. 320); Behrâm-i Hûr'dan Behrâm-i Gûr'a yazılan nâmenin ilk iki beyti, (C. IV, s. 309; C. VI, s. 505-6); Behrâm-i Gûr'un Çîn hakanına gönderdiği mektubun mukaddimesindeki dört beyit, (C. IV, s. 337; C. VI, s. 534); Behrâm-i Gûr'un kendi halkına hitaben kaleme aldığı mektubun ilk üç beyti, (C. IV, s. 341; C. VI, s. 539); Behrâm-i Gûr'un Sind ve Hind'in hâkimi Şengul'e gönderdiği mektubun girişindeki üç beyit, (C. IV, s. 352-3; C. VI, s. 558); Nûşirevân'ın Rûm kayserine yazdığı nâmenin ilk üç beyti, (C. IV, s. 461-2); Nûşirevân'ın Çin hakanına gönderdiği mektubun ilk üç beyti, (C. V, s. 24); Nûşirevân'ın Hind rayına gönderdiği mektubun ilk beyti, (C. V, s.

59) ; Husrev-i Pervîz'in Behrâm-i Çûpîn dolayısıyla Çin hakanına gönderdiği mektubun ilk beyti, (C. V, s. 354); Pervîz'in Rûm kayserine yazdığı mektubun girişindeki dört beyit, (C. V, s. 398); Rüstem'in Saʿd b. Ebî Vakkâs'a gönderdiği mektubun mukaddimesindeki dört beyit, (C. V, s. 484); Sasani şâhı Yezdgird'in Tus savaşçılarına gönderdiği mektubun ilk iki beyti, (C. V, s. 493).

Şâhnâme'deki bütün mektuplar, tevhîd ile başlamaz. Meselâ Siyâvahş'ın babası Keykavus'a (C. II, 75; C. II, s 279) Keyhusrev'in Ferîburz-i Kâvus'a (C. II, s. 288, C. III, s.77), Gûderz'in Keyhusrev'e gönderdiği (C. III, s. 56; C. IV, s. 60) mektupların ibtidasında tevhîd yoktur. Daha doğru bir ifade ile *Şâhnâme*'deki mektupların cüzʿî bir kısmında tevhîd vardır. Bu tevhîdlerin umumunda yaratıcı ve kâdir bir rab telâkkisi hâkimdir. Az da olsa müteâl varlığa vurguda bulunan tenzîhi karakteristiği haiz manzumelere de tesâdüf edilmektedir.

Tezkire ve sâir biyografik kaynaklarda bahsedilmemekle beraber, Firdevsî-i Tûsî'ye *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevîsi de atfedilmektedir.[71] Eserin âidiyeti tartışmaları, uzun yıllar canlılığını muhafaza etmiştir. *Yûsuf u Züleyhâ*'nın yegâne yazma nüshasının kapak sayfasında yer alan ve Rüstem'in hikâyelerini anlatmaktan duyulan nedâmetin dile getirildiği manzume; eserin Firdevsî'ye ait olduğuna delîl kabul edilmiştir. Mesnevinin hiç bir yerinde Firdevsî'ye işâret eden kayda tesâdüf edilmemektedir. Muctebâ Mînovî bu eserin Kirmân hâkimi Toganşâh'ın mâiyetindeki "Şemsî" mahlaslı bir şaire ait olabileceği ihtimâli üzerinde durur.[72] Şâir mesnevîsine 21 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk 12 beyti tevhîd, bâkisi naʿt ve duadır. (s. 2) Bu tevhîd manzumesinde yaratıcı ve kâdir bir rab telâkkisi hâkimdir.

Sultan Mahmûd'un maiyetindeki şairlerin hiç şüphesiz ki en meşhûru olan **Unsurî**, Fars şiirinin müessis ve müessir sîmâlarındandır. Aslen Belhli olan şair, şöhretini Gazne'de kazanmıştır.[73] Medhiyye tarzında söylediği kasîdeleriyle, kendisinden sonraki şairler üzerinde büyük bir tesîre sahip olan Unsurî'nin vasat hacimdeki divânı günümüze ulaşmıştır.[74] Şâirin divanında, tevhîd türünde kaleme alınmış şiir yoktur. Unsurî-i Belhî'nin divânı haricinde, *Vâmık u Azrâ* mesnevîsi

[71] Firdevsî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Mirzâ Mahmûd Edîb Şîrâzî, Çâphâne-i Mûsevî, Şîrâz (H.)1344.
[72] Muctebâ Mînovî, *Firdevsî u Şi'r-i Û*, s. 124-125.
[73] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 21-2.
[74] Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-ı Üstâd 'Unsurî-i Belhî: Bâ-Havâşî u Ta'likât u Terâcim-i Ahvâl u Fehâris u Lugat-nâme u Mukâbele bâ-Nüshahâ-yi Hattî u Çapî*, Kitâbhâne-i Senâyî, Tahran 1342.

vardır.[75] Günümüze oldukça noksan ve muharref bir nüshası ulaşan bu eser, bu türün ilk nümûnesi olarak tarihe geçmiştir. 372 beyti ihtivâ eden nüshanın pek çok mısraında da kâğıt yırtılmasından neş'et eden eksiklikler bulunmaktadır. (s. 1-28) *Vâmık u Azrâ*'nın baş kısmı eksik olduğu için mukaddime bölümünde yer alması muhtemel tevhîd elimimize ulaşmamıştır. Mesnevînin diğer kısımlarında da tevhîde tesâdüf edilmemektedir.

Başta Mahmûd-ı Gaznevî olmak üzere Sebütekin ailesinin meddâhı olarak şöhret bulan **Ferruhî-i Sistânî**, döneminin en büyük kasîde şairlerindendir. Unsurî'nin muasırı olan ve sultanın mukarreplerinden bulunan şairin divanı günümüze intikal etmiştir.[76] Ferruhî'nin ekserini kasîdelerin oluşturduğu divanında tevhîde rastlanmaz. Sultan Mahmûd'un mâiyetindeki bir diğer şâir ise **Ascedî-i Mervezî**'dir. Şiirlerinin çok cüz'î bir kısmı elimize ulaşan şair de tevhîd vadisine kadem basmamıştır.[77]

Varka ve Gulşâh adlı mesnevîsi ile edebiyat tarihindeki mevkiini kazanan **Ayyûkî**, hüviyeti henüz vuzûha kavuşmamış şairlerdendir. Şâir, telîf tarihi bilinmeyen mesnevîsini, Ebulkâsım Mahmûd'a takdim etmiştir. Katiyyet arz etmemekle birlikte bu ismin Gazneli Mahmûd olduğu dile getirilmektedir. Klâsik edebiyatın ilk aşk mesnevîlerinden olan *Varka ve Gulşâh*, takrîbî iki bin beyitten müteşekkildir.[78] Ayyûkî, eserine 16 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk beş beyti tevhîd bâkisi naʿt ve münâcâttır. (s. 1)

XI. asır Horasan şairlerinden olan **Fahrüddîn-i Gürgânî**'nin kaleme aldığı *Vîs u Râmîn*, Selçuklu beylerine sunulan ilk edebî eser olma hususiyetine sahiptir.[79] Tuğrul Bey ve veziri Kundurî'ye takdîm edilen eser, Hind menşe'li bir aşk hikâyesi etrafında şekillenir. 7905 beyte bâliğ olan mesnevî, mukaddime manzumeleri itibâriyle müretteptir. Gürgânî, 91 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 1-6) Tefekkür ve ifade yönünden hayli kuvvetli olan bu manzume, tevhîd manzumelerindeki fikrî olgunluğun erken dönemde yakalandığını ortaya koymaktadır.

---

[75] Ebu'l-Kâsım Hasân b. Ahmed Unsûrî (Müteveffâ 441), *Mesnevî-i Vâmık u Azrâ*, haz. Mevlevî Muhammed Şefîʿî, İntişârât-i Dânişgâh-i Pencâb, Lahor 1967.
[76] Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-i Sîstânî: Bâ-Mukadime u Havâşî u Ta'likât u Fihrist-i A'lâm u Lugat u Mukâbel-i Nuseh-i Mu'teber*, çâp-i dovvom, İntişârât-i Zevvâr, Tehrân 1349.
[77] Tâhirî Şihâb (haz.), *Üstâd Ebû Nazar Abdülazîz b. Mansûr Ascedî-i Mervezî*, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1334.
[78] Zebîhullâh Safâ (haz.), *Varka ve Gulşâh-i Ayyûkî*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1343.
[79] Fahrüddîn-i Gürgânî, *Vîs u Râmîn*, haz. Magali A. Todua, Alexander A. Gwakharia, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1349/1970.

Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinden sonra, hamasî hikâye ve efsânelerin mesnevîlere konu olmaya başladığını görürürüz. Daha ziyâde Rüstem'in soyundan gelen pehlivanların hikâyesinin anlatıldığı bu eserler, hamaset edebiyatının en önemli nümûneleridir. XI. asrın ortalarında yazıldığı tahmin edilen *Ferâmerz-nâme* de bu tür mesnevîlerdendir.[80] Müellifi hakkında hiçbir malumatımız bulunmayan eser, Rüstem'in oğlu Ferâmerz'in kahramanlık hikâyelerini mevzû alan 1596 beyitlik bir mesnevîdir. Altı beyitlik bir mukaddime ile başlayan eserin ilk iki beyti tevhîddir. (s. 55) Mesnevîde birçok mektup yer almasına rağmen mukaddimelerinde tevhîd bulunmaz. (bkz. s. 103, 110.

Hayatı menkâbe haleleriyle örtülen **Ebû Saîd Ebu'l-Hayr**, XI. asır Horasan tasavvufunun mühim simâlarındandır. Tekke bünyâd etme geleneğinin müessisi olan bu rind sûfî, hâl ve akvâliyle yaşadığı devri tesîri altına almıştır. Fakat en büyük tesîrini, kendisinden sonra gelen mutasavvıf şairler üzerinde göstermiştir. Şâirin tamamına yakını rübâilerden mürekkep divânı, günümüze ulaşmıştır.[81] Vahdet-i vücûd fikri etrafında şekillenen bu şiirlerin on beşi, tevhîd türünün hususiyetlerini haizdir. (s. 5, 17, 24, 48, 61, 78, 81, 83, 92, 103, 168)

Ebû Saîd'in tevhîd türüne duyduğu alâkanın sebebi, şu rübâisinde görülmektedir:

باشد ز نعوت ذات پاک متعال هر نعت که از قبیل خیرست و کمال
دارد بقصور قابلیات مآل هر وصف که در حساب شرّست و وبال (s. 56)

Şairlerin memdûhlarıyla birlikte anıldığı bir dönemde Ebû Saʿîd; münezzeh ve müteâl rabbin övülmesinin hayır ve kemâl kabîlinden olduğunu, diğer medihlerin ise şer ve vebâlden ibâret bulunduğunu söyler. Şiirin meşruiyeti tartışmalarının canlılığını koruduğu bir devirde Ebû Saîd'in bu sözleri, sûfîlerin bu meseledeki tavrının da yansıması olarak görülmelidir. Şiirin ancak Hakk'ın tevhîdini terennüm etmek üzere söylendiğinde meşrûʿ ve şâirlerin böyle manzumeler kaleme aldığında şerefyâb olacağı düşünülmektedir.

[80] Mecîd Sermedî (haz.), *Ferâmerz-nâme (Müellif-i nâ-şinâs)*, Encümen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1382.
[81] Saʿid-i Nefîsî (haz.), *Suhanân-ı Manzûm-ı Ebû Sa'îd Ebu'l-Hayr*, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Şems, Tahrân 1334. Ayrıca bkz. Muhammed Rızâ Şefîî Kedkenî, *Hâlât u Suhanân-i Ebû Sa'îd Ebu'l-Hayr*, İntişârât-i Suhan, Tahrân 1384.

Ebû Saʿîd'in tevhîd rübâileri, ikisi haricinde hitap tarîki ile söylenmiştir. Tamamı vahdet-i vücûd düşüncesinin nüvelerini taşıyan bu manzumeler, edâ ve muhtevâ itibariyle sonraki devir sûfî şâirlerinde de sıkça karşımıza çıkacaktır. "Ey" hitabıyla başlayıp Hakk'ın bütün "âyîne"lerde nümâyân olduğu fikrinin dile getirildiği bu şiirlerden üçü "tûyî/sensin" rediflidir. (s. 103) Ebû Saʿid'in bazı rubailerinin ise tevhîd ve münâcât türünün hususiyetlerini bir arada taşıdığı görülmektedir. Umumiyetle ilk iki mısra tevhîd ifâdelerinden mürekkep iken bâkisi münâcât ve duâdır. (s. 5, 51, 85, 89, 92, 93, 102, 103) Bu manzumelerin de ekseri hitap tarikiyle olup "ey" ifadesi ile başlamaktadır.

Firdevsî'nin muakkiplerinden olan **Esedî-i Tûsî**, şehnâme vâdisinin sâliklerindendir. Asrın başlarında dünyaya gelen şair, Horasan'da aradığı alâkayı bulamayınca Nahcüvân'a giderek Ebû Dulef'in hizmetine girer. 458/1066 yılında *Gorşâsb-nâme*'sini tamamlayarak bu şehirde hâmisine takdim eder.[82] 1073 yılında vefat eden Esedî'nin *Lugat-i Furs* isminde, ilk dönem şairlerinden misâllerle hazırladığı bir de sözlüğü vardır. Şâirin *Gorşâsb-nâme*'si on bin beyit civarındadır.

Esedî, on sekiz beyitten müteşekkil bir mukaddime tevhîdi ile mesnevîsine âğâz eder. (s.1-2) Didaktik üslûbun hâkim olduğu şiir, tenzîhi karakteristiği hâizdir. Mukaddime manzumeleri naʿt ile devam eder. Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinde gördüğümüz üzere, *Gorşâsb-nâme*'de de mektup girişlerinde tevhîde yer verilmiştir. Bunlar mektuplar sırasıyla; Dahhâk'tan Esrât'a; Gorşâsb'dan Buhû'ya, Ferîdûn'dan Gorşâsb'a, Gorşâsb'dan Hakan, Fağfûr ve Ferîdûn'a gönderilmiş olup mukaddimesindeki tevhîdler üç ilâ altı beyit arasında değişmektedir. (s. 64-5, 77, 329, 341, 366, 417)

Nâsır-ı Husrev-i Kubâdiyânî, XI. asrın büyük hikmet ve mevʿiza şairlerindendir. Bu asrın başında, Belh'te dünyaya gelen şair yirmili yaşlarda Sultan Mahmûd'un hizmetine girer ve oğlu Mesûd zamanında da bu vazifesini sürdürür. Nâsır-i Husrev, Selçuklular'ın zuhuruyla birlikte Çağrı Bey ile emirlerinin mâiyetinde bulunur ve meclislerin gözde isimleri arasında yer alır. 437/1045 yılında gördüğü bir rüya üzerine, işret hayatından nedâmet duyar ve tevbe ederek İslam coğrafyasındaki yolculuğuna çıkar. Mısır'daki Fâtımî halifesi Mustansır'a tâbi olan Nâsır, "hüccet" makamına getirilerek Horasan dâisi olur. Yedi yıl süren seyahatini tamamlayan şâir,

[82] Hakîm Ebû Nasr Alî bin Ahmed Esedî-i Tûsî, *Gorşâsb-nâme*, Çâp-i Dovvom, Habîb-i Yağmâî (haz.), Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1354.

vatanına döndükten sonra halkı İsmâilîliğe davet eder. Devirde Bâtınîlere karşı yürütülen takip politikasından halâs bulmak için Nişabur ve Mazenderân'a gider. Şairin hayatının son demleri, Bedahşan hudutları içindeki Yemgân'da geçer. Münzevi şâir 481/1088 yılında hayata gözlerini yumar. Felesefe ve irfan vâdisinde pek çok mensûr eserin sahibi olan Nâsır-ı Husrev'in hikemî şiirlerden mürekkep bir divânı vardır. Ayrıca itikâdî telâkkilerini aksettiren *Rûşenâî-nâme* ve *Sa'âdet-nâme* isimlerini taşıyan iki küçük mesnevînin de sahibidir.

Nâsır-ı Husrev'in divânı, hikemî şiirler yönünden hayli zengindir.[83] Kubâdiyânî'nin felsefî bahislerden itikâdî meselelere kadar çok geniş bir muhtevâya sahip şiirlerinin yalnızca ikisi tevhîd hususiyeti arz etmektedir. Bu manzumelerin ilki 34 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 1-4) Tamamıyla felsefî tefekkürün hâkim olduğu şiir, didaktik bir mâhiyet arz etmektedir. Mutezilî fikirlerin akislerinin görüldüğü şiirde, fiillerin Allâh'a izâfet edilmemesi gerektiği dile getirilir. Nâsır-ı Husrev, şiirin sonlarında tevhîdin hakikatini kavramanın insanın kendisini tanımaktan geçtiğini söyler. Hemen ardından, insanın içinde İblis ile Âdem mücadele ederken bu nasıl mümkün olabilir, diye sorar:

ز اول هستی خود را نکو بشناس و آنگاهی عنان برتاب
از این گردون وزین بازیچه‌ی غبرا
تو اسرار الهی را کجا دانی؟ که تا در تو بود
ابلیس با آدم کشیده تیغ در هیجا (s. 3)

Şairin divanındaki ikinci tevhîd, kısa vezinle teşkil edilmiş 33 beyitlik bir kasîdedir. (s. 244-6) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri de felsefî ıstılahlardan mürekkeptir. Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu şiirin son bölümleri nasihatâmiz bir üslupla kaleme alınmıştır.

Sa'âdet-nâme, Nâsır-ı Husrev'in nasihatnâme türünde kaleme aldığı mesnevîsidir.[84] Telîf tarihi bilinmeyen mesnevî; otuz fasıldan mürekkep, üç yüz beyitten müteşekkildir. Bu eser hiçbir mukaddime manzumesini havî değildir. Şâirin bir diğer mesnevîsi, *Rûşenâ'î-nâme*'dir.[85] Felsefî ve hikemî bahisler etrafında şekillenen bu mesnevî, 750 beyit civarındadır. Şair, 34 beyitten müteşekkil bir mukaddime bölümü ile

[83] Hakîm Nâsır-i Husrev-i Kubâdiyânî, *Dîvân-i Eş'âr*, haz. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkık, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1357.
[84] Nâsır-ı Husrev, *Sefer-nâme, [Rûşenâ'î-nâme, Sa'âdet-nâme]*, neşr. Mahmûd Ganîzâde, Buchdruckerei Kaviani, Berlin 1340. Bu mesnevinin tercümesi için bkz. Nâsır-ı Husrev, *Sa'âdet-nâme*, çev. Meliha Ülker Tarıkâhya, Maarif Vekâleti, Ankara 1958.
[85] Nâsır-ı Husrev, *Sefer-nâme, [Rûşenâ'î-nâme, Sa'âdet-nâme]*. *Rûşenâ'î-nâme*'nin bazı farklılıkları havî olan mensûr şekli için bkz. Nâsır-i Husrev-i Kûbâdiyânî, *Rûşenâ'î-nâme*, haz. Tahsin Yazıcı, İntişarât-i Tûs, Tahrân 1373.

eserine başlar. Bu manzumenin ilk dört beyti tevhîddir. (s. 6) Manzûmenin bâkisi, marifet bahisleri ile sebeb-i teliften ibârettir. Bu girişi, *fasl fî'-nasîha* başlıklı uzunca bir nushiyye takip eder. Hemen ardından ise *der-tevhîd-i Bârî subhânehu ve Te'âlâ* başlıklı bölüm gelir. Dokuz beyitten oluşan manzume, zât unsurundan mürekkep bir tevhîddir. (s. 11-2) Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu şiirde, Allâh'ın varlıklığını idrâk hususunda aklın hayran kaldığı dile getirilir.

Şâir eserine, *makâlât-i tevhîd* bölümüyle devam eder. 16 beyitten müteşekkil olan bu manzumede Husrev, tanrının varlıkları yaratması bahsi etrafında didaktik bir tevhîd söyler. (s. 12-3) Hiç varlığın illetinin bizatihi kendisini olmadığını dile getiren şair, bir yaratıcının gerekliliğini dile getirir. Tabiat ve yıldızlar, hâdiselerin meydana gelmesinde müessir bir role sahip değildir. Bu şiirde, kısmen de olsa hudûs deliline istinâd eden bir isbât-ı vacipten bahsedilebilir.

Biyografik kaynaklarda ismine tesâdüf edilmeyen ve **Rebîʿ** mahlasını istimâl eden şâirin kaleminden çıkan *Alî-nâme*, türünün ilk nümûneleri arasında yer almaktadır.[86] Eserin telîf edildiği 482/1090 yılında 62 yaşında olan şairin Horasanlı olduğu ve eserini Nişâbur emiri Alî bin Tâhir b. Ebi'l-Kâsım'a ihdâ ettiği tahmin olunmaktadır. Baş ve orta kısımlardan bazı noksanlıkların bulunduğu anlaşılan eser, onbir bin beyit civarında olup Cemel Harbi'nin anlatımıyla başlar. Hiçbir mukaddimeyi havi olmayan *Alî-nâme*'de tevhîd türü dâhilinde bir manzumeye tesâdüf edilmemiştir.

Gazneli Sultanı Behrâmşâh'ın maiyetindeki isimlerden **Osmân Utbî-yi Kâtib**, kalemiyye zümresine mensup şairlerdendir. Müstakil bir divanı günümüze ulaşmayan şairin Behrâmşâh medhinde söylediği bir kasîdesinin nesib bölümü, on beyitten müteşekkil bir zât ve efʿâl tevhîdidir.[87] Bu tevhîd manzumesi tenzîhî karakteristik taşımaktadır.

Gazneli ve Kirman Selçukluları muhitinde şöhret bulan **Muhtarî-i Gaznevî**, devrinin mühim kasîde şairlerindendir. Sultan İbrâhim ve Arslanşah dönemlerini idrâk eden şairin divanı medhiyyelerden mürekkep olup tevhîd zemininde söylenmiş şiiri

---

[86] [Rebîʿ], *Alî-nâme (Manzûmehâ-yi Kohen): Sürûde be-Sâl-i 492 H. ez-Serâyendeî Mütehallıs be-Rebî': Nüsha-i ber-gerdân be-Kat'-i Asl-i Nüsha-i Hattî-i Şumare-i 2562 Kitâbhâne-i Muze-i Konya (Türkiye)*, bâ-mukaddime-i Muhammed Rızâ Şefiʿî Kedkenî, Muhammed Ummîd-Sâlâr, Mîrâs Mektûb bâ-Hemkârî-i Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâm, Tahrân 1388. Bu mesnevinin intihap usulüyle neşri için bkz. Seyyid Alî Mûsevî Germârûdî, *Bih-guzîn-i Alî-nâme (Köhenterîn-i Manzûme-i Şi'î-i Fârisî) ez-Serâyendeî bâ-Tahalus-i "Rebî'" Sürûde-i 482 Hicrî Kamerî*, Merkez-i Pejûhiş-i Mîrâs-i Mektûb, Tahrân 1390.

[87] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 287-8.

yoktur.[88] Muhtârî'nin divanı hâricinde *Hüner-nâme-i Yemînî* ismini taşıyan bir eseri daha vardır. Tabes emiri İsmâil-i Gîlekî'ye sunulan *Hüner-nâme*, felsefî muhtevâyı hâiz kısa bir mesnevîdir. Şâirin divanıyla birlikte neşredilen bu mesnevîde mukaddime manzumeleri yer almaz. (s. 708-45) Muhtarî'ye atfedilen *Şehriyâr-nâme*'nin âidiyeti meselesi henüz vüzûha kavuşmamıştır.[89] Suhrâb'ın torunu Şehryâr'ın sergüzeştinin anlatıldığı mesnevî, şâhnâme türünde bir eserdir. Beş bin beyit civarında olan bu mesnevîde de tevhîd bulunmamaktadır.

Karahanlı kültür dâiresinde yetişen **Aʿmâk-i Buhârî**, emîrü'ş-şuarâ lakâbıyla şöhret bulmuş büyük kasîde şairlerindendir. İlk kasîdelerini Sultan Alparslan ve Nizâmülmülk'e takdim eden şâirin asıl memdûhları, Efrâsiyâboğlu hânedânıdır. Şöhret ve büyüklüğüne nisbetle küçük sayılabilecek divanı günümüze ulaşmıştır.[90] Aʿmâk'ın kasîdeleri arasında nesib mahiyetindeki girişi tevhîd hususiyetine sahip bir manzume vardır. (s. 232-3)[91] Tanrıya ait sıfatların ondan gayrısına atfetmenin sezâ olamayacığını dile getiren şair, müteâl bir varlık telâkkisi ortaya koyar.

Sultân İbrâhim ve oğlu Mesʿûd devrini idrâk eden **Ebûlferec-i Rûnî**, Gazneli sahasının meşhur kasîde şâirlerindendir. Aslen Lahorlu olan şair, Horasan kıtasındaki Rûne'de dünyaya gelmiştir. Mesʿûd Saʿd Selmân'ın muâsırı olan şairin vilâdet ve vefat tarihleri bilinmemektedir.[92] Ebulferec'in kâhir ekseriyeti medhiyyelerden mürekkep bir divanı vardır.[93] Şairin divanında, tevhîd türünde söylenmiş sekiz beyitlik bir kıtʿa vardır. (s. 198) Şiirde yaratıcı ve kâdir bir tanrı tasavvuru hâkimdir.

Selçuklu sarayının hiç şüphesiz ki en gözde şairi olan **Emîr Muʿîzzî**, XI. asrın ortalarında dünyaya gelir. Şair bir babanın evlâdı olan Muizzî, Melikşâh'ın sultanlığı devrinde, emir unvânı ile saraya intisap eder. Vefat ettiği tarihe kadar Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer'in en yakınındaki şair olma imtiyazını kazanır. Nizamülmülk ve çocukları ile de iyi bir münasebet tesîs eden Muizzî, muasırı olan şairlerin hayâl ettiği mevkiyi yaşadığı müddetçe korur. Şairin yüzlerce manzumeden

---

[88] Celâleddîn Humâyî (haz.), *Dîvân-i Osmân Muhtârî-i Gaznevî*, çâp-i dovvom, İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1382

[89] Osmân Muhtârî-i Gaznevî, *Şehriyâr-nâme*, haz. Gulâm Huseyn Bigdilî, İntişârât-i Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1377.

[90] Alî Rızâ Şabânlu (mus.), *Dîvân-i Eş'âr-i Şihâbüddîn A'mâk-i Buhârâyî (Hemrâh bâ-Tahkîk der-Ahvâl u Âsâr u Tavzîhât-i Eş'âr-i Û)*, İntişârât-i Âzmâ, Tahrân 1388.

[91] Ayrıca bkz. Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 182-3.

[92] Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-Îrân (Cild-i Dovvom)*, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1369, s. 470.

[93] Mahmûd Mehdevî Damganî (haz.), *Dîvân-i Ebu'l-Ferec-i Rûnî: Şâir-i Karn-i Pencom-i Hicrî*, Kitâbfürûşî-i Bâstân, Meşhed 1347.

mürekkep divanı, on sekiz bin beyti mütecavizdir.[94] Bu şiirler arasında beş tevhîd vardır. Bu manzumelerin ilki d*er-vasf-i Bârî Te'âlâ u tevhîd gûyed* başlığını taşıyan 22 beyitlik kasîdedir. (s. 123-4) "Nîst" redifli bu şiir, tanrının kudreti merkezinde şekillenmiş oyup tenzîhî karakteristiği hâizdir. *Der-tevhîd* namıyla kaydedilen ikinci kasîde 31 beyitten müteşekkildir. Bu şiirin nesib mahiyetindeki ilk on beyti tevhîd olup bâkisi nushiyyedir. (s. 124)

Muizzî'nin divanındaki üçüncü tevhîd, Müeyyedüddîn Ebulkâsım Muînülmülk-i Beyhakî'nin medhinde söylenmiş bir kasîdenin 35 beyitlik nesib bölümüdür. (s. 236-7) Kâinata nazarlarını çeviren şair, temâşâ ettiği bu mükemmel nizamın yaratıcı ve kâdir bir rabbe muhtaç olduğunu dile getirir. İsbât-ı vâcip hususiyeti arzeden bu tevhîd, istifhâm tarîki ile kaleme alınmıştır. Şairin divanındaki bir sonraki tevhîd, *der-tevhîd u kıssa-i merg-i puser-i Mücîrüddevle-i Erdistanî* başlığı ile takdim edilen kasîdenin 24 beyitlik teşbîb bölümüdür. (s. 363-4) Bu tevhîdinde de şair âlemin ibret verici manzaralarını dikkat nazarlarına sunarak her şeyde hükmünü icrâ eden rabbi idrak etmemizi ister. Bir ölümden duyulan teessürü azaltmak üzere Muizzî, kasîdesinin nesib bölümünü tevhîde tahsis etmiştir. Şiir, bu yönüyle ayrıca dikkate değerdir. Şairin divanındaki son tevhîd yine bir kasîdenin nesib bölümüdür. 26 beyitten müteşekkil tevhîdden sonra nushiyye faslı başlar. (s. 445-6) Peygamberler tarihine atıfların yer aldığı şiir, ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Muizzî'nin divan nüshalarında yer almayan bir tevhîdi de Malatavî'nin *Enîsü'l-Halve*'sinde mukayyettir.[95] 11 beyit olarak dercedilen bu tevhîd, muhtemeldir ki bir kasîdenin cüz'üdür.

Klâsik şiirde sûfiyâne üslûp ve tarzın asıl müessisi olan **Senâyî**, Gazne kültür muhitinde yetişmiştir. 1070'lerin başında doğduğu tahmin edilen şairin asîl bir âilenin mensubu olduğu ve mükemmel bir ilim tahsîl sürecinden geçtiği ifade edilmektedir. Gazneli hükümdarlarından Sultan İbrâhim, III. Mesûd ve Behrâmşâh devirlerini idrâk eden Senâyî'nin 525/1131 yılında vefat ettiği düşünülmektedir.[96] Tasavvufî edebiyat geleneğinin şekillenmesinde hiç şüphesiz ki en büyük rolü üstlenen şair aynı zamanda büyük bir kasîdeserâdır. Senâyî bu yönüyle diğer mutasavvıf şairlerden ayrılmaktadır.

---

[94] Abbâs İkbâl-i Aştiyânî (haz.), *Dîvân-i Emîrü'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdülmelik Nişâbûrî Mütehallıs be- Mu'izzî: Mutazammın-i Kasâyid u Gazeliyyât uMukatt'ât ve Müştemil ber-Havâdis-i Târîhî Pencâh u Penç Sâl ez-Eyyâm-i Saltanat-i Selâcıka*, Kitâbfürûşî-i İslâmiyye, Tahrân 1318.

[95] Müsâfir b. Nâsıru'l-Malatavî, *Enîsü'l-Halve ve Celîsü's-Selve (Hudûd-i 800 Kamerî): Nüsha Ber-gerdân-i Dest-nüvîs-i Şumâre-i 1670 Kitâbhâne-i Ayasofya (İstanbul)*, be-kûşiş-i Muhammed Afşîn Vefayî, Erhâm Murâdî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1390, vr. 14a-14b.

[96] Ahmed Ateş, "Sanâ'î'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1968, s. 149-150.

Halefleri Ahmed-i Câm, Ferîdüddîn Attâr, Mevlânâ Celâlüddîn nezdinde hatıra ve eşârı tazîm edilen Senâyî, tasavvufî mesnevî geleneğinin de hakîkî bânîsidir.

Senâyî-i Gaznevî'nin farklı nazım şekillerinden müteşekkil; hikmet, irfan ve medhiyye şiirlerinden mürekkep hacimli bir divanı vardır.[97] Klâsik şiirdeki şekil ve muhtevâ zenginliğinin ilk kâmil nümûnesi olma vasfını taşıyan bu divan, ilâhiyyât tarzındaki şiirlerle de dikkati çekmektedir. Senâyî divanının ilk kasîdesi, 27 beyitten müteşekkil bir tevhîddir.[98] (s. 16-8) Hitap tarîki ile kaleme alınan şiirde, lirik bir edâ hâkimdir. Şiirde, aşk motifi merkezi bir mevkidedir.

Der-tevhîd-i Hudavend-i Gafûr u tesbîh-i tuyûr fermâyed nâmıyla mukayyet manzume, divanın ikinci tevhîdidir. (s. 29-32) Sırasıyla bütün kuşların lisana gelerek Hakk'ı tesbîh ettiği bu manzume, isbat-ı vâcip hususiyetine de sahiptir. Klâsik tevhîd muhtevâsından uzak olan bu kasîde, henüz nazariyesi şekillenmemiş vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşımaktadır. Divanın üçüncü tevhîdi, kasîdeler arasında gösterilmekle beraber gazel olduğunda şüphe bulunmayan 13 beyitlik manzûmedir. (s. 103-5) "Çun hânemet" redifli bu gazel, hitap yoluyla kaleme alınmış bir zât tevhîdidir. Şiirde felsefî ve kelâmî ıstılahların istimâl edilidiği görülmektedir.

Der-vahdet u be-du fitrat fermâyed başlığını taşıyan dördüncü tevhîd, kısa vezinle teşkil edilmiş didaktik bir kasîdenin ilk on sekiz beytidir. (s. 271-2) Bâkisi nushiyye olan bu şiir, isbât-ı vâcip manzumesidir. Şair manzumesine Allah'ın tasavvurdan âzâde fakat varlığının isbatının akıl ile mümkün olduğunu dile getirir. Senâyî, Tanrı'nın araz kabul etmeyen, cevhere de mevzu olmayan bir varlık olduğunu ifâde eder. Ayrıca Allah'ın zâtı, cins ve tür gibi tanımlamalardan münezzehtir. Senâyî'nin bu manzumesinde dile getirdiği bahisler, devrin kelâmcıları arasında aktüel bir mesele olarak tartışılmaktadır.

Senâyî'nin beşinci tevhîdi, kasîdeler arasında gösterilen 14 beyitlik bir gazeldir. (s. 309-10) Hitap yoluyla kaleme alınan bu şiir, sûfiyâne bir edaya sahiptir. Divanın bir sonraki tevhîdi, 43 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 348-52) Senâyî'nin sanatkârane cephesini aksettiren bu manzume, zât ve sıfat unsurundan mürekkeptir. Tenzîhî

[97] Müderris Razavî (haz.), *Divân-ı Hakîm Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâ'î-yi Gaznevî*, Kitâbhâne-i Senâî, Tahrân 1341.
[98] Kaside, *în tevhîd be-hazret-i Gaznîn gofte şod: der-beyân-ı istiğnâ-yi ma'şûk-ı Lâ-yezel u şevk-i erbâb-ı hâl fermâyed* başlığı ile takdim edilmiştir.

karakteristik arzeden şiirde, müteâl varlık fikri hâkimdir. Şairin divanındaki yedinci tevhîdi de benzer muhtevâ ve üslup hususiyetlerini haiz, 28 beyitlik kasîdedir. (s.385-8)

Der-hikmet u mev'iza gûyed başlığını taşıyan kasîdenin nesîb mahiyetindeki ilk 13 beyti, tevhîddir. (s. 533-4) Bâkisi nushiyye olan manzumenin ikinci mısra sonları, âyetlerle teşkîl edilmiştir. Senâyî'nin itikâdî telâkkilerini aksettiren *der-temcîd u tevhîd-i Hazret-i Bârî cellet azametuhu ve 'alet kelimetuhu gûyed* başlıklı kasîdesi, farklı bir üslûp özelliği gösterir. Şâir kasîdesine, İslâm'dan uzaklaşarak bidʿate düşen bir dehrîye hitap ederek başlar. Yaratılış meselesi etrafında muhatabını ilzâm eden ve fikirlerini çürüten Senâyî bahsi, gerçek yaratıcının Allah'tan gayrısı olmadığını söylerek tevhîde intikâl ettir. Kasidenin 27-55 beyitleri arası kâmil bir tevhîddir. (s. 539-42) Şâir fikirlerini desteklemek üzere, târihî şahıs ve hâdiselere telmîhte bulunur. Senâyî; tevhîd türünün yeni yeni şekillenmeye başladığı bir devirde, felsefe ve kelâmın aktüel münakaşalarını şiirine taşımıştır. Bu manzûmede, farklı ilmî disiplinlerin imkânlarından istifade ile şiirin bir tefekkür sahasına çevrildiği görülmektedir. Devirdeki Batınî temâyülleri de göz önünde bulundurursak Senayî'nin bu tavrının kaynağı daha iyi idrâk edilebilir.

Divanın onuncu tevhîdi, 32 beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 597-600) Bu şiirin devamındaki 19 beyit, nushiyye ve münâcât muhtevâsına sahiptir. Tarihî şahsiyetlere telmihleri havî olan tevhîd, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Senâyî'nin divanındaki son tevhîd, kasîdeler arasında gösterilen 13 beyitlik bir gazeldir. (s. 602-4) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîd de zât unsurundan mürekkep olup müteâl varlık telâkkisini haizdir.

Senâyî'nin divanındaki bazı manzumeler, başlıklarındaki tevhîd ifadelerine rağmen bu türün hususiyetlerini taşımamaktadır. Bunlardan ilki, tamamıyla şâirane tefekkür mahsûlü olan *der-makâm-i ehl-i tevhîd* ismiyle mukayyet kasîdesidir. (s. 51-7) *Der-tevrîd u tevhîd fermâyed* isimli manzume de iman ve küfür kavramları etrafında söylenmiş hikemî bir kasîde olup tevhîd türünün özelliklerine sahip değildir. (s. 96-8) Nâsıru'l-Malatevî'nin *Enîsü'l-Halve*'sinde tevhîd olarak iktibâs edilen gazel için de aynı durum söz konusudur. (s. 307)

Senâyî-i Gaznevî'nin divanı hâricinde, ekseri irfan ve hikmet vâdisinde kaleme alınmış sekiz mesnevîsi vardır. Şâirin en mühim mesnevîsi hiç şüphesiz ki *Hadîkatü'l-*

Hakîka'sıdır.[99] Gazneli Sultânı Behrâmşâh'a takdim edilen bu mesnevî, tasavvuf vâdisinde kaleme alınan ilk büyük eser olma imtiyâzını hâizdir. Nüshaları arasında hacim itibariyle ciddi farklılaklar bulunan bu mesnevînin tenkitli metni 10500 beyte bâliğdir. Hikmet, felsefe ve siyâset bahislerini havî olan *Hadîkatü'l-Hakîka*, on bâbdan mürekkep olup temsîl ve hikâyelerle tezyîn edilmiştir. Bu mesnevînin ilk bâb ise *fi't-tevhîd ve'l-temcîd*'dir. İlâhiyât bahislerini muhtevî olan ilk bölümde, tevhîd fikri oldukça geniş bir zemînde ele alınmıştır.

Senâyî mesnevîsine, *der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ* baylığını taşıyan 51 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 60-2) Zât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu manzumede, tanrının akıl yoluyla idrak edilmekten münezzeh olduğu vurgulanır. Mukaddime manzumesini, *fasl fi'l-marife* takip eder. 21 beyitlik bu bölüm, Allâh hakkında yakîn kesbetmenin hangi yolla elde edileceği merkezinde bir tevhîddir. (s. 63-4) Şâir, marifet hususunda aklın insanlar için bir rehber olduğunu fakat Hak Teâlâ'nın fazlı olmaksızın hiçbir yere varılamayacağını söyler. Bu hususta enbiyâ bile âciz ve sergerdân olmuş iken sıradan insanlar, Allah'ın varlığının esrarını çözemezler.

Hadîkatü'l-Hakîka'nın bir sonraki bölümü, *fasl ender-vahdet u şerh-i azamet*'tir. Allâh'ın vahdaniyeti merkezinde eşsiz ve sonsuz kudretinin tavsîfinin yapıldığı 34 beyitlik bu bölüm de tevhîd hususiyetini hâizdir. (s. 64-6) Zât unsurunun hâkim olduğu manzumede, *istivâ ale'l-arş* âyetinin tefsîri çerçevesinde Allâh'ın mekândan münezzeh oluşu meselesi ele alınır. Senâyî *fasl ender-tenzîh* başlığı altında, Allâh'ı ulûhiyet sıfatlarına gölge düşürecek sıfatlardan tenzîh eder. 36 beyitten müteşekkil bu fasıl da tevhîddir. (s. 66-8) Mesnevînin ilerleyen bölümlerinde karşımıza çıkan *fasl ender-takdîs* bölümü de Allâh'ın akıl tarîki ile idrakten ve diğer mahlûkâta benzemekten münezzeh olduğu merkezinde bir tevhîddir. (s. 82-3) Hak Te'âlâ'nın varlığı, anadan doğma bir körün kendi annesini bilmesi gibi bilinir. Âmâ, annesinin olduğunu bilir fakat sûreten nasıl olduğunu bilmez.

Hadîkatü'l-Hakîka'nın ilk bâbındaki tevhîdlerden bir diğeri, *fasl ender-sun' u kudret* bölümünde karşımıza çıkar. (s. 87-8) 13 beyitten müteşekkil bu fasılda, Allâh'ın sonsuz kudreti ve kâinattaki âsârı dile getirilir. Bu manzumenin hemen ardından, Allâh'ın yaratıcı kudretinin ta'zîmi zemininde yedi beyitlik bir tevhîd söylenir. (s. 88)

[99] Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâ'î-yi Gaznevî, *Hadîkütü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîkâ*, haz. Müderris Razavî, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1374.

Fî 'ıttılâ'ihi 'alâ zamâ'iri'l-'ibâd başlığını taşıyan fasıl, Allâh'ın ilim sıfatının şerhedildiği 30 beyitlik bir tevhîddir. (s. 103-5) Kâinattaki hiç bir hadisenin onun ilmi dışında olmadığı dile getirilir. *Fi'l-hamd u senâ'i* başlığını taşıyan fasılda, hamd ve senanın gerekliliği üzerinde durulmakla beraber bu bölüm tevhîd türünün özelliklerine sahip değildir. (s. 145-6) *Hadîkatü'l-Hakîka*'nın son tevhîdi, *fî nefyi's-sıfâtı'l-mezmûm 'ani'llâhi Te'âlâ* başlığını taşır. (s. 158-9) 13 beyitten müteşekkil bu bölümde, Allâh hakkında gazab, kin, haset gibi mezmûm sıfatların isti'malinin câiz olmadığı dile getirilir.

Senâyî'nin *Hadîkatü'l-Hakîka*'sı dışında, daha hususî mevzuları ele alan kısa mesnevîleri de vardır.[100] Telîf tarihleri bilinmeyen bu eserlerin ilki, insanın mertebelerindeki hikmet etrafında kale alınan *'Akl-nâme*'dir. 240 beyitten müteşekkil bu mesnevî, mukaddime manzumelerini havî değildir. Senâyî; ilâhî aşkın mâhiyet ve derecelerinden bahsettiği, 579 beyitten ibâret *'Aşk-nâme*'sinde de giriş manzumelerine yer vermemiş, doğrudan konunun anlatımına geçmiştir. *Tahrîmetü'l-Kalem* de 103 beyitlik, marifet ve hakikat bahislerinin ele alındığı kısa bir mesnevîdir ve tevhîd ihtivâ etmez.

Tezkirelerde ismi zikredilmemekle beraber *Senâyî-âbâd*, şairin itikâdî bahisleri ele aldığı tefekkür mahsûlü mesnevîsidir. 549 beyte bâliğ olan eser, başlıklar altında tasnîf edilmiştir. Şâir 18 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 51) Bu girişin ardından akıl ve nefsin vasıflarının anlatımına geçilir. Daha sonra *fî tenzîhi'l-Bârî* başlığı altında, insanın akıl yoluyla tanrıyı idrâk etmek âciz olduğunu dile getirilir. Bu bölüm müteâl varlık telâkkisi zemîninde, tenzîhî bir tevhîddir. (s. 53-4, 46-57) Senâyî, Allâh'ın sıfatlarının ancak nakil yoluyla bilinebileceğini söyler. Mesnevinin son tevhîdi, 39 beyitten müteşekkil *der-sıfat-i Bârî Te'âlâ* başlıklı bölümdür. (s. 55-7, 83-121)

Senâyî'nin tasavvuf zemininde kale aldığı bir diğer mesnevîsi *Tarîku't-Tahkîk*'tir. Sûfîliğin esrarının anlatıldığı bu eser, 873 beyte bâliğdir. Umumiyetle âyet ve hadislerin sufiyâne tefsirinin yapıldığı bu mesnevî ile *Hadîkatü'l-Hakîka* arasında müşâhebet ve müşâreket söz konusudur. Senâyî, *Tarîku't-Tahkîk*'a beş beyitlik bir zât tevhîdi ile başlar. Bu mukaddimeyi, *hüve'l-Evvel ve hüve'l-Âhîr ve hüve'z-Zâhir ve hüve'l-Bâtın ve hüve külli şey'in alîm* başlıklı, 11 beyitlik sıfât tevhîdi takip eder. (s. 91-

[100] Muhammed Takî Müderris Razavî (haz.), *Mesnevîhây-i Hakîm Senâî be-İnzimâm-i Şerh-i Seyrü'l-İbâd ile'l-Mi'âd*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1348.

2, 6-16) Devâmında gelen bölüm ise *leyse kemislihi şey'in ve hüve's-Semî'u'l-Basîr* âyetlerinin başlık ittihâz edildiği ve tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu, 28 beyitlik bir zât tevhîdir. (s.92-3, 17-44) *Tarîku't-Tahkîk*'in son tevhîdi, *münâcât der-tenzîh u takdis-i hazret-i Bârî subhânehu Te'âlâ* nâmıyla karşımıza çıkar. (s. 93-4, 51-62) Başlıkta münâcât ifadesi yer almakla beraber bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir.

Gazneli Sultanı III. Mesʿûd takdim edilen *Kârnâme-i Belh*, 496 beyitten müteşekkil olup şehrengiz türünün ilk nümûnelerinden kabûl edilebilir. *Mutâyebe-nâme* ismiyle de anılan eser, Belh şehrinin renkli şahısları hakkındaki tasvîrleri havîdir. Mutasavvıf şair, mesnevîsine 16 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk beş beyti tevhîd, bâkisi hasb-i hâl ve sebeb-i teliftir. (s. 142) *Seyrü'l-İbâd ile'l-Me'ad*, Senâyî'nin tasavvuf vâdisindeki son mesnevîdir. Horasan kadıyulkudatı Seyfülhak Muhammed b. Mansûr-i Serahsî nâmına kaleme alınan eseri diğer ismi, *Künûzu'r-Rumûz*'dur. Bu eserin ibtidâsında, ilk 23 beyti efʿâl tevhîd olan bir mukaddime yer alır. (s. 189) Bu tevhîd mukaddimesi, *Seyrü'l-İbâd*'ın diğer bir neşrinde 29 beyit olarak görülmektedir.[101]

Senâyî'nin muakkiplerinden olan **Kıvâmî-i Râzî**, Irak-ı Acem mıntıkasındaki hikemî şairlerdendir. Aslen Reyli olan şair, Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un Kıvâmüddîn-i Tuğrâî'ye nisbeten bu mahlası aldığı kaydedilmektedir. Selçuklu kültür muhitinde kendine melce' bulan Kıvâmî, Oniki İmâm Şia'sına mensuptur. XII. asrın ortalarında vefat ettiği düşünülen şairin medhiyye, mevʿiza, menkâbet, ilahiyyat ve hikemiyât kabilinden manzumlerini ihtivâ eden bir divanı günümüze intikâl etmiştir.[102] Kıvâmî-i Râzî'nin divanında, tevhîd türünün husisiyetlerini taşıyan on üç şiir vardır.

Şairin divanındaki ilk tevhîd, 76 beyitten müteşekkil bir kasîdenin girişinde karşımıza çıkar. İlk 16 beyti tevhîd olan bu manzume; naʿt, ehl-i beyt menkıbesi ve Şerefüddîn Muhammed'in medhiyyesi ile tamamlanır. (s. 73-4) Zât unsurunun hâkim olduğu şiirde, cümle kâinatın Hakk'ın varlığını terennüm ettiği dile getirilir:

تسبیح او وظیفهٔ نردان متقی است تهلیل او ترانهٔ مرغان خوش نواست (s. 73)

[101] Hakîm Senâyî-i Gaznevî, *Seyrü'l-İbâd ile'l-Me'ad*, haz. Hüseyin Kûhî Kirmânî, tsh. Saʿîd-i Nefîsî, Çâphâne-i Aftâb, İntişârât-i Mecelle-i Edebî-i Nesîm-i Sabâ, Tahrân 1316, s. 2-5.
[102] Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî maruf be-Muhaddis (haz.), *Dîvân-i Şerefü's'şuarâ-i Bedrüddîn Kıvâmî-i Râzî: Ez-Gûyendegân-i Nîme-i Evvel-i Karn-i Şeşom*, Çâphâne-i Sipihr, Tahrân 1334/1374.

Manzume, *der-tevhîd u menkâbet u tahallus be-medh-i seyyid-i ecill Şerefüddîn Muhammed-i Nakîb gûyed* başlığıyla sunulmuştur fakat bu isimlendirme, şaire değil divanı neşre hazırlayan Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî'ye aittir. Divandaki bütün manzumeler için aynı durum söz konusudur. Divanın ikinci tevhîdi de 76 beyitlik nushiyye kasîdesinin nesîb bölümünde yer alır. 22 beyitten müteşekkil teşbîb tevhîdi, yüce rabbin eşsiz kudretinin tazimidir. (s. 77-8) Hikmet üzere yaratılan arz ve semadaki varlıklar, eşsiz sanatkârın varlığına işâret etmektedir.

İsbât-ı vâcip vâdisinde kaleme alınan üçüncü tevhîd de pendnâme muhtevâlı bir kasîdenin nesîb kısmında yer alır. 34 beyitten müteşekkil olan bu tevhîdde, Allâh bir hükümdar olarak tasavvur edilmiştir. (s. 98-100) Arzdan semaya kadar yaratılmış bütün varlıklar onun dergâhına taatta bulunmaktadır. *Kün feyekûn* emrine muhatap olan eşyâ varlık sahasına çıkar. Nizâm delîliline istinâd eden manzumesinde Kıvamî, eserden müessire yol bulmuştur.

Kıvâmî-i Râzî, mevʿiza ve ehl-i beyt menkâbesi muhtevâlı kasîdelerinin pek çoğunda mukaddime tevhîdlerine yer verir. Bunlardan ilki, hitap tarîki ile söylenmiş altı beyitlik bir zât tevhîdidir. (s. 102) Bir sonraki nesîb tevhîdi 15 beyit olup yaratıcı ve kâdir bir rab tasavvurunu aksettirir. (s. 107-8) İstivâ âyetine lafzî telmihte bulunan şair, fermânı her varlık üzerinde cârî olan bir hükümdâr istiâresine yer verir. Divanı neşre hazırlayan Mîr Celâleddîn tarafından nâ-tamâm kasîde olarak takdim edilen 24 beyitlik manzume, kâmilen bir zât ve efʿâl tevhîdidir. (s. 110-111) Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu şiirde, Hak Teâlâ'nın kudretinin her şeye şâmil olduğu dile getirilir.

Divanın yedinci tevhîdi, yine bir kasîdenin nesîb bölümüdür. 51 beyitten müteşekkil teşbîb, yüce rabbin kudretinin eserleri üzerinde düşünen bir şairin tevhîdidir. (s. 133-5) Kıvâmî-i Râzî'nin şahsî tefekkürünün mahsûlü olan bu şiir, isbât-ı vâcip tarzında kaleme alınmıştır. Sanatkârane bir üslupla tabiat tasvirleri yapan şair, eserden müessirin varlığına ulaşmıştır. Rengârenk çiçeklerle müzeyyen gülistan içinde kuşlar, kendi lisanlarınca "yâ Hannân yâ Mennân" diyerek tesbîh etmektediler. Hak Teâlâ'nın eşsiz kudretine remiz olan eşyâ üzerinde tefekkürden yorulan şair, aczine muterif olur. Ayrıca şiirde sûfiyâne üslup dikkat çekmektedir.

Divanın sekiz ve dokuzuncu tevhîdleri de nesîb bölümünde karşımıza çıkar. Bu manzumelerin ilki 25 beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 138-9)

Zât unsuru etrafında şekillenen şiir, kâdir ve yaratıcı bir rab telâkkisini aksettirmektedir. Kıvâmî Allâh'ı, fermânı her yerde ve şeyde câri bir pâdişâh olarak tasavvur eder. Diğer nesîb tevhîdi, 16 beyitten ibârettir. (s. 146) Sâniʿ olan rabbin sunʿuna dikkat nazarlarını çeviren şairin tefekkür pınarından süzülmüştür bu şiir. Kârilerini de tefekküre davet eden şair, nizam delile istinâd eden isbat-ı vacibde bulunur. Manzumenin kayda değer bir diğer hususiyeti de Hakk'ın zatının değil sanʿatının tefekkür edilmesi gerektiği hadîs-i şerîfine telmîhtir.

Kıvamî-i Râzî'nin terkîb-bend nazım şekliyle kaleme aldığı, dört tevhîdi vardır. Bu tevhîdlerin ilk, on üçer beyitlik sekiz bendden müteşekkil terkîb-bendde karşımıza çıkar. İlk iki bendi tevhîd olan manzumenin bir sonraki bendi münâcâttır. (150-1) Diğer bendler ise nushiyye, peygamber ve ehl-i beyt naʿtıdır. Kıvâmî-i Râzî kasîdelerinde olduğu gibi, musammatlarının da ilk bendlerini tevhîde tahsis etmiştir. Şair ilk bendde tanrının yaratıcılığı ve eşsiz kudreti üzerinde durmuştur. İkinci bentte ise isbât-ı vâcip unsurlarına tesâdüf edilmektedir.

Şârin divanındaki diğer musammat tevhîdi, on üçer beyitlik 13 bentten müteşekkil terkîb-bendin ibtidâsında yer alır. İlk dört bendi tevhîd olan bu manzûmenin bâkisi nuhsiyye ve ehl-i beyt menkâbesidir. (s. 155-8) "Nîst" redifli ilk bendde, Allah'ın eşsiz yaratıcılığından bahseden şâir, onun sanatındaki muhteşemliğini gören insanın hayretten parmağının ağzında kaldığını söyler. "Kerd" redifli ikinci bend, efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Şair, Hak Teʿâlâ'yı yüce bir hükümdar olarak tasvîr eder. Devirdeki hükümdar medhiyelerinde yer alan imâjlar, bu bentte Hakk'a teşmil edilmiştir. Üç ve dördüncü bendler, zât unsurundan mürekkeptir. Bu bölümlerde her şeyden münezzeh bir tanrı telâkkisi hâkimdir.

Bir önceki manzûme ile benzer hususiyetler arzeden on birer beyitlik on iki bentten müteşekkil terkîbbend, üçüncü musammat tevhîdini ihtivâ eder. Bu musammatın ilk iki bendi tevhîddir. (s. 164-5) Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu bu iki bend, zât unsurundan mürekkeptir. Tevhîd ve münâcâttan oluşan son terkîb-bend, on birer beyitlik üç bentten müteşekkildir. Bu manzumenin ilk iki bendi, sıfât ve zât unsurundan mürekkep tevhîddir (s. 171-2)

Firdevsî'nin muakkiplerinden olan **İrânşâh b. Ebilhayr**, şehnâme tarzında kaleme aldığı *Behmen-nâme*'si ile edebiyat tarihi kayıtlarına geçmiştir. Keyânî

şâhlarından İsfendiyâr'ın oğlu Behmen'in sergüzeşt ve destânını mevzu alan *Behmen-nâme*, şehnâme geleneğinin ehemmiyetli bir halkasını teşkil eder. XII. asrın ilk yıllarında tamamlanan mesnevî, Selçuklu sultanı Muhammed b. Melikşâh'a takdim edilir. [103] 10443 beyte bâliğ olan *Behmen-nâme*, bu türün en hacimli eserleri arasında yer almaktadır.[104]

İrânşâh, 60 beyitlik mukaddime tevhîdi ile mesnevîsine başlar. (s. 1-4) Zât ve efʿal unsurundan mürekkep manzumede hâlık ve mürîd bir tanrı telâkkisi hâkimdir. Tabiat ve eflâk tasvîrleriyle müzeyyen şiir, didaktik üsluptan uzaktır. Mukaddime manzumeleri naʿt ile devam eder. *Behmen-nâme* de Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si gibi bir hayli mektup mukaddimesi tevhîdlerini havîdir. Nâmelerin ibtidâlarında yer alan tevhîdler, bir ilâ altı beyit arasında değişmektedir Rüstem-i Zâl'den Keşmîr Şâhı'na, Şâh-i Sürûr'dan Rüstem'e, Ketâyûn'nun Lu'lû'ya, Lu'lû'dan Nasr-i Hâris'e, Behmen'den Gurdân'a, Ferâmurz'dan babası Rüstem'e son olarak da Behmen'den Şâh-i Sûr'a gönderdiği mektupların girişilerinde tevhîd vardır. (s. 30, 54, 76, 127, 156, 305, 329)

İrânşâh'ın şâhnâme vâdisinde kaleme aldığı bir diğer mesnevîsi *Kûş-nâme*'dir.[105] Kûş-i Pîl-dendân'nın sergüzeşt ve mâceralarını mevzu alan bu destan, 10129 beyte ulaşmaktadır. Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a takdim edilen mesnevî, 501-504 (H.) yılları arasında vücûda getirilmiş. Şair, şahnâmesine 39 beyitten müteşekkil bir tevhîd manzumesi ile başlar. (s. 145-7) Zât, sıfât ve efʿâl unsurundan mürekkep olan manzume, tenzîhî karakteristik arzeder.

Kûş-nâme'de yer alan onlarca mektuptan sadece dördünün ibtidâbında tevhîde yer verilmiştir. Bunların ilki Mihrâc'ın Dahhâk'e gönderdiği nâmenin girişindeki iki beyitlik tevhîddir. (s. 190) Mesnevinin ikinci ve üçüncü mukaddime tevhîdleri, Âbtîn'in Maçin şâhı Behek'e gönderdiği mektup ile bu nâmeye yazılan cevapnâmesinin başındaki üçer beyitlik bölümdür. (s. 259, 262) *Kûş-nâme*'nin son mektup tevhîdi, Kûş'un Maçin hükümdarı Behek'e yolladığı nâmenin ilk iki beytidir. (s. 321)

Selçuklular devri Horasan sûfîliğinin mühim simalarından olan **Şeyh Ahmed-i Câm-i Nâmekî**; XI. asrın ortasında, Keşmîr'in Nâmek köyünde dünyaya gelmiştir.

[103] Zebîhullâh-i Safâ, *Hamâse-serâyî der-Îrân: ez Kadîmterîn-i Ahd-i Târihî tâ Karn-i Çehâr Dehhom-i Hicrî*, Çâp-i Pîrûz, Tahrân 1332, s. 289-92.
[104] Îrânşâh b. Ebilhayr, *Behmen-nâme*, haz. Rahîm Afîfî, Şirket-i İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1370.
[105] Hakîm İrânşâh b. Ebi'l-Hayr, *Kûşnâme*, Celâl Metînî (haz.), İntişârât-i İlmî, Tahrân 1377.

Doğum yerine göre Nâmekî nisbesiyle de anılan bu büyük mutasavvıf daha ziyâde tavattun ettiği ve kabrinin bulunduğu Câm şehri ile meşhur olmuştur. Şeyh Ebû Saʿîd Ebulhayr'a maʿnevî tarîkle intisab ettiği dile getirilen Ahmed-i Câm, meşreben mürşidinden farklıdır. Câm şehrinde sürdürdüğü uzun soluklu irşâd faaliyeti; bölge üzerinde büyük bir tesir icrâ etmiştir. 536/1141 yılında vefat eden şeyhin hatırası, günümüzde dahi tazim edilmekte ve medfûnu bulunduğu şehir ile ismi özdeşleştirilmektedir. Ahmed-i Câm'ın *Mitâhu'n-Necât, Ünsü't-Tâ'ibîn, Ravzatü'l-Müznibîn, Risâle-i Semerkandiyye* gibi tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra müstakil bir divanı da vardır.[106]

Ahmed-i Câm'ın divanı, ekseri ilâhiyyât tarzında kaleme alınmış şiirlerden mürekkeptir. Kesîf vahdet telâkki ve neşvesinin hâkim olduğu şiirlerde, aşk merkezî bir motif olarak tebârüz etmektedir. Gazelin en çok kullanılan nazım şekli olduğu divanda; kasîde, mesnevî ve rübailerin yanı sıra birer terkîb ve tercîʿ-bend de yer almaktadır. Tevhîd esrarının terennüm edildiği gazel ve kasîdelerde, vahdet-i vücûd fikrinin hâkimiyeti, dikkati celbetmektedir. Ahmed-i Nâmekî'nin divanında 17 tevhîd manzumesi vardır. 14 gazel ve birer tercîʿ-bend, kasîde ve mesnevîden müteşekkil bu tevhîdlerin tamamı, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Biri hariç tamamı hitap yoluyla kaleme alınan bu tevhîdlerde, sûfiyâne söyleyiş hâkimdir.

Ahmed-i Câm divanında, benzer muhtevâ ve söyleyiş hususiyetlerini hâiz altı gazel tevhîdi vardır. (s. 14, 109, 178-9, 259-60, 372-3, 383) Beyit sayıları altı ilâ on beyit arasında değişen bu şiirlerin sadece ilki, şâirin divanın Nâfiz Paşa nüshasında yer almaktadır. (vr. 211a) Nâmekî'nin divanında yer alan bir diğer gazel tevhîdi, Allâh'ın bir sevgili olarak tasavvur edildiği 17 beyitlik bir manzumedir. (s. 114-5) Cemâl kavramı etrafında şekillenen şiirde, tevhîd-i zâtiyye hâkimdir. Şairin divanında "tu" redifli dört gazel tevhîdi vardır. Bu gazellerin birincisi, ilk yedi beyti tevhîd bâkisi naʿt ve salât olan manzûmedir. (s. 245, vr. 194b-195a) Tenzîhî karakteristiği hâiz bu tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir. Diğer "tû" redifli tevhîdler ise hayret makâmında söylenmiş, vahdet neşveli gazellerdir. (s. 253, 356, 356-7)

[106] Ahmed Keremî (haz.), *Divân-i Şeyh Ahmed-i Câm (Jendepîl)*, Neşriyyât-i Mâ, Tahrân 1377. Henüz Ahmed-i Câm divanının mükemmelen neşri yapılmamıştır. Şöyle ki Ahmed ve Ahmed-i Câm mahlaslarını ihtiyar eden şairin şiirlerinin tespiti hayli güçtür. Divan nüshalarının sıhhati problemi, şiirleri tahkik ederken ihtiyatlı bir tavrı zarurî hâle getirmektedir. Ahmed-i Câm divanının muteber nüshalarından birisi Türkiye'de bulunmaktadır: Ahmed-i Câm, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphanesi Nafîz Paşa, nu: 399, vr. 158a-235a. Maateessüf ki şâirin pek çok tevhîdi bu nüshada yer almamaktadır.

Ahmed-i Nâmekî'nin tevhîd gazelleri arasında en fazla dikkati câlib olan, "cümle ûst" redifli manzumedir. (s. 91) Şâirin divanının Nâfiz Paşa nüshasında yer almayan bu gazel, on beyitten ibârettir. Sonraları *heme ûst* şeklinde kullanılacak olan *cümle ûst* ifadesi; görünen ve görünmeyen her şey O/Allâh'tır anlamında olup vahdet-i vücûd fikriyatının aslî/çekirdek ibârelerdendir. Bu fikriyatının henüz sistemaze edilmediği bir devirde, bu ifadenin Ahmed-i Câm'ın şiirlerinde yer alması hassaten mühimdir. Şöyle ki aşk merkezli Horasan sûfiliğinin İbn Arabî'den çok evvel, vahdet-i vücûd düşüncesini şekillendirdiğine işâret etmektedir. Ahmed-i Câm'ın bu ifâdeyi kâfiye hâlinde şiirinde kullanması, mutasavvıf şairler üzerindeki tesirinin derecesine de işâret etmektedir.

Yine bu meyânda söylenmiş iki gazel tevhîdi daha vardır ki tasavvufî şiirde neredeyse bir sebk hâlini alacak olan tarzın ilk nümûnesi olmak imtiyazını haizdir. Bu manzumelerin ilki, yedi beyitten müteşekkil olup "nümûdeî" rediflidir. (s. 374) "Göstermişsin" manasını haiz olan bu redifle teşkil edilen gazel, pek çok şaire atfedilen "Kendini hûblar suretinde peydâ eyledin" mısraı etrafından söylenmiş şiirlerin zemînini oluşturmaktadır. Aynı muhtevâ ve söyleyiş husûsiyetine sahip diğer gazel ise "nümûneî" redifli olup beş beyitten ibârettir. (s. 374-5) Bu gazelde de Hakk'ın kendini beşer suretinde göstererek hüsnünü izhâr eylediği dile getirilir.

Ahmed-i Câm'ın divanında kasîde formunda söylenmiş, otuz beyitten müteşekkil bir manzume vardır. (s. 26-8) Kısa vezinle kaleme alınan bu kasîde, bir zât tevhîdidir. Şairin farklı nazım şekliyle söylediği diğer tevhîdi, altışar beyitlik dört bentten müteşekkil bir tercîʿ-benddir. (s. 434-6) Bu manzumenin tercîʿ-hânesi, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir:

ما ز دریا ئیم دریا هم ز ماست این سخان داند
کسی کو آشناست (s.433)

Biz deryadanız, derya da bizdendir; ârif olan, bu sözü fehmeder meâlindeki beyit kendi tarzının ilk örneklerindendir. Sonraki asırlarda göreceğimiz üzere, tercîʿ tevhîdlerinin ekserinde vasıl beyti, vahdet-i vücûd düşüncesinin kalıplaşmış ifadeleridir. Ahmed-i Cam, cümle kâinâtın Allâh ile memlû olduğunu ve ondan gayrı hiçbir gerçek varlık bulunmadığını dile getirir. Cemâl mefhumunun merkezde yer aldığı şiirde, tanrının bir sevgili olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Ahmed-i Câm divanının son tevhîdi, 78

beyitlik bir mesnevînin ilk 28 beytidir. (s. 445-7) Yine hitap tarîki ile kaleme alınan bu tevhîd, kısa vezinle teşkil edilmiş olup zât ve sıfat unsurundan mürekkeptir.

Mâverâünnehir bölgesinde zuhur eden **Sûzenî-i Semerkandî**, Sultan Sencer devri şairlerindendir. Selçuklu ve Karahanlı sultanları hakkında söylediği medhiyyelerin yanı sıra, hicviyye türünde birçok şiir kaleme almıştır. Hatta Sûzenî'ye asıl şöhretini kazandıran, hezeliyyât vadisindeki eşʿârıdır. *Lübâbü'l-Elbâb* musannifi Avfî, şâirin fuhşiyyât kabilinden manzumeleri meyânında şöyle demektedir:

"اگرچه هزل بر جد او غالبست فأ ما دو سه قصيدهٔ توحيد كه گفته است و عذر آن خواسته اميد باشد كه بدان سبب خداوند عزّ و جلّ بر وی رحمت كند"[107]

Avfî, Sûzenî'nin birkaç tevhîdinin hezeliyât tarzındaki şiirleri için özür beyânı olacağı ve Hakk'ın ona rahmet edeceğini dile getirir. Devâmında da bu şiirlerden birini tezkiresine derceder.[108] Fakat Sûzenî'nin bu kasîdesi tevhîd olmayıp hasbihâl ve münâcât tarzında söylenmiş bir şiirdir. Avfî'nin bu manzumeyi tevhîd olarak zikretmesi, türün başlangıçta ne kadar geniş bir zemîni karşıladığını göstermektedir. Sûzenî'nin divanında, iki tevhîd manzumesi vardır.[109] Bu şiirlerin ilki, divanının ilk manzumesi olan "âverde-em" redifli kasîdedir. (s. 3) İsbât-ı vâcip hususiyeti arzeden bu şiir, klâsik tevhîd muhtevâsından farklılıklar göstermektedir.

Sûzenî divanındaki diğer tevhîd, *der-sipâs-i Îzed u medh-i Sencer* başlıklı 44 beyitlik kasîdenin nesîb bölümünde karşımıza çıkar. Bu kasîdenin ilk 12 beyti tevhîddir. (s. 186) Şâir, "*Ez-pey-i tevhîd-i û gûyem senây-i Mustafâ*" mısraıyla naʿta geçiş yapar. Birkaç beyitten oluşan naʿt bölümünü medhiyye takip eder. Sûzenî tevhîdinde, Allâh'ın nimet ve âsârını beyân etmekten duyduğu acziyeti dile getirir. Şâirin matbûʿ divanınanda bulunmayan bir tevhîdi, Câcermî'nin *Mûnisü'l-Ahrâr fî Dakâ'îku'l-Eş'âr*'ında mukayyettir.[110] 17 beyitten müteşekkil kasîde tevhîdinde, mutlâk mânâda hükümdârın ancak Allah olduğunu dile getirilir.

Sultan Sencer devri Mâverâünnehir şairlerden **Hakîm Celâl**, klâsik şiirde tevhîd vâdisine kadem basan isimlerdendir. Sûzenî'nin hiciv oklarına hedef olan şair,

[107] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 191.
[108] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 191-194,
[109] Nâsırüddîn Şâh Hüseynî (haz.), *Dîvân-i Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1338, s.
[110] Muhammed b. Bedrü'l-Câcermî, *Mûnisü'l-Ahrâr fî Dakâ'îku'l-Eş'âr: Sene-i 741 Hicrî Kamerî: Cild-i Evvel*, bâ-mukaddime-i Muhammed Kazvînî, be-ihtimâm-i Mîr Sâlîh Tabîbî, İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, Çâphâne-i Firdevsî, Tahrân 1350, s. 10-11.

kendisi de hezeliyyât vâdisinde hayli söz söyledikten sonra istiğfarda bulunur ve birkaç ciddî kasîde kaleme alır. Bu kasîdelerin en marûfu ise tevhîd zemîninde vücûda getirdiğidir. Avfî, tezikeresine bu kasîdeden 12 beyit intihâp etmiştir.[111]

Aslen Ferganalı olan **Esîr-i Ahsiketî**, XII. asrın ikinci yarısının büyük kasîde şâirlerindendir. Büyük Selçuklu Sultanı Rüknüddîn Arslan ile İldenizli hanedanın mâdihi olan Esîr, hayatının önemli bir bölümünü Azerbaycan ve Irak kıtasında geçirmiştir. Şâirin ekseri kasîdelerden mürekkep divanında iki tevhîdi vardır.[112] Bu manzumelerin ilki divanın ibtidâsında yer alan 15 beyitlik kasîdedir. (s. 2-3) Hitap tarîki ile böylenen bu tevhîd, zât unsuru etrafında şetillenmiştir. Diğeri ise *der-tevhîd u çegûnegî-i hilkat-i cihân u insân* başlığını taşıyan kasîdenin nesîb mahiyetindeki ilk 11 beytidir. (s. 236-7) Âlemin yaratılmasının mâhiyeti merkezinde kaleme alınan bu tevhîdde Allah'ın eşsiz kudretine işâret edilmektedir.

Kasidede kendisine has üslûbuyla yeni bir tarzın sâhibi olan **Enverî-i Ebîverdî**, XII. asrın üstâd şairlerindendir. İlim adamı hüviyetini de haiz olan Enverî, Sultan Sencer'in sarayında hayli makbul tutulur. Oğuz istilası ile talihi dönen şair, Horansan emirlerinin mehdiye-gûluğunu yaparak bu asrın sonlarına kadar hayatta kalır. Hemen her nazım şekliyle şiirler söyleyen şairin hacimli bir divanı vardır.[113] Hikemî tarzda pek çok şiir kaleme alan Enverî'nin bir de tevhîdi vardır. Divanda *der-münâcât-i Bârî Te'âlâ* namıyla mukayyet bulunan kasîdenin ilk 27 beyti tevhîddir.[114] (s. 272-3) Manzûmenin bâkisi itikâdî telâkkilerini aksettirecek şekilde naʿt ve münâcâtdır. Sanatkârane bir üslupla kaleme alınan kasîde, tevhîd türünün tefekkür yönünden en kuvvetli nümûmelerinden biri olma hususiyetini taşımaktadır. Yaratıcı ve kâdir bir tanrının vasfedildiği şiirde, teşbîh ve tenzîh içiçedir.

XII. asır sûfîlerinden **Sadrüddîn Rûzbihân Baklî-i Şirâzî**, Selçuklu irfan ve kültür dünyasında zuhur eden mühim simâlardandır. Şirâz vilâyetinin Fesâ bölgesinde, 1130'lar civarında dünyaya gelen Rûzbihân, şathiyye vadisindeki söz ve eserleriyle şöhret bulmuştur. Arapça ve Farsçayı telif lisanı olarak kullanan Şeyh-i Şattâh, *Abherü'l-Âşıkîn, Meşrebü'l-Ervâh, Arâisü'l-Beyân* gibi kendi sahasında klâsik

[111] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 198-9.
[112] Ruknüddîn Hümâyûn-Ferrûh (haz.), *Dîvân-i Esîrüddîn-i Ahsîketî: Tashîh u Mukâbele u Mukaddime u Şerh-i Hâl*, Kitabfürûşî-i Rûdekî, Tahrân 1337.
[113] Muhammed Takî Müderris-i Razavî (haz.), *Dîvân-i Enverî: Cild-i Evvel: Kasâyıd, Cild-i Dovvom: Mukatta'ât-Gazeliyyât-Rübâiyyât*, Büngâh-i Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tahrân 1337, 1340.
[114] Bu tevhîdin 16 beytini Malatavî, *Enîsü'l-Halve ve Celîsü's-Selve*'sine intihap etmiştir. Bkz. vr. 18b-19b

hüviyetini kazanmış pek çok eser telif etmiştir. Menbâlarda, Ruzbihân-i Fesâyî'nin müstakil bir divanının varlığından bahsedilmez. Bununla birlikte tasavvufî mensûr esererlerinde şairin bir hayli manzumesi bulunmaktadır.[115]

Ruzbihân-i Şirâzî'nin perâkende eşʿârı arasında *Sevgend-nâme-i Kebîr* nâmıyla 135 beyitten müteşekkil bir kasîdeye tesâdüf olunur. Şefîiye hususiyeti arzeden bu şiir; insanın ilim, marifet ve aşk itibariyle enbiyânın varisi olduğunun ifadesiyle başlar. Hemen devamındaki 15 beyitlik tazarru bölümü ise tevhîd mâhiyetindedir. (s. 13-27, 133, 79-80) Ruzbihân Baklî'nin bir diğer uzun manzumesi, 231 beyitten müteşekkil mesnevîsidir. Senâ-yi Gaznevî'nin tesîrinde kaleme alınan bu mesnevînin nâtamam bir eser olduğu anlaşılmaktadır. 11 fasıldan oluşan bu mesnevînin ilk beş bölümü ilâhiyyat bahislerine tahsis edilmiştir.

Mesnevinin ilk bölümü, *fî's-sıfat-i zât-i Bârî Teʿâlâ* başlığını taşıyan, hitap tarîki ile söylenmiş 45 beyitlik bir tevhîddir. (s. 124-5) Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu şiirde, Hakk'ın zatının akıl yoluyla idrakten münezzeh olduğu dile getirilir. Manzumenin son bölümlerinde tasavvufî muhtevâ giderek artar. *Fi'l-marife* başlığını taşıyan 33 beyitlik fasılda, Allâh'a yakîn kesbetmenin yolları üzerinde durulur. Rûzbihân Baklî, bir önceki manzumeye muvâzı olarak aklın bu yolda aciz kaldığını söyledikten sonra keşf bahsine intikal eder. Ârifler bu yolda sıdk u safa makamındadırlar. Bu bölüm cüz'î istirtatı havî olmakla beraber tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 126) *Fi'l-vahdaniyye* isimli üçüncü bölümde, Hak Teʿâlâ'nın ehadiyyet vasıfları bahse mevzu olur. Tanrının vahdaniyeti sayı itibariyle değil hiçbir şeye benzememesi cihetiyledir. Bu bâbın mezkûr bahsi havî ilk 12 beyti tevhîddir. (s. 127) Fasıl, tecelli mevzuu ile devam eder. Ruzbihân-i Şirâzî, *fi't-takdîs* bölümünde, Allâh'ın yaratılmış her varlığın üzerinde olduğunu ve ihata edilmekten münezzeh bulunduğunu ifade eder. Bu babın da ilk 12 beyti tevhîddir. (s.127-8) Bu mesnevînin son tevhîdi, *fi't-tenzîh* başlığı altında karşımıza çıkar. 51 beyitten müteşekkil bu manzume, mükkemmelen bir tevhîddir. Tenzîhî karakteristiği haiz şiirde, Allah'ın varlığının insanın fehim ve vehminden münezzeh olduğu dile getirilir. (s. 128-30)

XII. asrın ortalarında, Selçuklu hâkimiyeti altındaki Nişâbûr'da dünyaya gelen **Ferîdüddîn Muhammed-i Attâr**, tasavvuf edebiyatının kuvvetli mümessillerindendir.

[115] Gulâm-Alî Aryâ, *Şeyh-i Şattâh Ruzbihân-i Fesâyî (Baklî-i Şirâzî): Şerh-i Ahvâl ü Âsâr u Mecmûʿa-i Eşʿâr-i be-Dest Âmede*, Çâphâne-i Fârûs, Rûzbihân, Tahrân 1363; Nazif Hoca, *Ruzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1971.

Eczâcılık mesleğiyle ilgisi dolayısıyla Attâr mahlasını kullanan şair, hayatının mahdût bir devresinde İslam coğrafyasının farklı bölgelerine seyahat eder. Sülûk kastıyla gerçekleştirilen bu seyahatlerin nihayetinde şair, aslî vatanı Nişâbûr'a döner ve hayatının geri kalan kısmını inzivâda geçirir. Attâr'ın tasavvuf terbiyesini kimden aldığı şimdilik meçhûldür. Bir şeyhin idaresinde tasavvufa süluk ettiğine dir bazı rivayetler olmakla beraber bunlar müseccel kayıtlar değildir. Ebu Saʿid Ebu'l-Hayr'ın manevî müntesiplerinden olan şairin Üveysî olduğu kabul görmüş bir kanaattir. Ferîdüddîn Attâr 618/1221 yılında, Moğol istilası sırasında âhirete irtihâl eder.

Vahdet-i vücûd zemininde şiirler kaleme alan Attâr, velut bir şairdir. Tezkire sahipleri, Ferîdüddîn-i Nîşâbûr'a onlarca eser atfetmektedir. Bu problem, muahharan Attâr mahlasını kullan şairlerin telif ettiği eserlerin şairimize atfedilmesi ile bazı eserlerinin cüzʿ ve fasıllarının müstakil bir esermiş gibi kaydedilmesinden neş'et etmektedir. Şairin aidiyetinde hiçbir şüphe bulunmayan beş mesnevîsi vardır: *Husrev-nâme, Mantıku't-Tayr, İlâhî-nâme, Esrâr-nâme, Musîbet-nâme*. Osmanlı Türkçesine defalarca tercüme edilen ve neredeyse müellifinin ismiyle özdeşleşen *Pend-nâme*'nin Attâr'a mensûbiyetinde bazı tereddütler vardır. Nişaburlu şairin ekseri sûfiyâne kasîde ve gazellerden mürekkep bir divanı ile mevzûlara göre tasnif edilmiş rübâilerden müteşekkil *Muhtâr-nâme*'si vardır. Ayrıca türünün ilk nümûnelerinden olan *Tezkîretü'ş-Şu'arâ* da şairin telîfkerdesidir.

Attâr'ın ilk mesnevîlerinden olan *Husrev-nâme*, tasavvuf hârici kaleme alınan tek eser olma hususiyetini hâizdir.[116] Rûm kayserinin oğlu Husrev ile Huzistân şâhının kızı Gül arasındaki aşkı mevzu alan bu mesnevî; 8364 beyte bâliğ olmaktadır. Şâir, 219 beyitlik mukaddime manzumesi ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk 179 beyti tevhîddir. (s. 1-9) Manzûmenin 80-160 beyitleri arası vahdet-i vücud fikri merkezinde şekillenmiş olup didaktik bir eda ile kaleme alınmıştır. Mesnevinin diğer tevhîdi, Rum Kayserinin Şâh-i Sipâhân'a yazdığı nâmenin ibtidasında karşımıza çıkar. Kayser sözlerine dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 270) Zât ve efʿal unsuru etrafında şekillenen bu tevhîdin ardından Hazret-i İsa'nın senâsında bulunulur. Medhiyesini tamamlayan Kayser, kendisini Zülkarneyn neslinden olarak takdim eder. Hristiyan bir hükümdarın ağzından aktarılan tevhîdin ardından Mesîh aleyhisselâm hakkındaki medhiyyenin gelmesi kayda değerdir. Mesnevinin son tevhîdi, Husrev'in Şâbura

[116] Ferîdüddîn-i Attâr, *Husrev-nâme*, Ahmed Suheyli Hânsârî (haz.), Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahran 1334.

gönderdiği mektubun mukaddimesinde yer alır. (s. 352-3) İnsan aklının Allah'ın zâtını fehmetmekte âciz olduğu fikrinin dile getirildiği şiirde müteâl varlık vurgusu dikkat çekmektedir. Mesnevideki diğer mektupların girişinde tevhîd bölümü yoktur. (bkz. s.151, 330)

Esrâr-nâme, Ferîdüddîn-i Attâr'ın ilk tasavvufî mesnevîsidir.[117] 3305 beyitten müteşekkil olan mesnevînin telîf tarihi bilinmemektedir. Hikâye ve temsîllerden mürekkep eser, 26 fasla münkasemdir. Attâr *Esrâr-nâme*'sine, 155 beyitlik bir tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 1-11) Son 21 beyti münâcât olan bu şiir, *fi't-tevhîd* başlığını taşır. Tasvîrlerle tezyin edilen şiirde, teşbîh ve tenzîh iç içedir. Didaktik üslubun hâkim olduğu şiirin bazı bölümlerinde lirik bir edâ yakalanmıştır.

Ferîdüddîn-i Attâr'ın *İlâhî-nâme*'si, çocuklarına dünyada en çok hangi şeye emel beslediklerini soran bir hükümdar baba ile birbirinden farklı cevaplar veren kardeşler arasında geçer.[118] Hükümdar oğullarının verdiği her cevaba münasip hikâyeler anlatır. 6500 civarında olan bu mesnevî, 242 hikâyeyi muhtevidir. Attâr'ın bu eseri, hikemî zemînde kaleme alınmış bir pendnâme hüviyeti taşır. Şair mesnevîsine, 156 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. (s. 2-14, 111-7) Ritter neşrinde bu mukaddimenin son yirmi beyti münâcât, diğer bölüm kâmilen tevhîddir. *İlâhî-nâme*'de müstakil bir münâcât bölümü yoktur. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdde, "zehî, gehî, tu" tekrarlarıyla farklı bir ritim yakalanmıştır. Zât, sıfât ve ef'âl unsurunun birada buluduğu şiirde, lirik bir edâ hâkimdir. Bu mukaddime manzumesinin Şefî'î Kedkenî tarafından yapılan neşrindeki metni, diğer nüshalardan oldukça farklıdır. Kedkenî neşrindeki mukaddime, tamamıyla tevhîdden oluşmaktadır. Nüshadaki değişiklik bu mukaddimeye mahsus olup müstensihin tasarrufundan neş'et etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Mantıku't-Tayr, Attâr'ın kendi ismiyle özdeşleşen mesnevîsidir.[119] Alegorik bir mahiyet arzeden bu eserde, sî-murg yani otuz kuşun hakikate kanat çırpması hikâye edilir. 4724 beyte ulaşan eser, tamamıyla vahdet-i vücûd zemininde olup tasavvuf düşüncesindeki "heft vâdî" tasnîfinin menbaını teşkil eder. 1187 yılında tamamlanan *Mantıku't-Tayr*, Türk diline defâlarca tercüme edildiği gibi birçok şerhin de mevzûu

[117] Şeyh Ferîdüddîn Attâr-i Nişâbûrî, *Esrâr-nâme*, haz. Seyyid Sâdık Gevherîn, Çâp-i Şark, Tahrân 1338/1959.
[118] Ferîdüddîn-i Attâr, *İlâhî-nâme*, haz. Hellmut Ritter, Neşriyyâtü'l-İslâmiyye, Matbaa-i Maârif, İstanbul 1940. Bu mesnevinin en son neşri için bkz. Attâr (Ferîdüddîn Muhammed b. İbrâhîm-i Nişâbûrî), *İlâhî-nâme*, haz. Muhammed Rıza Şefî'î Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1388. Şefî'î Kedkenî, hazırladığı metne esas olarak Kâh-i Gulistan Kütüphanesi'ndeki 270 numaralı yazmayı esas alır. Pâkân adlı bir müstensih tarafından, 731 yılında istinsâh edilen bu nüsha; *İlâhî-nâme*'nin bilinen en eski tarihli yazmasıdır. Bkz. s. 85-8.
[119] Attâr-i Nişâbûrî, *Mantıku't-Tayr*, haz. Muhammed Rızâ Şefî'î Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1384.

olmuştur. Attâr mesnevîsine, 244 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk 120 beyti kâmilen tevhîddir. (s. 233-8) Vahdet neşvesinin hâkim olduğu tevhîd bölümünde müteâl bir varlık telâkkisi hâkimdir. Allâh idrâk edilen bir varlık olmaktan münezzehtir. Ancak fenâ makamına vâsıl olanlar onun tevhîdinde kendi varlıklarını yok ederek gark olurlar. Felek tasvirleriyle şiirini tezyîn eden Attâr, lirik bir eda yakalamıştır. Mukaddime manzumesini takip eden bölümde, nasihatamîz bir üslup ile vahdet-i vücûd fikri ele alınır.

Tasavvuf vâdisinde kaleme alınan *Musîbet-nâme*, Attâr'ın telîf tarihi bilinmeyen eserlerindendir.[120] 7425 beyte bâliğ olan bu mesnevî, Attâr'ın en hacimli manzûm eseridir. Bir tasavvuf salikinin manevî yolculuğunun anlatıldığı eser, kırk bölümden mürekkeptir. Meleklerden başlamak üzere ulvî varlıklarla muhavere esasına dayanan mesnevî, fikrî derinliği itibariyle Attâr'ın en mühim eseridir. Attâr mesnevîsine 228 beyitlik uzunca bir mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk 150 beyti tevhîd, bâkisi ise mârifet bahislerini havîdir. (s. 119-25) Sanatkârâne üslûbun hâkim olduğu şiirde, yer yer hitap üslûbu tercih edilmiştir. *Musîbet-nâme*'de tevhîd bahislerine temas edilmekle beraber tür hususiyeti gösteren şiire rastlanmamıştır.

Attâr, rübâîlerini *Muhtâr-nâme* adlı eserinde bir araya getirmiştir.[121] Mevzûlarına göre tasnif edilen bu mecmûanın beş bin manzûmeyi havi olduğu ifade edilmekle birlikte tenkitli neşrinde 2088 rübai vardır. İlavelerle bu rakam 2279'a baliğ olmaktadır. Elli babtan mürekkep olan *Muhtâr-nâme*, türünün ender nümûnelerindendir.

Muhtârnâme'nin ilk bâbı, *der-beyân-i tevhîd-i Bârî 'azze şânuhu* başlığını taşır. 103 rübainin yer aldığı bu babtaki manzumelerin tamamı tevhîd hususiyeti arz etmemektedir. Bu bölümde yer alan rubailerden yalnıza 33 tanesi tevhîddir.[122] (s. 75-84) *Muhtâr-nâme*'nin ikinci ve üçücü faslındaki rübailer, peygamber naʿtı ve ashabının fazileti hakkındadır. Vahdet-i vücûd zemininde söylenen rübâilerden müteşekkil olan *der-meʾânîyî ki taʾalluk be-tevhîd dâred* faslında dokuz tevhîd rübâîsi yer almaktadır.[123] (s. 91-3, 99, 100) *Der-beyân-i tevhîd be-zebân-i tefrîd* başlığını taşıyan beşinci bölümde ise iki tevhîd rübâisine tesadüf edilmektedir. (s. 102)

---

[120] Attâr (Ferîduddîn muhammed b. İbrâhîm-i Nîşâbûr), *Musîbet-nâme*, haz. Muhammed Rıza Şefiʿî Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1386.
[121] Ferîdüddîn Attâr-ı Nişâbûrî, *Muhtâr-nâme: Mecmuʾa-i Rübâiyyât*, haz. Muhammed Rızâ Şefiʿî Kedkenî, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Suhan, Tahrân 1375.
[122] Birinci bâbda yer alan tevhîdler; 1, 3, 4, 7, 9, 15, 16, 19, 22, 25, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 44, 45, 46, 51, 53, 54, 55, 61, 62, 64, 66, 75 ve 81. rübâilerdir.
[123] Bu bâbın tevhîdleri, 124, 129, 134, 135, 144, 191, 195, 196 ve 207. rübâiledir.

Aidiyeti meselesindeki tereddütler henüz izâle edilmemekle beraber *Pend-nâme*, Ferîdüddîn-i Attâr'ın Osmanlı sahasında en çok rağbet gören eseridir.[124] 853 beyitten müteşekkil bu mesnevî, mukaddime bölümleri dâhil 79 bâbdan mürekkeptir. Attâr *Pend-nâme*'sine 25 beyitlik bir tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 47-8) Zât ve efʿâl unsurundan mürekkep manzume, didaktik bir üslup ile kaleme alınmıştır. Mukaddime manzumeleri Hz. Peygamber ve eimme-i din naʿtları ile devam eder.

Attâr-i Nişâbûrî'nin ekseri tasavvuf zemininde söylenmiş şiirlerden mürekkep, hacimli bir divanı vardır.[125] Divanın ilk şiiri olan 99 beyitlik kasîde, mukaddime manzumesi görünümündedir. Bu manzumenin ilk 25 beyti tevhîddir. (61-2) Devamında şair, vahdet yolunun sâliklerine fenâ makamına vâsıl olmanın ancak sükûttan geçtiğini söyler. 42. beyitte başlayan naʿt, çâryâr medhiyle birlikte 85. beyte kadar uzanır. Kasidenin son bölümü tazarru ve münâcâttır.[126] Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden tevhîd bölümünde şair, görünen ve görünmeyen cümle eşyanın Hakk olduğunu dile getirir:

در جنب حق نه ذره بود ظاهر و نه عرش وانجا که اوست جای نیابی ز هیچ جا

چون هیچ جای نیست که او نیست جمله اوست چون جمله اوست کیستی آخر تو بی‌نوا

Attâr kasîdenin tazarru kısmında, Hakk'ın senasında âciz kaldığını dile getirir.

Attâr'ın divanındaki ikinci tevhîd kasîdesi, 59 beyitten müteşekkildir. (s. 116-8) Şâir, eğer bir müddet cihandaki varlıklara kulak kesilirseniz yüz bin dil ile tabiatın yaratıcının zat ve sıfatlarını sıralamak üzere beyâna geleceğini görürsünüz diyerek şiirine başlar. Bununla birlikte "söz arazdır" ve "Allah'ın zatıyla muttasıl değil"dir. Yüce varlık nasıl o sözlere sığabilir, çünkü o zaman ve mekândan münezzehtir. Attar'ın sanat kudretinin yüksek bir nümûnesi olan bu tevhîd kasîdesi, felsefî tefekkürün izlerini taşımaktadır. Yer yer isbât-ı vâcibe de mürâcâat eden şair, bütün hassaları ile temâşa ettiği kâinat kitabından hareketle tevhîde yol bulmuştur. Kasidenin son bölümlerinde tazarru ve dua vardır.

---

[124] Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr-i Nişâbûrî, *Pend-nâme*, haz. Silvestre de Sacy, terc. A. Rûhbahşân, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1373.
[125] Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr-i Nîşâbûrî, *Divân*, mukaddime: Bedîüzzamân Fürûzanfer, İntişârât-i Nigâh, Tahrân 1376.
[126] Attâr'ın bu tevhîdi, *Enîsü'l-Halve*'ye beyitleri yeri müşevveş ve tazarru bölümünden ilavelerle dercedilmiştir. (vr. 11b-12bs) Bu tevhîd, Avfî'nin *Lübâbü'l-Elbâb*'ında da mukayyettir. (C. II, s. 337-8)

Şâirin divanındaki üçüncü tevhîd kasîdesi, "âmede" rediflidir. (s. 120-1) 29 beyitten müteşekkil kasîde, istiâre tarîki ile söylenmiştir. Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden beslenen şiir, tasavvufî remizlerle örülüdür. Attâr'ın divanındaki son tevhîd kasîdesi, "subhânehu" redifli olup 44 beyitten müteşekkildir. (s. 122-6) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd kasîdesi, tenzîhî karakteristiği hâizdir. İnsan idrakinin tanrının zatının künhüne vâkıf olmakta âciz kaldığını dile getiren şâir, hayret makâmında şiiri vücûda getirmiştir. Cümle mahlûkâtın kendi lisanınca Hakk'ı tesbîh ettiğini dile getiren şair, felekiy tasvirlerine yer verir.

Şâirin kasîdeleri sırasında kaydedilen fakat nazım şekli itibariyle kıt'a olduğunda tereddüt bulunmayan 130 beyitlik "kasemiyye" manzumesinin ibtidâsı tevhîddir. Bu kıt'anın ilk 23 beyti kâmilen tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 71) Tevhîd bölümünün ardından kasemiyye faslına geçen şair, ilk sekiz beyitte Allah'a hitap eder.

Attâr'ın divanında gazel şeklinde söylenmiş üç tevhîd vardır. Bunların ilki, dokuz beyitten müteşekkil "çîst" redifli gazeldir. (s. 109) Suâl tarikiyle söylenen tevhîdde, vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülmektedir:

هم جمله تویی و هم همه تو و آن چیست که غیر توست آن چیست [127] (s. 109)

Ferîdüddîn-i Attâr'ın ikinci gazel tevhîdi, "ez-tû bî-haber" rediflidir. (s. 394) Dokuz beyitlik bu gazelde de vahdet-i vücûd fikri hâkimdir. Allah insanın cânındadır fakat cân ondan habersizdir. Bütün cihân Allah ile doludur fakat âlem ondan habersizdir. Divândaki son gazel tevhîdi yine aynı zemînde söylenmiş olup on beyitten ibârettir. (s. 603) Hayret makâmında söylenen bu tevhîdde Allah'ın güneş gibi ayân olduğu dile getirilir.

Garbî Karahanlı kültür havzasında yetişen **Eşrefî-i Semerkandî**, XII. asır kasîde şairlerindendir. Karahanlı ve Gurlu sultan ve emirlere kasîde sunan şairin, bir sonraki asrın başlarında öldüğü tahmin edilmektedir. Eşrefî'nin bilinen tek eseri divanıdır.[128] Şairin divanındaki ilk kasîdenin 20 beyitlik nesîb bölümü tevhîddir. (s. 83-4) Tamamı

[127] Hem cümle sensin, hem hepsi sen; o nedir ki senin gayrında olan şey, o nedir?
[128] Abbâs Big-Cânî, Ümîd Sürûrî (haz.), *Dîvân-i Eşrefî-i Semerkandî: Surûde-i Şerefüddîn Hasan Eşrefî-i Semerkandî*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.

55 beyit olan bu kasîde nushiyye, arz-ı hâl ve münâcat fasıllarıyla tamamlanır. Zât unsuru etrafında şekkilenen tevhîd bölümü, hitap tarîki ile kaleme alınmıştır.

Kaside tarzının üstadlarından olan **Hakanî-i Şirvânî**, Azerbaycan sahası şairlerindendir. Asıl adı Efdalüddîn Bedîl olan şair, kasîdede kendine mahsûs bir üslubun sâhibidir. Ebu'l-Aʿlâ-yi Gencevî'nin önce talebesi daha sonra damadı olan Hakanî, evvelâ Şirvânşâh'ların sarayında kabul görmüştür. Fakat arzuladığı alâkayı bulamayan şair devrin uzak yakın pek çok idarecisine medhiyeler kaleme almıştır. 595/1199 yılında âhirete irtihâl eden Hakânî'nin hacimli bir divanı ile Irak, Şam ve Mekke bölgelerindeki seyahatini anlattığı *Tuhfetü'l-Irakeyn* adlı mesnevîsi vardır.[129] Hakanî'nin bu mesnevîsinde, tevhîd türünde söylenmiş manzumeye tesâdüf edilmemektedir. Ayrıca şairin mektupları, kitap halinde neşredilmiştir.

Hakânî'nin ekseri kasîdelerden mürekkep hacimli bir divanı vardır.[130] Şairin divanında tevhîd nâmıyla isimledirilmiş iki kasîde vardır. Bu kasîdelerin ilki, *der-tevhîd u mev'iza u medh-i Hâtem-i Enbiyâ* başlıklı şiirdir. Bu manzumenin başlığında tevhîd lafzı bulunmakla beraber şiirde tür hususiyeti arzeden bir bölüm bulunmamaktadır. *Der-tevhîd u mev'iza u hikmet u mi'râc-i hazret-i Hâtemî-merbet* ismiyle kaydedilen kasîdenin ise ilk yedi beyti, hikemî zemînde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 3) Cümle kâinatın "aşk" ile hareket ettiğini söyleyen Hakanî, bütün mevcûdâtın *lâ* çölünden *illallah* menziline vâsıl olduğunu kaydeder.

Mesnevi vâdisinin en kudretli simalarından olan **Nizâmî-i Gencevî,** Azerbaycan kıtası şairlerindendir. İldenizli hânedânın himâyesinde eserlerini kaleme alan şair, 530/1136 civarında dünyaya gelmiştir. Mesnevi edebiyatına yeni bir soluk kazandıran Nizâmî, bu yönüyle müessis ve müessir bir şair olmuştur. Hamse ve penc-genc olarak anılan bu mesnevîler, asırlar boyunca nazîre ve tercüme faaliyetlerinin merkezinde yer almıştır. Bir sonraki asrın başlarında dünyaya veda eden Nizâmî'nin ardında, hamsesi ve küçük bir divanı kalmıştır. Şâirin tamamına yakını kasîde ve gazellerden mürekkep divanında tevhîd tarzında söylenmiş şiire tesâdüf edilmemektedir.[131]

[129] Hakanî-i Şirvânî, *Mesnevî-i Tuhfetü'l-Irakeyn*, haz. Yahyâ Karîb, Çâphâne-i Sipihr, Tahrân 1337.
[130] Ziyâüddîn Seccâdî (haz.), *Dîvân-i Efdalüddîn Bedîl b. Alî Neccâr Hakanî-i Şirvânî*, Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1338.
[131] Saîd Nefîsî (haz.), *Divân-i Kasâyid u Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî*, Kitâbfürûşî-i Fürûgî, Tahrân 1968.

Nizamî-i Gencevî'nin ilk mesnevîsi, *Mahzenü'l-Esrâr*'dır.[132] 570/1174 yılında tamamlanan bu eser, Erzincân hâkimi Mengücekli Fahrüddîn Behrâmşâh'a takdim edilmiştir. Pendnâme geleneğinin en güzel nümûnelerinden addedilen bu mesnevî, 2400 beyit civarındadır. 20 fasıldan mürekkep olan eser, hikâyelerle tezyin edilmiştir. Nizâmî mesnevîsine 50 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 2-7, 1-5, vr. 2b-3b) Bu manzume, Vahîd-i Destgirdî neşrinde beş beyit zâyittir. Sanatkârâne tasvirlerin hâkim olduğu şiirde müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Cümle kâinatın şevk ile Hakk'a ulaşmaya çalıştığını söyleyen şâir, onun yüceliğinin idrakten münezzeh bulunduğunu dile getirir. Bu mukaddime manzumesini, *fî'-tevhîd ve'l-münâcât* başlıklı şiir takip eder.[133] Bu manzumenin ilk 14 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s. 7-8, 5-7, vr. 3b) Tevhîd bölümü, zât ve efaʿâl unsurundan mürekkeptir.

Husrev u Şîrîn, hamsenin ikinci mesnevîsidir.[134] 576/1180-1 yılında tamamlandığı düşünülen eserin beyit sayısı 7700'e kadar ulaşmaktadır. On yıl gibi uzun bir zaman diliminde tamamlanan esere sonradan bazı ilaveler yapıldığı için, mesnevînin hacmi nüshalara göre farklılıklar göstermektedir. Menbaı şehnâmelerde yer alan *Husrev u Şîrîn* hikâyesine Nizâmî yeni bir form kazandırmıştır. Atabek Muhammed Cihânşâh-i İldeniz'e takdim edilen bu mesnevî, tipik bir aşk hikâyesinin ötesinde hikemî vasfı da hâizdir.

Nizâmî *Husrev u Şîrîn*'ine, yazacağı eseri için tevfîk niyâzında bulunduğu 13 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Hemen ardından, *tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu* başlığı altında 42 beyitlik tevhîd bölümü gelir. (s. 2-6, 106-8) Allâh'ın yeryüzündeki âsârının tasvirlerine yer veren şair, insanın onu tanıma noktasında kıyâs ve dellden başka bir terazisinin olmadığını söyler. Fakat akıl, bu manada yine de yetersiz kalmaktadır. Çünkü onun ulûhiyyeti, akıl ve mantığa istinâd eden kıyastan çok yücedir. Bir sonraki tevhîd, isbât-ı vâcip vâdisinde kaleme alınan *goftâr der-istidlâl der-tevfîk şinâhten* başlıklı bölümdür. Bu manzume, kırk beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 7-11, 109-11) Nizâmî bu manzumesinde, nizâm deliline mürâcaat ile isbât-ı vâcipte bulunur.

[132] Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr*, haz. Vahîd-i Destgirdî, çâp-i dovvom, Matbaa-i Armağan, Tahrân 1320; Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr: Metn-i 'İlmî u İntikâdî*, haz. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, Bakü 1960; Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3857, vr. 1b-26a.

[133] Vahîd-i Destgirdî neşrinde, bu manzume *(münâcât-i evvel) der-sitâyiş u fahr-i Yezdân* nâmıyla mukayyettir.

[134] Nizâmî-i Gencevî, *Husrev u Şîrîn*, haz. Lev Aleksanderoviç Hatakorof, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, Bakü 1960; Nizâmî-i Gencevî, *Husrev u Şîrîn: Metn-i 'İlmî - İntikâdî ez-Rûy-i 14 Nüsha-i Hattî (bâ-Meşkûl-i Nüvîsî-i Metn u Vâje-nâmehâ)*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1392.

Felekiyyât bahsine intikâl eden şair, her dönen şeyin bir döndürücüsü olduğu gibi felekleri hareket ettirenin de Allâh olduğunu söyler. Bu tevhîdde Hak Teâlâ, nakşıyla insanları hayrete garkeden bir nakkâş olarak tasavvur edilmiştir.

Husrev u Şîrîn mesnevîsindeki diğer iki tevhîd iki âşık arasındaki mektuplaşmada karşımıza çıkar. Kendisine rakîp gördüğü Ferhâd'ın ölüme sebep olan Husrev, tâziye için sevgilisi Şîrîn'e mektup gönderir. Şâh sözlerine, üç beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 460, 323-4) Husrev mektubunu gönderdikten kısa bir süre sonra, Rum kayserinin kızı olan eşi Meryem de vefat etmiştir. Şîrîn, kendisine Ferhâd için tâziye mektubunu gönderen Sâsânî hükümdarına bir cevap yazar. Genç sevgili nâmesine on beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 467-8, 337) Tenzîh ve takdis ile tevhîdine başlayan Şîrîn, bütün hâdiselerin müsebbibinin Allâh olduğu söylerek sözlerini tamamlar. Mesnevinin ilerleyen bölümlerinde Husrev ile veziri Bozorgümmîd arasındaki muhaverede bazı felsefî bahislere temâs edilmekle beraber, tevhîd mevzûuna girilmemiştir.

Nizâmî'nin hamsesindeki üçüncü mesnevî, *Leylâ ve Mecnûn*'dur.[135] Mevzûunu bir Arap kıssasından alan bu hikâye, Nizâmî'nin şâirâne yaratıcılığının nümûnesidir. 584/1188 yılında tamamlan eser, Şirvânşâh Ebulmuzaffer Ahsitân'a takdim edilmiştir. 5000 beyte bâliğ olan *Leylâ ve Mecnûn*, klâsik şiirde kendi vâdisinin ilk eseridir. Nizâmî mesnevîsine 105 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk 37 beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 2-4, 23-5) Tamamı hitap tarîki ile söylenen bu manzumenin tevhîd bölümünde takdis ve tenzîh hâkimdir. Yaratıcılığı ve kudreti ile bütün mahlûkatı çepeçevre saran Allah, akıl tarîkiyle idrakten münezzehtir. O, kendisini nasıl vasfetmişse öyledir yani kendi sıfatıyla mevsuftur. Mukaddime manzumeleri na'ت ve mirâciyye bölümleri ile devam eder.

Mîrâciyyeyi müteakiben, *der-burhân-i kâtı' der-hudûs-i âferîniş* başlıklı bölüm takip eder. Bu bölüm Servetiyân neşrinde *fi'l-hikme ve'l-mev'iza* başlığı ile verilmiş olup ibtidâsındaki tefâhür zeminindeki on beyit buradan hazfedilerek bölümün sonuna

[135] Hakîm Nizâmî-i Gencevî (Suhan-sâlâr-i Şuarây-i Acem), *Nâme-i Leylâ ve Mecnûn: bâ-Havâşî u Tashîh, Şerh-i Lugât u Ebyât ve Mukâbele bâ-Sî Nüsha-i Kohen-sâl*, haz. Vahîd Destgerdî, Matbaa-i Armağan, Tahrân 1313; Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1389. Bu mesnevinin tercümesi için bkz. Nizâmî, *Leylâ ile Mecnûn: Nâme-i Leylâ ve Mecnûn*, müt. Ali Nihâd Tarlan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

tehîr edilmiştir.[136] Asıl mevzu ile irtibatlı olmayan bu on beyitten sonra Nizâmî, âlemdeki her şeyin hâdis olduğunu ve bütün hâdislere bir muhdise muhtaç bulunduğunu dile getirir.[137] 94 beyitten müteşekkil bu bölüm, isbât-ı vâcip zemininde bir tevhîddir. (s. 18-24, 37-42) Sanatkârâne bir üslup ile kaleme alınan bu manzumede şâir, gâye-nizâm delîline istinat etmektedir. Şâir kârilerini, nazarlarını kâinât kitabına çevirmeye davet ederek sözlerine başlar. Kâinattaki hiçbir varlık sebepsiz yere yaratılmamıştır. Etrâfımızı saran eşyanın mübdii kimdir, niçin bu varlıkları yaratmıştır? Eğer dikkat nazarı ile bakarsak bütün bunların bir yaratıcı bir rabbin varlığına delîl teşkil ettiğini görürüz. Çünkü hiçbir varlık kendisinin illeti olamaz. Her gördüğümüz resmin bir ressamı vardır. Tanrının yaratıcılığı ibdaʿ suretindedir. Allâh'ın yaratıcılığındaki sır, insan aklı tarafından idrâk edilmeyecek kadar yücedir. Daha sonra felekiyyât bahsine intikâl eden Nizâmî, gökyüzünün perde arkasında insanın ulaşamayacağı bir sırrın bulunduğunu söyler. Oraya aklî tefekkür ile vâsıl olmak mümkün değildir. Bu noktada insan, aczini itirâf etmelidir. Âlemde meydâna gelen tahavvülât ve tagayyürât ile sözlerine devam eden şâir, her varlığın kendi nefsinde Allâh'a doğru hareket ettiğini dile getirir. Basît olan her cevher-i ferd, kendini ihâta edene meyleder. Feleklerin harekâtının esbâbı da budur. Şair sözlerine şu şekilde devam eder: Tedkîk ve tahkikimizi sadece felekiyyât bahsine münhasır kılmayalım. Aslında her ilimde bu hakikati müşâhede edebiliriz. Tohumu başak hâline getiren kimdir? Bunu düşünelim. Bu hayâl perdesinin arkasındaki hâlleri değiştiren illet nedir?

گیرم که ز دانه خوشه خیزد　　در قالب صورتش که ریزد

در پردهٔ این خیال گردان　　آخر سببی است حال گردان (s. 23, 41)

Nizâmî'nin sanatkârane mizâcının mahsûlü olan bu şiir, *Leylâ ve Mecnûn* zemînine tercüme ya da nazîre tarîki ile kadem basan pek çok şair için ufuk olmuştur. Dakîk nazarlara muhtaç olunan felsefî ve kelâmî bir bahsi, bu seviyede bir şiire dönüştürmek ancak Gencevî gibi büyük şairlerin kaleminden sâdır olabilir. Nizâmî, isbât-ı vâcip zemininde kaleme alınan tevhîdlerde neredeyse hiç yer verilmeyen hudûs delilini ıstılahlara boğulmaksızın şiirleştirmiştir.

[136] Ali Asgâr-zâde'nin neşrinde de aynı başlık tercih edilmekle beraber girişindeki on beyit sâbit tutulmuştur. Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn: Metn-i 'İlmî u İntikâdî*, haz. Ejder Alîoğlu Alî Asgârzâde, F. Babayef, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, Moskova 1960, s. 17-18. Servetiyân'ın mezkûr on beyti, sebeb-i telif bölümünün öncesine alması doğru görünmektedir.

[137] Destergerdî neşrinde, *âgâz-i burhân* başlığı ile bu bölüm tefrîk edilmiştir.

Bu mesnevînin diğer iki tevhîdi Leylâ ile Mecnûn'un birbirlerine yazdıkları mektupların mukaddimelerinde yer alır. Mecnûn'un perîşân ve sergerdân bir vaziyette sahrada dolaştığını öğrenen Leylâ, mustarip aşığına lirik bir nâme yazar. Genç kadın sözlerine yedi beyitlik bir zât ve ef`âl tevhîdi ile âğâz eder. (s. 187, 204) Mektubu okuyan Mecnûn da cevap makamında yazdığı nâmesine beş beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 191, 209) Mecnûn içinde bulunduğu hâle muvâfık olarak Allah'ı kimsesizlerin feryâdına yetişen bir rahîm olarak takdîm eder.

Heft Peyker ya da diğer ismiyle *Behrâm-nâme*, penç-gencin dördüncü eseridir.[138] Merağa hâkimi Alâaddîn Körpeaslan'ın arzusu üzerine kaleme alınan mesnevî, 593/1197 yılında tamamlanarak kendisine takdim edilmiştir. 5197 beyitten müteşekkil olan *Heft Peyker*, Sasanî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un yedi hikâyesini muhtevi olup şehnâme menşelidir. Mesnevinin ibtidâsında 58 beyitlik mukaddime tevhîdi yer alır. (s. 25-6) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd; zât, sıfât ve ef`âl unsurundan mürekkeptir. Şiirde, tenzîh ve takdis hâkimdir.

Hamsenin son mesnevîsi olan *İskender-nâme*, iki ayrı kitaptan oluşmaktadır: *Şerefnâme* ve *İkbâl-nâme*. İskender'in cihangirlik yolundaki zaferlerini mevzû alan *Şerefnâme*, 597/1201 yılında tamamlanmıştır.[139] 6929 beyte bâliğ olan bu mesnevî, İskender'in hayatının cihângîr cephesini aksettirmektedir. Nizâmî, 101 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar.[140] Bu manzumenin ilk 64 beyti tevhîd, bâkisi arz-ı hâl ve münâcâttır. (s. 23-5) Hitap tarîki ile kaleme alınan bu tevhîdde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Mukaddime manzumeleri münâcât ve nat ile devam eder.

Şerefnâme'nin diğer tevhîd bölümleri, mektup girişlerinde karşımıza çıkar. Bu nâmelerin ilki Dârâ tarafından, yeni hükümdarlık tahtına cülûs eden İskender'e gönderilmiştir. Keyânî şâhı, kendi otoritesini kabul ettirmek üzere kaleme aldığı bu mektubuna dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 90) Bu tevhîdde, Allah'ın her şeye kudreti yeten bir hükümdar olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Dârâ'nın mektubunu

[138] Berat Zencânî (haz.), *Heft Peyker-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): Ez-rûy-i Kadîmî-terîn-i Nüshahâ-yi Hattî-i Karn-i Heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1380.
[139] Berât Zencânî (haz.), *Şeref-nâme-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): ez-Rûy-i Kadîmî-terîn-i Hattî-i Karn-i heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1380.
[140] Servetiyân neşrinde bu manzume yüz beyit olarak mukayyettir: Nizâmî-i Gencevî, *Şeref-nâme*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1393, s. 63-8.

okuyan İskender, mütehakkimâne bir üslup ile cevap yazar. Cihângir hükümdar, 15 beyitlik bir zât tevhîdi ile sözlerine başlar. (s. 92-3) Bu mektupta da Allah, kudretine pâyân olmayan bir hükümdâr olarak tasvîr edilmiştir. Ayrıca Hak Teâlâ'nın müteâl vasfına da temâs edilmiştir. Tanrının bir şeyi yaratması için hiçbir illete ihtiyaç yoktur. İskender tevhîdini tamamladıktan sonra; sana ve bana padişahlık tahtını veren Allâh'tır bunun için ona şükretmelisin, diyerek sözlerine devam eder.

Bir diğer tevhîd, İskender'in Keyd-i Hindû'ya gönderdiği mektubun ibtidâsında yer alır. Üç beyitten müteşekkil olan bu tevhîd, zât unsurundan mürekkiptir. (s. 167) Çin hakanına gönderilen nâmenin mukaddimesinde ise altı beyitlik bir zât tevhîdi yer alır. (s. 174) İskender, bütün varlıkların onun hükmüne râm olduğunu dile getirir. *Şerefnâme*'nin son tevhîdi, Çin hakanının İskender'e yazdığı cevâbî mektubun ilk yedi beytidir. (s. 178) Tevhîdde Tanrı'nın, akıl ile idrakten münezzeh oduğu ifade edilir. Hakan sözlerine cihanın yaratılışı bahsi ile devam eder.

İkbâl-nâme, Nizâmî'nin İskender'in ilim ve hikmet cephesinin aksettirdiği mesnevîsidir.[141] 3664 beyitten müteşekkil olan bu eser, en erken 607/1211 yılında tamamlanmış olmalıdır. *İkbâl-nâme*, İskender'in mâcera dolu seyahatleri etrafında şekillenir. Cihângîr hükümdâr, bu mesnevîde daha ziyâde hakîm hüviyeti ile tebârüz eder. İskender'in, başta Aristo olmak üzere feylesoflarla yaptığı hikemî muhâvereler, klâsik edebiyatın tefekkür yönünden en güzel nümûneleridir. Nizâmî, 27 beyitlik mukaddime tevhîdi ile *İkbâl-nâme*'sine başlar. (s. 9-10) Zât unsuru etrafında şekillenen bu tevhîd, tenzîhi karakteristik taşır.

İskender bir gün, maiyetindeki yedi filozof ile bir ilim meclisi tertip eder. Hükümdar filozoflara, "âlemin terkîbine sebeb olan varlık/illet nedir?" suâlini irâd eder. Sırasıyla Aristo, Valis, Belinas, Sokrat, Ferforyus, Hermes ve Eflatun kendi nokta-i nazarlarından cevaplarını arzedeler. Filozoflara teşekkür eden İskender, yaratılış sırrı üzerinde çok düşündüğünü fakat bunun işin künhüne vâkıf olunamayacağını anladığını söyler. Filozofların âsuman kitabının varaklarına yazılmış olanı farklı farklı okudukları için görüşlerinin muhtelif olduğunu ilâve eder. Doğrusu şu ki cihânın nakşı bir nakkâş olmaksızın vücuda gelmez, diyerek Allâh'ın varlığına işâret eder. 1913-6 beyitleri arasındaki bölüm, İskender'in lisanından bir isbât-ı vâcip tevhîdidir. (s. 62)

[141] Berât Zencânî (haz.), *İkbâl-nâme-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): ez-Rûy-i Kadîmî-terîn-i Hattî-i Karn-i heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1381.

Muhavere tamamlandıktan sonra Nizâmî araya girerek gâye ve nizâm delîli merkezinde, 14 beyitlik isbât-ı vâcib tevhîdi söyler. (s. 62-3) Cihandaki her nakşın nakkâşa işâret ettiğini söyleyen şair, bunun akıllar için bir yol gösterici olduğunu ifâde eder. Eserden müessire ulaşmak suretiyle insan aklının Allah'ın varlığını idrâk edebileceğini dile getirir. Daha ilerisine ulaşmak isteyen akıllar içinse yollar kapanmıştır.

Salgurlular devrinin son büyük kasîde şâiri olarak tarihe geçen **Kemâlüddîn-i İsfahânî**, "Hallâkulmeânî" lakabıyla şöhret bulmuştur. Hemen her nazım şekliyle söylediği şiirlerden mürekkep divanı hayli hacimlidir.[142] 1240 civarında öldüğü tahmin edilen şairin divanında biri kasîde diğeri kıta olmak üzere iki tevhîdi vardır. 25 beyitten müteşekkil olan kasîde tevhîdi, hitap tarikiyle söylenmiş olup tefekkür ve hayâl yönünden oldukça kuvvetlidir. (s. 1-2) "Endâhte" redifi etrafında şekillen kasîdede, müteâl bir tanrı telâkkisi hâkimdir. Diğer tevhîd ise altı beyitlik bir kıtadır. (s. 542)

Asıl adı Sirâcüddîn olan **Kumrî**, Azerbaycan'ın Amul şehrindendir. XII. asrın sonrlarında doğduğu tahmin edilen şair, ilim tahsili gâyesiyle bir müddet Horasan'da bulunmuş ve Fahrüddîn-i Râzî'nin talebeliğini yapmıştır. Gıyasüddîn ve Celâlüddîn-i Harezmşâh'ın medhinde kasîdeler söyleyen şair, Kemâlüddîn-i İsfahânî ile Refîʿüddîn-i Lünbânî'nin muâsırıdır. Züllisâneyn şâirlerden olan Sîrac-i Kumrî'nin oldukça hacimli bir divanı vardır.[143]

Kumrî'nin divânında tevhîd hususiyetine sahip bir manzûme vardır. *Der-tevhîd u tahkik u riyâzât* başlığını taşıyan 69 beyitlik kasîdenin ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 302) Şâirin *der-tevhîd u riyâzât, der-tevhîd u mezemmet-i nefs* ve *der-tevhîd u tahkîk u riyâzât* başlıklı kasîdeleri tevhîd hususiyetlerini hâiz değildir. (s. 59-63, 243-6, 334-7) Kumrî'nin dehnâme türünde kaleme aldığı *Kar-nâme* adlı mesnevisi divan nüshalarında yer almaktadır. Melikülvüzerâ Şerefüddîn Muhammed adına yazılan bu mesnevînin mukaddimesinde tevhîde tesâdüf edilmez.

Lübâbü'l-Elbâb sâhibi Avfî'nin muâsırlarından olan **Şihâbüddîn Muhammed b. Alî-i Sâyığ**, Gurlular devletinin hâkimiyet sahasında zuhur etmiştir. Aslen Horasanlı

[142] Hüseyin Bahrululûmî (haz.), *Dîvân-i Hallâku'l-Meânî Ebu'l-fazl Kemâlüddîn-i İsmâil-i İsfahânî: bâ-Mukaddime u Havâşî u Ta'likât u Fihristhâ be-İnzimâm-i Risâletü'l-Kavs*, İntişârât-i Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, Tahrân 1348.
[143] Sirâceddîn Kumrî-i Amulî, *Dîvân*, Yedullâh Şükrî (haz.), İntişârât-ı Muîn, Tahrân 1368.

Sâyığ'ın bilinen tek manzumesi, 11 beyitten müteşekkil efʿâl tevhîdidir.[144] "Mîkoned" redifli bu tevhîd, muhtemelen bir kasîdenin nesîb bölümüdür. Aynı devri idrak eden ve yine Avfî'nin tezkiresinde ismini zikrettiği **Fethî-i Gaznevî** de biyografisi hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz şairlerdendir. Sistan vilâyetinin şairi olan Fethî'nin tevhîd kasîdesinden intihap edilmiş on beyit, *Lübâbü'l-Elbâb*'a derc edilmiştir.[145]

Gazneliler devletinin zuhurundan Moğol istilasının tahakküme dönüştüğü XIII. asrın ortalarına kadar Fars şiirinin merkezinde medhiyye vardır. Edebî hayatın sultan ve sâir ekâbirin etrafında şekillendiği bu dönemde medhiyye, hemen bütün nazım şekillerinin aslî mevzuu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla tevhîd tarzında kaleme alınan şiirlerin ekseri, muayyen bir zümrenin kalem mahsûlü olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha ziyâde mutasavvıf şairlerin kadem bastığı tevhîd vâdisi, henüz klâsik şiir için bir gelenek seviyesine ulaşamamıştır. Klâsik şiir vadisinde çok büyük tesir icra eden pek çok şairin divanında tevhîd türünde söylenmiş şiire tesâdüf edilmeyişinin en büyük sebebi budur.

Ekseri Gazneli ve Selçuk sultanlarının meddâhı olarak tebârüz eden bu şairlerden **Menûçehr-i Damganî**, **Mesʿûd Saʿd Selmân**, **Katrân-i Tebrîzî**, **Lâmiʿ-i Gürgânî**, **Ezrakî-i Herevî**, **Hasan-ı Gaznevî**, **Edîb Sâbir-i Tirmizî**, **Reşîdüddîn-i Vatvat**, **Abdülvâsiʿ-i Cebelî**, **Kâfî Zafer-i Hemedânî**, **Zahîrüddîn-i Faryâbî**, **Seyf-i İsferengî**, **Şems-i Tabesî** gibi şairlerin divanlarında tevhîd türünde kaleme alınmış şiire rastlanmaz.[146] Mezkûr kasîde şairlerinin halefi olarak aynı geleneği sürdüren Atabekler

---

[144] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 414-5.
[145] Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, C. II, s. 413-4.
[146] Muhammed-Debîr-i Siyâkî (haz.), *Dîvân-i Menûçehr-i Damgânî: Bâ-hâvâşî u Ta'lîkât u Terâcim-i Ahvâl u Mukaddime u Fehâris u Lugatnâme u Mukâbele bâ-Bîst u Çehâr Nüsha-i Hattî u Çâpî u İstifâde ez-Hefdeh Me'haz Mutazammın-i Eş'âr-i Menûçehrî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahrân 1370; Reşîd-i Yâsemî (haz.), *Dîvân-i Mes'ûd-ı Sa'd Selmân (438-515)*, Mü'essese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1362; Hakîm Katrân-i Tebrîzî, *Dîvân*, haz. Muhammed Nahcüvânî, İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1363; Muhammed-Debîr-i Siyâkî (haz.), *Dîvân-i Lâmi'-i Gürgânî*, Sâzmân-i İntişârât-ı Eşrefî, Tahrân 1355; Takî Müderris Razavî (haz.), *Dîvân-i Seyyîd Hasan-ı Gaznevî: Mülakkab be-Eşref*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1328; Ahmed Abdullayev (haz.), *Divan-i Edib Sabir-i Tirmizî*, İntişarat-ı Beyne'l-Mileli el-Hüdâ, Tahrân 1380. Ayrıca bkz. Edîb Sâbir Tirmizî, *Dîvân: Ber-Esâs-i nüsha-i Mahfûz-i Kitâbhâne-i İndiya Ofîs-i İngilistân*, Ahmed Rızâ Yelmehâ, İntişârât-i Nîk-i Hıred, Tahrân 1385; Reşîdüddîn-i Vatvat, *Dîvân*, haz. Saʿîd Nefîsî, Kitâbhâne-i Bârânî, Tahrân 1339; Zebîhullah Safâ (haz.), *Dîvân-i Abdülvâsi'-i Cebelî*, (3.b.), İntişârât-î Emîr-i Kebîr, Tahrân 1361; Bihrûz Eymânî, *Eş'âr-i Bâzyâfte-i Kâfî Zafer-i Hemedânî (Südde-i 5-6)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391; Emîr Huseyn-i Yezgirdî (haz.), *Dîvân-i Zahîrüddîn-i Faryabî*, be-ihtimâm-i Asgar Dâdbih, Neşr-i Katre, Tahran 1381; Seyfüddîn el-İsferengî, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphânesi Fâtih Koleksiyonu, nu: 3832; Zübeyde Sıddıkî (haz.), *Dîvân-i Seyfüddîn-i İsferengî*, Multân 1399/1979; Kâdı Şemsüddîn Muhammed Abdülkerîm-i Tabesî, *Dîvân: Ber-esâs-i Nüsha-i Müverrah-i 699 u 713 (Kadîmterîn-i Nüshahâ) u bâ-Mukâbele-i Şeş Nüsha-i Dîger*, haz. Takî Bînîş, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Meşhed 1343. Malatavî'nin *Enîsü'l-Halve*'sinde Edib Sâbir-i Tirmizî'nin, matbû divan nüshalarında bulunmayan bir tevhîdi yer almaktadır. (21a-21b) *Arafatu'l-Âşıkîn*'de Hâce Abdürrâfîʿ'e de atfedilmekte olan bu manzumenin Tirmizî'ye âidiyeti meşkûktur. (s. 414) Aynı şekilde, Şems-i Tabesî'nin *Mûnisü'l-Ahrâr*'da tevhîd olarak takdîm ile dercedilen 21 beyitlik kasîdesi tür özelliği göstermez. (*Mûnisü'l-Ahrâr*, C. I, s. 16-7; *Dîvân-ı Şems-i Tabesî*, s. 11-3.)

devri şairleri için de benzer bir durum sözkonusudur. **Felekî-i Şirvânî**, **Mucîrüddîn-i Beylekânî**, **Cemâlüddîn-i Isfahânî**, **Rükn-i Daʿvîdâr**, **Refîʿüddîn-i Lünbânî** ve **Abdülazîz-i Lünbânî** de tevhîd zemîne ayak basmayan şairlerdendir.[147] Selçuklu döneminin dubeytî ve rübâî tarzında şiir kaleme alanların en meşhurları olan **Baba Tâhir-i Uryânî** ve **Ömer Hayyâm** da tevhîd türünde şiir kaleme almamışlardır.[148]

3. İlhanlılar ve Sonrasındaki Mahâllî Hânedânlar Dönemi

Cengiz Han'ın torunu Mengü Kağan, İslam topraklarını istilâ ve idare etmek üzere kardeşi Hulagu'yu görevlendirir. Büyük bir ordu ile Karakurum çölünden hareket eden Hulagu, 1258 yılında Bağdâd'ı ele geçirerek Abbasî hilafetine son verir. Daha sonra Azerbaycan, Suriye ve Anadolu içlerine doğru hareket eder. 1260 yılında Ayn-ı Calut'ta Memlûklu hükümdârı Kutuz'un ordusuna mağlup olan İlhanlılar, Fırat hudutlarında kalır. 1265 yılında Hulagu'nun ölümüyle taht, büyük oğlu Abaka Han'a kalır. Anadolu'da binlerce Müslümanı katletmesiyle hafızalarda kalan Abaka Han, babası gibi Memlûklulere galebe çalamaz. 1282 yılında ölümüyle birlikte İlhanlı tahtı kardeşi Ahmed Tekûdâr'a kalır. İslâm'la müşerref olan bu Moğol hanı, Abaka'nın büyük oğlu Argun tarafından iki yıl sonra katledilir. İlhanlı tahtına oturan Argun bu makamda, siyasî beceriksizliği dolayısıyla fazla kalamaz. 1291'de genç yaşta ölünce kurultayda kardeşi Geyhatu hanlığa seçilir. Fakat o da birkaç yıl hanlık mevkiinde kalabilir. Nihayet 1295 yılında İlhanlı tahtına Gazan Han oturur. Müslümanlığı kabul eden Gazan Han kendi adına hutbe okutur ve müstakil hanlığını ilan eder. Gazan Han'la birlikte Irak ve İran topraklarında nizâm yeniden tesis edilir. XIV. asrın başlarından itibaren Müslümanlar, tedricî olarak kuvvet bulmaya başlar. Gazan Han'ın 1304'te vefatının ardından kardeşi Olcayto hanlık makamına getirilir. Kuvvetli bir idareci olmamakla birlikte abisinin koyduğu nizamı muhafaza eden Olcayto, 1316'da vefat

[147] Tâhirî Şihâb (haz.), *Divân-ı Hakîm Necmüddin Muhammed Felekî-i Şirvânî*, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahrân 1345; Mücîrüddîn-i Beylekânî, *Dîvân*, haz. Muhammed Âbâdî, İntişârât-i Müessese-i Târîh u Ferheng-i Îrân, Tebrîz 1358; Vahîd-i Destgerdî (haz.), *Dîvân-i Kâmil-i Üstâd Cemâlüddîn Muhammed bin Abdürrezzak-i İsfahanî: Serâmed-i Kasîde-serâyân-i Îrân der-Sudde-i Şeşom*, Kitâbhâne-i Senâyî, Tahrân 1362; Alî Muhaddis (haz.), *Dîvân-i Ruknuddîn-i Da'vî-dâr-i Kumî (Şâir-i Zü'l-lisâneyn-i Südde-i Şeşom u Evâil-i Südde-i Heftom-i Hicrî)*, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1365; Takî Bînîş (haz.), *Dîvân-i Refî'üddîn-i Lünbânî (Karn-i Şeşom-i Hicrî): Beresâs-i Nüsha-i Müverrah-i 619 Hicrî u bâ-Mukâbele-i Du Nüsha-i Hattî-i Dîger*, Şirket-i İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369; Seyyid Alî Mîr-Efdâlî, "Eşʿâr-i Refîʿüddîn Abdülazîz-i Lünbânî (584 K.)", *Mütûn-i Îrânî: Mecmû'a-i Risâlehây-i Fârisî u Arabî ez-Dânişverân-i Îrânî (ez-Âgâz-i Devre-i İslâmî tâ Pâyân-i Asr-i Timurî): Defter-i Yekom*, ed. Cevâd Beşerî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391, s.19-37.

[148] Baba Tâhir Uryânî-i Hemedânî, *Dîvân-i Eş'âr*, mush. Vahîd-i Destgerdî, Sâzmân-i Çâp u İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1361; Arthur Emanuel Christensen, *Berresî İntikâdî-i Rübâiyyât-i Hayyâm (Bâ-Mukâbele bâ-Nüshahâ u Çâphây-i Cedîd u Efzûden-i Nüsha-i Bedelhâ, Mukaddime u Netîcegîrî-i Tâze [be-Sa'y-i Mütercim])*, terc. Ferîdûn Bedreî, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1373.

eder. Taht Olcayto'nun küçük oğlu Ebu Said Bahadır Han'a kalır. Çocuk yaşta tahta çıkan Bahadır Han, saltanatının ilk yıllarında vezîri Taceddin Ali Şâh'ın otoritesine boyun eğer. İlhanlıların askerî kuvveti ise Emir Çoban'ın elinde toplanır. Ebu Said Bahadır Han'ın Çoban'ı katletmesinin ardından İlhanlı Devleti inkırâz sürecine girer. 1335 yılında hanın ölümünün ardından devlet, Bağdad Hatun'un eski eşi Hasan-ı Bozorg ile Emir Çoban'ın oğlu Hasan-ı Kuçek'in tahakkümüne girer.

İlhanlıların zayıflamasıyla birlikte, hâkimi olduğu topraklarda pek çok emâret ve hânedan zuhur eder. İnculu, Muzafferî, Celâyirî, Serbedârî isimleriyle anılan bu beylikler, Ebu Said Han'ın vefatının akabinde ortaya çıkarlar. Bunlar haricinde mahallî unsurlara istinâd eden bazı idârî teşekküller de vardır. Hemen hemen aynı tarihler arasında Anadolu'da da benzer bir tavâif-i mülûk devri idrâk edilmektedir. Bütün siyasî mâceranın hanedanlar arasındaki varlık mücadelesi etrafında şekillendiği bu dönem, Fars şiirinin yeniden canlandığı bir devir olarak dikkatleri çekmektedir.

Irak, Fars, Kirman ve Azerbaycan vilayetlerinde Muzaferrî ve İnculu hanedanlarının hüküm sürdükleri görülmektedir. Ebu Said Han'ın Yezd emiri olarak tebârüz eden Muhammed Mübârizüddîn, Muzafferî hanedanının müessisidir. Hanının ölümünün ardından Fars ve Irak bölgelerini hükmü altına almaya çalışmıştır. Şiraz ve Isfahan merkezli bu emirlik, 1358 yılında Mübarizüddîn'in oğlu Şah Şücâ'nın eline geçer. Timur'un Şarkta zuhuruyla birlikte Muzafferi hanedanı güçten düşer ve kısa bir süre sonra yıkılır. İnculu emâreti ise Olcaytu Han'ın hassa arazilerini idare eden Şerefeddîn Mahmûd ve çocuklarının Fars bölgesinde yarım asrı bulan hâkimiyetine istinat etmektedir. Hassa arazisi anlamındaki incuya nisbetle bu isimle anılmıştır. İnculuların en şaşaalı devri, 1343-57 yılları arasında hüküm süren Şerefeddîn Mahmûd'un oğlu Ebû İshak'ın saltanatına tesadüf etmektedir. Onunla vefâtıyla birlikte devleti de târihe karışır.

İlhanlıların Irak'taki hâkimiyet sahasında ise Celâyirliler zuhur eder. Gazan ve Olcayto'nun hanlıkları zamanında valilik yapan Emir Hüseyin'in oğlu Hasan-ı Bozorg, 1340 yılında İlhanlılardan müstakil olarak hareket etmeye başlar. Hulagu'nun emirlerinden olan dedesi İlkan Noyan'a nisbetle İlkanîler olarak da anılan bu emaretin başına 1356 yılında Şeyh Üveys geçer. Kısa süre içinde ülkesinin sınırlarını Tebriz ve Diyarbekir'e doğru genişleten Celâyirli hükümdarının 1374'te vefatıyla birlikte devleti de zayıflamaya başlar. Timur'un şarktan zuhur ettiği tarihe tesadüf eden bu dönemde

evvela Hüseyin, daha sonra Ahmed ve Bayezîd isimli çocukları Celayirlilerin başına geçer. Hanedan, Timur istilasından sonra biraz daha ayakta kalmakla birlikte kısa süre içinde tarih sahnesinden silinir.

XIV. asırda Farsça'nın şiir dili olarak kullanıldığı diğer bölgeler, bu geleneğin teessüs ettiği Horasan ve Maveraünnehir kıtaları ile Hindistan'dır. Moğol istilası ardından harâbeye dönen kadîm şehirler, uzun zaman bu perişan vaziyetinden kurtulamaz. Horasan'da İlhanlı soyundan gelen zayıf emîrler ile Kert ve Serbedarî gibi yapılar vardır. Bu bölgeler ancak Timur'dan sonra ihya edilip edebî bir muhit vasfını kazanmaya başlayacaktır.

Horasan ve Maveraünnehir'deki bu nizamsızlığa mukâbil, Hint kıtası oldukça mamûr bir durumdadır. Moğol istilâsıyla Gurlu devletinin yıkılmasının ardından evvela Halaçlar sonrasında ise Tuğlukşâhlar zuhur eder. Firûzşâh ile bir önceki asrın sonlarında tarih sahnesine çıkan Halaçlılar giderek bölgede bir güç haline gelmeye başlar. 1296 yılında amcasını katlederek hükümdarlığı gasbeden Alâaddîn, Halacîlere en şaʿşaalı devrini yaşatır. Fakat yirmi yıllık bu altın devrin ardından Halaçlı Devleti, hâkimiyet mücâdeleleriyle tekrâr teşvîşe düşer. Bu mücâdele, 1320 yılında Gıyâseddîn Tuğluk'un hükümrânlığının tescillenmesiyle sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Hint kıtasında Tuğlukşahların hükümranlığı başlar. Gıyâseddîn Tuğlukşâh, Hindistan bölgesindeki hâkimiyet sahasını giderek genişletir ve 1325'te oğlu Muhammed'e büyük bir ülke bırakarak âhirete irtihâl eder. Muhammed, takrîbî 26 yıl Tuğlukşâhların başında kalır ve erkek evlâdı olmadığı için Delhi Sultanlığı tahtına yeğeni Firûzşâh oturur. Büyük bir sulh devresi olarak idrak edilen Firûzşâh devri, 1388 yılında son bulur. Bu tarihten itibaren bölge, Timur'un istilasına maruz kalır. XIV. asrın Hindistanı, devrin ilim adamı ve sanatkârları için büyük bir himâye merkezi olmuştur. Bu asrın ilk yarısında Hindistan'da bulunan İbn Battuta'nın müşâhedeleri, bu vaziyeti sarahaten gözler önüne sermektedir. Horasan ve İran vilayetlerinde yaşayan şairlerin büyük zorlukları göze alarak Hindistan'a gelmesi, bu bölgede sanat erbâbına verilen değeri göstermektedir. Asrın en büyük şairlerinden Emir Husrev-i Dihlevî ve Hasan-i Dihlevî'nin bu bölgeden zuhûr etmesi tesâdüf değildir.

Moğol istilasıyla, Fars şiirinin teşekkül ettiği Mâveraünnehir ve Horasan toprakları virâneye döner. Sultan Sencer'in esir edilip Selçukluların yıkılmasıyla birlikte Garp taraflarına doğru başlayan şairlerin göçü, bu dönemde daha da hız kazanır. Edebî

hayatın istiladan masûn kalabilen çok küçük bir bölgeye sıkıştığı bu devir, bir fetret halini alır. Moğol hanlarının İslam topraklarında, kavmî inanç ve siyasetlerini devam ettirmeleri sebebiyle ilim ve kültür hayatında zayıflama görülür. Kavmî lisanlarından başka bir dile itibar etmeyen Moğol hanları, İslam şairlerine saraylarında yer vermemiştir. Bu dönemde Salgurlu atabeklerinden Zengî ve Ebûbekir, Ögeday'ın veziri Melik Ata el-Cüveynî ve Anadolu'da Emir Pervane gibi hâmiler, şairleri kanatlarının altına almıştır.

İlhanlıların Müslüman olmasıyla birlikte, XIV. asrın başlarından itibaren Farsça şiir söyleyen şairlere gösterilen alâka giderek artar. Yukarıda zikredildiği üzere mahallî hânedânların edebî muhit oluşturma gayretleri, şiirin coğrafyasını genişletir. Celâyirli ve Muzafferî hânedanlarının Isfahân, Şîrâz ve Tebrîz'de teşkîl ettikleri edebiyat muhitleri; Selmân-ı Sâvecî, Hâcû-yi Kirmânî, Hâfız gibi büyük şairlerin eser vermesine imkân tanır. XIV. asrın ikinci yarısında Farsça, Bengâl'den Tire'ye kadar muteber bir şiir lisanı hâline gelir. Bu dönem aynı zamanda Anadolu beylikleri, Altın Orda ve Çağatay hanlıklarının Türkçeye rağbetinin günden güne arttığı bir devirdir.

Horasan bölgesi şâirlerinden olan **Sirâcî-yi Segzî**, XII. asrın sonlarında dünyaya gelmiştir. Peygamber soyundan gelmesi hasebiyle Seyyid ünvanıyla anılan Sirâcüddîn, Moğol istilasının zuhuru sırasında şiiriyle tebârüz etmiştir. Hayli müşevveş bir hâl alan İran topraklarından Hindistan kıtasına göç etmiş ve burayı kendisine ilticâgâh edinmiştir. Kendine mahsus kasîde üslubuyla şöhret bulan şairin, çoğu medhiyyelerden müteşekkil bir dîvanı vardır.[149] Şairin divanında tevhîd türünde kaleme alınmış üç kasîde vardır.

Sirâcî'nin divanındaki ilk tevhîd, "*Kul huvallâhu ehad*" redifli kasîdedir. (s. 75-7) 28 beyitten müteşekkil olan kasîde, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. Tanrının vahdaniyetine delil olmak üzere bu âyetin iktifâ ettiğini söyleyen şair, başka bir bürhâna lüzum olmadığını dile getirir. Kasidenin tamamında, *İhlâs* sûresinin diğer ayetleri de lafzen iktibâs ve şerhedilmiştir. Ayrıca Hak Teâlâ'nın hacîp, derbân ve sipehsâlâra ihtiyaç daymayan bir sultan olduğu söylenir.

[149] Nezîr Ahmed (haz.), *Dîvân-i Seyyîd Sirâceddîn-i Horasanî ma'rûf be- Sirâcî*, Dânişgâh-i Aliger, Delhi 1972. Bu divan üzerine Türkiye'de de bir yüksek çalışması yapılmıştır: Hasan Çiftçi, *Sirâcî-yi Sigzî Divanı,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1992.

Divânın ikinci tevhîdi, *hamd-i Bârî u na't-i Peygamber (s.a)* başlıklı 35 beyitlik kasîdesinde karşımıza çıkar.[150] Bu manzumenin ilk 19 beyti, Allâh'ın Sâniʿ olarak tevhîdidir. (s. 205-6) Sanatkârâne bir üslûp ile kaleme alınan şiir, renkli tasvîrlerle müzeyyendir. Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîdde, Allâh'ın kudret ve yaratıcılığına âsârı ile işâret edilmiştir. Sirâcî'nin bu manzumesi, Enverî'nin tevhîdine nazîre olarak kaleme alınmıştır.[151]

Sirâcî'nin son tevhîdi, 34 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s.311-3) "Tuyî" redifli kasîde, hitap tarîki ile söylenmiştir. Sıfat ve esmâ ile örülen şiirde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. İrâde ve kudreti ile bütün kâinatı hükmü altında tutan Allâh, bir hükümdâr olarak tasvîr edilmiştir. O, zevâli olmayan mülkünün tahtındaki bir "sultan'dır". *Allâhu ekber,* Hak Teʿalâ'nın hükümdarlık tâcıdır fakat onun sarayında kapıcı, hâcip gibi memurlar bulunmaz.

XII. asrın ortalarında dünyaya gelen **Evhadüddîn-i Kirmânî**, devrin mühim rübâî şâirlerindendir. Hayat hikâyesi menkâbelerle örtülen bu büyük mutasavvıf, Oğuz istilasının akabinde doğduğu topraklardan ayrılarak Bağdat, Suriye ve Anadolu topraklarında seyahat etmiştir.[152] Devrin büyük sufilerinden İbnülarabî, Necmüddîn Dâye, Sadeddîn-i Hamûye gibi isimlerle görüşen Evhadüddîn, zamanla etrafında geniş bir mürit kitlesi toplamıştır. Şâirin bilinen tek manzûm eseri ekseri ilâhiyyât vâdisinde söylenmiş rübâîlerden müteşşekil divanıdır.[153]

Evhadüddîn'in rübai dîvânı on iki bâba münkasemdir. Bu babların ilki; tevhîd, tehlîl, takdim, münâcât ve naʿt tarzındaki şiirlerini havîdir. Tevhîd, tenzîh ve takdis başlığı altında 22 rübaî vardır fakat bu manzumelerin ancak onu tevhîd hususiyeti arz etmektedir. "tu resed" redifli ilk tevhîdde, akıl tarikiyle Hakk'ın zatının idrâk edilemeyeceğinini dile getirilir.[154] (s. 99, 200) 4, 8, 17, 18, 19 ve 20. rübâiler de tenzîhi karakteristiği hâiz olup müteâl varlık telâkkisini aksettiren tevhîdlerdir. (s. 99, 275; 100, 388; 101, 331; 101, 214; 101, 170; 101, 273) Kirmânî'nin bir diğer rübâî tevhîdi, bu nazım şeklinde çok sık karşımıza çıktığı şekliyle "tuyî" rediflidir. (s. 100, 486) Bu

[150] Bu kasîde, Câcermî'nin *Mûnisü'l-Ahrâr*'ına da dercedilmiştir, s. 11.
[151] Bkz. Muhammed Takî Müderris-i Razavî (haz.), *Dîvân-i Enverî: Cild-i Evvel: Kasâyıd, Cild-i Dovvom: Mukatta'ât-Gazeliyyât-Rübâiyyât,* s. 272-3.
[152] Sûfî şâirin menkâbevî hayatı için bkz. Bedîüzzemân Fürûzanfer (haz.), *Menâkıb-i Evhadüddîn Hamid b. Ebî'l-fahr Kirmânî: ez-Müellifât-i Nîme-i Dovvom-i Karn-i Heftom*, Büngâh-i Terceme u Neşr-i Kitâb, Tahrân 1347.
[153] Evhaduddîn-i Kirmânî, *Dîvân-i Rübâiyyât*, haz. Ahmed Mahcûb, bâ-mukaddime-i Muhammed İbrâhîm Bâstânî Pârîzî, [İntişârât-i] Surûş, Tahrân 1366; Evhaduddîn-i Kirmânî, Rübaîler, neşr ve terc. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1999.
[154] Bu rübâîn bir benzeri, Kanar neşrindeki 619. Rübâidir, s. 200.

bölümün son iki tevhîdi, vahdet-i vücûd fikrinin akislerinin görüldüğü "heme ûst" ve "mâ illâ û" redifli rübâilerdir. (s. 100, 135; 100, 410)

İlk bâbın *tevhîd, tenzîh ve takdis* bölümü hâricinde üç tevhîdi daha vardır şairin divanında. Bu rübailerin ilki *et-tehlîl ve'z-zikr* faslındadır. (s. 101, 157) Bir diğer tevhîd ise *ilm* faslında olup vahdet neşvesi taşımaktadır. (s. 244, 135) Vahdet-i vücûd fikri merkezinde söylenen son tevhîd rübâisi ise sadece Kanar neşrinde yer almaktadır. (s. 112)

Salgurlu Atabekliği kültür sahasında yetişen **Nizâm-ı Isfahânî**, kasîde tarzının üstad şairlerindendir. Ebûbekir Saʿd b. Zengî'nin meddahlarından olan Isfahânî'nin kasîde tarzında kaleme aldığı manzumelerden oluşan vasat hacimde bir dîvanı vardır.[155] Şairin divanında tevhîd hususiyeti arzeden iki şiir vardır. Bunlardan ilki 37 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 32-5) Hitap tarîkiyle söylenen bu manzumede, müteal bir varlık telâkkisi hâkimdir. Şair, Allah'ın teşbîh ve misâlden münezzeh olduğunu, hiçbir hayâl câsusu ve insan vehminin onun varlığını idrake yol bulamayacağını dile getirir. Divandaki diğer tevhîd, kıtaât bölümünün ilk manzumesi olan 14 beyitlik bir kıtadır. (s. 140-1) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîd şiiri tabiat tasvirleriyle tezyîn edilmiştir.

Fars kıtasında zuhur eden şairlerden bir diğeri de **Esîrüddîn-i Evmânî**'dir. Enverî-i Ebîverdî'nin muakkiplerinden olan şair, kasîde tarzındaki şiirleriyle dikkati çekmiştir. Moğol istilasının şiddetini artırdığı bir devirde zuhur eden şair, Hâce Nâsıruddîn-i Tûsî'nin talebeliğini yapmıştır. XIII. asrın ortalarında âhirete irtihâl eden şairin hacimli sayılabilecek bir divanı günümüze intikâl etmiştir.[156] Şâirin divanında tevhîd türünde kaleme alınmış bir rübâî yer almaktadır. (s. 583) Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir.

Aslen İsferâyinli olan **Ferîd-i Ahvel**, Fars vilâyetinde iştihâr eden şairlerdendir. İlim tahsîli için Horasan'a giden şair, memleketine geri dönmeyerek evvelâ İsfahan daha sonra Şiraz'a geçer. Âl-i Saʿîd ve Salgurîlerden Saʿd b. Zengî'nin medhiyegûluğunu yapar. Şairin bilinin tek eseri, ekseri kasîdelerden oluşan divanıdır.[157] Ferîd'in divânında yer alan tek tevhîd, 48 beyitlik kasîdedir. (s. 122-7) Hitap üslûbuyla söylenen bu kasîde, tenzîhî karakteristik hâkimdir.

---

[155] Nizâmüddîn Mahmûd Kamer-i İsfahânî, *Dîvân*, haz. Takî Bînîş, İntişârât-ı Bârân-ı Meşhed, Meşhed 1363.
[156] Abbâs Big-Cânî, Ümîd Sürûrî (haz.), *Dîvân-i Esîrüddîn-i Evmânî (Serâyende-i Sudde-i 6-7 K)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.
[157] Ferîd-i Isfahânî (İsferayânî), *Dîvân*, haz. Muhsin Keyânî, Encume-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1381.

İlhanlılar devrinde zuhûr eden **Baba Efdalüddîn-i Kaşânî**, rübâî tarzının büyük üstadlarındandır. Hace Abdullah Ensârî ve Attar-ı Nîşûburî'nin muakkibi olan şâir, XIII. asrın ortalarında vefât eder. Kâşânî'nin ekserini rübâîlerin oluşturduğu divânı günümüze ulaşmıştır.[158] Şâirin divânında 687 rübâî vardır. Baba Efdalüddîn'in hikemî ve irfânî tefekkürünün mahsûlü olan rübâîlerinin 33'ü tevhîddir. Tamamına yakını hitap tarîkiyle söylenen tevhîdlerin dokuzu, vahdet-i vücûd fikriyâtı zeminindedir. (s. 1, 38, 39, 68, 69, 85, 171, 232, 237) Efdalüddîn'in rübâî tevhîdleri arasında zât, sıfât ve ef'âl unsuruna istinâd eden 24 şiir vardır. (s. 2, 15, 19, 29, 39, 45, 67, 68, 102, 131, 154, 160, 169, 177, 194, 196, 205, 218, 219, 223, 229, 235) Baba Efdalüddîn-i Kâşânî'nin rübâî nazım şekli hâricinde tek tevhîdi vardır. Bu tevhîd, 31 beyitten ümteşekkil kasîdenin girişindeki ilk sekiz beyittir. (s. 248)

Baba Efdalüddîn'inin tevhîdlerinde kullanılan redîf kelimelerin karakteristik hususiyete sahip olduğu görülmektedir. Vahdet-i vücûd fikri zemîninde söylenen rübâîlerin dördü, "heme ûst", "hem ûst", "tû" ve "ne" rediflidir. (s. 38, 39, 171, 237) "Tu" zamirinin redîf olarak kullanıldığı altı rübâî vardır. Bunlardan üçü "tuyî", diğerleri "tu", "tu ey" ve "ez-tust" rediflidir. (s. 205, 218, 219, 169, 196, 223) Sıfât ve zât unsurundan mürekkep olan bu tevhîdlerde, tazarrû edâsı hâkimdir. Şâirin "nîst" redifli iki tevhîdi vardır. (s. 19, 29) Zât ve sıfat unsuruyla mezcedilmiş şiirde, tenzîhî kanakteristik hâkimdir. Şair, Allah'ı kemâline gölge düşürecek sıfatlardan tenzîh etmiştir. Bu meyândaki bir diğer tevhîd ise "neî" rediflidir.[159]

Şâirin rübâileri arasında, müteâl tanrı telâkkisinin hâkim olduğu dört tevhîd vardır. Bu rübâilerin ikisi "resed" redifli olup birbirine çok benzemektedir. (s. 102) Şâir, aklın Allâh'ın kemâlinin gâyetine, fikrin ise *lâyezâl*in sırrına vâkıf olamayacağını dile getirir. Bu şiirler, Attâr'ın aynı redifli rübâisiyle müşâhebet arz etmektedir. Tenzîhî üslûbun hâkim olduğu diğer rübâi, "mîguncid" rediflidir. (s. 229) Hak Teâlâ'nın vasıflarının beyâna sığmadığının dile getirildiği bu şiirin benzerlerine Türkçe'de de tesâdüf edilmektedir. Bu zemînde kaleme alınmış bir diğer tevhîd ise hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 131)

Efdâlüddin-i Kaşani'nin diğer tevhîdleri *el-Müfîd li'l-Müstefîd* adlı risalesinde karşımıza çıkar. Bu risaledeki ilk tevhîd, "mî-neguncîd" redifli yedi beyitlik bir

[158] Hakîm Efdalüddîn Muhammed Merakî Kâşânî (Baba Efdâl), *Dîvân u Risâle el-Müfîd li'l-Müstefîd*, haz. Mustafa Feyzî vd., Kitâbfürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1363.
[159] Bu rübâi, Celâl Hümâyî tarafından Ahmed-i Gazzâlî'ye atfedilmektedir.

gazeldir. (s. 61) Vahdet-i vücud telâkkisinin izlerinin görüldüğü şiirde, Allah'ın varlığının tavsîfe mevzû olamayacağı dile getirilmiştir. Bu risâledeki ikinci tevhîd, Hak Teâlâ'nın ulûhiyyeti bahsinin ele alındığı bölümdeki beş beyitlik gazeldir. (s. 62) Baba Efdal risâlesini, Hakk'ın lisânından söylenmiş beş beyitlik mesnevî ile tamamlar. (s. 63)

Zerdüşt edebiyatının mühim simalarından olan **Keykâvûs-ı Râzî**, tezkire sahiplerinin ihmâl ettiği şairlerdendir. Zerdüştîlikten ihtidâ etmiş bir âilenin mensubu olan Keykâvûs'un yegâne eseri *Zerâteşt-nâme*'sidir. Rosenberg tarafından, eserin müstensihi Behrâm-i Pejdû'ya atfedilen bu mesnevînin Keykavûs-i Râzî'ye aidiyeti katiyyet kazanmıştır.[160] 1580 beyte bâliğ olan *Zerâteşt-nâme*'nin XIII. asrın başlarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.[161] Keykâvûs mesnevîsine 13 beyitlik tevhîd manzumesi ile başlar. (s. 1-2) Eser, sebeb-i telif bölümüyle devam eder.

Anadolu sahasında Farsça şiir söyleyen sûfî şâirlerin pîşvâlarından olan **Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî**, 604/1207 yılında Belh'te dünyaya gelmiştir. Babası Bâhâüddîn Veled, Hârezm ulemasından olup evvelâ Belh'e daha sonra da Anadolu'ya hicret etmiştir. Küçük yaşta ilim yoluna sülûk eden Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî'yle başlayan dostluğunun ardından tasavvuf vâdisinde tebahhur eder. Molla ve sûfîliği şahsında mezceden şâirin târihî hüviyeti menkâbelerle hâlelenmiştir. 672/1273 yılında âhirete irtihâl eden Mevlânâ Celâleddîn'in Anadolu diyârında açtığı tarîk, Mevlevîlik ismi altında asırlarca varlığını sürdürür. Osmanlı edebiyat hayatının kuvvetli bir merkezi hâline gelen mevlevîhâneler, Cumhuriyet devrinin ilk yıllarına kadar bilfiil aslî işlevini sürdürür.

Anadolu'nun çorak ikliminde bir vahâ gibi tezâhür eden Mevlânâ, şiir ve sohbetleriyle bu diyarı mamur hâle getirmiştir. Senâyî-i Gaznevî ve Ferîdüddîn-i Attâr'ın ayak izlerini takip eden sûfî şâir; ilâhiyyât, irfân ve hikmet zemininde şiirler kaleme alır. Pek çoğu semâ âyinlerinde söylenen bu şiirler, müteâl bir aşkın terennümüdür. Celâl-i Rumî'nin ekseri gazel ve rübâîlerden mürekkep hacimli bir divanı vardır. Fakat ona asıl şöhretini kazandıran *Mesnevî-i Şerîfî*'dir. Bir tür ismini kendine münhasır kılacak kadar geniş ve kuvvetli bir rağbete mazhar olan bu eser, tercüme ve şerh faaliyetlerinin de en mühim mevzuu hâline gelmiştir. *Fîhi mâ fîh* ve

[160] Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-Îrân*, C. 3/1, s. 335-7.
[161] Zertüşt-i Behrâm-i Pejdû, *Zerâteşt-nâme*, Frederic Rosenberg (neşr.), be-kuşiş-i Muhammed Debîr-Siyâkî, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1338/1959.

Mecâlis-i Seb'a, Mevlânâ'nın tefekkür dünyasının sohbetlere akseden taraflarını muhtevi mensûr eserleridir.

Mevlânâ'nın altı ciltlik *Mesnevî-i Şerîf*'i, 26 bin beyit civârındadır.[162] Telîf tarîhi bilinmeyen bu eser, klâsik mesnevî tertibine sahip değildir. Rûmî, mesnevisine "ney"e hitap ettiği 34 beyitlik mukaddime ile başlar. Eserde bunun hâricinde mukaddime manzûmesi bulunmaz. *Mesnevî-i Şerîf*'te tevhîd bahsinin ele alındığı kısımlar olmakla birlikte müstakkillen tür husûsiyeti gösteren bölüme tesâdüf edilmez. Mevlânâ'nın Allah'ın tevhîdi yerine niçin "ney"e hitapla eserine başladığı, şârihler tarafından uzun uzadıya mütâlaa ve şerh edilmiştir. Mukaddime manzûmelerini ihmâl ile eserine böyle bir giriş yapması, şâirin *Mesnevî-i Şerîf*'e münhasır husûsî bir tavırdır.

Mevlânâ Celâleddîn'in *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî* nâmıyla anılan hacimli bir divânı vardır.[163] Üç binden fazla gazeli ihtivâ eden divânda, üç tevhîd vardır. Bu tevhîdlerin ikisi gazel biri rübâîdir. Mevlânâ'nın divanının gazelliyât bölümünün ilk manzûmesi, hitap üslûbuyla söylenilmiş on beyitlik tevhîddir. (s. 1) Klâsik tevhîd muhtevâsından uzak olan şiirde vahdet neşvesi hâkimdir. *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî*'nin ikinci gazel tevhîdi, 23 beyitten müteşekkildir. (s. 1209) "Tuyî" redifli bu manzûme beyit sayısı itibâriyle kasîdeyi andırmaktadır. Fakat şiirde mahlâs kullanılmadığı için bunun tahkîki mümkün olmamaktadır. Vahdet-i vücûd fikrinin kesîf sûrette hisseldiği bu şiir de Hak Teâlâ'ya hitap ile söylenmiştir. Mevlânâ'nın tek rübâî tevhîdi, "ne-şeved" rediflidir. (s. 1584)

XIII. asrın başlarında Yezd'de dünyaya gelen **Mecdüddîn-i Hemger**, Salgurlu kültür sahasında tebarüz eden şairlendir. Hâcegân sınıfına dâhil olan Hemger, Ebûbekir b. Saʿd'ın meddahlarındandır. Kaside vadisinde şöhret kazanan şair daha sonraları, Melik Ata el-Cüveynî'nin himayesine sığınır. Asrın sonlarına doğru vefat eden şairin bilinen tek eseri divanıdır.[164] Mecdüddîn-i Hemger'in divanındaki ilk şiir; 29 beyitlik, "turâ" redifli tevhîd kasîdesidir. (s. 170-2) Sûfiyâne bir edâ ile kaleme alınan bu tevhîd kasîdesinin merkezinde ilâhî aşk vardır. Cümle kâinât aşk ile Allâh'a râm olmakta ve tesbîh etmektedir. Hitap tarîki ile söylenen şiirde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir.

---

[162] Mevlana Celaleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfî Tercümesi (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyle)*, 3 C., trc. Süleyman Nahîfî, haz. Amil Çelebioğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1967; Muhammed b. Muhammed Hüseyin Mevlana Celâleddîn Muhammed-i Belhî [Rûmî], *Metn-i Kâmil-i Mesnevî-i Ma'nevî*, haz. Reynold Alleyne Nicholson, be-kuşiş-i Mehdî Azer Yezdî, Çâp-i Heştom, İntişârât-i Pejûhiş, Tahrân 1384.

[163] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Külliyyât-i Dîvân-i Şems-i Tebrîzî: bâ-İstifâde ez-Nüsha-i Tâshîh-şode-i Bedîüzzemân Fürûzânfer*, haz. Ebülfeth Hakîmiyan, İntişârât-i Pejûhiş, Tahrân 1383.

[164] Mecd-i Hemger, *Dîvân*, haz. Ahmed Keremî, İntişârât-i Mâ, Tahrân 1375.

Takiyüddîn Kâşî ve Müstevfî gibi tezkire sahiplerinin kendisinden bahsettiği **İsmâîl**, Kazvin'in meşhur simalarından Raziyüddîn Baba İftihârî'nin oğludur. İlhanlılar devrinde şiir ile tebârüz eden İsmâil-i Kazvînî, Ebû Saîd Han'ın salatanatı sırasında âhirete irtihâl etmiştir. Şâirin ekseri kasîde ve gazellerden mürekkep divanı, İngiltere'deki mecmua-i eş'ârda mukayyettir.[165] İsmâil-i Kazvînî'nin şiirleri arasında, tevhîd türünde kaleme alınmış bir gazele tesâdüf edilmektedir. (s. 363) Hitap tarîki ile söylenen bu gazel, sıfât ve zât unsurundan mürekkeptir. Kazvînî, Allâh'ın senâsında âciz kaldığını beyân ile şiirini tamamlar.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Kâsım-i Mâdih**, şahnâme vâdisine kadem basan şairlerdendir. J. Mole'nin beşinci, Zebîhullâh Safâ'nın yedinci asırda yaşadığını tahmin ettiği şâirin hüviyeti şimdilik meçhûldür. Kâsim-i Mâdih'in bilinen tek eseri, *Cihângîr-nâme* adlı mesnevîsidir.[166] 6062 beyitten müteşekkil olan eserde, Rüstem'in oğlu Cihângîr'in sergüzeşti hikâye edilir. Kâsım-i Mâdih mesnevîsine, iki beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 17) Bu kısa tevhîdi müteakip destanın tahkiyesine başlanır. *Cihângîr-nâme*'de yer alan onlarca mektuptan sadece ikisinin ibtidâsında tevhîde yer verilir. Bunların ilki Keykâvûs'un Cihângîr'e gönderdiği nâmenin ilk beytidir. (s. 210) Diğeri ise Rüstem'in oğlu Cihângîr'e yolladığı mektubun girişindeki iki beyittir. (s. 303)

Moğol istilâsının hemen akabinde zuhur eden **İmâmî-i Herevî**, XIII. asır Fars kıtası şairlerindendir. Karahitay, Salgurlu ve Kert hanedanın hizmetinde bulunan İmâmî; Melik Atâ Cüveynî ve Ulug Türkân Hatun gibi devrin nüfuz sahibi yöneticilerine medhiyyeler kaleme almıştır. Kendine mahsus üslûbu ile şiirde tebârüz eden şairin kâhir ekseriyeti medhiyyelerden mürekkep bir divanı vardır.[167] İmâmî'nin divanın ilk manzumesi, *der-vasf-i sîn* başlığını taşıyan 21 beyitlik kasîdedir. Kasidenin başlığındaki *sin* ifadesinin simyâ ilmine işaret ettiği kaydı düşülmüştür. Esâsen bu kasîde, simya ilmindeki arayışın Hakk'ı bulmaya teşbîh edildiği bir tevhîddir. (s. 62-4) Maddenin esrarına nüfuz kesbetmiş bir insanın sâfi cevhere ulaşma gayreti istiâresinde

[165] Emîne Mahallâtî, "Dîvân-i İsmail b. Baba Kazvînî: Serâyende-i Gumnâm ez-Evâhir-i Karn-i Heftom", *Mütûn-i Îrânî: Mecmû'a-i Risâlehây-i Fârisî u Arabî ez-Dânişverân-i Îrânî (ez-Âgâz-i Devre-i İslâmî tâ Pâyân-i Asr-i Timurî): Defter-i Yekom*, ed. Cevâd Beşerî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1390, s. 265-389.

[166] Ziyâüddîn Seccâdî (haz.), *Cihângîr-nâme: Surûde-i Kâsım-i Mâdih*, Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i Tahrân-Dânişgâh-i McGill, Tahrân 1380/2001.

[167] Hümâyûn Şehîdî (haz.), *Dîvân-i Kâmil-i Razıyuddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebîbekr Osmân İmâmî-i Herevî (Melikü'ş-Şu'arâ, Müteveffâ 686 H.K.): Kasâyid, Gazeliyyât, Rübâiyyât, Terkîbât, Tercî'ât u Şerh-i Zindegânî*, Sâzmân-i Çâp u İntişârât-i Alî Ekber İlmî, Tahrân [1343].

şâir, aklın rehberliğinde Allâh'ın varlığının künhüne vâkıf olma arayışını dile getirir. Sanatkârane bir üslupla kaleme alınan kasîde, zengin tasvirlerle müzeyyendir. Bu tevhîd kasîdesi, muhtevî olduğu ıstılah ve muhâkeme usulü ile kâmilen bir isbât-ı vâcip manzumesidir. Felsefî tefekkürün mahsûlü olan şiirin sonlarında, keyfiyeti ve mâhiyeti olmayan bir varlığın akıl ve ilim tarîki ile idrâk edilemeyeceğini söylenirr. İmâmî, bu sözlerini hayret makâmında dile getirmiştir. İmâmî'nin divanındaki ikinci tevhîd, dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 231) Vahdet-i vücûd fikrinin akisleri taşıyan bu manzume, klâsik tevhîd muhtevâsından uzaktır.

Aslen Horasanlı olan **Bedrüddîn b. Ömer-i Câcermî**, Fars kıtasında zuhur eden şairlerdendir. Isfahân hâkimi Şemsüddîn-i Cüveynî'nin maiyetinde bulunan şair, İmâmî-i Herevî ve Mecdüddîn-i Hemger'in muâsırıdır. "Meliküşşuarâ" unvanıyla yâd edilen Câcermî, musanna tarz kasîdeleri ile devrinde dikkatleri üzerine toplamıştır. Müstakil divanının âkıbeti şimdilik meçhul olan şairin oğlu tarafından tertip edilen *Mûnisü'l-Ahrâr* isimli mecmua-i eşʿârında pek çok şiirine tesâdüf edilmektedir. Bu şiirler arasında yer alan 35 beyitlik kasîdenin ilk 18 beyti tevhîddir. (s. 15-6) Temîd tarîkiyle söylenen tevhîdde, yaratıcı ve kâdir bir rab telâkkisi hâkimdir. Kasîdenin bâkîsi naʿt ve münâcâttır.

XIII. asrın büyük mutasavvıf şâirlerinden **Fahrüddîn-i Irakî**, 610/1213 yılında Hemedân'da dünyaya gelir. İlim ehli bir âilenin ferdi olan şâir, evvelâ medrese tarîkine sülük eder. Kısa bir süre sonra yolunu medreseden dergâha çevirir ve Kalenderîler arasına katılır. Sonrasında ise Multan'a giderek Sühreverdî meşâyihinden Bahâüddîn Zekeriyâ'ya intisap eder. Yaklaşık 25 yıl kaldığı Hindistan'da şeyhinin vefatının ardından postnişin olur. Fakat bu makâmda fazla kalmaz ve Anadolu diyarına gelir. Konya şehrinde Sadreddîn-i Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn ile mülâki olan Fahrüddîn-i Irakî, Selçuklu veziri Pervâne'nin daveti üzerine Tokat'a gelir ve buradaki hânkâhın şeyhi olur. Hâmisi olan vezirin katledildiği 1276 senesine kadar bu şehirde ikâmet ettikten sonra Mısır ve Şâm taraflarına geçer. 688/1289 yılında âhirete irtihâl eden Irâkî, Muhyiddîn İbnülarabî'nin merkadinin civarına defnedilir. Şâirin külliyâtı; hemen her nazım şeklinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divan, dehnâme tarzında kaleme

alınan *Uşşâk-nâme* ve *Leme'ât* ismini taşıyan mensûr-manzûm memzûç bir tasavvufî risâleden oluşmaktadır.[168]

Fahrüddîn-i Irakî'nin divânında tevhîd türünde kaleme alınmış yedi şiir vardır. Bu manzûmelerin ilki 29 beyitlik kasîdedir. (s. 91-2) "Endâhte" redifiyle teşkîl edilen tevhîd, muhâtaba üslûbuyla söylenmiştir. Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden şiir, ilâhî aşk mefhûmu etrafında şekillenmiştir. Deryâ, güneş ve ayna mazmûnlarından hareketle şâir, Hak Teâlâ'dan başka bir varlık olmadığını dile getirir. Etrafımızda gördüğümüz bütün eşyâ, onun tecellîgâhıdır. 28 beyitlik ikinci kasîde tevhîdi, aynı redif etrafında söylenmiştir. (s. 92-3) İlk mısraları müşterek olan bu iki şiir üslûp ve muhtevâ itibâriyle müşâhebet arz etmektedir.

Irakî'nin üç musammat tevhîdi vardır. Bu manzûmelerin ilki beyit sayıları değişen sekiz bendden müteşekkil terkîb-benddir. Bu terkîbin altıncı ve yedinci bendleri, tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 112-3) Divânın ikinci musammat tevhîdi, yedişer beyitlik yedi bentten müteşekkil tercîʿ-benttir. (s. 119-22) Bu manzûmenin tercîʿ-hânesi, cihânda senden gayrı kimse yoktur, senden başka ebedî varlık yoktur meâlindeki beyittir:

که به غیر از تو در جهان کس نیست جز تو موجود جاودان کس نیست

Cüneyd-i Bağdâdî'ye atfedilen, *leyse fi'd-dâri gayruhu deyyâr* sözünün tesîrinde kaleme alınmış bu beyit, şiirin esâs fikridir. Manzûme tamamıyla vahdet-i vüûd fikrine istinât etmektedir. Irakî'nin son musammat tevhîdi, beyit sayıfları farklılık gösteren 11 bendlik tercîʿ-benttir. (s. 122-7) "*Ki heme û-st her çi hest yakîn* / *Cân u cânân u dilber u dil u dîn*" tercîʿhaneli bu manzûme de vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir.

Irakî'nin divânında, tevhîd zemîninde kaleme alınmış iki gazel vardır. Beş beyitten ibâret olan ilk gazel, sûfîyâne bir edâyla söylenmiştir. (s. 223) "Ne-mîdânem" redifli ikinci gazel tevhîdi, 17 beyitten müteşekkildir. (s. 239-40) Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşıyan bu şiir, ilâhî aşk bahsi etrafında şekillenmiştir.

Dehnâme tarzının ilk nümûnelerinden olan *Uşşâk-nâme*, İlhanlı vezirlerinden Şemseddîn-i Cüveynî'ye ithâf edilmiştir. 1063 beyitten müteşekkil olan mesnevinin telîf

[168] Şeyh Fahrüddîn İbrâhîm-i Hemedânî (Mütehallıs be-Irâkî), *Külliyât: Şâmil-i Mukaddime-i Dîvân, Kasâyid, Mukatt'ât, Terkîbât, Tercî'ât, Gazeliyyât, Rubâiyyât, Aşk-nâme yâ Deh-nâme, Leme'ât, Istılâhât-i Tasavvuf*, haz. Saîd Nefîsî, Çâp-i Çehârom bâ-Tecdîd-i Nazar, İntişârât-i Kitabhâne-i Senâî, Tahrân 1338.

tarîhi bilinmemektedir. Irakî mesnevîsine 16 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 327) Allah'ın yaratıcılığı merkezinde şekillenen tevhîdde, sûfiyâne edâ hâkimdir. Mukaddime manzûmesini, insanın hangi cevherden hâsıl edildiğinin ele alındığı *ender-cevâhir-i insân* başlık bölüm takip eder. Şâir bu fasılda, insanın akıl yoluyla Allah'ın varlığını kavrayamayacağı sadedinde, 11 beyitlik tevhîde yer verilir. (s. 328) Şâir bu bölümü, Hazret-i Peygamberin *lâ uhsî senâ* hadis-i şerîfiyle tamamlar.

XIII. asrın başlarında dünyaya gelen **Saʿdî-i Şîrâzî**, hikemî şiir tarzının büyük üstadlarındandır. Moğol istilasının başladığı sıralarda Bağdat'a gelen şair, Nizâmiye Medresesi'nde ilim tahsîline başlar. Devrin meşhur âlim ve mutasavvıflarının rahlesinden geçen Saʿdî, asrın ortalarında Şîrâz'a döner. Salgurlu atabeklerinden Ebûbekîr'in oğlu Saʿd'ın maiyetinde kendisine yer bulan şair, İlhanlıların önemli bürokratlarından Cüveynî kardeşlerin himayesini de kazanır. Ömrünün son demlerini doğduğu şehrin yakınlarındaki hankâhta geçiren Şirâzî, 691/1292'te vefât eder. Klâsik şiir geleneğinde kendine mahsus üslup ve tarzıyla kendisinden sonra gelen şairler üzerinde büyük bir tesîr bırakan Saʿdînin eserleri külliyât hâlinde cemʿ edilmiştir.[169] Klâsik divan tertibinden farklı olarak şiirleri *kadîm, bedâyiʿ, tayyibât, havâtim, merâsî* şeklinde tasnif edilmiştir. Şâirin külliyatının önemli bir eseri olan *Bostân*, mesnevî şeklinde kaleme aldığı pendnâmesidir. Nasihatnâme özelliği taşıyan bir diğer eseri ise Arapça ve Farsça manzûm bölümleri havî olan mensûr *Gülistân*'ıdır. Külliyâtın diğer cüz'leri ise hikmet, siyâset ve irfân mevzularında telîf edilen risâlelerdir.

Saʿdî'nin pendnâme vâdisinde kaleme aldığı *Bostân*, türünün mükemmel nümûnelerindendir. 655/1256-7 yılında tamamlanan bu mesnevî, on bâbdân mürekkeptir. Salgurlu hâkimi Ebûbekir b. Saʿd b. Zengî'ye ithâf edilen eser, 4011 beyitten müteşekkildir. Saʿdî mesnevîsine, 68 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar.[170] (s. 305-7) Zât ve efʿâl unsurun hâkim olduğu tevhîd, tenzîhî karakteristik arz etmektedir. Şâirin pendnâme türündeki bir diğer eseri, manzûm ve mensûr olarak kaleme aldığı *Gülistân*'dır. Bu eserde manzûm tevhîde tesâdüf edilmez.

Saʿdî'nin divânında tevhîd hususiyetine sahip sekiz manzûme vardır. Divânın ilk manzûmesi, 86 beyitlik mukaddime kasîdesidir. Bu kasîdenin ilk 25 beyti tevhîddir. (s.

[169] Muslihiddîn Saʿdî, *Külliyât-i Sa'dî: Ez-rûy-i Nusha-i Fürûğî ve Sâir Nuseh-i Mu'teber*, haz. Muhammed Alî Fürûgî, terc. ve muk. Ebulkâsım-i Hâlet, Muessese-i Matbuâtî İlmî, Tahrân 1345.
[170] Bu tevhîd, Bostân'ın Gulâm-Hüseyn neşrinde bir beyit noksândır: Gulâm-Hüseyn Yûsufî (haz.), *Bustân-i Sa'dî (Sa'dî-nâme)*, İntişârât-i Encumen-i Ustâdân-i Zebân u Edebiyyât-i Fârisî, Tahran 1359, s. 1-4.

941) Efʿâl unsurun hâkim olduğu tevhîd bölümü, hikemî üslupla kaleme alınmıştır. Kasîde, Hz. Peygamber ve çâr yâr naʿtı ile devam eder ve müâcât ile hitâma erer. Saʿdî'nin ikinci kasîde tevhîdi 35 beyitten müteşekkildir. (s. 648-50) "Kerd" redifli bu tevhîd de efʿâl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. Divânın son kaside tevhîdi, 32 beyitik Arapça ve Farsça mülemmâ kasîdedir. (s. 719-21)

Saʿdînin *Tayyibât* olarak isimlendirdiği gazelliyat bölümünün ilk manzûmesi, zât ve efʿâl unsurundan mürekkep 14 beyitlik tevhîddir. (s. 757) *Bedâyi'* bölümünün ilk manzûmesi ise 12 beyitlik Arapça tevhîddir. (s. 967-8) *Havâtim*'deki ilk gazel de 14 beyitten ibâret bir tevhîddir. (s. 1069) Bu tevhîd muhâtaba üslbuyla söylenmiştir. Saʿdî-i Şirâzînin ilki beş, ikincisi üç beyitten oluşan iki kıtʿa tevhîdi daha vardır. (s. 1126, 1139-40)

Saʿdî-i Şirâzî muakkiplerinden olan **Seyf-i Ferganî**, XIII. asır Anadolu sahası şairlerindendir. Hayatı hakkında mahdut bilgilere sahip olduğumuz şâir, hayatının en uzun devresini Aksaray'da geçirmiştir. Bir müddet Tebrîz'de bulunan Ferganî, Hümâm-i Tebrîzî ile mülâkî olmuştur. 705/1306 yılından sonra vefat ettiği tahmin edilen şairin çoğunluğu ilâhiyat vadisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep hacimli divanı günümüze ulaşmıştır.[171]

Seyf-i Ferganî'nin divanının ilk manzûmesi, yedi beyitlik gazel tevhîdidir. (s. 3) "Ûst" redifli bu manzûme, zât tevhîdidir. *Fi't-tevhîd el-Bârî Te'âlâ* başlığını taşıyan ikinci manzûme, 31 beyitten müteşekkil tevhîddir. (s. 3-4) Hitap üslûyla söylenen kasîdede, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Peygamberimizin *lâ uhsî* hâdisine atıfta bulunan şâir, Hak Teâlâ'nın medh ü senâsında bulunmaktan âciz olduğunu dile getirir. Dîvânın üçüncü tevhîdi, dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 649-50) "Hoş" redifli bu manzûme, tabiât tasvîrleriyle müzeyyen olup ilâhî aşk etrafında şekillenmiştir. Şâirin *el-münâcât* başlığını taşıyan gazeli, tevhîd türünün hususiyetlerine sahip değildir. (s. 647-8)

Anadolu sahasının mutasavvıf şairlerinden **Sultan Veled**, Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî'nin büyük oğludur. 1226 yılında Lârende'de dünyaya gelen şair, dedesinin ismini taşır. Babası gibi evvela ilmiyeye sâlik olan Veled daha sonra Şems-i Tebrîzî'nin manevî terbiyesinde yetişir. Mevlana'nın vefatının akabinde sırasıyla Hüsâmüddîn

[171] Zebîhullâh Safâ (haz.), *Dîvân-i Seyfüddîn Muhammed-i Fergânî*, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1364.

Çelebi ve Kerîmüddîn-i Begtimur'a intisap eder. 1292 yılında babasının dergâhına postnişîn olur ve hâlifeleri vasıtasıyla Mevlevîlik'in Anadolu'da teessüs ve tevessüsünü sağlar. 1312'de âhirete irtihâl eden mutasavvıf şairin makâmına büyük oğlu Ulu Ârif Çelebi mirasçı olur. Sultan Veled, sadece tasavvuf yolunda değil şairlik mesleğinde de babasının muakkibi olur. Şairin Farsça, Arapça ve Türkçeyle söylediği şiirlerden mürekkep bir divanı vardır. Ayrıca *Veled-nâme (İbtidâ-nâme)*, *Rebâb-nâme* ve *İntihâ-nâme* isimlerini taşıyan üç mesnevîsi vardır. Şâirin divanında tevhîd türünde kaleme alınmış manzumeye tesâdüf edilmez.[172]

Sultan Veled'in ilk mesnevîsi *İbtidâ-nâme* namıyla da anılan *Veled-nâme*'dir.[173] 690/1291 yılında telîf edilen bu mesnevî, 9007 beyte bâliğdir. 165 başlık altında toplanan eser, Mevlelik tarîkatının teşekkül devrinin hatıralarını taşır. *İbtidâ-nâme*'de her bâbın başında, ilgili bölümün takdîm ve tavzîhi mahiyetinde mensûr bir mukaddime yer alır. Sultan Veled, eserine sebeb-i telif muhtevâsını haiz bir dibâce ile başladıktan sonra tevhîd bölüme geçer. Kısa bir mensûr tevhîdin ardından, 33 beyitlik manzume gelir. (s. 4-5) Zât ve sıfat unsuru etrafında şekillenen bu tevhîd mesnevîsi, tenzîhî karakteristiği hâizdir. Sultan Veled, Allâh'ı ulûhiyetine halel getirecek noksanlıklardan tenzîh eder.

Rebâb-nâme, şairin ikinci mesnevîsidir.[174] 700/1301 yılında tamamlanan bu mesnevî, 8124 beyitten müteşekkildir. Bazı mensur bölümleri havi olan *Rebâb-nâme,* 143 fasıldan mürekkeptir. Mevlânâ Celâleddîn'in *Mesnevî-i Şerîf*'indeki ney'in yerini, bu eserde rebâb almıştır. Sultan Veled, rebâbın sesine kulak vererek esrâr-ı ilâhîyi şerh yoluna gitmiştir. Şairin bu mesnevîsinde de her bölümün başında mensûr bir takdim bulunmaktadır. *Rebâb-nâme*'in ilk bâbı 108 beyitten müteşekkildir. Bu mukaddimenin ilk 23 beyti, rebâbın lisanından söylenmiş bir zât ve ef'âl tevhîdidir. (s. 5-6) Rebâb, cümle kâinâtın Hakk'ın âsârıyla memlû olduğunu dile getirir. Nazar sahibi her insan görünen nakışta, görünmeyen bir rabbin varlığına kâil olur.

---

[172] Sultân Veled (Bahâüddin Muhammed-i Belhî), *Dîvân: Şâmil-i Kasâyid, Gazeliyyât, Kıta'ât, Terkîbât, Eş'âr-i Turkî, Eş'âr-i Arabî, Musammat, Rübâiyyât*, haz. Asgâr Rabbânî (Hamîd), bâ-mukaddime-i Saîd Nefîsî, Kitâbfürûşî-i Rûdekî, Tahrân 1338.

[173] Sultân Veled, *Veled-nâme,* be-tashîh-i Celâleddîn Humâyî, be-ihtimâm-i Mâhduht Bânû Humâyî, Müessese-i Neşr-i Humâ, Tahrân 1376. Bu mesnevinin tercümesi için bkz. Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği Yay., Ankara 1976.

[174] Sultân Veled (Ferzend-i Mevlânâ Celâleddîn-i Mevlevî), *Rebâb-nâme*, haz. Alî Sultânî Gerd Ferâmerzî, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1359. Bu mesnevinin Türkçe tercümesinin sadeleştirilmiş neşri için bkz. Sultân Veled, *Rebâb-nâme*, terc. Niğdeli Hakkı Eroğlu, haz. Amber Güneysel, İsmail Koçak, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya 2012. Niğdeli Hakkı'nın tercümeye esas aldığı Rebâb-nâme, dîbâce dahil 106 fasıldan mürekkeptir.

Rebâbnâme'nin 36. bâbı, Hazret-i Peygamber'in "Allah'ın âsârını düşünün fakat zâtını tefekkür etmeyin" hadîs-i şerîfinin şerhindedir. 60 beyitten müteşekkil bu bölüm, sûfiyâne bir edâ ile söylenmiş isbât-ı vâcip tevhîdidir. (s. 101-4) Zengin tasvirlerle müzeyyen olan tevhîdde, varlık aynasına akseden nakışların Hakk'ın varlığına işaret ettiği dile getirilir. Klâsik şiirde kaleme alınan tevhîdlerin fikrî arka plânında, bu hadisin büyük bir tesîri vardır. Zâtı itibariyle Allâh'ın tasvvurdan münezzeh olduğuna işaret eden bu hadiste, onun âsârına dikkat nazarı ile bakmayı tavsiye etmektedir.

Rebâbnâme'nin üçüncü tevhîdi, Allah'ın hem âşık hem maʿşûk oluşunun şerhedildiği bâbda karşımıza çıkar. Bu babın ilk 11 beyti vahdet-i vücud fikri etrafında söylenmiş bir tevhîddir. (s. 109) *Rebâb-nâme*'nin 56. babında, yaratılıştaki kesretin Hakk'ın vahdâniyetine halel getirmediği üzerinde durulur. Bu bölümün ilk 13 beyti, tevhîd muhtevâsına sahiptir. (s. 172-3)

Sultan Veled'in son mesnevîsi, *İntihâ-nâme*'dir.[175] 7083 beyitten müteşekkil mesnevîde, Mevlevîlik âyin ve adabına dair kayıtlar mevcuttur. 120 başlık altında toplanan eserde, her babın girişinde mensûr bir takdim yer alır. *İntihâ-nâme*'nin ilk bâbında şair, evliyanın Allâh'ın isminde Hakk'ı gördüğünü zira Allâh'ın isimlerinden ayrı olmadığını izah eder. 70 beyitten müteşekkil bu manzumenin ilk iki beyti takdîm, sonrasındaki 19 beyti ise tevhîddir. (s. 4-5) Mevzuun muhtevâsına muvâfık olarak tevhîd bölümünde, Allâh'ın esmâ ve sıfatları zikredilir. Hak Teâlâ'nın Azîm, Latîf, Kerîm, Halîm ve Rahîm isimleri etrafında manzume şekillenir. Sultan Veled, Allâh'ın vasıflarının isimlerinden hareketle analşılabileceğini söylerek tevhîd bölümünü tamamlar ve esmâ-i ilâhiyyenin hikmet ve remizlerini şerh etmeye başlar.

İlhanlı sahasının meşhur şâirlerinden **Hümâm-i Tebrîzî**, 636/1240 yılında tevellüt etmiştir. Melik Ata el-Cüveynî'nin kardeşi Şemsüddîn-i Sâhib-divân'ın dostu olan şâir, bazı devlet vazifeleri haricinde ekseriyetle doğduğu şehirdeki irşâd faaliyetleri ile ömrünü geçirmiştir. 713-4/1313-4 yılları arasında öldüğü kaydedilen Hümâm, kendi hankâhının civarına defnedilmiştir. Farsça ve Arapçayı telîf lisanı olarak kullanan şairin ekseri gazellerden mürekkep divanı ve dehnâme tarzında kaleme aldığı *Sohbet-nâme*'si vardır.[176]

[175] Sultân Veled, *İntihâ-nâme*, haz. Muhammed Alî Hızânedarlu, İntişârât-i Revzene, Tahrân 1376.
[176] Hümâm-i Tebrîzî, *Dîvân*, haz. Reşîd Ayvazî, İntişârât-i Müessese-i Târîh u Ferheng-i Îrân, Tebrîz 1351.

Hümâm'ın divanında Farsça olarak kaleme alınmış dört gazel tevhîdi vardır. (s. 29-31) Bu gazellerden ikincisi "mâ", sonuncusu ise "âmede" rediflidir. Sûfiyâne *telâkki*lerin hâkim olduğu şiirler, ilki hariç hitap tarîki ile söylenmiştir. Hümâm'ın manzumeleri arasında üç beyitlik bir kıta tevhîdine de tesâdüf edilmektedir. (s. 20) Bu kıta tevhîdi tenzîhî karakteristiği ile dikkati çekmektedir. Şairin divanındaki son tevhîd, mesnevîyyâtı arasındadır. 108 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî tevhîdî, fikrî yönden oldukça kuvvetli olup yer yer isbât-ı vâcip hususiyeti arz etmektedir. (s. 225-30) Allâh'ın sıfatlarının zikri ile manzumesine başlayan şair sözlerine kelime-i tevhîdin esarırın şerhi ile devam eder. Akıl ile idrak edilmekten münezzeh bir varlık telâkkisinin hâkim olduğu şiirde, takdîs ön plandadır. Hümâm'ın arapça şiirleri arasında da ikisi iki, bir dört beyitlik üç kıta tevhîdi vardırdır. (s. 11) Hümâm-i Tebrîzî'nin dehnâme türündeki *Sohbet-nâme*'si 17 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzumenin ilk sekiz beyti tevhîd bâkîsi, Hz. Peygamber ve çâryâr naʿtı ile münâcâttır. (s. 59)

XIII. asrın evsâtında dünyaya gelen **Nizârî-i Kuhistânî**, Horasan mıntıkasında zuhur etmiş şairlerdendir. Herat merkezli Kert emirlerinin mâiyyetinde bulunan ve onların mâdihliğini yapan şair, meşhur İlhanlı veziri Şemsüddîn Sâhib-divân-i Cüveynî ile de karâbet tesis etmiştir.[177] Şia akidesine bağlı olduğunda tereddüt bulunmayan şairin İsmâilî olarak gösterilmesi tashihe muhtaç görünmektedir. 720/1320 senesinde âhirete irtihâl eden Nizârî'nin oldukça hacim bir divanını vardır. Ayrıca şâir; *Sefer-nâme*, *Edeb-nâme*, *Şeb u Rûz*, *Ezher u Mezher* ve *Destûr-nâme* isimlerini taşıyan beş mesnevînin sâhibidir.

Nizârî'nin gazellerden mürekkep divânı neşredilmiştir.[178] Şâirin bu divânında iki tevhîde tesâdüf edilmektedir. Bu manzûmelerin ilki "mâ" redifli olup 11 beyitten müteşekkildir. (s. 485-6) İkinci gazel tevhîdi ise 10 beyitten müteşekkildir. (s. 993) "Ne-guncid" redifli bu gazel, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşımaktadır. Lirik bir üslûpla söylenen bu şiir, Nizârî'nin sanatkârâne cephesine ışık tutmaktadır.

Edeb-nâme, Kuhistânî'nin didaktik mesnevîlerindendir.[179] 695/1295 yılında kaleme alınan bu mesnevî, Kert emirlerinden Şemsüddîn Alîşâh'a takdim edilmiştir.

[177] Nizârî-i Kuhistânî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki malumât için bkz. Orhan Bilgin, "Nizârî, Hayatı ve Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Şarkiyat Mecmuası*, S. 7, İstanbul, 1972, s. 49-58.
[178] Mezâhir Musaffâ (haz.), *Metn-i İntikâdî-i Dîvân-i Hakîm Nizârî-i Kuhistânî: Ber-esâs-i Deh Nüsha, Noh Nüsha-i Hattî-i Mu'teber-i Kohen-sâl u Metn-i Maşin-şode-i Risâle-i Doktora (Doktor Seyyid Alî Rızâ Müctehid-zâde)*, 2 C., be-ihtimâm-i Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i İlmî, Tahrân 1371.
[179] Hakîm Nizârî-i Kuhistânî, *Edeb-nâme*, haz. Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i Hîrmend, Tahrân 1394.

Pendnâme hususiyeti taşıyan *Edeb-nâme*'nin tenkitli metni 2221 beyte ulaşmaktadır. Nizârî mesnevîsine yirmi beyitlik tevhîd manzumesi ile başlar. (s. 14)

Kuhistânî'nin üçüncü mesnevîsi, münâzârâ üslubunda kaleme alınan *Rûz u Şeb*'dir.[180] 1300 yılında telif edilen bu mesnevî, 546 beyiten müteşekkildir. Şemseddîn Alîşâh'a nevruz hediyyesi olarak takdim edilen eser, alegorik bir mahiyet arz etmektedir. Şâir *Rûz u Şeb*'ine 28 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 37-40) Bu tevhîd manzumesinin 8-21 beyitleri arasında, peygamberlerin tevhîd mücadelesinden bahsedilmiştir. İstitrat hususiyeti taşıyan bu bölümün ardından hitap tarihi ile Allâh'ın vasfedilmekten münezzeh olduğu dile getirilir. Mukaddime manzumeleri münâcât ve naʿt ile devam eder.

Ezher u Mezher, Kuhistânî'nin en hacimli mesnevîsidir.[181] Âşık Mezher ile maşûk Ezher arasındaki hakîkî aşkı mevzu alan bu eser, Nizâmî'nin *Husrev u Şîrîn*'inin tesiri altında kaleme alınmıştır. Tasavvufî remizlerle memlû olan bu eser, 700/1300 yılında tamamlanmıştır. Tenkitli metni 10612 beyte bâliğ olan *Ezher u Mezher*, bir yıldan kısa bir sürede tamamlanmıştır. Nizârî mesnevîsine 119 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu manzumenin ilk 99 beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 51-5) Mesnevide müstakil bir münacat bölümü bulunmaktadır. Nizarî-i Kuhistânî'nin sanatkârane cephesinin akislerini taşıyan bu şiirde, tanrının akıl ile idrâk ve lisân ile tavsiften münezzeh olduğunu dile getirilir. Hitap tarîki ile kaleme alınan tevhîdde, muhtevâya nisbetle oldukça lirik bir edâ yakalanmıştır. Felekiyyât tasvirlerinin hâkim olduğu şiirde, tenzîh ve teşbîh iç içe geçmiştir.

Destûr-nâme, Nizârî-i Kuhistânî'nin son mesnevîsidir.[182] 576 beyitten müteşekkil olan mesnevînin telif tarihi bilinmemektedir. İşret meclisinin âdâbı anlatıldığı eserine şair, sekiz beyitlik zât tevhîdi başlangıç yapar. (s. 259) Mukaddime manzumeleri naʿt ve münâcât ile devam eder.

Mevlana Celaleddîn'in oğlu Sultan Veled ile Hüsâmeddîn-i Zerkûb'un kızı Fâtıma Hatun'un evlâdı olan **Ulu Ârif Çelebi**, 1272 yılında Konya'da dünyaya

[180] Nizârî-i Kuhistânî, *Mesnevî-i Rûz u Şeb*, haz. Nasrullâh Pûr-cevâdî, Neşr-i Ney, Tahrân 1375. Bu metin üzerine Türkiye'de yapılmış bir yüksek lisans çalışması için bkz. Zeliha Yaman Alban, *Nizârî-i Kuhistânî'nin Rûz u Şeb Mesnevîsi: İnceleme ve Transkripsiyonlu Metin*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2012.

[181] Hakîm Nizârî-i Kuhistânî, *Mesnevî-i Ezher u Mezher*, haz. Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i Hîrmend, Tahrân 1394.

[182] Mezâhir Musaffâ (haz.), "Destûr-nâme", *Metn-i İntikâdî-i Dîvân-i Hakîm Nizârî-i Kuhistânî*, be-ihtimâm-i Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i İlmî, Tahrân 1371, s. 257-299.

gelmiştir. Çocukluk ve yetişme devresi hakkında bilgi sahibi olamadığımız şair, lâkâydî ve rind bir tabiata sahiptir. Babasının vefatıyla postnişîn olan Çelebi, 1320 yılında âhirete irtihâl eder. Şâirin yüz kadar manzumeyi ihtiva eden küçük bir divanı vardır.[183] Ulu Ârif'in manzûmeleri arasında tevhîd türünde kaleme alınmış iki manzûme vardır. Bu şiirlerin ilki dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 68-9, 328-30) Diğer tevhîdi ise 21 beyitten müteşşekil olan kasîdesidir. (s. 109-11, 481-6) "Tuyî" redifli bu şiir, vahdet-i vücûd zemîninde söylenmiştir.

İlhanlılar devrinde zuhur eden **Hasan-ı Kâşî**, ehl-i beyt muhibbi şairlerdendir. Sultan Muhammed Hudâbende ve Ebû Saîd dönemlerini idrâk eden şairin 1340 yılında hayatta olduğu bilinmektedir. Hasan-ı Kâşânî'nin bilinen tek eseri divanıdır.[184] Şâirin divanındaki tek tevhîd 25 beyitlik kasîdedir. (s. 132-3) Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîdde, tenzîhî karakteristik ağır basmaktadır.

Kertlilerin hâkimiyet sahası olan Herat bölgesinde zuhur eden **Emîr Hüseynî**, XIII. asrın ortalarında dünyaya gelmiştir. Aslen Gurlu olan şair, ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği Herat dolayısıyla "Herevî" olarak anılır. Evvelâ medrese tarîkine sülûk eden Hüseynî, daha sonra tasavvuf yoluna müteveccih olur ve Bahâüddîn Zekeriyâ-yi Multânî'ye intisap eder. 717-8/1317-8 civarında dünyasını değiştiren şairin *Zâdu'l-Müsâfirîn*, *Kenzü'r-Rümûz* ve *Sî-nâme* isimlerini taşıyan üç mesnevîsi vardır.[185] Şâirin divânı olmamakla birlikte *Penc-genc* olarak anılan beş kasîdeden mürekkep bir mecmuası vardır.[186] Marifet ve hikmet bahislerini havî olan bu kasîdelerden hiç biri, tevhîd türü özelliğine sahip değildir. Emîr Hüseynî'nin ayrıca *Nüzhetü'l-Ervâh* ve *Tarabu'l-Mecâlis* adlarını taşıyan ve mensûr olarak kaleme alınmış iki eseri daha vardır. Bu iki eser de Türkçeye tercüme edilmiştir.

Telîf tarihi bilinmeyen *Kenzu'r-Rümûz*, 922 beyitten müteşekkildir. İrfân ve marifet bahislerinin ele alındığı bu eser, didaktik bir üslupla keleme alınmıştır. Herevî mesnevîsine söz ve mânânın vasfında söylenmiş dokuz beyitlik mukaddime ile başlar. Hemen ardından 59 beyitlik tevhîd manzumesi gelir. (s. 17-21) *Fî't-tevhîd* başlığı ile

[183] Mehmet Vanlıoğlu, *Ulu Ârif Çelebi ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1991; İbrahim Kunt, Mehmet Vanlıoğlu (haz.), *Ulu Ârif Çelebi Dîvânı: Tenkitli Metin ve Tercüme*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Konya 2013.
[184] Seyyîd Abbâs Rustâhîz (haz.), *Dîvân-i Hasan-i Kâşî: Sürûde-i Kemâleddîn Hasan bin Mahmûd-i Kâşî (Şâir u Ârif-i Şi'î, Sudde-i 7-8 Kamerî)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1388.
[185] Seyyid Muhammed Turâbî (haz.), *Mesnevîhây-i İrfânî-i Emîr Huseyn-i Herevî: Kenzu'r-Rumûz, Zâdu'l-Musâfirîn, Sî-nâme,* Muessese-i İntişârât u Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1371.
[186] Emîr Hüseyn-i Herevî, *Penç Genc*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 4870, vr. 265b-274a.

takdim edilen bu manzume, tenzîhî üslûbun hâkim olduğu bir tevhîddir. Tasavvufî remizlerle örülen şiirde, bir hayli âyet ve hadîs iktibâs edilmiştir. *Kenzu'r-Rümûz*'un *der-beyân-i kelîme-i şahâdet* bölümü 15 beyitten müteşekkil olup *lâ ilâhe illallah* sözünün şerhi etrafında oluşturulmuştur. Bu bölüm tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 33) Bir sonraki bölüm olan *der-beyân-i tevhîd* bölümün ibtidasındaki ilk 12 beyit, tevhîd özelliği sahiptir. (s. 38-9) Tanrıyı noksanlık ifadelerinden tenzîh eden şair, onun akıl yoluyla idrak edilemeyeceğini de dile getirir.

Yaklaşık 1400 beyitten oluşan *Zâdü'l-Müsâfirîn* tasavvuf zemininde kaleme alınmıştır. Sekiz fasıldan mürekkep olan eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Tarikat usûl ve adabının yanı sıra merâtib-i sufiyye mevzularına mesnevîde yer verilmiştir. Hüseyn-i Herevî mesnevîsine 72 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 73-6) Hitap tarîki ile söylenen manzume, zât ve sıfât unsuru etrafında şekillenmiştir. Tanrının tavsiften münezzeh olduğu, peygamberimizin *lâ uhsî senâ* hadisine atıfla dile getirilmiştir. Şair ayrıca bütün dinlerde tevhîdi söylenenin Allâh olduğunu beyan eder. Her kavim kendi lisanınca Hakk'ı zikretmekte ve ona ibadet etmektedir. Tevhîdin son bölümlerinde Allah'ın sıfatlarının isbatı ve zâtının gayrısı olmadığı üzerinde durulur. *Zâdü'l-Müsâfirîn*'inin ilk makâlesi, *der-tenzîh u takdis-i Hak Teâlâ*'dır. Kısa bir mukaddime ile başlayan bölüm hikâyelerle devam eder. Bu bâbda, tür hususiyeti arzeden manzumeye tesadüf edilmemektir.

Türkçeye de çevrilen *Sî-nâme*, Emir Hüseyin'in dehnâme vâdisindeki mesnevîsidir. 1238 beyte bâliğ olan mesnevî, âşık ve maşûk arasındaki münâzara etrâfında şekillenir. *Sî-nâme,* 32 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 141-2) Mesnevi, münâcât ve naʿt bölümleriyle devam eder.

Tasavvuf edebiyatının mühim simâlarından olan **Mahmûd Şebüsterî,** XIII. asrın sonlarında Tebrîz hudutları dâhilindeki nisbesini taşıdığı köyde dünyaya gelir. İlhanlılar'ın hüküm sürdüğü bir coğrafyada tebârüz eden şair, devrin sosyal ve siyasî gâilesinden uzak bir hayat sürer. 33 yıllık ömrüne dört eser sığdıran Şebüsterî, 720-1320-1 yılında âhirete irtihâl eden. Şairin ismiyle özdeşleşen *Gülşen-i Râz* ile *Saʿâdet-nâme* isimlerini taşıyan iki mesnevîsi vardır.

Tasavvufî remiz ve ıstılahların şerhedildiği *Gülşen-i Râz*, Horasan sahası mutasavvıflarından Emîr Hüseynî tarafından gönderilen sûallare cevap olmak üzere

vücuda getirilir.[187] 717/137-8 yılında tamamlanan mesnevî, 1004 beyitten müteşekkildir. Şebüsterî, 31 beyitlik bir mukaddime manzumesi ile eserine âğaz eder. Bu mukaddimenin, ilk dört beyti tevhîddir. (s. 67, 59) Varlıkların zuhûru bahsiyle devam eden manzume, nasihatâmiz beyitlerle tamamlanır.

Gülşen-i Râz'da yer alan ilk sual, insandaki tefekkürün mâhiyeti üzerinedir. Şebüsteri bu soruyu, 24 beyitle cevaplandırır. Bu bölümde isbât-ı vâip bahislerine temas edilmekle birlikte, tevhîd türü olarak değerlendirmeye imkân tanımamaktadır. Fakat bu bölümün *temsîl* kısmında, beş beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 70-1, 63) Eserdeki ikinci soru ise tefekkürün şartlarının neler olduğudur. Şebüsterî bu suâle verdiği cevabında, Hazret-i Bârî'nin ancak sıfatlarının tefekkür edilebileceğini, zatının ise tefekkürden münezzeh bulunduğunu altı beyit ile ifade eder. (s. 71, 64) Bu ifadelerin yer aldığı bölüm tevhîd hususiyeti arz eder.

Kâidetü'l-fikr fi-âfâk başlığını taşıyan 31 beyitlik bölüm, isbât-ı vâcip hususiyeti arzeden bir tevhîddir. (s. 77-8, 69-70) Felek tasvirleriyle tezyîn edilen bu manzumede, cümle âsârda müessirin varlığından nişân bulunduğu dile getirilir. Nizâm deliline mürâcaat eden şair, kâinattaki mükkemmelliğin yaratıcı bir tanrıya muhtaç olduğunu söyler. *Kâidetü'l-fikr fi'l-enfüs* başlıklı, 28 beyitlik bölüm de tevhîd hususiyeti taşımaktadır. Bu manzumesinde şair nazarlarını kâinata değil, insanın özüne çevirmiştir. Gözle temâşâ edilen manzaradan elde edilecek tecrübenin insanın bizatihi kendi derununa yöneldiğinde de kazanabileceğini dile getirir. Vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşıyan bu manzumede, esmâ nazariyesine de telmihte bulunulmuştur.

Şebüsterî'nin diğer manzum eseri *Sa'âdet-nâme*'sidir.[188] Sekiz bâb ve 3 bin beyit olarak plânlanan bu mesnevî, şimdiki hâlinde dört bölüm ve 1571 beyitten ibârettir. İtikâdî bahisleri havî olan bu eserinde Şebüsteri, *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakka'l-yakîn* başlıkları altında meseleleri ele alır. Bunlar sırasıyla aklî nazar, kelâm ve tasavvufa tekâbül etmektedir. Her bölümün sonunda; dâlâlet üzere olan fikirler,

[187] Samed Muvahhid (haz.), *Mecmu'a-i Âsâr-i Şeyh Mahmûd-i Şebüsterî: Gülşen-i Râz, Sa'âdet-nâme, Hakka'l-Yakîn, Mir'atü'l-Muhakkıkîn, Merâtibu'l-Ârifîn*, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1371; Şebüsterî, *Gülşen-i Râz: Tashîh-i İntikâdî ve Mütâlaa der-Akâyid u İrfan-i Şeyh Mahmûd Şebüsterî*, haz. Muhammed Beşîr Enver Ebûherî, Merkez-i Tahkîkât-ı Fârisî-i İran ve Pakistan, İslamâbâd 1386/1428/2007.

[188] Samed Muvahhid (haz.), *Mecmu'a-i Âsâr-i Şeyh Mahmûd-i Şebüsterî: Gülşen-i Râz, Sa'âdet-nâme, Hakka'l-Yakîn, Mir'atü'l-Muhakkıkîn, Merâtibu'l-Ârifîn*, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1371. Şebüsterî'nin *Sa'âdet-nâme*'si ile iki mensûr risalesi üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Mehmet Temelli, *Mahmûd-u Şebüsterî: Hayatı, Görüşleri*, Üç Risalesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

dalâlü'l-mübîn başlığı altında tenkîd edilir. Şâir, bahisleri izâh sadedinde temsîl ve hikâyelere de yer verir.

Şebüsterî *Sa'âdet-nâme*'sine 33 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti tevhîddir. (s. 149) Mukaddimesine Ehl-i Sünnet mezhebinin vasıfları ile devam eden şair, sözlerini Hz. Peygamber ve ashabına salât u selâmla tamamlar. Mesnevinin ilk bâbı, *fî ma'rifeti zâti Vâcibu'l-Vücûd Teâlâ ve tekaddes*'tir. *İlme'l-yakîn* bölümünün ilk dört beytinde, Allâh'ın zatının beş beyitlik bir tevhîdi yer alır. (s. 157) Şair, cümle eşyanın kendi lisanınca Sâniʿin varlığına şehâdet ettiğini dile getirir. Şebüsteri sözlerine, naklin akıldan önce geldiğini ifâde ile devam eder. Hemen ardından Gazzâlî'ye atıfta bulunarak hudûs delîlini zikreder. Bu bahsin 12 beyitlik *ayne'l-yakîn* bölümü, isbât-ı vâcip zemininde bir tevhîddir. (s. 158) Şebüsterî bir önceki bölümde telmihte bulunduğu ayeti te'kît etmek üzere, imkân deliline mürâcaat eder.

Sa'âdet-nâme'nin bir sonraki bölümü, *fî tevhîdihi Te'âlâ*'dır. Bu faslın *ilmelyakîn*i, yedi beyitlik tevhîddir. (s. 164) Şebüsterî, *İhlâs* Sûresi'ne telmihte bulunarak Allâh'ın vahdâniyetini dile getirir. Onun ehad oluşu sayı itibariyle değil, misilsiz olması yönüyledir. *Aynelyakîn* kısmında Allâh'ın vahdaniyeti, temânuʿ deliline mürâcât ile isbat edilir. Bu bölüm, isbat-ı vahdâniyet hüviyetine sahip olmakla beraber tür özelliği göstermez. *Hakkalyakîn* bahsi ise 12 beyitten müteşekkil bir zât ve sıfât tevhîdidir. (s. 165) Hitap tarîki ile söylenen bu manzumede, Allâh'ın sıfatlarının zatının aynısı ya da gayrısı olmadığı dile getirilir. Bu bölümün *tahkik*inde, Allâh'ın vahdaniyetinin sayı cihetiyle olmadığı ve onun varlığının kesreti kabul etmediği dile getirir. Efâl ve sıfattaki çokluğunun Hakk'ın zâtında teaddüde imkân tanımadığını, bunun misâle nispetle olduğunu ifâde edilir. Bu manzumenin ilk 11 beyti tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 166)

İlk bâbın üçüncü bölümü, *fî tenzîhi zâtihi Teâlâ ve tekaddes*'tir. Bu bölümün *ilmelyakîn*i, 12 beyitlik bir zât tevhîdidir. (s. 173) Şâir Allâh'ın zâtını, sâir varlıklardan tenzîh eder. Hak Teâlâ, cevher ve araz değildir, ona mekân ve cihet de atfedilemez. Allâh, akıl yoluyla idrâk ve ihâta edilmekten de münezzehtir. Şebüsterî, tanrının zatının yine kendisi tarafından kemâliyle bilinebileceğini dile getirerek sözlerini tamamlar. Şebüsterî bu bölümün *aynelyakîn*inde, hudûs deliline istinaden 14 beyitlik isbât-ı vâcip

tevhîdi söyler. (s. 173) Allâh'ın zâtı kemâl üzeredir, onda hiçbir noksanlık bulunmadığı gibi değişiklik de ârız olmaz.

Sa'âdet-nâme'nin ikinci bâbı, *fî sıfâtihi Te'âlâ ve tekaddes*'dir. Bu bâbın ilk bölümü, Allâh'ın sıfatlarının ispatı bahsindedir. Şebüsterî bu bölümünün *ilmelyakîn*ini, mevzuun takdîmi olarak kaleme almıştır. Bu sebeple tevhîd değildir. Dört beyitlik *aynelyakîn* ise kemâl sıfatların zorunluluğu merkezinde bir tevhîddir. (s. 184) Şâir ayrıca, Hakk'ın sıfatlarının zatının aynısı ya da gayrısı olmadığını dile getirir. *Hakkalyakîn*in ilk dört beyti, bir sıfat tevhîdidir. (s. 184) Şâir Allâh'ın sıfatlarının fiilleri üzerinden idrâk edildiğini dile getirir. Tevhîd bölümünün devamında, felsefeciler gibi tatile, kelâmcılar gibi teşbîhe yönelmemek gerektiğini ifade eder.

Şebüsterî sırasıyla Allâh'ın kemâl sıfatlarını tefsire başlar. Evvelâ kudret sıfatı üzerinde durur. Bu bölümde *ilmelyakîn, aynelyakîn* ve *hakkalyakîn* başlıkları altında üç tevhîde yer verilir. (s. 189-90) Allâh'ın sonsuz bir kudretin sahibi olduğunu dile getiren şair, onun ilmi ile kudreti arasında hiçbir mesâfe olmadığını söyler. Şebüsterî yine bu bahis içinde, sudur nazariyesini eleştirir. Kudret sıfatından sonra ilme intikâl edilir. Bu faslın *ilmelyakîn*i, dört beyitlik bir tevhîddir. (s. 195) Allâh'ın irâde sıfatının ele alındığı bölümdeki *ilmelyakîn*in ilk dört beyti de tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 197) *Aynelyakîn* ve *hakkalyakîn* manzumeleri ise tür özelliği göstermemektedir. Şöyle ki bu bölümlerde müstakillen fiilin mâhiyeti ve hüsün-kubuh meselesi üzerinde durulmaktadır. Şebüsterî hayat, semiʿ ve basar sıfatlarını aynı başlık altında değerlendirir. Bu bahsin *ilmelyakîn*i iki beyitlik bir tevhîddir. (s. 202) *Aynelyakîn*de ise kısaca zikrettiği sıfatların izâh ve tefsirini yapar. Bu bölüm yedi beyitlik tevhîddir. (s. 202) Şâir hayat, semiʿ ve basar sıfatlarının ilim ile irtibatına da temâs eder. Şebüsterî son olarak Allâh'ın kelâm sıfatı bahsini ele alır. Bu bölümün de sadece üç beyitlik *ilmelyakîn*i tevhîd olarak değerlendirilebilir. (s. 204)

Mesnevinin üçüncü bâbı, Allâh'ın isimlerini meselesine tahsîs edilmiştir. Şebüsterî, Allâh'tan başka bütün isimlerin sıfat isimleri olduğunu dile getirir. Ardından esmâülhüsnâ ve ism-i azâm bahislerine temâs eder. Bu bâpta tevhîd hususiyeti gösteren bölüm bulunmamaktadır.

Sa'âdet-nâme'nin dördüncü bâbı, Allâh'ın fiillerini konu almaktadır. Bu bâbın ilk bahsi cebir ve kader meselesi etrafındadır. Şebüsterî bu bölümde iyi ve kötü bütün

fillerin yaratıcısının Allâh olduğunu dile getirir. Bu bahiste tevhîd hususiyeti arzeden manzume bulunmamaktadır. Bu bâbın ikinci bölümünde, Allâh'ın fiillerinin bir murâda mebnî olmadığı ve mükâfât ile cezanın amele nisbetle tayin edilmediği bahsi üzerinde durulur. Bu bahsin *ilmelyakîn*i, yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 220) Bu bâbın üçüncü faslı, âlemin hudûsunun isbatı meyânındır. Kısmî tevhîd unsurları ihtivâ etmekle birlikte, bu bölüm tür özelliği taşımamaktadır. Şebüsterî dördüncü bölümde âlemin mebdei meselesini izâh eder. Bu bölümün *ilmelyakîn*i 13 beyitten müteşekkil bir ef'âl tevhîdidir. (s. 225) *Sa'âdet-nâme*'nin son tevhîdi ise bu bâbın rızık faslında karşımıza çıkar. Bu bölümün *ilmelyakîn*inin ilk altı beyti zât tevhîdidir. (s. 333)

Hindistan kıtasının hiç şüphesiz ki en velût şâiri olan **Emîr Husrev-i Dihlevî**, XIII. asrın ortalarında Mumînâbâd'da dünyaya gelir. Aslen Maverâünnehir'de meskûn Laçin boyuna mensup olan şairin babası Seyfeddîn Mahmûd, Moğol istilasının zuhurunun ardından Belh üzerinden Delhi'ye gelmiştir. Şemseddîn İltutmuş'un hizmetine giren Mahmûd, zamanla ikta' sahibi bir bey olur. Küçük yaşta zekâsı ile dikkatleri üzerine çeken Husrev, dedesi İmâdülmülk'ün himayesinde yetişir. Çocukluk evânında şiirle ilgilenmeye başlayan şair, 19 yaşında ilk divanını tertip eder. Siyasî hâkimiyetin sürekli el değiştirdiği Hindistan'da macerâlı bir hayat süren Emîr Husrev, eserlerinin önemli bir bölümü Sultan Alâeddîn Halacî ve Mübârek Şâh devirlerinde vücûda getirir. Ömrünün son demlerinde Nizâmüddîn Evliyâ'ya intisap eden şair, 1325 yılında Delhi'de bekâ âlemine göçer.

Klâsik edebiyatının en velut isimlerinden olan Emîr Husrev'in *Tuhfetü's-Sığâr*, *Vasatu'l-Hayât*, *Gurretü'l-Kemâl*, *Bakıyye-i Nakiyye* ve *Nihâyetü'l-Kemâl* isimlerini taşıyan beş divanı vardır. Gazel tarzında Sadî'nin muakkibi olan Emîr Husrev; şiirlerin kaleme alınış tarihine göre divân tasnif etme hususunda da üstadına ittibâ etmiştir. Aynı zamanda Nizâmî'nin de ilk büyük takipçisi olan Dihlevî, hamsenin tamamına nazire yazmıştır. Husrev-i Dihlevî'nin hamsesi hâricinde, tarih ve fetihnâme hususiyeti arzeden beş mesnevîsi daha vardır: *Kırânu's-Sa'deyn*, *Miftâhu'l-Fütûh*, *Duvelrânî-i Hızır Han*, *Nüh Sipir* ve *Tugluk-nâme*. Emir Husrev'in bu mesnevîler haricinde, mensûr risaleleri de vardır.

Buğra Han ile oğlu Muizzüddîn Keykûbâd arasındaki mürâseleti mevzu alan *Kırân-ı Sa'deyn*, şâirin ilk mesnevîlerindendir.[189] 688/1289 yılında kaleme alınan bu mesnevî, dört bin beyit civarındadır. Dihlevî mesnevîsine 83 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (vr. 252b-254b) Yaratıcı ve kâdir tanrı telâkkîsinin hâkim olduğu şiirde renkli tasvîrlere yer verilmiştir.

Tâcu'l-Fütûh ismiyle de anılan *Miftâhu'l-Fütûh*'u, Emîr Husrev'in Sultân Celâleddin Firûzşâh'ın tahta cülûsunun sene-i devrisinde kaleme aldığı mesnevîsidir.[190] 690/1291 yılında tamamlanan bu eserin mukaddimesinde, 20 beyitlik tevhîd yer alır. (vr. 501b-502a)

Emîr Husrev'in hamsesinin ilk mesnevisi, *Mahzenü'l-Esrâr*'a nazire olan *Matla'u'l-Envâr*'dır.[191] 698/1298 yılında tamamlanan bu mesnevi, 3310 beyitten müteşekkildir. İki hafta gibi çok kısa bir zamanda telif edilen *Matla'u'l-Envâr*, 84 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (vr. 1b-3b)

Şîrîn u Husrev, hamsenin ikinci mesnevisidir.[192] Telîfine daha evvel başlanan bu mesnevi, *Matla'u'l-Envâr*'dan sonra tashîhe tâbi tutularak son şekli verilmiştir. 4124 beyte bâliğ olan bu mesnevi de 698/1298 yılında kaleme alınmıştır. Şâir eserine, duâ mâhiyetindeki 17 beyitlik mukaddime ile başlar. Hemen ardından 37 beyitlik tevhîd bölümü gelir. (s. 2-5) Bu tevhîd manzûmesinde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. *Şîrîn u Husrev*'in diğer tevhîdleri, iki âşığın birbirlerine yazdıkları mektupların girişinde karşımıza çıkar. Husrev'den Şîrîn'e gönderilen mektûbun ibitdâsında sekiz beyitlik tevhîd yer alır. (s. 165-6) Şîrîn'in cevâpnâmesinde ise dört beyitlik tevhîd mukaddimesi vardır. (s. 173)

Dihlevî'nin hamsesindeki üçüncü mesnevî, *Mecnûn u Leylâ*'dır.[193] 698/1298 yılında tamamlanan bu mesnevî, 2660 beyitten müteşekkildir. Nizâmî'nin mesnevîsine nazîre olarak vücûda getirilen bu eser, 53 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 1-7) Hitâp tarîkiyle söylenen bu manzûme, ef'âl unsuru merkezinde şekillenmiştir. Bu

[189] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kırân-i Sa'deyn*, Ayasofya Kütüphanesi, nu: 3912, vr. 252b-359b (derkenâr).
[190] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-Fütûh*, Ayasofya Kütüphanesi, nu: 3912, vr. 501b-522a (derkenâr).
[191] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matla'u'l-Envâr*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 1b-105b, (derkenâr).
[192] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Şîrîn u Husrev: Metn-i İnkitâdî ve Mukaddime*, haz. Gazanfer Aliyef, Enstitu-yi Milel-i Asya, İdâre-i Neşriyyât-i Edebiyât-i Hâver, Moskova 1961.
[193] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnûn u Leylâ: Metn-i İlmî ve İntikâdî ve Mukaddime*, haz. Tâhir Ahmedoğlu Muharremof, Akademi-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan Enstitu-yi Hâverşinâsî, İntişârât-i Dâniş, Moskova 1964.

mesnevînin diğer tevhîdleri, iki âşığın birbirlerine yazdıkları mektûp girişlerinde yer alır. (s. 146, 155-6)

Dihlevî'nin hamsesindeki en hacimli mesnevî, *Âyîne-i İskenderî*'dir.[194] 699/1299 tamamlanan bu eser, 4450 beyitten müteşekkildir. Bu mesnevîn girişinde, 36 beyitlik tevhîd yer alır. (vr. 413b-414b) Mukaddime bölümü, münâcât ile devam eder.

Emî Husrev'in hamsesindeki son mesnevîsi, *Heşt Bihişt*'tir.[195] 701/1301 yılında tamamlanan bu mesnevi, 3352 beyitten müteşekkildir. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine nazîre olarak kaleme alınan bu eser, 56 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (vr. 313b-315a)

Dihlevî'nin *Düvelrânî-i Hızır Han*'ı, Alâeddîn Halacî'nin oğlu Hızır Han ile Gucerât racasının kızı arasındaki aşkı mevzû alan mesnevîsidir.[196] Şair, Divel Dey olan kızın isminden hareketle mesnevisine *Düvelrânî* ismini vermiştir.[197] 715/1315 yılında hitâme eren bu mesnevi, 4519 beyitten müteşekkildir. Emîr Husrev bu eserine, 56 beyitlik mukaddime tevhîdi ile giriş yapar. (vr. 126b-128a) Ef'âl-i ilâhiyye etrâfında şekillenen şiirde, felek tasvîrleri geniş yer tutar. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devâm eder.

Emîr Husrev-i Dihlevî'nin son eserlerinden olan *Nuh Sipihr*, 1318 yılında kaleme alınmıştır.[198] Dokuz bâbdan mürekkep olan mesnevi, *Mübârekşâh-i Halacî* nâmına telif edilmiştir. Tenkitli metni 4478 beyitten ibaret olan bu eser, fetihnâme türündedir. Dihlevî bu eserinin girişinde 85 beyitlik tevhîd mukaddimesine yer verir. (s. 1-9)

Tugluk-nâme, Dihlevî'nin Gıyâsüddîn Tugluk Şâh'ın saltanatı devrini hikâye ettiği mesnevisidir.[199] Emîr Husrev'in en son kalem mahsûllerinden olan bu eser, 2920 beyitten oluşur. *Tugluk-nâme*, 140 beyitten müteşekkil mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 26 beyti tevhîd, bâkisi medhiye ve sebeb-i teliftir. (s. 1-2)

---

[194] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Âyîne-i İskenderî*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 413b-547a.
[195] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Bihişt*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 313b-412a.
[196] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Düvelrânî-i Hızır Han*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 126b-190a (derkenâr).
[197] Zebihullah Safa, *Târih-i Edebiyât-ı Îrân*, C.III/2, s. 781.
[198] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nuh Sipihr: Persian Text (With introduction, Notes, Index, Etc.)*, haz. Muhammed Vâhid Mirza, Islamic Research Association, Oxford Universtiy Press, Kalküta 1950.
[199] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mesnevî-i Tugluk-nâme*, tezhîb u tahşiye: Seyyid Hâşimî Ferîdâbâdî, be-ihtimâl-i Muhammed Sıddîk Hasan-sâhib, Matbaa-i Urdu, Evrengâbâd-i Deken 1352/1933.

Emîr Husrev'in yukarıda zikrettiğimiz mesnevileri hâricinde iki küçük manzûm eseri daha vardır: *Firâ-nâme* ve *Feres-nâme*. Hasbihâl türünde kaleme alınan *Firâk-nâme*, yaklaşık üç yüz beyitten ibârettir.[200] Bu manzûm eserin mukaddimesinde, 15 beyitlik tevhîd yer alır. (vr. 522b-523a) Takrîben iki yüz beyitten oluşan *Feres-nâme* ise mukaddime bölümlerini havî değildi.[201]

Dihlevî'nin beş divânında yer alan iki binden fazla gazeli, dört cilt hâlinde neşredilmiştir.[202] Neşredilen bu gazelliyât divânında tevhîd türü özelliğine sahip manzûmeye tesâdüf edilmez. Saîd Nefîsî tarafında neşredilen divanda ise bir gazel tevhîdi görünmektedir.[203] *Fi't-tevhîd Bârî Te'âlâ* başlığı ile verilen bu gazel tevhîdi, dokuz beyitten ibârettir. (s. 582) "Key resed" redifli gazelde, Allâh'ın varlığının idrâk edilmekten münezzeh olduğu dile getirilir.

Tuhfetü's-Sığâr, Emîr Husrev'in ilk divânıdır.[204] Bu divânın ilk kasîdesi olan 21 beyitlik manzûme, tevhîddir. (vr. 4b-5a) Dihlevî'nin ikinci divânı *Vasatı'l-Hayât*, şâirin 20 ilâ 33 yaşları arasında kaleme aldığı şiirlerini havîdir.[205] Bu dîvânın 42 beyitlik ilk kasîdesi tevhîd türündedir. (vr. 57b-58b) 693/1294 yılında tertîp edilen *Gurretü'l-Kemâl*, şâirin üçüncü divânıdır.[206] *Gurretü'l-Kemâl*'in ilk manzûmesi olan 242 beyitlik kasîde tevhîddir. (vr. 174b-180a) "Gûyed" redifiyle teşkîl edilen bu kasîde, klâsik şiirdeki en uzun tevhîd olma hususiyetine sahiptir. Dihlevî'nin 716/1316 yılında tanzîm ettiği *Bakıyye-i Nakiyye*, şâirin dördüncü divânıdır.[207] Bu divânın girişinde de 121 beyitlik tevhîd kasîdesi bulunur. (vr. 321b-325a)

XIII. asrın ortalarında tevellüt eden **Alâüddevle Simnânî**, İlhanlılar devri mutasavvıf şairlerindendir. Babası Melik Şerefeddîn, Gazan Han'ın vezirlerindendir. Kendisi de gençlik evanında Tebriz'e giderek Argun Han'ın sarayına intisap etmiştir. 1286 yılında tasavvuf yoluna intisap ile vazifesini terkederek doğduğu Simnân şehrine döner. İlim ve tasavvuf sahasında tebahhur etmek isyen Alâüddevle, Bağdad'a giderek

[200] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Firâk-nâme*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 522b-530a (derkenâr).
[201] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Feres-nâme*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 530b-535a (derkenâr).
[202] Muʿînüddîn Ebu'l-Hasan Husrev, *Külliyât-i Gazeliyât-i Husrev*, 4 C., haz. İkbal Selahaddîn, tecdîd-i nazar: Seyyid Vezîrü'l-Hasan Âbidî, Peykicez Lemid, Lahor 1972-1975.
[203] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Dîvân-i Kâmil*, haz. Saʿîd Nefîsî, be-himmet u kûşiş-i M. Dervîş, Çâp-i Dovvom, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahrân 1361.
[204] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-Sığar*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 4b-49b.
[205] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatı'l-Hayât*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 57b-129a.
[206] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurretü'l-Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 174b-310a.
[207] Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakıyye-i Nakiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 321b-393a.

Şeyh Nûreddîn Abdurrahmân-i İsferâyîn'in mürîdliğine soyunur. Manevî tekâmülünü tamamladıktan sonra 1290 yılında tekrar memleketine döner ve irşat faaliyetlerine devam eder. Sûfî şâir bu vefat ettiği 1336 yılına kadar bu vazifesini sürdürür. Alâüddevle Simnânî, tasavvuf zemininde pek çok risâle ve kitap telif etti. Ayrıca şairin ekseri ilâhiyyat vadisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı da vardır.[208]

Simnânî'nin şiirleri arasında tevhîd hususiyetine sahip beş manzûme vardır. Bu tevhîdlerin ilki, divânın ikinci manzûmesi olan *lâ ilâhe illallâh* redifli kıtʿadır.[209] (s. 2-3) Bu tarzın ilk örneklerinden olan manzûme, nazım şeklinin kıʿta olması itibaiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Şâirin divânında gazel formunda kaleme alınmış bir şiir vardır.[210] (s. 88-9) Didaktik üslûpla yazılan bu tevhîd, vahdet-i vücûd fikrinin izlerini taşır. Simnânî'nin divânında üç tevhîd rübâisine tesâdüf edilir. Vahdet-i vücûd zemîninde söylenen rübâîlerin tamamı, "tuyî" rediflidir. (s. 67; 224, 111; 197) İlk rübâî sadece Abdürrefî Hakîkat neşrinde yer alırken son rübâî yalnızca tez metninde vardır.

Emîr Husrev'in muâsırı olan **Hasan-ı Dihlevî**, Hindistân kıtası şairlerindendir. XII. asrın ortalarında tevellüt eden şair, aslen Sicistânlı'dır. Halacî ve Tuğlukşahların hizmetinde bulunan Hasan-ı Dihlevî, ellili yaşlarda Çiştî şeyhi Nizâlüddîn-i Evliyâ'nın müntesipleri arasında katılır. Gazel tarzında Saʿdî'nin muakkibi olan şair olan şairin mürettep bir divanı ve *ʿAşk-nâme* isminde kısa bir mesnevîsi vardır.[211] Dihlevî ayrıca şeyhinin sohbetlerini *Fevâ'idü'l-Fu'âd* isimli kitapta derlemiştir.

Dihlevî'nin ekseri âşıkâne manzûmelerden mürekkep divânında; ikisi gazel, üçü kaside, biri mesnevî olmak üzüre altı tevhîd vardır. Gazel tevhîdleninin ilki, altı beyitten müteşekkildir. (s. 340) "Ârâste" redifinde söylenmiş bu gazel, vahdet-i vücûd zemînindedir. Allah'ın yaratıcı kudretinin nişânelerinin bütün kâinatı kuşattığını söyleyen şair, eserden müessire yol bulur. İkinci gazel tevhîdi, dokuz beyitten ibâret olup "tuyî" rediflidir. (s. 417) Lirik bir üslûpla kaleme alınan bu şiir, sanatkârâne vasfını hâizdir. Vahdet-i vücûd fikrinin akislerinin görüldüğü tevhîdde, varlığı ile âlemi muhît olan bir tanrı tasavvuru hâkimdir.

---

[208] Mehmet Oktay, *Alaü'd-Devle-i Simnânî Divanı Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994; Abdurrefiʿ Hakîkat (Refiʿ) (haz.), "ez-Dîvân-i Kâmil-i Eşʿâr-i Fârisî u Arabî-i Şeyh Alâuddevle Simnânî", *Hum-hâne-i Vahdet*, İntişârât-i Kumiş, Tahrân 1385.

[209] Abdürrefiʿ Hakîkat neşrinde bu tevhîd yoktur.

[210] Abdürrefiʿ Hakîkat neşrinde bu tevhîd yoktur.

[211] Ahmed Behiştî Şirâzî, Hamîd Rızâ Kılıç-hânî (haz.), *Dîvân-i Hasan-i Dihlevî (Karn-i Heftom u Heştom)*, Encumen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferheng, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1383.

Tevhîd, naʿt ve münâcât muhtevâsına sahip 16 beyitlik kasîde, Dihlevî bu nazım şeklindeki ilk tevhîdidir, (s. 458) Bu manzûmenin ilk üç beyti tevhîddir. Şâirin ikinci kasîde tevhîdi de bir önceki manzûme ile benzerlik gösterir. 49 beyitten müteşekkil olan kasîdenin ilk 12 beyti tevhîddir. (s. 493-4) Hitap üslûbuyla söylenen bu tevhîdde Allah bir hükümdâr olarak tasavvur edilmiştir. Kasâyid bölümünün son tevhîdi, 11 beyitlik kasîdedir. (s. 501) Dihlevî'nin divânındaki son tevhîd, Ulug Han'ın Sumenat zaferi üzerine kaleme aldığı 55 beyitlik fetihnâme mesnevîsinin mukaddimesinde karşımıza çıkar. Bu mesnevînin ilk üç beyti tevhîddir. (s. 540)

Şairin divan nüshalarında yer alan fakat müstakil hüviyeti hâiz diğer eseri, *Aşk-nâme*'sidir. Hasan-ı Dihlevî, eserinin hâtime faslında Nizâmî-i Gencevî tarzını takip etmekle birlikte söylenmemiş bir mesnevî kaleme aldığını ifade eder. 700/1300 yılında tamamlanan bu mesnevî, 606 beyitten müteşekkildir. Şâir, 19 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk sekiz beyti tevhîd, bâkîsi naʿt ve münâcâttır.

Aslen İsfahanlı olan **Evhadî**, 1274'te Merâga'da dünyaya gelmiş ve bu şehre nisbetle anılmıştır. İlhanlıların hâkimiyet sahasında yetişen şair, Ebû Saîd Han ve Vezir Gıyâseddîn Muhammed gibi yöneticilerin himayesinde eserlerini telîf eder. Şiirde Saʿdî-i Şirâzî ve Fahrüddîn-i Irakî'nin ayak izlerini takip eden Evhadî, 1338 yılında âhirete irtihâl eder. Şâirin ekseri gazellerden mürekkep hacimli bir divanı; dehnâme türünde kaleme aldığı *Mantıku'l-Uşşâk* ile pendnâme hususiyeti arzeden *Câm-i Cem* adlarını taşıyan iki mesnevîsi vardır.[212] Şairin divanında tevhîd hususiyeti arzeden manzumesine tesâdüf edilmemektedir.

Mantıku'l-Uşşâk, şairin 1307 yılında kaleme aldığı dehnâme türündeki mesnevîsidir. 600 beyit civarında olan bu mesnevî, âşıklar arasındaki mükâtebe etrafında şekillenir. *Mantıku'l-Uşşâk*, besmele ve salveleden mürekkep altı beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Mesnevîde, tevhîd türünün hususiyetlerine sâhip manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

Senâyî-i Gaznevî'nin *Hadîkatü'l-Hakîka*'sı tarzında kaleme alınan *Câm-ı Cem,* Evhadî'nin en hacimli mesnevisidir. Telîf tarihi bilinmeyen bu ser, beş bin beyit civârındadır. Nasihatnâme ve adâbnâme türünün özelliklerini gösteren *Câm-ı Cem,* 48 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 482-4) Zât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu

[212] Evhadî-i Isfahânî (Maʿrûf be-Merâgî), *Külliyât: Dîvân, Mantıku'l-Uşşâk, Câm-i Cem*, haz. Saʿîd Nefîsî, Çâp-i Dovvom, Muessese-i Çâp u İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1375.

tevhîdidde, tenzîhî yön ağır basmaktadır. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devâm eder. 60 beyitten oluşan münâcât bölümünün ilk 21 beyti kâmilen tevhîddir. (s. 484-5) Bu tevhîd bölümü münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyete sâhiptir. *Câm-ı Cem*'in son tevhîdi, *der-tevhîd* başlığını taşıyan bölümdür. (s. 635-7) Elli beyitten müteşekkil olan bu bölümde Allah'ın sıfatları ile zâtı arasındaki münâset ele alınır. Tamamıyla didaktik mâhiyyete olan bu tevhîdde, Allah'ın sıfatlarının aynısı ve gayrısı olmadığı dile getirilir.

Türkistan şehirlerinden Şaş'ta dünyaya gelen **Bedr-i Çaçî**, Tuglukşâhlar devri Hindistan kıtası şairlerindendir. "Fahru'z-zamân" lakâbıyla anılan şair, Enverî ve Hakanî'nin muakkiplerindendir. Bedr-i Çaçî, bu asrın ortalarında âhirete irtihâl etmiştir. Şairin kasîde ve gazellerden oluşan, vasat hacimde bir divanı günümüze intikâl etmiştir.[213] Şâirin eşʿârı arasında, kasîde formunda kaleme alınmış bir tevhîd vardır. *Kasîde-der hamd u na't u gurîz be-medh-i halîfe-i Rûm u ba'deş gurîz der-gurîz be-medh-i memdûh* başlığını taşıyan 38 beyitlik kasîdenin ilk 18 beyti tevhîddir. (s. 75-7) Hak Teâlâ'nın pâdişâhların pâdişâhı olduğunu dile gettirerek tevhîdine başlayan Çaçî, tabiattaki bütün güzelliklerin onun varlığından nişâne taşıdığını söylerek sözlerini tamamlar. Kasîde, peygamber naʿtı ve Abbasî halîfesi ahmed Ebu'l-Abbâs'ın medhiyle devam eder.

XIV. asır mutasavvıf şairlerden **Emîn-i Belyânî**, 668/1269 yılında Kâzerûn'da dünyaya gelmiştir. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin müridlerinin pişvâsı olan şair, şeyhinin manevî geleneğini sürdürmüştür. Şahsına nisbetle "Mürşidiyye" olarak anılan tarîkin müessisi olan Emînüddîn, vefat ettiği 1345 yılına kadar irşâd faaliyetleriyle meşgûl olmuştur. Arapça ve Farsça şiir söyleyen şairin divanı günümüze intikâl etmiştir.[214] Belyânî'nin divânında *lâ ilâhe illallâh* redifli dört kasîde tevhîdi vardır. Tevhîdlerinin ilki 26, ikincisi 60, üçüncüsü 83, sonuncu ise 33 beyitten müteşekkildir. (s. 213-5, 222-7, 2227-33, 233-6)

Hâcû-yi Kirmânî, XIV. asır Fars şiirinin üstâdlarındandır. Bu asrın başlarında tevellüt eden şair, çocukluğunu doğduğu şehirde geçirir. İlim ve tahkîk arzusuyla Irak, Şam ve Hicaz topraklarında seyahat eder. Bir dönem Bağdat'ta Sultân Ebû Saʿid ve

[213] Alî Muhammed-gîtî Firûz (haz), *Dîvân-i Bedr-i Çaçî*, Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i İsnâd-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1387.
[214] Kâvûs Hasanlı, Muhammed Bereket (haz.), *Dîvân-ı Eş'âr-i Şeyh Emînüddîn Muhammed-i Belyânî*, İntişârât-i Ferhengistân-i Huner, Tahrân 1387.

veziri Gıyâsüddîn Muhammed'den himaye gören şair, siyasî vaziyetin teşevvüşü sebebiyle doğduğu topraklara geri döner. Daha sonra Şîrâz'a gelir İncu hanedanından Şeyh Ebû İshak'ın maiyetinde bulunur. Devrindeki pek çok yöneticiyle iyi münâsebetler tesis eden şair, eserlerini onların himâyesinde vücuda getirir. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî ve onun halifesi Emînüddîn-i Belyânî'nin müntesiplerinden olan Kirmânî, 1352 yılında hayata veda eder. Şâirin *Sanâyi'ü'l-Kemâl* ve *Bedâyi'ü'l-Cemâl* kısımlarından mürekkep hacimli bir divanı vardır. *Humây u Humâyûn*, *Gul u Nevrûz*, *Ravzatu'l-Envâr*, *Kemâl-nâme* ve *Gevher-nâme*'den oluşan hamse vücuda getirmiştir.[215]

Hamsenin ilk mesnevîsi olan *Humây u Humâyûn*, 732/1331 yılında Şemsüddîn Sâyin ve oğlu Amîdülmülk adına kaleme alınmıştır. 4435 beyitten müteşekkil olan mesnevî, Humâyûn ile Çîn Fâğfûr'un kızı arasndaki aşkı mevzû alır. Hâcû, 30 beyitlik mukaddime tevhîdine başlar. (s. 261-3) Vahdet neşvesi taşıyan bu manzûme, mesnevînin mevzûuna muvâfık olarak ilâhî aşk bahsi etrafında şekillenmiştir. *Humây u Humâyûn*'un diğer tevhîdleri, Humâ'nın Çîn Fağfûruna gönderdiği mektup ile bu nâmeye verilen cevâbın mukaddimelerinde karşımıza çıkar. (s. 394, 398) Bu tevhîdlerin ilki beş, ikinci altı beyittir.

Nizâmî-i Gencevî'nin *Husrev u Şîrîn*'ine nazîre olarak kaleme alınan *Gul u Nevrûz*, hamsenin ikinci mesnevîsidir. 742/1341 yılında tamamlanan eser, 5212 beyitten müteşekkildir. Hacû mesnevîsine, 49 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 469-71) Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu şiir, tasvîrlerle tezyîn edilmiştir. Şâir, Allah'ın varlığının akıl ile idrâk edilemeyeceğinin beyânıyla tevhîdini tamamlar.

Hâce Şemsüddîn Sâyin adına kaleme alınan *Ravzatu'l-Envâr*, Nizâmî'nin *Mahzenu'l-Esrâr*'ına nazîredir. 743/1342 yılında tamamlanan mesnevî, 2037 beyitten oluşmaktadır. *Ravzatu'l-Envâr*'ın mukaddimesinde 50 beyitlik tevhîd yer alır. (s. 9-11) Tabiat tasvirlerine yer verilen tevhîdde, ef'âl-i ilâhiyye hâkim unsurdur.

Hamsenin dördüncü mesnevîsi olan *Kemâl-nâme*, Ebû İshak-ı Kâzerûnî'nun rûhaiyetine ithafen telîf edilmiştir. 744/1343 yılında tamamlanan eser on fasıl ve 12 bâbdan mürekkeptir. 1884 beyitten müteşekkil olan mesnevî, tasavvuf sâlikinin seyr ü sülûk merhalelerini mevzû alır. *Kemâl-nâme*'nin mukaddimesinde 41 beyitlik tevhîd yer alır. (s. 101-3)

[215] Sa'îd Niyâz Kirmânî, *Hamse-i Hâcû-i Kirmânî*, Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner Kirmânî, Dânişkede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, Çâphâne-i Nefs-i Cihân, Kirmân 1370.

Hamsenin son mesnevisi, *Gevher-nâme*'dir. 1023 beyitten oluşan bu mesnevî, Emîr Mübârizüddin Muhammed ve veziri Bahâüddîn Mahmûd adına kaleme alınmıştır. 746/1344 yılında tamamlanan eser, menâkıbnâme hususiyetine sahiptir. Mesnevî 22 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 201-2) Bu şiirde Allah, irâde ve kudret sâhibi bir hükümdâr olarak tasavvur edilmiştir.

Hacûy-i Kirmânî'nin hemen bütün nazım şekillerine yer verdiği hacimli bir divânı vardır.[216] Divânın ilk manzûmesi olan 31 beyitlik kasîde, tevhîddir. (s. 93-4) Sanatkârâne bir söyleyişle kaleme alınan tevhîd, zât ve ef'âl unsuru etrafında şekillenir. Şâir kasîdesini, "Hacû hiçbir meliki medh ü senâ etmedi, arşın tebâreke ve teâlâ melikinden başka" meâlindeki beyti ile tamamlar. Divânın ikinci tevhîdi, yedişer beyitlik 12 bentten müteşekkil terkîb-bendde karşımıza çıkar. Bu terkîb-bendin ilk bendi tevhîd, ikincisi na't ve diğerleri ashâb-ı güzîn için söylenmiş medhiyyedir. (s. 128)

Kitâbu'l-Hazriyyât bölümünün ilk manzûmesi, 15 beyitlik gazeldir. (s. 176) "Subhâne men" ibâresiyle başlayan manzûme, tesbîh zemîninde söylenmiştir. *Kitâbu'l-Seferiyyât*'ın ilk manzûmesi de17 beyitlik gazeldir. Şâir bu tevhîdine de "Subhâne men" ibâresiyle başlamıştır. Bu iki gazel tevhîdi söyleyiş ve muhtevâ yönünden müşahebet arz etmektedir.

Hâcû divânın medhiyye ve menkıbeleri havî olan *Bedâyi'ü'l-Cemâl* bölümünün ilk manzûmesi, 34 beyitlik kasîdedir. (s. 568-9) Fikrî cephesi hayli kuvvetli olan bu şiirde Allah, noksanlık taşıyan sıfatlardan tenzîh edilmiştir. *Bedâyi'ü'l-Cemâl*'in ikinci tevhîdi, *fi't-tevhîdillâh 'azze ismuhu* başlığını taşıyan yirmi beyitlik kasîdedir. (s. 607-8) "Sâhte" redifli bu tevhîd, ef'âl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. *Fî nefyi'l-mümkinât ve isbât-i vâcibü'l-vücûd* başlığını taşıyan kasîde isbât-ı vâcip olmadığı gibi tevhîd de değildir. (s. 577-9)

XIV. asrın kasîde şairlerinden **Rukn-i Sâyin-i Herevî**, bu yüzyılın başlarında Herat'ta tevellüt etti. İlhanlı veziri Hâce Gıyasüddîn Muhammed'in hizmetine giren şair, onun vefatı ile kendisine yeni hâmîler aramak zorunda kaldı. İran ve Horasan bölgelerindeki siyasî teşviş sebebiyle Çoban, İnculu, Âl-i Muzaffer ve Celâyirî hanedanlarının himâyesine ilticâ etti. Son olarak Celâlüddîn Şâh Şücâ'nın hizmetine giren Rukn-i Sâyin, 764/1362 yılında âhirete irtihâl etti. Şairin müstakil bir divânı ve

[216] Hâcû-yi Kirmânî (Ebu'l-Atâ Kemâleddîn Mahmûd b. Alî b. Mahmûdu'l-meduvv Hâcû el-Mürşidî el-Kirmânî), *Dîvân-i Eş'âr*, tsh. Ahmed Süheyli-yi Hânsârî, Çâphâne-i Hayderî, Tahrân 1336.

dehnâme türünde yazdığı *Tuhfetu'l-Uşşâk* isimli mesnevîsi vardır.[217] Herevî'nin divanında tevhîd hususiyeti arzeden manzume bulunmamaktadır. Telif tarihi bilinmeyen *Tuhfetu'l-Uşşâk*, 450 beyitten müteşekkil bir dehnânemedir. Âşıklar arasındaki mükâtebe esasına dayanan bu eser, 18 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Bu manzumenin ilk sekiz beyti tevhîd bâkisi Hz. Peygamber naʿtı ve âl u ashâba salâttır. (s. 307) Tevhîdde, mesnevînin muhtevâsına muvâfik olarak aşkın yaratıcısı olan bir tanrı tasavvuru hâkimdir.

İbn Yemîn-i Feryûmedî, XIV. asır Horasan şairlerindendir. Sebzvâr yakınlarındaki Feryûmed kasabasında doğan şair, bir Türk emîrinin oğludur. İyi bir tahsil sürecinden geçen İbn Yemîn, evvelâ Tebrîz'e giderek Vezir Hâce Muhammed'in hizmetine girdi. Daha sonra memleketi Feryûmed'e geri dönen şair, tuğrâcı olarak görev yaptı. İlhanlı, Kert ve Serbedâr hânedanı mensûplarına kasîdeler sunan İbn Yemîn, 769/1367 yılında gözlerini hayata yumdu. Kıtʿa nazım şeklinde kaleme aldığı şiirlerle şöhret bulan şairin hacimli bir divanı ve bazı münşeât nümûneleri günümüze intikâl etmiştir.[218]

İbn Yemîn'in divânındaki ilk manzûme, 16 beyitlik tevhîd kasîdesidir. (s. 7) Muhâtaba üslûbuyla söylenen bu şiir, takdîs ve taʿzîm tevhîdidir. Divânın ikinci tevhîdi, 15 beyitlik kasîdedir. (s. 20-1) Didaktik üslupla kaleme alınan şiir, felek tasvîrleriyle müzeyyendir. Şâirin üçüncü tevhîd kasîdesi ise 17 beyitten müteşekkildir. (s. 22-3) "Nîst" redifli bu manzûme, tenzîh tarîkiyle söylenmiştir. *Kasîde fi't-tevhîd u zühd u na'tu'r-Rasûl sallalahu aleyhi vesellem* başlığını taşıyan 31 beyitlik kasîde, tevhîd türü hususiyetine sahip değildir. Dîvânın tek mesnevî tevhîdi, *fi't-tevhîd ve'l-ma'rife* ismiyle takdîm edilen 32 beyitlik mesnevînin ibtidâsında karşımıza çıkar. İlk 12 beyti tevhîd olan manzûmesinin bâkisi münâcât ve tazarruʿdur. (s. 592) İbn Yemîn'in divânındaki diğer tevhîdler, iki beyitlik bir kıtʿa ve iki rübâîdir. (s. 358, 641) Bu üç manzûmede vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülür.

Hezeliyyât ve letâif tarzındaki şiirleriyle şöhret bulan **Ubeyd-i Zâkânî**, XIV. asrın başlarında Kazvîn'de dünyaya gelmiştir. Benî Hafâce Araplarının Zâkânî koluna

---

[217] Seyyid Hasan (haz.), *Dîvân-i Rukn-i Sâyin-i Herevî*, İntişârât-i Müessese-i Tahkîkât u Tetebbuât der-Zebân u Edebiyât-i Arabî u Fârisî, Petne/Hindistan 1956.

[218] İbn Yemîn-i Feryûmedî, *Dîvân-ı Eş'âr: Şâmil-i Dîbâce-i Hod-i Şâir, Kasâyid, Gazeliyyât, Terkîb u Tercî' u Mustezâd, Mâdde-i Târîh-i Vefeyât u Vekâyi', Kıtâ'at-i Arabî bâ-Tercume-i Ânhâ, Mesneviyât, Rübâ'iyyât, Mekâtîb u Münşeât, ez-Rûy-i Nüsha-i Kadîmî Müverrah be-Sene-i 921 Hicrî-i Kamerî*, haz. Hüseyn-Alî Bâstânîrâd, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâyî, Tahrân 1344.

mensup olan şair, bu nisbeyle anılmıştır. İlhanlı kültür sahasında zuhur eden Ubeyd, İnculu hanedanından Şâh Şeyh Ebû İshak'ın hizmetine girer. Hâmisinin 1356'da katledilmesinin ardından Tebrîz ve Irak hâkimi Celâyirli Sultan Üveys'in sarayına ilticâ eder. Daha sonra Kirmân'a tevcîh eden Zâkânî, Şâh Şücâ'nın hizmetine girer. 372/1370 yılından evvel vefat eden şairin manzûm ve mensûr eserleri külliyât hâlinde neşredilmiştir.[219] Ubeyd'in yaklaşık üç bin beyitten müteşekkil bir divanı ve 734 beyitlik *Uşşâk-nâme* ismini taşıyan bir mesnevîsi vardır. Zakânî, 734 beyitlik *Uşşâk-nâme* Şâh Şeyh Ebû İshak adına 751/1349 yılında kaleme almıştır. Bu mesnevînin ibtidasında, eserin takdim edildiği sultan için duada bulunulur. Ubeydî'nin külliyâtında tevhîd türünde kaleme alınmış manzûmeye tesâdüf edilmez.

XIV. asır Kirmân muhiti şairlerinden **İmâd-i Fakîh**, Sultan Ebû Saîd Bahadır Han zamanında şiirle tebârüz etmiştir. Muzafferî Celâlüddîn Şâh Şücâ'nın yakın alâkasına mazhar olan şairin devrinde oldukça muteber tutulmuştur. 1371 yılında âhirete irtihâl eden şairin ekseri âşıkâne manzumelerden mürekkep bir divanı vardır.[220] Kirmânî ayrıca *Sohbet-nâme, Muhabbet-nâme, Deh-nâme, Safâ-nâme* ve *Tarikat-nâme* adlı mesnevîlerinden müteşekkil hamsesinin sahibidir. İmâd Fakîh'in divânındaki tek tevhîd, 21 beyitlik kasîdedir. (s. 3-4) Hitâp tarîkiyle söylenen bu kasîde, "me-râ" rediflidir.

Kirmânî'nin penç-genci, Ruknuddîn Humâyûn-Ferrûh tarafından neşredilmiştir.[221] Şâirin hamsesindeki ilk mesnevisi, *Muhabbet-nâme*'dir. 722/1322 yılında telîf edilen bu eser, Tâcuddîn-i Irâkî adlı İlhanlı vezirine sunulur. *Muhabbet-nâme*, âşık ve mâşuğa remiz olan çiftlerin münâzarası etrafında şekillenir. Eser, sekiz babdan mürekkeptir. Mesnevî, 29 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 154-5) Bütün âlemin Allah'tan feyz aldığını dile getiren şâir, O'nun cümle eşyâdan münezzeh olduğu ifâde eder.

İmâd Fakîh-i Kirmânî'nin ikinci mesnevisi, 731/1331 yılında kaleme aldığı *Sohbet-nâme*'sidir. Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu Gıyâsüddîn Muhammed'e takdîm edilen eser, ahlâkî mevzuların ele alındığı pendnâme hüviyetindedir. *Sohbet-nâme*'nin mukaddimesinde, 31 beyitlik tevhîde yer verilir. (s. 94-5) Şâir tevhîdinde, cümle

[219] Ubeyd-i Zâkânî, *Külliyât: Şâmil-i Kasâyid, Gazeliyyât, Kıta'ât, Rubâiyyât, Mesneviyyât: Mukâbele bâ-Nüsha-i Musahhih-i Ustâd-i Fakîd Abbâs İkbâl u Çend Dîger Nüsha*, haz. Hervîz Atabekî, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1343.
[220] Hâce İmâdüddîn Alî Fakîh-i Kirmânî, *Dîvân: Kasâyid u Gazeliyyât*, haz. Ruknuddîn Hümâyûn-Ferrûh, İntişârât-i İbn Sînâ, Tahrân 1348.
[221] Hâce İmâduddîn Alî Fakîh-i Kirmânî (Maʿrûf be-İmâd Fakîh-i Kirmânî), *Penç Genc*, haz. Ruknuddîn Humâyûn-Ferrûh, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî İrân, Tahrân 1356.

kâinâtın Hakk'ı kendi lisânıyla tesbîh ettiğini dile getirir. Manzûmenin son bölümlerinde nushiyye havası hâkimdir.

İmâd Fakîh *Tarikat-nâme*'sini, 756/1355 yılında tamamlar. *Misbâhu'l-Hidâye, Avârifu'l-Ma'ârif* gibi tasavvufî eserlerden istifâde ile vücuda getirilen bu mesnevi, 2800 beyitten müteşekkildir. Emîr Mubârizuddîn adına kaleme alınan *Tarikat-nâme,* on bâbdan mürekkeptir. Mesnevî, 30 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 252-3)

Fakih-i Kirmânî'nin dördüncü mesnevisi, *Safâ-nâme*'dir. *Mûnisu'l-Ebrâr* nâmıyla da anılan eser, 766/1365 yılında tamamlanmıştır. Şâh Şücâ'nın arzusu üzerine kaleme alınan eser, Nîzâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına nazîredir. *Safâ-nâme*'in mukaddimesine 36 beyitlik tevhîd yer alır. (s. 19-20)

Deh-nâme, İmâd Fakîh'in hamsesinin son eseridir. *Safâ-nâme*'den birkaç yıl sonra tamamlanan bu mesnevi, başta Şâh Şücâʿ olmak üzere şairin şeyh ve dostlarına yazılan mektuplardan oluşmaktadır. Şâir 21 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. Bu manzûmenin ilk on beyti tevhîd, bâkisi tahmîddir. (s. 207)

Nâsır-i Buhârî, XIV. asır Mâverâünnehir kıtası şairlerdendir. Selmân-i Sâvecî ve Hâfız-i Şirâzî'nin muâsırı olan şair, dervişâne bir tabiata sahiptir.[222] Kert ve Celâyirli hânedanı mensuplarına kasîdeler sunan Buharî, kasîde ve gazelleri ile dikkatleri celbetmiştir. Asrın sonlarına doğru âhirete irtihâl ettiği düşünülen şairin hacimli bir divanı günümüze intikâl etmiştir.[223] Nâsır'ın *Hidâyet-nâme* adlı kısa mesnevîsi, divan nüshalarında yer almaktadır. Şâirin divânında tevhîd türünde kaleme alınmış tek manzûme, 24 beyitlik kasîdedir. (s. 1-2) Bu şiir tamamıyla vahdet-i vücûd zemîninde söylenmiştir. Nâsir-i Buhârî'nin diğer tevhîdi, *Hidâyet-nâme* adlı mesnevîsinin girişindeki ilk 16 beyitlik bölümdür. (s. 406)

XIV. asrın başlarında tevellüt eden **Selmân-i Savecî**, kasîde tarzının büyük şairlerindendir. İlhanlıların inhitâtı ile zuhur eden Şeyh Hasan-ı İlkânî'nin hizmetine giren Sâvecî, Celâyirli şâiri olarak tebârüz etmiştir. Şeyh Hasan'ın vefatının ardından Sultan Üveys'in sarayına intisap eden şairin ismi hâmisi ile özdeşleşmiştir. Üveys'in ölümünün ardından kısa bir süre oğlu Hüseyin'in mâiyetinde kalan Selmân, 778/1376

[222] Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ: ez-Rûy-i Çâp-i Brown bâ-Mukâbele-i Nuseh-i Mu'teber-i Hatt-i Kadîmî*, haz. Muhammed Abbâsî, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Bârânî, Tahrân 1337, s. 303-304.
[223] Mehdî Dırahşân (haz.), *Dîvân-i Eş'âr-i Nâsır-i Buhârâyî: ez-Suhanverân-i Karn-i Heştom-i Hicrî: bâ-Mukaddime ve Şerh-i Ahvâl u Havâşî*, İntişârât-i Bünyâd-i Nikûkârî-yi Nûriyânî, Tahrân 1353.

dünyaya vedâ eder. Musannaʿ tarzındaki kasîdeleri ile dikkatleri celbeden şairin hacimli bir divanı günümüze intikâl etmiştir. Sâvecî'nin divanı hâricinde, *Cemşîd u Hurşîd* ve *Firâk-nâme* isimlerini taşıyan iki mesnevîsi vardır. Şâirin divanında tevhîd türünün hususiyetleri taşıyan manzume bulunmamaktadır.[224]

Cemşîd u Hurşîd, Selmân'ın mesnevî tarzındaki ilk eseridir.[225] Şâir bu eserini 763/1361 yılında, Sultan Şeyh Üveys'in arzusu üzerine kaleme almıştır. Nizâmî-i Gencevî'nin *Husrev u Şîrîn*'ine nazire olarak vücuda getirilen eser yaklaşık üç bin beyittir. Selmân, mesnevîsine 21 beyitlik mukaddime manzumesi ile başlar. Şair bu manzûmesinde, yazacağı eser dolayısıyla Allâh'tan tevfîk niyâz eder. Ardından *der-tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlığını taşıyan 39 beyitlik tevhîd bölümü gelir. (s. 4-6) Felekiyyât tasvirlerinin yer aldığı şiir, Allah'ın "hâlik" ve "kâdir" sıfatları etrafında şekillenmiştir. Bu manzumeyi, ilâhî şevkin terennüm edildiği dört beyitlik kıtʿa takip eder. Mesnevînin diğer iki tevhîdi, mektup mukaddimelerinde karşımıza çıkar. (s. 109, 115)

Selmân-ı Sâvecî diğer mesnevîsi, *Firâk-nâme*'dir.[226] Sultan Üveys'in büyük muhabbet beslediği Mercân Hocazâde Bayrâmşâh'ın 769/1370 yılında füc'aten vefatından duyulan teessürün anlatıldığı bu eser, 1201 beyitten müteşekkildir. Sâvecî mesnevîsine 26 beyitlik bir mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 88-91) Mukaddime manzumeleri münâcât ve naʿt ile devam eder.

XIV. asır şairlerinden **Assâr-ı Tebrîzî**, Celâyirli kültür sahasında zuhur etmiştir. Sultan Şeyh Üveys ve çocukları zamanını idrak eden şair, bu asrın sonlarına doğru âhirete irtihâl eder. Assâr'ın bilinen tek eseri, *Mihr ü Müşterî* mesnevîsidir.[227] Şâirin *Aşk-nâme* ismiyle zikrettiği bu mesnevî, Mihr ile Müşterî'nin aşklarını mevzu alan ilk eser olma hususiyetine sâhiptir. 748/1346 yılında tamamlanan eser, 5094 beyiten müteşekkildir. Şair 37 beyitlik mukaddime tevhîdi ile eserine başlar. (s. 53-5) Bu tevhîd manzumesinde, mesnevînin muhtevâsına muvâfık olarak aşkı yaratan bir Allah telâkkisi hâkimdir. Şiirde bir hayli aşk hikâyesine telmih vardır.

---

[224] Mansûr Muşfik (haz.), *Dîvân-i Selmân-i Sâvecî: Şâmil-i Gazeliyyât, Tercîât, Kasâyid, Rübâiyyât*, İntişârât-i Safî Alîşâh, Tahrân 1367.
[225] Selmân-i Sâvecî, *Mesnevî-i Cemşîd u Hurşîd*, haz. C. P. Âsumân, Ferîdûn Vehmen, İntişârât-i Bungâh-i Terceme u Neşr-i Kitâb, Tahrân 1348.
[226] Selman es-Sâvecî, *Firak-nâme ev Kitabü'l-Firâk*, haz. Şaʿbân Rebîʿ Tartûr, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ıkı'l-Kavmiyye, Kâhire 2010/1431.
[227] Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Assâr-i Tebrîzî, *Mihr u Müşterî: Aşk-nâme (Ber-esâs-i Nüsha-i Tahrîr-yâfte der-Asr-i Şâir)*, haz. Rızâ Mustafevî Sebzvârî, İntişârât-i Dânişgâh-i Allâme Tabâtabâî, Tahrân 1375.

İnculu ve Muzafferî hâkimiyet sahası şairlerinden **Celâl Tabîb**, Şirâzlıdır. Köklü bir âilenin mensubu olan şair, XIV. yüzyılın başlarında dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz şairin divanı ve *Gul u Nevrûz* isimli mesnevîsi günümüze intikâl etmiştir. Şirâzî, *Gul u Nevrûz*'unu 734/1333 yılında tamamlamıştır.[228] Emîr Gıyâsüddîn Keyhusrev ve Şeyh Ebû İshâk'a methiyelerin yer aldığı mesnevî, 1200 beyit civarındadır. Şair eserine sekiz beyitlik tevhîd manzumesi ile başlar. (s. 1) Mukaddime manzumeleri naʿt ve münâcâtla devam eder. *Gul u Nevrûz*'un bir diğer tevhîdi, Nevrûz'un sevgilisine gönderdiği mektubun ibtidâsındaki üç beyittir. (s. 8)

Emîr Muhammed Mübârizüddîn'in oğlu **Celâleddîn Şâh Şücâʿ**, XIV. asrın sultân şairlerindendir. 760-787 yılları arasında Muzafferîler devletinin riyâsetinde bulunan Şâh Şücâʿ, devrindeki şâirlerin en büyük hâmisidir. Hâfız-ı Şirâzî başta olmak üzere pek çok şaire kapılarını açan pâdişâh, dehnâme türünde bir mesnevî kaleme alır. *Rûhu'l-Âşıkîn* adını taşıyan bu eser, 768 yılında Şîrâz'da tamamlanmıştır.[229] Eser mensûr bir dîbâce ile başlar. Dîbâceyi 12 beyitlik bir efʿâl tevhîdi takip eder. (s. 494)

Celâyirliler devri şâirlerinden **Şeyh Kucuc-i Tebrîzî**, devrinin mühim mutasavvıf simâlarındandır. Sultân Üveys ve oğlu Hüseyin devrini idrâk eden şair, Tebrîzde ilim ve irfân erbabının mercii mevkiindedir. Celâlüddîn Hüseyin tarafından Tebrîz'de Şeyhülislâmlık makamına getirilen Kucucî, Sultan Ahmed'in hâkimiyetinin ardından inzivâya çekilir. Vefat tarihi katiyyet arz etmeyen şeyhin bilinen tek eseri, tasavvufî zeminde kaleme alınmış şiirler mürekkep divanıdır.[230] Şâirin divanın ilk manzumesi 15 beyitlik bir efʿâl tevhîdidir. (s. 3) "Sâhte" redifli bu gazel, hitap tarîki ile söylenmiştir.

Muzafferîlerin hâkimiyet sahasında yetişen **Arabşâh-ı Yezdî**, XIV. asrın âlim ve şairlerindendir. Hayatı hakkında çok az bilgiye sâhip olduğumuz şair, Şâh Şücâ'nın oğlu Şâh Yahyâ'nın maiyetinde bulunmuştur. Divanının mevcudiyetinden haberdar olmadığımız Arabşâh'ın bilinen tek eseri, *Mûnisu'l-Uşşâk* ismini taşıyan mesnevîdir.[231] Bu mesnevî, Şihâbuddîn Suhreverdî'nin *Risâle fî Hakîkati'l-Aşk*'ının serbest tarzda

[228] Celâl Tabîb-i Şirâzî, *Gul Nevrûz*, haz. Alî Muhaddis, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1378.
[229] Mihrî Bâkırî (Serkârânî), "Rûhu'l-Âşıkîn: Dehnâme-i Şâh Şücâʿ", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât u Ulûm-i İnsânî*, 29. Devre, S. 124, Tebrîz, 1356, s. 487-536.
[230] Mesûd Râstî-pûr, İhsân Pûr-ibrişîm (haz.), *Dîvân-i Gıyâsuddîn Kucucî: Hâce Gıyâsuddîn-i Kucucânî (Tebrîzî): Meşhûr be-Hâce Şeyh (Sudde-i Heştom-i Hicrî)*, Mîrâs Mektûb, Tahrân 1395.
[231] İmâduddîn Arabşâh-i Yezdî, *Mûnisu'l-Uşşâk (Manzûm): Te'lîf-i Şeyh Şihâbuddîn Yahyâ Suhreverdî*, haz. Mahmûde Hâşimî, İntişârât-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârîsî-i İrân u Pâkistân, İslâmâbâd 13790/1991.

nazma çekilmiş hâlidir. 1985 beyitten müteşekkil olan eser, 781/1379 yılında tamamlanmıştır.

Yezdî, mesnevîsine, 85 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzumenin ilk 59 beyti tevhîd bâkisi, efâl-i ilâhiyye olarak aşktır. (s. 39-41) Zât, sıfât ve efʿâl unsurunun bir arada bulunduğu tevhîdde, müteâl bir varlık telâkkisi hâkimdir. Vahdet-i vücûd ve İşrak fikrinin akislerinin görüldüğü şiirde, Allah'ın bir nur olduğu ve âlemde tecellî ettiği dile getirilir. Tanrının zâtı akıl tarîki ile idrâk edilmekten münezzehtir fakat görmesini bilen gözler için tecellî her ân zuhur etmektedir. Felek tasvîrlerinin yer aldığı tevhîdde, sûfîyâne bir edâ hâkimdir.

Celâyirli hâkimiyet sahasında zuhûr eden **İbn Nasûh**, XIV. asrın ibtidâlarında Şîrâz'da dünyaya gözlerini açmıştır. Şeyh Alâüddevle Simnânî'nin mânevî terbiyesinden geçen şair, Selmân-ı Sâvecî'nin hizmetinde bulunmuştur. Üstadının tarîkine sülûk eden Şîrâzî, kasîde vâdisine teveccüh göstermiştir. Şeyh Üveys'in çocukları Hüseyin ve Ahmed'in yanı sıra dönemin meşhur sûfîsi Şeyh Kucuc-i Tebrîzî'ye kasîdeler sunan şair, 1391 yılında Tebrîz'de âhirete irtihâl etmiştir. Takıyyuddîn-i Kâşânî'nin tahminlerine göre İbn Nasûh'un dört bin beyitlik bir divanı vardır. Fakat bu divan, henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Kâşânî, şâirin divanından bin beyti *Hulâsatu'l-Eş'âr*'ına dercetmiştir. Şâirin günümüze kâmilen intikâl eden tek eseri, dehnâme zemininde kaleme aldığı *Muhabbet-nâme*'sidir.[232] Devletşâh, telif tarihi bilinmeyen bu mesnevînin, İlhanlı vezîrî Gıyâsüddîn Muhammed adına kaleme alındığı söyler. Fakat Zebîhullah Safâ kronoloji itibariyle bu kişinin Şeyh Gıyâsuddîn-i Tebrîzî olması gerektiğini ifade eder.[233] İbn Nasûh'un dehnâmesi takriben bin beş yüz beyitten müteşekkildir. Şair dehnâmesine 14 beyitlik bir zât tevhîdi ile âğâz eder. (vr. 65b) İbn Nasûh mesnevînin muhtevâsına muvâfık düşecek şekilde aşka dair remizlerden istifâde etmiştir. Mukaddime manzumeleri naʿt ve münâcât ile devam eder.

Kemâl-i Hocendî, XIV. asrın gazel şairlerindendir. Aslen Mâverâünnehirli olan şâir, Azerbaycan ve Fars vilâyetinde şöhret bulmuştur. Celâyirli hânedanı ile yakın münâsebeti bulunan şair, 1401 yılında âhirete irtihâl eder. Hocendî'nin ekserini

[232] İbn Nasûh-i Şîrâzî, *Muhabbet-nâme*, Nuruosmaniye Kütüphânesi nu: 3783, vr. 265b-279a.
[233] Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât-ı Îrân*, C. III/2, s. 1111-1112. Ayrıca bkz. Ahmet Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzûm Eserler I (Üniversite ve Nûrosmâniye Kütüphâneleri)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s. 261.

gazellerin oluşturduğu bir divânı vardır.[234] Mutasavvıf şâirin divânında tevhîd türünde kaleme alınmış iki şiir vardır. Bu manzûmelerin ilki 21 beyitlik tevhîd kasîdesidir. (s. 2-3) Hocendî'nin diğer tevhîdi 15 beyitlik gazeldir. (s. 5)

XIV. asrın bir diğer sultan şâiri, **Ahmed-i Celâyirî**'dir. Celâyirli Devleti'nin son hükümdarı olan şâir, Şeyh Hasan-ı Bozorg ve Dilşâd Hatun'unun torunu, Şeyh Üveys'in oğludur. 1382 yılında Bağdat'ta babasının tahtına cülûs eden Ahmed, kardeşi Hüseyin'e karşı büyük bir mücâdele vermek zorunda kalır. Timur'un zuhûrunun ardından ülkesini terk etmek zorunda kalan sultan, Osmanlı'ya ilticâ eder. Timur'un Çağatay taraflarına çekilmesiyle birlikte tekrar hâkimiyet mücadelesine girişir fakat umduğunu bulamaz. 813/1410 yılında âhirete irtihâl eden Ahmed Celâyirî'nin *Kitâbu'l-Hidâye, Künûzu'l-Uşşâk, Kitâbu'ş-Şarkiyyât, Kitâbu'l-Bedî'iyyât, Kitâbu'l-Mukaddime, Kiâbu'l-Garbiyyât* ve *Kitâbu'l-Levâmi'u'l-Envâr* isimlerini taşıyan bir divan külliyâtı vardır. Şairin Türkçe bir gazeli, Ömer b. Mezîd'in mecmuasında mukayyettir.[235]

Şâirin ilk dört divanı Sâdık Armutlu tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[236] Ahmed Celâyîrî'nin ilk divanı olan *Kitâbu'l-Hidâye*'de gazel formunda kaleme alınmış iki tevhîd vardır. Bu manzumelerin ilki yedi beyitten müteşekkil olup sûfîyâne bir edâ söylenmiştir. (s. 1) Diğer gazel tevhîdi ise sekiz beyit olup *fî tevhîdi'llâh tebâreke ve te'âlâ* başlığını taşımaktadır. (s. 2) *Künûzu'l-Uşşâk*'ın ilk gazeli bir tahmîddir ve divanda tehvîd hususiyeti arzeden manzume bulunmamaktadır. (s. 59) Ahmed-i Celâyir *Kitâbu'ş-Şarkiyyât*'ın ibtidâsında beş beyitlik bir zât tevhîdine yer verir. (s. 138) Armutlu'nun neşre hazırladığı son divan olan *Kitâbu'l-Bedî'iyyât*'ın da dokuz beyitten müteşekkil ilk gazeli tevhîddir. (s. 208) *Fî tevhîdillâhi Te'âlâ* başlığı ile mukayyet olan şiir, "ûst" rediflidir. Şairin *Kitâbu'l-Mukaddime* isimli divanında tevhîd yoktur.[237] *Kitâbu'-Garbiyyât* adlı altıncı dîvânının illk gazeli, hitap tarîki ile söylenmiş yedi beyitlik bir gazeldir.[238] (s. 3) Bu divanda ayrıca bir müfred tevhîdi de

[234] Kemâleddîn Mesʿûd-i Hocendî, *Dîvân*, haz. Azîz Devlet-âbâdî, Kitâb-fürûşî-i Tahrân, Tebrîz 1337.
[235] Ömer b. Mezîd, *Mecmûatü'n-Nezâir*, haz. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1982, s. 223.
[236] Sadık Armutlu, *Sultan Ahmet Celâyir: Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1990.
[237] Nimet Yıldırım, *Sultan Ahmed Celâyir ve "Kitâbu'l-Mukaddime" Adlı Divanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
[238] Sultan Ahmed Celâyir, *Kitâbu'-Garbiyyât (Altıncı Divan)*, haz. Veyis Değirmençay, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2000.

bulunmaktadır. (s. 11) Ahmed-i Celâyir'in son divanı olan *Levâmi'ı'l-Envâr*'da tevhîde tesâdüf edilmemektedir.[239] Divanın ilk gazeli ise dokuz beyitlik bir münacattır. (s. 2)

Asıl ismi Muhammed b. İzzeddîn b. Âdil b. Yûsuf-ı Tebrîzî olan **Şîrîn-i Mağribî**, XIV. asrın büyük mutassavvıf şairlerindendir. Tasavvuf düşüncesinde Muhyiddîn-i Arabî'nin yolunu takip eden olan şair, Kemâl-i Hocendî'nin muasırlarındandır. Kübrevî ve Sühreverdî şeyhlerinin manevi terbiyesinden geçen Yusuf-ı Tebrîzî, doğduğu topraklarda irşâd faaliyetleri ile meşgûl olmuştur. Tasavvuf zemininde kendine mahsus üslubuyla şiirler kaleme alan Şîrîn-i Mağribî'nin ekseri ilâhiyyât tarzında söylenmiş manzumelerden mürekkep bir divanı vardır.[240]

Mağribî'nin divânı tevhîdler yönünden oldukça zengindir. Şâirin gazel formunda kaleme alınmış dokuz tevhîdi vardır. (s. 15, 47-8, 51, 61-2, 95-6, 107, 215-6, 217, 310-1) Hemen tamamı vahdet-i vücûd zemîninde kaleme alınan bu tevhîdler, 9 ve 11 beyitten oluşmaktadır. Mağribî'nin divanındaki tek kasîde tevhîdi, 18 beyitten müteşekkildir. (s. 115-6) Bu manzûme Farça-Arapça mülemmâdır.

Şâirin tercîʿ-bend nazım şekliyle kale alınmış iki tevhîdi vardır. Bu manzûmelerin ilki, beyit sayıları 27 ilâ 41 arasında değişen on bentten müteşekkildir. (s. 410-46) "*Ki coz-û nîst der-serây-i vücûd* / *Be-hakîkat kesî diger mevcûd*" tercîʿhâneli bu tevhîd, *leyse fi'd-dârî gayruhu deyyâr* fikri etrafında şekillenmiştir. Mağribî'nin diğer musammat tevhîdi, onar beyitlik 11 bentten oluşan tercîʿ-benddir. (s. 447-60) Bu şiirin tercîʿhânesi ise "*Gencî ki tılsım-i ûst 'âlem* / *Zâtî ki sıfât-i ûst Âdem*" beytidir. Şâirin divânında rübâî nazım şekliyle söylenmiş dört tevhîd vardır. (s. 469, 470, 473) Hitap üslûbuyla söylenen bu tevhîdler, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşır.

İlhânlılar ve sonrasındaki hânedânlar devrini idrâk eden **Seyyid Zülfikâr-i Şirvânî**, **Mehestî-i Gencevî**, **Celâleddîn Adud-i Yezdî**, **Seyyid Alî Hemedânî** ve **Hâfız-ı Şirâzî**'nin divânlarında tevhîd türünde kaleme alınmış şiire tesâdüf edilmez.[241]

---

[239] Sultan Ahmed Celâyir, *Kitâbu Levâmi'ı'l-Envâr (Yedinci Divan)*, haz. Veyis Değirmençay, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2001.

[240] Muhammed Şîrîn-i Mağribî, *Dîvân*, haz. Leonard Lewisohn, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-i Tahrân , Tahrân 1993.

[241] Edward Edwards (ed.), *A Facsimile of the Manuscript (Or. 9777) of Dîwân ı Zu'l-Fakâr: The Collected Poems of Zu'l-Fakâr Shirwânî*, British Museum Department of Oriental Printed Books and Manuscripts, London 1934; Tâhirî Şihâb (haz.), *Dîvân-i Mehestî-i Gencevî*, Çâp-i Sovvom, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahrân 1347; Celâleddîn Adudü'l-Yezdî, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, nu: 1447, vr. 394a-419a; Ahmed Keremî (haz.), *Dîvân-i Celâlüddîn-i Adud-i Yezdî*, Tâlâr-i Kitâb-i Hıyâbân-i İnkılâb, Tahrân 1366; Muhammed Riyâz, *Ahvâl u Âsâr u Eş'âr-i Mir Seyyid Alî Hemedânî (bâ-Şeş Risâle ez-Vey)*, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Merkez-i Tahkîkât-i

II. KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE TEVHÎD

Kadîm devir milletlerinin hemen tamamında görüldüğü üzere Türk edebiyatının da esâsını şiir oluşturmaktadır. Türkler, kendilerine mahsûs nazım tekniği ile millî addedilebilecek bir şiir geleneğine sahiptiler. Kahir ekseriyeti konar-göçer hayatı yaşayan Türk kavimlerinin edebiyat geleneği şifâhî karakteristiği hâizdir. Farklı iklim ve coğrafyaların menbâlarından beslenen bu geniş zümreler, kendi hayatlarını teşkil eden unsurları şiire taşımaktaydılar. Şairlik bir meslek olarak sadece şiir söylemeye münhasır değildi. Bedâvet üzere yaşayan kavimlerde yaygın olarak görüldüğü üzere şairler, içinde yaşadığı cemiyetin dinî ve millî telakkilerini estetize eden kişilerdi. Hastalığı dahi dinî/metafizik bir hâdise olarak kabul eden bu insanlar için şair aynı zamanda insanları kötü ruhlardan arındıran bir kurtarıcı idi. Bakşı, kam gibi isimlerle anılan bu kimseler şair oldukları kadar rahib, tabib ya da büyücü hüviyetlerini haiz idi.[242]

Fârîsî-i İrân u Pâkistân, İslâmâbâd 19991; Seyyid Muhammed Rızâ Nâinî, Nezîr Ahmed (haz.), *Divan-i Hâce Şemseddin Muhammed Hafız-i Şirâzî*, Muessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1973.

[242] Bkz. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 57-61.

Türkçenin, klâsik edebiyatın teşekkülünden evvel şifâhî tarzda vücûda getirilen edebî mahsulleri, çok dağınık bir sûrette günümüze ulaşabilmiştir. Dinî hususiyetlerden hâli ve yaşanılan hayatın izlerini taşıyan bu manzûmelerin ait oldukları devrin tespiti ise hayli müşküldür. Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvâni Lugati't-Türk*'ünde yer alan manzum parçalar, önemli ölçüde İslam devrine ait görünmektedir.

İslâmiyet öncesinden bizlere ulaşan kitabî edebiyatın mahsulleri, kemiyet ve keyfiyet itibariyle şifahî geleneğe ait eserlerden daha zengin bir mahiyete sahiptir. Tam anlamıyla dînî bir mâhiyet gösteren bu edebiyat geleneği, *Maniheizm* ve *Budizm* (Burkancılık) inançlarının akislerini taşımaktadır. Bu dinlerin Türkler arasında yaygınlaştırılması gayreti, Türk şiirinin didaktik tarafını muhkem hâle getirmiştir. Önemli bir kısmı Çince, Soğda ve Sanskritçeden tercüme olan bu şiirler Türklerin ulûhiyet tasavvurlarına dair sarîh işâretler sunmaktadır. Bununla beraber meselenin ihtiyatla ele alınmasını zarûrî kılan bir husus vardır: Maniheizm ve Budizm'in Türk kavimlerinin ekserini teşkil eden geniş konar-göçer unsurları arasında değil, şehrîleşen ve kavmî ananelerinden uzaklaşan dar bir zümre tarafından kabul edilmesidir. Bu itibarla, Uygurlar devrinden bize intikâl eden edebî mahsûllerin Türklerin şiir geleneğini bütünüyle temsîl ettiğini söylemek mümkün değildir.

A. TEŞEKKÜL DEVRİ (XI-XIV. Asırlar)

Türklerin İslâmlaşma tecrübesiyle birlikte edebî telâkkileri zamanla farklı bir mâhiyet kazanır. Bu dönemde, konar-göçer kültürün hâkimiyetinde teşekkül eden sözlü şiir geleneği ile Uygur havzasında Budist ve Maniheist inançlarının akislerini taşıyan kitâbî gelenek, vahye dayanan bir dinden beslenen edebiyat anlayışının tesîrine açık hâle gelir. Fakat Türklerin yaygın olarak Müslümanlaşmaya başladığı dönem ile kendi kavmî lisanları ile klâsik zemînde edebî eser telîf etmeye başladıkları tarih arasında takrîbî bir buçuk asırlık bir zaman dilimi vardır. Bu uzun devir, yazılı kaynakların mahdûdiyeti ve bugünkü kârilerine hiç de sarîh addetmeyeceğimiz tarzda verdiği malumat sebebiyle kesîf bir sis altındadır.

Bu dönem hakkında bilgi sâhibi olabileceğimiz en güvenilir kaynak, Kaşgarlı Mahmûd'un *Divânu Lügati't-Türk* isimli eseridir. Kaşgarlı Mahmûd 1077 yılında tamamladığı bu eserinde, Türk kavimleri ve kültürleri hakkında bize en sıhhatli bilgileri sunar. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde nümûne olarak yer alan şiirlerin tamamı,

İslamiyet öncesi Türk şiiri ve bu geleneğin İslam sonrasında kendini muhâfaza eden şekillerinden ibarettir. Dinî muhtevâyı haiz olmayan bu şiirlerin çoğu İslam sonrasında yazılmış olsa da eski devrin şiir telakkisine çok yakındır. Bizi daha yakından ilgilendiren husus ise kendisinin birkaç beyti hâriç, aruz vezninin kullanıldığı şiirlere eserinde yer vermeyişidir. Burada iki ihtimal söz konusudur: Kaşgarlı Mahmud, ya aruzla yazılmış hiçbir şiire ulaşamamış ya da bu tarzda yazılmış şiirlerin "Türk şiiri" sınıfına dahil edilmesini istememiştir. *Dîvânu Lugati't-Türk*'ten yedi-sekiz yıl evvel tamamlanan Yusuf Has Hacîb'in *Kutadgu Bilig*'inden bahsedilmeyişi, oldukça dikkat çekicidir. Kaşgarlı'nın klâsik edebiyat zemîninde kaleme alınan şiirler hakkında sessiz kalışı, *Kutadgu Bilig*'ten önce klâsik şiir vadisinde vücûda getirilmiş eserler hakkında bizi de sükûta mecbûr etmektedir.

1. Doğu Türkçesi

Şimdiki bilgilerimize göre klâsik Türk şiirinin müessis şâiri olan **Yusuf Has Hacib**'in *Kutadgu Bilig* adlı eşsiz yâdigarı, Karahanlı Devletinin önce Gazneli ve sonrasında Selçuklu hânedanlarının baskısını en yoğun hissettiği bir dönemde 462/1069 yılında Kaşgar'da kaleme alınmıştır. Balasagunlu şair eserini, Karahanlı Tabgaç Bugra Han'a sunmuştur. Mesnevîsini hangi gayeye binaen ve hangi merhalelerden geçerek vücuda getirdiğini okuyucularına anlatan Hacîb, böyle bir esere menşe ya da esas teşkil edebilecek bir menbâdan bahsetmez. R. Rahmeti Arat'ın üç nüshadan hareketle edisyonunu yaptığı metin 6645 beyittir.[243]

Klasik edebiyatta örneğine çok tesâdüf ettiğimiz şekilde bu eser, başka bir kalem/ler tarafından telif edilmiş manzum ve mensur bir mukaddime ile başlamaktadır. Manzum mukaddime, mensûr olanına nisbetle, *Kutadgu Bilig*'in lisanına daha yakındır. Mesnevînin Fergana nüshasında bu manzum mukaddime yer almamaktadır. XIII-XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bu manzum dibacede, eser ve şairi hakkında tanıtıcı mahiyette bilgiler yer alır. 77 beyitten müteşekkil bu mukaddime, mesnevîlerdeki giriş manzûmelerinin mutad sayılabilecek beyitleriyle başlar. Manzûm dîbâcenin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 4) Mukaddime manzûmesi, naʿt ve sebeb-i telîf bölümleriyle devam eder.

[243] Yusuf Has Hacîb, *Kutadgu Bilig I: Metin*, haz. Reşit Rahmeti Arat, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

Yusuf Has Hacîb, *Kutadgu Bilig*'e *Tengri 'azze ve celle ögdisin ayur* başlığını taşıyan bir tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 17-22) 33 beyitten müteşekkil olan bu manzûmenin son altı beyti, duadır. Hacîb'in bu manzûmesi, klâsik Türk edebiyatının ilk tevhîdidir. Bu şiir, ilk olmak imtiyâzı hâricinde de dikkate değer hususiyetleri hâizdir. Evvelâ, şiirin sadece sekiz kelimesi Arapça ve Farsça menşe'lidir. Allah'ın isim ve sıfatlarının tamamı, metinde Türkçe olarak yer almaktadır. klâsik şiirin sonraki devir manzûmelerinde göremeyeceğimiz bu manzara, Türk lisanının imkânlarını göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Ayrıca şiirin başlığında medih manasının karşılığı olarak "ögdi" ifadesinin yer alması dikkat çekicidir. Tevhîd manzûmelerinin klasik şiirin ilk dönemlerinde çoklukla tahmîd ismiyle anıldığı ve tevhîd isminin sonradan kullanıldığı hatırdan uzak tutulmamalıdır. Her ne kadar tahmid nevʿi, şükr ve hamdın ifade edildiği şiirler olarak bilinse de övgü manasını da muhtevidir. Bununla beraber tevhîd muhtevâlı şiirlerde "medih" kelimesinin istimâlinden ihtiraz edilmiştir. Çünkü bir kulun Allah'ı medihte âciz olduğu fikri, tevhîdlerin medhiyye olarak isimlendirilmesininin önüne geçmiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki metindeki başlıklar mesnevînin şâiri tarafından mı konulduğu yoksa müstensihler tarafından mı ilâve edildiği katiyyet arz etmemektedir. Metin ile başlıklardaki kelime tercîhlerinde ortaya çıkan farklar, başlıkların sonradan ilave edildiği kanâatini güçlendirmektedir. Mesela, başlıklarda sıkça kullanılan suâl ve cevap kelimelerinin metinde tercîh edilmediği görülmektedir. Mesnevînin ana metninde suâl ve cevap yerine, "yanut birmek" ve "aymak" fiilleri tercih edilmiştir. Yine bu manzûmede, sıfat, zât ve efal tevhîdi birlikte bulunmaktadır.

Yusuf Has Hacib zât, sıfât ve efâl unsurunu havî bu tevhîdinde, Allah kelimesinin yerine "Kadîr" manasına gelen "Bayat"ı tercih etmiştir. Eser boyunca çok sık tekrar edilen bu kelime, Türkçedeki kullanımını sonradan yitirecektir. Eski Anadolu Türkçesinde yoğun bir şekilde kullanılan Tanrı kelimesine ise metnin sonlarına doğru tesâdüf edilmektedir.

Kutadgu Bilig'de mukaddime bölümü hâricinde de tevhîdlere tesâdüf etmekteyiz. Bu tevhîdlerin tamamı, kaleme alınan mektupların girişlerinde karşımıza çıkmaktadır. İlk mektup tevhîdi, mesnevîde saadeti temsil eden Aytoldı'nın ölmek üzere sultana gönderdiği nasihatname muhtevâlı mektubun ibtidâsında yer almaktadır. Aytoldı sözlerine altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 152) Klâsik edebiyatta ilk nümûnelerini Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinde gördüğümüz mektuba tevhîd ile başlama geleneğine, Yusuf

Has Hâcib de riâyet etmiştir. Esâsen bu türün menşe'i Hazret-i Peygamber tarafından kaleme alınan mektûplara dayanmaktadır. Söze Allah'ın ismi ve hamdi ile başlama âdeti, klâsik şiirde kaleme alınan tevhîdlerin de kaynağı hükmündedir.

Kutadgu Bilig'deki bir diğer mektup tevhîdi, hükümdâr Kün Togdı'nın Odgurmış'ı yanına davet etmek üzere kaleme aldığı nâmenin girişinde yer alır. Ögdülmiş vâsıtasıyla ulaştırılan bu mektûbun ibtidâsındaki dokuz beyit, ef'âl unsurundan mürekkep bir tevhîddir. (s. 325-6) Odgurmış da hükümdârın nâmesine cevap olmak üzere yazdığı mektûbuna 14 beyitlik zât ve ef'âl tevhîdi ile başlar. (s. 374-5) Odgurmış'ın mektubunda yer verdiği tevhîd, hüviyetine muvâfık olarak tasavvufî muhtevâyı da hâizdir. Küntogdı, dâvetine icâbet etmeyen Odgurmış'a hitâben bir mektup daha kaleme alır. Yine Ögdilmiş vâsıtasıyla ulaştırılan nâmenin girişinde sekiz beyitlik bir zât tevhîdi yer alır. (s. 393) Yusuf Has Hacîb'in İslamî dönem Türk edebiyatının ilk eseri kabul edilen *Kutadgu Bilig* mesnevîsi, birisi eserin takdîm bölümünde olmak üzere altı tevhîd manzûmesini ihtivâ etmektedir.

Yûsuf Has Hacîb'in *Kutadgu Bilig*'inden sonra, klâsik şiir geleneği vâdisinde büyük inkıtâ' olur. Karahanlıların beslediği kültürel havzada *Kutadgu Bilig*'den başka eserler de telif edilmiş olabilir. Fakat bu eserlerden şimdilik haberdar değiliz. Yusuf Has Hacib'den sonra edebiyat tarihimizde arz-ı endam eden şairlerden ilki Ahmed Yesevî'dir. Hâce-i Türk olarak evliyâ tezkirelerinde çok erken tarihte kendisine yer bulan bu büyük mutasavvıf, dinî muhtevâlı şiir geleneğinin mübdii sayılmalıdır.[244]

Pîr-i Türkistân nâmıyla tasavvuf âleminde şöhret bulan **Hoca Ahmed Yesevî**, tekke edebiyatı geleneğinin ilk büyük siması kabul edilmektedir. XI. asrın sonlarında dünyaya gelen Yesevî, Türk tasavvuf geleneğinin müessis isimlerindendir. Aslen Yesili olan şair, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde ilim ve manevî terbiye merhalelerini kat' ederek irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur. Türkistan kıtasının manevî bânii olan Hoca Ahmed derinlere kök salmış ve asırlar boyunca tesirini sürdürecek olan Yesevîlik düşüncesine hayat vermiştir. Kendi ismiyle özdeşleşen hikmetleriyle Türklerin gönüllerine yerleşen şair, zamanın insan ve coğrafya üzerindeki tahavvül ve tegayürüne

[244] Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991. *Hikmet-nâme*'nin diğer neşirleri için bkz. Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, haz. Yusuf Azmun Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1994; Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009; Ahmed Yesevi, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Yeni Bulunan Hikmetleri*, derl. Mirahmad Mirhaldaroglı, haz. Metin Akar, Hoca Ahmed Yesevî Vakfı Yay., İstanbul 2001.

tâbi olarak asırlar içinde farklı bir hüviyetle tebârüz etmiştir. Bunun en müşahhas nümûnesi ise günümüze intikâl eden hikmetlerinin zaman içinde geçirdiği değişikliklerle aldığı vaziyettir.

Ahmed Yesevî'nin şiirlerini muhtevî olan mecmuaların en eskisi, XVI-XVII. asra kadar uzanmaktadır. Hoca Ahmedin ölümü ile bu tarih arasındaki uzun zaman dilimi, Yesevî'nin hikmetlerindeki değişikliği mukayese edebilme imkânından bizleri mahrum bırakmaktadır. Hikmetleri havî mecmualarda, Hoca Ahmed ile birlikte diğer Yesevî şairlerin şiirleri de yer almaktadır. Bu mecmûalarda Ahmed Yesevî'ye atfedilen manzûmelerin ona aidiyeti şüpheden ârî değildir. Şöyleki eldeki hikmet manzûmeleri, lisan itibariyle çok sonraki bir döneme ait olduğu gibi farklı bölgelerde tertip edilmeleri hasebiyle de birçok Türk lehçesinin hususiyetlerini taşımaktadır.

Yesevî'nin hikmetleri, hece vezni ve dörtlüklerle teşkil edilmesi yönüyle halk edebiyatı nazım geleneğinin devamı mâhiyetindedir. Bununla beraber hikmetler arasında, beyit nazım biriminin ve aruz vezninin tercih edildiği manzûmelere de tesadüf etmekteyiz. Bu durum bize Türkistan coğrafyasında edebî sahada meydana gelen değişikliklerinin ayniyle *Divân-ı Hikmet*'e aksettiğini göstermektedir. Mevzû itibariyle dinî ve tasavvufî şiirin muhtevî olduğu hususların hemen tamamının kendisine yer bulduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Didaktik ve lirik edâ, hikmet manzûmelerininde baskın bir üslup hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvufi halk edebiyatının geniş bir alâkaya mazhar olan ilahîleri ile hikmetler arasında, yapı ve muhtevâ itibariyle büyük benzerlikler müşâhede edilmektedir.[245].

Burada diğer bir önemli bahis, hikmet kelimesinin bir nazım terimi olarak ortaya çıkışı meselesidir. Fuat Köprülü, miladî onuncu asırdan itibaren tasavvufi-dini muhtevâlı şiirlere hikmet dendiğini söylemektedir. Fakat Eraslan, bunun Yesevi dervişlerinin onun şiirlerine sonradan vermiş oldukları isim olarak almıştır ki bu görüş daha doğru görünmektedir:

> "*Dîvân-ı Hikmet*, Ahmed Yesevî'nin hikmetlerini içine alan mecmuanın adıdır. Bu adın XVI.(M.) yüzyıldan sonra kullanıldığı kesin olmamakla beraber düşünülebilir. Esasen Fazlullah b. Ruzbihân'ın Ahmed Yesevî'nin türbesinde okuduğu Yesevî

[245] Ahmed Yesevinin *Fakr-nâme*'si müstakil bir eser olmayıp *Dîvân-ı Hikmet*'in mensur bir mukaddimesidir. Süluk adab ve erkânını anlatan bu eser, Yesevî dervişi tarafından yazılıp *Dîvân-ı Hikmet* mecmualarına ilave edilmiştir. Eser klasik edebiyatta gördüğümüz mukaddime ifadeleriyle başlamaz. Besmelenin ardından doğrudan eserin mahiyeti ve sebeb-i telifi hakkında malumat verilerek başlanır. Bkz. Kemal Eraslan, "Yesevî'nin Fakr-nâmesi*" İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 22, İstanbul 1977, s. I-XV.

kitabının başında Dîvân-ı Hikmet kaydının bulunmadığını bildirmesi bu hususu doğrulamaktadır. Fazlullah b. Ruzbihân'ın *Mihmânnâme-i Buhârâ* adlı eseri H.915'te telif edildiğine göre*, Dîvân-ı Hikmet* adı o tarihlerde kullanılmamakta idi." [246]

Hâce Ahmed'in günümüze intikal eden hikmetleri arasında -metinlerin otantikliği meselesini bir kenara bırakırsak- tevhîd sınıfına dâhil edilebilecek hiçbir manzûmesi yoktur.

Yesevî halifelerinin üçüncüsü olan **Süleyman Hakîm Ata**, Türkler arasında hatırası aziz tutulan isimlerdendir. Ahmed Yesevî'den sonra halifeliği deruhde eden Hakîm Ata, Harezm sahasında irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Akurgan bölgesinde medfûn bulunan Ata aynı zamanda, Ahmed Yesevî'nin edebiyattaki ilk muakkibidir. Diğer Yesevî halifelerine nazaran Hakîm Ata, menkabeleriyle tasavvuf dünyasında geniş yer bulmuştur. Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen *Hakîm Ata Kitabı*'nda, onun menkabevî hayatına dair on iki hikâyeyi görmekteyiz. Ahmed Yesevî'nin hikmetlerini havî mecmualarda da şiirlerine tesâdüf edilmektedir. Bu mecmuaların en önemlisi ise *Bakırğan Kitabı*'dır.

Bakırğan Kitabı, Yesevî dervişlerinin hikmetlerinin cem' edildiği mecmuadır. İlk kez 1884 yılında Kazan'da neşredilen bu eser 22 şairin 142 şiirini içermektedir.[247] Dört hikmetin ise şairi bilinmemektedir. Bu mecmuada bulunan hikmetlerin önemli bir kısmı, aruz vezni ile kaleme alınmıştır.[248] Kim tarafından, hangi tarihte tertib edildiği bilinmeyen bu mecmua, Yesevî hikmet geleneğinin asırlar içindeki birikimini gözler önüne sermektedir. 1711 yılında Belh'te ölen Meşreb'in şiirlerinin bu eserde yer alması, mecmuanın en erken XVIII. asrın başlarında cemʿ edildiğini göstrmektedir. *Bakırgan Kitabı*'ndaki hikmetlerden 37'si Süleyman Hakîm Ata'ya aittir. Burada bulunan şiirlerin bir kısmına *Divân-ı Hikmet*'lerde de tesadüf etmekteyiz. Hakîm Ata'nın diğer şiirleri farklı mecmualardan derlenmek suretiyle neşredilmiştir.[249]

Şairin *Bakırğan Kitabı*'nda bulunan şiirleri arasında ilâhiyat nevʿinden şiirler olmakla birlikte tevhîd bulunmamaktadır. Önal Kaya tarafından neşredilen şiirler

[246] Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler,* s. 33.
[247] Münevver Tekcan, *Hakîm Ata ve Bakırğan Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1997.
[248] *Kitâb-ı Bakırğan*'ı doktora tezi olarak hazırlayan Münevver Tekcan tarafından bu husus dikkatten kaçırılmış ve çoğu aruzla yazılmış hikmet hece vezni olarak gösterilmiştir. Bunlardan sadece bir kaçı için bkz. s. 1,4,6,8,9,11.
[249] Önal Kaya, "Süleymân Hakîm Ata Bakırgânî ve Şiirleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 8, Simurg, İstanbul 1998, s. 73-209; Ayşegül Sertkaya, "Kul Süleymân (Bakırganî) ve Yûnıs Emre Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 161-208.

arasında, hece ile yazılmış iki tevhîd manzûmesi bulunmaktadır. İlki, yirmi dört beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 118-20) Bu manzûme beyitler hâlinde neşredilmiş ise de nazım birimi dörtlüktür. Hakim Ata'nın ikinci tevhîd manzûmesi "içinde" redifli olup on altı beyitten ibarettir. (s. 122-4) Şair bakışlarını, tabiata çevirir ve orada Allah'ın san'at ve kudretinin izlerini temâşa eder. Hâkim Ata'nın yaşadığı çevre ve ait olduğu kültüre ait çizgilerin yansıdığı bu şiirde, hayvanların Hakk'ı tesbîhi dile getirilmiştir. Sertkaya'nın neşrettiği metinler arasında, 14'lü hece ölçüsü ile telîf edilmiş, "kılgan Allah sen" redifli dokuz beyitlik tevhîd manzûmesi yer almaktadır. (s. 180-1) Esâsen bu şiir yapı yönünden 7'li hece ölçüsü ve dörtlüklerle teşkîl edilmiştir.

Süleyman Hakîm Ata'nın bir diğer eseri, ilk defa 1847 yılında Kazan'da basılan *Âhir Zamân Kitâbı*'dır. Kıyametnâme türüne dâhil edilebilecek olan bu eser, 12'li hece vezniyle yazılmıştır.[250] *Kudeknâme* ismi taşıyan 41 beyiten müteşekkil manzûme, Hazret-i Peygamber ile yetim bir çocuk arasında geçen hikâyeyi mevzû alır.[251] Yine aynı vadide değerlendirilebilecek bir diğer manzûm eser ise Ebû Hanife'nin doğumu ve İmâm-ı A'zâm lakâbını almasının anlatıldığı 67 beyitlik bir hikmetidir.[252] Bu manzûmenin girişinde, "-di ya" redifli dört beyitlik bir tevhîd yer alır. (s. 139)

Süleyman Hâkim Ata'nın yukarıda zikrettiğimiz tevhîd muhtevâlı manzûmeleri, klâsik şiir geleneğinin şekil hususiyetlerine sahip değildir. Her şeyden evvel, otantikliği tartışılabilecek bu manzûmelerin Türk şiir geleneğinde tevhîd muhtevâlı şiirlerin ilk nümûneleri olması itibariyle gayetle ehemmiyetlidir.

Şark Türkçesinin önemli yâdigârlarından bir diğeri ise XIII. asrın ilk yarısında telif edilen *Atabetü'l-Hakâyık*'tır.[253] Alî Şîr Nevâyî'nin *Neâyimü'l-Mahabbe*'sinde menkâbevî hayatından bahsedilen **Edib Ahmed Yüknekî**, bu eserini Dâd İspehsâlâr Beg için kaleme almıştır. Aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla kaleme alınan *Atabetü'l-Hakâyık*, beyit ve dörtlük nazım birimleriyle teşkil edilmiş olup 484 mısradan oluşmaktadır. Nasihatname hususiyeti taşıyan bu eserine şair, *Tanrının medhi hakkında* başlığını taşıyan on beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 42-3) Manzûmede hamd ifadelerinin ardından yaratılmış olan her nesnenin tanrının varlığına delîl teşkîl ettiği dile getirilir.

[250] Münevver Tekcan, "Hakîm Ata'nın Ahir Zaman Kitabı", *Bilig*, S. 37, Ankara 2006, s. 21-55.
[251] Önal Kaya, "Kul Süleymân'ın '*Kıssa-i Kûdek-nâme*'si", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. II, Ankara 2000, s.155-167.
[252] Münevver Tekcan, "İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kıssası", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XV, Konya 2003, s. 121-168.
[253] Edib Ahmed b. Manmud Yüknekî, *Atabetü'l-Hakâyık*, haz. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 2006.

Atabetü'l-Hakâyık'ın bazı nüshalarında dördüncü beyitten sonra, Arapça "*fefî külli şey'in lehü âyetün / tedüllü 'alâ ennehü vâhidü*"[254] beyti gelmektedir. Asıl metne dâhil edilmeyen bu mısralar, manzûme içinde manâ bütünlüğüne sâhiptir. İsbât-ı vâcib ifâdeleri, efʿâl tevhîdi takip eder. Manzûmenin son beytinde geçen, *ulug bir bayat* ifâdesi, *Kutadgu Bilig*'te çok sık karşımıza çıkan bir kelime olması itibariyle ayrıca dikkate değerdir.

Hârezmli Ali ya da **Kul Ali** olarak bilinenen şairin *Kıssa-yı Yûsuf*'u da bu dönemin mahsûlleri arasındadır.[255] 630/1233-4 yılında kaleme alınan bu eser, Türk edebiyatının ilk Yusuf kıssası olarak kayıtlara geçmiştir. Türkmen kaynaklarına göre bu eserin şâiri, Oğuz boylarından birine mensup olup Ali Mihrhocaoğlu adıyla bilinmektedir. Tatar kaynaklarına göre ise Ali, İdil-Çuman bölgesinde doğmuş olup Bulgar devleti şehzadelerinden Abdullah Beg'in torunudur. Kul Alî'nin kavmî âidiyeti hakkında ihtilaf söz konusu olsa da Hârezm sahasına âidiyeti münâkaşadan hâlidir.

12'li hece ölçüsü ile kaleme alınan *Kıssa-i Yûsuf*, ilk üç mısraı kendi arasında dördüncüleri diğer kıtaların aynı mısralarıyla kâfiyeli olan dörtlüklerle teşkil edilmiştir. Doğu ve Batı Türkçesi hususiyetleri taşıyan bu eser, klasik şiir geleneğinin izlerini taşımaktadır. Kul Ali, eserine tevhîd muhtevâsını haiz bir dörtlükle başlar. (s. 168) Devamındaki sekiz dörtlük de mukadimme manzûmelerinden oluşmaktadır. Yûsuf aleyhisselâm ile yanlız kalan Züleyhâ'nın putların yüzünü örtmesi üzerine gerçekleşen muhavere; sonraki dönem mesnevîlerinde de göreceğimiz üzere Yusuf peygamberin lisanından tevhîd söylenmesine zemin hazırlar. Zavallı bir puttan, işleyeceğin günah dolayısıyla utanırken her şeyi bilen ve gören rabbinden niçin korkmazsın, diye sözlerine başlan nebî, iki dörtlükte Hakk'ın sıfatlarıyla teşkil edilmiş bir tevhîd söyler. (s. 287) Hece ölçüsü ve dörtlüklerle teşkil edilmiş bir metin olan *Kıssa-ı Yûsuf* , klâsik edebiyat geleneği mahsûlü olmamakla birlikte tevhîd türünün tarihî seyrindeki yeri itibariyle dikkate değerdir.

Kıssaların en güzeli olarak anılan Yusûf peygamberin hikâyesi, XIII. asırda Kırım civarında yaşayan **Halil Oğlu Ali** tarafından da manzum olarak kaleme

[254] Onun, her bir şeyde, birliğine delâlet eden bir bürhânı vardır.
[255] Ali Cin (haz.), *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.

alınmıştır.[256] Kırımlı Mahmûd'un Kıpçak Türkçesi ile telif ettiği Kıssa-ı Yusuf adlı eserini Oğuz Türkçesine aktaran Ali, hece ölçüsü ve dörtlüklerle eserini oluşturmuştur. Şair eserine besmele dörtlüğü ile başlamış fakat tevhîd ve diğer mukaddime manzûmelerine yer vermemiştir. (s. 150, 557)

Moğol istilâsı sonrasında Hârezm ve Türkistan bölgesinde, Türkçe ile eserler verilmesi giderek yangılaşmaya başlar. Bilhassa Altınorda kültür havzası içinde, Arapça ve Farsça bilmeyen geniş bir zümrenin Türk edebiyatının gelişmesinde önemli bir rol oynadığını görürüz. Edebî zevkten ziyade geniş bir topluluğun dinî eğitim ve terbiyesi için yararlı olacağı düşünülen bir çok eser bu dönemde hayli revaç bulmuştur.

Rabgûzî'nin 709 yılında yazmaya başlayıp 710/1310 yılında tamamladığı *Kısas-ı Enbiyâ*, bu ihtiyâcâ mebnî te'lif edilen eserlerdendir.[257] Oğuz Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgede, Nâsırüddîn Tok Buga adına kaleme alınan bu eser peygamber kıssalarının yanı sıra Hazret-i Muhammed'in ashabının hikâyelerini de ihtivâ etmektedir. Mensûr bir eser olmakla beraber Türkçe manzûmeleri barındırması açısından bu çalışmanın mevzû'u olmuştur.[258] Aruz vezniyle yazılan bu şiirlerde nazım birimi, beyittir.

Türk dilinin farklı lehçelerinden izler taşıyan bu eser, Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig* sonrasında standart bir edebî dilin teşekkülünde önemli bir merhalesi kabul edilmelidir. Rabgûzî eserine, telif geleneğine uyarak mensûr besmele ile başlar ve kısa bir tevhîd ile devam eder. (s. 4, 3) Eserdeki Türkçe manzûmelerin neredeyse tamamı, kıssası anlatılan peygamber etrâfında kaleme alınmıştır. İbrâhim Peygamber'in, başına bir tilkinin bevlettiği bir puta bakarak söylediği Arapça iki beyitlik manzûme doğrudan Tanrının varlığı ve vahdâniyetini dile getirmese de ulûhiyet tasavvuruna işâret etmesi yönüyle tevhîd olarak değerlendirmeye imkân tanımaktadır. (s. 78, 54)

---

[256] Rasim Deniz, *Haliloğlu Ali'nin Yûsuf u Zelîha Kıssası*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998. Bu manzûm eserin İzmir nüshasından hareketle yapılan neşri için bkz.Şahin Köktürk, "Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Zeliha Hikâyesi", *Turkish Studies*, S. 2/4, 2007, s. 555-617.

[257] Al-Rabghuzi, *The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya' an Eastern Turkish Version*, haz. H. E. Boeschoten, J. O'kane, S. Tezcan, c.I, E. J. Brill, Leiden 1995; Nâsırüdîn b. Burhânüddîn Rabgûzî, *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Aysun Ata, TDK Yay., Ankara 1997.

[258] Aysun Ata neşrine göre, kırk sekiz Türkçe manzûme (484 mısra) bulunmaktadır. Diğer neşirdeki manzûmelerin sayısı bundan fazladır.

Kısas-ı Enbiyâ ile aynı vâdide yazılan eserlerden biri de **Şeyh Şerîf** olarak bilinen şairin, 713/1313 tarihinde kaleme aldığı *Mu'inü'l-Mürîd*'dir.[259] Kaynaklar Şeyh Şerîf'in *Cevâhirü'l-Esrâr* isimli bir başka eserinden de bahsetmektedirler. İslamiyetin amelî ve itikâdî bilgilerini pratik bir anlatımla ortaya koyan *Mu'inü'l-Mürîd*, ahlâk ve mârifet bahislerini de havidir. Son bölümlerinin tarîkat âdâbına tahsis edildiği bu eser, didaktik mâhiyette olup nasihatnâme hususiyeti de taşımaktadır.

Aruzun *fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl* kalıbıyla teşkil edilmiş 407 dörtlükten oluşan *Mu'inü'l-Mürîd*, Hârezm lehçesiyle telîf edilmiştir. Klâsik şiir anʿanelerine uygun olarak besmele ile başlayan eser, mukaddime manzûmeleri devam etmektedir. Mukaddimede yer alan dörtlüklerin üçüncüsü, hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 1) *Babün fî Marifeti'l-Hakkı ve Resûlihi Muhammedin* başlığı altında da dört tevhîde yer verilmiştir. (s. 5) Birbirini takip eden bu tevhîd manzûmeleri, kendi içlerinde bir bütünlük taşımaları itibariyle müstakil addedilmelidir. Şeyh Şerîf ilk tevhîdinde, Allah'ın keyfiyetinin olmadığını ifade eder. İkincisi isbât-ı vâcib merkezinde, üçüncüsü ise tenzîhin hâkim olduğu bir zât tevhîdidir. Son manzûme ise Allah'ın yakîn ile bilinmeyen müteâl bir varlık olduğuna işaret vardır.

Altınorda kültür havzasında kaleme alınan eserlerden bir diğeri de Nizâmî-i Gencevî'den yapılan *Husrev u Şîrîn* tercümesidir.[260] Mütercim şâir **Kutb**'un biyografisi hakkında çok az bilgiye sahibiz. 1341 yılında tamamlanan Husrev u Şîrîn'in tek nüshası 1383'te Berke Fakıh tarafından İskenderiye'de Altın Boğa için istinsah edilmiştir. Bu nüsha, Altınorda ve Mısır Türklerinin kültürel münasebetlerinin yakınlığını teyit etmektedir. 4370 beyitten müteşekkil olan *Husrev u Şîrîn*, Nizâmî'nin eserinin muhtasar bir tercümesidir. Her iki eserin bölüm başlıkları aynı olup hikâyede bir inkita söz konusu değildir. Fiil çekimleri itibariyle Çağatay öncesi Türkçesine yakınlık gösteren metin, kelime hazinesi itibariyle Kıpçakçadır.

Kutb, mesnevîsine dua muhtevâsına sahip sahip13 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu mukaddimeyi, *Allahu ta'âlanıng tevhîdin ayur* başlığını taşıyan 43 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 181-3) Bu tevhîd şiiri, birebir Nizâmî'den tercümedir. Tevhîd manzûmesini müteakip *eflâk harekâtınıng sözi* başlığını taşıyan 36 beyitlik bölüm de

[259] Şeyh Şeref Hâce, *Mu'înü'l-Mürîd:(Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Beşir Kitabevi, İstanbul 2006. Muahhar bir neşri için bkz. Şeyh Şeref Hace, *Mu'înü'l-Mürîd İslam: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, haz. Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.
[260] Necmettin Hacıeminoğlu (haz.), *Kutb'un Husrev u Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.

Nizâmî'nin *der-istidlâl-i nazar u tevfîk-şinâht* başlıklı 41 beyitlik bölümünün çevirisidir. Şair bu ikinci tevhîdinin başlığını birebir tercüme etmeyip manzûmenini muhtevâsından hareketle böyle bir isimde karar kılmış olmalıdır. (s. 184-6) İsbât-ı vâcib üzere kaleme alınan bu tevhîdde, tasvîrler geniş yer tutmaktadır. *Husrev u Şîrîn* tercümesindeki son tevhîd, Peygamber efendimizin Husrev'e gönderdiği mektubun ibtiâsında yer almaktadır. (s. 452) Bu tevhîd de birkaç beyit farkla Nizâmî'den tercümedir.

Altınorda sahasında eser veren bir diğer isim ise **Hârezmî**'dir. 754/1353 yılında, Muhammed Hâce Beg'in arzusu üzerine kaleme alınan *Muhabbet-nâme*, dehnâme türünün ilk örnekleri arasında kabul edilebilir.[261] Eserde Farsça söylenmiş manzûmeler de yer almaktadır. Eserin elde dört nüshası bulunup hacim itibariyle 469 beyte kadar ulaşmaktadır. Harezmî eserine 19 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Manzûmenin ilk 16 beyti tevhîd olup bakisi na'‌t ve duadır. (s. 133-4, 3-4) Şiirin tamamında ef'âl unsurun hâkim olduğu görülmektedir.

Muhabbet-nâme, âşık ile maşûk arasında mektuplaşmalar üzerine kuruludur. Eserde aşığın lisanından söylenen, "yaratdı" redifli 9 beyitlik gazelin tevhîd hususiyeti taşıdığı görülmektedir. (s.190-1) Âşıkane bir edâ ile söylenen bu gazelde, aşka ait bütün unsurların Hak tarafından yaratıldığı zikredilerek bir efâl tevhîdi ortaya konulmuştur.

XIV. asrın sonlarına doğru, Farsça'dan Türkçeye eser tercümesinin giderek revaç bulduğu müşâhede edilir. **Seyf-i Sarâyî**'nin, 793/1391 yılında Sadî'nin Gülistân adlı eserini tercümesi de rağbetin mahsûlüdür.[262] Altıorda hanlığının önemli merkezlerinden olan Saray şehri, o devir edib ve şairlerinin önemli bir melcei idi. Bu tercüme müstakil bir teşebbüs olmaktan ziyâde, Türkçenin edebî dil olarak rağbet görmeye başladığının da bir işâretidir. Seyfî tercümesini, eserin aslına bağlı kalarak mensûr ve manzum olarak yapmıştır. Şairin birkaç ilâvesi hâricinde, *Gülistân*'nın kelimesi kelimesine tercüme edildiğini görmekteyiz. *Gülistân*, mensûr bir dîbâce ile başladığı için burada herhangi bir manzûm tevhîde tesâdüf etmiyoruz. Hak âşıkları Allah'ın izzetinin Kâbesinde hakkıyla ibadet edemeyip onun cemâlinin vasfında âciz

[261] Tourkhan Gandjei, *Il "Muhabbat-nâma" di Hôrazmî*, Annali dell' Universitario Oriantale di Napoli, Tipografia Del Senato, Roma 1958. Eserin diğer nüshalarına dayalı neşri için bkz. Osman F. Sertkaya, "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine**"**, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1972, s. 185-207.

[262] Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)*, haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1989.

kaldıkları meyânında söylenen iki kıtalık tevhîdinin, birebir tercüme edildiğini görmekteyiz.

Anıng vasfın sorarlar bolsa menden
Nişânsızdan haber ni digey râz
Bu âşıklarnı ma'şûk öltürüp-tür
Ölülerden kilür mi hergiz âvâz (s. 4)

Musâ peygamber kıssasının anlatıldığı fasılda söylenen iki beyitlik kıta da asıl metinde bir tevhîd olmamakla beraber Seyfî tarafından bir tevhîde dönüştürülmüştür. Şair Sadi'nin mısraları birebir çevirmeden manaları korumak suretiyle bu ameliyeyi gerçekleştirmiştir. Bu şiiri farklı bir eda tercüme eden Seyfî bu manzûmeyi ef'âl tevhîdine çevirmiştir.

Bolur âciz tapup kudret ilin kim
Burar bolsa tutup âciz kolını
Hâkim u hayy u bâkî mâlikülmülk
Tutar hikmet bilen her bir kulını (s. 87)

Bu dönemde yapılan bir diğer Gülistân tercümesi, **İsbicâbî**'ye âittir.[263] 800/1397-98 yılında tamamlanan bu eser, Timur'un torunu Muhammed Sultan'a sunulmuştur. Çağatay edebiyatının ilk nümûmelerinden olması itibariyle husûsî bir ehemmiyeti olan bu eserin yazma nüshasının başından iki üç varak eksik olduğu için, giriş manzûmelerinden mahrûmuz.

2. Batı Türkçesi

IX. asırdan itibaren küçük topluluklar hâlinde Müslümanlaşmaya başlayan Türk kavim ve boyları, Karahanlıların İslâm'ı resmî dîn olarak benimsemesiyle giderek bölgedeki nüfûzlarını arttırırlar. Mâverâünnehir ve Horasan topraklarını büyük bir bölümünü hükümranlığı altında tutan Samanî Devleti'nin askerî teşkilâtındaki nüfûz sâhibi Türk emirleri, bu devletin inhitatı ile birlikte bölgenin hâkimi olurlar. Emir Sebüktekin'in oğlu Sultan Mahmûd, Horasan ve Sistan bölgesini hâkimiyeti altına alır. Karahanlılar ise Ceyhun Nehri'ne kadar olan mıntıkayı kontrol eder. Bu sırada Samanîlerin uç beyi olarak Türkistan cihetinde bulunan Oğuz boyları ise cenup istikâmetinde harekete geçer. Oğuz boylarının Karahanlı ve Gazneli tasallutundan kurtularak Selçuklu âilesinin etrafında güneybatı istikametindeki hareketi, hem kendileri

[263] Mehmet Turgut Berbercan, *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

hem de tarihin seyri açısından mühim bir dönüm noktası olmuştur. Türkistan ve Kıpçak havzasından, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine doğru gerçekleşen bu büyük göç dalgası, bu coğrafyalarda köklü bir değişimi de beraberinde getirir. Selçuklu emîr ve sultanlarının evvelâ hilâfet merkezi olan Bağdâd'ı zaptı ve sonrasında konar-göçer Oğuz zümrelerini Rum topraklarına sevki, Türkler için yeni bir dünyanın kapılarını ardına kadar açar.

Abbasi halifesi Me'mûn zamanından itibaren, Türk kavimlerine mensup gulamların İslam ordusu içinde büyük bir yer tutmaya başladığı bilinmektedir. Halife bu askerî gücü muhafaza etmek adına, hilafet merkezini Bağdâd'dan Samerrâ (*Sürre men re'a*) şehrine taşır. Çocuk yaştaki halifenin hizmetine alınan Türkler, birkaç nesil sonra ordu emirliklerini deruhde etmeye başlar. Hilâfet ordusundaki Türkler, Abbasî Devleti ile Roma imparatorluğu arasında, Hazret-i Peygamber devrinden beri süren mücadeleyi farklı bir boyuta taşır. Hudut bölgelerine yerleştirilen Türkler, Bizanslılara karşı bilâfâsıla sürdürdükleri akınlarla hem sulhu temîn etmiş hem de Anadolu toraklarını sonradan gelecek nesiller için hazır hâle getirmişlerdir.

Selçukluların zuhûru ile birlikte Anadolu toprakları, Türkler için bir vatan hâlini almaya başlar. Süleymânşâh öncülüğünde gelen Oğuzlar, Anadolu içlerine doğru hareket ederek büyük bir fetih ve iskân faaliyeti icrâ ederler. Çok kısa bir süre içinde İznik hudutlarına varılması, takip edilen siyâsetin kuvvet ve muhkemliğine işâret etmektedir. Süleymânşâh'ın vefatıyla birlikte kısa bir fetret devrini idrâk eden Anadolu Selçukluları, tekrar bölgedeki hâkimiyeti ele geçirirler. Bu dönem aynı zamanda, Haçlı Seferlerinin şiddetini derinden hissettirdiği bir devirdir. Bir yandan Ehl-i Salîb orduları ile mücâdele diğer taraftan Anadoludaki mahallî unsurlara karşı girişilen gazâ faaliyetleri, Selçukluları daimî bir dinamizme mecbûr bırakmış, hâkim olduğu topraklara kök salmak için kuvvetli bir iskân ve imâr siyasetini takip etmişlerdir. XI. asrın ortalarına gelindiğinde Anadolu'da, bütün azîm faaliyetlerin meyveleri görülmeye başlanır.

Ahlat, Erzurum, Sivas, Kayseri, Niksar, Konya, Malatya, Amasya, Antalya, Sinop, Aksaray, Lârende gibi önemli Selçuklu şehirlerinde gerek sultanlarının gerekse emîr ve mahallî yöneticilerin etrafında büyük bir kültürel ve edebî hayatın tesis edildiği bilinmektedir. Bilhassa pâytaht olmak imtiyazını hâiz olan Konya'nın, ilim ve kültür dünyasında önemli bir merkez haline geldiği, devrin kroniklerinde sarâhaten ifâde

edilmiştir. Bu önemli kültür merkezlerinde, Mâveraünnehir ve Horasan bölgelerinde olduğu gibi Arapça ve Farsçanın hâkimiyeti devam etmiştir. Anadolu Selçukluları'nda bürokrasi ve diplomasi lisanı olarak Arapça ve Farsça kullanılmaktaydı. İlim merkezlerinde Arapça hâkim lisan iken dergâh ve diğer tasavvûfî çevrelerde Farsça'nın yaygın olarak tercih edildiği görülmekteydi. Türkçeden başka lisan bilmeyen zümrelerin kültürel ve dinî hayatları ise kavmî ananeleri etrafında şekillenmekteydi. Maeteessüf ki bu şifâhî edebiyatın nümunelerinden bugün mahrûmuz.

Anadolu topraklarında yoğun göçlerle Türk unsuru giderek artsa da şehir merkezlerindeki demografik yapı ve kültürel hayat üzerinde büyük bir tesîri olmamıştır. Anadolu'ya gelenlerin önemli bir kısmı konar-göçer hayatı terk etmeyerek eski itiyatları çerçevesinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in evvela Katavan Savaşı'nda Karahitaylara yenilmesi, sonrasında ise isyan eden Oğuz boyları karşısında mağlup olması ile birlikte Horasan bölgesi büyük bir felâkete maruz kalır. Bilhassa Oğuzların, Kirman'a kadar Horasan şehirlerini yağmalaması bu bölgenin şair ve âlimlerini batı bölgelerine intikâline sebep olmuştur. Azerbaycan Atebegleri ve Salgurlular, bu göç dalgaları neticesinde kültürel ve ilmi açıdan güçlenmişlerdir. Takribî yarım asır sonrasında gelen Moğol istilası ise Anadolu kıtasına kadar bu göç dalgasını uzatmıştır.

1248 tarihinde vukû' bulan Kösedağı Savaşı sonrasında, Anadolu'da ciddî bir otorite boşluğu ortaya çıkar. Artık İlhanlılara tâbi olarak hayatlarını devem ettiren Selçuklu sultanları, eksi nüfûzlarından mahrûm kalmışlardır. Bu durumdan, ilmî ve kültürel hayatın doğrudan etkilendiğini görmekteyiz. Kültür merkezleri yavaş yavaş, Moğol tesirinin en az hissedildiği bölgelere doğru kaymaya başlar.

XIII. asrın sonlarında doğru İlhanlılar, Ayn-ı Calut Muhârebesi ile birlikte Anadolu toprakları üzerindeki hâkimiyetini yitirmeye başlar. Gazan Han'ın Müslüman olmasıyla birlikte, esasen daha evvel başlamış olan Moğolların Müslümanlaşması bir sonraki merhaleye intikal eder. Bu dönem Anadolu kıtasında, beyliklerin teessüs edildiği zamana tesâdüf etmektedir. Müslümanlaşan Moğol unsurları, kısa süre içinde Türk kültür dâiresinde içinde erimeye başlarlar. İlhanlıların güç kaybetmesiyle merkezî hükumete bağlılık giderek azalmış ve müstakil idârî yapılar giderek güçlenmiştir. Bilhassa Anadolunun batı bölgelerindeki çok yoğun Türk nüfusuna sahip beylikler, Türkçeyi kültürel ve edebî hayatın merkezine taşımaya başlamışlardır.

Anadolu coğrafyası, XII. asrın başından itibâren şairler için önemli bir merkez olmaya başlamıştır. Fakat asıl kuvvetini yaklaşık bir asır sonra gösterecektir. Evhadüddin-i Kirmânî, Râvendî, Fahrüddîn-i Irakî, Necmüddîn Dâye, Kaanî-i Tûsî gibi meşhûr isimler, yetiştikleri bölgelerden Anadolu kıtasına iltica eden isimlerdir. Yine XIII. asrın ibtidâsında, Belh'ten farklı şehirlerde muvakkaten ikâmet ederek Konya'ya gelen Mevlâna Burhâneddîn, Selçuklu ülkesinde yeni bir tasavvufî ve edebî muhitin doğmasına imkân tanıyacaktır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî* ve *Dîvân-i Kebîr* gibi tesiri asırlarca devam edecek olan iki büyük eseriyle, Osmanlı Klasik şiirinde en büyük kanallardan birini açacaktır. Aslen Hârezmli olan Mevlânâ âilesi, kavmî menşei itibariyle Türk'tür. Hâkim Tacik kültür dünyasında doğan ve aynı dâire içinde yetişen Mevlânâ, o iklîme ait birçok hususiyeti Diyâr-ı Rûm'a getirmiştir. Sufî geleneğin iki büyük şairi, Senâî ve Attâr'ı farklı bir edâ ve üslûbla takip eden Celâleddîn, içinde yetişip şekillendiği dünyânın itiyâdlarını muhâfaza ederek şiirlerini Farsça söyler. Kavmî lisanından sâdır olan çok az sayıdaki beyit ve mısralar, Anadolu ikliminde Türkçe klasik şiirin ilk kıvılcımlarıdır. Evlâd babanın mirâsıdır, fehvâsına muvâfık olarak Mevlânâ'nın tefekkür dünyasını sufî bir teşekküle tahvîl eden Sultân Veled de babasının açtığı bu yolu takip edtmiştir.

Anadolu Selçuklularının son zamanlarında Türkçenin edebiyat dili olarak tebârüz etmeye başladığını müşâhede etmekteyiz. Anadolu beylikliklerinin teessüsü ile birlikte bu gayret, giderek geniş zemîne yayılmaya başlar. Germiyan, Karamanlı, Aydınoğlu beyleri idâre merkezlerinde teşekkül ettikleri kültür ve edebiyat muhitleri ile Türkçe eser telif edilmesinde büyük bir tesir icra ederler. Anadoludaki geniş halk zümrelerinin konuştuğu lisanla eser yazmaya teşvîk edilen Türk şairleri, bu rağbete bîgâne kalmazlar.

Anadolu sahasında Türkçe şiir söyleyen ilk şairlerden olan **Ahmed Fakîh**, Anadolu Selçukluları hâkimiyet sahasında zuhûr etmiştir. Hayatı menkabelerle çevrili olup gerçek kimliği hep bu örtünün altında gizli kalan şair, Konya merkezli kültür hayatının önemli bir sîmâsıdır. Eflâkî Dede'nin *Menâkıbu'l-Ârifîn*'inde, Mevlânâ'nın babası Bahâüddîn'in şâkirdi olarak takdîm edilen kişinin şairimiz olması muhtemeldir. Ahmed Fakîh'in 1476 tarihli *Karaman Defteri*'nde, 650/1252 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.

Fakîh Ahmed'in bize intikâl eden iki mesnevîsi ve birkaç parça manzûmesi vardır. Bu eserlerden en bilineni, 83 beyitten müteşekkil *Çarh-nâme*'sidir.[264] Telif tarihiyle alâkalı bir kayıt bulunmayan bu eser, âlemin fenâsı merkezinde söylenmiş olup felekten şikâyet muhtevâsına da sahiptir. Pendâme üslubunun hâkim olduğu eserde, giriş manzûmelerine yer verilmeyip doğrudan konuya geçilmiştir.

Ahmed Fakih'in bir diğer mesnevîsi ise 339 beyit hacmindeki, *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*'dir.[265] Yazma nüshada varakların düşmesi sonucu, eserde noksanlıklar bulunmaktadır. Hacca giden Fakih'in Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehrindeki mukaddes yerlere dair müşâhedelerinin anlatıldığı bu mesnevî, hamdele ve münacat ifadeleri ile başlar. *Çarh-nâme* ve *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe* mesnevîlerinde, tevhîd manzûmelerine tesâdüf edilmez. Sade ve sanatsız bir dil ile kaleme alınan bu eserler, halk tipi mesnevîlerinin ilk nümunesi kabul edilebilir.

XIII. Anadolusu'nda, halkın edebî ve dinî ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kaleme alınan eserlerden bazılarına da mecmûalarda tesâdüf etmekteyiz. Farklı konulara dair, manzum ve mensur olarak tertip edilen bu eserler, devrin edebî hayatına nüfûz imkânı tanımaktadır. Bu tür eserlerin, birçok mevzu üzerine yazılması devirdeki temâyüllerin tespitinde önemli bir forksiyona sahip olduğu da bilinmektedir. Mev'ize vâdisinde kaleme alınan manzûm ve mensûr parçalarını havî olan *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izet ül-Halâik* bu türün en önemli nümûmelerindendir.[266] Telif ve tercümenin iç içe geçtiği bu eser, kırk bir meclisten oluşmaktadır. Pratik dinî ve ahlâkî malûmatları havî olan bu eser, devrin edebî manzarasını gözler önüne sermektedir.

Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izetü'l-Halâik'in müellifi ve telif tarihi, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar koleksiyonundaki nüshasıyla açıklığa kavuşmuştur. **Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrîzî** tarafından, Karahisar Develi'de yaklaşık 16 yıllık bir mahsûlü olarak 685/1286 yılında tamamlanmıştır.[267]

Eserine Arapça bir mukaddime ile başlayan Fahrüddîn, ilk bölümü tevhîd bahsine tahsîs eder. Teşbîh ve mecâzlarla tevhîd fikrinin işlendiği bu bölümde, Ahmed

[264] Ahmed Fakih, *Çarhnâme*, haz. Mecdut Mansuroğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1956.
[265] Ahmed Fakih, *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*, haz. Hasibe Mazıoğlu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1974.
[266] İsmail Hikmet Ertaylan, **"**VII. H. / XIII. M. Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigârı: *Behcet ül-Hadâik fi Mev'izet ül-Halâik*", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3, İstanbul 1949, s. 275-277.
[267] Mustafa Koç, "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser" *Bilig*, S.57, Ankara 2011, s.167.

Gazzâlî ve Ebûhamîd Gazzâlî'nin tesîrleri kesîf sûrette hissedilmektedir. Tercüme olduğu intibaı veren bu bölümde, tevhîde nasıl ulaşılacağı ve onun mertebeleri üzerinde durulmuştur.[268] Yazar, mensûr bir tevhîd bölümünün hâricinde biri tercüme olmak üzere dört tevhîd muhtevâlı manzûmeye de yer verir.[269] Fakat bunlardan üçü hece ile yazılmış olup sadece birinde aruz vezni kullanılmıştır. (s. 196)

1250 yıllarında dünyaya geldiği kabul edilen **Gülşehrî**, Kırşehir'de doğmuş ve o bölgede hayatını idâme ettirmiştir. Telif ettiği eserlerinde Farsça ve Türkçeyi kullanan şair, eserlerini bu iki dille vücûda getirmiştir. Şair, Farsça olarak kaleme aldığı *Felekname*'yi, 1301 yılında İlhanlı hükümdârı Gazan Han'a sunar. *Aruz-i Gülşehrî* isimli 16 varaklık eseri ise Millî Kütüphâne koleksiyonlarında yer almaktadır. Kaynaklarda *Kudûrî Tercümesi* olarak zikredilen eseri ise şimdilik elde değildir.

Gülşehrî'ye Türk edebiyatında şöhretini kazandıran eseri ise *Gülşen-nâme* adını verdiği *Mantıku't-Tayr* tercümesidir.[270] *Feleknâme*'den 16 yıl sonra, 1317 yılında vücut verdiği bu eser 4437 beyitten müteşekkildir. Serbest ve ilaveli bir çeviri olarak kabul edebileceğimiz bu eserde, Attar'ın 186 hikâyesinden sadece 6'sının tercümesiyle iktifâ edilmiştir. Şâir, eserine on yedi beyitlik bir giriş manzûmesiyle başlar. İlk beyti besmele olan bu manzûmenin iki ve üçüncü beyitleri tevhîddir. (s. 1) Gülşehrî'nin yaklaşık 700 beyitlik mukaddime manzûmeleri kendi telifidir. *Mantıku't-Tayr*'da yer alan bir diğer tevhîd, hocanın tûtîsi hikâyesinin (*Dâstân-ı Tûtî-i Hâce*) dîbâcesinde karşımıza çıkar. Şâir, sözlerine besmele ile başlar ve arkasından beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 196)

Kuşların muhâveresi ve ilgili konularda anlatılan hikâyelerden meydana gelen *Mantıku't-Tayr*'da, taklîdî îmana sahip bir kuş ile Hüdhüd arasındaki konuşma tevhîd merkezinde gerçekleşir. Kendi durumu hakkında Hüdhüd'le muhavereye girişen kuş, taklîdî ve tahkîkî iman meselesinden hareketle maarif ve tevhîd mertebelerini bahislerine intikâl eder. Hüdhüd, muhatabına taklîdî imanı tahkîkîye tahvil edersen hiçbir suretle bâtıla meyletmezsin der ve arkasından isbât-ı vacib merkezinde 13 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 282-283) Bütün yaratılmış varlıklıkların bir sânî'e muhtaç olduğu fikrini dile getiren şair, nizâm delîliyle istidlâlde bulunur.

---

[268] Sadettin Buluç, "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mevʿizeti'l-Halâ'ik'den Örnekler", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili Dergisi ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s. 17-44.
[269] Sadettin Buluç, "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mevʿizeti'l-Halâ'ik'ten Derlenmiş Koşuklar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, Ankara 1964, s. 161-201.
[270] Kemal Yavuz (haz.), *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme): Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*, 2 C., Kırşehir Valiliği, Kırşehir 2007.

Gülşehrî'ye, Ahi Evran'ın kerametlerinin anlatıldığı 167 beyitlik bir mesnevî de atfedilmektedir.[271] Âgâh Sırrı Levend'e göre, bu eser Gülşehrî'ye ait değildir. Eser, ilk beyti besmele ve diğerleri peygamberlerin vasfında olmak üzere yedi beyitlik mukaddime manzûmesi başlar. Şair, bu kısa girişten sonra asıl mevzuuna intikâl eder.

Gazavatnâme türünün Türk edebiyatındaki ilk örneklerini veren **Tursun Fakih**, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş devrini idrâk eden ve bu yönüyle Osmanlı edebiyatının ilk şâirlerinden olma imtiyâzını hâiz bir isimdir. Osman Bey'in Karacahisar'ı fethi sonrasında imâmete geçerek onun adına hutbe okuyan Tursun Fakîh, Şeyh Edebalı ile âşinalığı dolayısıyla müverrihlerin dikkatini çekmiştir. Mezarı, Bilecikt'e Şeyh Edabalı zâviyesinde bulunan şairin üç eseri bizlere intikal etmiştir. Üç mesnevî de Hz. Ali ve etrafında cerayan eden hadiseleri konu almaktadır: *Gazavât-ı Hazret-i Alî Kıssa-ı Ummân*, *Gazavât-ı Hazret-i Alî Kıssa-ı Mukaffâ* ve *Gazavât-ı Muhammed Hanefî*.[272]

Gazavât-ı Hazret-i Alî Kıssa-ı Ummân isimli mesnevî, 1469 beyitten müteşekkildir. Hiçbir bölüm başlığının yer almadığı esere şair, besmele ile başlayıp nasihatamiz beyitlerle devam eder. Bu kısa faslın ardından hikâyenin tahkiyesine geçilir. Halk tipi mesnevîlerde karşımıza çıkan bu manzara, eserin hüviyeti ile alâkalı birçok bilgiden bizleri mahrum bırakmaktadır. Geniş fakat vasıfları itibariyle mahdut bir zümrenin edebî telakkilerine göre telif edilmiş bu tip eserler, asırlardır farklı şekillerde varlıklarını sürdüren kıssahanlık geleneğinin bir devamı mahiyetindedir.

Gazavatnâme'nin ilerleyen kısımlarında; Hazret-i Peygamberin katına, aslen Isfahanlı olan bir misafir gelir ve macerasını anlatmaya başlar. Bu şahıs, tâcir arkadaşlarıyla birlikte ticaret gayesiyle Umman tarafına gitmek için kırk kişi ile beraber gemiye binip yola çıkmıştır. Gemi yolda büyük bir fırtınaya yakalanır. Bu felâket anında tâcir Allah'a tazarrûda bulunur. Kafasını kaldırdığında, ortada ne gemi vardır ne de yanında malları. Güç bela sahile varıp kendisini, selamete kavuşturur. Sığındığı şehrin Umman olduğunu anlamıştır. Müslümanlara düşmanlığıyla bilinen bu şehrin hâkiminin karşısına çıkar ve onun suâllerine muhatap olur. Şehrin mâliki olan Cumhûr Pâdişâh, tâcire dinini sorar. Bu suâle cevaben dininin İslâm olduğunu söyleyen tâcir, inandığı rabbinin iki beyitlik tevhîdini de inşâd eder. (s. 139)

---

[271] Franz Taeschner (haz.), *Ein Mesnevî Gülschehris auf Achi Evran: Kerâmât-ı Ahi Evran tâbe serâhu*, Buchdrucker Heinrich Augustin, Hamburg 1930. Diğer bir etüd için bkz. Ahmet Kartal, "Kerâmât-ı Ahi Evran Mesnevîsi Üzerine Notlar", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.2, İstanbul 2009, s. 223-42.

[272] İsmet Çetin, *Tursun Fakih: Hayatı - Edebî Şahsiyeti - Mesnevîleri*, İlesam Yay., Ankara 2002.

Duyduklarına öfkelenen beylerden biri, onun boynunu vurmağa kalkışır. Cumhûr, beyi engeller ve korkmadan konuşmasını, "taptığı Tanrısını şerh eyle"mesini ister. Bunun üzerine tâcir tevhîdine kaldığı yerden devam eder ve beş beyitte tanrıyı tenzîh yoluyla "şerh" eder. (s. 140) İkiye münkasım olmakla birlikte, tâcirin tevhîdi yekpâre bir mâhiyet arz etmektedir. Tâcirin tevhîdi, beyin araya girmesiyle inkıtaa uğramış, ârızî durum ortadan kalktıktan sonra kalınan yerden devam edilmiştir. Muhâvere zemîninde söylenen tevhîdlerde, bu durumun örneklerine sıkça tesâdüf etmekteyiz.

Tursun Fakîh'in bir diğer gazavatnâmesi olan *Hikâyet-i Muhammed Hanefî,* 468 beyit hacmindedir. 12 beyitlik giriş manzûmesiyle eserine başlayan şair, ilk dört beytinde tevhîde yer verir. (s. 221) *Gazavât-ı Kıssa-ı Mukaffâ Hazret-i Alî* ise 422 beyitten ibaret olup sekiz beyitlik nasihatamiz bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu eserde tevhîd türü hususiyeti taşıyan manzûme bulunmamaktadır.

Beylikler devrinin, Yûnus Emre ile birlikte tesîrini en fazla hissettiren şâiri **Âşık Paşa**, 670/1272 yılında Kırşehir'de doğmuştur. Oğlu Elvan Çelebi'nin eserinde gerçek hayatı menkabe ile örtülen bu büyük şâir, Baba İlyas'ın torunu, Muhlis Paşa'nın oğludur. Köklü bir ailenin ferdi olan Âşık, Tük edebiyatının kurucu isimleri arasında imtiyazlı bir yere sahiptir. Türkçenin kültür ve edebiyat lisânı olarak tercih edilmediği bir dönemde, aslî diliyle yazdığı eserle büyük bir yol açıcı olmuştur. 733/1332 yılında vefat eden şâir, Kırşehir'deki türbesinde medfûndur.

Âşık Paşa'ya haklı şöhretini kazandıran eseri *Garîb-nâme*, 1330 yılında kaleme alınmıştır. Halk arasında *Âşık Paşa Dîvânı* olarak anılan bu eser; Anadolu, Irak, Sûriye ve Mısır mıntıkalarında çokça okunmuş hattâ mukaddes hâtırasının da tesiriyle fâl için tefe'ül edilen az sayıdaki kitaplar sırasına geçmiştir. On iki bin beyit civarında olduğu söylenen *Garîb-nâme*'nin Kemal Yavuz tarafından neşredilen metni, 10592 beyte bâliğ olmaktadır.[273] Sadettin Nüzhet 10293, Âmil Çelebioğlu ise 10312 beyit olduğunu kaydetmişlerdir. Farklı menbalardan beslenmekle beraber eserin telîf olduğu, katî surette ifade edilebilir. Bu büyük eser on bâba taksîm edilmiş olup her bap da on destanı havîdir.

[273] Âşık Paşa, *Garib-nâme: (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, haz. Kemal Yavuz, 4 C., Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.

Garîbnâme'nin başında mensûr bir dîbâce bulunmaktadır. Allah'ı tahmid ve tevhîd ile eserine başlayan Âşık Paşa, salât u selâm faslından sonra eserini niçin kaleme aldığı bahsine intikâl eder. Bu kısa dîbâcenin ardından, 20 beyitten müteşekkil fihrist bölümü gelir. Fihristin ardından şair, *Tanrı Tebâreke ve Te'âlâ tevhîdin beyân eyler ve şerh-i cemî'-i mevcûdât-ı 'âlemi 'ulvî ve süflî beyân kılur* başlığı altında ilk tevhîdine yer verir. (C. I/1, s. 13-27) Aşık Paşa, Allah'ın hâlık ve sâni sıfatları merkezinde tevhîdini şekillendirir. Bu manzûmeyi, 33 beyitlik bir münâcât takip eder. Münâcâtın sonrasında ise *Tanrı tevhîdin beyân eyler* başlığı altında, ikinci tevhîde yer verilir. C. I/1, s. 35-43) Birçok âyetin iktibâs edildiği manzûmenin sonlarına doğru, tevhîd muhtevâsının azaldığı görülmektedir.

Âşık Paşa, beşinci bâbın ilk destânında âlem-i suğrâ ve âlem-i kübrâ temsîlinde varlıkların mertebeleri bahsini açar. Şâir, sözlerine altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (C. I/2, s. 535) Âlemi bir cevize teşbîh eden şâir, sırasıyla nebat, hayvan, insan, melek ve Allah'ın onun katlarını oluşturduğunu söyler. İnsanın marifete ulaşmasının ancak bu kabukları açtıktan sonra mümkün olabileceği fikrini dile getiren şair, 2602-9 beyitleri arasında önceki tevhîdini tamamlar. (C. I/2, s. 539-541) Kimi zaman, kelâmî ve tasavvûfî konuların ele alındığı şiirlerde, ele alınan bahsin tamamlayıcı bir unsuru olarak tevhîde mürâcaat edilmektedir. İnsiyâkî olarak söylenen bu manzûmeler, kendi içlerinde müstakil bir yapı arz etmelerine rağmen asıl konuyla irtibatlarını korudukları için klâsik tevhîdlerden ayrılmaktadırlar. Daha ziyâde mutasavvıf şâirlerin, didaktik mahiyetteki eserlerinde bu durum müşâhede edilmektedir. Kâriini aynı zamanda öğrenci ya da tâlib addeden bu şairler, kimi zaman akışı bozarak araya istitratlar sıkıştırabilmektedirler. Âşık Paşa'nın bu destânında da âlemler ile âlemlerin yaratıcısı olan tanrının mevzûun iki ayrı cephesini oluşturması sebebiyle bölüme tevhîdle başlanmış, arada âlemin katmanları bahsine temas edildikten sonra tekrar kalındığı yerden devam edilmiştir. Bu sebeple 2571-6 ve 2602-9 beyitleri arasındaki tevhîdler, yekpâre bir manzûme olarak addedilmelidir.

Yine bu bâbın dokuzuncu destânında şair, Hakk'a ulaşmanın ancak enbiyâ ve evliyânın rehberliğinde gerçekleşebileceğinden bahseder. Fakat Allah'a yâkinen ulaşmanın ancak ilm-i ledünle olacağı ve bu ilimde enbiyâların bile âciz kaldığını söyler. Bu noktada ancak Allâh'ın diledeği olur denilnikten sonra, şâir beş beyitlik bir tevhîd ile sözlerini tamamlar. (C. I/2, s. 667) Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'deki son

tevhîdi, sekizinci bâbın ikinci destânının giriş manzûmesidir. Hazret-i Peygamberin miracını mevzû alan bu bölüme şâir, on iki beyitlik bir zat ve efʿâl unsurundan mürekkep bir tevhîd ile başlamıştır. (C. II/1, s. 21-3)

Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'si dışında da mesnevîleri vardır. Telîf tarihleri belli olmayan ve *Garîbnâme* nüshalarının sonunda yer alan bu manzum eserler, kuvvetle muhtemel Âşık Paşa'nın ölümünden kısa bir süre önce yazılmış olmalıdır. Tasavvuf yolu sâliklerine nasihat yolunda kaleme alınmış *Fakrnâme*, Âgâh Sırrı Levend tarafından neşredilen metnine göre 201 beyitten oluşmaktadır.[274] Âşık'ın bir diğer mesnevîsi ise 39 beyitten müteşekkil *Vâsf-ı Hâl*'dir.[275] Geçmişin mâzide, geleceğin ise henüz istikbalde olduğu söyleyen şâir, hâli idrâk etmek gerektiği fikrini ele alır. Bu mesnevîlerden *Fakr-nâme*'ye Allah'ın adının zikriyle başlanırken *Vasf-ı Hâl*'de doğrudan konuya geçilmiştir. *Garîb-nâme* nüshalarının sonunda yer alan mesnevîlerden bir diğeri ise birlikte yolculuk eden Müslaman, Yahudi ve Hıristiyanın müştereken aldıkları helva dolayısıyla aralarında geçen bir hikâyedir.[276] Yine ona atfedilen *Kimyâ Risâlesi* ise Levend tarafından şüphe ile karşılanmaktadır.

895/1490 yılında, Ali bin Ahmed bin Emîr Ali tarafından Memlûk sultanı Melikü'l-eşref Ebü'n-Nasr Kayıdbay'ın özel kütüphanesi için derlenmiş bir mecmuada, Âşık mahlaslı bir şairin hece ve aruz vezni ile yazdığı ilâhiyat nevʿinden şiirleri bulunmaktadır.[277] Âşık Paşa'nın *Elif-nâme*'si olarak değerlendirilen bu ilahiler, dil ve edâ itibariyle tekke edebiyatı sınıfına dâhil edilebilir. Müjgân Cunbur, bu manzûmeleri musammat gazel adlandırmaktadır.[278] Mustafa Demirel tarafından dörtlükler hâlinde neşredilen bu manzûmelerin beyitlere tahvîl edilmesi, bazı parçalar için mümkün görünmektedir. Bu şiirlerden ilki, aruzun *müstefʿilün müstefʿilün müstefʿilün müstefʿilün* kalıbıyla yazılmış olup musammat gazel addetmemize imkân tanımaktadır. Yedi beyitlik bu gazel, tevhîd hususiyeti göstermektedir. (s. 8-9) Bu manzûmeyi, ihtiyat kaydıyla Âşık Paşa'nın tevhîdi olarak kabul edebiliriz.

[274] Bu beyit sayısı Manisa nüshasında olup diğer nüsha 161 beyittir.
[275] Agâh Sırrı Levend, "'Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi: Fakr-nâme ve Vasf-ı Hâl", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953*, Ankara 1953.
[276] Agâh Sırrı Levend, **"**Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi Daha: Hikâye ve Kimyâ Risâlesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954*, Ankara 1954.
[277] Mustafa Demirel (haz.), *Mecmû'a-i Latîfe ve Dili*, Çağrı Yay., 2005 İstanbul.
[278] Müjgân Cunbur, "Gülşehrî İle Kaygusuz Abdal'ın Şiirlerini Kapsayan, XV. Yüzyıldan Kalan Bir Mecmua", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1964, s. 28.

Garîb-name'nin bazı nüshalarının sonunda ve bazı mecmûʿa-i eşʿârlarda, Âşık Paşa'nın gazel ve ilahilerine tesadüf edilmektir. Bunlardan on dört tanesi Abdülbaki Gölpınarlı tarafından neşredilmiştir.[279] Sadettin Nüzhet de *Türk Şairleri*'ne Gölpınarlı'nın neşretmediği on beş manzûmeyi ilave eder. Gölpınarlı'nın neşrettiği manzûmelerin dokuzu Eğirdirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*'inde yer almaktadır. Âşık mahlasının devirde bir çok şâir tarafından -ki bunlardan en önemlisi İbrâhîm Tennûrî'dir - kullanıldığı düşünüldüğünde, çoğu ilâhiyat nevinden olan bu manzûmelerin kat'î sûrette Âşık Paşa'ya ait olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Gölpınarlı'nın neşrettiği şiirlerden ikisi tevhîd manzûmesidir. İlki *lâm* kâfiyeli olup 25 beyitten müteşekkildir. (s. 93-4) Allah'a hitap tarîkiyle söylenen bu manzûmede, efâl tevhîdi hâkim unsur olarak göze çarpmaktadır. Yoğun tasavvûfî muhtevâya sahip olan ikinci tevhîd ise 26 beyittir. (s. 94-5) Ebû Hanîfe'nin ilmiyle Allâh'a ulaşılamayacağını söyleyen şâir, müteal bir tanrı telâkkisi ortaya koymaktadır.

Âşık Paşa'nın mecmualardan derlenen birkaç manzûmesi de O. Kemal Tavukçu tarafından neşredilmiştir.[280] Bunlar arasında "ol" redifli dokuz beyitlik manzûme tevhîd hususiyetlerini hâizdir. (s.54) Gölpınarlı'nın *Yunus Emre ve Tasavvuf* kitabında neşredilen (s.180-1) bu manzûmede vahdet-i vücûd telâkkisinin izleri görülmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz mahlas müşâreketinden husûle gelen karışıklığın bu manzûme için de söz konusudur. Bu sebeple mezkûr tevhîdi, ihtiyat kaydıyla Âşık Paşa'nın tevhîdi olarak kabul edebiliriz. Yine bu mecmuada yer alan 22 beyitlik bir *Fürkat-nâme* mesnevîsi vardır ki hiçbir mukaddime manzûmesini havî değildir.

Târihî kişiliği geniş bir menkabe bulutunun altında gizlenen **Yûnus Emre**, Anadolu sahası Türk şiirinin müessis isimlerindendir. Adnan Erzi'nin neşrettiği belgeye göre şâir, 648/1240-1 yılında dünyaya gelmiştir. Selçukluların İlhanlı tahakkümü altında bulunduğu dönemde yaşayan Yunus Emre'nin hayatının uzun bir devresi Garbî Anadolu sahasında geçmiştir. Kütahya'dan başlayarak Sakarya kıyılarına, Karaman içlerine kadar geniş bir mıntıkada hayat süren şâir, 720/1320 yılında 82 yaşında iken vefat eder.

Tapduk Emre'nin müridi olan şâir, Anadoludaki tasavvuf hareketinin en müessir isimleri arasında yer almaktadır. Rumeli'den Türkistân'a kadar geniş bir coğrafyada

[279] Abdülbaki Gölpınarlı, "Âşık Paşa'nın Şiirleri", *Türkiyat Mecmuası*, S. 5, İstanbul 1936, s.87-100.
[280] O. Kemal Tavukçu, "Âşık Paşanın Bilinmeyen Bazı Gazelleri ve Bir Mesnevîsi", *Yedi İklim*, C. 9, S. 62, İstanbul 1995, s. 51-5.

şiirleri okunan ve hatırası tazîm edilen bu büyük sûfînin hangi tarîkatın mensubu olduğu henüz katiyyet kazanmamıştır. Çok geniş bir Türkmen zümresinin hayrânlığını celbeden şâirin şîfâhî menbaʿlardan beslenen hemen bütün tasavvûfî yapılar üzerinde tesir icrâ ettiğini söylemek mümkündür. Devrin ulemâsınca ihmâl edilen geniş halk kitlesi üzerinde mânevî bir nüfuz elde eden şâir, uzun süre mahallî bir isim olarak hafızalarda yer tutmuştur. Farsça'nın hâkim edebiyat dili olduğu bir devirde, Türkçe şiir söyleyen Yûnus Emre, Anadolu havzasında gizli bir yer altı kaynağı olarak bütün gönülleri suvarmıştır.

Yûnus Emre, şiirlerinde kendisini bir ümmî olarak takdim eder. Şâirin bu ifâdesi tevâzû ve aldığı tasavvuf terbiyesine hamlolunmalıdır. Kuvvetli bir tahsîl sürecinden geçtiğinde hiç şüphe olmayan şairde, klâsik edebiyatın tesîri kolaylıkla hissedilmektedir. Senâyî, Attâr, Mevlânâ hatta Saʿdî gibi tasavvuf ve hikmet vâdisinin büyük üstâdlarından beslendiği şiirlerinden kolaylıkla istihraç edilmektedir. Hece vezni ve dörtlüklerle teşkil edilmiş ilâhîler söylemekle birlikte Yûnus Emre, münakaşaya imkân tanımayacak surette klâsik edebiyat geleneğinin bir mensûbudur. Sâde lisânı ve lirik üslûbu ile yaşadığı devrin her kesimine hitap edebilme kâbiliyetini hâiz olan bu büyük sûfî, tekke edebiyatının müessisi adedilmektedir ki Osmanlı'da bir çok mutasavvıf şâirde göreceğimiz, halk şiiri geleneğine yaslanma tavrının ilk mümessili de Yûnus Emre'dir.

Yûnus Emre'nin gazel, kasîde ve ilâhilerden müteşekkil bir divanı ile pendnâme hususiyeti taşıyan bir mesnevîsi günümüze intikâl etmiştir.[281] *Risâletü'n-Nushiyye* ismini taşıyan bu mesnevîni şâir, 707/1307 yılında tamamlamıştır. 600 beyte bâliğ olan bu manzum eserde mensûr parçalar da bulunmaktadır. Şâir 13 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine âğâz eder. Allâh'ın topraktan Âdem'i yaratması ve anâsır-ı erbâʿın insandaki hangi hassaları temsil ettiğini dile getirir Yûnus Emre. Bu bölümde kısmi efʿâl unsuru bulunmakla beraber tevhîd tanımlaması için iktifâ etmemektedir.

Yunus Emre'nin divanında, tevhîd türünde kaleme alınmış dört manzûme vardır. Bunların şiirleri ilki, "var" redifli bir gazeldir. (s. 96-7) 16 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Zât unsurundan mürekkep şiirde, teşbîh ve tenzîhin bir arada bulunur. Yûnus tanrıyı, hâlık ve kâdir bir hükümdâr olarak aksettirir.

[281] Mustafa Tatcı (haz.), *Yûnus Emre Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1998.

Senündür pâdişâhlık kudretün var
Yaratdun yiri gögi heybetün var

Dokuz beyitten oluşan "nedür" redifli gazel, divanın ikinci tevhîdidir. (s. 89) Hitap tarîki ile kaleme alınan şiir, istifhâm üzerine binâ edilmiştir. Ef'âl-i ilâhiyye etrafında teşekkül eden şiirde, sûfiyâne edâ hâkimdir. Müteâl varlık telâkkisinin aksettirildiği bir sonraki tevhîd de dokuz beyitten ibârettir. (s. 189) Tenzîhî üslûbun hâkim olduğu şiirin son beyitleri tazarrûdur. Yunus Emre'nin divânındaki son tevhîd, on beyitlik bir gazeldir. (s. 213) "Benem" redifli bu gazel, Hakk'ın lisanından söylenmiş bir tevhîddir. Şathiyye vâdisinde söylenen tevhîd, zât ve ef'âl unsurundan mürekkeptir.

Menâkıbu'l-Ârifîn adlı eseriyle hafızalarda yer tutan **Eflâkî Dede**, Anadolu sahası Mevlevî şâirlerin pişvâları arasındadır. XII. asrın sonlarında dünyaya gelen Dede, 1360 yılında vefât eder. Zeki Velidi Togan'a göre, Altınorda ülkesinden Rûm diyârına gelmiştir. Farsça telîf ettiği menâkıb kitabının hâricinde, müstakil bir dîvân oluşturmayacak kadar Türkçe eş'ârı vardır.[282]

Eflâkî Dede'nin şiirlerinin ekseri, ilâhiyyât vadisinde söylenmiştir. Sufîyâne bir edâ ile söylenen mazumeler arasında tevhîd hususiyeti taşıyan iki şiiri de bulunmaktadır. Bu manzûmelerden ilki, dokuz beyitten müteşekkil olup âşıkâne tavrı ile dikkati çekmektedir. (s. 293-4) Tanrı'nın bir sevgili olarak tasavvur edildiği bu tevhîdde, "yüz açmak", "ayağının tozu" gibi; maşûk için söylenebilecek ifadelerin Hakka teşmil edildiği görülmektedir.

Tevhîdlerden ikincisi, 13 beyitten ibâret olup sıfât ve ef'âl unsurlarını muhtevîdir. (s.294-5) Şiirin son dört beyti nasihat ve duadır. Şiirde, Allah için "beşeler beşesi" ifadesi kullanılmaktadır. Devrin realitesi içinde, bu sözün ehemmiyetli bir karşılığı vardır. Rablerin rabbi manasını muhtevi olan bu terkîbin, devrin uluhiyet telâkkisine hitap ettiği muhakkaktır. Bir beyin idâresi altında yaşayan insanlar için, hâkimiyet ve yücelik tasavvurunun kendi dünyasına göre şekillendirdiği müşâhede edilmektedir. İki cihan şahı ya da sultanı ifadesi hazreti peygamber için kullanılmaktadır. Fakat burada Hakk'a izafe edilmiştir.

[282] F. Nâfiz Uzluk, "XIV. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden Eflâkî Dede'nin 600. Ölüm Yıl Dönümü Dolayısiyle Ahmet Eflâkî Dede", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1961*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962, s. 275-309. ; O. Kemâl Tavukçu, "14. Yüzyıl Mevlevî Şâirlerinden Eflâkî Dede'nin Bilinmeyen İki Şiiri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, Erzurum 2002, s.95-107.

Hüseyin b. Hasan el-Mevlevî tarafından 731/1330 yılında istinsah edilen, *Terceme-i Sad Kelime-i İmâm 'Alî,* Türk edebiyatındaki ilk manzûm sad kelime olarak kabul edilmektedir.[283] Eseri istinsah eden kişinin aynı zamanda eserin müellifi olup olmadığı meselesi katiyet kazanmamıştır. Yine Reşidüddîn-i Vatvat'ın Farsça eserinin derkenarında bulunan bu Türkçe manzûm tercümenin, yazma nüshasının istinsahından sonra ilave edilip edilmediği hususu da kesinlik ifadesinden mahrumdur. Hiçbir giriş manzûmesi bulunmayan eserde, vecizeler kıtʿa şeklinde tercüme edilmiş olup yüz kıtadan müteşekkildir.[284] Eserde, *men 'arefe nefsehu fe kad 'arefe rabbehu* vecizesini tercümesi kısmî tevhîd muhtevâsını haiz olmakla beraber, edâ itibariyle tevhîd kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. (s. 63, 312)

Hayatı hakkında, eserlerinden hareketle bazı bilgilere ulaşabildiğimiz **Mes'ûd b. Ahmed**, Anadolu sahası mesnevî şairlerinin öncülerindendir. Aydınoğlu ve Germiyan beylerinin hükümrân olduğu topraklarda yaşadığı kabul edilen Hoca Mes'ûd'un XIV. asrın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Yaşlılık devrinde kaleme aldığı *Süheyl ü Nev-bahâr* 5703 beyitten meydana gelen bir aşk mesnevîsi olup 751/1350 yılında tamamlanmıştır.[285] Bizzat Hoca Mesud'un belirttiğine göre hikâyenin ilk bin beytini yeğeni İzzeddin Ahmed kaleme almış, mesnevînin devamı ile giriş bölümünü kendisi yazmıştır. Eserin tercüme olduğu ifade edilmekle beraber kaynak metin şimdilik meçhûldür.

Hoca Mes'ûd, *Süheyl ü Nev-bahâr*'ına 102 beyitlik mukaddime manzûmesiyle başlar. Bu manzûmenin ilk 83 beyti tevhîd olup devamındaki beyitler nushiyye türüne dâhil edilebilecek cinstendir. (s.195-200) Giriş manzûmelerinin son kısımları genellikle münâcâta tahsîs edilirken burada şair manzûmesini nasihatâmiz beyitlerle tamamlamıştır. Mukaddime manzûmeleri arasında münâcât bulunmadığı göz önünde bulundurulduğu takdirde farklı bir tercih karşı karşıya kaldığımız görülmektedir. Tanrının masnûâtının manzarasını okuyucularına takdim eden şâir, devre ait çizgileri de gözler önüne sermektedir. XIV. asır Anadolusunun tabiat unsurlarını tevhîdi için zemîn olarak alan şair, bazen de kelamî izahlara girişir. Türk dilinin teşekkül devri

---

[283] Âdem Ceyhan, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*, Öncü Kitap, Ankara 2006, s. 102-7.

[284] Rabia Şimşek, *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Hz. Alî Sad Kelime Tercümeleri (Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000. Eksik bir nüshasının neşri için bkz. Mahmut Şarlı, "Kayseri Râşid Efendi Kütüphânesi'ndeki 'Sad Kelime-i Ali' Tercümesi İle 'Mie Kelime-i Ali' Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Kayseri 1996, s.305-29.

[285] Mesʿûd Bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahâr: İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Cem Dilçin, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991.

eserlerinden olmakla beraber, tevhîd manzûmeleri arasında mümeyyiz vasfı hâiz olduğu muhakkaktır.

Mesnevîde yer alan bir diğer tevhîd ise Süheyl'in Fağfûr Şâh'a gönderdiği mektubun mukaddimesinde karşımıza çıkar. (s. 541) Dört beyitten oluşan bu tevhîd manzûmesinin başında, evvelâ Çalab'ın ismi zikredilmiştir. Mektûbun muhtevâsına uygun olarak tevhîdde, Allah'ın alîm ve kadîr sıfatının dikkat çekildiği görülür. Mukaddimelerde yer alan tevhîdlerin mevzûa muvâfık şekilde telîf edildiğinin bir örneğini de burada görmekteyiz.

Hoca Mes'ûd, *Süheyl ü Nev-bahâr*'dan dört yıl sonra 755/1354 yılında *Ferheng-nâme-i Sa'dî* ismiyle, Sa'dî'nin *Bostân* adlı eserini intihâb usulüyle serbest tarzda tercüme eder.[286] Tercüme edilen kısım, takrîbî olarak aslının dörtte birini havîdir. Bu eser üzerine yapılan son çalışmada, tenkitli metin 1081 beyte bâliğdir. Şâir eserine 22 beyitten müteşekkil bir tevhîd manzûmesiyle başlar.(s. 1-2, 84-6) Şâir, Sa'dî'nin 68 beyitlik tevhîdini, muhtasaran tercüme etmiştir. Manzûmenin yarısından itibaren müte'âl varlık olarak Allâh'ın tevhîdini görmekteyiz. Hoca Mes'ûd'a göre Allah'ın zâtının göğüne hiçbir kuş uçamaz ve vasfının eteğinin hiçbir vehim eli tutamaz.

Hoca Mes'ûd'a manzum bir *Kelîle ve Dimne* tercümesi de atfedilmektedir. Türkoloji çalışmalarının ilk yıllarından itibaren ilim adamları nezdinde büyük bir alâka uyandıran bu eserin kime ait olduğu uzun süre münâkaşa mevzûu olmuştur. Ethe, *Kelîle ve Dimne* tercümesi hakkında Sultan Murâd Hüdâvendigâr'ın saltanat döneminde kaleme alınmaya başlandığı ve hitama erdirilmeden yarım bırakıldığı tespitini yapmıştır.[287] Milan Adamović tarafından *Kelîle ve Dimne Tercümesi* yayınlandıktan sonra Semih Tezcan tarafından ortaya konan mütalâalar ise tartışmanın seyrini değiştirecek mâhiyettedir.

Bu meselenin ilk safhasını, mensûr *Kelîle ve Dimne* tercümesi ile *Süheyl ü Nev-bahâr* mesnevîsinin müelliflerinin aynı kişiler midir, sorusu şekillendirmektedir. Kilisli Rif'at'tan itibaren bu eserin Hoca Mes'ûd'dan farklı bir kişi olarak Kul Mes'ûd'a

[286] Bu eser evvelâ Osmanlı harfleriyle neşredilmiş ardından iki tez çalışmasının mevzûu olmuştur. Farklı nüshalar esas alındığı için her üçünden de istifâde yoluna gidilmiştir: Şeyh Mes'ûd Bin Osmân, *(Ferheng-nâme-i Sa'dî) Tercümesi*, mush. Kilisli Muallim Rifat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340-1342; Yekta Mutlu, *Ferhengname-i Sa'di Tercümesinin Gramer Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1948. Halil Gülenç, *Ferheng-nâme-i Sadî: İnceleme-Metin*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

[287] Semih Tezcan, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 5, Ankara 1995, s.66-7.

atfedildiği görülür. Tezcan'a göre ise mensûr tercümenin hâtime kısımındaki "(…)Umur bin Muhammed bin Aydn -alallahu şanehu- işâretile ben zaîf nahîf du'âcı **kul** Mesud Tat dilinden Türkçeye dönderdüm" ifadelerinde geçen kul ifadesenin şairin adı ya da lâkabı olmayıp gelenek dâhilinde kullanılan bir sıfat olduğudur. Diğer eserlerinde de benzer ifadeler olup buradan hareketle Kul Mes'ûd adında başka bir yazardan bahse imkân yoktur. Tezcan'ın açıklık getirdiği bir diğer husus ise eserlerin âidiyetiyle ilgili problemlere ışık tutacak Hoca Mes'ud'un dedesinin kimliğidir. Kilisli tarafından Hoca Mes'ûd'un dedesi Emîr Muhyîddîn'in İbn Bîbî'nin tarihinde geçen Karaman vâlisi olabileceği ihtimali ileri sürülmüştür. Tezcan ise bahsi geçen şahsın İbn Battûtâ'nın eserinde, Aydınoğlu Mehmed Bey'in büyük hürmet gösterdiği Emîr Muhyîddin olması gerektiği iddiasını dile getirir.

Tezcan'a göre, Kul Mes'ûd olarak edebiyat tarihlerinde yer alan şahıs Hoca Mes'ûd'dan başkası değildir ve gençliğinde mensûr olarak tercüme ettiği eseri ömrünün son yıllarında nazma çekmiştir. Eserin sebeb-i telif kısmında, şairin ashâbdan birinin arzusu üzerine bu tercümenin yapıldığı kaydedilir. Tezcan'a göre ashâbdan olarak bahsedilen kişi; Îsî-i Sânî denilmesinden hareketle Aydınoğulları'ndan İsa Bey'dir. Metbû'u olduğu Murâd Hüdâvendigâr adına tanzîm edilen bu eser, tercüme edilmiş nesrin nazma çekilmesinden ibarettir. *Süheyl ü Nev-bahâr* ile bu eser arasındaki dil ve üslup benzerliklerine de temas eden Tezcan, manzum *Kelîle ve Dimne*'nin ondan başkasına ait olmayacağı görüşünü tekrârlar.

Tezcan'a göre, manzum *Kelîle ve Dimne* gibi *Tercümetü'l-Le'âlî ve Tezkiretü'l-Me'âlî* de Hoca Mes'ûd'a aittir. Hoca Mes'ud bu Farsça manzum eseri 746/1345'te kaleme almıştır. Mensûr *Kelîle ve Dimne* ise en geç 1348 yılında, Umur Beg hayatta iken bitirilmiştir. *Süheyl ü Nev-bahâr*, 751/1350; *Ferhengnâme* ise 755/1354 yılında tamamlanmıştır. Manzum *Kelîle ve Dimne*'nin ise yaşlılık döneminde kaleme alındığını hesaba katarak 1388'te yazılmış olabileceği faraziyesinde bulunur.

Biz eserin yazıldığı tarih ile ilgili faraziyenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Evvelâ ilk eserini genç yaşta kaleme alındığı ididasının hiçbir temeli yoktur. Bir diğer husus ise 765-6/1363-5 yılları sırasında vezirliğe geçen Çandarlı Hayreddin Paşa 1387 yılında vefât etmiştir. Son olarak *Ferhengnâme*'sini 1354 yılında kaleme alan Hoca Mes'ûd'un 34 yıl fasıla verdikten sonra bir eser daha kaleme alması örneğine pek de

tesadüf edilecek bir durum değildir. *Kelîle ve Dimne Tercümesi*'nin en geç 1370'lerde telif edildiğini söylemek şimdilik kabûle en şâyan olanıdır.

Hoca Mes'ûd mesnevîsine, 132 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlamaktadır.[288] Bu mukaddimenin ilk 19 beyitlik bölümü tevhîddir. (s. 33-4) Şiirde sıfat, zat ve efal unsurlar birbirini takip etmektedir. Ayrıca şâir, mesnevînin bâblarına Allahın adını zikrederek başlamaktadır. Bunlardan ikisi sadece besmele ifadesiyle sınırlı kalmayıp kısa tevhîdleri de içermektedir. Fırsat ele geçtiğinde düşmanın ortadan kaldırılması gerektiği fikrinin işlendiği beşinci bâbın ilk beyti besmele sonrasındaki iki beyti de tevhîddir. (s. 189)

XIV. asır Anadolu'sunun Türkmen sûfîliğine ait kıymetli bilgileri havî olan *Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye*, Âşık Paşa'nın oğlu **Elvan Çelebi** tarafından kaleme alınmıştır.[289] Hayatı hakkında geniş bilgiye sahip olamadığımız Çelebi'nin, eserin bitiş tarihi olan 760/1358-9 kısa bir süre sonra vefat ettiği farz edilmektedir. Manzum olarak telif edilen bu menâkıbnâme, siyâsî ve tasavvûfî muhtevâsı kadar edebî dil ve üslûbuyla da önemli bir çizgiyi temsil etmektedir. Mertol Tulum'un ifâdesine göre, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'nin yazma nüshasının ilk varağı düşmüştür. Eser, şimdiki hâliyle 77 beyitten müteşekkil kuvvetli bir tevhîd manzûmesiyle başlar. (s. 183-197, 1-7) Canlı ve renkli tasvirlerin yer aldığı bu manzûmede, sıfât ve zât tevhîdi ön plandadır.

Elvân Çelebi, mesnevîsi boyunca bazı meselelerin izahı ya da şahısların mehdine başlamadan de önce kısa tevhîdlere yer vermektedir. *Şeyh Garkın'ın evsâfında* söylenen medhiyye öncesinde de üç beyitlik bir tevhîd bulunmaktadır.(s. 205, 9) Aynı şekilde Muhlis Paşa ile alâkalı bir hikâyeye başlamadan önce de mukaddime mahiyetinde üç beyitlik bir tevhîd kısmı vardır. (s. 355, 678) Bir diğer tevhîd manzûmesi ise Şeyh Gıyâsüddîn'in Gevele Kalesine varmadan önce dostlarına hitâben söylediği beş beyitlik bir tevhîddir. (s. 385, 78-79) Encâmının tam olarak bilinemedeği bir iş öncesinde inşâd edilen bu tevhîdde, Allah'ın isimleri zikredilerek nusret ümîdi dile getirilir. Elvan Çelebi, *gazel der-münâcât* başlıklı kasîdesine de beş beyitlik bir tevhîd ile

[288] Milan Adamović (haz.), *Kelîle ü Dimne: Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbbliothek Gotha*, Hildesheim 1994.
[289] Mertol Tulum, *Tarihi Metin Çalışmalarında Usul: Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme***,** Deniz Kitabevi, İstanbul 2000; Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevi Tarihi*, haz. İsmail E. Erünsal, Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih KurumuYay., Ankara 1995.

başlamaktadır. (s. 543,136) Fakat bu tevhîd müstakil bir yapı arz etmeyip dûçâr kalınan durumda Allah'ın rahmetine sığınmanın mukaddimesini teşkil etmektedir.

Elvân Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'sinde vahdet-i vücûd merkezinde şekillenmiş 42 beyitlik bir kasîdeye yer verir. Bu manzûme, mesnevînin vezninde teşkîl edilmiş olup son altı beyti hariç tamamıyla tevhîd muhtevâ ve edasına sahiptir. (s. 577-85, 149-52) Kullanılan ıstılah ve mecâzlar itibariyle vahdet-i vücûd fikriyatının kesîf tesiri altında kaleme alındığı görülmektedir.

Elvan Çelebi'nin *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'si dışında dokuz manzûmesine mecmûʿa-i eşârlarda tesâdüf edilmektedir.[290] Bun manzûmelerden yedisi, Eğirdirli Hacı Kemâl'in mecmuasında yer almaktadır. Elvan Çelebi'inin mecmualarda yer alan şiirleri arasında üç tevhîd vardır. Bunlardan ilki, dokuz beyitlik bir gazel olup efâl unsuru ağır basmaktadır. Kısa vezinle teşkil edilmiş bu manzûmenin son beyitlerinde münacât muhtevâsı hâkimdir. (s. 480-1) Bu manzûmelerden ikincisi 36 beyitlik bir kasîdedir. (s. 484-7) Bu kasîde Elvan Çelebi'nin *Menâkıbü'l-Kudsiyye*'sindeki kasîdenin son altı beytinin noksan halidir. Son tevhîd ise mukaddime formundaki 21 beyitlik manzûmenin ilk dört beytidir. Manzûmenin devamındaki kısım ise münâcât ve şefîiyye edâ ve muhtevâsına sâhiptir. (s. 488-9)

Edebiyat tarihi araştırmalarında uzun süre Anadolu sahası Türk şâirlerinin ilki olduğu kabûl edilen **Şeyyâd Hamza**, XIV. asır şairlerindendir. Anadolu'da zuhûr eden vebâ salgınınında kaybettiği kızının ölümünden duyduğu ıstırabı anlattığı şiirinden hareketle Hamza'nın 749/1348 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.[291] Şeyyâd Hamza, mesnevî şairlerindendir. Mesnevîleri arasında en çok dikkati çeken ve birçok çalışmaya mevzû olan *Yûsuf u Züleyhâ* kıssasıdır.

Yûsuf u Züleyhâ mesnevîsi, 1529 beyitten müteşekkil olup kıssa üslubûnda kaleme alınmıştır.[292] İlk devir Yûsuf (a.s.) kıssalarında görüldüğü üzere, bir aşk mâcerâsından ziyâde bir peygamberin nübüvvet hikâyesi ile karşılaşırız. Mesnevîlerin

[290] Fatih Köksal, "Elvan Çelebi'nin Şiirleri ve Şairliği", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 473-93.

[291] Metin Akar, "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler- I-II", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 1987, s.1-14.

[292] Şeyyad Hamza, *Yûsuf ve Zelîha*, haz. Dehri Dilçin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1946. Bu eserle alâkalı yakın zamanlarda yapılmış bir diğer çalışma için bkz. Şeyyâd Hamza, *Yûsuf u Zelîha (Destân-ı Yûsuf): Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, haz. Osman Yıldız, Akçağ Yay., Ankara 2008.

klâsikleşmiş tasnîf ve tertibinden uzak olan bu eser, on iki beyitlik bir giriş manzûmesi ile başlar. İlk dokuz beyti tevhîd olan bu manzûmenin son üç beyti peygamber ve ashabına salât ve selâmdır. (s. 3-4, 201-2) Hemen ardından hikâye faslına geçilir.

Şeyyâd Hamza'nın bir diğer mesnevîsi, 344 beyitten müteşekkil olan *Ahvâl-i Kıyâmet*'tir. İlk kez Âmil Çelebioğlu tarafından tanıtılan eseri Cem Dilçin, Şeyyâd Îsâ'ya ait göstererek neşretmiştir.[293] 1342(?) yılında kaleme alınan bu eserin hâtime kısmında, Hamza'nın Mevlâna âilesiyle (Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi) irtibatını da görmekteyiz. Kıyamet alametleri ve ahvâlinin anlatıldığı bu esere şâir, altı beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu giriş manzûmesinin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 50-1)

Şeyyâd Hamza'nın bir diğer mesnevîsi ise *Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm*'dır.[294] 552 beyitlik bu eserde de mesnevîlerde görmeye alıştığımız besmele ve hamdele kısımlarının hiç birisi yoktur. Bu eser, halk tipi mesnevîlerinde görülen kısa takdîm faslına bile yer verilmemiştir. Kanaatimizce *Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm*, müstakil bir eser olmayıp başka bir mesnevînin cüz'üdür. Şeyyâd Hamza'nın 79 beyitlik, Sultan Mâhmûd ile yoksul bir derviş arasında geçen hikâyeyi konu alan küçük bir mesnevîsi daha vardır.[295] Sadece kıssanın anlatıldığı bu mesnevîde de mukaddime bulunmamaktadır. Şeyyâd Hamza'nın mesnevîleri dışında, farklı nazım şekilleri ile yazılmış on beş kadar manzûmesi mecmûa-i eşʿârlarda yer bulmuştur. Bu manzûmeler muhtelif makâlelerin mevzûu olarak neşredilmiştir.[296] Bunlar arasında tevhîd hususiyeti taşıyan bir manzûme bulunmamaktadır. Şeyyâd Hamza'ya atfedilen *Mi'râc-nâme* ise Muhammed'in *Siyer-i Nebî*'sinin bir cüz'üdür.[297]

---

[293] Cem Dilçin, "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahvâl-i Kıyâmet", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1978, s. 49-86.

[294] Fatma Turhal-Güner, *Şeyyâd Hamza'nın "Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm" Adlı Mesnevîsi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

[295] Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevîsi", *Türkiyat Mecmuası*, S. 15, İstanbul 1969, s. 247-257.

[296] Bu manzûmelerin kronolojik olarak neşirleri şu şekildedir: Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Türkçesi (XIII. Asır): Şeyyad Hamza'ya Ait Üç Manzûme", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.1, S. 3-4, İstanbul 1946, s. 180-183.; Necmettin Halil Onan, "Şeyyat Hamza'nın İki Yeni Gazeli Dolayısıyla", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 7, Ankara 1949, s. 529-534; Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'nın Üç Manzûmesinin Tıpkıbasımı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s. 108-114.; Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzûmesi",*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1956*, Ankara 1956, s. 125-144; Sadettin Buluç, "Şeyyâd Hamza'nın Beş Manzûmesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s.1-16.; Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 12, İstanbul 1963, s. 139-142; Milan Adamović, "Şeyyâd Ĥamza'nın Yeni Bir Şiiri", çev. Aziz Merhan, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, Kütahya 2006, s. 157-171; Orhan Kemal Tavukçu, "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Şiiri Münasebetiyle", *The International Journal of Central Asian Studies*, S. 10-1 (Prof. Dr. Mustafa Canpolat Armağanı), 2005, 181-195.

[297] Gülten Feşel-Güzelışık, *Şeyyâd Hamza: Mi'râc-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996. Bu mesnevîyle alakalı değerlendirme için bkz. Bayram Özfırat, *15. Yüzyıl*

Hayatı hakkında tezkirelerin sükûtu ihtiyar ettiği **Ümmî Îsâ**, 774/1372-3 yılında kaleme aldığı *Mihr ü Vefâ* mesnevîsiyle edebiyat tarihlerinde kendisine yer bulmuştur.[298] Eserini destan olarak takdîm eden şâirin mesnevîsi, 906 beyittten müteşekkildir. Halk tipi mesnevîlerinde gördüğümüz edâ ve üslûbun hâkim olduğu bu eser, klâsik bir mevzuun halk hikâyesi formuna nasıl dönüştürüldüğünü de gözler önüne sermektedir. Şair eserine on beş beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk sekiz beyti tevhîd olan bu bölüm, peygamber ile âl ve ashabının na'tlarını da havîdir. (s. 122-3) Ümmî Îsâ'nın bu tevhîdi, devrinin itikâdî telâkkilerini yansıtması itibariyle kayda değerdir.

Anadolu sahasında kaleme alınan Yûsuf ve Züleyhâ kıssalarından bir diğeri de **Süle Fakîh**'e âittir.[299] Hayatı hatta isminin menşei hakkında sıhhatli malumata ulaşamadığımız bu şairin, eserini XIII. sonlarında kaleme aldığı yönünde kanaat oluşmuştur. Dönemin Yûsuf kıssalarının bir aşk hikâyesinden ziyâde nübüvvet destânı olduğu bilinmektedir. Fakih'in eserinde ise nebîden ziyâde âşık bir Yûsuf ile karşılaşmaktayız. Bu hususun yanı sıra mesnevînin dil ve üslûbundan hareketle, en erken XIV. asrın ikinci yarısında kaleme alındığını düşünülebilir. Ayrıca eserin 17 kadar yazma nüshasının elde bulunması, Süle Fakîh'in edebiyat dünyasında kazandığı itibarı göstermesi bakımından önemlidir. *Yûsuf ve Züleyhâ* mesnevîsi, 5005 beyitten müteşekkildir.

Süle Fakîh mesnevîsine 27 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu şiirin ilk on iki beyti besmele şerhi, bâkisi tevhîddir. (s. 65-6) Hâlık ve Sâni' bir rabbin, âlemdeki âsârının gözleri önüne serildiği bu tevhîdde, ibret verici manzaraların canlılığı dikkat çekmektedir.

Fakîh mesnevîsinde, insanı hayrete düşüren destanları naklettikten sonra bu hâdiselerin kimin emriyle vücûda geldiğine işâret ederek insanları tefekküre dâvet eder. Bunlardan birisi de Hazret-i Yusuf'un duasıyla Nîl Nehri'nin sultanı olan balığın iki oğlunun dünyaya gelmesi hikâyesidir. Bu doğan balıklardan biri Süleyman peygamberin mührünü diğeri ise Hz. Yûnus'u yutmuştur. Bu acâyip ve ibret verici

---

Şairlerinden Muhammed'in Sîretü'n-Nebî'si, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 773.

[298] Ümmî 'Îsâ, *Mihr ü Vefâ Mesnevîsi*, haz. Sevim Yılmaz Önder, Ofis 2005 Yay., İstanbul 2013.

[299] Kâzım Köktekin, *Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1994.

hikâye üzerine Fakîh, *şi'r-i Fakı* başlığı altında, yedi beyitlik bir gazel tevhîdi söyler. (s. 143-4) Bu gazelin başlığı, tevhîd için tefrîk edici bir başlık olmayıp mesnevî formu dışında bir manzûme söylendiğine işaret edilmektedir.

Kardeşleri tarafından kuyuya atılan ve oradan kurtarılarak Mısır'a getirilen Yûsuf peygamber, Mâlik'e köle olarak satılmıştır. Mehcûr peygamber, köle olarak geldiği şehirde; sultanlık makâmına ulaşmıştır. Allah, nebîsini köle olarak satın alan Mâlik'i, yine ona kul etmiştir. Süle Fakîh, Yûsuf nebînin ibretlik bu hikâyesi dolayısıyla *şi'r-i tevhîd* başlığıyla altı beyitlik bir gazel söyler. (s. 306) Her mülkün bir sultanı vardır fakat asıl mâlikü'l-mülk olan Allah'dır, fikri etrafında şekillenen tevhîdde; kulu sultan, sultanı kul eden sadece gerçek hükümdârın Allah'tan başkası olmadığı dile getirilir. Süle Fakîh, Yûsuf Peygamber'in Mısır'a sultan olması hikâyesi etrafında, gazel formunda yedi beyitlik bir tevhîde daha yer verir. (s. 319) İnsanı hayrete düşüren, bütün bu işler Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir. Bu iki gazel de efâl merkezinde şekillenen tevhîdlerdir.

Hz. Yûsuf'un aşkıyla, kendini harab eden Zelîhâ artık perîşan bir vaziyettedir. Gâyesine ulaşamayan bu bedbaht kadın, düştüğü bu hâl sebebiyle itikadını sorgulamaya başlar. Tazîm ve perestiş ettiği putun yanına vararak onu yere düşürürür. Ayakları altında ezdiği putu tahkîr eder. Senin bana hiçbir faydan olmadı ve sana taptığım müddetçe türlü belâlara duçar oldum, diyen Zelîhâ putu kırar. (s. 324) Kendisine bile hükmü geçemeyen bir put nasıl mabûd olabilir dedikten sonra inanılması gereken rabbin vasıflarını sıralayarak beş beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 325)

Mısır'a sultan olan Yûsuf Peygamber'in karşısına bir gün, kardeşi İbn Yâmin çıkar ve babasının ahvâl-i perîşânını nakleder. Şair, nakledilen bu hüzünlü hikâyenin sonunda araya girerek yedi beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 367-8) Manzûme her ne kadar münâcât başlığıyla verilmiş ise de tevhîd olduğunda şüphe yoktur. Son iki beyitte yer alan dua ifadeleri, şiirin münâcât sayılmasına imkân tanımaktan oldukça uzaktır. Bu tür ifadelerin tevhîd sonlarında klişe olarak bulundukları vâkıadır. Bir diğer husus ise mesnevîdeki başlıkların şair ya da müstensih tarafından verildiğinin katiyet arz etmediğini hâtırdan uzak tutmamalıdır.

Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde İbn Yâmin, diğer kardeşlerine ulaşmak isterken bir genç ile karşılaşır. Ondan bir bilezeği hediye olarak aldıktan sonra

kardeşlerinin yanına varır. Hikâyeyi dinleyen kardeşleri, bileziği görmek isterler. Sırasıyla bileziği bileklerine geçiren kardeşler, ona sahip olma arzusunu izhâr ederler. Fakat bileziği kollarına taktıktan kısa bir süre sonra onu, İbn Yâmin'in bileklerinde takılmış görürler. Şair bu hikâyenini sonunda nushiyye edâ ve muhtevâsında bir kasîde söyler. 20 beyitlik bu şiire Süle Fakih, dört beyitlik bir tevhîd ile başlar.(s.372)

Yûsuf-ı Meddâh, beylikler devri mesnevî şâirlerinin önde gelen isimlerindendir. Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ*'sında ismini zikrettiği şairlerden olan Meddâh'ın hayatı hakkında mahdût bilgilere sahibiz. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmediği gibi, eserlerinin telîf tarihlerindeki karışıklık sebebiyle bazı eserlerinde âidiyet problemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kullandığı farklı mahlaslar sebebiyle bu tartışma çok farklı boyutlara kadar uzanmaktadır.

Yûsuf-ı Meddâh'a edebiyat tarihlerinde haklı mevkiini kazandıran eseri, *Varka ve Gülşâh* adlı aşk mesnevîsidir.[300] Uzun süre, 770/1368 tarihinde yazıldığı bilgisi kaynaklarda yer almıştır. Fakat bu eser üzerine yapılan son çalışma ile 743/1342 yılında, Sivas şehrinde telif edildiği kat'îleşmiştir. 1743 beyitten oluşan *Varka ve Gülşâh*, teşekkül devri eserlerinde görüldüğü üzere mukaddime manzûmeleri yönünden oldukça zayıftır. Mesnevîde destân karakteristiğinin ağır bastığı görülmektedir. Şair eserine on üç beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk altı beyti tevhîd olan bu bölümün son yedi beyti münâcât ve na'ttan oluşmaktadır. (s. 121) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîde, devre ait çizgilerin aksettiği görülmektedir. Meddâh'ın, Hakk Teâlâ için "kâdir paşa" ifadesini kullanması dikkat çekicidir..

Yûsuf-ı Meddâh'ın bir diğer eseri, 763/1362 yılında Kastamonu'da kaleme aldığı *Maktel-i Hüseyn*'idir. Aynı zamanda Kastamonulu Şâzî'ye de atfedilen bu eser, edebiyat tarihi araştırmalarının uzun süre münâkaşa mevzûu olmuştur. Maktel üzerine yapılan son çalışmada Kenan Özçelik, Kastamonulu Şâzî isimli bir şair olmadığı tezini ileri sürmüştür.[301] Şöyle ki mahlas olarak kabul edilen "şâzî" kelimesinin bu hususta bir kesinlik taşımadığı dile getirilmiştir. Bu kelime, eser sahibinin ismi olarak anılmasına imkân tanıyacak şekilde müstensihlerin tasarrufuna maruz kalmıştır. Özçelik ayrıca, böylesine yaygınlık kazanmış bir eserin sahibine dair kaynaklarda hiçbir atfın

[300] Yûsuf-ı Meddâh, *Varka ve Gülşâh: (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Kazım Köktekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.
[301] Kenan Özçelik, *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyn (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

bulunmayışını da delil olarak göstermektedir. Yazma nüshalarda, müellif adına işaret ettiği ifade edilen beyitte müştereken kullanılan kelime ise "meddâh"tır. *Maktel-i Hüseyn* ile *Varka ve Gülşâh* mesnevîlerindeki müşterek beyit, mısra ve ibarelere dikkat çeken Özçelik, bu iki eserin aynı müellifin kaleminden çıktığı fikrine ulaşır.

Şairin ifadesine göre *Maktel-i Hüseyn* 3333 beyitten müteşekkildir. Fakat hazırlanan metin 2824 beyitten ibarettir. Meddâh, 39 beyitten müteşekkil sanatkârâne bir mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. İlk dört beyti, besmele ve salvele olan bu şiirin 5-30 beyitleri arası nefis bir tevhîddir. (s. 117-9) Yaratıcı rabbin kâinat üzerindeki âsarının anlatımı ile başlayan manzûme, peygamberler tarihine atıflarla devam eder. Tevhîd müteâl tanrının hakkıyla idrâk edilemeyeceği fikriyle nihâyete erer. Manzûmenin geriye kalan dokuz beyti ise münâcât ve duadır.

Yûsuf-ı Meddâh'ın halk tipi mesnevîleri arasında yer alan *Ashâb-ı Kehf,* 324 beyitten müteşekkil olup İbn Abbâs'tan rivâyetle yazılmıştır.[302] Eserine besmeleyle başlayan şâir, hemen ardından hikâyenin nakline girişir. Fesus şehrinde, Takyanus isimli bir sultan vardır. Kendisine tâbi' olan halk, ona perestiş etmektedir. O zamanlarda, en büyüğünün ismi Yemliha olan beş kardeş vardır. Kardeşleri ile oturdukları evin çatısında yatmakta olan Yemliha nazarlarını gökyüzüne çevirerek yıldızları seyreder ve bütün bunların Tanrı'nın eserleri olduğunu tefekkür eder. Ardından kardeşlerini uykudan uyandırır ve bu fikirlerini onlara açıklar. Kardeşlerine kime taptıklarını sorar. Onlar Takyanus cevabını verince, Takyanus nâkıstır; o nasıl tanrı olabilir, der. Kardeşlerinin kime tapalım sorusuna Yemliha, Musâ'nın Tanrı'sına kulluk etmek gerektiği cevabını verir. Takyanus'un kendisi dışında bir varlığa kulluk edilmesi dolayısıyla zulmedeceğinden korkan kardeşler, gündüz bâtıl kabul ettikleri pâdişaha gece ise Hakk'a ibâdet etmeye karar verirler. Kararlaştırdıkları üzere hayatlarını idâme ettiren kardeşlerin ahvâline vâkıf olan İblîs, "senin türlü ihsânlara boğduğun Yemlihâ ve kardeşleri bir başka rabbe kulluk etmektedir" diyerek vaziyeti Takyanus'a ihbâr eder. Takyanus, kardeşleri huzuruna çıkarır ve Yemliha'ya kime taparsınız diye sorar. Bu suâle cevap olmak üzere Yemlihâ, iki beyitlik bir tevhîd inşâd eder:

Kim bana sana rızkı virür müdâm
Evvel âhir oldurur Rabbü'l-enâm

[302] Hanife Koncu, "Ashâb-ı Kehf Metinlerine Bir Bakış ve Yûsuf-ı Meddâh'ın *Ashâb-ı Kehf* Mesnevîsi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S. 6, İstanbul 2013, s. 9-57.

Sayru olsam saglıgumı ol bilür
Aç yalın oldugumı bilür görür (s. 26)

Dediklerini yapan benim, diyen hükümdâra Yemliha, "ben bunları kimin yaptığını bilirim" der ve o gün konuşma biter. Şeytan bir keşiş suretinde tekrar hükümdarın huzuruna çıkar ve izin alarak konuşmaya başlar. "Yemliha'dan sor bakalım, gerçekte kime tapmakta imiş" dedikten sonra bunlar öyle bir tanrıya taparlar ki cümle mahlûkun dilinde onun adı vardır. Ertesi gün Takyanus kardeşleri tekrar huzuruna davet eder ve "gerçekten hangi rabbe tapıyorsunuz, inandığınız tanrının mâhiyeti nedi"r suâllerini tevcîh eder. Kelâm ilminde tartışılan Allah'ın mâhiyeti meselesi açısından bu suâl kayda değerdir. Takyanus'un suallerine cevaben Yemliha,

Gökleri denizleri akar suyı
Tagı taş[ı] insi cini cümleyi

Sen yaratdunsa bunları iy hoca
Di ki sana tapalum irte gece

Yir ü gök ay u güneş yılduzları
Kim yaratdı hem gice gündüzleri (28)

Beyitleriyle, inandığı rabbi istifhâm tarîki üzere beyân eder. Takyanus, bahsettiğin şeyleri ben yarattım deyince Yemlihâ, bütün bunların yaratıcısının Allah olduğunu ifade eder. (s. 29) Yemliha'nın sözlerine öfkelenen hükümdar, kardeşleri zindana attırır. Ashâb-ı Kehf hikâyesinin menşei, muvahhidlerin kâfir hükümdarın zulmünden kurtulmaya dayanmaktadır. Putperestlikten yüz çeviren kardeşlerin, gerçek rabbin varlığına inanmaları bütün hikâyenin özünü oluşturmaktadır. İki ayrı zamanda, aynı suallere verilen cevaplar; bir muvahhidinin Hakk'ı tevhîdidir. Nakledilen vâkıaların arasında sıkışıp kalsa da Yemliha'nın hükümdar Takyanus'a verdiği cevaplar kâmilen bir tevhîddir. (s.26-8) Hükümdârın zulmünden kurtulmak üzere gizlice hicret eden kardeşler, bir mağarada saklanırlar. Mağarada uyuyakalan kardeşler, asırlar süren uykusundan sanki bir gece öncesinden yatmışcasına uyanırlar. Açlıklarını dindirmek üzere yiyecek temini için Yemliha, şehre doğru revân olur. Şehre geldiğinde, orada sonradan kendisinin torunu olduğunu öğrendiği bir ihtiyar ile karşılaşır. 130 yaşındaki bu pîrin evindeki sandıktan bir mektup çıkar. Bu mektup, iki beyitlik bir tevhîd ile başlamaktadır. (s. 48)

Yûsuf-ı Meddâh'ın, halk tipi mesnevîler kategorisine dâhil edilebilecek diğer bir eseri, *Kadı İle Ugrı Destânı* Amil Çelebioğlu'nun kaydettiği üzere, menbaı Arapça olan bir mesnevîsidir.[303] Baştan eksik olan bu mesnevî, 151 beyitten ibarettir. Halk mesnevîleri sınıfına dahil edilmekle beraber kuvvetli bir retoriğin hâkim olduğu bu eserde mukaddime manzûmesi bulunmamaktadır.

Yûsuf-ı Meddâh'a atfedilen ve *Kız Destânı* ismiyle anılan mesnevî, halkın rağbetine mazhar olan hikâyelerdendir. Müellifi ve telif târihi kat'iyyet arz etmeyen *Hazâ Hikâyet-i Kız ma'a Cuhûd* mesnevîsi, 288 beyitten müteşekkildir.[304] Âilesini içine düştüğü durumdan kurtarmak için kendini fedâ eden kızın hikâyesinin anlatıldığı bu mesnevî, sabretmenin faziletinden bahsedilen birkaç beyitlik mukaddime ile başlar. Bu faslın hemen ardından hikâyenin anlatımına girişilir. Bu eserde tevhîd türünde kaleme alınmış manzûmeye tesâdüf edilmez. Yûsuf-ı Meddâh'a atfedilen bir diğer ise Farsça olarak kaleme alınmış *Hamûşnâme*'dir.[305]

Hayatı hakkında eserindeki birkaç kayıttan başka bir bilgiye ulaşamadığımız **Fahrî**, Anadolu sahasında kaleme alınmış ilk *Husrev u Şîrîn* mesnevîsinin şâiridir. Aydınoğlu İsâ Bey adına 1367 yılında Nizâmî'den tercüme edilen bu eser, 4683 beyitten müteşekkildir.[306] Aydınoğlu beyliği merkezindeki edebî faaliyetlerin bir mahsûlü olan bu mesnevî, Türk edebiyatının tarihî seyrine de ışık tutmaktadır. Hangi tarihte vefat ettiği bilinmeyen Fahrî'nin, ömrünün son demlerinde bu eseri kaleme aldığı düşünülmektedir.

Fahrî mesnevîsine, 91 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk on beş beyti besmele ve dua olan bu manzûmenin, 16-77 beyitleri arası tevhîddir. (s. 309-14, 255-8) Manzûmenin bâkisi münacat ve duadır. Tevhîd bölümünün ilk on beytinde şâir, nazarlarını gökyüzüne çevirerek kâinatın sâhibinin Allah olduğu fikrine zemîn hazırlar. Kâinattaki bu nizânım Allahın emir ve fermanına merbût olduğunu dile getiren şair,

---

[303] Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, Kitabevi, İstanbul 1999, s. 85.
Şaban Doğan, "Yûsufu Meddâh'ın Kadı ile Uğru Destânı ve Dil Özellikleri**"**, *Turkish Studies*, S. 7/3, Ankara 2012, s. 985-1036.

[304] Halil Ersoylu (haz.), *Kız Destanı (Hazâ hikâyet-i Kız ma'a Cuhud)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996. Bu mesnevînin farklı bir nüshasının neşri için bkz. Zeynep Esra Bilgen, Fâik, *Mu'cizâtü'n-Nebî: İnceleme-Metin*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.

[305] Bkz. Turgay Şafak, *"*Anadoluda Yazılmış Farsça Bir Eser: Hâmûşnâme*",* Şarkiyat Mecmuası, S. 26, 2015, s. 101-126.

[306] Barbara Flemming (haz.), *Fahrîs Husrev u Şîrîn: Eine Türkische Dichtung Von 1367*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974. Özlem Güneş, *Fahrî'nin Husrev u Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010

ulûhiyet tasavvurunu kul ve rab zemînine oturtur. Yer yer tazarrû ve dua ifadelerinin yer aldığı bu tevhîd, devrin itikâdî telakkisini ayniyle yansıtmaktadır.

Mesnevîdeki diğer tevhîdler, mektup mukaddimelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tevhîdlerin ilki, sevgilisi Şîrîn'e kırılan Husrev'in Rûm diyarına gitmesi ve Konstantiniyye'de Kayser ile mülâki olması vesilesiyle inşâd edilmiştir. (s. 343, 460) Kayserin huzuruna çıkan Husrev, cihanı yaradan rabbi överek sözlerine başlar. Kendi soyunun yüceliğini ve kendilerine verilen hükümdarlığın ilahî menşeli olduğuna zemîn teşkil etmek üzere söylenen bu tevhîd, Hazret-i Peygamber tarafından kendisine gönderilen İslâm'a dâvet mektubunu yırtan bir şâhın dilinden söylenmesi açısından dikkate değerdir.

Mesnevînin üçüncü tevhîdi, Husrev'in Çin hakanına yazdığı mektubun ibtidâsında yer alır. Husrev, kendisine isyan edip savaş açan ve mağlup olunca Çin hükümdarına sığınan Behrâm-ı Çûbîn'i, hakandan talep etmek üzere yazdığı nâmesine iki beyitlik bir tevhîd başlar. (s. 378, 521) Yine aynı hadise etrafında Husrev, Behrâm'ı teslim almak üzere Harrâd-ı Berzîn'i Çin'e gönderir ve elçi, hakanın huzuruna çıkınca şâhın mektubunu okur. Mektup, altı beyitlik bir tevhîd mukaddimesini havîdir. (s. 382, 527) Yaratıcı ve mutlak hükümdar olarak vasfedilen tanrı, yeryüzündeki sultanların da fermânrevâsıdır. Tevhîdin muhtevâsı, mektûbun asıl siyasetine göre tayîn edilmiştir. *Husrev ü Şîrîn*'deki bir diğer tevhîd, Şîrîn'in Husrev'e hitaben yazdığın nâmenin girişinde yer alır. (s. 451, 645-6) Mesnevîdeki son tevhîd, Hazret-i Peygamber'in Sâsânî şâhı Husrev-i Pervîz'i İslâm'a davet etmek üzere kaleme aldığı mektubun mukaddimesindedir. (s. 483, 701-2)

Anadolu sahası aşk mesnevîlerinden bir diğeri de şimdilik ismi dışında hakkında malumât sahibi olmadığımız **Mehmed**'in kaleme aldığı *Işk-nâme*'dir.[307] 800/1398 yılında tamamlanan bu eser, fetret devri sultanlarından Emîr Süleyman'a sunulmuştur. 8701 beyitlik bu hacimli eserde; Sa'dî, Firdevsî, Senâî, Ka'ânî gibi şairlerin ismi zikredilmekle beraber tercüme olduğuna dâir belirgin bir işâret yoktur. Mehmed, mesnevîsine ilk dört beyti besmele bâkîsi tevhîd olan 35 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. (s. 63) Hâlık, kâdir ve müteâl rabbin merkeze alındığı bu manzûmede, devrin birçok şairinde görüldüğü üzere renkli tasvirler göze çarpmaktadır.

[307] Mehmed, *Işk-nâme: İnceleme-Metin*, haz. Sedit Yüksel, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1965.

Allahın râzık olup insanlara türlü nimetler verdiğini söyleyen şâir, rızık veriyor diye onu sen kethudâ zannetme diyerek tenzîhte bulunur.

Mehmed, mukaddime manzûmesini müteâkiben *tevhîd-i duvvom ve âsâr-ı kudretullah* başlığıyla bir tevhîd daha söyler. (s. 64-5) 61 beyitlik bu tevhîd, isminde de işaret edildiği üzere, Allâh'ın kudret sıfatına râci olan hâdiselerin tasviri ve bu eserlerden hareketle tüm bunların bir müessire muhtaç olduğu fikri etrafında şekillenir. Nizam ve hudûs delilinden istifade edilen bu manzûmede isbât-ı vâcib tevhîdleri arasında zikredilebilir. Mehmed *Işk-nâme*'sindeki üçüncü mukaddime tevhîdi, *tevhîd-i suvvom muhâtab u hikmet-i Bârî azze şânuhu ve taleb-i ma'rifet ez-fazl-i Ô* başlığını taşır. 76 beyitten müteşekkil bu manzûmenin ilk bölümü tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 65-6) 76 beyitlik bu manzûmenin ilk yarısı tevhîd olup diğer kısmı münâcattır.

Işk-nâme'nin son tevhîdi, mesnevînin âşık kahramanı Hümâ'nın dilinden söylenen bir münâcâtta karşımıza çıkar. (s. 245-6) 20 beyitlik bu manzûme her ne kadar münâcât olarak isimlendirilmişse de bu her iki türünün hususiyetlerini gösteren söyleyiş ve muhtevâya sahiptir. Münâcât manzûmelerinin girişinde yer alan tevhîd ifadeleri, tazarrûa mevzû olacak Allâh'ın esmâ ve sıfatları etrafında şekillenir. Bu manzûmede ise münâcâta hazırlık mâhiyetinde değil müstakillen Hakk'ın varlığı ve vahdâniyetin beyânı söz konusudur.

Muhammed bin Âşık Selmânü'l-Lâzkî, 800/1397 yılında kaleme aldığı *Keşfü'l-Me'ânî* adlı manzum eseriyle Türk edebiyatı tarihi sayfaları arasında kendisine yer bulur.[308] Şâtibî'nin kıraat üzerine kaleme aldığı *Hırzi'l-Emânî* adlı kasîdesiyi manzum olarak şerheden Muhammed'in kimliği şimdilik musarrah değildir. Fakat bazı karîneler *Keşfü'l-Me'ânî* mesnevîsinin sâhibi ile *Işk-nâme* şâirini birbirine yaklaştırmaktadır. Her iki eserin telif tarihi ve dil hususiyetleri ile müelliflerinin hac yolculuğu tecrübesi gibi karîneler, şimdilik sadece bir faraziye için mesnet teşkil etmektedir. 30 bâb ve birçok fasıldan müteşekkil eser, 13 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk beyti besmele olan bu manzûme, na'tla devam eder. Bâkisi ise sebeb-i telif ve duadır. Bu mesnevîde tevhîde tesâdüf edilmez.

[308] Muharrem Daşdemir, "XIV. Yüzyıla Ait Türkçe Manzum Bir Şâtibî Şerhi: Keşfü'l-Me'ânî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum 2007, s. 29-48.

Aydınoğlu Beyliği edebî muhitinde zuhûr eden şairlerden bir diğeri de **Tutmacı**'dır. Hakkında bilgi sâhibi olmadığız Tutmacı'nın XIV. asrın ikinci yarısı idrâk ettiği anlaşılmaktadır. Şairin günümüze intikâl eden iki mesnevîsi vardır. Bu mesnevîlerin ilki, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Hüsrev-nâme*'sinin tercümesi olan *Gül ü Hüsrev*'dir.[309] 808/1406 yılında kaleme alınan bu eser 5375 beyitten ibarettir.

Şâir eserine, besmele ve Fatiha sûresinin küçük bir tefsiri sayılabilecek 13 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. (s. 102) Hemen ardından *der-tevhîd-i Bârî Subhanehu* başlığı altında mesnevînin ilk tevhîdi gelir. (s. 102-4) 14-57 beyitleri arasında yer alan bu manzûmeye, evvelâ sıfat sonrasında ise ef'âl tevhîdi hâkimdir. Şiirde devre âit itikâdî telâkkilerin yansıması müşâhede edilmektedir. *Gül ü Hüsrev*'in ikinci tevhîdi, 40 beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 104-5) Allahın esmâ ve sıfatlarının zikri ile başlayan şiir ef'âl-i ilâhiyye ile tamamlanır.

58-97 beyitleri arasında yer alan bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiş olup esmâ ve sıfât ifadeleriyle başmış, ef'âl ile tamamlanmıştır. Şâir tevhîdinde, tekrâr unsurlarına bolca yer vermiştir. Manzûmenin son birkaç beyti, duâdır.. Tutmacı'nın bu eseri bir tercüme olmakla beraber, mukaddime manzûmeleri şairin kendi telîfidir.

Mesnevîde yer alan diğer iki tevhîd, mektupların mukkadimelerinde yer almaktadır. Rûm kayseri, Isfahân şâhına savaş öncesinde gönderdiği mektubuna altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 266) Aynı şekilde, Husrev'in Ferrûh'un şikâyeti üzerine Şâbûr'a gönderdiği mektubun mukaddimesinde de yedi beyitlik bir tevhîd yer almaktadır. (s. 319-20) Bu tevhîdin son beytinde İsâ Peygamber'e salâvat getirilmiştir. Âşıkların birbirlerine yazdıkları mektuplarda ise tevhîde tesâdüf etmiyoruz.

Tutmacı'nın tercüme yoluyla vücûda getirdiği bir diğer mesnevîsi, *Tabi'at-nâme*'dir.[310] Yine Farsça'dan yapılan bu tercümenin kaynağı bilinmemektedir. Yiyeceklerin faydaları ve bunların oluşturabileceği zararların nasıl def' edileceğinin anlatıldığı bu mesnevî, mukaddime ve on dört fasıldan oluşup 372 beyitten ibarettir. Telîf tarihine ait hiçbir kayıt olmayan bu eser, Aydınoğlu Umur Bey'e sunulmuştur.

---

[309] Ali Osman Solmaz, *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2007.

[310] İsmail Hikmet Ertaylan (haz.) *Tabiatname*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960. Tutmacı**,** *Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı: Tabiatnâme*, haz. Yakup Karasoy, Palet Yay., Konya 2009.

Tutmacı eserine 23 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. (s. 1-2, 30-2) Bu şiirin ilk yirmi beyti tevhîd olup devamındaki iki beyitte nasihat ifadeleri ve son beyitte peygambere salât yer almaktadır. Mukaddime manzûmeleri arasında müstakil bir münâcât bulunmadığı için bu son beyitlerin tevhîdin dışında tutulması icâp etmektedir. Tutmacı tevhîdini, mesnevînin asıl mevzûuna muvâfık olarak şekillendirmiştir.

Anadolu sahasında kaleme alınan manzum eserler arasında lugatlerin ehemmiyetli bir yeri vardır. Didaktik bir gâyeye matuf olarak tanzim edilen bu eserler, oldukça mergûb tutulmuştur. Aydınoğlu Beyliği ilmî hayatının mühim simaları arasında yer alan **İbn Melek**'in *Lugât-i Ferişteoglı* adlı Kur'ân-ı Kerîm sözlüğü bu sahada hazırlanan ilk eserlerdendir.[311] 821/1418 yılında, hayli yaşlı iken vefât eden Ferişteoğlu, bu manzum sözlüğünü 795/1392 yılında telif etmiştir. 542 mısra (271 beyitten) müteşekkil bu eser, mensûr bir mukaddime ile başlar. Birkaç satırlık hamd ü senâ faslını salât u selâm bölümü takip eder. Eserde manzum tevhîde tesâdüf edilmez.

XIV. asır Anadolusu'nun bir diğer önemli edebiyat muhiti, Kütahya merkezli Germiyanoğlu beyliğidir. Germiyanoğlu beyleri gerek kendi bölgelerinde gerekse civâr şehirlerde yaşayan Türk şairleri için sanat ve edebiyata itibâr gösteren hâmiler olarak tebârüz etmişlerdir. Bu dönemde yaşayan müellif ve şairler, Türkçeden başka dil bilmeyen zümreler için aslî lisanlarında eser telîfine teşvîk edilmiştir. Germiyanlı hâkimiyet sahasında zuhûr eden şairlerin Osmanlı edebiyatının teşekkülünde oynadığı büyük rolün arka plânında bu azîm gayretler yatmaktadır.

Şeyhoğlu Mustafa, Germiyanoğlu kültür dâiresinde yetişen şairler zincirinin ilk büyük halkası olarak kabul edilebilir. Manzum ve mensûr olarak kaleme aldığı eserleriyle, Türkçe'nin kültür ve edebiyat dili olarak yaygınlaşmasında büyük bir vazife üstlenen Şeyhoğlu, *Hurşîd-nâme* isimli hacimli mesnevîsiyle şöhret bulmuştur.[312] 789/1387 yılında kaleme aldığı bu eseri yazdığı sırada elli yaşında olan şair, 1401 yılında vefât etmiştir. Süleymânşâh ve Sultan Yıldırım Bâyezîd medhiyelerini havî olan *Hurşîd-nâme*, Germiyanoğlu ve Osmanoğulları arasındaki kültürel münâsebeti de gözler önüne sermektedir.

---

[311] *İki Kur'an Sözlüğü: Lugat-ı Ferişteoğlu (Abdüllatif İbn Melek) ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî (Abdülmecîd İbn Ferişte)*, haz. Cemal Muhtar, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1993.

[312] Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd): İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, haz. Hüseyin Ayan, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1979.

Hurşîd-nâme 7903 beyitten müteşekkil bir mesnevî olup farklı nazım şekillerini de ihtivâ etmektedir. Şair eserine 59 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 129-30) Besmele ifadeleriyle başlayan bu şiir, zât ve sıfât tevhîdi ile devam eder. Devrin itikâdî telâkkilerine ait çizgilerin görüldüğü manzûmede şâir, teşbîh ve tenzîh unsurlarını bir arada kullanmıştır. Tevhîdin ilk bölümlerinde eşi ve benzeri olmayan bir hükümdar tanrı tasavvuru hâkim iken son bölümlerde Allah'ın müteâl vasfı merkeze alınır. Bu tevhîdi müteakiben *münâcât-ı evvel* başlıklı bir manzûme gelir. Mesnevînin bazı nüshalarında bu başlık yer almamaktadır. Bu manzûme, münâcât olarak isimlendirilmişse de tür itibâriyle tevhîd olduğunda şüphe yoktur. 60-99 beyitleri arasında yer alan bu bölüm, hitap tarîki ile kaleme alınmış bir efʿâl tevhîdidir. (s. 131-2)

Şeyhoğlu Mustafa mesnevîsinin hâtime bölümünde, klâsik şiir geleneğinde misâline pek az tesâdüf ettiğimiz şekilde bir tevhîde daha yer verir. *Tevhîd-i Bârî Teʿâlâ ve 'acz-i kâ'il* başlığı ile takdîm edilen bu şiirin sadece ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 422) Allah'ın takdîrine tedbîr erişmeyeceği ifadesiyle tevhîdini tamamlayan şâir, mesnevîsinde naklettiği hâdiselerin de Hak Teʿâlâ'nın takdîrine muvâfık olarak vukû bulduğunu dile getirir.

Kendi adıyla anılan büyük bir beyliğin de kurucusu olan **Kâdı Burhâneddîn**, Anadolu sahası şairleri arasında husûsî bir mevkii hâizdir. İlk büyük gazel şâiri olmak imtiyazını elinde bulunduran Kâdı, devlet adamlığının yanı sıra fakîh kimliğiyle de tebârüz etmiştir. Şairin mecâzî aşk zemîninde kaleme aldığı yüzlerce gazelinin yanı sıra tasavvufî tefekkürün izlerini taşıyan şiirleri vardır. Bununla beraber eldeki divânında tevhîd kategorisine girecek hiçbir şiirine tesâdüf edilmemiştir.[313]

Şarkî Anadolu sahasında zuhûr eden **Darîr**, mesnevî ve tercümeleriyle Türk edebiyatında, tesîri asırlarca devam etmiş nadir isimlerden biridir. Aslen Erzurumlu olan şâirin doğum tarihi bilinmemektedir. 1377 yılında Mısır'a giden Darîr, eserlerini Memlûk kültür ve edebiyat çevresinde vücûda getirmiştir. 795/1392-3 yılında hayatta olduğu bilinen şairin vefat tarihine ait bir kayıt yoktur.

Kâdı Darîr, devirde büyük bir alâka kazanan Yûsuf kıssasını kaleme alan şairler arasındadır. Telif tarihi bilinmeyen *Kıssa-i Yûsuf*, 2126 beyitten oluşmaktadır.[314] Sekiz

[313] Muharrem Ergin (haz.), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.
[314] Erzurumlu Darîr, *Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ): İnceleme-Metin-Dizin*, haz. Leyla Karahan, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.

meclis üzerine tasnîf edilen eser, bu türdeki diğer eserlerde olduğu gibi mukaddime manzûmelerini havî değildir. Şâir birkaç beyitlik peygamber na'tı ile ashâb ve âli için salât u selâmdan sonra hikâyeye başlar. Mesnevînin mukaddimesinde tevhîd bulunmamakla berâber, Yûsûf ve Yakûb peygamberler arasındaki yazışmalarda tevhîde tesâdüf etmekteyiz. Hazret-i Yakûb'un oğlu Yûsuf'a gönderdiği mektup, altı beyitlik bir tevhîd ile başlamaktadır. (s. 269) Bu mektûba cevâben yazılan mektubun başında da üç beyitlik bir tevhîd bulunmaktadır. (s. 271)

Kâdı Darîr 795/1393 yılında, Haleb nâibi Emîr Çolpan adına, Vâkıdî'nin *Fütuhu'ş-Şâm* adlı eserini, aynı isimle Türkçeye tercüme eder.[315] Kâdı, tercümesini mensûr olarak yapmakla birlikte birçok manzûmeye eserinde yer verir. Bu manzûmelerden birisi de Rûm kayseri ile Hâlid b. Velîd arasında geçen bir hâdise dolayısıyla kaleme alınmıştır. Kayser, Hâlid tarafından esîr asılan kızını kurtarmak üzere bir elçiyi büyük İslâm komutanına gönderir. Kızın, mal ya da hediye karşılığı bırakılması istenir. Bedel almayı kabul etmeyen Hâlid, kızı hediye olarak gönderir. Bununla beraber, Kayser'in diğer kız ve oğlanlarını tekrâr esir etmek arzusunda olduğunu Kayser'e bildirmesini elçiden talep eder. Bu sözleri elçinin ağzından duyan Kayser, gözyaşlarına hâkim olamaz. Düştüğü durumun vehâmetini tefekkür eden Kayser, tahtı verenin de alanın da Allah olduğunu söyler. Kayser bu meyandaki sözlerini, gerçek mâlikin Allah olduğu merkezinde 15 beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 170-1) Hikâyenin mevzûuna mutâbık olarak söylenen bu tevhîdde, ef'âl-i ilâhiyye unsurunun kesîfliği dikkati çekmektedir.

Kâdı Darîr'in bir diğer eseri *Sîretü'n-Nebî*'sidir.[316] 790/1388 yılında tamamlanarak Memlûk sultanı Berkok'a sunulan bu eser, Türk edebiyatının en hacimli siyeri olma özelliğini taşımaktadır. Oldukça uzun bir telif aşamasından geçen bu siyer, İbn Hişâm ve Vâkıdî'nin eserlerinin ilaveli bir tercümesidir. Darîr, mensûr olan bu siyere manzûm parçalar ekleyerek tercümesini zenginleştirmiştir.

[315] Nesrin Altın, *Erzurumlu Darîr'in Fütuhu'ş-Şâm Tercümesi: Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin (A Maddesi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996.

[316] *Sîretü'n-Nebî*'nin birinci cildi Mustafa Erkan tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır: Mustafa Erkan, *Sîretü'n-Nebî (Tercümetü'z-Zarîr): İnceleme-Metin I*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1986. Bu eserdeki manzum kısımlar üzerine yapılan diğer çalışma ise Esra Egüz'e aittir: Esra Egüz, *Erzurumlu Mustafa Darîr'in Sîretü'n-Nebî'sindeki Türkçe Manzûmeler (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Kâdı Darîr eserine Arapça mensûr bir tevhîd ile başlar. Bu kısmı Türkçe mensur mukaddime takip eder. Secîli bir üslûpla kaleme alınan bu mukaddimede tevhîd, mensur ve manzum karışık olarak yer almaktadır. Kıt‘a nazım şekliyle, beşer beyitlik iki manzum tevhîdin bulunduğu bu kısım, isbât-ı vâcib merkezinde kaleme alınmıştır. (s. 3-5, 395-6) Manzum tevhîdlerin ilki “diyici kim”, ikincisi ise “-ile bilmek ister” rediflidir. Her iki manzûme de bu esas fikir etrafında şekillenir ve bu yönüyle bütünlük arz etmektedir. Darir’e göre insan, içinde bulunduğu hakîrlik ve zelîlliği düşünerek müteâl bir varlık olan Allah’ı idrâk etmeye çalışmak yerine tazarrû ve tesbîh ile meşgûl olmalıdır.

Darîr’in siyerinde, mukaddime haricinde birçok tevhîde tesâdüf edilmektedir. Farklı zeminlerde, çeşitli vesilelerle ve başka başka şahısların lisânından söylenen bu tevhîdler; bu şiir türünün hangi menba‘dan beslendiğine de ışık tutacak vasıfları haizdir.

Fîl Vak‘ası’nda Ebrehe’nin ordusunun ebâbil kuşları tarafından târümâr edilmesi Mekkelileri dehşet içinde bırakmıştır. Hayret ve korku hissinin insanları sarstığı bir anda Hazrret-i Muhammed’in dedesi Abdulmuttalib Mekkelilere seslenerek Allâh’a şükredilmesi gerektiğini söyler. Helâk olmuş askerlerin arasında dolaşan Abdulmuttalib, manzaranın dehşeti karşısında Hakk’a yönelir ve 16 beyitlik bir manzûme inşâd der. Bu şiirin ilk 11 beyti tevhîd olup bâkisi tazarru ve şükürdür. (s. 237-8, 454-6) İnsanların ümitsizliğe kapıldığı bir anda, kudretli bir ordunun perîşan edilmesi ancak her şeyin sâhibi olan Allâh’ın o kudretiyle mümkün olduğu fikri bu tevhîd manzûmesinin menşeini oluşturmaktadır.

Sîretü’n-Nebî’deki bir diğer tevhîd manzûmesi Hazret-i Peygamber’in lisânından sudûr eder. Ebrehe’nin oğlu Tavîl b. Heccâr, Kureyşlilerden intikam almak üzere Mekke’ye gelince peygamberimiz onun katına elçi olarak gitmek ister. Vazîfenin tehlikesini bilen Abdülmuttalib torununun esîr düşebileceği korkusuyla endişelenir. Peygamber efendimiz, evvelâ Hakk’ın tevhîdi ve ardından kendi nübüvvetini dile getiren dokuz beyitlik manzûmesiyle dedesine cevap verir. Bu manzûmenin ilk beş beyti ef‘âl tevhîdidir. (s.378-9, 505-6) Aynı hadisenin devmamında, Tavîl tarafından öldürülmek istenen peygamberimiz Hakk’a tazarruda bulunur. Bu manzûme, münâcâtların bir hususiyeti olarak iki beyitlik tevhîd ile başlar.

Peygamber efendimiz on yaşında iken o yıl Hicaz'da yağmur yağmaz ve kıtlık olur. Ahali bunalınca Benî Haşim katına varırlar ve peygamberimizden dua etmesini isterler. Peygamber efendimiz onların bu davetine iştirak eder ve Mescid-i Haram'da halâyık ile beraber ellerini açarlar. Efendimiz bu sırada Hakk'a tazarrûda bulunur. Kadı Darir, bu tazarrûyu on beyitlik bir mesnevî ile ifade eder. Bu manzûmenin, ilk beş beyti tevhîddir. (s. 494-5, 546)

Hz. Ebûbekir, amcasının oğlu Talha b. Ubeydullah ile peygamberimizin yanına gelirler. O sırada Hz. Ali de hâzır bulunmaktadır. Cümle kâinatın bir yaratıcıya muhtaç olduğunu anlatan Muhammed (a.s.), isbât-ı vâcib merkezinde 22 beyitlik bir tevhîd kasîdesi söyler. (s. 640-3) Kâinattaki nizamın mükemmelliğinin dile getirildiği bu manzûmede, bütün masnûâtın bir sânî' tarafından yaratıldığı fikrine ulaşılır. Şiirin sonlarında peygamberimiz, bu tevhîdin Hak tarafından kendisine söyletildiğini ve asıl söyleyenin Allah olduğunu ifade eder. Vahdet-i vücud telâkkisine uygun olarak "benim suretimde görünen odur" diyerek manzûme tamamlanır.

Benî Kende kabîlesi, Hz. Muhammed'den Allâh'ın zâtı ve sıfâtları üzerine suâller irâd eder. Peygamberimiz bu hususta muvâfık gelen cevâbı söyledikten sonra Allâh'ı kelâm yoluyla anlatmanın zorluğunu da dile getirir. Kadı Darîr, Rasûlullâh'ın sözlerini naklettikten sonra müteal varlığın kavranmasının idrak haricinde olduğunu felsefi ıstılahlarla delillendiren 16 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 798-800) Kadîm olanı, bir hâdisin anlamasının imkânsızlığını şâir, şu misâl ile izah eder. İnsanın idrak hassa ve kuvaları "cân/rûh"da toplanmıştır. Bu can, muzlem cismin çerağıdır. Cisim bu ışıkla hayat bulmaktadır. Can, cismin içinde Allah'ın bir emri olarak durmaktadır. Allah'ı idrak etmek için onun emrinin neticesinde cisimde bulunan "can"ın sırlarını anlamaktan geçmektedir. Halbuki cân ve cisimden oluşan insan, sahibi olduğu "cân"ı izah etmekten aciz iken, Allah'ı nasıl idrak edebilsin.

Peygamber efendimiz ve ashâbı, Medîne'de Kubâ mescidi inşaatı için toprağı kazdıklarında bir sandık bulurlar. Sandığın içinden bir mektup çıkar. Bu mektupta, Medîne meliki Abdullâh ile Yemen sultanı Tubbâ arasında geçen bir hâdise hikâye edilmektedir. Şifâ arayan Melik Tubbâ, Medînenin hükümdârı Abdullâh'ın âhir zaman peygamberinin hürmetine duâsıyla hastalığından kurtulur. Abdullâh, Tubbâ'ya hastalığının cisminde değil kalbinde olduğunu söyler. Şöyle ki Tubbâ, Ka'be'yi yıkıp Yemende yeni bir mabed inşa etmek arzusundadır. Zihnini bulandıran bu fikirden

kurtulan Yemen melîki, sıhhatine mükemelen kavuşur. Medine melîki, Tubba'yı Hakk'ın birliğine şehadete davet edip iman getirmesini ister. Mektûbun teblîğ kısmındaki 6-13 beyitleri arasında Abdullâh, Hakk'ın tevhîdini söyler. (s. 842) Ef'âl ve zât unsurlarının ağırlıkta olduğu bu manzûmeyle Abdullâh, bir putpereste Hakk'ın varlığını ispat etmeye çalışır. Devamında ise Allah'ın kendi birliğini insanlara anlatmak üzere nebîler gönderdiğini ve insanların bir dönem buna inanıp sonradan yoldan çıktığını dile getirir. Nuh, İbrahim ve Musa peygamberin davetlerinden bahsedilir ve söz Hz. Peygambere getirilirek onun vasıfları sıralanır.

Selmân-ı Fârisî, Hz. Muhammed'e ulaşmak üzere Kureyşlilerin kervanına katılır. Kervandakiler ona şarap ikram ederler fakat Selmân bu daveti geri çevirir. Onun Müslüman olmasından şüphelenerek puta secde etmesini isterler. Selman bunu da reddedince, onların gadrine uğrar ve esir olarak bir Yahudîye satılır. Yahudî, Selman'ın Müslüman olduğunu öğrenince evvelâ sinirlenerek hemen öldürmek ister. Fakat bir bahâne olmaksızın katletmek istemez. Yahudî, bahâne olarak Selman'a gücünün yetemeyeceği bir işi teklîf eder. Güç bir vaziyette kalan Selmân nazarlarını gökyüzüne çevirerek Hudâ'ya teveccühen tazarrûda bulunur. Her ne kadar bu şiirin Darîr'in dilinden söylendiği tez sahibi tarafından ifade edilse de manzûmenin sadece takdîm kısımları Darir'e aittir. Bâkisi ise Selman'ın ağzından söylenmiştir. Bu tazarrû manzûmesinin 5-8 ve 11-12 beyitleri arası tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 871-2)

Müslüman olan Ömer b. Zeyd, eli ayağı bağlanıp bir deveye bindirilerek ölüme terk edilir. İnsanların kendisine yardım etme ihtimalinin olmadığı böyle müşkil bir vaziyette, Rabb'inden başka ilticâ edeceği bir makâm yoktur. Bu manzara karşısında şâir Darîr araya girer ve beş beyitlik bir gazel söyler. Bu şiirde; Allâh kullarının hâlini, içinden geçenleri, endişelerini ve çâresizliklerini bilir ve dermân ancak ondan istenir fikrini dile getirir. Nasihat vadisinde kaleme alınan bu manzûmenin, mevzûun tabiî akışı içinde bir tevhîde dönüştüğünü görmekteyiz. (s. 926-7) Halk için kaleme alınan akâyid kitaplarında karşımıza çıkan, kara gecede kara taşın üzerindeki kara karıncanın ayak izlerini görmek ya da gezinip gezinmediğini bilmek gibi bir klîşe de manzûmede yerini almıştır.

Kadı Darîr, *Sîretü'n-Nebî*'sinin yeni cildine, 15 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile başlar. Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu şiirde istiâre ve istifhâma mürâcaat edilmiştir. (s. 998-1000)

Peygamberimiz, insanların kolayca ulaşamayacağı bir kalede yaşayan Hısnu'l-Akabe halkına İslâm'ı teblîğ etmek üzere içlerinde Ömer b. Ümeyye de bulunan altı sahâbeyi gönderir. Ömer b. Ümeyye, yolda yaşlı bir kadın tarafından esir edilirek putperestlerin eline düşer. Onların ağaca taptıklarını gören sahabe, hiçbir şeye gücü yetmeyen ağaca niçin taptıklarını sorduktan sonra Hakk'ın varlığını ve birliğini beyan etmek üzere üç beyitlik bir tevhîd inşâd eder.

Yine aynı hâdisenin devâmında Melik'in "senin tanrının vasıfları nelerdir" sorusuna muhâtap olan Ömer b. Ümeyye, 18 beyitlik bir manzûme ile cevap verir. Bu şiirin ilk on beyti tevhîd olup devamı ise nübüvvet bahsine ayrılmıştır. (s. 1009-10) Putperest birinin zihninde tanrı telâkkisinin şekillenebilmesi için söylenen bu tevhîdde, tenzîhî tavır ağır basmaktadır. *İhlâs* sûresinin tefsîri sayılabilecek bu manzûmede, bir hayli âyet iktibâsı da vardır.

Abdullah b. Üneys, Peygamber Efendimiz tarafından Hâlid b. Süfyân el-Hüzeylî'yi öldürmekle görevlendirilir. Vazifesini ifâ etmek üzere harekete geçen Abdullâh kılık değiştirerek Hâylid Süfyân'ın hâcibine kendisini yaşlı bir şâir olarak takdîm eder. Niçin geldiği sorusuna cevâben Abdullâh, kendi durumunu bir manzûme ile arz eder. Şâirlerin felek ve yıldızların insânın fiillerine tesîr ettiği fikrini reddeden Abdullâh, her şeyin bir yaratıcıya muhtaç bulunduğunu dile getirir. Her şeyden haberdâr olan bir rab, bütün bunları irâde etmektedir. Müsebbibü'l-esbâb ancak Allah'tır ve onun dışında hiçbir varlığın böyle bir şeye gücü yetmez. 29 beyitlik bu manzûmede şâir, mevzûa muvâfık olarak sekiz (19-26) beyitlik bir ef'âl tevhîdine de yer verir. (s. 1062-3) Sa'd ve nahsın yıldızların eseri olmayıp tamamıyla Allâhın takdîrine mevkûf olduğu fikrinin işlendiği tevhîd bölümü, önceki bahislerle irtibatı da göz önünde bulundurulduğunda isbât-ı vâcib hususiyetini hâizdir.

Benî Abbas Araplarından Gaylân b. Âmir, Hazret-i Peygamber'in mescidine gelerek kendini takdîm eder ve başından geçen acâyip bir hâdiseyi nakleder. Otlattığı koyunlardan birini kurt kapan Gaylân, canavarın peşine düşer ve ona niçin hayvanının alıp kaçtığını tekdîr ile sorar. Kurt insân gibi dile gelir ve yaratıcısını unutup gece gündüz cansız bir puta tapması sebebiyle asıl şakînin kendisini olduğu söyledikten sonra yedi beyitlik bir manzûme ile sözlerini tamamlar. Bu şiir, zât ve ef'âl unsurlarının hâkim olduğu bir tevhîddir. (s. 1008-9) Yaşanılan hâdiseye atıfların da yer aldığı bu tevhîd, vahşî bir hayvanın lisânından söylenmiş bir isbât-ı vacîbdir.

Sîretü'n-Nebî'deki bir diğer tevhîd, peygamberimizin amcası Abbâs'ın lisânından söylenmiştir. Hz. Muhammed hakkında kötü niyetler besleyen Ebû Süfyân'ın, "onun tanrısı geceleyin uyuyordur, yaptığımız işleri bilmez" sözleri üzerine inşâd edilen bu tevhîd, tâmamıyla zâtî hususiyetleri haizdir. (s. 1200) Altı beyitlik bu tevhîd manzûmesinde, bir putperestin tanrı telakkisini nefyedilmektedir. Aynı hadisenin devamında Abbâs, bu şiirde dile getirdiklerinin tamamının Kur'ânda bildirildiğini söyler. Ebû Süfyân, ilgili âyeti kendisine okunmasını ister. Bunun üzerine Abbâs (لا إله إلا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما في السماوات وما في الأرض) âyetini okur.[317] Sözlerine manzûm olarak devam eden Abbâs, ilk iki beyitte mezkûr âyetin meâlinden mürekkep bir tevhîd inşâd eder. (s. 1201)

Mekke fethedildikten sonra Hz. Muhammed Ka'be'ye girerek o mukaddes mekânı putlardan arındırır. Bir kısım halk İslâm'a teveccüh edip iman ederken bir kısmı küfründe ısrarcı olur. Bu ikinci grubun İslam ordusuyla savaşmak üzere toplanmaları üzerine peygamberimiz Bilâl-i Habeşî'ye ezân okumasını buyurur. Ezân ile ictimâ eden Müslümanlara hitâben rasûlullâh, minbere çıkarak İslâm'a âsi olanların katledilmelerini buyuran dokuz beyitlik bir manzûme inşâd eder. Hz. Muhammed sözlerine üç beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s.1220) Hazret-i Peygamber'in lisânından söylenen bir diğer tevhîd, Sa'd b. Süheyl'in muâvenet talebi üzerine mescidde toplanan Müslümanlara hitaben yapılan konuşmanın mukaddimesinde karşımıza çıkar. On bir beyitlik manzûmenin ilk beyti şâir Darîr'in takdîmi olup devâmındaki üç beyit tevhîddir. (s. 1236)

Hazret-i Muhammed'in, Rûm kayserini İslâma davet için gönderdiği mektubunda da yine kısa bir tevhîde tesâdüf etmekteyiz. Bu manzûmenin ilk beyti çağrı, devamındaki üç beyit ise tevhîddir. (s. 1238) Tamamı 35 beyit olan bu manzûmenin esası, İslam'ın tebliği üzerine kuruludur. Hrıstiyan bir hükümdara yazılması hasebiyle tevhîd bahsi az olup ağırlık nübüvvete verilmiştir. Putperestlere yönelik teblîğ manzûmelerinde tevhîd bahsi, merkezî bir mevkie sâhip iken semâvî din mesuplarına yazılan metinlerde ise nübüvvet konusuna yoğunlaşılmaktadır. Tevhîd türünün oluşmasında Hazret-i Peygamber'in yazdığı mektûpların büyük bir rolü olduğu muhakkaktır. Söze tevhîd ve tahmîd ile başlamanın ilk örneğini, Kur'ân-ı Kerîm'in ibtidâsındaki *Fâtihâ* sûresi ile görmekteyiz.

[317] Kadı Darîr, *Sîretütü'n-Nebî*, Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah, nu: 251, vr. 738a.

Gâlib b. Abdullâh, Benî Milhan kavmi ile savaşıp ganimetleri kazandıktan sonra geri dönerler. Tekrar güç toplayan Benî Milhân, kalabalık bir grup ile Müslümanlara karşı taarruza geçer. Böyle müşkil bir vaziyette Gâlib b. Abdullâh, yüzünü Hakk'a döner ve tazarruda bulunur. On beyitlik bu manzûmenin ilk altı beyti tevhîd ifâdeleriyle memlû olmakla beraber, bu kısımlar münâcâtın bir cüz'üdür. (s. 1264)

Hazret-i Peygamber ömrünün son anlarında, hasta yatağından kalkarak mescide gider ve minbere çıkarak Müslümanlara hitaben bir vedâ' konuşması irâd eder. Bu konuşmada ayrıca beş beyitlik bir manzûme de söyler. Önceki manzûmelerde de geçtiği üzere peygamberimiz, manzûmesine iki beyitlik bir mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 1266-7)

Sîretü'n-Nebî'nin Millet Kütüphanesi nüshasında, diğer yazmalarda yer almayan bazı kısımlar mevcuttur. Tez sâhibi Esra Egüz, bu nüshadan derlediği manzûmeleri ek olarak çalışmasının sonunda vermiştir. Kronolojik olarak önceki hadiselere ait bu manzûmeler arasında da tevhîdler bulunmaktadır. Bu manzûmelerden ilki, Darîr'in takdîmi ile başlayıp peygamberin lisanından devam edenidir. Benî Hüzeyle kabilesinden iki kişi Hz. Muhammed'in katına gelerek, kavimlerinin Müslüman olduğunu fakat İslam dininin kurallarını bilmediklerini anlatırlar. Bu sebeple Hz. Muhammed'den dinin erkânını öğretecek bir kişiyi kavimlerine göndermesini ister. Resûlullah, sahabeyi etrafına toplayarak onlara hitaben 17 beyitlik bir manzum hutbe îrâd eder. Tipik bir teblîğ manzûmesi hüviyetine sahip bu şiirin ilk üç beyti tevhîddir. (s. 1336-8) Benî Hüzeyle kavmine İslâmı teblîğ için gönderilen ashâbın tamanının şehîd olduğu haberi müminleri, üzüntüye boğar. Hazret-i Peygamber müslümanları mescide çağırtır ve onlara hitaben bir önceki manzûmenin eda ve muhtevâsında bir hutbe daha irâd eder. On beyitlik bu manzûmenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 1340-1) İslâm ordusu, Hz. Alî emirliğinde Benî Hüzeyle kavmine karşı sefere çıkar. Bu kavmin yaşadığı bölgenin sınırlarına ulaşıldığında emîrülmüminin Alî, Benî Hüzeyle kabilesine bir mektup yazar. Otuz beyitlik bu manzum mektubun ilk beş beyti tevhîddir. (s. 1354-7) Teblîğ mektuplarında görmeye alışık olduğumuz şekilde tevhîdi, na't takip eder.

Müslümanların Yahudîlere karşı çıktıkları gazvede ashâbdan Ca'fer, mübâreze meydanına girerek vuruşmak için er isteyen kâfirin karşısına dikilir. Yahudî'ye meydan okuyan Ca'fer, dokuz beyitlik bir manzûme ile kâfire teblîğde bulunur. Sahâbeden Ca'fer'in lisanından söylenen bu manzûmenin ilk dört beyti tevhîd, bâkisi na'ttır. (s.

1368-9) Bir diğer teblîğ manzûmesi ise peygamberin lisanından sâdır olur. Mescide toplanan müminlere hitaben söylenen on dokuz beyitlik manzûmenin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 1375)

Hz. Peygamber, iki oğlu fırına düşerek cân veren Câbir'in durumuna çok üzülür. Çocukların elbiselerini alarak Alâh'a tazarrûda bulunur. Altı beyitlik bu tazarru manzûmesinin ilk üç beytinde peygamber, Hakk'ın tevhîdini söyler. (s. 1381)

Hâris b. Ömer adlı Necâşî sultanı, İslâm ülkesine doğru hareket etmek düşüncesindedir. Bunu haber alan Hz. Muhammed, sahabeyi mescide davet ederek onları bu hususta bilgilendirir. Akdedilen meşveretin neticesinde Necâşî melikini İslâm'a davet etmek üzere bir mektup yazılmasına karar verilir. On bir beyitlik bu teblîğ mektubunun ilk dört beyti tevhîddir. (s. 1408-9) Tez sahibi bu manzûmenin şâirin dilinden söylendiğini ifade etse de bu mektûbun peygamberin ağzından yazıldığı ilk beyitten anlaşılmaktadır.

Gatafan kabîlesinden bir bedevî, rasûlullahın yanına gelerek Müslüman olduğunu beyan eder. Bedevî, nasıl müslüman olduğunu anlatmaya başlar: Bir gece gökyüzüne çevirdiği bakışlarının kendisini bir yaratıcının varlığına inanmaya davet ettiğini, ilk beş beyti tevhîd olan, on iki beyitlik bir manzûme ile dile getirir. (s. 1422-3) Tefekkür yüklü bu şiir, bir isbât-ı vâcib manzûmesidir. Kâinatın bir nizam dâhilinde, kusursuz işlediğini tasvir eden şair, böyle mükemmel bir sistemin bir hâkim-i mutlaka muhtaç olduğunu söyler. Bunları söyledikten sonra uykuya varan Gatafanlı, rüyasında güzel sîmâlı birini görür. Bu kişi, düşüncelerinin doğru olduğunu söyler ve ardından onu kelime-i tevhîdi söylemeye davet eder.

Mezkûr Gatafanlı Arap, tekrar peygamberimizin huzuruna çıkarak, Müslüman olduğu için kavmi tarafından hanımı ve çocuklarının öldürüdüğünü ve kendisinin de zulme maruz kalıp yurdundan kovulduğunu anlatarak Rasûlullâh'tan yardım ister. Peygamber, Hz. Alî'ye Gatafan kabilesi reisi Aremrem b. Musallat'a mektup yazarak onu İslâm'a davet etmesini buyurur. Hz. Alî on beyitlik teblîğ mektubuna, dört beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 1423-4)

Memlûk kültür dâiresinde eser veren bir diğer isim ise **Kemâloğlı**'dır. Asıl adı İsmâil olan şâir, 789/1387 yılında kaleme aldığı *Ferah-nâme*'sini Tralbusşâm'da hâkim

olan Mîr Gâzî'ye sunmuştur.[318] 13 meclis üzerine kurulmuş olan eserin tenkidli metni 3249 beyte kadar ulaşmaktadır. Kemâloğlu mesnevîsine, 17 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu bölümün ilk 13 beyti tevhîddir. (s. 79-80, 153-4) Giriş manzûmeleri arasında müstakil bir münâcât yoktur. Bu sebeple bu manzûmeninin son dört beyti münacât ve duaya tahsîs edilmiştir.

Şâir, bazı meclislerin ibtidâsında birkaç beyit de olsa tevhîde yer verir. Klâsik şiirde tevhîd ile söze başlama geleneği, fasıl ve bâbların başlangıçlarına kadar uzanmıştır. Kemaloğlu, bu mesnevîndeki on üç meclisin sekizinde, tevhîd söylemiştir. Dördüncü (s. 116, 201), beşinci (s. 132-3, 233), altıncı (s. 149-50, 246), dokuzuncu (s. 205, 317), onuncu (s. 338), on birinci (s. 238-9, 361), on ikinci (s. 255, 382-3) ve on üçüncü meclisler (s. 272-3,404-5) tevhîd ile başlamaktadır. Tevhîdleri müteakiben salât u selâm ifadeleri yer alır. Diğer meclisler ise sadece besmele ve salât ile başlamaktadır.

Ferahnâme'de, meclis başlangıçları haricinde de tevhîdlere tesadüf edilmektedir. Mesnevînin kahramanlarından Melik Musa, ordusuyla birlikte Şeyh Abdüssamed'in kılavuzluğunda Mağrib'den hareket eder. Gökyüzünün kapalı olması sebebiyle, kılavuz yolu tayin edemez. Bir süre dinlenen Melik Musa, ordusuyla birlikte bir dağın eteğine varır. Bulundukları yerden, duvarları zümrütten bir saray görürler. Böyle ihtişamlı bir sarayda ömür sürenlerin şimdi yeryüzünde olmadığını tefekkür eden Melik Musa, âlemin yokluğa müncer olduğu fikrini derinden kavrar. Şair, *lâ ilâhe illa'llâhu'd-dâ'imu'l-bâkî ba'de fenâi halkıhî* başlığı altında Hakk'ın bekâsı ve halkın fenâsı üzerine bir fasıl açar. Muhtevaya uygun düşecek surette bu bâb, iki beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 119, 205)

Ordusuyla yolculuğuna devam eden Melik Musa, Bakır şehrine ulaşır. Yüksekçe bir tepeden bu şehri temâşa eden Melik Musa, gördüklerinin tesîri altında kalır. Bu sırada mermerden yedi levha gözüne ilişir. Âlemin fâniliği, hırs ve tama' hakkında nasihatamiz ifadeler yazılıdır levhalarda. Şair bu bahse geçmeden önce "*Subhâne men lâ yahşâ 'alâ raybi'z-zamân / Subhâne men lâ yugayyiruhu 'ale'd-dem'i ve'l-a'yân*"

[318] Kenan Özbostancı, *Kemaloglı: Ferahnâme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991. Muahhar bir çalışma için bkz. Raşit Çavuşoğlu, *Ferah-nâmeler ve Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2014.

beytine yer verir. Hemen ardından ise bu Arapça ibârenin tercümesi sayılabilecek dört beyitlik bir tevhîd söyler. (s.188, 269)[319]

Hikâye boyunca yolculukları devam eden Melik Musa, tekrar Mağrip iline ulaşır. Şâir, hikâyeye muvâfık surette, *sıfat-ı leylî* başlığı altında tasvirlere yer verir. Denizde, kaya parçalarının birikmesiyle oluşmuş ve âdete küçük bir ada görünümünü alan büyük bir kayadan ses geldiği işitilir. Bu ses kayadan, her Cuma gecesi yükselmektedir. Lâtif bir sesle, güzel ibareler söyleyen bu kaya insanları büyüler. Şair bu kayanın, Hakk'ı tevhîd ettiğini nakleder. 2690-3 beyitleri arasındaki bölüm, aynı zamanda kâinatın tanrıyı tevhîdi olarak görülebilir. (s. 250, 376-7)

Germiyan Beyliği havzasında yetişip Osmanlı şiirinin kadîm şairleri arasında zikredilen **Ahmedî**, devrin en velut isimleri arasında yer almaktadır. Doğum yeri ile ilgili farklı rivayetler söz konusu olan şairin, doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. 815/1412 yılında seksen yaşlarında iken vefat eden Ahmedî'nin 735/1334-5 yılında tevellüt ettiği tahmin edilmektedir. Mürettep bir divanın yanı sıra üç mesnevî sahibi olan şair, belagât ve lugat sahasında da eserler vermiştir. Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı da telif lisanı olarak kullanan Ahmedî, devrin âlimlik vasfını hâiz şairleri arasında zikredilebilir.

Ahmedî'ye Türk edebiyatında haklı şöhretini kazandıran eseri *İskendernâme*'sidir.[320] Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın vefatından sonra kaleme alınmaya başlanan eserin ilk edisyonu 792/1390 yılında tamamlanmıştır. İlavelerle zenginleştirilen eser, Yıldırım Bâyezid'in şehzadlerinden Emir Süleyman'a sunulmuştur. Ahmedî'nin ifadesine göre *İskendernâme*, 8250 beyitten müteşekkildir. İsmail Ünverin tıpkıbasımını verdiği yazma nüsha ise 8754 beyte bâliğdir. Yaşar Akdoğan'ın hazırladığı metin ise 8088 beyittir. Nüshalar arasındaki bu farklılığın esas sebebi eserin sonunda yer alan ve müstakil bir eser kabul edilip edilmeyeceği münakaşaya açık olan *Mevlîd*'dir. Eserle alâkalı ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise *İskendernâme*'nin sadece İskender'in hikâyesinin mevzû edildiği bir eser olmadığıdır.

---

[319] Son beyit, ilgili doktora tezinde yoktur.

[320] Ahmedî, *İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım*, haz. İsmail Ünver, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983. Bu eserle alâkalı diğer iki çalışma için bkz. Hasan Akçay, *Ahmedî'nin İskender-nâmesi: Transkripsiyonlu Metin*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1999; Ahmedî, *İskender-nâme*, haz. Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3341-2.

Klâsik edebiyatta evvelâ Firdevsî-i Tûsî'nin *Şâhnâme*'sinde mufassalan yer alan İskender hikâyesi, Nizâmî-i Gencevî ile asıl formunu bulmuştur. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Nizâmî'nin tesîri âşikâren görülmekle beraber, şâir bu hikâyeyi farklı bir vâdiye taşımayı başarmıştır. Kuvvetli bir târihî vecheye sâhip olan İskender, Ahmedî tarafından bu vasfından uzaklaştırılarak bir hikmet arayıcısına dönüştürülmüştür. Cihângir İskender'in yerini tamamıyla hakîm İskender almıştır. Ahmedî *İskendernâme*'sinde tevhîd, asıl fikir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahmedî, *İskendernâme*'sine 306 beyitlik mukaddime manzûmeleri ile başlar. İlk 21 beyit besmele ve Hakk'ın zikri meyanında şekillendirilmiştir. Devamında, evvelâ şem' ile pervâne, sâniyen şem' ile micmer arasındaki münazaraya yer verilir. Münâzaralar, nasihatamiz beyitlerle ikmâl edilir. Ahmedî 65-124 beyitleri arasında, ilk tevhîdine yer verir. (vr. 2a-b) Kâinâta çevrilen nazarların objektifinden akseden görüntülerle müzeyyen bu manzûmede, tevhîdin üç safhası olduğu dile getirilir: Zât, sıfât, ef'âl ve esmâ. 190. beyitle son bulacak olan esmâullâh bahsi, farklı başlıklarla tasnif ve tanzîm edilir. Esmaullâh bahsi etrafında toplanması ve kendi içinde bütünlük arz etmesi sebebiyle bu bölüm, yekpâre bir tevhîd olarak kabul edilmelidir. (vr. 2b-3a) 125-190 beyitleri arasında yer alan esmâülhüsnâ tevhîdini, insanın Allâh'ın isimlerinin mazharı olması bahsi takip eder. Vahdet-i vücud fikrinin kesîf sûrette hâkim olduğu bu esmâ tevhîdinde, İbn Arabî'nin tesîri açıkça hissedilmektedir. Kullanılan mecaz ve teşbîhler, Ahmedî'nin İbn Arabî ile fikrî karâbetini gözler önüne serer. Mukaddime manzûmeleri, peygamberin medhi, âl u ashâbına duyulan muhabbet ve şefîiyye bölümleriyle devam eder. Kısa bir sebeb-i telif ve dua faslıyla destanın nakline başlanır.

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde tevhîd manzûmeleri, kimi zaman tarihi kıssaların naklinden sonra kimi zaman da İskender ile etrafındaki ulema ile yapılan sohbetlerde karşımıza çıkar. Bu manzûmelerden ilkine, *der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ* başlığı altında, 428-36 beyitleri arasında tesâdüf ederiz. (vr. 5a) Efâl-i ilâhiyye ile başlayan manzûme, vahdet fikri ile nihâyete erer.

Tahta cülûs eden İskender, zamânın dört büyük hakîmi olan Aristo, Bukrat, Eflâtun ve Sokrat'ı etrafına toplayarak onlara suâller îrâd eder. İskender önce âlemin aslının ne olduğunun sorusunu hakîmlere tevcîh eder. Aristo, ateş; Bukrat, rüzgâr; Eflâtun, su ve Sokrat, toprak cevâbını verir. Meclisde hâzır bulunun Hızır, felsefecilerin sözlerine itiraz eder ve bu sayılanların tamamını muhdes olduğunu ifade eder. Her

hâdisin bir yaratıcısı vardır. Âlemdeki basit ve mürekkeb her şey Allah'ın yaratmasıyla vücut bulmuştur. *İ'tirâz-ı Hızr (a.s.) ber-kavl-i hukemâ vü cevâb-ı û su'âl-i İskender* başlığı altında verilen bu cevab, Hızır'ın lisanından kaleme alınmış bir isbât-ı vâcib tevhîdidir. (vr. 6b) Bu bölümün akabinde, *delîl-i tevhîd-i Sâni'-i 'âlem ez-zebân-ı Hızr (a.s.)* başlığı altında Hızır aleyhisselâm, Allah'ın vahdâniyettinin delîlini ortaya koyar. 620-33 beyitleri arasındaki bu tevhîdde, temânûʿ delîline mürâcaat edilmiştir. (vr. 6b.) *Hüccet-i dîger ber-vahdâniyet-i Sâni'* başlıklı tevhîdinde ise hudûs delîliyle Allâh'ın kıdemine ve diğer mevcûdâtın onun mahlûku olduğuna işâret edilir. (vr. 7a) Kâinâtta vücut bulan her nesnenin onun müessirliğine muhtaç olduğunu dilen getiren Hızır, tevhîdin tahkîkî ve tasdîkî olarak ikiye münkasem olduğunu da beyân eder. Hızır aleyhisselâmın lisânından sudûr eden bu sözlerin, nebîlik mısbahından neş'et ettiğini Eflâtun dile getirir ve diğer hakîmler de bu fikirleri tasdîk ederler.

Şâîr, İskender ve yanındaki dört hakîmi Hızır eliyle tevhîd fikrine ulaştırdıktan sonra, ikbâlin ilk merhâlesi olan İrân şâhı Dârâ ile yapılacak savaşın hikâyesinin anlatımına başlar. İki hükümdârın birbirlerine meydan okumalarına mufassalan yer verilen bu bölümde, kendi ecdâdının cihângirliğinden bahseden şâhın elçisine İskender'in verdiği cevap oldukça ehemmiyetlidir. Mülk sâhibinin Allah olduğunu ifade eden İskender, onun hükümdarlığı dilediğine verdiğini söyler. Ahmedî, kuru cihângîrlik sevdâsına düşmüş bir hükümdârı değil Allâh'ın tevhîdini dünyâya yaymak isteyen bir nebî olarak İskenderin portresini çizer.

Ahmedî, İskender'in Dârâ'yı yenmesini, ruhun nefs üzerine bulduğu zafer olarak takdim eder. Eğer sen de İskender gibi nefsinin ordusunun yenersen, maşrık ve mağribin sultanı olursun, fikrini dile getiren Ahmedî, sözlerinin hikmetine erildiğinde gerçek varlığın ne olduğunun daha iyi anlaşılacağını söyler. Allâh'tan başka bir varlığın olmadığı ve diğer mahlûkâtın ondan hayat bulduğu fikri etrafında, 13 beyitlik bir tevhîde de yer verilir bu bölümde. (vr. 12b)

Mesnevî, İskender'in Sistân tarafına yönelmesi ve hükümdâr Zeresb'in kızına olan aşkının hikâyesiyle devam eder. Sistân hâkiminin kızı Gülşâh ile İskender arasında bir aşk başlar ve bu alâka mükâtebe yoluyla ilerler. İki âşık birbirlerine gazeller söylerler. İskender, hükümdardan kızını ister fakat Zeresb reddeder. Bunun üzerine İskender, Sistan tarafına leşker çekerek savaşa başlar. Bu keşmekeş dolayısıyla

sevgilisinin üzüleceğini düşünen İskender ordusunu geri çeker ve bu durumu sevgilisi Gülşâh'a bildirir. Artık iki âşık, bir süre beklemeye karar vermişlerdir.

Gülşâh ile İskender arasında mektuplaşmalar devam etmektedir. İskender'in savaş sonrasında gönderdiği ilk mektup, Gülşâh'ı büyük bir üzüntüye sevk eder. On iki gün boyunca kendinden geçmiş vaziyette kalan genç kız, ayağa kalkar kalkmaz İskender'e cevap yazar. Gülşâh mektubuna dört beyitlik bir tevhîd ile başlar. (vr. 17a) Gülşâh'ın mektubunda aşk, sûfîyâne bir tarzda ele alınmıştır. İslam öncesi tarihte vuku bulmuş bir hâdisede, vahdet-i vücûd fikriyle yoğrulmuştur. Gülşâh mektûbunda, aşkını ifade ettiği bir gazel söyledikten sonra tekrâr yedi beyitlik bir tevhîde yer verir. (vr. 17a) Mektup, münâcât ile hitâma erer.

İskender Sistan'dan ayrıldıktan sonra Hind tarafına yönelir. Hind hükümdarı Keyd'e, Hind diyarının Allah tarafından kendisine verildiği ve kimseninin buna karşı koyamayacağı mealinde bir mektup gönderir. İskender mektubuna 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (vr. 18a) Keyd, vaziyetin vehâmetini görünce İskender'i engelleyebilmek için ona dört şey gönderir: Feylosof, tabîb, Şehrbânû ve câm. Tabîb ve feylesof, câmı İskender'in önüne koyarlar. Câma mey koyup nûş eden İskender'in gözü, Şehrbânu adlı fettâna ilişir. Hind güzeliyle iki günlük halvetin ardırdan İskender, câmın içine yağ koyar ve hakîme sunar. Feylosof kadehe iğne batırır ve bir ayna meydana getirir. İskender bu işin hikmetini sorunca, kadehe dolan yağın dünya hevesi olduğunu ve böyle bir kalbe Hakkın sığmayacağını anlatır. Sözlerinden Hakk'a inandığı âşikâr olan feylesof, dünya hevesinden feragat etmedikçe Allah'a yaklaşılamayacağını söyler. Muhaverenin devamında İskender feylesofa, Allâh'ın tevhîdi hakkında sorular tevcîh eder. *Su'âl-i İskender hakîm-râ ez-tevhîd-i Bârî* başlığı altında irâd edilen suâller, ilmelyakîn olarak bilinen sırların künhüne vâkıf olmak arzusundan neşet etmiştir. Manzûme suâl ve cevap kısımlarıyla kâmil bir tevhîd mahiyetindedir. (vr. 20a)

Müslüman bir mütekellimin lisânından sudûr eden sorular şu şekildedir: Hakkın zâtı birken niçin sıfatlar çokdur? Niçin bazıları sıfâtı inkâr eder? Benim kâdir dediğime niçin bazıları mûcib demektedir? Biz onun mekânı yok derken bazıları niçin onu mekânla tahdîd eder? Sünnîler onun rü'yetini câiz kabul ederken İ'tizal Ehli neden bunu imkânsız sayar? Feylesof suâllere, Ehl-i Sünnet mütekellimi gibi cevab verir. Mevsûf birdir fakat sıfatlar çokdur. Her kişi tanrıyı kendi idrakine göre bilir. Sîmûrg hikâyesine telmîh ile herkesin hakkın ancak bir cihetine vâkıf olabileceğini ilâve eder.

Bu soruların anokronik bir mâhiyete sahip olduğu âşikârdır. Mezkûr suâllerin neredeyse tamamı, kelamcılar arasında uzun münâkaşalara sebebiyet veren bahislerdir. Ehl-i Sünnet ve Mutezile gibi mezhep görüşlerinin mevzu-ı bahis edilmesi, İskender'in yaşadığı dönemle telîfi kabil olmayan bir hâdisedir. Ahmedî İskender'e, tarîhî kişiliğinden ve devrinden tecrîd ederek farklı bir hüviyet vermiştir: Hikmet arayıcı.

İskender, feylesoftan âleminin nasıl yaratıldığını anlatmasını ister. Sorduğu sualden İskender'in meseleye âşina olduğu bellidir. Feylosof sudûr nazariyesi merkezinde, sırasıyla akl-ı evvel, nefs-i kül ve heyûlânın yaratıldığını söyler. Ardından felekler, burçlar, sâbiteler, çâr unsur ve yıldızların yaratılmasından bahseder. Feylesof bahsi tevhîde intikâl ettiririr. Yine bu fasılda âlem-i kevn ü fesâd, yıldızların sa'd u nuhûsetleri bahsine temâs edilir. Ayrıca mirâc bahsine de temâs edilir.

Oldukça mufassal ve alt başlıklarla tasnif edilen bu bahislerin sonunda Ahmedî feylesofun lisanından, kâriini kâinat kitabını okumayaya davet eder. Mükemmel bir nizâm üzerine kurulmuş olan âlem, insanları yaratıcı olan tanrıyı tefekküre çağırmaktadır. *Der-i'tibâr be-Sâni' ve isbât-ı vücûd-ı Sâni'* başlığı altında şâir, bir isbât-ı vâcib tevhîdine yer verir. (vr. 22a) Bu manzûmede isbattan ziyâde müte'âl varlığın akıl ile idrâk edilemeyeceğine vurgu vardır.

İskender ile feylesof arasındaki muhavere, zahirî ilimler ve marifet bahsiyle devam eder. Rabbinin marifetine ermek isteyen önce nefsini bilmelidir. Bu konuyu ruh ve beden bahisleri takip eder. İnsan bedenin mükemelliğinden yola çıkılırak, *der-beyân-ı istidlâl ber-vücûd-ı Sâni'-i 'âlem* başlığı altında üç beyitlik bir isbat-ı vâcib tevhîdi söylenir. (vr. 23a) *Kelâm-ı hikmet der-nazar-ı i'tibâr ve mev'ize ve tevhîd-i Sâni'* faslında Ahmedî, Allah insanın düşünerek hareket edebilmesi için çeşitli unsurlar yaratmıştır, der. Bunlar bir tılsımdır fakat insanda dağınık olarak bulunmaktadır. İnsan bu tılsımlar yerine bunların yaratıcısının peşine düşmelidir. Ahmedî bu bölümde, felsefî tefekkürün yanlışlığına temas eder. İnsanın ancak "*men âref*" sırrına ermekle marifet sahibi olabileceğini dile getirir. Bu faslın başlığında tevhîd lafzı yer alsa da manzûme tevhîd hususiyeti taşımamaktadır.

İskender Hindistân'daki faaliyetlerini nihâyete erdirince, Hind adalarına doğru sefere çıkar. Burada gördüğü acabiylikler onu şaşırtır. Anlatılan hikâyeler ve gördüğü manzaralar, kendisini tekrâr âlemin bir yaratıcısı olduğu fikrine ulaştırır. *Der-tarîk-i*

istidlâl ber-vücûd-ı Sâni' başlığı altında dört beyitlik bir tevhîd ile bahis hitama erdirilir. (vr. 29a) Bu beyitler de göstermektedir ki Ahmedî, anlattığı hikâyeleri tevhîd fikrine bağlamaktadır. Ahmedî bu adalarda görülen acâyip ve gariplikleri nakille bunların yaratılmışlığına ve bir yaratıcı olduğu fikrine ulaşır.

Hind adalarından dönen İskender, Çin cihetine yönelir. Çin hakanı İskender'e mûti olur ve ona hürmet göstererek şehre davet eder. İskender şerefine tertip edilen mecliste, yine hikemî meseleler konuşulur. İskender, Behrâm-ı Hakîm'den âlem-i gayb u şehâdet, mâhiyet, varlığın kısımları (vâcib, mümkün ve mümteni') hakkında suâller irâd eder. Behrâm bu sorulara bir İslam filozofu gibi cevap verir. Mâhiyet ve varlığın kısımları ile ilgili suâllerin cevâbıyla işe başlar Behrâm. 3617-32 beyitleri arasındaki kısım sadece bu suallarin cevâbı değil, aynı zamanda kâmil bir isbât-ı vâcib tevhîdidir. (vr. 32a) Bir felsefecinin tevhîdi olması itibâriyle ayrı bir hususiyeti olan bu bölüm, diğer felsefi ıstılahların izahıyla tamamlanır. Behrâm suallere verdiği cevabı tamamladıktan sonra, *der-beyân-ı Tarîk-i İstidlâl ber-Vücûd-ı Sânî'* başlığı altında 15 beyitlik bir isbat-ı vâcib tevhîdi daha irâd eder. (vr. 32b) Hiçbir eserin kendinden vücûd bulmadığını söyleyen şair, nizâm ve hudûs delîlinden hareketle istidlâlde bulunur. İskender gittiği her bölgenin hakîmlerine tevhîd meselesi etrafında sorular sorar ve onların ağzından Allah'ın varlığına delil getirir. Bunlar aynı zamanda İskender'in fetihlerinin sadece beşerî arzular için yapılmadığının da bir göstergesidir. İskender için gâye, cihânı fethetmekten ziyâde onu müşâhede ederek Allah fikrine ulaşmaktır.

İskender Çin'de türlü acâyipliklere şâhit olur. Çini fırınlarını gören İskender, bu işini künhünü Aristo'dan suâl eder. Aristo, meseleyi fizik ve kimya ilminin kaideleriye izah eder. Ahmedî ise araya girerek Aristo'ya itirazda bulunur. Aristo her ne kadar meseleyi varlığın kendi arasındaki münasebetleri dairesinde izah etmişse de asıl meseleye temas edememiştir. Eserleri görmüş fakat müessire ulaşamamıştır. Her şeyi yaratan bir kadîm vardır. Bahsettiğimiz şeyler ise muhdestir. Ahmedî, *i'tirâz ber-kavl-i Aristo vü istidlâl be-Sâni'-i Kâdir* başlığı altında itirazlarda bulunduktan sonra *der-tahrîz be-nazar-ı i'tibâr ber-masnû'ât* ile bir isbât-ı vâcib tevhîdi irâd eder. (vr. 33b-34a)

İskender Şark seferini tamaladıktan sonra Mağrib'e yönelir. Evvelâ Mısır'a gelir. Sonrasında Mağrib melîkesi Kaydefa'nın ülkesine ulaşır. Ahmedî bu fasla başlamadan önce, mesnevîlerin sebeb-i elif kısımlarında gördüğümüz bir manzaranın tavsifine

girişir. İskender, ay yüzlü sevgilisi ile baş başadır. O sevgilisinin yüzüne kız da aya bakmaktadır. Sevgilisi ondan ay ışığının sırrını sorar, o da ayın başkasının nurunu yansıttığından bahseder. Ardından *der-istidlâl ber-tevhîd-i Sânî'* başlığı altında, ayın bizâtihi nûr menbaı olmadığını ve diğer varlıklar gibi onun da ışığı Allah'tan aldığını dile getirir. Bu faslın ilk beş beyti istidlâl tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (vr. 39a) Manzûmenin bâkîsi ise Hakk'ın marifeti ve ona vâsıl olmanın yolları üzerinde durulur.

Mağrib seferini tamamlayan İskender önce Habeş diyârının fethini gerçekleştirir. Sonrasında açık denizlere açılan İskender, oradaki fetihlerini de tamamlar. Ahmedî nasihat vadisinde, dünyada elde edilmesi gereken asıl şeyin fazilet olduğunu söyledikten sonra İskender'in seferlerini tekrâr tevhîd bahsine bağlar. Bütün bu seferler Hakk'ın varlığının işaretleri olarak takdîm edilir ki İskender bu seferleriyle sadece cihangîr olmamış aynı zamanda hakîkî tevhîdin künhüne vâkıf olmuştur. *Der-istidlâl be-tevhîd ü temsîl* başlığıyla verilen bu fasıl, tevhîd fikrini esas almakla beraber marifet bahsi üzerine temellendirilmiştir. Bu sebeple, tevhîd türünün hususiyetini hâiz değildir. Ahmedî, İskender'in seferlerinin anlatımını bitirdikten sonra tarih bölümüne geçer. Şâir İskender'i, kendisinden önceki ve sonraki şahların ahvâlinden bu şekilde haberdar eder. İskender artık ömrünün son demlerini yaşamaktadır. Öleceğini anlayan hükümdâr, annesine vasiyetini de muhtevi olan mektubu gönderir. İskender bu mektubuna tevhîd ile başlamaz.

Ahmedî'nin mesnevî vâdisindeki diğer eseri, 806/1403 yılında kaleme alıp Emîr Süleymân'a sunduğu *Cemşîd ü Hurşîd* adlı eseridir.[321] Mesnevîde bulunan Çelebi Mehmed medhiyelerinin, sonradan ilave edildiği kanaati hâkimdir. 4798 beyitten müteşekkil mesnevînin, telîfî karakteristik gösterdiği söylenebilir. Şair eserine 47 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Münâcât muhtevâsının hâkim olduğu bu bölümde Ahmedî, Allah'ın kendisine şairlik kudreti ihsan etmesi duasında bulunur.

Mukaddime manzûmesini takiben Ahmedî, *fî medh-i Bâri-yi Te'âlâ celle vü 'alâ* başlığıyla yedi beyitlik bir gazele yer verir. Her ne kadar başlıkta *medh* ifadesi yer alsa da tahmîd türünün hususiyetlerini taşıyan bu şiir tevhîd değildir. Bu gazeli, *fî tevhîd-i Allâhu Te'alâ celle celalehu* isimli mesnevî formundaki tevhîd takip eder. (s. 54-60) Ef'âl-i ilâhiye üzerinde durulan bu manzûmede, zengin teşbîh ve tasvirler ön plâna çıkmaktadır. Şair, bu tevhîd manzûmesinde; *kıt'a-i uhrâ* diyerek sekiz beyitlik bir

[321] Ahmedî, *Cemşîd ü Hurşîd: İnceleme-Metin*, nşr. Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1975.

kelime-i tevhîd gazeli söyler. (s. 58) Bu gazel, şairin divanında 23 beyit olarak yer alan kasîdesinden müntehab beyitlerden oluşur. Kasîdelerde görmeye alıştığımız tegazzül faslını şair, mesnevîsine dâhil etmiştir. Ahmedî gazelin ardından tevhîdine kaldığı yerden devam eder. İki ayrı manzûme görünümüne sahip olmakla beraber, bu şiirler yekpâredir. *Kıta-i hhrâ mine't-tevhîd* başlığıyla Ahmedî, yedi beyitlik bir gazel ile eserini devam ettirir. (s. 60-61) Bu gazel, hitap tarîkiyle söylenmiş bir tevhîddir.

Mesnevînin hikâye faslında Ahmedî, Cemşîd'in Hurşîd'e kavuşmasını bir tevhîd olarak değerlendirir. Hikâye mecâzî aşk perspektifinden uzaklaşır ve araya giren Ahmedî, tevhîd telâkkisini okuyucu ile paylaşır. İskendernâme'sinde de gördüğümüz üzere, Ahmedî'nin eserlerinde tevhîd fikrî aslî motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine *fi't-temsîl ve't-te'vîl* başlığı altında şair, Hurşîd ile ma'bûdu, Cemşîd ile sâliki sembolize ettiğini söyler.

Ahmedî'nin tıp sahasında kaleme aldığı *Tervîhü'l-Ervâh*, şâirin en hacimli mesnevîsidir.[322] 1403-10 yılları arasında tanzim edilen bu eser, 10084 beyitten müteşekkil olup Emir Süleymân için kaleme alınmıştır. Ahmedî mesnevîsine, 40 beyitlik bir giriş manzûmesi ile başlar. İlk 16 beyti tevhîd olan mukaddimede, yaratılanların en şereflisinin insan olduğu bahsine yer verilir. (s. 48-9) Bu bahis aynı zamanda mesnevî için sebeb-i telif hususiyeti arz etmektedir. Ahmedî'nin bu tevhîdinde Allâh'ın zâtî sıfatları, felsefî ve kelâmî ıstılahlarla dile getirilir. Şâirin diğer mesnevîlerinde gördüğümüz, bütün meseleleri tevhîd fikri etrafında ele alma tavrını bu eserde de müşâhede etmekteyiz. Fakat bu husus, birkaç beyte inhisâr etmektedir. Şâir, eserinin ikinci cildinde hiçbir mukaddime manzûmesine yer vermez.[323]

Velût bir şâid olan Ahmedî'nin oldukça hacimli ve müretteb bir divanı vardır.[324] Şâirin dîvânının ilk manzûmesi, *lâ ilâhe illallâh* redifli, kısa vezinli 23 beyitlik bir kelime-i tevhîd kasîdedir. (s. 3-5) Bu tevhîdin sekiz beyti, Cemşîd ü Hurşîd mesnevîsine de derc edilmiştir.

Dîvânın ikinci kasîdesi de *fi't-tevhîd* başlığı altında verilen 32 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 5-7) Hitâp tarîki ile kaleme alınan bu şiir, Allâh'ın esmâsının zikri ile başlar ef'âl-i ilâhiyyenin sıralanması ile devâm eder. Bu kasîdede,

[322] Osman Özer, *Ahmedî: Tervîhü'l-Ervâh I (Giriş-İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1995.
[323] Ahmedî, *Tervîhü'l-Ervâh*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu: 1852, vr. 121.
[324] Ahmedî, *Dîvân*, haz. Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3344-3.

âlemin Allâh tarafından vücûda getirildiği ve cümle mahlûkatın onun tarafından yaratıldığı fikri dile getirilir. Bütün âlem, Allâh ile doludur fakat onun için infisâl söz konusu olamaz. Müteâl varlığın idrâkinde aklın âcizliğini dile getiren Ahmedî, onun vasıflarının kâle sığmayacağını söyleyerek tevhîd bahsini tamamlar. Manzûmenin son beyitleri, tazarrû ve duadır. Ahmedî'nin bu tevhîd şiiri, yakaladığı lirik hava ve fikrî derinlik itibâriyle, bu türün en iyi örnekleri arasında yer almaktadır. Didaktizmin asgari seviyeye indirildiği bu şiirde, felsefî tefekkürün izleri de müşâhede edilmektedir.

Ahmedî divânındaki bir diğer tevhîd, her hangi bir başlıkla tasrîh edilmemiş olan 36 beyitlik kasîdedir.(s. 9-12) Bu kasîdenin ilk 22 beyti tevhîd olup bâkîsi münâcâttır. Tevhîd manzûmelerinin son kısımlarında münâcât bulunmakla beraber, bu kısım asıl bölüme nispetle oldukça kısadır. Bu manzûmedeki münacât bölümü, tevhîdden müstakil bir hususiyet taşımaktadır. Bu sebeple sadece ilgili bölüm tevhîd addedilebilir.

Ahmedî'nin *hâzâ kasîdetün fî'n-nasîhatin ve nedhi'n-nebiyyi 'aleyhisselâm* isimli kasîdesi, 79 beyitten müteşekkil olup mesnevîlerin giriş manzûmelerinin eda ve muhtevâsına sahiptir. Şâir manzûmenin girişinde nasihatamiz beyitlere yer verdikten sonra, tevhîd bahsine geçiş yapar. (s. 15-16) Manzûme, na't ve çâryâr medhi ile nihâyete erer. Kasîdenin nasihat faslında şâir, âlemin fâni olduğu fikri üzerinde durur. Bu mevzu üzerine tevhîdine başlayan başlayan Ahmedî, bâkî olanın Allah olduğunu ve fenâ vasfını taşıyan her şeyden onun münezzeh olduğunu ifade eder. Kâinatta her şey onun emriyle hudûs etmiştir. Ahmedî'nin diğer tevhîdlerinde de gördüğümüz üzere, müte'âl varlık vurgusu bu manzûmede de çok belirgindir.

Hikmet vadisinde kaleme alınana 47 beyitlik kasîde, bir önceki manzûme ile benzerlik göstermektedir. İlk on beş beyitlik kısım nesib olup nushiyye hususiyeti taşımaktadır. Bu kasîdenin 16-34 beyitleri arası ise tevhîddir. (s. 34-6) Şiirin bakisi münacât ve duadır.

Ahmedî'nin kasîde ve gazelleri arasında, ilahiyyât nev'inden bir çok şiir bulunmaktadır. Tevhîd, münâcât, tahmîd gibi tür özellikleri taşıyan olduğu gibi bunların birkaçını aynı anda gösteren şiirler de vardır. Hikmet vadisinde söylenen bu şiirlerin çoğunda tevhîd unsurlarına tesâdüf edilmektedir. Şairin bu türdeki manzûmelerinden bir diğeri ise 25 beyitlik bir kasîdedir. Hikemî bir edâ ve muhtevâya sahip bu kasîdenin nesib kısmı tevhîddir. (s. 47-9) Moğol istilası öncesi Mâverâünnehir ve Horasan şairleri

arasında oldukça kabul görmüş olan, kasîdelerin nesib kısımlarının ve musammatların ilk birkaç bendinin tevhîd bahsine tahsis edilme geleneğinin devamı olarak kabul edilebilir. Anadolu sahası şairleri arasında, tevhîd şâirliği ile tebârüz eden Ahmedî bu geleneğinin ilk isimleri arasında zikredilmelidir.

Ahmedî divânında yer alan *kasîdetün fî't-tevhîdi'l-hakîkî* adlı kasîde, 42 beyitten müteşekkil olup edâ ve muhtevâsı itibariyle tevhîd manzûmeleri arasında husûsî bir ehemmiyeti hâizdir. (s. 94-7) "Söyler" redifiyle teşkîl edilen şiir, kâinatının lisanına kulak veren şâirin müşâhedeleri ile hikemî tefekkürün mezcinden vücut bulmuştur. Didaktik üslûbun yerini lirikliğe bıraktığı bu şiirde, isbât-ı vâcib ıstılahlara sıkıştırılmadan arz edilmiştir. Kemâl-i Isfahânî ve Kemâl-i Hocendî'ye atıfta bulunan Ahmedî, Hocendî'nin irfânı ile Isfahânî'nin beyân kudretini şiirinde birleştirmiştir. Vücûda getirdiği manzûmenin kuvvetininin farkında olan şâir, klasik şiirin iki üstâdının aynasında kendisini temaşâ etmek imkânını da yakalamıştır. Sufî şairlerin sıklıkla tercih ettiği, "söyleyen ben değilim benim lisanımda konuşan Allah'tır" demek sûretiyle şiirin "gaybî" olduğu ifade etmesi de kayda değerdir.

Ahmedî'nin bir diğer tevhîdi, hitap tarîkiyle söylenen 11 beyitlik bir manzûmedir. (s. 105-6) Her ne kadar kasîdeler arasında gösterilmiş ise de bu manzûmenin gazel olduğu âşikârdır. Tamamıyla vahdet-i vücûd telâkisiyle kaleme alınan bu gazel, kısmen isbât-ı vâcib hususiyeti de taşımaktadır.

Fî't-tevhîd ismiyle verilen 31 beyitlik kasîde, Allâh'ın esmâ ve sıfâtlarının zikriyle başlar. (s. 122-5) Hitap tarîkiyle söylenen bu şiirde, felekiyat tasvirlerine de yer verilmiştir. Ahmedî'nin tevhîdlerinde zikretmekten vazgeçmediği, Allah'ın akılla idrâk edilemeyecek müte'âl bir varlık olduğu bu tevhîdde de kendisine yer bulmuştur. Kasîdenin son beyitleri, tevhîdin bir cüz'ü olarak münâcâttır. Divânın bir sonraki kasîdesi olan, *der-tevhîd-i Bârî-i Te'âlâ* isimli manzûme de 31 beyitten müteşekkil olup "ol" redifiyle teşkil edilmiştir. İsbât-ı vâcib hususiyeti taşıyan bu tevhîd, âlem-Allah münâsebetine dâir ifadelerle başlar. Bu bahsi, peygamberler etrafındaki mecazlar takip eder. Sonrasında ise tabiat unsurlarının ta'dadı ve bu unsurların tamamın Tanrı'nın hikmetine mebni' olduğuna işaret edilerek tevhîd tamamlanır. Leff ü neşr ve tenâsüb sanatından istifade edilen şiir, musannaʿ bir tevhîddir.

Ahmedî dîvânında bahariye olarak isimlendirilen on beş beyitlik manzûme, tevhîd karakteristiği göstermektedir. (s. 150-1) Kasîdeler arasında yer verilen bu manzûmenin gazel olduğu şüpheden âridir. Gazelin ibtidâsında yer alan bahar tasvirleri, *nakş-bend-i sun'*un eseridir ki burada temâşa edilenden ziyade bu manzaranın yaratıcısına işaret hâkimdir. Türlü türlü sûretlerin manzarası şâiri, bir yaratıcı fikrine ulaştırmaktadır. Bu sebeple şiir, tipik bahariye tasvirlerini haiz olmakla beraber esas fikri itibariyle bir tevhîddir. Ahmedî'nin şiirlerinin bütününü göz önünde bulundurduğumuz zaman bu durumun hiçbir fevkalâdelik arz etmediği de ortadadır. Tanrı bu tevhîdde, bir nakkâş/sanaktâr olarak tavsif edilmiştir.

Bahâriyye ismiyle divanda yer alan bir diğer kasîde 43 beyit olup Emir Süleyman için kaleme alınmıştır. Sultana arzedilen bir kasîde olmakla beraber nesib kısmı kâmil bir tevhîddir. (s. 1-29b, 162-4) Kasîdenin tevhîdi takip eden kısmı münâcât ve dua olup Emir Süleyman'ın ismi dua faslında zikredilmektedir. Bir önceki tevhîdde gördüğümüz üzere, tabiata çevrilen nazarların bir yaratıcı olduğu fikrini insanlara ilka ettiği söylenmektedir. İsbât-ı vâcib hususiyeti taşıyan bu tevhîdde, eser-müessir ilişkisine temasla nizâm delilinden istifade edilmiştir. Hareket hâlindeki unsurların tasvirlere mevzû olması, manzûmeye ef'âl tevhîdi hususiyeti kazandırmıştır. Felsefenin tevhîd bahsinde sadra şifâ olmadığını söyleyen Ahmedî, Eflâtûn ve İbn Sinâ'nın bu meselede şaşkın olduğunu dile getirir.

Ahmedî'nin gazelleri arasında da tevhîd türünde söylenmiş şiirlere tesâdüf etmekteyiz. Bu manzûmelerden ilki, on beyitten müteşekkil olup vahdet-i vücûd vadisinde kaleme alınmıştır. (s. 451) Bir sonraki tevhîd şiiri de on beyitten müteşekkildir. (s. 455-6) Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîdde esmâ ve sıfatların hâkim unsur olarak yer aldığı görülmektedir. Didaktik üslûbun hâkim olduğu diğer tevhîd ise 11 beyitten ibârettir. (s. 494) İsbât-ı vâcib hususiyeti de taşıyan bu manzûmede nasihatâmiz ifadelere de rastlanmaktadır. Ahmedî divânını hazırlayan Yaşar Akdoğan tarafından zeyil manzûmeleri arasına alınmış bir tevhîd, kasîdeler arasında gösterdiği 11 beyitlik tevhîd ile aynıdır.[325] (s. 618-9) Yaşar Akdoğan, Ahmedî Dîvânı'nın son bölümünde *Mevlid* adlı bir esere yer verir. Müstakil bir eser imiş gibi neşredilen bu metin, *İskendernâme*'nin bir bölümüdür. Fakat bu mesnevînin ibtidâsında yer alan tevhîd manzûmesi, bahsi geçen mesnevîde yer almaz. Sadece Süleymâniye Şâzelî

[325] Kasideler bölümündeki manzûme için bkz. s. 105-6.

nüshasında bulunan 19 beyitlik bu manzûmede, yazmanın hayli muharref olması sebebiyle beyit, mısra ve ibare seviyesinde noksanlıklar vardır. (s. 627-8) Nâşir tevhîd manzûmesini takip eden kısımlarda 113 beyitlik eksiklik bulunduğunu da ifade eder.

Ahmedî'nin uzun süre gözlerden uzak kalan eseri, 497 beyitten müteşekkil *Mi'râc*-nâme'sidir.[326] Şâirin *Mevlid*'inde de takrîbi 100 beyitlik bir mirâc bölümü bulunmakta idi. Fakat bu mirâcnâme, müstakil bir hüviyete sahiptir. Türkiye Türkçesinde telif edilen ilk miraçnâme olma vasfına sahip olan bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Şazeli Tekkesi 110 numarada mukayyet *İskender-name* nüshasının 16b-28b varakları arasındadır. 808/1405-6 yılında kaleme alınan *Mi'râc-nâme*, ilk üç beyti tevhîd olan 17 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. (s. 269) Tevhîdi iki beyitlik na'ت takip eder. Kuran'ın Hak'tan bir mucize olarak indirildiğinden bahseden Ahmedî, devmanında miraç mevzuuna intikâl eder. Bu bölümler sebeb-i telif mahiyeti arz etmektedir.

Mir'âcının son noktasına ulaşan Peygamber Efendimiz, Hakk'ın hitâbına mazhar olur. Bu nidânın yakıcılığıyla haşyete gark olan rasûl, arada perde olmayan ve ikiliğin vahdette eridiği bir makama ulaşmıştır. Allâh Teâla, peygamberimize teveccüh ile ondan beşerlik vasfının zâil olduğunu söyler. Allâh'ın Râsûl'üyle bu mükâlemesinde, cismanî harf ve sadâ yoktur. Hak Tealâ, nebîsine kendisini senâ etmesini buyurur. Bunun üzerine peygamberimiz, rabbin müteâlliğinin tevhîdini söyler. (s. 205-17, 285-6) "Akıl senin künhüne nüfûz etmekte âciz, lisan senin vasfını söylemekte kâsır" diyen efendimiz, "sen kendini kendi nefsinde senâ edersin" diyerek tevhîdini tamamlar. Peygamberin bile rabbine en yakın olduğu anda, Allâh'ı senâ etmekte âciz kalması tevhîd geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Şairlerin sıklıkla kullandığı *lâ uhsî senâ* hadîsinin en yüce makâmda ve böyle bir hâdise üzerine söylenmiş olması yönüyle kayda değerdir. Peygamber efendimizin senâda bulunmaktan acziyeti ifade ile özür beyan etmesi ve bunun tevhîd addedilmesi meselenin diğer ehemmiyetli tarafıdır.

Mi'râc-nâme'nin son tevhîdi, bu bahsin şerhinin yapıldığı bölümde karşımıza çıkar. Ahmedî, peygamberimizin o makamda kendi benliğinden sıyrıldığını ve Hakk'ın varlığında vahdete erdiğini dile getirir. Rasûlulâh'ın onun zâtını "temâşâ" ettiğini de dile getiren şâir, nebînin söylediği tevhîdi farklı bir üslupla izâh eder. Ahmedî'nin bu

[326] Yaşar Akdoğan, "Mi'râc, Mi'râc-nâme ve Ahmedî'nin Bilinmeyen Mi'râc-nâme'si", *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989, s.264-310.

şerhi de tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 303-4) Bu tevhîdde de tenzîh tarîki tercîh edilmiştir.

Biyografisi hakkında bilgi sâhibi olmadığımız **Hızır b. Yakûb**, beylikler devri şairlerindendir. XIV. asrın ikinci yarısını idrâk eden şairin bilinen tek eseri, *Cevâhirü'l-Me'ânî* adlı esmâülhüsnâ şerhidir. Manzûm-mensûr karışık olarak telîf edilen bu eser, Germiyanlı muhitinden gelerek Yıldırım Bâyezîd'in hizmetine giren Paşa Ağa b. Hoca Paşa'ya takdîm edilmiştir. 1406 yılında vücûda getirilen eserde, Emîr Süleymân'ın ismi de zikredilmektedir. *Cevâhirü'l-Me'ânî*, biri Köprülü Kütüphânesi diğeri Paris Bibliotek Nationele nüshasına istinat eden iki doktora tezine mevzû olmuştur.[327] Her iki nüsha arasında ciddî farklılıkların bulunduğu müşâhede edilmektedir. Bu sebeple her iki eser, mukâyese edilerek istifâde yoluna gidilmiştir.

Hızır b. Yakûb eserine, 93 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 71 beyti tevhîddir. (s. 152-62) Manzûme, münâcât ve naʿt bölümleri ile tamamlanır. Zât ve efʿâl-i ilâhiyye etrafına şekillenen tevhîdin 47-59 beyitleri arası istitrâttır. Tenzîhi üslûbun hâkim oluğu tevhîdin son bölümlerinde müteâl varlık vurgusu dikkat çeker. Paris nüshasında bu mukaddime manzûmesi, 72 beyitten ibârettir. (s. 219-26) *Cevâhirü'l-Me'ânî*'deki ikinci tevhîd sebeb-i telîf bölümünde karşımıza çıkar. İki beyitten ibâret olan bu nazım tevhîdi, Hakk'ın lisânından söylenmiştir. (s. 166-7) "Olmadı" redifiyle teşkîl edilen şiir, efʿâl-i ilâhiyyeden mürekkeptir.

Cevâhirü'l-Me'ânî'nin Köprülü nüshasında, âlemlerin yaratılması bahsi müstakil bir bölüm olarak yer alır. Bu bölümün girişinde *küntü kenz* hadîs-i kudsîsinin hangi zemînde söylendiğinin kıssası nakledilir. Allâh, bilinmek arzusu ile âlemi kendisine tecellîgâh olarak yaratmıştır. Bu bahislerin devamında, insanların akıl yoluyla Allah'ın varlığını masnûâtı üzerinden bilebileceği sadedinde dört beyitlik mesnevî tevhîdine yer verilir. (s. 189, 254) Yakup b. Hızır, fikirlerini desteklemek üzere Hazret-i Alî, İmâm Aʿzâm ve İmâm Şâfiʿnin kıssalarını da nakleder. Şair bu mesele etrafındaki kıssalarını tamamladıktan sonra, sözlerine üç beyitlik nazım tevhîdi ile devam eder. (s. 191-2) Bu tevhîd metni, Paris nüshasında yoktur. Allâh'ın zât-ı ilâhiyyesi meselesine intikâl eden şair, sözlerini üç beyitlik bir nazım tevhîdi ile tamamlar. (s. 192-3) Paris nüshasında bu tevhîdin sadece ilk beyti vardır. (s. 258)

[327] Bekir Direkci, *Cevâhirü'l-Me'ânî (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2010; Lemi Akın, *Cevâhirü'l-Ma'ânî (Paris Nüshası)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Hızr b. Yaʿkûb, *Allah* ismi ile esmâülhüsnâyı şerhetmeye başlar. Hikâyelerle tezyîn edilen bu bölüm, mensûr olarak kaleme alınmakla beraber bir hayli manzûmeyi de ihtivâ etmektedir. Bazı esmânın şerhi sadedinde tevhîd türünde kaleme alınan manzûmelere sıkça yer verildiğini görürürüz. Bu bölümün ilk tevhîdi, *Allah* isminin şerhinde karşımıza çıkar. Bu ismin tevhîdi, "durur" redifli iki beyitlik nazımdır. (s. 197, 263) Bu bölümün ikinci tevhîdi, *er-Rahmân* ve *er-Rahîm* isminin birlikte şerhedildiği bölümdeki iki beyitlik nazımdır. (s. 199) Paris nüshasında bu nazımdan farklı olarak yedi beyitlik bir nazım tevhîdini görürüz. (s. 267) Her iki tevhîd de efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir.

El-Kuddûs isminde, Hakk'ın lisanından söylenmiş altı beyitlik nazım tevhîdine tesâdüf edilir. (s. 201-2) Bu manzûme, Paris nüshasında bir hayli farklılıklarla beş beyit olarak yer alır. (s. 270) Şâir *el-ʿAzîz* isminde, Allah'ın zâtının insanın idrâkinden münezzeh bulunduğu fikri etrafında şekillenmiş dört beyitlik nazım tevhîdine yer verir. (s. 206, 281) Paris nüshasında bu şiirin sadece iki beyti vardır. Zât-ı ilâhiyyenin yaratılmış varlıklardan takdîs edildiği *el-Cabbâr* ismi tevhîdi ise üç beyitlik nazımdır. (s. 207, 283)

Cevâhirü'l-Me'ânî'nin Köprülü nüshasında, *el-Hâlık*, *el-Bârî* ve *el-Musavvir* isimleri tek başlık altında şerhedilir. Paris nüshasında ise her isim ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Köprülü nüshasında *el-Hâlık*, Paris nüshasında ise *el-Musavvir* isminin şerhi sadedinde, birbirinden farklı ikişer beyitlik nazım tevhîdleri vardır. (s. 209, 292) Hızır b. Yakup; *el-Vehhâb*, *el-Kâbız* ve *el-Bâsıt*, *el-Latîf*[328], *el-Halîm*[329], *el-Hâfiz*, *el-Celîl*[330], *el-Kerîm*, *el-Vâsi'*[331], *el-Hakîm*, *el-Hakk*, *el-Vekîl*, *el-Muhsî*[332], *el-Mübdi'*, *el-Mümît*[333], *el-Kâdir*, *el-Evvel* ve *el-Âhir*[334], *Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm*[335] *el-Ganî* ve *el-Mugnî*[336], *el-Mâni'*[337], *ed-Dârr* ve *en-Nâfi'*[338] ve *el-Bedî'*[339] isimlerinin şerhinde de ikişer beyitlik nazım tevhîdlerine yer vermiştir. (213, 304; 219, 318; 228; 230; 237, 345-

[328] Paris nüshasında iki beyitlik, farklı bir nazım tevhîdi vardır. (s. 334)
[329] Paris nüshasında iki beyitlik, farklı bir nazım tevhîdi vardır. (s. 337)
[330] Paris nüshasında, bu tevhîd yoktur.
[331] Paris nüshasında iki beyitlik, farklı bir nazım tevhîdi vardır. (s. 338)
[332] Paris nüshasında, bu tevhîd yoktur.
[333] Paris nüshasında, bu tevhîd yoktur.
[334] Paris nüshasında, bu tevhîd yoktur.
[335] Paris nüshasında dört beyitlik, farklı bir nazım tevhîdi vardır. (s. 414-5)
[336] Paris nüshasında iki beyitlik, farklı bir nazım tevhîdi vardır. (s. 420)
[337] Paris nüshasında, bu manzûmenin sadece ikinci beyti vardır.
[338] Paris nüshasında, bu manzûmenin ikinci beyti farklıdır.
[339] Paris nüshasında, bu tevhîd yoktur.

6; 240; 241, 352; 244; 245, 360; 253, 365; 257; 258, 371-2; 263; 272, 391; 290; 293; 294, 421; 296, 422; 299)

Esmâülhüsnâ şerhinin *el-ʿAzîm* faslında, "cânum" redifli dört beyitlik nazım tevhîdine tesâdüf edilir. (s. 232-3, 340) Bu tevhîd manzûmesinde Allah'ın cemâlinin vasıftan, zâtının ise tefekkür edilmekten münezzeh olduğu dile getirilir. Allah'ın *el-Mucîb* isminin şerhedildiği bölümde de dört beyitlik nazım tevhîdi vardır. (s. 243) Paris nüshasında bu tevhîd, iki beyitten ibârettir. (s. 357) Şerh bölümünün en hacimli tevhîdi ise *Melikü'l-mülk* isminde karşımıza çıkar. 11 beyitten müteşekkil bir nazım olan tevhîd, "ider" rediflidir. (s. 287-8, 412-3) Peygamberler tarihine yoğun telmîhlerlerin bulunduğu manzûme, ef`âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Bu manzûme Paris nüshasında, iki beyit fazladır. Köprülü nüshasında olmayıp sadece Paris nüshasında bulunun tek tevhîd, *el-Ehad* isminin şerhinde karşımıza çıkar. Bu ismin tevhîdi, üç beyitlik nazımdır. (s. 385)

Osmanlı Beyliği kültür dâiresinde yetişen şairlerinden **Abdülvâsi Çelebi**, İbrâhim (a.s.) kıssasını anlattığı *Halîlnâme* adlı mesnevîsiyle Türk edebiyat tarihi sayfaları arasındaki yerini almıştır.[340] Fetret devrini idrâk eden Çelebi, muhtemeldir ki doğduğu şehir olan Amasya'da vezîr Bâyezîd Beg'in teklifi üzerine bu mesnevîsini telîf eder. Vezîr, Çelebi'ye Ahmedî'nin başlayıp tamamlayamadığı Vîs ü Râmîn tercümesinin itmâm edilmesini teklîf eder. Fakat telîfî bir mesnevînin kaleme alınmasında karar kılınır. 817/1414 yılında, Amasya'da tamamlanan *Halîlnâme* 1693 beyitten ibârettir. Şâir eserine, dört beyitlik besmele ile başlar. 5-52 beyitleri arasında yer alan *sıfât-ı Bârî ta'âlâ azze ismuhu ve celle senauhu* başlıklı manzûmenin ilk otuz beyti tevhîd, devamı ise münâcâttır. (s. 35-42) *Halîlnâme*'de müstakil bir münâcât yoktur. Tevhîd ve münâcât tek manzûmede toplanmıştır.

Halîlnâme'de yer alan *Mirâcnâme-i Hazret-i Muhammed* başlıklı bölüm, müstakil bir mirâciyye görümündedir. (s.418-89) Metin Akar, Abdülvâsi'nin eserini miraçnâmelerle ilgili çalışmasında bu yönüyle değerlendirmiştir.[341] Beş beyitlik na'ʻt ile başlanan mirâçnâme, sâir mukaddime manzûmelerini havî değildir.

Yazıcıoğlu Mehmed ve Ahmed-i Bîcân'ın babası olan **Yazıcı Sâlih**, Osmanlı Devletinin teşekkül devri âlim şâirleri arasındadır. Biyografisi hakkında çok az şey

[340] Abdülvâsi Çelebi, *Halilnâme*, haz. Ayhan Güldaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
[341] Metin Akar, *Türk Edebiyatında Mi'râc-nâmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

bildiğimiz şâirin bilinen tek eseri, *Şemsiyye*'sidir. Anadolu sahasında astroloji konulu ilk mesnevî olma hususiyeti taşıyan *Şemsiyye*, Farsçadan tercüme edilmiştir. Yazıcı Sâlih eserini, Ankara'da mukîm Devlet Han âilesinden İskender b. Hacı Paşa'ya sunar. 811/1408-9 yılında kaleme alınan eser, 4724 beyitten müteşekkildir. [342]

Yazıcı Sâlih mesnevîsine 44 beyitlik bir tevhîd ile başlar.[343] (s. 103-5) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiirinde, teşbîh ve tenzîh iç içedir. Hakk'ı sultâna teşbîh eden şâir, onun hiçbir sultanla benzerlik göstermediğini devre ait çizgilerle ortaya koyar. Manzûmenin ikinci kısmında, ef'âl-i ilâhiyye hâkimdir. Bu manzûmeyi müteâkiben, *temsîlât* başlığı altında 25 beyitlik efâl tevhîdine yer verilir. (s. 45-69, 105-7) Didaktik tarafı ağır basan bu manzûmede şâir, kârilerine seslenerek Allâh'ın yeryüzündeki âsâr ve işâretlerinin idrâk edilmesini ister.

Osmanlı Beyliği kültür dünyasının mühim simalarından olan **Süleyman Çelebi**, *Vesîletü'n-Necât* adlı mevlidi ile geniş bir coğrafyada tesîrini asırlarca hissettiren ender şairlerdendir.[344] Müellifinin ismini unutturacak kadar şöhret bulan ve yazıldığı dönemden itibaren geniş bir rağbete mazhar olan bu eser, 812/1409 yılında Bursa'da kaleme alınmıştır. Çelebi'nin mesnevîsi, mensûr bir dîbâce ile başlar. Dibâceyi, söze Allah'ın ismiyle başlamanın faziletini derkâr olan bir hadîs altında mukaddime manzûmesi takip eder. Mevlid'in bazı nüshalarında, *fî tevhîdi Bârî Subhanehu Te'alâ* başlığı taşıyan bu manzûmenin ilk yedi beyti besmele ve fazileti etrafında söylenmiştir. Şiirin bâkisi ise ağırlığı esmâülhüsnâ olan bir tevhîddir.[345](s. 92-4, 54-7) Tevhîd manzûmelerinde besmele, bir cüz' olarak yer almaktadır. Fakat bu şiirde bahis mevzuu olan besmelenin kendisi değil fazileti söz konusu olduğu için, tevhîdin bir cüz'ü olmayıp müstakil bir yapı arz etmektedir.

Süleyman Çelebi, *fî beyâni sebebi fıtreti'l-'âlem* başlığı altında, âlemin yaratılmasının sebepleri üzerinde durur. Hazret-i Peygamber'in varlığının âlem için gerekliliği konusuna hazırlık mâhiyyetinde söylenmiş 17 beyitlik bu bölüm, bir ef'âl tevhîdidir.(s. 96-7) Allah'ın varlığının kadîmliği ve onun her şeyden müstağnî ve

[342] Âmil Çelebioğlu, "Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye'si", *Atatük Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi*, S. 1, Erzurum 1976, s. 171-2.
[343] Atilla Batur, *Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye'si*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996.
[344] Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât: Mevlîd*, nşr. Ahmed Ateş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1954. Diğer bir neşir için bkz. Süleymân Çelebi, *Mevlid (Vesîletü'n-necât)*, haz. Necla Pekolcay, Dergâh Yay., İstanbul 1980.
[345] Pekolcay neşrinde, besmele bölümü iki beyit eksiktir. Bkz s. 93.

münezzeh olduğu fikri etrafında şekillenen bu tevhîdde, kısmen isbât-ı vâcibe temâs edilmiştir.

Vilâdet yeri hakkında ihtilâf bulunan **İmâdüddîn Nesîmî**, Azerbaycan ve Irak muhitinin şairlerindendir. Seyyîd lakâbı ile anılan şairin doğum tarihi de bilinmemektedir. Hurufîliğin müessisi Fazllullâh'ın mürid ve hâlifelerinden olan şâirin I. Murâd devrinde Bursa'ya kadar geldiği rivâyet edilmektedir. Uzun süre Hurûfîlik akidesini yaymak üzere seyâhat eden Nesîmî'nin en son olarak Haleb'e ulaştığı bildirilmektedir. Şehrin ulemâsı, neşrettiği ilhâd fikirleri dolayısıyla onu idâma mahkûm ederler. Memlûklu müverrihlerin kayıtlarına göre şâir, 820/1417 yılında katledilmiştir. Türkçe ve Farsça şiirler söyleyen şâirin her iki dilde divânı vardır. Klâsik Türk şiirinin ilk büyük şâirlerinden olan Nesimî, Hurufî fikirlerinden azâde olan şiirleriyle kendi vâdisinde önemli bir yol açıcı olmuştur. Aynı zamanda Kadı Burhâneddîn ile birlikte en büyük tuyuğ şâiri olarak edebiyat târihinde yerini almıştır. Nesîmî'nin ayrıca, Fazlullâh-ı Hurufî'nin *Câvidânnâme*'sinden ilhâm ile vücuda getirdiği *Mukaddimetü'l-Hakâyık* adlı mensûr bir eseri de vardır.

Seyyid Nesîmî'nin ekseri âşıkâne manzûmelerden mürekkep hacimli bir divanı vardır.[346] Klâsik şiir zevkinin mahsûlü olan şiirler ile Hurufîlik akâyidi zemininde söylediği manzûmeler, şâirin divanında karışık surette bulunur. Nesîmî'nin divanında on kadar da tevhîde tesâdüf edilir. Divanın ilk manzûmesi olan 51 beyitlik bir mesnevînin mukaddimesi, tevhîd hususiyetini hâizdir. (C. I, s. 153-4) 23 beyitten müteşekkil olan tevhîd bölümü, vahdet-i vücûd fikriyle meczedilmiş Hurufîlik düşüncesinin akislerini taşır. Divanın ikinci tevhîdi de aynı zeminde söylenmiş, 158 beyitlik bir mesnevîdir. (C. I, s. 159-70) Nasihatâmîz üslûbun hâkim olduğu şiir, klâsik tevhîd muhtevâsından oldukça uzaktır.

Şâirin divanında kasîde tarzında söylenmiş üç tevhîd vardır. Bunların ilki, 32 beyitlik bir kasîdedir. (C. II, s. 479-81) Şatahât üslûbunun hâkim olduğu şiir, Hakk'ın lisanından söylenmiştir. Bu şiirde de insana mahsûs sıfat ve vasıflar tanrıya teşmil edilmiştir. Nesîmî'nin divanındaki ikinci tevhîd kasîdesi, yukarıdaki şiir ile aynı redif ve vezinde söylenmiş olup 27 beyitten ibârettir. (C. II, s. 482-4) Bu şiir ile bir önceki kasîde arasında bir çok müşterek beyit vardır. "Sığmazam" redifli kasîde, bu nazıl

[346] Hüseyin Ayan, *Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, TDK Yay., Ankara 2002.

şeklinin son tevhîdidir. (C. II, s. 518-9) 17 beyyiten müteşekkil ola bu tevhîd kasîdesi, Hurûfîlik akayidindeki insan-tanrı aynîleşmesinin bir mahsulüdür. Kasîde tevhîdlerinin tamamında şathiyye üslûbu hâkimdir.

Nesîmî'nin divanında üç tevhîd gazeli vardır. Zât, esmâ ve efʿâl unsurundan mürekkep ilk gazel tevhîdi, yedi beyitten ibârettir. (C. I, s. 227) *İhlâs* sûresine lafız ve maʿnâ yönünden atıfta bulunulan şiirde, Hurûfîlik itikâdının akisleri görülmez. Sadece ilk beyitte "fazlına bel bağladım" ifadesi ile Fazlullâh-ı Hurûfî'ye ihâm tarîki ile telmihte bulunmuştur. İkinci gazel tevhîdi, "ileyem" redifli olup dokuz beyitten müteşekkildir. (C. II, s. 524) Hurufî ıstılahlarının hâkim olduğu şiirde, tanrı-insan aynîleşmesi görülmektedir. Son gazel tevhîdi, 11 beyitten oluşmaktadır. (C. II, s.556) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd gazeli, tamamıyla tenzîhi karakteristik arz etmektedir. Müteâl varlık telâkkisinin aksettiği manzûme, Hurufîlik fikriyatının nüvelerini taşımaz.

Divandaki son iki tevhîdin biri tercîʿ-bend, diğeri tuyugdur. Tercîʿ-bend tevhîdi, on birer beyitlik yedi bendden müteşekkildir. (C. II, s.794-800) "Çün göründü gözüme ol dil-dâr / K'andan özge cihânda yok deyyâr" tercîhaneli şiir, Osmanlı sahasında Şeyhî'de göreceğimiz bu tarz manzûmelerin ilk nümûnesi olmak itibariyle dikkate değerdir. Vahdet-i vücûd fikriyâtının hâkim olduğu şiirde, cümle kâinâtta temâşâ edilen varlıkların ondan gayrı olmadığı dile getirilmiştir. Seyyid Nesîmî'nin bu tevhîdinde, Hurûfîlik itikâdının aksileri de oldukça belirgindir. Şairin tuyug tevhîdi, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. (C. II, s. 849) Bu manzûme, tuyug nazım şeklinde söylenen ilk tevhîdlerdendir.

Seyyid Nesîmî'nin, Hüseyin Ayan tarafından neşredilen divanı hâricinde bir çok şiirine, mecmûa-i eşʿârlarda tesâdüf edilmektedir. Türkiye'deki matbu divan hâricinde kalan manzûmeler, makâleler hâlinde neşredilmeye devam etmektedir.[347] Fatih Köksal'ın 2009 yılında neşrettiği Nesîmî'nin manzûmeleri arasında, 11 beyitlik bir gazel tevhîdine tesâdüf edilmektedir. (s. 100-1) Seyyid mahlaslı bu gazelin Nesimî'ye

[347] İlgili makaleler için bkz. Fatih Köksal, "Seyyid Nesîmî'nin Bilinmeyen Tuyuğları", *Journal of Turkish Studies*, Agâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı I, S.24, Harvard, 2000, s. 187-208; Ömer Zülfe, "Seyyid Nesîmî'nin Tuyuğlarına Ek", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2005, s. 121-135; Fatih Köksal, "Seyyîd Nesîmî'nin Yayımlanmamış Şiirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 50, Ankara 2009, s. 77-135; Filiz Kalyon, "Nesîmî'nin Divanında ve Diğer Kaynaklarda Rastlanmayan Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 10/16, 2015, s. 783-806.

aidiyeti meşkûkiyetten âri değildir.[348] Filiz Kalyon tarafından neşredilen manzûmeler arasında da bir tevhîd gazeli vardır. "Bir" redifli bu gazel, on beyitten müteşekkil olup sûfiyâne bir üslup ile kaleme alınmıştır. (s. 114-5)

Nesimî ile ilgisi dolayısıyla edebiyat tarihlerinde dikat çekilen **Refi'î**, erken dönem Hurufî şairleri arasındadır. Tezkirelerde biyografisine dair hiç bir kayda tesâdüf etmediğimiz şairin hayatı, meçhullerle çevrilidir. Refî'î, Fazlullah-ı Hurufî'nin *Cavidân-nâme* ve *Muhabbet-nâme* eserlerinden tercüme yoluyla oluşturduğu *Beşâretnâme*'sini, 811/1408-9 yılında kaleme almıştır.[349] Fazlullah Hurufî'nin fikirlerini geniş halk kitlelerine ulaştırmak arzusuyla yapılan bu manzum tercüme, 1451 beyitten müteşekkildir. Şair eserine besmele ve şerhiyle başlar. Bölüm başlıklarının olmadığı mukaddime bölümünde, Hurufî şairlerin eserlerinde görüleceği üzere konular arasında geçişler yapılır. Mukaddime manzûmesinde, Hurufî şâirlerinin kullandığı "klişeler", belli bir nizama bağlı olmaksızın dile getirilir. Besmele, na'ت ve Hurufî telakkîlerin içiçe geçtiği şiirde, birkaç beyte inhisâr eden tevhîd ifadelerine tesadüf edilmektedir. Fakat bu beyitler müstakil bir yapıya sahip değildir.

Refi'î'nin bir diğer mesnevîsi ise, *Genc-nâme*'sidir.[350] Biri matbu diğeri yazma olan iki nüshasında, beyit sayıları farklılık göstermektedir. Matbu nüsha 144, diğeri ise 168 beyitten ibarettir. Refi'i'nin bu mesnevîsinde de her hangi bir başlık yer almaz. Bununla beraber ilk 16 beyit, giriş manzûmesi kabul edilebilir. Hitap tarîki ile söylenen bu manzûmede, Hurufîlerde görmeye alıştığımız şekilde Allah ve onun fazlının medhi yapılmaktadır. Şiirdeki övgü, hem Allah'a hem de onun fazlını taşıdığı iddia edilen Fazlullâh-ı Hurufî'ye teşmil edilmektedir. Ehl-i sünnet itikadının hâkim olduğu klâsik şiir tevhîdlerinden hayli farklı olan bu manzûme, Hurufî şiir geleneği içinde bir tevhîd olarak kabul edilebilir. (s. 1-2, 9)

Tarihî menbâlarda kendisinden bahsedilmeyen **Âmiloğlu**, XV. asrın ilk yarısını idrâk eden Hurufî şâirlerdendir. Şâir, Fazlulâh-ı Hurufî'nin *Câvidân-nâme*'sinin nazma çekilmiş hâli olan *Arş-nâme*'sini 823/1420 yılında Türkçe'ye kazandırmıştır.[351]

---

[348] Usulî'nin eş'ârı arasındaki tahmis tevhîdinin zemîn gazeli de Seyyid mahlaslı bir şaire aittir. Aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

[349] Mehmet Yiğit, *Refi'î'nin Beşâret-nâme'si: Dilbilgisi-Karşılaştırmalı Metin-Sözlük*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Van 1986.

[350] İsmail Hikmet Ertaylan (nşr.), *Hurûfî Edebiatı Örnekleri I: Gencnâme-i Refi'î*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946. Refi'î, "*Gencnâme*", Nesîmî Dîvânı içinde, İstanbul 1260. s. 9-14

[351] Âmiloğlu, *Arş-nâme Tercümesi: Hurûfî Şiirler (İnceleme-Metin-Eleştirmeli Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Fatih Usluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2104; Güllü Boşça, *Âmiloğlu: Terceme-i Câvidân-i Arş-*

Âmiloğlu, 2511 beyitten müteşekkil bu manzum tercümeyi İbn-i Toga Şeh Alâüddîn adına vücuda getirmiştir. Şimdilik hüviyeti tebeyyün etmeyen İbn-i Toga'nın Anadolu'da hüküm süren Moğol menşeli bir hânedana mensup olması muhtemeldir. Ses hususiyetleri itibariyle bu eserin Eski Anadolu Türkçesi sahasında kaleme alındığında hiç şüphe yoktur. Âmiloğlu'nun tercümesinde asıl metne sâdık kaldığı ifade edilmektedir. (s. 38-9)

Mesnevînin girişinde, insanın özü olan Âdem'in tavsifi vardır. Klâsik mesnevî tertip hususiyetlerine bağlı kalınmayan mesnevîde, konular arasında yapılan çok hızlı geçişler dikkati çekmektedir. Bunlar arasında hemen hemen aynı zeminde söylenmiş birkaç beyitlik tevhîd ifadelerine tesâdüf edilmektedir. Allah'ın kelamının 28 ve 32 harf üzere olduğu dile getirilen bu bölümlerde, kelâm sıfatının kadîm oluşu ve zat ile sıfatın aynîliği dile getirilir. Birkaç beyitten müteşekkil olan bu bölümler tevhîd hususiyeti arz etmektedir. *Arş-nâme* tercümesinde bu tarzda kaleme alınmış, sekiz tevhîd parçası bulunmaktadır. (s. 56, 17; 69, 35; 86, 62; 98, 81; 166, 184; 211, 252; 233-4, 288; 237, 291) Bu tevhîdlerde Allâh'ın zât ve sıfatının aynı olduğu, kelam sıfatının da harf ve savt olarak kadîm bulunduğu dile getirilir.

Menkabevî ve tarîhî hayatı iç içe geçen **Kaygusuz Abdal**, Beylikler devri şairleri arasındadır. Alâiyye beyinin oğlu olduğu rivayet edilen Kaygusuz'un, XIV. asrın ikinci yarısı ile XV. asrın ilk çeyreğini idrâk ettiğini söyleyebiliriz. Mısır'da ilim tahsil eden şair, sufî tecrübeye sahip olduğu kadar şer'î ilimlerden de behredârdır. Manzum ve mensûr bir çok eser kaleme alan Kaygusuz, devrinin velût isimlerindendir. Müstakil ve mürettep bir divanı elimize ulaşmasa da Kaygusuz'un bir hayli manzûmesine mecmualarda tesâdüf etmekteyiz. Aruz ve hece veznini müştereken kullanan şair, sâfî Türkçesiyle hem klâsik şiir zevkine sahip olanlara hem de tekke şiiri muakkiplerine hitap edebilme imkânına sahip olmuştur. Eserlerinin dilinin otantikliği kadar kimi manzûmelerinin âidiyeti de münakaşâ mevzuu olan Kaygusuz, bu yönden tetkik nazarlarından uzak tutulmamalıdır.

Kaygusuz Abdâl'ın mecmualarda yer alan gazelleri arasında, 14 beyitlik bir tevhîde tesâdüf edilmektedir.[352] (s. 147-8) Suâl tarîki ile söylenmiş bu tevhîd şiirinde, teşbîh ve tenzîh unsurlarının bir arada bulunduğunu görmekteyiz. Şair, etrafındaki

nâme (Giriş-Çeviri Yazılı Metin-İnceleme-İndeks), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2012.

[352] Kaygusuz Abdâl, *Seçmeler*, haz. Mustafa Sever, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2013.

muhdesâta nazarlarını çevirerek onlarda yaratıcıdan bir iz bulur. Şiirin ikinci bölümünde ise Hakk'ı o işâretlerden tenzîh vardır.

Kaygusuz Abdâl'ın aynı zemînde kaleme alınmış üç kısa mesnevîsi vardır: *Gevher-nâme, Dôlâb-nâme, Minber-nâme*. Bu mesnevîler, Kaygusuz'un dîvânına dâhil edilebildiği gibi müstakil olarak da değerlendirilmektedir. Bir su değirmeni ile muhavere üzerine kurulu *Dolâbnâme*[353] ile marifetullâha vâkıf olduğunu iddia eden vâizin hikâyesinin anlatıldığı *Minbernâme*[354] mukaddime fasıllarını havî değildir. *Gevhernâme* adlı mesnevîsi ise 70 beyitten müteşekkil olup ilk 11 beyti hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 118-9)

Kaygusuz Abdâl'ın bu kısa mesnevîleri hâricinde biri *Gülistân* diğer üçü ise isimsiz olan dört eseri daha vardır. *Gülistân* isimli mesnevîsi, eser sonundaki kayıttan anlaşıldığına göre 3700 beyittir. Fakat eldeki nüshalarda bu beyit sayısına ulaşılamamıştır.[355] Kaygusuz Abdâl bu eserinde, kâinât ve insânın yaratılışını, nûr-ı Muhammedî perspektifinden anlatır. Nübüvvet ve velâyet bahisleriyle mesnevîsini hitama erdirir. Abdâl'ın bu mesnevîsinde tevhîd hususiyeti arzeden manzûme ya da bölüme tesâdüf edilmemiştir.

Kaygusuz Abdâl'ın ismi tasrîh edilmemiş ilk mesnevîsi, kütüphane katologlarında *Mesnevî-i Baba Kaygusuz* şeklinde kaydedilmiştir. Tamamıyla tasavvufî bahislere tahsîs edilen bu mesnevî,1030 beyitten müteşekkildir.[356] Vezin ve kâfiye itibariyle mesnevî geleneği hâricinde tasarruflarda bulunan Kaygusuz, eserinde hiçbir başlığa yer vermez. Yekpâre bir manzûme hüviyetinde görünen mesnevî, farklı konuları muhtevîdir.

Kaygusuz, mesnevîsine 66 beyitlik bir tevhîd bölümü ile başlar. (s. 126-132) Vahdet-i vücûd telâkkisine muvâfık sûrette, kâinatta var olan her şeyin Hak olduğunu dile getirir şair. İnsan bu manzara karşısında hayrete düşmektedir. Kaygusuz, 121-154 beyitleri arasında ise kâinatı yaratan Allâh'ın nerede olduğu sorusuna cevap arar. Mezkûr suâl etrafında şekillen bu bölüm, kâmil manâda bir tevhîddir.(s. 137-40) Kaygusuz Abdâl, belli bir nizâma bağlı kalmaksızın vahdet fikrine, çeşitli vecheleriyle

[353] Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybî) Menâkıbnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 124-7.
[354] Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybî) Menâkıbnamesi*, s.136-40.
[355] Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, Millî Kütüphâne, 06 Hk 167/2, vr. 28a-71b.
[356] Zeynep Oktay, *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u: Tenkitli Metin ve İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

mesnevîsinde temas eder. Eserde esas fikir olarak yer alan tevhîd, mesnevînin satır aralarına kadar nüfûz etmiştir. Kaygusuz Abdâl bu tevhîdin ardından, kârilerine cihânın gâyesinin ne olduğunu sorar. Niçin bu kâinât yaratıldı sorusu eşliğinde sunulan manzaranın insanı hayrete düşürdüğü dile getirilir. Şair tekrar vahdet fikrine ilticâ eder ve 168-89 beyitleri arasında yeni bir tevhîd söyler. (s. 141-3)

Mutasavvıf şâir mesnevî boyunca, çeşitli vesilelerle vahdet fikrine temas eder. Nasihatâmiz üslup ile bu dünyadan göçüp gidenler şimdi nerede diye soran şâir, dünyaya bağlanmanın anlamsızlığına işâret eder. Âlem fenâ üzeredir ve bâki olan sâdece Allah'tır. Kaygusuz bu fikre ulaştıktan sonra, sözlerini tevhîd ile hitama erdirir. 860-95 beyitleri arasında yer alan bu tevhîd de vahdet-i vücûd telâkkisinin mahsûlüdür. (s. 203-6)

Mesnevî-i Sânî ve *Mesnevî-i Sâlis*, Kaygusuz Abdâl'ın diğer iki küçük manzum eseridir.[357] Vahdet-i vücûd fikrinden beslenen bu iki mesnevî, üslup ve muhtevâ itibariyle bütünlük arz etmektedir. Aşk ve vahdet mefhûmları etrafında şekillenen bu mesnevîlerin ilki 396, ikincisi ise 370 beyitten ibârettir. Hiçbir başlığa yer verilmeyen bu manzum eserlerde, klâsik mukaddime fasılları da bulunmamaktadır. *Mesnevî-i Sânî,* ilâhî aşkın mahiyeti meyânındaki beyitlerle başlar. Şâir sözü ilâhi aşkın sahibine getirerek yedi beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 30) Mesnevînin ilerleyen bölümlerinde cümle kâinatın Hak Teâlâ ile memlû olduğu dile getiren Kaygusuz, sözlerini on beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 51) *Mesnevî-i Sânî*'nin üçüncü ve dördüncü tevhîdleri de benzer bahislerin nihâyetinde söylenmiştir. (s. 55-6; 63-4) *Mesnevî-i Sâlis*'te ise aynı fikrî zeminde söylenmiş, on beyitlik bir tevhîd yer almaktadır. (s. 96-7) Bu mesnevîlerde yer alan tevhîdlerin tamamı zât unsuru etrafında şekillenmiş olup mısraların ekseri "odur" ile başlamaktadır.

Kaygusuz Abdâl divan ve mesnevîleri dışında, manzum ve mensur karışık eserler de telîf etmiştir. Dünyayı bir saraya teşbîh ettiği *Saraynâme* adlı eseri, fikrî yoğunluk bakımından, Kaygusuz'un en ehemmiyetli eseri addedilmeye sezadır. [358] Vahdet-i vücûd telâkkisinin merkezde yer aldığı bu eserinde şâir, Sarâyî mahlasıyla şiirlere de yer verir. Bir sancak beyininin oğlu olması itibariyle, şahsî tecrübesiyle tefekkürü bu eserinde mezc eder Kaygusuz. *Sarâynâme*'nin ekseriyetini manzum

[357] Mehmet Fatih Uzun, *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Sânî ve Mesnevî-i Sâlis'i (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
[358] Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, haz. Abdurrahman Güzel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

kısımlar teşkil etmiş olup, mansûr bölümler kısa izâh görünümündedir. Eserde yaklaşık 1700 beyit vardır.

Sûfî şâir eserine, kısa bir mensûr tevhîd ile başlar. Bu faslı 72 beyitlik bir manzûme takip eder. Mukaddime manzûmesi hüviyetini haiz olan bu şiirin ilk yedi beyti hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 23) Dünyâ denen sarayın pâdişâhı Allah'tır. İnsanların bu saraya gelmesinin amacı, bu mekânın sâhibini bilmek içindir. Allah kendinini bilinmesi için bu sarayı yaratmıştır. Fakat insanlar bu sarayın sahibini yani nakkâşı aramak yerine, nakışlarla oyalanmaktadır. Vahdet-i vücûd fikrinin tesîri altında kaleme alınan *Sarâynâme*'nin ikinci tevhîdi, 1508-13 beyitleri arasında karşımıza çıkar. (s. 197)

Mutasavvıf şâirin bir diğer manzum mensur karış eseri *Dilgüşâ*'sıdır.[359] Farsça kısımların da yer aldığı eser, vahdet-i vücûd merkezinde şekillenmiştir. Kaygusuz eserine, vahdet-i vücûd telâkkisinin ele alındığı 168 beyitlik bir mesnevî ile başlar. Diğer eserlerinde olduğu gibi *Dilgüşâ*'da da Kaygusuz tevhîd bahislerine temas eder. Fakat bu eserde, klâsik şiir geleneğine dâhil edilebilecek bir tevhîd manzûmesine tesâdüf edilmemektedir.

Bir dervişin manevî yolculuğunu anlatan *Kitâb-ı Maglata*, Kaygusuz Abdâl'ın manzum bölümleri olan eserlerindendir.[360] Bir rüyâ ile başlayan yolculuk, fasılalarla devam eder. Okuyucu, her yeni rüyâda, nefsî mücâhedenin bir safhası ile karşılaşır. Sâlik, peygamberlerin de yardımıyla yolundan geri kalmaz. Heyhat sahrâsına düşen derviş, bu şaşkınlık çölünün pâyânının bulunmadığını görür. Burada karşısına çıkan pîrin şeytân olduğunu anlar ve uykusundan uyanır. Bu hâl üzere bir müddet tefekkür eder. Tekrar düşe vardığında, şeytânın Nemrûd'u bir tanrı olarak takdîmi ile karşılaşır. Dervîş, şeytanın sözlerine itiraz ettikten sonra, iki beyitlik bir nazım ile Hakk'ın tevhîdini söyler. (s.97, 94)

Kaygusuz Abdâl'ın diğer risâle ve mesnevîlerinde olduğu gibi, vahdet-i vücûd telâkkisinin eserin tamamına sirâyet ettiği görülmektedir. Dervişin sülûku, bu fikir merkezindedir. Eserde, bu meyanda dervişin söylediği manzûmeler yer almaktadır ki bu şiirler arasında üç tevhîd kıtası da bulunmaktadır.(s. 104, 98; 124,112; 127,114) Vecd

[359] Kaygusuz Abdal, *Dil-güşâ*, haz. Abdurrahman Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.
[360] Abdurrahman Güzel (haz.), *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983. Diğer çalışma için bkz. Bilal Yücel, "Kaygusuz Abdal'ın Kitâb-ı Maglata'sı", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, S. 3, Sivas 2003, s. 73-120.

hâlinde söylenen bu tevhîdler, vahdet-i vücûd fikri etrafında şekillenir. Bu tevhîdlerden ikincisi Hakk'ın lisânından söylenmiş olup, şathiye hususiyeti de taşımaktadır.

Derviş, son tevhîdini îrâd ettikten sonra, rüya halinde iken Hakk'ın divânına ulaşır. Hak Tealâ, bir sultânın mâiyetini andırır şekilde hâdim ve çavuşları ile hâzır bulunmaktadır. Bu hayret verici sahnede, kendinden geçen derviş tekrar cûşa gelir ve iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 128,116) Hitâp tarîki ile söylenen bu tevhîde Allâh cevap verir. Derviş tekrar iki beyitlik bir nazım ile tevhîd söyler. (s. 129,117) Bu tevhîdlerin ilki zât, ikincisi ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Tevhîdin ardından uykudan uyanan derviş, etrafta kendisinden başka kimsenin bulunmadığını anlar ve "*leyse fiddâri gayrinâ deyyâr*" olduğunu idrâk eder.

Kaygusuz Abdâl'ın *Budalânâme* ile kendisine âidiyeti şüpheli Vücûdnâme ve *Risâle-i Kaygusuz Abdâl* isimli eserlerinde tevhîd türüne dâhilinde değerlendirilebilecek manzûme yoktur.

XIV. asrın büyük gazel şairlerinden **Ahmed-i Dâ'î**, Germiyan kültür muhitinde yetişip Osmanlı sahasında şöhret bulun isimlerdendir. Hayatı hakkında çok az şey bildiğimiz şairin kuvvetli bir ilim terbiyesinden geçtiği muhakkaktır. Manzum ve mensur, telif ve tercüme bir çok eserin sahibi olan Dâ'î, devrin velût isimlerindendir. Şairin mürettep bir divanının yanı sıra *Çeng-nâme*, *Câmasb-nâme* ve *Vasiyyet-i Nûşirevân* isimlerini taşıyan üç mesnevîsi vardır.

Ahmed-i Dâ'î'nin ekseri âşıkâne gazellerden mürekkep bir divanı vardır.[361] Şairin divanının mukaddimesinde, *Sıfât-ı Bahâr* ismini taşıyan 21 beyitlik kasîde formunda bir tevhîd yer almaktadır. (s. 1-2) Böyle bir başlığın tevhîd manzûmesi için muvâfık olmadığı düşünülebilirse de şâirin bahar mevsiminin unsurlarını lisâna getirmek sûretiyle Hakk'ın varlığına işâret ettiği görülmektedir. Âyet iktibaslarının bolca yer aldığı tevhîdde, zât ve esmâ unsurunun ön plâna çıktığı görülür. Sanatkârâne tasvirlerin yer aldığı şiirde, tabiatın sesine kulak kesilmek sûretiyle ibret ve hikmet vâdisinde bir tevhîd söylenmiştir. Divânda ikinci manzûme olarak yer alan *fi't-tevhîd ve't-tahkîk* başlıklı tevhîd, on beyitten ibârettir. (s. 3) Mârifetullâh ve vahdet merkezinde şekillenen bu şiirde, kısmen isbât-ı vâcibe de temâs edilmiştir.

[361] Mehmet Özmen (haz.), *Ahmed-i Dâ'î Divanı: Metin-Gramer-Tıpkıbasım*, C. I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Ahmed-i Dâî 808/1406-7 yılında, 1446 beyitlik müteşekkil *Çengnâme* adlı mesnevîsini kaleme alır.[362] Hiç bir medhiyyenin yer almadığı bu eserin kime takdîm edildiği bilinmemektedir. Sa'dî-i Şîrâzî'nin çeng hikâyesinden ilhâm alan Dâî, muhâvere esâsı üzerine mesnevîsini telif eder. Şâir eserine 44 beyitlik bir tevhîd şiiri ile başlar. (s. 304-7) Felsefî kelâmın ıstılahlarının kesîf sûrette kullanıldığı bu şiirde, sanatkârâne üslup ve edâ kendisini hissettirmektedir. Tevhîde, tenzîhî karakteristik hâkimdir.

Ahmed-i Dâî'nin bir diğer mesnevîsi, Nâsır-ı Tûsî'nin *Camâsbnâme*'sinin ilaveli bir tercümesidir.[363] 73 beyitlik bu mesnevînin, tipik bir Camâsbnâme hikâyesi olmadığı dikkatleri çekmektedir. Dâî'nin son mesnevîsi ise, *Vasiyyet-i Nûşirevân* ismiyle anılan pendnâmesidir.[364] Her iki mesnevî de mukaddime manzûmelerini havi değildir.

Uzun süre Ahmed-i Dâ'î'ye atfedilen *Tercüme-i Tefsîr-i Ebulleys es-Semerkandî*'nin, II. Murâd devri âlimlerinden Musâ İznikî'ye ait olduğu yakın zamanlarda tebeyyün etmiştir.[365] Mezkûr tefsîr tercümesi literatürde, *Enfesü'l-Cevâhir* ismiyle bilinmektedir. Tarihi bilinmeyen bu eser, Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'in arzusu üzerine yazılmıştır. İznikî'nin *Enfesü'l-Cevâhir*'inin girişinde, 234 beyitlik manzûm mukaddime yer almaktadır.[366] Bu manzûm mukaddime iki akademik çalışmanını mevzûu olmuştur.[367] İznikî mukaddimesine, 30 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 129-31, 40-2) Sıfât ve ef'âl unsurundan mürekkep tevhîdi, Kur'ân-ı Kerîm'in vasfında söylenen beyitler takip eder.

Biyografisine dair çok az şey bildiğimiz *İbtidâ-nâme* mütercimi **Muhyî**, Amil Çelebioğlu'ya göre Eflâkî Dede'nin *Menâkıbulârifîn*'inde Ulu Ârif Çelebi'nin haleflerinden biri olarak bahsedilen kişidir.[368] Muhyî, Sultan Veled'in *İbtidâ-nâme*'sini

---

[362] Ahmed-i Dâ'î, *Çengnâme*, haz. Gönül Alpay Tekin, Harvard University, [Harvard] 1992.
[363] İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâ'î: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1952, (Tıpkı Basım) s. 147-154. Mesnevînin neşri için bkz. Kazım Köktekin, "Ahmed-i Dâî'nin Câmasbnâme Tercümesi ve Dili", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Erzurum 1999, s.27-48.
[364] Emine Yeniterzi, "*Ahmed-i Dâî'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevîsi*", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Konya 2006, s. 1-25.
[365] Abdülbaki Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine*", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s.53-101.
[366] İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâ'î: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1952, (Tıpkı Basım) s. 1-10.
[367] Mustafa Özkan, "Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukaddimesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 29, İstanbul 2000, s. 117-188; Abdurrahman Özkan, "Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya, 2002, s. 1-58.
[368] Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, Kitabevi, İstanbul 1999, s. 92.

manzum olarak Türkçeye tercüme eder.[369] 2724 beyitten müteşekkil olan tercüme mesnevînin son kısımları eksiktir. Eserin telîf tarihi bilinmemektedir.

Muhyî tercümesine, Sultan Veled'in mensûr girişini tercüme etmeksizin başlar. Ardından 39 beyitlik mukaddime manzûmesine yer verir. Bu manzûmenin, ilk iki beyti Farsça olup birincisi kendisinin ikincisi ise Sultan Veled'in İbtidânâme'sinin ilk mısraıdır. Sonraki iki beyit ise bir farkla bu beyitlerin tercümesidir. Şöyle ki mesnevînin matla beytinin ikinci mısraı iktibas edilmez iken dördüncü beytin ikinci mısraında tercüme edilmiştir. Sultan Veled eserini *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* vezniyle kaleme almış iken Muhyî tercüme ederken *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezni kullanmıştır. Bu sebeple Muhyî tercümesinde bazı ilavelerde bulunmuştur. Farsça aslında 33 beyit olan bu tevhîd manzûmesi, 36 beyit olarak tercüme edilmiştir. 39 beyitlik mukaddime manzûmesinin ilk otuz beyti kâmil bir tevhîddir. (s. 69-72) Şiirde, kelamî ve felsefî unsurların yoğunluğu dikkati çekmektedir. Mukaddime manzûmesinin ardından, asıl bölüme geçilir.

Sultan Veled, cümle mahlûkatın kendi sanatını icra ettiğini ve en mükemmelini yapmak üzere gayret sarfettiğinden bahseder. Fakat nakkâş-ı kâmil ancak Allah'tır. Çünkü onun yaratıcılıkta misli yoktur. Allah iyi ve kötü her şeyin yaratıcısıdır. Biz, nakıştan nakkâşa yol bulabiliriz. Nakış, nakkâşın muhbiridir. Şair, vahdet-i vücud telakkisi mucibince cümle eşyanın Hakk'ın mazharı olduğundan bahseder. Yani iyi ya da kötü ayrımı yapmaksızın bütün mahlûkatta, Hakk nihândır. Bu fikirlerin işlendiği, 253-262 beyitleri arası tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 92-3) Bu kısımlar,tercümedir.

Muhyî, "*mâ remeyte iz remeyte*" ayetinin tefsirini verirken, velîlerin Allah'a yakınlığı bahsine intikâl eder. Bu bölümün 1775-86 beyitleri arasında, Allah'ın kendi lisanından peygamberine hitaben söylediği tevhîdi de yer almaktadır. (s. 219-20) Vahdet-i vücûd telâkkisinin hâkim olduğu bu tevhîd, genişletilmiş bir tercümedir.

Yaşadığı dönem hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamayan **Garîb**, *Yûsuf u Züleyhâ* adlı mesnevîsiyle Türk edebiyatı tarihinde yerini almıştır.[370] Dil özellikleri ve üslûbu göz önünde bulundurularak eski Anadolu Türkçesi devrinin mahsûlü olduğu

[369] Metin Aydoğdu, *Muhyî'nin Manzum İbtidâ-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.
[370] Burcu Karakaya, *Garîb'in Yûsuf u Züleyhâ'sı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2012. Bu mesnevînin baş tarafı noksan bir nüshasının neşri için bkz. Ali Cin, *İbn-i Abbas'tan Rivayet Edilen Yusuf ve Züleyha Hikayesi (Giriş-Metin-Dizin)*, Akdeniz Üniversitesi Yay., Antalya 2012.

düşünülmektedir. Bu eser, klâsik muhtevâ ve edâya sahip bir mesnevî olmaktan ziyâde destân hüviyetindedir. On kadar nüshası bulunan bu mesnevî, ilâvelerle 4402 beyte kadar ulaşmaktadır. Garîb, 14 beyitlik bir kasîde ile eserine başlar. "Allâh" redifli bu kasîdenin ilk üç beyti tahmîd, sonrasındaki iki beyti tevhîddir. (s. 243-4) Bâkîsi dua ve na'ttır. Mesnevî, münâcât ile devam eder ve ardından tahkiyeye başlanır.

B. ÇAĞATAY, AZERBAYCAN VE MEMLÛKLU SAHASI (XIV.-XVI. Asırlar)

Moğol istilasından takrîbi bir asır sonrasında, İslam dünyası farklı devlet teşekküllerinin hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Cengiz Han'ın çocukları, dörde bölünmüş olan büyük devletlerinin kendilerine ait kısımlarında hükümrânlıklarını sürdürse de zamanla bu yapılar zaafa uğramaya başladı. Farsçanın hâkim dil olduğu topraklarda hükümrân olan İlhanlılar, bu kültür dairesinin içinde varlıklarını erittiler. Kırım, Deşt-i Kıpçak ve Kazan bölgesinin uçsuz bucaksız bölgelerinde hâkimiyet kuran Altınorda devleti, Timur'un bu coğrafyayı istilasına kadar mevcûdiyetini muhafaza edebildi. Maveraünnehir ve Türkistan bölgesinde hüküm süren Çağatayîler ise Timur'un zuhuru ile birlikte farklı bir yapıya büründüler.

XIV. asrın ilk çeyreğinde; İran, Irak ve Azerbaycan mıntıkasında hüküm süren İlhanlılar ile Mısır ve Suriye topraklarına hâkim olan Memlûklar İslam dünyasının merkezî iki devleti konumunda idi. Memlukluler ile siyâsî ve akrabalık bağları kuvvetli olan Altınorda devleti ise İslamlaşma sürecini devam ettiren Türk-Moğol kavmî unsurlarına hükmetmekte idi. Bunun dışında kalan Rum, Horasan, Mâveraünnehir gibi bölgeler ise bu devletlerle tebaiyet bağını devam ettirmekte ve küçük mahallî hanedan ve emirlerin kontrolü altında bulunmakta idi. Bu asrın ortalarında İlhanlıların merkezî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, İran ve Azerbaycan topraklarında birçok küçük siyâsî teşekküller ortaya çıkmaya başladı. Timur'un bu bölgelere sefer düzenleyeceği tarihe kadar bu yapı muhafaza edildi. Bu asrın sonlarına doğru ise Batı Anadolu beylikleri üzerinde hâkimiyet kuran ve Rumeli topraklarında hızla ilerleyen Osmanlı Devleti, müstakillen büyük bir devlet olmanın eşiğine gelmiştir.

Mâveraünnehir'den zuhûr eden Timur evvelâ Altınorda Devleti'ne karşı büyük bir mücadeleye girerek bu yapıyı, kuzeye doğru harekete mecbur bıraktı. Sonrasında ise İlhanlı devletinin bâkiyesi kabul edilen mahallî hanedanları birer birer ortadan

kaldırarak merkezî otoritesini sağlamlaştırdı. Anadolu ve Suriye topraklarına yönelen Timur, Türkmen unsurunu kendi tebaası haline getirdikten sonra Memluk Devleti ile karşı karşıya geldi. Ve nihayet Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devletini kadîm beylik toprakları ve Rumeli'ye sıkıştırarak uzun yıllar sürecek saltanat çekişmelerine mecbur bıraktı.

Timur Gürekan'ın otuz yıl boyunca devam eden seferleri, İslam dünyasındaki taşları yerinden oynatmış ve tarihî seyrin şekillenmesinde büyük bir rol deruhde etmiştir. Timur'un vefatından sonra halefleri bu merkezî yapının muhafazası için çok büyük emekler sarfetse de bunda muvaffak olamadılar. Azerbaycan, Irak ve şarkî Rum'da Türkmenler arasında ortaya çıkan istiklal mücadeleleri giderek hızlandı. Yıldırım Bayezid'in çocukları arasındaki saltanat kavgası Çelebi Mehmed lehine neticelenerek Osmanlı Devleti'nde siyasî istikrar tekrar sağlandı. Timur'un torunu Şahruh'un vefatından sonra ise devletin hâkimiyet sahası Horasan, Harezm ve Mâveraünnehir sıkışıp kaldı.

Moğol istilası sonrasında, Türklerin kültürel ve edebî hayatı Altınorda ve Memluk devletlerinin hâkimiyet sahalarında temerküz etmekte idi. Bunun hâricinde Anadolu ve Türkistan bölgelerinde edebî hayat devam etmekle beraber, merkez olmak vasfını hâiz değiller idi. Osmanlı Beyliği tedrîcî olarak müstakil bir devlet hüviyetine girmeye başlayınca, hâkimiyet dâiresine aldığı beyliklerdeki edebî hayatı da kendi merkezlerine taşıdı. Germiyanoğlu ve Aydınoğlu gibi kültürel havzası geniş olan beyliklerin şuarâ ve ulemâsı, Osmanlı emir ve sultanlarının etrafında toplanmaya başladı

Timur sonrası Anadolu, Türkmen beylerinin hâkimiyet mücadelesine sahne olur. Timur'un yanında yer alan Kara Yülük Osman Bey ile Timur'a boyun eğmeyerek Yıldırım Bâyezîd'e sığınan Kara Yusuf'un çocukları arasında yaklaşık yarım asra varan büyük bir iktidâr kavgası başlar. Sivas hudutlarından başlayarak Azerbaycan'a, Trabzon'dan Irak kıtasına kadar bu geniş coğrafyada devam eden iktidar mücadelesi Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'ın Cihânşâh'ı ortadan kaldırmasıyla nihâyete erer. Diyarbakır'dan Azerbaycan'a, Fars cvilâyetinden Irak içlerine kadar geniş bir bölgede hâkim olan Türkmenler, kavmî anʿanelerine bağlı kalarak şifâhî edebiyatlarını devam ettirmiştir. Bu bölgelerdeki şehir merkezlerinde Farsçanın hâkim lisân olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bununla birlikte Anadolu beyliklerinde olduğu gibi,

Türkçenin klâsik şiir geleneğinde istimâli de giderek yaygınlaşmaya başlar. XV.asrın ikinci yarısından sonra, Akkoyunlu ve Karakoyunlu sultan, mirza ve emirlerinin Türkçe eserlere büyük bir alâka besledikleri yakînen müşâhede edilmektedir. Gerek Uzun Hasan'ın gerekse Yakub Bey'in Tebriz'de teşekkül ettiği kültür muhiti, Türk edebiyatına çok büyük eserleri miras bırakmıştır. Memlûklu kültür muhitinde de klâsik şiir vâdisinde telîf edilen eserlerin ekserinin XV.asrın sonlarına doğru artmaya başladığı müşâhede edilmektedir.

1. Çağatay Sahası

Timur, hâkimiyeti altına aldığı bölgelerdeki ulemâya büyük bir itibâr göstererek onları pâyitahtı Semerkand'a götürmeyi bir siyaset haline getirmiştir. Seyyid Şerif Cürcânî ve Taftazânî gibi iki büyük İslâm âlimine verdiği değer, Timur'un bu hususta ki tavrının en müşahhas nümûnesidir. Büyük emîrin âlim ve sanatkârlara gösterdiği alâkadan, devrin şairlerinin de aynı nispette yararlandığı söylemek pek de mümkün değildir. Gücü ve hâkimiyet sahasının genişliğine rağmen Timur'a takdîm edilmiş mesnevî ve kasîdelerin sayısı oldukça azdır. Bu eserlerinde tamamına yakını ise Farsça ile kaleme alınmıştır.

Fakat Timur'un çocukları, Farsça ve Türkçe şiir söyleyen bir çok şairi maiyetinde bulundurmaya gayret gösterir. Timur dönemine kadar, Altınorda havzası dışında Moğol hâkimiyet sahasında Türkçe şiir söyleyen isimlerden şimdilik haberdar değiliz. Timur'un vefatının akabinde, kısa süreli bir fetret devresinin ardından Şahruh ve Timur'un diğer halefleri hâkim oldukları şehirlerde sanatkâr ve şairlere kapılarını açmış ve hâmilik geleneğini sürdürmüşler. Ali Şîr Nevâyî'nin tezkiresinde yer verdiği Türkçe şiir söyleyen şairlerin çoğunluğunun Harezm ve Altınorda havzasından gelmesi ise tesadüf değildir. Bilhassa Hârezm bölgesini hâkimiyeti altında tutan Timur'un torunu Baysungur'un siyasi istikrar ve eski kuvvetini kaybeden Altınorda havzası şairlerine kol kanat gerdiği görülmektedir.

Janos Eckmann tarafından Şahrûh zamanında yaşadığı ifade edilen ve Nevâyi'nin *Mecâlisü'ş-Şu'ârâ*'sında varlığından bahsetmediği **Ahmedî**, Çağatay edebiyatının kurucu isimleri arasında gösterilmektedir. Telli sazlar arasında geçen

münâzarayı manzûm olarak hikâye ettiği, 130 beyitlik bir mesnevîsi vardır.[371] Ahmedî bu küçük mesnevîsine, mensûr bir mukaddime ile başlar. Ahmedî bu dibâcede tevhîd, münâcât ve na'ta yer verir. Sebeb-i telif kısmı ise manzum olarak telif edilmiştir. Türkçe'nin önemli yadigârlarından olan bu eserde manzûm tevhîd bulunmamaktadır.

Nevâyî'nin kadîm şairler arasında zikrettiği **Lutfî**, Çağatay edebiyatının müessis isimlerindendir. 1366 yılında Herat'ta doğan şair, yine aynı şehirde 1465 senesinde vefat eder. Nevâyî'nin gençlik yıllarında görüştüğü Lutfî, şiirlerinde Türkçe ve Farsçayı aynı kudrette kullanmıştır.[372] Müstakil bir divanının yanı sıra *Gül ü Nevrûz* adlı bir mesnevînin sahibidir.

Lutfî, Muzafferîler zamanında Celâleddîn-i Tabîb tarafından 734 yılında kaleme alınan *Gül ü Nevrûz* mesnevîsini, İskender Mirza'nın arzusu üzerine Türçeye tercüme etmiştir. 814/1411 yılında tamamlanan bu tercüme mesnevî, 1228 beyitten müteşekkildir.[373] Şair eserine 15 beyitten müteşşekil bir tevhîd ile başlar. (s. 1-2) Hakk'ın bilinmeyi istemesi üzerine varlıkları yaratması fikri etrafında şekillen bu manzûme, müteâl varlık vurgusu ile nihâyete erer. Lutfî'nin diğer mukaddime manzûmeleri gibi tevhîdi de Celâl-i Tabîbden tercüme edilmemiştir.[374] Lutfî'nin ekserini gazellerin oluşturduğu bir de divanı vardır.[375] Divanında yer alan ilk gazel, yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 3) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, sıfat ve esmâ üzerine kurulmuştur. Şair peygamberin *lâ uhsî senâ* hadisine atıfla şiirini tamamlar.

Timur'un torunu Baysungur Bahadur Han'ın mâiyetinde bulunup büyük bir itibâra mazhar **Yusuf Emîrî**, döneminin Türkçe ve Farsça şiirleriyle bilinen şâirlerindendir. Emîrî, hâmisi Baysungur'un arzusu üzerine, 833/1429-30 yılında *Deh-nâme* adlı mesnevîsini kaleme alır. [376] 906 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, Çağatay lehçesinin kâmil bir nümûnesi olarak edebiyat tarihlerinde yerini almıştır. Âşık

[371] Kemal Eraslan, "Ahmedî: Münâzara (Telli sazlar Atışması)", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 24, İstanbul 1986, s.129-204.
[372] Alî-Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş-ve Metin)*, haz. Kemal Eraslan, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 67.
[373] Leman Dinçer, *Lütfî: Kitâb-ı Gül ü Nevrûz (Tenkidli Metin-Nüsha Farkları)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.
[374] Celâl et-Tabîb, *Gul u Nevrûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3857, vr. 498b-511a.
[375] Günay Karaağaç (haz.), *Lutfî Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil kurumu Yay., Ankara 1997.
[376] Reşit Rahmeti Arat, "Bir Yazı Nümûnesi Münâsebeti İle", *60. Doğum Yılı Münâsebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, İstanbul 1953, s. 17-29. Mesnevînin tamamının neşri için bkz. Ümran Somer, *Yusuf Emîrî: Deh-nâme (Metin-Gramer Hususiyetleri)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi İstanbul 1969. Bu eserin muahhar neşri için bkz. Yusuf Emirî, *Dehname (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Kazım Köktekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2013.

ile maşûk arasındaki mektuplaşmalar ve karşılıklı söylenen gazellerle kurulan bu eser, dehname türünün ilk örnekleri arasında zikredilmektedir.

Emirî mesnevîsine, 23 beyitten müteşekkil bir tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 26-7, 1-3, 39-41) Bu tevhîd metni, Topkapı Kütüphanesi'ndeki Uygur harfleriyle mahdut metinlerin bulunduğu mecmuada da yer almaktadır. Renkli tasvîrlerle müzeyyen bu şiir, Emirî'nin şairlik kudretine de işâret etmektedir. Tevhîdde, ef'âl unsurunun kesîfliği hissedilmektedir. Yusuf Emîrî'nin bir diğer eseri, yine Baysungur'un isteği üzerine telif edilen *Beng ü Çağır* adlı münâzarasıdır.[377] Şarab ile afyonun diyalogu üzerine kurulan bu eser, manzum-mensûr olarak yazılmıştır. Şair bu eserine kısa bir mensur tevhîd ile başlamaktadır. Eserde manzum tevhîd bulunmamaktadır.

Emîrî'nin Farsça olarak tanzîm ve tertip ettiği bir divanı bulunmaktadır. Türkçe divanının varlığından şimdilik haberdâr değiliz. Bununla beraber Yusuf Emîrî'ye ait gösterilen bir divanın, Türkiye'de iki farklı neşri bulunmaktadır.[378] Fakat divanı neşredilen şair, Yusuf Emîrî değil XIX. asırda yaşayan Han şâiri Emirî'dir.[379] Yusuf Emirî'nin Farsça divanının ibtidâsında, 23 beyitlik bir tevhîd kasîdesi bulunmaktadır.[380]

Çağatay sahasında kaleme alınan dehnâmelerden bir diğeri de **Seyyîd Ahmed Mirza**'ya aittir. Timur'un torunu, Mîrânşâh'ın oğlu olan Ahmed Mirza, 839/1435-6 yılında kaleme aldığı *Ta'aşşuk-nâme*'si ile bu geleneğin takipçisi olmuştur.[381] Kaynaklarda Farsça divanı olduğu zikredilen bu şairin *Letâfetnâme* adıyla anılan bir mesnevîsinin bulunduğu da belirtilmektedir. Fakat *Letâfetnâme* ile *Ta'aşşuk-nâme*'nin aynı eserler olduğu tahmin edilmektedir. 320 beyittten müteşekkil olan mesnevî, türünün diğer örneklerinde olduğu gibi gazel ve mektuplardan oluşmaktadır. Seyyid Ahmed mesnevîsine 9 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 49)

---

[377] Gönül Alpay, "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1972*, Ankara 1972, s. 103-25.

[378] Yıldız Kocasavaş (haz.), *Yusuf Emîrî Divanı: Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003. Bu dîvânın bir diğer neşri için bkz. Kazım Köktekin (haz.), *Yusuf Emirî Divanı: Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yay., Erzurum 2007.

[379] Bu hususla ilgili olarak bkz. Üzeyir Aslan, "Han Şair Emiri'nin Musammatları" *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 8, S.1, 2011, s. 42-51.

[380] Mevlânâ Emirî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphânesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3883, 69 vr.

[381] Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşşuknâme: (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Kazım Köktekin, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2000.

Şahruh ve oğlu Ulug Bey devrini idrâk eden **Atâyî**, Yesevî soyundan gelen İsmâil Ata'nın oğludur. Söylediği gazellerle devrin muteber şairleri arasında yer alan Atayî, Abdüllatif Han'ın sarayında da itibar bulmuştur. 260 gazelden oluşan divanı günümüze ulaşmış olup bunlar arasında, on bir beyitten müteşekkil bir tevhîd de vardır.[382] (s. 127-30) Sevgili ve Allah tasavvurunun iç içe geçtiği bu şiir, Çağatay şairlerinin tevhîd üslûbuna sahiptir. "Eylegen" redifli tevhîd, âşıkâne mazmunlarla örülü olup efʿâl-i ilâhiye unsuru etrafında şekillenmiştir.

Klâsik Çağatay edebiyatının ilk mümessilleri arasında yer alan **Sekkâkî**, Ulug Bey devri şairleri arasında zikredilmektedir. Bilhassa kasîdeleriyle dikkat çeken bu büyük şair, halefleri nezdinde mübeccel tutulmuştur. Vasat hacimde divanı günümüze ulaşmıştır.[383] Divanda başlık yer almadığı hâlde Kemal Eraslan tarafından münâcât olarak isimlendirilen kasîde, kâmil bir tevhîddir. (s. 90-94) Vahdet-i vücud telâkkisinden beslendiği âşikâr olan tevhîd, 22 beyitten ibârettir. Cümle mahlûkatın Hakk'a âşık olduğu ve gökyüzündeki bütün varlıkların onun aşkıyla hareket ettiği dile getirilen bu tevhîd kasîdesi, hitap tarîkiyle söylenmiştir. Tevhîdin son altı beyti dua ve şefîiyye muhtevâsına sahiptir.

Hüviyeti hakkında bilgi sahibi olmadığımız **Hocendî**, XV. asır Çağatay sahası şairlerindendir. Şairin bilinen tek eseri, *Letâfet-nâme*'sidir.[384] Dehnâme zemîninde vücûda getirilen bu mesnevî, Mahmûd Tarhan'a sunulmuştur. A. J. E. Bodrogligeti'ye göre Tarhan, 1429 yılında vefat eden Hârezm hâkimi Küçük Muhammed'in oğludur. Buradan hareketle, Hocendî'nin bu asrın ilk yarısını idrâk ettiğini söyleyebiliriz. Hârezmî'nin *Muhabbet-nâme*'sine nazîre olarak kaleme alınan *Letâfet-nâme,* 343 beyitten müteşekkildir. Hocendî mesnevîsine 22 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (vr. 1b-2a) Allah'ın kudret âsarının tavsîf edildiği şiir, kâmilen efʿâl tevhîdidir. Peygamberler tarihine telmîhlerin yer aldığı manzûme, dua ile tamamlanır. Mukaddime manzûmeleri, naʿt ile devam eder.

Şahruh devrinin isimleri arasında zikredilen **Hâfız-ı Hârezmî**, Türkçe ve Farsça şiirleriyle döneminin velût şairleri arasında yer almaktadır.[385] Oldukça hacimli divanı günümüze ulaşan Hâfız, gazel haricindeki şiirleriyle de dikkati çekmektedir. Ekserini

[382] Kemal Eraslan, "Çağatay Şairi Atayî'nin Gazelleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1987*, Ankara 1992, s.113-164,
[383] Kemal Eraslan, *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.
[384] Hocendî, *Letâfet-nâme*, Ali Emirî Kütüphânesi, nu: 1221, 16 vr.
[385] Recep Toparlı, *Hârezmli Hâfız'ın Divanı: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, TDK yay., Ankara 1998

aşıkâne gazellerin oluşturduğu divanda sûfiyâne neşve ve edâ ile söylenmiş şiirlere de tesâdüf edilmektedir.

Hâfız'ın divanının ilk kasîdesi, 35 beyitlik bir tevhîddir. (s. 61-3) Vahdet telâkkisinin izlerinin görüldüğü manzûmede, tasvîrlerin kesîfliği dikkati çekmektedir. Şâir, insanın Allâh'ın zâtını tefekkür etmesinin hoşluğundan bahseder fakat onun zatını bilmenin muhâl olduğunu ilâve eder:

Fikr kılmaklıg anıng zâtında hoş turur velî
Fikr birle zâtını bilmek irür emr-i muhâl

Hâfız-ı Hârezmî'nin divanında yer alan ikinci tevhîd dokuzar beyitlik dokuz bentten müteşikkil bir tercîʿ-benddir. (s. 97-103) Terciʿ-hânesi "Kim irür 'aşk tâlib ü matlûb / 'Alem içre muhibb ü hem mahbûb" olan bu şiirin her bendinde Hâfız'ın mahlası yer almaktadır. Bendlerin birleşmesinde ziyade, gazellerin bir terciʿhâne ile bağlandığı görülmektedir. Bu tevhîd, eda ve muhtevâ olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Sevgili ve Allâh'ın iç içe geçtiği bu tip tevhîdlerde, kelâmî Allah tasavvurundan oldukça uzaklaşılmaktadır. Tercîʿ-bendlerin karakteristiği olan, esas fikrin terciʿhânede bulunması ve bütün bendlerin bu ana fikre ulaşmaları itibariyle bir bütünlük sağlanmaktadır. Bu tevhîdin yedinci bendinde, "*leyse fi'd-dârî gayruhu deyyâr*" kelâm-ı kibârı yer almaktadır. Mezkûr söz, bu türden tevhîdlerin "maya"sı hükmündedir.

Divanda bu manzûmeye muvâziʿ iki tercîʿ-bend daha vardır. Aynı yapı hususiyetlerini taşıyan bu manzûmelerin ilki "Kim ol mahbûb u matlûb-ı cihândur / Kamu 'âlem teninde cân-ı cândur", diğeri ise "Kim irür 'aşk maksad u maksûd / Tapdı andın vücûd her mevcûd" tercihanelerine sahiptir. (s. 103-117) İlk tevhîd ile bu iki tercibend birbirine eda ve muhtevâ itibariyle benzerlik göstermektedir. Fakat burada vasfı zikredilen sevgilinin Allâh olduğunu söylemek imkân dâhilinde değildir. Âlemi harekete geçiren ve cümle mevcûdâtı mutlak varlık etrafında seyrân ettiren bir aşk tasavvurunu, bu iki tercibendde göremiyoruz.

Revnaku'l-İslâm adlı mesnevîsiyle Türkmenler arasında hayli rağbet bulan **Vefâyî**'nin kimliği hakkında kaynakların verdiği malumât katiyet arz etmemektedir.[386] *Mecâlisü'n-Nefais*'te Vefâî mahlaslı üç şairden bahsedilmektedir. Bu üç şâir arasında,

[386] Vefâyî, *Revnaku'l-İslâm*, haz. Abid Nazar Mahdum, Çile Yay., İstanbul 2010.

Revnaku'l-İslâm mesnevîsinin sahibi olabilecek karîneye tesâdüf edilmemektedir. Yine bu eser, *Mu'înü'l-Mürîd* müellifi Şeref Hâce'ye atfedilmektedir ki kronoloji itibariyle bunun kabûlüne imkân yoktur. Hüviyeti hakkında kat'î bilgilere ulaşamadığımız Vefâî'nin 869/1464-5 yılında kaleme aldığı bu eser, Türkmenistan topraklarında 1905 yılında dahi mekteplerde okutulan kitaplar arasında yer almaktadır. 1125 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî; mukadiddeme, otuz bâb ve hatime kısımlarından mürekkeptir. *Revnaku'l-İslâm*'ın ilk üç bâbı sırasıyla tevhîd, îmân ve şerâit-i İslâma tahsîs edilmiştir.

Vefâyî mesnevîsine 130 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 56 beyti tevhîddir. (s. 80-85) Sonrasındaki dört beyit, 85. beyte kadar devam edecek olan na'ta hazırlık mâhiyetindedir. Manzûmenin bâkisi ise sebeb-i telîftir. Vefâyî, Hakk'ı birlemek ve Sâni'in sun'unu söylemek gayesiyle tevhîde başlar. Kısa bir zat tevhîdini, "kimler-" tekrarıyla başlayan efal beyitleri takip eder. Eserin gâyesine ma'tûf olarak kârilerinin zihinlerinde oluşabilecek suallere cevap verme, manzûmenin seyrini belirler. Bilhassa, Allah'ın "irade" ve "kudret" sıfatlarını anlatmak için şair meseleyi müşahhaslaştırmakta ve "müeâl varlık"ı bir bey ya da sultan hüviyetinde sunmaktadır. Aynı şekilde Hakk'ın rızık bahşetmesinin "cedelsiz" olduğunu söylemesi de bu kabildendir.

Mesnevînin ilk babı, kâmil bir tevhîd manzûmesidir. (s. 94-7) Şair muhtasar bir şekilde Allah'ın tevhîdinden haber vermek arzusunda olduğunu belirtir. Allah'ın altı cihetten hâlî olduğu; cisim ve cevher olmadığı; ona hiçbir suretle zaman, mekân ve harekette yer tayin edilemeyeceği; lemyelid ve lem yûled; eşi ve benzerinin olmadığı üzerinde durulur. Devamında, *İhlâs* sûresinde tamamıyla Hakk'ın tevhîdinin bulunduğuna işaret eder. "O kadîm varlık, görünmeyen içinde zâhirdir fakat biz bundan bihaberiz. Bîgânelerin gözüne görünmeyecek kadar gizli fakat âşinâlar için her nazarda aşîkârdır" ifadeleri daha ziyâde vahdet-i vücûd fikrine sâlik olanların dile getirdiği bir hususdur. Fakat meseleyi sadece tasavvufi cihetten ele almak mümkün görünmemektedir. Bu beyitte, bizatihi Hak Teâlânın varlığının müşâhede manasında değil, onun âsârının izlerini görmek şeklinde değerlendirmek daha doğru olur. Şair bu tevhîd manzûmesinde sadece sıfatlar üzerinde durmuştur. Matürîdî akayîdine ittibâ ile zâtî sıfatlar arasında "tekvîn" de zikredilmiştir.

Aslen Hârezmli olan **Haydar Tilbe**, XV. asır şairlerindendir. Timur'un torunu İskender Mirzâ'ya sunduğu, manzum *Mahzenü'l-Esrâr* tercümesi ile Nizâmî mütercim ve muakkipleri arasında yerini alan şairlerdendir.[387] Mir Haydâr, Nizâmî'nin mesnevîsini muhtasaran tercüme etmiştir. 619 beyitten müteşekkil bu mesnevînin, telîf tarihi belli değildir. Şâir mesnevîsine, 14 beyitlik mukadime manzûmesi ile başlar. İlk altı beyti besmele ve şerhi olan bu manzûmenin bâkisi tevhîddir. (s. 47-8)

Hayatı hakkında kaynakların sessiz kaldığı **Gedâî**'nin, Şahrûh'un torunu Abdülkâdir Bâbür (1422-57) için yazdığı kasîdesinden hareketle XV. asrın ilk yarısını idrâk ettiği tahmin edilmektedir. Nevâyî'nin üstâd şâirler arasında zikrettiği Gedâî'nin divânı, tek nüsha olarak günümüze ulaşmıştır.[388] Ekeseriyetini gazellerin oluşturduğu divanın ilk şiiri, yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 13)

Hüseyin Baykara devrini idrâk eden **Hamîdî**, hüviyeti henüz sarâhat kazanmamış şairlerdendir. Özbek şâiri Fitret'in Dur Big olduğunu iddia ettiği bu şâir için Hâlide Dolu, şimdilik Hamîdî'yi kabul etmenin daha doğru olacağını söyler. Hâmidî 874/1469 yılında, Belh şehrininin muhasarası sırasında kaleme aldığı *Yûsuf u Züleyhâ* adlı mesnevîsini Hüseyn-i Baykara'ya sunmuştur.[389] 2441 beyitten müteşekkil bu mesnevînin, Farsça mensûr bir risalenin manzum tercümesi olduğunu Hamîdî sebeb-i telif bölümünde ifade etmektedir. Hamîdî mesnevîsine, 12 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk yedi beyti tevhîd olan bu manzûme, mesnevînin mevzuuna mutâbık olarak aşkın lutf-i ilâhî olduğu bahsi ile tamamlanır. (s. X, 53-4) Tevhîdin esâsını esmâ ve sıfatlar oluşturmaktadır.

Hayatı hakkında hiç bir kayda tesâdüf etmediğimiz **Abdürrezzâk Bahşı**, Fâtih Sultan Mehmed ve oğlu II. Bâyezîd'in sarayında Türkistan kıtasına gönderilen mektupların kâtibi olarak görev yapmıştır. Şark Türklerine ait önemli edebî eserlerin istinsâhını da yapan Bahşı'nın az sayıda manzûmesi de günümüze intikâl etmiştir.[390] Bu manzûmeler arasında tevhîd türünde kaleme alınmış şiir yoktur.

---

[387] Haydar Tilbe, *Mahzenü'l-Esrâr(Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Avni Gözütok, Fenomen Yay., Erzurum 2008.
[388] Janos Eckmann (haz.), *The Dîvân of Gadâ'î*, Indiana University, Bloomington 1971.
[389] Halide Dolu, "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 5 (31 Aralık 1953), İstanbul 1954, s. 50-8. Mesnevînin neşri için bkz. Şeyma Türk, *Hamîdî-i Belhî'nin Yusuf u Züleyha Adlı Tercümesi ve Tahlili*, Fatih Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
[390] Ayşe Gül Sertkaya, *Şeyh-zâde Abdürrezzâk Bahşı: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

1441 yılında, Herat'ta dünyaya gelen **Alî Şîr Nevâyî,** ismi bir dil ile aynîleştirelecek ender şairlerdendir. Uygur menşeli Gıyaseddin Kiçkine'nin oğlu olan Nevâyî, Timurlu bürokrasisinin merkezinde doğup yetişmiştir. Çocukluk devrini Hüseyin Baykara ile idrâk eden bu büyük şâir, hayatının sonuna kadar bu dostluk dâiresinden ayrılmayacaktır. Aynı dönemin büyük sûfî şairi Câmî'nin tesirini derinden hisseden Nevâyî, dîvan ve mesnevîleriyle onun çizgisinin muakkiplerinden olacaktır. Türkçe şiirlerinde Nevâî mahlasını kullanan şair, Farsça'da ise Fenâyî'yi tercih etmiştir.

Çocukluk evânından itibaren şiirle iştigâl eden Nevâyî, 1491-1498 yılları arasında *Hazâyinü'l-Me'ânî* adı altında dört divanını bir araya getirmiştir. Hayatının farklı dönemlerinde yazdığı, ekseriyetini gazellerin oluşturduğu divanlarını küçüklük (7-20 yaş), gençlik (20-35 yaş), olgunluk (35-45 yaş) ve ihtiyarlık (45-60) şeklinde tasnif etmiştir. Nevâyî'nin divanları hâricinde, Nizâmi'nin mesnevîlerine söylediği nazirelerden müteşekkil hamsesi de vardır. Bu mesnevîlerinin hâricinde, Ferîdüddîn-i Attâr'ın Mantıku't-Tâyr'ını da tercüme etmiştir. Ayrıca, Peygamber Efendimizin kırk hadis ve Hz. Alî'nin sözlerini de manzum olarak tercüme etmiştir.

Nevâyî'nin ilk divanı, *Garâ'ibü's-Sıgâr*'dır.[391] "Hutbe-i Devâvîn" başlığını taşıyan dibâcesi bütün divanların mukaddimesi hükmündedir aynı zamanda. Nevâyî, divanındaki nazım şekilleri ve bunların nasıl tertip edildiğiyle alâkalı oldukça sarîh ve teferruatlı bilgiler verir:

> "Yana bu kim her harf gazeliyyâtının evvel bitilgen gazel bile özge gazeller arasıda üslûb haysiyetidin tefâvüt ri'âyet kılmay dururlar. Mukarrer durur kim her emrde her lahza Hak subhanehu te te'âla hamdıdın yâ Resûl 'aleyhisselâm na'tidin yâ bu ikki işke delâlet kılur dik bir emrdin gâfil bolmamaglıg evlâ durur. Eger her lahza bu sa'âdet müyesser bolmasa her müte'ayyin iftitâhında hod ni nev' tegâfül ve tekâsül revâ körülgey. (…) her harf gazeliyyâtınıng evvelgı gazelini yâ Tingri ta'âlî Hamdi bile muvaşşah yâ resûl 'aleyhisselâm na'ti bile [18] münekkah yâ bir mev'ize bile kim bu ikki işdin birige dâll bolgay muvazzah kılındı." (s. 18-9)

Kendi ifâdeleriyle zâhir olduğu üzere şâir, divanındaki her harfin ilk gazelini tevhîd/tahmîd, na't ya da hikemî bir manzûme olarak kaleme almak gayretini izhâr etmiştir. Nevâyî'nin *Garâ'ibü's-Sıgâr*'ındaki ilk tevhîdi, dibâcede yer alan bir rübâîdir. (s. 3) Müteâl varlığı tesbîh eden Arapça bir mısra ile başlayan bu şiir, vahdet neşvesi taşımaktadır. Şâir ilk gazeli, ilâhiyât vadisinde söylemiştir. *Hazret-i Bârî Ta'âlânıng hamd u senâyide* başlığını taşıyan ikinci gazel ise kâmil bir vahdet-i vücût tevhîdidir. (s.

[391] Ali Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgâr*, haz. Günay Kut, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2003.

27-8) 11 beyitlik bu gazel, tanrının cemâl vasfı etrafında şekillenmiştir. "Elif" harfinde söylenmiş, dokuzar beyitten müteşekkil iki tevhîd daha vardır. Bunların ilki, ef'al tevhîdi olup yaratıcı rabbin evsâfı dile getirilmiştir. (s. 28-9) Diğerinde ise müteâl varlık övgüsü hâkimdir. (s. 29-30)

Divanın beşinci tevhîdi, *rı* harfinin ilk gazelidir. (s. 123) Yedi beyitten ibâret bu tevhîd hitap tarîki ile söylenmiştir. Bu şiirde, aklî tefekkür ile Hakk'ı idrâk yolunda kanat çırpılamayacağı fikri dile getirilmiştir. Bu manzûme ile aynı edâ ve muhtevâya sahip *şın* harfinin ilk gazeli de dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 202-3) İsbât-ı vâcib vâdisinde söylenen *gayın* harfinin ilk şiiri ise yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 239) Son olarak "yâ" harfinin ilk gazeli de isbât-ı vâcib hüviyeti taşıyan yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 436)

*Garâ'ibü's-Sıgâr'*da farklı nazım şekilleriyle teşikîl edilmiş üç tevhîd vardır. Bunlardan ilki sergüzeştnâme hüviyetine sâhip bir mesnevînin mukaddimesinde karşımıza çıkmaktadır. Nevâyî sergüzeştnâmesine on beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 507, 1-10) Bu tevhîdde ef'âl unsurunun yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Divandaki mukatta'ât ve rübâilerin de ilk şiirleri tevhîd hususiyetine sâhiptir. İki beyitlik bir kıta olan ilk şiir, zât tevhîdidir. (s. 516) Rübâi ise dîbâcede gördüğümüz tevhîd ile müşâhebet arz etmektedir. (s. 536)

Nevâyî'nin ikinci divânı, *Nevâdirü'ş-Şebâb* ismiyle tertip edilmiştir.[392] Şâirin divanındaki ilk tevhîdi, "peydâ" redifli olup dokuz beyitten müteşekkildir. (s. 3-4) Okuyucuda, Allah'ın tevhîdi, sevgilinin vasfında söylenmiş bir gazel intibaı bırakmaktadır. Âşıkane bir edâ ile vahdet-i vücûd fikri etrafında şekillenen bu şiir, Nevâyî'nin tevhîdlerinin karakteristiğini taşımaktadır. Divanın ikinci tevhîdi, *dal* harfinin kâfiyesinde söylenen ilk şiirdir. (s. 114-5) Tevhîdin son iki beytinde münâcât vardır. Divanda yer alan üçüncü tevhîd, *rı* harfinin ilk gazelidir. (s. 132-3) Bu gazel, sûfiyâne bir edâ ile söylenmiştir. *Kâf* harfinin ilk gazeli olan tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 321) Bu şiir de klâsik tevhîdlerden söyleyiş itibariyle farklılık göstermektedir. *Lâm* harfinin ilk gazeli olan tevhîd, zât-i ilâhî unsuruna istinât etmektedir. (s. 363) Divanda yer alan son tevhîd *yâ* harfinin ilk gazeli olup vahdet-i vücûd telâkkisi merkezinde şekillenmiştir. (s. 573) Divandaki ilk beş tevhîd dokuz, sonuncusu ise yedi beyitten müteşekkildir. Nevâyî divanında, her kâfiyenin ilk

[392] Ali Şîr Nevâyî, *Nevâdirü'ş-Şebâb*, haz. Metin Karaörs, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.

gazellerinin sırasıyla tevhîd, münâcât ve na‘t şeklinde sıralanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bazen bunlardan her üçü bazen de sadece biri tercih edilmektedir. Bâirin bu divânında, ilâhiyyât nev‘ine dâhil edilebilecek bir hayli şiiri vardır.

Alî Şîr Nevâyî'nin üçüncü divanı, olgunluk şiirlerini ihtivâ eden *Bedâyi'u'l-Vasat*'tır.[393] Şâirin bu divanında iki tevhîd bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ikinci divanda olduğu gibi "peydâ" redifli dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 3-4) İkinci tevhîd ise *vâv* harfinin ilk gazelidir. (s. 371) Yedi beyitlik bu tevhîdde, sevgiliye ait mazmunlar Hakk'a teşmîl edilmiştir. Güneş-zerre ilişkisi etrafında şekillenen bu tevhîd, tamamıyla vahdet fikri merkezindedir.

Nevâyî'nin son divânı, son dönem şiirlerini ihtivâ eden *Fevâyidü'l-Kiber*'dir.[394] Bu divanın ilk manzûmesi olan dokuz beyitlik gazel, tevhîddir. (s. 5) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdde, Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîsine telmîh ile Hakk'ın hamdinde âciz olduğunu beyân edilir. *Hazret-i Bârî Te'âlânıng hamd ü senâsında* başlığını taşıyan ikinci gazel, vahdet-i vücûd neşvesi taşıyan yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 6) Bu şiirde yer yer tahmîd unsurlarına da tesâdüf edilmektedir. *Elif* harfinin üçüncü gazeli de "ara" redifli, dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 7) Şahsî tefekkürden beslenen bu şiir, şâirin sanat kudretine de işâret etmektedir. Divanın dördüncü tevhîdi, *bâ* harfinin ilk gazelidir. (s. 44) Dokuz beyitten müteşekkil bu gazel bir isbât-ı vâcib manzûmesidir. *Fevâyidü'l-Kiber*'deki son tevhîd, *mim* harfinin ilk gazelidir. (s. 382) Bu şiir de bir isbât-ı vâcib manzûmesi olup ef‘âl unsuru etrafında şekillenmiştir.

Nevâyî'nin hamsesinde yer alan ilk mesnevî, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ın nazîresi olan *Hayretü'l-Ebrâr*'dır.[395] 888/1483 yılında yazmaya başladığı eserini, iki yıl içerisinde tamamlar. Mesnevî aslına bağlı kalınarak yirmi fasıl üzerine tertip edilir. Fakat Nevâyî, konu tercihleri ve farklı manzûmelerin ilavesiyle eserini farklı bir zemîne taşımıştır. Bu yönüyle *Hayretü'l-Ebrâr* tercüme eserler sırasına kaydedilemez.

Nevâyî mesnevîsine 51 beyitlik besmele şerhi ile başlar. Besmeleyi oluşturan harflerin hangi manaları işâret ettiğini mufassalan şerheden şâir, bu manzûmeyi müteâkip tevhîde geçer. *Ol hâlık Hamdi kim mahlûkât tasviriga anıng kalem-i sun‘-ı*

[393] Alî Şîr Nevâyî, *Bedâyi'u'l-Vasat*, haz. Kaya Türkay, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002.
[394] Alî Şîr Nevâyî, *Fevâyidü'l-Kiber*, haz. Önal Kaya, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.
[395] Alî Şîr Nevâî, *Hamse: Hayretü'l-Ebrâr*, yay. Pârsâ Şemsî, Özbekistân SSR Fenler Neşriyâtı, Taşkent 1970. Bu mesnevîyle ilgili diğer bir çalışma için bkz. Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî III. Cilt: Hamse (Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî ve Mecnûn, Seb'a-i Seyyâr,Sedd-i İskenderî)* , Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1967.

çihre-güşâ-durur u masnû'ât-ı tahrîriga anıng hâme-i hikmeti cemâl-efzâ vü her köngül gonçesıga bir hüsn-i güli sarı anıng silsile-i şevkıdın vâbestelık ve her köz ahteriga bir kaş-i hilâlî sarı anıng rişte-i muhabbetidin peyvestelık ismiyle takdîm edilen tevhîd, 42 beyitten ibârettir. (s. 5-6) Mesnevîlerde bölüm başlıklarına bu kadar uzun isim verilmesi, Molla Câmî'de tesâdüf ettiğimiz bir durumdur. Nevâyî de aynı tavrı tercîh ederek, bu tarzı devam ettirmiştir. Osmanlı sahasında, Câmî-i Rûm olarak anılan Lâmi' Çelebi de aynı geleneğin takipçisi olacaktır. Bölüm başlığında tevhîd lafzı geçmese de bu şiir kâmil bir tevhîddir. Nevâyî, Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresi olan *Fâtihâ*'yı hatırlayan bir edâ ile söylemiştir tevhîdini. Müminin gönül bahçesinde Hakk'ın âsârını müşâde eden şâir Allâh'ın zâtî tevhîdine ulaşır. Tasvîr ağırlıklı bir şiirde, güneş-zerre münâsebetine yine tesâdüf edilmektedir.

Mesnevînin üçüncü bölümü, *evvelgı münâcât Hakk'ın evveliyetinde ki hıred anga sânî bilmes belki evvel ü âhir ili senâ disalar anga lâyık sânî tapılmas ve mümkinât gülşeni dagı güllarının adem-i şebistânıdın vücûd gülsitânıga kilmagının sıfatı vü kâyinât bâzârı dagı dürlarının hafâ sehâbıdın zuhûr deryâsıga tüşkanının ma'rifeti*, adını taşımaktadır. 42 beyitlik manzûme, her ne kadar münâcât olarak takdim edilse de tam manasıyla bir tevhîddir. (s. 7-8) Hakk'ın ezelî ve ebedî bir varlık olduğu merkezinde şekillenen bu tevhîdde de vahdet-i vücûd fikri hâkimdir. Manzûmenin başlığında da ifade edildiği üzere, hiç kimsenin Allâh'ı hakkıyla senâ edemeyeceği fikri dile getirilmiştir.

İkinci münâcât olarak sunulan 37 beyitlik bölüm, *ikkinçi münâcât Mahlukat zibâlarının cilve-i zuhurıda kim hâlık-ı eşya azameti dergâhıga andın sûdı yitmas ve mevcûdat ra'nalarının hâdise fütûrıda kim vâhid-i Dânâ ceberûtı bârgâhıga kimse andın ziyan-i bûdı tasavvur itmas* başlığını taşımaktadır. Bu manzûme de aynı şekilde tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 9-10) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîdde, cümle mahlûkatın Allah'ın varlığından zuhûra geldiği söylenir. Fakat mevcûdâtın yaratılması yahut yok edilmesiyle onda hiçbir artma ve eksilme olmayacağı da ilâve edilir. Manzûmenin son bölümlerinde münâcât ifadelerine tesâdüf edilmektedir.

Mesnevînin üçüncü münâcâtı da tevhîd ve münâcât muhtevâsına sahip olup *üçünçi münâcât ol ma'nide kim âlem ü âdemni vücûd kâşânesidin adem-i ferâmûş-hânesiga salmak vücud-ı mutlakdın özga vücud tutmas vü bu ma'nini vücûd ehli anıdn özga vücûdka mutlak yavutmas u ısyân zulmetida ayakdın tüşkanlarga hulâsa-i âlem*

şefâ'ati dest-gîr durur u ol Şefî' şefâ'atin kılganlarga Hâlık-ı 'âlem ü adem şefâ'at-pezîr, başlığıyla takdîm edilmiştir. 50 beyitlik bu manzûmenin ilk 19 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s. 11-2) Hakk'ın yaratıcılığı fikri merkezinde oluşan bu tevhîd, ef'âl hususiyeti taşımaktadır.

Mesnevînin dördüncü münâcâtı, Allah'ın kerem denizinin vasfında söylenmiş 38 beyitlik bir bölümdür. Bu manzûme, tamamen münâcât özelliği göstermektedir. Birinci manzûmede, Hakk'ın ezelî ve ebedîliği, mutlak varlık olduğu ve diğer mevcûdâtın onun varlığının gölgesi olduğu dile getirilmiştir. Üçüncüsünde ise Allah'ın yaratıcılık sıfatı bahis mevzuu edilmiştir. Bu manzûmede ise Tanrı'nın kerem sıfatı yani kerîm olan Allah karşısında insanın vaziyetini görmekteyiz. Kerem sahibi olan mutlak varlıktan ancak ona layık olan kerem niyaz edilmektedir ki münacatın muhtevâsını bu tazarrû oluşturmaktadır. Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ında yer alan iki münâcât da tevhîd hususiyeti taşımakta idi. Nevâyî de bu hususta, Nizâmî'ye ittibâ etmiştir.

Hayretü'l-Ebrâr'ın ilk makalesi, imân bahsi üzerinedir. 100 beyitten ibâret olan bu bölüm, bir âmentü şerhi niteliğini hâizdir. İmânın altı şartının açıklandığı bu fasılda ilk bahis tevhîddir. 21-30 beyitleri arasındaki kısım, Allâh'ın sıfatlarının anlatıldığı bölümdür ve tevhîd türüne dâhil edilebilir. (s. 60) Didaktik tarzda yazılmış bu manzûmede, Nevâyî'nin sıkça dile getirdiği vahdet fikri yine merkezdedir.

Nevâyi'nin hamsesindeki üçüncü mesnevî, *Ferhâd u Şîrîn*'dir.[396] Nevâyî bu eserini, 1484 yılında tamamlayarak devrin sultanı Hüseyin Baykara'ya sunmuştur. Şâirin bu mesnevîsinde de Molla Câmi tesiri görülmektedir. Nevâyî 21 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. Kaleme alacağı eseri için Allâh'a tazarrû ve duada bulunur şâir. Bu mukaddime manzûmesini, 51 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 78-82) Bahar ve tabiat tasvirleriyle başlayan şiirde, cümle kâinatın aşk ile Hakk'ı zikretmekte olduğunu dile getirilir. Bu nesib kısmını, zât tevhîdi takip eder. Şiirin son bölümlerinde hikâyesi anlatılan âşıklar ve etrafındaki şahısların ilâhi varlığın hangi veçhesini temsîl ettiği dile getirilir.

Alî Şîr Nevâyî'nin hamsesinin üçüncü mesnevîsi, *Leylâ vü Mecnûn*'dur.[397] 889 yılında yazıldığı tahmin edilen bu mesnevî, 38 bölüm ve 3622 beyitten müteşekkildir. Nevâyî, mesnevîsine 75 beyitlik bir tevhîd ile başlamamıştır. (s. 27-34) Bu şiir,

[396] Alî-Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrîn: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Alpay Tekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.
[397] Alî-Şîr Nevâyî, *Leylî vü Mecnûn*, haz. Ülkü Çelik, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

Nizâmî'nin 105 beyitlik tevhîdine cevâp mahiyetindedir. Her iki manzûme de hitap tarîkîyle söylenmiştir.

Alî Şîr Nevâyî'nin Behrâm-ı Gûr hikâyelerini anlattığı mesnevîsi olan *Seb'a-i Seyyâre*, Nizâmî'nin *Heft-Peyker*'ine nazire olarak yazılmıştır.[398] 889/1484-5 yılında kaleme alınan bu eserden Nevâyî, Seb'a-i Seyyâr olarak bahsetmektedir. Nevâyî 75 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 5-7) Vahdet-i vücûd fikrinin hâkim olduğu şiirinde Nevâyî, mutlak varlığın Allah olduğunu ve diğer mevcûdâtın ona göre varlık kazandığını dile getirir. Manzûme suâllerle ilerler. Şiirde istihfâm üslûbu oldukça belirgindir. Kısmen isbât-ı vâcip unsurlarının bulunduğu manzûme, mesnevînin muhtevâsına da uygun olarak aşk bahsi ile hitama erdirilir. Bu tevhîd de Nizâmî'ye cevap olarak söylenmiştir.

Mesnevînin ikinci manzûmesi 60 beyitlik münâcâttır. Bu manzûmenin ilk 21 beyti, münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir tevhîddir. (s. 8-9) Burada, Hakk'a yakarış öncesinde yer verilen tevhîd ifadelerinin çok ötesinde bir durum söz konusudur. Şâir, Allah'ın kudretini istifhâm tarîki ile beyân eder. Münâcâta mevzû olan esmâ ve sıfatların zikredilmediği tevhîd bölümü, kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir.

Nevâyî hamsesinin son mesnevîsi, *Sedd-i İskenderî*'dir.[399] 7214 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, Nevâyî'nin en hacimli manzum eseridir. 89 bölümden oluşan eser, 890/1485 yılında tamamlanmıştır. Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*'ne 103 beyitlik tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 47-53) Sûfiyâne bir edâ ve hitap tarîki ile söylenen bu manzûme, şairin en uzun tevhîdidir.

Mesnevînin 3109-70 beyitleri arasında yeralan, *Hâkim-i kâyinât-peyvend u hâlık-ı bî-misl ü mânend masnû'âtı temâşâsı anıng vücûdı isbâtıga hüccet-i kâtı' vü bürhân-ı sâtı' iken bâbda nükte sürmek vü ol zâyi'ning bedâyi'i cihân kizmekde vü köprek müyesser irkenge hem delîl kiltürmek vü sefer tarîkin üç nev'de taksîm kılmak ol sâlik-i reh-neverd özlük bevâdisindin kat' itip maksad harîmiga muhterem bolmak ikinçi seyyâh-ı cihân-gerd taleb menâzilide bastın kadm kılıp mürşid-i kâmil irşâdı bile tekmil tapmak üçünçü husrev-i Behrâm-neberd sipâh-ı encüm-aded çikip cihân mülkin almak* başlıklı bölümün ilk on bir beyti isbat-ı vâcib tevhîdidir. (s. 255-6) İskender'in seferleri,

[398] Alî Şîr Nevâyi, *Seb'a-i Seyyâr*, haz. Pârsâ Şemsiyef, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyâtı, Taşkint 1956.
[399] Alî Şîr Nevâyî, *Sedd-i İskenderî: (İnceleme-Metin)*, haz. Hatice Tören, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Allah'ı varlığına kâinattan delil getirmek üzere yapılmıştır. Tevhîdde, cihângir sultanın bu uzun yolculuğunu, tasavvuf sâlikinin seferine teşbîh edilmiştir. İskender'in sadece cihana hükmetmek isteyen bir sultan olmadığı, onun seferlerini aslî gâyesinin kâinatın yaratıcısının varlığını hakkıyla idrâk etmek üzre yaptığını söylemek ister Nevâyî. Bu tavır, klâsik şairlerin İskender tasavvurruyla müşâhebet arz etmektedir. Mesnevînin nihâyetinde, ölmek üzere olan İskender annesine vasiyetini bir mektup ile bildirir. Mektubun 6453-61 beyitleri arasında yer alan mukaddimesi, tevhîddir. (s. 480) Tevhîdin muhtevâsı, mevzuya mutâbık olarak insanı sultan kılıp sonrasında fenâya mahkûm edenin Allah olduğu merkezindedir.

Alî Şîr Nevâyî, Ferîdüdddîn Attâr'ın *Mantıku't-Tâyr* mesnevîsini *Lisanü't-Tayr* ismiyle Türkçe'ye tercüme eder.[400] 904/1499 yılında tamamlanan bu mesnevî, 3598 beyitten ibarettir. Nevâyî eserini tercüme olarak zikretmekle beraber, ciddî ilâve ve kısaltmalarda bulunmuştur. Şâir mesnevîsine 60 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 15-8) Ef'âl-i ilâhiyyeninin merkezde yer aldığı bu tevhîd, Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ındaki tevhîdinden izler taşımakla beraber tercüme addedilemez.

Nevâyî'nin bir diğer mesnevîsi ise 905/1500 yılında kaleme aldığı didaktik mahiyyetteki *Sirâcü'l-Müslimîn*'dir.[401] 213 beyitten oluşan bu mesnevîsini şair, din evinin mamûr olması gâyesiyle vücûda getirir. *Sirâcü'l-Müslimîn*, sebeb-i telif, 26 bab ve hâtimeden oluşmaktadır. Eserin ana bölümü ikiye taksim edebilir: İman ve İslam. İman kısmı, akayid esasları, ulûhiyet ve marifet bahislerinden oluşmaktadır. İkinci kısım ise İslam'ın beş şartı yani kelime-i şahâdet, taharet ve namaz, zekât, oruç ve hac fasıllarını ihtiva etmektedir. Eserin ikinci kısmı manzum ilmihal hüviyetine sahiptir. Şâir beş beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. İlk beyit besmele, iki ve üçüncü beyitler tevhîd, dördüncü beyit na't ve son beyit ashab ve âl-i abâya salât u selâmdır. (s.98) Kısa didaktik mesnevîlerde gördüğümüz üzere mukaddime bölümü, birkaç beyitle sınırlı tutulmuştur.

Nevâyî'nin imân faslı içinde anlattığı sıfatlar bölümü, tevhîd hususiyeti taşımaktadır. *Sikiz sıfâtullah kim akâyid dâhilidür* başlığı altında verilen bu bâb, dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 103-4) Allâh'ın sekiz zâtî sıfatının anlatıldığı bu manzûme, mevzuu gereği tevhîd özelliğine sahiptir. Nevâyî ulûhiyet nazariyesini izâh ederken

[400] Ali Şir Nevâyî, *Lisanü't-Tayr*, haz. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.
[401] Tanju Oral Seyhan, "Ali Şir Nevayi - *Sirâcü'l-Müslimîn* I (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 2005, s.88-120.

teşbîh unsurlarından yararlanır. Allah'ın veziri, şerîki, sehîm ve nazîri yoktur. Cevher ve araz olmadığı gibi zaman ve mekânda vâkı olan bir ciheti de yoktur.

Nevâyî'nin manzum eserlerinden bir diğeri Molla Câmî'den yaptığı *Çihil Hadîs* tercümesidir.[402] 886/1481 yılında tamamlanan bu eser, Hüseyin Baykara'ya sunulmuştur. Şâir 23 beyitlik mukaddime manzûmesiyle eserine başlar. Hamdele ve salvele faslının ardından sebeb-i telîf ile manzûmeyi tamamlar. Yani bu bölümde tevhîd yoktur. Nevâyî ayrıca, Hz. Alînin *Nesrü'l-Le'âlî* olarak anılan kelâm-ı kibârlarını rübâi şeklinde tercüme ve şerh etmiştir. *Nazmü'l-Cevâhir* adıyla hazırladığı bu eser, 890-1485 yılında tamamlanır.[403] Nevâyi bu eserine, manzum mensur karışık bir dîbâce ile başlar. Kısa bir hamd faslından sonra, Hz. Alî'nin medhine geçilir. *Nazmü'l-Cevâhir*'de manzum tevhîde tesâdüf edilmemektedir.

Nevâyî'nin son eseri olarak kayıtlara geçen *Mahbûbü'l-Kulûb*, 906/1501 yılında tamamlanmıştır.[404] Zeki Velidi Togan'ın muhtasar Kutadgu Bilig olarak zikrettiği bu eser, ahlâkî ve tasavvufî bir nasihatnamedir. Üç ana bölümden oluşan *Mahbûbü'l-Kulûb,* manzûm parçaları ihtivâ eden mensûr bir eserdir. Nevâyî eserine, mensûr bir tevhîd ile başlar. Secîli ifâdelerle ilerleyen metin, sanatkârâne surette telif edilmiş bir mensûredir. Bu bölüm içinde şâir, kıt'a başlığı altında üç beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 74-5) Ayrıca eserin sufîlerin şiirlerindeki mahbûb ve matlûbların şerhedildiği bölümde, "buların Tingrige âşık dise bolur mahbûb hem ve Hakk'a tâlib ad koysa bolur matlûb hem" diyerek rübâî formunda bir tevhîde yer verir. (s. 224)

Timurlular devrinin edebiyat ve sanat faaliyetlerini zirve noktasına ulaştıran **Hüseyn-i Baykara** (1438-1506), aynı zamanda büyük bir şâirdir. Bilhassa Molla Câmî ve Alî Şîr Nevâyî gibi iki büyük ismin hâmisi olması itibariyle, adını hayırla yâd ettirmek bahtiyarlığına eriştirmiştir. Tertip ettiği şuara meclisleri asırlarca tezkirelerde büyük bir hayranlıkla bahse mevzû olan bu büyük simâ, mürettep bir divanın sahibidir.[405] Baykara divanında yer alan yedi beyitlik ilk gazel, tevhîd ve münacat muhtevâsına sahiptir. Gazelin üç beyti tevhîd bâkisi ise münacattır. (s. 51) Her iki nev'e dâhil edilebilecek bu şiiri, tevhîdler sırasına kaydetmekte beis olmadığı

[402] Ahmet Sevgi, "Molla Câmî'nin 'Erbaîn'i ve Türkçe Manzûm Tercümeleri" *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.6, Konya 1999, s.1-146.
[403] Ali Şir Nevâyî, *Nazmü'l-Cevâhir (Hazret-i Ali'nin Hikmetleri)*, haz. Vahit Türk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006.
[404] Zuhal Kargı Ölmez, *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.
[405] Talip Yıldırım (haz.), *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Hat Yay., İstanbul 2010.

kanaatindeyiz. Divanın ikinci gazeli de yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 51-2) Allahın hakkıyla senâ edilemeyeceği fikri etrafında şekillenen bu manzûmede, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir.

Timurlu şâhı Ebû Saʿîd Han'ın torunu olan Mesʿûd Mirza, XV. asır Çağatay sahası şairlerindendir. **Şâhî** mahlası ile şiir söyleyen Mirza'nın hayatı, devrin siyâsî keşmekeşi içinde geçmiştir. Şâir, giriştiği iktidâr mücâdelesinin neticesinde 1506 yılında öldürülür. Şiirlerini Türkçe ve Farsça olarak kaleme alan Şâhî'nin her iki dilde divânı vardır. Şairin divanı henüz kâmilen neşrediflmemiştir.[406] Şâhî'nin neşredilen şiirleri arasında, dokuz beyitlik gazel tevhîdi vardır. (s. 16-7, 14) Çağatay şairlerinde sıkça karşılaştığımız şekilde bu şiirde Allah, bir sevgili olarak tasavvur edilmiştir.

1451 yılında dünyaya gelen **Şiban (Şeybak) Han**, Özbeklerin târih sahnesinde bir devlet olarak yer almasında en büyük rolü oynayan beydir. Cengiz soyundan gelen Şiban, bir yandan Moğol diğer taraftan Timurlularla uzun yıllar süren mücadelenin ardından Mâverâünnehir'de hâkimiyetini sağlar. Herat'ı ele geçirerek Timurların bu bölgedeki varlığına son veren bu büyük han, 1510 yılında Şâh İsmâil tarafından Merv'de tazyîk edilir. Şâh'ın kalabalık ordusuna karşı meydâna çıkan Şiban Han, burada hayatını kaybeder. Çağatay sultanlarında da gördüğümüz üzere bu büyük sultan, aynı zamanda şâir ve ilim adamı kimliğine sahiptir. Mürettep bir divanın sahibi olan Şiban Han'ın şiirlerinde sufiyâne bir üslûp hâkimdir.[407]

Şiban Han divanının ilk gazeli, beş beyitlik bir efʿâl tevhîddir. (s. 65) İkinci gazel ise hitap tarîkiyle söylenmiş dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 65-6) Sûfiyâne bir neşvenin hâkim olduğu şiirde, kelâmî unsurlardan da kesîf surette istifade edilmiştir. Divanda yer alan üçüncü tevhîd 17 beyitlik bir mesnevîdir. (s. 66-8) Esmâ ve sıfâtlarla örülü olan manzûme, *tevhîd-i Bârî Taʻâlâ* adıyla kaydedilmiştir. *Tevhîd-i Hak Subhânehû* isimli gazel de beş beyitlik bir tevhîddir. (s. 286) Hitap tarîkiyle söylenen şiir, bir zât tevhîdidir. Divanda *tevhîd-i Bârî Taʻâlâ* adıyla yer alan beş ve altıncı gazeller, tevhîd hususiyeti taşımamaktadır. (s. 70-1) Her iki gazel de naʻt edâ ve muhtevâsına sahiptir.

---

[406] Janos Eckmann, "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1975, 1971, s. 13-36; Sema Bal, *British Museum Turkî Ms 23'te Kayıtlı Çağatayca Şâhî Divanındaki Gazeller (vr. 1b-10b; Transkripsiyon, Çeviri, Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

[407] Yakup Karasoy (haz), *Şiban Han Dîvânı:(İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998.

Şiban Han'ın bir diğer manzum eseri, *Bahrü'l-Hüdâ*'sıdır.[408] 914/1508 yılında telif edilen bu manzûme, kendisinin ifadesiyle 260 beyitten oluşmaktadır. Fakat eldeki metin 234 beyitten ibarettir. Kasîde kâfiyesi ile teşkil edilen bu manzûme, daha ziyâde gazel ve kasîdelerin terkibinden meydana gelmiş gibi görünmektedir. Kemâl Eraslan bu manzûmenin, 11 bendden müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. (s.105-6) Şöyle ki son bend hariç her bendde şairin mahlası bulunmaktadır. Eser, isminden de anlaşılacağı üzere tevhîd ve hikmet bahslerini havîdir.

Manzûmenin ilk bendi, gazel formunda 11 beyitlik bir tevhîddir. (s. 1-2, 112-3) Zât ve esmâ tevhîdi addadeceğimiz bu manzûme, peygamberin *lâ uhsî senâ* hadisi ile itmama erdirilir. *Bahrü'l-Hüdâ*'nın ikinci tevhîdi, 12-53 beyitleri arasında yer alan kasîdedir. (s. 2-5, 13-16) Manzûmenin ilk beş beyti kâmilen bir münâcâttır. Esasen bu beş beyit müstakil bir münâcât kabul edilebilir. Mahlas bulunmadığı için kasîdenin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Kasîdenin altıncı beyti münacâttan çok farklı bir edâ ile isbât-ı vâcid şiirinin ibtidâsıdır. Şairin ısrarlı sorularıyla ilerleyen tevhîd, Hakk'ın varlığının delillerine zemîn oluşturmaktadır. Şair 33-37 beyitleri arasında dört unsur ve diğer varlıkların yaratılması bahsine temas eder. 38. beyitten itibaren ise her şeyden önce peygamberin ruhunun yaratıldığı anlatılır. Bu bahis 48. beyte kadar devam eder. Bâkisi ise Allah'ın, tevhîdi anlatmak üzere peygamberler göndermesi ve yeryüzündeki hikmet âsârını yaratması üzerinedir. Manzûmenin üçüncü bendi de gazel formunda dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 5-6, 116)

Şiban Han, oğlu Muhammed Timur Bahadır'ın dinî terbiyesi için *Risâle-i Maârif* adlı bir risale kaleme alır.[409] 913/1507 yılında telif edilen eser, mensuredir. Dinî bilgilerin muhtasar surette verildiği bu eser, çocukların dinî eğitimi için bir ders kitabı hüviyetindedir. Şiban Han, mensur hamd ve salât ifadeleriyle eserine başlar. (s.27) *Risâle-i Maârif*'te manzum tevhîd bulunmaz.

Timur'un torunlarınndan Şeyh Ömer'in oğlu olan **Bâbür Şâh**, 888/1483 yılında Fergana'da dünyaya gelir. 48 yılık ömrü, saadet ve mahrumiyetler arasında geçen Bâbür; sanatkâr devlet adamlarının en büyüklerindendir. İnce zekâsı ve parlak tefekkürünun mahsûlü olan eserleri, Timurlular devrinin son yâdigarları arasındadır.

---

[408] Suna Zeren, *Bahrü'l-Hüda: Dil Hususiyetleri Hakkında Bir Çalışma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1960. Bu eserlealakalı diğer çalışma için bkz. Kemal Eraslan, "Şibânî Han'ın Bahrü'l-Hüdâ Adlı Eseri", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 28/1-2, Ankara 1990, s. 103-178.

[409] Şeybânî Han, *Risale-i Ma'ârif (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin)*, haz. Gülşen Seyhan Alışık, İstanbul 2002.

Bâbür Şâh'ın en önemli eseri, ekserini gazel ve rübâîlerin oluşturduğu divânıdır.[410] Divânı, şekil ve kafiye yönünden müretteb değildir.

Bâbür divanında, mesnevî şeklinde kaleme alınmış iki tevhîd vardır. Bunlardan ilki yedi beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 315-6) Bu tevhîde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. İkinci tevhîd ise 43 beyitlik hasbihâl mesnevîsinin ibtidâsında yer alır. Bu mesnevînin ilk 12 beyti mukaddime manzûmesiz hüviyetindedir. Mukaddimenin de ilk yedi beyti ise tevhîddir. (s. 318-9)

Bâbür, fıkhî esâsları anlatmak üzere 928/1522 yılında, *Mübeyyen Der-Fıkh* adlı mesnevîsini kaleme alır.[411] Beş ana bölümden oluşan eser, 2258 beyittir. Şâir mesnevîsine dokuz beyitlik bir mukaddime ile başlar. İlk iki beyit besmele, sonrasındaki iki beyit ise tevhîddir. (s. 1) Mukaddimenin bâkisi tahmîddir. Eserin ilk bâbı imândır. Şâir, îman esaslarını kısaca zikrettikten sonra bu bölümün şerhine geçer. *Avvalkı mü'menü bihning şerhi* adı altında iman esasları açıklayan Bâbür, 53-64 beyitleri arasında imân ettiği rabbin tevhîdini söyler. (s. 5-6) Tamamıyla didaktik bir üslup ve kelâmî terminoloji ile Hakk'ın tevhîdi dile getirilmiştir. *Hak Subhânehunıng sübûtî sıfatlarınıng tafsîli* bölümünde ise Allâh'ın yedi sıfatı şerhedilmiştir. (s. 6-9) Her sıfatın 3-4 beyitle şerhedildiği bu bölüm, konunun tabiatı gereği kâmil bir tevhîddir. Hayat, ilim, irade, kudret, sem', basar ve kelam sıfatlarından bahseden Bâbür'ün tekvîn sıfatına yer vermemesi dikkat çekicidir.

Bâbür 935/1928 yılında, Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın Risâle-i Vâlidiyye adlı eserini manzum olarak tercüme eder.[412] On beş günde hitâma erdirilen bu eser, Bâbür'ün uzlet hayatını tercih ettiği bir devre tesâdüf etmektedir. Yorgun bir beden ve kafanın aradığı huzuru temîn maksadıyla yazıldığı âşikar olan *Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi* tasavûfî bir eser olup 243 beyitten müteşekkildir. Bâbür, esere yedi beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s.115, 97)

1480 yılında Buhârâ'da dünyaya gelen **Ubeydullah Han**, Şeybânilerin dördüncü hükümdârıdır. Uzun süre Köçkinçi Han(1510-1530) ve onun oğlu Ebu Said (1530-1533) idaresinde naiplik yapan Ubeydullah, 1533-1539 yıllarında Şeybanîler

[410] Bilâl Yücel (haz.), *Bâbür Dîvânı(Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.
[411] Zâhirüddîn Muhammed Bâbür Mirzâ, *Mübeyyen Der-Fıkh: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, haz. Tanju Oral Seyhan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.
[412] Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi", *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 1, S. 1, İstanbul 1331, s. 113-124. Ayrıca bkz. Bilâl Yücel (haz.), *Bâbür Dîvânı(Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

Devleti'nin hükümdârı olmuştur. Ubeydî, Ubeydullâh ve Kul Ubeydî mahlaslarıyla şiirler yazan han, dört yüzün üstünde gazeli ihtiva eden bir divanın sahibidir.[413] Şiirlerinin ekserini, pend ve hikmet vâdisinde tasavvufî neşve ile söylediği gazeller oluşturmaktadır. Ubeydî, şiirlerinde aruz ve hece ölçüsünü birlikte kullanır. Bu yönüyle şâir hem klâsik şiir geleneğinin bir temsilcisi hem de tekke edebiyatının bir mensûbudur.

Ubeydî'nin divanın ilk gazeli, ilk mısraları Türkçe, ikincileri Arapça mülemmâ bir tevhîddir. (s. 2) Tevhîdin son beyitlerinde duâ ifadeleri yer alır. Divanın ikinci gazeli, beş beyitlik bir zât tevhîdidir. (s. 3) Sufiyâne bir edâ ile kaleme alınmış bu gazel, vahdet-i vücûd telâkkisinin izlerini taşımaktadır. Gazel formundaki son tevhîd, yedi beyitlik bir manzûmedir. (s. 70) Divanda bunun hâricinde üç rübâi tevhîd vardır. (s.298-9) İlki hitap tarîkiyle olmak üzere üçü de zât tevhîdidir.

Ubeydî divanında, bu manzûmeler hâricinde hece ile yazılmış tevhîdler de bulunmaktadır. Bu manzûmeler, tür itibariyle dörtlüklerle teşkil edilen hikmetlerdir ve tamamı 7'li hece ölçüsüyle yazılmıştır. Bunlardan ilki, "Allâh" redifli olup şiir *fî tevhîd-i Bârî Ta'âlâ* ismiyle mukayyettir. (s. 3) Hikmet tarzında yazılan bir diğer tevhîd ise, "atlıg Allâhım" rediflidir. (s. 5) Münâcât ve tevhîd türünün vasıflarını aynı ölçüde taşıyan bu manzûme, her iki türk arasındaki münâsebeti göstermek bakımından da ayrıca ehemmiyetlidir. Yine "sin" redifli, 17 dörtlükten müteşekkil tevhîd ise muhtevâ itibariyle klâsik tevhîdlerle aynıdır. (s. 6-7) Son olarak *lâ ilâhe illallâh* redifli hikmet de klâsik şiirdeki aynı redifli şiirlerle muvâzi'dir. (s. 242)

Ubeydullâh Han, divanı teşkil eden manzûmeler haricinde küçük, didaktik mesnevîler de telif etmiştir. Namaz ve tahâret hakkında bilgi verdiği, 158 beyitten müteşekkil *Risâle-yi Fî-Hakk-ı Mesâil-i Vuzû* bu mesnevîlerindendir.[414] Ubeydî mesnevîsine 19 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk üç beyti tevhîd olan bu mukaddimenin sonraki beş beyti insanın Allâh'a kulluk etmesinin gerekliliği üzerinedir. (s.135) Bâkisi ise peygamber ve çâryâr na'tıdır.

Ubeydulâh Han'ın bazı divan nüshalarında da bulunan küçük didaktik mesnevîleri de vardır. Nasihat-âmiz bir üslupla kaleme alınan bu mesnevîler didaktik

[413] Neşe Alparslan, *Ubeydullah Han (Ubeydi) ve Divanı'nın Edisyon Kritiği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1968.
[414] Talip Yıldırım, "Ubeydullah Han: *Risâle-yi Fî-Hakk-ı Mesâil-i Vuzû*", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2003, s. 127-164.

mahiyettedir. *Sabr-nâme*, *Şevk-nâme* ve *Gayret-nâme* isimleri taşıyan bu mesnevîlerde, mukaddime bölümleri bulunmamaktadır.[415]

Ubeydullah Hân'a yazdığı medhiyelerle, o devrin makbûl şuarâsı arasında yer alan **Sânî** divân sahibi şairlendendir.[416] Ekserini gazellerin oluşturduğu divanı, âşıkâne manzûmelerle memlûdur. Şâirin eşârı arasında tevhîd nev'ine ait şiire tesâdüf edilmemektedir.

Karakoyunlu Türkmenlerinin Baharlı sülâlesinden olan **Bayram Han**, 1504 yılında Bedahşân'da dünyaya gelir. Bâbür'ün oğlu Hümâyun'un uzun süre hizmetinde kalan Han, onun Safevîlerle münâsebetini idâre eden en yakın adamı olur. Türkçe ve Farsça iki divânı bulunan Bayram Han, devrinin dikkati çeken şairleri arasındadır.[417]

Bayram Han'ın Türkçe divanındaki ilk kasîde, 24 beyitlik bir tevhîddir. (s. 43-5, 65-8) Sevgiliye ait teşbîh unsurlarının Hakk'a teşmîl edildiği bu şiir, Çağatay şairlerinde görmeye alışık olduğumuz evsâftadır. Vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et ettiği âşikâr olan bu tevhîdin son bölümlerinde, na't ifadeleri yer almaktadır. Bayram Han'ın Farsça divanında da 12 beyitlik, gazel formunda tevhîd bulunmaktadır. (s. 16) Yine bu manzûmede Allâh bir sevgili gibi vasfedilmiştir. Bayram Han'ın şâirlik kudretinin derecesini belirleyecek evsâftaki bu şiir, şâirin yaşadığı coğrafyaya ait hususiyetleri de hâizdir.

1509 yılında Kâbil'de doğan **Kâmrân Mirza**, Bâbür'ün ikinci oğludur. Üvey kardeşi Hümâyun ile ülkenin idâresini paylaşan Kâmrân, sanatkâr mizaçlı yöneticilerdendir. Kardeşine karşı istiklâl mücâdelesine girişen Mirza, ona mağlup olarak saltanat davasından ferâgat etmek zorunda kalır. Mirza'nın trajik hayatı, 1557 yılında, Mekke'de son bulur. Kâmrân Mirza'nın biri Türkçe diğeri Farsça iki divanı, günümüze ulaşmıştır.[418]

Kâmrân Mirza'nın divanında tevhîd türünde iki manzûme bulunmaktadır. Bunların ilki yedi beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 46) Sevgiliye ait teşbîhâtın

[415] Bu mesnevîler için bkz. Talip Apaydın, "Ubeydu'llâh Han'ın İki Eseri: Sabr-nâme ve Şevk-nâme", *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 4, S. 1, Ankara, 2007, s. 87-101; Talip Apaydın, "Ubeydu'llâh Han'ın İki Eseri: Salavat-nâme Mesnevîsi ve Gayret-nâme", *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 3, S. 1, Ankara, 2006, s. 89-102.
[416] Üzeyir Aslan, *Ubeydullah Han (ö.1539) Şairi Sânî ve Türkçe Divanı*, Palet Yay., Konya 2009.
[417] *Dîvân-i Bayram Hân (Hân-i Hânân)*, haz. Mahmûdu'l-Hasan Sıddîkî, Seyyîd Hüsâmüddîn Râşidî, Muhammed Sâbir, Institute of Central and West Asian Studies, Karaçi 1971. Ayrıca bkz. haz. Münevver Tekcan (haz.), *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*, Bulut Yay., İstanbul 2005.
[418] Ali Alparslan-Kemal Eraslan, "Kâmrân Mîrzâ'nın Dîvânı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 23 (1977-9), İstanbul 1981, s. 37-163.

Hakk'a teşmil edildiği bu tevhîd, bu tür manzûmelerde alışık olmadığımız ifadelerle tamamlanır. Divandaki ikinci tevhîd, 31 beyitlik bir mesnevîdir.[419] (s. 14-6) Hitap tarîkiyle söylenen bu şiir de üslup ve edâ itibariyle klâsik tevhîdlerden ayrılmaktadır. Bahâr ve gülistân tasvirlerinin geniş yer tuttuğu manzûmede, Hakk'ın âsârı zikredilmek suretiyle Allâha işâret edilmektedir.

Çağatay lehçesiyle telif edilen divan ve mesnevîler farklı coğrafyalarda da karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Hüseyin Baykara'nın teşkîl ettiği kültür muhitinde yetişen genç şairler, kendi memleketlerine döndüklerinde bu lehçe ile şiirler söylemeye devam etmişlerdir. **Hayatî** mahlasını taşıyan Abdülazîz b. Mahmûd isimli şâirin kaleme aldığı *Sıfatu'l-Harameyn* bu tür eserlerdendir.[420] 927/1521 yılında telif edilen eser, Osmanlı sultanı Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulmuştur. Dil hususiyetleri itibariyle Çağatay lehçesinin mahsûlleri arasında kabul edebileceğimiz bu eser, Osmanlı topraklarında kaleme alınmıştır. İlk menâsik-i hac mesnevîleri arasında yer alan bu eser, 1356 beyitten müteşekkildir. Hayatî, Muhyî-i Lârî'nin *Fütuhu'l-Haremeyn* adlı mesnevîsini Türkçeye çevirdiğini, "Türk dili birle beyân iyledim" mısraıyla ifade etmiştir.

Hayatî mesnevîsine, 77 beyitten müteşekkil bir mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk on beyti tahmid ve tevhîd muhtevâsına sahiptir. Tevhîd beyitleri, tahmid kısmının bir unsuru sayılabilir. Ardından Allah'ın kendisine güç verdiğini ve Ka'beye ulaşmak gibi bir imkâna kavuştuğundan bahseder. Bu kısımlarda şairin hac tecrübesinin izlerini görmekteyiz. Edeb ile Kâbe'ye yolculuk yaptığı ve aynı edeb dairesi içinde Hakk'ın evine vasıl olduğunu anlatır. Mesnevînin 78-116 beyitleri arası, *der-tevhîd-i Bârî Ta'âlâ 'azze ismuhu* başlığını taşıyan tevhîd bölümüdür. Fakat manzûmenin sadece ilk 16 beyti tevhîd olup bâkisi münâcât ve duadır. (s. 76-7) Giriş manzûmeleri arasında müstakil münâcât yoktur. Bu sebeple şair, tevhîd ve münâcâtı tek bir manzûmede toplamıştır. Mesnevînin tevhîd bölümü, Muhyîddîn-i Lârî'nin *Fütûhu'l-Haremeyn*'inden tercüme değildir.[421]

Aslen Diyarbakır'lı olan **Cemîlî**, Herat kültür muhitinde, Molla Câmî'nin etrafında yetişen şairlerdendir. Kısa süreli Tebrîz ikametinin ardından Herât'a giden

[419] ; Ali Alparslan-Kemal Eraslan, "Kâmrân Mîrzâ Dîvânı II", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 26 (1986-1993), İstanbul 1993, s. 11-78.
[420] Abdülaziz bin Mahmûd el-İsfahânî, *Sıfatu'l Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, haz. Necati Demir, Akçağ Yay., Ankara 2005.
[421] Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Süleymâniye Kütüphânesi Pertev Paşa, nu: 259, vr.1b-2b.

Cemîlî, Nevâyî ve Baykara'nın şiirlerine nazîreler söyler. Nevâyî'nin vefatı üzerine, 1503 yılında Tebrîz'e dönen şair, dört yıl sonra Şâh İsmâil'in Anadolu seferleri esnasında İstanbul'a ilticâ eder. Hayatının geri kalan kısmını İstanbul'da geçiren Cemîlî, 950/1543-4 yılında burada vefat eder.

Cemîlî, divan sahibi şairlerdendir.[422] Ekseri Çağatay lehçesi ile söylenmiş gazellerden mürekkep divanında bir hayli nazîre şiir bulunmaktadır. Cemîlî divanı, mensûr ve manzum bir dibâce ile başlar. Mensûr hamd ü senâ faslında, üç beyitlik mesnevî formunda tevhîde yer verilmiştir. (s. 154) Dibâcenin âhirinde, "evvel elif harfinde Allâhu Tebâreke ve Ta'alâ emri birle iki gazel beyan itdük kim ol gazellerning biri tevhîd ve biri münâcâtdur"dur demek suretiyle şâir, ilk gazelin tevhîd olduğuna bizzat işaret eder. Dokuz beyitten müteşekkil, "peydâ "redifli bu tevhîd, sufiyâne bir edâ ile kaleme alınmıştır. (s. 161)

2. Azerbaycan Bölgesi

Selîm Han'ın Çaldıran, Mercidabık ve Ridâniye seferlerine kadar; Mısır, Suriye, Şarkî Anadolu ve Azerbaycan sahalarında hâkim olan Türk sultan ve emîrleri, yaşadıkları merkezleri edebiyat muhiti hâline getirmeyi kendilerine büyük ve şerefli bir vazife bilmişlerdir. İran içlerine uzandıkça Farsça, Mısır taraflarına uzaklaştıkça Arapça'nın tahakkümüne boyun eğen Türkçe; Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ciddî bir rağbete mazhar olmaktaydı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu şâh ve beyleri, sadece edip ve şâirleri himâye etmekle kalmamış aynı zamanda kendileri de klâsik şiir zemîninde şiir söylemişlerdir.

Karakoyunlu hükümdarı **Cihânşâh**, bu isimlerin başında gelmektedir. Devletin bânisi olan Kara Yusuf'un üçüncü oğlu olan Cihânşâh, XIV. asrın sonlarında dünyaya gelmiştir. Merkezi Tebrîz olan devletinin hâkimiyetini, 1467 yılına kadar muhafaza eder. Uzun Hasan'a boyun eğen Cihânşâh, bu savaş neticesinde hayatını kaybeder ve Tebrîz'de inşa ettirdiği Muzafferiye İmâreti'ne defnedilir.

Türkçe ve Farsça şiir söyleme kudretine sahip olan bu büyük sultanın, her iki dilde divan teşkil edecek kadar eş'ârı vardır.[423] Şi'îlik ve Hurufîliğin yaygın olduğu

[422]Tülay Gençtürk Demircioğlu, *Cemîlî Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.
[423] Muhsin Macit, *Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri*, Grafiker Yay., Ankara 2002.

coğrafyada şiir söyleyen şair, bu telâkkilere bigâne kalmamıştır. Hurûfîlik akîdesine sıkı sıkıya bağlı olmamakla beraber, şiirlerinde mezkûr mezhebin izlerini bulmak mümkündür. Cihânşâh'ın Türkçe divanında, tevhîd türüne dâhil edilebilecek iki tuyuğu vardır. Bu tevhîdlerin ilki, "gayb" rediflidir. (s. 147) İkincisi ise "imiş" redifli olup vahdet-i vücud anlayışının mahsûlüdür. (s. 148) Her iki tevhîdde de Hurufîlerin rağbet ettiği klişe ifâdeler yer almakla beraber, tamamıyla bu akîdenin tesiri altında kaleme alındığı iddiası hakikatten uzaktır.

Cihânşâh'ın Farsça şiirleri arasında da tevhîdlere tesâdüf etmekteyiz.[424] Bu manzûmelerden ilki, ef'âl-i ilâhiyye etrafından şekillenen 26 beyitlik mesnevîdir. (s. 3-4) Mesnevî formndaki diğer tevhîd, 22 beyitten ibaret olup şairin itikâdî telâkkisini aksettirmektedir. (s. 4) Cihânşâh'ın gazel şeklinde, sûfiyâne tarzda söylediği iki tevhîdi daha vardır. Altı beyitlik ilk gazel, ayetlerle iktibaslarla memlûdur. (s. 52) Diğeri ise **"**gayr-i tu nîst dilberem" redifli olup vahdet neşvesini taşımaktadır. (s. 66)

Biyografisi hakkında çok az şey bildiğimiz **Hasanoğlu**, XV. asır Azerbaycan sahasının selef şairlerindendir. Günümüze intikâl eden yegâne şiiri, Ömer b. Mezîd'nin *Mecmûatü'n-Nezâir*'inde yer alır.[425] Nâmusî ve mecmûa sahibi tarafından tanzîr edilen yedi beyitlik bu gazel, tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 150-1) "Kılan kim" redifli gazel tevhîdi, istifhâm üslûbuyla kaleme alınmıştır. Sâde bir lisanla vücûda getirilen şiire yazılan nazîreler tevhîd hususiyetini hâiz değildir.

Uzun Hasan, Sultan Halîl ve Sultan Yakub dönemlerinde Akkoyunlu hizmetinde emîrlik yapan **Hidâyet Çelebi**, devlet adamı şairler arasındadır. Asıl adı Emir Afsahu'd-din Hidâyet olan şâir; Şirâz, Tebrîz ve Irak bölgelerinde yaşamıştır. Çelebi'nin XV. asrın sonlarına doğru vefât ettiği tahmin edilmektedir. Emîr-i kebîr olarak devrinin hüküm sahibi ve itibarlı isimleri arasında yer alan şairin bir divan teşkil edecek kadar eş'ârı vardır.[426] Şâirin ilk gazeli, tezi hazırlayan tarafından münâcât olarak gösterilmişse de kâmil bir tevhîddir. (s. 63) Beş beyitten oluşan tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Hidâyet Çelebi'nin divanda nasihatname muhtevâsını da hâiz, 76 beyitlik bir mesnevî bulunmaktadır. Şâir bu mesnevîsine 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 256-7) Ef'âl-i ilâhiyyenin merkezde yer aldığı tevhîdde, Hakk'ın müteâl vasfına vurgu yapılmıştır.

---

[424] Veyis Değirmençay (haz.), *Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh ve Farsça şiirleri: (Dîvân-ı Hakîkî)***,** Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum 2004.
[425] Ömer b. Mezîd, *Mecmûatü'n-Nezâir*, haz. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1982.
[426] İbrâhim Sona, *Hidâyet Çelebi ve Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Ankara 2006.

Hayatı hakkında tezkirelerin suskun kaldığı **Tebrîzli Ahmedî**, Akkoyunlular devri şairleri arasındadır. İki mesnevîsi bizlere intikâl eden Ahmedî, *Yûsuf u Zelîhâ*'sını 1478-90 yılları arasında Akkoyunlu tahtında oturan Yakub Han'a sunar. Diğer eseri *Esrâr-nâme* ise Yakup Han'ın emîrü'l-ümerâ unvânını verdiği Sûfî Halîlullâh'a takdim edilmiştir. Ahmedî, 4035 beyitten müteşekkil *Yûsuf u Zelîhâ* mesnevîsini 57 günde tamamlamıştır.[427] Fakat mesnevînin eldeki tek nüshası, varak noksanlığı sebebiyle 2986 beyitten ibarettir.

Ahmedî'in iki mesnevîsi hakkında tanıtım yazan Nihat Azamat, "*Yûsuf u Zelîha* 48 beyitlik başlıksız bir manzûme ile başlar. Şair, bu manzûmede tevhîd, naʿt ve ilk dört halifenin medhiyyesinden sonra adını söyler." ididasında bulunur.[428] Mesnevîdeki noksan beyitler üzerine fikir yürüten Azamat, mukaddime manzûmesi içinde na'tın da bulunduğunu ifade eder. Fakat bu hakikate muvâfık değildir. Şöyle ki mesnevîde on beyitlik tevhîdin ardından söz, Hazret-i Peygamber'in sahabeleriyle birlikte bulunduğu meclise intikâl eder. (s. 1-4) O mecliste ateşinden eser olmayan bir duhanın varlığından bahseden peygamber, bu dumanı ilk fark edecek kişinin Ebûbekir-i Sıddîk olacağını ifade eder. Bu mevzûnun devâmında sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Alî'nin medhiyyeleri gelmektedir.

Bizim kanaatimiz, bu mukadime manzûmesinin onuncu beyitten sonra inkıtaa uğradığı yönündedir. Metnin siyâk u sibakına dikkat edildiğinde on birinci beytin öncesinin bulunduğu hissi hâsıl olmaktadır. Fakat bu inkıta, yazmadaki varak noksanlığına istinat etmemektedir. Klasik edebiyat mesnevî geleneği göz önünde bulundurulduğunda; tevhîd, münacat, naʿt ve sonrasında çâryarın medhi gelmeliydi. Bu manzûmede ise tevhîd manzûmesi nâ-tamâm kalıp çâryâr medhiyelerinin ilk kısımlarından başladığı anlaşılmaktadır. Görünen o ki mukaddimenin tevhîd bölümü ile Hz. Ebûbekir medhiyyesi arasındaki kopukluk bu nüshadaki varak eksikliğinden neş'et etmemektedir. Kuvvetle muhtemel, bu nüshaya esas teşkil eden metnin kendisinde bizâtihi noksanlık vardı.

Ahmedî, destânının asıl konusuna geçmeden önce, beş beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 16) Mesnevî girişleri hâricinde; bâb, fasıl ve destanların başında da tevhîdler

[427] Salih Kayık, *Tebrizli Ahmedî:Yûsuf u Zelîhâ (1B-35B İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
[428] Nihat Azamat, "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yûsuf u Züleyhâ, Esrarnâme Tercümesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 347-364.

bulunmaktadır. Ahmedî de asıl mevzûuna başlamadan evvel, Hakk'ın tevhîdini söylemeyi tercih etmiştir. Kardeşleri tarafından işkenceye marûz kalan Yûsuf aleyhisselâm, bu müşkil durumda Hakk'a yönelir ve münâcâtta bulunur. 16 beyitlik münâcâtın beş beyti "ey" hitabıyla başlayan tevhîddir. Fakat bu fasıl, münâcâta hazırlık mâhiyyetinde olduğu için müstakil bir tevhîd addedilemez. (s. 27)

Hikâyede Mısırlı kadınlar, Zelîha'yı bir kölesine mütbelâ oldu diye kınarlar. [429] Bunun üzerine Zelîha, sevdiği Yûsuf Peygamber'in vefâsızlığından şikâyete başlar. Bu şekvâ, yazma nüshadaki noksan varaklar sebebiyle inkıtaa uğrar. Hikâye iki gencin Hz. Yûsuf'a rüyâ tabir ettirmek üzere gelmesiyle devam eder. Bu gençler, peygamberin hakîkaten bu ilme vâkıf olup olmadığını imtihân kasdıyla, rüyâda bazı değişiklikler yapar. Yûsuf aleyhisselâm onları Hanîf dîne davet etmek düşüncesiyle rüyâlarını tabir eder. Teblîğ gâyesiyle başladığı konuşmanın mukaddimesini üç beyitlik tevhîd ile yapar. Muhâtablarının "Bunlar eydür dėdügüñ Perverdigâr / Kime beñzer bize bir söyle ėy yâr" suâli üzerine tekrâr tevhîde dönen peygamber, beş beyitle kaldığı yerden devam eder. (s. 155-6) Tevhîdde fâsıla olmakla beraber, edâ ve muhtevâ itibariyle bu iki tevhîd yekpâredir.

Tebrîzli Ahmedî'nin diğer mesnevîsi, 1865 beyitten müteşekkil *Esrâr-nâme*'sidir.[430] Bu eser, Attâr'ın aynı adı taşıyan 3380 beyitlik mesnevîsinin kısmî tercümesi kabul edilebilir. Bizatihi kendisi Attâr'dan tercüme yaptığını ifade etmekle beraber, her iki eser arasında sadece üç hikâye ortaktır. Mesnevî, 884/1479 yılında tamamlanmış olup Sûfî Halîlulâh'a sunulmuştur.

Mesnevînin ibtidâsında; ilim merkezinde teşkil edilmiş, nushiyye nevine dâhil edilebilecek 84 beyitlik bir bölüm vardır. Mesnevî girişlerinde tesâdüf edilmesi mutâd olmayan bu kısmı, besmele ifadesiyle başlayan tahmîd takip etmektedir. Esasen bu ilk bölüm, mesnevînin bir cüz'ü olmayıp Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'sinin ikinci bâbının dokuzuncu destânıdır.[431] Bu hâlde mesnevî, 85. beyitten başlamaktadır.[432] *Esrâr-nâme*'nin ilk on sekiz beyti, tahmîd olarak isimlendirilmiştir. Bu manzûmenin ilk üç

[429] Mesnevînin bâkisinin neşri için bkz. Ahmet Çeri, *Tebrizli Ahmedî: Yûsuf u Zelîhâ (35B-70B İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Zeynep Korkmaz, *Tebrîzli Ahmedî: Yūsuf u Zelîhâ (vr. 71a-102b): İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
[430] Tebrizli Ahmedî, *Esrâr-nâme: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Ayan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1996.
[431] Âşık Paşa, *Garib-nâme: (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, C. I/1, s. 211-217.
[432] Buna göre, mesnevînin beyit sayısı 1781 olacaktır.

beyti besmeledir. Besmele bölümü "pes andan" ifadeleriyle geçilip tahmîde başlanır. Yedi beyit devam eden tahmîdden sonra tevhîde geçilir. 95-102 beyitleri arası tevhîddir. (s. 7-8) Bu manzûme tahmîd olarak isimlendirilmekle beraber, müstakil bir hüviyet arz etmemektedir. Tahmîd şiirlerinde yer yer tevhîd ifadeleri ve beyitlerine tesadüf edilmekle beraber, bu manzûmede olduğu gibi bütünlüğe sahip değildir. Mesnevîde bu manzûmeyi, *der-medh-i Resûl-i Ekrem* başlığını taşıyan peygamber ve çâr-yâr na'tı takip eder. Her ne kadar peygamber na'tı olarak isimlendirilse de çâr-yâr medhi de bulunmaktadır. Bu iki bölüm hâricinde giriş manzûmesi bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bölümlere verilen isimler, manzûmelerin nev'ini belirlemekten uzaktır. Netice olarak ilk manzûmeyi müstakil bir tahmîd değil mukaddime olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaâtindeyiz. Giriş manzûmeleri Attar'dan tercüme değildir.

Tezkire sahiplerinin hayatı hakkında sükûtu ihtiyâr ettiği bir diğer şair **Tebrîzli Hatâyî**'dir. Akkoyunlu edebî muhitinde eser veren şairlerden olan Hatâyî, *Kıssa-i Yûsuf* adlı mesnevîsi ile edebiyat tarihi sayfaları arasında kendisine yer bulmuştur.[433] Akkoyunlu hükümdârı Yâkub Hân için nazma çekilen *Kıssa-i Yûsuf,* 1234 beyitten müteşekkildir. Eser bir aşk mesnevîsi olmaktan ziyade bir peygamber kıssası hüviyetindedir. Besmele beyti ile başlayan mesnevîde, mukaddime manzûmelerine yer verilmemiştir.

Azerbaycan sahasının divan sahibi isimlerinden bir diğeri de **Kişverî**'dir. Urmiye vilayetinde dünyâya gelen Nimetullâh Kişverî, Akkoyunlu sultanları Yakup ve Elvend hanların medhinde şiirler söylemiştir. Safevî Devleti'nin kuruluş devrini de idrâk eden Kişverî'nin Şâh İsmâil için söylediği bir gazel de divanında yer almaktadır. Şiî-mezheb şâirlerden olan Kişverî'nin Türkçe divanı günümüze ulaşmıştır.[434] Divanı dil hususiyetleri itibariyle, Çağatay lehçesine yakınlık göstermektedir. Kişverî'nin ayrıca Farsça şiirlerden mürekkep küçük bir divanı vardır.[435] Şairin Farsça şiirleri arasında tevhîde tesâdüf edilmemektedir.

Kişverî divanında yer alan ilk tevhîd, 15 beyitlik mülemmâ bir gazeldir. (s. 38-9) İlk mısraları Türkçe, ikincileri Arapça olan -bir beyit hariç- bu tevhîd, kelâmî ıstılahları

[433] Recep Demir, *Hatâyî-i Tebrizî ve Mollâ Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Van 2006.
[434] Jale Talan Demirci, *Kişverî Dîvânı (İnceleme-Metin-İndeks)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1994.
[435] Nimetullah Kişverî, *Farsça Divanı*, haz. Ümran Ay, Demavend Yay., İstanbul 2016.

havîdir. Dokuzuncu beyitte Allâh'ın varlığından bahisle "cevher-i vücûd" ibaresi geçmektedir. Ehl-i sünnet kelâmcıları; Allâh'ın varlığı için, cevher ve araz mefhûmlarının kullanılayacağı fikrindedirler. Kişveri böyle bir ifadeye yer vermekle beraber, Allâh'ın akılla kavranamayacağını da dile getirmiştir. Divanda yer alan diğer tevhîd sekiz beyitlik bir gazeldir. (s. 39-40) Bu gazelde, sevgili için kullanılan teşbîhler Hakk'a teşmîl edilmiştir. Yine bu tevhîdde felsefî ıstılahlara yer verilerek, Allâh'ın "cevher-i ûlâ" olduğu zikredilmiştir.

Divandaki son tevhîde, rübâiler arasında tesâdüf edilmektedir. (s. 292) Her ne kadar rübâî olarak isimlendirilmiş olsa da manzûme, rübâi vezninde kaleme alınmamıştır. Şekil itibariye nazım addedilmesi daha doğrudur. Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîdde, Allâh güç sahibi bir hükümdâr olarak tasvir edildiği görülmektedir. Güneş meşâle, felek meşâle tutan, yıldızlar ise onun kıvılcımlarıdır. Felek de Allah'ın emri ile hareket eden bir kuldur.

Tebrîzli Hakîrî, Türk edebiyatının ilk *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîlerinden birini kaleme alan Azerbaycanlı şairdir.[436] 931/1525 yılında telif etmeye başladığı mesnevîsi, 2150 beyitten müteşekkildir. 1585'te öldüğü ifade edilen Hakîrî'nin hayatıyla ilgili bilgiler oldukça mahdûttur. Şâir mesnevîsine 52 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk altı beyti besmele şerhi olan giriş manzûmesinin 7-24 beyitleri arası tevhîddir. (s. 35-6) Mukaddimenin bâkisi münâcâttır.

3. Memlûklu Muhiti

Memlûklu kültür havzası Oğuz-Kıpçak lehçesi ile kaleme alınan mensûr eserler açısından oldukça zengindir. Fakat manzûm eserler itibariyle aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Mısır ve Suriye kıtasında Türkçe şiir söyleyen şairlerin ilki, teşekkül devrinde bahsettiğimiz aslen Erzurumlu olan Kâdı Darîr'dir. Türkmen bölgesinden gelen bazı bazı şairlerin Halep ve civarında bulunduklarına dair kayıtlar olmakla birlikte, günümüze eserleri intikâl eden isim sayısı fazla değildir. Az sayıda eserin günümüze ulaştığı bu Memlûklu şairlerinin bu devletin son dönemlerini idrâk ettiği anlaşılmaktadır.

---

[436] Arzu Solak, *Leylâ vü Mecnûn Hikâyesi (Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003. Mesnevînin diğer yarısının neşri için bkz. Ahmet Koçak, *Tebrîzli Hakîrî: Leylâ vü Mecnûn (Giriş- Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

XV. asır Memlûklu sahasında zuhûr eden **Rûhî**, tezkirelerde ismine tesâdüf edilemeyen şairlerdendir. Karaca lakabıyla bilinen Rûhî, 1486 yılında Memlûk sultanı Kayıtbay'a divanını takdîm eder. Bilinen tek eseri de bu divanıdır.[437] Tekke edebiyatının izlerinin görüldüğü Rûhî'nin divanındaki şiirlerin ekseri, hikmet ve ilâhiyyât vâdisinde söylenmiştir. Rûhî'nin şiirleri arasında tevhîd husisiyeti taşıyan, yedişer beyitlik iki gazel vardır. Tevhîdlerden ilki kısa vezinli bir şiir olup sufiyâne bir edâ ile söylenmiştir. (s. 137-8) İkinci tevhîd ise istifhâm üslûbu ile kaleme alınan bir manzûmedir. (s. 145-6)

Tezkirelerin hakkında sessiz kaldığı bir diğer isim, **İbrahim ibn Bâlî**'dir. Memlûk sahası şairlerinden olan İbn Bâlî, aslen Anteplidir. Memlûk sultanı Kayıtbay'ın hizmetine giren şâir, elçilik vazifesiyle İstanbul'a da gelmiştir. Osmanlı topraklarında muvakketen bulunan şâir, Cem Sultân vakasını yakînen takip etmiştir. 893/1488 yılında tamamladığı mesnevîsi *Hikmet-nâme*, müellifin ifadesine göre 13 bin beyitten müteşekkildir.[438]

İbn Bâlî, mesnevîsine 79 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Mukaddimenin ilk 62 beyti tevhîddir. (s. 18-21) Manzûmenin 45-50 beyitleri arası münâcât ve duâ, 51-62 beyitleri arası ise isbât-ı vâcib tevhîdidir. Tevhîd manzûmelerinin son bölümlerinde gördüğümüz münâcât burada tevhîdin ortalarında söylenmiştir. Manzûmenin devamında, kâinatın niçin yaratıldığı ve türlü sanatların ortaya konduğu suâli etrafında şekillenir ki bu bölüm na't için hazırlık mahiyetindedir. Tasvirlerle örülen tevhîd manzûmesi, devre ait çizgileri de bünyesinde toplamıştır. Allah Teâlâ'yı bir sultana teşbîh eden şair onun kapıcı, vezir ve nâyib gibi yardımcıları olmadığını söyler Mukaddime manzûmeleri na't ve çar-yâr medhiyyeleri ile devam eder.

İbn Bâlî mesnevîsinin 464-506 beyitleri arasında *der-âferîd-kerd-i dünyâ-râ Bârî Ta'âlâ celle celâlühu* başlıklı bir bölüme yer verir. Allâh kendi zâtının bilinmesi için dünyâyı yaratmıştır fikri merkezinde şekillenen manzûme, ef'âl ağırlıklı bir tevhîddir. (s. 45-8) İsbât-ı vâcib bahislerinin de yer aldığı tevhîdde felsefî-kelâm ıstılahları genişçe kullanılmıştır.

---

[437] Hamza Kara, *15. Yüzyıl Memluk Sahası Şairlerinden Rûhî'nin Divânı (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

[438] Mustafa Altun, *İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si: (1b-149a) Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3420-4.

İbn Bâlî'nin mesnevîsindeki son tevhîd, *el-i'tibâr fî tahlikullâhu 'azze ve celle* başlığı altında karşımıza çıkar.[439] (s. 132-3) 7787-800 beyitleri arasında yer alan tevhîd, Hak Teâlâ'nın bütün mevcûdâtı yaratmasındaki hikmeti kavramak üzere okuyucuları tefekküre davet eder. Bütün bu şaşkınlık verici yaratılış hâdisesi, Allâh'ın kudretindeki eşsizliği gözler önüne sermektedir. Ef'âl unsurunun ön plana çıktığı bu manzûme, isbât-ı vâcib tevhîdidir.

Memlûklu hükümdarı **Kansu Gavri**, Mısır kıtasının son şairlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1440 yılında doğan Gavri, 1516 yılında Selîm Han'a mağlûp olduğu Mercidabık Savaşından kısa bir süre vefat eder. Türkçe ve Arapça şiirleriyle devrin mecmuâ-i eş'ârlarında kendisinde yer bulan şairin başka telifleri de vardır. Ekseri hikmet ve ilâhiyat nevinden Türkçe eş'ârının toplandığı mecmuada 72 şiiri kaydedilmiştir.[440]

Kansu Gavri'nin divanının ilk manzûmesi, 14 beyitlik bir kasîdedir. Kasîdenin ilk yedi beyti tevhîd sonrasında birer beyit ile peygamber ve çâr-yâra salât vardır. (s. 71-2) Şiirin bâkisi ise münâcâttır. İkinci kasîde de benzer muhtevâya sahip olup 21 beyitten müteşekkildir. Bu kasîdenin de ilk 14 beyti tevhîddir. (s. 72-3) Mesnevîlerin mukaddime manzûmelerinin yapı ve muhtevâsına sahip olan bu tevhîdler, daha ziyâde mutasavvıf şâirlerde karşımıza çıkmaktadır. Kansu Gavrî, tefekkür yoluyla Hakk'ın zâtını idrâk etmenin mümkün olmadığını dile getirerek zikrettiği esma ve sıfatın da yine Allah tarafından kendisi için kullandığı ifadeler olduğunu dile getirir.

Kansu Gavrî eş'ârının üçüncü kasîdesi olan *tevhîd-i Bârî Te'âlâ* başlıklı manzûme de 15 beyitlik bir tevhîddir. (s. 74-5) Tevhîd ismini taşıyan bu manzûmenin de muhtevâ itibariyle önceki iki kasîdeyle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Kasîdenin ilk yedi beyti tevhîd olup bâkisi na't ve münâcâttır. Bu tür tevhîdlerin dördüncüsü olan kasîde, *fi't-tevhîd* ismiyle takdim edilmiştir. 13 beyitlik kasîdenin ilk sekiz beyti tevhîddir. (s.75-6) Tevhîdin merkezini zikredilen esmâülhüsnâ unsuru oluşturmaktadır.

Gavrî'nin beşinci tevhîdi, "*lâ ilâhe illallâh*" redifli olup sekiz beyitlik bir gazeldir. (s. 77) Bu gazel, bu türde söylenen tevhîdlerin edâ ve muhtevâsına muvâfiktır. Mecmuada *fi't-tevhîd azze nasruhu* başlığıyla yer alan manzûme ise 32 beyitlik bir

[439] Ali Şeylan, *İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si: (149b-300a) Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3421-1.
[440] Orhan Yavuz (haz.), *Kansu Gavrî'nin Türkçe Dîvânı: (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Konya 2002.

mesnevîdir. Mukaddime manzûmesi hüviyetinde olan bu şiirin, ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 82-3) Şiirin bâkisi münâcât ve duadır. Senin ne eş ve ortağın ne de vezirin vardır diyen şâir, Allâh'ı bütün emîrlerin emîr şeklinde takdim eder. Kansu Gavrî'nin son tevhîdi, "Allâh'dur" redifli 11 beyitlik gazeldir. Bu tevhîd gazeli, efâl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. (s. 86-7)

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Habîbullâh Şirvânî**, Azerbaycan sahası şairlerindendir. Kuvvetle muhtemel Şah İsmâil'in Şirvân'ı ele geçirmesinin akabinde memleketinden ayrılan şair bir çok bölgede dolaştıktan sonra Mısır'a ulaşmış ve *Sultân Hitâbı Hac Kitâbı* adlı eserini 1512 yılında burada vücûda getirmiştir.[441] Manzûm esmâ şerhi, kırk hadis ve sad kelimeden mürekkep olan bu eser, devrin hükümdarı Kansu Gavrî'ye takdîm edilmiştir. *Sultân Hitâbı Hac Kitâbı*'nın ilk bölümü olan manzûm esmâülhüsnâ, Allah'ın 98 isminin şerhi ve faziletinin muhtevî ikişer beyitlik mesnevîlerden müteşekkildir. Şair her mesnevînin ilk beytinde hangi ismin ne anlama geldiğini beyan eder. İkinci beyitte ise Allah'ın isimlerinin hangi vakitte ve hangi gâye ile okunacağını açıklar. Bu mesnevîlerin tamamının ilk beyti tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 25-53) Bu manzûm esmâ şerhi birer beyitlik 97 tevhîdi muhtevîdir.

Biyografisi hakkında bilgi sâhibi olmadığımız **Şerîfî**, Şâh-nâme mütercimidir. Aslen Diyarbakırlı olan şair, Şeh-nâme Tercümesi'ni Memlûk kültür muhitinde vücûda getirmiştir.[442] Telif tarihi bilinmeyen bu mesnevî, Memlûk sultanı Kansu Gavrî'ye sunulmuştur. 1514 yılına Mısır'da vefat ettiği kaydedilen şair, başka bir eserinin varlığından haberdar değiliz. Şerîfî'nin Şeh-nâme tercümesi, 56506 beyitten müteşekkildir.

Şerîfî eserine, 33 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmenin ilk yedi beyti besmele şerhi, bâkîsi tevhîddir. (s. 1-2) Tenzîhî üslûbun hâkim olduğu şiir, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Manzûmenin son bölümlerinde, Hat Teâlâ'nın varlığının akıl ile fehim ve idrâkten münezzeh olduğu dile getirilir. Bu mukaddimeyi, Bârî Teʿâlâ'nun hamdinde ve senâsındadur -ʿazze ve celle- başlıklı bölüm takip eder. Başlıkta hamd ve sena ifadeleri yer almakla birlikte bu şiirin ilk 13 beyti tevhîd bâkisi tazarrû ve duâdır. (s. 2) Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devam eder.

---

[441] Adem Ceyhan, "Şirvanlı Habîbullâh'ın Esmâ-i Hüsnâ Şerhi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 17, İstanbul 2016, 13-54.

[442] Zühal Kültüral, Latif Beyreli (haz.), *Şerîfî: Şehnâme Çevirisi:(Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

Şerîfî'nin Şeh-nâme Tercümesi'ndeki diğer tevhîdler, mektup mukaddimelerinde karşımıza çıkar: Ferîdûn'dan Selm ve Îrec'e, Menûçehr'den Ferîdûn'a, Sâm'dan Menûçehre, Rüstem'den Zâl'e, Nûder'den Sâm'a, Peşeng'den Keykûbâd'a, Keykâvûs'tan Mâzenderân ehline, Keykâvûs'tan Rüstem'e, Rüstem'den Zâl'e, Sîyâvûş'tan Keykâvûs'a, Efrâsiyâb'dan Siyâvûş'a, Siyâvûş'tan Efrâsiyâb'a, Rüstem'den Keykâvûs'a, Keyhüsrev'ten Keykâvûs'a, İsfendiyâr'dan Keyhüsrev'e, Kaydâfe'den İskender'e, İskender'den Çîn Hakan'ına, Hakan'dan İskender'e, Husrev-i Pervîz'den Çîn Hakan'ına, Husrev-i Pervîz'den Kayser'e, Rüstem'de Saʿd b. Ebî Vakkâs'a gönderilen mektupların mukaddimelerinde, tevhîde yer verilmiştir. (C. I, s. 110, 292, 224, 255, 261, 330, 370, 463, 565, 578, 589; C. II, s. 635, 876, 1013, 1175, 1413; C. III, s. 1343, 1346, 1840, 1875, 1952) Beyit sayıları bir ile beş arasında değişen bu tevhîdlerin yaklaşık yarısı tercüme diğerleri Şerîfî'nin telîfidir. Mektup mukaddimesi haricinde, Keyhusrev'in tahta çıkarken söylediği münâcâtın girişinde üç beyitlik bir tevhîde tesâdüf ederiz. (C. I, s. 729)

C. OSMANLILAR DÖNEMİ (XV-XVI. Asırlar)

Bir beylik olarak zuhûr eden Osmanlı, takip edilen güçlü fetih politikaları ve diğer emirliklerle yürütülen diplomasi sayesinde, XIV. asrın son çeyreğinde, merkezî bir devlet karakteri kazanmaya başlar. Kendi üzerinde tahakküm kurabilecek unsurlardan giderek kurtulan Osmanlılar, İstanbul'un fethine ictisâr etmek suretiyle büyük bir eşiğe ulaşmıştır. Yıldırım Bâyezîd'in bu cesûr hamlesi, Şark sınırlarında giderek artan Timur tehditiyle akâmete uğrar. 1402 yılında vukûʿ bulan Ankara savaşı, Osmanlı Devletinin merkezî yapısının ortadan kaldırılıp beylik devri hudutlarına gönülmesine sebebiyet vermiştir. Fetret devri olarak anılan bu dönem, şehzâdeler arasındaki mücâdeleler kadar istiklâlini kazan diğer Türkmen beyliklerinin faaliyetleriyle müşevveş bir hâl alır. Tesîri yaklaşık yarım asır kadar daha devam edecek saltanat kavgasını Çelebi Mehmed kazanır ve kaybedilen otoriteyi yeniden tahkîm etmeye başlar.

Edebî ve ilmî faaliyetler açısından Çelebi Mehmed devrinin, babası Bâyezid dönemine nispetle sönük geçtiği vâkıadır. Bâyezîd devrinde, diğer beyliklerin havzasında yetişmiş şâir ve ilim adamlarına kapıların açılmasının büyük bir hareketlilik meydana getirdiği bilinmektedir. Bu dönemde Osmanlı Beyliği, bilhassa Türkçe

söyleyen şairler için bir edebî muhite dönüşmeye başlamıştır. Ankara Muhârebesi'yle inkıtaa uğrayan bu büyük hareketlilik, Çelebi Mehmed devrinde tekrâr canlandırılamadı. Bu azîm ve gayretli faaliyet, siyaset yükünü omuzlarında babasına nisbetle daha az hisseden oğlu II. Murâd'a düştü.

İkinci Murâd devri, Osmanlı edebiyat ve kültür hayatının yeniden nizâm bulduğu devir olarak tarihlere aksetmiştir. Türkçenin giderek ehemmiyet kazanmaya başladığı bu dönemde, bilhassa tercüme faaliyetleri dikkatleri celbetmektedir. Farsça bilmeyen geniş kalabalıkların istifadesine sunulmak üzere bir çok eser bu dönemde tercüme ameliyesinin mevzuu hâline gelir. Sadece *Kâbûsnâme*'nin bir kaç farklı isim tarafından tercüme edilmesi bile Türkçeye verilen ehemmiyeti gözler önünü sermeye iktifâ eder.

Bu dönemin umumî manzarasını, Sultan Murâd'ın isteği üzerine tercüme ve telif edilen eserler şekillenmektedir. Bunun hâricinde geniş Anadolu coğrafyasına dağılmış Türkçe şiir söyleyen şairlerin şiirlerinin derlenmesi de bu faaliyetlerin bir parçasını oluşturmaktadır. İlim tahsîli için Mısır ve İrân topraklarına giden ve geniş bir entelektüel birikimle mücehhez olarak Osmanlıya dönen şairler, klâsik edebiyatın belirli bir seviyeye ulaşmasında ehemmiyetli bir rol üstlenmişlerdir.

Anadolu topraklarında nizamın yeniden sağlanması bir çok şairin Osmanlı kültür muhitlerine yönelmesine imkân tanımıştır. Osmanlı sadece kendi kültür havzasında yetiştirdikleri şairlerle değil, diğer beylik ve coğrafyalardan göç tarîki ile gelen isimlere de kucak açarak edebî faaliyetleri zenginleştirmiştir. Bilhassa Karamanoğlu Beyliği'nden gelen şair ve ulemânın ciddî tesîrinden söz edilebilir. Şair ve ilim adamlarının Osmanlı'ya göçü, Fatih Sultan Mehmed devrinde, daha geniş bir coğrafyadan ve daha büyük kitleler hâlinde devam edecektir.

Fâtih Sultân Mehmed'in İstanbul'u fethi ile birlikte Osmanlı artık büyük bir merkezî devlet hâline gelir. İslâm coğrafyasındanki müşevveş vaziyetten kurtulmak isteyen âlim ve şâirler, Osmanlı ilim ve kültür muhitlerinde toplanır. Bu faaliyetler, II. Bâyezîd saltanatı devrinde de devam ettirilir. Edirne ve İstanbul, artık Herat ve Semerkand kadar büyük bir şiir merkezi hâline gelir. Sultan Selîm Han sadece Memlûklu'nun sadece topraklarını Osmanlı'ya ilhâk etmekle kalmaz, aynı zamanda bu bölgede yaşayan bir çok hüner ve sanat erbâbının da Devlet-i Âliyye'ye getirilmesine

kapı aralar. Selîm Han'ın kısa süren saltanâtından sonra oğlu Kanunî Sultan Süleyman tahta cülûs eder. Yarım asrı bulan bu geniş devrede Osmanlı, İslâm dünyası ve Avrupanın en büyük devletidir. Türkçenin devlet lisanı olarak kullanıldığı bu devir, klâsik edebiyatın da en geniş coğrafyada en kuvvetli eserlerinin kaleme alındığı dönem olarak tebârüz eder. Kanûnî devri edebî faaliyetleri oğlu II. Selîm ve torunu III. Murâd devirlerinde de hız kesmeden devam eder.

1. II. Murâd (1420-1451)

Sultan II. Murâd devri, Osmanlı Devletinin merkezî yapısınının yeniden teşekkül ettiği ve idârî nizâmın yeniden teessüs edildiği devredir. Babası Çelebi Mehmed'in 1420 yılında vefâtı ile tahta çıkan Sultan Murâd, devletin idârî vaziyetinin yanı sıra kültür ve ilim müessselerini ihyâ etme noktasında da büyük ihtimâmlar göstermiştir. Timur istilası sonrası Anadolu'da baş gösteren karışıklıkların yerini yavaş yavaş huzur ve sükûna bıraktığı bu devirde; âlim, sanatkâr ve şâirler için büyük imkân kapıları yeniden açılmıştır.

II. Murâd, bir devlet politikası hâline getirdiği ilim adamları ve şâirleri himâye etme prensibini saltanâtı boyunca inkıtâa uğratmadan sürdürecektir. Bilhassa Türkçenin ilim ve edebiyat lisanı olması yönündeki gayretleri onu, Osmanlı edebiyatının müessisi olarak anmamıza imkân tanımaktadır. Sâir beyliklerin kültürel havzalarında eser veren isimleri etrafında toplama gayretleri ve onları eser telîf ve tercümeleri hususunda teşvîk etmesi, bu kültür siyâsetinin temelini oluşturmaktadır. Türkçenin giderek şehrî unsurlar arasında rağbet kazanması dolayısıyla Türkçe eserlere duyulan ihtiyaç bu devrede hız kazanmıştır.

Sultan II. Murâd, bilhassa Farsça telîf edilmiş klâsik eserlerin Türkçeye tercümesi hususunda büyük bir alâkâ göstermiştir. Osmanlının pâyitahtı Edirne, teşekkül devrinin merkezi olan ve nüfûzunu hiçbir dönemde yitirmeyecek Bursa'nın yanı sıra, genç hükümdarın şehzadelik devresini geçirdiği Manisa da edebiyat ve kültür muhiti hüviyetini koruyan şehirler olarak tebârüz eder. Artık eski kudret ve nüfûzlarını yitirerek Osmanlı idâresine Anadolu beyliklerinin şairleri, bu üç büyük şehirde kendilerine muteber bir mevki bulurlar. Bilhassa Aydınoğlu, Germiyanlı ve Karamanlı kültür havzasında yetişen şâir ve ilim adamları, Osmanlı merkezlerindeki ilmî ve kültürel hayata bigâne kalmazlar.

1420-1451 yılları arasında bilhassa mesnevî vâdisinde kale alınan eser sayısının fazlalığı, II. Murâd'ın husûsî alâkasının mahsûlüdür. Dinî-tasavvufî, didaktik, edebî ve ahlakî gibi bir çok vâdide vücûda getirilen bu eserler, Osmanlı mesnevî edebiyatının zenginliğinin kaynağıdır. Aynı zenginlik, divanlar açısından söz konusu değildir. II. Murâd devrini idrâk eden bir çok şairin isminden mecmûalar vasıtasıyla haberdarız. Bu şairlerin divanları, maateessüf günümüze ulaşmamıştır. Ömer b. Mezîd'in *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*'inde şiirleri bulunan şairlerin çok azının müstakil divanı elimizdedir. Bu da göstermektedir ki bu devir Anadolu'su, Türkçe şiir açısından oldukça münbittir fakat zamanın muhârip tesîrine bu şairlerin eserlerinin çok azı tahammül edebilmiştir.

II. Murâd devri için dikkatlerimizi teksîf etmemiz gereken bir diğer husus ise bu dönemde geniş halk kitlelerinin edebî zevk ve idrâklerine hitap eden mesnevî sayısının giderek artmaya başlamasıdır. Beylikler devrinden itibaren geniş bir zümrenin alâkasına mazhar olan bu eserler, "halk tipi mesnevî" olarak tasnîf edilmektedir. Pek çoğunun müellif ve telîf tarihinden bile haberdar olamadığımız bu mesnevîler, II. Murâd devrinde de büyük bir tesîr sahasına sahiptir. Muhtevâ ve lisanda küçük değişiklikle, XIX. asrın ortalarına kadar varlıklarını devam ettiren bu eserler, edebiyat tarihi açısından kronolojinin ehemmiyetini de azaltmaktadır. Sadece telîf tarihi değil, bazen hangi asırda yazıldığı bile belirlenemeyen bu eserlerin II. Murâd devrinde ele alınması, kanaatimizce isâbetli görünmektedir.

Hüviyetiyle ilgili şüphelerin henüz zâil olmadığı **İbrâhim Beg**, Osmanlı edebiyatının müessis isimleri arasında zikredilmektedir. İbrâhim Beg'in kimliği üzerine bir makale kaleme alan Fâtih Köksal, *Câmî'ü'n-Nezâ'ir*'de mezkûr şaire Âşık Paşa, Nesîmî ve Şeyyâd gibi isimlerin nazire yazmasından hareketle onun bu şuarânın muâsırları arasında sayılması gerektiğini ifâde eder. İbrahim Beg'in Ahmedî ve Nesîmi ile nazireleşmelerinin bulunduğunu da ifade eden Köksal, en azından XIV. asrın "hemen tamamını idrâk etmiş, Gülşehrî ve Şeyyâd Hamza muasırı bir şair olması gerektiğini" ifade eder.[443] Nazire mecmularında yer alan şiirlerin kronolojik olarak yer almaması hatta zemîn şiir olarak gösterilenlerin nazire addedilenden muahhar olduğu da vâkidir. Buradan hareketle şairin yaşadığı devirle ilgili istihraçta bulunmak, kanâatimizce hatalıdır. İbrâhim Beg'in divanı üzerine doktora tezi hazırlayan Kadir

[443] Fatih Köksal, "Klâsik Türk Şirinin Kurucularından İbrâhim Beg", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 19, 2006, s. 379.

Güler, mezkûr şâirin İbrâhim Beg ismiyle anılan üç Anadolu beyinden biri olma ihtimâlinden söz eder: Aydınoğlu (1340), Karamanoğlu (1436), Candaroğlu (1443).[444] Fakat eserin Süleymaniye Hacı Mahmûd Efendi koleksiyonundaki yazma nüshasının sonunda yer alan, Kâtib İbrâhimü'l-Kayserî kaydı bu ihtimalleri ortadan kaldırmaktadır.

Farsçayı şiir söylecek kadar bilen İbrâhîm Beg, *Mesnevî-i Şerîf*'ten hikâye nakletmenin yanı sıra Mevlanâ Celâlüddîn-i Rûmî'nin gazellerine nazireler de yazmıştır. Başta Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî olmak üzere kadîm devrin büyük sufîlerine atıfta bulunan şairin şiirlerinde, yaşadığı devrin sosyal ve siyâsî vaziyetine dâir belirgin bir çizginin bulunmadığı görülmektedir. Mevlânâ hâricinde herhangi bir şairden bahsetmemesi de İbrâhim Beg'in kimliği ile ilgili çıkış yollarını daraltmaktadır. Bir diğer husus ise Mevlevî şairlerde gördüğümüz Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi gibi bu hânedanın haleflerinin zikredilmediğine de şâhit olmaktayız. Son olarak kendi devri ve sonrasındaki şairler tarafından isminin anılmaması dikkat çeken bir hususdur. Lisan hususiyetleri itibariyle XIV. ve XV. asırların pek âlâ her hangi bir devrinde yaşamış olma ihtimali neredeyse birbirine müsâvîdir. Böyle bir vaziyette, İbrâhim Beg'in en azından yaşadığı devrin kat'î sûrette tespit edilmesi şimdilik mümkün görünmemektedir.

İbrâhim Beg'in eş'âr mecmuasındaki ilk manzûme, 111 beyitten müteşekkil münâcâtıdır. Şâir bu münâcatına 12 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 155-6, 61-2) Şefaatnâme hususiyeti de taşıyan bu münâcâtta tevhîd, manzûmenin bir cüzü olmayıp müstakil bir yapı arz etmektedir. Şâirin divanında ikinci tevhîdi ise, *Mîrâcü'n-Nebî* adını taşıyan mesnevînin mukaddimesinde yer almaktadır.[445] 275 beyitten oluşan miraçnamenin ilk on beyti tevhîddir. (s. 164-5, 70, 178-9) Bu miraçname, Edebiyat Fakültesi nüshasında *hâzâ tevhîd-nâme* adıyla mukayyet olduğu ifade edilmektedir.[446] Mukaddimede 10 beyitlik tevhîdden sonra sudûr nazariyesi merkezinde, varlıkların yaratılması bahsi yer alır. Mesnevînin tevhîd bölümü, bu türdeki diğer şiirlerden ayrılmaktadır. Şâir, Allah Teâlâ'nın kâinatı yaratmadan evvelki halinin insanlar tarafından nasıl tasavvur edilebileceği üzerinde durmuştur. Böylece, Allah'ın zâtının

[444] Kadir Güler, *İbrâhim Beg Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1995, s. 13. Bu külliyat ile alâkalı muahhar bir çalışma için bkz. Zehra Deniz Sağlam, *İbrahim Bey Külliyâtı ve İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
[445] Bu miracnamenin müstakillen neşri için bkz. Musa Duman, "İbrahim Bey'in Mi'râc-nâmesi: İmla Özellikleri, Metin, Sözlük ve Ekler Dizini", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. XXVII, İstanbul 1997, s. 169-238.
[446] Musa Duman, "İbrahim Bey'in Mi'râc-nâmesi: İmla Özellikleri, Metin, Sözlük ve Ekler Dizini", s. 171.

bilinmesini istemeden önceki bilinmezlik durumunu gözler önüne serilmiştir. Bu yönüyle zımnî bir tevhîd ile karşı karşıya bulunmaktayız. İbrahim Beg, hâlihazırdaki tanrı tasavvurunun o zamanda olmadığını söylemiştir. Şâirin son tevhîdi, Farsça olarak kaleme alınmış bir rübâîdir. (s. 436)

Hüviyeti hakkında, tezkire ve sâir kaynakların bilgi vermediği **Boyacıoğlu**, anâsır-ı erbaa mevzuunu ele aldığı mesnevîsiyle günümüze ulaşmıştır. [447] 877/1472 yılında tertip edilen bir mecmûada yer alan eserin sahibi hakkında A. Çelebioğlu, XIV. asrın son ile XV. asrın ibtidâsında yaşadığı faraziyesinde bulunmaktadır. Halk tipi mesnevîleri arasında zikrettiği bu eserin, mevzuu itibâriyle *'Anâsır-ı Erba'a* olması gerektiği fikri de kendisine aittir.[448] 224 beyitten müteşekkil mesnevînin hacim itibariyle halk tipi mesnevîleri arasında zikredilmesi mümkün görünmektedir. Fakat ele alınan mevzû ve eserin takrîben yarısını teşkil eden mukaddime manzûmeleri göz önünde bulundurulduğunda, halk tipi mesnevîyi olamayacağı anlaşılır. Boyacıoğlu, mesnevîsine 62 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 168-72) Mesnevînin neredeyse tamamı, ef'âl-i ilâhiyyeden mürekkeptir.

798 yılında, Bursa'nın Kirmast ilçesinde dünyaya gelen **Devletoğlu Yusuf**, ulemâ zümresine mensup şairler arasındadır. Kirmastî nisbesiyle Fâtih devrinin büyük müderrisleri arasında yer alacak olan Devletoğlu, 906 yılında yüz yaşını mütecâviz iken vefât eder. 828/1425 yılında, Burhânü'ş-Şerî'a'nın *Vikâye* adlı eserinin nazmen tercümesini tamamlayarak Sultan Murâd-ı Sânî'ye takdîm eder.[449] 7006 beyitten müteşekkil mesnevî, 49 bölüme ayrılmıştır. Şair eserine 16 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti besmele, sonraki ikisi tahmîd ve 7-10 beyitleri arası tevhîddir. (s.109-10) Manzûmenin bakisi ise na't ve ashâb ile müctehidlere salât u selâmdır.

Sultan II. Murâd'a sunmak üzere kaleme aldığı *Lü'lü-i Mendûd* adlı *Nesrü'l-Le'âlî* tercümesiyle edebiyat tarihinde kendisine yer bulan **Hâfız**, şimdilik hüviyeti sarâhat kazanmamış şairlerdendir. [450] 825/1422 yılında tamamlanan bu eserde, Hz. Alî'nin sözleri birer beyitle tercüme ve tavzîh edilmektedir. Kendisinden önce

[447] Sebahat Deniz, "Boyacıoğlu'nun *'Anâsır-ı Erba'â*' Adlı Mesnevîsi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul 2000, s.161-182.
[448] Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, s. 138.
[449] Bilal Aktan, *Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002.
[450] Âdem Ceyhan-Tuğba Aydoğan, "Sultan II. Murad İçin Dizilmiş İnciler: Hâfız'ın Nesrü'l-Le'âlî Tercümesi (Lü'lü-i Mendûd)", *Turkish Studies*, S. 8/13, Ankara 2013, s. 37-73.

İmâmoğlu Kıvâm adlı şairin tercüme ettiği eseri müphem bulan Hâfız, sultana lâyık bir eser tertip etmek arzusundadır. 343 beyitten müteşekkil eser, Sultan Murad'ın saltanatının ikinci senesinde tamamlanır. Şâir mesnevîsine, 24 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk üç beyti besmele ve hamdele olan bu manzunenin 4-7 beyitleri arası tevhîddir. (s. 44) Sonrasındaki iki beyit naʻt olup bâkisi sebeb-i teliftir. Bu mukaddime manzûmesini Sultân II. Murâd medhinde söylenmiş bir kasîde takip eder.

Bu dönemde kaleme alınan bir diğer *Nesrü'l-Leʼâlî* tercümesi, **Kâsım** mahlaslı bir şâire aittir.[451] Âdem Ceyhan bu şahsın, Necmüddîn-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ını da tercüme eden Kâsım b. Mahmûd-ı Karahisarî olabileceğini tahmin eder. Devrin sultanı II. Murâd'a takdim edilen eserin bilinen tek nüshası, 842/1439 yılında istinsâh edilmiştir. Bu tarihten kısa bir müddet evvel yazıldığı anlaşılan eserde, Hazret-i Alî'ye ait 284 söz ikişer beyitle tercüme edilmiştir. Ayrıca her faslın sonunda nasihatâmiz kıtalara da yer verilmiştir. Şâir 16 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. (vr. 1b-2a) Tevhîd, naʻt ve münâcât gibi bölümlerin bulunmadığı bu mukaddime, tamamıyla sebeb-i teliften ibârettir.

II. Murâd devrinde yaşayan **Kâsım** mahlaslı bir şâire daha tesâdüf etmekteyiz. *Enîsü'l-Celîs* sahibi olan müellifin tam ismi, Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî'dir.[452] Hayatı hakkında bilgi bulanmayan bu müellif ile *Nesrü'l-Leʼâlî* sâhibinin aynı kişiler olması muhtemeldir. Yine *Lü'lü-i Mendûd* adlı eserin sahibi Hâfız'ın da *Enîsü'l-Celîs* mütercîminin babası olması ihtimâl dâiresindedir. Kâsım'ın siyâsetnâme hususiyeti taşıyan bu kitabında iki tevhîd manzûmesi yer almaktadır. Bu tevhîdlerin ilki, 15 beyitlik kasîdesin ibtidâsındadır. Bu kasîdenin ilk sekiz beyti tevhîd, bâkisi naʻt ve münâcâttır. (s. 71-2) Şâir, "Cevâbıdur ki dimişdi Enverî tevhîd/ Mukaddirî ne be-âlet be-kudret-i mutlak" beytiyle bu şiirin Enverî-i Ebîverdî'ye nazîre olduğunu ifâde eder. *Enîsü'l-Celîs*'te yer alan diğer tevhîd, sekiz beyitlik gazeldir. (s. 106)

XV. asrın ibtidâsında eser veren **Hatiboğlu**, Germiyan ilinin Honas Kalesi'nde dünyaya gelmiştir. İznik Medresesi'nde müderrislik yapan şair, Germiyanlı muhitinde yetişip Osmanlıya ilticâ eden âlim ve şâirler arasında yer almaktadır. 838 yılından sonra vefat ettiği söylenen şairin, mesnevî türünde kaleme aldığı üç eseri vardır. Bu eserlerden

[451] Kâsım, *Nazmu'l-Leʼâlî: Tercüme-i Nesrü'l-Leʼâlî*, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphânesi, nu: TY2210, vr. 1b-62b. Bu eserle ilgili değerlendirme için bkz. Âdem Ceyhan, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*, Öncü Kitap, Ankara 2006, s. 132-43.

[452] Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2008.

ilki, Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Makâlât*'ının manzum Türkçe tercümesi olan *Bahru'l-Hakâyık*'tır.[453] 812/1409 yılında tamamlanan eser, 1359 beyitten müteşekkildir. Bir mukaddime ve sekiz bâbdan oluşan *Bahru'l-Hakâyık*, 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 51) Hatiboğlu, Esmâ ve sıfatlarla teşkîl edilen manzûmede, tevhîdin delâletinin *İhlâs* sûresinin ilk âyetine istinâd ettiğini dile getirir.

Mesnevîde ikinci tevhîd *der-na't-i Yâr-ı Tealâ* başlığı altında karşımıza çıkmaktadır.[454] Evvelâ peygamber ardından çehâr-yâr na'tı söyleyen Hatiboğlu, 25 beyitlik bu manzûme ile Hakk'ın tevhîdini dile getirir ve sözlerini münâcât ile tamamlar. Bu manzûmenin ilk sekiz beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 54-5) Bu şiirde tevhîd münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir yapı arz etmektedir.

Hatiboğlu'nun ikinci eseri, *Letâyif-nâme* adını taşıyan *Mülk* sûresi tefsîridir.[455] Muslihidîn Muhammed adlı müfessirin eserini nazmen tercüme eden Hatiboğlu, 817/1414 yılında kitabını tamamlar. 3901 beyitten müteşekkil *Letâyif-nâme*, klâsik mesnevî tertibine sahiptir. Tefsîr edilen âyetlerin arasına hikâyeler serpiştiren şâir, farklı âyetlerin açıklamalarına da yer verir. Mesnevî, 37 beyitten müteşekkil tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 137-40) Allâhın isim ve sıfatlarının yoğunluğunun dikkati çektiği şiirde, Allâh Teâlâ'nın hakkıyla idrâk edilemeyeceği dile getirilir.

Hatiboğlu *Mülk* sûresinin nerede ve hangi hadise üzerine nâzil olduğunu kısaca anlatmaya başlar. Mekkeli müşrikler *İhlâs* sûresi indirildikten hemen sonra peygamberimizin karşısına çıkarak "Allâh birdir diyorsun ama tek bir tanrı halkı yaratmaya, rızkını vermeye, öldürüp diriltmeye, her birinin muradını vermeye nasıl yetişir" diye ibrâmda bulunurlar. Bizim üç yüz tanrımızın yaptıklarını senin rabbinin tek başına yapması nasıl mümkün olur diye ilâve ederler. Müşriklerin herzelerine muhatap olan Peygamber Efendimiz bu vaziyette iken Hak Teâlâ'dan Cebrâile *Mülk* sûresini indirmek üzere nidâ ulaşır. Hz. Muhammed, *Mülk* sûresinin ilk âyetini onlara okur ve kısaca tefsîrini yapar. 412-26 beyitleri arasında yer alan bu bölüm, Hazret-i Peygamber'in lisânından bir tevhîd olarak sunulmuştur. Tevhîdde Allâh'ın kudretine delîl olmak üzere geçmiş peygamberlerin mâcerâlarına kısaca temâs edildiği gibi gibi Hz. Hüseyin'in Yezîd tarafından şehîd edilmesine de telmîhde bulunulmuştur. Müşrikler, Rasûlullâh'ın yanından mahçup bir şekilde ayrılırlar.

[453] Hatiboğlu, *Bahrü'l-Hakâyık: Giriş-Metin-Dizin*, haz. Vahit Türk, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.
[454] Doğrusu, *der-na't-i Bârî Te'âlâ* olmalıdır.
[455] Hatiboğlu, *Letâyifnâme: (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıkpıbasım)*, haz. Veysi Sevinçli, Töre Yay., İstanbul 2007.

Mülk sûresinin nâzil olma hikâyesini nakleden Hatiboğlu, ilk âyetinin meâlini ve diğer tefsîrlerde nasıl açıklandığını sırasıyla nakleder. "Mülk elinde olan Allâh, yüceler yücesidir ve her şeye gücü yeter" anlamındaki bu âyetin meâl ve tefsîrleri de mevzuun tabiatı gereği birer tevhîddir. Bunlardan ilki, eserini tercüme ettiği, Muslihiddîn Mustafaya aittir. (s. 167) Bu âyetin ikinci meâli Necmüddîn'in tefsîrinden verilir fakat bu bölüm tam bir tevhîd hususiyeti göstermemektedir. Hemen ardından Kocabâzî'nin âyeti nasıl anladığı ikişer beyitle verilir. (s. 168) Ebulleys Semerkandî'den âyetin bütün meâli zikredilmeyip sadece "tebârek" kelimesinin remzi açıklanır. *Zuhretü'n-Nücûm*'dan iktibas ettiği bölümde de "tebâreke" ibaresinin "kimlere mübârek zâmir" olduğu dile getirildikten sonra 445-6 beyitleri arasında bu kelimenin râci olduğu varlığın vasıfları söylenir ki bu fasıl da bir tevhîddir. (s. 168)

Bu âyetteki "*ellezî bi-yedihilmülk*" ibâresinin izahı sadedinde, *Tefsîr-i Letâyif*'ten iktibasta bulunulur. 459-63 beyitleri arasındaki bu bölüm de tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 169) Yine aynı ibârelerin tefsîrinde, *Enîsü'n-Nüfûs*'tan aktarılan bölüm de dört beyitlik bir tevhîddir. (s. 169) Bu âyetin son kısmı olan "*ve hüve külli şeyin kadîr*" ifadesinin tefsîrine geçilmeden önce Süleyman peygamber ve Buhtunnasr kıssası zikredilir. Şâir, "bütün bu anlattıklarımız bütün işlerin tanrının elinde olduğuna işarettir" dedikten sonra beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 217) Hatipoğlu âyetin son kısmının izâhı bahsinin devamında Allâh'ın yüce isimlerinden birinin "Hû" olduğunu dile getirdikten sonra, "bu lafzın ne manaya delâlet ettiğini idrakimiz nisbetinde açıklayalım" der. Sözlerinin senedinin Kur'ân'da bulunduğuna işâret eden şâir, Allâh'ın peygamberine ne sûretle hitapta bulunduğu bahsine intikâl eder. İstifhâm tarîkiyle Hak Teâlâ'nın kudretinin yüceliği, dokuz âyete istinâden dile getirilir. Vârid olan her suâlin cevâbı *illâ hû* olan bu bölüm, tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 218-21)

Hatiboğlu yine âyetin tefsîri bahsinde, Yakub Aleyhisselâm'ın hikâyesini anlatır. Mezkûr peygamber, oğullarından birini annesinden ayırır. Bu hâdise üzerine Hak Teâlâ'dan, "o çocuğunun hakkını kayırdık ve seni de biz ayırdık" diye nidâ ulaşır. Hz. Yakup kimden ayrılacağı hususunda tahayyürde kalmış iken rüyasına bir melek gelerek *tebârek* okur. O zaman anlar ki gerçek hükümdar Allâh'tır ve hiç kimse onun işlerine sır erdiremez. Her beyitten sonra "Hâliku'l-hayyü'l-âzîm-i bî-nazî / Ol-durur *küllî a'lâ şey'in kadîr*" beytinin tekrâr edildiği bir tevhîd ile bu hikâyenin esâs fikrine ulaşılır. (s.

239-42) Bu tevhîdde de tarihî hâdiselere telmih vardır. Şair bu vakıalara atıfla, Allâh'ın her şeye kâdir olduğu fikrini dile getirir. Hatiboğlu bu meyânda başka hikâyeler naklettikten sonra da yukarıdaki beyti tekrarlamayı ihmâl etmez.

Mukarreb zümresinden bir melek, "Allah'a arşınının ululuğunu göreyim" diye niyazda bulunur. Hak Teʿalâ'dan kendisine buna güç yetiremeyeceği meâlinde bir nidâ gelir. Bunun üzerine melek ona arşa ulaşmak için kendisine kudret vermesini ister. Arzu ettiği şeyler kendisine verilen melek, gökyüzüne kanat çırpar fakat murâdına vâsıl olamaz. Haclet içinde ağlar iken, "سبحان من غایت لعظمه و ولاکانه لقدرته انت الذی لا نهایته ملکک ولا حد مملکتک"[456] sözleriyle tesbîhte bulunur. Müteâl varlığı idrâk edememenin acziyetini derinden hisseden bir varlığın tesbîhidir bu. Klâsik şiirde klişe bir ifâde olarak yer alan *subhâne men* ifâdesinin ilk örneklerinden sayılabilecek bu söz, tevhîdlerde sık sık karşımıza çıkacaktır. Hatiboğlu bu sözlerin meâli meyânında üç beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 259)

Hatiboğlu hikâyelerle mesnevîsine devâm eder. Bu hikâyeler arasında âyetlerden iktibaslarda bulunur. Bunlardan birisi de, iki ayrı âyetten alınan "یفعل الله ما یشاء و یحکم ما یرید"[457] ibarelerdir. Şâir bu sözlerin meâlinde iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 296) Hatiboğlu *Mülk* sûresinin ilk âyetin tefsîrini tamamladıktan sonra, *ellezî halaka'l-mevte ve'l-hayâte* âyetine geçer. Şâir bu âyetin meâlini üç beyitlik bir tevhîd ile verir. (s. 297) Ardından Allahın ölümü koç suretinde yarattığı bahsine geçilir. Devamında nasihatamiz beyitler ve farklı tefsirlerden ölüm ile dirilik ile neyin murad olduğu tesîr edilir.

Hatiboğlu, *Mülk* sûresinin 13. âyetin son bölümü olan "*innehu alîmun bi-zâti's-sûdur*" ibâresinin iki beyitlik bir tevhîd olarak meâlini verir. (s. 387) Bir sonraki âyetin tamamının meâli ise üç beyitlik bir tevhîddir. (s. 387) Yine bu âyetin *Tefsîr-i Ebulleys Semerkandî*'deki tefsîri de dört beyitlik bir tevhîddir. Mülk sûresinin 21.ve 22. âyetinde zikredilen kâfirlerin yüzükoyun yürümelerinin ne manaya geldiği Hz. Peygamberden sorulur. Peygamberimiz bu suâle, Allâh'ın insanları yüzükoyun ya da ayakları üstünde yürütmeye kâdir olduğunu söyleyerek cevap verir. Bu iki beyitlik cevap, tevhîd

[456] "Yüceliği sonsuz, her şeyden münezzeh olan, mülküne nihâyet olmayan ve hükümrânlığının sınırı bulunmayan seni tesbîh ederim."
[457] Allâh dilediğini yapar ve istediği gibi hükmeder. (İbrâhim:27 ve Mâide:1)

hususiyetini hâizdir. (s. 398) Bu beyitlerin akabinde, aynı sûrenin bir sonraki âyetinin meâli verilir. Bu meâl de tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 398)

Mülk sûresinin birçok âyetinde Allâh'ın ef'âl ve sıfâtı zikredildiği halde bunlardan sadece beşi tevhîd hususiyeti kazanmıştır. Şâir bazı âyetlerde, Allâh'ın zât, sıfat ya da ef'âl yönünden varlığını değil, mevzû bahis fiillere nazarını teksîf ettiği için bu bölümler tevhîd hüviyeti kazanamamıştır.

Hatiboğlu'nun son eseri, 829/1425 yılında kaleme aldığı *Ferah-nâme*'sidir.[458] Kırk yaşlarında iken telif ettiği bu eser, şâirin doğum tarihine de işâret etmektedir. Hatiboğlu bu eserini, devrin Osmanlı sultanı II. Murâd'a takdîm edilmiştir. Takrîbî 6 bin beyitlik bu mesnevî, Türk edebiyatın "ilk manzum yüz hadisi" olarak kayıtlara geçmektedir. Hatiboğlu mesnevîsine 40 beyitlik, sanatkârâne bir üslupla söylenmiş besmle şerhiyle başlar. Eserin bir sonraki bölümü ise 43 beyitlik bir tevhîddir. (s. 98-102) *Fî beyâni tevhîd* adını taşıyan bu bölümün ilk kısmı isbât-ı vâcib merkezinde şekillenmiştir. Hudûs ve nizâm delîli etrafında mutlak varlığın isbâtının yapıldığı bu fasıl, suâllerle ilerlemektedir. Nihat Öztoprak, bu manzûmeyi müteakip kırk beyitlik bir tevhîdden bahsetmekle beraber neşrettiği metinde bu manzûmeye tesâdüf edilmemiştir. (s. 35)

Biyografisi hakkında bilgi sahibi olmadığımız **Abdî Musâ** tarafından kelame alınan *Câmâsb-nâme*, Türk edebiyatında türünün ilk eseri olma hususiyetini taşımaktadır.[459] 833/1429-30 yılında Bandırma'da kaleme alınan mesnevî, 5313 beyitten müteşekkildir. Sultan II. Murâd'a sunulan eser, Danyâl, Câmâsb, Bülkıyâ ve Cihân Şâh'ın hikâyelerini ihtivâ etmektedir. Abdî mesnevîsine 71 beyitlik bir mukaddime ile başlar. İlk 26 beyti sebeb-i telif olan bu mukaddimenin devamındaki on beyit, söz söylemenin vasıfları hakkındadır. Manzûmenin 37-58. beyitleri arası ise tevhîddir. (s. 4-6) "Kim durur" ifadeleriyle başlayan mısralarla ilerleyen tevhîde, ef'âl unsuru hâkimdir. Mukaddimenin bâkisi münâcâttır.

---

[458] Nihat Öztoprak, *Klâsik Türk Edebiyatında Manzûm Yüz Hadîsler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993. *Ferahnâme* üzerine yapılan metin çalışması için bkz. Hatice Şahin, *Hatiboğlu: Ferahnâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1993. Bu doktora tezinde metin, mukaddime na't ile başlamakta olup tevhîd şiiri yer almamaktadır.

[459] Müjgan Çakır, *'Abdî'nin Câmasbnâmesi I*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994. Mesnevînin diğer diğer yarısının neşri için bkz. Hanife Koncu, *'Abdî'nin Câmasbnâmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Mesnevînin kahramanlarından Bülkiya, hikâye boyunca devam edecek yolculuğunu sürdürürken yolu bir sahraya varır. Orada perilerin şahıyla karşılaşan Bülkiya, perilerin aslı hakkında sualler sorar. Şâh cevâbına, Hakk'ın hikmetlerini zikrederek başlar. Suâl sahibini kâinatını müşâhede tarîki ile tefekküre davet eden şâh, bu mükemmel nizamın bir yaratıcı ve yöneticiye muhtaç bulunduğunu fikrini, eser-müessir münasebeti etrafında dile getirir. Kendilerinin varlığının da böyle bir müessir eliyle olduğuna işaret eden şâhın sözleri, tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 120) Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde muhataralı bir vaziyette kalan Bülkiya, bu durumdan kurtulmak için Hakk'a münacatta bulunur. Bülkiya altı beyitlik bir tevhîd ile münacatına başlar. Fakat bu tevhîd, münâcâtın bir cüz'üdür. (s. 166)

Sultan II. Murâd'ın arzusu üzerine tercüme edilen *Murâd-nâme*, hükümdarın hayli rağbet gösterdiği *Kâbûs-nâme*'nin ilâveli manzum bir tercümesidir.[460] 830/1427 yılında tamamlanan eser, **Bedr-i Dilşâd**'a attir. 807/1404 yılında dünyaya gelen şairin hayatı hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. *Murâd-nâme*'nin musannifi Bedr-i Dilşâd ile Mahmûd b. Muhammed Dilşâd-ı Şirvânî'nin aynı kişiler olduğu yönünde bazı delillerin bulduğu ifade edilmektedir. 9818 beyitten müteşekkil mesnevî, 51 bâbdan oluşmaktadır.

Bedr-i Dilşâd mesnevîsine 55 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 189-91) Felsefî kelâmın ıstılahlarının kesîf surette yer aldığı bu tevhîd manzûmesinin ağırlık kısmını isbât-ı vâcib oluşturmaktadır. Manzûme nasihatâmîz üslupla söylenmiş beyitlerle nihâyete erer. *Murâd-nâme*'nin mukaddime manzûmeleri tercüme değildir.

Mesnevînin ilk bâbı, *şinaht-i Bârî Subhanehu ve Te'âlâ* başlığını taşımakta olup tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 203-8) Ebulmeâlî Keykâvûs'un *Kâbûs*-nâme'sinin de ilm bâbı olan bu kısım, serbest bir tercüme addedilebilir.[461] Bununla beraber bu benzerlik, muayyen bir mevzû etrafında ortaya çıkabilecek bir müşâhebete de hamledilebilir. Bedr-i Dilşâd'ın mukaddime manzûmesindeki tevhîdinde gördüğümüz üzere, *Kâbûsnâme'*de bulunmayan felsefî kelâmın ıstılahlarına bu manzûmede de tesadüf etmekteyiz.

[460] Âdem Ceyhan (haz.) *Bedri Dilşad'ın Murâd-nâmesi*, MEB Yay., İstanbul 1997.
[461] Kâbûsnâme, *Müntehab-ı Kâbûs-nâme,* be-ihtimâm-i Sa'îd-i Nefîsî, Vezâret-i Ferheng, Çâphâne-i Sipir, Tahrân 1320, s.10-12.

Murâd-nâme'nin 29. bâbı olan ve ilimlerin tasnif edildiği bölüm, *taksîm-i ulûm ve taleb-i müderrisî ve fakîhî ve müzekkerî ve kâdî-kerî* başlığı ile verilmiştir. Tercümeye esas alınan metnin 31. bâbında yer alan bu bahiste, en büyük ilim şubesinin din olduğu bir ağaca müşâhebetle ifade edilir. Bu ilim ağacının kökünü de tevhîd oluşturmaktadır.[462] Şâir bu ilmin kökü olan tevhîdi, *der-beyân-ı akâid-i İslâmiyye* serlevhâsıyla okuyucularına nakleder. Bu bölümün 4305-35 beyitleri arası, akayidin ilahiyyat faslını muhtevî olup mevzûun mâhiyeti muktezasınca tevhîddir. (s. 555-7) Manzûmenin merkezini zât ve sıfât bahisleri oluşturup tenzîhî bir tevhîd telâkkisi hâkimdir. *Kâbûs-nâme*'de bulunmayan bu bölüm, şâirin telîfidir.

Sultân Murâd'ın tercümesini Türk edebiyatına kazandırdığı eserlerden biri de tasavvûf klâsikleri arasında yer alan Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ıdır. Hayatı hakkında tezkirelerin bilgi vermediği **Elvân Çelebi** tarafından yapılan bu ilaveli manzum tercüme, 829 yılında II. Murâd'a sunulmuştur.[463] 2967 beyitten müteşekkil eserin kütüphanelerde bir hayli yazması mevcuttur.

Elvan Çelebi eserine, 83 beyitlik bir mukaddime ile âğaz eder. Bu manzûmenin ilk 48 beyti tevhîddir. (s. 215-9) Baharın gelişiyle beraber tabiatta meydana gelen değişiklikleri tasvîr eden şâir, okuyucusunu müşâhede ettiği âsârda müessiri görmeye davet eder. Şiirde, vahdet-i vücud telakkisinin izleri açıkça görülmektedir. Mukaddime manzûmeleri tercüme olmayıp bizatihi şâirin telifidir. *Tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlığını taşıyan mesnevînin ikinci tevhîdi, 36 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 223-6) Manzûmenin Allâh'ın esmâ ve sıfatlarının sıkça zikredildiği başlangıç bölümünden sonra sudûr nazariyesine geçiş yapılır. Felsefî kelâm ıstılâhlarıyla meselenin ele alındığı bu ikinci kısımda, anâsır-ı erbaʿaya da temas edilmiştir.

Gülşen-i Râz'ın ilk bahsi, *evvel sual olunur ki keyfiyyet-i tefekkürden yaʿnî kim ne nesnedür ve dahı bu hadîsün maʿnisin mutazammındur tefekkuru sâʿatin hayrun min ʿibadeti elfi senetin* başlığı altında ele alınır. Bu suâli farklı cepheleriyle, etraflıca cevaplandıran Çelebi, bahsin sonunda "eyledi" redifli bir tevhîde yer verir. (s. 284-5) Tamamıyla efʿâl unsurunun yer aldığı bu gazelde, vahdet-i vücûd telâkkisi hâkimdir. Eserdeki bir diğer kasîde ise t*evhîd-i Bârî celle ve ʿalâ* başlığını taşımaktadır. "Bak" redifiyle teşkîl edilen bu on beyitlik tevhîd, edâ ve muhtevâ itibariyle diğer tevhîdlerden

[462] *Kâbûs-nâme*, s.164, Mercimek Ahmed, *Kâbusnâme Tercümesi*, s. 204.
[463] Fatih Ülken, *Elvân-ı Şîrâzî'nin Gülşen-i Râz Tercümesi: İnceleme-Metin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2002.

ayrılmaktadır. (s. 292-3) Bir önceki manzûmede olduğu gibi, bu şiire renginin veren vahdet-i vücûd düşüncesidir.

Hakk'a ulaşmak isteyen âşığın gönlüne bakmasını söyleyen Çelebi, o aynanın insana ilm ü hikmet öğrettiğini ifade eder. Allâh'ın esmasının nurunun açıldığını ve onun kemâliyle zuhur ettiğini dile getiren şair, yakınlık ve ıraklık kavramlarının nisbî olduğunu vurgular. Mutlak varlık Alllâh'tır ve diğer varlıkların ona göre durumunu ifade etmek için kullanılan bu kavramlar, emr-i itibârîdir. Elvan Çelebi, Allâh'ın bu tür isimlerden münezzeh olduğunu ifade etmek üzere, üç beyitlik bir tevhîd ile sözlerini tamamlar. (s. 381)

Hayatı hakkında tezkirelerin sessiz kaldığı bir diğer isim olan **Mu'înî**, XV. asır şuarâsındandır. II. Murâd'ın arzusu üzerine tasnîf ettiği *Murâdiyye* adlı eseri, Mevlânâ Celâlüddîn'in *Mesnevî-i Şerîf*'inin manzum şerhidir. [464] 839/1436 yılında tamamlanan eser, 14 bin beyit civarındadır. Kemal Yavuz tarafından hazırlanan metin ise 6532 beyti ihtiva etmektedir. Muînî; besmele ve hamdele, tevhîd, münâcât, peygamber ve çâr-yâr na'tı ile Mevlevî ulularının mehdini ihtiva eden 101 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. Bu bölümün 6-10 beyitleri arası, hitap tarîkiyle söylenmiş bir tevhîddir. (s. 7)

Mu'înî, *der-beyân-ı esmâ-i zât-i Hak Subhânehu muhtelifü'l-elfâzı ve müttehidü'l-ma'nâ* başlıklı bir manzûme ile Hakkın hangi lafız ve manalar ile isimlendirildiği merkezinde bir tevhîd söyler. (s. 23-5) Her milletin kendi lisanınca tanrıyı isimlendirdiğini söyleyen şair, yetmiş iki milletin bu farklı kelimelerden muradının Hakk'ı maksûd etmek olduğunu söyler. Tanrı, ilâh, kelmeçi, kumçar, ifahus, bökme ya da hudâ gibi kelimelerle Hakk'ı kastedenler, Allâh'ın varlığının idrâkinde ise âciz kalmaktadırlar. Çünkü bu bilgiye ulaşmak ve bunun yükünü çekmek cihan halkının işi değildirdiyerek tevhîdini tamamlar. Mu'înî'nin her lisanda Allah'ın isimlerinin bulunduğu meâlindeki sözleri, hatabî delîllerden olan kabûl-i ammeye misâl teşkîl etmektedir.

Mu'inî, Mevlânâ'nın mesnevîsine neden tahmîd, tevhîd ya da na't gibi manzûmelerle başlamak yerine neyden bahsederek ağâz etttiği suâli üzerinde durur. "Bu nice tasnîfdür yâ Rab 'acîb" mısraıyla bu vaziyet karşısındaki şaşkınlığını izhâr eden

[464] Kemal Yavuz (haz.), *Mu'înî'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si: Mesnevî Tercüme ve Şerhi (Metin*), , 2 C., Selçuk Üniversitesi Mevlana Uygulama ve Araştırma Merkezi, Konya 2007.

şair, hayret hissinden kurtulduğu anda bu meselenin şerhini yapmaya başlar. Bir mesnevî şârihinin nazarından bu meselenin ele alınması oldukça kayda değerdir. Çünkü devrin edebî telâkkisi itibariyle böyle irfanî mesnevînin tahmîd ya da tevhîd gibi bir şiir ile başlaması gerektiği beklentisini izhâr etmektedir.

Şâirin mesnevîsindeki üçüncü tevhîdi yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 51-2) Hitap tarîki ile söylenen tevhîdde, tazarrû ifadeleri de yer almaktadır. Muinî'nin mesnevîsindeki dördüncü tevhîd "yok" redifli bir kasîdedir. (s. 269-71) 24 beyitten müteşekkil bu tevhîd, *ve min kasâ'idihi zâdehu'llahu fevâ'idehu 'ale't-tullâbî* başlığını taşımaktadır. Vahdet-i vücûd vâdisinde, hitâp tarîkiyle söylenen bu tevhîdde şâir, cümle kâinatın Allâh ile dolu olduğundan ondan hâlî ve âzâde hiçbir eşyâya gözlerin tesâdüf etmediğini dile getirmektedir. Yer yer lirîk bir havanın yakalandığı bu tevhîdde Mu'înî, kelâmî ıstılahlara da yer vermiştir.

Mesnevînin beşinci tevhîdi de 11 beyitlik bir gazeldir. (s. 406-7) *min ba'zı tevhîdâtihi'-dakîk nevvârallahu bi-enveri't-tahkîk* başlığı ile arzedilen bu tevhîdde, peygamberlerin tecrübelerine telmîh vardır. Şâir bu tevhîde, dakîk bir tefekkürün nihâyetinde ulaşmıştır. Yine aynı vâdide söylediği bir diğer tevhîd, *min ba'zı tevhîdâtihi fî 'âlemi müşâhedetihi ve fî evkâti nihâyâtihi şerrefehullahu'llâhu bi-mu'âniyâtihi* ismi taşımaktadır. (s. 536-7) 17 beyitten müteşekkil bu tevhîd, şâirâne bir teessürün lisâna dökülmüş hâlidir. Türünün ender nümûmeleri arasında yer almayı hak eden bu şiir, muayyen bir mevzuda şahsî teessür ve tecrübenin nasıl mezcedildiğini göstermektedir. Tevhîdin redif olan "yandı" kelimesinin cinaslarıyla oluşturulan âhenk, lirik bir söyleyişle manâ cünbüşüne dönüşür. Bu tevhîd, Hakk'a ulaşmak için vasıta ittihaz ettiği gemiyi gark olduğu vahdet neşvesiyle yakan şairin zevkle ademiyete kanat çırpışın seslerini hatırlatmaktadır kârilerine. *Mesnevî-i Murâdiyye*'nin son tevhîdi, *min tevhîdâtihi* ismi taşıyan 26 beyitlik bir kasîdedir. (s. 609-12) Bu manzûme de yukarıdaki mezkûr iki tevhîd ile benzerlik göstermektedir.

Hayatı hakkında tezkire sahiplerinin sükûtu ihtiyar ettiği şâirlerden biri de **Muhibbî**'dir. XV. asrın ilk yarısında yaşadığı anlaşılan Muhibbî, Emîr Sultân'ın mürîdlerindendir. Türk edebiyatının ilk mevlîd şâirleri arasında yer alan Muhibbî, 1555

beyitten müteşekkil mesnevîsiyle bu türün pişvalarındandır. [465] Mesnevîsinde geçen "bu Celâl-i rûy-i siyâh" ifadesinde hareketle, asıl adının Celâl olduğu belirtilmektedir.

Muhibbî mesnevîsine, tevhîd, na'ت ve sebeb-i telifi havî 50 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Manzûmenin ilk 19 beyti tevhîddir. Bu tevhîd, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inden, esmaülhüsna beyitleri çıkarılmak suretiyle iktibâs edilmiştir. Eserin sadece F nüshasında, mezkûr manzûme bulunmayıp onun yerine diğer nüshalarda olmayan 12 beyitlik bir tevhîd vardır. (s. 75) Bu durum bize göstermektedir ki Muhibbî'nin *Mevlid*'inin asıl mukaddime kısmı F nüshasındadır. Diğer nüshaların tevhîd kısımları Süleyman Çelebi'den iktibâs edilmiştir. Metin üzerinde çalışan Nefise Saliş'in Süleyman Çelebi *Mevlid*'inin kulaklarımızın çokça âşinâsı olduğu bu beyitlerini hatırlamaması, ilmî çalışmaların en acı tegafüllerinden olsa gerektir. On iki beyitlik bu tevhîd manzûmesi, benzerlerini halk tipi mesnevîlerde sıklıkla gördügümüz bir eda ile kaleme alınmıştır. Tevhîd bölümünün ilk beytinin vezne uymayışı da bu yönüyle kayda değerdir.

Mesnevînin ilerleyen bölümlerinde, risâlet hil'atini giyen Hz. Muhammed insanları hak dîn İslâm'a davet eder. İnsanların Allâh yerine putlara tapmasının akılsızlık olduğunu dile getiren efendimiz, taş ve ağaç gibi nesnelerin ulûhiyet vasfı taşımadığını söyler. İmân edilmesi gereken varlık ise her şeyin yaratıcısı, rızık veren ve vâhid bir tanrıdır. Bu ifâdelerin yer aldığı iki beyit, Peygamber Efendimizin lisanından söylenmiş bir tevhîddir. (s. 242) *Mevlîd*'de devrinin bir dil hususiyeti olarak Allah yerine hoca kelimesi kullunılmıştır. (s.205)

Hayatı hakkındaki bilgileri, eserinden istihraç ettiğimiz şairlerden biri de **Hassân**'dır. II. Murâd devri şâirlerinden olan Hassân, Assâr-ı Tebrîzî'den tercüme ettiği *Mihr ü Müşterî* mesnevîsini 835/1431-2 yılında tamamlar.[466] Bu tercüme, II. Murâd'ın işret meclisinde iken okunan Farsça eserin güzelliğini takdîr ve Türkçeye tercüme edilmesi arzusu üzerine yapılır. Devrin sultânına sunulan eser takrîbî 5403 beyitten ibarettir. Elde tek nüshası bulunan eser, birebir tercüme hususiyeti göstermektedir. Şair mesnevîsine 50 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 1b, 1-4) Esmâ ve sıfatların sıkça

[465] Nefise Şaliş, *Muhibbi: Hayatı, Eserleri ve Mevlid'i*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
[466] Hassân, *Mihr ü Müşterî*, Paris Bibliotek Nationele, Ancien Fonds, no: 313, v.1b-45b. Mu mesnevî üzerine yapılmış bir metin çalışması için bkz. Neslihan Özdoğan, *Mihr ü Müşterî (Hassan)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü, Lisans Tezi, İstanbul 1982.

zikredildiği tevhîdde, cümle kâinatın Allâh'a âşık olduğu dile getirilir. Bu tevhîd Assâr'dan ayniyle tercüme edilmiştir.

Sehî Bey'in *HeştBehişt* ve Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ında yer alan kayıtlara göre asıl adı Muhammed olan **Za'ifî**, XV. asır şairlerindendir. Aslen Gelibolulu olan şâir, Sultan Murâd'ın gazâlarını anlatmak üzere *Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân* adlı mesnevîsini kaleme alır.[467] Tasavvufa mütemâyil olduğu ifade edilen şairin bu eserinin son kısımları eksik olduğu için telif tarihi bilinmemektedir. Mesnevîdeki Sultân Murâd medhiyyesinden hareketle, onun saltanatı devrinde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Metin üzerine doktora çalışması yapan Mehmet Sarı, *Dânişmendnâme* ile bu mesnevînin 232 beytinin ortak olduğunu belirtir.

Zaʿifî, on beyitlik besmele manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmeyi, *tevhîd-i Bârî Teʿâlâ* başlıklı 12 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 178-9) Hemen ardından yine aynı başlığı taşıyan on beyitlik efʿâl tevhîdi gelir. (s. 179-80) Bu tevhîdin son birkaç beyti tazarru ve duâyı ihtivâ etmektedir. Sultan Murâd, Engürüs üzerine çıktığı seferde, Hakk'a münâcâtta bulunur. Bu manzûmenin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 319-20) Fakat bu tevhîd müstakil bir yapı arz etmeyip münâcâtın bir cüz'üdür.

Mesnevînin son tevhîdi, zafer kazanan bir sultanın dilinden söylenir. Sultan Murâd, çok güç şartlar altında kazandığı Varna Muharebesi sonrasında, cengâverlik gösteren beylerine ödül olarak vilâyet bağışlar. Muharebe meydanında tutunamayan Macar beyleri, geceleyin birer birer kaçarlar. O gecenin sabahında zaferin zuhur ettiğini gören sultan, hamd etmek üzere yüzünü Hakk'a döner. Yedi beyitlik bu manzûme, tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 342-3)

Mehmet Sarı, *Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân*'ın Zaifî'nin yegâne eseri olduğunu ifade etmekteydi. Bununla beraber yine bu dönemde, Zaifî mahlaslı bir şâirin kaleminden sâdır *Cem'ü'l-Hakâyık* adlı bir mesnevîye tesâdüf etmekteyiz.[468] Tez sahibi, bu eserin hangi Zaifî'ye ait olduğu hususunda kesin bir kanaate varamamış, XIII.-XIV. asırlar arasında yazıldığı tahmînini dile getirmiştir. Tasavvufî ve ahlakî bir pendnâme hüviyetine sahip olan *Cem'ü'l-Hakâyık* mesnevîsinin elde bulunan tek nüshasının

[467] Mehmet Sarı, *Gelibolulu Za'îfî Muhammed: Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân: İnceleme (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar)-Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.
[468] Murat Sivri, *Za'îfî Çelebi'nin Cem'ü'l-Hakâyık Mesnevîsi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2010.

baştan ve sondan noksan olması, eserin âidiyeti hususundaki müşküllerin çözümünü zorlaştırmaktadır. Ayrıca tezkirelerde, bu mesnevînin sahîbi olarak zikredilen Zaifî mahlaslı bir şair olmayışı, eserin kime ait olduğu suâlinin cevabını güçleştirmektedir. Latîfî'nin tezkiresinde bahsettiği Za'îfî Mehmed Çelebi ise müellifin akranlarından olup ulema sınıfına mensuptur.[469]

Eldeki metni 1905 beyit olan bu mesnevînin esasını, âyet ve hadislerden iktibaslarda bulunarak yaptığı şerhler ve aynı mevzu üzerine söylediği nasihatlar oluşturmaktadır. Eserin baştan eksik olması sebebiyle, beş beyitlik bir giriş manzûmesi ile karşılaşmaktayız. Son üç beytinin na't ve çaryâra salat olduğu göz önünde bulundurulursa, eksik kalan kısmın 7-8 beyit olduğu tahmin edilebilir. Çünkü bu giriş manzûmesinden sonra müstakil münacat, naat gibi nazım türleri olmayıp doğrudan sebeb-i telif kısmına geçilmiştir. Bu da göstermektedir ki müstakil manzûmeler halinde telif edilen bu unsurlar muhtasar surette bu giriş manzûmesine sıkıştırılmıştır.

Mesnevîde ilk tevhîd, *Secde* sûresinin üçüncü âyetinin tefsîrinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tevhîd mezkûr âyetin manzum meâli olup 959-63 beyitleri arasında yer almaktadır. (s. 133-4) Bu bölüm aynı zamanda, Hakk'ın lisânından söylenmiş bir tevhîd olma hususiyeti taşımaktadır. Mesnevînin ikinci tevhîdi, *der-beyân-ı mertebe-i a'lâ* başlığı altında, Cebrâil'in cenneti görmek istemesi bahsinde karşımıza çıkar. Arzusunu dile getirmek üzere Allâh'a yönelen Cebrâil, meramını dile getirmeden önce beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 243-4)

Kızıldeli Sultân dergâhında manevî terbiyesini alan **Sâdık Abdâl**, Bektaşi şairlerinin pirlerindendir. XIV. asrın son çeyreğinde doğduğu tahmin edilen Abdâl, Seyyid Ali Sultan'ın mürîdlerindendir. XV. asrın ortalarında öldüğü düşünülen Sâdık Abdâl'dan günümüze, 66 manzûmeyi ihtivâ eden divanı kalmıştır.[470] Saadettin Nüzhet, Abdal'ın şiirlerinde Hurufî unsurlar bulunduğu idiasındadır. Şâirin divanında yer alan tek tevhîd, *velehu fermâyed pend-i râst u sırr-ı evliyâ* başlıklı nushiyye kasîdesinin ibtidâsında bulunmaktadır. (s. 67-8) Altı beyitten müteşekkil bu tevhîd, Allah'ın kedretinin her şeye râci olduğu merkezinde şekillenmiştir.

---

[469] Harun Akar, *Heşt-Behişt (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Sözlük)*, Gaziosmanpaşa Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010, s. 142; Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, haz. Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 367.

[470] H. Dursun Gümüşoğlu (haz.), *Sâdık Abdâl Dîvânı*, Horasan Yay., İstanbul 2009

Germiyânlı muhitinde yetişip Osmanlı edebiyatının eslâfı arasında zikredilen şâirlerin en ehemmiyetlisi hiç şüphesiz ki **Şeyhî**'dir. 1370'lerin başında dünyaya geldiği tahmîn edilen Şeyhî, Çelebi Mehmed ve II. Murâd devirlerini idrâk eder. Asıl adı Yûsuf Sinân olan şâir, İran'da ilim tahsîl ettikten sonra Anadolu'da hekîmlik mesleğini icrâ eder. Şâirliğinin en önemli devresini, Osmanlıya ilticâ ettikten sonraki süreç oluşturmaktadır. Şeyhî'den günümüze, nisbeten küçük bir divan ile iki mesnevî ulaşmıştır.

Şeyhî'ye ahlâfı nezdinde büyük bir itibâr kazandıran ve mesnevî şâirleri için bir mihenk taşı vasfını hâiz olan *Husrev u Şîrîn*'idir.[471] 824-32 yılları arasında kaleme alındığı düşünülen mesnevî, 6994 beyitten müteşekkildir. Sultân II. Murâd'ın arzusu üzerine yazıldığı bilgisi tezkirelerde mukayyettir. Şâir mesnevîsine, 775 beyitlik gayetle mufassal mukaddime manzûmeleri ile başlar. Husrev ile Şirin'in hikâyesi ise on bir bölümde anlatılır. Nizâmî'nin eserini örnek alan Şeyhî, hikâyesini nihâyete erdir(e)memiştir. Şâirin bu eserinde yer alan manzûmelerin bir kısmına, divanında da tesâdüf edilmektedir.

Şeyhî mesnevîsine, 34 beyitlik besmele ve duâ muhtevâsını hâiz bir manzûme ile başlar. Bu bölümü, *ender tevhîd ü temcîd-i Bârî Ta'âlâ* başlıklı tevhîd takip eder. (s. 2-4,) 54 beyitlik bu tevhîd şiiri, Allâh'ın sıfatlarının zikriyle başlar. Devamında "geh/gehi" ifadelerinin tekrârıyla, ef'âl unsurları sıralanır. Manzûmenin son bölümlerinde, insanın tanrının varlığını idrâkten âciz olduğu *lâ uhsî senâ* hadîsinin zikriyle dile getirilir. Tevhîdin tamamına tenzîhî bir karakteristik hâkimdir.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, *kasîde der-tevhîd* başlığıyla verilmiş olup 16 beyitlik bir manzûmedir. (s. 4-5) Şâirin divânında da yer alan bu kasîde, hitâp tarîki ile söylenmiştir. Zâtî tevhîdin hâkim olduğu şiirde, örneğine az rastlanılır bir edâ yakalanmıştır. Bu tevhîd, Osmanlı şairleri tarafından tanzîre mevzû olacaktır. Bu şiirin matlaı ile alâkalı bir rivâyete, Enîsî'nin *Menâkıb-ı Akşemseddîn*'de tesâdüf etmekteyiz. Akşemseddîn, sûfilerle hâlvette oturmakta iken ansızın "behey Germiyân Türkü" der ve tekrâr sükût eder. Halvet nihâyete erdikten sonra, şeyhten niçin "âferin Germiyân Türkü" dediği suâl edilir. Bunun üzerine şeyh, şunları söyler:

[471] Faruk Kadri Timurtaş, *Şeyhî ve Husrev ü Şîrin'i: İnceleme-Metin*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.

> "Sülûk âleminde, anâsırı geçerek eflâk mertebelerine çıktım ve dördüncü katta durdum. Orada bulunan meleklere, şu beyti okumak emredilmiştir:
> İy kemâl-i kudretün nefhinde 'âlem bir nefes
> V'iy celâl-i 'izzetün bahrinde dünyâ keff ü hass
> Meleklere bu beyti niçin okursunuz diye sorduğumda, Germiyan ilinde Şeyhî adlı bir şâirin bu beyti söylediğini ve Allâh'ın bu beyti hoş bularak bize tesbîh için bunu söylemeyi buyurdu." [472]

Bu menkıbe bize, şiirin Osmanlı şâirleri arasında nasıl bir alâkaya mazhar olduğunun işâretleri vermektedir.

Mesnevînin 106-194 beyitleri arasında, tevhîdin mertebe ve kısımlarının anlatıldığı bir bölüm yer alır. (s. 5-8) Bilhassa mutasavvıf şâirlerin mesnevîlerinde karşımıza çıkacak olan bu tür manzûmeler, tevhîdi konu almakla beraber tevhîd hususiyeti arz etmemektedir. Her bahsi, müstakil bir başlık altında dile getiren Şeyhî, evvelâ bir makâm olarak tevhîd üzerinde durur. Sûfî şâirlerin vâdî ve makâmları arasında önemli bir merhaleyi temsîl eden tevhîd, isbâtî değil şevkî bir karakteristiğe sahiptir. Onların tevhîd telakkisi "*et-tevhîdu iskâtü'-izâfet*"[473] sözünde gizlidir. Şeyhî bu mevzûdan, tevhîd kısımları bahsine intikâl eder. Tevhîd; ilmî, aynî ve hakikî olmak üzere üç münkasemdir. İlmî olan tevhîd ise naklî, aklî ve taklîdir. Tevhîdin bir sonraki merhalesi aynîdi ve zât, sıfât ve ef'âl olmak üzere üçe ayrılır. Müşâhede zevkiyle elde edilen bu tevhîdin ilk merhalesi ef'âlîdir. İnsan, yaratıcının fiilerinde onu görebilme imkânını elde etmiştir. Bir sonraki safha ise Hakk'ın sıfatlarını gayriden tenzîh etmeyi gerektirir. Son merhalede ise cümle mahlûkta, Allâh'ın zâtından başkasını görmemektir. Hakîkî tevhîd ise ancak nefs-i ferdâniyetten kurtulup vahdete erişmekle olur. Fakat bu tevhîde ulaşmak herkesin kârı değildir.

Mesnevînin üçüncü tevhîdi, *kasîde-i tevhîd* ismiyle takdîm edilmiştir. (s. 8-9) 22 beyitten müteşekkil kasîde, "*lâ ilâhe illallâh*" rediflidir. Bu tarz şiirlerin umûmunda gördüğümüz üzere kısa vezinle teşîl edilmiştir. Şeyhî bu tevhîdin ardından, *kelîme-i çend be-tarîk-i hikmet der-vahdet-i âferînîş u kıdem-i âferid-kâr* başlıklı bir manzûmeye daha yer verir. 108 beyitlik bu bölümde şâir sözlerine, Hakk'ı arayanların söyleyeceklerine kulak vermesi ihtarıyla başlar. Şeyhî, kâinâtı eğer dikkat nazarıyla temâşa edersek hiçbir şeyin sebepsiz olarak yaratılmadığını kavrayacağımızı dile getirir. Çünkü Allah, görmek isteyenlere idrâk bahşetmektedir. Eğer insan "*kerremnâ*"ya lâyık

[472] Ali İhsan Yurt, *Akşemseddin [1390-1459]: Hayatı ve Eserleri*, neşr. Mustafa S. Kaçalin, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994, s.132.
[473] "Tevhîd, Allah hakkında izâfetlerin kaldırılmasıdır."

olup "*belhüm adal*"dan kurtulmuş ise gözlerdeki nûr, insanın Hakk'ı tefekkür yoluyla idrâkine imkân tanır. Şâir bu sözlerinin sonunda, isbât-ı vâcib merkezinde bir tevhîd irâd eder. (s. 10-12) Cümle eşyâ, yaratıcının varlığına burhân-ı kâtı'dır. Hakk'ın fermânı olmaksızın ne felekler döner ne de çâr unsûr tesirini icrâ edebilir. Bunlar her ne kadar âdeti vechile varlıkların zuhurunda rol sâhibi iseler de hepsinin üzerinde, Allâh'ın irâde ve tekvîni vardır. Canlı tasvîrlerle tâbiattaki hâdisât ve değişimleri zikreden şâir, bütün bunların Allâh'ın hikmeti mûcibince vukû bulduğunu dile getirir. Eğer insan sebeblerden geçip müsebbibe ulaşırsa, ehl-i tevfîk olmayı hak eder. Nizâmî'nin *Husrev u Şîrîn*'inde, tevhîdi tâkiben isbât-ı vâcib merkezinde iki manzûme bulunmaktadır. Şeyhî de bu manzûmeleriyle Nizâmî'ye cevap vermiştir.

Mukaddime manzûmelerini tamamlayan Şeyhî, hikâyenin nakline başlar. Mesnevînin kahramanlarından Ferhâd, Şîrîn'e gizliden gizliye âşıktır ve sevdiği için bir dağ başında su yolu için kayaları parçalamaktadır. Bir meclisde söz Ferhad'a intikâl edince, Şîrin'in gönlüne onu görmek arzusu düşer. Bîsütûn'a ulaşan genç ma'şûk, Ferhâd'ın nazarında dağa tecellî etmiş bir ay gibi görünür. Belki de bir güneştir dağ, Şîrin'in pertevinden pâre pâre olmuştur. Ferhâd bu manzara karşısında kendisinden geçerek mahviyete ulaşır ve akıldan âzâde olarak secdeye varır. Şâir, Şîrîn'in dağda sûretinin belirmesi ile Mûsâ'nın rüyet iştiyâkı üzerine Allâh'ın bir dağa tecelli etmesi âynîleştirilmiştir. Ferhâd sevgilisini gören bir âşıktan ziyâde, Hakk'ın tecellisini müşâhede eden bir Musâ'dır. Ferhâd'ın kendinden geçerek secdeye varışı, lutf-i ilâhî ile bir cezbe hâlini almıştır. Mutlak varlığının tecellîsini müşâhede ve idrâk eden vecidkâr bir âbid gibi, kendi varlığını yok etmiş fakat yeni bir dirilişi yaşamıştır. Âb-ı hayata kavuşan bir fânî gibi, sonsuzluğa gark olan Ferhâd, bu hâlin te'sîri ile bir terci'-bend söyler. Şâirin dîvânında da yer alan bu manzûme, *tercî'-hânden-i Ferhâd be-münâsib-i hâl* başlığı ile verilmiştir. "Kim yoh bu diyâr içinde deyyâr / Vâr ise yârdur ne kim var" terci'-hâneli bu manzûme tevhîd husûsiyeti arz etmektedir. (s. 179-82) Dokuzar beyitlik yedi bentten oluşan bu terci'-bend, tevhîd türünde yeni bir sebkin şekillenmesinde müessir olacaktır. Bir âşığın sevgilisine duyduğu hissiyâta tercümân olan bu manzûme, aynı zamanda kâinatta Allâh'tan başka yâr olmadığı fikri ile farklı bir mâhiyet kazanmaktadır. Bu tevhîd manzûmesi nev'ine münhasır bir yapı arz etmekte olup Şeyhî'nin halefleri tarafından tanzîr ve cevâba lâyık bulunacaktır. Lâmî' Çelebi, bu şiire nazîre yazan şairler arasında olup bu manzûmeyi tevhîd ismiyle zikretmektedir.

Bu tevhîd meyânında üzerinde durulması gereken bir diğer husûs ise şâirin, bu şiirini müstakillen söyleyip mahalline münâsip görerek mesnevîsine iktibâs mı ettiği suâlidir. Bu manzûmenin yazılış tarihine dâir elimizde bir kaydın bulunmaması, suâli cevapsız bırakmaktadır. Eğer mesnevîden önce söylenmiş ve buraya derc edilmiş ise şâirin tevhîdini hangi hâlet-i rûhiyye ile yazdığını göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Şöyle ki menkûl hikâyenin ardından söylenen ve zâhirî nazarla bakıldığında tevhîd addedilmesi mümkün görülmeyen bu şiirin, hangi psikolojik vaziyette söylendiği ve remizlerin nerelere matûf olduğunu göstermesi itibariyle mana kazanıyor. Sıfat, zât ya da ef'âl unsurlarının zikredilmesi yerine insanı kendi varlığından uzaklaştıran, kendi noksanlığı ve fenâsını hissettiren, ebedî olana hasret çektiren bir güzelin şahsında Allâh'ın tevhîdinin dile getirilmesi, bu türün husûsiyetlerinin sınır ve imkânlarına işâret etmesi yönüyle ayırıcı bir vasfa sahiptir.

Mesnevînin bir diğer tevhîdi, Husrev'in eşi Meryem'in vefâtı üzerine mektup kaleme alan Şîrîn'in lisanından söylenmiştir. Kendisini terkederek bir başkasıyla evlenen Husrev'e tâziye için nâme yazan Şîrin, sözlerine altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 189) Mesnevînin son bölümlerinde Husrev, artık yaşlanmış ve kâinâtın ahvâli üzerine tefekküre dalmaya başlamıştır. Vezîri Bozorgümîd'i katına dâvet ederek ona, bu merkezde bazı suâller îrâd eder. Husrev, vâcibülvücûd olduğunu duymakla berâber Allâh'ı tanımadığını ve aklının bu meselede âciz kaldığını söyler. Bunun üzerine Bozorgümmîd, Bârî Te'âlâ'nın marifeti hakkında konuşmaya başlar. Kulun Hakk'ı idrâkten âciz olduğunu ve her şeyde onun kudretinden bir nişân bulunduğunu dile getiren vezîr, vahdet-i vücûd telâkkisi merkezinde 15 beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 254)

Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn* hâricinde, türünün nevâdiri arasında yer alan küçük bir mesnevîsi daha vardır: *Harnâme*.[474] 126 beyitten müteşekkil bu mesnevînin bazı kaynaklarda II. Mehmed'e bazılarında ise II. Murâd'a sunulduğu ifade edilmektedir. Kendisine bağışlanan köyün eski sahiplerinin gadrine uğrayan Şeyhî, sultana durumunu arz etmek üzere bu alegorik mesnevîsini kaleme almıştır. Şeyhî mesnevîsine 12 beyitlik bir mukaddime ile başlar. İlk yedi beyti tevhîd olan bu manzûmenin bâkisi na't hususiyeti taşımaktadır. (s. 20)

[474] Faruk Kadri Timurtaş (haz.), *Şeyhî'nin Harnâme'si*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1971.

Şeyhî'nin iki mesnevîsinin dışında, ekserini gâzellerin teşkîl ettiği bir de divânı bulunmaktadır.[475] Şâirin divanında yer alan üç tevhîdi, *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsinde değerlendirildi. (s. 13-4, 15-6, 77-83) Divanda üçüncü kasîde olarak yer alan ve hiçbir nüshasında başlık bulunmayan 61 beyitlik manzûme, yapı ve muhtevâsı itibariyle benzerine az rastlanılır bir hususiyet taşımaktadır. İlk 44 beyti tevhîd olan bu kasîde, peygamber ve çâryâr na'tıyla devâm eder. (s. 16-21) "Bu câm-ı şi'r ile Şeyhî şarâb-ı tevhîdi / Şu resme sun ki safâsına reşk ilede zülâl" beytiyle fahriyeye faslına geçen şâir, birkaç nasihatâmiz beyitle şiirini tamamlar. Fahriye, tevhîd kasîdelerde nâdiren bulunan bir fasıldır ki Şeyhî, söylediği şiirin eşsizliğine bizâtihi işâret etmek istemiştir. İnsanın idrâkinde âciz kaldığı bir Hakk'ın kâinâttaki âsârına nazarlarını çeviren şâir, bu yolla onun zâtının yüceliğini kavramaya çalışmaktadır. Şahsî tecrübeden izler taşıyan bu kasîde, kesîf bir tefekkürün mahsûlüdür. Cümle âlemi muhît fakat cümlenin ondan bîhaber olduğu bir ilâh; tefekkür ve tasavvurdan münezzehdir. O öyle bir müteâl varlıktır ki insanı cümle mahlûkâtın eşrefi kılan vasıfları, onun vasfını söylemekte âcizdir. Şeyhî, beşerî hasletlerin kavrayamayacağı bir ilâh tasvvuru ortaya koyar bu tevhîdinde.

Birkaç Arapça beyti ihtivâ eden divânın yedinci kasîdesi, sanatkârâne bir üslupla söylenmiştir. Son altı beyti nushiyye olan bu kasîde, kâmil bir tevhîddir. (s. 31-4) Kâinatta meydana gelen âsâr ve tahavvülâtın tasvirleriyle müzeyyen olan bu tevhîd, bu yönüyle klasik tevhîdlerden ayrılmaktadır. Tabiat tasvirleri kadar peygamberlerin nebîlik tecrübelerine telmihleri de ihtivâ eden bu şiir, istiâre yoluyla tevhîde işâret etmektedir. Sıfat ve zât unsurlarının yer almadığı tevhîdde ef'âl Hakk'a tevcîh edilmeksizin ifâde edilmiştir. Şâir uzun tasvirlerin ardından,

> Gönlüm bu nakş u resmi ko nakkâşa kıl nazar
> Gözle yakîn cemâlini gitsün hicâb-ı zân
>
> Tâ zerre zerre zâhir ola cân semâ'ına
> Tevhîdi Bâri'ü'n-nesemün hâk-i tîreden

beyitleriyle, okuyucusunun nazarlarını; nakış ve resimler uzaklaştırarak bunların fâiline yöneltir. Tasvîr ve telmîhler ile şekillenen bunca manzara, bütün bunların kâdiri olan Mevlâ'ya işâret etmek içindir. Klâsik şiirde az olsa örneklerine tesâdüf ettiğimiz bu tarz şiirler, tevhîdler içinde ayrı bir sebkin şekillenmesine imkân tanıyacaktır.

---

[475] Halit Biltekin, *Şeyhî Dîvânı: (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003.

Divandaki son tevhîd, *terci‘-i evvel fî-medhi Sultan Mehemmed* olarak kaydedilmiş manzûmenin ilk bendinde karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar tercî‘ olarak kaydedilmişse de bu şiir bir terkîb-benddir. Dokuzar beyitlik yedi bentten oluşan manzûmesine şair tevhîd ile başlar. Bilhassa Farsça şiir söyleyen şairlerde karşımıza çıkan bu tarz, Şeyhî tarafından da ihtiyâr edilerek terkîb-bendinin ilk bendini tevhîde ayırmıştır. (s. 70-1) Çelebi Mehmed'in medhinde söylenen bir manzûme olması hasebiyle bendin son bölümlerinde Allâh'ın nebîleri en şerefli kulları olarak yaratması ve *ulülemr*i onlara yakın kılmasına temâs edilir. Bu ifâdeler, mehdinde bulunan sultânın vasıflarını zikretmek için hazırlık mâhiyetindedir.

Hayatı hakkında tezkirelerde kayıt bulunmayan **Âşık Ahmed**, II. Murâd devri şairleri arasındadır. 1430 yılları arasında kaleme aldığı tahmin olunan hacimli mesnevîsi *Câmi'ü'l-Ahbâr*, 20 bâb ve 178 hikâyeyi ihtivâ etmektedir.[476] Âşık Ahmed, babasından kalma kitapları incelerken Moğol dilinde yazılmış bir kitaba tesadüf eder. Bu eserin Rumî Türkçesine aktarılmasını faydalı bulan şair, 12245 beyitten müteşekkil bir mesnevî ile bu gayesini gerçekleştirir. Sultan II. Murâd'a sunulan eser, tam bir tercüme hüviyeti göstermemektedir.

Şâir mesnevîsine 74 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk beş beyti besmele olan manzûmenin son 16 beyti de tahmîddir. 6-58 beyitleri arası ise tevhîddir. (s. 1-5) Şâir evvela esma ve sıfat, sonra ef‘âl unsurlarıyla tevhîdini şekillendirmiştir. Son bölümlerinde ise hiçbir zihnin Hakk'ı idrak etmek imkânına sahip olmadığı dile getirilir. Tevhîdlerin genelinde gördüğümüz üzere, Allâh'ın müteâl yönüne vurguda bulunarak manzûme tamamlanır. Mesnevînin ikinci tevhîdi ise *der-tevhîd-i Bârî Te‘âlâ* başlığı ile verilen bir kasîdedir. 41 beyitlik bu kasîdenin 25 beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s.7-8) Şâir müstakil bir münâcâta yer vermediği için, tevhîdin son bölümlerini münâcâta tahsîs etmiştir.

Hayatı hakkında, sadece eserlerindeki bilgilerden hareketle mâlumât sâhibi olduğumuz şâirlerden biri de **Eşref b. Ahmed**'dir.[477] Mesnevîlerinin bulunduğu mecmua, Ahmed b. Nasûh tarafından 856/1452 yılında istihsâh edilmiştir. Muhtemeldir ki *İbret-nâme* adlı eserinin ser-levhasında yer alan "şerrefe'llahu fi'd-dünyâ ve'l-âhire" şeklindeki duâ ibâresi, mecmuanın tertib edildiği tarihte şâirin yaşadığına işâret

[476] Muhittin Eliaçık, *Âşık Ahmed'in Câmi'ü'l-Ahbâr'ı I: İnceleme- II:Metin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.
[477] Şeyh Eşref b. Ahmed, *Fütüvvet-nâme*, haz. Orhan Bilgin, Yıldızlar Matbaası, İstanbul 1992.

etmektedir. (s. V) Orhan Bilgin, edebî şahsiyeti hakkında bilgi sâhibi olmadığımız bu ismin 874/1469 yılında vefât eden ve Eşrefoğlu Rûmî olarak şöhret bulmuş Abdullâh b. Eşref'in babası olduğu kanaatindedir. Bu meyânda, eğer babası devrinde meşhûr birisi olmasaydı, Abdullâh'ın Eşrefoğlu olarak anılmasının mümkün olamayacağı tezini ileri sürmektedir.[478]

Eşref b. Ahmed'in yekûnu 4576 beyit tutan manzum eserleri, bir mecmua hâlinde bizlere ulaşmıştır. Bu mecmua, ilkinin baş kısımları noksan ve adı meçhûl olmak üzere yedi mesnevî ve hacimli bir tercîʿ-bendden oluşmaktadır. Mecmuada ikinci sırada yer alan *Fütüvvetnâme*, türünün Anadolu sahasında kaleme alınan ilk nümûnelerinden olma hususiyetini taşımaktadır. 444 beyitten müteşekkil mesnevî, birkaç ara başlık ihtiva etmektedir. Şâir eserine Hakk'ın ismini zikrederek başlar. Bu mukaddimeyi müteakiben nasihatâmiz beyitler takip eder. Mesnevîde tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûme bulunmamaktadır.

Eşref b. Ahmed'in mecmuada yer alan üçüncü mesnevîsi, *İbret-nâme*'sidir.[479] 885 beyitten müteşekkil bu mesnevî, nasihatname karakteristiği taşımaktadır. Şâir eserine 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 1) Eşref'in bu tevhîdi, devrinin ulûhiyet tasavvurunu aksettirmektedir. Bu tevhîdde efendi manasını da muhtevî olan "hoca" kelimesinin, Allah'ın ismi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu tercih bilhassa mutasavvıf şairlerde karşımıza çıkmaktadır. Tevhîd manzûmesinin ardından şair, Allâh'ın insanın gizli açık bütün yaptıklarını bildiğini ve yarın hesap verebilecek gibi yaşamak gerektiğini dile getirir. Eşref, farklı konulardaki nasihatları ile eserini tamamlar.

Mecmuanın dördüncü mesnevîsi, *Ma'zeret-nâme*'dir.[480] 372 beyitten müteşekkil bu mesnevî de pendnâme hususiyeti arz etmektedir. Kulluk şuurunun nasıl olması gerektiği suâli etrafında şekillenen mesnevîsine şâir, 85 beyitlik bir mukaddime faslı ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 13 beyti münâcât muhtevâsına sahiptir. Bu münâcâtın hemen ardından, 23 beyitlik efʿâl tevhîdi ile karşılaşmaktayız. (s. 22-8) Fakat bu tevhîd münâcât için şefîiyye hüviyetine de sâhiptir. Şöyle ki şair münâcât bâbında dile getirdiği arzularının kabûl edilmesi için Allâh'ın esmâ ve efʿâlinin hürmetine sığınmaktadır.

[478] Şeyh Eşref b. Ahmed, *Fütüvvet-nâme*, s. V.
[479] Esra Demir, *Şeyh Eşref B. Ahmed'in İbret-nâme Adlı Mesnevîsi (Edisyon Kritik-İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
[480] Özlem Güneş, *Şeyh Eşref B. Ahmed: Ma'zeret-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Tevhîd hususiyeti taşıyan bu bölüm tamamlandıktan sonra tekrâr münâcât ve tazarrûya avdet edilir.

Eşref'in beşinci mesnevîsi, *Elest-nâme*'sidir.[481] Yekpâre bir manzûme görümünde olan mesnevî, 221 beyitten müteşekkildir ve mecmuanın en küçük eseridir. Şâir mesnevîye 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 26-7) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, "kimi" ve "kimini" ifadelerinin tekrârlarıyla ilerler. Ef'âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdin son beyti, Allâh'ın Âdem peygamberi yaratması üzerinedir ki buradan itibaren insanların yaratılması bahsine geçiş yapılır.

Mecmuada yer alan altıncı mesnevî, *Nasihat-nâme* adını taşımaktadır.[482] 503 beyitten müteşekkil mesnevî, Eşref'in diğer eserleri gibi didaktik bir üslupla kaleme alınmıştır. Şair mesnevîsine Hakk'ın ismini zikrederek başlar. Mukaddime mâhiyetindeki bu birkaç beyitten sonra, asıl konuya geçilmektedir. Mesnevîde tevhîd türüne dâhil edilebilecek bir manzûme yoktur.

Eşref'in mecmuadaki yedinci mesnevîsi, *Hayret-nâme*'sidir.[483] 117 beyitten oluşan bu kısa mesnevînin esâs fikrini, tasavvuftaki hayret makâmı teşkîl etmektedir. Eşref, mesnevîsine altı beyitlik ef'âl tevhîdi ile başlar. (s. 11) Tevhîd bölümünü, marifetullâh bahislerinin ele alındığı bir bölüm takip eder. Şâir, mesnevîsine Allâh'a hakkıyla kulluk etmek gerektiği merkezinde nasihatlarla devam eder. Son bölümler münâcâttır.

Eşref'in mecmuadaki son eseri, *Münâcât-nâme*'sidir.[484] 445 beyitten müteşekkil bu eser, metni hazırlayan Ayşe Tan tarafından da terci'-bend olarak takdîm edilmiştir. Eser boyunca tekrâr edilen bir iki beyitten hareketle bu manzûmenin terci'-bend olduğu fikri doğru görünmemektedir. Bilhassa sûfî şairlerin mesnevîlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu tür tekrar beyitler, manzûmenin yapı yönünden musammat olarak kabûlüne imkân tanımaz. Şiir, başlangıçtan sonuna kadar münacat havasını korur. Arada birer ikişer beyitlik tevhîd ifadeleri bulunmakla beraber bunlar daha ziyade şairin tazarrûuna

[481] Fatma Tanrıverdi, *Şeyh Eşref b. Ahmed: Elest-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
[482] Elif Pehlivan, *Şeyh Eşref B. Ahmed: Nasihat-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
[483] Ayşe Tan, *Şeyh Eşref B. Ahmed'in Hayret-nâme ve Münâcât-nâme Adlı Eserlerinin Edisyon Kritiği ve İncelemesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
[484] Ayşe Tan, *Şeyh Eşref B. Ahmed'in Hayret-nâme ve Münâcât-nâme Adlı Eserlerinin Edisyon Kritiği ve İncelemesi,*

hazırlık mahiyetindedir. Birkaç yerde bu girizgâhların yedi sekiz beyte kadar ulaştığı görülmektedir.

Sehî Bey'in *Heşt Behişt*'inde kendisinden bahsettiği **Hümâmî**, XV. asır şâirlerindendir. İznikli olarak bilinen şair, marifet ve fazilet sahibi bir insan olarak takdîm edilir. Selmân-ı Sâvecî'nin musanna kasîdesine söylediği naziresi ile devrinde şöhret bulan Hümâmî'nin bilinen tek eseri *Sî-nâme*'sidir.[485] Şâir, II. Murâd'ın vezirlerinden Çandarlı Halîl Paşa'nın arzusu üzerine bu mesnevîyi kaleme almıştır. 839/1435 yılında tamamlanan bu eser, Emîr Hüseynî'nin aynı adı taşıyan mesnevînini ilaveli bir tercümesidir. 1992 beyitten müteşekkil bu mesnevî, farklı nazım şekillerini de muhtevîdir.

Hümâmî, 135 beyitlik tevhîdle mesnevîsine başlar. (s. 6-14) Sıfât, zât ve ef'âl unsurlarını havî olan bu tevhîd, Emîr Hüseynî'den tercüme değildir. Kelâmî ve felsefî ıstılahların kesîf sûrette kullanıldığı bu şiir, isbât-ı vâcib hususiyeti de arz etmektedir. Yer yer sûfî telakkilerin de bulunduğu tevhîdde, yedi vecihten Tanrı'nın varlığına delîl getirilir. Felsefî istidlâl ve aklî muhâkemelere mürâcâat eden şâir, tevhîd şiirlerinde nâdir görülen bir üslûp kullanmıştır. Şâirin ilmî birikimin mâhiyetini bu manzûmede görmekteyiz. Hümâmî mesnevîsine hitâma erdirirken anlatılan kıssaların gerçek olmadığını ve eser yazmaktaki gâyesinin Hudâ'nın tevhîd ve hamdını söylemek olduğunu dile getirir.

XV. asrın ilk yarısında eser veren şâirlerden **Ârif**, hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız isimlerdendir.[486] Tasavvufî mesnevîleriyle edebiyat tarihinde kendisine yer bulan şâir, Tunca Kortantamer tarafından ilk orijinal hamse sahibi olarak takdîm edilmektedir.[487] Eserlerinin telif tarihlerinden hareketle Sultan II. Murâd devrini idrâk ettiği anlaşılan Ârif'in eserlerinde, tarihî hüviyetine dair karîneye tesâdüf edilmemektedir.

Ârif en hacimli mesnevî olan *Mürşidü'l-Ubbâd*, 841 yılında telîf edilmiştir. Şâir mesnevîsinin 2402 beyit olduğunu ifade etse de eldeki tenkitli metin 2042 beyitten ibârettir. Tasavvuf yolunun sâliklerine rehber olmak üzere kaleme alınan bu eserde, farklı nazım şekillerine de tesâdüf edilmektedir. Ârif, mesnevîsini dört bölüme ayırır:

[485] Mustafa Altun (haz.), *Sî-nâme-i Hümâmî: Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3426-6.
[486] Semra Tunç, *Ârif: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.
[487] Tunca Kortantamer, *Nev'i-zâde Atayî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1982, s. 16.

Sâlik, meczûb, âşık ve merdûd. Şâir mesnevîsine 31 beyitlik mukaddime ile başlar. Allâh'ın esmâsını tezekkür ve marifetullâh bahislerini havî bu bölüm, vahdet-i vücûd merkezinde şekillenmiştir. Bütün ağacın bir çekirdekte gizli oluşu gibi misâllerle konuyu işleyen Ârif, fikrî yönden İbn Arabî'den beslendiğinin işâretlerini de verir. Mukaddimenin ardından şâir, âlemin yaratılması bahsine intikâl eder.

Mesnevîde ilk tevhîd ile *hâzihi'l-kıta fî beyâni'n-nasîha* başlığı altında karşılaşırız. 75-82 beyitleri arasında yer alan bu manzûme, nasihat üslubuyla ile söylenmiş bir tevhîddir. (s.444-5) Şâir, insanın Hakk'ı nasıl araması gerektiği bahsine temâs ettikten sonra bu yolda güzel bir hikmet sözü söylemek istediğini ifade eder. Sâlikin Allâh'ı aramasını, bir yolculuğa teşbîh eder. Sâlik, yollarda türlü acayip ve garayible karşılaşıp çeşitli imtihanlardan geçtikten sonra bir saraya ulaşır. Gördüğü bu haşmetli yapı kendisine, buranın bir sâhibi olduğu fikrini ilkâ eder. Şâir araya girerek *hüva'llâhülllezi sultânu'l-kâdir* başlığı altında üç beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 471) Bu tevhîdde Allâh, sarâydaki bir hükümdâr olarak tasavvur edilmiştir.

Sâlik, sultânı görmek üzüre saraya doğru yönelir. Fakat kendisini oraya kabûl etmezler. Bu makâm sülûkta yeni bir merhaledir. Orası öyle bir makamdır ki akıl orada kolunu kanadını kırar, nefis özünü yakar. Akıl ve nefisden azâde olan sâlik, hil'atlar giydirilerek saraya kabul edilir. Mukarrepler zümresine dâhil olur ve sadece sultâna hizmetle iştigâl eder. Hemen hemen Ârif'le aynı devri idrâk eden Kaygusuz Abdâl'ın eserlerinde de karşımıza çıkan bu saray motifi, devrinin ulûhiyet telakkisi itibâriyle ehemmiyetli bir mecâzdır. Bununla berâber, Kaygusuz Abdal'da saray ile dünyâ kastedilmekte iken Ârif imtihânlardan geçilerek ulaşılan cenneti murâd etmiştir. Aradaki fark ise birinde Hakk'ın varlığını idrak, diğerinde ona vâsıl olmak söz konusudur.

Ârif, sülûkun âşıklık mertebesinde, Hakk'ı keşif için zâhir olan yedi nûrdan bahseder. Âşık, Allâh'ı bu nûrlarla idrâk edecektir. Ay ya da güneş gibi ayân olan nûr, âşığa bir rü'yet zevki bahşedecektir. Allâh bir nûrdur fakat insanın idrâk ve havsalasına sığacak bir ışık olmaktan münezzehtir. Hakk'ı keşif bahsinde teşbîh deryâsına dalan şâir, tenzîh ile zihne vârid olacak şüpheleri izâle etmek ister. 1035-43 beyitleri arasında yer alan bu bölüm, tevhîd karakteristiği taşımaktadır. (s. 541-2) Şâir bu tevhîdinde, itikâdî çizgileri belirginleştirmek adına kelâmî unsurlara ağırlık vermiştir. Sıfatın Allâh'ın zâtına muttasıl oluşu, rüyetin mâhiyeti gibi hususlara dikkat çeker. Ârif dile

getirdiği fikirlerin bilhassa da vahdet-i vücûd telakkisinin yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için bazı izahlarda bulunmayı ihmâl etmez. İlhâmını *Füsûsu'l-Hikem*'den alan şâir, vahdet-i vücûd fikrinin katiyen tenâsüh düşüncesine imkân tanımadığını, böyle düşünenlerin ise zındıklar olduğunu ifâde eder.

Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, insanın şeref ve mertebesi merkezinde kaleme alınmış bir mesnevîdir. Ârif, 396 beyitten müteşekkil olan bu eserini 841 yılında tamamlamıştır. Bu mesnevîde, insanın cümle mahlûkatın en şereflisi hattâ Cebrâil'den bile üstün olduğu dile getirilmektedir. Şâir, 21 beyitlik mukaddimesinde, Allâh'ın esmâsını andıktan sonra vahdet fikrini dile getirir. Eserde tevhîd türünde bir manzûme yer almamaktadır.

Ârif'in Peygamber Efendimizin hayatının çeşitli devrelerini konu alan üç mesnevîsi vardır. Bunlardan ilki 841 yılında telif edilen, *Mevlidü'n-Nebî*'dir. Tamamı 743 beyit olan mesnevînin elde sadece 216 beyitlik kısmı bulunmaktadır. Türk edebiyatının ilk mevlidleri arasında yer alan bu mesnevî, 25 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 693-5)

Şâirin Hazret-i Peygamber'i mevzû alan diğer mesnevîsi ise *Mîrâcu'n-Nebî*'sidir. Hâtime bölümünde 1855 beyit olduğu belirtilen eserin eldeki tek nüshası 1729 beyti ihtivâ etmektedir. Baş kısımlarından eksik olduğu tahmîn edilen eserde, mukaddime manzûmesi bulunmamaktadır. Bu serinin son mesnevîsi ise 842 yılında tamamlanan, *Vefâtü'n-Nebî*'dir. Şâirin, 1402 beyitten müteşekkil olduğunu ifade ettiği bu eser 1390 beyitten ibârettir. Ârif, mesnevîsine 35 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu manzûmenin ilk 25 beyti tevhîd bâkisi ise nushiyye ve münâcat oluşturmaktadır. (s.872-4) Tevhîdin tamamına yakını ef'âl unsuru ile örülüdür. Şâirin bu eserleri hâricinde, 39 beyitlik isimsiz bir mesnevîsi ve altı manzûmesi vardır. Sûfiyâne bir üslupla söylenen bu manzûmeler, nushiyye muhtevâsına sahiptir.

II. Murâd ve Fâtih Sultan Mehmed devirlerini idrâk eden **Şeyh Muhyiddîn Akbıyık**, mutasavvıf şâirlerdendir. [488] Hacı Bayrâm Velînin mürîdlerinden olan şeyh, II. Murâd tarafından, 841/1437 yılında kendisine temlîk edilen Yenişehir yakınlarındaki Austos Köyü'nde irşâd faaliyetleri yürütür. Kosova Savaşı ve İstanbul'un fethinde

[488] Ömür Erbay, *Şeyh Muhyiddin Akbıyık Divanı ve Hikayat-ı Nay'ı (Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.

orduda bulunan Akbıyık, devrin sultanlarıyla yakın münâsebetler kurmuştur. 860/1455-6 yılında vefât eden şâir, Bursa'da medfûndur.

Şâirin divânının ilâhiyyât zemîninde söylenmiş şirlerden oluştuğu görülmektedir. Yapı itibariyle divândan ziyâde divânçe tesmiyesi daha doğru görünmektedir. *Hikâyât-ı Nây* ise sâlikin sülûk mâcerâsı ve tasavvufî makamların anlatıldığı bir eser olup Hacı Bektaş'ın *Makâmât*'ından hareketle kaleme alındığı ifâde edilmektedir. 363 beyitten müteşekkil bu mesnevîsine şâir, hiçbir mukadime manzûmesine yer vermeksizin başlar. Akbıyık'ın *Hikâyet-i Şemseddîn* isimli kısa bir mesnevîsi daha vardır.[489] 133 beyitlik bu eserde de mukaddime bölümü bulunmaz. Muhyiddîn Akbıyık'ın eş'ârı içinde tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûme tesâdüf edilmez.

Biyografik menbaʿlarda ismine tesâdüf edilmeyen **Kemâl**, XV. asır mevlid şairlerindendir.[490] 842/1439 yılında tamamladığı *Mevlidü'n-Nebî*, şairin bilinen yegâne eseridir. Bizatihi kendisinin ifade etitği üzere Kemâl, Ayasofya Câmii müezzinidir. Bahsedilen Ayasofya'nın İznik'teki olması kuvvetle muhtemeldir. Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât*'ından sonra kaleme alınan ilk mevlid olma hususiyeti taşıyan bu mesnevî, 945 beyitten müteşekkildir. Kemâl *Mevlidü'n-Nebî*'sine, 34 beyitlik mukaddime ile başlar. Mukaddime manzûmesi duâ, sebeb-i telif ve özür beyanından mürekkeptir. Bu bölümü, mevlidlerinde girişlerinde sıkça karşılaştığımız elinde kalan son parası ile mevlid okutturan fakirin hikâyesi takip eder. Devamında ise 18 beyitlik tevhîd yer alır. (s. 50-1) Cümle kâinâtın Hak Teâlânın varlığına şâhit olduğunu ifade eden Kemâl, insanları tefekküre davet eder. Manzûmenin ilerleyen bölümlerinde şair, Allah'ın tasavvurdan münezzeh olduğunu dile getirir. mukaddime fasılları, naʿt ile devam eder.

Hayatı hakkında katî bilgilere ulaşamadığımız **Hayâlî**, 853/1449 yılında tamamladığı *Ravzatü'l-Envâr* adlı mesnevîsi ile edebiyat tarihinin mevzûu olmuştur.[491] Bazı kaynaklarda bu şairin İznikli Hayâlî olduğu ifade edilmekteyse de kronolojik olarak bu mümkün görünmemektedir. Hâcû-yı Kirmânî'nin Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına nazîre olmak üzere söylediği mesnevîsini aynı isimle tercüme

[489] Gürol Pehlivan, "Akbıyık Sultan'ın Bilinmeyen Bir Mesnevîsi: Hikâyet-i Şemseddîn", *Sûfî Araştırmaları*, S. 13, 2015, s. 97-124.
[490] Rıfat Kütük, "Fetih Öncesinde Yazılmış Bir Mevlid: Ayasofya Müezzini Kemâl'in *Mevlidü'n-Nebî*'si", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 40, S. 1, 2016, s. 27-95.
[491] Dervîş Hayâlî, *Ravzatü'l-Envâr*, haz. M. Fatih Köksal, Kitabevi, İstanbul 2003.

eden Hayalî, bu vâdinin Anadolu sahasındaki ilk şâiri olma imtiyâzına sahiptir. (s. 23) İntihâp yoluyla yapılan tercüme, mukaddime manzûmelerini kapsamamaktadır. 2179 beyitten müteşekkil olan *Ravzatü'l-Envâr*, II. Murâd'a sunulmuştur.

Hayâlî *Ravzatü'l-Envâr*'a 63 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk on beyti besmele ve şerhi olan bu manzûmenin bâkisi kâmil bir tevhîddir. (s. 64-9) Merkezini zât ve sıfât unsurunun teşkîl ettiği tevhîdde ef'âl bahisleri de yer almaktadır. Giriş manzûmesini, *tevhîd-i Bârî Taâla bi-tarîk'il-hitâb* balığını taşıyan ve mesnevî formunda söylenmiş bir tevhîd takip eder. 38 beyitten müteşekkil bu tevhîd, Allâh'a hitap yoluyla söylenmiş olup bu duruma başlıkta işâret edilmesi kayda değerdir. Her iki manzûmede didaktik bir üslup tercih edilmiştir.

Mesnevînin ikinci bâbı olan muvahhidler bahsinde, Şiblî ile Cüneyd arasında vahdet sırrı hususunda bir muhavere geçer. Cüneyd, muhâtabına bu sırrın bîgâneler açılmaması gerektiğini söyler. Şiblî ise tevhîd lisânıyla Cüneyd'e cevap verir. *Cevâb-dâden-i Şiblî Cüneyd-râ zebân-ı tevhîd* başlığı altında verilen bu cevapta Şiblî, vahdet sâzını kendisinin çalıp kendisinin dinlediğini, kimsenin bu sırdan haberdâr olmadığını söyler. Bu cevâbın 719-28 beyitleri arasındaki kısmı, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 128-9)

Şiblî ve Cüneyd'in muhaveresinin ardından söylenen *bâz der-medh-i pâdişâh bi-tarîki't-tevhîd ve kelime-i çend der-nasîhat* başlıklı medhiyye, Türk edebiyatında benzerine az rastlanabilecek bir manzûmedir. Tevhîdlerde kullanılan üslup ile bir pâdişâh için mehdiye söylenmesine, Salgurlu hâkimiyet sahası şairlerinden İmâmî-i Herevî'nin divanında da tesâdüf edilmektedir. Ulûhiyet ifâdelerinin sultâna teşmîl edilmediği manzûmede, edâ itibâriyle tevhîd türüne yakınlık dikkati çekmektedir.

Hüviyeti şimdilik meçhûl olan **Kâtib Kemâl**, XV. asır şuarâsındandır. Şairin bilinen tek eseri, 853/1449 yılında vücûda getirdiği *Kıssa-i Ashâb-ı Kehf* mesnevîsidir.[492] XVII. asrın ortalarında istinsâh edilen yegâne yazma nüshası, farklı müstensihlerinden elinden çıkmıştır. Türkçenin farklı dönemine ait özelliklerin görüldüğü bu eser, 2228 beyitten müteşekkildir.

Katib Kemâl, yirmi beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Tazarrû ve münâcâttan oluşan bu manzûmeyi, 11 beyitlik nushiyye bölümü takip eder. Bu bölümün

[492] Zeydi Karaca, *Kâtib Kemâl'in Kıssa-i Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi (Metin-İnceleme-Sözlük-Dizin)*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2014.

ardından kıssanın nakline geçilir. Diğer Ashâb-ı Kehf kıssalarından farklı olarak bu eser, Takyanus'un pâdişâhlık öncesi hayatının hikâyesi ile başlar. Takyanus, İran şâhının çobanıdır. Bir gün koyun otlatırken bir yarıkta iki yüzünde yazı bulunan bir levha bulur. Uzun bir müddet levhayı okuyacak birini arar. Nihâyet bu levhayı Mısır'da bulunan bir şeyhin okuyabileceğini söylerler. Çobanlık vazîfesini terkeden Takyanus, Mısır'a doğru yola çıkar ve bir hayli aradıktan sonra şeyhi bulur. Levhayı gösterek kendisine yardımcı olmasını ister. Levhayı eline alan şeyh, yazılanları söylemekten çekinir. Takyanus ısar edince, bu işin sonunda Allah'a isyan edeceğini söyler. Kendisinin âbid kul olduğunu dile getiren Takyanus, musırr tavrını sürdürür. Bunun üzerine şeyh, çok zengin olacağını ve bunun neticesinde bir çok kişinin kanını dökeceğini söyler. Takyanus, hazinenin yarısını şeyhe teklîf eder. Şeyh ise korkum o ki sen hazineyi bulduğunda kimseye bir dane bile vermezsin belki bu işin sonunda beni de katledersin, der. Hemen ardından, herşeyin Allah'ın ilmi ve hükmü altında olduğu sadedinde yedi beyitlik bir tevhîd, söyler. (s. 30) Şeyh'in tahmin ettiği gibi hazineyi bulan Takyanus onu öldürür. Daha sonra İran şahının güveninin kazanır ve Rum ülkesine karşı onun adına savaşa çıkar. Elde ettiği ülkeyi kendi hükmü altına alan Takyanus daha sonra İran şahını da yener ve bu iki ülkenin tek hâkimi olur. İbretâmiz vakʿaları naklen şair araya girerek bütün hayret verici işlerin yaratıcısının Allah olduğu meyânında 12 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 72-3) Efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillen tevhîd, Allah'ın varlığının müteâlliğine temas ile tamamlanır.

Takyanus İrân şahını yendikten sonra Efsûs şehrinde kendisi için bir saray inşâ ettirir. Saltanatının kırkıncı yılından kısa bir süre evvel, bir pîr gizlice saraya girer ve yeryüzünün hükümdarı sensin, bundan gayri tanrılık mı olur diyerek hükümdarın zihnini tağşîş eder. Vehim deryâsına dalan Takyanus, kısa bir süre sonra kendisinin tanrı olduğuna inanmaya başlar. Hikâyenin nakline ara veren şair, kibir ve enaniyet davası güdenlere nasihatte bulunur. Hemen ardından hükümdarlığın ve hükümdarların fâni olduğunu dile getirir. Şair sözlerini, gerçek hüküm sahibinin Hak Teâlâ olduğu sadedinde beş beyitlik tevhîd söyler. (s. 79)

Kendi ülkesinde tanrılığını ilan eden Takyanus, bütün halkı kendisine ibâdete mecbûr bırakır. Takyanus devlet işlerini birbiriyle sıhriyet bağı bulunan altı vezîre emânet etmiştir. Bu vezirlerden Yemliha, hükümdarın daima yakınında bulunur. Bir gün Takyanus'un uykuda iken bir sinekten muztar kaldığını görür. Tanrılık davası güden bir hükümdarın küçücük bir hayvandan bîzâr olması, Yemliha'yı düşünceye sevkeder. Takyanus nasıl bir tanrıdır ki sıradan insanlar gibi yemeye, içmeye ve uykuya muhtaç

olsun, diye tefekküre dalan Yemliha gerçek tanrının bunlardan münezzeh olması gerektiği meyânında dokuz beyitlik tevhîd söyler. (s. 92)

Yemlihâ bir gün hânesinde halvet üzere iken Yemlişa kenardan onu seyre koyulur. Yemliha vecd halinde gözyaşı dökererk Hakk'ın Tevhîdini söylemektedir. Bu içli tazarrû, dört beyitlik bir tevhîddir. (s. 96) Yemlişa selam verir ve dostuna, niyâzda bulunduğun kimdir suâlini tevcîh eder. Yemliha; kediden korkan, sinekten âciz kalan Takyanus'un tanrı olamayacağını ifâde eder. Hemen ardından mabûdu olduğu rabbin on beyitlik tevhîdini söyler. (s. 97-8) Yemlişa, dostunun sıfatlarını zikrettiği tanrıya iman getirir ve sırlarını kimseye söylemeyeceğine söz verir. Gündüz Takyanus'un hizmetinde bulunan iki arkadaş, geceleri Allâh Teâlâ'ya ibâdet ederler. İki dostun vaziyetlerindeki değişikliği farkeden diğer vezirler, işin iç yüzünü araştırmaya başlarlar. Bu durumu farkeden iki arkadaş, onları bir odaya davet ederek tanrılık davası güden Takyanus'un acziyetini anlatmaya karar verirler. Takyanus'un huzuruna vararak Mustalîhâ, Ezrinûş, Merzinûş ve Sâzernûş'u hânelerine davet etmek üzere hükümdardan izin isterler. Hükümdardan izin alan iki arkadaş güzel bir ziyafet tertip ederek misafirleri hânesinde ağırlarlar. Yemek sonrasında Yemlihâ, misafirlerine tanrılık iddiâsında bulunan Takyanus'un nasıl âciz ve gâfil bir mahlûk olduğunu anlattıktan sonra hükümdarın tanrı olamayacağını söyler. Hepimiz aynı nesepten gelen kişileriz ve birbirimize yoldaşız; bu sebeple sırrımızı size söylemek istedik dedikten sonra beş beyitlik bir tevhîd sözlerini tamamlar. (s. 102) Diğer vezirler Yemliha'nın sözlerine inanarak imân getirirler.

Bir zaman sonra altı dostun Takyanus'tan başka bir tanrıya taptıkları sırrı fâş olur. Hükümdar buna çok öfkelenerek muvahhitlere gazap etmek ister. Büyük bir âteş yakılmasını emreder. Altı arkadaşı bu ateşin önüne getirtir. Büyük bir çaresizlik içinde kalan arkadaşlar, Hak Teâlâ'ya tazarruda bulunurlar. Bu tazarrûnun ilk üç beyti tevhîddir. (s. 108) Altı arkadaş Takyanus'un kendilerine huzur vermeyeceğini anlayarak hicret etmeyi kararlaştırırlar. Firâr için gûy u çevgân oyununu bahane ederler ve fırsatını bulduklarında atlarını dört nala sürerek kaçmaya başlarlar. Yemlihâ, Takyanus'un peşlerine düşeceğini söylerek arkadaşlarını süratli hareket ettir. Ayakları şişmiş vaziyette hareket edemez hâle geldiklerinde, hep birlikte Hakk'a yönelerek tazarruda bulunurlar. Bu tazarrûnun ibtidâsında, dört beyitlik tevhîd söylerler. (s. 119) Muvahhid arkadaşlar kaçış yolunda bir çoban ile karşılaşırlar. Çoban, kimden kaçtıklarını sorar. Yemlihâ, zâlim bir hükümdarın şerrinden kaçtıklarını söyler. Çünkü, bir olan bir rabbe taptıkları için canımıza kastediyor, diye ilave eder. Yemlihâ imân ettikleri tanrının vasfını, dört beyitlik bir tevhîdle dile getirir. (s. 124) *Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*'ın son

tevhîdi, ekmek almak üzere Yemliha'nın şehre gittiği bölümde karşımıza çıkar. Kısa bir süre evvel ayrıldığı şehrin manzarası Yemliha'yı şaşırtır. Şehrin girişinde bir genç ile karşılaşır ve göklerde salınan bayrağın üzerinde yazılanları sorar. Çoban, şehrin adının Efsus hâkiminin ise Ankafus olduğunu söyledikten sonra bayrağın üzerinde Allah ve İsâ'nın isimlerinin bulunduğunu ekler. Genç cevâbını tamamladıktan sonra, inandığı Allah'ın sıfatlarını zikretmeye başlar. Konuşmanın bu bölümü, altı beyitlik tevhîddir. (s. 144-5)

Türk edebiyatında, yazdığı eseriyle ismini gölgede bırakan ender şahsiyetlerdendir **Yazıcıoğlu Mehmed.** 1358-68 yılları arasında doğduğu tahmîn edilen şâir, tesîri asırlarca sürecek olan *Muhammediyye* sâhibi olarak anılır.[493] Gelibolu'da tavattun eden şâir, Yazıcı Sâlih'in oğludur ve âilesi aslen Ankara taraflarından gelmiştir. 855/1451 yılında vefât eden Yazıcıoğlu'nun *Muhammediyye*'si, kendisinin Arapça olarak kaleme aldığı *Megâribü'z-Zemân* adlı eserinin serbest manzum tercümesidir. Bu eserin mensur tercümesi ise kardeşi Ahmed Bîcan'a âit olup *Envâru'-Âşıkîn* adıyla bilinmektedir. *Muhammediyye* üç yıllık bir zaman zarfının mahsûlü olarak 853/1449 yılında tamamlanır. Yaratılış, Hazret-i Peygamberin hayatı ve kıyâmet alâmetleri ile ahiret ahvâlinin anlatıldığı üç bölümden oluşur eser. *Muhammediyye*'nin müellif nüshası, 9008 beyitten müteşekkildir. Yazıcıoğlu eserine, ilk ikisi Arapça olan on beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 2) Mukaddime manzûmeleri na't ve sebeb-i telif ile devam eder. Bu manzûmeleri takip eden *iftitâhu'l-kitâb* başlığını taşıyan bölümle alâkalı olarak Amil Çelebioğlu şunları söyler:

> "Sebeb-i telif'ten sonra gelen iftitah-ı kitab kısmında yetmiş ikinci ve yüz otuz altıncı beyitler arasında tekrar bir tevhîd kısmı vardır ki ilkine nazaran daha sanatlı ve tasavvufîdir. Hakk'ın esmâ ve müsemmâsından zâtî, sıfâtî…. v.s. özelliklerden klâsik bir tevhîd karakterinde bahsolunur. " (C. I, s. 90)

Amil Çelebioğlu, 72-136. beyitleri arasını bir tevhîd manzûmesi kabul etmektedir. Halbuki "Zihî sultân-ı a'zâm kim kemâline zevâl ermez / Celâli kibriyâsından cemâline hayâl ermez", beytini tercihâne kabul ettiğimizde 152. beyitte nihâyete eren, beş bendden müteşekkil bir manzûme ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu tercîʿ-bendin ilk bendi, kasîde kafiyesine sahip on altı beyitten oluşmaktadır. Ayrıca ilk dokuz beyti musammat hususiyetini de hâiz bulunmaktadır. Diğer bendler ise on beşer beyitten müteşekkildir. İkinci ve sonuncu bendler kasîde formunda ve ilk bendin

[493] Yazıcıoğlu Mehmed Efendi, *Muhammediye*, haz. Amil Çelebioğlu, 2 C., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

veznindedir (mefâîlün/mefâîlün/mefâîlün mefâîlün). Üçüncü ve dördüncü benler ise mesnevî formundadır ve farklı bir vezinle oluşturulmuştur (mefâîlün/mefâîlün).

Klâsik tevhîd muhtevâsından uzak olan bu manzum kısım, Allah'ın esmâ ve sıfâtı arasında muhavere ile başlamaktadır. "Eğer biz zâhir olursak Hak bilinir" fikrine sahip olan esmâ bir araya gelerek evvela ism-i Bâri'den zâhir olmalarını ister. Sonra sırasıyla Kâdir, Mürîd, Âlim'e giderler. Âlim ismi, "müctemi'-i esmâ" olan ism-i zâta onları yönlendirir. İsm-i zât, kendisinin ism-i a'zâm ve bütün esmâya müsemma olduğunu dile getirerek onların zâhir olma taleblerini Hakk'ın divânına ulaştırır. Allah Teâlâ, kendisinin hakâyık, mezâhir ve merâtibden müstağnî olduğunu buyurur. Bununla beraber bütün isimlere, kendi feyzini zâhir etmeleri için emreder. Ayânlar da vücuda gelmek istemektedirler fakat fenâ üzere olmaktan korktuklarını söylerler. Müdebbir ismi, ism-i rabba ulaşarak a'yânın ifnâ olmamasını isterler. Bunun üzerine Müdebbir ve Mufassıl isimleri, bu işle görevli iki vezir yapılır. Vücud hilatını giyen ilk varlık nûr-ı Muhammedî'dir. Akl-ı evvel denilen ilk varlık odur. Allah onu, zâtına mazhar olması için yaratmıştır. Bu bahislerle manzûmenin ikinci bendi biter. Üçüncü ve dördüncü bendlerde, tecellî ve zuhur bahisleri işlenir. Gayb-ı hüviyet tecelli ederek "ehad"dan vâhidiyyet zuhura gelir. Bu zuhura geliş üç mertebeden oluşur: Vahdet-i zât, vahdet-i sıfât ve vahdet-i efâl. Kâdir-i mutlak bu şekilde tecellî etmiştir ve bu *küntü kenz*'in sırrı Hazret-i Muhammed'den bilinmektedir. Son bendde ise peygamberimizin muhabbeti hürmetine varlıkların yaratıldığı mevzuuna temas edilmektedir.

Bu manzûmenin bir bütün olarak tevhîd olduğunu ifade etmek mümkün görünmüyor. Her ne kadar tevhîd mevzûu ile yakınlık göstermekle birlikte varlık nazariyesinin ele alındığı son üç bend, tevhîd addedilemez. Bununla beraber ilk iki bend, esmâ bahislerini göz önünde tutarak tevhîd sınıfına dâhil edilebilir. (s. 7-9) Fikir ve manânın ön plânda tutulduğu *Muhammediyye*'de, klâsik şiirin şeklî ananelerine ehemmiyet verilmediği görülmektedir. Tercibend olarak değerlendirilen bu manzûme, şekil yönünden böyle bir isimlendirmeye muvâfık değildir. (C. I, s. 97)

Muhammediyye'nin 8745-65 beyitleri arasında yer alan *kasîdetün ilâhiye*, vahdet-i vücûd telâkki ve zevkiyle söylenmiş şiirlerdendir. Kısmî tevhîd hususiyeti arzeden bu manzûme, tekke şâirleri nezdinde çokça rağbet gösterilen bir karakteristiğe sahiptir. Esâsen başlı başına bir tür olan ilâhiyât/ilâhî, klâsik şiir geleneğinde mutasavvıf şâirler tarafından hayli rağbet görmektedir.

Yazıcıoğlu Mehmed'in müstakil bir dîvânı olmamakla birlikte, devrin şiir mecmualarında manzûmeleri görülmektedir. Şairin Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'inde 43 beyitlik bir kasîdesine tesâdüf etmekteyiz.[494] Bu kasîdenin ilk 17 beyti tevhîd bâkîsi münâcâttır. (s. 20-1) Yoğun tekrâr unsurlarına mürâcaat edilen şiirde lirik bir edâ vardır.

Tezkirelerde hayatı hakkında bilgi verilmeyen **Mürîdî**, kuvvetle muhtemel XV. asır şâirlerindendir. Günümüze intikâl eden *Pend-i Ricâl* adlı mesnevîsinde yer alan ifâdeye göre aslen Aydınlıdır.[495] Bursa'da mukîm Emîr Sultân'a merbûtiyetini ifâde eden bir şiirden hareketle, mezkûr şeyhin mürîdânından kabûl edilmektedir. Şâirin mahlas olarak Mürîdî'yi tercîh etmesi, muhtemeldir ki bu alâkanın sâikiyle olmuştur. Emîr Sultân'ın 1429 yılında vefât ettiği göz önünde bulundurulduğunda, şâirin Sultân II. Murâd'ın devr-i saltanatını idrâk ettiği söylenebilir. *Pend-i Ricâl* mesnevîsinden, Anadolu'nun bir çok yerini gezdiği anlaşılan Mürîdî'nin bağlı bulunduğu dergâh adına irşâd faaliyetleri yürüttüğü tahmîn edilebilir.

Mürîdî'nin bilinen tek mesnevîsi *Pend-i Ricâl*'dir. Şâire atfedilen diğer eserlerin âidiyeti meşkûktur. *Manzûme-i Hakâyık* adıyla mukayyet mesnevî ise şâirin *Pend-i Rîcâl*'indden intihâb edilmiş parçalardan müteşekkildir.[496] Mürîdî'nin nasihatname türündeki mesnevîsi, 3748 beyitten müteşekkildir. Eserin telif tarihiyle alâkalı kayıt bulunmamaktadır. Mürîdî mesnevîsine 61 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 34 beyti tevhîd bâkisi nushiyye ve duadır. (s. 97-101) Tevhîd bölümde iki beyit farklı vezinle teşkil edilmiştir. Zât ve sıfât unsurlarıyla başlayan tevhîd, ef'âl ile tamamlanır.

Mesnevînin 16. meclisinde Hz. İsâ kıssasına yer veren şâir, hikâyesini tamamladıktan sonra nasihatâmiz beyitlerle faslı nihâyete erdirir. Bu meclisi tamamlayan Mürîdî, 53 beyitlik bir kasîde inşâd eder. Mesnevîyi neşre hazırlayan Atabey Kılıç, iki ayrı kasîdenin söz konusu olduğu kanaatindedir. (s. 80) *Pend-i Ricâl*'in K (Hacı Selimağa) nüshasında, 34. beyitten sonra *kasîde-i Düvâzdeh İmâm* kaydının bulunması; Kılıç'ı bu kanaate sevketmiş olmalıdır. Bu durumda 35. beytin matla' olması icâb etmektedir. Fakat bir matla beyti olmadığı gibi, konu itibariyle hiçbir

[494] Yasemin Ertek Morkoç, *Eğridirli Hacı Kemal'in Câmiü'n-Nezâir'i (Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2003.
[495] Atabey Kılıç, *Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevîsi: (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2005.
[496] İbrahim Taha Kılcı, *Mürîdî'nin Manzûme-i Hakâyık Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Gaziantep 2015, s.10.

inkıtaın bulunmadığı da hemen fark edilmektedir. K nüshasında yer alan kaydın sehiv eseri olduğu açıktır. Bu manzûmede sırasıyla tevhîd, peygamber ve çâr-yâr na'tı ve diğer imamların medhiyyesi söylenir. Kasîde nushiyye faslı ile itmâm bulur. Kasîdenin ilk üç beyti tevhîddir. (s. 417-8) ,

Her türlü zorluğa karşı sabretmenin gerektiğinin anlatıldığı 17. meclisde, Hebhâb bin Ömer Mâlik'in hikâyelerine yer verilir. Enes b. Mâlik'ten rivâyetle anlatılan bu hikâyede, gizlice Müslüman olan Hebhâb'ın peygamberi görmek için verdiği çetin mücâhedesi anlatılır. Türlü belâlara duçâr olan Hebhâb, gâyesinden yüz çevirmez ve babası tarafından çobanlara teslîm edilir. Onların işkencelerine maruz kaldığı sırada, içten âh ederek ölmeden peygamberin yüzünü görmek isteğini tekrarlar. Hikâyenin bu noktasında şâir Mürîdî araya girerek beş beyitlik bir gazel söyler. Her ne kadar *şi'r-i Hebhâb* başlığı ile verilse de şâirin lisanından söylendiği âşikârdır. Bu beş beyitlik gazel, kâmil bir zât ve sıfât tevhîdidir. (s. 447) Zorda kalan kulunun ahvâlinden haberdar olan ve ona yardımda bulunan Allâh'ın tevhîdidir bu gazel. Bu tür tevhîdler, umumiyetle mesnevî kahramanlarının içinde bulundukları vaziyete ittibâen söylenir. Allâh, Hebhâb'a muâvenet eder ve onu gâyesine ulaştırır.

Müellifi hakkında hiçbir malûmâta ulaşılamayan *Ashâb-ı Kehf Kıssası*, kendi vâdisinde kaleme alınan ilk eserlerdendir.[497] Eserin bilinen tek nüshası, 1182/1769 yılında istinsâh edilmiştir. Metni neşre hazırlayanlar, lisân hususiyetleri itibariyle en geç XV. asırda telîf edildiği düşüşüncesindedirler. 923 beyitten müteşekkil *Ashâb-ı Kehf Kıssası*, tertip ve dil özellikleri dikkate alındığında halk tipi mesnevîlerine arasına dâhil edilemez. Şâir, hüviyetini âşikâr etmediği hac emirinin arzusu üzerine eserini kaleme aldığını dile getirir.

Mesnevî 23 beyitten müteşekkil bir mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk beş beyti tevhîd, bâkisi münâcât ve duadır. (s. 51-3) Diğer giriş manzûmelerinin ardından şair tahkiyeye başlar. Yemliha, kardeşleriyle beraber kasırda oturur iken dışarı çıkar ve pırıl pırıl olan gökyüzünü temâşa ederek tefekküre dalar. Şâir, *der-beyân-ı vakt-i seher* başlığı altında bu manzarayı tasvire başlar. İki beyitlik tasvîrin ardından, isbât-ı vâcip hususiyeti arzeden beş beyitlik bir tevhîd inşâd edilir. (s. 64-5, 150-4) Bu manzûmeyi, *kâ'ide der-beyân-ı âfâk* başlıklı bölüm takip eder. 29 beyitten

[497] Orhan Yavuz, Mevlüt Gülmez (haz.), *Manzûm İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Palet Yay., Konya 2015.

müteşekkil bu manzûme, nizâm deliline istinâd eden bir isbâtı vâcip tevhîdidir. (s. 65-8, 155-183) İnsanı çepeçevre kuşatan kâinâtın mükemmel bir nizâm üzere hareket ettiğini dile getiren şair, bunun bir yaratıcıya muhtaç olduğunu söyler. Sözlerini ise bütün bu mükemmelliğin idrâkinde âciz olduğunu ifade ederek tamamlar.

Tefekkür hâlini terk eden Yemliha kardeşlerine, s"izin rabbiniz kimdir", diye sorar. Onlar da rızkımızı veren, istediğini öldüren, izzet veren Dakyanus'tur cevabını verirler. Bunun üzerine Yemliha, *beşâret kerden-i Yemlihâ birâzerâneş Hak-râ* başlığı altında; "gökleri yaratan, yıldızları ve ayı bezeyen, seyyâreleri hareket ettiren, yerleri döşeyen, denizleri akıdıp dağları diken o mudur", diye sorar. "Nârı gülşen eyleyen, karanlık geceyi aydınlatan, denizi yarıp yol açan o mudur" suâllerini de ilave eder. Eğer bunları Dakkayanus yaptıysa bizim tanrımız odur, der. 191-8 beyitleri arasındaki bu bölüm kâmil bir tevhîddir. (s. 68-9) Suâl tarîki ile inşâd edilen tevhîdini tamamlayan Yemlîha kardeşlerine, Musa'nın tanrısına iman edelim teklifinde bulunur.

Kardeşleri, nefislerinin korkusunu dile getirerek gündüz Dakyanus'a geceleyin de Allâh'a ibâdet etmeye karar verirler. Bu hâl üzere bir müddet geçtikten sonra İblîs,, Dakyanus'un yanına gelerek bu kardeşlerin başka bir rabbe kulluk ettiklerini söyler. Hükümdar onları huzuruna çağırarak kime taptıklarını sorar. Onlar da bize aç iken ekmek, susuz iken su veren, hâcetleri gideren rabbe inanırız, derler. 222-4 beyitleri arası üç beyitlik bir tevhîddir. (s. 71) Kardeşler huzur içinde sultanın huzurundan ayrılırlar fakat şeytan iğvâsına devam eder ve sözünde sâdık olduğunu tekrarlar. Bunun üzerine Dakyanus tekrar kardeşleri huzuruna davet eder ve sizin bir başka rabbe taptığınızı öğrendim, der. Söyleyin bakalım taptığınız altın mıdır gümüş mü; değerini bilelim ki ona göre gönlünüzü hoş edelim, der. Bunun üzerine Yemliha, Dakyanus'a istifhâm tarîki ile kâinâtın bir yaratıcıya muhtaç olduğu merkezinde beş beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 73)

Yemlîha'nın sözlerinden gazâba gelen Dakyanus, kardeşleri zindana attırır. Hükümdârın kendilerine zulmedeceğini anlayan kardeşler, firâr ederler. Yolculuk sırasında bir çobana rastlarlar. Kardeşlerin hikâyesini dinleyen çoban anlatılanlara hayrân olur ve kervâna katılır. Çobanın köpeği de muhâcirlerin peşine takılmıştır. Köpeği kendilerinden uzaklaştırmak isterler fakat buna muvaffak olamazlar. Çaresiz kalan Yemliha köpeğe doğru bir taş fırlatır ve bu taş köpeğin ayağına çarpar. Bu hâl üzere köpek lisana gelir ve iki beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 89) Tevhîdini

tamamladıktan sonra, ben önceden de dalalet olmaksızın Allah'a tapmaktaydım, ona tâatte bulunup bu sözleri zikrediyordum, der.

Hikâye, Dakyanus'un Ashâb-ı Kehf'i yakalamak üzere peşine askerlerini göndermesiyle devam eder. Bu faslı nihâyete erdirelim dededikten sonra şâir, kardeşlerin hikâyesine döner. Şair asıl hikâyeye başlamadan evvel iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 96) Mesnevînin son tevhîdi, Ashâb-ı Kehf'in uykudan uyandıktan sonra Yemliha'nın şehre varması ve hüviyetini insanlara ispatlamaya çalıştığı bahiste karşımıza çıkar. Yıllar sonra tekrar evine kavuşan Yemliha'ya hânenin yeni sahibi sandıktan çıkardığı mektubu verir. Mektubun girişinde, iki beyitlik Arapça bir tevhîd vardır. (s. 123) Tevhîd, *İhlâs* sûresinin lafızlarıyla terkîb edilmiştir.

XV. asır şâirlerinden olan **Sinân**, *Hocâ-nâme* isimli mesnevîsi ile Türk edebiyat tarihi sayfaları arasındaki yerini almıştır.[498] Emir Sultân'ın mürîdlerinden olan şairin hüviyeti henüz sarâhat kazanmamıştır. Eserinde yer alan İznik atfı ve şeyhinin Bursa'da ikâmet etmesi dolayısıyla o havâlide yaşadığı düşünülmektedir. Kanaatimizce bu şahıs, XVI. asır şairlerinden Kefeli Müdâmî'nin *Menâkıb*'ında bahsettiği Şeyh Sinan olmalıdır. Emir Sultan'ın mürîdlerinden olan ve Alaşehir'de medfûn bulunan Şeyh Sinân, Buhârî/Nakşî tarîkatinin hatırası azîz tutulan şahsiyetlerindendir. Yine bu meyanda, *Ümmîdü'l-Müznibîn* Sinanoğlu'nun da şairimizle sıhriyet bağı olduğu düşüncesindeyiz. Sinan'ın bilinen tek eseri, 2854 beyitten müteşekkil *Hoca-nâme*'sidir. Bu mesnevînin yegâne yazma nüshanın başından bazı varakların kopması sebebiyle 12 beyitlik bir münâcât ile eser başlamaktadır. Bu bölüm; mukaddime, tevhîd ya da münâcâtın bir cüz'ü olabilir. Şâir, "Evvelâ Allâhı tevhîd eyledük / Zâtını ya'ni ki tenzîh eyledük" beytiyle söze tevhîd ile başladığına işâret etmektedir. (s. 12) Fakat Maateessüf ki *Hocâ-nâme*'nin tevhîd bölümü günümüze intikâl etmemiştir.

XV. asır mutasavvıf şairlerinden **Hâce Hasan**, Emîr Sultân'ın halîfesidir. Hayatına dair çizgileri Nimetullâh Efedi'nin Menâkıb-ı Emîr Sultân'ından takip edebildiğimiz şairin 1380 civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Rumeli Yenişehirli olan Hâce Hasan, 1429 yılında postnişin olur. On iki yıl bu makamda kaldıktan sonra, 1441 yılında âhirete irtihâl eder. Tekke tasavvuf edebiyatı geleneğinin mensûbu olan şairin aruz ve hece vezni ile kaleme aldığı 30 kadar şiirden mürekkep divançesi

[498] Nihal Yavuz, *Sinân'ın Hoca-nâme Mesnevîsi (Metin-İnceleme-Dizin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2015.

vardır.[499] Hemen tamamı ilâhiyyât vâdisinde kaleme alınan bu şiirler arasında tevhîd bulunmamaktadır.

Bursalı Sâfî, II. Murâd devrini idrâk eden şairlerindendir. Nakkâşlığı ile dönemin sultanın ilgisini kazanan şair, Osmanlı sarayında itibar görmüştür. Tezkirelerde hayatıyla ilgili bir çok menâkıba yer verilen Sâfî'nin vefât tarihi bilinmemektedir. Şairin günümüze intikal tek eseri divânıdır.[500] Kasîde ve gazellerin dikkati çektiği divânda, tevhîd türünde şiire tesâdüf edilmemektedir.

II. Murâd ve Fâtih Sultan Mehmed devri şairlerinden olan **Kâsım**, İsfendiyaroğlu beylerindendir. Osmanlı hânedanı ile akrabalık bağı bulunan şairin ekseri gazellerden oluşan küçük bir divançesi vardır.[501] Bu şiirler arasında tevhîd türünün hususiyetlerini taşıyan manzûmeye tesadüf edilmez.

1.1. Halk Tipi Mesnevîler

Klâsik edebiyatın, umum halka yönelen yüzünü halk tipi mesnevîleri oluşturmaktadır. Çoğunlukla didaktik karakter taşıyan bu mesnevîler, Osmanlı cemiyetinin her kesimine hitap edebilme hususiyetini de haizdir. Dinî ve tarîhî şahsiyetlerin hikâyeleri, bu türün en önemli tarafını temsil etmektedir. Klâsik edebiyatın şekil özelliklerini taşıyan bu eserlerin muhtevâ ve dil itibariyle farklı bir sınıfta yer aldığı muhakkaktır.

Türk edebiyatının bilhassa Farsçanın edebiyat ve kültür muhitlerinin hâkim lisanı olduğu dönemden itibaren, Türkçeden başka lisan bilmeyen zümrelerin edebiyatı olarak temayüz ettiğini söyleyebiliriz. XIII. asrın ortalarından XV. yüzyılın sonlarına kadar, takribî iki buçuk asırlık bir devirde yaygınlık kazanan bu tarz eserler, halk nezdinde tesîrini hiçbir zaman kaybetmemiştir. On altıncı asırdan itibaren bu tarzda yazılan eserlerin sayısı mahdud olmakla beraber, önceki dönemde telif edilen eserlerin yaygın şekilde okunduğu ve çoğaltıldığı bilinmektedir.

---

[499] Sinan Uyğur, *Hasan Halvetî'nin Dîvân-ı İlâhiyât'ı (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Fenomen Yay., Erzurum 2016.
[500] Ömer Özkan, *II. Murâd Devri Şairlerinden Bursalı Nakkâş Sâfî ve Dîvânı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa 2015.
[501] Uğur Gürsu (haz.), *Kâsım Divânı*, Akademi Titiz Yay., İstanbul 2014.

Murad II devri mesnevîlerini, önceki dönem eserlerini de incelemek suretiyle tedkîk eden Amil Çelebioğlu merhûm, bu tür mesnevîlerin müşterek hususiyetlerini şu şekilde sıralar: Beyit sayısının az olması, tek bir veznin kullanılması, kâfiye ve vezin bakımından ihmallerin bulunması, mesnevîlerin klâsik tertip usullerine bağlı kalmaması, sâde ve sanattan uzak bir dil ve üslupla kaleme alınmaları.[502]

Benzer konuların ele alındığı bu tür mesnevîler, zaman içinde anonim özelliği kazanmıştır. Müellifi belli olan mesnevîler kadar, müellifi bilinmeyen ya da tarîhî bir şahsa atfedilmesine imkân olmayan eserler de vardır. Bu tür mesnevîlerin ekserinde mukaddime manzûmeleri bir kaç beyitlik takdîmden ibarettir. Şairler bu kısa girişin ardından mevzûun tahkiyesine başlarlar. Halk tipi mesnevîlerde ekseriyetle ele alınan mevzû, Hazret-i Muhammed ve ashâbının hikâyeleri ile peygamber kıssalarıdır. İmkân nisbetinde kronolojiye bağlı kalarak mesnevîlerin değerlendirmesine geçebiliriz.

Hazret-i Peygamber'in bir mucizesinden hareketle yazılan *Dâsitân-ı Hâtun*, müellifi bilinmeyen mesnevîler arasındadır.[503] Bir hayli yazması bulunan eser, devrin rağbet gören hikâyelerindendir. En geniş nüshası 146 beyitten müteşekkil olan mesnevî, hiçbir mukaddime manzûmesi ihtivâ etmeyip doğrudan hikâyenin tahkiyesiyle başlamaktadır.

Edebiyatımızın vazgeçilmez mevzûları arasında yer alan ve büyük bir geleneğe sahip olan Hazret-i Alî cenk kıssaları, Osmanlı döneminde manzûm ve mensur olarak defalarca telif edilmiştir. Müellifi bilinenlerin yanı sıra kim tarafından vücûda getirildiği bilinmeyen onlarca cenk-nâme metni kütüphanelerimizde mukayyettir.

Müellifi bilinmeyen Hz. Ali kıssalarının ilk örneklerinden biri 14.yy'de kaleme alındığı tahmin olunan, 749 beyitlik mesnevîdir.[504] Peygamberin damadı olan Hz. Alî, fetih için yurdundan ayrıldığı esnada, çocukları Hasan ve Hüseyin Yemâme isimli bir şahıs tarafından kaçırılır ve kaleye hapsedilir. Bunu öğrenen emîrülmüminin, kaleye giderek oğullarını kurtarır ve oradaki müşrikleri Müslümanlaştırır. Müellifi bilinmeyen bu mesnevî, 12 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Hiçbir başlığın yer almadığı

[502] Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, s. 45.
[503] Süheylâ Pehlevan, *Dâsitân-ı Hâtun (Metin-İnceleme-İndeks)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
[504] Oktay Akraz, *Dâstân-ı Gazavât-ı İmam Ali (Gramer-Metin-Sözlük-İndeks)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2008.

mesnevînin girişinde, besmele, hamd ve salât u selâma yer verilmiştir. Eserde tevhîd bulunmamaktadır.

Hazret-i Alî cenklerini mevzû alan bir diğer mesnevî, Hasan ibn İlyâs-ı Kasî tarafından 866/1461 tarihde istinsah edilmiştir.[505] Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen bu gazavatnâme, 589 beyitten müteşekkildir. Bu mesnevî, Emîrülmümînîn'in Sind ülkesinin hükümdarı Mukâtil ile yaptığı cengi konu almaktadır. Şair eserine, 21 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Besmele ve peygamber na'tından sonra manânın ehemmiyeti üzerine bir bahis açılır. Şâir, câhil olan kimseye manânın da tesir etmeyeceğini söyler. Câhiller kâinatın sırrına eremez ve yaratıcısının varlığından habersiz bir şekilde yaşarlar. Hâlbuki bütün eşyanın bir yaratıcısı vardır diyen şair sözlerini 11 beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 23) Şâir, Hakk'ın vasıflarını söylemekten aciz olduğu dile getirerek tevhîdini tamamlar. Mukaddime manzûmelerinin ibtidâsında yer alan tevhîdin üslûbu, mesnevînin umumî üslûbundan ayrılmaktadır.

Hazret-i Peygamber'in ilk eşi Hadîcetü'l-Kübrâ'nın hayatı ve Rasûllâh ile evlenmesini konu alan, *Hazâ Kitâb-ı Hadîcetü'l-Kübrâ* mesnevîsi müellifi belli olmayan eserlerdendir.[506] Telîf tarihi bilinmeyen mesnevînin dil özelliklerinden hareketle XV. asrın sonlarında kaleme alındığı ifade edilmektedir. 934 beyitten müteşekkil mesnevîde bölüm başlıkları yer almamaktadır. Şair eserine, 27 beyitlik bir mukaddime başlar. Bu bölümde, Allâh'ın cümle mahlûkâttan evvel "nûr-ı Muhammedî"yi yaratmasından bahsedilir. Tevhîd ifadelerine tesâdüf edilmekle beraber müstakil bir yapı arz etmemektedir.

Yaşadığı devir tam olarak bilinemeyen ve XIII-XIV. asrı idrâk ettiği düşünülen **Kırşehirli Îsâ** da bu geniş halk zümrelerine hitap eden vâdide eser veren şairlerdendir. *Vefat-ı İbrahim* ya da *Dastan-ı İbrahim* olarak kayıtlarda yer alan mesnevîsi, 121 beyitten ibarettir.[507] Hazret-i Peygamber'in oğlu İbrâhim'in vefâtını konu alan mesnevî, sekiz beyitlik bir mukaddime ile başlar. Hakk'a hitap ile eserine başlayan Kırşehirli, ölümün insanda ne derin yaralar açtığını beyan ile bahsi tamamlanır. Bu mesnevîde de tevhîde tesâdüf olunmaz.

---

[505] Sibel Yılmaz, *Gazavât-ı Emire'l-Mü'minîn 'Ali, Der-Memleket-i Sind bâ Mukâtil Şah: Gramer-Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.

[506] Emine (Kara) Tursun, *Hazâ Kitâb-ı Hadîcetü'l-Kübrâ (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2010.

[507] Kazım Köktekin, "Kırşehirli İsa'nın Dâstân-ı İbrâhim'i ve Dili", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum 2001, s.13-26.

Temîm Dârî kıssası, Türk edebiyatının sevilerek okunan hikâyeleri arasındadır. Bu hikâyeyi mesnevîsine konu alan şairlerden biri de **Dâvûd Ümmî**'ye aittir. En eski nüshası 858/1454 yılında Sâlih oğlu Muhammed tarafından istinsâh edilen *Dâstân-ı Temîm Dârî* mesnevîsi, 1408 beyte kadar ulaşmaktadır.[508] Eserin şairi hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamakla beraber müstensihin Yazıcı Sâlih'in oğlu, *Muhammediye* sahibi Yazıcıoğlu Muhammed olabileceğini akıllara getirmektedir. Şair mesnevîsine 15 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu eser de tevhîd ihtivâ etmemektedir.

Halk tipi mesnevîlere mevzu teşkil eden tarihî şahsiyetlerden bir diğeri de Veysel Karanî'dir. Onun Hazret-i Peygamber'i görme iştiyâkı ve bütün emeklerine rağmen emeline nâil olamaması, şairlerimiz tarafından sıkça işlenmiştir. Bu vâdide kaleme alınan müstakil mesnevîler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de müellifi belli olmayan, 180 beyitlik bir mesnevîdir.[509] Mesnevî hiçbir giriş manzûmesi barındırmayıp doğrudan hikâyeyin anlatımıyla başlar.

Peygamberin ashâbından olan Ebû Derdâ da halk tipi mesnevîlerin mevzuları arasında yer almaktadır.[510] Ebû Derdâ ve hanımının fakirliğe sabrı ve kerem sahibi oluşunlarının işlendiği mesnevî 106 beyitten ibarettir. Giriş manzûmelerinin bulunmadığı esere doğrudan hikâyenin nakliyle başlar.

Kirdeci Ali, halka yönelik yazdığı eserlerle devrin hâfızasında yer tutmuş ehemmiyetli isimlerdendir. Kirdeci'nin *Kesikbaş Destanı*'nda Mevlânâ ve Fakih Ahmed'e hurmet arz etmesi, yaşadığı dönem ve ait olduğu zemin hakkında bilgi vermektedir. XIV. asırda yaşadığı düşünülen Kirdeci, didaktik yanı ağır basan mesnevîleriyle, döneminin mergûb şairleri arasında yer almaktadır. Eserlerinin kütüphanelerde bir çok nüshasının bulunması, bu realiteye işaret etmektedir. Halk tarafından çokça sevilen kıssa ve destanları manzûm olarak hikâye eden şâir, bu vasfı ile edebiyat tarihimizde şöhret bulmuştur.

---

[508] Necati İlhan Kara, *Dâstân-ı Temîm Dârî (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2013; Muhammed Weyso, *Dâvûd'un "Kıssa-i Temîm Dârî" Adlı Mesnevîsi (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Açıklamalı Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015. Bu mesnevînin eksik nüshasından hareketle yapılmış diğer çalışma için bkz. Serkan Çakmak, *Manzum Temmim Dârî Hikâyelerinin Eksik Bir Nüshası: Dâstân-ı Temmim Dârî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

[509] Yunus Kaplan, "Destân-ı Veysel Karânî", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/5, Ordu 2008, s. 379-397.

[510] Halil Ersoylu, "Hikâyet-i Ebû Derdâ ve Hatun", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 28, İstanbul 1998, s.2 89-340.

Kirdeci Ali'ye aidiyeti şüpheli olmayan üç eserden ilki, Osmanlı coğrafyasında hayli rağbet bulan *Kesikbaş Destanı*'dır.[511] Telîf tarihi bilinmeyen mesnevînin en eski nüshası 1461 yılına aittir. Ayrıca bu destanın Tatarca versiyonu da bulunmaktadır. 150 beyitten müteşekkil mesnevîde, Hazret-i Ali cenklerinden biri mevzû alınmıştır. İlk beyti besmele olan mesnevîde doğrudan hikâyenin anlatımına geçilmiştir.

Güvercin destanı olarak da bilinen *Dâsıtân-ı Hamâme-i 'Ar'ar*, Kirdeci'ye aidiyeti kabul gören mesnevîler arasındadır.[512] Hazret-i Peygamber'in bir mûcizesi etrafında şekillenen mesnevî, muhâvere esasına dayanmaktadır. Rasûlulâh, doğan ve güvercin arasındaki konuşmalar üzerine kurulan mesnevî, 43 beyitten ibarettir. Doğrudan hikâyenin anlatımıyla başlayan eserde, giriş manzûmeleri yer almaz. Kirdeci'ye âidiyetinde şüphe bulunmayan mesnevîsi, *Ejderhâ Destânı*'dır.[513] 116 beyitten müteşekkil bu mesnevî, Hz. Alî cengi hikâyesidir.[514] İki beyitlik bir na't ve bir beyitlik sebeb-i telifin ardından hikâyenin anlatımına başlanır. Mesnevîde tevhîd türüne dâhil edilebilecek bölüme tesâdüf edilmez.

Kirdeci Ali'ye atfedilen mesnevîlerden ilki *Geyik Destânı*'dır.[515] 79 beyitlik bu mesnevî de aynı şekilde peygamberin bir mucizesi etrafından şekillenmiş olup mukaddime ihtiva etmez. Kirdeci Ali'ye atfedilen eserlerden bir diğeri ise *Dâstân-ı Ömer İbni Hattâb* adlı küçük mesnevîdir.[516] Hz. Ömer ile bir Yahudi arasında geçen vak'anın anlatıldığı 15 beyitlik bu küçük mesnevî, besmele beyti ile başlar ve hikâye ile devam eder.

İbrahim Edhem, tasavvufî kıssaların mevzuunu teşkil eden ve tarihî kişiliği menâkıblarla perdelenen isimlerdendir. Pek çok mesnevîde hikâyelerine yer verilen bu sufînin, müstakil olarak ele alındığı eserler de vardır. Eski Anadolu Türkçesi devrinde telif edilen ve müellifi bilinmeyen *Kıssa-i İbrahin b. Edhem* de bunlardan birisidir.[517]

---

[511] Kirdeci Ali, *Kesikbaş Destanı*, haz. Mustafa Argunşah, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
[512] Hatice Tören, "Kirdeci Ali: *Dâsıtân-ı Hamâme-i 'Ar'ar*", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 34, İstanbul 2006, s. 177-204.
[513] Mustafa Tatçı, "Kirdeci Ali'nin Ejderha Destânı", *Edebiyattan İçeri: Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Akçağ Yay., Ankara 1997, 322-337.
[514] Tatçı neşrinde 113 beyit vardır.
[515] Namık Aslan, "Manzûm Dînî Hikâyeler ve Kirdeci Ali'ye Ait Olduğu Söylenen İki Hikâye Metni (Güvercin ve Geyik Destanları)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Kayseri 2006, s.189-207
[516] Halit Biltekin, "Kirdeci Ali ve Dâstân-ı 'Ömer İbni Hattâb Adlı Küçük Mesnevîsi", *Turkish Studies*, S. 8/1, Ankara 2013, s. 1061-1070.
[517] Sibel İzzi Gedikoğlu, *Kıssa-i İbrahin b. Edhem*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana 1998.

312 beyitten müteşekkil bu mesnevî, besmele ve salât ifadeleriyle başlar. Tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûmeye eserde tesâdüf edilmez.

Geyik destanlarından bir diğeri de hayatı hakkında hiçbir mâlumâtın bizlere ulaşmadığı **Sadreddîn** isimli şâire aittir.[518] Âmil Çelebioğlu'nun XIV. asır şâirleri arasında gösterdiği Sâdeddîn'in bu mesnevîsi, 95 beyitten müteşekkil olup eserin telif târihi kaydı yoktur.[519] Peygamberimizin bir mucizesi üzerine kurulu olan mesnevî, birkaç beyitlik takdîm ile başlar. Mesnevî tevhîd ihtivâ etmez.

Halk tipi mesnevîlerin derlendiği bir çok mecmua, kütüphane kayıtlarında yer almaktadır. Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü 8624 numarada mukayyet mecmua da bu türün örneklerindendir.[520] Telif ve istinsah tarihleri belli olmayan beş mesnevîden *Güvercin* ve *Geyik* destanları Kirdeci'ye atfedilen mesnevînin küçük farklarla aynıdır. *Vefât-ı Hz. İbrâhîm* ise Kırşehirli Îsâ'nın yukarıda mezkûr mesnevîsidir. *Destân-ı Veysel Karânî*, şekil itibariyle bir murabbadır. *Vefât-ı Hz. Fâtıma* mesnevîsi ise Hazret-i Peygamberinin kızının vefât esnasında eşine vasiyetini konu alan, 93 beyitlik bir mesnevîdir. Bu mesnevîlerde tevhîd yer almamaktadır.

Halk tipi mesnevîleri ihtiva eden mecmualardan bir diğeri, Georg-August Üniversitesi Kütüphanesi "Turc. 9/4" numarada kayıtlıdır.[521] Bu mecmua, XV. asırda yazıya geçirildiği tahmin edilen beş mesnevîden oluşmaktadır. Yazmanın ilk 19 varağında yer alan *Kitâb-ı Muhammed Hanifî* adlı mesnevî, 459 beyitten müteşekkil olup Tursun Fakı'ya aittir. Mecmuanın ikinci mesnevîsi, *Kitâb-ı Ca'fer-i Dayyâr*'dır.[522] 268 beyitlik mesnevînin mevzûunu, Hz. Ali'nin kardeşi Ca'fer-i Dayyâr'ın iki çocuğunun Yezîd'in adamları tarafından katledilmesi oluşturur. Mesnevî, dört beyitlik bir tahmîd ile başlar. Tahmîdi, Allâh'a hakkıyla kulluk etmenin gerekliği üzerine bir nushiyye takip eder. Peygamberin âl u ashâbını sevmenin faziletini dile getiren şair, Muhammed-i Buhârî'yi kendi serveri olarak takdîm eder. Bu ifadeden anlaşıldığına göre şair, Nakşibendî tarîki müntesiplerindendir. Mesnevîde tevhîde tesâdüf olunmaz.

---

[518] Hatice Tören, "Sadreddin'in Dâsıtân-ı Geyik Adlı Mesnevîsi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 33, İstanbul 2005, s. 239-282.
[519] Amil Çelebioğlu, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, s. 80-81.
[520] Muhammet Kuzubaş, "Manzum Bir Destan Kitabı (Destân-ı Veysel Karânî, Vefât-ı Hz. Fâtıma, Vefât-ı Hz. İbrâhîm, Hikâyet-i Gügercin, Hikâyet-i Geyik)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/2, 2008, s. 304-40.
[521] Çiğdem Türker, *Manzum Halk Hikâyeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.
[522] Bu mesnevî, ilk kez Zafer Önler tarafından neşredilmiştir: Zafer Önler, "Manzum Halk Hikâyelerinden Dâsitân-ı Cafer-i Dayyâr", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1, 1990, 197-226.

Mecmuanın üçüncü mesnevîsi, 105 beyitten müteşekkil *Kitâb-ı Kesük Baş*'tır. Bu mesnevî Kirdeci Ali'ye ait olup yukarıda bahsi geçmiştir. Mecmuanın dördüncü eseri, *Kitâb-ı Cümcüme-i Sultanî*'dir. 108 beyitten oluşan mesnevî, bir önceki eser olan Kesük Baş ile benzerlik taşımaktadır. Bu hikâye ilk kez 1770/368 yılında Hüsâm Kâtib tarafından Altınorda havzasında yazıya geçirilmiştir. Vasfi Mahir Kocatürk mecmuadaki mesnevînin Kirdeci Ali'ye ait olabileceği ihtimalini ileri sürer.[523] *Cümcüme Sultanî* nasihatamiz beyitlerle başlar ve ardından hikâyeye geçilir. Mesnevîde tevhîd yer almaz. Mecmu'anın son eseri, yukarıda değerlendirdiğimiz Kırşehirli İsa'nın *Dâsitân-ı İbrahim Mahlûk* adlı mesnevîsidir.

Eski Anadolu Türkçesi devri eserleri arasında yer alan ve müellifi kesin olarak bilinmeyen *Mi'râc-nâme* de halk tipi mesnevîleri arasında zikredilebilir.[524] Metin Akar bu mesnevînin Aksaraylı İsâ'ya ait olduğunu ifade etmekle beraber, metni neşre hazırlayan Çimen eserde böyle bir isme tesâdüf edilmediğini dile getirir. Şimdilik âidiyeti meşkûk olan bu eser 677 beyitten müteşekkildir. Şair eserine sekiz beyitlik mukaddime ile başlar. İlk beyti besmele olan mukaddimenin sonraki üç beyti tevhîddir. (s. 139, 25) bâkisi münâcât ve girizgâhtır. Peygamber Efendimiz mirâc yolculuğuna devam ederken bütün peygamberlerin bulunduğu merhaleye ulaşır. Cebrail, Hz. Muhammed'e kendisinden önceki peygamberlerin kâfirlere nasıl öğüt verdiklerini -yani nübüvvet tecrübelerini- sormasını söyler. Bu suâli işiten diğer peygamberler, sözlerine iki beyitlik bir tevhîd ile başlarlar. (s. 145, 38)

Kıyamet alâmetleri ve ahiretin ahvâli gibi insânın zihnini sıkça meşgûl eden meseleler, halk tipi mesnevîlerin mevzuları arasında yer almaktadır. *Nâme-i Mahşer* adlı müellifi meçhûl mesnevî de bu mevzûyu esas alan eserlerdendir.[525] Telîf târihiyle alâkalı hiçbir kaydın yer almadığı mesnevî, lisan hususiyetleri itibariyle Eski Anadolu Türkçesi devresine âit gösterilmektedir. 538 beyitten müteşekkil olan eser, üç beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 252) Şâir tevhîdden sonra, dünyâda âhirete hazırlık yapmanın

[523] Çiğdem Türker, *Manzum Halk Hikâyeleri*, s. 6.
Bu mesnevî ilk kez 121 beyit hâlinde Müjgan Cumbur tarafından neşredilmiştir. Müjgan Cumbur, "Cimcime Sultan Destanı", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1976, s.39-54. Mezkûr mecmuadaki metin ise ilk kez Zafer Önler tarafından neşredilmiştir: Zafer Önler, "Manzum Halk Hikâyelerinden Cümcüme Sultan", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 1991, 371-381.
[524] Hayati Develi, "Eski Türkiye Türkçesi Devresine Ait Manzum Bir Miracnâme", *İstanbul Üniversitesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, İstanbul 1998, 81-205. Bu mesnevînin farklı nüshalarından hareketle yapılan neşri için bkz. Sema Çimen, *15. Yüzyıla Ait Anonim bir Mi'râc-nâme (Transkripsiyonlu Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ensitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
[525] M. Fatih Köksal, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılan Meçhul Eserlerden: Nâme-i Mahşer", *Turkish Studies*, S. 6/1, Ankara 2011. s. 250-293

gerekliliği ile alâkalı kısa bir nushiyye ile asıl konunun anlatımına girişir. Mesnevînin bu bölümünde sûrun üflendikten sonra sâdece dört meleğin canlı kaldığından bahsedilir. Allâh Teâlâ, Azrâil'e diğerlerinin de cânını alması emrini verir. Görevini yerine getiren Azrâil, tekrar Allâh'ın katına ulaşır. Kendisinden başka canlının kalmadığını ifâde etmeden önce Azrâil, Hakk'a iki beyitlik tevhîd söyler. (s.257, 68-9)

Hazret-i Peygamber'in Hadîce validemizle evliliğini konu alan *Nikâhnâme*, müellifi ve telif tarihi bilinmeyen mesnevîlerdendir.[526] 918 beyitten müteşekkil mesnevînin dil özelliklerinden hareketle Eski Anadolu Türkçesi devrinde kaleme alındığı ifade edilebilir. Kısa bir sebeb-i telîf faslı ile eserine başlayan şâir, bu bahsi müteakiben hikâyenin anlatımına geçer. Mesnevîde tevhîd türüne dâhil edilebilecek bir manzûmeye tesâdüf olunmaz.

Eski Anadolu Türkçesi devri şairleri arasında yer alan **Begpazarlı Ma'azoğlu Hasan**, halka yönelik mesnevîleriyle tanınan bir isimdir. Hazret-i Alî cenklerini mesnevîlerine mevzû alan bu şâir hakkında tezkireler sessiz kalmaktadır. Bu mesnevîlerden ilki, *Cenâdil Kal'ası Gazavatnâmesi*'dir.[527] 475 beyitten müteşekil bu eserde, hiçbir giriş manzûmesi ihtivâ etmeyip doğrudan hikâyenin anlatımına geçilmiştir.

XIV. asırda yazıldığı tahmîn edilen *Hazâ Kitâbu Şefâ'at-nâme*, hayatı bizim için şimdilik meçhûl olan **Ömeroğlu** adlı şâire ait gösterilmektedir.[528] Peygamber Efendimizin ümmetinin ahiretteki ahvâlini düşünerek üzülmesi ve onlara şefâatçi olmasını konu alan mesnevî, 105 beyitte ibârettir. Eser birkaç beyitlik besmele ve dua faslı ile başlar. Bu bölümü müteakiben hikâyenin tahkiyesine geçilir. Eserde tevhîd türüne dâhil edilebilecek bölüm yoktur.

Yaşnâme hususiyeti gösteren *Ögüt-nâme*, müellifi meçhul eserlerdendir.[529] 1165 yılında istinsâh edilen mesnevînin telîf târihi belli değildir. 95 beyitten oluşan bu pendnâme ile Ahmed Fakih'in *Çarhnâme*'si arasındaki benzerlikler dikkati çekmektedir. Mesnevî giriş manzûmeleri ihtivâ etmemektedir.

---

[526] Mehmet Uysal, *Nikâhnâme (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
[527] İ. Güven Kaya, "Begpazârılı Ma'azoğlu Hasan ve Cenâdil Kal'ası Gazavatnâmesi", *Journal of Turkish Studies (Hasibe Mazıoğlu Armağanı I,* S.21, Harvard Üniversitesi, 1997, s. 139-186.
[528] Sezer Özyaşamış Şakar, "Hazâ Kitâbu Şefâ'at-nâme", *Osmanlı Araştırmaları XXVIII (Prof.Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan IV)*, İstanbul 2006, s.123-150.
[529] Mahmut Kaplan, "Müellifi Meçhul Bir Ögüt-nâme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s.111-129.

Âmil Çelebioğlu'nun halk tipi mesnevîler arasında zikrettiği *Dâsitân-ı Erve Hatun*, müellifi meçhul eserler arasındadır.[530] Bu hikâyenin farklı bir versiyonu Oflu Bilâl tarafından XVIII. asırda kaleme alınmıştır. 168 beyitten müteşekkil bu mesnevî, birkaç beyitlik takdîm ile başlamaktadır. Eser tevhîd ihtivâ etmez.

Telîf tarihi, müellifi hatta ismi hakkında hiçbir kaydın bulunmadığı 233 beyitlik manzum Kur'ân fâlı; dil hususiyetleri itibariyle Eski Anadolu Türkçesi, yapı ve muhtevâ açısından halk tipi mesnevîler arasında yer almaktadır.[531] Kur'ân-ı Kerîm'in harf yorumuna dayanan bu mesnevî, besmeleyle başlar ve ardından Kur'an falına nasıl bakılacağının izahıyla devam eder. Dua ve nasihatla tamamlanan mesnevîde tevhîd bulunmaz.

Halk tipi mesnevî nümûnelerinden bir diğeri *Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf* ismini taşıyan mesnevîdir.[532] Telif tarihi bilinmeyen bu mesnevî, **Ahdî** mahlaslı bir şair tarafından kaleme alınmıştır. Tezkirelerde kendisinden bahsedilen hiçbir Ahdî ile benzerlik göstermeyen bu eserin sahibine ait bazı ipuçları mesnevîsinden yakalanabilmektedir. Şair, 339. beyitte "Çünki hem-şehrimdür Ashâbi'l-kehif" diyerek Diyarbakırlı olduğuna işaret eder. Ahdî, Ashâb-ı Kehf'in medfûn bulundukları mağaranın bilinenin aksine Hani kazâsının Fis köyünde bulunduğunu dile getirir. Eserin yazıldığı devirde harabe hâlinde bulunan tarîhî şehrin Fis civarında olduğunu ve bu mıntıkanın iki köye taksîm edilerek Hani'ye bağlandığını söyler. Fis-i Kebîr ve Fis-i Sağîr olarak ikiye taksîm edildiğini dile getirdiği bu köyler, 937/1530 tarihli muhasebe defterinde Fis-i Molla ve Fis-i Karanca şeklinde mukayyettir.[533] Kuvvetle muhtemelen halk arasında küçük ve büyük şeklinde tefrîk edilen köyler, resmî kayıtlarda Molla ve Karanca olarak tasrîh edilmektedir. Bu kayıttan hareketle bu eserin en geç 1530 yılında tahrîr edildiği söylenebilir. Mesnevînin lisan ve üslûbu göz önünde bulundurulduğu takdirde ise XV. asırda yazıldığını söylemek hakikate makrûn görünmektedir. *Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*, 352 beyitten müteşekkildir.

---

[530] Bünyamin Tan, "Vehb bin Münebbih'in Rivayetine Dayanan Bir Mesnevî: Dâsitân-ı Erve Hatun", *Turkish Studies*, S.8/1, Ankara 2013, s.2563-2581.
[531] Âlim Yıldız, "Manzum Bir Kur'an Falı", *İstem*, S. 16, 2010, 181-198.
[532] Hanife Koncu, "Bir Ashâb-ı Kehf Kıssası: *Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 10, İstanbul 2013, 275-318.
[533] Ahmet Özkılıç vd. (haz.), *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I: Amid, Mardin, Sincar, Musul, 'Arabkîr, Ergani, Çirmük, Siverek, Kığı, Çemişkezek, Harpurt, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-i Keyf ve Siird Kazâları*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1998, s. 50.

Ahdî, hiçbir mukaddime manzûmesine yer vermeksizin doğrudan mevzuun tahkiyesi ile eserine başlar. Tanrlık davası güden Dakyanus, bir gün tahtının üzerinde uykuda iken Yemliha karşısında hizmette beklemektedir. O sırada duvardaki bir yarıktan ansızın fare çıkar ve kedi onu tutmak üzere koşmaya başlar. Yatağın üzerine düşen fare, uykudaki şahı titreterek uykusundan uyandırır. Dakyanus, sanki dalkılıç bir düşmanla karşılaşmışçasına korkmuştur. Bu manzarayı müşâhede eden Yemliha, böylesine bir vakıadan bu kadar korkan bir adamın Tanrı olamayacağını düşünmeye başlar.

Yemliha, altı kardeşi ile birlikte Dakyanus'a vezirlik yapmaktadır. Bu kardeşler Dakyanus'un halasının oğullarıdır. Yemliha bir gece yarısı çatıda, yıldızlarla müzeyyen semâyı temâşâ etmekte iken kardeşlerini uyandırarak tefekkür hâletini onlara söyler. Kardeşlerine, "Allâh'ınuz kimdür" diye sorar. Kardeşlerinden "Dakyanus" cevabını alan Yemliha, tefekkür hâlinde iken zihninden geçenleri onlara sıralamaya başlar: Gökyüzünü kim yarattı, yerleri döşedi, dağları kurdu, denizleri harekete kim geçirdi, Dakyanus mu? Kardeşlerinden hayır sözünü duyan Yemliha, "gelin o zaman bunları yapan Allâh'a kulluk edelim" der. 25-30 beyitleri arasında yer alan bu bahis, mevzuunun tabiatı gereği bir tevhîddir. (s. 293-4) Yemliha, istidlâl ve istirâre tarîkiyle Hakk'ın tevhîdini beyân etmiştir.

Kardeşleri "sözlerin doğrudur fakat biz Dakyanus'tan bize zarar gelmesinden korkarız" derler. İbâdetlerini gece vakti gizlice yapamaya karar verirler. Kardeşlerin bu kararlarına vâkıf olan şeytan, Dakyanus'a Yemliha ve kardeşleri senin rızkını yedikleri halde senden başkasına ibadet etmekteler, iğvâsında bulunur. Kardeşleri huzuruna davet eden Dakyanus, "taptığınız tanrı kimdir" diye sorar. Yemliha da "bize hilat giydiren, rızıklandıran, hasta olduğumuzda şifâ veren rabbe kulluk ediyoruz" cevabını verirler. Bu iki beyitlik cevap mevzûunun tabiatı gereği tevhîddir. (s. 295) Dakyanus, "bahsettiğiniz tanrı benim" der ve Yemliha'nın cevabından mutmain olur. Kardeşler ferahlamış bir vaziyette evlerine dönerler. Fakat şeytan, Dakyanus'u iğvâya devam eder. Şâha sözünde sadık olduğunu söyleyen şeytan, onların beşer olmayan bir Allâh'a taptığını ihbâr eder. "Eğer işin aslını anlamak istersen onları mabûdlarının kim olduğunu yemîn ettirmek sûretiyle öğren" der.

Yemliha ve kardeşlerini huzuruna çağıran Dakyanus onlara, "bana bir sahîh kulum sizin yücelerdeki tanrıya taptığınızdan haber verdi, inandığınız tanrı kimdir

doğruca söyleyiniz" der. Yemliha ileri çıkarak "göğü sen mi yükselttin, zemini sen mi sağlamlaştırdın, nehirleri sen mi akar hale getirdin, vuhûşu sen mi yarattın" suallerini irad eder ve her sorusu Dakyanus tarafından "hayır" ile karşılanır. Bunun üzerine Yemliha, "sen tanrı değilsin o alîm ve kerîm olan Allah'tır" diyerek konuşmasını tamamlar. 63-68 beyitleri arası, suâl tarîkiyle söylenmiş bir tevhîddir. (s. 296)

Hikâye, diğer Ashâb-ı Kehf kıssalarında olduğu gibi kardeşlerin zindana atılışı ve oradan kaçışları ile devam eder. Kardeşler yolda bir çoban tesâdüf ederler ve Allah'a inandıkları için Dakyanus'tan kaçtıklarını söylerler. Kehf ashâbı, Hakk'a olan inançlarını bir beyitlik tevhîd ile ifade ederler. (s. 300) Bu sözleri duyan çoban, memnûn olur. Çobandan yol tedârikini alan kardeşler yola revan olurlar. Fakat peşlerine çobanın köpeği de takılmıştır. Ne kadar engellemeye çalıştılarsa köpek takibi bırakmaz. Çoban, kendisinin Hakk'a ibadet ettiğinde köpeğin de kendisiyle birlikte secdeye vardığını söyler. Bu sırada Allah köpeğe konuşma kudreti verir ve onun lisanından bir beyitlik bir tevhîd sâdır olur. (s. 302) Hikâye, diğer Ashâb-ı Kehf kıssaları gibi nihâyete erer. Mesnevînin geri kalan bölümünde başka tevhîde tesâdüf edilmez.

2. Fâtih Sultân Mehmed (1451-1483)

Genç yaşta tahta çıkan II. Mehmed, Osmanlıyı cihânşümûl bir devlet hâline getirme arzusuyla sultanlığa kadem basar. Babası II. Murâd'dan devraldığı siyâsî ve kültürel mirâsı muhafaza eden sultân, İstanbul'un fethi ile devleti bu büyük dünyanın eşiğine ulaşır. Balkanlardaki fetih faaliyetlerini ayniyle devam ettiren hükümdar, nazarlarını tahakkümü altına girmeyen beyliklere çevirmeyi de ihmâl etmez. Anadolu'da siyâsi birliği sağlamak adına attığı adımlar, kendisini şarktaki iki büyük sultan ile münâsebete icbâr edecektir. Karaman Beyliği meselesinin tamamıyla halledilmemesi, Memlûklerle ilişkilerde sınır teması noktasına kadar ulaşmaz. Fakat Akkoyunlu şâhı Uzun Hasan ile Şarkî Anadolu'da sultanlık mücadelesine kapı aralayacaktır.

Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra burayı bir ilim ve kültür merkezi hâline getirmek için büyük bir gayret sarfedecektir. Fütuhâta muvâzi olarak ilerleyen bu faaliyetler, Anadoludaki nüfus hareketliliğini de hızlandıracaktır. Genç sultanın takip ettiği iskân siyâseti ile Osmanlı devleti kendi siyâsi teşkîlatlanmasını yavaş yavaş oluşturacaktır. II. Murâd devrinde, Edirne ve Bursa ile etrafındaki yerleşim

merkezlerinde filizlenen kültürel hayat İstanbul'a doğru kaymaya başlar. Bununla beraber, İstanbul'un tam manasıyla edebiyat hayatının merkezi olması oğlu Bâyezid'in saltanın son devrelerine tesâdüf eder.

Osmanlı Devleti ile Karaman Beyliği arasındaki siyasi mücadele bu dönemde en yüksek gerilim seviyesine ulaşır. Konya ve etrafındaki şehirlerin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle neticelenen bu mücâdele, Anadoludaki edebî faaliyetler için de önemli dönüm noktasıdır. Şöyle ki Anadolu Beyliklerinin pek çoğundaki şairleri kendi merkezlerine çekmeye muvaffak olan Osmanlı Devleti, aynı tesiri Karaman ve onun şarkında yer alan hâkimiyet alanlarında tam manâsıyla icrâ edememiştir. Karamanlıların merkezi olan Konya'nın Osmanlı'ya ilhâkı ile birlikte bu bölgenin ulemâ ve şuarâsı İstanbul, Bursa, Edirne gibi merkezlere doğru gelmeye başlar. Selçuklu bâkiyyesi şehirlerindeki edebî birikim, peyderpey Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde tezâhür etmeye başlar. Fâtih Sultan Mehmed'in Şarkta Sivas ve güneyde Maraş hudutlarına kadar hâkimiyet kurması, Osmanlı sahasında Türkçe eser veren şairlerinin sayısındaki artışın esâs âmillerinden biri olarak karşımızda durmaktadır. Bu meyânda Kırım'ın Osmanlı'ya ilhâkının da dikkatlerden kaçırılmaması icap eder.

Fatih Sultân Mehmed, Karakoyunlu Devleti'nin inhitat bulup Akkoyunluların yükselmeye başladığı bir dönemde Osmanlı tahtına çıkar. Mâverâünnehir ve Horasan merkezli Timurlu Devleti ise Şahrûh'un vefâtının akabinde kısa bir fetret devrini idrâk eder. Hüseyin Baykara ile tekrâr kuvvet kazandığı döneme kadar bu hâl devâm eder. Memlûkluler ise Osmanlının genişlemesine muvâzî olarak günden güne güç kaybetmektedir. İslâm dünyasının içinde bulunduğu hâli fırsat bilen Fâtih, bu bölgelerdeki ilmî ve edebî mîrâsı, Osmanlıya çekebilmek için çok büyük gayret sarfeder. Yeni fethedilmiş şehirlerde inşa ettiği medreselerde görev yapmak üzere ulemâya davet gönderen genç sultan, aynı teşvîki şâirlere de teşmîl eder. Fâtih'in güttüğü kültür politikalarından bir diğeri de yine bu bölgelerdeki zengin kütüphalerin Osmanlı şehirlerine taşınmasıdır. Bilhassa yıkılan hânedânların şahsî kütüphanelerini temîn hususunda gayreti dikkate değerdir.

II. Mehmed döneminde Amasya, Kastamonu ve Konya, şehzadelelerin idareci olarak bulunduğu şehirlerdir. Karaman ya da kaynaklardaki ifade ile Yunan vilâyetinde sultânın en büyük oğlu Mustafa bulunmaktaydı. Şehzâde Bâyezîd ise diğer bir kadîm şehir olan Amasya vâliliğini deruhde etmekteydi. Küçük şehzâde Cem, İsfendiyarlı

Beyliği'nin kadîm merkezi olan Kastamonu'yu hükmü altında tutmaktaydı. Ağabeyi Mustafa'nın vefâtıyla Karaman vilâyetine tayîn edilen Cem Sultân, Konya merkezli çok kuvvetli bir edebiyat muhiti teşkîl eder. Tarihî kaynaklarda "Cem Şâirleri" olarak zikredilen zümre, bu edebiyat hayatının mahsûlüdür. Şehzâde Bâyezîd'in Amasya'daki valiliği de edebiyat hayatı yönünden oldukça zengindir. Mâiyetinde bir çok şaire yer veren şehzâde, Hâmidî-i İsfahanî ve Kabulî-i Heratî gibi büyük şairlerin ilk hâmisi olarak kayıtlara geçmiştir. Şehzâdeler, vâlisi bulundukları şehirde âdeta bir sultanlık provası icrâ etmektediydiler. Bu sebeple ilim adamı ve şairlere kapılarını ardına kadar açarak şehzâdelikleri devrinde sultanlık alâmetleri izhâr ediyorlardı.

Kendisi de divan sahibi bir şâir olan II. Mehmed, devrinin şuarâsına hayli rağbet gösterir ve onları eser telîfi hususunda tevşvîk eder. Sultânın şâirlere gösterdiği bu alâka tezkire sahipleri tarafından hâssaten dile getirilir. Bu dönemde kaleme alınan eser zayısının fazlalılığı, bu alâkaya işâret etmektedir. Fâtih döneminde divan sahibi şairlerin sayısında da ciddî bir artış görülür. Benzer bir tezâyüd mesnevîlerin sayısı ve çeşitliliğinde de müşâhede edilmektedir. Bu dönemde Nizâmî-i Gencevî nazire ve tercümeleri ile tasavvufî zeminde kaleme alınan mesnevîler dikkat çekmektedir. Ayrıca manzûm tarihnâme ve fetihnâme de bu dönemin revaçta olan türleri arasındadır.

Fâtih Sultân Mehmed'ın **Avnî** mahlasıyla kaleme aldığı şiirleri, küçük bir divan oluşturacak hacimdedir.[534] Çoğu âşıkane manzûmelerden mürekkep divanda, tevhîd türünde söylenmiş manzûme yoktur.

Sultan II. Mehmed'in hocası olmakla şöhret bulan **Akşemseddîn**, ilim ve tasavvuf dünyasının ehemmiyetli simalarındandır. Kurtboğan lâkaplı Şerefüddîn Hamza'nın oğlu olan Mehmed Şemseddîn, çocukluk devresini Amasya'da geçirir. Evvelâ ilmiye tarîkine daha sonra tasavvuf yoluna sülûk eder. Hacı Bayrâm Velî'ye intisap eden Akşemseddin, daha sonra onun halifesi olarak Göynük'te postnişîn olur. Bayrâmîliğin Şemsiyye kolununun da müessisi olan şeyh, vefât ettiği 1459/864 yılına kadar bu şehirde gönülleri aydınlatmayı sürdürür. Kabri, kendi ismiyle anılan câminin hâziresindedir. Kaleme aldığı eserlerinden ziyâde İstanbul'un fethindeki rolü ve

[534] Kemal Edip Ünsel (haz.), *Fâtih'in Şiirleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1946. Fâtih sultan Mehmed'in şiirlerine üzerine yapılmış diğer iki çalışma için bakınız: İskender Pala (haz.), *Fatih'in Şiirleri*, Family Finans Kurumu Yay., İstanbul 2003; Muhammed Nur Doğan (haz.), *Fâtih Divanı ve Şerhi*, Erguvan Yay., İstanbul 2004.

Anadolu'daki irşâd faaliyetleri ile anılan bu büyük şeyh, aynı zamanda bir şairdir.[535] Eş'ârı perâkende sûrette mecmualarda bulunan Akşemseddîn'in dokuz beyitten müteşekkil bir gazel tevhîdi vardır. (s. 42-3) Vahdet-i şühûd zevkinden neş'et eden bu tevhîd gazeli, rüy'et bahsi etrafında şekillenmiştir. Şiirdeki tevhîd muhtevâsı yoğun değildir.

Şeyh Bedreddîn'in torunu **Hâlil b. İsmâil**, kaleme aldığı dedesinin menâkıbı ile edebiyat tarihinde kendisine yer bulmuştur.[536] Şâir bu eserinde, Şeyh Bedreddin'in tarihî ve menkabevî hayatını anlatır. 2406 beyitten müteşekkil mesnevîsinin kaleme alındığı tarih belli değildir. Bununla beraber menâkıbnâmede, İstanbul'un fethine iştirâki ve sonrasındaki birkaç yılı ihtivâ eden hadiseleri zikretmesi; bu eserin tamamlanmasının Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk yıllarına tesâdüf ettiği anlaşılmaktadır. Halîl, devrin meşhûr ulemâsından Molla Husrev'in hizmetinde, Edirne Câmiü'l-Kebîr'inde bir süre imâmlık yaptığından bahseder. Amcalarıyla birlikte Göynük'te Akşemseddîn'in müridânı arasına katılan şâir, hayatının son yıllarını Dimetoka taraflarında geçirir. Mesnevînin bulunduğu yazmanın sonunda yer alan manzûmelerinde şairin Hakîrî mahlasını kullandığı görülmektedir.

Hâlil menâkıbnâmesine, kısa mensûr bir dîbâce ile başlar. Hamdele ve salveleden sonra, bu kitabını niçin telif ettiğinin izahına girişir. Dîbeceyi, 38 beyitlik mukaddime manzûmesi takip eder. Bu mukaddimenin ilk üç beyti tevhîddir. (s. 1-2) Manzûmenin bâkisi, müşevveş hâlde münâcât, dua ve na'ttır.

Şeyh Bedreddin'in katli için iftirâlarla fetvâ hazırlandığının anlatıldığı bölümde, şeyhin bu hâdiseler sırasında gördüğü rüyâsına yer verilir. Bedreddin rüyâsında; Hazret-i Peygamber, çâryâr ve Ebû Hanîfe'nin iltifâtına mazhar olur. Vâkıadan uyandıktan sonra gördüğü rüyâsını ashâbına anlatır. Hakkında katil fermânı çıkan şeyh, ashâbıyla vedâlaştıktan sonra Hakk'a münâcâtta bulunur. Kendisine zulmedenlere hakkını helâl eden şeyh, hiç kimse bu hâdise dolayısıyla melâl çekmesin duasında bulunur. Halil bu hâdiseleri naklettikten sonra araya girerek evliyâullâhın hasletinin kendisine zulmedenlere bile merhamet beslemek olduğunu dile getirir. Şâir sözlerini üç beyitlik bir tevhîdle bitirir. (s. 132-3)

---

[535] Kemal Eraslan, "Ak Şemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1984*, Ankara 1987, s. 11-85.

[536] Halîl b. İsmâîl b. Şeyh Bedrüddîn Mahmûd, *Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin Manâkıbı*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İsmet Sungurbey, Eti Yay., İstanbul 1967.

Menâkıbını tamamlayan Halîl başlık ihtivâ etmeyen 27 beyitlik hâtime faslıyla eserine son verir. Şâir hâtime bölümüne, 15 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 160-1) Allâh'ın zâtî ve subûtî sıfatlarının zikredildiği tevhîdde, *İhlâs* sûresinin âyetlerine telmîh vardır. Manzûmenin geri kalan kısmı münâcât ve duâdır. Mesnevîlerin hâtime bölümlerinde tevhîd söyleme âdeti, XIV. asrın sonlarından itibâren Osmanlı sahası edebiyatımızda karşılaştığımız bir durumdur.

Fâtih Sultân Mehmed ve Bâyezid-i Sânî devirlerini idrâk eden **Saruhanlı Gülşenî**, Türkçe ve Farsça eser telif eden şâirlerindendir. Her iki dilde dîvân teşkîl eden şâir, aynı zamanda mesnevî sahibidir. Aslen Şirvânlı olduğu fakat bu kelimenin zaman içinde tahavvülâta uğraması sebebiyle Saruhanlı olarak anılmaya başladığı iddia olunmaktadır.[537] Bu iddia ihtiyat kaydınına muhtaç olmakla beraber şâirin Azerbaycan mıntıkasından Osmanlı'ya ilticâ ettiğinde şüphe yoktur.

Osmanlı tezkirelerinde *Heft-bâb* olarak zikredilen *Râz-nâme*, Gülşenî'nin bilinen tek mesnevîsidir.[538] 982 beyitten oluşan bu eser, 864/1460 yılında tamamlanarak devrin hükümdârı II. Mehmed'e sunulmuştur. Tasavvuftaki yedi vâdiyi çeşitli hikâye ve makalelerle anlatan şâir; Attâr ve Sa'dî'nin eserlerinden ilhâm almıştır. Bilhassa Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ında bahis mevzuu edilen yedi vâdi, Gülşenî'nin eserinin merkezini teşkîl etmiş, farklı mesnevîlerden nakil ve tercüme ettiği hikâyelerle eserini zenginleştirmiştir. Bu itibârla *Râz-nâme*'de telifî karakteristik öne çıkmaktadır.

Gülşenî, *Râznâme*'sine 17 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 129-130) Sufîyâne bir edânın hâkim olduğu manzûmede, Allâh'ın eserlerindeki hikmete gözlerin çevrilmesi ve onun zâtına istidlâl eden şeylerin görülmesi istenir. Şâir bu manzûmenin ardından kasîde formundaki tevhîdini söyler. *Der-tevhîd gûyed* başlığını taşıyan bu kasîde, 19 beyitten müteşekkildir. (s. 131-132) Vahdet-i vücûd telakkisinin izlerinin kesîf sûrette görüldü bu tevhîdde, tanrının mütâl yönüne işâret edilir. Şâir Allâh'ın sıfatlarının çokluğunu ve onun vasıflarını söylemenin insan idrâkini aştığını dile getirdikten sonra, "taayünât"taki kesreti bırakarak vahdete ulaşılması gerektiğini ifade eder. Bu kasîde, şâirin divanındaki ilk manzûme olarak yer alır. Gülşenî, beşinci vâdi olan "tevhîd" makamına, 17 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 211-3) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd

[537] Ebrahim Farzan, *Gulşani-i Saruhani: Hayatı, Farsça Divanı ve Raz-nama'si*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1980, s. 66.
[538] Gülşenî-i Saruhânî, *Râz-nâme (Makâlât-ı Gülşenî): Sırlar Kitabı*, haz. Mestan Yıldırımer, Büyüyenay Yay, İstanbul 2012.

bu şiiri, mesnevînin diğer nüshasında "*nush u pend*" başlığını taşımaktadır. Tenzîhî karakteristiğin ağır bastığı bu tevhîdde, insanın bilgisinden münezzeh ve noksanlıktan müberrâ olan bir tanrı tasavvuru vardır.

Ekserini âşıkane ve sufîyâne gazellerin oluşturduğu Saruhanlı Gülşenî'nin Türkçe divanı, dört tevhîdi ihtivâ etmektedir. [539] Bunlardan ilki, *Râznâme*'de yer alan kasîde formundaki tevhîddir. (s. 75-6) Divânın ikinci kasîdesi olan 17 beyitlik manzûmenin mukaddimesi de tevhîd hususiyeti göstermektedir. (s. 76-7) Şâir altı beyitlik tevhîdden sonra, samimî bir edâ ile arz-ı hâl ve hasb-i hâlde bulunur. Nefsinin mağlubu olduğunu söyleyen Gülşenî, ibret nazarıyla kâinâta bakmadığını ve mananın sırrına ulaşmadığını dile getirir. Kasîdeler bölümüne alınmakla beraber gazel olduğunda şüphe bulunmayan üçüncü şiir de tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 77-8) Dokuz beyitlik bu tevhîd gazeli, tamamıyla vahdet-i vücûd telâkkisi ve zevki ile söylenmiştir. *Leyse fiddârî gayruna deyyâr* ve Cüneyd-i Bağdâdî'ye atfedilen *Leyse fî cübbetî sive'l-Cebbâr* gibi sûfilerin sıkça zikrettiği ifadeler de tevhîdde yer almıştır. Divânın son tevhîdi yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 78) Aynı edâ ile söylenen bu tevhîdde şâirâne teessürün izleri fark edilmektedir. Kendi emsâlleri arasında farklı bir mevkii olan bu manzûme, Gülşenî'deki felsefî tefekkürünün billûrlaşmış hâli olarak tezâhür etmiştir.

Hayatından evvel isminin nasıl okunacağı ciddî bir münâkaşa mevzuu olan **Hafî**, Fatih devri şairlerindendir. XV. ve XVI. asır eş'âr mecmularında ismine sıklıkla tesâdüf edilen şâirin hayatına ait çizgiler belirgin değildir. Ayakkabıcılık mesleğini icrâ eden Hafî, Edirne'de mukimdir. Ciddî bir ilim tahsîli görmeden şiir söylemesiyle devrin sultânının alâkasını celbeder ve onun iltifatına mazhar olur. Hafî'nin şiirleri farklı mecmualardan derlenmek sûretiyle, bir yüksek lisans çalışmasının konusu olmuştur.[540] Divanın bilinen tek nüshası ise Petersburg Bibliyotek'te bulunmaktadır.

Hafî'nin divanında iki *lâ ilâhe illallâh* tevhîdi bulunmaktadır. Bunlardan ilki 16 beyitten ibâret olup *nûn* kâfiyelidir. (s. 31-2) Diğeri ise 36 beyitten müteşekkil ve *ra* kâfiyelidir. (s. 32-5) Her ikisi de geleneğe muvâfık sûrette kısa vezinlerle teşkîl edilmiştir. Bu manzûmeler *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*'de yer almaktadır. Divanın üçüncü kasîdesi olan *idelüm lâ ilâhe illallâh* mütekerrir mısralı manzûme ise tevhîd hususiyeti

[539] Selami Turan (haz.), *Saruhanlı Gülşenî Dîvânı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.
[540] Sedanur Dinçer, *Hafî: Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.

arz etmemektedir. Daha ziyâde tekke şâirlerinde tesâdüf ettiğimiz bu redif ya da nakarat, ilâhiyat nev'ine dâhildir.

Zâdü'l-Me'âd adlı siyer-i nebînin sâhibi olan **Hafî**, hüviyetiyle ilgili muğlâklığın henüz sarâhat kazanmadığı şairlerdendir. Şöyle ki Fatih devri şairlerinden olan Edirneli Hafî ile hemen hemen aynı devri idrâk eden siyer sahibinin mezkûr şahıs mı yoksa başka bir kişi mi olduğu suâlinin cevâbı verilememiştir. Tezkirelerde, Edirneli Hafî'ye atfedilen bir mevlid ya da siyer bulunmamaktadır. En azından kullandığı dil itibâriyle Anadolu'da yaşadığı muhakkak olan siyer sâhibi ile Edirneli Hafî'nin, nevâdirden addedilecek bir mahlası, aynı dönem içinde müştereken kullanması eşine az rastlanacak bir durumdur.

Mukaddime manzûmelerinden hareketle, *Zâdü'l-Me'âd*'ın hiç kimseye takdim edilmediği anlaşılmaktadır. Hafî, peygamber mâdihi olarak anılmak arzusuyla bu eserini kaleme aldığını ifâde etmektedir. Ayrıca, nazım tekniğine hakkıyla vukufu olmadığını söyleyerek itizârda bulunan şâir, kârilerinden kusurlarını affetmesini ister. Bu yönleri dikkate aldığımızda, Edirneli Hafî ile siyer-i nebî sahibinin aynı kişiler olduğu ihtimâli hayli yüksektir. Şiir dili, nazım kuvveti, sanatkârlık vasfı ve fikrî birikim itibariyle her iki şâirin birbirine hayli müşâbih olduğunu muhakkaktır.

Hafî'nin eserinde verdiği bilgiye göre *Zâdü'l-Me'âd*, 9923 beyitten müteşekkildir. Eser ana hatlarıyla; varlıkların yaratılması ve "Nûr-ı Muhammedî" bahsi, peygamberimizin doğumundan vefâtına kadar olan hayatı ve mücâdelesi, mucizât ve miraç bölümlerinden oluşmaktadır. Bu mesnevî, iki yüksek lisans tezinin mevzuu olmuştur.[541] Ayrıca eserin mevlid bölümü, farklı bir eser tasavvuruyla yeniden çalışılmıştır.[542]

Hafî, 45 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine âğâz eder. Bu manzûme besmele şerhi ve tahmîdden oluşmaktadır. Hemen ardından *der-tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlıklı, 86 beyitlik bir manzûme gelir. Bu şiirin ilk 53 beyti tevhîd olup bâkisi nûr-ı Muhmmedî fikri merkezinde bir na'ttır. (s. 11-5) Vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et

[541] Mesnevînin ilk 4173 beyti Lale Tural, bâkisi ise Şecaattin Tural tarafından hazırlanmıştır: Lale Tural, *Hafî'nin Zâdü'l-Meâd Adlı Eserinde Süleyman Çelebi Mevlid'i İle Müşterek Motifler (Nûr-ı Muhammedî'nin İntikâli Faslında),* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991; Şecaattin Tural**,** *Hafî'nin Zâdü'l-Meâd Adlı Eserinde Nur-ı Muhammed'nin İntikalinden Sona Kadar Olan Kısmında, Süleyman Çelebi Mevlidi ile Müşterek Motifler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

[542] Seda Yeşildal Samsakçı, *Hafî'nin Mevlidi (el-Kevkebü'd-Dürriyye Fî Mevlidi Hayri'l-Beriyye)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010

eden bu tevhîd manzûmesi, isbât-ı vâcip hususiyeti de taşımaktadır. Cümle kâinâtın Hakk'ın varlığına delîl teşkîl ettiğini söyleyen şâir, tenzîhî tavrı da elden bırakmaz. Kelâmi ve tasavvufî unsurların iç içe geçtiği şiirde, mutlak varlığın Allâh olduğu diğerlerinin ise ancak gölge mesâbesinde varlığa sahip bulunduğunu dile getirir.

Hafî peygamberimizin nübüvvetinin alâmetleri bahsinde, İbn Mes'ûd'dan rivâyetle bir hikâye nakleder. Hazret-i Peygamber'in vilâdetinden evvel, Yemen'de yaşayan Âmir isminde bir putperest ve onun hasta kızı etrafında hikâye gelişir. Kızın hastalıktan şifâ bulmasını arzulayan baba, on yıl boyunca mabûdu olduğu puta tâat eder ve tazarrûda bulunur. Fakat kızcağız şifâyâb olmaz. Vaziyet bu hâlde iken günün birinde bir adam çıkagelir ve istikbâlde bir peygamberin zuhûr edeceğinden bahseder. Bu esnâda put dile gelir ve peygamberimizden bahsetmeye başlar. Müstakbel nebî hakkında puta sorular tevcîh eden Âmir, "kendinden haberin yokken gelecekten nasıl haber verirsin," der. Bu konuşmalar sürerken baba, manevî bir tesîrle kızının şifâ bulduğunu görür. Kızının hastalıktan kurtulmasına sevinen Âmîr, bunun nasıl gerçekleştiğini evlâdına sorar. Kız da rüyâsında bir nur gördüğünü ve onun içinden bir kişi zuhur ettiğini söyler. Etrafındakilere bunun kim olduğunu sorduğunda, Mekke'de bu gece dünyâyı teşrîf eden bir peygamber olduğunu aktarır. Hz. Muhammed'in Adnânî kavminden Abdullah'ın oğlu olduğunu öğrendiğinde ise hangi dine mensûp olduğunu suâl eder. "İslâm" cevâbını alan kız, ma'bûdu olduğu tanrının kim olduğunu ve hangi vasıflara sahip bulunduğunu öğrenmek ister. Peygamberin rabbinin Allâh olduğunu ifâde ederler ve ardından Tanrı'nın esmâ ve sıfatlarını sıralamaya başlarlar. 1659-84 beyitleri arasındaki bu bölüm, kâmil bir tevhîd manzûmesidir. (s. 147-9) Neredeyse bütün esmâülhüsnânın zikredildiği tevhîd, tanrının müteâl bir varlık olduğunun beyân edilmesiyle nihâyet bulur. Yine nübüvvet alâmetlerinin anlatıldığı bölümde, Hazret-i Peygamber'in çoçukluk evânında, Allâh'ın zikrini dilinden düşürmediği nakledilir. Hafî, hakkı tesbîh ile meşgûl olan nebînin lisânından dokuz beyitlik bir tevhîde daha yer verir. (s. 199-200) Zât unsurunun hâkim olduğu bu manzûme, tenzîhî karakteristiğe sahiptir.

İslâmiyet'in yayılmaya başladığı süreçte, peygamber efendimiz ashâbıyla mescitte otururken bir bedevî destûrsuz olarak huzûra girer. Küstâhâne bir tavırle peygamberin kim olduğunu sorar. Kim olduğunu öğrendiğinde ise peygamberi azarlar ve onu yalancılıkla ithâm eder. Bedevînin sözleri üzerine öfkelenerek kılıcına davranan

Hz. Ömer'i (r.a.) sâkinleştiren nebî, bedevîyi İslâma davet eder. Çöl Arabı ise kendisine vaazda bulunmamasını, nübüvveti sahîh ise yanındaki canavarı (kertenkele) dile getirip konuşturduğu takdirde Müslüman olacağını söyler. Bunun üzerine peygamberimiz sahraya doğru gitmekte olan kertenkeleyi çağırır ve hakikati beyân etmesini ister. Lisâna gelen kertenkele, inandığı rabbin vasıflarını altı beyitlik bir tevhîd ile beyân eder. (s. 255)

Hazret-i Peygamber'in diğer nebîlerden efdâliyetinin anlatıldığı bölümde, Hz. Âdem'in hikâyesine yer verilir. Kardeşi Hâbil'i öldüren Kâbil, babası tarafından yaptığı çirkin fiilin sebebini öğrenmek üzere çağrılır. Dâvete uymayan evlat, babasından ve dîninden uzaklaşır. Hz. Âdem kırk yıl sonra, oğlunu yeniden dîne davet eder. Bu sefer de inanmak için kendisine mucize göstermesini ister. Eğer taştan su çıkarabilirse inanacağını söyler. Bunun üzerine peygamber, mûcize için Allâh'a tazarrûda bulunur. Duasına icâbet eden Hak Teâlâ, rabbin kudretinin her şeye yeteceğini söyledikten sonra elini taşa sürmesini söyler. Bu emir mûcibince peygamber, beş beyitlik bir zât tevhîdi söyler ve arzusu yerine gelir. (s. 272)

Siyerin miraç bölümünde, Hazret-i Peygamber'i gökyüzüne yükseltecek olan Burak'ın vasıfları anlatılır. Allâh, Burak'ı Âdem peygamberden önce yaratmıştır. Güzel bir merada otlamakta olan Burak, meleklerin hayretini celp eder. Şaşkınlık içindeki melekler, bunun nasıl bir varlık olduğunu sormak için Hakk'a yönelirler. Suâle başlamadan önce, sekiz beyitlik bir tevhîd ile Hakk'ı tesbîh ederler. (s. 6198-6205) Mirâç faslının ilerleyen safhasında, yolculuğuna devâm eden peygamber, Hakk'ın Kur'ân'da vasfettiği "kürsü"yü görür. Mekândan münezzeh olan rabbin bulunduğu "arş kürsüsü", şâiri zarurî bir tevhîde sürükler. Şöyle ki "mekânla mukayyet bir tanrı" fikrini/şüphesini ortadan kaldırmak isteyen Hafî, insan zihnindeki bütün tasavvur ve tahayyülden Allâh'ı tenzîh etmeye başlar. Mevzuun tabiatı itibariyle bu izâhât bir tevhîddir. (s. 345-6) Zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesi, hâliyle tenzîhî karakteristik taşımaktadır. Bu şiir aynı zamanda, devrin tanrı tasavvuruna ait çizgileri de aksettirmektedir.

Mirâcın en yüce merhalesinde peygamber, Hakk'ın tecellisine nâzır ve nidasına muhâtap olur. Düştüğü hayret sebebiyle nutku tutulan Hz. Muhâmmed'e, "niçin konuşmazsın" nidâsı ulaşır. Nebî aleyhisselâm, karşısında bulunduğu manzarının kendisini acze düşürdüğünü ifâde eder. "Kendisini kaybeden bir varlık, nasıl

konuşmaya mecâl bulabilsin" diye ilâve eder. Muhâverenin bu noktasında araya giren Hafî, Hakk'ın kelâmının halk sözü gibi olmadığını; savt, lafz ve harften ârî bulunduğunun izâhını yapar. Allâh'tan peygamberimize bir nidâ daha ulaşır. "Kendini ve rabbini nasıl bildin" suâline muhatap olan nebî; 13 beyitlik bir tevhîd ile cevâp verir. (s. 361-2) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, zât ve sıfât unsuru üzerine kurulmuştur. Şiirde tenzîh ve teşbîh bir arada bulunmaktadır.

XV. asrın mevlit şâirlerinden **Kerîmî**, hayatı hakkında mahdût mâlumâta sahip olduğumuz isimlerdendir. Eserinden hareketle mutasavvıf bir şâir olduğu anlaşılan Kerîmî, mevlidine *İrşâd* ismini verir.[543] 558 beyitten müteşekkil bu mesnevî, 1458 yılında tamamlanır. Şâir eserine, 33 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Mukaddimenin ilk 15 beyti besmele ve dua muhtevâsına sahiptir. Arapça ve Farsça dörder beytin yer aldığı bu bölüm, mülemmâ bir karakteristik arz etmektedir. Bu faslın ardından 18 beyitlik tevhîd gelir. (s. 28-9) Tevhîdin giriş kısımları hitap tarîki ile söylenmiştir. Tevhîdin merkezini esmâ ve sıfât unsurları oluşturmaktadır.

Yazıcıoğlu kardeşlerin küçüğü olan **Ahmed-i Bîcan**, tasavvuf edebiyatının mümtâz şahsiyetlerindendir. Eserlerini daha ziyâde mensûr olarak kalemen alan Bîcân, âğabeyi Mehmed'in *Mergûbu'z-Z*emân isimli eserinin tercümesi olan *Envâru'l-Âşıkîn* ile şöhret bulmuştur. 870/1466 yılında, babasının *Şemsiyye*'sini nesre çeviren Bîcân'ın bu tarihten sonra vefat ettiği sanılmaktadır. Eserleri arasında *Envâru'l-Âşıkîn'*den sonra en büyük alâkayı ise *Dürr-i Meknûn* görmüştür.[544] Telif tarihi bilinmeyen bu eser, on sekiz bin âlemi temsîlen on sekiz fasıldan mürekkeptir. Eserlerinin ekserini tercüme ve şerhler oluşturan Bîcan'ın *Dürr-i Meknûn*'u kendi telîfidir. Mensûr olarak kaleme alınan eserde az da olsa manzûm ifâdeler yer almaktadır.

Bîcan *Dürr-i Meknûn*'un mukaddimesinde, önce Arapça sonrasında ise Türkçe mensûr bir tevhîde yer verir. Türkçe kısmında, mesnevî şeklinde iki beyitlik tevhîd inşâd edilmiştir. (s. 89) Allah, cümle acâyibi kendi sanat ve kudretini izhar etmek için yaratmıştır. İnsanlar, kendilerini hayrete düşüren bu acayiplikler üzerinde düşünmek suretiyle Hakk'ın varlığına yol bulurlar. Tevhîd bölümüne ara veren Bîcân, sebeb-i telif

[543] Üzeyir Aslan, "Fetihten Sonra Yazılmış Türkçe İlk Mevlid-i Manevî: Kerîmî'nin İrşâdı", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 2009, s. 19-80.
[544] Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Dürr-i Meknûn (İnceleme-Çeviriyazı-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Demirtaş, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009.

faslına geçer. Bu faslı tamamladıktan sonra tekrar tevhîd vâdisine intikâl eder ve bir tevhîd beyti söyler. (s. 93)

Ahmed Bîcan'ın bu eserinin, tevhîd nokta-i nazarından kaleme alındığı söylenebilir. Müellif, insanı hayrete düşüren bütün bu mevzuları Allah'ın sanat ve kudretine işaret etmek üzerine anlatmıştır. Hemen bütün fasıllarda, ilgili bahis nakledildikten sonra Allahın tevhîd ve tahmîdinde bulunulmaktadır. İnsanların merak duygularına hitap etmek, müellif için asıl hedef değildir. *Acâyib* literatürü bünyesindeki eserlerden bu yönüyle ayrılmaktadır. Mutasavvıf müellif, insanı hayrete sürükleyen hikâye ve tarîfleri vesile ittihaz ederek Allah'ın esma ve sıfatlarını okuyucularının tasavvurlarında müşahhas hâle getirmeye çalışmaktadır.

Bîcan, *Dürr-i Meknûn*'un hendese ve iklîmleri anlattığı dördüncü bâbının sonunda, "Allah ta'âlâ hazretlerinün kudretleri çokdur, kâdirdür, sâni'dür. Âmenna ve saddakna" dedikten sonra bir beyitlik tevhîd söyler. (s. 135) Yine dağları anlattığı beşinci bâbın Seylân Dağı'nın insanı hayrete düşüren fevkalâdeliğini dile getirdikten sonra, "zihî kâdir-i ber-kemâl, sâni'-i zülcelâl ne dilerse kâdirdür" der ve tekrâr bir beyitlik tevhîd irâd eder. (s. 137) Bu tarz söylenen son tevhîd, Belkıs'ın saltanatı ve Süleymân Peygamber'le görüşmesinin anlatıldığı bölümde karşımıza çıkar. Belkıs'ın saray ve tahtının getirilmesi hususunda, bazı âlimler ihtilafa düşmüşlerdir. Bîcan devamında "ve ba'zılar eydür, Hak ta'âlâ kâdirdür anda anı i'dâm ide ve bunda ancılayın bir dahı îcâd ide ve illâ âdemün ne kudreti var kim anun gibi idebile. Kuvvet ve kudret Hak ta'âlâ hazretinündür.", sözlerinin ardından Allâh'ın kudretini işâret eden bir beyitlik tevhîd söyler. (s. 171)

Ahmed Bîcan'ın manzûm tek eseri, telîf tarihi bilinmeyen *Cevâhirnâme*'sidir.[545] 37 beyitten müteşekkil bu kısa mesnevî, taşların hâsiyyet ve faydalarının anlatıldığı bir eserdir. Şâirin bu mesnevîsi, hiçbir mukaddime manzûmesini havî değildir.

Tezkire sahipleri tarafından ismi dahi zikredilmeyen **Enverî**, II. Mehmed ve Bâyezîd-i Sânî devrini idrâk eden şâirlerdendir. Osmanlı tarihinin en eski yazılı kaynakları arasında yer alan *Düstûr-nâme*'si, manzum bir vekâyinâmedir.[546] Fâtih

[545] Fatma Sabiha Kutlar, "Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhirnâmesi", *Arayışlar: İnsan Bilimleri Araştırmaları,* S. 7-8, Isparta 2002, s.59-68

[546] Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, yay. haz. Mükrimin Halil Yinanç, Türk Tarih Encümeni, İstanbul 1929. (Eserin arka kısmında Türk Tarih Encümeni tarafından 1928'de neşredilen metnin tıpkıbasımı vardır.) Bu eser üzerine yapılmış

Sultân Mehmed ile seferlere katılan Enverî, 869 yılında eserini tamamlar. Kendisinin 3730 beyit olarak belirttiği *Düstûr-nâme*'nin eldeki nüshası 3696 beyitten ibârettir. 20 bâb üzerine teşkîl edilen bu dünyâ tarihinin en ehemmiyetli bölümleri Aydınoğlu Beyliği ile Osmanlı Devleti'nin anlatıldığı kısımlardır. Enverî'nin *Teferrücnâme* adlı bir eseri daha olmakla beraber şimdilik günyüzüne çıkmış değildir.

Enverî, mesnevîsine 31 beyitlik bir mukaddime kasîdesi ile başlar. İlk iki beyti besmele ve hamdele olan kasîdenin 3-26 beyitleri arası tevhîddir. (s. 3-4) Manzûmenin devamında peygamber ve ashâbına salât u selâm ile duâ yer almaktadır. Şair bu bölümleri müstakil olarak yazmak yerine tek bir manzûme içinde toplamıştır. Sıfât ve zât tevhîd ile başlayan şiir, ef'âl-i ilâhiyye ile tamamlanır. Peygamberler tarihine telmîhlerin yer aldığı tevhîdde, onların hangi hâl üzere yeryüzüne gönderildiklerine işaret edilmiştir. Şairin bu telmîhleri, peygamberler tarihini de muhtevî olan bir eser için gâyetle mütenâsiptir. Daha önce de zikredildiği üzere mesnevî şairleri, eserin mevzuu ile söylediği tevhîdin muhtevâsı arasında muvâzilik tesîs etmeye ihtimâm göstermektedirler.

Sehî Bey'in *Heşt Behişt*'inde, beşinci tabakada yer alan **Alî**, mütekaddimîn şairler arasında zikredilmektedir. Tezkire sahibi, II. Mehmed devrini idrâk eden şairler bahsederken ona da temâs eder. Ulemâ zümresine mensup olan Alî, kuvvetle muhtemel Akkoyunlu kültür havzasından Osmanlı'ya intikâl eden şâirlendir. Şiirlerinde sürekli gurbetten şikâyet eden şâirin tuyu söylemesi de bu yönüyle dikkati celbetmektedir. Tuyug söyleme geleneği daha ziyâde Türkmen şairler arasında muteberdir ki bilhassa Şarkî Anadolu, Irak ve Azerbaycan'da bu gelenek oldukça yaygındır. Şâir Alî'nin ekserini gazellerin oluşturduğu divânı vardır.[547] *Derd-nâme* adlı mesnevîsinin âkıbeti ise şimdilik meçhuldür.

Alî'nin divanında iki tevhîd yer alır. Bunlardan ilki *lâ ilâhe illlallâh* redifli olup 19 beyitten müteşekkildir. (s. 1-3) Kâfinin bulunduğu kelimesi tamlama hâlinde olmayan bu manzûme, geleneğe muvâfık olarak kısa vezinle teşkîl edilmiştir. Divanın ikinci tevhîdi de 19 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s.5-7) Vahdet-i vücûd neşvesinin hâkim olduğu şiirde, cümle kâinâtın Hakk'ın varlığına işâret ettiği dile getirilmektedir.

---

bir metin neşri çalışması için bkz. Betül Ademler**,** *Düstûrnâme-i Enverî (Dil Özellikleri-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007.

[547] Fatih Sona, *Alî ve Dîvânı (14.-15. YY)*, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005. Bu divanla ilgili muahhar bir çalışma için bkz. Hamza Özaydın, *Ali Çelebi Divânı(İnceleme-Metin)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011.

Nakışta nakkâşı görmeye davet eden şair, klâsik tevhîdlerin edâ ve muhtevâsından kısmen uzaklaşmıştır.

II. Murâd ve Fâtih Sultân Mehmed devri şairlerinden **Cemâlî**, Karaman'da dünyaya gelir. Kütahya'daki dayısının yanında yetişen şair, hayatının önemli bir devresinin Bursa'da geçirir. 1410-2 yılları arasında doğduğu kaydedilen şâir, uzun ikâmeti sebebiyle Bursalı olarak anılmaktadır. 1478 yılındaki Arnavutluk seferine katılan Cemâlî'nin bu târihten sonra vefat ettiği düşünülmektedir. Divan sahibi şâirin iki mesnevîsi bulunmaktadır. *Yusuf u Züleyhâ* mesnevîsi de olduğu söylenen şairin bu eseri şimdilik elde değildir.

Cemâlî'nin ilk mesnevîsi, *Gülşen-i Uşşâk* olarak da anılan *Hümâ vü Hümâyûn* adlı eseridir.[548] 850/1446 yılında tamamlanan bu mesnevî devrin sultanı II. Murâd'a sunulmuştur. Mesnevînin tenkitli metni 4593 beyitten müteşekkildir. Hâcû-yı Kirmânî'nin aynı adı taşıyan eserinden tercüme edilen bu mesnevîde; bir kasîde, 24 gazel ve bir tercibend bulunmaktadır. Cemâlî mesnevîsine, 46 beyitlik münâcât ile başlar. Günâhkârlığından bahseden şair, Allâh'tan gufrân diler. Münâcât manzûmesini, 56 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 310-4) İlk dört beyti besmele, sonrasındaki iki beyti tahmîd olan bu tevhîd, zât ve sıfât unsurlarıyla başlar. Devâmında ise ef'âl-i ilâhiyyeye geçilir. Felek ve tabiat tasvirlerini yer aldığı bu tevhîd, isbât-ı vâcib hususiyetine de sahiptir. Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu bu tevhîdin son iki beyti duadır.

Hümâ vü Hümâyun'un ikinci tevhîdi, 88 beyitten oluşur. (s. 314-9,) Sırasıyla ef'âl, esmâ ve zât unsurlarından mürekkep bir girişle başlayan tevhîd, kuvvetli bir isbât-ı vâcib manzûmesine döner. Felek tasvirlerini müteakiben eflâkın kendi irâde ve arzusuyla hareket etmeyip mutlak varlığın emrine muntazır oluşu dile getirilir. Nizâm delilinin ardından şair, eğer bize Allâh'tan bir haber gelmemiş olsa bile akıl yoluyla tanrının varlığına ulaşılması gerektiğini söyleyerek aklî istidlâle mürâcaat eder. Tevhîd manzmelerinde çok az dile getirilen bu husus, bu manzûmenin hususî taraflarındandır. Fikrî yönü hayli kuvvetli olan bu şiir, Cemâlî'nin mütefekkir tarafına da ışık tutmaktadır. Bu tevhîd şiirinde tenzîhî karakteristik ağır basmaktadır.

Mesnevînin mukaddime manzûmeleri arasındaki son tevhîdi, kasîde formunda kaleme alınmıştır. (s. 320-1) 18 beyitten müteşekkil bu tevhîd kasîdesi, "*lâ ilâhe*

[548] Osman Horata**,** *Cemâlî: Hümâ vü Hümâyûn (Gülşen-i Uşşâk): İnceleme-Tenkitli Metin*, 2 C., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1990.

illalâh" rediflidir. Gelenek mûcibince kısa vezinle teşkîl edilmiştir. Bu tür manzûmelerde tevhîd muhtevâsı zayıf olmakla berâber Cemâlî'nin kasîdesi bu yönüyle diğer şiirlerden ayrılmaktadır. Mesnevînin hikâye kısmında, Fâğfûr'un Hümâ'ya yazdığı mektubun mukaddimesinde bir tevhîde daha tesâdüf etmekteyiz. (s. 588) Fağfûr sevgilisine gönderdiği mektûba, esâsını ef'âl unsurunun oluşturduğu bir tevhîd ile başlar. Tevhîd tamamlandıktan sonra, "Pes andan kim didüñ *hamdüñ* kelâmın" mısraını ihtivâ eden beyitle mektûba geçiş yapılır. Şâirin bu manzûmesini, hamd olarak zikretmesi -eğer vezin zarureti söz konusu değilse- dikkate değerdir.

Cemâlî'nin ikinci mesnevîsi, 860/1455-6 yılında tamamladığı *Miftâhü'l-Ferec*'idir.[549] Devrin sultanı II. Mehmed'e sunulan bu eser, nasihatname nev'inden bir mesnevîdir. Bilhassa Ferîdüddîn-i Attâr'dan tercüme ve naklettiği hikâyelerle zenginleştirilen eser, 4954 beyitten müteşekkildir. Cemâlî eserine, 75 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 1-6) Besmelenin yazılan her eserin zeyni olduğunu dile getirerek tevhîdine giriş yapan şair, sıfât ve zât unsurlarıyla başlayıp ef'âl-i ilâhiyye ile manzûmesini nihâyete erdirir.

Cemâli, *kasîde ber-muktezâ-yı în mekâm* başlığıyla, yukarıdaki şiirin devamı mahiyetinde bir tevhîd daha söyler. (s. 6-8) Bir takdîm beyitinin ardından başlayan bu manzûme, kasîde olarak isimlendirilmekle bareber matlaı bulunmaması sebebiyle kıt'a tesmiyesini hak etmektedir. 18 beyitten müteşekkil bu tevhîd manzûmesinde şâir, nasihatâmiz bir üslup tercîh etmiştir. Tevhîd duâ ifadeleriyle hitâm bulur.

Cemâlî, *hikâyet-i Firdevsî-i şâir* başlığını taşıyan bir menkıbeye mesnevîsinde yer verir. Attâr'dan tercüme edildiği âşikâr olan bu hikâye, *Şehnâme*'sinde mecûsilerin destânını söyleyen şâirin cennette yüce bir makamı elde etmesini konu alır. Firdevsî'yi mecûsileri övmekle ithâm eden Bu'l-Kâsım, şâirin cenâze namazını kılmaz. O gece rüyâsında Firdevsî'yi gören Bu'l-Kâsım, şâirin yüce bir makama vasıl olduğunu görür. Şâirden sebebini sorduğunda ise Hakk'ın kendisine bir beyitle de olsa tevhîdini söylediği için bu makama ulaştırdığını ifâde eder. (s. 429-31) Tevhîd söylemenin faziletinin derecesini gösteren bu hikâye sonrasında Cemâlî; şiir söylemekten dolayı ar eylediğini fakat Allâh'ın tevhîd ve hamdininden haber verdiği manzûmeleriyle ise iftihâr ettiğini dile getirir.

[549] Cemâlî, *Miftâhü'l-Ferec (Tenkitli Metin)*, haz. İ. Çetin Derdiyok, Türkoloji Araştırmaları, Adana 1998.

Farklı nazım şekillerinde söylediği şiirlerden mürekkep divânında Cemâlî, kasîde formunda bir tevhîde de yer vermiştir.[550] 55 beyitten müteşekkil ve *el-kasîdetü'l-fasîha fi't-tevhîdi'l-hikme ve'n-nasiha* başlığını taşıyan bu kasîdenin, ilk 37 beyti tevhîddir. (s. 50-2) Kasîdenin tevhîd bölümünü peygamber na'tı ve ashâba salât u selâm faslı takip eder. Manzûme, nasihat ve dua beyitleriyle tamamlanır. Nesib kısmı bahâriyye hususiyeti taşıyan bu kasîde, sanatkârâne bir üslûp ile kaleme alınmıştır. Nesîb bölümünde Allâh'ın tabiattaki âsârını tasvîr eden şâir, bir yaratıcı fikrinin gerekliliğine işâret eder. İsbât-ı vâcib tarzının hâkim olduğu tevhîdde, eserden müessire yol bulunur. Şairlik kudretini bütünüyle şiirine aksettiren Cemâlî, emsâlleri içinde kendine hâs tavsîfini hak edecek bir tevhîd vücûda getirmiştir.

Asıl adı Abdullâh olan **Eşrefoğlu Rûmî**, babasının ismiyle şöhret bulmuştur. 779/1377 yılında İznik'te dünyaya geldiği kaydedilen mutasavvıf şâir, sıkı bir medrese terbiyesinden geçer. Devrin büyük hocalarından ilim tahsil ettikten sonra sûfilîk yoluna teveccüh gösterir. Evvelâ Emîr Sultân daha sonra ise onun tavsiyesi ile Hacı Bayrâm Velî'nin dergâhına ilticâ eder. On yıl kadar bu dergâhta hizmette bulunduktan sonra Eşrefoğlu, Hüseyin el-Hamevî'ye intisâb etmek üzere âilesiyle birlikte Suriye'ye gider. Erbain çıkaran şair, hilâfetnâmesini aldıktan sonra İznik'e geri döner ve burada tesis ettiği dergâhında irşâd faaliyetlerine başlar. Mutasavvıf şâir, 874/1469 yılında, yaklaşık yüz yaşında iken âhirete irtihâl eder. *Müzekkî'n-Nüfûs* adlı tasavvuf ahlâkını mevzu aldığı mensûr eseri, kendi sahasında hayli rağbet bulmuştur. Ayrıca, ekseri ilâhiyyât vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı da günümüze intikâl etmiştir.[551] Şâirin manzûmeleri arasında tevhîd türününün hususiyetlerini arzeden şiir yoktur.

Doğum tarihi hakkında hiçbir kayda ulaşılamayan **Abdürrahîm-i Karahisarî**, XV. asır şairlerindendir. XIII. yüzyılda Mısır'dan Anadolu'ya göç eden bir âilenin ferdi olan şâir, Mısırlızâde olarak da anılmaktadır. Mustafa Çelebi isminde bir ağabeyi ve Hacı Bula adını taşıyan bir kız kardeşi olan Abdürrahîm, Akşemseddîn ile tanıştıktan sonra 1436 yılında birlikte Beypazar'ına giderler. 1443 yılında Edirne'de bulunduğunu bildiğimiz şâir, şeyhi ile berâber İstanbul'un fethine de iştirâk etmiştir. Daha sonra Karahisari, şeyhinden icâzet alarak Afyon'a gelir. Burada bir vakıf kuran şair, irşâd faaliyetleriyle meşgûl olur. Devrin vüzerâsından Kâsım Paşa'nın da mürîdleri arasında

[550] İ. Çetin Derdiyok, *Cemâlî: Hayatı, Eserleri ve Divanı (İnceleme-Tenkidli Metin-Tıpkıbasım)*, Harvard University, Cambridge 1994.

[551] Mustafa Güneş (haz.), *İznikli Eşrefoğlu Rûmî'nin Hayatı-Eserleri ve Dîvânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2006.

yer aldığı bilinmektedir. Şeyhi Akşemseddîn'in vefâtı sırasında Göynük'te bulunan Karahisârî, tekrar müderrisi olduğu Gedik Paşa medresesine döner. 1488 yılında vakfiyesini tanzîm eden Karahisari'nin vefat tarihi, şimdilik kat'iyyet arz etmemektedir. Muğlalı Şâhidî, *Gülşen-i Esrâr* adlı eserinde, 900/1594 yılında şairle görüştüğünü bildirmektedir.

Karahisârî, tasavvuf vâdisinde eserler kaleme alır. 1453 yılında, İznik'te Muvaffak b. Mecd'in *Selve* adlı eserini M*ünyetü'l-ebrar ve Gunyetü'l-ahyâr* adıyla tercüme eder. Halvet sırlarının anlatıldığı bu eser, ilaveli bir tercümedir. Karahisarî'nin *Tercüme-i Kasîde-i Bürde* isimli bir çevirisi ve Arapça olarak kıyamet alâmetlerini konu alan *Risâle fî eşrati's-sâa* adlı bir risalesi bulunmaktadır. Karahisârî'ye edebiyat dünyasındaki şöhretini kazandıran ise, *Vahdet-nâme* adlı mesnevîsidir.[552] 865/1460 yılında tamamlan bu eser, 4267 beyitten müteşekkildir.

Karahisârî mesnevîsine 114 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 62-72) Sıfât, zât ve ef'âl unsurlarından mürekkep bu tevhîd manzûmesi, mevzu itibariyle dağınık bir görünüm arz etmektedir. Konular arasında hızlı geçişler yapıldığı tevhîdde, nasihatâmîz bir üslup tercîh edilmiştir. Manzûmenin son bölümlerinde vahdet bahsine ağırlık veren şair, felsefecilerin lisanına âşina olmadıklarını dile getirir. "Mürekkep ya da basit gibi kavramlar bizim lugâtimizde yer almaz" diyen Karahisârî, cümle eşyâyı muhît fakat müteâl bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu dile getirir.

Karahisârî; 554-628 beyitleri arasında, *fî'lhitâbi ale'n-nefsi'n-nâtıkati ve beyâni merâtibi't-tevhîd* başlığı altında, tevhîdin mertebeleri üzerinde durur. Şâire göre tevhîdin ilk basamağı ilimdir. İnsan Allâh'ı bu bilgiyle bilir fakat insanın ilmi Allâh'ınki ile aynı değildir. İnsanın bilgisi hadîs, Allâh'ın ilmi ise kadîmdir. Bî-çun olan ilâh, insanın aklıyla bilinmekten uzaktır. Fakat insanın aklı erdiğince onun sıfatlarına muttali olması da gerekmektedir. Karahisârî, tevhîdin üçe münkasem olduğunu söyler: İlmî, aynî ve hak(i)kî. Ehl-i ilmin tevhîdi, istidlâl ya da taklîd üzeredir. Tevhîd-i ayn ise ef'âl, sıfât ve zât olarak üçe ayrılmaktadır. Tevhîd-i ef'âle ulaşan kişi, meydana gelen bütün fiillerin fâilinin Allâh olduğunu bilir. Bu mertebeye vâsıl olan kişi, âlemde Allah'tan

[552] Ayşe Gülay Keskin, *Abdurrahim Karahisâri'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevîsinin Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001. Bu mesnevî iki akademik çalışmasının daha mevzuu olmuştur: Hacı Ömer Karpuz, *Abdurrahim Karahisarî'nin Vahdetnâme'si : (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1991; Saim Kıstırak, *Abdürrahim Karahisari'nin Vahdet-nâme'si: (Tenkitli Metin, Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1999.

başka bir fâil tanımaz. Bu hâli geçtikten sonra, sıfatların tevhîdine ulaşılır. Bu mertebeye yükselenler, kâinatın bütün vasıfları ortadan kalktığı için sadece Hakk'ın sıfâtını görürler. Bütün âlemin Allâh'ın sıfâtının zuhûrundan ortaya çıktığını bilir ve Hakk'ın sıfatıyla tecelli kıldığına kâniʿ olur. Tevhîd-i aynın en efdali ise zatların tevhîdidir. Burada ne sıfat ve ne efʿâl vardır. Zâtdan gayrı hiçbir şey yokdur artık. Tevhîdin en yüce mertebesi ise "hakkî"dir. Yâni, cümle mevcûdâtın ondan gayri olmadığının bilinmesidir. Bu fikrin hulûl ithâmına maruz kalacağını bilen şair, hulûl için "aded"in gerekli olduğunu hâlbuki ondan başka "ehad" olmadığını dile getirir. Bu makam tevhîdin en zor mertebesidir ki ona vâsıl olmak hayli güçtür. (s. 114-20, 49-51)

Tevhîdin mahiyet ve mertebelerinin mevzû alındığı bu fasıl, bir tür olarak tevhîd manzûmesi hususiyeti taşımamaktadır. Fakat tevhîd mertelebeleri bahsi tamamlandıktan sonra şâir, *tebârekellâhu vâret 'aynuhu hucubü feleyse yaʿlemu illâllâhu mâ-allâh*[553] sözünü iktibâs eder ve ardından Allâh'ın müteâl vasfına işâret eden bir tevhîd söyler. (s. 120-2) Yine bu bahsin devamın mâhiyetinde, *fî beyâni izhâri'l-'aczi fî hâzihi'l-emri'l-Hatîri ve ve garâ'ibi sunʿi'l-hâlıkı'l-kadîri*[554] ismini taşıyan bir tevhîd inşâd eder Karahisârî. (s. 122-5) 629-658 beyitleri arasındaki bu tevhîdde, Allâh tarafından yaratılan acâyib ve garâyibin insanın idrâki hâricinde olduğu fikri işlenir. Şâir sözlerini, Hakk'ın sırrını ancak kendisi keşfeder ve hiçbir mahlûkât bu işin künhüne vâkıf olamaz diyerek tamamlar.

Gaflet üzere uyuyan gönülleri uyandırmak isteyen şâir, *Vahdetnâme*'sinde sûfiyâne bir pendnâmeye yer verir. "İy gönül" hitabıyla başlayan mısralarla, dünyaya bağlanmaktan vazgeçilerek Hakk'a yönelmek gerektiği vurgulanır. Nasihatının son kısımlarında Hak'tan gayri hiçbir şey olmadığı, cümle mevcûdâtın ondan başkası olamayacağı dile getirilir. Mevzuun tabiatı gereği şâir bu bölümde, 11 beyitlik zât tevhîdi söyler. (s. 259)

Mesnevînin son fasıllarını, mutasavvıfların sıkça işlediği "yedi vâdi" bahsi oluşturur. Sâlikin Hakk'a vâsıl olma yolunda, katʿ etmesi gerektiği vâdiler sırasıyla anlatılır. Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ındaki esâsa bağlı kalınarak ortaya konan bu vâdilerin beşincisi tevhîddir. Karahisârî bir makam olarak tevhîdi anlattığı bu bölümde, vahdet

[553] "Allah kendi kendinin vârisidir kendini gizlemiştir, Allahı Allah'tan başkası bilemez."
[554] "Kâdir olan yaratıcının yarattıklarının keyfiyet ve garaibini izahan acziyetenin beyanı."

deryâsında kaybolmak gerektiğini ifade eder. Bu bâpta da bir makam olarak tevhîd işlenilmekle beraber tür itibariyle tevhîd değildir.

Hakkında tarihî menbâlarda bilgi bulunmayan **Sinanoğlu**, Hazret-i Peygamber'in hayatının çeşitli devrelerini eserlerine konu alan şairlerindendir. Yazdığı mevlidden hareketle XV. asırda yaşadığı anlaşılan şair, mutasavvıf hüviyetiyle tebârüz etmektedir. Sinanoğlu, Hazret-i Muhammed'in mevlidini mevzû aldığı *Ümîzü'l-Müznibîn* adlı eseriyle tanınmaktadır. [555] 2406 beyitten müteşekkil bu mesnevî, 883/1478 yılında tamamlanmıştır.

Sinanoğlu mevlidine, 40 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu giriş manzûmesinin ilk beş beyti, besmele, hamdele, salât ve duâdır. 6-31 beyitleri arası ise tevhîddir. (s. 63-6, 25-8) Manzûme, tazarrû ve dua ifadeleriyle tamamlanır. Tevhîd bölümünün neredeyse tamamı ef'âl-i ilâhiyye etrâfında şekillenmiştir. Tanrının müteâlliği vasfına atıfların da yer aldığı manzûmede, zât ve sıfât unsurlarına çok az temâs edilmiştir. Bu mukaddime manzûmesini, 29 beyitlik *arz-ı hâcât* başlığını taşıyan bir münâcât takip eder.

Sinanoğlu'nun ikinci mesnevîsi, *Mu'cizât-ı Mustafa* adını taşımaktadır. Millî Kütüphâne'de Yz.A. 3672/2 numarasıyla mukayyet bulunan nüshasının 74b-84 varakları arasında yer alan bu mesnevî, 271 beyitten müteşekkildir. Bu mesnevînin ardından 38 beyitlik bir *münâcât-ı ilâhiyye* manzûmesi gelmektedir. 310-441 beyitleri arasında ise kabir ve cennet ahvâlinin anlatıldığı isimsiz bir mesnevî bulunmaktadır. Devamında *beyânu hâli'l-mü'minîn fi'l-mevt ve'l-kabr ve'cennet* (442-656) ile *Fasl fî hâli'l-usât fi'l-mevt velkabr* (657-716) yer almaktadır. Mecmuanın son bölümünde ise 13 kadar gazel bulunmaktadır.

Sinanoğlu'nun *Mu'cizât-ı Mustafa* adlı mesnevîsi, Peygamber Efendimizin *şakku'l-kamer* mucizesini konu almaktadır.[556] Telif tarihi belli olmayan bu eser, 271 beyitten oluşmaktadır. Şâir, 29 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 25) Sinanoğlu bir beyitlik salât ile sebeb-i

[555] Abdullah Uçman, Hanife Koncu, Müjgan Çakır (haz.), *Sinanoğlu Mevlidi (Ümîzü'l-Müznibîn),* , Kitabevi Yay., İstanbul 2013. Bu mesnevî üzerine yapılmış bir diğer çalışma: Ahmet Kiraz, *Sinanoğlu: Ümîdü'l-Müznibîn (Giriş-Çeviri Yazılı Metin-İnceleme-İndeks),* Gaziosman Paşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2011.

[556] Fatma Büyükkarcı Yılmaz, "Sinanoğlu'nun Şakku'l-Kamer Mucizesi Hakkındaki Mesnevîsi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 32 (1), 2013 Samsun, s. 407-468. Bu mesnevînin bir diğer neşri için bkz. Müjfan Çakır (haz.), *Mu'cizeler Kitabı: Klasik Türk Edebiyatında Müstakil Mu'cizat Metinleri: Mu'cizat-ı Enbiyâ Tercümesi ve Mu'cizat-ı Mustafa Metinleri*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2015, s. 299-322.

telif faslına geçiş yapar. Manzûme yine salât ifadeleri ile tamamlanır. Mecmuanın dördüncü mesnevîsi olan *Beyânu hâli'l-mü'minîn fi'l-mevt ve'l-kabr ve'cennet*, müminlerin ölüm ânı, kabir ve cennetteki hâllerini konu alan bir eserdir.[557] 213 beyitten oluşan bu mesnevî, müstakil bir hüviyete sahiptir. Sinanoğlu, bu mesnevîsine yedi beyitlik bir tevhîd ile başlar. (vr. 90a-91b)

Mecmuanın 100b-104a varakları arasında yer alan manzûmeler içinde, tevhîd hususiyeti arzeden şiirler de bulunmaktadır.[558] Bunlardan ilki, 12 beyitten müteşekkil bir gazeldir. Bu gazelin ilk altı beyti hitap tarîki ile söylenmiş tevhîd, bâkisi ise münâcâttır. (s. 19-20) Mecmuanın ikinci şiiri de tevhîd ve münâcât muhtevâsını hâizdir. Dokuz beyitlik gazelin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 21-2) Mecmuanın son tevhîdi, 13 beyitlik bir gazeldir. (s. 28-9) Bu gazelin de ilk sekiz beyti tevhîd, diğer kısmı ise münâcât ve duadır. Bu gazellerde mahlas, maktaʿ beytinde yer almaz. Şâir, tevhîdini tamamladıktan sonra mahlasını zikreder.

Yusuf Hakîkî, Somuncu Baba adıyla anılan Hamid-i Aksarayî'nin oğlu, Musâ-yı Kayserî'nin torunudur. Hakîkî aslen Türkistanlı olup Anadolu'ya göçen bir âilenin ferdidir. Hamid-i Aksarayî, 815/1412 yılında âhirete irtihâl etmiştir. Aksaray'da hâtırası aziz tutulan şair; Güzel Baba, Hakîkî Baba, Baba Yusf adlarıyla anılmaktadır. Hakîkî, Aksaray'ın Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 881/1476 yılında, Mâlik Mahmûd Gâzî hankâhında postnişîn idi. Mutasavvıf şair, aynı vazifesini II. Bâyezîd devrinde de sürdürür. Evliyâ Çelebi'nin Hacı Bayrâm Velî'nin talebelesi olarak zikrettiği Yusuf Baba, 894/1487 yılında vefât eder.

Baba Yusuf, ikisi manzum ikisi mensûr dört eserin sahibidir. Mensur eserlerin ilki, tarîkat ve tasavvuf âdabının anltıldığı *Tasavvuf Rîsâlesi*; ikincisi ise Sadreddîn-i Konevî'nin *Metâli'u'l-Îmân*'ın tercümesidir.[559] *Tercüme-i Metâli'u'l-Îmân*, Ahi Evran'a da atfedilmektedir. Her iki eser de mensûr olmakla beraber haylice manzûme ihtivâ etmektedir. Baba Yusuf'un mensûr eserleri dışında, *Hakîkî-nâme* adıyla anılan divanı ve *Mahabbet-nâme* ismini taşıyan bir mesnevîsi vardır.

[557] Sinanoğlu, *Beyânu Hâli'l-Mü'minîn fi'l-Mevt ve'l-Kabr ve'l-Cennet*, Millî Kütüphâne Yz A 3672/2, vr. 90a-97b.
[558] Abdullah Uçman, Hanife Koncu, Müjgan Çakır (haz.), *Sinanoğlu Mevlidi (Ümîzü'l-Müznibîn)*, , Kitabevi., İstanbul 2013.
[559] Yusuf-ı Hakîkî, *Tasavvuf Risalesi ve Metaliu'l-İman (İnceleme ve Metin)*, haz. Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yay., Ankara 2004.

Hakîkî'nin ölümünden bir yıl evvel kaleme aldığı *Mahabbet-nâme,* 893/1486 yılında tamamlanır.[560] Tasavvufî muhtevâya sahip bu eser, nasihatnâme hususiyeti arz etmektedir. Ahlakî fazîlet ve mezmûm itiyâdların teferruatlı sûrette anlatıldığı bu mesnevîde, sûfîk yolunun mâhiyet ve âdâbına da yer verilmiştir. *Mahabbet-nâme,* 3696 beyitten müteşekkildir. Hakîkî, mesnevîsine tevhîd adını taşıyan uzunca bir mukaddime ile başlar. Yer yer pend-nâme havasına bürüren bu giriş, muhtevâ itibariyle dağınık bir manzara arz etmektedir. Manzûmenin ilerleyen kısımlarında, ilâhî âsârdan ve lisân-ı hâl ile eşyânın Hakk'ı zikretmesinden bahsolunur. Tevhîd başlığının metnin bizâtihi kendisinde mi bulunduğu yoksa müstensîhler tarafından mı ilâve edildiği bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Şöyle ki 255 beyit kadar tutan bu faslın sadece ilk elli beyti tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 97-101) Esmâ, sıfât ve ef'âl unsurlarından mürekkep bu tevhîdde, kâinâtın aşk ile Allâh'a merbût olduğu dile getirilir. *Mahabbet-nâme* adını taşıyan mesnevî ile tevhîdin muhtevâsı arasında müşâhebet bulunduğu görülmektedir.

Hakîkî'nin çoğu ilâhiyyât nev'inden manzûmelerden mürekkep divânı, 596 şiiri ihtivâ etmektedir.[561] *Hakikînâme* ismiyle de anılmakta olan bu dîvânın, revi harflerinin ilk şiirleri tevhîd, ilâhiyât, münâcât ve na't türlerinde kaleme alınmıştır. Divanın ilk tevhîdi, 20 bendden müteşekkil bir mütekerrir murabbadır. (s. 31-3) Bu murabba, tipik bir *lâ ilâhe illallâh* tevhîdi olup tamamıyla sûfiyâne bir edâ ve muhtevâya sahiptir. Divanın ikinci şiiri, *kasîde der-tevhîd* başlığını taşımaktadır. 72 bendden oluşan ve "*eydelüm lâ ilâhe illallâh*" mısraının tekrâr beyti olarak yer aldığı bu mütekerrir murabba, tevhîd hususiyetine sahip değildir. Mutasavvıf şâirlerin hayli rağbet gösterdiği bu redifli şiirler, daha ziyâde ilâhiyyât tesmiyesine lâyıktır.

Divânda yer alan ikinci tevhîd, 34 beyitlik bir kasîdedir. (s. 49-52) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdin, son bölümlerinde duâ ifâdeleri yer almaktadır. 77 beyitten müteşekkil *kasîde der-tehvîd-i Bârî Te'âlâ ve müâcât*, her iki türünün özelliklerini sergilemektedir. İlk 14 beyti tevhîd olan bu manzûmenin geriye kalan kısmı münâcâttır. (s. 52-3) Tevhîd ile münâcât türleri arasındaki muhtevâ yakınlığı, her iki tür arasındaki geçişkenliği kolaylaştırmaktadır. Bu manzûmenin münâcât bölümünde tevhîd unsurlarına tesâdüf edilmesi, bu yakınlığın bir tezâhürüdür.

[560] Yusuf Hakîkî Baba, *Mahabbet-nâme*, haz. Ali Çavuşoğlu, Aksaray Belediyesi, Aksaray 2009.
[561] Hakîkî Yûsuf, *Hakîkî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin (Sadi Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi Nüshaları)*, haz. Erdoğan Boz, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Aksaray 2009.

21 beyitlik bahâriyye kasîdesi, başka misâllerine de tesâdüf ettiğimiz bir tevhîddir. (s. 62-3) Dokuz beyitlik nesîb faslında bahar tasvirlerine yer veren şâir, bu levhânın Hakk'ın âsârından bir cüz' olduğunu ve onun varlığını terennüm ettiğini dile getirir. Tabiattaki her varlık lisân-ı hâl ile Hakk'ı zikretmektedir. Şâir, âsârdan mü'essire yol bularak farklı bir edâ ile Allâh'ın tevhîdini söyler. Vahdet-i vücûd neşvesinin izlerini taşıyan bu manzûme, tipik tevhîd muhtevâsından uzaktır.

Der-tevhîd başlığıyla mukayyed dokuz beyitlik gazel, divanın beşinci tevhîdidir. (s.75) "Sana" redifli bu tevhîd gazeli, hitâp tarîkiyle söylenmiştir. Sıfat, ef'âl ve zât unsurlarına yer verilmeyen bu tevhîdde, sûfiyâne bir edâ hâkimdir. Şiirin lirik muhtevâsı, tevhîd manzûmelerinde kendini hissettiren didaktikliği tamamıyla ortadan kaldırmıştır. Divanın altıncı tevhîdi, *der-tevhîd-i Bâri Ta'âlâ* adını taşımaktadır. (s. 105-6) 13 beyitten müteşekkil bu manzûme, bir ef'âl tevhîdidir. Birçok âyetin lafzen iktibâs edildiği bu manzûmenin son bölümleri duadır.

Tevhîdlere, mukaddime manzûmeleri hâricinde de farklı türlerle birlikte aynı şiirin içinde yer verilebilmektedir. Bilhassa mutasavvıf şâirler, hikemî mevzûlara temâs ettikleri şiirlerinde tevhîd söyleme itiyâdına sâhiptirler. Senâyî-i Gaznevî, Kıvâmî-i Râzî gibi Horasan şairlerinin bu evsâfta bir çok şiir söylediği bilinmektedir. Osmanlı şâirleri arasında da bu geleneği devam ettiren isimlerden birisi olan Hakîkî Baba'nın divanındaki *kasîde der-sıfât-ı dünyâ-yı bî-sebât ve der-derd-i serencâm-ı halk ve tevhîd ve münâcât* adlı manzûmesi, bu şiir tarzının bir nümûnesidir. 40 beyitten müteşekkil bu kasîdenin nesîb bölümünde, dünyânın ahvâlinden bahsedilir. Şâir, kasîdesinin 20-9 beyitleri arasında bir tevhîde yer verir. (s. 146-9) Ef'âl-i ilâhiyyeden mürekkep on beyitlik tevhîdi, münâcât takip eder.

Kısa vezinle teşkil edilmiş, 13 beyitten müteşekkil gazel; divanın sekizinci tevhîdidir. (s. 200-1) Klâsik tevhîd manzûmelerindeki bütün unsurların yer aldığı bu şiirde, ilâhî aşkın terennümün edildiği de görülmektedir. *Dâl* harfinin ilk tevhîdi, 37 beyitlik bir kasîdedir. Fakat bu kasîdenin sadece dokuz beyitlik nesîb kısmı tevhîddir. (s. 221-2) Manzûmenin asıl bölümünü nushiyye oluşturmaktadır ve şiir münâcâtla tamamlanır. Bu manzûmeyi takip eden kasîde de aynı muhtevâ ve hususiyetleri hâizdir. 42 beyitlik bu kasîdenin de ilk 16 beyti tevhîddir. (s. 225-6) Aynı meyânda teşîl edilmiş bir diğer manzûme, *kasîde der-tevhîd ve nasîhat* başlığıyla mukayyettir. Kırk beyitten müteşekkil bu kasîdenin de nesîb bölümü tevhîddir. (s. 238) *Dâl* harfinin son tevhîdi de

yukarıdaki manzûmelerle müşterek evsâfa sahiptir. 13 beyitten müteşekkil bu gazelin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 248, 1-5)

Divanın 137. manzûmesi olarak yer alan ve *der-tevhîd ve münâcât* başlığını taşıyan "yâ rab meded" redifli gazel, 10 beyitten ibârettir. Bu gazelin ilk üç beyti tevhîd hususiyeti taşımakla beraber, bu kısmı münâcâtın bir cüz'ü addetmek daha doğru olur. Her ne kadar başlıkta tevhîd ifadesi yer alsa da müstakil bir hüviyet arz etmemektedir. Şair, münâcâta hazırlık makamında tevhîd ifâdelerine mürâcât etmiştir. Aynı şekilde, *kasîde der-nasîhat ve rumûz ve tevhîd* başlığını taşıyan 57 beyitlik kasîde de tevhîd muhtevâsını hâiz birkaç beyti ihtivâ etmektedir. Fakat bu birkaç beyit, müstakil bir tevhîd tespîtine imkân tanımamaktadır. Aynı durum, *kasîde der-tevhîd ve rumūz* adıyla mukayyet manzûme için de geçerlidir. (s. 256-9)

Divanda 184. Manzûme olarak yer alan 19 beyitlik kasîde, sûfiyâne bir edâ ile söylenmiş tevhîddir. (s. 322-4) İlâhî aşkın teessürü ile kaleme alındığı âşikar olan bu kasîdede, klâsik tevhîd unsurlarına çok az yer verilmiştir. "İrmez" redifli dokuz beyitten müteşekkil gazel de aynı teessürle kaleme alınmış bir tevhîddir. (s. 349) Yalnız bu tevhîde, müteâl varlık vurgusu hâkimdir.

Hakîkî'nin *der-tevhîd ve nesâyıh* ismiyle mukayyet gazeli; insanın eşref-i mahlûkât olduğu ve bu yönüyle de mârifetullâha tâlip olması gerektiği merkezindeki nasihatlarını havî olan bir manzûmedir. (s. 357-8) 13 beyittten müteşekkil bu gazelin ilk iki beyti, ef'âl tevhîdi hususiyeti taşımaktadır. Ancak, bu iki beyit, insanın akıl ve imtiyâz ile şeref bulmasının Allâh'a ma'tûf olduğunu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Burada, mevzu edilen bahsin merkezinde Allâh değil insan vardır. Bu yönüyle, tevhîd olarak değerlendirilmesine imkân bulunmamaktadır.

Sin harfinin ilk manzûmesi olan ve *der-tercî' der-tevhîd ve tahrîs be-tarîk-ı 'ışk* adıyla mukayyet terci'-bend, beyit sayıları farklı olup beş bendden müteşekkildir. (s. 362-6) Başlıkta tevhîd olduğu tasrîh edilmekle beraber, bu manzûmenin ancak ilk iki beyti tevhîd muhtevâsına sahiptir. Fakat bu tevhîd ifadeleri, bir bütünlük arz etmekten uzak olup vahdet fikirin işlendiği manzûmenin bir cüz'ü hüviyetindedir.

39 beyitten müteşekkil "eylemiş" redifli kasîde; tevhîd, münâcât ve nushiyye muhtevâsını hâiz bir manzûmedir. Bu kasîdenin ilk 22 beyti tevhîddir. (s. 384-5) Kasîdenin diğer kısımları ise evvelâ nushiyye sonrasında münâcâttır. "Eylemiş"

redifiyle teşkil edilen bu manzûme, tabiatı itibariyle ef'âl tevhîdidir. Bu kasîde ile aynı başlık ve muhtevâya sâhip diğer bir manzûme ise 46 beyitten müteşekkildir. Bu kasîdenin ise ilk 14 beyti tevhîddir. (s. 416-7) Divanın bir sonraki manzûmesi olan dokuz beyitlik gazel de sûfiyâne bir edâ ile söylenmiş tevhîddir. (s.420)

Hakîkî'nin "*eyler te'âla'llah zihî sâni*'" redifli kasîdesi, 22 beyitten müteşekkil bir ef'âl tevhîdidir. (s. 423-5) Bu kasîdenin ilk mısraları, musammat hususiyeti arz etmektedir. Hikemî tarzın hâkim olduğu tevhîdde şâir, didaktik üsluptan hayli uzaklaşmıştır. *Kasîde der-nasîhat ve tevhîd* adıyla mukayyet 39 beyitlik kasîde, âlemin fenâsı merkezinde nasihatlarla başlar. Bu fasıl 29. Beyte kadar devam edecektir. Kasîdenin 30-9 beyitleri arası ise kâmil bir tevhîddir. (s. 480) Şâir evvelâ kâinâttaki insanın âcizliğini ortaya koymuş sonrasında ise tevhîde intikâl etmiştir.

Kâf harfinin ilk manzûmesi olan 11 beyitlik gazel, *der-tevhîd* adıyla mukayyettir. (s. 510-1) Bu gazelin sadece ilk iki beyti tevhîd ifâdelerini havîdir. Gazelin bütünü dikkate alındığında ilâhiyyât olarak değerlendilmesi daha doğru görünmektedir. Aynı şekilde "*görmezem*" redifli gazelin de *şükriyyât der-tevhîd ve nasîhat* başlığına sahip olmakla beraber tevhîd türüne dâhil edilmesi mümkün görünmemektedir. Bu da aynı şekilde ilâhiyat nev'inden bir manzûmedir.

Yusuf Baba'nın vahdet-i vücûd neşvesiyle söylediği, 10 beyitlik gazel kâmil bir tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 708-9) Müteâl varlığın terennüm edildiği bu tevhîdde, kelâmî unsurlara da yer verilir. *Vav* harfinin ilk gazeli olan dokuz beyitlik gazel de aynı edâ ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 724) "O" redifli gazelde; Allah'ın gözlerden nihân; idrâkten ise münezzeh olduğu fikrini dile getirir, şair. *Hâ* harfinin ilk manzûmesi olan ve *der-tahrîz be-devâm-ı zikr ü beyân ve fevâyid-i o* başlığını taşıyan 17 beyitlik "*lâ ilâhe illallâh*" redifli gazel tevhîddir. (s. 736-7) Bu redifte söylenen tevhîdlerin edâ ve muhtevâsı ayniyle bu manzûmede de vardır.

Nasihatâmîz bir üslûbun hâkim olduğu *kasîde der-tevhîd-i Bârî te'âlâ celle ve 'alâ*, 17 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 773-4) Sıfât, zât ve ef'âl unsurları kasîdede iç içedir. Hakîkî'nin söyleyiş güzelliği itibariyle en sanatkârânesi denilmeye şâyân olan tevhîdi, 28 beyitlik bir kasîdenin nesib kısmında karşımıza çıkar. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, kasîdenin sekiz beyitlik teşbîb bölümündedir. (s. 788-9) Divanın

son tevhîdi, münâcât ve na'tı da havî olan 23 beyitlik kasîdedir. Bu kasîdenin ilk beş beyti tevhîd, son dört beyti ise münâcâttır. (s. 792-3)

Aslen Tirmizli olan **Aynî**, 1439 yılında geldiği Karaman'da tavattun etmesi hasebiyle bu şehrin nisbesiyle anılmaktadır. Şuarâ tezkirelerinde ismine tesâdüf edilmeyen Aynî, Karaman vilâyetinin Osmanlı idâresine geçmesiyle beraber Fâtih Sultân Mehmed'in şehzâdelerinin mâiyyetinde bulunur. Karaman'ın ilk şehzâde vâlisi olan Şehzâde Mustafa'dan umduğu alâkayı göremeyen Aynî, Kastamonu'daki şehzâde Cem'in yanına ilticâ eder. Sultan Cem'in ağabeyinin vefâtı ile Karaman'a vâli olmasının ardından şâir, genç şehzâde ile birlikte Konya'ya gelir. Cem şâirleri olarak bilinen isimler arasında zikredilmese de divanındaki manzûmeler onun Cem Sultan'a yakınlığını derecesini göstermeye kâfidir. Aynî'nin bilinen tek eseri, tek nüshası günümüze ulaşan divanıdır.[562] Vefât tarihi bilinmeyen şairin divanındaki en geç tarih manzûmesi, 1491 yılına aittir.

Divanın ilk manzûmesi olan 27 bendlik murabba, *kavluhu lâ ilâhe illallâh* redifli olup tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 65-70) Arapça, Farsça ve Türkçe dokuzar bendi muhtevî olan bu murabba, mülemmâ bir manzûmedir. Esâsen yapı itibâriyle bu murabbaı üçe taksîm etmek mümkündür. Şöyle ki Farsça olarak başlayan onuncu bend, mütekerrir mısraın kâfiyesindedir. Türkçe bendlerin ilki de aynı kâfiye yapısına sahiptir. Yapı itibariyle üç ayrı manzûme addedilebilecek bu şiir, muhtevâ itibariyle müşterektir. Şâirin mahlası ise sadece Türkçe olarak kaleme alınan son beyitte bulunmaktadır.

Divânın ikinci kasîdesi olan 16 beyitlik manzûme, Arapça tevhîddir. (s. 70-1) Bir sonraki kasîde ise Farsça olup 21 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 71-3) Devamındaki 39 beyitlik kasîde de Türkçe tevhîddir. (s.73-7) Bu üç kasîde aynı vezin ve redifte teşkîl edilmiştir. Arapça ve Farsça kasîdelerde şâirin mahlası bulunmamaktadır. Divânı hazırlayan Ahmet Mermer'in üç ayrı kasîde olarak takdîm ettiği bu manzûmeler, tek bir şiirdir. Farsça ve Türkçe kasîdelerin başlangıcı ise tecdîd-i matla olarak değerlendirmek hakikate muvâfık olur. Bu tevhîd kasîdesinin Arapça bölümü sıfât, Farsça kısmı zât ve Türkçe faslı ise ef'âl unsurlarını muhtevî olup hitap tarîki ile söylenmiştir.

[562] Ahmet Mermer (haz.), *Karamanlı Aynî ve Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.

Halvetî şâirlerin kudemâsından olan **Erzincânlı Pir Muhammed Bahâeddin**, bu tarîkatın müessisi Yahyâ-yı Şirvânî'nin halîfelerindendir. Pîrî Muhammed, Şeyh Pîrî, Pîrî Halif isimleriyle anılan şâirin, 1474 yılında âhirete irtihâl ettiği kaydedilmektedir. Menkabevî hayatına Hulvî'nin *Lemezât*'ında yer verilen şâir, Uzun Hasan ve Fâtih Sultan Mehmed'in karşı karşıya geldiği Otlukbeli Savaş'ında Osmanlı'nın gâlibiyetine işârette bulunmuştur. Erzincalı Pîrî Muhammed, Akkoyunlu ve Osmanlı'nın müşterek hâkimiyet sahasında eserlerini vermiştir. Mesnevîleri lisan itibariyle, Osmanlı sahası Türkçesinin mahsûlüdür.

Türünün ilk nümûnelerinden olan *Makâmâtü'l-'Ârifîn ve Me'ârifu's-Sâlikîn*, Pîr Erzincânî'nin seyr ü sülûktaki mertebe ve tavırları mevzu alan mesnevîsidir. 814 beyitten müteşekkil bu mesnevî, 873/1469 yılında tamamlanmıştır.[563] 25 bölümden mürekkeb bu mesnevî, nefsin yedi mertebesi ve bunlara tekâbül eden makamların izâhı ile etvâr-ı kûlub bahislerini havîdir. Şâir mesnevîsine 101 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 16-28, 123-38) Sûfiyâne bir edâ ile kaleme alınan bu tevhîdde şâir, iki yerde istitrâtta bulunur. (14.-20. ve 41.-45. beyitler arası) Sıfât, zât ve ef'âl unsurlarının dağınık sûrette yer aldığı manzûmeye, didaktik bir üslup hâkimdir.

Sûfilik yolunun sâliki, beşinci makam olarak *"seyr fillâh*"a vâsıl olur. Bu makâmda sâlik, Allâh'tan başka bir varlığı görmez. Burası aynı zamanda bir tevhîd makâmıdır. Pîr Muhamammed mevzuun tabiatına muvâfık olarak dokuz beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 92-4, 196-202) Şâirin bu tevhîdi, tenzîhî karakteristik taşımaktadır.

Pîr Muhammed'in uzun süre gözlerden nihân kalmış, *Risâle fî Fadli Kavli La İlâhe İllallâh* ismini taşıyan bir mesnevîsi daha vardır.[564] Şâir bu mesnevîsinde, Halvetîlik düşüncesinin en önemli motiflerinden olan kelime-i tevhîdin faziletlerinin üzerinde durur. Mesnevînin telîf tarihiyle alâkalı bir kayıt yoktur. Şâir mesnevîsine, 42 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 148-52) Fikrî insicâmın inkıtaa uğramadığı bu tevhîd manzûmesi, hitap tarîki ile söylenmiştir. Tevhîdin son bölümlerinde müteâl varlık ve o varlığın mazharı olarak insân bahislerine temas edilmiştir.

---

[563] Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmatü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn ve Risâle fî Fadli Kavli La İlâhe İllallâh*, haz. Cüneyt Akbulut, Toprak Kitap, İstanbul 2012; Zaur Şükürov, *XV. Asır Mutasavvıf Şairlerinden Bahâüddin Erzincânî ve Makâmâtü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn Adlı Eseri*, Marmara Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004. Bu mesnevî üzerine yapılmış bir diğer metin çalışması için bkz. Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmatü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn*, haz. Necdet Okumuş, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

[564] Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmatü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn ve Risâle fî Fadli Kavli La İlâhe İllallâh*, haz. Cüneyt Akbulut, Toprak Kitap, İstanbul 2012.

Hazret-i Peygamber'in amellerin en faziletlisinin Hakk'ı tefekkür, zikirlerin en faziletlisinin ise *lâ ilâhe illallâh* olduğu hadisini iktibâs eden şâir, kelime-i tevhîdin bütün esmânın anahtarı olduğunu dile getirir. Varlık şehrine insan o anahtarla girmektedir. (s. 172-4)

Osmanlı tıbbının müessis isimlerinden Sabuncuoğlu Şerâfeddîn'in talebelerinden olan **Muhyiddin Mehî**, hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz âlim şâirlerdendir. Amasya'da Sabuncuoğlu'nun talebeliğini yapan şâir, 872/1467 yılında *Müfîd* adlı manzum tıp eserini tamamlar.[565] Mehî bu eserini, o sırada Amasya'da vâlilik yapan Şahzâde Bâyezîd'e takdîm eder. Şair eserinde, devrin sultanı II. Mehmed'in adını da zikretmektedir. Mesnevînin teşkîlinde, veznin uzun kalıpları tercîh edilmiştir. Şâir, 19 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 49-50)

Kütüphâne kataloglarında *Manzûm Kitâb* olarak mukayyed bulunan ve **Ahmed** adlı bir şâir tarafından kaleme alındığını düşünülen eser, Fâtih Sultan Mehmed devrinde telîf edilen mevlidlerdendir. 873/1468-9 tarihinde tamamlanan bu kitabın sırt kısmında, *Mesnevî-i Ahmed* ibâresi yer almaktadır. 2632 beyitten müteşekkil bu mevlid, iki bitirme tezinin mevzuu olmuştur.[566] Şâir mesnevîsine 299 beyitten müteşekkil bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 45 beyti, tevhîddir. (s. 3-6) Sıfât, zât ve ef'âl unsurunun bir arada bulunduğu tevhîd, isbât-ı vâcib hüviyetine sahiptir. Mevlid mukaddimelerinde görmeye alışık olmadığımız tarzda, felsefî/aklî istidlâle mürâcat edilmiştir. Mukaddime tazarrû ve ilâhi aşk bahsiyle devam eder. Allâh'ın mazharı olan insanın eşref-i mahlûkât oluşu ve sudur bahisleriyle mukaddime tamamlanır. Yahudi komşu kıssası ile mevlidin hikâye bölümüne geçilir.

Mevlidin ikinci tevhîdi, peygamberimizin hayatının son devresinin anlatıldığı bölümde karşımıza çıkar. Hasta yatağından kalkan peygamberimiz mescide gelerek müminlerle namaz kıldırır. Ardından minbere çıkan efendimiz, müminlere hitâben veda

---

[565] Emel Kaya, *Muyîddîn Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2008.

[566] Tahir Alparslan, *Ahmed'in Mevlidi: Metin-Nüsha Farkları-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972; Atâ Çatıkkaş, *Ahmed'in Mevlid'i: Metin-Nüsha Farkları-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972. Bu mesnevînin Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi, 12715 numarada *Siyer-i Nebî* nâmıyla mukayyet bulunan nüshası merkeze alınarak yapılan bir çalışma için bkz. Sümeyye Atabek, *Manzum Siyer-i Nebi (Dil Özellikleri - Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015. Bu eserle alakalı bir diğer çalışma ise eksik bir nüsha üzerine yapılmıştır: Şaban Şahinbay, *Manzûm Kitâb: Mesnevî-i Ahmed (İnceleme-Metin-Dizin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2009.

konuşmasını icrâ eder. Kendisinin nübüvvet vazifesinden de bahseden Hz. Muhammed, teblîğ ettiği dinin rabbinin evsâfında 16 beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 68-70) Tevhîdin esâsını zât ve ef'âl unsuru oluşturmaktadır.

Asıl adı İlyâs bin İlyâs Şücâüddîn olana **Niyâzî**, doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgilere sahibi olmadığımız şairlerdendir. Bursalı, Karamanlı ve Sirozlu olduğuna dair rivayetler vardır. Tezkireci Riyâzî, 1508 yılında vefat ettiğinden bahseder. Fakat bu bilgiye başka yerde tesâdüf edilmez. Niyâzî, kuvvete muhtemel Sehî Bey'in kudemâ olarak zikrettiği şairlerdendir. Üç dilde divan tertip ettiği söylenen şairin sadece *Mansûr-nâme* adlı mesnevîsi günümüze ulaşmıştır.[567] Bir hayli yazması bulunan bu eser, Anadolu sahasında oldukça revaç bulmuştur. Telîf tarihine dair hiçbir kaydın yer almadığı eser, 1098 beyte kadar ulaşmaktadır.

Niyâzî, mesnevîsine 38 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk altı beyti tevhîd olan bu manzûme, peygamber na'tı ve âl ü ashâbı salâtı ile devâm eder. (s. 1, 108) Sebeb-i telif meyânında, ilâhî aşkın mâhiyeti bahsiyle mukaddime tamamlanır. Mesnevînin hikâye bölümünde, Hallâc-ı Mansûr menkıbesine yer verilir. Vecidkâr sûfî, sözleri dolayısıyla zindana hapsedilmiştir. Sözlerinden dolayı tevbe etmesi için iknâya çalışılan cerbezeli şeyh, buna yanaşmaz. Bunun üzerine Şiblî, konuşmak üzere Hallâc'ın yanına varır. Aralarındaki muhâverede mevzu *enelhak* bahsidir. Hallâc bu sözünün sırrını açıkladıktan sonra, 32 beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 41-3, 145-7, 339-360) Bir kaç beyitlik tazarrûyu da ihtivâ eden bu tevhîdde, kendinden geçmiş bir aşığın ilâhî terennümünü de görmekteyiz. Vecd hâlinde söylenen bu şiir, tamamıyla vahdet-i vücûd telâkkisinin mahsûlüdür.

Şiblî'den sonra Hallâc'ın yanına Cüneyd-i Bağdâdî ulaşır. Selâm faslının akabinde "nizam bozuldu" diyerek söze başlar. Hiç kimse keşf-i esrâr etmemiş iken sen böyle bir işe ictisâr ettin, diyerek Hallâc'ı hafifçe ta'zîr eder. Hallâc ise "bahr-i zât"a düştüğünü söyledikten sonra bahsi aşk sarhoşluğuna getirir. Cüneyd, Hallâc'la konuşması bittikten sonra Şiblî'nin yanına gelir ve ona "benim sözlerim kâr etmedi bir de sen konuş" der. Şiblî, Hallâc'ın yanına tekrâr gittiğinde *enelhak* sırrından dem vurmakta ve vahdet sarhoşu olarak konuşmaktadır. Konuşmaların bir fayda vermeyeceği anlaşılır. Mansûr, hakettiği cezânın asılarak idâm edilmek olduğunu

[567] Faruk Çolak, *Niyâzî'nin Mansur-nâmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986. Bu mesnevînin kitap hâlindeki neşri için bkz. Niyâzî, *Mansûr-nâme: Hallâc-ı Mansûr'un Manzûm Menâkıbnâmesi*, haz. Mustafa Tatçı, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1994.

söyler. Hallâc kendi katline rızâ verir ve meydân-ı dârda cellâdla muhaverede bulunur. El ve ayaklarının kesilmesini söyler. Bedeninden akan kan ile toprağa *enelhak* lafzı yazılmıştır. Tekrâr cellâda hitap eden Mansûr, gözlerinin çıkarılmasını ister. Gözlerini kaybeden vecidkâr âşık, "artık sûreti görmekten kurtuldum" diyerek sevinir. Sonra yüzünü Hakk'a çevirerek tazarrûa başlar. Hallâc'ın Hakk'a hitâben söylediği şiirin ilk 20 beyti tevhîd, bâkisi münâcât ve duadır. (s. 93-5, 202-4)

II. Murâd ve Fâtih Sultan Mehmed devrini idrâk eden **Molla Aşkî**, ulemâ zümresine mensup şairlerdendir. XV. asrın başlarında doğduğu tahmîn edilen şairin ismi Muhmammed Abdürrezzâk'tır. Fetihten sonra İstanbul'a yerleşen Aşkî, Balat'ta kendi adıyla bir câmi inşâ ettirir. 1483 yılından sonra vefat ettiği düşünülen şâir, bânii olduğun câmiin hazîresine defnolunur. Klâsik dönem Fars şairlerini iyi okuduğu anlaşılan şairin, ekserini kasîdelerin oluşturduğu bir divanı vardır.[568] Ayrıca *Heft Peyker* adlı bir mesnevîsi de günümüze intikâl etmiştir. British Museum OR 7079 numarada kayıtlı bu eser hakkında, Günay Kut bir tanıtım yazısı kaleme almıştır.[569] 5612 beyitten müteşekkil *Heft Peyker* mesnevîsi, 861/1456-7 yılında tamamlanmıştır.

Aşkî'nin divanında bulunan tek tevhîd, 34 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 32-6) Sanatkârâne tasvirlerlerle başlayan bu şiirin ibtidâsı, ef'âl unsurundan mürekkeptir. Manzûmenin ilerleyen kısımlarında zât ve sıfât unsurlarına da yer verilir. Kuvvetli bir kasîde şairi olan Aşkî, bu sahadaki kuvvetini tevhîdine de aksettirmiştir.

Kaynaklarda hüviyeti hakkında hiçbir malumatın yer almadığı **Muhammed**, XV. asrın siyer şairlerindendir. 872/1467 yılında tamamladığı *Siyer-i Nebî*'sinden hareketle yaşadığı devir tespit edilen şairin, bu asrın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir.[570] Türkiye ve yurt dışındaki kütüphanelerde bir çok nüshası bulunan bu eser; Âşıkî, Mehmed, Abdullah Zâhidî Efendi, Abdurrahman, Mehmet Halife, Muhammed, Muhammed Hakkı, Derviş Öksüz, Molla Velî gibi farklı isimlerle mukayyet bulunduğu görülmektedir. Tenkitli metni 15633 beyte bâliğ olan *Siyer-i Nebî*'nin bazı bölümleri müstakil eser gibi istinsâh edilmiştir.[571]

---

[568] Molla Aşkî, *Dîvân*, haz. Ahmet Atillâ Şentürk-Nurcan Boşdurmaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
[569] Kut, Günay, "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı / Belleten 1972*, Ankara 1973, 127-51.
[570] Bayram Özfırat, *15. Yüzyıl Şairlerinden Muhammed'in Sîretü'n-Nebî'si*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.
[571] *Siyer-i Nebî*'nin bu nüshaları farklı isimler altında beş yüksek lisans çalışmasının mevzuu olmuştur: Gülten Feşel Güzelışık, *Şeyyad Hamza Mi'râc-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Mehmet Erdem, *Seyyid İbrahim Hasîb Uşşâkîzâde'nin Siyerü'n-Nebî'si*, Fırat Üniversitesi Sosyal

Siyer-i Nebî, besmelenin vasfında söylenmiş 34 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Manzûmenin son bölümlerinde ilâhî aşk bahsine temâs edilir. Hemen ardından *makâle-i evvel der-tevhîd* başlığı altında 28 beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 823-5) Yer yer nasihatname ifadelerine tesâdüf edilen şiirde, Allah'ın müteâl vasfı üzerinde durulmuştur. Vahdet-i vücûd fikrinin izlerinin görüldüğü şiirde, tanrının akıl ile kavranmaktan münezzeh olduğu dile getirilir. Bu bölümü, siyerin ilk münâcâtı takip eder. Eserin ikinci tevhîd *makâle-i duvvom der-tevhîd* başlığını taşıyan 48 beyitlik manzûmedir. (s. 827-32) Allâh'ın bir emîr olarak tavsif edildiği şiirde, âlem bir kula teşbîh edilir. Âlemi yaratan ve onu bir düzen içinde tutan Allâh'tan başkası değildir. Eğer âlemler olmasayadı onun sultanlığına halel gelmezdi. Devrin itikâdi telakkilerine hitap edecek şekilde Allah, kul besleyen bir emir olarak tasavvur edilmiştir. *Siyer-i Nebî*'nin üçüncü tevhîdi, isbât-ı vâcip unsurlarını havî olan 27 beyitlik bölümdür. (s. 832-5) Cümle mahlûkâtın çift olarak yaratılıldığını dile getiren şair, tanrının benzersiz ve tek olduğunu söyler.

Mesnevînin siyer faslında Mekkeli müşrikler, Hazret-i Peygamber'in taptıkları putları tahkîr ettiği şikâyetiyle Ebû Tâlib'in yanına varırlar. Yeğenini yanına çağıran amca, ağır sözlerle insanları İslâm'a davet etmemesi nasihatinde bulunur. Bunun üzerine peygamberimiz, dinin esasını ve kendi nübüvvetinin hakikatini anlatmak başlar. Efendimiz konuşmasının girişinde, altı beyitlik zât ve ef'âl tevhîdine yer verir. (s. 1169-70)

Hazret-i Peygamber Bedir Gazvesi sırasında, kalabalık kâfir ordusu zuhûr edip saf düzeni aldığında, nusret ve zafer dileğiyle yüzünü Hakk'a dönerek tazarrûda bulunur. Efendimiz, "Allah'ım bu İslâm'ın son ordusudur eğer bu ordu da mağlup olursa senin birliğine inan ve benim risaletimi tanıyan kimse kalmaz" der. Peygamberin tazarrûnun ardından eserin nâzımı araya girerek bu sözlerin şekk ve şüpheden âri olduğunu dile getirir. Hemen ardından ise âriflerin Hak Teâlâ'nın vahdâniyetine kâil olduklarını iki beyitlik bir tevhîd ile dile getirir. (s. 1431-2)

Siyerin ilerleyen bölümlerinde Hz. Alî, Mervân'a kelime-i şehâdet getirmeyi teklif eder. Mervân ise bu sözün ne manaya geldiğini bilmediğini ifade eder. Bunun

---

Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000; Büşra Üner, *Manzum Siyer (İnceleme-Metin)*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Makbule Özmen, *Zâîfî'nin Manzum Siyer-i Nebî'sinin Transkripsiyonlu Çevirisi ve İncelemesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2012; Altan Can, *Muhammed'in Siretü'n-Nebî'si (1-3422. Beyit) (İnceleme-Metin)*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2014.

üzerine Alî, şehâdet sözlerini takrir eder. Mervan, "Muhammed'in kim olduğunu bilirim fakat Allah'tan haberdar değilim" deyince Hazret-i Alî, sekiz beyit ile Hakk'ın tevhîdini dile getirir. (s. 1818) Bu tevhîdde, tenzîh ve teşbîh içiçedir.

Benî Bekr kabilesinin ileri gelenlerinden bir grup, Kureyşlilerin huzuruna vararak kendilerinden öldürülen bir kişinin diyetini/kanını talep ederler. Kâtil, Hudaʿa kabilesindendir. Bu yüzden, "Hudaʿa'lar ile aramızda ahit vardır" diyerek tekliflerini geri çevirirler. Fakat Benî Bekr kabilesini de kendilerine küstürmek istemezler. "Muḥammed Tanrı'sı görür ki gündüz / Gice görmez gice işlerüz işi" diyerek akşamı beklemeye başlarlar. Ebu Süfyan, gece karanlığında Hudaʿalıları öldürür. Kıtâlden kurtulan iki kişi Rasûle gelerek durumu haber verir. Efendimiz Mekke'ye doğru hareket emrini verir. Müslümanların Mekke'ye geldiğini haber alan Süfyân, "onların tanrısının geceleyin uyuduğunu işitmiştik bunlar nasıl haber aldı" diyerek şaşkınlığını izhâr eder. Bu söz üzerine mecliste bulunan Abbâs, Hakk'ın zatının vasfında üç beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 1970)

Siyer-i Nebî'nin bir sonraki tevhîdi, bir Hristiyan keşişinin lisanından söylenir. Hürkul tarafından Müslümanları dininden döndürmekle görevlendirilen keşiş, İncil'de nübüvvet ile müjdelenen kişinin Hz. Muhammed olduğunu anlayınca imâna gelir. Keşiş, Hürkul'un yanına döndüğünde onu bir tupa secde ederken görür. Kendisine bile faydası dokunmayan bir nesneye niye secde edersin dedikten sonra gerçek mabûdun vasfında iki beyit söyler. (s. 2211) Keşîş'in tevhîdi, *İhlâs* suresi etrafında şekillenmiştir.

Mesnevînin son tevhîdi, eserin hâtime bölümünde karşımıza çıkar. Şair eserine nihâyet verirken dört beyitlik bir zât tevhîdine yer verir. (s. 2321) Bu tevhîd tenzîhi karakteristiği hâiz olup müteâl bir varlık telakkisini aksettirir.

Kendi hayatını mevzu alan menâkıbnâmede aslen Horasanlı olduğu ifade edilen **Kemâl Ümmî**, XV. asrın sûfî şairlerindendir. Hayatının uzun bir devresini Bolu civârında geçirdiği bilinmektedir. 880/1475 yılında vefât ettiği menbâlarda tasrîh edilen Kemâl Ümmî, bir önceki asrın sonlarında dünyâya gelmiştir. 815 yılında Şeyh Hamîdüddîn-i Aksarâyî, 832'de ise Hoca Alî Erdebilî'ye mersiye yazdığı düşünülürse doğum tarihi biraz daha geriye götürülebilir. Menâkıbnâmesinde üç oğlundan bahsedilen Kemâl Ümmî'nin, hac ziyâretinde bulunduğu ve Hâcı Bayram Velî'nin

yakınlarından olduğu dile getirilmektedir. İsminde yer alan Ümmî kelîmesi, ilmine işâret eden bir sıfat olmayıp kuvvetle muhtemel tevâzuu dolayısıyla aldığı mahlastır.

Kemâl Ümmî'nin ekseri ilâhiyat nev'inden şiirlerden mürekkep divanı ile birkaç küçük mesnevîsi vardır.[572] 200 beyitten müteşekkil *Kırk Armağan* adlı mesnevîsi, ölüm hakkındaki bir hadîsin şerhidir.[573] Abdülkadir Karahan bu eseri kırk hadisler bahsi içinde değerlendirmektedir. Besmele faslı ile başlan *Kırk Armağan*'da tevhîd manzûmesi yer almaz. *Hikâye-yi Hazîre-i Kuds* adlı 139 beyitlik mesnevî ise Enes bin Mâlik tarafından rivâyet edilen bir hadîsin şerhidir. Bu mesnevî de divan nüshalarında yer almaktadır. (s. 45-6) Kemâl Ümmî'nin 90 beyitten müteşekkil *Vefât Risâlesi* adını taşıyan bir mesnevîsi daha vardır.[574] Ölmeden evvel ölmek gerektiği fikrinin işlendiği bu mesnevî, tipik bir kıyâmetnâme nümûmesidir. Eser birkaç beyitlik girizgâhla başlar. Bu küçük mesnevîde de tevhîde tesâdüf olunmaz. Kemâl Ümmî'nin *Risâle-i Îmân* ve *Ahlâk* Risâlesi adlarını taşıyan iki küçük mensûr eseri de bulunmaktadır.

Kemâl Ümmî'nin divanının ilk manzûmesi 137 beyitlik bir mesnevîdir. Mukaddime manzûmesi hüviyetine sahip bu mesnevînin ilk 23 beyti tevhîddir. (s. 417-9) Ef'âl unsurun öne çıktığı bu tevhîd şiirinde, isbât-ı vâcip ifadelerine de rastlanmaktadır. Divanın ikinci tevhîdi, 25 beyitlik bir kasîdedir. (s. 430-3) Didaktik tarafı ağır basan bu tevhîd, sıfât ve zât unsurlarından mürekkeptir.

28 beyitten müteşekkil "irmez" redifli kasîde, Kemâl Ümmî'nin fikrî ve estetik itibâriyle en kuvvetli tevhîdidir. (s. 433-6) Müteâl varlığın evsâfının terennüm edildiği bu manzûmenin son altı beyti tevhîd muhtevâsından uzaktır. Bahs ve cidâl ehlinin kuru lâf ile Allâh'ın künhüne vâkıf olamayacağını dile getiren şair, vahdet fikrine ancak keşf ile ulaşılabileceğini söyler. Kasîde yapı itibariyle musammat hususiyeti de arz etmektedir.

"Budur diyen kişiye sinde mûnis ü misbah / Hem oda kalkan olan bâb-ı cennete miftah" tercî-haneli, yekûnu 168 beyit tutan terci'-bend, Kemâl Ümmî'nin musammat tevhîdlerindendir. (s.437-55) Bu manzûmede yapı yönünden bazı problemler dikkati çekmektedir. Her şeyden evvel bütün bendlerin redifleri müştereken "*lâ ilâhe*

[572] Hayati Yavuzer, *Kemâl Ümmî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Bolu 2008.
[573] Kemâl Ümmî, *Kırk Armağan*, Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nu: 1403., vr. 41b-47a.
[574] Bilal Aktan, "Kemal Ümmî'nin Vefât Risâlesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Konya 2006. s. 95-107.

illallâh"tır. İkinci olarak bütün bendlerde şâirin mahlası yer almaktadır. İlk bend 35, diğer altı bend ise 21 beyitten müteşekkildir. Esâsen bu manzûme müstakil ve mükemmel bir tercîʿ-bend olmayıp yedi kasîde/gazelin terkibinden oluşmuştur. Mutasavvıf şairlerin şiirlerinde, bu tür tasarruflarla karşılaşılmaktadır. Kemâl Ümmî de kuvvetle muhtemel farklı zamanlarda inşâd ettiği tevhîdleri, mezkûr tercihânenin etrafında birleştirmiştir.

"Allâh" redifli 11 beyitlik kasîde, divanın beşinci tevhîdidir. (s. 456-7) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, sıfât ve esmâ unsurundan mürekkeptir. Kemâl Ümmî'nin Hakk'â hitâben "hocalar hocası" ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Efendi/rab manasında kullanılan bu tabirin istimâli, şairin yaşadığı devirde mutasavvıflar arasında oldukça yaygındır. Divanın bir diğer kasîde tevhîdi de 11 beyitliktir. (s. 457-8) İtikâdî unsurların hâkim olduğu manzûme, tenzîhî karekteristiğe sahiptir.

Kemâl Ümmî'nin bir diğer tevhîdi 168 beyitten müteşekkil mukaddime manzûmesinin girişinde yer alır. İlk 35 beyti tevhîd olan mesnevînin bâkisi, münâcâttır. (s. 458-61) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîde hâkim olan zât unsurudur. Şair, Allâh için "neliksüz" ve "nitelüksüz" ifadelerini kullanılır. Yani maddenin kabul ettiği nicelik ve niteliklerin onun için kullanmanın mümkün olmadığını dile getirir. Sormadan bilen, bakmadan gören, sunmadan tutan, atmadan vuran, dinlemeden anlayan ve işiten, danışmaksızın iş eyleyen bir rab tasavvuru hâkimdir şiirde.

Kemâl Ümmî'nin son tevhîdi, 25 beyitlik bir kasîdedir. (s. 591-4) Neredeyse tamamı efʿâl unsurundan mürekkep olan bu tevhîd manzûmesinde, "kimin/kimini" ifadelerinin tekrârından istifade edilmiştir. İnsanı hayrete düşürecek hâdiseleri zikreden şâir, bütün bunların kâinatın mutlak hâkimi irâde ve kudretinin âsârı olduğunu dile getirir.

Kemâl Ümmî'nin divanında bulunmayan bir tevhîd kasîdesi, Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'inde yer alır. 33 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd, efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. (s. 9-11) Hitap üslûbunun hâkim olduğu şiirde, "kimi" ifadesi sıkça tekrârlanmıştır.

Kemâl Ümmî'nin halifelerinden olan ve **Sarı Müderris** lakâbı ile anılan Sinan, XV. asrın sûfî şâirlerindendir. Şeyhi gibi Bolu civarında yaşadığı tahmin edilen şairin

vefat tarihi bilinmemektedir. Şeyh Sinân'ın ekseri ilâhiyat zemîninde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı vardır.[575] Şâirin divânında tevhîd türü özelliği taşıyan üç gazeli vardır. Bu manzûmelerin ilki yedi beyitlik gazeldir. (s. 218-9) Hitap tarîkîyle söylenen bu tevhîd şiirinde, Allah'ın rübûbiyyeti vasfedilmiştir. Sarı Müderris'in ikinci tevhîdi altı beyitten ibâret olup bir önceki tevhîd ile benzer söyleyiş ve muhtevâ özelliğine sahiptir. (s. 251) Şâirin son tevhîdi, beş beyitlik bir gazeldir. (s. 292) Şiir, ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir.

Anadoludaki Zeynî tarîkati şeyhlerinden **Eğirdirli Muhyiddîn Çelebî**, XV. asrı idrâk eden mutasavvıf şâirlerdendir. 1426 yılında doğan şeyhin, 900/1494'te âhirete irtihâl ettiği kaynaklarda belirtilir. Isparta ve Burdur havâlisinde irşâd faaliyetlere icrâ eden Muhyiddîn Çelebî, beyit ve dörtlüklerden müteşekkil *Hızır-nâme* adlı eseriyle edebiyat tarihi sayfaları arasındaki yerini alır.[576] *Hızır-nâme*, yapı itibâriyle yekpâre bir mâhiyete sahip değildir.

Hızır-nâme'nin ilk manzûmesi, *âgâz-ı makâlât-ı hâlât be-fazl-ı vâhibi'l-kemâlât* başlığını taşıyan 13 beyitlik tevhîddir. (s. 122-3, 83-4) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, gazel formundadır. Manzûmede, tevhîd muhtevâsının yoğun olmadığı görülmektedir. Tevhîd ile eserine başlayan Çelebi, na'tla devam eder. Na'ttan sonra b*eyân-ı sebeb-i ifşâ in esrâr-ı kemâlât* başlığı altında sebeb-i telif bölümüne yer verilir. 31-91 beyitleri arasında yer alan bu faslın, ilk 22 beyti tevhîddir. (s. 126-8, 86-8) Bu tevhîd şiiri merkezini, ef'âl-i ilâhiyye oluşturur.

810/1414 yılında Diyarbakır'da dünyâya gelen **Halîlî**, devrin büyük gazel ve mesnevî şairlerindendir. Anadolu coğrafyasını uzun süre dolaşan Halîlî, hayatının önemli bir devresini İznik'te geçirir ve 890 yılında bu şehirde vefât eder. İznik'te medfûn bulunan şairin *Fürkat-nâme* adını taşıyan sergüzeştname türünde bir mesnevîsi ve devrin mecmûa-i eş'ârlarında dağınık sûrette bulunan şiirleri vardır.

---

[575] Emre Sessiz, *Sarı Müderris Şeyh Sinan ve Divanı: İnceleme-Metin-Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

[576] Muhyiddin Çelebi'nin bu eseri, beş farklı çalışmanın mevzuu olmuştur. Biz metnin neşrinin sıhhatini göz önünde bulundurarak şu iki eserden istifade ettik: Mehmet Necmeddin Bardakçı (haz.), *Eğirdir Zeynî Zâviyesi ve Şeyh Mehmed Çelebi Divanı (Hızırnâme)*, Eğirdir Belediyesi, Isparta 2008; Elif Erturan, *Muhyi'd-dîn Çelebi'nin Hızır-nâme Adlı Mesnevîsi (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009. *Hızır-nâme* üzerine yapılmış diğer çalışmalar ise şunlardır: Muhammet Ali Akbulut, *Eğridirli Şeyh Mehmet Dede Sultan'ın Hızırname'si*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003; Ruken Karaduman, *Eğirdirli Şeyh Muhiddin Dolu: Hızırnâme (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2004; Zehre Alay, *Muhyiddin Çelebi'nin Hızır-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.

Halîlî *Fürkat-nâme*'sini 876/1471 yılında tamamlar.[577] 1319 beyitten müteşekkil bu eser, mesnevî hâricinde nazım şekillerini de ihtivâ etmektedir. Bir âşığın muhayyel sevgilisini arama hikâyesini konu olan bu mesnevî, türünün en güzel örneklerindendir. Gazellerle tezyîn edilen *Fürkat-nâme*'de şâirin sanatkârâne tabiatının izleri de görülmektedir. Halîlî eserine ilk üçü Arapça olan, 18 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk dört beyti hamdele ve besmele olan bu mukaddimenin bâkisi tevhîddir. (s. 85-6) Mukaddime manzûmesini münâcât takip eder. Münâcâttan sonra kasîde şeklinde bir tevhîde daha yer verilir. (s.88-9) 14 beyitten müteşekkil bu tevhîd kasîdesi, Arapça bir beyitle başlar. Merkezini zât unsurunun teşkîl ettiği bu tevhîdde, müteâl varlığın evsâfı terennüm edilir. Tenzîhi karekteristiğin hâkim olduğu şiirde sûfîyâne bir edâ da kendisini hissettirmektedir.

Halîlî'nin müstakil bir divanı yoktur. Şairin bir çok şiiri, devrin mecmualarda mukayyettir. Bilhassa Nuruosmaniye Kütüphanesi 4904 numarada kayıtlı *Câmi'ü'l-Me'ânî* ile Eğirdirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*'inde bir çok gazeline tesâdüf edilmektedir.[578] Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi 13450 numarada kayıtlı mecmuada da şairin başka mecmûalarda bulunmayan şiirlerini ihtivâ etmektedir.[579] Halîlî'nin şiirleri arasında tevhîd hususiyeti taşıyan üç manzûmesi vardır.

Bu tevhîdlerden ilki, hitap tarîki ile dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 545-6, 804) Eğirli Kemâl'in mecmuasında, Elvân Çelebi'nin nushiyye türündeki manzûmesine nazire olarak gösterilmektedir bu tevhîd. Eda itibariyle iki şiir arasında benzerlik olmakla birlikte, zemîn şiir tevhîd değildir. Hakk'ın bir sevgili olarak tasavvur edildiği matla beytinden sonra zât unsurlarına geçilir. Vahdet-i vücûd telâkkisinin hâkim olduğu bu tevhîdde şair, "Senden özge aradum deyyâr yokdur arada" mısraıyla Cüneyd-i Bağdâdî'nin meşhûr sözüne telmîhte bulunur. Halîlî'nin ikinci tevhîdi, "nedür" redifli bir gazeldir. (s. 546, 341-2) 11 beyitten müteşekkil bu tevhîd gazelinin ibtidâsında, Hakk'ın varlığına işâret etmek üzere yapılmış tasvirler dikkat çekicidir. Sorularla ilerleyen şiirinde Halîlî, Allâh'ın zâtının erbâb-ı akıl tarafından ispât edilemeyeceğini ancak Hakk'ı gören gözler için onun her yerde mevcut olduğunu dile getirir. Şairin kullandığı "mezhebsiz fakîh" ifadesi dikkati celbetmektedir. Halîlî'nin son tevhîdi, 11

[577] Orhan Kemal Tavukçu, *Halîlî ve Fürkat-nâme'si*, Harvard University, Cambridge 2008.
[578] Muharrem Ergin, "Câmi-ül-Meâni'deki Türkçe Şiirler**"**, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 3, S. 3-4, İstanbul 1949, s. 538-69.
[579] Ahmet Kavaklıyazı, "15. Yüzyıl Şairlerinden Diyarbakırlı Halîlî'nin Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34, Konya 2015, 1-88.

beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 549-50, 897) Şeyhî'nin meşhur tevhîdine nazire olan bu gazelde, tevhîd muhtevâsı yoğun değildir. Eğirdirli'nin mecmûasında Şeyhî'ye nazire olarak gösterilen diğer gazellerin tevhîd türünün hususiyetlerini taşımadığı da müşâhede edilir. Nasihatâmiz bir üslubu tercih eden şair, önceki tevhîdlerinde olduğu gibi erbâb-ı aklın vahdet deryâsına dalamayacağını dile getirir.

Cem şâirleri arasında zikredilen **Edirneli Şâhidî**, Anadolu sahasının ilk müstakil *Leylâ vü Mecnûn* mesnevînin sahibidir.[580]Şehzâde Cem'in Karaman valiliği esnasında defterdârlık yapan şâirin bir de divanı olduğu tezkirelerde kayıtlıdır. Mesnevîsini elli yaşlarında tamamlayan şairin 1430 civarında doğduğu tahmîn olunabilir. Vefat tarihi ile farklı rivayetler bulunan Şâhidî'nin 901/1495-6 yılında öldüğü tahmîni, şimdilik en makûl görünenidir.

Şâhidî mesnevîsini iki yıl ay gibi kısa bir zamanda, Konya şehrinde tamamlar. 883/1478 yılında hitâma eren eser, şehrin valisi Cem Sultan'a takdîm edilir. 5560 beyitten müteşekkil olan *Leylâ vü Mecnûn*, 40 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Şâir, Allâh'ın zikri ve hamdinde bulunduktan sonra sözlerini dua ile tamamlar. Mesnevînin ik tevhîdi, *ender-tevhîd-i Hudây-ı Te'âla 'Azze İsmuhu* başlığı altında verilir. (s. 37-40) 59 beyitten müteşekkiltevhîd; zât, sıfât ve ef'âl unsurlarını havîdir. Şâhidî, canlı tasvirlerle Allâh'ın kadîr ve sâni' sıfatlarına telmihte bulunur. Tevhîdin son bölümlerinde müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Bu bölümlerde felsefî kelâm ıstılahlarının yoğunluğu dikkati celbetmektedir.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, 17 beyitlik bir kasîdedir. (s. 39-41) Tevhîd, Arapça bir matla' ile başlamaktadır:

سبحان من توحّد بالكبر و الجلال سبحان من تنزّه من وهمه الزّوال[581]

XVI. asırdan sonra yaygın bir klişe hâline gelecek *subhâne men* ifâdesinin ilk örneklerinden birisi bu matladır. Şiirde devrin beylik/sultanlık anlayışına âit ifadelerin Hakk'a teşmîl edildiği de görülmektedir. Şâir, Allâh'ın insanları rızıklandırmasına telmîhen "Otlâk idindi gülşen-i cûd-ı çemenlerin" mısraını söyler. Mâiyetinde geniş bir

[580] Edirneli Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevîsi*, haz. Nazire Erbay, Edirne Valiliği Kültür Yay, Edirne 2014.
[581] Subhâne men tevehhade bi'l-kibri ve'l-celâl / Subhâne men tenezzehe min vehmeti'z-zevâl: "Büyüklük ve celâli zâtında tevhîd eden varlığı tesbîh ederim. Yok olma vehminden münezzeh olan varlığı tesbîh ederim."

asker ve kul zümresi tutan emîr ve beylerin bilhassa hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere bulundukları bölgenin sahralarını otlak olarak kullanırlar. Bu bir beylik geleneğidir ve mâiyetindeki kişileri bu bölgenin mahsûlü ile beslerler. Şâhidî de bu geleneğe telmîhen Allâh'ın kullarını rızıklandırmak gâyesiyle yeryüzünün belli bölgelerini otlak edindiği/hâline getirdiği ifâde edilmiştir. Tanrının bir hükümdâr olarak tasavvur edildiği bu beyit, devrin hâkimiyet telâkkisinden neşet etmektedir.

Kasîdesini tamamlayan şâir, *der-merâtib-i tevhîd* başlığı altında tevhîd mertebelerinin izâhına girişir. (s. 42-5) İsbât-ı vâcib bahislerini havî olan bu bölümde, mutlak varlığın hangi yollarla ispatlanacağı hususu ele alınmıştır. Bu faslın son bölümünde; taklîdî, naklî, aklî istidlâl ve aynî olmak üzere dört yoldan tevhîde ulaşılacağı dile getirilir. Sonrasında sırasıyla ayrı başlıklar altında, bu bahislerin izahı yapılır. Aklî tevhîd bölümünde, temânu' delîline temâs edilir. (s. 45-8) Aynî tevhîd ise Hakk'ın tecellisine mazhar olanların tevhîdi olup üçe münkasemdir: Ef'âl, sıfât ve zât. (s. 48-9) Ef'âl tevhîdine ulaşanlar, bütün fiileri asıl sâhibine atfeder. (s. 49-50) Sıfât tevhîdinde ise bütün evsâf gayriden tecrîd edilir ve Hakk'a râci kılınır. (s.50) Son merhale olan zât tevhîdi, sırra âşina olanların ulaştığı bir makamdır. Bu makamda kişi ne kendisini ne de gayrıyı görür. Kendi varlığını mahv eden muvahhid, Allah'ın varlığında yok olur. (s.51-3) Şâhidi bu bahisleri, *ender beyân-ı tevhîd-i Hak* başlığını taşıyan ve vahdetin son merhalesi olan *ene'l-Hak* makamı ile tamamlar. Fakat bu makam izâhtan vârestedir. Şöyle ki müteâl olan mutlak varlık, idrâkten münezzeh iken bu makamın açıklanması nasıl mümkün olabilir? (s. 52-4) Merkezini tevhîd bahislerinin oluşturduğu bu bölümlerin sadece isbat-i vâcip bölümleri tür özelliği göstermektedir. *Der-merâtib-i tevhîd* faslının 125-55 beyitleri arasındaki bölümü, hudûs ve imkân delili etrafında şekillenmiş bir isbât-i vâcip tevhîdidir. (s. 42-5) *Der-beyân-i tevhîd-i aklî* başlığı altında, temânu' delîline istinâd eden dokuz beyitlik bölüm de tevhîddir. (s. 45-6) *Delîl-i âher ber-tarîk-i istidlâl* faslı da yine Allâh'ın zatının teaddütü kabul etmediği merkezinde bir tevhîddir. (s. 46-7)

Mukaddime manzûmelerinin üçüncü tevhîdi, 25 beyitten müteşekkil bir "*lâ ilâhe illâllâh*" redifli kasîdedir. (s. 55-6) Kısa vezinle teşkil edilmiş bu tevhîd, kendi vâdisinde söylenmiş şiirlerin tipik bir örneğidir. Mesnevînin hikâye faslında Mecnûn, mehtaplı bir gecede nazarlarını gökyüzüne çevirir ve sâbiteleri temâşa eder. Temâşanın ardından birer birer onlara hitapta bulunur. Bedr-i Kamer, Zuhâl, Müşterî, Utarid, Zühre

ve Mirrîh'e hitap ile Mecnûn, onların nasıl bir vasfa sahip olduklarını dile getirir. Sâbitelere olan hitaplarını tamamlayan şair yüzünü Hakk'a çevirir ve 11 beyitlik tevhîd söyler. (s. 272) Mecnûn münâcât ile Hakk'a seslenişini nihayete erdirir. Mecnûn'un lisânından söylenen bu tevhîdin merkezini, zât unsuru oluşturur. Bu bölümden sonra kasîde formunda söylenmiş bir münâcâta da yer verilir.

Hikâyenin ilerleyen kısımlarından Leylâ, İbn-i Selâm ile teehhül eder. Babasının isteğine boyun eğen Leylâ, bu evlilik dolayısıyla Mecnûn'un kendinden geçmiş bir surette sahralarda dolaştığını haber alır. Bunun üzerine sevgilisine bir nâme yazıp bir yolcu ile gönderir. Kendi ahvâlini ve hâdiselerin iç yüzünü anlatmak üzere kaleme alınan bu mektûba, altı beyitlik bir tevhîd ile başlanır. (s. 286) Sevgilisinin mektubu kendisine ulaşan Mecnûn, cevap makamında bir nâme kaleme alır. Mecnûn da mektubuna beş beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 291-2)

Osmanlının manevî mimarları arasında yer alan ve bir semte ismi verilecek kadar makbûl tutulan **Şeyh Vefâ**, İstanbul'un ilk mutasavvıf şairlerindendir. Aslen Konyalı olan şeyhin adı Muslihuddîn Mustafâ'dır. Vefâ mahlasıyla şiirler inşâd eden şairin hayatı hakkındaki bilgilerimiz daha ziyâde menkabevî karakteristik taşımaktadır. Devrin sultanı II. Mehmed ile olan münâsebeti menâkıbnâmelerde, hayli yer bulmuştur. 896/1491 yılında vefât eden bu büyük mutasavvıf, kendi ismiyle anılan câminin hazîresinde medfûndur. Türkçe ve Farsça şiir söyleyen Şeyh Vefâ, her iki dilde neredeyse birbirine müsâvî bir kudrete sahiptir.[582]

Şeyh Vefâ'nın Türkçe olarak kaleme aldığı iki manzum eseri ve bir divan teşkil etmeyecek kadar perâkende eş'ârı vardır. Manzum eserlerden olan *Sâz-ı İrfân*, dört bölümden oluşmaktadır. Tekrârları hariç tursak 141 nazım ve toplamı 371 beyit tutan dört kasîdeden müteşekkildir. Her bölüm bir kasîde ile başlamakta ve 36-37 nazmı ihtivâ etmektedir. Şeyh Vefâ'nın diğer bir manzum eseri, 271 beyitten müteşekkil ve sülûk makâmlarını konu alan mesnevîsidir. *Makâm-ı Sülûk* ismiyle anılan bu eser, yedi bâbdan oluşmaktadır. Şâirin müstakil bir divanı olmayıp mecmualardan derlenmiş 24 şiir ve beş beyti bulunmaktadır. Şeyh Vefâ'nın E*vrâd-ı Vefâ* ve *Rûznâme* adlarını taşıyan iki küçük mensûr risâlesi de vardır.

[582] Avni Erdemir, *Muslihu'd-din Mustafa İbn Vefâ: Hayatı, Eserleri, Tesirleri ve Manzum Eserlerinin Tenkidli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara1999. Farsça şiirleri için bkz. Kadir Turgut, *Ebü'l-Vefâ Muslihuddin Mustafa'nın Farsça Şiirleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Şeyh Vefâ, *Sâz-ı İrfân* adlı eserine 181 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu kasîdenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 214) Manzûmenin bâkisi ilâhiyat nev'ine dâhil edilecek evsâftadır. Tevhîdi, maarif bahisleri ve münâcât tâkib eder. Kasîdenin ilerleyen bölümlerinde tevhîd beyitlerine tesâdüf edilmekle beraber, müstakil bir yapı arz etmemektedir. Manzûmenin ikinci kısmı, *küntü kenz* hadisi üzerine kurulmuştur. Allah bilinmek istemiştir ve âlemi yaratmıştır. İnsan, Allâh'ın isimlerinin mazharıdır. Hak Teâlâ'nın zât ve sıfâtı ancak esmâ ile bilinir.

Şeyh Vefâ'nın şiirleri, şekil ve muhtevâ itibariyle klâsik şiir an'anelerine sıkı sıkıya bağlı değildir. Şâir, klâsik şiirin form ve muhtevâ itiyâdlarının tâli' addedilip fikrin ön plana çıktığı manzûmeler kaleme alır. Aynı durumu, Şeyh Vefâ'nın Farsça divânında da müşâhede etmekteyiz. Bu sebeple şâir'in *Sâz-ı İrfân* isimli eseri, mukaddime manzûmesi kabul edilebilecek bir mesnevî ile başlamak yerine ele alacağı mevzûya hazırlık mâhiyyetindeki bir kasîde ile başlamıştır. Asıl mevzuun işlendiği bölümler ise rübâilerle teşkîl edilmiştir

Bu rübâiler, muhtevâ itibâriyle birbirine bağlı olmakla beraber her biri yapı itibâriyle müstakil bir hüviyete saiptir. Birinci bölümün ilk rübâisi, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 232) Allâh'ın hubb, muhibb ve mahbûb olarak tesmiye edildiğini fakat müsemmâsının bir olduğunu dile getirir şair. *Sâz-ı İrfân*'ın ikinci rübâî tevhîdi, tanrının ehadiyyeti üzerine söylenmiştir. (s. 234) Her iki rübâî de vahdet-i vücûd telâkkisi ile kaleme alınmış olup sûfiyâne bir edâya sahiptir.

Şeyh Vefâ *Makâm-ı Sülûk* adlı mesnevîsine, mukaddimeye yer vermeksizin doğrudan konunun anlatımı ile başlar. Tasavvufî makamların mâhiyet ve vasıflarını tizâh eden şair, sâlikin ulaşacağı beşinci makamın *seyr-i fillâh* olduğunu söyler. *Seyr-i fillâh* bir müşâhede makamıdır. Buraya vâsıl olanlar, cümle mahlûkâtın gizlediği şühûd-ı Hakk'a nâil olurlar. Çünkü bu "deyyâr" içinde "vechillâh"tan gayrısı yoktur. *Seyr-i fillâh* aynı zamanda tevhîd makâmıdır. Sâlik bu makamda, tevhîde gark olur. Bu mertebeye ulaşanların Allâh'ın birliğine kâni' olmak için hiçbir bahâneye ihtiyâcı yoktur. Hakk'ın birliğini müşâhede eden muvahhid ise onun tevhîdini söyler. Şeyh Vefâ bu fikirleri dile getirdikten sonra, altı beyitlik bir zât ve sıfat tevhîdine yer verir. (s. 311)

Şeyh Vefâ'nın diğer şiirleri arasında tevhîd hususiyetine sâhip bir manzûmeye tesâdüf edilmektedir.[583] Beyit sayıları, dokuz ila yirmi sekiz arasında değişen yedi bendden müteşekkil bu manzûmenin "senün" redifli son bendi, tevhîddir. (s. 118-9) Bu musammat manzûme, Tekke şâirlerinde gördüğümüz üzere, klâsik şiirin şekil hususiyetlerini ehemmiyetsiz bir ayrıntı olarak gören bir telakkînin mahsulüdür. Şeyh Vefâ'nın Farsça terkîb-benlerinde de benzer bir durum müşâhede edilmektedir. Şâirler umumiyetle ilk bendi tevhîde tahsîs ederken Şeyh Vefâ, manzûmesinin son bendi tercîh etmiştir. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri, vahdet-i cüûd fikrinin akislerini taşımaktadır.

Fâtih Sultan Mehmed döneminin bir diğer büyük sûfisi, **Abdullah İlâhî**'dir. Germiyan ilinin Simav kasabasında dünyaya gelen İlâhî, doğduğu şehirde ilk eğitimini alır. Daha sonra İstanbul'a gelerek Molla Zeyrek medresesinde ilim tahsîline devam eder. Bu medresede hocası olan Molla Alî Tûsî ile Horasan'a giden şair, kısa süreli tederrüsten sonra ilmiye mesleğini terk ederek sûfiliğe meyleder. Semerkand'daki Hâce Abdulâh-ı Ahrâr'ın tekkesine intisâb eden İlâhî, daha sonra şeyhinin müsâadesi ile Buhara'da Nakşbendî türbesinde bir yıl riyâzet çeker. Riyazetin ardından Semerkand'a dönen sûfî, yine şeyhinin izni ile Anadolu'ya avdet eder. Bu seyahatinde Emîr Ahmed Buhârî de kendisine refâkat etmektedir. Memleketine dönen molla İlâhî, Anadolu ve Rumeli'de irşâd faaliyetlerinde bulunur. Sultan II. Mehmed'in İstanbul davetine icâp etmeyen ilâhî daha sonra oğlunun saltanatı devrinde bu şehre gelir. Dokuz yıl burada ikâmet eden sûfî, Evranoszâde Ahmed Bey'in Vardar Yenicesi'nde yaptırdığı hankâhın postnişîni olur. Abdullah İlâhî Vardar'a gelişinden bir yıl sonra, 896/1491'de vefât eder.

Molla İlâhî eserlerini Türkçe, Farsça ve Arapça olarak kaleme almıştır. Tamamı manzum hiçbir eseri günümüze intikâl etmemiştir. Bununla beraber mensûrelerinde bir hayli manzum bölüm bulunmaktadır ki İlâhî'nin Farsça ve Türkçe bir hayli şiir kalme aldığı anlaşılmaktadır. Tasavvuf yolunun incelik ve adâbının anlatıldığı *Zâdü'l-Müştâkîn, Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn* ve *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* adlı eserleri manzum-mensûr memzûç hususiyeti taşımaktadır.[584] Manisa nüshasının 875/1470 yılında istinsâh edilmesinden hareketle bu tarihten evvel kaleme aldığı anlaşılan *Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn*, mensûr bir tevhîd bölümüyle başlamaktadır. Fakat

[583] Avni Erdemir, Yavuz Bayram, "Şeyh Vefa'nın Manzum Eserlerinde Bulunmayan Türkçe Şiirleri", *Bir Semte Vefâ*, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 89-124.
[584] Abdurrezzak Tek, *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlâhî*, Emin Yay., Bursa 2012.

eserde manzum bir tevhîde tesâdüf olunmamaktadır. 895/1490 yılında, Vardar Yenicesi'nde tamamlanan, *Zâdü'l-Müştâkîn* için de aynı durum söz konusudur.

Telîf tarihi bilinmeyen ve daha önce Farsça olarak kaleme alınmış bir eserin Türkçe tercümesi olan *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* ise manzûmelerden açısından en zengin olanıdır. Neredeyse yarıya yakını manzum olan bu eser de mensûr bir tevhîd ile başlamaktadır. Asıl meselesinin anlatıldığı bölümde ise karşımıza iki manzûm tevhîd çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Allâh'ın insana nefsinden daha yakın olduğu meselesinin izah edildiği bölümde yer almaktadır. Molla İlâhî, "Hakk'ın rahmeti, kişininin bâtınına sirâyet ederse Allah onun gözünden görür, kulağından işitir ve dilinden söyler" dedikten sonra marifet vâdisinde yedi beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 539-40) Şâir manzûmesini tamamladıktan sonra kendi sözlerini şerheder. İkinci tevhîd ise insanın Allâh'ı ancak kendi i'lâm ve tarîfiyle kavrayabileceği meselesinin izâhında karşımıza çıkar. Fikirlerini manzum olarak dile getirmeye başlayan şair, 22 beyitlik bir tevhîd sözlerini tamamlar. (s. 559-60)

XV. asrın sûfî şâirlerinden olan **İbrâhim Tennûrî**, Sivaslı Sarrafzâdelerden Hüseyin Efendi'nin oğludur. Konya'da Karamanlı Sarı Abdullâh Efendi'den ilim tahsîl eden Tennûrî, Kayseri'ye gelerek Hond medresesine müderris olur. Bir rivâyete göre Şâfi'î olan şâirin, medresedeki görevine devam etmesi için Hanefîliğe geçmesi iktizâ eder. Fakat o mansıb için mezhep değiştirmeyi doğru bulmaz ve sûfîlik yolunu tercîh eder. Akşemseddin'in halifelerinden olan İbrâhîm Tennûrî, Bayrâmiyye-Şemsiyye tarîkatının ilk postnişîni olur. İstanbul'un fethine iştirâk ettiği rivâyet edilen şâir, 887/1482 yılında Kayseri'de vefât eder.

Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî* adlı bir mesnevîsi ve mecmualarda dağınık sûrette bulunan perâkende eş'ârı vardır.[585] Telif tarihi bilinmeyen *Gülzâr-ı Ma'nevî,* 4887 beyitten müteşekkildir. Şâir bu mesnevîsini, devrin sultanı II. Mehmed'e takdîm eder. Fıkhî bahisleri olan bu eserde şâir, ibâdet ve sâir muamelâtı manevî bir nazarla değerlendirir. Bu yönüyle eser, İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye*'sine benzemektedir. Tennûrî, farklı nüshalardaki beyitler de ilâve edildiğinde 111 beyti bulan bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk 29 beyti tevhîddir. (s.3-4)

[585] İbrahim Tennûrî, *Gülzâr-ı Ma'nevî: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, haz. Mustafa Demirel, Çağrı Yay., İstanbul 2005.

Tevhîd bölümü, "Ben bilinmek istedim" hadîsi merkezinde şekillenir. Mukaddime, peygamber ve çehâr-yâr na'tıyla devâm eder ve sebeb-i telif ifadeleriyle son bulur.

İbrâhim Tennûrî'nin şiirlerinde Âşık mahlasını kullandığı bilinmektedir. Ekseri gazel ve ilâhiyat vâdisinde söylenmiş bu şiirlere, devrin mecmualarında tesâdüf edilmektedir.[586] Bu mecmualarda Tennûrî'nin tevhîd türünde söylediği bir manzûme ile karşılaşmaktayız. "Senün" redifiyle teşkîl edilen bu tevhîd, yedi beyitlik bir gazeldir. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri, tamamıyla sûfîyâne telâkki ve edâya sahiptir. "Âşık" mahlası, XIV-XVI. asırlar arasında yaşayan bir çok şâir tarafından tarafından tahallus edildiği için bu mahlaslı şiirlerin âidiyetinde bazı müşküllerle karşılaşılmaktadır. Bu sebeple Tennûrî'nin bu tevhîdini, ihtiyat kaydıyla kabul etmek icap eder.

XV. asırda İlâhî mahlasını taşıyan diğer şâir **Ahmed İlâhî**'dir. Her ikisi de Nakşî ve Buhârâ ile irtibatları bulunan İlâhî mahlaslı bu şâirler, umumiyetle birbirine karıştırılmışlardır. Ahmed İlâhî Buhara'dan Bursa'ya göçmüş ve burada tavattun etmiştir. Türkçe ve Farsçayı telîf lisânı olarak kullanan İlâhî'nin ekseri mensûr bir çok eseri günümüze intikâl etmiştir. Elde tek nüshası bulunan divanı ise baş ve son kısımlarından noksandır. [587] Ekserini Farsça şiirlerin oluşturduğu divanında, Türkçe olarak 21 gazel, bir kıta ve bir matla bulunmaktadır. Ahmed İlâhî'nin şiirlerinde Doğu Türkçesine ait gramatikal hususiyetler dikkati çekmektedir. İlâhî divânının Türkçe şiirleri arasında, dokuz beyitlik bir gazele tesâdüf edilmektedir. (s.119, 427) Sufîyâne bir edâ ile söylenen bu tevhîd, bu türün klâsik muhtevâsından uzaktır.

Soyu Aydınoğullarından Umur Bey'e dayandırılan **Dede Ömer Rûşenî**, devrindeki bir çok şâirin aksine Anadolu'da doğup Azerbaycan taraflarında şöhret bulan sûfî şairlerdendir. Aydın vilâyetinin Güzelhisâr kasabasında tavattun eden şâirin, zayıf bir rivâyet olarak 820/1417 yılında doğduğu kaydedilmektedir. Şâir memleketine nisbetle Rûşenî mahlasını kullanır. Medrese tahsîlini Bursa'da tamamladığı söylenen Rûşenî, Bakü'ye giderek Yahya Şirvânî'ye intisâp eder. Tasavvuf yoluna sâlik olan Rûşenî, şeyhinin halifeliğini alarak Azerbaycan kıt'asında irşâd faaliyetlerinde bulunur. Akkoyunlu sultanları ile iyi münâsebetler içinde olan Rûşenî, bu devirde hayli rağbet

[586] Ülkü Çelik, "İbrahim Tennûrî'nin Otuz Şiiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1994*, Ankara 1996, 19-82.
[587] İsmail Hikmet Ertaylan (haz.), *İlâhi Divanı*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1960. İlâhî'nin Türkçe manzûmelerin metni için bkz. Günay Kut, "İlâhî Divanı'ndaki Türkçe Gazeller", *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan*, Ankara 2007, s.417-38

görür. Hayatının son dönemlerini Tebrîz'de, kendisi için hazırlanmış tekkede geçirir ve 892/1486-7 yılında vefat ettiğinde buraya defnolunur.

Rûşenî, Türkçe ve Farsçayı telif lisanı olarak kullanan şairlerdendir. Her iki dile nüfûz kesbetmekle beraber Rûşenî, ekseriyetle Türkçeyi istimâl eder. Şâirin *Çobânnâme*, *Miskîn-nâme* ve *Ney-nâme* adlarını taşıyan üç mesnevîsi vardır. Rûşenî'nin Türkçe ve Farsça şiirlerden mürekkeb bir divanı da günümüze ulaşmıştır. Bu divanında, yukarıda zikredilenler hâricinde kısa mesnevîleri de bulunmaktadır.

880/1475-6 yılında tamamlanan Çobân-nâme, Süleyman Peygamber ile çoban arasındaki hikâyeyi konu alan bir mesnevîdir.[588] 530 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, 36 başlık altında tasnîf edilmiştir. Rûşenî, eserine mensûr bir mukaddime başlar. Ardından bu eserin, *Mesnevî-i Şerîf*'in ilgili bölümünden tercüme olunduğunu ifâde eden manzum bir mukaddime gelir. Çoban ve Hazret-i Musâ'nın lisanından söylenmiş bir hayli münâcâtın bulunduğu mesnevîde, Ruşenî kendi dilinden de sekiz beyitlik bir tevhîd söyler. (vr. 13b-14a, 31a-31b) *Çobân-nâme*'nin Düğümlü Baba nüsnasında bu tevhîdin akabinde, hitap tarîki ile söylenmiş 30 beyitlik bir esmâülhüsna tevhîdi gelmektedir. (vr. 31b-32a) Bu tevhîd bölümü, devamındaki münacât bölümüyle birlikte 75 beyit hâlinde şairin divanında yer almaktadır.

Rûşenî'nin bir diğer mesnevîsi, *Miskîn-nâme*'sidir.[589] 889/1485-6 yılında tamamlanan bu eser, 1181 beyitten müteşekkildir. Bir miskîn ile karıncanın muhaveresi üzerine kurulan eser, kırk bölümden oluşmaktadır. Rûşeni mesnevîsine 100 beyitlik bir münâcât ile başlar. Mesnevîde bunun hâricinde mukaddime manzûmelerine tesâdüf olunmaz. Rûşenî'nin bir diğer eseri olan *Ney-nâme* de *Mesnevî-i Şerîf*'ten ilhâm ile kaleme alınmıştır.[590] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, 1028 beyitten müteşekkildir. Şâir eserine, 89 beyitlik Mevlânâ medhiyyesi ile başlar. *Ney-nâme*'de tevhîd manzûmesine tesâdüf olunmamaktadır.

---

[588] Dede Ömer Rûşenî, Ç*obân-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kemânkeş, nu:393, 18 vr.; Dede Ömer Rûşenî, Ç*obân-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi; Düğümlü Baba 419, vr. 21-61. Bu mesnevî üzerine yapılmış, okuma hatalarıyla malûl bir çalışma için bkz. Hidayet Ünal, Rûşenî Ömer Dede'nin Çobân-nâme Mesnevîsi (İnceleme-Metin), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurumu 2003.

[589] Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı, Eserleri ve Miskînnâmesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul 1982.

[590] Dede Ömer Ruşeni, *Neynâme: Tenkidli Basım*, haz. Mustafa Uzun, İstanbul 1990.

Rûşenî'nin divanı, ekseri ilâhiyat vâdisinde söylenmiş manzûmelerden oluşur.[591] Şairin ilk tevhîdi, Farsça olara söylediği *der-beyân-i silsile-i meşâyih-i ehl-i tarîkat* adlı mesnevînin ibtidâsında karşımıza çıkar. (s. 114) Rûşenî'nin beş beyitlik bu tevhîdi, *İhlâs* sûresi etrâfında şekillenir. Divanın 43. manzûmesi olarak yer alan "eyledün" redifli gazel, vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 154-5) Aynı redif ve edâ ile inşâd edilmiş başka örneklerine de rastladığımız bu tevhîd, Molla Câmî'nin meşhur rübâisiyle aynı fikrî zemîne sahiptir. Rûşenî'nin sanatkârlığının en yüksek merhalesini temsîl eden bu gazel, lirik bir edâya sahiptir. Divanın son tevhîdi, sâde bir lisanla söylenmiş tuyugdur. (s. 224) Bu tevhîd, zâ unsurundan mürekkeptir.

Rûşenî'nin bazı divan nüshalarında bulunan kısa mesnevîler arasında iki tevhîde tesâdüf edilmektedir.[592] Bunlardan ilki 27 beyitten ibâret olup sûfiyâne bir edâ ile söylenmiştir. (s. 71-3) Mesnevînin son bölümleri dua ve münâcât ifadelerini havîdir. *Der-kasemiyyât u münâcât* başlığını taşıyan mukaddime manzûmesinin ilk 30 beyti tevhîddir. (s. 74-7) Bu tevhîdde, Allâh'ın esmâ-i hüsnânın neredeyse tamamın zikredildiği görülür. Manzûme tazarrûyla devam eder ve şefi'iyye ile nihâyete erer.

864/1459 yılında dünyaya gelen **Cem Sultan**, Fâtih Sultan Mehmed'in üçüncü oğludur. Beş yaşında iken Kastamonu'ya kısa süreli olarak sancak beyi tayin edilen şehzâde, 1474 yılında vefât eden ağabeyi Mustafa'nın yerine Konya vâlisi olur. Karaman bölgesinin âlim, sanatkâr ve şâirlerini mâiyyetinde toplayan Cem Sultan, bu şehirde çok kuvvetli bir kültür hayatının oluşmasına zemîn hazırlar. Bilhassa şâirlere gösterdiği iltifat, Osmanlı tezkirelerinde "Cem şâirleri" olarak anılan bir zümrenin teşekkülüne imkân tanıyacaktır. 1481 yılında babasının vefâtı üzerine kardeşi Bâyezîd ile taht kavgasına girişen bedbaht şehzâde, Yenişehir'de ağır bir mağlubiyet alır. Mısır'a kaçmak zorunda kalan Cem Sultân, tekrar Anodulu'ya döner fakat hiçbir muvaffakiyet elde edemez. Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda tutunamayacağını anlayan şehzâde 1482'de Rodos'a ilticâ eder. Tekrar güç kazanıp Osmanlı tahtını ele geçirmek isteyen Cem, Avrupa siyasetinin "diplomatik kozu" derekesine indirilerek perişân bir hayata mahkûm edilir. Şâirin esâreti; 900/1495 yılında, Castel Capuana'da ebedî istirâhete tahvîl olur. Şehzâdenin cesedi, 1499 yılında âğabeyi Bâyezîd tarafından İtalya'dan getirtilerek Bursa'daki Murâdiye Câmii'nin hazîresine defnolunur. Türkçe ve Farsça

[591] Orhan Kemal Tavukçu (haz.), *Dede Ömer Rûşenî: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, [y.y.], [t.y.].
[592] Bu divanla ilgili yapılmış diğer bir çalışma için bkz. Semra Aydemir, *Dede Ömer Rûşenî (Hayâtı, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1990.

şiirler söyleyen Cem Sutan'ın her iki dilde mürettep ve mükemmel divanı vardır. Ayrıca Selmân-ı Sâvecî'nin *Cemşîd ü Hurşîd* adlı mesnevîsini nazmen Türkçe'ye tercüme etmiştir. Şâirin *Fâl-i Reyhân* adını taşıyan 48 beyitlik kısa bir mesnevîsinden daha söz edilmektedir.

Cemşîd ü Hurşîd, genç şehzâdenin henüz 19 yaşında iken vücuda getirdiği mesnevîsidir. Selmân-ı Sâvecî'nin aynı adı taşıyan eserinden mütercem bu mesnevî, 883/1478 yılında tamamlanmıştır.[593] Şâirin *Âyât-ı Uşşâk* ismiyle andığı bu eser, 5374 beyitten müteşekkildir. Selmân-ı Sâvecî'nin eseri ise 2968 beyte bâliğ olmaktadır. Cem Sultan *Cemşîd ü Hurşîd*'e dua ve münâcât muhtevâsını hâiz 35 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimeyi, e*nder-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu* başlığı altında takdim edilen 86 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 3-9) Sıfât ve zât unsuru ile tevhîdine başlayan şâir, tevhîdinde tenzîhî tavrı benimser. Kelâmî ıstılahlara sık sık mürâcâat edilen şiirde, kısmen isbât-ı vacîbden de söz edilebilir. Zâtında illetler olmayan, tekellüfsüz yaratan bir tanrı tasavvuru manzûmeye aksettirilmiştir. Peygamberler tarihine telmîhlerin yer aldığı ef'âl-i ilâhiyye faslından sonra tanrının idrâk ve tavsîften münezzeh olduğu dile getirilerek manzûme tamamlanır. Cem sultan, *lâ uhsî senâ* hadîs-i şerîfine lafzî atıfta bulunarak, tanrının müteâl vasfına işâret etmektedir.

Şâir tevhîd manzûmelerine, 33 beyitten müteşekkil bir kasîde ile devam eder. (s. 9-11) İlk beyti Arapça olan bu kasîde, "*Subhâne men*" ifâdesiyle başlar. Kâdir ve yaratıcı bir rab telâkkisinin hâkim olduğu kasîdede, Cem Sultan'ın sanatkârane cephesini akisleri görülmektedir. Allâh; eşsiz âlim, vezirsiz şâh, her yerin sultanı, her diyarın hükümdârı olarak vasfedilir. Tasvîr ve hayâl unsurlarıyla müzeyyen şiirde, isbât-ı vâcip ifâdelerine de tesâdüf edilmektedir. Bu kasîde, şâirin divanında bir çok beyti noksan olarak yer almaktadır. Mesnevînin üçüncü tevhîd manzûmesi, 65 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. (s. 116) İlk mesnevî tevhîdi ile edâ ve muhtevâ itibariyle benzerlik gösteren bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir. Devre âit ulûhiyet tasavvurlarının aksettirildiği manzûme, tenzîhî karakteristik taşımaktadır. Mesnevînin dördüncü tevhîdi, 25 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 16-8) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîd manzûmesi, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Kâdir ve hâlık rab tasavvurunun hâkim olduğu şiirde, bütün mevcûdâtın tanrının birliğine şehâdette bulunduğu dile getirilmiştir.

[593] "İdüp Selmân kitâbından mütercem", s. 76.

Tenzîh ve teşbîhin iç içe geçtiği manzûmenin son bölümlerinde tanrının müteâl vasfına temâs edilir. Bu şiir, on beyit noksân olarak şâirin divanında da yer almaktadır. Bu tevhîd kasîdesini, tanrıyı zikretmenin faziletinin anlatıldığı bölüm takip eder. Hemen ardından "*lâ ilâhe illallah*" redifli, 25 beyitlik tevhîd kasîdesi gelir. (s. 19-21) Kısa vezinle teşkil edilen kasîde, bu tarzda söylenmiş şiirlerle müşâhebet arz etmektedir. Bu mesnevîde yer alan tevhîd manzûmeleri tamamıyla şâirin kendisi telîfidir.

Cem Sultan'ın Tükçe divanı, âşıkâne şirlerden mürekkeptir.[594] Bu divanın ilk manzûmesi olan 15 beyitten müteşekkil kasîde, hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîd olup *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevîsinde 25 beyit olarak yer almaktadır. (s. 3-4) Divanın ikinci kasîdesi de 17 beyitten "*lâ ilâhe illallah*" redifli bir tevhîddir ve şâirin mezkûr mesnevîsinde bulunmaktadır. (s. 4-5) 18 beyitten oluşan üçüncü kasîde tevhîdi, Cem Sultân'ın *Cemşîd ü Hurşîd*'inde yer alan manzûmenin noksan hâlidir. (s. 5-6) Cem Sultan'ın şairliğinin hiç şüphesiz ki en ileri merhalesini temsîl eden divanının altıncı manzûmesi, hikemî vâdide söylenmiş 101 beyitlik bir kasîdedir. Nesîb bölümünde felekiyyât tasvîrlerine yer verilmiştir. Kasîdenin 34-64 beyitleri arası şikâyetnâme muhtevâlı bir hasbihâldir. Şâir, içinde bulunduğu perişan vaziyette iken hatiften bir sesin kendisine Hakk'a niyazda bulunması söyler. Dokuz beyitlik bir tevhîd ile Allâh'a yönelir. (s. 22-3) Münâcât ile şiir tamamlanır.

Şâirin divanındaki son tevhîd, Frengistan'daki esâreti dolayısıyla söylediği ve kendisiyle özdeşleşen kasîdesinde karşımıza çıkar. Esîr şehzâde, kasîdesinin nesîb bölümünü Frengistan tasvirine tahsis eder. Dünyanın fenâ üzere olduğunu söyleyen şair, gönlü hoş tutup kederden uzak durmayı tavsiye eder. Saltanat insan için bâkî değildir dedikten sonra mutlak hükümdar olan tanırının senâsında bulunur. (s. 34-5) Kasîde tahmîd ve duâ bölümleriyle son bulur. Saltanat uğruna ihtiyâr ettiği büyük bir kavganın nihâyetinde küffarın esâret kafesinde mahpus olan şâirin, mutlak sultanlığın ancak Allâh'a mahsus olduğunu idrâk etmesi tevhîdin menşe'idir. Cem Sultan, bizâtihi nefsinde tecrübe ettiği saltanat dâiyyesinin fâni bir insan için hiç hükmünde olduğunu farketmiştir. Bu şiir, şahsî tefekkürün ve tecrübenin izleri taşıması itibariyle tevhîdler arasında hususî bir mevkii hâizdir.

İstanbul'un ilk kadısı Hızır Beg'in oğlu **Sinan Paşa**, klâsik nesrin büyük üstadlarındandır. XV.asrın ortalarında doğan Paşa, babası gibi ilmiye yoluna teveccüh

[594] İ. Halil Ersoylu (haz.), *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1989.

gösterir. Dârülhadis ve Sahn-ı Semân gibi büyük medreselerde müderrislik yapan Sinan Paşa, 1474 yılında müşâvirlik vazifesiyle hâce-i sultânî olur. Gedik Ahmed Paş'nın yerine vezîr-i azamlığa getirilir fakat kısa bir süre sonra gözden düşerek azledilir. 1486 yılında âhirete irtihâl eden Hoca Paşa, Eyüb Sultan'da medfûndur. Arapça olarak kaleme aldığı bir çok ilmî risâlenin yanı sıra Türkçe'nin en güzel nesir nümûmelerinden olan *Tazarrû'-nâme* ve *Ma'arif-nâme* adlı eserlerin de sahibidir. Sinan Paşa'nın bir diğer eseri *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sıdır.

Sinan Paşa'nın şüphesiz ki en mühim eseri manzûm ve mensûr olarak kaleme aldığı *Tazarru'-nâme*'sidir.[595] 1482 yılında, kısa bir sürede tamamlanan bu eser; Türk nesrinin en mükemmel eserlerindendir. Münâcât, tevhîd ve na't türünde bir çok manzûmeyi ihtivâ eden bu eser, tasavvuf zemîninde telif edilmiştir. *Tazarru'-nâme,* mensûr tevhîd bölümü ile başlar. Esmâülhüsnâ şerhi hüviyetindeki bu girişi, 25 beyitlik manzûm tevhîd takip eder. (s. 34-5) İlk 15 beyti Farsça olan bu müllema tevhîdin bâkisi Türkçe'dir. Şiirde vahdet neşvesi hâkimdir. Mukaddime fasılları münâcât ile devam eder.

Tazarru'-nâme'nin ikinci bölümü olan *beyân-ı tevhîd*, 84 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. Bu mesnevînin ilk beş beyti, tevhîd sırlarını anlamaya davettir. Hemen ardından gelen 41 beyitlik bölüm tevhîddir. (s. 37-9) Allah'ın cümle eşyâdan münezzeh bir varlık olduğunun ifadesi başlayan tevhîd, ef'âl-i ilâhiyye nihâyete erer. Manzûme, vahdet ve kesret kavramları etrafında tevhîd sırlarının şerhi ile tamamlanır.

İşâret-i Ma'rifet başlıklı üçüncü fasılda, sekiz tevhîd manzûmesi ile karşılaşırız. Bu manzûmelerin ilki,cümle âlemin Allah'ın varlığının burhânı ve talebkârı olduğu sadedinde dört beyitlik bir mesnevîdir. (s. 44) Bu bölümün ikinci tevhîdi de yine dört beyitten ibâret mesnevîdir. (s. 45-6) Hitap tarîki ile söylenen bu şiirde tenzîhî karakteristik hâkimdir. Bu bölümün üçün tevhîdi, altı beyitlik mesnevîdir. (s. 48-9) Şâir, bütün tabiatın Allah Teâlâ'nın eseri olduğunu dile getirir. Bu faslın dördüncü tevhîdi dokuz beyitlik mesnevîdir. (s. 50) Zât unsurundan mürekkep olan bu manzûme, vahdet-i vücûd fikrinin izlerini aksettirir. Bir sonraki tevhîd, 174 beyitlik uzunca bir mesnevînin bölümü olarak karşımıza çıkar. Sinan Paşa mesnevîsine insanın efdaliyeti bahsi ile başlar. Allah Teâlâ varlıklar arasında insanı mümtâz kılmıştır. Bu itibarla insan Hakk'ın marifetine talip olmalıdır. Nasihatamîz bir üslupla kaleme alınan bu bölümü, 24 beyitlik tevhîd bölümü takip eder. (s. 62-3) Zât ve sıfat unsurundan oluşan bu

[595] Yusuf Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, haz. A. Mertol Tulum, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

tevhîdin ardından marifet bahislerine yer verilir. Hasb-i hâl ve şekvâiyye ile mesnevî tamamlanır. *İşâret-i Ma'rifet* faslının altıncı tevhîdi, 16 beyitlik mesnevîdir. (s. 68) Zât-ı ilâhî etrafında şekillenen tevhîdde, tenzîhî üslûp tercîh edilmiştir. Bu bölümün yedinci tevhîdi yirmi beyitlik bir mesnevîdir. (s. 69-71) Allah Teʿâlâ'nın bir hükümdar olarak tasavvur edildiği bu manzûme, zât ve efâl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. Bu bölümün son tevhîdine, 27 beyitlik mesnevînin ibtidâsında tesâdüf ederiz. Bu mesnevînin ilk yedi beyti tevhîd hususiyetine sahiptir. Manzûmenin devamında, her şeyin Allah'ın kazâ ve kaderiyle zuhura geldiği anlatılır.

Tazarru'-nâme'nin *İşâret-i 'İlm* bölümünde, hitap tarîkiyle söylenmiş iki tevhîd manzûmesi yer alır. İlki üç, ikincisi 12 beyitten müteşekkil olan bu iki tevhîd muhtevâ ve söyleyiş itibariyle bütünlük göstermektedir. Bu sebeple tek manzûme kabul edebiliriz. (s. 114-5) Esmâülhüsnânın yoğun olarak kullanıldığı şiirde zât ve sıfat unsuru hâkimdir. Eserin 18. bâbı olan *Beyân-ı Tevekkül*'de ise yedi beyitlik bir tevhîde tesâdüf edilir. (s. 185-6) Vahdet-i vücûd fikrinin aksilerinin görüldüğü bu şiirde, Allah'ın akıl ile tefekkür edilmekten münezzeh olduğu belirtilir. *Tazarru'-nâme*'nin son tevhîdi, *İşâret-i Evsâf-ı Aşk* bölümünde yer alır. Asıl bölümün hâtimesi olan 70 beyitlik mesnevînin ilk 12 beyti tevhîddir. (s. 227) Bu mesnevînin bâkisi münâcât ve duâdır. Tevhîd bölümü münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyete sahiptir

Fâtih ve II. Bâyezîd devirlerini idrâk eden **Ahmed Paşa**, klâsik Türk şiirinin en büyük kasîde ve gazel şairlerindendir. Kazasker Veliyyüddîn'in oğlu olan şâir, Edirne'de dünyaya gelmekle beraber Bursalı olarak şöhret bulmuştur. Ciddî bir tahsil sürecinden geçen Paşa, ilmiyenin ikbâl basamaklarında hızla yükselir. II. Mehmed tarafından kazaskerliğe getirilen şâir, bu büyük hâmisinin nefretini celbederek mazûl ve mahkûm edilir. Meşhur "kerem" kasîdesi ile afva lâyık olur ve Bursa'da tekrar kendisine vazife verilir. Farklı yerlerde sancak beyliği de yapan Ahmed Paşa, 902/1496-7 yılında Bursa'da vefât eder ve Murâdiye'deki türbesine defnolunur. Kasîde ve gazelleriyle devrinde büyük akisler bırakan şairin mükemmel ve mürettep bir divanı vardır.[596] Dîvânın ibtidâsında, besmele vasfında söylenilmiş sekiz beyitlik bir mesnevî vardır. Bu şiirin ardından *der-dîbâce gûyed* başlığı ile takdim edilen 118 beyitlik bir mesnevî gelir. Ahmed Paşa, mukaddime manzûmesi hüviyetinde olan bu şiire 14 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 23-4) Efʿâl unsurunun hâkim olduğu tevhîdinde şâir, Allah'ın senâsını söylemekten âciz olduğunu dile getirir. Allâh'ın ihsânını, hân-ı yağma

[596] Ali Nihat Tarlan (haz.), *Ahmed Paşa Divanı*, Akçağ Yay., İstanbul 1992.

sofrasına teşbîhi devrin sultanlık telâkkisine matuftur. Manzûmenin sonlarında tanrının müteâl vasfına temâs vardır.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Rabbânî**, XV. asır şairlerindendir. Eğridirli Hacı kemal'in *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'inde, 55 kadar şiiri mukayyat bulunan şairin devrinin önemli isimlerinden olduğu muhakkaktır.[597] Mecmûadaki şiirlerinden hareketle Fâtih Sultan Mehmed devrini idrâk ettiği anlaşılan şairin *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'de mukayyet 28 beyitlik tevhîd kasîdesi vardır. (s. 11-4) Hitap tarîki ile söylenen bu manzûme, zât, sıfât ve efʿâl unsurlarını havîdir.

XV. asır şairlerinden **Sadrî**, aslen İzniklidir. Genç yaşta ilmiye tarîkine teveccüh gösteren şair, devrinin muteber şairlerindendir. Bir sonraki asrın başlarında vefât ettiği anlaşılan Sadrî, Edirnekapı'daki Emîr Buhârî Tekye'sinde medfûndur. Sehî Bey, Sadrî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı bir mesnevîsinin varlığından haber verir. Fakat bu mesnevîsi, divanı gibi günümüze ulaşmamıştır.[598] Mecmuʿa-i eşʿârlarda şiirlerine tesâdüf edilen şairin Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'inde 27 beyitten müteşekkil bir tevhîd kasîdesi mukayyettir. (s. 6-8) Hitap üslûbuyla kaleme alınan tevhîdde, yoğun tekrar unsurları dikkati çekmektedir. Neredeyse tamamı efʿâl-i ilâhiyyeden mürekkep olan şiirde, peygamberler tarihine bir hayli telmîhte bulunulmuştur.

Fâtih Sultân Mehmed devrini idrâk eden **Fakîh**, Karamanlı muhitinde yetişen şairlerdendir.[599] Sehî Bey'in *Heşt Behişt*'inde, Hâce Fakîh-i Karamanî olarak anılan şâir Farsça ve Türkçe şiir söyleyen isimlerdendir. Ekseri gazellerden mürekkep divanı, günümüze ulaşmıştır. Şiirleri arasında tevhîd hususiyeti taşıyan manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

Fâtih Sultan Mehmed'in veziri Mahmûd Paşa, Farsça ve Türkçe şiir söyleyen şairlerdendir. Dönemin en büyük edebiyat hâmîsi olarak tebârüz eden Paşa, **Adnî** mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. Şâirin ekserini gazellerin teşkîl ettiği bir de divanı

[597] Yasemin Ertek Morkoç, *Eğridirli Hacı Kemal'in Câmiü'n-Nezâir'i (Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2003.
[598] Harun Akar, *Heşt-Behişt (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Sözlük)*, Gaziosmanpaşa Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010, s. 170
[599] Ercan Sünger, *Fakîh: Hayatı, Eserleri, Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

vardır.[600] Adnî'nin şiirleri arasında tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûmeye tesâdüf olunmaz.

II. Mehmed'in vezîri Mahmûd Paşa'nın iltifatına mazhar olan **Sarıca Kemâl**, XV. asrın gazel şairlerindendir. Hâmisi Mahmûd Paşa'nın vefât tarihi olan 1474'ten sonra divanını toplayan şairin divanının iki nüshası bulunmaktadır. [601] Kemâl'in eş'ârı arasında tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûme yer almamaktadır.

Fâtih devri devlet adamlarından **Cezerî Kâsım Paşa**, devlet adamı şairlerdendir. Sâfî mahlasıyla, bir divan tertip edecek kadar şiir söyleyen şâir, 889/1484 yılında vefât etmiştir. Şâirin eş'ârı arasında tevhîd türünde söylenen manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

Tezkire sahiplerinin hakkında sükûtu ihtiyâr ettiği **Edhemî**, XV. asır şuarâsındadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Şâzeli Tekkesi koleksiyonunda bulunan divan nüshasının 885/1480 yılında istinsâh edildiği göz önünde bulunduğunda, Fâtih Sultân Mehmed devri şairlerinden olması kuvvetle muhtemeldir.[602] Farsça şiir söyleme kudretini de hâiz olan Edhemî, kuvvetle muhtemel Akkoyunlu kültür havzasından Osmanlıya intikâl eden şairlerdendir. Neredeyse tamamını gazellerin oluşturduğu divanda tevhîd bulunmamaktadır.

839-44 yılları arasında doğduğu tahmîn edilen **Karamanlı Nizâmî**, XV. asrın büyük gazel şâirlerindendir. Konya'nın meşhûr müderrislerinden Molla Veliyyüddîn'in oğlu olan Nizâmî, genç yaşta vefat eder. Karaman'ın kültürel iklîminde vücût bulan şâir, bu bölgenin Fâtih Sultan Mehmed tarafından zabtından sonra Osmanlı şairlerinin alâkasını celbetmiştir. Ekserini gazellerinin oluşturduğu divanından başka eseri bilinmemektedir.[603] Farsça şiirler de kaleme alan Nizâmî'nin tevhîd türünde söylediği manzûmesine rastlanmamıştır.

Fâtih devrinde zuhûr eden **Le'âlî**, müteaaccem şâirlerdendir. Aslen Tokatlı olan şâir, uzun süre İrân'da kaldıktan sonra Anadolu'ya gelmiş ve burada Acemlerin haylî rağbet gördüğünü anlayarak kendisini o zümreden olarak takdîm etmiştir. II.

[600] Mahmud Paşa, *Adnî Divanı*, haz. Bilal Yücel, Akçağ Yay., Ankara 2002
[601] John R. Walsh, "The Dîvânçe-i Kemâl-i Zerd (Sarıca Kemâl)", *Journal of Turkish Studies (Ali Nihad Tarlan Hâtıra Sayısı)*, S. 3, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1979, s .403-442.
[602] Fırat Sevinç, *Edhemî Divânı ve Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2001.
[603] Haluk İpekten, *Karamanlı Nizâmî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara 1974.

Mehmed'in iltifâtına mazhar olan Le'âlî'ye, Yedi Kule'de bulunan ve daha sonra Kılıç Baba Tekkesi olarak anılacak kilise verilir. Vilâdet ve vefât tarihi bilinmeyen şairin, Farsça ve Türkçe şiir söylediği kaydedilmektedir. Ekseri gazellerden oluşan Türkçe divanında, tevhîd türünde kaleme alınmış şiire tesâdüf olunmamaktadır.[604]

Hayatı hakkında kaynaklarda malumat bulunmayan **Hocaoğlu**, mevlid şairlerindendir. 881/1478 yılında tamamladığı mevlidi, 1895 beyitten müteşekkildir.[605] Fakat bu mesnevî müstakil bir eser olmayıp derleme hususiyeti arz etmektedir. Şâir, Şehîdî'nin mevlidinden bir hayli bölüm nakletmiştir. Sebeb-i telif mahiyetindeki seksen beyitlik bir mukaddime ile başlayan mesnevîde, şairin kaleminden sâdır olan tevhîde tesâdüf edilmemektedir.

3. II. Bâyezîd (1483-1512)

Sultan II. Mehmed'in vefâtını müteâkiben Osmanlı Devleti'nde oldukça sarsıcı bir taht mücâdelesi baş gösterir. Fâtih'in oğulları Bâyezîd ile Cem arasındaki bu şedîd mücâdele, büyük şehzâdenin lehine netîcelenir. Savaş meydanından kaçarak kendisini kurtaran Cem evvelâ Mısır'a sonrasında ise İtalya'ya sığınır. Cem Sultan'ın varlığı, vefât ettiği târihe kadar Osmanlı Devleti'nin hâricî siyâsetinde bir "baş ağrısı" olarak önemini korur.

Takribî 29 yıl tahtta kalan II. Bâyezîd, saltanatın ilk yarısında taht mücâdelesi etrafında oluşan gâilelerle boğuştu. İkinci devresinde ise Memlûklulerle Çukurova bölgesinde siyâsî çekişmeler ve Anadolu sahasında hareketlilik kazanan Kızılbaş isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Siyâsî yönden çok parlak geçmeyen bu devre, ilim ve sanat hayatı itibâriyle oldukça velût idi. Osmanlı pâytahtı İstanbul ile kadîm şehir Edirne'de ikâmet eden sultan, şehzâdeliği döneminde Amasya teşkîl ettiği ilim ve edebiyat muhitini bu iki büyük şehirde yeniden ihyâ etti. II. Bâyezîd Amasya'da edindiği tecrübeleri, sultanlığı devresinde çok iyi kullanarak devrin ulemâ ve şuârâsını büyük şehir merkezlerinde tutmaya gayret gösterdi.

Türkçe ve Farsçanın telîf lisânı olarak kullanıldığı II. Bâyezîd devrinde, Türkçenin giderek hâkim bir mevki kazandığı müşâhede edilir. Şarkta inhitât sürecini

[604] Gülçiçek Korkut, *Dîvân-ı Le'âlî (İnceleme-Metin)*,Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Ankara 2004.
[605] Yüksel Ger, *Hoca Oğlu'nun Mevlidi (Transkripsiyonlu Metin ve İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul l969.

idrâk eden Akkoyunlu ve Çağatay sahası şairlerinin Osmanlı topraklarına göçleri bu dönemde de devam eder. Hatta bu göç Safevîlerin zuhûru ile birlikte en yüksek merhalesine ulaşır. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı edebiyat ve kültür hayatındaki renk ve zenginliği derinleştirir.

II. Bâyezîd devri mesnevî edebiyatı açısından büyük bir gelişim safhasını teşkîl eder. Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesinin tercüme ve nazirelerinin bu dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı şekilde bu dönemde tasavvufî muhtevâlı mesnevîlerin sayısında da ciddî bir artış müşâhede edilir. Mesnevî edebiyatındaki zenginliğin dîvânlara da aksettiği görülür. Osmanlı sahasında divan sahibi şairlerin sayısı bu dönemde en yüksek noktasına ulaşır.

Sultân II. Bâyezîd, **Adlî** mahlasıyla şiirler kaleme alır ve ekserini gazellerinin oluşturduğu küçük bir divanı vardır.[606] Bu dîvanda yer alan ikinci manzûme, tevhîd başlığı altında verilmiştir. Fakat bu isimlendirme bizâtihî şâire değildir. Ali Emîrî Efendi, istinsâh ettiği nüshasında manzûmelere isim vermiş ve bu manzûmeyi de tevhîd olarak değerlendirmiştir. (s. 97) Yavuz Bayram bu tanımlamaların şekil özellikleri itibâriyle olmadığını, muhtevâ göz önünde bulundurularak böyle bir tespite bulunulduğunu söyler. Ona göre bu şiir, bir gazeldir. Esâsen manzûmemenin şekil yönünden gazel olduğu, hiçbir tereddüde mahâl vermeyecek kadar âşikârdır. Fakat bu gazelin tevhîd olarak değerlendirilmesi de doğru görünmemektedir. Yedi beyitten müteşekkil, "bak" redifli bu gazel; ilâhiyât vâdisinde söylenmiş tipik bir manzûmedir. Şiirde tevhîdi çağrıştıran bir iki beytin bulunması, tevhîd değerlendirmesine imkân tanımamaktadır. Elvân-ı Şirâzî'nin *Gülşen-i Râz* tercümesindeki "bak" redifli tevhîdi, bu meselenin vuzuha kavuşmasında bir mikyâs kabul edilebilir.

Klâsik şiirin gazel türündeki en büyük şâirlerinden olan **Necâtî Bey**, Edirne'de dünyaya gelmiştir. Sultan II. Mehmed'in ilk saltanat devresinde doğduğu tahmin edilen şâir, yaşlı bir hanım tarafından köle olarak alınıp yetiştirildiği bilinmektedir. Gençlik yıllarında Kastamonu'ya gittiği bilinen şâir, Fâtih'in dikkatini celbetmesi üzerine İstanbul'a gelir. II. Bâyezîd'in oğlu Abdullâh'ın Karaman sancağında kâtibi olan Necâtî Bey, şehzâdenin üç yıl sonra âniden vefâtı üzerine tekrar İstanbul'a döner. Hâmisinden mahrum kalan şâirin kısa bir müddet sıkıntı çektiği bilinmektedir. Müeyyedzâde'nin

[606] Yavuz Bayram, *Amasya'ya Vali Osmanlı'ya Padişah Bir Şair: Adlî Sultan İkinci Bayezid (Hayatı-Şahsiyeti-Şairliği-Dîvânının Tenkitli ve Orijinal Metni*, 2. Baskı., Amasya Valiliği, Amasya 2009.

vesâtetiyle Şehzâde Mahmûd'un Manisa Sancağı'nda nişancılık vazifesine tayin olunur. Necâtî Bey, bu genç şehzâdenin de aynı âkıbete uğramasının ardından tekrâr İstanbul'a döner. Vefâ semtindeki evinde ulemâ ve şuarâ meclisi düzenleyen şâir, 914/1509 yılında vefât eder. Necâtî Bey'in mürettep ve mükemmel bir divânı vardır.[607] Divanın ibtidâsında manzum ve mensûr olarak kaleme alınmış bir dîbâce vardır. Dîbâce bölümünde, şâirin bir mesnevî diğeri kıta, iki kısa tevhîdi vardır. Mesnevî tevhîdi iki beyitten müteşekkil olup zât unsuruna istinâd etmektedir. (s. 1) Diğer tevhîd manzûmesi ise müteâl varlığın senâsında söylenmiş iki beyitlik bir kıtadır. (s. 2)

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Muhlisî**, XV. asır şairlerindendir. Müstakil bir divanı günümüze intikâl etmeyen şairin 11 manzûmesi, Milli Kütüphâne 3810 numaralı mecmuada mukayyettir.[608] 1071/1660 yılında istinsâh edilen bu mecmua; Muhlisî, Sevdâyî, Necâtî, Ca'fer Çelebi ve Kâtibî'nin şiirlerinden mürekkeptir. İsmi âşina olmayan Muhlisî hâricindeki şairler II. Bâyezîd devrini idrâk etmişlerdir. Şairin mecmuada Fâtih Sultan Mehmed, II. Bâyezîd ve Cem Sultan için söylenmiş kasîdeleri dikkate alındığında, diğer şairlerle aynı dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Mecmuanın metnini hazırlayan Güler, Muhlisî'nin Sultan Süleymanın şehzâdesi Bâyezîd'in hocası Cafer Paşa'nın oğlu olduğu ihtimâli dile getirir. Aynı zamanda, Muhlisî'nin Cem Sultan'ın ölümünden duyduğu teessürü dile getirdiği şiir dolayısıyla Cem şâiri olabileceği ihtimâli üzerinde durulur. Kınalızade'nin tezkiresinde biyoğrafisini verdiği Muhlisî ile Sultan II. Mehmed'e kasîde sunan Muhlisî'nin aynı kişiler olması kronolji itibariyle mümkün görünmemektedir. Şöyle ki tezkirenin yazıldığı sırada öldüğüne dair hiçbir kaydın yer almadığı Cafer Paşazâde Muhlisî'nin, 1480'lerde kasîde kaleme alması ihtimâl dâiresinde bile değildir.[609] Muhlisî kuvvetle muhtemel Bâyezîd ya da Cem Sultan'ın bir dönem mâiyetinde bulunmuş fakat daha sonra kendisine merkezde yer bulamamış şairlerden olmalıdır. Devrin şiir mecmualarında dahi ismine tesâdüf edilemeyen Muhlisî, kasîde tarzında oldukça başarılıdır. Şairin büyük bir hâmîden mahrûm olarak nisyâna terkedilmiş ya da genç yaşta vefât ederek hatırası kısa sürede unutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

---

[607] Ali Nihat Tarlan (haz.), *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yay., İstanbul 1997.

[608] Ömer Faruk Güler, *Millî Kütüphane 06 MİL YAZ A 3810 Numaralı Şiir Mecmuasının 'Mecmuaların Sistematik Tasnifi Projesine'ne (Mestap) Göre Tasnifi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2015.

[609] Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1978, C. II, s. 884. Bu tezkireye atıfla bkz. Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996, s. 211-212.

Muhlisî'nin bu mecmuada iki tevhîd manzûmesi vardır. Bu manzûmelerden ilki, 49 beyitlik bir kasîdedir. İlk 29 beyti tevhîd olan bu kasîdenin bâkisî münâcât ve şefiiyyedir. (s. 63-5) Şair, peygamberler dahi senin medhinde âciz iken senin senânı nasıl dile getireyim diyerek tanrının müteâl vasfına telmihte bulunmuştur. Diğer tevhîd kasîdesi 21 beyitten müteşikkil olup "*lâ ilâhe illallah*" rediflidir. (s. 66-8) Bu tarzda kaleme alınan kasîdelerle müşâhebet arzeden şiirin tehlîl yönü ağır basmaktadır.

II. Bâyezîd devrinde saray hocalığı yapan **Cefâyî**, XV. asrın mesnevî şairlerindendir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi sâhibi olmadığımız şair, 889/1484 yılında kaleme aldığı tasavvufî muhtevâlı *Dakâyıku'l-Hakâyık* adlı eseriyle edebiyat tarihi sayfaları arasındaki yerini almıştır.[610] Cefâyî'nin bu mesnevîsi, Arapça mensûr bir eserden tercüme edilmiştir. 42 fasıldan mürekkep olan *Dakâyıku'l-Hakâyık,* 3276 beyitten müteşekkildir.

Cefâyî, 41 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar.[611] (s. 43-45) Merkezini zât unsurunun teşkil ettiği bu tevhîdin ilerleyen bölümlerinde *küntü kenz* hadîs-i kudsîsine telmîh vardır. Şâir manzûmenin sonuna doğru isbât-ı vâcib olmak üzere Allâh'ın Cebrâil vasıtasıyla peygamber efendimize vahyettiği *İhlâs* sûresi kâfi olduğunu dile getirir. (vr. 3a-b) Fakat bu telmîh bir isbât-ı vâcip değil istişhâd yani şâhit göstermedir. Bu mukaddime manzûmesini, 53 beyitlik bir kasîde takip eder. Tez sahibi bu manzûmeyi münâcât olarak isimlendirmiş ise de bu tespit doğru değildir. (s. 11) Bu kasîde; tevhîd, münâcât ve na't bölümlerini muhtevî bir şiirdir. Bu kasîdenin ibtidâsındaki ilk 16 beyit tevhîddir. (s. 45-6) Tevhîd bölümünü münâcât, peygamber ve çâr-yâr na'tı takip eder. Kasîdenin son birkaç beyti duadır. Kasîdenin bölümlerine yazma nüshada işârette bulunulmuştur. Hitap tarîki ile söylenen kasîdenin tevhîd bölümünün zât ve ef'âl unsurundan mürekkep olduğu görülür.

Hamd-i Bârî vü münâcât u iltimâs ez-hazret-i Bârî azze ismuhu ve ma'nî-i mümkinât ve isbât-ı vâcibü'l-vücûd başlığını taşıyan mesnevînin üçüncü bölümü, 66 beyitten müteşekkildir. Bu manzûmenin ilk 26 beyti tevhîddir. (s. 49-51) Bu tevhîd bölümü Arapça, Farsça ve Türkçe söylenmiş olup mülemmâdır. Manzûmenin başlığında isbât-ı vâcib ifadesi yer almakla beraber, tevhîd bölümünde bu vâdide söylenmiş

[610] Muharrem Güzeldir, *Cefâyî: Dakâyıku'l-Hakâyık (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.
[611] Cefâyî, *Dakâiku'l-Hakâyık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nu: 1782, vr. 1b-3b. Muharrem Güzeldir'in hazırladığı tezin 45. sayfası, YÖKün tez sistemindeki pdfsinde bulunmamaktadır. Bu sebeple eserin yazma nüshasına mürâcat edilmiştir.

beyitlere tesâdüf olunmamaktadır. Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîdde, kelâmi ıstılahların kesîfliği dikkati çekmektedir. Manzûme, münâcât ile hitâma erer.

Mesnevînin asıl bölümünde yer alan ve *fî beyân-i merâtib u isti'dâd u hidâyet ü kemâlât-ı dil* başlığını taşıyan 77 beyitlik kasîde, gönlün Hakk'a mazhar olduğu ifadeleriyle başlar. Bu faslı Allâh'ın insanı *ahsen-i takvîm* üzerine yaratması bahsi takip eder. Şâir insanın medhinde söylediği beyitleri tamamladıktan sonra tevhîde intikâl eder. Bu kasîdenin 47-56 beyitleri arasındaki bölümü tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 205-6) Manzûme na'ت ve duâ ile nihâyete erer. Tevhîde hâkim olan müteâl varlık vurgusudur.

Cefâyî'nin *Dakâyıku'l-Hakâyık*'ı dışındaki tek tevhîdi, Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*'indedir. 42 beyitten müteşekkil olan kasîdinin ilk 21 beyti tevhîddir. (s. 14-6) Manzûmenin bâkisi peygamber ve çâryâr na'tı ile münâcâttır. Tevhîd bölümünün girişinde Allah'ın esmâülhüsnâsı zikredilmiştir.

XV. asırda telif edilen *Kimyâ-yı Benî Âdem*, tasavvuf muhtevâlı mesnevîlerdendir.[612] Bu eser üzerine yapılan yüksek lisans çalışmasında mesnevî, Lala İsmail nüshasının ilk sayfasında yer alan kayıttan hareketle Hakânî Mehmed Bey'e atfedilmiştir. (s. 2) Fakat tezkirelerde, Hakânî'nin bu isimle bir mesnevîsinden bahsolunmamaktadır. Her ne kadar yazma nüshanın ilk sayfasında Hakânî'ye ait olduğu yönünde ifadeler bulunsa da bunun sonradan ilave edildiğinde şüphe yoktur. Mesnevîde şairin ismi Hakanî değı **Hakkânî** olarak yer almaktadır.[613] Böylece XVI. asrın ikinci yarısını idrak eden Mehmed Bey'in bu eserin sahibi olmadığı katiyet kazanır.

Eserle ilgili bir diğer problem ise mesnevînin ismi hususundadır. Lala İsmâil nüshasının ilk sayfasında eser, *Kitâb-ı Tasavvuf Kimyâ-yı Benî Âdem* şeklinde mukayyettir. Mesnevînin ser levhasında ise *Kitâb-ı Kîmyâ-yı Tasavvuf* ifadesi yer almaktadır. Her ne kadar Hacı Mehmet Erol tarafından fark edilmemiş olsa da bu mesnevînin iki nüshası daha bulunmaktadır. Bu nüshalardan ilki, Bursa İnebey Yazma

[612] Hacı Mehmet Erol, *Hâkânî'nin Kimyâ-yı Benî Âdem Adlı Risalesi*, Marmara Üniversetesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
[613] Hakkânî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, Süleymâniye Kütüphânesi Lala İsmail nu: 194, vr. 6a, 8a.

Eser Kütüphanesi'nde bulunup *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebit-Tasavvûf* adıyla kayıtlıdır.[614] Üçüncü nüsha ise Kıbrıs Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi'ndedir.[615]

Farklı isimlerle anılan bu mesnevînin şairi olan Hakkânî hakkında tezkirelerde bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca eserin Bursa nüshasının sağ cilt kapağına yapışık olan sayfada, "Risâle-i Hayrat-i Şeyh Hakkânî min hulefâ-i Ak Şemseddin" ifâdesi yer almaktadır. 1459 yılında vefat eden Akşemseddin'in halifesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Hakkânî'nin XV. asrın ikinci devresini idrâk ettiğini söyleyebiliriz. Mesnevîde devre ait hiçbir kaydın bulunmayışı, eserin telîf tarihinin tespitine imkân tanımamaktadır. Tamamıyla tasavvufî bahislerin yer aldığı bu mesnevînin Lala İsmail nüshası 5652 beyitten müteşekkildir. Ayrıca bu eserde yekûnu 77 beyit tutan dört kasîde vardır.

Hakkani mesnevîsine 53 beyitlik bir mukaddime ile başlar. İlk dokuz beyti besmele şerhi olan mukaddime sudûr nazariyesinin tafsîli ile devam eder. *Güftâr ender-mükâleme-kerden-i be-hod* başlığını taşıyan bölümde şair kendisine hitapla, ehl-i idrâk olup Hakk'ı anlamaya çalışmak gerektiğini ifade eder. Bu fasılları na't ve münâcât takip eder. Klâsik mesnevî tertibinin dışına çıkan şair, münâcâttan sonra kasîde formunda bir tevhîde yer verir. 24 beyitten müteşekkil bu kasîdenin ilk 15 beyti tevhîddir. (vr. 7a-8a, s. 49-51) Manzûmenin âkisi na't ve münâcâttır. Bu tevhîd kasîdenin ilk iki beyti Arapça üçüncü beyti ise Farsçadır. Hitap tarîkiyle söylenen tevhîdde vahdet-i vücûd telâkkisinin izleri görülmektedir.

Hakk'a vâsıl olmada çeşitli yollar bulunduğunu söyleyen Hakkânî, herkesin kendi mezhebi mûcibince hareket ettiğini söyler. Marifet ilmininin tâlipleri, farklı yollarla tevhîde ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu bahislerden sonra şair, Hakk'ın varlığının ispatı vadisinde mümkün ve vâcip meselesini ele alır. Allâh'ın vâcib olduğunu dile getiren şair, *der-ta'rîf-i ezeliye* başlığı altında Allâh'ın zât ve sıfatı hakkında tafsîlata başlar. Allâh'ın hay, ilim, basar, semi', kudret, irâdet, tekvîn ve tahlîk sıfatlarını müstakil başlıklar altında izâh eder. İsbât-ı vâcib muhtevâsı da taşıyan bu bölüm bir bütün olarak tevhîddir. (vr. 9a-10a, s. 52-4) Matürîdî'nin kabûl ettiği tekvîn sıfatına da yer şâir bu sıfatı tahlîk olarak da tesmiye etmektedir. Tevhîdini tamamlayan

[614] Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Orhan Camii Koleksiyonu, nu: 663, 163 vr.
[615] Yusuf Ataseven, *Hakkânî'nin "Manzûme-i Nasâyih" Adlı Eserinde Manzum Ayet ve Hadis Yorumları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 31.

şair, sıfatları bilmeden Allâh'ı tanımanın mümkün olmadığı yönünde kârilerine nasihatta bulunur. Sonrasında ise muhtelif mezheplerin fikirlerinin değerlendirilmesine geçilir. Felsefeci, zındîk, Kerrâmiye, tasdîk ehli gibi mezhepleri zikreden şair onların görüşlerine bu bölümde yer verir. Hakkânî mezkûr mezheplerin bâtıl bir yol üzere olduklarını dile getirir. Sadece Ehl-i Sünnet müstakîm bir tarîktir ve fırka-i nâciye olma hususiyetine sahiptir. (vr. 11a-11b, s. 55-57) Hakkânî son olarak *ehlullâh*ın itikâdını izâh ettikten sonra on beyitlik bir tevhîd söyler. (vr. 12a, s. 58) İspât zemîninde kaleme alınan bu tevhîdde, Allah'ın vahdâniyetini ispat için temânü' delîline mürâcâat edilmiştir. Eğer birden fazla tanrı olsa idi aralarında nifak çıkar ve nizâm bozulurdu. Şâir tanrının birliği hakkındaki fikirlerini dile getirdikten sonra vârid olabilecek suâllerlere cevâp verir. "Cevâb-ı su'âl-i mukadder" ifadesiyle ortaya çıkacak şüpheleri zâil eden şair, "cevâb-ı diger" ifadesiyle bazen birkaç yoldan düşüncesini de destekler. Son bölümlerde Hakkânî, itikâdının bozulmaması için Allâh'a dua eder. Bu bölümler isbât-ı vâcip bahsilerini havî olmakla beraber, tür hususiyeti göstermemektedir. (vr. 12a-14a, s. 57-61)

Şâir, *der-beyân-ı mezâhir* başlığı altında eserden müessire yol bularak nizâm delîline istinât eden bir tevhîd daha söyler. (vr. 14a-15a, s. 61-3) Okuyucularına hitap ederek fasla başlayan Hakkânî, insanın Hakk'ın mazharlarına nazar ederek onun varlığına şahit olduğunu dile getirir.[616] Mesnevînin derkenarında, *Âli İmrân* sûresinin 18. âyetinin ilk kısmı derc edilmiştir. Şâir cümle mevcûdatın ondan zuhur ettiğini ve bu izleri takip etmek suretiyle yine ona ulaşılacağını dile getirir. Bu tevhîd manzûmesinde ef'âl unsurunun kesîfliği dikkati çekmektedir.

Mesnevîdeki bir diğer tevhîd, *ender-sıfat-ı bahr-i kadîm* başlığı altında karşımıza çıkar. (vr. 62b-63b, s. 149-51) Lirik bir edâ ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır. Sıfât ve zât unsurunun hâkim olduğu şiirde, müteâl bir varlığın evsâfı dile getirilmiştir. Şâir, bir önceki tevhîdde ilk bölümünü derc ettiği âyetin tamamını bu manzûmeye iktibâs eder. (Âl-i İmrân:18) Cümle kâinât, âdetâ sonsuzluk denizinden kıyıya vuran nesnelerden ibârettir. Hakkânî bu bâbtaki sözlerini tamamladıktan sonra yine aynı vâdide söylenmiş bir kasîde ile devâm eder. 19 beyitten müteşekkil bu kasîde, vahdet-i vücûd telâkkisinin hâkim

[616] Allah kendisinden başka ilâh olmadığına şahitlik etti.

olduğu bir tevhîddir. (vr. 63b-64b, s. 151-2) Şâirin sanatkârlığının en ileri merhalesi addedilebilecek bu şiir, kelâmî bahislerden âzâdedir.

Mesnevînin Lala İsmail nüshasında, takribî yedi varaklık kısım asıl metinde bulunmayıp sonradan derkenâra dercedilmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki 100b'den sonra yazma eserde 7-8 varaklık bir eksiklik mevcuttur. Mesnevînin bir başka nüshasından bu noksan olan kısımlar derkenara ilâve edilmiştir. Hacı Mahmut Erol, yüksek lisans tezinde derkenarda bulunan kısımları haşiye olarak değerlendirmiş ve çalışmasının sonuna müstakil olarak almıştır. Hâlbuki metnin siyak u sibâkına dikkat edilmiş olsaydı derkenarda bulunan bölümlerin asıl metinle bütünlük arz ettiği görülebilirdi. Hakkânî, muhakkik ulemânın sıfatlarını mevzu alan bölümü tamamladıktan sonra *el-kasîde fi't-tevhîd* başlığını taşıyan bir manzûmeye yer verir.[617] 14 beyitten müteşekkil bu kasîde, sûfiyane bir edâ söylenmiş tevhîddir. (vr. 113a-114b.)

Biyografisi henüz sarâhat kazanmamış *Fetihnâme* şâiri **Kıvâmî**, Fâtih Sultân Mehmed ve II. Bâyezîd devrini idrâk etmiş şâirlerdendir.[618] Babinger, Kıvâmüddîn lakabının Yusuf yahut Kasım ismine âid olması gerektiğini dile getirir. Bu düşünceden hareketle o devirde yaşamış ve bu isimleri taşıyan kişiler üzerinde durur. Babinger'e göre, *Fetihnâme* müellifi olması muhtemel isimler arasında en muvâfik düşeni Defterdâr Kıvâmeddîn Kâsım'dır. Sehî Bey'in tezkiresinde, beşinci tabaka şâirleri arasında zikredilen Kıvâmî de aynı ihtimâl dâiresine alınabilir. II. Mehmed ile seferlere katılan şâir, hayatına ait çok az çizgiyi eserine taşımıştır. Kıvâmî *Fetihnâme*'sini, 893 yılında tamamlayarak babasının fetihlerini anlattığı Sultân Bâyezîd'e sunar. 28 bâbtan müteşekkil eserin son üçü, Bâyezîd devrine hasredilmiştir. Mensûr kısımları da bulunan *Fetihnâme*, 115 kadar şiiri ihtivâ etmektedir.

Kıvâmi *Fetihnâme*'sine 29 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. Hitap tarîki ile söylenen tevhîdin esâsını ef'âl unsuru oluşturmaktadır. (s. 2-4, 32-6, 181-2) Bu tevhîd manzûmesini, terkîb-bend formunda teşkîl edilmiş münâcât takip eder. Musammat nazım şekilleri tercîh edilen münâcâtlarda gördüğümüz ilk bendlerin tevhîde tahsîs edilmesi geleneği, bazı farklarla bu şiirde de mevcûttur. Fakat bu manzûmenin bir

[617] Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebit-Tasavvûf*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Orhan Camii Koleksiyonu, nu: 663, vr.105b-106a.

[618] Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, haz. Franz Babinger, Maarif Basımevi, Ankara 1955. Fetihnâme metninin neşri, biri kitap diğeri tez olarak iki ayrı akademik çalşmanın mevzuu olmuştur: Kıvâmî, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007; Ruşan Türken (Duman), *Kıvâmî: Fetihnâme-i Sultan Mehmed (İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

bendinin tamamı tevhîd olmayıp, sadece birkaç beyte münhasır kılınmış vaziyettedir. (s. 182-3, 36-7, 4) *Fetihnâme*'de *güftâr der-hakk-ı tasdîk-i tevhîd-i Bârî Ta'âlâ celle zikruhu* başlığı altında yer alan üç beyitlik bölüm, kelime-i tevhîd'in genişçe bir tercümesi olup tevhîd türünün hususiyetlerini taşımamaktadır.

Osmanlı döneminin ilk manzûm tarih müellifleri arasında yer alan **Kemâl**, *Selâtîn-nâme* adlı eseriyle edebiyat târihinde yerini almıştır.[619] Bu konuyla ilk ilgilenenler, *Selâtîn-nâme*'nin Fâtih devri şairlerinden Saruca Kemâl'in kalem mahsûlü olduğu düşünmektedirler. Fakat 880 yılında vefât eden Kemâl-i Zerd'in 895/1490'da telîf edilmiş bu manzum tarihin sâhibi olması mümkün değildir. *Selâtîn-nâme* şâirinin hüviyeti şimdilik meçhûlümüzdür. Eser, 3209 beyitten müteşekkildir. Kemâl mesnevîsine 26 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 14 beyti tevhîddir. (s. 1-2)

Sultân II. Bâyezîd devrinin gazel şâirlerinden **Âhî**, bu vâdinin üstâd isimlerindedir. Aynı zamanda Sultân Selîm devrinin önemli bir bölümünü de idrâk eden şair, Niğbolulu'dur. Tezkirelerde daha ziyâde Benli Hasan ismiyle zikredilen Âhî, ilmiye sınıfına mensuptur. 923/1517 yılında, genç yaşta vefât eden şâir, küçük bir divan ve yarım kalmış bir mesnevîsi ile mensûreyi arkasında bırakmıştır. Şeyhî'ye nazîre olmak üzere söylediği *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsinin küçük bir bölümü günümüze intikâl etmiştir. Aynı şekilde şâir, Fettâh-ı Nişâbûrî'nin *Hüsn ü Dil* adlı eserinin tercümesini tamamlamadan âhirete irtihâl etmiştir.

Âhî'nin ekserini gazellerin oluşturduğu divanında, tevhîd türünde söylenmiş bir manzûme yer almaktadır.[620] 12 beyitten müteşekkil, gazel formundaki bu tevhîd, Şeyhî'ye nazire olarak kaleme alınmıştır. (s. 72-3, 2) Gazelde iki maktaʿ beyti bulunmaktadır ki muhtemelen şâirin farklı zamanlarda söylediği bu beyitler, aynı metne dâhil edilmiştir. Nüsha farkı değerlendirmesine imkân tanımayacak kadar farklı olan bu beyitler, müstensihlerin eski ve yeni maktaʿları birlikte alma tasarrufundan neş'et etmiştir. Şeyhî'nin tevhîdine nazîre olmak üzere söylenen bu gazel, bu geleneğin ilk nümûnelerindendir.

[619] Kemâl, *Selâtîn-Nâme*, haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.
[620] Necati Sungur (haz.), *Âhî Divanı: İnceleme-Metin*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994. Bu divânla ilgili bir diğer çalışma için bkz. Âhî, *Dîvân*, haz. Mustafa Kaçalin, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3335-1.

Âhî'nin yine Şeyhî'ye nazîre olarak kaleme aldığı *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi, nâ-tamâm bir eserdir.[621] Telîf tarihi bilinmeyen mesnevînin eldeki nüshasında 622 beyit vardır. Bu mesnevîdeki bazı beyitler şâirin *Hüsn ü Dil*'inde de bulunmaktadır. Âhî mesnevsine 33 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 109-11) Ef'âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdin son bölümlerinde müteâl varlık vurgusu dikkat çekmektedir.

Karışdıran Süleymân Bey'in oğlu **Behiştî Sinân Çelebi**, II. Bâyezîd devrinin hamse şairlerindendir. Doğum tarihi bilinmeyen Behiştî, bir müddet sancak beyliği vazifesini deruhde eder. II. Bâyezîd'in öfkesini üstüne çeken şair, İran'a firâr etmek zorunda kalır. Hüseyin Baykara'nın sarayına ilticâ eden Çelebi, orada Molla Câmî ve Ali Şir Nevâyî ile tanışır ve onlarla dostluk kurar. II. Bâyezîd'in affina mazhar olan Behişti tekrar memleketine döner ve eski vazifesine avdet eder. Vefât tarihi katî olmayan şairin, 917/1511-2 yılında öldüğü düşünülmektedir.

Sehî Bey Behiştî'nin, Nizâmî-i Gencevî'nin bütün mesnevîlerini Türkçeye tercüme ettiğini kaydetmektedir. *Leylâ vü Mecnûn*, *Mahzen-i Esrâr*, *İskender-nâme* ve *Heft-peyker* mesnevîlerine ulaşılan şairin *Husrev ü Şîrîn*'inden şimdilik haberdar değiliz. Behîşti Gencevî'nin hamsenin hâricinde, Assâr-ı Tebrîzî'nin *Mihr ü Müşterî* adlı mesnevîsini de aynı adla Türkçeye tercüme etmiştir. Şâirin manzûm ve mensûr memzûc olarak kaleme aldığı bir de Osmanlı tarîhi vardır. Minorsky tarafından katoloğu hazırlanan Chester Beatty kütüphanesindeki 430 numarada bulunan divan nüshasının Behiştî'ye ait olduğu kaydedilmekle beraber tahkîke muhtaç görünmektedir.

Behiştî'nin ilk mesnevîsi, *Mihr ü Müşterî*'dir.[622] 905/1499-1500 yılında tamamlanan bu eser, Assâr-ı Tebrîzî'nin aynı ismi taşıyan mesnevîsinin tesîrinde vücûd getirilmiştir. 4665 beyitten müteşekkil olan bu eser, nazîre hüviyetindedir. Behişti mesnevîsine Hak Tealâ'dan yazacağı eser için tevfîk niyâz ettiği, 24 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmeyi, *tevhîd-i Vâhidî ki vâhidiyyet hazâ vahdet-i zât-ı ûst* başlıklı tevhîd takip eder. (s. 245-9) Zât ve ef'âl-i ilâhiyyeden mürekkep olan şiirde tenzîhî üslûbun hâkim olduğu görülür. Tabiat tasvîrleriyle tezyîh edilen şiir, dua faslı ile nihayete erer. Mukaddime manzûmeleri, varlıkların zuhura gelmesi bahsi ile devam eder.

[621] Fatih Köksal, "Âhî'nin Hüsrev ü Şîrîn Mesnevîsi", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 95-164.
[622] Arzu Polat, *Behiştî Sinan'ın (H.917/M.1511-1512) Mihr ü Müşterî Adlı Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Behiştî, *İskender-nâme*'sini 909/1504 yılında tamamlar.[623] 5781 beyitten müteşekkil olan bu eser, sadece mesnevî nazım şeklini muhtevîdir. Şâir eserine 56 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 324-7) Tevhîdlerin son bölümlerinde görmeye alıştığımız dua bölümü, bu manzûmede 42-8 beyitleri arasında karşımıza çıkmaktadır. Zât ve sıfât unsurlarının hâkim olduğu ilk kısımları, ef'âl beyitleri takip eder. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdde, her şeyin hâlıkının Allâh olduğu ve feleklerin yaratıcı kuvveti hâiz olmadığı fikri işlenir.

Türk edebiyatında kaleme alınan İskendernâmelerin pek çoğunda olduğu gibi Behiştî'nin eserinde de muvahhid bir cihângir vardır. İskender'in fetihlerinin arka plânında, Allâh'ın ismini her yere ulaştırma ve boyunduruğu altına aldığı kavimleri tevhîd dinine çağırma söz konusudur. Bu durum, İskendernâmeleri tevhîd yönünden zenginleştirmektedir. Cihângir sultan tahta çıktıktan sonra, İrân şâhının kendi tabiiyetini tanıması adına gönderdiği mektubâ verdiği cevapta bu hâlin bir yansımasını görürüz.

İskender'in tahta çıktığını haber alan Dârâ, genç hükümdarın babası Feylakos gibi kendisine tâbi olmasını istemektedir. Bu düşüncelerini iletmek üzere Rum sultanına hitâben bir mektup kaleme alır. Bu mektupla, iki sultan arasındaki mükâtebe başlar. Bu yazışmalardan bir netice çıkmayınca her iki hükümdar da asker toplayarak savaş hazırlıklarına başlar. Askerlerini toplayan Dârâ, Rum topraklarına girip gâret faaliyetinde bulunduktan sonra müstahkem bir mevkiye ordusunu kondurur. Kâtibini yanına çağırarak İskender'e yazacağı mektubunu takrîr ettirir. Mesnevîde, sehven "*mektub-i İskender be-Dârâ bin Darab*" başlığı altında verilen bu mektubuna Dârâ, dokuz beyitlik bir "tevhîd" ile başlar. (s. 377) Âteşperest olan Dârâ'nın mektûbuna Allâh'ın tevhîdi ile başlaması dikkat çekicidir. Misâline çok az tesâdüf olunabilecek bu durum, tevhîdsiz mektuba başlanmayacağı fikrinden neş'et etmiş olmalıdır. Allâh'ın isim ve sıfatlarının yer almadığı bu tevhîdde; yaratan, nusret ve rızık veren bir tanrı ön plâna çıkarılmıştır. Mektupta yer alan şu beyitler ise vaziyeti biraz daha muğlâk hâle getirmektedir:

Anun hakkı içün ki yaratdı nâr
Senün eylerem yoksa tahtunı dar

Mu'âvin-dürür bana çün nâr-ı pâk
İdem mi has u hârdan hîç bâk (s. 378)

[623] Bünyamin Ayçiçeği, *Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö.917/1511-2?) İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Bir Mecûsînin lisanından söylenen bu tevhîd, tanrı telâkkisi itibariyle oldukça farklı bir mâhiyet arz etmektedir. Behiştî Mecûsî kahramanına, kendi tanrısını övmek üzere bir şiir söylettirmiş ise bunu yaparken İslâmın ulûhiyet anlayışından istifâde etmiş görünmektedir. Bir Mecûsî'nin kendi tanrısını nasıl övdüğü meselesi şâirimiz için pek de malûm olmasa gerektir. Biz bu tevhîdde, "mecûsînin tanrı övgüsü" ile "İslamın tanrı tasavvuru"nun iç içe geçtiğini görmekteyiz. Metnin bağlamından müstakil değerlendirildiğinde pekâlâ klâsik bir tevhîd muhtevâsını hâiz olan bu şiir, Dârâ'nın lisâsından ve onun inançlarını dile getirmek üzere söylendiği için farklı bir tasnif içinde değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu manzûme, bilhassa Budist ve Maniheist Türklerin tanrı medhiyyesi şiirleri ile müşâhebet arz etmektedir. Esâs farklılık noktası ise biri kendi inançları mûcibince medihte bulunurken diğeri onun adına böyle bir şiir vücûda getirmiştir.

Halk hikâyelerinde küffarın lisâsından söylenen ve kendi itikâdi telâkkilerini yansıtan şiirler bulunmakla beraber, klâsik Türk şiirinde bu duruma çok az tesâdüf edilmektedir. İnsanın konuşma ya da yazısına, imân ettiği tanrının adını ve mehdini ifade eden sözlerle başlaması, klâsik şairler için bir gelenek hâlini almıştır. Fakat lisâsından tevhîd söylenen isimlerin tamamına yakını müslümân ya da muvahhiddir. Bir kâfir ya da müşrikin kendi tanrısı/larını medhine nümûne olmak üzere Dârâ'nın mektubu, büyük bir kıymeti hâizdir.

Darâ'nın mektubunu dinleyen İskender, cevâbî mahiyette bir nâme yazdırır. Mesnevîde yine sehven *cevâb-ı mektûb-ı İskender* başlığını taşıyan bu mektuba cihângir sultan, 22 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 380-2) Kelâmî ıstılahların kullanıldığı bu şiir, mektûp ibtidâlarındaki tevhîdlerden hem hacim hem muhtevâ yönünden ayrılmaktadır. Şöyle ki İskender bu manzûmesiyle kendi tanrı tasavvurunu, mufârık vasıfları itibariyle dile getirmektedir. Tevhîdde ısrarla tanrının birliğine vurguda bulunulur. Mektubun ilerleyen bölümlerinde İskender, İran şâhına kâfirliği bırakıp doğru yola gelmesini teblîğ eder.

Behiştî, İskender ile Dârâ'nın savaşını ve sonrasındaki hâdiseleri naklettikten sonra Sultân Bâyezîd'in medhinde bulunur. Ardından kendisinin şairlik kuvvetinden bahsederek Firdevsî'den daha üstün olduğunu ifade eder. Bu bölümleri tamamlayan şâir, İskender'in Hind seferinin nakline başlar. Cihângîr sultan Hind şâhı Fûr'a,

kendisine itaat etmesi yönünde bir mektup gönderir. İskender mektubuna 16 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 499-500) Bir mektup mukaddimesi olarak uzunca sayılabilecek bu tevhîdde isbât-ı vâcibe unsurları görülmektedir. Bu tevhîd şiiri de tenzîhî bir karakteristik taşımaktadır. Fûr'a tevhîd dinini teklîf eden İskender, ancak bu şartla emân vereceğini söyler. Mektup kendisine ulaşan Fûr hayli hiddetlenir. Kâtibini çağırarak cevap yazdırır. Fûr, nâmesine Allâh'ın ismi ile başlar ve kendi dininin İskender'inkinden daha eski olduğu iddiası ile sözlerine devam eder. Fûr'un mektûbunda sadece Allah'ın ismine yer verilmiştir.

İskender, bir sonraki seferini Çin üzerine düzenler. Cihangîr sultan, diğer seferlerinde olduğu gibi, fethine ictisâr ettiği memleketin hükümdârına mektup yazar. İskender bu mektubuna da 44 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 555-9) Kelâmî unsurların ön planda olduğu bu tevhîd şiiri, isbât-ı vâcib hüviyeti de arz etmektedir. İskender bu mektubunda, Çin hakanını Hak dine davet eder. Hakan, İskender'in bu tavrına hiddetlenir ve onun üzerine ordu sürer. İki ordu karşılaşmadan evvel, yiğitler meydana çıkarak mübâreze ederler. Mübârizler silahlarına davranmadan evvel, tefâhürde bulunup gâyelerini dile getirirler. İskender'in pehlivanı meydana çıkınca, sözlerine Hakk'ı tevhîd eden üç beyitle başlar. (s. 584-5) Sözlerini, hükümdarı İskender'e dua ile tamamlar.

Rus taraflarındaki fütûhâtını tamamlayan İskender, bir gece gökten gelen meleklerle konuşur. Kendisine imânın esaslarını soran meleklere muvâfık cevaplar veren cihangir sultan, Yecüc Mecüc ülkesine sefer düzenlemekle görevlendirilir. İskender sefere çıkmadan önce, Aristo'dan kendisine her yerde rehber edinebileceği bir nâme yazmasını ister. Sultan diğer hakîmlerden de bu yönde talepte bulunur. İskender'in emrinini yerine getiren ilk Eflâtun olur ve nasihatnâmesini kaleme alır. Eflâtun nasihatnâmesine 10 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 640-1) Hakîm, sonrasındaki altı beyitte ise tevhîdin nev'ileri üzerinde durur.

İkinci pendnâme Aristo tarafından kaleme alınır. İskenderin müşâviri, nasihatnamesine beş beyitlik bir tevhîdle başladıktan sonra nasihatlarını sıralar. (s. 647-8) Üçüncü pendnâme, İbokrat'ındır. O da nâmesine, 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 656) Tabîb bir hakîmin kaleminden çıkması itibariyle, onun tevhîdinde tıp unsurları ağırlıklı yer tutmaktadır. Feylosofların söyledikleri tevhîd, kendi meşreb ve uğraştıkları ilim etrafında şekillenmiştir. İbokrat'tan sonra sırayı Sokrat alır. O da nasihatnâmesine sekiz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 665-6) Sokrat'ın tevhîdinde, müteâl varlık

vurgusu hâkimdir. Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu bu tevhîd, cümle eşyânın Allâh'ı arayıp ona ulaşmak gâyesinde olduğu fikri ile tamamlanır. Sokrat'ın nâmesinde, Süleymân Peygamber'in hikâyesine de yer verilir. Son nasihatnâme, Hermes tarafından kaleme alınır. Siyasetnâme hüviyeti taşıyan bu pendnâmeye Hermes, beş beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 674)

Behiştî'nin hamsesinde yer alan bir diğer mesnevsi, *Leylâ vü Mecnûn*'dur.[624] Telif tarihi bilinmeyen bu mesnevî, 1995 beyitten müteşekkildir. Behişti, besmelenin vasfında söylediği yedi beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimeyi takiben 16 beyitlik bir münâcâta yer verir. Şâir, *na't-ı hâzin-i mahzenü'l-esrâr* başlığı altında 19 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 239-41) Hitap tarîkiyle kaleme alınan bu tevhîdde, müteâl varlığın evsâfı üzerinde durulmuştur. Dikkatimizi çeken bir diğer husus ise bu manzûmenin na'ت olarak isimlendirilmesidir. Tevhîd şiirlerinin na'ت şeklinde isimlendirilmesi, nâdiren karşılaştığımız bir durumdur. Mesnevînin ikinci tevhîdi, isbât-ı vâcib vâdisinde söylenmiş 21 beyitlik manzûmedir. (s. 241-3) Behiştî bu tevhîdinde, imkân delîli ile istidlâlde bulunmuştur.

Mesnevînin hikâye bölümünde Mecnûn, Leylâ'nın babası tarafından reddedilince perişân bir vaziyete düşer. Mustarip âşığın bu durumuna üzülen Şerîf, onu teselli eder ve Leylâ'ya bir mektup yazmasını söyler. İki âşık arasındaki mektuplaşma, Şerîf tarafından sağlanır. Mecnun Leylâ'ya yazdığı mektubuna dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 305) Bu tevhîdin merkezinde aşk vardır. Aşkı âşıkların kalbine sokup onları türlü belâlara duçâr eden Allâh'tır. Burada tevhîdin muhtevâsı ile hikâye arasında müşâhebet olduğu görülmektedir. Leylâ, sevgilisinin mektubunu gözyaşları içinde okur. Sitem oklarına hedef olan bîçâre kız, kâğıda kaleme sarılarak bir cevap yazar. Sevgilisine hitâben kaleme aldığı mektubuna Leylâ, on beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 312-3) Leylâ'nın tevhîdinin merkezinde aşk yer alır.

Behiştî'nin son mesnevîsi olarak kayıtlara geçen *Heft Peyker*, 913/1507 yılında tamamlanmıştır.[625] 31 bölümden oluşan bu mesnevî, 1729 beyitten ibârettir. Nizâmî'nin mesnevîsine nisbetle daha kısa olan bu eser, nazire hüviyetine sahiptir. Behiştî 26 beyitlik mukaddime manzûmesiyle eserine başlar. (s. 2-3) Bu mukaddime birkaç beyit

[624] Zeynel Abidin Aygün, *Behiştî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 1999.
[625] Şener Demirel (haz.), *Behiştî'nin Heft Peyker Mesnevîsi*, , Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3343-6

tevhîdi muhtevî olmakla beraber kâmil mânada bir tazarruʿ manzûmemesidir. Hudâ'ya hitâp tarîkiyle söylenen bu şiirde, cümle kâinatın Hak ile dolu olduğunu söyleyen şâir her şeyin aşk ile hareket ettiğini dile getirir. Manzûmenin sonlarında, aklın Allâh'ı idrâk etmekten âciz olduğuna da temâs edilmektedir.

Mesnevînin ikinci manzûmesi, *der-erâdif-i tesmiye tahmîd-i fâtihatü'l-kitâb ki fâtihü'l-ebvâb-est* başlığını taşıyan 29 beyitlik bir tahmîddir. (s. 3-5) Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresi olan *Fâtiha*'ya telmîhte bulunulan bu manzûme, birkaç beyitlik tevhîdi muhtevî olmakla beraber tür değerlendirmesine imkân tanımamaktadır. Tahmîd ve tevhîdlerin, edâ ve muhtevâ itibariyle birbirine yakın türler olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa, bu manzûmede tevhîd ifâdelerine tesâdüf edilmesinin tabiʿîliği ortaya çıkar.

Tezkirelerde bahsolunmamakla birlikte, Behiştî'nin mevlid türünde kaleme alınmış bir mesnevîsi daha vardır.[626] Telîf tarihi bilinmeyen *Mevlid*'de, devrin hükümdârı II. Bâyezîd'in medhiyyesi yer almaktadır. Moton Kalesi'nin fethine yapılan telmîh eserin 1500'den sonra telif edildiğine işaret etmektedir. 555 beyte bâliğ olan *Mevlid*'de bölüm başlıkları kullanılmamıştır. Salâta davet eden bir beyt-i mütekerrir ile fasıllar birbirinden tefrîk edilmiştir.

Behiştî mesnevîsine ilk beş beyti besmele şerhi olan, 53 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 35-9) Kelâmî ıstılahların kesîf surette kullanıldığı manzûme, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Allah ne cevher ne de arazdır. Maʿdûd olmadığı gibi musavver ve mahdûd da değildir. Zaman ve mekânla mukayyet olmağı gibi tecezzi ve tenâhîden de münezzehtir. Didaktik edâ taşıyan ilk yirmi beyitten sonra şâir, vahdet-i vücûd vâdisine intikâl eder. Akıl ile idrakten münezzeh olan tanrı hakkında, aşk ile marifet kesbedilebilir. Bunun için de mutasavvıfların sıkça söyledikleri "iskât-ı sıfât"ın iktizâ ettiği dile getirilir. Manzûmenin bu faslında klâsik tevhîd muhtevâsından yer yer uzaklaşıldığı müşâhede edilmektedir.

Behiştî'nin hamsesi hâricinde *Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî* ismini taşıyan bir Osmanlı tarihi vardır.[627] 1507-1511 yılları arasında yazıldığı düşünülen bu eser, mensûr ve manzûm memzûçtur. Yıldırım Bâyezîd, Çelebi Mehmed, II. Murâd,

[626] Ramazan Ekinci, "Behiştî Mahlaslı Şairlere Ait Mevlidler I: Behiştî Ahmed Sinan'ın Mevlid-i Şerîfi", *Sûfî Araştırmaları,* S. 10, 2014, s. 17-69.
[627] Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2016.

Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bâyezîd devri vekâyiini anlatan bu eser, beş fasıldan mürekkeptir. Behiştî her faslın başında manzûm bir mukaddimeye yer verir.

Yıldırım Bâyezîd bölümü, 75 beyitlik bir manzûm mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 21 beyti tevhîddir. (s. 73-4) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd bölümü, tenzîhi karakteristiği hâizdir. Allah'ın akıl ile idrakten münezzeh olduğunu dile getiren şair, vahdet-i Hakk'ı isbatın insanın kudretinin haricinde olduğunu söyler. İlk kısmı zât unsuru etrafında teşekkül eden tevhîdin sonları ef῾al-i ilâhiyye merkezindedir. Mukaddime, münâcât ve Sultan Bâyezîd'in medhi ile hitama erer.

Fetret dönemi ve Çelebi Mehmed devrinin anlatıldığı bölümün ibtidâsında 32 beyitlik bir manzûm mukaddime vardır. Behişti sözlerinin başında, âlemin ahvâline nüfuz etmek ve esrarına vâkıf olmak için Allâh'tan kalp aynasını pâk kılmasını ister. Ardından "kişi eğer kendi varlığının farkında olursa, tanrının zatının vâcip onun hâricindekilerinin de mümkün olduğunu kavrar" der Her malûl bir illete, her mevcûd bir mucide muhtaçtır. Etrafımızda gördüğümüz bütün mevcudat, Hakk'ın tevhîdi için birer bürhân mesâbesindedir. Bu bölüm, isbât-ı vâcib unsurlarını havî beş beyitlik bir tevhîddir. (s. 122) Na῾t ve münâcât ile mukaddime tamamlanır.

II. Murâd devri vekâyiinin anlatıldığı üçüncü bölümün girişinde 34 beyitlik bir manzûme yer alır. Bu manzûme münâcât ile peygamber ve ashâbının na῾tından müteşekkil olup tevhîde yer verilmemiştir. Fâtih Sultan Mehmed devri olaylarının nakledildiği bölümün başında 81 beyitlik bir manzûm mukaddime vardır. İlk 33 beyti besmele şerhi olan mukaddimenin 34-40 beyitleri arası, zât ve sıfat unsurundan mürekkep tevhîddir. (s. 251) Tevhîd bölümünde müteâl varlık vurgusu dikkati çekmektedir.

Tarîh-i Behiştî'nin son bölümü, eserin telif edildiği II. Bâyezîd devrini mevzu alır. Şair bu faslın ibtidâsında 73 beyitlik manzûm bir mukaddime kaleme almıştır. Bu mukaddimenin ilk 31 beyti zât, sıfât ve ef῾âl unsurunun bir arada bulunduğu tevhîddir. (s. 326-7) Allâh'ın sıfatları zâtının ne aynı ne gayrısıdır. Onun ulûhiyetine nazîr olmaz. Buna delil olarak *külli şey'in kâdir* âyeti iktifâ etmektedir. Allâh'ın varlığı ve birliğine inanmak için aslında hiçbir delile ihtiyaç yoktur. İnsanın kalbi bunun için yeterli bir bürhândır.

Cemâleddîn-i Aksarâyî neslinden gelen **Cemâl-i Halvetî**, XV. asrın sûfî şâirlerindendir. Halvetiyye tarîkatının Cemâliyye kolunun müessisi olan şâirin ismi, Mehmed Hamîdüdîn'dir. Vilâdet tarihi bilinmeyen Cemâl, evvelâ Zeyniyye tarîkatı şeyhi Hacı Halîfe'den icâzet almış daha sonra istikâmetini Halvetiyye'ye çevirmiştir. Erzincanlı Pîr Muhammed'in hizmetinde sülûkunu tamamlayan Cemâl-i Halvetî, devrin Amasya vâlisi olan II. Bâyezîd'le iyi münâsebetler tesîs etmiştir. Babasının vefâtıyla tahta cülûs eden Bâyezîd'in arzusu üzerine İstanbul'a gelen mutasavvıf şâir, Koca Mustafa Paşa tarafından inşâ edilen dergâhta irşâd faaliyetlerini yürütmüştür. İstanbul'daki büyük zelzele ve ardından zuhûr eden tâun illetinin def'i için manevî yardıma mazhar olmak üzere Hicâz'a gönderilen Cemâli Halvetî, 904/1498 yılında Şam yakınlarındaki Tebük Korusu'nda vefât etmiştir. Manzum ve mensûr bir çok telifi bulunan şâir, eserlerini Türkçe ve Arapça olarak kaleme almıştır.

Cemâl-i Halvetî'nin bir divançesi ve tasavvufî muhtevâlı beş mesnevîsi vardır. Hemen tamamı kendi telîfi olan mesnevîleri ise şunlardır: *Cevâhiru'l-Kulûb*, *Çengnâme*, *Risâle-i Tesrîhiyye*, *Risâle-i Fakriyye* ve *Risâle-i Sûfiyye*. Şâirin manzum eserlerini ihtivâ eden külliyâtın 138b-156b varakları arasında yer alan *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a* adlı mesnevî, Pîr Muhammed Erzincânî'nin *Makâmâtü'l-'Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn*'i ile hemen hemen aynıdır.[628] Kısmî değişiklikler ihtivâ eden bir nüshasının da Habîb-i Karamânî'ye atfedildiği bu mesnevînin Pîr Muhammed'e âidiyetinde şüphe bulunmamaktadır.

Telif târihi bilinmeyen *Cevâhiru'l-Kulûb*, 2350 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir.[629] Tasavvuf sâlikinin terbiyesini mevzu alan bu mesnevî, konu itibariyle muntazam değildir. Etvâr-ı kulûb bahislerini de havî olan bu mesnevî, tasavvufî ıstılahların izâhı ile bazı âyet ve hadislerin şerhini de içermektedir. Şâir mesnevîsine, 27 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 399-401) Manzum bir esma-i hüsnâ görümünde olan bu tevhîdi, vahdet mertebelerin şerh edildiği bölüm takip eder. Aynı bölüm içinde nûr-ı Muhammedî bahsine ve ardından na'ta geçiş yapılır. Tevhîd fikrinin esâs motif olduğu bu mesnevîde birçok tevhîd beytine tesâdüf edilmekle beraber bunlar müstakil bir hüviyete sahip değildir.

---

[628] Ali Öztürk, *XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003, s.71.

[629] Leyla Alptekin Sarıoğlu, *Cemâl-i Halvetî'nin Tasavvufî Mesnevîleri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Cemâl-i Halvetî'nin ikinci mesnevîsi *Çeng-nâme*'dir. Nisbeten kısa sayılabilecek bu eser, 635 beyitten ibârettir. Bir mûsiki âleti olan çengin konuşturulduğu eserde, insan bedeni ile takvîm arasındaki münâsebet üzerinde durulmuştur. Mesnevînin aslî mevzuu ise etvâr-ı seb'adır. Mesnevîsine tahmîd ile başlayan şair, tevhîdin sırları bahsi ile devam eder. "*Hû*'nun esrarı nedir ve bu sırlara kim âşina olabilir" sorusu etrafında şekillenen 63 beyitlik bu faslı, sebeb-i telîf mahiyetindeki kısım takip eder. Şair, "aşkın sırlarını çengin suretinde ifade edelim" diyerek 77. beyitte asıl konuya intikal eder. Mesnevînin esas mevzuu tevhîd fikri olmakla beraber, tevhîd nev'inden manzûmeye tesâdüf olunmamaktadır.

Cemâlî külliyâtının üçüncü mesnevîsi, *Risâle-i Teşrîhiyye*'dir. 651 beyitten müteşekkil bu küçük mesnevî, insan bedenin oluşumu ve tekâmülünü mevzû edinmektedir. İnsan bedenini yedi merhalede değerlendiren Cemâl-i Halvetî, bu safhaların bâtınî karşılıklarını izah eder. Telîf tarihi bilinmeyen bu eserine şair, 119 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 678) Tevhîdi, ism-i a'zâmın esrârının anlatıldığı ve tasnîfinin yapıldığı uzunca bir bölüm takip eder. Sebeb-i telîf ile mukaddime tamamlanır. Şâir bu mesnevîdeki tevhîdi, esmâ-i hüsnâdan mürekkeptir.

Külliyâtın dördüncü mesnevîsi, *Risâle-i Fakriyye*'dir. 1422 beyitten oluşan bu eser, tasavvufun merkezî ıstılahlarından olan fakrı mevzu almaktadır. Fakr kavramının etraflıca açıklandığı bu eserde Cemâl-i Halvetî, hikâyelere de yer vermiştir. Şâir, 258 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. İlk 18 beyitte Allâh'a hamdedildikten sonra herkesin mârifeti elde etmeye kabiletli olduğu hususu üzerinde durulmuştur. Ardından Hazret-i Peygamber ve ashâb-ı güzîninin na'tı gelir. Fakrın târifi yapılıp mâhiyetinin izâhına girişildikten sonra nasihat-âmiz beyitlerle mukaddime tamamlanır. Serbest ve tesadüfün sevkine imkân tanıyacak bir eda ile kaleme alınmış bu manzûmede belli bir plân söz konusu değildir. *Risâle-i Fakriyye*, tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûmeyi havî değildir.

Cemâl-i Halvetî'nin son mesnevîsi, *Risâle-i Sûfiyye*'dir. Sûfilik yolunun esaslarının anlatıldığı bu mesnevî, 905 beyitten müteşekkildir. Fikirlerini desteklemek üzere bir çok hikâye nakleden şair, mesnevîsine 64 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk dört beyti tevhîddir. (s. 867-8) Mârifet bahisleriyle mukaddimesine devam eden şair, na't ve sebeb-i telif ile bu bölümü tamamlar.

Cemâl-i Halvetî'nin müstakil bir divanı yoktur. Fakat şairin ekseri ilâhiyât zemininde söylenmiş şiirlerine mecmualarda tesâdüf edilmektedir. Bu manzûmelerden bazıları Serhan Tayşi tarafından neşredilmiştir.[630] Fakat Millet Kütüphanesi 463 numarada bulunan mecmuadaki 22 şiirin ancak dördü Çelebi Halife'ye aittir. Sünbül Sinan, Çelebi'nin "Cemâl-i Halvetî" mahlasını kullandığını ve bunun dışında bir tercihi olmadığını sarâhaten ifâde eder. Bu sebeple mecmuadaki Cemâlî mahlasını ihtivâ eden şiirler yine aynı âilenin mensularından olan Cemâl-i Karamanî'nindir. Neşredilen bu şiirler arasında iki tevhîd görülmekle beraber şairimize ait değildir. Cemâl-i Halvetî'nin bazı şiir nümûneleri, Sadedin Nüzhet Ergün'ün *Türk Şairleri*'nde neşredilmiştir.[631] Ergün'ün neşrettiği 18 gazel arasında tevhîd hususiyeti gösteren iki manzûme yer almaktadır. Bu gazellerin ilki, beş beyitten müteşekkil olup "eyledi" rediflidir. (s. 969) Efʿâl-i ilâhiyye merkezinde şekillen manzûme, vahdet neşvesi taşımaktadır. Diğer tevhîd ise 11 beyitten ibâret bir gazeldir. (s. 971) İstifhâm tarîki ile söylenen tevhîdin bütün mısraları "ne" sualiyle başlamaktadır. "Ki" bağlacının da tekrîr unsuru olarak yer aldığı şiir, ritim ve âhenk itibariyle oldukça kuvvetlidir. Bu şiirde tamamıyla vahet-i vücûd telakkisinin akisleri görülmektedir.

XV. asır şairlerinden olan Tursun Bey, döneminin önde gelen müverrihlerindendir. Daha ziyâde tarihçi kimliği ile öne çıkan müverrih şâir, aslen Bursalıdır. İstanbul'un fethi ile birlikte bu şehre gelen Tursun Bey, uzun süre Mahmûd Paşa'nın mâiyettinde bulunur. Vefât tarihi bilinmeyen müverrihin bilinen tek eseri, *Târîh-i Ebü'l-Feth*'dir.[632] Fâtih Sultân Mehmed'in fütûhâtının anlatıldığı bu eser, 1490-1495 yılları arasında telîf edilmiştir. Tursun Bey, kitabına manzûm ve mensûr memzûç dîbâce ile başlar. Dîbâcenin tevhîd bölümü nesir ile kaleme alınmıştır. *Târîh-i Ebü'l-Feth*'de yer alan tek tevhîd, beş beyitten müteşekkil bir nazımdır. (s. 180-1) Bu tevhîd manzûmesinde, eserin muhtevâsına muvâfık olarak her şeyin emrine râm olduğu bir sultan olarak takdîm edilir. Bu manzûme aynı zamanda, temânuʿ delîline istinât eden bir isbât-ı tevhîddir.

Akşemseddin'in en küçük oğlu olan **Hamdullâh Hamdî**, 853/1449 yılında Göynük'te dünyaya gelir. 12 yaşında babasını kaybeden Çelebi, medrese tarîkine sülûk eder. Enîsî'nin menâkıbnâmesine göre, Bursa'da müderrislik vazifesini sürdürürken

[630] Mehmed Serhan Tayşi, "Çelebi Halife", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 103, İstanbul 1996, s. 131-164.
[631] Sadeddin Nüzhet Ergün, "Cemâl-i Halvetî (Çelebi Halîfe)" *Türk Şâirleri: Cilt 3*, [İstanbul] 1936, s. 968-71.
[632] Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1997.

babasının manevî işareti üzerine Kayseri'deki İbrâhim Tennûrî'ye intisâb eder. Şeyhinden hilâfet alan şair, tekrar Göynük'e döner. Vatan-ı aslîsinde inzivâya çekilmesinde, kendisine muavenet edecek bir hâmiden mahrum olmasının büyük bir rolü vardır. 909/1503 yılında vefât eden bu büyük şâir, babasının yanına defnedilir. Hamdi Çelebi, ilgisizlikten şikâyet etmekle beraber devrin velût şairlerindendir. Tezkire sahipleri onu daha ziyâde *Yûsuf u Zelîha* sâhibi olarak takdîm etse de mesnevî vâdisinde birçok eser vücûda getirmiştir. *Leylâ vü Mecnûn* ve *Tuhfetü'l-'Uşşâk* bu mesnevîler arasındadır. Ayrıca Çelebi bir mevlid şâiridir. Pendnâme ve kıyâfetnâme sahasında da iki küçük mesnevî telif eden şâirin, ekserini gazellerin teşkîl ettiği bir de divanı vardır.

Hamdî Çelebi'nin ilk mesnevîsi olan *Yûsuf u Zelîha*, kendisinden kısa süre önce Molla Câmî tarafından vücûda getirilen esere nazîre olmak üzere kaleme alınmıştır.[633] 897/1491-2 yılında tamamlanan bu mesnevî, Molla Câmî tesîri/taklîdi ithamı ile gölgelenmek istense de bu vâdinin en muvaffakiyetli eserlerinden olduğuna şüphe yoktur. 6279 beyitten müteşekkil olan bu mesnevîsine şair, 52 beyitlik bir mukaddime ile başlar. İlk üç beyti besmele ve hamd olan manzûmenin 4-40 beyitleri arası tevhîddir. (s. 3-4) İnsanın Hakk'ı senâ etmesi vâcip olmakla beraber o, bu yükümlüğü yerine getirmekten âcizdir. Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîsini iktibâs eden şair, Allâh'ın zâtına lâyık senâ ancak onun tarafından yapılabilir ve insan bu emirde mübtelâdır, diyerek şiirini tamamlar. Ağırlık merkezini efʿâl unsurunun teşkîl ettiği tevhîdde, müteâl varlık vurgusu hâkimdir. Mukaddime, nasihatâmiz kısa bir bölüm ve naʿt ile hitâma erer.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, terciʿ-bend formundadır. (s. 4-5) *Der-tevhîd-i Rabbü'l-âlemin azze ismuhu* başlığını taşıyan bu şiirin tercihânesi "*Heme âlem ziyây-i nûrullah / Leyse fî cübbeti'l-vücûd sivâh*"dır. Devrin sûfî şairleri tarafından sıkça kullanılan ve Ebû Saʿîd Ebu'l-Hayr'a atfedilen bu söz, şiirin fikrî merkezini oluşturmaktadır. Beşer beyitlik altı bendden müteşekkil bu tercîʿ-bendin muhtevâsı ile mesnevînin konusu arasında müşâhebet oldukça belirgindir. Bu şiir, Şeyhî'nin meşhûr tercîʿ tevhîdinin zemîninde söylenmiştir.

[633] Zehra Öztürk (haz.), *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf ve Zelîhâ Mesnevîsi: Giriş, Metin, İnceleme ve Tıpkıbasım*, 2 C.., Harvard Üniversitesi, Cambridge 2001.

Hamdî Çelebi'nin bir diğer mesnevîsi, *er-Risâletü'l-Ahmediyye fi'l-Velâdetil'l-Muhammediyye* adını taşıyan mevlididir.[634] 900/1494 yılında tamamlan bu eser, 1337 beyitten müteşekkildir. Hazret-i Peygamber'in doğumdan vefatına kadar olan dönemi mevzu alan bu mevlidde, didaktik bir üslup tercîh edilmiştir. Şâir 16 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Besmele ve şerhinin bahis mevzuu edildiği mukaddimeden sonra na't gelir. Eserde tevhîd türünde bir manzûmeye tesâdüf olunmamaktadır.

Leylâ vü Mecnûn, Hamdî Çelebi'nin 905/1500 yılında tamamladığı mesnevîsidir.[635] 4000 beyitten müteşekkil bu eserinde şâir, Nizâmî ve Hâtıfî'nin tesirinde kalmıştır. Hiç kimseye takdîm olunmayan bu mesnevîsine Hamdi Çelebi, 47 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk üç beyti besmele olan bu manzûme, tamamıyla tevhîddir. (s. 1-5) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdde, ef'âl unsuru hâkimdir. Mesnevînin konusuna uygun olarak aşk merkezî bir yere sâhiptir. "Cihan bir muhabbet kıssasıdır" diyen şâir, Hakk'ın kâinatı cemalinin mazharı olarak yarattığını dile getirir. Cümle kâinât Allâh'a âşıktır ve onun aşkıyla hareket hâlindedir. Hakk'ın cemâline âşık bütün mahlûkât her ân onun tecellîsiyle meşgûldür. Tevhîdi manzûmesini, münâcat takip eder.

Mesnevînin hikâye bölümüde Mecnûn, bir başkasıyla evlenen Leylâ'ya şikâyetnâme yazar. Mecnun mukaddimeye lüzûm görmeksizin doğrudan hislerine tercümân olacak cümleleri sıralar. (s. 216-22) Mektûbu okuyan Leylâ büyük bir üzüntü içinde cevapnâme kaleme alır. Sözlerine besmele ile başlayan bedbaht kız da tevhîde yer vermez. (s. 222-3) Mecnûnun derbeder ve bî-hûş hâlde sahralarda dolaşıp aşkının şiddetinden şiirler söylemektedir. Bu şiirleri işiten bir yolcu, Leylâ'ya bunlardan birini okur. Sevdiğinin şiiriyle kendinden geçen Leylâ, bu meçhul yolcu ile Mecnûn'a mektup gönderir. Genç kız mektubuna, dört beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 282-3) Sevdiğinden kendisine mektup ulaşan Mecnun, hemen kâğıda kaleme sarılıp bir cevap yazar. O da sevgilisi gibi mektubuna yedi beyitlik bir tevhîd ile başalr. (s. 287) Görüldüğü üzere Hamdi Çelebi, ilk mükâtebede mektupların mukaddimesinde tevhîde yer vermez iken ikincilerde tavrını değiştirmiştir.

---

[634] Mustafa Şirin, *Er-Risâletü'l-Ahmediyye fi'l-Velâdetil'l-Muhammediyye (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Gramatikal İndeks)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

[635] Zülfi Güler, *Hamdullah Hamdî: Leylâ ve Mecnûn (İnceleme - Metin)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1982.

Hamdullah Hamdî'nin bir diğer mesnevîsi, aşkı mevzû alan *Tuhfetü'l-'Uşşâk*'tır.[636] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, takrîben bin beyitten müteşekkildir. Kendisine bir nümûne ittihâz etmeden telîf ettiği düşünülen bu eserinde Hamdi Çelebi, sembolik bir lisan kullanmıştır. *Tuhfetü'l-'Uşşâk*, Kayserili Hocazâde adlı bir tüccârın İstanbul'a gelmesi ve sonrasında vezirin kızına âşık olmasını konu almaktadır. *Şeyh San'an* kıssası ile benzerlik gösteren bu hikâye, tasavvufî remizlerle örülüdür. Şâir 43 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk 22 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s. 178) Mukaddimede iki hadis iktibâs edilmiştir. Sıfat unsuruyla başlayan tevhîd, ef'âl ile tamamlanır.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, 15 beyitlik bir kasîdedir. (s. 179-80) Şeyhî'nin meşhûr kasîde tevhîdine nazire olarak söylenen bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir. Aşkın merkezde olduğu bu tevhîde sûfîyâne bir edâ hâkimdir. Hamdî'nin şâirlik kudretinin ileri bir merhalesinin mahsûlü olon bu şiir, vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et etmiştir. Bu tevhîde, şâirin divanında yer verilmemiştir.

Hamdî'nin en kısa mesnevîsi, insan fizyonomisini konu alan *Kıyâfet-nâme*'sidir.[637] 158 beyitten müteşekkil bu küçük eserde, insanların uzuvları ile karakter özellikleri arasındaki münâsebet üzerinde dulmuştur. Şâir bu küçük mesnevîsine yedi beyitlik mukaddime ile başlar. İlk iki beyti tevhîd olan bu mukaddimenin sonraki beyitleri na't ve münâcâttır. (s. 320) Hamdi Çelebi'nin bir de pendnâmesi olduğu ifâde edilmekle beraber bu husus katiyet arz etmemektedir.[638]

Hamdullâh Hamdî'nin divanı, tevhîdler bakımından oldukça zengindir.[639] Divanın ilk manzûmesi olan 27 beyitlik kasîde, kâmil bir tevhîddir. (s. 106-8) Senânın kullara vâcip olmakla beraber ancak Allâh'ın kendi zâtı övebileceğini söyleyerek kasîdesine başlar şair. Vahdet-i vücûd neşvesinin şiirin tamamına sirâyet ettiği görülmektedir. Allâh cemâl ve celâl sıfatıyla tecelli ederek kullara varlığını âşikâr etmektedir. Kasîdede yer yer tevhîd muhtevâsından uzaklaşıldığı da müşâhede edilmektedir.

---

[636] Mes'ad S. Al-Shaman, "Hamdu'llâh Hamdî'nin Tuhfetü'l-'Uşşâk Mesnevîsi", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları*, S.15, Harvard University 1991, s. 169-256.

[637] Amil Çelebioğlu, "Kıyafe(t) İlmi ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyafetnamesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 11, Ankara 1979, s. 305-348.

[638] Bu metnin neşri için bkz. Amil Çelebioğlu, "Akşemseddin-zâde Hamdullah Çelebi ve Pendnâmesi", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri [Akşemseddin Sempozyumu III]*, Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yay., Ankara [t.y.], s. 172-203.

[639] Ali Emre Özyıldırım (haz.), *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

Divanın ikinci tevhîdi, *der tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlığını taşıyan 20 beyitlik Farsça bir kasîdedir. (s. 108-10) Bu manzûmenin üç beyit Arapçadır. Divanın üçüncü tevhîdi, Türkçe-Farsça mülemmâ olarak söylenen yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 125) Hitap tarîki ile söyelenen bu tevhîd gazeli, şâirin çok sık kullandığı *lâ uhsî senâ* hadisi etrafında şekillenmiştir. Müteâl varlık vurgusunun hâkim olduğu bu gazel, tenzîhî bir karakteristiktedir. Hamdî Çelebinin bir diğer tevhîdi, "Ahad" redifli olup yedi beyitlik gazeldir. (s.133) Vahdet-i vücûd telâkkisi ve ilâhî aşk neşvesine sahip bu gazel, klâsik tevhîdlerin muhtevâsından oldukça uzaktır. Divanın son tevhîdi, 10 beyitten müteşekkil Farsça bir "*lâ ilâhe illallâh*" redifli gazeldir. (s. 199-200)

Hamdullâh Hamdî'nin divanında tevhîd hâricinde, ilâhiyyât muhtevâ ve edâsına sahip manzûmelere de tesâdüf edilmektedir. Divanın 114. ve 116. manzûmesi olan gazeller, tevhîd ifâdelerini havî olmakla beraber bu tür dâhilinde değerlendirmeye imkân tanımaktadır. (s. 182-3, 184) Aynı şekilde 163. manzûme olarak yer alan dokuz beyitlik gazel için de benzer bir durum söz konusudur. (s. 210-1)

II. Bâyezîd devrini idrâk eden Sinân **Çâkerî**, ümerâ zümresine mensup şairlerdendir. Doğum ve ölüm tarihlerine ait hiçbir kayıt bulunmayan şairin, nereli olduğu hakkında da malumata sahip değiliz. Asıl adı Yûsuf olan şâir, İstanbul'da subaşılık yapmış daha sonra sancağa çıkmıştır. Kendisinden bahseden tezkirlerde, Zahîrüddîn-i Fâryâbî'nin kasîdelerine cevap söylediği ve *Yûsuf u Züleyhâ* ile *Leyla vü Mecnûn* mesnevîleri kaleme aldığı kayıtlıdır. *Yûsuf u Züleyhâ* günümüze ulaşmış fakat *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinden şimdilik haberdar değiliz. Çâkerî'nin ayrıca, ekseri âşıkâne manzumlerden oluşan küçük bir divanı vardır.

Çâkerî, *Yûsuf u Züleyhâ*'sını 900/1494-5 yılında tamamlar.[640] 4230 beyitten müteşekkil bu mesnevî, Mollâ Câmî'nin aynı adı taşıyan eserinden tercüme edilmiştir. Çâkerî, mesnevîsine 19 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 14 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s. 200-1) Bu mukaddime, şâirin kendi telîfidir. Mesnevînin ikinci tevhîdi, "*iftitâh-ı nâme be-nâm ki çeşme-i rûşen-i mihr ez-deryâ-yi nevâleş yek nem-est ve defter-i mülevven-i sipihr ez-âyât-i kemâleş yek rakam*" başlığını taşımakta olup 33 beyitlik bir tevhîddir.[641] (s. 202-5) Bu tevhîd manzûmesi, serlevhâsı âslî lisanında bırakılmak üzere Molla Câmî'den birebir tercümedir. Câmî'de bu tevhîd,

[640] Çâkerî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz.Ayşe Yıldız, Hitabevi Yay., Ankara 2013.
[641] Çâkerî'nin manzûme başlığındaki "*be-nâm ki*" ifâdesi Mollâ câmî'de "*be-nâm-i yegâneî ki*" şeklindedir.

28 beyittir.[642] Mesnevînin üçüncü tevhîdi de "*tertîb-i delâ'il-i hestî-i vâcib-i te'âlâ nümûden ve tergîb be-te'emmül der-ân fermûden*" başlığını taşımakta olup Mollâ Câmî'den tercümedir. (s. 205-8) İsbât-ı vâcib vâdisinde söylenen bu tevhîdde, gâye ve nizâm delîline mürâcaat edilmiştir.

Çâkerî'nin divanında tevhîd manzûmesine tesâdüf olunmaz.[643] Divanın ilk kasîdesi olarak yer alan ve eserin farklı bir nüshasında "*min kelâm-ı tevhîd-i Çâkeri nazîre-i ô-râ*" taşıyan manzûme, tevhîd hususiyeti göstermemektedir. (s. 52-4) Bu kasîde, tipik bir mukaddime manzûmesi olup münâcât, peygamber ve çehâr-yâr na'tını muhtevîdir.

Asıl adı Şerâfeddîn Mûsâ olan **Firdevsî-i Rûmî**, Sultân II. Bâyezîd devrinin velût müelliflerindendir. 857/1463 yılında, Edincik'te dünyaya gelen Firdevsî'nin soyu, gâzîlikle iştihâr etmiş bir âileye dayanmaktadır. Hayatının önemli bir devresini Bursa'da geçirdiği için bu şehre nispet edilen Firdevsi, Garbî Anadolu civarında yaşamıştır. Bir dönem İstanbul'a da gelen şairin Abdullâh-ı İlâhî'nin müridleri arasına olduğu ifâde edilmektedir. Vefât târihi bilinmeyen Firdevsî'nin *Süleymânnâme*'nin 81. cildini Sultan Selîm Han'a sunduğu göz önünde bulundurulursa, onun devr-i saltanatında âhirete irtihâl ettiği düşünülebilir.

Firdevsî-i Rûmî manzûm ve mensûr karışık olarak telif edilmiş, yirmi kadar eserin sâhibidir. *Seyfnâme*'sinde beyân ettiği üzere Rûmî, "yetmiş iki risâle"nin sâhibidir. Bunlar arasında en önemlisi şüphesiz ki onlarca ciltten mürekkep *Süleymânnâme*'sidir. İlk gençlik yıllarından itibaren *Şehnâme* mütâalâsıyla vakit geçiren şâir, zamanla elde ettiği bu birikimi *Süleymânâme*'sinde kullanmıştır. *Hadâyıku'l-Hakâyık, Firâset-nâme, Satrancnâme-i Kebîr, Tecnîsat, Müsellahâme, Tâli'-i Mevlûd-i Kebîr* ve *Kutb-nâme* Firdevsî'ye âidiyetinde şüphe olmayan ve elde nüshaları bulunan eserlerdir. Bunlar arasında sadece *Kutb-nâme* manzûm olup diğerleri mensûr eserlerdir. Firdevsî'ye atfedilen *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în* ile *Kitâbü'l-Mevâ'ız* adlı iki risâlenin âidiyet problemi henüz çözülmüş değildir. *Hacı Bektaş-ı Velî Velâyet-nâmesi*'nin ona ait olmadığı ise hemen hemen katiyet kazanmıştır.[644]

---

[642] Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *Mesnevî-i Heft Evreng: Vild-i Dovvom: Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ u Mecnûn, Hırednâle-i İskenderî*, A'lâhan Efsahzâd, Hüseyin Ahmed-terbiyet, Neşr-i Mîrâs Mektûb, Tahrân 1378, s. 19-21.
[643] Hatice Aynur, *15. yy. Şairi Çâkerî ve Dîvânı: İnceleme - Tenkitli Metin*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1999.
[644] Firdevsi-i Rûmi, *Manzum Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesi*, der. Bedri Noyan, Aydın 1986.

Tamamıyla mensûr tarzda kaleme alınan *Tâli'-i Mevlûd*, insanın talihi ve burçların hükümlerini mevzu alan bir eserdir. [645] Hangi tarihte kaleme alındığı bilinmeyen bu eserine Firdevsî, besmele ile başlar ve hemen konunun anlatımına geçer. Firdevsî'nin 893/1487 yılında, Balıkesir şehrinde telif ettiği *Da'vet-nâme* ise felekiyyât ve ruh çağırma bahislerini havî olan bir eserdir.[646] Her ne kadar kendisi sekiz bap üzerine kurulduğunu söylese de eserde altı bab yer almaktadır. Eser, Arapça ve Farsça kitaplardan tercüme yoluyla vücûda getirilmiştir. *Da'vet-nâme*, çok kısa mensûr bir hamdele ve salvele ile başladıktan sonra sebeb-i telîf ile devam eder.

Tuhfetü'l-Hâdî, Hadîkatü'l-Hakâyık, Hakâyık-nâme ya da *Hakîkat-nâme* adlarıyla mukayyet olan eser, Firdevsî'nin tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı risâlesidir.[647] Uzun Firdevsî bu eserini, hazînedârbaşı Mehmed Bey'e sunmuştur. Altı bölümden müteşekkil bu eserin ilk faslı, sebeb-i telîf mâhiyetindedir. Ardından Molla İlâhî'nin evsâfının dile getirildiği bâp gelir. Molla İlâhî, Fâtih Sultan Mehmed'in de hâzır bulunduğu bir vakitte Ayasofya Câmi'inde vaaz vermektedir. Bu esnâda meclise dâhil olan bir şahıs ile İlâhî arasında suâl-cevâp yoluyla bir muhavere geçer. Cemaatin alâkasını cezbeden bu şahsın kim olduğu sorulduğunda İlâhî, Hızır Aleyhisselâm olduğunu ifâde eder. Vaazdan sonrasında büyük bir ziyâfet meclisi tertip eden Sultan Mehmed, yemek sonrasında şeyhten ilm-i tevhîd ve esmâü'l-hüsnânın esrârını açıklamasını ister. Molla İlâhî'nin bu bahse dâir mufassal konuşmasıyla eser tamamlanır. Telîf tarihi tam olarak tespit edilemeyen bu eser, Fatih Sultan Mehmed'in vefâtından sonra kaleme alınmıştır. *Hakâyık-nâme*'de, tevhîd türünde manzûme bulunmamaktadır.

Savaş âletlerinin mâhiyeti ve nasıl kullanılacağı hakkında kaleme alınan *Silâhşor-nâme*/*Müsellâh-nâme*, Türk edebiyatında bu türünün ilk nümûnelerindendir.[648] Firdevsî'nin *Seyf-nâme* adlı eserinde *Müsellâh-nâme* namıyla mukayyet bulunan bu eser, mensûr olarak kaleme alınmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazîne koleksiyonu 625 numarada bulunan yazma, *Silahşornâme*'nin bilinen tek nüshası olarak kabul edilmekteydi. Bunun dışında *Müsellahnâme* ismini taşıyan ve bazı farklılıkları

[645] Firdevsî-i Rûmî, *Tâli'-i Mevlûd*, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nu: 06 Hk 3204, 31vr.
[646] Fatma Büyükkarcı, *Firdevsî-i Tavîl ve Da'vet-nâmesi (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
[647] Güllü Araç, *Uzun Firdevsî ve Hakâyık-nâme'si (İnceleme -Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
[648] Firdevsî, *Müsallahnâme*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları, nu: K355, 40 vr. Bu eser üzerine yapılmış bir metin çalışması için bkz. Firdevsî-i Rûmî, *Silahşornâme*, haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.

ihtiva eden bir diğer nüsha ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi K355 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha 1240/1824'te istinsâh edilmiş olup Topkapı nüshasındaki bazı bölümler yoktur. Firdevsî bu eserini 909/1503 yılında, vezir Ahmed Paşa'ya tuhfe olmak üzere tasnîf ve telîf eder.

Bu eserin *Müsallahnâme* adıyla mukayyet olan nüshasının serlevhasında "*hazâ kitâbu Musellahnâme min te'lifi Firdevsî*" yazılıdır. Bu başlığın altında evvela besmele sonrasında ise beş beyitlik, gazel formunda bir tevhîd yer almaktadır. (s. 1b, 13) Bu tevhîdin yer aldığı 1b varağının reddâdiyesi "fâ'il" kelimesi iken 2a varağı "degüldür" ile başlamaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki yazma nüshada bir kaç varaklık noksanlık söz konusudur. Tamamlanmayan tevhîd bölümünden sebeb-i telifin son kısımlarına geçiş yapılmıştır. Eserin Topkapı nüshası ise kısa bir hamdele ve salvale ile başlar. Ardından sebeb-i telîf bölümüne geçilir.

Süleymânnâme müellifi olarak şöhret bulan Uzun Firdevsî'nin alegorik mâhiyet taşıyan ve mensûr-manzûm olarak telif edilen *Münâzara-i Seyf ü Kalem*'i de türünün ilk nümûneleri arasındadır.[649] 908/1503 yılında, Balıkesir'de kaleme alınan bu eser; mukaddime, asıl konunun anlatıldığı dört bölüm ve hâtimeden oluşmaktadır. Firdevsî'nin *Seyfnâme* olarak andığı bu münâzara, şâirin daha evvel kaleme aldığı eserlerin isimlerini zikretmesi itibâriyle ayrıca kıymetlidir. Firdevsî, eserine mensûr bir hamd ve tevhîd bölümüyle başlar. Hazret-i Peygamberin *la uhsî senâ* hadîsine telmihte bulunan şair, yüce rabbin hakkıyla övülemeyeceğini dile getirir. Bu sözleri yedi beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 73) "Düzedür" redifli bu gazel, tamamıyla ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Bu tevhîd bölümünü, mensûr ve manzum na't takip eder.

Şatrânc-nâme, Firdevsî-i Rûmî'nin mensûr ve manzûm karışık eserlerindendir.[650] 909/1503 yılında tamamlanan bu eser, devrin sultanı II. Bâyezîd'e takdim edilmiştir. Satranç oyunun esrârı ve üsûlleri üzerine kaleme alınan bu kitap, mensûr bir tevhîd bölümüyle başlar. Bu bölümü, *ender istidlâl der-tevfîk-i şihâhten* başlığı altında yirmi beyitlik bir tevhîd gazeli takip eder. (s. 102-3) Allâh'ın esmasının zikriyle başlayan gazel, müteâl varlığın senâsıyla devam eder. Sonsuz ve eşsiz bir

[649] Ahmet Tanyıldız, *Firdevsî-i Tavîl: Münâzara-i Seyf ü Kalem (İnceleme-metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
[650] Firdevsî-i Rûmî, *Şatranç-nâme-i Kebîr: İnceleme-Metin-Dizin*, haz. M. Atâ Çatıkkaş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2015. Bu eserle ilgili, okuma hatalarıyla malûl bir çalışma için bkz. Buğra Oğuzhan Uluyüz, *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranc-nâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Dizin)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.

kudretin sahibi olan tanrı, idrâk edilmekten münezzehtir ki İbn Sinâ dahi bu noktada âciz kalmaktadır.

Firdevsî'nin Nâsırüddîn-i Tûsî'den tercüme ettiği *Câme-şûynâme*¸ 914/1508 yılında tamamlanmıştır.[651] Kumaşlardaki güç lekelerinin temizlenmesini konu alan bu eser, mensûr olmakla beraber manzum parçaları da havîdir. 16 bâbdan müteşekkil *Câmeşûy-nâme*, Türk edebiyatında bu türün emsâlsiz nümûmelerindendir ki bizâtihi müellifi tarafından da ifade edilmiştir. Firdevsî eserine mensûr bir hamdele ile başlar. Bu mensûr bölümü, gazel formunda teşkîl edilmiş altı beyitlik tevhîd takip eder. (s.1-2) Sıfât ve zât unsurunun hâkim olduğu tevhîd, nâ-tamâm intibaı uyandırmaktadır. Şâirin mahlasının yer almamasının yanı sıra, hitâma işâret eden bir ifâde yoktur. Bu bölümü, mensur ve manzum na't takip eder.

Hayât-nâme, Firdevsî'nin mensur-manzûm memzûc eserlerindendir.[652] *Kitâb-ı Hayât u Memât* olarak da anılan bu eserin ismi, hâtime bölümünde *Hayât-nâme* şeklinde mukayyettir. Bu kitap, müellifin kendi ifâdesiyle Şeyh Muhyîddin İzzetî ve Attâr'ın eserlerinden intihâb üzere tercümelerden oluşmaktadır. Devrin vüzerasından Koca Mustafa Paşa'ya sunulan bu eserin telîf tarihi, yazma nüshadan kazınmıştır. Eldeki karîneler, 918/1512 yılını işâret etmektedir. Firdevsi eserine, mensûr bir hamdele ve tevhîd ile başlar. Ardından, *tevhîd-i Bârî Te'alâ e'izze şânuhu* başlığını taşıyan 16 beyitlik bir kasîde gelmektedir. (vr. 2a-2b) Tenzîhi karakteristiğin hâkim olduğu tevhîd kasîdesi, tanrının mütâl vasfının zikriyle tamamlanır.

Kutb-nâme, Firdevsî'nin tamamen manzûm olarak kaleme aldığı tek eseridir.[653] 909 yılında mesnevî tarzında tanzîm edilen bu eser, 1501 yılındaki Midilli adasının fethini konu almaktadır. Takrîbî 2500 beyitten müteşekkil olan bu kitap, fetihnâme hususiyeti taşımaktadır. *Kutb-nâme*, devrin sultanı II. Bâyezid'e sunulur. Şair, 46 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk sekiz beyti besmele şerhidir. Ardından söz söyleme bahsine intikâl eden şair fahriye ve arz-ı hâl ile kasîdesini tamamlar. Mukaddime bölümünü, *ender-tevhîd-i Bârî te'âlâ* başlıklı 45 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 4-8) Sıfât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesi, didaktik bir üslupla kaleme alınmıştır. Firdevsî, *ender-kasîde der-tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu* başlığını taşıyan kasîde ile mukaddime bölümündeki ikinci tevhîdini

[651] Firdevsî-i Rûmî, *Terceme-i Câme-şûy-nâme*, haz. Sezer Özyaşamış Şakar, Simurg, İstanbul 2009.
[652] Firdevsî-i Rûmî, *Kitâb-ı Hayât u Memât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nu: 2333, 95 vr.
[653] Firdevsî-i Rumî, *Kutb-nâme*, haz. İbrahim Olgun - İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1980.

söyler. (s. 8-9) Zâtî unsurların ön plânda olduğu bu tevhîd kasîdesi, hitap tarîkiyle söylenmiştir.

Kutb-nâme'deki diğer üç tevhîdden ilki, Sultân II. Bâyezîd ile Macar kralı arasındaki yazışmalarda karşımıza çıkar. Kral, Osmanlı sultanına gönderdiği mektûbuna, kendi itikâdını beyan eden sözlerle başlar. İslâm geleneğinde mektuba tevhîd ile başlama geleneği, Firdevsî'ye hristiyân bir kıralın ağzından bir nevʿi tevhîd söylettirir:

> Böyle dimiş nâmede çün ol kral-ı merd-i hâm
> Kim benüm 'abd-i mesîh ü Marko putına gulâm
> Üngürüs'ün dan kralı büt-perest ü kâfirem
> On bin ola pehyevânum kimi Rüstem kimi Sâm

Bu sözler hâliyle, bir müslümanın kâfiri tanımlayıcı ifadeleri olmaktan öteye gitmez. Sultan II. Bâyezîd, krala cevap olmak üzere bir mektup kaleme alır. 72 beyitlik bir kasîde hâlinde ortaya konan mektup, mesnevîlerin mukaddime manzûmelerinin muhtevâsına sahiptir. Bu kasîdenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s.102) Kasîde, peygamber ve çehâr na'tıyla devam eder.

Kutb-nâme'deki bir diğer tevhîde, Midilli'nin Frenkler tarafından muharasa edilmesi üzerine Sultân II. Bâyezîd'in oğlu Korkud'a gönderdiği mektûbun mukaddimesinde tesâdüf ederiz. (s. 109) Sultan mektubuna beş beyitlik bir tevhîd ile başlar. Mesnevînin son tevhîdi, Midilli'de büyük bir bozgun yaşayan kâfirlerin ittifâk ederek Türklerden intikâm alma yeminleri ettiği bölümde karşımıza çıkar. Firdevsî, hükmün Allâh'a ait olduğunu ve onun dilemediği hiçbir şeyin vuku bulmayacağını ifade ettikten sonra, yedi beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 133) Tevhîdin merkezini sıfât ve zât unsuru oluşturur.

Firdevsî'nin en önemli eseri hiç şüphesiz ki *Süleymânnâme*'sidir. Latîfî'nin, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*'sında bu eserle ilgili söyledikleri ise hayli dikkat çekicidir:

> "Sultân Bâyezîd emriyle nâm-ı şeriflerine *Süleymân-nâme* nazm u nesr üzre cem' idüp kütüb-i münzelede ve suhûf-ı semâviyyede he kadar kısas u ahbâr ve âlemde ne kadar tevârîh ü esmâr u âsâr varsa 'ilm-i hikmet ü hendese ve 'ilm-i nücûm ve tabâyi' anda derc ve 'ilm-i evvelîn ü âhirîni anda harc idüp **üç yüz altmış cild** kitâb itmişdi. 'Aded-i eyyâm-i sene-i kâmile bu vechile **bin sekiz yüz otuz altı meclis ve bin yediyüz yetmiş yedi tevhîd ü na't u kasîde**dür. [425]
>
> Rivâyet olunur ki Sultân Bâyezîd (…) üç yüz altmış cild kitâbın âyîn-i dîn-i İslâma muvâfık ve şe'âyir-i şer'-i şerîfe mutâbık olup kizb ü mübâlagadan ârî fehm

olınanlardan besân aded-i esmâ'ül-hüsnâ **toksan tokuz cildin ihtiyâr u intihâb** idüp ma'dâsın ihrâk kıldukda.."[654]

Firdevsî'nin *Süleymannâme*'sinin hangi tarihte ve ne sûretle telife başlandığı hususu, şairin kendi eserinde verdiği malûmât ile çözüme kavuşmaktadır. Fakat kaç cilt ve meclisten mürekkep olduğu meselesi, hayli müşevveş görünmektedir. Gerek kendisinden bahseden tezkire sahiplerinin söyledikleri gerekse bizâtihi kendi eserlerinin mukaddimesinde dile getirdikleri, realite ile kolayca telîf edilecek gibi görünmemektedir. Firdevsî 906/1500'ta telif ettiği *Müsellahnâme*'sinde, "Süleymânnâme'nin iki yüz seksen altı cildini kaleme getürmişdüm" der.[655] Aynı şekilde, 908/1503 yılında telif ettiği *Seyf-nâme*'sinde ise "Üç yüz altmışaltı mücelled Süleymânnâme'nün iki yüz seksen yidinci cildin kaleme getürüp bitirmişidüm" demektedir.[656] 1512 yılı civarında vücûda getirdiği *Hayatnâme* adlı eserinde ise *Süleymânnâme-i Kebîr*'in 82. cildini tamamladığını belirtmektedir.[657]

Uzun Firdevsî, *Süleymânnâme*'sinin 81. cildinin mukaddimesinde; bu eserinin 99 cilt ve 595 meclisten mürekkep olduğunu ifâde eder. Yine bu bölümde *Süleymânnâme*'sini hangi tarihte ve neye mebnî olarak kaleme aldığını hikâyesini anlatır. Hicrî 876 yılının Rebîü'l-evvel ayının başlarında (1471 yılı Ağustos'unun sonları), Balıkesir'de yalnızlık köşesine çekilip *Şâhnâme* mütâalasıyla meşgûl olduğunu, İsfendiyâr kıssasından Nûşirevân-i Âdil devrine kadar olan bölümü nazma çektiğini ve Mahmûd Paşa vâsıtasıyla Sultân II. Mehmed'e sunduğunu söyler. Kitap eline ulaşan sultan, *Şâhnâme*'nin ma'rûf bir eser olduğunu, böyle bir kitap için uğraşmak yerine *Süleymânnâme* telîfine gayret edilmesini söyler. Çünkü dünyaya Süleymân Peygamber gibi bir hükümdar gelmemiştir. Sultan, "İskender kıssası bile yirmi dört mücelled kitap iken ondan daha fazlasına hükmeden Süleyman peygamberin ahbarı niçin bir cilt olmasın" diye düşünmektedir. Mahmûd Paşa kendisine sultanının emrini iletince; Firdevsî, *Süleymânnâme*'nin tasnîfi için hazırlıklara başlar. Saray'ın hazinesinde bulunan tevârih ve kısas nüshalarını taleb eden Firdevsî, gelen kitaplar arasında müstakil bir *Süleymânnâme* olmadığını görür. Arap ve Acem sahhâflarından Süleymânnâme nüshası teftîş ettiren şair, murâdına vâsıl olamaz. Tevrat kitaplarından istihrâç ile üç ciltlik Dâvûd peygamberin kıssasını yazar. Bu sırada il yazıcılığı vazîfesiyle Niksâr tarafına gönderilir. Bir at yükü kitap ile yeni vazifesine giden

[654] Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, s. 425-6.
[655] Firdevsî-i Rûmî, *Silahşorname*, vr. 2b, s. 14.
[656] Ahmet Tanyıldız, *Firdevsî-i Tavîl: Münâzara-i Seyf ü Kalem (İnceleme-metin-Sözlük)*, s.78.
[657] Firdevsî-i Rûmî, *Kitâb-ı Hayât u Memât*, vr. 4b.

Firdevsî, Melik Gâzî Dânişmed zâviyesinde bir emirle karşılaşır. Bu şahıs kitapları işâretle suâl ettiğinde, *Süleymânnâme* telif etmek istediğini söyler. Gittiğim her şehirden acâyip ve garâyip kitaplar toplayıp Süleyman Peygamber kıssasına dâir her şeyi istihraçla telîf ediyorum fakat elime müstakil bir *Süleymânnâme* geçmedi dediği sırada bir Arap zuhûr eder ve dört ciltlik bir kitap arz eder. Bu kitap İmrân dilinde yazılmış olup önce Yunanca daha sonra ise Nâsır-i Bağdâdî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş bir *Süleymânnâme*'dir. O Arap, dört ciltlik *Süleymânnâme*'yi Uzun Hasan'a takdîm etmek üzere yola çıkmak üzereymiş. Kendisine bu kitabı satması için haylî ibrâmda bulunur fakat adam kabul etmez. Bunun üzerine Firdevsî, Niksâr'da dört ay kalıp kitap sahibine de vazîfe tayin ettirerek bu eseri mütâlaya başlar. Bu kitaptan elde ettikleriyle 16 cilt kitap tasnif eden şair, telîfâtını Sultan II. Mehmed'e sunar. Kitabı memnuniyetle karşılayan sultan, şâirden dileğini sorar. O da Veysel Karanî aşkına yaptırdığı zâviye için bir şehrin vakfını ister. Fâtih Sultan Mehmed, kitabını tamamladığında bu iş için himmet edeceğini söylemekle iktifâ eder. Uzun Firdevsî yedincin cildin yazımına başladığı sırada Fâtih Sultan Mehmed âhirete irtihâl eder.

Tâlihi kendisine yâr olmayan Firdevsî, uzlet köşesine çekilerek kitabının telif ve tebyîzi ile meşgûl olur. Doksan dokuz cildi bulan eserinin varlığından Sultan II. Bâyezîd haberdar olur. *Süleymanname*'nin 82. cildine kadar olan bölümü İstanbul'a getirtilerek Hazîne-i Âmire'ye teslîm olunur. Fakat kitabın 81. cildi taksîrinden dolayı teslîm edilmemiştir. Bu sırada İstanbul'da büyük bir zelzele olmuştur. Firdevsî'nin bahsettiği zelzele, 915/1509 tarihli büyük İstanbul depremidir. Bu elîm hâdise dolayısıyla 81. cildin gönderilmesi akâmete uğramıştır. Şâir, *Tefsîr-i Kebîr*'den istihrâç ettiği Süleyman Peygamber kıssaları ile yedi ciltlik bir kitap daha telîf etmeye başlar. Dört cildini tamamlayıp dîbâcesini yazarken Sultan Selîm'in Tebrîz seferi dönüşünde, uhdesinde bulunan timârını hâsılıyla birlikte Şems Çelebi'ye verdiğini öğrenir. Perîşân bir vaziyette kalan Firdevsî, beşinci cildi yazmağa kendinde mecâl bulamayarak bu dört ciltlik müsecca' eseri ve *Süleymânnâme*'nin 81. cildini temize çekerek Sultan I. Selîm'e hediye etmek üzere İstanbul'a geldiğini kaydeder. Eğer sultandan emir vâki olursa, geriye kalan 17 cildi tamamlamayı ve hazinedeki diğer *Süleymânnâme* nüshalarındaki hataların tashîhi ile bütün eserin Selîm Han adına merbût kılınması teklîfini arz eder. Yani daha evvel babasına sunduğu *Süleymânnâme* nüshalarının Sultan Selim adına tahvîlini teklîf etmektedir. Fikrini desteklemek üzere de Şeyhî'nin meşhur eseri *Husrev u Şîrîn*'ini, Germiyanoğlu Mustafa Çelebi'nin arzusuyla kaleme almaya başladığını

fakat onun vefatı üzerine sultan II. Murâd'a takdîm ettiğini dile getirir. Hikâyenin bundan sonraki kısmı bizim için meçhûldür. Muhtemeldir ki Firdevsî'nin bu teklîfi kabûl olunmadı ve diğer 17 cild müsvedde hâlinde kaldı. Şâir, II. Mehmed döneminin sonlarında başladığı bu eserini, II. Bâyezîd'in saltanatı devri boyunca ve Selîm Han'ın sultanlığının evâyiline kadar tasnîf ve telife devam etmiştir.

Lâtifî'nin *Süleymân*'nâme'nin 360 cilt ve 1836 meclisten mürekkep olduğuna dâir sözlerinin kaynağı, bazı ciltlerin mukaddimesinde yer alan ifadeler olmalıdır. Fakat tezkire sâhibinin Firdevsî ile ilgili anlattıklarının menkıbe esâslı olduğunda şüphe yoktur. Şairi, Firdevsî-i Tûsî ile aynı âkıbeti paylaşmış olarak göstermesi, şüphesiz ki realiteye muvâfık değildir. Yine *Süleymânnâme*'nin Bâyezîd'in emriyle tasnîfe başladığı yönündeki bilgi de Firdevsî'nin ifâdelerini esas alırsak doğru değildir.

Firdevsî-i Rûmî'nin hayatının takip edebildiğimiz son devresi, uhdesindeki timârın alınmasından sonra I. Selîm'e *Süleymânnâme*'si ile ilgili teklîfi yapmak üzere İstanbul'a gelişidir. Kronolijiyi takip ettiğimizde, şairin İstanbul'a gelişi 1515 yılına ait olmalıdır. Şöyle ki Sultân Selîm Han, Kızılbaş seferini tamamladıktan sonra 1515 yılının Temmûz ayında İstânbul'a gelir ve burada iki ay kalır. Daha sonra Edirne'ye geçen sultan, Mısır seferi için tekrar 1516'nın Martında İstanbul'a gelir. Burada 11 gün kaldıktan sonra Amasya'ya doğru hareket eder. Firdevsî-i Rûmî'nin Sultan Selim'e tuhfe olmak üzere hazırladığı müsecca' eser ve *Süleymânnâme*'nin 81. cildini yukarıdaki iki tarih aralığında vermesi icâb eder. Agleb ihtimâl ise sultanın ilk ikâmeti müddetindedir. Öyleyse, 1515 yılında Firdevsî; *Süleymânnâme*'nin 99 cildin telîfini tamamlamış ve 82 cildini ise saraya arz etmiştir. Firdevsî'nin sâir eserlerinde dile getirdiği 366 ciltlik *Süleymânnâme*, şâirin tasavvuru yahut telîfatının müsveddeleri olmak icap eder.

Firdevsî-i Rûmî'nin *Süleymânnâme*'sinin 82. cildi hâric bütün cüz'leri farklı kütüphâne koleksiyonlarında mevcuttur. Tebyîz etmediğini söylediği 17 cildin âkıbeti ise meçhûldür. *Süleymânnâme*'nin 81. cildinin 405. meclis ile nihâyeyete erdiği görülmektedir. Manzum ve mensûr memzûc olarak kaleme alınmış bu eser, en fazla tevhîdi muhtevî eser olmak imtiyâzına sâhiptir. Latîfî'nin dile getirdiği "1777 tevhîd, na't ve kasîde", kuvvetle muhtemel cilt ve meclislerin mukaddimelerinde bulunan manzûmelerin yekûnu olmalıdır. Firdevsî'nin hacim itibâriyle emsâlsiz bu eseri, Türkoloji sahasında yapılmış bir çok doktora ve yüksek lisans çalışmasının mevzuu

olmuştur. Hâl-i hazırda da bu eser üzerinde metin çalışmaları devam etmektedir. *Süleymânnâme* metninin bütünüyle ortaya çıkması epey vakte muhtaç görünmektedir. Bu sebeple, eserin ancak metin neşri yapılmış ciltlerini çalışmamızda değerlendirebildik.

Süleymânnâme'nin altıncı ve yedinci ciltleri, Yusuf Bâbür tarafından yüksek lisans çalışması olarak hazırlamıştır.[658] Firdevsî, 31 beyitlik bir kasîde ile *Süleymânnâme*'nin altıncı cildine başlar. Bu manzûmenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 180) Tevhîdin ardından peygamber, ashâb ve sâir imamların na'tı gelir. II. Bâyezîd'e medih ve sebeb-i telif kısımlarıyla mukaddime tamamlanır. Bu cildin 29. meclisinde Hz. İsmail, kaybolan eşeğinin bulunması için kendisinden dua isteyen Tâlut'un arzusunu yerine getirir ve sonrasında onu Benî İsrâil'in başına melik olmakla müjdeler. Talut ise Yehûda soyundan gelmediği gibi gâyetle fakir olduğunu beyân ederek bunun mümkün olmadığını söyler. Bunun üzerine İsmail Peygamber, Allâh'ın her şeye kâdir olduğunu manzum bir şekilde ifade eder. Bu manzum konuşmanın ilk beş beyti, Hz. İsmâil'in lisânından tevhîddir. (s. 269-70) Peygamber Aleyhisselâm'ın sözlerini dinleyen Talut, Benî İsrâil'e melik olacağına itminân getirir. Talut sözlerini tamamladıktan sonra Firdevsî araya girer ve beş beyitlik bir tevhîd de kendi lisânından sâdır olur. (s. 271)

Süleymânnâme'nin yedinci cildi, 28 beyitlik bir mukaddime kasîdesi ile başlar. "Oy" redifli bu kasîdenin ilk altı beyti tevhîddir. (s.323) Muhteva itibariyle diğerleriyle aynı olan bu mukaddime manzûmesinden sonra Talut ile Câlut'un mücadelesine dönülür. Hikâyede bahis, Hazret-i Dâvûd'un şecaatine intikâl eder. Kendisine saldıran aslan ve ayıyı öldüren nebî, annesi tarafından istikbâlde devlet sahibi olmakla müjdelenir. Anne, "Calut'u ancak sen öldürebilirsin" diyerek oğlunu cesâretlendirir. Bu gâye ile yola revan olan Hz. Davud yorgunluğunu gidermek için Filistin Irmağı kenarında dinlenir. Allah'a taatta bulunduktan sonra, bir sazlığının içinde uykuya varır. Firdevsî-i Rûmî bu hikâye ve manazarayı naklettikten sonra "yatmayan, uyumayan, milkinde mazûl, işinde melûl olmayan ol bî-zevâl pâdişâh-ı bî-misâl Allâh'durur" der ve iki beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 337) Tevhîdin esâsını zât unsuru oluşturur.

[658] Yusuf Babür, *Firdevsî-i Rûmî: Süleymân-nâme-i Kebîr (6-7. Ciltler / İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2013.

Süleymânnâme'nin sekizinci ve dokuzuncu ciltleri, Murat Vanlı'nın yüksek lisans çalışmasına mevzu olmuştur.[659] Firdevsî sekizinci cilde, 35 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu kasîdenin ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 165-6) Diğer mukaddime manzûmelerindeki bölümlerle şiir tamamlanır. Bu cildin 39. meclisinde, Dâvud Peygamber ile Sührâb Şâh'ın cenklerine yer verilir. Sührâb'ın elçisini otağında ağırlayan peygamber, bir ziyâfet tertip eder. Firdevsi bu tür sahnelerde mutadı olduğu üzere âdemîlikten ulûhiyete intikâl eder. Şâir, "Yimeyen, içmeyen, yatmayan, uyumayan; milkinde ma'zûl, işinde melûl olmayan bî-zevâl lâ-yezâl Allah durur" dedikten sonra beş beyitlik bir kıt'a tevhîdi irâd eder. (s. 321-2)

Davud (a.s.) Kudüs'e hükümdâr olunca, Sührâb ona bir mektup göndererek mülkünü viran etmekle tehdit eder. Zâlim sultan mektubuna "be-nâm-ı Lât u 'Uzzâ-yı güvâh" ifâdeleriyle başlar. (s. 331) Bir putperestin kaleminden sâdır olduğu için şâir, Sührâb'a perestiş ettiği putların isimlerini zikrettirmiştir. Hz. Dâvud, Sührâb'ın mektûbu dolayısıyla gazâba gelir ve bir cevâb-nâme kaleme alır. Peygamber nâmesine, altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 334) Aynı zamanda kudretli bir sultan olan peygamberin lisânından sâdır olan bu tevhîd, kâdir Rabb'in evsâfını muhtevîdir.

Firdevsî 9. cilde, 49 beyitlik mukaddime ile başlar. Kasîde formunda teşkîl edilen bu manzûmenin ilk sekiz beyti tevhîddir.(s. 381-2) Kasîde, na't ve sebeb-i telîf bölümleriyle devam eder ve arz-ı hâl ile nihâyete erer. Bu ciltte mukaddime hâricinde tevhîd manzûmesine tesâdüf olunmamaktadır.

Süleymânnâme'nin 25. ve 26. ciltleri, Gülnaz Genç tarafından hazırlanmıştır.[660] Firdevsî 25. cilde, 48 beyitlik kasîde ile başlar. İlk iki beyti besmele ve hamdele olan bu mukaddimenin, sonrasındaki dört beyti tevhîddir. (s. 14) Bu cildin 121. meclisinde, Hakk'a kulluk etmekte kendilerinin bir eşinin daha olmadığını düşünen melekler Kaf Dağı'nın ardında buluşurlar. Birbirlerine kulluk tecrübeleri ve geldikleri yeri anlatan melekler, Allâh'ın âlemlerinin sonsuzluğunu idrâk ederler. Bu manzara üzerine Firdevsî araya girerek meleklerin lisânından kâdir ve hâlık Allah'ın dört beyitlik tevhîdini dile getirir. (s. 55) Bu cildin son tevhîdi, Süleyman Peygamber'in Tubbâ'ya gönderdiği

[659] Murat Vanlı, *Firdevsî-i Rûmî: Süleymân-nâme-i Kebîr (8.-9. Ciltler): İnceleme-Metin*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2012.
[660] Gülnaz Genç, *Firdevs-i Rumi Süleyman-name(25 ve 26. Ciltler): Giriş-Metin-Sözlük*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995.

mektubun mukaddimesinde karşımıza çıkar. Nebî (a.s.), nâmesine dört beyitlik bir tevhîd ile başlamıştır. (s. 88)

Firdevsî 26. cilde, elli beyitlik bir kasîde ile âğâz eder. Bu mukaddimenin ilk yirmi beyti tevhîddir. (s. 167-8) Kasîde; na‘t, Bâyezîd medhiyyesi ve fahriye ile hitâma erer. Bu cildin 126. meclisinde Süleyman Peygamber, Sührâb'a karşı kendisine zafer veren Allâh'a şükreder. Şükrünü tamamlayan peygamber Lokman Hakîm'e, Habeş sultanının ordusuyla birlikte kendisine karşı yürüyüşe geçtiğini haber veren Asâf b. Berhiyâ'nın mektubunu okumasını buyurur. Vezir Asâf mektubuna, beş beyitlik bir tevhîd ile başlamıştır. (s. 175) Vezir tevhîdinde, peygamberin zaferinin Allâh'ın nusretiyle olduğuna işârette bulunur. Habeş kralına karşı sefer hazırlıklarını tamamlayan Asâf; Benî İsrâil beylerini etrafına toplar ve onlara hil‘at giydirir. Cenk arefesindeki geceyi vezir, ulemâsı ile birlikte uyumaksızın münâcât ve tazarrû ile geçirir. Firdevsî hikâyesini naklettikten sonra "yatmayan, uyumayan, milkinden ma‘zûl, gönül pür-gam [u] melûl olmayan vâhid Allâh, sameddür, *lem-yelid ve lem-yûled*dür" der ve iki beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 186) Tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir.

Bu cildin 128. meclisinde, Süleymân Peygamber ile Müvekkel-i Ebhâr adlı meleğin muhâveresine şâhit oluruz. Bahis anâsır-ı erbâ‘a etrafında gelişmektedir. Dört unsurun mâhiyeti üzerine konuşan melek, her bir unsurdan yaratılan nesnelerin birbirine muhâlif olduğunu dile getirdikten sonra bunun Allâh'ın kudretinin kemâlini ve izzetinin celâlini izhâr için olduğunu ifâde eder. Hemen ardından kâdirin Hak Teâlâ'nın kudreti vasfında, dokuz beyilik tevhîdini inşâd eder. (s. 216)

Süleymânnâme'nin 44.cildi, Asuman Akay'ın doktora çalışmasına mevzû‘ olmuştur.[661] Firdesî bu cilde 23 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu mukaddimenin ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 1) Tevhîdin esâsını sıfât ve zât unsuru oluşturmaktadır. Şâir, 22. meclisin mukaddime manzûmesine, âlemin fenâ üzere olduğu merkezinde nasihat-âmiz beyitlerle başlar. Öyle bir makama ulaşmaya çalış ki sonu olmasın, öyle bir sultana hizmet et ki kimseye muhtaç olmasın dedikten sonra; kulluk edilmesi gereken mutlak varlığın evsâfını sıralar. Altı beyitlik bu bölüm, tevhîddir. (s. 150) Firdevsî bu tevhîdinde Hakk'ı, eşi ve benzeri olmayan bir sultan olarak takdîm etmiştir.

[661] Asuman Akay, *Firdevsî: Süleyman-nâme (44. Cilt): Metin ve Fiiller Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1990.

Süleymânnâme'nin 47. cildinin ilk 44 varağı, Yasemin Abul tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[662] Firdevsi, otuz beyitlik bir kasîde ile bu cilde başlar. Bu mukaddimenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 69-70) Kasîde, peygamberimizin na'tı ve ashâbına salât ile devam eder. II. Bâyezîd medhiyyesi ve fahriye ile kasîde tamamlanır. Tevhîdde öne çıkan müteâl varlık ve onun idrâk edilemezliğidir. Öyle ki İbn Sinâ bile onun vasfını söylemekte âciz kalmıştır.

Bu cildin 233. meclisinde, Süleyman Peygamber bütün kuşları etrafına toplayarak onlarla muhavere eder. Simurg, hüdhüd, bülbül, doğan, papağan, tavus, leylek ve kuzgun ile birer birer sohbet eden nebî, onlara suâller irâd eder. Diğer cinslerinden peygamberin medhini duyan anıt kuşu da dergâha gider. Simurgun takdîmi ile huzura kabul olunan anıt kuşu, kendisine sorulan suallere cevap verir. Bunlardan birisi de kendi yumurtalarının niçin gübreyle örtüldüğü ve onların kabuğundan çıkıp nasıl yaşadığıyla alâkalıdır. Ölü halde yumurtadan çıkan yavruların annelerinin nefesiyle dirildiğini söyleyen anıt kuşu, "*kâle men yuhyil izâme ve hiye ramîm*" ayetine telmihte bulunduktan sonra kısa bir tevhîd söyler. (s. 219)

Süleymânnâme'nin 63. cildi, İlhama Jafarova tarafından doktora tezi olarak hazırlanır.[663] Firdevsî, bu cilde 34 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu şiirin, ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 46) Mukaddime kasîdesi sırasıyla münâcât, peygamber ve çehâryâr na'tı, mediyye ve dua bölümleriyle tamamlanır. 312. meclisde, Rüstem ile diğer pehlivanlar divânda cem' olurlar. Serverler, kendilerine sunulan taamı yedikten sonra şükrederek kenara çekilirler. Bu esnada Rüstem, pehlivanlardan Gazban'a "Allâh'ı nice bilirsin, hangi peygambere ümmetsin" diye suâl eder. Gazban, puta taptığını ve ona secde kıldığını ifade eder. Bu sözler üzerine pehlivanlar gülüşürler. Rüstem, "Put gibi insan elinden çıkan bir nesneye niçin taparsın" diye sorar. "Kendini muhafazadan âciz olan bir varlık insana nasıl tanrı olabilir" dedikten sonra, iki beyitlik zât tevhîdi irâd eder. (s. 105) Rüstem konuşmasını tamamlayınca Gazbân, mâbudu olan putun kendisini dinleyip cevap verdiğini söyler. Rüstem ise kendisine cevap verenin şeytân olduğunu beyân eder. Ardından birlikte puthâneye doğru giderler ve buradaki rahiplerle konuşurlar. Rüstem, bu putların insanlar tarafından yapılmış nesneler olduğunu, söyler. "Böyle bir nesne mâbudluğa nasıl layık olur" dedikten sonra iki beyitlik bir tevhîd daha inşâd eder. (s.

[662] Yasemin Abul, *Süleyman-nâme-i Kebîr (47.Cilt): Metin Tenkidi ve İnceleme*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2004.
[663] İlhama Jafarova, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme-i Kebîr'i (63. Cilt)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

106) Rüstem'in sözleriyle hakikati idrâk eden putperestler, putları kırarak ehl-i imân olurlar.

Bu cildin 313. meclisinde Süleymân Peygamber, Sinop Kalesi'nde bulunan Hoca Sarây'a mektup yazdırarak havâtin ve cevârîden hâmile olan var mı, diye teftîş ettirir. Bir cinnî ile gönderilen mektup, Hoca Sarây'a ulaşır. Mektubun ma'nâsına muttali' olan Hoca, cevabî mâhiyette bir nâme kaleme alır. Bu mektûbun ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 114-5) Firdevsî bu mecliste anlatılan hikâyelerin temsîlâtı faslında; Kâhir'in akl, Mihrân'ın nefs-i emmâre ve Hz. Süleymân'ın rûh olduğunu dile getirir. Nefsi tehdît edip Hakk'a kullukta bulunmak gerektiğini söyleyen şair, altı beyitlik bir tevhîd ile sözlerini tamamlar. (s. 139-40)

Süleymânnâme 72. cildi, bu eser üzerine yapılan ilk doktora çalışmasının sahibi olan Atâ Çatıkkaş tarafından neşredilmiştir.[664] Firdevsi bu cildin mukaddimesinde, örneğine az rastlanır şekilde 169 beyitlik bir kasîdeye yer verir. Kâfiye kusurları ihtivâ eden bu kasîdenin ilk 82 beyti tevhîddir. (s. 147-51) Firdevsî'nin bu tevhîdi, mukaddime manzûmelerinde gördüklerimizden oldukça farklı bir mâhiyet arz etmektedir. Zât, sıfât ve ef'âl unsurların tamamını havî olan bu şiir, Firdevsî'nin şâirlik kudretine de işâret etmektedir. Sanatkârâne tasvirlerin bolca kullanıldığı bu şiir, isbât-ı vâcib hususiyetini de hâizdir. Kasîde; münâcât, peygamber ve çâr-yâr na'tı, II. Bâyezîd medhiyyesi ve dua bölümleriyle nihâyete erer.

Bu cildin 356. meclisinde, denizdeki canlıları huzuruna kabul eden Süleymân Peygamber; Halâhil-i Dikser'in anlattıkları karşısında hayrete gark olur. Kendi cinslerinin Nuh Tufanı zamanında beri dünyada olduğunu söyleyen Halâhil, deryâ mülkünün halîfesi olduğunu söyler. Garip şekliyle de dikkati celbeden bu canlının söyledikleri karşısında Hz. Süleymân, " Zihî Kâdir-i ber-kemâl ve Sâniʿ-i Zü'l-Celâl ki ger dilerse ağı kara ve karayı ag gider" dedikten sonra iki beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 183) Halâhil, Nuh Tufanı esnâsında zuhûra gelen garip ve acayip hâdiseleri anlatmaya devam eder. bu nakiller sırasında Firdevsî araya girerek iki beyitlik bir tevhîd daha söyler. (s. 185)

357. meclisin mukaddimesinde Firdevsî, insanın ardında eser bırakması gerektiğinden bahsettikten sonra Sâm-ı Süvâr'ın hikâyesini anlatmaya başlar. İlyav Şâh,

[664] Firdevsî-i Rûmî, *Süleymannâme-i Kebîr*, haz. M. Ata Çatıkkaş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.

beyleriyle beraber bir adada avlanmaya çıkarlar. Sâm-ı Süvâr av esnasından diğerlerinden ayrı düşer ve bir müddet sonra büyük bir canavar ile karşılaşır. Sam, kendisine hamlede bulunan canavarı okuyla öldürür ve ayağından tutup sürükleyerek İlyav Şâh'ın huzuruna getirir. Şâh ve mâiyetindekiler gördükleri karşısında hayrete düşerler. Firdevsî araya girerek böyle garip mahlûkatın hâlık rabbin sun'undan olduğunu beyan etmek üzere iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 191) İlyâv Şâh beyleriyle birlikte, şikâr edilen hayvanı temâşa etmekte iken adada büyük bir gürültü kopar. Ceziredeki diğer canavarlar da onların üzerine doğru ellerinde ağaç olduğu halde hareket etmektedirler. On iki yiğit onlarla cenk eder. Öldürülen canavarların manzarası, huzzârı tefekküre sevk eder. Firdevsî tekrâr araya girerek dört beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 192) 363. mecliste, hikâyesini nakleden Firdevsî cümle mahlûkâtın Hakk'ı kendi dilince tesbîh ettiğini ve ona tâette bulunduğunu söyler. Kâinâtta hiçbir zerre yoktur ki ona hamd etmekten hâlî olsun dedikten sonra iki beyitlik bir tevhîd ile sözlerini tamamlar. (s. 348)

Süleymânnâme'nin 74. cildi, Mehmet Dursun Erdem tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.[665] Hazırlanan cilt, farklı bir eser olarak kabûl edilen *Kıssanâme-i Süleymân Aleyhisselâm*'ın da bir cüz'üdür aynı zamanda. Firdevsî eserin bu cildine, 112 beyitlik bir kasîde ile başlar. Bu mukaddime kasîdesinin ilk 38 beyti tevhîddir. (s. 311-5) Sıfât unsurun hâkim olduğun tevhîdin son bölümünde, peygamberler tarihine telmihler vardır. Hz. Muhammed ve çâr-yâr na'tı, II. Bâyezîd medhiyyesi ve arz-ı hâl fasıllarıyla mukaddime tamamlanır. Bu cildin 369. meclisinde, Süleyman Peygamber Kabe'de tavâf ettikten sonra Hızır ezân okur ve nebînin imamlığında ehl-i îmân iki rekat namaz kılar. Daha sonra Âsâf hutbeye çıkar ve va'z u nasihatta bulunur. Ardından Tevrat'tan İbrî lisânında âyetler de okur. Firdevsî bu âyetlerin Arapça tercümesini verdikten sonra, iki beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 516) Bu cildin son tevhîdi, 370. meclisde karşımıza çıkar. Mekke'de açlıktan kıvranan Hz. İsmâil annesine acıktığını söyler. Annesi ise "etrafına dikkat et ki Hak Te'âlâ seni rızıklandıracaktır" der. Bunun üzerine gözlerini etrâfa çeviren Hz. İsmâil idrâk eder ki razık sâhibi olan Allâh'tır. Firdevsi hikâyenin bu bölümünde araya girerek iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 597)

[665] Mehmet Dursun Erdem, *Kitâb-ı Kıssanâme-i Süleymân Aleyhisselâm Üzerine Söz Dizimi Çalışması: (Süleymânnâme 74. Cilt)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2005.

Süleymânnâme'nin 76.cildi, Yaşar Şimşek tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.[666] Firdevsî, 63 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile bu cilde başlar. Bu mukaddime kasîdesinin ilk 38 beyti tevhîddir. (s. 91-3) Şâir bahar tasvirleriyle başladığı tevhîdinde, kâinattaki âsârın bir müessiri iktizâ ettirdiği fikrine ulaşır. Aynı zamanda bir isbât-ı vâcib manzûmesi hüviyetine sahip olan bu şiir, Firdevsî'deki sanatkârâne teessür ve ifâdenin en ileri merhalesini temsîl etmektedir. Mukaddime manzûmesi, diğer mu'tâd fasıllarla tamamlanır.

376. meclisle başlayan bu ciltte, Süleymân (a.s.)ın veziri olan Nâsen Peygamber ile Habeş melikinin kıssasına yer verilir. Nâsen Nebî, melikin hükümrânlık dergâhına giderek onu Dâvûd Peygamber'in şeriatınca imâna davet eder. Melik ise âlemin yaratıcısının varlığına delil ister ve ilave eder "ben gözlerimle görmediğim bir tanrıya inanmam". Nâsen Peygamber, gâye ve nizâm delîlinden hareketle isbât-ı vâcibde bulunur. Melik, nebînin sözlerine hak vererek Allâh'a imân etmeye kâni olur. Fakat vüzerâdan biri araya girerek hükümdârın ilimden behredâr olmadığını, kendilerinin suâl ve itirâzlarına cevap verebilirse Allâh'ın birliğine ikrâr getiririz der. Nâsen teklîfi kabul eder. İlk su'âl vezîr Bulis'den gelir ve kendisine illet delîli ile cevap verilir. Nestûr ise "sâniin yaratıcılığı kendi varlığına delîl olamaz, her nesne tabiatı muktezâsınca vücut bulmuştur" diyerek itirazda bulunur. Nâsen "eğer eşya kendi tabiatı iktizâsınca varlık bulmuş olsaydı mevcûdât arasında ihtilâf olmazdı" der ve sözlerini iki beyitlik manzûm bir tevhîd ile tamamlar. (s. 107)

Üçüncü vezîr olan Keylân-ı Habeşî "gözümle görmediğim tanrıya inanmam" diyen bir mülhiddir. Nasen "yerde, gökte ve denizdeki varlıkların Süleymân Peygamber'in fermânına râm olup tanrının varlığına imân getirmiştir fakat senin kalbin karardığı için bu hakikati görememektesin" cevabını verir. Bunun üzerine vezir, ammî bir insanın çağrılarak îmânın sorulmasını ister. Nâsen ise eğer ömrünü çölde getirmiş birisinin tanrıya inandığını görürse kendisinin de buna icâbet edip etmeyeceğini sorar. Keylân imân getireceğini söyledikten sonra bir Arap deve çobanını huzura getirirler. "Tanrının varlığına nasıl kâil oldun" suâline deve çobanı "tefekkür ederek bu kaanate vardım" cevâbını verir. Çoban, kelâmcıların kullandığı nizâm ve temânu' deliliyle tanrının varlığını ve birliğini isbatlar ve sözlerini iki beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 109-10)

---

[666] Yaşar Şimşek, *Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-nâme-i Kebîr (76 Cilt): Giriş, Ses Bilgisi, Tenkitli Metin, Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsum 2013.

Nâsen, üç veziri imâna getirdikten sonra sıra Adriyânus-ı Habeşî'ye gelir. Sonuncu vezir, kendisi için de isbât-ı vâcipte bulunulmasını ister. Nâsen, hudûs delîli ile tanrının varlığına bürhân getirir. Hemen ardından dört beyitlik manzûm bir tevhîd söyler. (s. 110-1) Adriyanus iman etmek üzere iken 260 yaşında ve beş yüz şakirdi bulunan rahip Kaysun, Nâsen'in karşında altın bir kürsüye oturur. Şeddâd döneminden kalma dört kayıp putun geri getirilmesi karşılığında imân edeceğini söyler. Bunun üzerine Nâsen "taptığınız putlar nasıl bir varlıktır ki kendini korumaktan âciz iken size faydası dokunsun" diye cevap verir. Hemen ardırdan sözlerini beş beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 111-2)

Yine aynı mecliste, Hz. Süleyman'ın huzuruna çıkan Zilzâl-i Ebker, Habeş melikinin savaşmak üzere asker topladığını ve her an harekete geçebileceği haberini verir. Peygamber emîrine, sinekler ordusunun Habeş melikinin askerlerini helâk etmek üzere yola çıktığını beylerine bildirmesini söyler. Hak Teâlâ bir şer topluluğunu, en zayıf varlık olan sinek ile yok ederek kudretinin kemâlini göstereceğini dile getirdikten sonra iki beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 146-7)

377. mecliste, Habeş melikinden Süleyman Peygamber'e bir elçi gelir. Peygamberin şa'şaalı divânı ve mâiyetini temâşa eden kâsıd, hayrete gark olur. Hürmetini arz etmek üzere tahta doğru ilerleyen elçinin şaşkınlığı giderek artar. Böyle bir ihtişâmın ancak Allâh tarafından bir peygambere verildiğini anlar. Habeş melikinin gönderdiği pîşkeş ve hediyeleri sunduktan sonra, efendisinin yazdığı mektubu da arz eder. Müslüman olan melik, memleketi viran eden ejderha dolayısıyla yardım istemek üzere kaleme aldığı mektubuna iki beyitlik bir tevhîd ile başlamıştır. (s. 261)

Bu cildin 378. meclisinde, Agnimas adlı meleğin Süleyman Peygamber'in dergâhına hâkim-i cinden kalan hazineyi teslim etmek üzere geldiği anlatılır. Kıymetli mücevherât ile memlû sandığın içinden İbn-i Cân'ın vasiyetinin yazıldığı bir levha da çıkar. Cân lisanından yazılmış bu vasiyetnâme, Firdevsî tarafından manzûm olarak kaleme alınmıştır. Vasiyetnâme, 11 beyitlik bir tevhîd ile başlamaktadır. (s. 309-10) Nasihatnâme muhtevâsına sahip bu metnin mukadimmesindeki tevhîd, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. İbn-i Cân'ın vasiyetnâmesi okunduktan sonra Süleymân Peygamber, derecelerine göre deniz mâliklerine izzet gösterir. Sırasıyla onların hikâyelerini de dinleyen peygamber, Hind okyanusundaki acayip balık ve ejderhâların mâcerâlarına gâyetle hayret gösterir. Tahkiyesini tamamlayan Yelikuş, bütün bu acâyip

ve garâip mahlûkatın, Hakk'ın sun'unun emsâlsizliğine işâret ettiğini söyledikten sonra altı beyitlik bir isbât-ı vâcib tevhîdi irâd eder. (s. 319)

Yelikuş, Hind Denizinde gördüğü acayiplikleri nakletmeye devam eder. Hind'in şimâlinde bulunan bir mağaranın içinde ateş yandığını ve deniz canlılarının burasını tavâf ettiklerini anlatır. Ne zaman bir canavar çıkıp zulme başlasa oradan neş'et eden yıldırım tarafından helâk edildiğini söyler. Bu mağaranın zayıf balıklar için bir sığınak, âdetâ mukaddes bir ilticâgâh olduğundan bahsettikten sonra, "nûr" ile "nâr"ın nasıl bir arada bulunduğuna taaccüp gösterir. Mecûsî inancının izlerini taşıyan bu hayret üzerine Süleyman Peygamber araya girerek "nâr" ve "nûr"u yaratanın Allâh olduğunu ve her şeyin onun takdîri mûcibince hareket ettiğini, on beyitlik bir tevhîd hâlinde dile getirir. (s. 322-3) Bu tevhîd manzûmesi, kısmen isbât-ı vâcib unsurlarını hâizdir.

Denizlerdeki acâyip ve garâyibi anlatan canlılara Süleyman Peygamber, bunların sırrına kimin vâkıf olduğunu sorar. Onlar "bu türden hayret verici hâdiselerin künhüne, Mikâil (a.s.) vâkıftır" derler. Mikâil, İsrâfîl ile birlikte Hz. Süleymân'ın dergâhına gelerek soruları cevaplandırır. Sözlerinin sonunda, saded makamında da iki beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 324) Mikâil (a.s.) huzzârdan uzaklaştıktan sonra tekrar aynı hayret verici hadiseler, deniz canlıların lisanından anlatımına devam edilir. Hayli mufassal olarak anlatılan hayret verici hikâyelerin nihâyetinde Harceng, Hak Te'âlâ'nın hikmeti mûcibince cümle eşyâyı yarattığını söyler. Sözlerini, dokuz beyitlik tevhîd ile tamamlar. (s. 338-9) Tevhîdinin ardından tekrâr peygamber ile muhâvereye dönen Seretân-ı Kebîr, ilginç varlık ve hâdiselerden bahsetmeye devam eder. Aynı şekilde sözlerini iki beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. Bu kısa manzûme de nizâm deliline istinâd eden isbât-ı vâcip hususiyeti taşımaktadır. (s. 342)

Bu cildin bazı varakları arasında karışıklık veyâ noksanlık bulunduğu müşâhede edilmektedir. Süleyman Peygamber'in Habeş kralı üzerine sinek ordusu göndermesi ve veziri Nâsen'in elçilik vazfiyesiyle Habeşistan'a gitmesi hikâyelerinin anlatıldığı bölümler, bu cildin hâtime kısmında siyak u sibaka muvâfık gelmeyecek şekilde ilâve edilmiştir. Sona ilâve edilen bu bölümde, Nâsen tarafından Hüdhüd vasıtasıyla, Süleymân Peygamber'e gönderilen mektûbun yer aldığını görmekteyiz. Nâsen nâmesine altı beyitlik bir tevhîd ile âğâz eder. (s. 414-5)

Süleymânnâme'nin 81. cildi, dört yüksek lisans çalışmasının konusu olmuştur. Bu cildin 1-7a ve 12-32 varakları arası, Sezer Sezer Özyaşamış Şakar tarafından hazırlanmıştır.[667] Firdevsî bu cilde, 33 beyitlik bir mukaddime kasîdesi ile başlar. Bu kasîdenin ilk 24 beyti kâmil bir tevhîddir. (s. 1-4) Manzûmenin bâkisi na'ت ve duadır. Bu cildin 402. meclisinde, hevâm cinsinden bütün hayvânlar Süleymân Peygamber'in dergâhına gelerek ona tâbi' olurlar. Bunlar arasında Yıldız böcekleri de vardır. Böyle bir canlının yaratılmasının Hak Teâl'nın kudretine işâret ettiğini söyleyen Firdevsî, beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 74)

Bu cildin 7-11 ve 34-54 varakları arası, İbrâhim Köz tarafından çalışılmıştır.[668] 420. meclisin ibtidâsında, Belkıs tarafından Hz. Süleymân'a bir elçi gönderilir. Bir ziyafet sofrasında ağırlanan kâsıd, efendisinin mektubunu nebîye sunar. Hz. Süleyman mektubun muhtevâsına muttali' olunca, cevap makamında bir nâme yazdırır. Belkıs'ı dine dâvet etmek üzere kaleme aldığı bu mektubuna, dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 8-9) Her iki sultan arasında mükâtebe devam eder. Süleyman Peygamber ikinci kez Belkıs'a mektup gönderir. Bu mektup da 12 beyitlik bir tevhîd ile başlamaktadır. (s. 25-6)

Bu cildin son bölümü olan, 82-123 varakları arası Zeynep Çelik'in yüksek lisans tezi konu olmuştur.[669] *Süleymânnâme*'nin 404. meclisinde, Hz. Süleyman Mısır halkını huzuruna davet ederek hangi dîne taptıklarını sorar. Mısırlılar, Nîl Nehri'ne taptıklarını ve ondan başka ma'bûd bilmediklerini söylerler. Şöyle ki "yeryüzünde su olmadan hiçbir şey yetişmemektedir ve bize nimeti veren odur" derler. Hz. Süleyman, çâr unsurdan biri olan suyun tanrı olamayacağını uzun uzadıya anlatır. Mısırlıları, suyun da yaratıcısı olan rabbe inanmaya davet ettikten sonra, altı beyitlik bir tevhîd irâd eder. (s. 50) Mısır ahâlisinin pek çoğu Hz. Süleyman'a inanarak Müslüman olurlar. Peygamber, mâiyetindekilerle beraber cemaat hâlinde akşam namazını kılarlarlar. Evradlarını okuyup dua ettikten sonra istirahata çekilirler. Hikâyenin bu noktasında Firdevsî araya girerekek "yatmayan, uyumayan, mülkinden ma'zûl olup kaygu yimeyen bî-zevâl birdür; Allâh ki şerîki yok, lâ-mekândur, lâ-vezîr ü lâ-nazîr ü bî-nişân[dur]" dedikten sonra iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 54) Firdevsî 405. mecliste, her yirmi dört bin

[667] Sezer Özyaşamış Şakar, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81. cilt, 28 yk) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
[668] İbrahim Köz, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81. cilt, 7a-54b) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
[669] Zeynep Çelik, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81.cilt) (82b-123b yk.) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

yılda bir Süleymân'ın yeryüzüne geldiğini ve bunların birbirinden nişân vermediklerini nakleder. "Süleymanlar çoktur fakat onu yaratan Allah tektir" denildikten sonra beş beyitlik bir tevhîd ile bahis tamamlanır. (s. 116)

Hayatı hakkında bilgi sâhibi olmadığımız **İslâmî**, nasihatnâme vâdisinde kaleme aldığı mesnevîsi ile edebiyat tarihinin kayıtlarına geçmiştir.[670] Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen şairin yaşadığı devir de tam olarak bilinmemektedir. Telîf ettiği mesnevîsinin dil hususiyetlerinden hareketle eski Anadolu Türkçesi devrine ait olduğu düşünülmektedir. 3574 beyitten müteşekkil olan ve pendnâme hüviyetine sâhip bu mesnevînin mutasavvıf bir şairin kaleminden sâdır olduğunda şüphe yoktur.

İslâmî, 125 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. İlk dört beyti besmele olan bu manzûmenin 5-68 beyitleri arası kâmil bir tevhîddir. (s. 89-92) Zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd, Hakk'ın hiçbir akıl tarafından kavranamayacağı dile getirilerek tamamlanır. Şâir, Allâh'ın müteâl vasfını izâh etmek üzere Hz. Musâ kıssasına yer verir. Hakk'ın tecellîsine güç yetiremeyen peygamberin hikâyesini nakleden şâir, böyle bir sırra vâkıf olmanın imkân hâricinde bulunduğunu ifâde eder. Mukaddime manzûmesini, 15 beyitlik bir gazel takip eder. Vahdet-i vücûd zevkinden neş'et eden bu gazelin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 6) Tamamıyla sûfîyâne bir edânın hâkim olduğu kasîde, na't ve nasihat ifâdeleriyle tamamlanır. Mukaddime manzûmeleri peygamber ve çâr-yâr na'tıyla devâm eder. Na'tları tâkiben hiçbir başlığa yer verilmeksizin, 277-96 beyitleri arasında yeniden bir tevhîde yer verilir. (s. 105-6)

İslâmî, herhangi bir tefrîk edici başlığa yer vermeksizin konular arasında geçişlerde bulunur. "Hakk'ın kudretine nazar eyle" ifâdesiyle kâriinin dikkatini celbeden şâir, sudûr nazariyesini izâha başlar. Allâh evvelâ "akl-ı küll"ü yaratmıştır. Sonrasında sırasıyla cümle ayân, varlık sahasına çıkmaya başlar. Uzun uzun felekleri tasvir eden şâir, gökteki bütün unsurların Allâh'ın aşkıyla hareket ettiğinden bahseder. Cümle mevcûdât ona ulaşmak üzere hareket hâlindedir. Hak Te'âlâ'ya en fazla yaklaşan, peygamberimizdir ve o da vahdet sırrını idrâkte aczini itiraf etmiştir. Şâir, peygamberimizin Mirâc hadisesindeki acziyet beyânını, iki beyitlik bir tevhîd olarak dile getirmiştir. (s. 115) Şâir, Allâh'ın müteâl bir varlık olduğunu ve idrâkten münezzeh bulunduğunu ifâde ettikten sonra yıldızlar bahsine geçiş yapar. Bu bahsin mukaddimesinde dört beyitlik bir tevhîd yer almaktadır. (s. 116)

[670] Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, İ. Hakkı Aksoyak (haz.), *İslâmî'nin Mesnevîsi*, Dilek Matbaası, Sivas1996.

Kıyâmet ahvâli ve maarif bahislerini de havî olan bu mesnevîde, 2605-3227 beyitleri arasında Ashâb-ı Kehf kıssasına da yer verilmiştir. Dakyanus'un kızkardeşinin çocukları olan ve kendisine vezir tayin ettiği altı kardeş, efendilerini tanrıları bilmekte ve bütün ibadetlerini ona yapmaktadırlar. Kardeşlerin en büyüğü olan Yemliha'nın elinde, Hz. Musâ'dan kalmış bir nâme bulunmaktadır. Tevrat'ta da yer alan bu nâme, Yemliha'yı yaratıcı bir tanrının varlığına sevk eder. Bir gece vakti nazarlarını gökyüzüne çevirerek cümle kâinâtın bir yaratıcı tarafından idâre edildiği fikrine ulaşır. Bu durumu kardeşlerine bildiren Yemliha, onları da bir yaratıcının varlığına inandırır. Artık bu altı kardeş, Yemliha'nın köşkünde gizlice Allâh'a ibâdet etmektedir. Bu durumdan haberdar olan İblis, bir pir kılığında Dakyanus'un yanına varır ve kardeşlerin bir başka tanrıya taptığını söyler. Kardeşleri ile birlikte Dakyanus'un huzuruna varan Yemliha, hükümdarın "tanrınız kim" sorusuna muhatap olur. Bu suâle cevâben vezir "bize rızkımızı veren, zor zamanlarımızda yardım eden ve hasta iken şifâ kılan bizim tanrımızdır" der. Yemliha'nın beş beyitten müteşekkil bu cevabı, tevhîd hususiyeti taşımaktadır. (s. 241-2) Yemliha'nın vasfettiği varlığın kendisi olduğunu düşünür Dakyanus ve kardeşlere hoş muamelede bulunur.

Murâdına ulaşmayan İblis ertesi gün Dakyanus'un yanına gider ve fitne ateşini yeniden tutuşturur. Yemliha ve kardeşlerinin bir başka tanrıya taptıklarını tekrarlayan İblis, Dakyanus'u kardeşleri teftîş için iknâ eder. Huzura davet olunan kardeşler, hükümdarın "inandığınız tanrıyı doğrulukla söyleyin" sözüne muhâtap olurlar. İleri çıkan Yemliha, rabbinin vasıflarını ve Dakyanus'ta bu evsâfın bulunmadığını açıklıkla ifâde eder. Beş beyit hâlinde verilen bu cevap, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 243) Yemliha'nın sözleriyle gazaba gelen Dakyanus, kardeşlerin bağlanarak hapsedilmesini emreder.

İslâmî, mesnevîsinin son mevzuu olan yer ve gök ahvâlini naklettikten sonra, dua ile faslı tamamlar. Şair hiçbir başlığa yer vermeksizin, 30 beyitlik bir tevhîd ile hâtimeye geçiş yapar. (s. 282-4) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, zât unsuruyla başlayıp ef'âl-i ilâhiyye ile tamamlanmaktadır. Tevhîdi, şefiiyye ve dua bölümleri takip eder. Bu bölümler, esere sonradan ilâve edildiği intibaı bırakmaktadır. Yine kitabın sonunda üçü ilâhiyat biri tevhîd olmak üzere dört gazel bulunmaktadır. Sekiz beyitten müteşekkil bu tevhîd gazeli, hitâp tarîki ile söylenmiş olup vahdet neş'esi taşımaktadır. (s. 289-90)

II. Bâyezîd devri mutasavvıf şairlerinden olan **Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî**, Akşemseddin'in halifelerindendir. Sivrihisar'daki Selçuk medresesinde ilim tahsîl ettiği rivâyet olunan sûfi şâir, Şeyh Baba Halil isminde bir zâtın oğludur. Farklı şehirlerde vâizlik yaptığı söylenen Sivrihisârî'nin aynı zamanda hattat olduğu ifade edilmektedir. İstanbul'a da gelen Yusuf Baba'nın Sultân Bâyezîd ile münâsebetlerine dâir menkıbeler de anlatılmaktadır. 918/1512 yılında vefât ettiği rivâyet olunan şairin, Eyyûb Sultân civârında medfûn bulunduğu kaydedilmektedir. Yusuf Sivrihisârî'nin bilinen tek manzum eseri, *Mevhûb-ı Mahbûb* adlı hacimli mesnevîsidir.[671] 7968 beyitten müteşekkil eserin telif tarihi bilinmemektedir. Tasavvuf vâdisinde kaleme alınmış bir nasihatname olan bu mesnevî, bir çok farklı mevzû ve hikâyeyi ihtivâ etmektedir.

Baba Yusuf mesnevîsine 22 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 1-2) Esâsını zât unsurunun oluşturduğu bu manzûmede, müteâl varklık vurgusu dikkat çekmektedir. Akıl yoluyla Allâh'ın varlığının künhüne vâkıf olunamayacağını söyleyen şâir, bu yolda nebî ve velîlerin de muztar olduğunu ifâde eder. Bu tevhîdi, *tevazzu'-ı ilâh* başlığını taşıyan dokuz beyitlik Arapça bir manzûme takip eder. Bu şiirin son iki beyti hariç tamamı esmâülhüsnâ olup tevhîd özelliği arz etmektedir. (s. 2-3) Münâcât başlığını taşıyan 32-53 beyitleri arasındaki manzûme, kâmil manada bir tevhîddir. (s. 3-5) Allâh'ın senâsında bulunmak üzere bu bölüme başladığını söyleyen şair, esmâülhüsnâdan 56 ismi zikreder. İsimlerin yer aldığı kısmı, ef'âl unsurları takip etmektedir. Tek bir tazarrû ifâdesine dahi tesâdüf olunmayan bu manzûme, muhtemeldir ki sehven bu başlık altında verilmiştir.

Şâir, 249 beyti bulan "*matlab-ı rûzgâr*" bölümünde tevhîdin sırlarını beyân eder. Kâriini, kâinatın işleyişi ile tabiatta meydâna gelen hadiseleri temâşa ve tefekkür dâvet eden Yusuf Baba, Allâh'ın kudretinin her şeye râci olduğunu ve gören göz için her âsârda mutlak varlığı müşâhe etmek mümkün olduğunu, der. Cümle mevcûdâtın kendi lisânında Hakk'ı zikrettiğini beyandan sonra tevhîdin kısımlarını izâha başlar. Bu yolun ilk safhası, tevhîd-i imânîdir. Zâhirî ilmin vasıtasıyla bu tevhîde ulaşılmakta ve dîn bununla muhkem olmaktadır. İkinci merhale, tevhîd-i ilmîdir. Bu noktaya, ehl-i bâtın vesilesiyle vâsıl olunmaktadır. Hayret vâdisinde elde edilen ise tevhîd-i hâlîdir. Bu makama ulaşanlar kendilerini mahv ederler. Tevhîdin üç veçhesi olan efâl, sıfât ve zâta vâsıl olarak fenâ zevkini elde ederler. Bu yolun en ileri merhalesi, tevhîd-i hakîkîdir. Bu

[671] Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî, *Mevhûb-ı Mahbûb: İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks*, haz. Ahmet Kartal, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., Eskişehir 2000.

makama vâsıl olanlar nevâdirdendir. Her yerde Hakk'ın nigehbânı olduğu bu kullar, fazilet itibariyle de cihânın ferîdidirler. Bu merhale, aynı zamanda bir aşk makamıdır. Şâir bu bölümde, beş beyitlik bir ef'âl tevhîdi söyler. (s. 9) Manzûme maârif bahisleri ve nasihatnâme ile tamamlanır. Bu bölümde yer yer tevhîd ifâdelerine tesâdüf olunmakla beraber müstakil bir hüviyet arz etmemektedirler.

Asıl ismi Yahyâ olan **Hacı Mustafaoğlu,** XV. asır mevlid şairlerindendir. Emir Sultan'ın müntesipleri arasında gösterilen şair, Bursa'da yaşamıştır.[672] *Mecma'ü'l-Envâr* isimli mevlidini, 896 yılında tamamlamıştır. 1792 beyitten müteşekkil olan bu eser, mesnevî haricinde şiirleri de ihtivâ etmektedir. Eser, besmele ve Allâh'a hamd ile başlar. Ardından, Bağdatlı ulu bir kişi ile Yahudi komşusunun hikâyesi anlatılır. Bu hikâyeyi, Zeydoğlu Alî'nin atasından kendisine miras kalan bir filori ile mevlid okutmasının tahkiyesi takip eder. Peygamber sevgisi bahsiyle bu bölüm tamamlanır. Eserin sadece Bâyezîd Kütüphanesi nüshasının ibtidâsında bulununan bu bölümden sonra, 15 beyitlik bir tevhîd gelmektedir. (s. 61) Zât unsurun hâkim olduğu tevhîd manzûmesinde, Hakk'ın idrâkten münezzeh olduğu vurgulanır. Mesnevî diğer mukaddime manzûmeleriyle devam eder.

Hacı Mustafaoğlu Yahyâ'nın bir diğer mesnevîsi, *Envâru'l-Kulûb*'tur.[673] 898 yılının cemâyizelâhir ayında telif edilen eserde, Hazret-i Peygamber'in âl ve ashâbının menâkıbı anlatılmaktadır. Tenkitli metni 2377 beyte bâliğ olan bu mesnevî, mevlid şairi Hacı Mustafaoğlu'nun eserleri arasında zikredilmemektedir. Şair bu eserinde daha evvel bir mevlid kaleme aldığından bahsetmiştir. Fakat çâr-yâr menkıbelerini mevzu alan bir eser bulunmadığından bahisle böyle bir mesnevî vücuda getirdiğini beyân eder.

Yahyâ, 73 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk 42 beyti sanatkârâne bir üslupla söylenmiş bir tevhîddir. (s. 42-7) Şiirde, zât ve ef'âl unsurunu hâkim olduğu görülmektedir. Tevhîdin ardından şair, Allah'ın nimetlerinin zikrine başlar. Hak Teâlâ, bu nimetlere şükredenlerin cennetle ödüllendirileceğini, küfrân-ı nimet olanların ise cehennemle cezalandırılacağını söyler.

II. Bâyezîd'in Amasya'daki şehzâdeliği sırasında mâiyetinde yer alan şairlerden olan **Münîrî**, devrinin Farsça ve Türkçe şiir söyleyen isimlerindendir. Aslen Amasyalı

---

[672] Hacı Mustafaoğlu**,** *Mecma'ü'l-Envâr: Tenkitli Metin-İnceleme***,** Haz. Zuhal Kültüral, Simurg, İstanbul 2009**.**
[673] Recep Karatlı, *Yahyâ bin el-Hacc Mustafâ el-Burusevî: Envâru'l-Kulûb (Metin-Gramatikal İndeks)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 1996.

olduğu ifâde edilen Münîrî'nin kadılık mesleğinin müntesiplerinden olduğu kaydedilmektedir. Bursalı Mehmed Tahir, hiçbir kaynağa istinâd etmeksizin 927/1520 yılında Sofya'da vefât ettiğini bildirmektedir. Münîrî'nin Assâr-ı Tebrîzî'den aynı isimle tercüme ettiği *Mihr ü Müşterî* ve Türk edebiyatında türünün en hacimli eseri olma hususiyetini hâiz *Siyer-i Nebî* adlarını taşıyan iki mesnevîsi vardır. Ayrıca Farsça ve Türkçe şiirlerinin cem' edildiği bir divanı da günümüze intikâl etmiştir.

Tamamlandığı tarih bilinmeyen *Mihr ü Müşterî*, Assâr-ı Tebrîzî'nin mesnevîsinin tercümesidir.[674] 6011 beyitten müteşekkil bu eserin mukaddime manzûmeleri tercüme değildir. Münirî mesnevîsine, 60 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 17 beyti besmele şerhidir. İlâhî aşk ve cümle mevcûdatın bu aşk ile hareket etmesi bahsi ile manzûme tamamlanır. Bu bölümü, mesnevînin muhtevâsına uygun olarak mecâzî aşkın ilâhîye müncer olduğuna işâret etmek üzere kaleme alınmış *fî beyâni'l-aşk ve makâmât* başlıklı manzûme takip eder. Sonrasında *fî tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlığını taşıyan 45 beyitlik bir kasîde gelir. (s. 7-9) "*Subhâne men ta'azzeme fî gâyeti'l-kemal* / *Subhâne men tenezzehe an v'esmeti'z-zevâl*" matlaıyla başlayan bu tevhîd kasîdesinin iki ve üçüncü beyitleri de Farsçadır. Şairin san'at kudretinin genişliğini göstermesi bakımından oldukça kayda değer olan bu şiir, nefîs tabiat tasvirleriyle müzeyyendir. Kâinâtın meşiyyeti üzerinde duran Münîrî, bu mükemmel nizâmın bir yaratıcı ve mürîd olan bir rabbi intâc ettiğini dile getirir. İsbât-ı vâcib vadisinde söylenen beyitleri, Allâh'ın bir hükümdar olarak tasavvur edildiği bölüm takip eder. Şâir, uluhiyyet tasavurrunu devrin hükümranlık geleneği ile örtüştürmüştür. Kasîdenin son bölümleri tazarrû olup Farsça ve Türkçe mülemmâdır. Şairin bu tevhîdi, divanında da yer almaktadır.

Mukaddime manzûmeleri na't ve mirâciyye bölümleri ile devam eder. Sonrasında kasîde formunda bir na'ta yer verilir. *Fî'l-münâcât* başlığını taşıyan ve 289-337 beyitleri arasında yer alan bölüm, tipik bir giriş manzûmesi hüviyeti taşımaktadır. Tevhîd, münâcât ve dua bölümlerinden oluşan bu fasıl aynı zamanda na't muhtevâsına da sahiptir. Bu manzuenin ilk yirmi beyti, Farsça-Türkçe mülemma bir tevhîddir. (s. 21-2)

[674] Ayten Akmandor, *Münîrî ve Mihr ü Müşterî Mesnevîsi*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1983.

Münîrî'nin *Siyer-i Nebî*'si yedi cilt ve takribî 33 bin beyitten mürekkep bir mesnevîdir. Telîf tarihine ait hiçbir kaydın yer almadığı bu eserin mukaddime bölümlerinde, II. Bâyezîd medhiyyeleri yer almaktadır. Bu hacimli manzum siyer, dört doktora çalışmasının mevzuu olmuştur. Bu eserin ilk 7650 beyti, Ümran Ay tarafından hazırlanmıştır.[675] Bu çalışma birinci cild ve ikinci cildin ilk bölümlerini kapsamaktadır.

Münîrî, 47 beyitlik mukaddime ile birinci cilde başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti besmele ve hamdele olup sonrasındaki 19 beyti tevhîddir. (s. 245-6) Fatiha ve İhlâs surelerinden hayli iktibasın bulunduğu tevhîd bölümünü, Hakk'ın cemâl ve celâlinin mazharı olarak kâinâtta vukû bulan hâller ve aşk meselesine intikâl edilir. Bu bölüm vahdet-i vücûd neşvesiyle vücûda getirilmiştir. Giriş manzûmesini 42 beyitlik münâcât takip eder. Sebeb-i telîfin ardından siyer bahsine geçilir.

Münirî eserin ikinci cildine, 43 beyitlik mukaddime ile başlar. Besmele ve hamdele bölümlerinden sonra na't gelmektedir. Mukaddime manzûmelerindeki tertipten uzak olan bu bölümün, 4091-4106 beyitleri arası tevhîddir. (s. 564-5) Çâr-yâr na'tıyla manzûme tamamlanır. Bu ciltte, Hz. Ebûbekir'in amcasının oğlu olan Talha Sıddîk'in dinini değiştirdiğini öğrenir. Hz. Ebûbekir'in yanına varan Talha, atalarının dinini terk ettiği için ondan hesap sormaya kalkışır. Ebû Bekir, kendisine bile faydası olmayan putlara tapmanın yanlışlığından bahseder. Çocukluk çağındaki Hz. Ali konuşma mahalline gelir ve Sıddîk'tan meseleyi sorar. O da cevâben Talha'nın "putların Allâh'ın kızı olduğu" iddiasında bulunduğunu söyler. Bunun üzerine Hz. Alî, Allâh'ın putperestlerin tasavurundan münezzeh olduğunu nizâm delîliyle ispatlar. İsbât-ı vâcib hususiyeti arzeden bu bölüm, 12 beyitlik bir tevhîddir. (s. 750)

Siyer-i Nebî'nin ikinci cildinin bâkisi ve üçüncü cildi, Reyhan Çorak tarafından hazırlanmıştır.[676] İkinci cildin bu bölümünde, Bilâl-i Habeşî'nin Müslüman olma hikâyesi anlatılır. Hazret-i peygamber Bilâl ile karşılaşınca ona kimin kulusun, diye sorar. O da Lat ve Uzzâ'ya taptığını beyan eder. Peygamber Efendimiz ise "canı olmayan ve kimseye faydası zararı dokunmayan bir nesneye niçin taparsın" dedikten sonra kulluk edilmesi gereken rabbin evsâfını sıralar. Bu bölüm, altı beyitlik bir zât tevhîdidir. (s. 207-8)

---

[675] Ümran Ay, *Münîrî (öl.1521)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt I (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.
[676] Reyhan Çorak, *Münîrî (öl.1521)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt 2-3 (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Münîrî, *Siyer-i Nebî*'nin üçüncü cildine 23 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Hakk'ın zikri ile meşgûl olmanın faziletinin anlatıldığı bu mukaddime, nasihatâmiz beyitlerle tamamlanır. Bu ciltte Hazret-i Peygamber'in Ukaza panayırında halkı İslâma davet etmesinin hikâyesi anlatılır. Bu teblîğ faaliyeti esnâsında, Hz. Ebebukir ve Hz. Ali de bulunmaktadır. Etrafına halkı toplayan nebî, İslâm'ın hakikatini anlatmaya beş beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 491) Yine üçüncü ciltte, peygamberimizin teblîğ gâyesiyle Hz. Ebu Bekir ile birlikte Kindetü'l-Mülk kavmine gidişlerinin hikâyesi anlatılır. Gayetle zengin olan bu kavmin ileri gelenleri peygamberimizi çadırlarına davet ederek ikrâmda bulunurlar. Huzzârdan birisi, Hz. İsmail hâricinde Araplardan peygamber zuhur etmediğini söyler. Bunun üzerine efendimiz, İslâm'ın esaslarını anlatır. Peygamberin sözlerini can kulağıyla dinleyenler, peygamberimizden inandığı tanrının evsâfını beyân etmesini isterler. Hz. Muhammed onların bu isteklerini, 45 beyitlik bir tevhîd söyleyerek yerine getirir. (s. 557-61) Her ne kadar 2142. beyit öncesinde "*tevhîd*" başlığı yer alsa da tevhîd, bir beyit öncesinden başlamaktadır. Bu tevhîd manzûmesi, kelâmî unsurlarla örülmüştür. Tenzîh ve teşbîhin dengede tutulduğu bu şiirde, putperest bir kavme nasıl bir tanrı tasavvuru sunulması gerektiği sorusunun cevabını da görmekteyiz.

Siyer-i Nebî'nin dört ve beşinci ciltleri, Mustafa Özkat tarafından hazırlanmıştır.[677] Dördüncü cildin ibtidâsından birkaç varak noksan bulunduğu için, mukaddime manzûmesinin tamamı elde değildir. Bu cildin ilk bölümlerinde, bir bedevînin oğlu ile peygamberimiz arasında geçen bir hikâyeye yer verilir. Peygamberimiz ashabıyla birlikte bir dağın eteğine doğru ilerlerken, küçük bir çoban ile karşılaşır ve ona selam verir. Kendisinin ciddiye alınıp selam verilmesinden hoşnut olan çoban, peygamberimize kim olduğunu sorar. Efendimiz kendisini tanıttıktan sonra çocuğun "sen sihir ve yalansısın" sözlerine muhatap olur. Hz. Muhammed yumuşak ve iyi davranışıyla çocuğun gönlünü alır. Peygamberimizden göstermesini istediği mucizenin ardından Müslüman olan Amr bin Zeyd, kavminin yanına döner. Başından geçenleri babasına anlatan Amr, onları büyük bir şaşkınlığa uğratır. Bütün kavmi başına toplayan çocuk, onlara İslâm'ı teblîğ eder. Gördüğü bütün tazyîke rağmen dininden dönmeyen Amr, putların mabûd olmadığını ve inandığı rabbin vasıflarını onlara

[677] Mustafa Özkat, *Münîrî (öl.1521?)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt IV-V (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

haykırır. Bu bölüm kâmil bir tevhîddir. (s. 448-9) Bu tevhîd tenzîhi karakteristiğe sahiptir.

Aynı cilt içinde, Hazret-i Peygamber ile Reyhâne Hatun'un tezevvücün hikâyesi anlatılır. Güzelliği dilere destan olan Reyhâne, çirkin ve kötü ahlâklı amcasının oğlu ile evlidir. Ka'b, kızına zulmeden damadını öldürür ve Melik Reyyân'ın kendisini katledeceğinden korkarak kaçar. Hazret-i Peygamber'in yanına sığınan Ka'b Müslüman olur ve Reyyân'ın kendisine ceza vermeyeceğini öğrenerek yurduna geri döner. Babasından İslâm'ı öğrenen Reyhâne Hatun, Müslüman olur. Baba ve kızın Müslüman olması aşirette büyük bir kargaşaya sebep olur. Ka'b'ın dininden yüz çevirmesini isteyen Melîk Reyyân, kızının güzelliğini görünce işkence etmekten vazgeçer ve Reyhâne'ye talip olur. Bu konuda kızının muhtâr olduğunu belirten baba, Reyhâne'nin ne düşündüğünü sorar. Reyhâne, mümîne bir kadının bir müşrikle evlenemeyeceğini bildiği için kabul etmez. Reyyân'ın kendilerini öldüreceğini öğrenen baba ve kız, gizlice kaçarlar. Reyyân'ın askerleri Ka'b ve kızının peşlerine düşerler. Uzaktan bir toz bulutunun yükseldiğini gören Reyhâne, askerlerin kendilerine çok yaklaştığını görerek Hakk'a tazarrûda bulunur. Bu içten yalvarışına genç kız, altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 871)

Münîrî, eserinin beşinci cildine 31 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 915-8) Sûfiyâne neşve ve edânın hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesi, müteâl varlık fikri etrafında şekillenmiştir. *Lâ uhsî senâ* hadisine atıfta bulunan şâir, insanların Hakk'ı tevhîdde âciz kaldıklarını ifâde eder. Her şeye tecelli eden fakat her yerde nihân olan rabbin hayâlâttan münezzeh olduğu da dile getirilir.

Bu cildin ibtidâsında, Âsım ve arkadaşlarının kâfirler tarafından hîle ile şehîd edilmelerinin hikâyesi anlatılır. İslâm'ı anlatmak üzere kendilerine teblîğci gönderilmesi isteyen Huzeyloğulları kabilesi, Müslümanlardan intikam almak için böyle bir hîle tertip etmişlerdir. Âsım b. Sâbit riyâsetinde yola çıkan Müslümanlar, kavimlerinin yaşadığı bölgenin girişinde kâfirlerin tuzağına düşerler. Büyük bir savaşçı gürûhuyla karşılaşan Müslümanlar, can-hırâş bir mücâdele gösterirler. Bu kanlı savaşın orta yerinde Âsım, susuzluktan bulanıp Hakk'a tazarruda bulunur. Bu samimî yalvarışın ilk üç beyti tevhîddir. (s. 924-5) Âsım'ın bu arzusu, gökten inen bir maşraba ile yerine gelir ve Müslümanlar kana kana su içerler. Sonrasında Âsım şehîd olur ve birkaç Müslüman da esîr düşer. Habîb'in aralarında bulunduğu esîrler, satılmak üzere Mekke'ye götürürler.

Kırk gün sonra öldürülmek üzere Sıltî tarafından satın alınan Habîb, bir evin karanlık bir odasına hapsedilir. Sıltî'nin karısı kırkıncı günün sonunda esirin ahvâli nedir diye pencerenin önüne varır. Cennet bahçesinden bir yerin içinde esîri gören kadın hayret eder ve bunun Lât ve Hübel'in kudretiyle olamayacağını söyler. Bunun üzerine Habîb, Allâh'ın sonsuz kudretini ifâde etmek üzere beş beyitlik tevhîd söyler. (s. 932-3) Esîrin bu sözlerini duyan kadın, hidâyete erer.

Bu cildin son tevhîdiyle, bir gazvenin anlatıldığı bölümde karşılaşırız. Yahudî zümresinden İzâr b. Umeyr, atıyla mübâreze meydanına çıkarken Mekke'nin meşhûr putlarından Lat'a medhiyyelerde bulunur. Umeyr'in karşısına ashaptan Zeyd oğlu Cafer adında bir yiğit çıkar. Kahraman sahabe altı beyitlik bir tevhîd söylerek meydana atılır. (s. 1038) Cafer, sözlerini na't ile tamamlar.

Siyer-i Nebî'nin altıncı ve yedinci ciltleri, Yılmaz Top'un doktora çalışmasına mevzû olur.[678] Münîrî, altıncı cilde 40 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 353-7) Sıfât ve zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesinde yer yer mevzû hârici beyitlere de tesâdüf edilmektedir. Fakat manzûmenin insicâmının inkıtaa uğramadığı görülmektedir. Bu tevhîd şiiri de tenzîhî karasteristiğe sahiptir. Bu cildin ibtidâsında, Zeyd b. Harîs'in nasıl Müslüman olduğu kendi ağzından anlatılır. Bir gece nazarlarını kâinata çeviren Zeyd, bu mükemmel nizamın yaratıcı ve mürîd bir rabbe muhtâç bulunduğunu fikrine ulaşır. Bu tefekkür hâlindeyken uykuya dalar ve bir düş görür. Rüyasında, karşısına çıkan adam kendisiyle konuşur ve Hakk'ın vasıflarını anlatır. Zeyd bu şahsın önünde diz çöker ve Müslüman olur. Rüyadaki şahsın Allâh'ın sıfatlarını söylediği bölüm, üç beyitlik bir tevhîddir. (s. 403)

Ashâb-ı Fîl'den Ebrehe'nin binâ ettirdiği Azâb Kale'sinin hikâyesinde, bu cildin üçüncü tevhîdine tesâdüf olunur. Hz. Peygamber, Ebrehe'nin hazinelik olarak yaptırdığı Azâb Kalesi'nin fethedilmesi için Müslümanları teşvîk eder. Bu zor vazîfeye, Amr ibn Meyye talip olur. Efendimiz, Bişr'in riyâsetinde ve Selme'nin kılavuzluğunda altı yiğidi bu kaleye gönderir. Müslümanlar yolculukları esnasında bir dağın eteğindeki karaltıya şahit olurlar. İşin aslını öğrenmek üzere o cihete giden Amr, bunun deve kervanını götüren bir koca karı olduğunu görür. Bu deve yükü, Envâr-ı Zât adlı ma'bûd kabul edilen bir ağaca sunulmak üzere değerli eşyâlardan oluşan bir adaktır. Kadının taptığı

[678] Yılmaz Top, *Münîrî (öl.1521?)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt VI-VII (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

puta lânet eden Amr, hâzineyi alarak dostlarının yanına dönmek ister. Bu sırada yaşlı kadın hîle yaparak sahabeyi esîr eder ve mabûduna kurban olmak üzere Sema'ma'nın huzuruna götüreceğini söyler. Amr, Azab Kalesi'ne götürülmekte iken Bişr haber alamadığı dostunun ayak izlerini takip ederek peşine düşer. Karşısından gelen iki atlıya kendini Amr b. Halvân adlı şâir olarak takdîm eder ve kaybettiği bir kölesini aradığı dile getirir. Şema'mâ'nın huzuruna çıkarılan Bişr, koca karının Envâr-ı Zât'a adak olmak üzere Amr'ı getirdiğini görür. Şema'ma, mâbudu sâyesinde kendisini ele geçirdiği ve canını almak istediğini söyler esîrine. Bu sözlere cevâben Amr, kendisine bile faydası dokunmayan bir varlığın tanrı olamayacağını dile getirdikten sonra Hak Teâlâ'nın vasfında altı beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 427) Bu tevhîdin esâsını zât unsuru oluşturmaktadır.

Bu cildin son tevhîdi, Hz. Alî'nin savaş meydânında Mervân ibni Sâdık'a imân teklîf ettiği bölümde karşımıza çıkar. Mervân, Uzzâ ve Lât'ın isimlerini zikretmeden "bahsettiğin tanrı kimdir" diye sorar. Bunun üzerine Hz. Alî, Allâh'ın şânında yedi beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 457) Sûfîyâne telâkkilerin hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesi, tanrı tasavvuru olmayan bir putperestten ziyâde mütefekkir bir zihne hitap etmektedir.

Münîrî *Siyer-i Nebî*'nin son cildine 40 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 612-6) Zengin tasvîrlerle müzeyyen bu tevhîd manzûmesi, Münîrî'nin sanatkârlığındaki en ileri merhaleyi temsîl etmektedir. Müetâl varlık vurgusunun belirgin olduğu şiir, Farsça dua beyitleriyle tamamlanır. Bu cildin ibtidâsında, Mekke'nin fethi bölümde müşrik Benî Bekr ile Müslüman Huza'â Kabîlesi anlaşmazlık hikâye edilir. Peygamberimize söven Hüzeyl-i Erkâm, Huzâlı yiğit bir tâcir tarafından öldürülür. Kalabalık Benî Bekr aşiretinin saldırısından emîn olmak isteyen Huza'â kabilesi Mekke'nin içine hicret ederler. Hz. Peygamber ile Mekkeliler arasındaki muâhede gereği, Müslümanlar burada emân üzere yaşayabileceklerdir. Huzaalıların şehre sığındıklarını öğrenen Benî Bekr mensupları, Kureyş'in reisi Ebû Süfyân'dan Müslümanları kendilerine vermesini ister. Anlaşma şartlarını hatırlatan Ebû Süfyân, bu saldırının geceleyin gizlice yapılmasını ister. Kureyş'in ileri gelenleri "Muhammed'in tanrısı geceleyin uyuduğu için o vakitte yapılan işleri haber veremiyor" derler. Huzaa yatsı namazını kıldıktan sonra, kalabalık bir güruhun saldırısına uğrar. Sadece iki kişi kurtulabilmiştir bu baskından. Kanlı gözyaşlarıyla bir nehrin kıyısına ulaşan bu iki kişi, Hakk'a tazarruda bulunarak

intikâmlarının alınmasını ister. Bu hâdise peygamberimize bildirilir ve Mekke'nin fethi hazırlıklarına girişilir. Şehrin etrafına kalabalık bir ordunun konduğunu Abbâs, Ebû Süfyân'a haber verir. Geceleyin olan bir hâdiseden Hz.Muhammed'in haber almasına şaşıran Kureyş'in reisi "onun tanrısı geceleyin uyuyor diyorlardı bundan nasıl haberdar oldu" diye, şaşkınlığını izhâr eder. Bunun üzerine Abbâs, tanrının bu söylenenlerden münezzeh olduğunu dört beyitlik bir tevhîd ile ifâde eder. (s. 641)

Yedinci cildin son iki tevhîdi Tebük Gazâ'sının hikâye edildiği bölümde karşımıza çıkar. Mekke seferinden Medine'ye dönen peygamber, Müslümanları toplayarak onları gelecekteki zaferlerle müjdeler. Cebrâil'in kendisine Allâh'tan gazâ âyetlerini ulaştırdığını söyleyen efendimiz, yeğeni Hz. Alî'ye Kayser'i İslâma dâvet eden ve kendisine tâbi olmasını bildiren bir mektup kaleme almasını buyurur. Peygamberimizin takrîri ile yazılan bu mektûbun ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 854) Hatîb-i Bulâğîzâd tarafından götürülen mektup, önce Emîr İskâfî daha sonra Kayser tarafından okunur. Peygamberimizin nâmesiyle kendini kaybeden Kayser, Müslümanlara karşı sefere çıkma emrini verir. Habîb, Kayser'in savaş ilânı haberini peygamberimize ulaştırır. Müslümanları etrafına toplayan nebî minbere çıkarak onlara hitâben bir konuşma icrâ eder. Rasûlullâh sözlerine on beyitik bir tevhîd ile başlar. (s. 857-8) Eserin yazmasında, bu tevhîdin ilk beytinin kenârında "tevhîd" ifâdesi mahtûttur. İstifhâm tarîki ile söylenen bu tevhîd, dinleyenleri tefekküre dâvet etmektedir. Peygamberimiz tevhîdden sonra kendi nübüvvetinin hakikatiyle konuşmasını sürdürür.

Münîrî'nin zikredilen iki mesnevîsi hâricinde, Türkçe ve Farsça şiirlerden mürekkep bir divanı da vardır.[679] Divânın ilk manzûmesi 49 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. Mukaddime manzûmesi hususiyeti taşıyan bu şiirin ilk 21 beyti tevhîddir. (s. 144-5) Türkçe ve Farsça müllemmâ olan bu mesnevî, münâcât ve na't ile tamamlanır. Bu mesnevî, şâirin *Mihr ü Müşterî* adlı eserinde dört beyit noksân olarak *fi'l-münâcât* başlığıyla mevcuttur. Aynı şekilde bu divanın ikinci tevhîdi olan 44 beyitlik Türkçe-Farsça mülemmâ tevhîd kasîdesi de *Mihr ü Müşterî*'de bir beyit fazla olarak mevcûttur. (s. 148-51) Münîrî ölünceye kadar; tevhîd, na't ve âl-i abâ medhiyyesi söyleme arzusunu şiirlerinde sık sık dile getirir.

[679] Ersen Ersoy, *II. Bayezit Devri Şairlerinden Münîrî: Hayatı, Eserleri ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Aslen Gedizli olan **Keşfî**, II. Bâyezîd devrinde eser vermeye başlayan şairlerdendir. Şâir Hasbî'nin birâderi olan Keşfî, hayatının önemli bir devresini İstanbul'da geçirmiştir. Sultân Bâyezîd'in kendi ismiyle binâ ettirdiği câmide buhurculuk yapan şâirin vefât tarihiyle alâkalı ihtilâflı kayıtlar vardır. XVI. asrın ortalarına doğru âhirete irtihâl eden şâirin kasîde tarzında bir hayli şiiri bulunduğu kaydedilmektedir. Keşfî'nin müstakil divanı, şimdilik ele geçmemiştir. Bilinen iki mesnevîsi, *Te'dîb-nâme* ile *Mevlid*'idir. Ayrıca Fettahî-i Nişâbûrî'nin meşhur eseri *Hüsn ü Dil*'i Türkçeye tercüme etmiştir.

Te'dîb-nâme, Keşfî'nin oğlu 'Atâ için kaleme aldığı bir nasihatnâmedir.[680] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, 1343 beyitten müteşekkildir. Gençleri hayata hazırlayacak nasihatları içeren bu eser, pendnâme geleneği içinde husûsî bir mevkii hâizdir. Keşfî mesnevîsine, *sıfat-ı ferzend-i ercümend* başlığını taşıyan 24 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Sebeb-i telîf mâhiyetindeki bu bölümde, Allâh'ın kendisine bahşettiği oğlu için bir nasihatnâme kaleme aldığını ve hangi yaşlarda nasıl davranması gerektiğini açıkladığını bildirir. *Te'dîb-nâme*, diğer mesnevîlerde gördüğümüz sâir mukaddime manzûmelerini havî değildir.

Keşfî'nin bir diğer eseri, mesnevî tarzında kaleme aldığı *Mevlid*'idir.[681] 904/1499 yılında telîf olunan bu mesnevî, şâirin ifâdesine göre 903 beyitten müteşekkildir. Bu eserin İstanbul Üniversitesi nüshası 1073, Milli Kütüphanedeki nüshası ise 1290 beyitten oluşmaktadır. Anlaşılan o ki bu mesnevînin sonuna müstensihler tarafından ilâve edilen bölümler, eserin hacmini artırmıştır. Keşfî, mevlidine 13 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 1-2) Zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîdde, müteâl varlık vurgusu vardır. Bu manzûmeyi, kasîde formundaki 15 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 2-3) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd kasîdesinde, peygamberimizin *la uhsî senâ* hadisine telmih vardır. Âlemin yaratılması bahsi ile mevlid konusuna geçiş yapılır.

[680] Sibel Üst, *Keşfî: Te'dîb-nâme (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.
[681] Bekir Ay, *Keşfî'nin Mevlidi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969. Bu eserin farklı bir nüshası üzerine yapılmış çalışma için bkz. Aslıhan Aksu, *Keşfî Çelebi ve Mevlid'i (İnceleme-Metin)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013.

Keşfî'nin mensûr ve manzum olarak vücûde getirdiği bir diğer eseri ise Fettahî-i Nişâbûrî'nin meşhûr *Hüsn ü Dil*'inin tercümesidir.[682] Eserin hangi tarihte tamamlandığı bilinmemektedir. Mensûr olarak kaleme alınan bu eser, 132 beyti ihtivâ etmektedir. Keşfî, mensûr bir tahmîd ile eserine başlar. Bu bölümü, iki beyitlik bir zât tevhîdi takip eder. (s. 259) Mensûr tevhîd ve münâcât bölümleriyle dibâce devam eder.

II. Bâyezîd'in Amasya'daki şehzâdeliği zamânında zuhûr eden ve oğlu Ahmed'in beyliği zamanında şöhret bulan **Mihrî Hatun**, klâsik şiirin en önemli kadın sîmâlarındandır. Ulemâ âilesine mensup olan Hatun'un babası da Belâyî mahlası ile şiir söylemektedir. Amasya'da gözlerini dünyaya açan Mihrî, hayatının önemli bir bölümünü burada idrâk etmiştir. II. Bâyezîd'in sultanlığı döneminde İstanbul'a gelen Mihrî Hatun, bu şehirdeki edebî muhit içinde de kendisini ispatlamıştır. II. Bâyezîd devri in'âmat defterindeki kayda istinâden, 1512 yılından sonra vefât ettiği söylenebilir. Necâtî Beg'in en önemli takipçilerinden olan şâir, âşıkâne manzûmelerle memlû bir divanın sahibidir.[683]

Mihrî Hatun divanının ilk manzûmesi, 20 beyitten müteşekkil "*lâ ilâhe illallâh*" redifli kasîdedir. (s. 183-4) Manzûme, bu tarzın diğer nümûneleriyle aynı üslup ve muhtevâyı hâizdir. Divanın ikinci tevhîdi, mesnevî formunda söylenmiş bir elifnâmenin mukaddimesinde karşımıza çıkar. *Der-tevhîd-i Bârî azze ve cell* başlığını taşıyan bu mesnevînin sadece ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 340) Mesnevînin bâkisi, tipik bir nushiyyedir. Manzûmenin başlığı, giriş faslı esas alınarak verilmiş olmalıdır.

Mihrî Hatun'un divanında, 462 beyitten müteşekkil bir mesnevî de yer almaktadır. *Tazarru'-nâme* ismiyle mukayyet olan bu mesnevî, gazel formundaki şiirleri de ihtivâ eder. Şâir bu mevnevisine, 41 beyitlik bir tevhîd ile başlangıç yapar. (s. 351-4) Tamamıyla tevhîd muhtevâsına sahip olan manzûme, hitap tarîki ile söylenmiştir. Zât ve ef'âl unsurunun kesîf sûrette yer aldığı şiirde, Allah'ın insan idrâkinden münezzeh olduğu dile getirilir. Bu manzûmedeyi, *der-tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlığını taşıyan bir murabba takip eder. "Na'ra-i yâ hû ile her demde illallah di" beytinin tekerrür edildiği bu murabba, altı bentten müteşekkildir. Bu manzûme tevhîd olarak isimlendirilmekle beraber bu türün hususiyetlerini taşımamaktadır. Sadece ilk bendinde tevhîd muhtevâsı olan bu manzûme, ilâhiyat olarak değerlendirilmelidir.

[682] Sadık Yazar, "XVI. Yüzyıl Şairlerinden Gedizli Keşfî ve *Hüsn ü Dil* Tercümesi", *Journal of Turkish Studies*, C. 33/II, Harvard 2009, s. 245-86.
[683] Mehmet Arslan (haz.), *Mihrî Hâtun Divânı*, Amasya Valiliği, Amasya 2007.

Tazarru‘-nâme’nin 129-171 beyitleri arasında yer alan *ol kâdi’l-hâcâta ve mûcibü’d-da‘vâta ve müvessirü’l-murâdâta Mihrî hakîkerinin münâcâtıdır* başlık manzûme bir münâcât olmayıp kâmil manada bir tevhîddir. (s. 362-5) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiirinde ef‘âl unsurunun yoğunluğu görülmektedir. Şâir, manzûmenin sonlarındaki “Mihrî deprendükçe agzunda lisân / Ög Hak’un kudretlerini her zaman” beytiyle bu bölümün tevhîd olduğuna ayrıca işâret etmiştir. Manzûmeye verilen başlığın şâire mi yoksa müstensihlere mi âit olduğu ayrı bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Bu bölümdeki sözlerini tamamlayan Mihrî Hatun, *der-în mahâl* başlığı altında on beyitlik bir gazel söyler. Bu gazelinde şâir, insanı yoktan var eden rabbin ve onun sevgili nebîsinin övülmesi gerektiğini vurgular. Tevhîd ifâdelerine tesâdüf olunmakla beraber müstakil bir tür addedilmesi mümkün görünmemektedir. Gazelini tamamlayan şâir, 182-209 beyitleri arasında, *münâcât der-münâsib-i ahvâl-i âdemiyan* başlıklı bir bölüme yer verir. Bu şiir de münâcât olarak isimlendirilmekle berâber kâmilen bir tevhîddir. (s. 266-8) Yine ef‘âl unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd, hîtap tarîki ile kaleme alınmıştır. Mihrî Hatun, *tevhîd-i Bârî azze ismuhu* başlıklı bir gazelle eserine devam eder. Altı beyitlik bu gazel, bir zât tevhîdidir. (s. 268-9)

846/1452 yılında Amasya’da dünyaya gelen **Tâcîzâde Câ‘fer Çelebi**, II. Bâyezîd’in defterdarlığını yapan Tâcî Bey’in oğludur. Nişancılık ve kazaskerlik gibi önemli bürokratik vazifelerde bulunan şair, Amasya’daki isyanın müsebbipleri arasında gösterilerek Sultan Selîm Han tarafından 1518 yılında İstanbul’da idam ettirilir. Yaşadığı devrin üstad şâirleri arasında anılan Câfer Çelebi’nin sergüzeştnâme türünde, *Heves-nâme* adlı bir eseri vardır. Ayrıca Çelebi’nin mürettep ve mükemmel bir divanı da günümüze ulaşmıştır.

Heves-nâme, Türk edebiyatında türünün ilk ve önemli nümûneleri arasındadır.[684] 3810 beyitten müteşekkil bu eser, mesnevî hâricinde hazım şekillerini de havîdir. 899/1494 yılında kaleme alınan *Heves-nâme*’sine şair, 21 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 155-7) Ef‘âl unsurunun hâkim olduğu bu tevhîdde, mesnevînin muhtevâsına muvâfık olarak Allâh’ın aşkı ve güzelleri yaratmasından da bahsolunur. Mukaddime manzûmeleri na‘t ile devâm eder. Ardından 53 beyitlik bir münâcât manzûmesi gelir. Bu münâcâtın ilk dokuz beyti, tevhîddir. (s. 159-60) Bu tevhîd bölümü, münâcâtların ibtidâsında gördüğümüz hazırlık mâhiyetinde olmayıp müstakil bir hüviyete sahiptir.

[684] Tâcî-zâde Ca‘fer Çelebi, *Heves-nâme: (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Necati Sungur, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.

Muhavere ve hasbi-i hâllerle ilerleyen *Heves-nâme*'de, aşk ve sevgilinin vasıfları üzerinde durulur. Âşık ile bir acûze arasındaki konuşma yine bu minvâl üzeredir. Bu bölümde bir yâr-ı vefâdârın peşine düşen âşık, kâinâta nazarlarını çevirdiğinde fenâ üzere olmayan hiçbir varlık görmediğini söyler. Gönül, sürekli olarak güzellere meyletmektedir. Fakat bunda şaşılacak hiçbir şey yoktur. Çünkü her şey aslına yönelmektedir. Etrafımızda gördüğümüz bütün eserler, bir müessirin ibdâıdır. Mecâzi aşktan hakîkîye olan intikâli dile getiren şâir, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bir tevhîd ile sözlerini tamamlar. (s. 289-92) Bu tevhîd manzûmesi, bir isbât-ı vâcip unsurlarını da havîdir. *Heves-nâme*'nin son tevhîdi, *hamd ü senâ-yı Perverdigâr* başlığı altında karşımıza çıkar. (s. 509) Altı beyitlik bu tevhîd, ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir.

Tâcizâde Câfer Çelebi'nin medhiyye kasîdeleri ve âşıkâne gazellerden oluşan bir divanı vardır.[685] Bu divânda tevhîd sınıfında değerlendirilebilecek manzûmeye tesâdüf olunmamıştır.

Tezkire sahiplerinin hakkında sessiz kaldığı **Hisârî**, II. Bâyezîd devri şairlerindendir. 906/1500 yılında kaleme aldığı, *Tuhfetü'l-Mü'min* adlı mesnevîsinde şâir, âilesinin bütün fertlerinin vebâya yakalanak vefât ettiğini ve kendisinin uzun müddet bu acıyla yaşadığından bahseder.[686] Ömrünün âhir demlerinde kaleme aldığını söylediği bu eseri, kendi ifâdesiyle 3305 beyitten müteşekkildir. Fakat bu eserin eldeki tek nüshası, varak noksanlığı sebebiyle 2646 beyitten ibârettir.

Hisârî, 16 beyitlik bir giriş manzûmesi ile eserine başlar. Şâir, Allâh'ın ismini zikrettikten sonra gaflet üzere olmasından ötürü pişmanlığını dile getirir. Fakat Hakk'ın mağfiretinden ümîdini kesmemiştir. Çünkü Allâh, gaffâr ve râzıktır. Bu mukaddimenin 11-16 beyitleri arası, benzerine çok az tesâdüf olunan bir tevhîddir. (s. 146) Bu girişten sonra, *der-tazarru'-ı fakîr ve diger beyan Tevhîd-i Bâri Te'âlâ celle celâluhu* başlığını taşıyan bir manzûme gelir. 21 beyitten müteşşekkil olan bu manzûme, dua ifâdeleri ile başlar. Ardından yedi beyitlik bir zât tevhîdi gelir. (s.147) Münâcât bölümü ile manzûme tamamlanır.

---

[685] İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1983.

[686] Selcen Çifçi, *Tuhfetü'l-Mü'min: (Metin-İnceleme-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Halvetîliğin kendi ismiyle anılan kolunu teşkîl eden **Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn**, XV. asrın mutasavvıf şâirlerindendir.[687] 839/1435 yılında Akhisâr'ın Gölmarmara beldesinde dünyâya gelen Yiğitbaşı, Uşaklı Şeyh Alâ'addîn'den manevî terbiyesini almıştır. Sülûkunu tamamladıktan sonra Manisa'da irşâd faaliyetleri için gönderilen Ahmed Şemseddîn, uzun bir süre burada kalmıştır. İstanbulda şeyhler arasında vâkiʿ olan ihtilâfâtı çözmek üzere İstanbul'a giden şeyh, bu işteki muvaffakiyyeti sebebiyle Yiğitbaşı ünvanıyla şöhret bulmuştur. Tasavvuf ve ahlak vâdisinde eserler kaleme alan şeyh, ekseriyâ nesri tercih etmiştir.

Câmi'ü'l-Esrâr, Yiğitbaşı'nın tamamıyla manzum olan tek eseridir. 837 beyitten müteşekkil bu eser, mesnevî ve kasîdelerden oluşmaktadır. Telîf tarihi bilinmeyen *Câmi'ü'l-Esrâr*'ın asıl mevzuu, etvâr-ı seb'adır. Yiğitbaşı, 24 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. Bu tevhîd şiiri, kelâmî unsurları ihtivâ etmekle beraber sûfiyâne bir edâya sahiptir. Bu manzûmeyi, kelime-i tevhîd merkezli bir münâcât takip eder. *Câmi'ü'l-Esrâr*'da, tevhîdin vasfı ve fazileti hakkında bir de kasîde yer almaktadır. (s. 405-8)

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Seher Abdâl**, XV. asrın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ibtidâsında yaşamış bir şairdir. Bektaşî şairlerin şiirlerini ihtivâ eden cönklerde manzûmelerine rastladığımız Abdâl, Seher Dervîş ismiyle de anılmaktadır. Kendi ifadesiyle Anadolu, Mısır, Suriye, İran, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde seyâhat eden şâir, muhakkak ki gezici dervişlerdendir. Tokat'ın Zile kazasında bulunan bazı cönklerde ismine sıkça tesâdüf olunan Seher Dervîş, muhtemeldir ki Kızılbaş-Bektaşî geleneği içinde yetişmiştir. Yaşadığı dönemin siyasî vaziyeti göz önünde bulundurulduğunda, Kızılbaş dâilerinden olma ihtimâli de bulunmaktadır.

Seher Abdal'ın beşi manzum biri mensûr, altı eserinin nüshaları kütüphânelerimizde mevcuttur. İstanbul Üniversitesi Kütüphânesinde, 9356 numarada bulunan mecmuada şairin dört manzum eseri yer almaktadır: *Sa'âdet-nâme*, *Velâyet-nâme-i Ali Kerrema'llâhu Vechehû Pür-Suhten-i Cebrâîl Aleyhisselâm*, *Velâyet-nâme-i Ali Kerrema'llâhu Vechehû Penc Püser* ve *Sad Kelime-i Hazret-i Ali Kerrema'llâhu Vechehû*. Şâirin bir diğer mesnevîsi olan *Nân u Helvâ*, bu mecmûada yer almayıp farklı kütüphâne koleksiyonlarında nüshaları mevcuttur. Seher Abdâl'ın tek mensûr eseri,

[687] Ahmet Ögke, *Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2001.

Şerh-i Tercî-i Evhadüddin Kirmânî'sidir. Bu eserin bilinen tek nüshası, 1508 tarihinde istinsâh edilmiştir. Macar Bilimler Akademisi Kütüphânesi kataloğunda, Török O.245 demirbaş numarasıyla mukayyet olan mecmûada, son kısımları noksan bir *Sa'âdet-nâme*'nin varlığından behsedilir. Sihrî'ye ait olarak gösterilen bu mesnevîden sonra *Kitâb-ı Kenzü'l-Bedâyi'* ve *İşâret-nâme* adlarını taşıyan iki küçük manzum risâle de bulunmaktadır. Muhtemeldir ki bu küçük mesnevîler de Seher Abdâl'ın eserleri arasındadır.[688]

Seher Abdâl, Molla Câmî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *Sad Kelime* adlı manzûm eserini Türkçeye çevirmiştir.[689] Metni neşre hazırlayan Mustafa İzzetî'nin sekiz beyitlik takdîmi ile eser başlar. Farsça asıl ile Türkçe tercümeleri birlikte verilen *Sad Kelime*'nin müellif ve mütercimlerinin dîbâceleri neşrolunmamıştır.

Seher Abdâl, Nâsır-ı Husrev'in *Sa'âdet-nâme* adlı nasihatnâme türündeki eseri aynı isimle Türkçeye tercüme etmiştir.[690] 1495 yılında tamamlan bu tercüme, 501 beyitten müteşekkildir. Seher Abdâl'ın bu eseri, mukaddime ve hâtime bölümleri hâriç tamamıyla tercümedir. 300 beyitten oluşan Nâsır-ı Husrevi'in eseri, şair tarafından kısmî ilâvelerle genişletilmiştir. Abdâl, 87 beyitlik bir dîbâce ile eserine ağâz eder. Bu manzûmenin ilk beş beyti, hitap tarîki ile söylenmiş bir zât tevhîdidir. (s. 88) Şair mukaddime bölümünün ardından sergüzeştinin nakline geçer. Dolaştığı şehirleri anlatan Abdâl, Nâsır-ı Husrevî'nin memleketi olan Yemgân'a da gittiğini ve şeyhinin mânevî işâretiyle bu eserini kaleme aldığını beyân eder.

Seher Abdâl'ın hacim itibariyle en küçük mesnevîsi *Nân u Helvâ*'da Belh şehrinde Hazret-i Alî aşkına ekmek ve helva isteyen bir dervişin belâya duçâr olması ve Hızır marifetiyle kurtulması hikâye edilmektedir.[691] 138 beyitten müteşekkil bu mesnevînin telîf tarihi bilinmemektedir. Seher Abdâl, altı beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk üç beyti, bir zât tevhîdidir. (s. 298, 277) Peygamber ve Hazret-i Alî na'tı ve salât u selâmdan sonra hikâyenin nakline başlanır.

---

[688] İsmail Parlatır, György Hazai, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2007, s. 263.

[689] [Molla Câmi, Seher Abdâl], *Sad Kelime-i Hazret-i Aliyy-i Kerreallâhu vehehu radıyallâhu anh*, neşr. Mustafa İzzet Efendi, Mühendisoğlu Matbaası, [İstanbul] 1286.

[690] Mustafa Özağaç, *Seher Abdal'ın 'Saadet-nâme' İsimli Mesnevîsi (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

[691] [Muhammed Yemînî], *Fazilet-nâme-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, [neşr. Ali Haydar-Ahmed Hızır], Cihan Matbaası, Dersaâdet 1325/1327. Bu mesnevînin neşri için bkz. Fatma Sabiha Kutlar, "Seher Abdal'ın Helvâ vü Nân'ı" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 56, Ankara 2010, s. 261-292.

II. Bâyezîd devri şairlerinden olan **Ahmed Rıdvân**, hamse sahibi şâirlerdendir. Tütünsüz ve Bî-duhân lâkablarıyla anılan şair, aslen Ohrili olmakla beraber Edirne'de tavattun etmiştir. Dimetoka yakınlarındaki bir köy, II. Bâyezîd tarafından kendisine vakfedilmiştir. Sancak beyi olan Ahmed-i Rıdvân; Karahisar, Teke, Hamid, Karaman ve Ankara gibi şehirlerde vazifesini ifâ etmiştir. 1500 yılında Moton seferine katıldığı bilinen şairin vakfiye kayıtlarından hareketle 1528-9 yılından sonra vefât ettiği tahmîn edilmektedir. Ahmed Rıdvân, 1538 yılında tamamlanan Sehî Bey'in tezkiresinde merhûm olarak anılmaktadır. Ahmed Rıdvân'ın altı mesnevîsi ile bir mükemmel ve mürettep divanı vardır. Şâir, Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesini oluşturan mesnevîlere nazîre yazmıştır. Ahmed Rıdvân'ın ayrıca tamamıyla kendi telîfi olan *Rıdvâniyye* adlı bir nasihatnâmesi vardır.

Ahmed Rıdvân'ın ilk mesnevîsi, *İskendernâme*'sidir.[692] Mesnevîde, telîf zamanına işaret eden iki ayrı tarih beyti vardır: 904 ve 909. Eseri hazırlayan İsmail Avcı ise diğer eserlerin yazılış tarihi ve mesnevîde geçen bazı hâdiselerin kronojisini esas alarak bu mesnevînin 906/1500 yılında yazılmış olması gerektiğini ifâde eder. (s. 179-83) *İskender-nâme* devrin sultânı II. Bâyezîd'e sunulur. Mukaddime, 17 destân ve hâtime bölümlerini havî olan mesnevî, 8304 beyitten müteşekkildir. Mesnevînin Hayâtî ismine kayıtlı nüshasının mukaddimesinde, diğer nüshada olmayan 200 beyitlik bir bölüm vardır. Ahmed Rıdvân'ın bu eserinde mesnevî haricinde, kasîde ve gazel şekillerine de tesâdüf edilmektedir.

Ahmed Rıdvân, 66 beyittten müteşekkil bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Besmele, tahmîd ve tevhîd ifâdelerini hâvi olan beş beyitlik girişten sonra şâir, yazacağı eser için Allah'tan tevfîk niyâz eder. Peygamberlerin yaşadığı hâdiselere telmîh ile tamamlanan bu bölümden sonra bir ef'âl tevhîdi gelir. (s. 258-9) Tevhîdini tamamlayan şâir, Hakk'a tazarrûda bulunur. Ahmed Rıdvân, tekrâr tevhîde intikâl eder ve manzûmesini tamamlar. (s. 260-1) Belli bir plan dâhilinde kaleme alınmayan bu manzûmede; tahmid, münacat ve tevhîd muhtevâları iç içe geçmiştir. Bu durum Ahmed Rıdvân'ın şiirleri için gâyetle tâbî olup bir çok eserinde bunun nümûmelerine rastlanmaktadır.

[692] İsmail Avcı, *Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâmesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Mukaddime manzûmesini, *der-tevhîd-i Bârî azze ve celle* başlığını taşıyan 12 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 261-2) Zât ve sıfât unsurlarının hâkim olduğu bu tevhîd, şekil itibariyle müşevveş bir vaziyet arz etmektedir. Mesnevîde tercîh edilen vezinle teşkîl olunmuş bu manzûmenin bütün mısraları birbiriyle kâfiyelidir. Şâirin divânında da bu şekille oluşturulmuş bir manzûme bulunmaktadır. Bu meseleyle ilgili olarak divanını neşre hazırlayan Halil Çeltik;

> "her beytin kendi içinde birer matla gibi kâfiyelendiği ve bu açıdan beyitler arasında gerçek bir kâfiye birliği bulunmadığı görülür. Bu durumda her beytin kafiyesi 'aa bb cc' biçiminde mesnevî gibi görünür. Dolayısıyla bu şiirler, her mısra aynı sesle bittiği için müselsel/musarra gazel, her beyit kendi içinde kafiyeli gibi göründüğü giçin de mesnevî olarak değerlendirilebilir."[693]

yorumunda bulunur. Çeltik değerlendirmeye esas aldığı manzûmenin, şair tarafından gazeller arasına aldığını belirterek kendisinin de aynı tavrı ihtiyâr ettiğini belirtir. *İskendernâme*'de bulunan manzûmenin ise bulunduğu yer ve söyleyiş itibariyle mesnevî formu içinde değerlendirilmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz. Mukaddime manzûmeleri münâcât ve na'tlarla devam eder. Hazret-i Peygamber ve çâryâr na'tlarını tamamlayan şâir, *der-beyân-ı hakîkat* başlığı altında yeniden tazarrûa yönelir. Ahmed Rıdvân bu bölüme, dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 270-1) Manzûme dua ifadeleriyle tamamlanır.

Mesnevînin hikâye bölümü, İskender'in babası Feylakos'un vefâtından sonra tahta çıkışının anlatımıyla başlar. Aristo, Bukrat, Eflâtun ve Sokrat'ı bir mecliste bir araya getiren hükümdar, onlara suâllerde bulunur. Cihângir sultanın ilk sorusu, eşyânın asıl ve mâhiyeti üzerinedir. Hakk'ın vâcibü'l-vücûd olduğunu bildiğini fakat hakîkatın ne sûrette olduğunu da öğrenmek istediğini ilâve eder. İlk sözü alan Aristo, hâdis olanın kadim bir varlığı anlamasının imkânsız olduğunu dile getirir. Hakk'ın ilmini akıl ile fehm etmek mümkün değildir. Müteâl bir tanrı tasavuru ortaya koyan Aristo'dan sonra söz, Bukrat'a intikâl eder. Tabîb hakîm, Allah'tan başka kimsenin eşyânın aslını bilemeyeceğini dile getirerek sözlerine başlar. Ardından Alâh'ın sıfatlarına işâretle, onun insân idrâkinden münezzeh bulunduğunu söyler. Konuşma sırası kendisine gelen Eflâtun, Hakk'ın zâtî varlığına işâret eder. Eşi ve benzeri olmayan tanrı, çun u çirâdan münezzehtir. *Küntü kenz* hadisine de telmihte bulunan hakîm, âkılların bu ilimde âciz kaldığını ifâde ile sözlerini bitirir. Son olarak Sokrat, tanrının birliğine vurguda bulunduktan sonra ondan başka yaratıcı olmadığını dile getirir. Dört hakîmin bu

[693] Halil Çeltik (haz.), *Ahmed Rıdvan Dîvânı*, s. 39-40.

cevapları üçer beyitten ibâret olup her biri tevhîd hususiyetine sâhiptir. (s. 303-4) Bu dört filozofun verdiği cevaplara kâni olmayan Hızır aleyhisselam söz alır ve Hakk'ın tevhîdinin nasıl olması gerektiğini beyan eder. Hakîmlerin tevhîdleri felsefeden ârî iken Hızır (a.s.), felsefe lugatini istimal ile Hakk'ın tevhîdine başlar. İsbât-ı vâcip muhtevâsını hâiz olan bu manzûme, 18 beyitlik bir tevhîddir. (s. 304-5) Meclistekiler konuşan kişinin Hızır olduğunu anlarlar. Meclisin nihâyetinde İskender, dört vezirine bir nasihatnâme yazmalarını emreder. Arzusu yerine gelen hükümdar, pendnâmelerdeki hikmeti görerek hayli memnûn olur. Ahmed Rıdvân bu destânın hâtime bölümünde, hangi şahsın neyi temsîl ettiğini söyledikten sonra nasihat âdâbı ve sözün kıymeti üzerinde durur. Şâir bu bahsi, dört beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 324)

Ahmed Rıdvan, hikâyesine İskender ile Dârâb arasındaki saltanat mücâdelesinin anlatımıyla devam eder. İrân şâhı Dârab, İskender'e bir mektup göndererek onu toylukla itham eder ve cedleri gibi kendisine itaat etmesini ister. Kendisine gönderilen mektubu elçinin ağzından dinleyen İskender, Dârâb'ın kendisini gerçek mülk sâhibi görmekle gaflete düştüğünü söyler. İran şâhının sözlerini kabîh bulan hükümdâr, asıl mülk sâhibinin Allâh olduğunu üç beyitlik bir tevhîd ile dile getirir. (s. 333) İskender'in Dârâ'ya karşı giriştiği mücâdelenin ilâhî menşeli oluşu bu ifadelerle belirginleşmektedir. Cihangir hükümdar, ilahlık taslayan bir hükümdarı yenmek üzere harekete geçer ve Dârâb'ı mağlup eder.

İskender'in İrân zaferinden sonra hikâye, hükümdar ile Zeresb'in kızı Gülşâh'ın aşkının anlatımıyla devam eder. İki sevgili, birbirlerine olan aşklarını mektup ve şiirlerle gösterirler. Yine bu mükâtebe sırasında Gülşâh, İskender'den kendisine ulaşan mektup dolayısıyla mesrûr olur ve kendi resmince namaz kılıp Hakk'ı tesbîh eder. Müslüman olmayan bir kadının lisânından sâdır olan iki beyitlik bir tevhîdle karşılaşırız burada. (s. 392) Gülşâh ile İskender arasında mektuplaşmaların yanı sıra karşılıklı gazel söylemelere şahit oluruz. Gülşâh'ın İskender'e olan muhabbetini izhâr etmek üzere söylediği gazelin makta beytinde, "tazarru eyle dâyim Hakk'a Gülşâh" ifadeleri yer alır. Gazel nihâyete erdikten sonra yine Gülşâh'ın lisanından Hakk'a tazarruda bulunulur. Bu tazarrûun ilk altı beyti, müstakil bir hüviyete sahip olan tevhîddir. (s. 396) İki âşık, hikâyenin sonunda evlenerek saâdete nâil olurlar.

Gülşâh ile İskender'in aşk hikâyesini tamamlandıktan sonra cihangir hükümdarın Hint seferi bahsine intikâl edilir. Hint tarafına azimet eden İskender,

Hindistan Hükümdarı Keyd'e kendisine tâbi olması yönünde bir mektup gönderir. İskender bu mektubuna, altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 412) Zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîdde büyük sultan, mülk ve tahtın kendisine Allâh tarafından verildiğini söyler.

Hind sultanı Keyd, İskender gibi cihângir bir hükümdâr ile baş edemeyeceğini görünce Mihrân adlı ehl-i tedbîr bir adamını elçilik vazifesiyle sultana gönderir. Mihran'ın yanında Keyd'in hazinesi mesâbesinde olan dört varlık bulunur: Şâhın kızı Şehr-bânû, feylesof, tabîb ve câm. Keyd bunlarla İskender'i kendisine bağlamayı istemektedir. Elçi beraberindekilerle cihângir hükümdarın huzuruna varır ve hoş kabul görür. Hind şâhının kızına kulaktan âşık olan İskender, onlar için bir şölen tertip eder. Cihângîr hükümdâr, feylosofu imtihân etmek üzere, ona yağ dolu bir kadeh gönderir. Filozof ise bin tane iğneyi yağın içine batırarak sultana iâde eder. İskender yağın içindeki iğneleri top şekline getirterek tekrar hakîme gönderir. Bunun üzerine feylosof, bu mührelerden bir ayna yaparak cihâhgir şâha yollar. Şâh ise bu aynayı bir müddet rutûbetli bir yerde bekletip feylosofa gönderir. Filozof, paslanmış aynayı saykal vurmak sûretiyle parlatır ve hükümdâra iletir. İskender aynanın güneş gibi parıldadığını görerek feylosofu tebrîk eder ve ondan bu işin sırrını anlatmasını ister. Bunun üzerine hakîm, kadehin gönül ve yağın ise tac ve saltanat hevesi olduğunu söyler. Eğer bir kişinin gönlü hükümdârlık arzusuyla dolarsa oraya başka bir şey nüfûz edemez. İğne kalbe tesir eden nasihattır. Gönlü bir aynaya teşbîh eden hakîm, eğer o ayna tozlanırsa Hakk'ın sevgisi orada kâim olmaz, der. Feylosof, *der-tevhîd-i istidlâl* başlığı altında gönül âyinesini sâf tutarak tevhîde ulaşılabileceğini dile getirir. Hakîm, sûfîlerin isbat-ı vâcib için esâs aldıkları keşf usûlünü benimsemektedir. Sonrasında ise altı beyitlik bir zât tevhîdi inşâd eder. (s. 429-30) Kalbi saflaştırmanın yolu ise tevbeden geçmektedir.

Hakîm sözlerini tamamladıktan sonra İskender ona tevhîdin mâhiyetini sorar. Herkesin kendi mezhep ve meşrebince bir tanrı tasavvuru olduğunu söyleyen sultan, feylosoftan bu işin hikmetini sorar. Tamamıyla İslâm itikâdının esâslarını merkeze alan bu sorular, zât ve sıfât meselesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zat bir ise sıfat neden çoktur? Sünnîlik ve Mutezilîlik gibi mezheplerin telâkkilerine telmîh bulunması da meselenin aktüalitesini yansıtmaktadır. Ahmed Rıdvân'ın İskender'i bir ehl-i sünnet kelâmcısı gibi takdîm etmesi bu yönüyle dikkate değerdir. Feylesof cevaplarını, "Mantıku't-tayr" kıssasından hareketle verir. Simurg'un Hakk'a yolculukları ve onlarla

ilgili kanaatlerini belirtmesi misâli üzerinden herkesin kendi idrâk seviyelerine göre farklı bir tanrı tasavvuruna sahip olduklarını söyler. Aslında hepsinin söyledikleri doğrudur fakat onlar hakikatin bir cüz' ya da vechesine muttali olmaktadırlar. (s. 431-4) Bu bölümün 2365-7 ve 2376-83 beyitleri arasındaki bölümler, mevzuun tabiatı itibariyle tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 431-2) Hakîmin sözlerini tamalamasının ardından İskender, âlemin yaratılması meselesini açar. Âlem ve mahlûkât hangi esas üzerine yaratılmıştır? Tanrı vahdet üzere iken bunca kesret neden hâsıl olmaktadır? Hakîm'in cevâbı tevhîd unsurlarını hâvi olmakla beraber müstakil bir hüviyete sâhip olmaktan uzaktır. Bu destânın nihâyetinde şâir, *kelâm-ı hikmet der-nazar-ı i'tibâr ve mevize ve tevhîd* başlığını taşıyan bir bölüme yer verir. Başlıkta tevhîd ifâdesi yer almakla beraber, manzûmenin bu türün hususiyetlerine sahip olmadığı âşikârdır.

Hind seferini tamamlayan İskender, Sind kıtasına yönelir. Bu bölgenin adalarında hükümdarın karşılaştığı muhtelif acâyib ve garâyib, Hakk'ın varlığına bir istidlâl teşkîl etmektedir. Mufassalan nakledilen bu hayret verici hâdise ve nesnelerin nihâyetinde Ahmed Rıdvân, *istidlâl ber-vücûd-ı Sânî*' başlıklı bir şiir söyler. 3587-93 beyitleri arasındaki bu bölüm isbât-ı vâcib hususiyeti taşımakta olup ilk beş beyti tevhîddir. (s. 524-5) İnsanlar bu acayipliklerin mâhiyet ve hâsiyyetini kavrarsalar bütün bunların Allâh tarafından yaratıldığını idrâk edeceklerdir. Şâir, bu tevhîdinde nizâm deliliyle istidlâlde bulunur.

Sind bölgesindeki seyahatini tamamlayan İskender, Çin ülkesine doğru yola çıkar. Cihângîr sultan, bu geniş ülkenin hükümdarı olan Tamgaç tarafından sınırda karşılanır. Bağlılığını arzeden Tamgaç, İskender'i büyük bir ta'zîm ile ağırlar. Cihângir hükümdârın şerefine ihtişâmlı bir şölen tertip edilir. Meclis ehli yavaş yavaş çekilirken İskender ile hakîm Behrâm arasında muhavere başlar. Cihângîr hükümdâr vücut, vâcip, mümkün, kadîm, hadîs ve mümteni' mefhûmlarının izâhını hakîmden suâl eder. (s. 546-7) Hakîm, İskender'in sorularına cevap verdikten sonra âlemin yaratılışı meselesi ve büyük denizlerin oluşumu hakkındaki fikirlerini beyân eder. Bu muhaverenin sonunda, *der-beyân-ı tarîk-i istidlâl be-vücûd-ı Sâni'-i bî-kelâm* başlıklı bir bölüm gelir. Bu faslın ilk yedi beyti, isbât-ı vâcib vâdisinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 550) Eğer insan etrafındaki âsâra dikkat nazarlarını tevcîh ederse bütün bunların bir müessire muhtaç olduğunu görür. Ahmed Rıdvân bu destânın sonunda, *der-temsîl-i destân ve hâtime-i*

destân başlıklı beş beyitlik bir şiir söyler. Bu manzûmenin ilk iki beyti tevhîddir. (s. 551)

Çin'den ayrılan İskender yönünü Maşrık tarafına çevirir ve buradaki acayipliklere şâhit olur. Cihângîr hükümdar, insanı hayrete düşüren cevher, taş ve mâdenlere tesâdüf eder. Hakîmi Eflâtun'dan bu nesnelerin mâhiyet ve sırrını suâl eder. O da her bir taşın hususiyetlerini sırasıyla anlatmaya başlar. Bu fasılların nihâyetinde şâir araya girer ve Eflâtun'a bazı itirâzlarda bulunur. Birbirinden farklı bütün bu meyve, mâden ve cevherlerin Hak tarafından yaratıldığını dile getirir. Şâir bu unsurların bir yaratıcının varlığına delîl teşkîl ettiğini söyledikten sonra *der-tahrîs be-nazar-ı i'tibâr* başlığı altında ve isbât-ı vâcib vâdisinde bir tevhîd irâd eder. (s. 559-60) Şâir bu tevhîdinde de nizâm delîline mürâcaât eder.

İskender vezîrinden, dünyada görülmesi gereken yerleri sorar. Eflatun kısaca bilgi verdikten sonra, hükümdârına âlemin fâni olduğunu ve zamanı yaşamak gerektiğini söyler. İskender ise dünyanın görülmemiş yerlerini görmeyi arzu ettiğini söylerek itirazda bulunur. Vezir ise senin elde ettiğin nimetler senden önce kimseye verilmedi, diyerek kanâatini tekrârlar. Bu muhaverinin ardından İskender, yeniden denizlere açılır. Hükümdar burada karşılaştığı hayret verici hâdise ve varlıkların Hakk'ın varlığına delalet ettiğini dile getirir. *Der-istidlâl be-tevhîd* başlığını taşıyan bu bölümün ilk beş beyti tevhîddir. (s. 652)

İskender kendi zamanından önceki hükümdarların ahvâlini vezîri Eflatun'dan sorar. Onun ilahi kitapları okuduğunu ve mâzinin ilmine vâkıf olduğunu düşünmektedir. Eflatun, İrân tarihinin ilk ismi olan Kiyûmers'ten itibâren anlatmaya başlar. Bahis Tahmûres'e intikâl eder. Pişdâdilerin üçüncü şahı olan Tahmûres, Hûşenk'ten sonra tahta çıkmıştır. Otuz yıl boyunca halkına adaletle davranır ve hükmettiği yerleri imâr eder. Tahmûres aynı zamanda tevhîdin deliline ulaşmış ve haşrı da isbat etmiştir. Bu yönüyle şâh, muvahhid bir hükümdâr olarak takdim edilir. Tahmûres, halkına yeniden dirilmenin mümkün olduğunu ve Allah'ın her şeye gücünün yettiğini, nasıl yoğu var etti ise onu tekrar yaratmasının kudreti dâhilinde olduğunu söyler. 5412-19 beyitleri arası, sıfât ve zât unsurlarınnı hâkim olduğu bir tevhddir. (s. 661-2) İran şahları içinde vahdete ulaşan ilk hükümdar Tahmures olarak takdim edilmektedir. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde de Tahmures muvahhid bir şâh olarak tebcîl edilmekteydi. Ahmed Rıdvân bu meselede, halefi olan şâire ittibâʿ etmiş olmalıdır. Firdevsî-i Tûsî'nin *Şâh-*

nâme'sinde, Tahmûres'in muvahhidliğine dâir hiçbir ifâde yer almaz. Sadece ehl-i takvâ birisi olarak gösterilir.

Mâzideki hâdiseleri Eflâtun'dun öğrenen İskender, istikbâldeki hükümdarların da ahvâlini bilmek ister. Vezîri Eflâtun, istikbâlden kendisinin haberdâr olmadığını söyleyerek Hızır Aleyhisselâm'ı işâret eder. İskender, gelecekteki sultanların hâllerini Hızır'dan dinlemeye başlar. Bahis, peygamberimizin Miraç hadisine uzanır. Bu bölümde, mirâcının en yüksek mertebesine ulaşan Rasûlullâh'a, Hak'tan kendisini senâ etmesi yönünde nidâ ulaştığı nakledilir. Bunun üzerine peygamberimiz, senâda âciz olduğunu ve o yüce varlığın her şeyden münezzeh bulunduğunu dile getirir. 6228-32 beyitleri arasındaki bu bölüm bir tevhîddir. (s. 722)

İskendernâme'nin Hayâtî ismiyle mukayyed nüshasının ibtidâsında, 200 beyitlik bir mukaddime ilâve olunmuştur. Mukaddime, nasihatâmiz beyitlerle başlar. Hemen ardından 22 beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 881-3) Tevhîd bölümünde şair, Allâh'ın insanın sırtına büyük bir emânet yüklediğini dile getirir. Münâcât, na't ve II. Bâyezîd medhiyyesi ile mukaddime tamamlanır.

Ahmed Rıdvân'ın hamsesindeki ikinci mesnevî, *Leylâ vü Mecnûn*'dur.[694] Bu eserin eldeki tek yazması, baş ve son kısımlarından noksan olduğu için telîf tarihi bilinmemektedir. Bununla beraber *Husrev ü Şîrîn*'den önce, *İskendernâme*'den sonra yazıldığı bilindiği için 1500-1502 yılları arasında kaleme alınmış olmalıdır. Takrîben dört bin beyitten oluşan bu eser, kuvvetle muhtemel devrin sultanı II. Bâyezîd'e takdîm olunmuştur.

Elimizdeki yegâne yazma nüshası 152 varak olan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi, sayfa numaraları esas alındığında 188'e bâliğ olmaktadır. Eserin ilk varağının kaybolduğu muhakkaktır. Bu sebeple mesnevîdeki mukaddime manzûmesinin ortadan 22 beyti mevcûttur. Bu manzûmenin de ilk 14 beyti tevhîddir. (vr. 2a-3b) Manzûme münâcât ile devâm eder. Mesnevînin hikâye bölümünde anne ve babası vefât eden Leylâ, bu durumu âşığına bildirmek üzere Âmir'i gönderir. Sevgilisinin ıstırap içinde olduğunu öğrenen mecnûn, onu teselli etmek için bir mektup kaleme alır. Mecnûn, nâmesine üç beyitlik bir tevhîd ile âğâz eder. (vr. 161a)

[694] Ahmed Rıdvân, *Leylâ vü Mecnûn*, Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi, Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, nu: 414, 152 vr. (188 vr).

Ahmed Rıdvan'ın üçüncü mesnevîsi, *Hüsrev ü Şirin*'idir.[695] 907/1502 yılında tamamlanan bu mesnevîde, Nizâmî'nin yanı sıra Şeyhî'nin tesîri de hissedilmektedir. 4914 beyitten müteşekkil olan *Husrev ü Şîrîn*, Sultan II. Bâyezîd'e sunulmuştur. Şâir, mesnevîsinin girişinde 32 beyitlik bir mukaddimeye yer verir. Duâ mahiyetindeki sözlerle mukaddimenin, 17-25 beyitleri arası tevhîddir. (s. 218) Münâcât ve dua faslıyla bölüm tamamlanır. Mukaddimenin ibtidâsındaki dua faslı, Nizâmî'den tercümedir fakat tevhîd, şâirin telîfidir.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, *tevhîd-i Bârî Te'âlâ şânehu* başlığı taşımaktadır. (s. 219-22) Bu tevhîd manzûmesinde, *der-istidlâl-i nazar ber-tevfik* ve *der-hikmet-i Bârî Te'âlâ* şeklinde iki alt başlık daha bulunmaktadır. Şâirin bu 47 beyitlik bu tevhîdi, Nizâmî'nin *Husrev ü Şîrîn*'indeki 44 beyitlik tevhîdin ilâveli tercümesidir. Şiir, aslında olduğu gibi isbât-ı vâcip vâdisinde inşâ edilmiştir. *Husrev ü Şîrin* vücûda getiren Osmanlı şâirleri umumiyetle, sanat gücü yüksek olan bu şiiri tercüme etmeyi terviç kılmışlardır. Sadece Şeyhî, nazîre söylemek yolunu tercîh etmiştir.

Mesnevînin hikâye bölümünde Şîrîn, Ferhâd'ı görmek üzere Bî-sütûn Dağı'na gider. Genç âşık, sevgilisinin karşıdan geldiğini görünce kendinden geçer ve bir şiir söyler. Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*'inde, Hakk'ın tecellîsi olarak yorumlanan ve bir tevhîd olarak kaleme alınan bu terci'-bend, Ahmed Rıdvân'da âşıkâne bir manzûmedir. Mesnevînin üçüncü tevhîdi, Meryem'in öldüğünü haber alan Şirîn'in Husrev'e gönderdiği mektubun girişinde karşımıza çıkar. Dokuz beyitlik bir tevhîd ile mektubuna başlayan Şîrîn, mustarip âşığını tesellî eder. (s. 400-1) Bu tevhîd şiiri, zât ve ef'âl unsurundan mürekkeptir.

Husrev ü Şîrîn mesnevîsinin fikrî yönden en zengin bölümü, şâh ile vezîri Bozorgümmîd arasında geçen muhaverelerdir. Husrev, vezirine tanırın keyfiyeti ve varlıkların yaratılması hakkında suâller irâd eder. Daha ziyâde *İskendernâme*'lerde karşımıza çıkan bu hikâyeler, muvahhid bir zihnin mahsûlüdür. Kronoloji ihmâl edilerek Hazret-i Peygamber'e atıfların yapıldığı bu bölümde, müteâl bir tanrı tasavvuru ortaya konur. Dağınık sûrette tevhîd beyitlerine tesâdüf olunmakla beraber, bu bölümün müstakil bir tevhîd addedilmesine imkân yoktur.

[695] Orhan kemal Tavukçu, *Ahmed Rıdvân: Hüsrev ü Şirin (İnceleme -Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2000.

Mesnevînin son tevhîdine, Hazret-i Peygamber'in İrân şâhı Husrev-i Pervîz'e gönderidiği mektubun mukaddimesinde tesâdüf olunur. İslâmiyet'in Hicâz bölgesinde yayılması tamamlandıktan sonra, Hz. Muhammed civâr ülkelerin hükümdarlarına mektup göndererek onları hak dîne davet eder. Aynı gâyeye matûf olarak Husrev'e de uzunca bir nâme gönderen nebî, sözlerine sekiz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 539-40)

Eldeki yegâne yazma nüshası Hayâtî adına kayıtlı olan *Mahzenü'l-Esrâr*, Ahmed Rıdvan'ın dördüncü mesnevîsidir.[696] 1505-6 yılları arasında kaleme alındığı tahmîn olunan eser, 2023 beyitten müteşekkildir. Eserinde Nizâmî-i Gencevî'ye bağlı kalan şâir, eserinin orijinal olduğunu dile getirmektedir. Aslında olduğu gibi, yirmi bâb ve hikâyeden oluşan bu mesnevî, devrin sultanı II. Bâyezîd'e arzedilmiştir. Ahmed Rıdvân, 27 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddime manzûmesi, tamamıyla tevhîddir. (vr. 1b) Zât unsurunun hâkim olduğu tevhîdde, felsefî ıstılâhlara da yer verilmiştir. Mukaddime manzûmelerinin ikincisi, *der-tevhîd-i Bârî te'âlâ ve tekaddes* başlıklı tevhîddir. (vr. 1b-2a) 30 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd şiiri isbât-ı vâcib vâdisinde yazılmıştır. Bu manzûmeden sonra *hem der-tevhîd* başlıklı bir bölüm gelmektedir. Her ne kadar tevhîd ismiyle takdîm edilmiş olsa da bu manzûme kâmil bir münâcâttır. Şâir, na't ile mukaddime faslına devam eder.

Şehzâde Selîm ile Ahmed arasındaki siyâsi çekişmenin devâm ettiği 1511-2 yılları arasında kaleme alınan *Heft Peyker*, hamsenin son mesnevîsidir. Hayâtî adına mukayyet iki nüshası bulunan eser, 4173 beyitten müteşekkildir. Eserinde Nizâmî'yi takip eden Ahmed Rıdvan, mesnevîsinde farklı nazım şekillerine de yer vermiştir. *Heft Peyker*, üç yüksek lisans ve bir doktora tezinin mevzuu olmuştur.[697] Şâir 109 beyitten müteşekkil bir mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Bu manzûmenin ilk 23 beyti tevhîddir. (Karadeniz s. 45-7; Koç, s. 74-5) Münâcât, peygamber na'tı ve âl ü ashâba salât ile mukaddime tamamlanır. Ahmed Rıdvan'ın bu tevhîdî, muhtevâ ve söyleyiş itibariyle Nizâmî'ninkine benzemekle birlikte tercüme değildir.

[696] Ahmed Rıdvân, *Mahzenü'l-Esrâr*, Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi, Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, nu: 369, vr.1a-22a.

[697] Mustafa Karadeniz, *Ahmed-i Rıdvân: Heft-Peyker (İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2010; Hamza Koç, *16. Yüzyılda Yazılmış Bir Behrâm-ı Gûr Mesnevîsi I: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Reyhan Öztulunç, *16. Yüzyılda Yazılmış Bir Behrâm-ı Gûr Mesnevîsi II: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Bahadır Sürelli, *Türk Edebiyatında Heft Peyker Mesnevîleri ve Hayâtî'nin Heft Peyker'i*, Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Ahmed Rıdvân'ın hamse hâricindeki tek mesnevîsi, *Rıdvâniyye* ismini taşıyan pendnâmesidir.[698] 914/1509 yılında tamamlanan bu eser, şâirin kendi ifadesiyle 2080 beyitten müteşekkildir. Yazma nüshadaki varak noksanlığı sebebiyle mesnevînin hacmi, 1723 beyte kadar inmiştir. 44 bölümden oluşan *Rıdvâniyye*, devrin sultanı II. Bâyezîd'e arzedilmiştir. Şâir eserine 11 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 24-5) Mesnevîde diğer mukaddime manzûmeleri yer almamaktadır. Eserin hâtime bölümünde münâcât ve II. Bâyezîd medhiyyesi vardır.

Ahmed Rıdvân'ın 7557 beyitten müteşekkil, hacimli sayılabilecek bir divanı vardır.[699] Hemen her nazım şeklinin bulunduğu divânın ekserini gazeller oluşturmaktadır. Divanın ilk manzûmesi olan 14 beyitlik mesnevî, tevhîd türündedir. (s. 173-4) Son dört beyti münâcât ve dua olan bu manzûme, hitap tarîki ile söylenmiştir. Divanın gazel türündeki ilk tevhîdi addedilen altı beyitlik manzûme, muhtevâ ve söyleyiş itibariyle farklılık arz etmektedir. (s. 174) Gazelin makta beyti hariç bir mısra tehvîd bir mısra münâcât olarak teşkîl edilmiş bu şiir, her iki türün hususiyetlerini aynı ölçüde taşımaktadır.

Hikemî vâdide söylenen 52 beyitlik "eyledün" redifli kasîde, birkaç farklı türün hususiyetlerini hâizdir. Hitab tarîkıyla söylene bu kasîdede, muhatabın metin boyunca değişmesiyle farklı bir yapı arz etmektedir. Muhatap olan kimi zaman sevgili, kimi zaman gönül kimi zaman ise insandır. Bazen de muhatab, Hak Teâlâ'dır. Hikemî edânın hâkim olduğu bu kasîdede nasihatamiz üslupla söylenmiş beyitler de vardır. Şâir tâbii olduğu insiyâk ile tefekkür ve temaşanın akışına kendisini bırakmıştır. "*Cân gözi mahzûn iken sun'ına kıldurdun nazar / Ol acâyibler temâşasıyla handân eyledün*" beyti bu dikkatin mahsûlüdür. Bu manzûmenin 25-48 beyitleri arasını bir tevhîd addetmek mümkündür. (s.187-8) "*Sırruma gelmişdi tâ kim söyleyem tevhîd-i zât /Lâ-cerem her beytümi ser-tâc-ı dîvân eyledün*" beyti şairin Allah'ın tevhîd-i zâtını söylemek üzere şiire başladığını fakat tâbii olduğu insiyâkın kendisini farklı vadilere sürüklediğini ifade etmektedir. Birkaç beyit sonrasında söylediği, *lâ uhsî senâ* hadîsine rağmen ben seni nasıl senâ edeyim ifadeleri, manzûmenin niçin böyle bir vâdiye intikâl ettiğinin izâhı olsa gerektir.

[698] Ahmed-i Rıdvân, *Rıdvâniyye*, haz. Nebi Yılmaz, Bizim Büro Basım Yay., Ankara 2007.
[699] Halil Çeltik (haz.), *Ahmed-i Rıdvan Divanı*, Bizim Büro Basım Yay., Ankara 2011.

Divanın ikinci kasîde tevhîdi, 27 beyitlik bir manzûmedir. (s. 216-7) Bu manzûmenin ilk 20 beyti, tevhîd muhtevâ ve üslûbuna sahiptir. "İbret it nakş-bend[-i] *kün feyekün*" mısraıyla şiirine âğaz eden şâir; bahar ve hazan mevsiminde tabiatta ârız olan değişiklerden bahseder. Bütün bu nakışlar, bir nakkaş tarafından vücûda getirilmiş ve onun emrine muntazırdır. Son iki beyitte, bî-zeval ve kadîm olan Tanrı'nın bütün bunların yaratıcısı olduğunu dile getiren Ahmed-i Rıdvân, âşık ve mâşuğun da ondan başkasını olmadığı sözleriyle tevhîdini tamamlar. Bu iki beyit, manzûmenin başından itibâren tasvîri yapılan unsurları mayalamış ve şiiri tevhîde dönüştürmüştür.

Bazı tevhîd manzûmelerinin hacimce önemli bir bölümünün tevhîd muhtevâsına sahip olmadığı müşâhede edilir. Esâsen bu kısımlar, Hakk'ın tevhîdi için zihnî hazırlık kabul edilmelidir. Şair doğrudan Hakk'ın isim ve sıfatlarını söylemek ya da ef'âline işaret etmek yerine, Allah'ın varlığını tasavvur etmeyi imkân tanıyacak kâinat ve tabiattaki hayret veren ve tefekküre davet eden hâdiseleri nakletmek yolunu seçer. Bu tür manzûmelerde tevhîd ifadesi birkaç beyte münhasır kalmaktadır. Bu birkaç beyit, şiiri tevhîde dönüştüren *maya*dır.

Divânın ikinci mesnevî tevhîdi, 22 beyitlik bir manzûmedir. Bu manzûmenin ilk 14 beyti tevhîd muhtevâsını hâizdir. (s. 229-30) Mesnevînin devamında Allâh'a kulluk ve tâatta bulunmanın gerekliliği üzerinde durulur. Tevhîd bölümünün zât ve ef'âl unsuru üzerine kurulduğu görülmektedir. Divanın son üç tevhîdi, gazel formundadır. Bunlardan ilki beş beyitten ibâret olup isbât-ı vâcip vâdisinde söylenmiştir. (s. 456) Tevhîdlerde görmeye alıştığımız kavramların kullanılmadığı bu manzûmede, Hakk'ın varlığına zımnî olarak işâret edilmektedir. Tasvîr ağırlıklı şiirde, müşâhede edilen manzaranın bir yaratıcı fikrine ulaştırdığı fikri dile getirilmektedir. Muhtemelen bu gazel, Enverî-i Ebîverdî'nin tevhîdine nazîredir. İkinci tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiş bir gazeldir. (s. 518) Yedi beyitlik bu gazelde şâir, kendisinin nazım ve nesrinde sürekli olarak Allâh'ı övdüğünü dile getirir. Divanın son tevhîdi ise yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 637-8) "Yaratdı" redifli bu tevhîd, âşıkane bir gazel görünümündedir. Kendi sun'unun kemâline bir bürhân olmak üzere tanrı; aşkı, âşıkı ve sevgiliyi yaratmıştır.

Biyografik menbalarda farklı isim ve lakaplarla anılan **Dâvûd-ı Halvetî**, II. Bâyezîd devrinin sûfî şairlerindendir. Aslen Mudurnulu olan şâirin Amasya'da, Habîb-i Karamânî'ye intisap ettiği bilgisi hiçbir menba'a istinâd etmeksizin dile getirilmektedir. Mehmed isminde bir oğlu hâricinde âilesi hakkında da bilgi sahibi olmadığımız

Halvetî'nin 1509 yılında vefât ettiği *Tâcü't-Tevârîh*'te mukayyettir. Şâirin bilinen tek eseri, *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*'tir.[700] 913/1508 yılında tamamlanan bu mesnevî, 10378 beyitten müteşekkildir. Mudurnu'da kaleme alınan bu eserde; nasihatnâme, fazîletnâme, etvâr-ı seb'a, silsilenâme gibi türlerin yanı sıra farklı nazım şekilleriyle söylenmiş manzûmeler de yer almaktadır.

Dâvûd-ı Halvetî mesnevîsine 99 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Mukaddimede iki ayrı vezin kullanılmıştır: *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* ve *mefâîlün mefâîlün fe'ûlün*. Manzûmenin ilk yedi beyti besmele şerhidir. Sonrasında Hakk'a hitâpta bulunan şâir farklı bir vezin ile tevekkül bahsine intikâl eder. Tekrâr şiirin aslî veznine dönen şâir, 31 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 177-80) Manzûmenin 29-33 beyitleri arasında yer alan ve tevhîd muhtevâsını hâiz olmayan bölümünde; Allâh'ın *lemyelîd ve lem yûled* oluşu bahsinde Hrıstiyân ve Yâhûdîlerin butlân üzere olduğunu dile getirilir. *Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ûlün* vezniyle teşkîl edilen bu kısmın, metne daha sonradan ilave edildiği düşünülebilir. Eğer bir ilâveden bahsedilemeyecekse, şairin manzûmenin fikri insicamını korumak adına farklı bir vezinde istiratta bulunduğunu ifâde etmek gerekir. Tevhîdden sonra yirmi beyitlik bir tahmîd faslı gelmektedir. Halvetî, bu bölümde peygamberimizin *lâ uhsî senâ* hadîsine telmîhte bulunur. Manzûmenin bâkîsi, hasb-i hâl ve tazarrûdan ibârettir.

Mukaddime manzûmesini, *kasîde der-beyân-ı tevhîd-i subhânehu ve te'âlâ celle celâlûh* başlıklı tevhîd takip eder. (s. 185-8) 34 beyitlik bu manzûme, "te'âlallâh te'âlallâh" redifli olup murabbaʿ formundadır. Başlıkta kasîde ifâdesi yer almakla beraber, manzûmenin kâfiye yapısı böyle bir isimlendirmeye imkân tanımamaktadır. Zât ve sıfât unsurunun hâkim olduğu bu şiir, sûfiyâne bir edâ ile söylenmiştir. Allâh'ın insan idrâkinden münezzeh olduğunu dile getiren şâir, müteâl bir tanrı tasavvurunu gözler önüne serer. Bu tevhîd manzûmesinin ardından, "*el-hamdülillâh*" redifli bir tahmîd gelir.

Dâvûd-ı Halvetî mesnevînin asıl mevzûunun işlendiği bölümde, cümle kâinâtın Allâh ile dolu olduğu ve bütün mahlûkâtın onun varlığına ayna tuttuğu dile getirilir. Şâir, *Bakara* suresinin 115. âyetini iktibâs ettikten sonra, 19 beyitlik bir kasîde söyler. Şark ve garbın Allâh'ın olduğu ve hangi tarafa teveccüh edilirse edilsin onun zâtından

[700] Abdülmecit İslamoğlu, *Dâvûd-ı Halvetî ve Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

başkasının görülmeyeceği dile getirilir. Bu kasîdenin ilk yedi beyti tevhîddir. (s. 291-2) Sûfîyâne bir edâ ile söylenen bu tevhîd, vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır.

Âyet, hadis ve rübâi şerhleriyle mesnevîsinne devâm eden şâir tevhîdin aksâmı bahsine intikâl eder. Şâir, taklîdi îmânı terk ederek muhakkık olmayı öğütler. Sırasıyla ef'âl, sıfât ve zât tevhîdine erişerek hâslar zümresine dâhil olmanın gerektiğini ilâve eder. Mesnevînin 2534-2841 beyitleri arasında, *güftâr ender-beyân-ı tevhîd ü aksâm-ı û* başlığı altında tevhîdin kısımları mufassalan izâh ve şerh edilir. (s. 419-46) Birinci merhale, âvâmın tevhîdidir. Bu safhada sâdece taklit vardır ve kalp ile tasdîk, dil ile ikrâr yeterlidir. Bu merhaleden sonra, havâssın tevhîdi gelmektedir. Tevhîd yolunun sâlikleri sırasıyla ef'âl, sıfât ve zât mertebelerine ulaşırlar. Havas tevhîdinin son makâmı olan zât tevhîdi, derece-i irfân olarak da isimlendirilmektedir. Bu bölümler tevhîde ulaşma yollarının anlatıldığı bir bölüm olup tevhîd türü hususiyeti taşımamaktadır.

Dâvûd-ı Halvetî tasavvuf yolunu anlatmaya devam ederken *Hud* sûresinin 56. âyetini lafzen iktibâs eder. "Hareket eden hiçbir varlık yoktur ki onun perçeminden tutmuş olmasın" meâlindeki bu âyetten sonra şâir, cümle kâinâtın Allâh'ın varlığı ile dopdolu olduğu fikri dile getirir. Hemen ardından Hazret-i Peygamber'in hadîsine ittibâen tevhîdin üç unsur ile müdellel olduğu üzerinde durulur: Ef'âl, sıfât ve zât. Bu unsurlardan hareketle mutlak varlığın mevcûdiyetine ulaşılacağı fikrinin işlendiği bu bölüm, tasavvufî istidlâle dayanmaktadır. (s. 492-4) Bu tevhî, vahdet-i vücûd nazariyesinde sıkça kullanılan "tecellî" ve "zıll" kavramları etrafında şekillenir.

Şâir, mesnevînin ilerleyen bölümlerinde, kötü ahlâkının vasıfları üzerinde durur. Mâsivâyı kalpten uzaklaştırarak saflaştırmak gerektiğini söyledikten sonra, ancak bu yolla gerçek tevhîde ulaşılacağını dile getirir. Bu bahisteki sözlerini tamamlayan şâir, farsça üç beyitlik bir tevhîde yer verir. Ardından bu Farsça manzûmeyi, yedi beyitlik bir gazel ile tercüme ve şerh eder. Vahdet-i vücûd telâkkîsinden neş'et eder bu gazel, dua muhtevâlı son iki beyti hariç tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 574-5) Mesnevînin son tevhîdi, Farsça bir nazımdır. (s. 1115) Dâvûd-ı Halvetî'ye âit olduğunu düşündüğümüz bu şiir, rübâi olarak takdîm edilmiştir. Fakat manzûme, vezni itibâriyle bu isimlendirmeye muvâfık değildir. Bu şiir de yukarıdaki gazelle aynı edâya sahiptir.

II. Bâyezîd devri şâirlerinden olan **Cismî**, hayatı hakkında tezkire sahiplerinin sükûtu ihtiyâr ettiği isimlerdendir. Günümüze intikâl eden tek eseri *Mevlid*'idir.[701] 917/1511 yılında telif olunan bu eser, kütüphâne kataloglarında Derviş, Halil, Ahmed ve Ahmedî gibi isimler adına kaydedilmiştir. 583 beyte kadar ulaşan bu mesnevî, on dört bölümden oluşmaktadır. Cismî, 76 beyitlik bir mukaddime ile mevlidine başlar. Bu manzûmenin ilk on beyti tevhîddir. (s. 31-2, 457) Şâir na'ت ile mukaddimeye devam eder. Münâcât ve sebeb-i telif ile mukaddime bölümünü tamamlar.

Sultan II. Bâyezîd devrini idrâk eden **Lokmânî Dede**, Mevlevî zümresi şâirlerindendir. Esrâr Dede'nin 925/1519 yılında vefât ettiğini bildirdiği şâir, aslen Konyalıdır. 909/1504 yılında kaleme aldığı *Menâkıb-ı Mevlâna* adlı eserini İstanbul'a gelerek devrin sultanı II. Bâyezîd'e takdîm etmiştir.[702] Eser, Türkçe 4428 beyti ihtivâ etmektedir. Mesnevîdeki Farsça beyitler, bu sayıya dâhil değildir. Aynı zamanda bir Osmanlı tarihi hususiyeti de arzeden mesnevî, nâşirin şahsî tasarruflarına maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Lokmanî Dede, 34 byitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. İlk iki beyti besmele olan mukaddimenin sonraki 18 beyti tevhîddir. (s. 1-3) Sıfât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdi, insanın efdaliyeti bahsi takip eder. Mukaddime bölümü na'ت ile nihâyete erer.

Yaşadığı devir hakkında hiçbir malûmâta ulaşamadığımız **Rifâ'î**, *Bülbül-nâme* adlı mesnevînin sâhibidir.[703] Metni neşre hazırlayan Hüseyin Ayan, eserin XV. asrın sonu ile XVI. yüzyılın ibtidâsı arasında kaleme alındığı düşüncesindedir. Bu mesnevî, Attar'a atfedilen *Bülbül-nâme* adlı eserin tercüme ve şerhi gibi sunulmakla beraber aslında tipik bir dehnâme nümûnesidir. 327 beyitten müteşkkil bu eser, 21 gazeli de ihtivâ etmektedir. Rifâ'î 39 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 9) Münâcât, peygamber ve çâryâr na'tı, medhiyye ve sebeb-i telif bölümleriyle mukaddime tamamlanır.

Mevlevî muhitinde yetişen **Ahmed-i Fânî Efendi**, Paşa Çelebi'nin müritlerindendir. Lazkiye Mevlevîhânesinde postnişîn olan şair, uzun yıllar burada irşâd faaliyetlerini sürdürmüştür. Aslen Karahisarlı olan Fânî, Esrâr Dede'nin beyan ettiği üzere 910/1504 yılında vefât etmiştir. Şairin divanından başka bir eserinin varlığından

[701] Özgür Doğan, *16. Yüzyıl Şairlerinden Dervîş'in Mevlid'i (Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007; Sadık Yazar, "Cismî ve Mevlid'i", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/2, 2008, s. 448-478.
[702] Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*, haz. Halil Ersoylu, Türk Dil Kurumu Yay, Ankara 2001.
[703] Rifâ'î, *Bülbül-nâme*, haz. Hüseyin Ayan, Emek Matbaacılık, [yy. y.] 1981.

bahsedilmemektedir.[704] Fânî divanının ilk manzûmesi, 272 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. *Firak-nâme* ismiyle mukayyet olan bu manzûme, ilâhî aşkın terennüm edildiği bir mesnevîdir. Allâh'ın mahbûb olarak takdîm olunduğu bu şiirde, yer yer tevhîd ifâdelerine tesâdüf olunmakla beraber müstakil bir tevhîdden bahsedilemez. Mesnevî, münâcât ile nihâyete erer.

Divanın ilk tevhîdi, dokuzar beyitlik yedi bendden oluşan bir terci'-benddir. (s. 31-6) *Tercî-bend-i müsennâ ve tevhîd-i Hudâ* başlıklı bu manzûmenin terci'-hânesi "Ki pürdür nûruñıla cümle eşyâ / Ne kim vardur eger a'lâ vü ednâ" beytidir. Vahdet-i vücûd telakkisinden neş'et eden bu şiir klâsik tevhîd muhtevâsından uzaktır. Divanın ikinci ve son tevhîdi, on beyitlik Farsça bir gazeldir. (s. 157-8) "Nîst" redifli bu gazel de vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır.

Şuarâ tezkirlerinde ismine tesâdüf edilmeyen **Sevâdî**, Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya gelen şairlerdendir. Aslen Şirvanlı olan şâir, Sultan Bâyezîd devrinde Osmanlı ülkesine gelmiş olmalıdır. Şehzâde Ahmed ve oğlu Alâaddîn'in mâiyetinde bulunan Sevâdî, saltanat mücâdelesinin bizâtihi içinde yer almıştır. Azerbaycan'dan Mısır'a kadar bir çok diyarı gezen şairin bilinen tek eseri, *Hal-nâme* adlı sergüzeştnâmesidir.[705] Telîf tarihi bilinmeyen bu eser, türünün ender nümûnelerindendir. 3117 beyitten müteşekkil olan *Hal-nâme*, üç bölümden oluşmaktadır.

Sevâdî, kırk beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine âğâz eder. Bu mukaddimenin ilk 13 beyti, zât ve ef'âl tevhîdidir. (s. 29-30) Hemen ardından mesnevînin mevzuuna mutâbık olarak Hakk'ın esrârını keşfedecek gönül ve aşkın yaratılması bahsi gelir. İlâhi aşkın terennüm edildiği mukaddimenin son beyti, "Bu makâm içre gayr olmaz yâr / *Leyse fî'd-dâri gayrihu deyyâr*"dır. Hemen ardından "Kâdir ü celle 'azze tevhîdi / ki virür câna safâ tekbiri" beytiyle tevhîde geçiş yapılır. (s. 34-40) Bu beyit aynı zamanda manzûmenin başlığıdır. Merkezini ef'âl unsurunun oluşturduğu bu tevhîd manzûmesi, peygamberler tarihine telmîhlerle memlûdur. Mesnevînin son tevhîdi, gençlik yıllarında âşık olan şâirin sevgilisine gönderdiği

[704] Abdulkadir Kayhan, **"***Divan-ı Fani" İncelemesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
[705] Uğur İnan, *Halnâme-i Sevâdî (Transkripsiyonlu Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

mektupta karşımıza çıkar. Sevâdî, mektubunun girişinde dört beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 175)

II. Bâyezîd devri hekimlerinden olan **Âhî Çelebi**, *Beyân-ı Hikmet* adlı tıp mesnevîsinin atfedildiği isimdir.[706] Eserin ismi, Harvard Kütüphanesi nüshasında *Nasihatnâme-i Muhyî* olarak geçmekte imiş. (s. 158) Âidiyeti hâlâ meşkûk olan bu mesnevî, 161 beyitten müteşekkildir. İnsan sıhhatinin korunması üzerine nasihatları havi olan *Beyân-ı Hikmet*, 25 beyitlik bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimenin ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 162) Sıfât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdi na't takip eder. Münâcât ve sebeb-i telif bölümleriyle mukaddime tamamlanır.

Cemâl Halîfe nâmıyla anılan **Cemâleddîn İshak-ı Karamanî**, II. Bâyezîd ve Sultan Selîm devri Halvetî şair ve âlimlerindendir. Cemâleddin-i Aksarayî'nin torunlarından olan Karamanî, Arapça ve Türkçe olarak kaleme aldığı kitaplarının yanı sıra tasavvuf vâdisinde söylediği şiirleriyle de dikkatleri çekmektedir. Cemâlî mahlasını istimâl eden şair, 933/1527 yılında âhirete irtihâl etmiştir. Karamanî'nin müstakil bir divanı günümüze intikâl etmemiştir. Fakat şairin manzûmelerini gerek kendi eserlerini ihtivâ eden mecmualarda gerek umumî vasıftaki mecmua-i eş'ârlarda bulmak mümkündür. Cemâlî âilesinin ileri gelenlerinden Cemâl-i Halvetî ile şairimizin şiirleri karıştırılmakdır. Bu sebeple Serhan Tayşi tarafından Cemâl-i Halvetî'ye nisbetle neşredilen 22 gazelden 18'i Cemâlî'ye aittir.[707] Neşredilen bu manzûmeler arasında, Cemâlî'ye ait tevhîd türü dâhilinde değerlendirilebilecek iki gazel bulunmaktadır. Bunlardan ilki "eyledün" redifli olup yedi beyitten ibarettir. (s. 25) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdde, ef'âl unsuru hâkimdir. Aynı redifte söylenmiş diğer tevhîdlerin edâ ve muhtevâsına sahiptir. Mecmuanın ikinci tevhîdi, dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 32-3) Aynı şekilde hitap yoluyla inşâd edilen bu tevhîdde esmâ ve sıfat unsuru öne çıkmaktadır. Yakın zamanlarda Suat Donuk, Cemal-i Karamanî'nin bilinmeyen gazel ve kasîdelerini iki ayrı makale ile neşretmiştir.[708] Yeni neşredilen bu manzûmeler arasında tevhîd bölümü olan bir kasîde de bulunmaktadır. Tasavvuf yoluna sâlik olanların hangi menzilleri katedeceği bahsi etrafında kaleme alınan 52 beyitten müteşekkil bu kasîde,

[706] Mahmut Kaplan, "Âhî Çelebi'ye Atfedilen Bir Tıp Mesnevîsi: Beyân-ı Hikmet*", Journal of Turkish Studies*, S. 34/II (Walter G. Andrews Armağanı II), Harvard Üniversitesi, 2010, s. 157-173.
[707] Mehmed Serhan Tayşi, "Çelebi Halife", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.103, İstanbul 1996, s.131-164.
[708] Suat Donuk, "Cemâleddin İshak El-Karamanî'nin Bilinmeyen Şiirleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 16, İstanbul 2016, s. 77-144; Suat Donuk, "Cemâleddîn İshak el-Karamanî'nin Kasideleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, 2016, s. 19-45.

dört beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 30) Hemen ardından Alllâh'ın insanlara cenneti vaat ettiğini dile getiren şâir, naʿt ve salât faslının ardından konuya girer.

Cemâl-i Karamanî'nin kısa mesnevîler sınıfına dâhil edilebilecek iki mesnevîsi vardır. Bu eserlerin ilki, manzum kırk hadis tercümesidir.[709] Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'unda zikrettiği bu eser, içtimai muhtevâlı kırk hadisi ihtivâ eder. Şair, her bir hadisi birer beyitle Türkçeye tercüme etmiştir. Cemâl-i Karamanî, sekiz beyitlik Arapça mukaddime ile eserine başlar. Besmele, tahmîd ve na'ttan ibâret olan bu mukaddimede tevhîde tesâdüf olunmamaktadır. Şairin diğer mesnevîsi, 120 beyitten müteşşekkil bir nasihatnamedir. Karamanî'nin, mesnevî külliyatı arasında yer almayan kısa bir mesnevîsi daha vardır.[710] Kütüphane kataloglarında *Manzûme-i Bî-namaz* nâmıyla kaydedilen eser, namaz bahsi etrafında şekillenir. Cemâlî, mesnevîsine doğrudan mevzuun tahkiyesi ile başlar. Evvelâ peygamberimizin efdaliyyeti üzerinde duran şair, miraç hadisesine intikâl eder. Miraç bahsine geçişin ardından beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 268)

Cemal-i Karamanî'nin tasavvuf vadisinde kaleme aldığı *en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye*, manzûm ve mensûr karışık eserlerdendir. M. Sait Toprak, bu eseri *Risâle fi Etvâri's-Sülûk* ismiyle neşretmiştir.[711] Suat Donuk yayınladığı bir makale ile eserin isim ve hüviyetini tashîh eder.[712] "Osmanlı'nın ilk tasavvuf eseri" olarak takdim edilerek neşri yapılan bu kitap, II. Murad ve II. Mehmed devirlerini idrak eden, *Miftahu'l-Ferec* adlı mesnevînin sahibi Cemâlî'ye isnad edilmiştir. M. Sait Toprak, Fatih devri şairlerinden Cemâl-i Karamanî ile Bâyezîd devri sûfilerinden Cemâlî-i Karamanî'ye ait bilgileri mezcederek okuyucuların karşısına bambaşka bir "Cemâlî" çıkarmıştır. Bu risale, Osmanlı'nın ilk tasavvuf eseri olmadığı gibi Fâtih devri şairlerinden Cemâl-i Karamânî'ye de ait değildir.[713] Evvela Cemâl-i Karamanî'nin tasavvuf vadisinde kaleme alınmış böyle bir eserinden ne tezkireler ne de bu şair

[709] Ahmet Sevgi, "Mevlânâ Cemal Efendi'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi", *İslâmî Edebiyat*, S.3, İstanbul 1988-9, s. 25-7. Bu eserin yazma nüshaları için bkz. [Mevlana Cemâl Efendi], *Şerh-i Hadis el-Arbain*, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 10590, v.15b-18b. ; [Mevlana Cemâl Efendi], *Terceme-i Erbâune Hadîsen*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1327/7, vr.100b.

[710] Suat Donuk, "Cemâleddin İshak el-Karamanî ve Onun Namaz Konulu Bilinmeyen Bir Mesnevîsi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 40, 2015, s. 259-282.

[711] Cemâlî el-Karamânî, *Risâle fi Etvâri's-Sülûk (Seyr ü Sülûk Makâmları)*, haz. Mehmet Sait Toprak, Okuyan Us, İstanbul 2013.

[712] Suat Donuk, "Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye ve Risâle fî Etvâri's-Sülûk İsimli Eserlerine Dair", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya, 2016, s. 289-92.

[713] *Risâle fi Etvâri's-Sülûk*, kendi vadisinde Osmanlı'nın ilk eseri olmamakla beraber bu eserin hâl-i hazırdaki yayını, edebiyat tarihi ve metin neşri itibariyle bir ilk addedilebilir.

üzerinde tedkikte bulunanlar bahsetmez. Cemâl Halîfe olarak şöhret bulan Cemâlî-i Karamanî'nin ise tasavvuf vâdisinde hem manzum hem de mensur birçok eseri vardır. Bu eserin âidiyeti ile ilgili şüpheleri tamamıyla zâil eden husus ise eserde gazel formunda yer alan Türkçe gazellerin biri hariç tamamı Cemal-i Halvetî'ye ait gösterilerek Serhan Tayşi tarafından neşredilen mecmuada yer almasıdır. *en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye*, bir mukaddime ve on yedi fasıldan mürekkeptir.

Cemâlî-i Karamanî eserine, Arapça mensûr tahmîd ve tevhîd ile başlar. Devamında na'ت ve sebeb-i telif bölümleri vardır. Risâlenin ilk bâbı, tevhîddir. Cemâl Halife bu bölüme mensur bir tevhîd ile başlar. Devamında dört beyitlik farsça bir tevhîde yer verir. (s. 8-10) Tamamıyla vahdet-i vücud telâkkisiyle söylenmiş bu manzûmeyi, mensûr bir şerhi takip eder. Şair, esmâülhüsnâ bahsine intikâl ettikten sonra gazel formunda, dokuz beyitlik Farsça tevhîd daha söyler. (s. 12-4) Bu manzûmeyi, yine dokuz beyitlik Türkçe bir tevhîd takip etmektedir. (s. 14-6) Bu şiir divânçenin ikinci tevhîdidir.

Ahmed Yesevî neslinden olduğunu ifâde eden **Üsküblü Atâ**, II. Bâyezîd ve Sultân Selîm devri şairlerindendir. Uzun bir medrese eğitiminden geçen şâir, zahîrî ilimlerden sarf-ı nazarla sufilîk yoluna teveccüh gösterir. Şiirlerinde Hâce Bahâüddîn ve Emîr Buhârî'ye olan hürmetini izhâr eden Atâ'nın Nakşbendiyye tarîkatının bir mensubu olduğu anlaşılmaktadır. 1523 yılında vefat eden şairin bir divân teşkil edecek kadar eş'ârı ve *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı bir mesnevîsi vardır. Tezkirelerde Üsküblü Atâ'ya bir mevlid atfedilmekle beraber bu eser şimdilik gün yüzüne çıkmamıştır.

Üsküblü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı mesnevîsini 911/1505-6 yılında tamamlar.[714] 1413 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, Kâtibî-i Nişâbûrî'nin *Deh Bâb* adlı eserinin ilaveli bir tercümesidir. On fasıldan mürekkep olan bu eser, hikâyelerle zenginleştirilmiş nasihatnâme hüviyetindedir. Atâ, 31 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile eserine başlar. (s. 95-8) Manzûmenin neredeyse tamamı ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Allâh'ın bir pâdişâh olarak takdim edildiği bu tevhîd manzûmesi, devrin itikâdî telâkkilerini de aksettirmektedir. Bu manzûme, Kâtîbî'nin eserindeki 22 beyitlik tevhîdin tercümesi olmayıp bizâtihî şâirin kendi telifidir.[715]

[714] Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basım Yayın Dağıtım, Ankara 2006.
[715] Bkz. Abdüsselam Bilgen, *Kâtibî-i Nîşâbûrî'nin Dah Bâb Mesnevîsinin Tenkitli Metni ve Şâirin Hayatı, Eserleri Hakkında Bir İnceleme*, Ankara 1993, s. 1-2.

Devrin eşʿâr mecmualarında bir hayli şiirine tesâdüf olunan Atâ'nın müstakil divanı, henüz ele geçmemiştir. İngiltere'deki John Rylands Kütüphanesi, 62 numarada mukayyet bulunan mecmua ise şairin bir çok şiirini ihtivâ etmektedir.[716] Arife Çağlar, diğer mecmualarda yer alan farklı şiirlerini de bir araya getirerek Atâ'nın divânçesini teşkil etmiştir. Kasîde ve gazellerin hâkim olduğu divançede, üç tevhîd vardır.

67 beyitten müteşekkil divançenin ilk kasîdesi, mukaddime manzûmesi hüviyetine sahiptir. Bu kasîdenin ilk 22 beyti tevhîddir. (s. 152-3) Sonrasında sırayla tahmîd, naʿt, mirâciyye, salât ve duâ bölümleri gelmektedir. Kasîdenin nesîb bölümü olarak da kabul edebileceğimiz tevhîd, bahâriyye tasvirleriyle memlûdur. Bir gülistan olarak takdim ettiği dünyadaki bütün canlıların kendi lisanlarıyla Hakk'ın varlığına şahitlik ettiğini söyleyen Atâ, tanrının insân idrakinden muallâ olduğunu da dile getirir. Bu yönüyle şiir, isbât-ı vâcip unsurlarını havîdir.

Dîvânçenin ikinci tevhîdi, nesîb bölümü bahâriyye olan 24 beyitlik bir kasîdedir. (s. 191-3) Şâir bahar tasvirleriyle başladığı manzûmesini, musavver âlemin okumasını bilen için bir hikmet kitâbı olduğunu söyleyerek tevhîde ulaştırır. Eşyanın tabiatına nazar eden gözler, bütün mahlûkâtın bir yaratıcıya muhtaç olduğu fikrine ulaşmaktadır. Bu tevhîd şiiri, Atâ'nın mütefekkir ve sanatkâr tarafını bütünüyle aksettirmektedir. Divançenin son tevhîdi, vahdeti vücûd vâdisinde söylenmiş bir gazeldir. (s. 197) Klâsik tevhîd muhtevâsından uzak olan bu manzûme, dokuz beyitten ibârettir. Bu gazelde Allah, bir mahbûb olarak tasavvur edilmiştir.

II. Bâyezîd ve Selîm Han devirlerini idrâk eden **Sabâyî**, aslen Edirneli olup ismi Hayreddîn'dir. Doğum ve vefât tarihi bilinmeyen şairin Şeyh Vefâ'nın müridlerinden olduğu ifâde edilmektedir. Divan sahibi olan Sabâyî; *Üveys-nâme, Mevlid* ve *Sırât-ı Müstakîm* adlarını taşıyan üç mesnevî kaleme almıştır. Koca Dâvûd Paşa'nın gazalarını anlattığı 15000 beyte bâliğ olan *Gazavâtâme*'si ise henüz ele geçmemiştir. Sabâyî'nin ekserini gazellerin oluşturduğu bir divançesi vardır.[717] Şâirin divançesinde tevhîd türünün hususiyetlerini taşıyan manzûme bulunmamaktadır.

[716] Arife Çağlar, *Üsküplü Atâ ve Dîvânçesi (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2013.
[717] Rüstem Kavaklık, *On Beşinci Yüzyıl Şairi Sabâyî ve Divançesi: (Transkripsiyonlu Metin-Açıklamalar-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Sabâyî'nin telîf tarihi bilinen tek mesnevîsi, *Üveys-nâme*'sidir.[718] 915/1509 yılında tamamlanan eser, 683 beyitten müteşekkildir. Şair, Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sından ilhâm ile eserini vücuda getirmiştir. Sabâyî, 15 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Besmele şerhi ve tahmîdden oluşan bu manzûmeyi, naʿt ve münâcât takip eder. Mesnevîde, tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûmeye tesâdüf olunmamıştır.

Sabâyî'nin telif tarihi bilinmeyen *Sırât-ı Müstâkîm* adlı mesnevîsi, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Pendnâme*'sinin manzum tercümesidir.[719] Şâir bu eserini Alî Paşa'nın arzusu üzerine vücûda getirmiştir. 706 beyitten müteşekkil bu mesnevîsinde Sabâyî, Attâr'ın eserine sıkı sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. *Sırât-ı Müstâkîm*'de, bâb ve fasılları tefrik etmek için hiçbir başlığa yer verilmemiştir. Şâir, 27 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 70-2) Bu bölüm Attâr'ın 25 beyitlik tevhîdinin birebir tercümesidir.

Sabâyî'nin üçüncü mesnevîsi, *Mevlid*'idir.[720] Tek nüshası bulunan eserin hâtime bölümünde noksanlık bulunduğu için telîf tarihiyle alâkalı bir kayda ulaşılamamıştır. Takriben 1300 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, on dört bölümden oluşmaktadır. Şâir 96 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine giriş yapar. İlk beş beyti besmele şerhi olan mukaddimenin sonraki 37 beyit tevhîddir. (s. 31-4) Mukaddime manzûmeleri, naʿt ve salât bölümleri ile tamamlanır. Tevhîd manzûmesi, efʿâl unsuru etrafında şekillenmiştir.

Asıl adı Ahmed Şemseddîn olan **İbn Kemâl**, II. Bâyezîd'in lalası Kemâl Paşa'nın torunu ve Amasya muhâfızı Süleyman Çelebi'nin oğludur. Dedesine nispetle Kemâlpaşazâde olarak anılan şâir, 873/1469 yılında dünyaya gelmiştir. İlk tahsîlini tamamladıktan sonra askeriyye sınıfına intisâp eden Kemâlpaşazâde daha sonra ilmiye tarîkine teveccüh göstermiştir. Devrin önemli hocalarının talebeliğini yaptıktan sonra bu meslekteki hâmisi Müeyyedzâ'denin tavassutu ile müderris olur. Kademe kademe mesleğinde ilerledikten sonra şeyhülislâmlık makâmına kadar ulaşır. Sekiz yıl bu makâmı ihrâz eden İbn Kemâl, 940/1534 yılında vefât etti. İslâmî ilimlerin bir çok şubesine vukûf kesbeden şâir, ardında onlarca telîf bırakmıştır.

---

[718] Ömer Savran, *Sabâyî ve Üveys-nâmesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, 2010.
[719] Kadir Atlansoy, *Sabayî: Sırat-ı Müstakîm (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987.
[720] Fatih Bay, *Sabâyî: Mevlid (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Gramatikal Dizin)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2003.

"Kemâl" mahlasını kullanan İbn Kemâl, şiirlerini Türkçe ve Farsça olarak kaleme alır. Divân sâhibi olan Kemâlpaşazâde'nin *Yûsuf u Züleyhâ* adlı bir mesnevîsi vardır. Ayrıca Saʿdî'nin *Gülistân*'ına nazîre olmak üzere *Nigâristân* ismini taşıyan Farsça bir mesnevî de telif eder. Bunların dışında, kısa manzum tercümeleri olduğu gibi mensurelerinin içinde hayli nazım parçalarına tesâdüf edilmektedir. Şâirin divanı, bazı noksanlıklarla Mustafa Demirel tarafından neşredilmiştir.[721] Kemâlpaşazâde'nin divanında, tevhîd türüne dâhil edilecek manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

İbn Kemâl'in en çok rağbet gören eseri, *Yûsuf u Zelîhâ*'sıdır.[722] II. Bâyezîd'e sunulan eserin telîf târihi bilinmemektedir. Mollâ Câmî'nin eserinin tercümesi olarak vücuda getirilen bu eser, 7777 beyte bâliğ olmaktadır. Şâir 14 beyitlik münâcât ve dua ile eserine başlar. Bu bölümü, 80 beyitlik kâmil bir tevhîd takip eder. (s. 3-6) Şâirin ilmî hüviyetini tebârüz ettirecek surette kaleme alınan bu manzûme, vahdet neşvesi taşımaktadır. Manzûmenin ikinci kısmında, sudûr nazariyesine temâs edilir. Bu tevhîd aynı zamanda isbât-ı vâcip hususiyeti de arz etmektedir. Şâir, tevhîdinde fâʿil-i mutlak bir tanrı tasavvuru aksettirmiştir. Bu bölüm, Mollâ Câmî'de 28 beyit olarak yer alan tevhîdin ilâveli bir tercümesidir.[723] Bu faslı, Şeyhî'nin meşhûr tevhîdine nazîre olarak kaleme alınan 16 beyitlik kasîde tevhîdi takip eder. (s. 6-7) İlâhî aşkın terennüm edildiği bu şiir, klâsik tevhîd muhtevâsından uzaktır. Kasîdesini tamamlayan şâir, gönlüne seslenerek gafletten uyanmasını ve nazarlarını kâinâta tevcîh etmesini ister. (s. 7-8) Muntazam ve mükemmel bir nizamın işleyişini tasvirlerle naklettikten sonra insanları âsârda müessiri görmeye dâvet eder. İsbât-ı vâcip hususiyeti taşıyan bu tevhîd de Molla Câmî'den tercümedir.[724]

Türk edebiyatında ismi pendnâme türü ile özdeşleşen **Güvâhî**, Geyveli'dir. Doğum ve vefât tarihleri bilinmeyen şâirin II Bâyezîd, Selîm Han ve Sultan Süleymân devirlerini idrâk ettiği bilinmektedir. Klâsik şiirde darb-ı mesel irâdı ile şöhret bulan Güvâhî, eserlerini sâde bir üslûpla vücuda getirmiştir. Telîf tarihi bilinen ilk mesnevîsi *Tazarrû'-nâme*'sidir. Fakat ona asıl şöhretini kazandıran *Pend-nâme* adlı eseridir. Şâirin yine aynı vâdide kaleme aldı *İbret-nâme* ve *Gurbetnâme* adlarını taşıyan iki mesnevîsi daha vardır.

---

[721] İbn-i Kemâl, *Dîvan: Tenkidli Metin*, haz. Mustafa Demirel, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996.
[722] Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed bin Süleymân), *Yûsuf u Zelîhâ (Süleymâniye, Lala İsmâil Efendi 621): Çeviriyazı ve Tıpkıbasım*, haz. Mustafa Demirel, Harvard University, Cambridge 2004.
[723] Molla Câmî, "Yûsuf u Züleyhâ", *Heft Evreng*, s. 19-21.
[724] Molla Câmî, Yûsuf u Züleyhâ", *Heft Evreng*, s. 21-2.

Güvâhî'nin telîf tarihi bilinen ilk mesnevîsi, *Tazarrû'-nâme*'dir.[725] 907/1501 yılında tamamlanan bu mesnevî, 540 beyitten müteşekkildir. Bu eseri 1069/1758 yılında istinsâh eden Müezzin Ahmed, metne 13 beyit daha ilâve etmiştir. Nasihatnâme hususiyeti arzeden *Tazarrû'-nâme*; âlemin fenâsı, kulların âciz ve günâhkâr oluşu, âhiret azığını temin etme gibi bahisleri havîdir. Şâir, 42 beyitlik tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 1338-40) Sıfât ve zât unsurun hâkim olduğu manzûmede, bir hayli âyet ve hadi iktibâs edilmiştir. Tanrının idrakten münezzeh olduğunu dile getiren şâir, Allâh'ın müteâl vasfını ön plana çıkarmıştır.

Güvâhî, *el-mevâiz* başlığı altında insanların dâimî surette Hakk'a tazarruda bulunması gerektiğini söyler. Bu sözlerinin ardından şâir, "Var iken fursatu eyle münâcât / Demidür eyleyügör ʿarż-ı hâcât" beyti ile münâcâtaya başlacağını bildirir. Fakat şâirin kâleminden sâdır olan münâcât değil kâmil bir tevhîddir. 61 beyitten müteşekkil bu tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 1345-9) Cümle kâinatın Hakk'ın birliğine şehâdet ettiğini söyleyen şâir, efʿâl-i ilâhiyye merkezinde fikirlerini dile getirir. Zengin tasvirlerle müzeyyen olan bu manzûmede isbât-ı vâcib unsurlarına da tesâdüf edilmektedir. Manzûmenin sonunda "gerçek saltanat ve uçsuz bucaksız mülk sana yaraşır" dedikten sonra bu fikri merkeze alan bir gazele yer verir. *Der-medh-i Huda azze ve celle* başlığı altında takdîm olunan bu gazel, tevhîddir. (s. 1349) 7 beyitten müteşekkil olan bu gazel, hitap tarîki ile söylenmiştir. *Lâ uhsî senâ* hadisinie telmihte bulunan şâir, tanrının hakkıyla övülmekten münezzeh oluğununu dile getirir. Gazelin başlığında yer alan "medh" ifâdesi, tevhîd manzûmeleri için pek tercîh edilen bir isimlendirme değildir. Gazelini tamamlayan şâir, *el-mevize* başlığı altında tekrâr tevhîde rücûʿ eder. Bir önceki mesnevî tevhîd ile bütünlük arzeden bu bölüm, 11 beyitten müteşekkildir. (s. 1349-50) Gazel ile bölünen bu iki tevhîd, yapı ve muhtevâ yönünden müşterek olması itibariyle tek bir manzûme olarak değerlendirilecektir. Şâir sözlerine, Allâh'a tazarruda bulunarak devâm eder. Münâcâtını tamamlayan şâir, *şi'r-i hakîkât* başlığı altında sekiz beyte yer verir. Bu manzûme hitap tarîkiyle söylenmiş bir tevhîddir. (s.1352) Zât unsuru etrafında teşekkül eden bu gâzel de tenzîhi karakteristik arz etmektedir.

Tezkirelerde, Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sini Selîm Han'a takdim ettiği bilgisi yer almaktadır. Fakat mesnevînin eldeki nüshalarında, 933/1526-7 yılında telîf edildiği

[725] Hasan Gültekin, "Güvahî'nin Bilinmeyen eseri: Tazarru'-nâme", *Turkish Studies*, S. 7/3, Ankara 2012, s. 1329-1371.

kaydı bulunmaktadır. Kuvvetle muhtemel bu eser yeni bir edisyonla Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuştur. Altmış hikâye ve fıkrayı ihtivâ eden *Pendnâme*, 2133 beyitten müteşekkildir. Güvâhî'nin bu mesnevîsinin ibtidâsında, her mısraı birbiriyle kâfiyeli iki beyit yer almaktadır. Redif ve üçlü kâfiyeden müteşekkil olan bu nazım parçası, tevhîddir. (s. 90) Musammat hususiyeti arzeden bu tevhîd, muhtevâ itibariyle müstakil olmakla beraber daha ziyade bir musammatın cüz'ü görünümündedir. Kuvvetle muhtemel bu kısım metne sonradan ilâve edilmiştir. Mesnevî, 19 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 90-1)

Güvâhî'nin telîf tarihi bilinmeyen *İbretnâme* mesnevîsi, 396 beyitten müteşekkildir.[726] Pendnâme vâdisinde kaleme alınan bu eserine şâir, 70 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti, "eyleyen Allâh" redifli tevhîddir. (vr. 52a) Bütün mısraların aynı kâfiye ile bağlandığı tevhîd, şekil itibariyle musammat hususiyeti arz etmektedir. *Gurbetnâme* mesnevîsi ise 117 beyitten müteşekkildir.[727] Güvâhî bu eserine iki beyitlik bir tevhîd ile âğâz eder. (vr. 57b) Bu tevhîdin bütün mısraları ise "olan Allâh" redifi etrafında teşekkül etmiştir. Her iki tevhîd manzûmesi de, mesnevînin kaleme alındığı vezinden farklı bir tercîhle yazılmıştır.

Yaşadığı dönem tam olarak tespit edilemeyen **Recâî**, mevlid şâiri olarak edebiyat tarihi sayfalarındaki yerini almıştır.[728] Telîf tarihi bilinmeyen eser, lisan itibariyle Eski Anadolu Türkçesi hususiyetlerini hâizdir. Buradan hareketle Köksal, XV. asrın sonu veya XV. yüzyılın ibtidâsında kaleme alınmış olabileceği ihtimâl üzerinde durmaktadır. Recâî'nin tek nüshası bilinen *Mevlid*'i, 1218 beyitten müteşekkildir. Şâir eserine, 63 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmenin ilk on beyti tevhîddir. (s. 275-6) Tevhîdin ardından sudûr nazariyesi merkezinde varlıkların zuhuru ve nûr-ı Muhammedî'nin yaratılması bahsi gelir. Bu mukaddime manzûmesini, Hz. Muhammed'in nûrunun zuhûrunun anlatıldığı bölüm takip eder. Bu fasılda anlatımı yarıda keserek *tevhîd-i muhammes* başlığıyla beş beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 283-4) Her ne kadar muhammes olarak takdim edilmiş ise de bu manzûme beş beyitlik bir gazeldir. Muhtemeldir ki muhammes ifâdesi beyit sayısına râcidir. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, sûfiyâne bir edâ taşımaktadır.

[726] Güvâhî, *İbretnâme*, Mevlana Müzesi Türkçe Yazmaları, nu: 2310/2, vr. 52a-57b.
[727] Güvâhî, *Gurbetnâme*, Mevlana Müzesi Türkçe Yazmaları, nu: 2310/3, vr. 57b-65a.
[728] M. Fatih Köksal, *Mevlid-Nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2011, s.267-377.

Yaşadığı dönem tespît edilemeyen bir diğer mevlid şâiri **Nasîbî**'dir.[729] *Pervâne Beg* ve *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*'de gazellerine teâdüf edilen Nasîbî'nin ihtimâl kaydıyla, bu mesnevînini sâhibi olduğu kabul edilmiştir. Bu bilgiye istinaden XV. asır sonu XVI. yüzyıl ibtidâsında kaleme alındığı düşünülmektedir. Köksal, 520 beyitten müteşekkil *Mevlid*'in noksan olabileceği ihtimâli üzerinde de durmaktadır. Şâir, mesnevîsine 35 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 21 beyti tevhîddir. (s. 387-9) Mukaddime, nasihatâmiz bir fasıl ve mevlid okumanın faziletinin dile getirilmesi ile tamamlanır. Şâir hitap tarîki ile başladığı tevhîdini, zât ve sıfât unsuru üzerine inşâ eder. Son beyitte yer alan "çün degüldür şânına taʿtîl revâ" ifâdesi, Allâh'ın sıfatlarına râcî olup bu tür manzûmelerde pek az tesâdüf edilmektedir. Asıl mevzua, mevlid okumanan faziletiyle alâkalı bir hikâye ile giriş yapılır.

Recâî ve Nasîbî ile aynı devri idrâk ettiği düşünülen mevlid şâiri **Muhyî-i Manavgadî**, Şeyhzâde lâkabıyla marûftur.[730] Tezikerelerde ismine tesâdüf edilmeyen şâirin mevlidi, 292 beyitten oluşmaktadır. Yazıcıoğlu kardeşlere atıfta bulunan Muhyî'nin eserini ne zaman telif ettiği bilinmemektedir. Muhyî mevlidine 12 beyitlik tahmîd ve münâcât hususiyeti arzeden bir manzûmeyle başlar. (s. 451-2) Köksal'ın bu mukaddimeyi, tevhîd olarak değerlendimesi hatalıdır. (s. 444)

Semâî Mehmed Çelebi, Mevlevî şâirler zümresinin selef şâirlerindendir. Abâ-pûş Bâlî Çelebi'nin oğlu olan şairin yaşadığı dönemle alâkalı bilgiler oldukça karışıktır. Kaynaklarda gösterilen şecereler ve silsileler, şairin vilâdet ve irtihâl yıllarını tespitte tevşvîşe sebep olmaktadır. 1484 yılında posta oturduğu ifade edilen şeyhin vefât tarihiyle alakalı birbirinden oldukça farklı rivâyetler vardır. Müstakil bir divanın varlığı bilinmeyen Çelebi'nin mecmualarda şiirlerine tesâdüf edilmektedir.[731] Şiirlerinin çoğunu ilâhiyat vâdisinde kaleme alan şaire, nazım formunda söylenmiş bir tevhîd atfedilmektedir. (s.177) "Ben bilmez idüm gizli 'ıyân hep sen imişsin" mısraıyla başlayan ve Molla Câmî'den tercüme edildiği bilinen bu manzûme, Dîvânî'ye ait olmayıp XVI. asır şairlerinden Nev'î'nindir.

[729] M. Fatih Köksal, *Mevlid-Nâme*, s. 379-440.
[730] M. Fatih Köksal, *Mevlid-Nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2011, s.441-497.
[731] Mehmet Sarı, Yusuf İlgar, *Mevlevî Dîvân Şâiri Semâî Mehmet Çelebi: Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri*, Afyonkarahisar Belediyesi, Afyonkarahisar 2008; Mustafa Çıpan (haz.) *Dîvâne Mehmed Çelebi (Afyon Mevlevihanesi Şeyhi)*, (2. b.), Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Konya 2002.

Biyografisi hakkında bilgi sâhibi olmadığımız **Derviş Gubârî**, *Gazavât-nâme-i Midilli* adlı eseriyle edebiyat tarihindeki mevkiini kazanmıştır.[732] Akşehirli Gubârî adına kütüphâne kataloğunda mukayyet olan bu mesnevînin ona âdiyeti hayli meşkûktur. Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, 1501 yılındaki Midilli deniz seferini konu almaktadır. 1428 beyitten müteşekkil eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Şâir besmelenin faziletinde söylediği beş beyit ile mesnevîsine başlar. Ardından *der-beyân-ı fazîlet-i hamdele* bölümünde tahmîd, na'ت ve salât u selâma yer verir. *Gazavât-nâme-i Midilli*'de tevhîd türünde kaleme alınmış manzûmeye tesâdüf edilmemiştir.

Harîmî mahlasını kullanan **Şehzâde Korkud**, Osmanlı hânedânına mensûp şairlerdendir . XV. asrın son çeyreğinde, Amasya'da dünyaya gelen Harimî aynı zamanda ilmiye tarîkinin müntesiplerindendir. Bilhassa fıkıhla meşgûl olan şehzâde, bu vâdide Arapça risâleler de telif etmiştir. Harimînin ekserini gazellerin oluşturduğu divanında, tevhîd türünde kaleme alınmış bir şiiri bulunmamaktadır.[733]

II. Bâyezîd devri şairlerinden **Mesîhî**, aslen Priştineli'dir. Eğitim almak üzere İstanbula gelen Mesîhî, hat sanatındaki isti'dâdı dolayısıyla Hadım Alî Paşa'nın alâkasını celbeder. Uzun süre paşanın himâyesinde kalan şair, harabâtî yaşantısı dolayısıyla zamanla bu hâmisini kaybeder. Ölmeden evvel Bosna'daki küçük timârı ile hayatını idâme ettiren Mesihî, 918/1512 yılında vefât etmiştir. Mürâsele usulü üzerine kalame aldığı *Gül-i Sadberg* ismini taşıyan mensur bir eseriyle divanı günümüzü ulaşmıştır. Şâirin divanında, tevhîd türüne dâhil edilebilecek manzûmeye tesâdüf olunmamaktadır.[734]

II. Bâyezîd devri şâirlerinden **Edirneli Şevkî**, dönemin önemli kasîde ve gazel şâirlerindendir. Kâtipler zümresinden olan şâirin mürettep bir divanı vardır.[735] 1538 yılından evvel irtihâl eden Şevkî'nin şiirleri, âşıkâne bir muhtevâya sahip olup divanında tevhîd türü içinde değerlendirilebilecek manzûmesi bulunmamaktadır.

---

[732] Derviş Gubârî, *Gazavât-nâme-i Midilli (Midilli Kıssası)*, haz. Ömer Özkan, Alp Yayınevi, Ankara 2007.
[733] Filiz Kılıç, "Osmanlı Hânedanından Bir Şâir: Şehzâde Korkut", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Ankara 1996, s. 203-219; Bu divan üzerine yapınla muahhar bir çalışma için bkz. Öykü Akın, *Harîmî (Şehzâde Korkud) Dîvânı'nın Nesre Çevirisi ve İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
[734] Mine Mengi (haz.), *Mesîhî Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.
[735] Halil İbrahim Yakar (haz.), *Edirneli Şevkî Dîvânı*, Palet Yay., Konya 2010.

Tezkirelerde biyografisine tesâdüf edilemeyen **Sâdıkî**, yaşadığı devir tam olarak tespit olunamayan şairlerdendir.[736] Tezkirelerde bu mahlası taşıyan birkaç isim zikredilse de mezkûr divanın sâhibi ile bunların hiçbirisi telîf edilememektedir. Şairin divanı üzerine yüksek lisans çalışması yapan Savaş Günbaş, Sâdıkî'yi XV. asırda şairlerinden addetmiş fakat bu tespit de mesnetsiz ve hayli meşkûktur. Şairin şiirlerine akseden sosyal ve siyâsî hadiselere atf-ı nazar edildiğinde en erken XVI. asrın son çeyreğinde hayatta olduğu söylenebilir. Bununla beraber hakikate makrûn olan XVII. yüzyılın ortalarında yaşadığı faraziyesidir.

4. I. Selîm Hân (1512-1520)

Sultân II. Bâyezîd'in saltanatının son dönemleri, siyâsî açıdan oldukça muhâtaralı hâl almaya başlamıştı. Uzun yıllar Memlûkler'le Çukurova bölgesinde devam eden gâilelere, Şâh İsmâil'in zuhûru ve Anadolu bölgesindeki Türkmenleri kendi etrafında toplaması eklenmişti. Artık yaşlanmış bulunan hükümdârın acziyeti, Şahkulu İsyânı sırasında iyice tebârüz etmişti. Bir Osmanlı vezîr-i azâmının bu isyanı bastırma harekâtı sırasında öldürülmesi meselenin vehâmetini gözler önüne sermişti. II. Bâyezîd tahtını büyük oğlu Ahmed'e bırakarak saltanattan el çekmek arzusundaydı. Bu durumdan haberdâr olan Trabzon vâlisi Şehzâde Selîm, babasının bu kararına rızâ göstermeyerek tahtı ele almak üzere harekete geçti.

Selîm Han, babasına karşı giriştiği ilk savaşı kaybetse de Osmanlı askerinin kendisine olan temâyülüyle tahta çıkmaya muvaffak oldu. Hayli müşevveş bir vaziyette saltanata geçen Yavuz Sultan Selîm, neredeyse bütün mesaisini Anadoludaki keşmekeşi ortadan kaldırmaya tahsîs etti. Bu meselenin çözümü ise Safevî ve Memlûk devletlerinin Anadoludaki tahrîk edici faaliyetlerinin önüne set çekilmesiyle mümkün olabilecekti. Sekiz yıl gibi kısa bir sultanlığa, uzun ve meşakkatli üç büyük seferi sığdıran Selim Han, saltanat merkezi olan İstanbul ve Edirne'de ancak muvakkaten ikâmet edebildi. Çaldıran, Mercidâbık ve Ridâniye seferleri dolayısıyla ordusunu Amasya civarında tutmak mecbûriyetinde kalan Sultan, saltanatının ancak son iki yılında uzun süreli İstanbul'da kalabildi.

[736] Savaş Günbaş, *XV. Yüzyıl Şairlerinden Sâdıkî'nin Şiirleri (Metin- İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

Büyük siyâsî ve sosyal gelişmelerin gölgesinde geçen Sultân Selîm devri, edebî ve kültürel faaliyetler açısından oldukça sâkin bir dönemdir. Sekiz yıl gibi kısa bir dönemde eser verenlerin pek çoğu, babası devrinin şair ve ilim adamlarıydı. Bu dönemde dikkati çeken en önemli faaliyet ise Safevî ve Memlûk hâkimiyeti sahasında bulunan şuarâ ve ulemânın Osmanlı coğrafyasına getirilmesiydi. Bu isimlerin Selîm Han devrindeki akisleri çok belirgin olmasa da oğlu Süleymân zamanında, edebiyat ve ilim hayatında büyük bir rol üstlendikleri müşâhede edilecektir.

Farsça şiirlerden mürekkep bir divanın sahibi olan Selîm Han, Trabzon'daki sancak beyliği döneminde mâiyetinde ulemâ ve şuarâ zümresinden insanları toplamaya başlamıştı. Fakat sultanın Farsçaya olan rağbeti, daha ziyâde Şarkî Anadoluda bu lisanda eser veren isimleri tervîce sebep olmuştur. Kendi döneminde şiir söyleyen şairlerin neredeyse tamamı, babasının saltanâtında iştihâr bulmuş kimselerdi. Bu sebeple tezimizin bu bölümünde değerlendireceğimiz şairler, Selîm Han'nın saltanatı zamanında telîf edilen ve ona sunulan eserler merkezinde şekillenecektir.

Edirneli bir sipâhînin oğlu olan **Revânî**, 1475 yılı civârında dünyaya gelmiştir. Asıl adı İlyâs Şücâ' olan şâir, tedrîsini Edirne şehrinde tamamlamıştır. 1500 yılında İstanbul'a gelen Revânî, bir süre sonra kâtiplik mesleğine sülûk eder. 1509 yılında surre emînliğine tâyin olunan Revânî, hakkında vâki' olan şikâyet üzere azlolunmuştur. II. Bâyezîd'in öfkesinden korkan şair, Trabzon'daki Şehzâde Selîm'in yanına ilticâ etmiştir. Hoş-tabîat ve nüktedânlığı ile müstakbel sultanın gözüne giren Revânî, onunla birlikte 1512 yılında İstanbul'a gelir. Sırasıyla matbah kâtibi ve emînî, ardından da Ayasofya mütevellîsi olur. 1517 yılındaki Mısır seferi sırasında sultanın musâhibi olan Revânî, "berf" redifli kasîdesi dolayısıyla sultanın yanındaki itibârını kaybeder. Vazifelerinden de azledilen şâir, Selîm Han'ın saltanatı boyunca ma'zûl kalır. Tahta cülûs eden Kanûnî Sultân Süleyman'ın iltifatına mazhar olan şâir, ma'zûliyetten kurtulur. Revânî, Bursa Kaplıcası mütevellîsi iken 930/1523 yılında vefât eder. Dîvân sahibi olan şâirin *İşret-nâme* ve *Câmi'ü'n- Nesâyih* adlı iki eseri daha vardır.

Klâsik Türk şiirinin ilk sâkînâmelerinden olan Revânî'nin *İşret-nâme*'si, devrin sultanı Selîm Han'a sunulur.[737] 694 beyitten müteşekkil mesnevînin telif tarihi bilinmemektedir. Revâni, 33 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar.(s. 163-7) Metni neşre hazırlayan Rıdvan Canım'ın tevhîd olarak takdîm ettiği bu

[737] Rıdvan Canım, *Türk Edebiyatında Sâkînâmeler ve İşretnâme*, Akçağ Yay., Ankara 1998.

manzûme, bu türün hususiyetlerini hâiz değildir. Mukaddimede aşk şarâbı mâhiyeti ve sâf bâdenin nûş edildiği meclisten bahsedilir. Cümle kâinâtın bu şarâb ile kendinden geçip devrân ettiğini söyleyen şâir, tevhîd câmının elden düşmemesi duası ile tamamlanır. Tevhîd neşvesinden dem vurulmakla beraber bu şiirin tevhîd addedilmesine imkân bulunmamaktadır.

Revânî'nin en çok rağbet gören eseri, şüphesiz ki divanıdır. Hemen her nazım şeklini ihtivâ etmekle beraber şâirin divanı bir gazel mecmuası görünümündedir.[738] Şâirin divanının girişinde, mensûr ve manzûm memzûc bir dîbâce vardır. Şâir dibâcesine tevhîd ile başlar. Bu bölümde, mensûr parçaların arasına beyitler serpiştirilmiştir. Tevhîdin manzûm bölümü, beş beyitlik mesnevî ve bir müfredden oluşmaktadır. (s. 1-2) Dîbâce na't, medhiyye, hasb-i hâl ve münâcât fasıllarıyla tamamlanır. Divanın ikinci tevhîdi, *kasîde ender tevhîd-i Bârî te'âlâ* başlığını taşımaktadır. (s. 9-10) "*Lâ ilâhe illallâh*" redifli bu manzûme, 18 beyitten müteşekkil olup bu tarzın hususiyetlerini arz etmektedir. Revânî'nin divânındaki son tevhîdi, yedişer beyitlik yedi bendden müteşekkil terkîb-bendin ilk bendidir. (s. 10-1) Na't türünde kaleme alınan bu şiirinin ilk bendinde tevhîde yer vermiştir. Suâl tarîkiyle söylenen şiirde âlemin, Hakk'ın kudretinin âsârı olarak tasvîr edilir.

Acem diyarından Anadoluya hicret eden **Sürûrî**, II. Bâyezîd ve I. Selîm saltanatı devirlerinin mühim gazel şairlerindendir. Acem Sürûrî olarak şöhret bulan şairin, Yavuz Sultan Selim zamanında vefât ettiği bildirilmektedir. Osmanlı ülkesinde şairlere rağbet gösterildiği düşüncesiyle Anadoluya gelen Sürûrî'nin günümüze yalnızca dîvânçesi intikâl etmiştir.[739] Şairin divanında tevhîd türünde söylenmiş bir gazel yer almaktadır. (s. 200) 11 beyitlik bir gazel olan bu tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Şiir vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır.

İran bölgesinden Osmanlıya ilticâ eden şairlerden bir diğeri de **Derviş Şemsî**'dir. Selîm Hân'ın rağbet gösterdiği şâirler arasında yer alan Şemsî, muhavere tarzındaki mesnevîsi *Deh Murg* ile edebiyat tarihinin kayıtlarına geçmiştir.[740] 919 yılında tamamladığı bu mesnevîsini şair, devrin sultanına takdîm etmiştir. 1053 beyitten müteşekkil olan *Deh Murg*, on kuşun evvelâ kendini takdîmleri ve bir önceki kuşu

[738] Ziya Avşar (haz.), *Revânî Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3352-8.
[739] Suale Şaripbekova, *Acem Sürûrî ve Divançe'si*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.
[740] İdris Güven Kaya, *Derviş Şemsi ve Deh Murg Mesnevîsi: İnceleme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım*, Harvard University, Cambridge 1997.

tenkîtlerini muhtevîdir. Sembolik bir anlatımın hâkim olduğu mesnevînin fikrî yönü oldukça kuvvetlidir. Şair mesnevîsine, 43 beyitlik mukaddime ile başlar. İlk 11 beyti besmele ve hamdele olan mukaddimenin 12-34 beyitleri arası tevhîddir. (s. 74-6) Tevhîd, zât ve ef'âl unsurundan mürekkeptir. Nasihatâmîz beyitlerle mukaddime tamamlanır.

Fâtih döneminde Osmanlı ülkesine ilticâ eden Hamîdî-i İsfahânî'nin oğlu olan **Celîlî**, II. Bâyezîd ve Yavuz Sultan Selîm devri şairlerindendir. Bursa'da dünyaya gelen Celîlî, ilim tahsîlini İstanbul'da tamamlamıştır. 919/1513-4 yılında Edirne'de bulunan şairin tekrar Bursa'ya döndüğü ifâde edilmektedir. Vefât tarihi bilinmeyen şairin ömrünü bu şehirde tamamladığı düşünülmektedir. Celîlî, mesnevî türünde dört eser vücuda getirmiştir. Ayrıca Firdevsî'nin *Şahnâme*'sini manzum olarak tercümeye başlamış fakat hitâma erdirememiştir. Celîlî'nin âşıkâne manzûmelerden mürekkep bir de divanı vardır.[741] Divanında tevhîd türü hususiyetine sâhip manzûme yer almamaktadır.

Celîlî'nin ilk mesnevîsi, *Hecr-nâme*'dir.[742] 915/1510 yılında tamamlanan bu mesnevî, hasb-i hâl ve sergüzeştnâme türünün hususiyetlerini taşımaktadır. 483 beyitten müteşekkil olan *Hecr-nâme, Hazân-nâme* ismiyle de anılmaktadır. Şâir, 110 beyitlik mukkadime manzûmesiyle eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk yirmi beyti besmele şerhidir. Hemen ardından, 20 beyitlik bir tevhîd gelmektedir. (s. 160) Tamamını ef'âl unsurun oluşturduğu bu tevhîd bölümünü, münâcât takip eder. Mukaddime, peygamber ve çâryâr na'tı ile hitâma erer.

Celîlî'nin bir diğer kısa mesnevîsi, *Mehek-nâme*'dir.[743] 1514 yılında tamamlanan bu mesnevî, 87 beyitten müteşekkildir. Taşların muhaveresi üzerine kurulan *Mehek-nâme*, dokuz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s.8-9, 129) Tamamı ef'âl unsurundan mürekkep bu tevhîd, mesnevînin muhtevâsıyla tenâsüp arz etmektedir. Na't ve nushiyyenin ardından asıl bahsin anlatımına geçilir.

---

[741] Şevkiye Kazan Nas (haz.), *Celîlî Dîvânı:(İnceleme - Metin)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.
[742] Hüseyin Ayan, "Celîlî'nin Hecr-nâme'si", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 14, Fasikül: 1, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1986.
[743] Hüseyin Ayan, "Celîlî'nin Mehek-nâmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Harun Tolasa Özel Sayısı, İzmir 1983, s. 5-13. Bu mesnevînin diğer nüshası üzerine yapılan metin çalışması için bkz. Şevkiye Kazan, "Celîlî'nin Mehek-nâme'sinin İkinci Nüshası Üzerine", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İstanbul 2001, s.121-136.

1512 yılında tamamlandığı ifade edilen *Husrev ü Şîrîn*, Celîlî'nin üçüncü mesnevîsidir.[744] Sultan Selîm'e arzedilen bu eser, 2012 beyitten oluşmaktadır. Şâir, *sıfat-ı lafzatullah ki ism-i zat-ı Hakk Te'alâ ve müstemi-i sıfat-ı celali vü cemali ûst* başlıklı bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. 26 beyitlik bu manzûme, Allah lafzının harflerinin şerhini ihtivâ etmektedir. Elif ve lâm harfinin şerhedildiği ilk dokuz beyit tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 227) Hâ harfinin şerhiyle nübüvvet meselesi ele alınmış ve ardından münâcât ile mukaddime hitâme erdirilmiştir. Mesnevînin ikinci manzûmesi, *tevhîd-i Bârî Ta'alâ 'azze şânühü ve 'alâ* ismiyle verilir. 29 beyitten müteşekkil olan bu manzûme, vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 229-3) Tevhîdin merkezini ef'âl unsuru oluşturmaktadır. Şiir, revnaklı bir üslupla söylenmiş.

Celîlî'nin son mesnevîsi, 919 yılında tamamlanan *Leylâ vü Mecnûn*'udur.[745] 2132 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, devrin sultanı Selîm Han'a takdîm olunmuştur. Nizâmî'nin tesîrinde kaleme alınan bu mesnevîye 36 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlanır. Bu manzûmenin ilk 19 beyti Allâh lafzını oluşturan harflerin şerhi olup tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 125-6, 251-2) Manzûmenin bâkisi na't ve münâcâttır. Mesnevînin ikinci manzûmesi, *tevhîd-i zâtî ki nev 'arûs-ı sıfât-ı hod-râ ez-zülf-i müselsel-i 'ibâretest ve cemâl-i mahrûre-i serâ-perde-i hakîkat-râ vesme-i işârâtest ve nîl-i 'itibârât keşîd* başlığını taşıyan bir tevhîddir. (s. 128-31, 253-7) 48 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd şiiri, Celîlî'nin sanatkârlık kudretine de işâret etmektedir. Kâinâttaki bütün varlıkların bir yaratıcı fikrine delâlet ettiğinin dile getirildiği bu tevhîd, zengin tasvirle müzeyyendir. Tabiata çevrilen nazarlar, isbât-ı vâcip için unsurları derlemektedir.

Hüviyeti henüz sarâhat kazanmamış **Hacı Abdî**, XVI. asır şairlerindendir.[746] Abdî mahlasının bir çok şair tarafından tahallus edilişi, meselenin hallini güçleştirmektedir. Hacı Abdî'nin bilinen iki mesnevîsi vardır: *Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-yâr-i Güzîn* ve *Fî Beyân-ı Mevlûd-i Ḥazret-i Fâṭımatü'z-Zehrâ binti Muḥamedü'l Muṣṭafâ Ṣallallâhu 'Aleyhi ve-sellem*. Çâryâr menâkıbını havî olan mesnevî, 1515 yılında telîf edilmiştir. 2144 beyitten müteşekkil olan bu eser, Tire şehrinde vücûda getirilmiştir. Hacı Abdî mesnevîsine, 45 beyitlik mukaddime ile başlar.

---

[744] Şevkiye Kazan Nas (haz.), *Celîlî'nin Husrev ü Şîrîn Mesnevîsi: (İnceleme-Metin)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012.
[745] Arzu Atik, *Celîlî'nin Leyla ve Mecnun'u ve Nizmami'nin Leyla ve Mecnun'u İle Karşılaştırma*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010. Bu mesnevînin bir diğer neşri için bkz. Şevkiye Kazan Nas, *Celîlî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi: İnceleme-Metin*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.
[746] Aynur Kurt, *Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-yâr-i Güzîn Adlı Mesnevîsi [İnceleme-Metin-Tıpkıbasım]*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015

Bu mukaddimenin ilk yirmi beyti tevhîddir. (s. 66-8) Manzûme; naʿt, münâcât ve salât ile tamamlanır. Zât ve efʿâl unsuru etarfında şekillenen tevhîd bölümü, didaktik bir mâhiyet arz etmektedir.

Tezkirelerin hakkında sessiz kaldığı **Yeminî**, XVI. asır Anadolu Bektaşi muhitinin şairlerindendir. "Hafızoğlu" lâkabıyla anılan şairin 925/1519 yılında vücuda getirdiği *Fazîlet-nâme*'si, Osmanlı coğrafyasında çokça rağbet gören eserlerdendir.[747] Şeyh Rüknüddîn tarafından Fars lisanında mensûr olarak kaleme alınan eseri Yemînî, farklı nazım şekilleriyle de zenginleştirerek nazmen tercüme etmiştir. *Fazîlet-nâme*, farklı mezhebî telakkilere uygun gelecek surette müstensihler tarafından tebeddülâta da uğramıştır. Şair, 56 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Manzûmenin ilk 18 ve son 10 beyti tevhîddir. (s. 97-100, 1-3) Şair tevhîd manzûmesinin arasına uzunca bir nushiyye ilave etmiştir. Tevhîdin ilk bölümünde sıfât unsuru hâkim iken sonunda isbât-ı vacip unsurlarına yer verilmiştir.

II. Bâyezîd ve Selîm Han devrini idrâk ettiği şiirlerinden anlaşılan **Fedâyî**, biyografisi üzerindeki muğlaklıkların henüz çözüme kavuşmadığı isimlerdendir. Elde yalnızca divanı bulunan şairin, Burdurlu Muhammed Fedâyî Dede ya da Edirneli Ali Balî Çelebi olabileceği ihtimalleri üzerinde durulmuştur. Bu divan üzerine doktora tezi hazırlayan Bilal Çakıcı, eldeki karinelerin Fedâyî Dede'yi işâret ettiğini söylemektedir.[748] Mevlevî tezkirelerinde yer alan 1577 yılında vefat ettiği bilgisi hâriç tutulursa bu divanın Fedâyî Dede'ye âidiyetindeki şüpheler zâyil olmaktadır. Şâirin divanı, hemen her nazım şeklinde söylenmiş şiirleri ihtivâ etmektedir.

Fedâyî divânın ilk kasîdesi olan "*lâilâhe illallah*" redifli tevhîd, 33 beyitten müteşekkil bir manzûmedir. (s. 232-4) Bu redifte söylenen tevhîdlerin umumu kısa vezili iken bu kasîdede temâyülün dışına çıkılmıştır. Divanın ikinci kasîdesi, *der-hamd u medh-i hudâ-yı hâlık-ı zemin ü asman ve râzık-ı hayvan u ins ü cân azze ismuhu* başlığını taşıyan 99 beyitlik bir şiirdir. İlk 71 beyti kâmilen tevhîd olan kasîdenin bâkisi münâcât ve duadır. (s. 234-49) Dua bölümündeki 11 beyit Arapça ve Farsça olarak yazılmıştır. Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîd kasîdesi, şâirin sanatkâr veçhesini bütünüyle aksettirmektedir. Zât ve sıfât unsurunun terkîb olunduğu şiire, lirik bir edâ

[747] Derviş Muhammed Yemînî, *Fazîlet-nâme: Giriş-İnceleme-Metin*, 2C., haz. Yusuf Tepeli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002. Metnin Osmanlı dönemi neşri için bkz. [Muhammed Yemînî], *Fazilet-nâme-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, [neşr. Ali Haydar-Ahmed Hızır], Cihan Matbaası, Dersaâdet 1325/1327.
[748] Bilal Çakıcı, *Fedâyî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005.

hâkimdir. Kasîde tevhîdlerinin üçüncüsü, *der-medh-i Hudâ-yı kâinât vâhib-i hayât kâşif-i müşkilât mâhî-i seyyi'ât celle ve 'alâ* başlığını taşımaktadır. (s. 241-2) 13 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd şiiri de hitap tarîki ile söylenmiştir. Fedâyî Dede, enbiyâ ve evliyanın medhinde söylediği kasîdesinin mukaddimesinde de üç beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 249)

Divanın 16. kasîdesi olarak yer alan ve *matlabu'l-'uşşâk mübeddilü'l-ahlâk müferrih-i zevât-ı ahâlî nümûne-ist ez-rûy-i keşf ü istigrâk* başlığını taşıyan manzûme, hikemî vâdîde kaleme alınmıştır. Şairâne bir tefekkürün mahsulü olan bu şiir, 210 beyitten müteşekkildir. 913/1508 yılında kaleme alınan bu kasîdenin ilk 41 beyti tevhîddir. (s. 274-7) İlk dört beyti Farsça olan tevhîdde, yoktan var eden bir hâlıkın kudretini gözler önüne serer şair. Zengin tasvîrlerle, kâinât ve tabiattaki mükemmel nizâma dikkat çeken şair, okuyucusunu yaratıcı tanrı fikrini ilkâ eder. Divanın bir sonraki kasîdesi olan *mirkat-i rûh* adlı manzûme de yukarıdaki şiirle aynı vâdide söylenmiştir. "Gördüm" redifiyle teşkil edilen kasîde, 278 beyte bâliğ olmaktadır. Enverî, Hâkânî ve Husrev-i Dihlevî gibi kasîde şairlerinin râğıp olduğu bu tarz şiirler, fikrî cephesi oldukça kuvvetli metinlerdir. Fedâyî Dede hikemî vâdide söylediği bu kasîdesine, 11 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 288) Manzum ilmihâl hususiyeti taşıyan bir sonraki kasîde, 129 beyitten müteşekkildir. İbâdetlerin şürût ve inceliklerinin anlatıldığı bu manzûme, mevâiz ile tamamlanır. Fedayî Dede bu kasîdesine, dört beyitlik bir tevhîd ile başlamıştır. (s.306)

Divanın tek tercîʿ-bendi, on üçer beyitlik dokuz bentten müteşekkildir. "Görinen hep nişân-ı kudretidür / Yine sırrına nâzır hazretidür" tercihâneli bu manzûme, tevhîd hususiyetine sahiptir. (s. 358-66) Bu tür tercîʿ-bend tevhîdlerinde gördüğümüz üzere yoğun tevhîd muhtevâsı bu şiirde de yoktur. Vahdet-i vücûd neşvesinden zuhur eden bu tarz şiirler, tercîʿ-hânedeki esâs fikrin etrafında şekillenmektedir. İkinci ve üçüncü bentlerde tevhîd muhtevâsı daha belirgindir. Fedayî'nin divanındaki ikinci musammat tevhîdi, yedi bentlik bir muʿaşşerdir. (s. 378-9) Bu şiir, Şeyhî'nin "Kim yoh bu diyâr içinde deyyâr / Var iste ki yârdur ne kim var" tercihâneli meşhur manzûmesine nazîre olarak kaleme alınmıştır. Vahdet-i vücûd neşvesinden husûle gelen bu manzûmenin mütekerrir beyti ise "Ki yokdur bu diyâr içinde deyyâr / Kamu oldur anundur her ne kim var"dur. Her iki musammat tevhîd de lirik söyleyişin mahsulüdür.

Fedâyî'nin divanında tevhîd türünde söylemiş üç gazel vardır. Bunlardan ilki "bak" redifli olup dokuz beyitten müteşekkildir. (s. 494) Sûfiyâne tarzda söylenmiş bu gazel isbât-ı vacip unsurlarını da hâizdir. İkinci tevhîd ise "gördüm" rediflidir. (s.508-9) Dokuz beyitlik bu gazel de vahdet-i vücûd telâkkisi neş'et etmiş olup lirik bir eda sahiptir. Divanın son gazel tevhîdi, hikemi vâdide söylenmiştir. (s. 537) Önceki gazeller gibi bu tevhîd de dokuz beyitten müteşekkildir. Her üç manzûme de klâsik tevhîd muhtevâsının dışında olup şâirin sufîyâne tecrübesinden izler taşımaktadır.

Divânın son tevhîdi, bir rübâîdir. (s. 655) Vahdet-i vücûd telâkkisine muvafık olarak söylenen bu tevhîdde, âlemin Allâh'ın "serâ-perde"si olduğu ve insandaki hareket, nutk, basar ve ilmin onun tarafından verildiği dile getirilmiştir. Fedâyî'nin ayrıca, 78 beyitten müteşekkil *Fal-nâme-i Kur'ân-ı Azîm* adlı bir mesnevîsi vardır. Divân nüshalarında da bulunan bu mesnevîde tevhîde yer verilmemiştir.[749]

Türk edebiyatının en velut isimlerinden **Lâmiʿî Çelebi**, 878/1473 yılında Bursa'da dünyaya gelmiştir. Defterdâr Osman Çelebi'nin oğlu olan şair, eğitimini bu şehirde tamamlar ve Emir Buhâri'nin müntesipleri arasında yerini alır. Nakşî kültür içinde yetişen Çelebi, "Câmî-i Rûm" olarak şöhret bulmuştur. Hayatının neredeyse tamamını burada geçiren şair, kırk yaşına doğru eserlerini telîfe başlar. Arapça ve Farsçaya vukufiyet kesbeden Lâmiʿî Çelebi, bu dillerden tercümeler yapmıştır. Mensûr ve manzum olarak telif ettiği eserlerinin sayısı kırka ulaşmaktadır. Lâmiʿî Çelebi, ekseri ahlakî ve tasavvûfî muhtevâya sahip mensûrelerinde de bir haylî manzûmeye yer vermiştir.

Divân sâhibi olan Lâmiʿî Çelebi, Molla Câmî'nin *Salamân u Absâl*, Ehlî-i Şirâzî'nin *Şemʿ u Pervâne*, Fahrüddîn-i Gürgânî'nin *Vîs ü Râmî* ve Ârifî-i Herevî'nin *Gûy u Çevgan* mesnevîlerini nazmen Türkçe'ye tercümeye etmiştir. Ayrıca Unsurî-i Belhî'den tercüme olunduğu ifâde edilen *Vâmık u Azrâ* adlı bir mesnevîsi daha bulunmaktadır. Alî Şîr Nevâyî'nin *Ferhâd-nâme* adını taşıyan eserini ise bazı tasarruflarla Batı Türkçesine nakletmiştir. Şârin tercüme veyâ nakil olmayan mesnevîleri de vardır: *Maktel-i Hüseyn*, *Lugat-i Manzûm*, *Şehrengîz-i Bursa*, *Mevlidü'r-Resûl* ve *Hayretnâme*. *Kıssa-i Evlâd-ı Câbir (Câbirnâme)* ve *Heft-Peyker* adlı eserlerinin nüshalarına ise henüz ulaşılamamıştır.

[749] Mesnevînin farklı bir neşri için bkz. İsmet Şanlı, "XVI. Yüzyıl Divan Şâiri Fedâyî ve Fâl-nâme-i Kur'ân-ı ʿAzîmi" *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003, s.161-78.

Lâmiʿî Çelebi'nin ilk mesnevîlerinden olan *Mevlidü'r-Resûl*, telîf tarihi bilinmeyen eserlerindendir.[750] Şâirin *Ferhâd-nâme*'sinde bu eserden bahsolunmaktadır ki bu bilgiden hareketle 1516-7 yılından evvel tamamlanmış olduğu söylenebilir. 706 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, Hazret-i Peygamber'in doğumu ile annesinin vefâtı arasındaki kısa dönemi mevzu almaktadır. Lâmiʿî Çelebi, 125 beyitlik mukkadime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk 27 beyti tevhîddir. (s. 65-7) Vahdet-i vücûd vâdisinde söylenen bu tevhîd bölümünde, zât unsuru hâkimdir. Bu bölümün ardından şair, tevhîdin sırrına kimsenin aşina olmayacağını söyler. Şâir kendisine seslenerek bu sırra vâkıf imiş gibi konuşmaktan vazgeç nasihatinde bulunur. Mukaddime, varlıkların zuhura gelmesi ve nûr-ı Muhammedî bahsi ile tamamlanır.

Lâmiʿî Çelebi'nin Molla Câmi'den tercüme ettiği *Salâmân u Absâl* mesnevîsi, bu türün Türk edebiyatındaki ilk nümûnesi olmak imtiyazına sahiptir.[751] Devrin sultanı Selîm Han'a sunulan eserin hangi tarihte kaleme alındığı bilinmemektedir. 1903 beyitten müteşekkil eserin mukaddime manzûmeleri tamamıyla şairin kalem mahsûlüdür. Şâir bu mesnevîsini farklı nazım şekilleriyle zenginleştirmiştir. Çelebi, 26 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 339-41) Efʿâl ve zât unsurunun kesîf surette yer aldığı bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir. Bu şiir, Lâmiʿî Çelebi'nin tevhîdleri arasında söyleyiş itibariyle oldukça farklı bir edâ taşımaktadır. Mesnevînin ikinci tevhîdinde, deryadaki balıkların hakikati arayışı meseline verilmiştir. (s. 341-4) Bu şiir istiâre yoluyla bir tevhîddir. Klâsik tevhîd muhtevâsından uzak olan bu manzûme, vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiştir.

Lâmiʿî Çelebi'nin Alî Şîr Nevâyî'nin *Ferhâdnâme*'sine nazîre olarak kaleme aldığı *Ferhad ile Şîrîn* mesnevîsi, Yavuz Sultan Selim devrinin mahsulleri arasında yer almaktadır.[752] 8157 beyitten müteşekkil olan eserin telif tarîhi şâir tarafından belirtilmemiştir. *Ferhad İle Şîrîn*'de Lâmiʿî Çelebi'nin şeyhi Ahmed-i Buhârî'yi merhûm olarak zikretmesi ve Selîm Han'ın Mısır fütuhâtından bahsedişi göz önünde bulundurulursa, 1516-1517 yılları arasında telif edildiği tahmîn olunabilir. Vâkıa zincirinde Nevâyî'ye sıkı sıkıya bağlı kalan şairin farklı nazım şekilleriyle hikâyeyi

[750] Bursalı Lamiî Çelebi, *Mevlidü'r-Resûl*, haz. Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2011.
[751] Lâmiʿî Çelebi, *Salâmân ve Absâl (İnceleme-Nesre Çeviri-Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Erdoğan Uludağ, Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.
[752] Hasan Ali Esir, *Lami'î Çelebi: Ferhâd ile Şîrîn (İnceleme-Metin-İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.

zengişleştirdiği görülmektedir. Bununla beraber Molla Câmî tesîri de gözlerden ırak tutulmamalıdır.

Lâmiʿî Çelebi, 48 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu bölümde şair Hakk'a münâcâtta bulunur ve kaleme alacağı eseri için yardım diler. Bu mukaddime manzûmesini, Mollâ Câmî ve Nevâyî'nin mesnevîlerinde de gördüğümüz üzere hayli uzun bir başlık altında 154 beyitlik besmele şerhi ve tevhîd bölümü takip eder. Bu başlığın ilk bölümü besmele şerhine ait olup ikinci kısmı tevhîdi ifâde etmektedir. Bu manzûmenin 48-112 beyitleri arası, besmele şerhidir. Şair bu kısımda uzun uzun besmele lafzını oluşturan harflerin esrârını anlatır. Besmele, Hakk bilgisinin anahtarı mesâbesindedir. Evvela bu anahtarın mâhiyeti anlaşılmalı ve oradan tevhîde yol bulunmalıdır. Klâsik şiirde, tevhîde besmele miftahıyla ulaşılacağıyla ilgili bir hayli kullanım vardır. Besmeleden sonraki safha ise hamddir. Çelebi, muammâ tarîkiyle bu sırlar fâş eder. Bundan sonra isim bahsine geçer ve manzûme bu şekilde tevhîde bağlanır. Manzûmenin 113-192 beyitleri arası tevhîddir. (s. 154-6) Bu kısım aynı zamanda sözlerin ilahî mahiyetlerinin de izah edildiği bölümdür. Vahdet-i vücûd düşüncesinden beslenen bu tevhîdde, sıfât ve efʿâl unsuruna yer verilmiştir. Ayrıca sudûr nazariyesine de temâs edildiği görülmektedir.

Yukarıdaki manzûmeyi müteakiben 25 beyitlik bir kasîde gelmektedir. Bu kasîdenin ilk 17 beyti tevhîd, bâkisi münâcât ve duadır. (s. 157-8) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd kasîdesi, şairin sanatkârane tarafını temsîl etme vasfını hâizdir. Müetâl bir varlık olarak Hakk'ı sıfatlarını terennüm eden Lâmiʿî, vahdet-i vücûd vâdisinden yine ayrılmamıştır. Bu kasîde şâirin divanına da alınmıştır. Bu kasîdeyi, tasavvuf salikinin tevhîde nasıl ulaşması gerektiği merkezinde bir bölüm takip eder. (s. 159-60) Kalp âyinesini saflaştıran sâlik, mâsivâdan el çekmek suretiyle bu gâyesine vâsıl olabilir. Lâmiʿî Çelebi, bu bölümde müntesibi olduğu Nakşbendiyye tarîkatına işârette bulunur. Bu bahis etrafındaki sözlerini tamamlayan şâir, "*eşhedü en lâ ilâhe illâllâh*" redifli bir tevhîde yer verir. (s.160-2) 19 beyitten müteşekkil bu tevhîd kasîdesi, kelime-i tevhîd redifli şiirlerin edâ ve muhtevâsına sâhiptir. Bu kasîde de şâirin dîvânında karşımıza çıkmaktadır.

Mesnevînin 300-47 beyileri arasında ve farklı başlıklar altında, tevhîd mertebeleri meselesi ele alınır. Sâlikin tevhîde ulaşabilmesi için hangi merhaleleri katʿ etmesi gerektiği üzerinde durulur. Sırasıyla efʿâl, sıfât ve zât tevhîdine vâsıl olan sâlik,

fenaya ulaşmalı ve ardından dört menzili olan meşakketli bir sefere çıkmalıdır. Bu menziller sırasıyla şöyledir: Seyr-i ile'llâh, seyr-i fi'llâh, seyr-i min-allâh ve seyr-i bi'llâh. Bu menzillerin kısaca şerhi yapıldıktan sonra vahdet-i vücûd düşüncesindeki hazerât-ı hams bahsine intikâl edilir.

Mesnevînin hikâye bölümündeki iki tevhîd, Ferhâd ile Şîrîn arasındaki mükâtebede karşımızda çıkar. Evvelâ Şîrîn, sevgilisi Ferhâd'a gönderdiği mektubuna, 11 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 369) Tamamını ef'âl unsurunun oluşturduğu tevhîdde, iki âşığın vuslatını takdîr edecek bir rab senâ edilmiştir. Sevgilisinin mektubu kendisine ulaşan Ferhâd, cevap makamında bir nâme kaleme alır. Genç âşık da mektubuna 11 beyitlik bir tevhîd ile giriş yapar. (s. 374-5) Ferhâd'ın tevhîdinde ef'âl ve sıfât unsuru bir arada bulunmaktadır. Lâmi'î Çelebi, bu mesnevîsinde bir aşk hikâyesini, tasavvufî bir metin hâline getirmiştir.

Lâmi'î Çelebi, doğup büyüdüğü Bursa şehrini tavsîf etmek üzere bir şehrengiz kaleme alır.[753] Diğer şehrengizlerden farklı olarak bir şehrin güzellerini değil güzelliklerini anlatan Lâmî Çelebi, eserini Kanunî Sultan Süleyman devrinin kudretli vezirlerinden İbrâhim Paşa'ya takdim eder. 929/1522 yılında telîf edildiği tahmin olunan mesnevî, 638 beyitten müteşekkildir. Şâir 34 beyitlik mukadime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk iki beyti besmele ve takdîm olup sonrasındaki 11 beyit tevhîddir. (s. 61-2) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîdde zât unsuru ve müteâl varlık vurgusu hâkimdir. Mukaddime münâcât, na't ve dua ile hitama erdirilir. Lâmi'î'nin bu mesnevîsi, mukaddime tevhîdi ihtivâ eden şehrengîzlerdendir.

Lâmi'î Çelebi'nin Ehlî-i Şîrâzî'den tercüme ettiği *Şem' ü Pervâne* mesnevîsi, devrin hükümdârı Kanûnî Sultân Süleymân'a takdim olunmuştur.[754] Yaklaşık 1700 beyitten müteşekkil olan bu mesnevînin telif tarihi bilinmemektedir. Şâir 27 beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk 13 beyti tevhîddir. (vr. 1b-2a) Şem' ve nûr motiflerinin hâkim olduğu mukaddime, bu mecazlarla etrafında şekillenen vahdet fikriyle tamamlanır.

Mukaddime manzûmesini, *der-beyân-i ân ki hazret-i Hak / Nûr-i sâdic u vücûd-i mutlak* başlığını taşıyan bir tevhîd takip eder. (vr. 2b-3b) 30 beyitten müteşekkil bu

[753] Mustafa İsen-Hamit Bilen Burmaoğlu, "Bursa Şehr-engîzi (Lami'î Çelebi)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 1987, s. 57-105.
[754] Lâmi'î Çelebi, *Şem u Pervâne*, Süleymâniye Kütüphanesi Husrev Paşa, nu: 604, 61vr.

tevhîd manzûmesi de nûr mecazı etrafında şekillenmiştir. Bu manzûme aynı zamanda isbât-ı vâcib muhtevâsına da sahiptir. Lâmiʿî Çelebi mesnevîsine, kelime-i tevhîdin esrarını anlattığı bir bölümle devam eder. Hemen ardından ise 21 beyitlik "*lâ ilâhe illallah*" redifli bir tevhîde yer verir. (vr. 4a-5a) Şâirin bu tevhîdi, divanında da yer almaktadır.

Lâmiʿî Çelebi'nin *Gûy u Çevgân* mesnevîsi, Kanunî Sultan Süleyman adına kaleme alınmıştır.[755] Telîf tarihi bilinmeyen eser, 1892 beyitten oluşmaktadır. Ârifî'nin *Hal-nâme*'sine nazîre olarak kaleme alınan bu mesnevî, gûy u çevgân oynamaya düşkün bir şehzâde hikâyesini mevzû alır. Eserde bölüm başlıkları beyit hâlinde verilmiştir. Lâmiʿî Çelebi, *tevhîd-i Hudây 'azze ismuh / lâ yumkinu 'adduhu ve resmuh* başlığını taşıyan 33 beyitlik bir tevhîdle eserine başlar. (s. 79-81) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesinde gûy ve çevgan motiflerine sıkça yer verilmiştir. Cümle kâinatın onun arzusuyla hareket hâlinde olduğu fikrinin dile getirildiği bu şiirde, vahdet telâkkîsinin izleri görülmektedir. Mesnevînin ikinci tevhîdi ise *der-ibret-i sun'-ı ân hudâvend / ez-rûy-ı hikem makâle-i çend* başlığını taşımaktadır. (s. 81-4) 47 beyitten müteşekkil bu tevhîd, mesnevînin mevzûuna muvâfık olarak çevgân oyunun motifleriyle örülüdür. Ef'âl-i ilâhiyyenin kesîf sûrette kulanıldığı bu tevhîd, isbât-ı vacip unsurlarını da hâizdir.

Lâmiʿî Çelebi'nin *Veyse vü Râmîn* mesnevîsi, Türk edebiyatında bu türün yegâne nümûnesidir. [756] Şâirin Fahreddîn-i Gürgânî'den tercüme ettiği bu eserin de telîf tarihi bilinmemektedir. Kanûnî Sultan Süleyman ve kudretli veziri İbrâhim Paşa'ya medhiyyelerin bulunduğu eser, 933/1527 tarihinde kaleme alınan *Şerefü'l-İnsân*'da zikrolunmamıştır. Buradan hareketle 1527-32 yılları arasında vücuda getirildiği tahmîn edilebilir. İslâm öncesi inanç ve âdetlerin izlerini muhâfaza eden *Vîs ü Râmîn*, şair tarafından gayr-i İslâmî unsurlardan arındırılmıştır. Mesnevînin yekûnu 6765 beyittir.

Şâir, 32 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu bölüm münâcât ve dua muhtevâsını hâizdir. Mukaddimeyi 32 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 241-2) Kelâmî muhtevânın hâkim olduğu bu tevhîd, şâirin itikâdî düşüncesini de aksettiren hususiyete sahiptir. Müteâl varlık vurgusunun dikkat çektiği şiirde, sıfât unsuru yoğun olarak

[755] Nuran Tezcan (haz.), *Lâmi'îs Gûy u Çevgân*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1994.
[756] Murat Öztürk, *Lâmi'î Çelebi'nin Veyse vü Râmîn Mesnevîsi: İnceleme-metin-Sadeleştirme*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2009.

kullanılmıştır. Bu bölümünün akabinde kelime-i tevhîdin manâ ve esrârı üzerinde durulur. Hemen ardından ise kelime-i tevhîdi zikretmenin faziletine temâs edilir.

Mesnevînin hikâye bölümünde Cürcân sultanı, Merv şâhına kızıyla evlenmek talebini muhtevî bir mektup gönderir. Sultanın elçisi büyük bir taʿzîmle şâhın huzuruna çıkar ve efendisinin mektubunu okur. Cürcân hâkimi, sözlerine beş beyitlik zât tevhîdi ile başlamıştır. (s. 314) Mesnevînin diğer tevhîdlere, Veyse ile Râmin'in birbirlerine yazdıkları mektupların mukaddimesinde tesâdüf ederiz. Râmîn sevgilisinin kendisine gönderdiği nâmeye cevap olmak üzere kaleme aldığı mektubuna, altı beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 483) Lamiʿî çelebi mektubun mukaddimesine, hikâyenin akışına uygun bir efʿâl tevhîdi dercetmiştir. Mesnevînin son tevhîdi, Veyse'den Râmîn'e gönderilen mektubun girişindedir. Genç sevgili sözlerine, altı beyitlik bir efʿâl tevhîdi ile başlar. (s. 507-8)

Lâmiʿî Çelebi'nin kısa mesnevîlerinden olan *Tuhfe-i Lâmîʿ*, Farsça-Türkçe bir lügattir.[757] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, 177 beyitten müteşekkildir. Şâir 15 beyitlik mukkaddime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 45) Mukaddimenin bâkisi peygamber ve çâr-yâr naʿtıdır.

Lâmiʿî Çelebi'nin telîf tarihi bilinmeyen eserlerinden biri de *Maktel-i Âl-i Resûl*'üdür.[758] Bursa'da Mollâ Arab adlı bir vâizin maktel okumanın küfür olduğu yönündeki sözleri üzerine böyle bir mesnevî yazmaya karar veren şair, eserini Kanûnî Sultan Süleyman'ın defterdarlarından Sinân Çelebi'ye arz eder. Mukaddime ile 12 bâbdan müteşekkil eser, 992 beyitten oluşmaktadır. Şâir 31 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. İlk 13 beyti besmele şerhi olan manzûmenin sonrasındaki beş beyit de münâcâttır. Manzûme peygamber ve çâr-yâr naʿtıyla tamamlanır. Mesnevîde tevhîd türüne dâhil edilebilecek şiire yer verilmemiştir.

Lâmiʿî Çelebi'nin tamamlandığı tarîhi bilinmeyen bir diğer kısa mesnevîsi, *Hayret-nâme*'dir.[759] 44 bölümden oluşan mesnevî, 572 beyitten ibârettir. Sevgiliye ait bütün güzellik unsurlarının izâh ve şerhinin yapıldığı bu mesnevî, Kanunî devri

[757] İbrahim İmran Öztahtalı (haz.), *Lami'i Çelebi ve Lügat-ı Manzumu: Tuhfe-i Lami'î*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
[758] Harun Aslan, *Lâmi'î Çelebi Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl: Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
[759] Şafak Hüssam, *Hayretnâme (Bursalı Lami'î Çelebi): Edisyon Kritik*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1981.

vezirlerinden İbrâhim Paşa'ya arzedilmiştir. Mukaddime manzûmelerini havî olmayan eser, sevgiliye hitâben söylenmiş bir şiir ile başlamaktadır.

Lâmiʿî Çelebi'nin hemen her nazım şekline yer verdiği, mürettep bir divanı vardır.[760] Beş defter üzerine tertip edilen divân, mufassal bir dîbâceyi havidir. Dîbâce bölümü, mensûr tevhîd ile başlamaktadır. Hemen ardından mesnevî şekliyle on beyitlik manzum tevhîd gelmektedir. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, efʿâl unsurundan mürekkeptir. Şâir yaratıcısına hitâben, cümle kâinât seninle memlû ve her eserin müessiri sensin demektedir. Bu manzûmenin altı beyti, *Gûy u Çevgân* mesnevîsinin iki tevhîdinde dağınık surette yer almaktadır. Dîbâce naʿt ve poetika bölümleriyle devam eder. Sözün fazileti meyânında şâir bahsi tevhîde intikâl ettirir. Şiir söylemenin gâyesi, "dekâyık-ı sırr-ı tevhîd"i dile getirmektedir. Ferîdüddîn-i Attâr'ın "خلقی بدین طلسم گرفتار آمده / ای روی درکشیده به بازار آمده" matlalı tevhîdine atıfta bulunarak bu manzûmenin eşsiz bir surette şerhedildiğini kaydeder. (s. 67) Yine aynı mevzuda Lâmiʿî Çelebi, şairlerin tevhîd söylemesinin faziletinden bahseder. Bütün ömrünü putperestlerin efsâne ve destanlarını nakletmekle geçiren Firdevsî-i Tûsî, *Şâhnâme*'sindeki bir tevhîd beyti dolayısıyla Allah'ın gufrânına mazhar olmuş ve cennetine ulaşmıştır. (s. 67) Bu menkıbe, tevhîd söylemenin fazîletine misâl olmak üzere şairler tarafından sıkça zikredilmektedir.

Divânın ilk manzûmesi, 26 beyitlik bir kasîde olup kelime-i şehâdet tevhîdidir. (s. 84) Bu şiir, *Ferhâd u Şîrîn* mesnevîsinde 19 beyit olarak mukayyettir. Divanın ikinci tevhîdi, 24 beyitten müteşekkil "*lâ ilâhe illallah*" redifli tevhîddir. (s. 84-5) Bu tevhîd manzûmesi üç beyit eksikle, *Şem' ü Pervâne* mesnevîsinde de yer almaktadır. Kısa vezinle teşkil edilen manzûme, bu tarzda söylenen şiirlerle benzerlik göstermektedir. Kasîde şeklinde söylenen üçüncü tevhîd, *tevhîd-i Hudâ-yı azze ismuhu lâ yümekkinu haddehu ve resmuhu* adını taşımakta olup ayniyle Ferhâd u Şîrîn mesnevîsinde bulunmaktadır. (s. 85-7)

Divanın musammat şeklindeki ilk tevhîdi, "Ey kûşe-be-kûşe isteyen var / Cân dîdesin aç senünledür yâr" tercîʿ-hâneli bir tercîʿ-benddir. (s. 145-7) Onar beyitlik dokuz bendden müteşekkil olan bu manzûme, *leyse fi'd-dâri gayruhu deyyâr* sözüne telmihen vücut bulmuş olup Şeyhî'nin meşhur tercîʿ tevhîdine nazîre teşkil etmektedir.

[760] Hamit Bilen Burmaoğlu, *Lâmiʿi Çelebi Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1983.

Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu şiir, benzerlerinde olduğu gibi klâsik tevhîd muhtevâsından uzaktır. Divanın ikinci musammat tevhîdi ise yedi bentlik mütekerrir murabbadır. (s. 167) Manzûmenin tekrarlanan mısraı, "Yâ rahîm yâ Kerîm u yâ Vedûd"dur. Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, ef'âl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiş olup sûfîyâne bir edâ ile söylenmiştir.

Şâirin gazel formundaki tek tevhîdi, hitap tarîki ile söylenmiş yedi beyitlik bir manzûmedir. (s. 202) Müteâl varlık vurgusunun hâkim olduğu gazelde, ilâhî aşk terennüm edilmektedir. Divanın son tevhîdleri ise iki rübâidir. *Der-misâl-i tevhîd* başlığını taşıyan ilk rübâî, vahdet-i vücûd merkezinde tevhîd sırrının izâhını havidir. (s. 373) Allah'ın vahdaniyet ve tecellîsi, bir elmanın iki aynadaki aksi meselinde şerh olunmuştur. Hiçbir kelâmî ıstılah barındırmayan bu şiir, istiâre tarîki ile kaleme alınmıştır. İkinci rübâî tevhîdi de vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiştir. (s. 374) Cümle kâinâtın Hakk ile memlû olduğu ve her şeyde tecelli edenin ondan başkasının olmadığı dile getirilir. Fakat bu düşüncenin hulûl ve ittihada imkân tanımadığı da ilâve edilir.

Lâmi'î Çelebi, *Vâmık u Azrâ* mesnevîsini devrin hükümdarı Sultan Süleyman'ın arzusu üzerine kaleme alır.[761] Telîf tarihi bilinmeyen bu eserin Unsurî'nin *Vâmık u Azrâ*'sından tercüme edildiği söylenmekle birlikte, elde tam bir metni olmayan mesnevîden böyle bir ameliyenin gerçeklemesi imkân dâhilinde değildir. 5879 beyitten müteşekkil olan mesnevî, eserin sonunda yer alan *kasîde-i gül-i sad-berg* ile birlikte 5981 beyte bâliğ olmaktadır. Lâmi'î, 59 beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimeyi, 65 beyitlik bir tevhîd manzûmesi takip eder. (s. 111-5) Zât ve ef'âl unsuru etrafında şekillenen tevhîd, felek ve tabiat tasvîrleriyle müzeyyendir. Şâir, sanatkâr bir nakkâş olarak tavsif ettiği Allâh'ın idrakten münezzeh müteâl bir varlık olduğunu dile getirir. Lâmi'î Çelebi mukaddime manzûmelerine, tevhîd ve münâcâttan mürekkep 51 beyitlik bir fasıl ile devam eder. Bu manzûmenin ilk 36 beyti hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîd olup bâkisi tazarrû ve duadır. (s. 115-8) Vahdet-i vücûd fikrînin akislerini taşıyan bu tevhîd de tasvîrlerle müzeyyendir. Tamamı ef'âl-i ilâhiyye olan bu tevhîdde, tanrı bir sevgili olarak takdîm ve tavsif edilmiştir. *Vâmık u Azrâ*'nın son tevhîdi, Çin hakanı Taymus'un Turan Han'ına gönderdiği mektubun mukaddimesinde karşımıza çıkar. Turan Han'ın kızını kendisine istemek üzere vezirine mektup inşâ

[761] Lâmi'î, *Vâmık u Azrâ: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Ayan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1998.

ettiren hakan, sözlerine sekiz beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 150) Efʿâl unsuruna istinâd eden tevhîdde, kâdir ve yaratıcı bir ilâh tasavvuru hâkimdir.

Sehî Bey tezkiresinin altıncı tabaka şairleri arasında yer alan **Sevdâyî,** ilmiye sınıfına mensup şairlerdendir. Hayatı hakkında çok az şey bildiğimiz şair, Kırkkilise kadısı iken vefât etmiştir. II. Bayezîd'in şehzâdesi Korkud ile yakın münâsebeti bulunan şâirin mezkûr şehzâdenin tâliʿine muvâziʿ olarak merkezden uzak kaldığı düşünülebilir. Küçük bir divan sâhibi olan Sevdâyî'nin *Leylâ vü Mecnûn* ile *İhtilâc-nâme* adlarını taşıyan iki mesnevîsi vardır. Şâirin ekseri gazellerden oluşan divanında tevhîd türünde değerlendirilebilecek bir manzûmeye tesâdüf olunmamaktadır.[762]

Sevdâyî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi, bu hikâyenin Türk edebiyatındaki ilk örnekleri arasında yer almaktadır.[763] 920/1514 yılında tamamlan eser, 1252 beyitten müteşekkildir. Mesnevînin eldeki tek nüshası, eserin kime sunulduğuna dâir bir kaydı ihtivâ etmiyor. Bu eser için asıl problem, Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda yer alan 141 beytin bu mesnevîde bulunmasıdır. Şair, Fuzulî'nin mesnevîsinin ilk edisyonundan iktibâs tarîki ile eserine bu beyitleri dercetmiş olmalıdır. Sevdâyî, 45 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 65-8) Sıfât ve efʿâl unsurunun yoğun olarak kullanıldığı tevhîdde, oldukça renkli tasvirler dikkati çekmektedir. Mukaddime manzûmeleri münâcât, naʿt ve sebeb-i telîf ile tamamlanır. Mesnevîdeki diğer iki tevhîd, âşıkların birbirlerine gönderdikleri mektupların mukaddimelerinde karşımıza çıkar. Leylâ'ın İbn Selâm ile evlenmesinden haberdar olan Mecnûn, sitemlerini bildirmek üzere sevgilisine mektup gönderir. Mustarip âşık, nâmesine iki beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 113) Sevgilisinin mektubunu okuyan Leylâ da hissiyâtını ifâde etmek üzere bir cevapnâme kaleme alır. Genç kız, sözlerine mektubun muhtevâsına muvafık olmayan üç beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 115)

Cemâl-i Halvetî'nin mürîdlerinden olan **Bâyezîd-i Rûmî**, Edirnevî nisbesiyle bilinmektedir. Vilâdet yeri ve tarihi bilinmeyen şairin Cemâl-i Halvetî'nin halifesi olarak bu şehirde ömrünü geçirdiği kaydedilmektedir. Rûmî, tasavvuf vâdisinde manzûm ve mensûr eserler kaleme almıştır. Mecdî Efendi, Molla Câmî'den tercüme olan "Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledi / Çesm-i âşıkdan ânı dönüp temâşâ eyledi" beytinin Bâyezîd-i Rûmî'ye ait olduğunu söyler. Şâirin tek manzum eseri,

[762] Zübeyde Yaşar, *Sevdâyî Dîvânı'nın Çeviri Yazı Metni ve Günümüz Türkçesiyle Nesre Aktarımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
[763] Cemal Bayak, *Sevdâ'î: Kıssa-ı Leylî Birle Mecnûn*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

Füsûsü'l-Hikem'in şerhi hüviyetine sahip olan *Sırr-ı Cânân*'ıdır.[764] 922/1516 yılında tamamlan bu eser, devrin sultanı Selîm Han'a arzedilmiştir. Dört fasıl ve on sekiz bâbı ihtivâ eden mesnevî, 5101 beyitten müteşekkildir. Şair, 42 beyitlik tahmîd ile mesnevîsine başlar. Eserde tevhîd bahisleri yoğun bir şekilde ele alınmakla beraber tür hususiyeti taşıyan bölüme tesâdüf edilmemektedir.

Selim Han'ın devr-i saltanatının son yıllarında vefât eden **Huzurî**, aslen Gelibolulu'dur. Hayatı hakkında etraflıca malumata sahip olmadığımız şâir, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Esrâr-nâme*'sini nazmen tercüme etmiştir.[765] 4503 beyitten müteşekkil olan bu manzûm tercümenin telîf tarihi bilinmemektedir. Huzurî, 198 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk 160 beyti tevhîddir. (s. 44-62, 98-112) Şair, Attâr'da 130 beyit olarak yer alan tevhîd bölümünü genişleterek tercüme etmiştir. Hemen bütün tevhîd unsurlarının yer aldığı manzûme, vahdet neşvesiyle taşımaktadır. Mukaddime manzûmeleri, ibtidâsı tevhîd beyitlerinden oluşan münâcât ile devam eder. Bu bölümler de Attar'dan tercüme edilmiştir.

Sultan Selîm Han devrinde isminden söz ettirmeye başlayan **İshak Çelebi**, aslen Üsküblü'dür. İlmiye zümresine mensup şair, devrin önemli medreselerinde görev almıştır. Hayatının son devresinde Şam kadılığına tayîn edilen şair, yeni görevine gitmek üzere yola çıkar. Şam yakınlarındaki Sâlihiyye kasabasında, 1536 yılında âhirete irtihâl eder. İshak Çelebi'nin mürettep bir divânı ve mensûr olarak kaleme aldığı *Selîm-nâme*si günümüze ulaşmıştır.[766]

İshak Çelebi'nin divanının ilk manzûmesi, 22 beyitten müteşekkil bir tevhîd kasîdesidir. (s. 17-9) Kasîde, "*Sübhâne men tevahhade bil-kevni ve'l bakâ*/ *Sübhâne men tecerrede 'an vasmeti'l-fenâ*" matlaʿıyla başlamaktadır. Zât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu şiirde, peygamberler tarihine telmîhler vardır. Dîvânın ikinci kasîdesi 25 beyitten müteşekkil olup tevhîd ve münâcâttan oluşmaktadır. Hitap üslûbu ile kaleme alınan bu manzûmenin ilk 13 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s. 19-21) Tevhîd bölümünde müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Üsküplü İshak Çelebi'nin divanında iki

[764] Asuman Meyveci, *Bâyezîd-i Rûmî'nin Sırr-ı Canân Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1998.
[765] Tuba Mersin, *Gelibolulu Huzûrî'nin Tercüme-i Esrâr-nâme Adlı Mesnevîsi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004; Ayşe Çelebioğlu, *Huzûrî ve Manzum Esrâr-nâme Tercümesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011.
[766] Üsküblü İshak Çelebi, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

şehrengîz mesnevî de bulunmaktadır. Bu şehrengiz mukaddimelerinde birkaç beyitlik tevhîf ifadelerine tesâdüf olunmakla birlikte müstakil hüviyet arz etmemektedir.

5. Kânûnî Sultan Süleymân (1520-1566)

Selîm Hân'ın tek erkek çocuğu olmak hasebiyle Kânûnî Sultan Süleyman, babasının vefatından sonra gâilesiz bir şekilde tahta cülûs eder. Şehzâdeliği devrinde kısa bir süre Trabzon valiliği de yapan Kanûnî, Osmanlı hânedânında en uzun süre tahtta kalan isim olarak tarihe geçmiştir. Sultan Süleyman, saltanatının ilk yıllarında babasının Osmanlı ülkesinin sınarları içine kattığı Şarkî Anadolu, Şâm ve Mısır topraklarındaki otoriretisini kuvvetlendirir. Bağdat'ın fethiyle birlikte Safevîleri, Azerbaycan ve İrân topraklarında tahdît eder. Kanûnî'nin fütûhâtının ağırlık kısmını ise Avrupa ve Akdeniz havzası oluşturur. Ülkesinin hudutlarını yıldan yıla genişleten bu büyük sultan, son çıktığı seferi Sigetvar ile fetihlerini taçlandırır.

Sultan Süleymân Osmanlı Devleti'ni en geniş sınırlarına ulaştırdığı gibi ilim ve kültür hayatını da en ileri merhaleye taşımıştır. Bu dönemde Türk edebiyatı, Bosna'dan Bağdat'a kadar geniş bir cofrafyada intişâr ve nüfûz kâbiliyeti kazanır. Fethedilen şehirlerde Osmanlı hâkimiyetinin nişânesi olarak kurulan medrese ve dergâh gibi ilim ve kültür ocakları ile Türk edebiyatı geniş bir sahaya yayılır. Başta Sultan Süleymân olmak üzere devrin nüfûzlu bürokrat ve ilim adamlarının saray ve konaklarında tertip ettikleri meclisler, şâirler için bir ilticâgâh olur. Kânûnî'nin kudretli vezîri İbrâhîm Paşa'nın At Meydânında kâin olan sarayı, hiç şüphesiz ki dönemin şairleri için en büyüyük himâye merkezlerinden biri olarak tebârüz eder.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Şark seferleri, İran idâresinde altında yaşayan bir çok Sünî şair ve ulemâyı Osmanlı kültür havzasına kazandırır. Fuzûlî-i Bağdadî bu isimlerin başında gelmektedir. Hudutları şarkta İrân'a, garpta Avusturya-Macaristan'a dayanan Osmanlı ülkesinde edebiyat, merkezîleşmenin en ileri merhalesine ulaşır. Kadîm Memlûklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu kültür havzası tamamen Osmanlılaşmıştır. Bazı küçük istisnâlar dışında, İstanbul Türkçesi klâsik şiirin aslî lisanı/lehçesi hâline gelir. Mısır, Kırım, Bosna ya da Bağdat'ın şairleri, belki de hiç ayak basmadıkları bir şehrin lisanî tavrını benimser. İslâmın merkezi olan ve mukaddes toprakları hâkimiyeti altında tutan Osmanlı; Mâverâünnehir, Türkistan ve Hindistan için

de bir merkez olarak kabul edilir. Böylece, yaşadıkları bölgede aradığını bulamayan bir çok şair, Osmanlı ülkesine göç etmeye başlar.

Yaklaşık yarım asra ulaşan Sultan Süleyman devri, edebiyat mahsûlleri açısından oldukça zengin bir manzaraya sahiptir. Bu dönemde, divan sahibi bir çok şairle karşılaşmaktayız. Geniş bir coğrafyada kaleme alınan bu şiirler, nazîre mecmualarının hazırlanmasına imkân tanıyacak zenginliğe sahiptir. Mesnevî edebiyatı ise mevzû ve tarz itibariyle hem genişler hem derinleşir. Sultân I. Selîm devrine kadar yoğun alâkaya mazhar olan Nizâmî-i Gencevî'nin hamsesinin tercüme ve nazîreleri bu dönemde azalmaya başlar. Saʿdî, Ferîüddîn-i Attar gibi hikmet ve tasavvufî muhtevâlı eserler biraz daha revaç bulur. Yine bu dönemde, telîfî tarzda kaleme alınan mesnevîlerin sayısı artar. Dinî ve tasavvufî muhtevâlı mesnevîler sayı ve mevzû itibariyle çeşitlilik kazanır. Ayrıca dönemin ruhûna uygun olarak şahnâme, fetihnâme gibi târih esaslı mesnevîler de bir hayli revaç bulur.

Muhibbî mahlası ile şiir söyleyen Sultan Süleyman'ın yaklaşık üç bin manzûmeden mürekkep, hacimli bir divanı vardır.[767] Sultânın divanında, tevhîd türünde kaleme alınmış iki gazel vardır. Bunlardan ilki "eyledün" redifli olup yedi beyitten müteşekkildir. (s. 42) Tamamıyla efʿâl unsuruna istinâd eden bu gazel, kâdir bir rab tasavvurunu aksettirmektedir. Tasvîrlerle müzeyyen şiirde, lirik bir edâ hâkimdir. Kânûnî'nin diğer tevhîdi, "iden kim" redifli" gazeldir. (s. 575) İstifhâm tarîki ile inşâd edilen bu tevhîd, altı beyitten ibârettir. Bu manzûme de efʿâl-i ilâhiyye merkezinde şekillenmiştir.

Akkoyunlu kültür muhitinde yetişen **Şükrî**, Bitlis bölgesi ümerâsındandır. Bidlisî, Yavuz Sultan Selîm'in 1521 yılında tahta çıkışının ardından İstanbul'a gelerek pâdişâha cülûsiyye takdîm eder. Şükrî bu kasîdenin karşılığında Diyarbakır bölgesinde zeâmet elde eder. Şükrî-i Bidlîsî, Dulkadirli Şehsüvâroğlu Ali Bey'in tavsiyesi üzerine Sultan Selîm'in fütûhatını mazmun olarak yazmaya başlar. *Selîm-nâme* ismiyle anılan bu eserinin ilk edisyonunu 1521 yılında tamamlar.[768] Fakat bu eserini ancak 1530'da Kanûnî Sultan Süleymân'a takdîm eder. 5827 beyitten müteşekkil olan bu eser,

Şükrî mesnevîsine elli beyitlik bir tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 47-9) Yoğun kelâmî muhtevâsı ile dikkat çeken bu tevhîd manzûmesi, Allah'ın zâtının vasfı

[767] Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı: İzahlı Metin*, haz. Coşkun Ak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
[768] Şükrî-i Bitlisî, Selîm-nâme, haz. Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1997.

ile başlar. Daha sonra, "yerde ve gökte ondan başka bir ilah bulunsaydı âlem fesâda uğrardı" diyerek *Enbiyâ* sûresinin 22. âyetine telmîh ile temânuʿ delîline işâret eder. Tevhîdin ilerleyen beyitlerinde şair, nazarlarını gökyüzüne çevirir ve bu âlemin kendi başına var olmadığını tefekkür ile Allâh'ın varlığını ispat eder. Bu bölüm gâye ve nizâm delîline istinât eden bir isbât-ı vâcibdir. Mukaddime manzûmeleri münâcât ve naʿt ile devam eder.

Latîfî, XVI. asrın tezkire sâhibi şâirlerindendir. Asıl adı Abdüllatîf olan şâir, 1490 yılı civârında dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline memleketi Kastamonu'da başlayan şâir, İskender Paşa'nın tavassutu ile Belgrad İmâret'inde kâtiplik yapar. 950/1543 yılında İstanbul'a dönen şâir, kitâbet memuriyetine burada devam eder. 960/1553 yılında Rodos, ardından Mısır'a giden Latîfî, kâtiplik memuriyetini sürdürür. Vefâtı hakkında ihtilâflı rivâyetler bulunan şâirin 1580'den sonra âhirete irtihâl ettiği katʿîdir. Latifî'nin tezkiresi hâricinde birkaç mensûr risâle ve iki manzum eseri günümüze intikâl etmiştir. Kendi tezkiresinde tertip ettiğini söylediği divanı, henüz ele geçmemiştir. Şairin hiç şüphesiz ki en önemli eseri, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ* adlı tezkiresidir.[769] Latîfî, tezkiresinin dîbâce bölümünde üç beyitlik mesnevî tevhîdine yer verir. (s. 73-4)

Subhatü'l-Uşşâk, Latifî'nin yüz hadis türünde kaleme aldığı mesnevîsidir.[770] Telif tarihi bilinmeyen bu eser, 347 beyitten müteşekkildir. Şâir, 22 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. (s. 388-90, 55-6) Bu şiir, kâmilen bir tahmîddir. Bu mesnevîside tevhîd türünde söylenmiş bir manzûme yoktur. Latifî'nin bir diğer manzum eseri, *Nazmü'l-Cevâhir*'dir.[771] Şâir, Hazret-i Alî'nin 207 vecîzesini nazmen Türkçe'ye çevirmiştir. Mensûr bir dibâce ile başlayan bu eserde de tevhîd yer almaz.

Manzum ve mensûr memzûç olarak telif edilen *Evsâf-ı İstanbul*, Latîfî'nin ilk kalem mahsulleri arasındadır.[772] 930/1523 yılında kaleme alınan eser, daha sonra bazı ilâvelerle III. Murâd'a takdim edilir. Altı fasıldan mürekkep olan bu kitapta, Kânûnî devri İstanbul'u bütün çizgileriyle aksettirilmiştir. Sosyal hayata ait hususların da yer

[769] Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, haz. Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2000.
[770] Nihat Öztoprak, *Klâsik Türk Edebiyatında Manzûm Yüz Hadîsler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993; Latîfî, *Subhatü'l-Uşşâk (Manzum Yüz Hadis Tercümesi)*, haz. Ahmet Sevgi, Konya 1993.
[771] Ahmet Sevgi, *Latîfî: Hayatı ve Eserleri (İnceleme-metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 1987.
[772] Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner (Pekin), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977.

aldığı bu eser, geleneğe muvafık olarak tevhîd bölümüyle başlar. Latîfî mensûr olarak başladığı tevhîdine, beş beyitlik bir kıta ile devâm eder. (s. 5) "Bak" redifli bu tevhîd kıtasında şâir, yaratılmış olan bütün âsârda tanrının varlığını izlerini görmeye davet eder. Kâdir ve yaratıcı bir tanrı tasavvurunun hâkim olduğu şiir, ef`âl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. Bu eserde yer alan diğer tevhîd manzûmesi, cümle kâinatın Hakk'ı tesbîh ve takdis ettiği fikri etrafında şekillenen üç beyitlik bir tevhîddir. (s. 31)

Latifî'nin *Fusûl-i Erba'â*'sı, dört mevsiminin münâzara üslûbu üzere tasvîr edildiği ve içinde manzum parçaların yer aldığı mensûr bir eserdir.[773] Telîf tarihi bilinmeyen bu eserin kime sunulduğu da meçhuldür. Eserin ibtidâsındaki mensûr hamdele bölümünde, Farsça bir tevhîd beyti yer alır. (s. 137) Bu bölümün sonunda da mesnevî formunda iki beyitlik bir ef`âl tevhîdi vardır. (s. 139) Kitabın bahâriyye faslında, tabiatta meydana gelen âsârın yaratıcı bir nakkâşa muhtaç olduğu fikri etrafında bir tevhîde daha yer verilir. Bu tevhîd manzûmesi zât unsuruna istinâd eden iki beyitlik bir nazımdır. (s.154)

XVI. asrın ilk yarısında eserlerini telîf eden **Vâhîdî**, devrin mutasavvıf şairlerindendir. Hayatı hakkındaki karanlık noktaların henüz aydınlatılamadığı müellifin İzmitli Kara Davud'un torunu olduğu ifâde edilmektedir. Zeynî tarîkati mensuplarından olan Vâhidî, eserlerinin ekserini tasavvuf vâdisinde ve mensûr olarak kaleme almıştır. 929/1522-3 yılında tamamladığı *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân* adlı eseri, müellifin en ehemmiyetli eseri olarak literatürde yerini almıştır.[774] Mensûr ve manzûm memzûç olarak telîf edilen bu eser, Türk tasavvuf tarihi açısından hususî bir kıymeti hâizdir. On bölümden müteşekkil olan kitabın her bir cüz'ü, bir tarîkata ayrılmıştır.

Vâhidî, Farsça mensûr bir tahmîd ile eserine başlar. Tahmîdîn sonunda Farsça bir tevhîd rübâisine yer verir. (s. 88,12) Zât unsurunun hâkim olduğu tevhîd, tenzîhî karakter taşımaktadır. Mukaddime bölümünü müteakip, "heft vâdi" ve "heft tavr" bahislerine intikâl eder. Bu bölümde Vâhidî, mensûr olarak tevhîdin bölümlerini îzâh eder. Eserin tek manzum tevhîdi, hâtime bölümünde karşımıza çıkar. Şâir, 73 beyitlik münâcât ile eserini nihâyete erdirir. Bu manzûmenin tazarrû bölümü tamamlandıktan sonra yirmi beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 291-2, 245-7) Bu tevhîd, münâcâtın bir

[773] Ahmet Sevgi, *Latîfî: Hayatı ve Eserleri (İnceleme-metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 1987.
[774] Vâhidî, *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân: Tenkidli Metin, Tahlil ve Tıpkıbasım*, haz. Ahmet T. Karamustafa, Harvard University, Harvard 1993; Volkan Akça, *Menâkıb-ı H˙âce-i Cihân ve Netice-i Cân*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyet arz etmektedir. Tenzîhî karakteristiğe sâhip tevhîdde, müteâl varlık vurgusu hâkimdir.

936/1529 yılında tamamlanan *Cinânü'l-Cenân*, eserin eski harflerle neşrini yapan Ahmed Cevdet tarafından Kara Dâvûdzâde Süleymân Çelebi'nin oğlu **Vâhidî**'ye atfedilmiştir. Fakat *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*'ın sâhibi ile *Cinânü'l-Cenân* müellifi Vâhidî'nin aynı kişi olup olmadığı şimdilik meçhûldür. Hadîs ve vecizelerin tercüme ve şerhlerinden oluşan bu eser, 2055 beyitten müteşekkildir.[775] Vahidi, mesnevîsine 29 beyitlik bir tevhîd ile başlar. Elifnâme hususiyeti arzeden bu tevhîd manzûmesinin ilk altı beyti besmele, bâkîsi tevhîddir. (s. 1-2, 231-5, 26-8) Şâire göre, Allah'ın zâtı sıfatından, sıfatları ise zâtının münezzehliğinde ayândır. Vahdet-i vücud telakkisinin kesîf sûrette hissedildiği bu tevhîd manzûmesinde, bilinmek istenen fakat müteâl olan bir tanrı tasavvuru hâkimdir. Allâh teʿâlâ, bir taraftan her şeyiyle ayân ve insanın aynasında zâhir olan; diğer taraftan insan aklının ve rey'inin hiçbir sûrette kuştamayacağı, vasfının edâsına imkân bulunmayan bir varlıktır. Manzûmenin son bölümlerinde, hükümdâr bir tanrı telâkkisi vardır. O, müşiri, veziri ve şerîki olmayan bir "sultan"dır. Aslonan "bir"dir, diğer ve sâir ondan zuhur etmiştir.

Mesnevînin diğer tevhîdi, Hazret-i Alî'nin herkesinin rızkının Allâh'ın temînâtı altında olduğu meâlindeki "*zamina'llâhu rızka külli ehad*" sözünün tercüme ve şerhedildiği bölümde karşımıza çıkar. (s. 60, 387, 151) Üç beyitten oluşan bu tevhîdde şâir, rezzâk olan Allah'ı vasfeder.

Balıkesir'de dünyaya gelen **Zâtî**, tezkire sahiplerinin hakkında en fazla malumat verdiği şâirlerdendir. Asıl adı İvaz olan şairin 1471 yılında doğduğu bilinmektedir. Ciddî bir tahsil sürecinden geçmeyen Zâtî, şuarâ meclislerinde sanat terbiye ve tecrübesi kazanmıştır. II. Bâyezîd devrinde, sunduğu tebrik kasîdeleri ile mâişet gailesinden kurtulan şair, bu sultanın vefatı ile hayli sıkıntı çekmiştir. Bir dönem İstanbul'da remmâllik yapmak zorunda kalan şair, 953/1546 yılında vefat eder. Zâtî'nin yüzlerce gazel ve onlarca kasîdeden müteşekkil bir divanı ile *Şem' ü Pervâne* adlı mesnevîsi vardır. Şâirin *Edirne Şehrengîzî* mesnevîsi ise divan nüshalarında yer almaktadır.

[775] Vâhidî, *Cinânü'l-Cenân*, neşr. Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul 1313/1895. Bu metin üzerinde yapılmış iki çalışma için bkz: Vâhidî, *Cinânü'l-Cenân (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizinler)*, haz. Süleyman Efendioğlu, Fenomen Yay., Erzurum 2013; Hasan Yılmaz, *Vâhidî'nin Cinânü'l-Cenân'ı*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2009.

Zâtî Çelebi *Şem' ü Pervâne* mesevisini 1534 yılında kaleme alır.[776] Devrin sultanı Kanûnî Sultan Süleyman'a takdîm olunan eser, 3937 beyitten müteşekkildir. Telifî karakteristik taşıyan eserde başlıklar, beyit hâlinde verilmiştir. Zâtî alegorik mesnevîsine, uzunca bir mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk 12 beyti besmele şerhi olan manzûmenin devâmındaki 38 beyti tevhîddir. (s. 421-5) Zât unsurunun hâkim olduğudu tevhîdde, müteâl varlık vurgusu dikkat çekmektedir. Şiire, tasavvurdan münezzeh ve vasıfları aklın idrakinin hâricinde olan bir tanrı anlayışı hâkimdir. Mukaddime manzûmesininin arasına, 19 beyitlik bir kasîde tevhîdi girer. (s. 425-7) Divanında da yer alan bu tevhîd kasîdesi, vahdet neşvesinin tesîriyle söylenmiştir. Kasîdesini tamamlayan şair, tekrar mukaddime tevhîdine rücûʿ eder. (s. 427-31, 73-121) Şâir 122.beyitte "*Bu söz kim tevhîd-i Hakdur / Bunun her harfi bin câna sebakdur*" geçiş beytinden sonra *lâ ilâhe illallah* redifli bir kasîde söyler. (s. 432-3) 18 beyitten müteşekkil bu tevhîd kasîdesinden sonra Zâtî, kısa bir nushiyeye yer verir. Şâir yekpâre bir mukaddime tevhîdinin arasına iki kasîde dercetmiştir. Bu hâlde mukaddime bölümünde bir mesnevî, iki kasîde tevhîdi yer almaktadır.

Zâtî'nin şiirleri, birkaç farklı çalışmanın mevzuu olmuştur. Gazel hâricindeki nazım şekilleri, Orhan Kurtoğlu tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[777] Bu metin çalışmasının ilk manzûmesi kelime-i tevhîd kasîdesi olup şairin *Şem' ü Pervâne*'sinde bir beyit fazla ile yer almaktadır. (s. 1-2) 19 beyitten müteşekkil ikinci kasîde de ayniyle mezkûr mesnevîde bulunmaktadır. (s. 2-3) Zâtî'nin 35 beyitten müteşekkil kasîdesi ise mukaddime manzûmesi hüviyetinde olup ilk 24 beyti tevhîddir. (s. 8-10) Bâkisi münâcât ve naʿt olan kasîde, şairin sanatkâr cephesini aksekttirmektedir. İsbât-ı vâcip hususiyeti de taşıyan tevhîd bölümü, vahdet-i vücûd telakkisinin tesîri altında söylenmiştir. Şâirin 139 beyitlik *Şehrengîz-i Edirne* mesnevîsi, klâsik mukaddime manzûmelerini havî değildir. (s. 224) Zâtî'nin gazel türünde söylenmiş bir tevhîdi vardır.[778] Yedi beyitten müteşekkil bu gazel tevhîdi, "degüldür" redifiyle teşkîl edilmiştir. (s. 356) İlâhî aşkın terennüm edildiği bu gazel, klâsik tevhîd muhtevâsından uzaktır. Cümle eserde, müessir olan Hakk'ın varlığını müşâhede eden şâir, Allâh'ın gayrıda aranmaması gerektiğini söyler.

---

[776] Sadık Armutlu, *Zâtî'nin Şem ü Pervânesi: (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1998.
[777] Orhan Kurtoğlu, *Zâtî Dîvânı'nın Gazeller Dışında Kalan Şiirleri Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.
[778] Ali Nihat Tarlan (haz.), *Zatî Divanı: Gazeller Kısmı II. Cild (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.

XVI. asrın ilk yarısını idrâk eden **Sûzî Çelebi**, Rumeli şairlerindendir. Aslen Priştineli olan şair, evvelâ ilmiye tarîkına sülûk eder. Daha sonra bu yolu terkeden Sûzî tasavufa meyleder ve Nakşbendî tarîkine sâlik olur. 1524 yılında âhirete irtihâl eden şairin Mihaloğullarının gazalarını mevzû alan bir gazavâtnâmesi vardır.[779] Suzî'nin müstakil bir divanının varlığı bilinmemekle birlikte devrin mecmûa-i eşʿârlarında bir çok gazeline tesâdüf edilmektedir. Çelebi'nin *Mihaloğlu Gazavâtnâme*'sinin telif tarihi bilinmemektedir. Tezkirelerde 15 bin beyit olduğu ifade edilen gazavatnâmenin eldeki tenkitli metni, 1795 beyitten ibârettir. Sûzî mesnevîsine münâcât ve duâdan mürekkep 37 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimeyi, 36 beyitlik tavhîd bölümü takip eder. Efʿâl-i ilâhiyye unsurunun hâkim olduğu şiirde, Allah Teâlâ'nın müteâl sıfatı vurgulanır. (s. 231-3) Bu bölümü müteâkiben 12 beyitlik tevhîd gazeline yer verilir. (s. 234) Bu şiir, Şeyhî'nin meşhûr kasîde tevhîdine nazîredir. Mukaddime manzûmeleri, vahdet-i vücûd fikri zemîninde varlıkların zuhûra gelmesi bahsi ile devam eder.

Vâiz, **Vâʿiz-i Ümmî**, Kara Vâîz ve Vâiz-i Esved gibi mahlasları kullanan ve mevlid sâhibi olarak tezkire kayıtlarına geçen şâir, tarihî hüviyeti katʿî surette aydınlantılmamış isimlerdendir. Mevlid metnini yüksek lisans çalışmasına mevzu olarak seçen Rabia Doğru, bu şahsın kuvvetle muhtemel Mevlânâ Muhammed b. Ömer b. Hamza el-müstehir bi-Mevlâ Vâiz Arab olduğu kanaatindedir.[780] Daha ziyâde, Süleymân Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât*'ı dolayısıyla isminden söz edilen Kara Vâîz, 1531 yılında vefât etmiştir. 71 yaşında irtihâl eden şairin 868/1464 yılında doğduğu neticesine ulaşılmaktadır. Hayatının önemli bir devresini idrâk ettiği Bursa'da, inşaatına başladığı fakat tamamlanışını göremediği câmiin avlusunda medfûn bulunmaktadır.

Vâʿiz-i Ümmî'nin bilinen tek eseri *Mevlid*'idir. 1520'lerde yazıldığı tahmin olunan eser, farklı nazım şekillerini havîdir. 2281 beyit ve12 murabbadan müteşekkil olan mesnevîde farklı vezinler kullanılmıştır. Şâir, 31 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. Bu manzûmenin ilk on beyti besmele şerhi olup bâkisi tevhîddir. (s. 39-42) Kelâmî ıstılahların kesîf surette istimâl edildiği manzûme, tenzîhî karakteristik taşımaktadır. Tevhîdin son bölümleri isbât-ı vâcip hususiyetine de sahiptir. Mesnevînin

[779] Agâh Sırrı Levend, *Gazavâk-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
[780] Rabia Doğru, *Kara Vâiz'in Mevlid'i (Metin - İnceleme)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2013.

ikinci tevhîdi, dokuz beyitlik bir gazeldir. (s. 42-43) Hitap tarîki ile söylenen bu tehdîd gazelinde, müteâl varlık vurgusu hâkimdir.

Hüviyeti henüz tam olarak tespît edilemeyen **Şehîdî**, mevlid şairlerindendir.[781] Tezkirelerde, aslen Niksarlı olup Selîm Han zamanı idrâk etmiş ve devrin mecmualarında gazellerine tesadüf olunan bir Şehdî vardır. Fakat asıl adı Kâsım olan bu şairin bir mevlidinin bulunduğuna dair bir kayıt yoktur. Ayrıca şâirin mevlidi ile İpsalalı Hayrî'nin eseri arasındaki müşterek beyitler meseleyi biraz daha girift hâle getirmektedir. Hüviyeti şimdilik meçhûl olan Şehîdî'nin mevlidi, 939 beyte bâliğdir. Eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Şehîdî, 57 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. İlk dört beyti besmele olan manzûmenin 5-18 beyitleri arası tevhîddir. (s. 95-7) Mukaddime naʿt ve münâcât ile hitama erer. Sıfât ve efʿâl unusurun hâkim olduğu tevhîd, didaktik bir üslûpla kaleme alınmıştır.

Selim Han ve Kanunî Sultan Süleyman devri şairlerinden olan **Tatavlalı Mahremî**, II. Bâyezîd'in musahiblerinden Mehmed Alif Beg'in oğludur. Galata'da doğup büyüyen şair, medrese tarîkine sülük eder. Yirmi yıl kadar kâtiplik mesleğini icrâ eden şâir, Beyşehirli Hasan Çelebi'nin Selanik kadısı olması üzerine onunla birlikte mezkûr şehre gider. Bir süre sonra İstanbul'a dönmek isteyen şair, âilesiyle birlikte yola çıkar. Mahremî'nin bindiği gemi korsanların eline geçer ve evlâd u ıyâliyle esîr düşer. Dostlarının ödediği fidye ile esâretten kurtulan şair, 942/1535 yılında âhirete irtihâl eder.

Türkî-i Basît geleneği mensupları arasında gösterilen Mahremî, manzum ve mensûr bir çok eserin sâhibidir. *Şütûr-nâme, Mecma'ü'l-letâyif, Cevâhirü'l-Esrâr* ve Emîr Hüseynî'den tercüme ettiği *Tarabu'l-Mecâlis* mensûr eserleri arasındadır. Şairin en ehemmiyetli kalem mahsulü ise II. Bâyezîd, Selîm Han ve Kanûnî Sultân Süleyman'ın ilk iki yılının fütühâtını havî olan *Şehnâme*'sidir. Mecmuʿa-i şşʿârlarda şairin bir çok şiirine tesâdüf olunmakla birlikte, müstakil bir divanı günümüze ulaşmamıştır. *Şehnâme*'nin en hacimli bölümü olan Sultan Selîm faslı, Hatice Aynur tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[782]

[781] Fatma Özkan, Şehîdî: *Mevlid (İnceleme-Metin-Dizin)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2012.
[782] Hatice Aynur, *Mahremî ve Şeh-nâmesi: I. Kısım Yavuz Sultan Selim Dönemi (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.

929/1523 yılında tamamlan *Şehnâme*'nin 1511-20 yılları arasındaki bölümü, 6681 beyitten müteşekkildir. Bu eser, devrin sultanı Süleyman Han'a takdim olunmuştur. Şair mukaddime manzûmelerinde başlık kullanmamıştır. Mahremi, eserine 21 beyitlik besmele şerhi ile başlar. Bu bölümü takip eden ilk üç beyit girizgâh olup tevhîde hazırlık mâhiyetindedir. Mukaddime bölümü, 59 beyitlik tevhîd ile devam eder. (s. 166-71) Zât ve sıfât unsurun hâkim olduğu manzûmede, kelâmî ıstılahların kesîfliği dikkat çeker. Yoğun bir fikrî muhtevâya sahip olan bu tevhîd, isbât-ı vâcip hususiyeti de arz etmektedir. Bazı ayetlerden iktibasta bulunan şair, Allah'ın müteal vasfını ön plâna çıkarmıştır.

Mahremî'nin müstakil bir divanı günümüze ulaşmamakla beraber bir çok şiirine devrin mecmûa-i eşʿârlarında tesâdüf edilmektedir. Şairin otuzdan fazla kasîde ve musammatını ihtivâ eden *Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*, bu yönden en zengin olanıdır.[783] Mahremî'nin bu mecmûda dört tevhîd kasîdesi vardır. Bu manzûmelerin ilki, 27 beyitlik *lâ ilâhe illallâh* redifli kasîdedir. (s. 207-9) Bu şiir, bu zemînde söylenmiş tevhîdlerle müşâhebet arz eder. Mahremî'nin bu mecmûadaki ikinci tevhîdi, 43 beyitlik kasîdedir. (s. 222-5) Sanatkârâne bir üslup ile kaleme alınan bu tevhîd kasîdesi, efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Felek ve tabiat tasvîrleriyle müzeyyen şiirde, Allah'ın kudretinin her şeyde cârî olduğu dile getirilir. Şiirin son bölümlerinde, Hak Teâlâ'nın müteâl bir varlık olduğuna işâret edilir. Şâirin üçüncü tevhîdi, 19 beyitten müteşekkil olup Şeyhî'nin meşhûr tevhîd kasîdesine nazîre olarak söylenmiştir. (s. 255-6) Mahremî'nin *Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*'deki son tevhîdi, 260 beyitten müteşekkil fetihnâmenin ilk beş beytidir. (s. 703)

Tarabu'l-Mecâlis, Mahremî'nin Emîr Hüseynî'den tercüme ettiği eseridir.[784] Telîf tarîhi bilinmeyen bu tercüme mensûr olmakla beraber bir çok manzûmeyi ihtivâ etmektedir. *Tarabu'l-Mecâlis*, beş bölümden oluşmaktadır. Bu eserin münâzara bölümünde hakîmler, sözlerine Allah'ın tevhîdi ile başlarlar. Bu tevhîdlerin ilki cinlerin melikine aittir. Melik-i cinn, sözlerine üç beyitlit zât tevhîdi ile âğâz eder. (s. 161) *Tarabu'l-Mecâlis*'in ikinci tevhîdi, Şâm hakîminin lisânından sâdır olan üç beyitlik nazımdır. (s. 162) Eserde yer alan üçüncü tevhîd, Hind hakîmine aittir. Dört beyitten ibâret olan bu tevîd, hitap tarîkiyle söylenmiş müteâl varlık medhidir. (s. 184) *Tarabu'l-*

[783] Murat A. Karavelioğlu (haz.), *Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2015.
[784] Sahre Yüksel, *Mahremî, Terceme-i Tarabü'l-Mecâlis: Giriş-İnceleme-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Mecâlis'in dördüncü tevhîdi yine melik-i cinn tarafından söylenmiş, üç beyitlik kıt'adır. (s. 184) Kitâbın son tevhîdi, Horasan hakîminin söylediği iki beyitlik mesnevîdir. (s. 189-90)

Halvetîliğin kendi ismiyle anılacak kolunun müessisi olan **İbrâhîm Gülşenî**, aslen Diyarbakırlı olup XV. asrın ortalarında dünyaya gelmiştir. Tebrîz'e gelerek Rûşenî'nin müridleri arasına katılan şâir, Şâh İsmâil'in zuhuruyla birlikte evvelâ vatan-ı aslîsine, ardından Mısır'a gider. Selîm Han'ın Mısır'ı fethinden sonra Osmânlı hâkimiyetinde yaşayan şâir, Ahmed Paşa'nın isyânında dahli bulunduğu töhmetiyle devrin sultanı tarafından İstanbul'a getirtilir. Altı aylık İstanbul ikametinin ardından tekrar Mısır'a dönen şâir, 940/1534 yılındaki veba salgınında hayatını kaybeder.

Türkçe, Farsça ve Arapça şiir söyleyen şairin her üç dilde divân tertip ettiği bilinmektedir. Gülşenî, Farsça olarak Mevlana'nın *Mesnevî-i Şerîf*'ine nazîre olmak üzere *Ma'nevî-i Şerîf* adlı kırk bin beyte bâliğ bir eser vücâda getirir. Ayrıca yedi bin beş yüz rübâiyi ihtivâ eden *Kenzü'l-Cevâhîr* adlı bir eseri daha vardır. Şâirin Türkçe divanının yanı sıra *Kıdem-nâme* ve *Pend-nâme* adlarını taşıyan iki küçük mesnevîsi de telîfâtı arasındadır.

Şâirin divanında sadece bir tevhîde tesâdüf edilmektedir.[785] 19 beyitten müteşekkil olan bu kasîde tevhîdi, klâsik muhtevâdan oldukça uzaktır. (s. 1-2) Sûfîyâne bir edâ ile kaleme alınan manzûmede, âyet ve hadislerden ikitbasta bulunulmuştur. Ef`âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdde, Hak Tealâ'nın müteâl vasfına dikkat çekilmiştir. İbrâhîm Gülşenî'nin *Kıdem-nâme*'si, torunu Hâletî-i Gülşenî'nin divanının sonunda yer almaktadır.[786] 241 beyitten müteşekkil bu mesnevî, yaratılış ve vahdet mevzuunu ele almaktadır. *Kıdemnâme*'de mukaddime manzûmesi yer almamaktadır. Fakat mesnevînin 49-54 beyitleri arasında, vahdet-i vücûd neşvesinden zuhur eden beş beyitlik bir tevhîd vardır. (s.246) *Pendnâme* ise 196 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir.[787] Telîf tarihi bilinmeyen eser, dünyanın fenâ üzere olduğu meyânında nasihatlerle başlar.

---

[785] Mehmet Akay, *İbrahim Gülşenî'nin Dîvânı: Metin-Dil Hususiyetleri-Sözlük*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.
[786] İbrahim Altunel, *Hâletî-i Gülsenî: Hayatı, Edebî Kisiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, , Konya 1988.
[787] Alim Yıldız, "İbrahim Gülşenî'nin 'Pend-nâme'si", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, İzmir 2002, s. 57-95.

Rûmî mahlasını kullanan Ergeneli Kâtib Dâvûd, Kanuni Sultan Süleyman devri şairlerindendir. Mecmua-i eşʿârlarda şiirlerine tesâdüf olunan şâir, Şeyhi'nin *Husrev ü Şîrîn*'inin noksan kalan bölümlerini Nizâmî-i Gencevî'nin eserinden tercüme yoluyla tamamlamıştır. *Şîrîn ü Şûrîye* adını verdiği mesnevîsinin telîf tarihi belirtmemiştir.[788] Batılı seyyâh Antoine Galland'ın bahsettiği, Şeyh Rûmî'nin 932/1535 yılında ikmâl ettiği *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsi muhtemelen şâirimizin mezkûr eseridir. *Şîrîn ü Şûrîye,* 935 beyitten müteşekkildir.

Rûmî'nin mesnevîsinin ibtidâsında, 25 beyitlik mukaddime manzûmesi vardır. Besmele ile sözlerine başlayan şâir tahmîd ile devâm eder. Rûmî, kudret kanadının kendisine şahin olmasını ister. Böylece onun hamdinde can kuşu pervaz edebilecektir. İki cihânda rahat bir nefes alabilmek için kendi benliğinden kurtulmak arzusunu izhâr eder. Hakk'ın kendisini *hâk, nâr, âb* ve *bâd* olmak üzere dört hakikat cüz'ü üzerine yarattığını ve *kerremnâ* hitabına layık görerek şerefli kıldığı söyler. İnsan fıtrafı üzerine doğan hiçbir "hayvan/canlı"nın bunu inkâr edemeyeceğini dile getiren şâir, buna delil olmak üzere "her insanın İslam fıtratı üzerine doğduğu ve sonradan ebeveyninin dinini benimsediği" hadisini zikreder. İktibâs edilen bu hadisten sonraki beş beyitlik bölüm, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 65) Efʿâl unsuru etrafında şekillenen bu tevhîd bölümünü, ilâhî aşk bahsi takip eder.

"Anın yazdum bu hatt-ı lâciverdi / Münâcât itdürem tâ ehl-i derdi" girizgâh beytiyle şâir münâcâta geçiş yapar. Bu münâcât manzûmesinde bir haylî tevhîd beytine tesâdüf edilmektedir. Şair, hakikat dürlerini saçmak için Allah'tan yardım ister. Çünkü arzuladığı şey Hakk'ın marifetidir. Bu marifetin özü de aşkdır. İnsanın tanrıyı akl ile idrâk etmesi mümkün değildir. O ancak aşk ile hissedilebilir. Münacâtın son bölümlerinde, Allah'ın aşkı yarattığı ve has kullarını bu derde duçar ettiğini dile getir. Münâcâtını tamamlayan şâir, 22 beyitlik bir kasîdeye yer verir. Bu kasîde, vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 70-1) İlâhî aşkın terennüm edildiği bu şiir, tamamıyla lirik bir edâ ile söylenmiştir. Tanrının cemâl vasfının aksettirildiği bu tevhîd kasîdesi, mesnevînin muhtevâsını muvâfıktır.

Rûmî'nin müstakil bir dîvânı günümüze ulaşmamıştır. Fakat devrin şiir mecmualarında bir çok manzûmesine yer verilmiştir. Rûmî'nin *Mecmûʿa-i Kasâ'id-i*

[788] Enfel Doğan-Feryal Korkmaz, "Rûmî'nin Şîrîn ü Şûrîye'si (İnceleme-Metin-Sözlük)", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXI, İstanbul 2004, s. 52-173.

Türkiyye'de bir tevhîdine tesâdüf etmekteyiz.[789] 38 beyitten müteşekkil olan kasîdenin ilk 17 beyti tevhîddir. (s. 228-9) Devâmındaki sekiz beyit naʿt, bâkisi ise münâcâttır. Kasîdenin tevhîd bölümü, gâye ve nizâm delîliline istinât eden isbât-ı vâcibdir.

Tezkirelerde kendisinden bahsolunmayan ve hüviyeti henüz aydınlatılamamış **Hazînî**, manzum kırk hadis türünde eser veren şairlerdendir. 930/1524 yılında tamamladığı *Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*, 3800 beyitten müteşekkildir.[790] Şair, bu eserinde kendisiyle alâkalı hiçbir kayda yer vermez. Hazînî'nin Muhammed b. Ebî Bekr el-Usfûrî'den tercüme ettiği bu kırk hadis şerhi, Türk edebiyatında bu türün en hacimli nümûnesidir. Hadis şerhleri, hikâyelerle müzeyyen hâle getirilmiştir. Şâir 35 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. İlk dört beyti besmele olan manzûmenin 5-14 beyitleri arası tevhîddir. (s. 61-2) Mukaddime, naʿt ve salât fasıllarıyla hitama erer. Mukaddime tevhîdi, zât ve efʿâl unsuru etrafında şekillenmiştir.

Mesnevînin yedinci hadisi, "cân u gönülden Hakk'ın tevhîdini söylen kimsenin ömrü uzar" meʿâlindedir. Bu hâdisin şerhi meyânında, Enes b. Mâlik'ten kelime-i tevhîdi zikreden ve tâkâti yettiği ölçüde Hakk'ı medheden kimsenin büyük günahlardan emin olduğu anlamında bir hadis nakledilir. (s. 144) Kelime-i tevhîd söylemenin faziletiyle alâkalı bir çok hadis bulunmakla beraber burada Hakk'ı övmenin de yer alması oldukça dikkat çekicidir. Tevhîd manzûmelerinde sıkça karşılaştığımız *La uhsî senâ* hadisi ile bu söz, "kendi tâkâtince" sınırlandırmasıyla telif-i kâbil olmaktadır.

Eserin 16. hadisi de *İhlâs* sûresini devamlı okuyan kimseye hiçbir günâhın ulaşamayacağı meâlindedir. (s. 275) Tevhîd akidesinin özünü aksettiren bu sûre, tevhîd türünün menşeini teşkil etmekte idi. Hazînî, *sebeb-i nüzul-i sûretü'l-İhlâs* başlığı altında bu sûrenin hangi hâdiseye binâen nâzil olduğunu açıklanır. Hazînî vahiy sebebini anlattıktan sonra *İhlâs* sûresini manzum olarak tercüme eder. Bu bölüm kâmil manada bir tevhîddir. (s. 278)

XVI. asrın ilk yarısını idrâk eden **Subhî**, kuzât zümresi şairlerindendir. Babası Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bâyezîd devrinin meşhûr tabîbi Hakîm Sinan olması hasebiyle şair, Hakîmzâde nâmıyla anılmaktadır. Subhî genç yaşta ilmiye tarîkine sülûk etmiş ve Müeyyedzâde'den mülâzım olmuştur. Filibe'de müderris iken kadılık

[789] Murat A. Karavelioğlu (haz.), *Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*, s. 228-230.
[790] İsmail Avcı, *Hazînî'nin Manzum Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2007.

mesleğine teveccüh gösteren şair, Anadolu ve Rumelinin farklı şehirlerinde vazifesi icrâ etmiştir.[791] Bu asrın ortalarında âhirete irtihâl eden şairin divanının bilinen tek nüshası, Zagreb'deki İlim ve Sanat Akademisi kütüphanesinde OZJA 1577 numarasıyla mukayyettir. Bu divan henüz kâmilen metin neşrine mevzû olmamıştır. Ersen Ersoy, Subhî divanında yer alan Çağatay lehçesiyle yazılmış 18 gazeli neşretmiştir.[792] Şairin divanı haricinde, manzûm esmâülhüsnâsı vardır. Bu eser Subhî-i Bursevî'ye atfedilerek neşredilmiştir.[793] 930/1524 yılında vücûda getirilen bu eserin tenkitli metni, 378 beyte bâliğ olmaktadır. Subhî mesnevîsine, 12 beyitlik mukaddime tevhîdi ile başlar. (s. 181) Sıfât ve esmâ unsurundan mürekkep şiirde, İbn Arabî'nin esmâ nazariyesinden hareketle eşyânın Allah'ın her bir ismine mazhar olduğu dile getirilir. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

Aslen Ferecikli olan **Hadîdî**, XVI. asrın mesnevî şairlerindendir. Baba mesleği olan demirciliğe nisbeten bu mahlası alan şâir, 1534 yılında vefat etmiştir. Devrin mecmualarında şiirlerine tesâdüf edilen şâir, Osmanlı târihi üzerine kaleme aldığı manzum eseri ile anılmaktadır. Kaynaklarda *Tevârîhi Âl-i Osman* ismiyle mukayyet olan bu mesnevî, şâirin yegâne eseridir.[794] 929/1525 yılında hitama eren manzûm târih, 6646 beyitten müteşekkildir. Tezkire sâhibi Lâtifî, Hadîdî'nin bu eseri Kânûnî Sultan Süleyman'a takdim etmeye fırsat bulamadığını söyler.

Şâir 35 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Besmele, tahmîd, naʿt ve münâcâttan müekkep bu manzûmeyi, 32 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 3-5) Hemen bütün tevhîd usurlarının yer aldığı manzûmeye sûfiyâne bir edâ hâkimdir. Şâir Allâh'ı askersiz, kılıçsız, vezîrsiz ve müşîrsiz bir "şâh" olarak takdim eder. *Kasîde der-tevhîd-i Bârî Teʿâlâ* başlığını taşıyan 25 beyitlik kasîde, mesnevînin ikinci tevhîdidir. (s. 5-7) Hitap tarîki ile kaleme alınan bu tevhîd şiiri, isbât-ı vâcip hususiyeti de arz etmektedir. Tabiata çevrilen nazarların gördüğü mükemmel nizâm, bir tanrı fikrini intaç etmektedir. Tasvîrlerle tezyîn edilen bu kasîde, şâirin sanatkâr veçhesini aksettirmektedir.

[791] Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1978, C. I, s. 558.
[792] Ersen Ersoy, "XVI. Asır Osmanlı Sahası Şairlerinden Subhî'nin (ö. 1548/9) Çağatayca Şiirleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 47, Erzurum, 2012, 17-36.
[793] Fatih Koyuncu, "Bursalı Subhî Mehmed ve Manzum Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 31, s. 175-193.
[794] Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

Anadolu sahasında telîf edilmiş ilk şuarâ tezkiresinin sâhibi olan **Sehî Bey**, XVI. asır şâirlerindendir. II. Bâyezîd, Selîm Han ve Sultan Süleymân devirlerini idrâk eden şâirin vilâdet tarihi bilinmemektedir. Edirneli olan şâirin devşirilmiş bir âilenin mensubu olduğu düşünülmektedir. II. Bâyezîd devrinde kaleme aldığı kasîdelerle marûf olan Sehî, Necâtî Bey'in muakkiplerindendir. 955/1548 yılında, yaşı sekseni mütecâviz iken vefât eden şâirin *Heşt Behişt* ismini taşıyan şuara tezkiresi ve vasat hacimde bir divanı günümüze intikâl etmiştir. Sehî Bey'in âşıkâne gazel ve medih kasîdelerinden mürrekkep divanında tevhîd türünde söylenmiş üç manzûme vardır.[795] Divanın rübâiyyât bölümünde mukayyed olan bu şiirlerden ilki rübâî diğerleri ise nazımdır. Rübâî tevhîdi, "senden olur yâ Allâh" redifli olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 351) İlk nazım tevhîdi de hitap tarîkiyle söylenmiş bir zât tevhîdidir. (s. 351) Şiirin ikinci beytinde münâcât muhtevâsı da vardır. Divanın son tevhîdi, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiş bir zât tevhîdidir. (s. 352)

Vardar Yenicesi'nde dünyaya gelen **Usûlî**, ilmiye tarîkinden sûfîliğe teveccüh eden şâirlerdendir. Mısır'a giderek İbrâhîm Gülşenî'ye intisap eden şâir, şeyhinin vefatından sonra tekrar vatanına döner. Rumeli'de Gülşenîlik fikrinin neşriyle meşgûl olan Usûlî, 945/1538-9 yılında vefât eder. Şâirin tasavvuf vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı ve peygamberimizin 69 hadisi ile Hz. Ali'nin on vecizesini nazmen tercüme ettiği eseri günümüze intikâl etmiştir. *Yenice Şehrengizi* mesnevîsi ise divan nüshalarında yer almaktadır. Usulî'nin manzum hadis ve vecize tercümelerini ne zaman telif ettiği bilinmemektedir.[796] Tercümesi verilen hadislerin tek bir kaynaktan derlenmediği anlaşılmaktadır. Şâir hiçbir mukaddime manzûmesine yer vermeksizin doğrudan hadislerin tercümesine başlamıştır. Tercümeler arasında tevhîd hususiyeti arzeden hiçbir kıta yer almamaktadır.

Usûlî'nin mîrâciyye, şehrengiz ve sâir eş'ârdan müteşekkil bir divanı vardır.[797] Divânın ilk tevhîdi, 168 beyitten müteşekkil mîrâciyye mesnevîsinin ibtidâsında yer alır. (s. 29-31) 35 beyitten müteşekkil bu tevhîd bölümü, ef'âl unsuru etrâfında şekillenmiştir. Vahdet-i vücut fikrinin akislerinin yer aldığı şiire, sûfiyâne bir neşve hâkimdir. Usûlî'nin ikinci tevhîdi, 191 beyitten müteşekkil *Yenice Şehrengîzi*'nin

[795] Hakan Yekbaş (haz.), *Sehî Bey Divânı*, Kitabevi, İstanbul 2010.
[796] Âdem Ceyhan, "Usûlî'nin Hadis ve Vecize Tercümeleri*", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXX (2001-2003), İstanbul 2003, s. 147-188.
[797] Mustafa İsen (haz.), *Usûlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1990.

mukaddimesinde karşımıza çıkar. 52 beyitlik mukaddime manzûmesinin ilk beş beyti, hitap tarîkiyle söylenmiş bir tevhîddir. (s. 44)

Usûlî'nin divanındaki üçüncü tevhîd, Seyyîd mahlaslı şairin yedi beyitlik gazelinin tahmisidir. (s. 8-9) Hüviyeti henüz meçhul olan Seyyid'in hitap tarîki ile söylediği yedi beyitlik tevhîd, Usûlî tarafından aynı edâ ve muhtevâ ile tahmîs edilmiştir. Vahdet fikri etrafında teessüs eden bu manzûme, zât unsuru etrâfında şekillenmiştir. Şâirin gazel formunda inşâd edilmiş iki tevhîdi daha vardır. Bunlardan ilki "peydâ" redifli olup 13 beyitten müteşekkildir. (s. 97) Vahdet-i vücûd neşvesinin bütünüyle aksettirildiği bu gazelde, İbn Arabî'nin çekirdek/ağaç mecazına telmih vardır. Tabiat ve felek tasvîrleriyle müzeyyen bu şiir, Usûlî'nin sanatkâr veçhesini aksettirmektedir. Diğer gazel tevhîdi, yedi beyitten ibârettir. (s. 146) "Eylemiş" redifli gazel, ef'âl- ilâhiyye merkezînde kaleme alınmıştır. Bu şirde Allah, bir sevgili olarak tavsif edilmiştir.

Usûlî'nin son tevhîdi, divanı neşre hazırlayan Mustafa İsen tarafından üç müstakil kıta olarak takdim edilen fakat yazma nüshada yekpâre bulunan bir manzûmedir. (s. 243) Kâfiyesi itibariyle klâsik şiir formlarından hiç birine uymayan bu manzûme, altı beyitten müteşekkildir. Beyitlerin ilk mısraı "künh-i zâtım vahdeti" ikincileri ise "sıfâtım vahdeti" ile tamamlanmaktadır. Şiirde redif hâricinde kâfiye unsuru yer almamaktadır. İhtiyat kaydı ile gazel olarak kabul edeceğimiz bu şiir, zât ve sıfât tevhîdidir. Şâir tevhîdini, Hakk'ın lisanından söylemiştir.

Klâsik şiirin en büyük üstâdları arasında yer alan **Fuzûlî**, Irak kıt'ası şâirlerindendir. Bağdat civârında dünyaya geldiği düşünülen şâirin asıl ismi Mehmed'dir. Vilâdet tarihi katiyyet arz etmemekle beraber 1480'lerin başı olarak gösterilmektedir. Akkoyunlu Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda zuhûr eden Fuzulî, hızla değişen siyâsî yapı ile önce Safevî daha sonra Osmanlı kültürel muhiti içinde varlığını hissettirmiştir. Bağdâd'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından Sultan Süleymân ve vezirlerine kasîdeler sunan Fuzulî, arzu ettiği himâyeyi hiçbir zaman bulamamıştır. Mustarip şâir, 963/1556 yılında ortaya çıkan ve Bağdâd vilâyetini tesiri altına alan vebâ salgınında âhirete irtihâl eder.

Türkçe, Farsça ve Arapçayı telif ve nazım lisanı olarak kullanan şâir; her üç dilde şiir söylemiştir. Fuzulî'nin Türkçe olarak vücuda getirdiği beş eseri günümüze

ulaşmıştır. Şâirin mükemmel ve mürettep bir divanının yanı sıra, ismiyle özdeşleşen *Leylâ vü Mecnûn* ile *Beng ü Bâde* adlarını taşıyan iki mesnevî vardır. Ayrıca Molla Câmî'nin *Hadis-i Erba'în*'ini, nazmen tercüme etmiştir. Fuzulî, Vâiz Kâşifî'nin *Ravzatu'ş-Şühedâ*'sını *Hadikâtü's-Sü'edâ* nâmıyla Türkçe'ye nakletmiştir. *Sohbetü'l-Esmâr* adlı mesnevînin şâire âidiyeti ise çok zayıf bir ihtimâldir.[798]

Fuzulî'ye Türk edebiyatında asıl şöhretini kazındıran eseri, 3098 beyitten müteşekkil *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsidir.[799] Eserin kime sunulduğu ve hangi tarîhte telîf edildiği hususunda bazı tereddütler vardır. Hâkim olan kanaât bu eserin Sultan Süleymân'ın ikinci Bağdâd seferi sırası yazıldığı ve sultanın şehirden ayrılmasının ardından, 942/1535 Veyis Paşa vasıtasıyla takdim edildiğidir. Necdet Sakaoğlu'na göre ise bu eser çok daha erken bir tarihte, Akkoyunlu Yakub Han'ın en küçük oğlu olan Sultan Murâd'a ithâfen kaleme alınmıştır.[800] *Leylâ vü Mecnûn*'un Bayındır beyleri nüshasına istinaden dile getirilen bu iddiaya göre, mesnevî 1498-1503 yılları arasında yazılmıştır. Kanûnî'ye takdim edilen nüshanın ise eserin sonraki versiyonu olduğu ifade edilir. Sakaoğlu'nu bu kanâate sevk eden ise mukaddime faslındaki "Sultân Murâd Bahş-i âdil" mısraı ve eldeki nüshanın Bayındır beylerine ait oluşudur. Fakat bu iddia, bazı tereddütleri de beraberinde getirmektedir. Evvelâ mezkûr mısra, mesnevînin veznine ittibâen "Sultân-ı murâd-bahş-i âdil" şeklindedir ki bu ifade bir ism-i hassa işâret için yeterli değildir. Sâniyen eserin bu kadar erken bir tarihte telîfi, Fuzulî'nin hâl-i hazırdaki biyografisiyle örtüşmemektedir. Bu iddiaya göre şâir, şâheser seviyesindeki mesnevîsini bidâyet devrinde vücûda getirmiştir. Eserin telîf tarihi meselesini giriftleştiren bir diğer husus, Bayındır beyleri nüshasına istinaden dile getirilen iddiadan ziyâde Selîm Han devri şairlerinden Sevdâyî'nin 920/1514'te vücuda getirdiği *Leylâ vü Mecnûn*'u ile Fuzûlî'nin mesnevîsi arasındaki müşterek 141 beyittir.[801] Fuzûlî eğer gerçekten eserini 1535 yılında tamamladıysa ve Sevdâyî'nin mesnevîsinin eldeki tek yazmasına müstensihin hiçbir müdâhalesi söz konusu değilse, Bağdâd'lı şâir için intihâl töhmeti zuhûr eder. Fuzûlî gibi bir şâirin kendisine nispetle çok zayıf olan Sevdâyî'den intihâlde bulunması ise edebiyatın realitesine hiç bir sûretle muvâfık değildir. Bu nokta

[798] Bkz. Fuzulî, *Sohbet-ül Esmâr ve Fındık : Fuzulî'nin Meyvelerin Sohbeti'ne Ait 405 Yıllık Mesnevîsi*, nşr. Kemal Peker, Becid Basımevi, İstanbul 1960.
[799] Fuzûlî, *Leyla ve Mecnûn: Metin, Düzyazıya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*, haz. Muhammed Nur Doğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000.
[800] Necdet Sakaoğlu, "Fuzulî'nin Akkoyunlu Sultan Murad'a İthaf Ettiği Leyla ve Mecnun'un Bayındır Beyleri Nüshası", (John E. Woods), *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme (Ek: 1)*, İstanbul 1993, s. 368-70.
[801] Cemal Bayak, *Sevdâ'î: Kıssa-ı Leylî Birle Mecnûn*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 47.

üç ihtimâl tebellür etmektedir. Ya *Leylâ vü Mecnûn*'un telîfi 1514 öncesine aittir ya da Sevdâyî'nin eserine yazma nüshasına müstensihin ilâvesi söz konusudur. Son ihtimâl ise Sevdâyî'nin bizâtihi Fuzûlî'den intihâlde bulunduğudur.

Fuzûlî mesnevsine kısa bir dîbâce ile başlar. Dîbâceyi, 19 beyitten müteşekkil tahmîd bölümü takip eder. Bu manzûnenin ilk beyitleri Arapça, bâkîsi Farsçadır. Tahmîdin ardından 35 beyitlik tevhîd manzûmesine yer verilmiştir. (s. 30-6) *Bu şükûfe-i gül-zâr-ı tevhîddür ve Nev bâve-i bustân-ı temcîddür* başlıklı bu bölüm, lirak bir üslupla kaleme alınmıştır. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devam eder. Münâcâtını tamamlayan Fuzûlî, 19 beyitlik bir tevhîd kasîdesine yer verir. (s. 44-8) Temcîd tarzında kaleme alınan bu tevhîd kasîdesi, vahdet neşvesi taşımaktadır. Allah'ın sonsuz kudretinin taʿzîm edildiği şiirde, hitâp üslûbu kullanılmıştır. Bu kasîdenin son bölümlerinde mesnevînin kahramanlarına sûfiyâne bir edâ ile telmîh vardır. Manzûme dua ile tamamlanır.

Mukaddime manzûmelerine isbât-ı vâcip zemîninde kaleme alınmış bir tevhîd ile devam edilir. *Bu Vâcibü'l-vücûd isbâtına bürhân-ı kâtı'dur ve bekâ-i sâir-i mevcûdâta delîl-i mâni'dür* başlığını taşıyan bu bölüm, 28 beyitten müteşekkildir. (s. 48-52) Kâinata nazarlarını çeviren şâir bu mükemmel nizamın kendiliğinden ortaya çıkmadığını söyler. "Gerçi âlem *kün* emriyle vücûd bulmuştur ama yaratılışın hikmeti nedir?" Bu suâlin ardından Fuzûlî, kâr-hâne olarak zikrettiği âlemin bî-hûde ve faydadan hâli olarak yaratılmadığını söyler. Hemen ardından da gâye ve nizâm delîliline istinâden isbât-ı vâcipte bulunur. Her sunʿun bir sâniʿi olduğu gibi her nakşın da bir nakkâşı vardır. Âlemin yaratıcısı da Allah'dır. Manzûmenin son bölümlerinde, Allah'ın akıl yoluyla idrâkten münezzeh bir varlık olduğu dile getirilir. Bu bahiste tutulacak en doğru yolun peygamber efendimiz gibi *mâ arafnâk* demektir.

Fuzûlî'nin hemen her nazım şeklinde kaleme alınmış şiirlerden mürekkep hacimli bir divanı vardır.[802] Dîvânın girişinde mensûr ve manzûm memzuç bir dîbâce vardır. dîbâcenin tevhîd bölümünde ilki Türkçe, ikincisi Farsça ve sonuncusu Arapça üç kıta tevhîdi yer almaktadır. (s. 2) Bu tevhîd kıtaları, dîbâcenin muhtevâsına muvâfık olarak sözü ve nazmı lutf edip kerem kılan bir rabbin taʿzîmidir.

[802] Fuzûlî, *Türkçe Divan*, haz. Kenan Akyüz vd., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1958.

Divânın ilk kasîdesi, 92 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 15-20) Belagât itibariyle türünün en nefîs nümûneleri arasında yer alan bu kasîde, Fuzûlî'nin sanatkârâne tabiatının mahsûlüdür. Nesîb bölümü bahariyye görümünde olan şiirin devamında hudûs delîline istinâd eden bir isbât-ı vâcip ile karşılaşmaktayız. Kasîdenin son bölümleri münâcât ve duâdır. Bu tevhîd kasîdesinin merkezinde efʿâl-i ilâhiyye yer almaktadır.

Fuzûlî'nin dîvânında gazel formunda kaleme alınmış iki tevhîd vardır. Bu manzûmelerin ilki yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 126) Peygamberler tarihine telmîhlerin yer aldığı şiir, hitâb üslûbuyla söylenmiştir. Gazelin ilk mısraı Arapçadır. Divandaki bir sonraki gazel tevhîdi, "peydâ" rediflidir. (s.) Sûfiyâne üslûbun hâkim olduğu şiir vahedt-i vücûd fikrinin akislerini taşır. Bu tevhîd gazeli aynı redifte söylenen şiirlerle benzerlik göstermektedir. Fuzûlî'nin dîvanındaki 268. gazelin ilk iki beytinde tevhîd ifadelerine tesâdüf olunmakla beraber, bu manzûmenin tür olarak değerlendirilmesine imkân görünmemektedir. Çünkü bu şiirin merkezinde Allah değil, insan vardır.

Divânda yer alan tek kıtʿa tevhîdi, altı beyitten müteşekkildir. (s. 480) "İder" redifli bu manzûme, efʿâl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. Vahdet neşvesinin hâkim olduğu şiir, sanatkârâne üslupla kaleme alınmıştır. Fuzûlî'nin rübâileri arasında üç tevhîd yer almaktadır. Tamamı hitap tarîki ile söylenen bu rübâilerin ilki, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. (s. 499) İkinci rübâide, isbât-ı vâcip delilerinden imkâna telmîh vardır. (s. 499) Son rübâîde ise hudûs delîline işâret vardır. Fakat bu rübâîler isbât-ı vâcip hususiyeti taşımamaktadır. (s. 502)

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Fütûhî**, Kânûnî Sultan Süleymân devri şâirlerindedir. Bir müddet Hüsâmî mahlasını da kullanan şâirin ismi Hüseyin'dir. Fütûhî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalarda şâirin hüviyeti, hayli müşevveş bir vaziyet arz etmektedir. XVII. asır şâirlerinden olup aynı mahlası ihtiyâr eden Edirneli Abdülazîz'le karıştırılan Fütûhî, *Pervâne Bey Mecmuası*'ındaki kayda göre müderristir.[803] Mezkûr mecmuada şâirin hem "Hüsâmî" hem de "Fütûhî" mahlasıyla kaleme aldığı ve divanında da yer alan gazeller mevcuttur. (s. 168, 311-2, 313, 896) Vefât târihi bilinmeyen şâirin Şehzâde Bâyezîd'in muhitindeki isimlerden olması kuvvetle muhtemeldir. Türkçe ve Farsça şiirler kaleme alan Fütûhî'nin küçük bir divanı

[803] Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, haz. Kâmil Ali Gıynaş, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014, C. I, s. 754.

ve *Enîsü'l-Guzât* ismini taşıyan bir mesnevîsi günümüze intikâl etmiştir. Müderris Fütûhî'ye atfedilen *Tuhfetü'l-Mecâlis* ise 1030/1620 yılında tamamlanmış olup Edirneli Abdülazîz'e aittir.[804]

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Macaristan seferi dolayısıyla kaleme alınan *Enîsü'l-Guzât*, fetihnâme türü hususiyetini hâizdir.[805] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, İbrâhim Paşa'ya takdim edilmiştir. Fütûhî, 49 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Sanatkârâne bir üslupla kaleme alınan bu manzûme, tevhîddir. (s. 18-20) Ef`âl unsuru etrâfında şekillenen bu manzûmede, kazâ ve kader bahsine de temâs edilmiştir. Ef`âl-i ilâhiyye meyânında şâir, Allâh'ın insânları belâya duçar ettiğini dile getirir. Belâ ve rahatlıkta insan için hikmet vardır. Hakk'ın insanlara imân etmesi için cüz'î irâde bahşettiğini söyleyen şâir, irâdeyi bir geminin yelkenine teşbîh eder. Küllî irâde ise rüzgârdır. Tahdîd edilmiş bir irâdenin sahibi olan insan, bu nisbette de mes'ûldür. Bu bölümler tevhîd manzûmesi için istitrat mâhiyetindedir. Manzûmenin son bölümü, duadır. Mukaddime manzûmeleri na`t ile devam eder. Fütûhî'nin ekseri âşıkâne manzûmelerden mürekkep küçük bir divanı vardır.[806] Divanın ilk manzûmesi 11 beyitlik bir mesnevî olup dîbâce hüviyetindedir. Bu manzûmenin ilk dört beyti tevhîd, bâkisi peygamber ve ashâbına salâttır. (s. 126)

Kendi ifadelerine göre Emîr Sultân'ın müntesiplerinden olduğu anlaşılan **Pîr Muhyiddîn Muhammed**, tezkire sâhiplerinin nazarından uzak kalmış isimlerdendir. Aslen Medîneli olduğunu söyleyen şâir, Bursa'da garip olduğunu ve ticâretle meşgul bulunduğunu ifade eder. Şâirin *Ervâh-nâme* adlı eserini yüksek lisans tezi olarak çalışan Mehmet Nebîoğlu, esâs aldığı yazma nüshanın ilk 30 varağını hazırlamıştır.[807] Pîr Muhyîddîn'in bu eseri üzerine tanıtım yazısı kaleme alan Şahin Köktürk, mesnevîyi *Şefâ'atnâme* olarak kaydetmektedir.[808] Metne biraz dikkat edildiğinde bir değil iki mesnevî ya da cüz' olduğu görülmektedir: *Ervâh-nâme* ve *Şefâ'atnâme*. Mesnevînin 577. beytindeki "bu kitabı okuyup bilesin sen hep cevab / söz budur vallahu alemü bissevab" ifâdeleri, hâtime mâhiyetindedir. Bu beytin sonrasında Allâh'ın ismi zikreden

[804] Sema Ateş, *Fütûhî Hüseyin Çelebi'nin "Tuhfetü'l-Mecâlis" Mesnevîsi Üzerinde Gramer İncelemesi (Metin-Gramer-Sözlük)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.
[805] Meltem Aydemir, *Enîsü'l-Guzât*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2006.
[806] Dursun Ali Tokel, *Fütûhî Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.
[807] Mehmet Nebioğlu, *Ervâh-nâme Pîr Muhyiddîn (1-30 Yapraklar): Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
[808] Şahin Köktürk, "Şefaat-Name ve Pir Muhammed'in Şefaatnamesi", *Turkish Studies*, S. 9/6, 2014, s. 761-771.

şâir, mukaddime manzûmeleriyle faklı bir esere başlangıç yapar. Kıyametnâme türünün hususiyetlerini taşıyan *Ervâhnâme* ile *Şefâ'âtnâme* muhtevâ itibariyle birbirini tamamlamaktadır. *Şefâ'âtnâme*'nin sebeb-i telif bölümünde şâir eserini, 939 yılının Şevvâl ayında yazmaya başladığını söyler. Okuyucularından kusurları için afv dileyen Pir Muhyiddîn, sultana dua ederek sözlerini tamamlar. Didaktik mahiyetteki bu eserinde şâir, bölüm başlıklarına yer vermemiştir.

Pîr Muhyîddin, 11 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. İlk dört beyti besmele olan manzûmenin sonrasındaki üç beyit ise tevhîddir. (s. 46) Naʿt ve salvele faslı ile mukaddimeyi tamamlayan şâir, nasihatâmiz ifâdelerle âlemin fenâ üzere olduğundan bahsetmeye başlar. Pendnâme üslubuyla kaleme alınan bu eserde konular gayetle dağınık bir manzara arz etmektedir. Pîr Muhyiddîn *Şefâ'atnâme*'sine dört beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 99) Mukaddime, Hakk'ın zikrinin fazileti bahsi ve münâcât ile devam eder.

Tezkirelerde biyografisine yer verilmeyen **Mehmed Hevâyî**, XVI. asır şairlerindendir. Hevâyî'nin bilinen tek eseri, Kanûnî Sultan Süleymanın vezir-i azâmı İbrâhim Paşa'nın namına kaleme aldığı *Hayru'l-Enbiyâ* isimli mevlididir.[809] Şâir, mevlidinde yer alan kayda göre, aslen Tokatlı'dır. 935/1528 yılında tamamlanan mevlid, 2297 beyitten müteşekkildir.

Hevâyî mevlidine 87 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bir hayli hadîs-i şerîfin beyitler arasına iktibâs edildiği manzûmede belli bir nizâma bağlı kalınmadığı görülür. Besmele şerhi ile başlayan mukaddime, münâcât ile devam eder. Şair 32.beyitten itibaren tevhîde başlar ve şiir bu şekilde tamamlanır. (s. 155-61) Esma ve efʿâl-i ilâhiyyeden oluşan bu tevhîd manzûmesi, didaktik bir üslup ile kaleme alınmıştır. Hevâyî bu şiirin esmâülhasnânın hemen tamamına yer vermiştir. Manzûmede "eyledi" ve "eyledün" redifinin çok sık kullanıldığı görülür. Mukaddime manzûmesini, 17 beyitlik tevhîd kasîdesi takip eder. (s. 162-3) Muhâtaba tarîkiyle söylenen bu manzûme, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

Kanunî Sultân Süleymân'ın oğlu Şehzâde Bâyezîd, Osmanlı hânedânı mensubu şairlerdendir. **Şâhî** mahlası ile şiir söyleyen şehzâde, babasının saltanatının ilk yıllarında dünyaya gelir. 1546 yılında Karaman sancağına çıkan Bâyezîd, büyük ağabeyi

[809] Necmettin Akay, *Mehmed Hevâyî'nin Mevlûdu Hayri'l-Enbiyâ'sı (İnceleme ve Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Mustafa'nın katlinin ardından kendini tahtın varisi olarak görmeye başlar. 1559 yılında öz ağabeyi Şehzâde Selîm ile taht mücâdelesine giren Şâhî, mağlup olarak İran'a kaçmak zorunda kalır. Safevîler ile yürütülen diplomatik temasların ardından 1562 yılında teslim alınan şehzâde katledilerek Sivas'ta defnedilir. Cem Sultan gibi trajik bir şekilde hayata veda eden şairin edebî mahsûlü, küçük bir divandan ibârettir.[810] Şâhî'nin divanında tevhîd türünde kaleme alınmış bir gazele tesâdüf edilir. (s. 79) Yedi beyitten müteşekkil bu gazel tevhîdi muhâtaba üslûbuyla söylenmiştir.

Biyografisi hakkında çok az bilgi sâhip olduğumuz **Niğdeli Muhibbî**, Kânûnî Sultan Süleymân devri şâirlerindendir. *Gül ü Nevrûz* mesnevîsi ile edebiyat tarihi kayıtlarına geçen şâirin bu eserini hangi tarihte telîf ettiği bilinmemektedir.[811] Eserde yer alan Sultan Süleymân ve Ayâs Paşa medhiyelerinden hareketle mesnevînin devrin hükümdarınaa sunulduğu anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki *Gül ü Nevrûz,* 946/1539 yılında vefât eden Paşa'nın vezir-i azamlığı devrinde (1536-1539) kaleme alınmıştır. 7374 beyitten müteşekkil olan mesnevî, farklı nazım şekillerini de ihtivâ etmektedir.

Muhibbî mesnevîsine 65 beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 127-30) İlk dört beyti Arapça olan bu manzûme, sûfîyâne bir edâya sahiptir. Fikrî yönden hayli kuvvetli olan bu tevhîd, tenzîhî karakteristik taşır. Şiirin ilk bölümü tasvîrlerle müzeyyendir. Bu manzûmeyi, *kasîde ender-tevhîd-i Bârî-yi celle zikruhu ve 'azze ismuhu* ismiyle takdîm edilmiş bir tevhîd takip eder. (s. 131-2) 31 beyitten müteşekkil bu kasîde, hitap tarîkiyle söylenmiştir. Tevhîdin ilk bölümünde zât, son bölümde ef'âl unsuru hâkimdir. Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîsine atıfta bulunan şair, Allah'ı hakkıyla vasfetmekten âciz olduğunu beyân eder.

Mesnevînin hikâye bölümünde, aşk derdiyle perîşan bir hâlde bulunan Nevrûz yüzünü Hakk'a dönerek tazarruda bulunur. Mustarip âşık sözlerine tevhîd ifâdeleriyle başlar. (s. 190) Fakat bu bölüm müstakil bir hüviyet arz etmeyip münâcâta hazırlık mahiyetindedir. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde Nevrûz, babasından izin isteyerek sevgilisinin diyârı Ferhar'a doğru yola çıkar. Güzergâhı üzerindeki bir kiliseye giren genç âşık, rahip ile dinî meseleler hakkında münakaşaya başlar. Nevruz, Hristiyân din adamına Allah'ın vahdâniyetini izâh eder. Beş beyitten oluşan bu bölüm, bir isbât-ı

[810] Filiz Kılıç (haz.), Şehzâde Bayezid "Şâhî": Hayatı ve Divanı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
[811] H. İbrahim Delice, *Niğdeli Muhibbî: Gül ü Nevrûz (İnceleme-Metin-Dizin)*, 2C., Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1995.

tevhîddir. (s. 259) Temânuʿ delîlini kullanan Nevrûz, "eğer birden fazla tanrı olsaydı her birinin irâdeti birbirine engel teşkil ederdi" der.

Sevgilisine kavuşma arzusu içinde olan Nevrûz, bu dileğinin yerine gelmesi için münâcâtta bulunur. Bu tazarrû manzûmesinin de ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 279-80) Bu bölüm münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil tür özelliği göstermektedir. Tevhîd, zât unsuru etrafında şekillenmiştir.

Gül ü Nevrûz'un diğer tevhîdleri mektup ve konuşma mukaddimelerinde karşımıza çıkar. İlk olarak bir kuyuda mahpus kalan Gül'ün ahvâlini sevdiğine bildirmek üzere bir mektup kaleme alır. Genç kız sözlerine üç beyitlik bir zât tevhîdi ile başlar. (s. 301) Nevrûz'un sevgilisine cevap olmak üzere kaleme aldığı nâmesinin ibtidâsında da üç beyitlik bir tevhîd yer alır. (s. 304) Mesnevînin üçüncü mektup mukaddimesi tevhîdi, Çin hakanının Müşgîn Şâh'dan kızı Gül'ü istemek için görderdiği nâmenin ibtidâsında yer alır. Hakan, sözlerine 15 beyitlik bir zât tevhîdi ile başlar. (s. 334-5) Bu tevhîdin son beytinde Hazret-i Peygamber'e atıf vardır. Hikâyenin son bölümünde Ferruh, oğlu Nevrûz'a tahtını bırakır ve ona nasihatlerde bulunur. Neredeyse müstakil bir nasihatnâme sayılacak bu bölüm, dört beyitlik zât tevhîdi ile başlar. (s. 494)

Kanûnî Sultan Sülyeman devri şâirlerinden olan **Kara Fazlî**, tezkirelerde Zâtî'nin talebesi olarak gösterilmektedir. Hayatı hakkında mufassal bilginin bulunmadığı şâir, 971/1564 yılında vefât etmiştir. Şâir, *Gül ü Bülbül* mesnevîsi ile edebiyat tarihinde ismini duyurmuştur. Fazlî'nin mürettep divanı henüz ele geçmemekle beraber mecmûʿa-i eşʿârlarda bir hayli şiirine tesâdüf edilmektedir. Şâirin *Hümây ü Hümâyûn* ile *Lüccetü'l-Esrâr* adlı iki mesnevîsinden tezkirelerde bahsolunmakla beraber şimdilik bu eserlerin mevcudiyetinden haberdar değiliz. Kara Fazlî'nin ayrıca *Duʿâ-nâme* ve *Tehniyet-nâme* adlarını taşıyan iki küçük manzum eseri daha bulunmaktadır.

Kara Fazlî meşhur mesnevîsi *Gül ü Bülbül*'ü Sultan Süleymân'ın oğlu Şehzâde Mustafa için kaleme almıştır.[812] Telîf tarihi katʿiyet arz etmeyen eserin 1543-53 yılları arasında kaleme alındığı düşünülmektedir. 2444 beyitten müteşikkil *Gül ü Bülbül*, alegorik mâhiyyette bir mesnevî olup bizâtihî şâirin telîfidir. Şâir, 18 beyitlik

[812] Fazlî, *Gül ü Bülbül*, haz. Nezahat Öztekin, Akademi Kitabevi, İzmir 2002.

mukaddime ile eserine başlar. Besmele harflerinin her birinin kısaca şerhedildiği bu manzûmeyi, 36 beyitlik tevhîd bölümü takip eder. (s. 213-6) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd manzûmesi, vahdet-i vücûd fikriyatının akisleri taşır. Tabiat tasvirleriyle manzûmesine başlayan şair, cümle mahlûkun Hakk'ı tevhîd ve temcîd ettiğini dile getirir. Hakk'ın *kün* emrine ittibâen vücuda gelen mevcûdât kitâbı, Allâh'ın tevhîdinin en büyük delîlidir. Fazlî'nin sanatkâr mizacının mahsulü olan bu şiir, tevhîd türü içinde hususî bir mevkîe sahiptir.

Şâirin ikinci tevhîdi, *cenâb-ı Vehhâbe hitâtıb-ı müstetâb olınup ba'zı dekâyık-ı hakâyık intisâbla 'ayn-ı teşbîhde takdis ve tenzîn olındugıdur* başlığı altında verilmiştir. (s. 216-8) 23 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd de hitap tarîki ile söylenmiştir. Vahdet-i vücûd fikrinden neşet eden manzûmede, tenzîh ve teşbîh bir aradadır. İnsan idrakinden münezzeh olan tanrı, müteâl bir varlıktır. Mollâ Câmî'nin meşhur tevhîd rubaisine telmihen şâir, Hakk'ın güzellerin cemâlinde tecellî ettiğini dile getirir. Tevhîdini tamamlayan şâir, münâcât ile mukaddime manzûmelerine devâm eder. Bu şiirde bir hayli tevhîd unsuruna tesâdüf edilmektedir. *Gül ü Bülbül*'ün son tevhîdi, derdine çâre bulamayan Bülbül'ün perişân hâlini Gül'e bildirmek kaleme aldığı nâmenin mukaddimesinde karşımıza çıkar. Bîçâre âşık, mektubuna iki beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 330)

Fazlî'nin divânı, geç dönemde istinsâh edilmiş eksik bir nüsha ve şiir mecmualarından hareketle oluşturulmuştur.[813] Hemen her nazım şeklinin yer aldığı divanda, tevhîd türünde biri Arapça ve Farsça mülemmâ dört manzûme bulunmaktadır. Fazlî'nin ilk kasîdesi, 17 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 128-9) Şeyhî'nin meşhur tevhîd kasîdesine nazîre olarak söylenen bu şiir, vahdet-i vücûd fikriyâtından neş'et etmiştir. Hitap tarîki ile söylenen tevhîdin son bölümlerinde, Allah'ın müteal vasfı dile getirilir. Divanın ilk gazel tevhîdi, *fi't-tahmîd ve'l-temcîd* başlığını taşımaktadır. (s. 129-30) Zât ve sıfât unsuru etrafında teşekkül eden gazel, şâirin diğer tevhîdlerinde olduğu gibi vahdet-i vücûd telâkkisinin izlerini aksettirmektedir. Fazlî, Hak Teʿalâ'yı düşündüğünden münezzeh ve zikrettiğinden yüce bir varlık olarak takdim eder. Sanatkârane duyuşun kelimelerde tecessüm ettiği bu tevhîd, Fazlî'nin şairlik kudretinin en ileri merhalesini temsîl eder.

[813] Mustafa Özkat, *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı: İnceleme-Tenkitli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Divânın gazel türündeki ikinci tevhîdi, yedi beyitten müteşekkil mülemmâ bir gazeldir. (s. 283) Matlaʿ ve maktaʿsı Arapça olan manzûmenin diğer beyitleri Farsçadır. Kara Fazlî'nin son tevhîdi, vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiş yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 353) Sûfîyâne bir edâ taşıyan tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Ağacın bir çekirdekte gizli olduğunu söyleyen şâir, İbn Arâbî'nin meşhur mecazına telmihte bulunur. Vâcib ve mümkün kavramlarından âzâde olarak varlığı müşâhede ettiğini söyleyen Fazlî, hayret makamına vâsıl olmuştur.

XVI. asrın mutasavvıf şâirlerinden **Garîkî**, tezkire sahiplerinin nazarından uzak kalmış isimlerdendir. Divân sâhibi şâirin hayatı hakkındaki bilgilere, *Esrâr-ı Evliyâ* adlı mensûr eserinden ulaşılmaktadır. 951/1544 yılında telîf ettiği bu eserinde kemâl devresini idrâk eden şâirin Mora'nın Kalavrata Kasabası'nda yaşadığı anlaşılmaktadır. Mora Beyi Osmân Şâh'ın vasfında söylediği medhiye, bu düşünceyi desteklemektedir. Vefât tarihi bilinmeyen Garîkî'nin 677 gazel ve dokuz musammattan oluşan hacimli bir divanının iki nüshası günümüze ulaşmıştır.[814] Divanda yer alan şiirlerin neredeyse tamamı, ilâhiyyât vâdisinde ve vahdet-i vücûd neşvesiyle söylenmiştir. Garîkî, Türk edebiyatında tevhîd türünde en fazla şiir kaleme alan şâirlerin başında gelmektedir. Hattâ onun için "tevhîd şâiri" tanımlaması daha doğru olacaktır.

Divânın ilk tevhîdi, yedi beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 122, 203-4) Kelâmî ıstılahların hâkim olduğu bu gazel, zât unsuru etrâfında şekillenmiştir. *Elif* harfinin kafiyesindeki söylenen ikinci tevhîd de yedi beyitten müteşekkildir. (s. 123-4, 205) Kısa vezinle teşkil edilen bu şiir de bir önceki manzûme ile benzerlik taşır. Dîvânın on birinci gazeli de yedi beyitlik bir tevhîd olup bir önceki manzûme ile bazı beyitleri müşterektir. (s. 125-6, 207) Bâtın ve zâhir kavramları etrafında şekillen 24. gazel ise zât tevhîdidir. (s. 133-4, 215)

Âşıkâne bir edâ ile kaleme alınan 29. gazel, dokuz beyitlik bir tevhîddir. (s. 137,220) Tamamıyla vahdet-i vücûd telakkisi ekseninde kaleme alınan bu şiirde esmâ nazariyesine atıf vardır. "Âşık ve maʿşûk Allâh'tır" diyen şâir, Hakk'ın ezelde kendisine hitap ettiğini söyler. Divanda 68. gazel olarak yer alan şiir, üçüncü tevhîdin ayniyle mükerreridir. (s. 165-166, 248) Yine *elif* kâfiyesinde söylenen 90. gazel, müteâl varlık tevhîdidir. (s. 180-1, 263-4) Şiirde kesîf bir vahdet telakkisi vardır.

[814] Bünyamin Taş, *Garîkî: Dîvân-ı Garîkî (Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010; Arif Edip Aksoy, *Garîkî Dîvânı: Bahru'n-Nihâye (İnceleme-Metin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2011.

11 beyitten müteşekkil 93. gazel, klâsik tevhîd muhtevâsına saniptir. (s. 182-3, 265-6) Allâh'ın zâtî sıfatlarının şerhi mâhiyyetinde olan bu şiir, nasihatâmiz beyitlerle nihâyete erer. Beş beyitten ibâret olan 96. gazel de *elif* kâfiyesinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 184-5, 268) Garîkî fenâ makamından tevhîde vâsıl olduğunu ve cümle mezâhirde Hakk'ı müşâhede ettiğini dile getirir. Bir sonraki gazel kısmî tevhîd muhtevâsına sahip olmakla beraber, tipik bir *marifetullâh* manzûmesidir. 98, 100 ve 107. gazeller, hemen hemen aynı edâ ve muhtevâya sahip üç tevhîddir. (s. 186, 269; 188, 270-1; 192-3, 276-7)

Dokuz beyitten müteşekkil 134. gazel, Garîkî'nin tipik tevhîd manzûmelerindendir. (s. 208-9, 293-4) 158, 160, 167 ve 173. gazeller *tâ* kâfiyesinde olup zât ve sıfât unsuru etrafında şekillenen tevhîd şiirleridir. (s.223-4, 308-9; 225, 309-10; 229, 314; 233-4, 318-9) Tenzîhî karakteristiğe sahip bu gazellerde, müteal tanrı tasavvuru hâkimdir. Allâh'ın sıfatları ne onun aynı ne de gayrısıdır. Âyet ve hâdis iktibaslarından geniş ölçüde istifâde eden şâir, tevhîd meselesini kelâmî perspektiften aksettirmektedir.

Divânın 241. gazeli, yedi beyitten oluşan bir tevhîddir. (s. 277, 362) Garîkî, Hak Teʿâlâ'yı bir pâdişâh olarak tavsîf eder. O, kudretiyle her şeye hükmeden ve geniş bir asker topluluğunu emri altında tutan "sultan"dır. Maiyetindekileri besleyen ve koruyan, odur. İlhâmını, *Küntü kenzen mahfiyyen* hadîs-i kudsîsinden alan bir sonraki tevhîd, kısa vezinli olup dokuz beyitten ibârettir. (s. 283, 369)

"Cân-ı cihân Hudâ durur" redifli, 15 beyitlik gazel; kelâmî ve tasavvufî telakkilerin iç içe geçtiği bir tevhîd şiiridir. (s. 288-9, 374-5) Allâh Teʿâlâ, vücûd-ı vâcip olup zâtı mutlaktır. Mecâzî âlem, zâhir yönüyle bilinir fakat o ancak keşf ile idrâk edilebilmektir. Bütün eşyâ, onun varlığından feyz alarak varlık sahasına çıkmıştır. Eğer bir kimse "Hak benim" derse hata etmiş olmaz. Çünkü diğer varlıklar ancak mutlak varlığın bir zıllı ve aksinden ibârettir. Vahdet-i vücûd nazariyesinden neş'et eden bu şiir, Garîkî'nin fikrî cephesine de ışık tutmaktadır. Aynı vâdide söylenen bir diğer tevhîd, divanın 274. gazelidir. (s. 298, 384) Yedi beyitlik bu tevhîdde şâir, cümle cihânın Allâh ile memlû olduğunu ve her güzel yüzlünün suretinde tecellî ettiğini dile getirir. Bununla beraber insan aklı, Hakk'ı medhetmekte kâsırdır. Bu şiirde Mollâ Câmî'nin meşhur gazel tevhîdine telmih vardır. Divânın 283. gazeli de aynı vâdide kaleme alınmış bir tevhîddir. (s. 304, 393)

Yedi beyitten müteşekkil, "garaz" redifli gazel; ef`âl unsuru etrafında şekillenmiş bir tevhîddir. (s. 346, 433) Yüce Rabb'in cihânı yaratıp bunca varlığı zuhura getirmesinin asıl sebebi, kendi dîdârını onların suretinde seyr etmek arzusudur. Vahdet telakkîsinden neş'et eden bu şiir, lirik bir edâya sahiptir. Dîvânın 376, 377, 394 ve 395. gazelleri, "lâm" kâfiyesinde olup zıll ve hayâl mecazlarından hareketle söylenmiş tevhîdlerdir. (s.355-6,443; 365,443-4; 366, 453-4; 367, 454) Kâinâtta görünen suretler, esmâ-i ilâhiyyenin gölgelerinden ibârettir. İbnü'l-Arabî'nin "esmâ nazariyesi"ne telmîhlerin yer aldığı şiirlerde, müşterek ifâdeler bir hayli fazladır. Bu tevhîdlerin birincisinde isbât-ı vâcib unsurlarına da tesâdüf edilmektedir.

Vahdet-i vücûd fikriyâtı zemîninde kaleme alınan 449, 452 ve 462. gazeller, benzer muhtevâya sahip olup tevhîd hususiyetini haizdir. (s. 401,488; 403, 490-1; 410-1, 498-9) *Nûn* kâfiyesinde olan bu tevhîdler, zât ve sıfat unsuru etrâfında şekillenmiştir. Tek olan "Mutlak", farklı suretlerde tecellî ederek kendi hüsnünü temâşâ etmiştir. Hem âşık hem maʿşûk olan Allah; bu aşkı dolayısıyla figân etmektedir. Kendini bâzâra çıkaran ve kendinin tâli olan yine odur.

Divânın 466. ve 470. gazelleri, zât ve sıfât tevhîdidir. (s. 412-3,500; 415-6, 503)Yedişer beyitten müteşekkil bu iki gazel, muhtevâ ve edâ itibâriyle büyük benzerlik göstermektedir. Hak Teʿâlâ, zâtî sıfatlarıyla zuhur etmektedir. Hayy, Alîm, Kadîr, Mürîd, Semîʿ, Basîr ve Kelîm olan Allah, bu yedi vasfı ile mezâhirdedir. Bununla beraber akıllar onun zatına ulaşamazlar. O, insan idrakinden münezzehtir.

Yedişer beyitten müteşekkil 479. ve 556. gazeller, isbât-ı vâcip tevhîdleridir. (s. 421-2, 509; 469-50, 557-8) Şâir, feleklerin hareketinin kendi ihtiyâriyle olmadığını, bu mükemmel nizâmın mürîd ve fâil bir rabbe ihtiyaç duyduğunu dile getirir. Filozofların âlemin varlığını kadîm olarak kabul etmelerini, ednâ bir nâkıslık addeden Garîkî, Allâh'tan gayrısının hâdis olduğunu söyler. (s. 469) Ayrıca âlemdeki kevn ü fesâdın da onun emrine musahhar olduğunu ilâve eder.

Kısa vezinle teşkil edilmiş, 514, 517 ve 524. gazeller yedişer beyitlik tevhîddir. (s. 443-4, 53; 445, 532-3; 449-50, 537) Benzer edâ ve muhtevâya sahip olan bu tevhîdler, tamamıyla didaktik mâhiyettedir. Kelâmî ıstılahların kesîf surette yer aldığı bu manzûmelerde, isbât-ı vâcip de dikkati çekmektedir. Divanın 534. gazeli, "tevhîd nedir" suâli etrafında şekillenmiştir. (s. 455-6, 543-4, 7b) Bir makâm olarak tevhîdin

anlatıldığı bu şiir, tür özelliği göstermemektedir. "Tevhîd oldur bir göresin kâle yokdur i'tibâr" mütekerrir mısralı murabbâ da mezkûr gazelle aynı zemînde söylenmiştir. (s. 545, 635)

Vahdet-i vücûd vâdisinde söylenen 555. gazel, yedi beyitlik bir tevhîddir. (s. 469,557) Garîkî, herkesin kâl, hâl ve keşf yoluyla Hakk'ı vasfetmeye çalıştığını fakat kendi hayâllerini anlatmaktan kurtulamadığını dile getirir. "İle" redifli beş beyitlik gazelinde şâir kârilerine hitâben, şiirlerinde kâl tevhîdini izâh ettiğini fakat hâl tevhîdini anlatmaktan âciz olduğunu dile getirir. (s. 501-2,590-1) Bu gazel, tür özelliği taşımamaktadır. Divânın son iki tevhîdi, "yâ" kâfiyesinde olup vahdet-i vücûd vâdisinde söylenmiştir. (s. 520-1, 610-1; 531-2, 621-2)

Asıl adı Mehmed olan **Hayretî**, Vardar Yenicesi'nde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi bilinmeyen şairin hayatının ilk devresinde Yahyalı Ocağı'nın mensubu olduğu dile getirilmektedir. Daha sonra Gülşenî muhitinde göreceğimiz Hayretî, rind-meşreb karakteriyle şöhret bulmuştur. Ciddî bir tahsil sürecinden geçtiği anlaşılan şâir, şiirlerinde bunun işâretlerini vermektedir. 941/1535 yılında vefât eden Hayretî, Yenice'de inşâ ettirdiği zâviyede medfûndur. Mükemmel ve mürettep bir divanın sâhibi olan şâirin telîf tarihleri bilinmeyen *Bahâristân*, *Nâme-i Hayretî* ve *Mahabbetnâme* adlı üç mesnevîsi vardır. Ayrıca divan nüshalarında da bulunan Belgrad ve Yenice şehrengizleri, *Nâme-i Hayretî*'nin içinde yer almaktadır. Şâirin bütün mesnevîleri, Nazife Eşgünoğlu tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.[815]

420 beyitten müteşekkil olan *Bahâristân*, aşk ve âşığın hâllerini mevzu alan bir mesnevîdir. Eserini gazellerle tezyîn eden şâir, bahâr ülkesinde muhâyyel bir sevgilinin peşinden koşan âşığın iç dünyasını okuyucularına nakleder. Hayretî, 14 beyitlik tevhîd manzûmesi ile mesnevîsine başlar. (s. 69-70) Hitap tarîki ile yazılan tevhîd, zât ve ef'âl unsurlarını havîdir. Şâir sözlerine bahar tasvîri ile devam eder.

Mahabbetnâme, Hayretî'nin tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı mesnevîsidir. 762 beyitten müteşekkil olan eser, "Habîbim sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım" hadîs-i kudsîsinden ilhâm ile vücûda getirilmiştir. Sekiz hikâyeden oluşan mesnevînin merkezinde aşk vardır. Şâir, d*er-vasf-ı cenâb-ı Bârî 'azze celâluh* başlığını taşıyan 26 beyitlik tevhîd ile eserine başlar. (s. 147-9) Hitap yoluyla söylenen bu tevhîdin ilk üç

[815] Nazife Eşgünoğlu, *Hayretî'nin Mesnevîleri: İnceleme-Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

beyti Farsçadır. Manzûmenin merkezini efʿâl unsuru oluşturmaktadır. Mesnevînin muhtevâsına muvafık surette aşkın ilâhî menşeʿine temâs edilir.

Aşk vâdisinde kaleme alınan *Nâme-i Hayretî*, 502 beyitten ibârettir. Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, şehrengîz ve hasb-i hâllerden oluluşmaktadır. Firâk ıstırabının terennüm edildiği eserde, Belgrad ve Yenice şehrinin mahbûblarından bahsolunur. *Nâme-i Hayretî*, sevgiliye hitâben söylenmiş âşıkâne bir manzûme ile başlar. Bu bölümü, hasb-i hâl takip eder. Mesnevîde tevhîd türünde kaleme alınmış hiçbir manzûmeye tesâdüf edilmez.

Hayretî'nin farklı nazım şekillerinden oluşan, mürettep ve mükemmel bir divanı vardır.[816] Şâirin divanında biri murabba diğeri gazel olmak üzere iki tevhîd bulunmaktadır. Musammat tevhîdi, altı bendden müteşekkil bir mütekerrir murabbâdır. (s. 4-5) Sûfîyâne bir edâ ile kaleme alınmış bu manzûme, klâsik tevhîd muhtevâsından olup daha ziyâde keime-i tevhîd şiirleriyle benzerlik arz etmektedir. İkinci tevhîd, dokuz beyitten ibâret bir gazeldir. (s. 157-8) Muhâtaba üslûbu ile söylenen bu şiirde, vahdet-i vücûd telâkkisi hâkimdir.

Asıl adı Abdurrahmân Çelebi olan **Firâkî**, Kütahylalı'dır. "Firâkî-i Vâiz" olarak şöhret bulan şâirin Zeynî muhitinde yetiştiği ve aslen Acem menşe'li olduğu kaydedilmektedir. Şehzâde Bâyezîd'in mukarrepleri arasında yer alan şairin 988/1580 yılında vefât ettiği bildirilmektedir. Nesir tarzında vücuda getirdiği *Kırk Su'âl* ve *Ahlâk-ı Muhsînî Tercümesi* çokça okunan eserlerindendir. Divanının varlığından haberdar olunmamakla beraber mecmûʿ-i eşʿârlarda şairin bir çok şiirine tesâdüf edilmektedir.[817] Firâkî ayrıca, Osmanlı tarihinin 1512-1527 yılları arasını *Sâ'âdetnâme* adıyla manzum olarak kaleme almıştır.[818]

932 yılından sonra tamamlandığı anlaşılan *Sa'âdetnâme*, 4994 beyitten müteşekkildir. Selîm Han devrinin tamamı ile Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanâtının ilk yedi yılı, bu eserin mevzuunu teşkil etmiştir. Firâkî *Sa'âdetnâme*'sine, 26 beyitten müteşekkil mukaddime manzûmesi ile başlar. Besmele ve tazarruʿ muhtevâlı bu

[816] Hayretî, *Dîvan: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981.
[817] Kadir Güler, "Kütahyalı Firâkî ve Bilinmeyen Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 5/1, Ankara 2010, s. 1037-1066.
[818] Halil Çelik, *Sa'âdet-nâme: İnceleme-Metin*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011; Kütahyalı Firâkî Abdurrahman Çelebi, *Se'âdetnâme: Yavuz Sultan Selim Hân ve Kânûni Sultân Süleymân Hân'ın Gazâları [1512-1527 Seneleri Arası Manzum Osmânlı Tarîhi]*, haz. Şaban Er, Kutupyıldızı Yay., İstanbul 2013.

mukaddimeyi, *ender-tevhîd-i aynî* başlığı altında 68 beyitlik manzûme takip eder. (s. 47-61, 79-84) Kârilerini Hakk'ı tefekkür etmeye çağıran şâir, felek tasvîri ve peygamberler tarihine telmihlerine yer verir. Manzûmenin başlında her ne kadar "tevhîd" ifadesi yer alsa da bu şiir tevhîd türünün özelliklerini taşımamaktadır. Esâsen bu bölüm, devamında gelecek tevhîd için hazırlık mahiyetindedir. *Kasîde be-tarîk-i hikmet der-san'ʿt-i âferînîş* başlığı altında verilen 44 beyitlik manzûmenin ilk 18 beyti tevhîddir. (s. 61-2, 84-5) Hakk'ın yaratıcılık kudreti etrâfında teşekkül eden bu manzûme, hikemî üslûpla söylenmiştir. Kasîdenin ibtidâsında zât ve sıfât unsuru hâkim iken şiir efʿâl-i ilâhiyye ile tamamlanır. Tevhîd bölümünü, varlıkların zuhura çıkması ve nûr-ı Muhammedî bahsi takip eder. Üç beyitlik tazarruʿ ile şiir tamamlanır.

Visâlî Çelebi, XVI. asrın mevlid şâiri olarak temâyüz eden isimlerdendir. Asıl adı Alî olan şâirin, Sultan Süleymân devrinde yaşadığı kaydedilmektedir. Çelebi'nin bilinen tek eseri *Mevlid*'idir.[819] 1715 beyitten müteşekkil olan bu mevlid, 940/1533yılında tamamlanmıştır.[820] Şâir, dokuz beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 1626) *Fâtiha* sûresinden âyetlerin ibâreler hâlinde iktibâs edildiği bu şiir, mukaddime manzûmesi olarak kayda değerdir. Şöyle ki *Fâtiha* sûresinin Kurân-ı Kerîm'in mukaddimesi ve özü olduğu fikrinden hareketle şâirin böyle bir tasarrufta bulunduğu kanaatindeyiz. Bu manzûme kısmen tahmîd muhtevâsını da hâizdir.

Mesnevînini ikinci tevhîdi, *fî tevhîdi'z-zât ve temcîd-i sıfât* başlığını taşıyan 48 beyitlik bir manzûmedir. (s. 1626-9) Vahdet-i vücûd telâkkisinin izlerinin görüldüğü şiir, isbât-ı vâcip hususiyeti de arz etmektedir. Bir hayli âyet iktibasının yer aldığı tevhîdde, müteâl tanrı tasavvuru hâkimdir. Son bölümlerde, Allâh'ın hakkıyla vasfedilmekten münezzeh olduğu *lâ uhsî senâ* hadisine telmîhle dile getirilir. Bu manzûmenin ardından 25 beyitlik kasîde tevhîdi gelir. (s. 1629-31) Sanatkârâne bir üslupla kaleme alınan bu kasîde, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Hitap üslûbunun kullanıldığı bu manzûmenin ilk üç beyti Arapça'dır.

Mevlid'in kıssa bölümünde, Hz. Peygamber'in çocukluk evânında kaybolması ve bulunduğunda âilesinin duyduğu sevinç hikâye edilir. Bu kavuşma dolayısıyla Hz. Muhammed, Kaʿbe'nin hâdimi dedesi tarafından Beytullâh'a götürülür. Orada bulunan bir zât efendimizi, secde etmesi için putların yanına götürmek ister. Abdülmüttalib,

[819] Abdülmecit İslamoğlu, "Visâlî Ali Çelebi ve Mevlid'i", *Turkish Studies*, S. 8/1, Ankara 2013, s. 1619-1739.
[820] Fatih Köksal, *Mevlidname*, s. 49.

torununun peygamberlikle müjdelenmiş birisi olduğunu söyleyerek bu teklifi kabul etmez. Beş yaşındaki Muhammed'in peygamberliğinin birkaç alâmetini saydığı esnâda Rasûlullâh araya girerek Hakk'ın tevhîdi meyânında sekiz beyit irâd eder. (s. 1723) Hitap üslûbuyla söylenen sıfat ve ef`âl tevhîdi, Kureyşlileri şaşkınlık içinde bırakır. Tamamıyla didaktik üslûbun hâkim olduğu bu manzûmede, putperestlerin ulûhiyet telâkkilerine hitap edilmiştir.

Peygamber Efendimiz yedi yaşına vâsıl olunca, Abdülmuttalib'e bazı dostları torununu mektebe göndermesi tavsiyesinde bulunur. Rasulullâh'ın dedesi, onun bu çocuk yaşında hayli kemâl kesbettiğini söyler. Bununla birlikte yazı öğrenmesi için şerîf ailelerinin çocuklarını okutan bir muallimden ders almasını kabul eder. Abdülmuttalib, torununu hocaya teslim ettikten sonra, muallim ilk derse besmele ile başlar. Peygamberimiz bu sözün manasını sorar. Hoca da "bunlar sonraki iş evvelâ sen yazıyı oku" deyince, "manâsına muttali` olmadığım hiçbir şeyi okumam" der. Muallim, efendimizi tazîr eder. Hocanın bu tavrından incinen efendimiz, üzülür ve ağlar. Atîken Hatun vasıtasıyla bu durumdan haberdar olan Abdülmuttalib, oğlu Ebû Tâlib ile muallimin yanına varır ve meselenin aslını öğrenir. Peygamberimizin dedesi, hocaya besmelenin manâsını sorar. Muallim ise besmelenin ne anlama geldiğini tam olarak bilmediğini ifâde eder. Bunun üzerine Abdülmuttalib aynı suâli torununa tevcih eder. Bunun üzerine efendimiz, tevhîd merkezinde besmeleyi şerheder. Beş beyitten müteşekkil bu bölüm, tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 1737) Abdülmuttalib, risâletle müjdelenen ve bunca kemâlât ile memlû torununu muallime gönderdiğine pişman olur ve kararından avdet eder.

Asıl adı Ahmed olan **Hayâlî**, İbrâhim Gülşenî'nin oğlu ve halifesidir. 890/1485 yılında Tebrîz'de dünyaya gelen şâir, ilk eğitimini bu şehirde alır. Daha sonra babasıyla birlikte evvelâ Diyarbakır'a ardından Mısır'a gider. Pederinin vefatından sonra, Kâhire'deki Gülşenî Dergâhı'nın postnişini olur. 977/1569 yılında vefât eden şâir, Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler kaleme almıştır. Şâirin bilinen tek eseri divanıdır.[821] Ekserini ilâhiyât vadisinde söylenmiş gazellerin oluşturduğu divanında sâdece bir tevhîde tesâdüf edilmektedir. Beş beyitten müteşekkil olan tevhîd, gazel formundadır. (s. 293) Allâh ve sevgilinin iç içe geçtiği manzûmeye, sufîyâne bir edâ hâkimdir.

[821] İnci Kiremitçi, *Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı Üzerine Bir İnceleme*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001. Bu divan üzerine yapılmış bir diğer çalışma için bkz. Türkan Çınar, *Hayali-i Gülşenî Dîvânı: Metin-İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998;

XVI. asır şâirlerinden olan **Hızrî**, aslen Amasyalı'dır. Kânûnî'nin Bağdat seferi sırasında (941/15235) vefât ettiği kaydedilmektedir. Bilinen tek eseri pendnâme vâdisinde kaleme alınmış, *Âb-ı Hayât* adlı mesnevîsidir.[822] Şair bu eserini 938/1531 yılında, Amasya vâlisi Şehzâde Mustafa'ya takdim etmiştir. 2318 beyitten müteşekkil olan eser, hikâyelerle zenginleştirilmiştir. Hızrî, mesnevîsine 58 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 31-4) Zât, sıfât ve ef'âl unsurundan mürekkep olan manzûme, hitap üslûbu ile söylenmiştir. Tenzîhî karekteristiğin hâkim olduğu tevhîd, sûfîyâne bir tavrın mahsûlüdür. Ayrıca manzûmenin son bölümlerin Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadisine atıfta bulunan şâir, Hakk'ın kemâliyle vasfedilemeyeceğini beyân eder.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, *der-beyân-i istidlâl-i Tevhîd-i Bârî Te'âlâ* başlığı altında verilmiştir. (s. 35-8) 45 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd manzûmesi, isbât-ı vâcib şiiridir. Nizâm ve hudûs delillerinin kullanıldığı şiirde, ef'âl unsuru merkezde yer almaktadır. Manzûme, istifâm tarîkiyle tekrârlanan "kim" sorusu etrafında şekillenmiştir. *Hâzâ der-beyân-ı takdîr-i Rabbânî ve fermân-ı Sultânî* ismini taşıyan üçüncü tevhîd, 64 beyitten oluşmaktadır. (s. 38-42) Cümle ef'âlin Hakk'a râci kılındığı manzûme, peygamberler târihine telmîhlerle memlûdur. Her bir peygamberin farklı bir başlık altında takdim olunduğu şiir, "kimi/kimine" tekrârıyla ilerler. İstifhâm, tekrâr ve hitâp üslûplarının bir arada bulunduğu bu tevhîd manzûmesi, her hâdisenin Allâh'ın takdir ve kazâsına muvafık olarak vukû' bulduğu fikri etrafında toplanmaktadır. Manzûmenin son bölümlerinde Allah'ın hükümdar olarak vasfedildiği görülmektedir. Mukaddime faslı münâcât ile devâm eder.

Hızrî, tasavvuf ve tevekkül faslına başlamadan evvel, *fermân-ı kavl-i Rabbü'l-'alemin* adıyla 23 beyitlik manzûmeye yer verir. Bu manzûmenin ilk sekiz beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. (s.135) Hakk'ın lisanından söylenen bu tevhîd manzûmesi, Allah'ın kudret sıfatı etrafında şekillenmiştir. Manzûmenin ağırlık kısmını ef'âl unsuru oluşturmaktadır. *Âb-ı Hayât*'ın son tevhîdi, şâirin gayetle mufassal surette anlattığı Süleymân Peygamber kıssasında karşımıza çıkar. Tazarrûda bulunmak üzere yüzünü Hakk'a dönen nebî, hitap üslûbuyla beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 178) Sözlerini tamamlayan Rasûlullah, kendinden geçmiştir.

[822] Maksut Belen, *Hızrî'nin Âb-ı Hayât Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 1997.

870 yılında Muğla'da dünyaya gelen **İbrâhîm Şâhidî**, Mevlevî muhitinin önde gelen isimlerindendir. Sâlih Hudâyî Dede'nin oğlu olan şâir, ciddî bir ilim tahsilinden sonra müderris ve Mesnevî şârihi olarak tebârüz eder. Dîvâne Mehmed Çelebi'nin mürîdlerinden olan Şâhîdi, şeyhinin vefatıyla birlikte Muğla Mevlevîhânesi postnişini olur. Âhir ömrünü irşâd faaliyetleriyle geçiren sufî, 957/1550 yılında vefât eder. Türkçe ve Farsçaya şiir söyleyen şâirin her iki dilde de divanı vardır. Şâhidî'nin *Gülşen-i Vahdet, Tuhfe-i Şâhidî* ve *Mevlid* adlarını taşıyan üç Türkçe mesnevî vücûda getirmiştir. Ayrıca Farsça olarak *Gülşen-i Tevhîd* ve *Gülşen-i Esrâr* isimli iki mesnevî kaleme almıştır.

Sûfî şâirin en erken târihli telifi olan *Tuhfe-i Şâhidî*, Osmanlı sahasında manzum lugât geleneğinin en meşhur eseridir.[823] *Tuhfe-i Hüsâm*'a nazîre olarak vücuda getirilen bu eserin kütüphânelerde yüzlerce nüshası ve şerhi bulunmaktadır. Kendisinden sonra kaleme alınan sözlükler için menbaʿ hüviyetinde olan bu eser, 512 beyitten müteşekkil olup 1514 yılında tamamlanmıştır. Şâhidi eserine 61 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmeninin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 518) Salât u selâmdan sonra sebeb-i telîf bölümü gelir. Şair, dua ile sözlerini tamamlar. Mukaddime tevhîdi, hitap tarîkiyle söylenmiş olup zât unsuru etrafında şekillenmiştir.

Şâhidî, *Gülşen-i Vahdet* adlı eserini 943/1536-7 yılında kaleme almıştır.[824] 457 beyitten ibâret olan mesnevîde, sevgiliye ait güzellik unsurları alegorik tarzda ele alınmaktadır. Şâir, 25 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 53) Mukaddime, naʿt ve sebeb-i telif fasıllarıyla hitâma erer. Mesnevînin ikinci tevhîdi, "hat"ın lisanından söylenmiştir. (s. 70-2) Vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et eden bu tevhîd, Allah'ın "ahadiyet" vasfı üzerine kurulmuştur. *Tevhîd-goften-i hat* başlığını taşıyan bölüm, tevhîd türünün hususiyetlerini taşımamaktadır. Şâir bu fasılda, satranç temsîlinde, kesrette vahdetin bulunduğunu izâh eder. *Gülşen-i Vahdet*'in son tevhîdi, *ma'rifet-goften-i dehen* başlığıyla verilmiştir. Beş beyitten müteşekkil olan bu bölümün ilk beyti takdîm, bâkisi tevhîddir. (s. 96) Tevhîd, vahdet kavramı etrafında teşekkül etmiştir.

[823] Atabey Kılıç, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)" *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 516-548.
[824] Şâhidî İbrahim Dede, *Gülşen-i Vahdet (Yüz İle ilgili Tasavvufi Remzler)*, haz. Numan Külekçi, Akçağ Yay., Ankara 1996.

Şâhidî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı üçüncü mesnevîsi, 1301 beyte bâliğ olan *Mevlid*'idir.[825] Tezkirelerde şâirin mevlid türünde bir eser vücuda getirdiğinden bahsolunmaz. En erken tarihli nüshası 995/1586 olan bu mesnevî, Muğlalı ya da Edirneli Şâhidî'den birine âit olduğu muhakkaktır. Telîf tarihi bilinmeyen bu eser, aglep ihtimâl Muğlalı Şâhidî'nindir. Şâir 22 beyitten müteşekkil bir mukaddime ile eserine başlar. İlk yedi beytinde âşıkları Hakk'ı zikre dâvet vardır. Bu bölümü, 14 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 20-1, 8-21,) Mukaddime, dua ile tamamlanır.

Şâhidî'nin 106 manzûmeden mürekkep, küçük bir divânı vardır.[826] Buradaki şiirlerin ekseri, sûfîyâne bir üslûp ile ilâhiyât vâdisinde söylenmiştir. Şâhidî'nin divanında tevhîd türünün hususiyetlerini taşıyan dört manzûme bulunmaktadır. Bunlardan ilki yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 2) Şâir muhâtaba üslûbu ile söylediği bu manzûmesinde, Allâh'ı vasfetmekten âciz olduğunu dile getirir. Gazel formundaki ikinci tevhîd de yedi beyitten müteşekkildir. (s. 29) Vahdet-i vücûd telâkkisinin izleri görülen şiirde, tevhîdin aşk hâletinden zuhur ettiği ifâde edilir. Hakkın lisanından söylenen son gazel tevhîdi de vahdet neşvesi taşımaktadır. (s. 63-4) "Kim menem" redifli bu tevhîd, şathiyye hususiyeti de göstermektedir. Şâhidî'nin musammat şeklindeki tek tevhîdi, yedi bendden oluşan bir muhammestir. (s. 13-4) Muhammesin altıncı bendi tahmîd, yedincisi münâcâttır.

Ârif mahlasını kullanan **Hacı Ahmed Efendi**, XVI. asrın sûfî şâirlerindendir. Mensûr *Sergüzeştnâme*'sinde kaydettiği üzere şair, İzmitli'dir. Seydî Çelebi'nin mülâzimlerinden olan şâir, ilim yolundan ferâgat ederek tasavvufa meyleder. Şeyh Cemâl Halîfe, Şeyh Yavsı hulefâsından Hacı Çelebi ve Şeyh Bahâüddîn'in ile görüşen Hacı Ahmed Efendi, aradığı mürşidi Bursa'da bulur. 1514 yılında vâsıl olduğu şeyhi Muallimzâde'nin dergâhında erbain çıkardıktan sonra üç yıl riyâzete girer. 1523 yılında Hac için yola çıkar ve 1527 yılında vatanına avdet eder. 1528 yılında vefât eden şeyhinin halifelik makamına oturmayı kabul etmez. 1531 yılında tekrar hac vazifesi için yola revân olur. Hac güzergâhındaki bir çok yeri gezen ve o şehirlerde bir müddet kalan şair, 1532'nin sonlarında tekrar İstanbul'a vâsıl olur. Şâirin *Sergüzeştnâme*'sindeki son vakıa, 949 (Ramazan)/1542 (Aralık) yılına aittir. Hacı Ahmed Efendi, bu tarihten sonra vefât etmiş olmalıdır. Ârîf'in tek manzum eseri, 943/1536 yılında tamamladığı

[825] Melahat Yöntem, *Şâhidî Mevlidi (Transkripsiyonlu Metin ve İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971.
[826] Mustafa Çıpan, *Muğlalı İbrahim Şâhidî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri: Dîvan ve Gülşen-i Vahdet (Tenkidli Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

Ravzatü't-Tevhîd'idir.[827] 6143 beyte (5978 beyit, 122 dörtlük) bâliğ olan eserde, farklı nazım şekilleriyle söylenmiş bir hayli manzûme bulunmaktadır.

Ârif mesnevîsine, 25 beyitten müteşekkil tamamı Arapça bir mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk on dört beyti tevhîd, bâkisi naʿt ve münâcâttır. (s. 177-8, 135-7) Bu manzûmeyi, 36 beyitlik Türkçe mukaddime takip eder. Bu bölümün ilk 12 beyti, hitap yoluyla söylenmiş bir tevhîddir. (s. 180-1, 139-40) Tevhîdin ardından şâir, Allâh'ın insanı halife kılması bahsine temâs eder. Mukaddime, münacât faslı ile hitama erer.

Şâir, sudur nazariyesi merkezinde âlemin ve Hakk'ın isimlerinin mazharı olan varlıkların yaratılması meselesi etrafında kaleme alınmış bir kasîde ile eserine devam eder.[828] (s. 183-9, 143-53) Tevhîd mevzuu ile irtibatlı olmakla beraber bu kasîde, tür özelliği göstermemektedir. Manzûmesini tamamlayan Ârif, *der-tertîb-i sülûk* başlığı altında tevhîde nasıl ulaşılacağı meselesini ele alır. (s. 201-2, 172-4) Bir makam olarak tevhîdin anlatıldığı bu manzûme de tür husûsiyetini hâiz değildir. Sözlerini tamamlayan şâir, 33 beyitlik bir kelime-i tevhîd kasîdesi söyler. (s. 202-4, 174-8) Vahdet-i vücûd telâkkisinin hâkim olduğu manzûme, bu tarzdaki şiirlerle benzerlik göstermektedir. *Ravzatü't-Tevhîd*'in 456. beytine kadar olan bölümünün esâs mevzuu Allâh'tır. Pek çoğu ilâhiyât vâdisinde söylenmiş manzûmelerin bulunduğu bölüm, tevhîd türü özelliği göstermekten çok uzaktır. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

Mesnevîde yer alan son iki tevhîdin ilki, *kasîde-i tevhîd-i hakîkî* başlığını taşımaktadır. (s. 275-7, 288-92) 38 beyitten müteşekkil bu tevhîd kasîdesi, tamamıyla vahdet-i vücûd telâkkisi merkezinde olup Hakk'ın lisanından söylenmiştir. *Küntü kenzen mahfiyyen* hadîs-i kudsîsinden ilhâmını alan şiir, zengin tasvirlerle müzeyyendir. Teşbîhî karakteristik taşıyan şiirde, tenzîhe çok az yer verilmiştir. Yer yer nasihatâmîz üslûbun hâkim olduğu tevhîdde, cümle kâinâtın Allah'ı tesbîh ettiği dile getirilmiştir. Mesnevînin son tevhîdi, *kelimât-ı ilâhiyye* ismiyle takdim edilmiştir. Eserdeki tek musammat tevhîd, "bildim seni buldum seni" mısraının tekerrür ettiği, 13 bendden müteşekkil bir mütekerrir murabbâdır. (s.432-3, 534-6) Musammat gazel olarak da

[827] Hacı Ahmed Efendi, *Sergüzeşt (16. Yüzyılda Bir Otobiyografi) ve Ravzatü't-Tevhîd (Zeynilik Tarihine Işık Tutan Sembolik Bir Eser): İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Mertol Tulum, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014; Kezban Gündüz, *Ravzatü't-Tevhîd Adlı Mesnevînin İncelenmesi ve Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2006.

[828] Manzûmenin başlığı şudur: *Kasîdetün 'acîbetün fi-tertîbi hilkati eşyâ'i ve fi'l-âsâri'z-zâhirini fi'l-evkâi mine'l-esmâ'i evâyili ebyâtihâ mertebetühü 'alâ hurûfi't-teheccî mi evvelihâ ilâ âhırihâ ve min âhırihâ ilâ evvelihâ ve min evvelihâ ilâ âhırihâ selâse merrâtin*.

değerlendirilebilecek şiir, şahsî tahassürün izlerini taşımaktadır. Hitap üslûbuyla söylenen bu lirik tevhîd, Ârif'in sanatkârâne cephesini aksettirmektedir.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Murâdî**, Kânûnî Sultan Süleyman devri şâirlerindendir. Bilinen tek eseri, farklı nazım şekillerini de havî olan *Muhabbet-nâme* isimli manzum eseridir. Sultan Süleyman ve Vezîr Lutfî Paşa'nın medhinde manzûmelerin yer aldığı eserin telîf tarihi kaydına rastlanmamaktadır. Kuvvetle muhtemel, Lutfî Paşa'nın sadârette bulunduğu 1539-1541 yılları arasında tamamlanmış olmalıdır. *Muhabbet-nâme*, tasavvuf vâdisinde kaleme alınmış bir eser olup 9273 beyitten müteşekkildir. Tarîkatnâme hususiyeti arzeden mesnevî, ilim ve marifet bahisleri ile başlar. Mesnevînin ikinci bölümünde alegorik bir aşk hikâyesi de yer almaktadır. Bir hayli âyet ve hadis şerhinin yer aldığı *Muhabbet-nâme*, didaktik üslûbu dolayısyla nasihatnâme hüviyetini de hâizdir. Murâdî'nin bu eseri, iki yüksek lisans çalışmasının mevzuu olmuştur. Tamamı 323 varak olan eserin ilk 155 varağı, Zübeyde Bilici tarafından hazırlanmıştır.[829]

Şâir *Muhabbet-nâme*'sine, 477 beyitten müteşekkil uzunca bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 73 beyti tevhîddir. (s. 109-15) Sıfât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu şiirin ardından marifet bahislerine intikâl edilir. Daha sonra bakışlarını kâinata çeviren şair, her yerin Allah'ın hikmet ve âsârıyla memlû olduğunu müşâhede eder. Eserden müessire intikâl eden şâir, her şeyden münezzeh olan Allâh'ın tevhîdine başlar. (s. 120-4) Elli beyitten müteşekkil bu tevhîd bölümünde, müteâl Hakk'ın akıl yoluyla idrâk edilemeyeceği dile getirilir. Mufassal tasvîrlerle tezyin edilen tevhîde, ef'âl unsuru hâkimdir. Mukaddime manzûmesi, esrâr-ı Hak ve esmâ-i ilâhiyye hakkındaki izahlarla devam eder. Sonrasında Allâh'ın varlıkları yaratması meselesine gelir. Ef'âl-i ilâhiyye merkezinde tanrının yaratıcılığının vasfedildiği bu bölüm tevhîddir. (s. 138-9) Murâdî, insanların lisan ihtiflarından dolayı farklı yol tuttukları ve dalalete saptıkları bahsine oradan da sudur nazariyesine uzanır. Peygamber ve çâr-yâr na't ile mukaddime hitama erer.

Muhabbet-nâme'nin ilk bâbı, imânın mâhiyeti üzerinedir. Manzûm akayîd hüviyetini hâiz olan bu bölümün ibtidâsında, imân edilecek rabbin vasfı meyânında söylenen dört beyitlik tevhîd yer almaktadır. (s. 282) Bu tevhîd tamamıyla tenzîhî

[829] Zübeyde Bildirici, *Divan-ı Murâdî: Muhabbetnâme-i Seyyid Murâdî [1-155v] (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

karakteristiğe sahiptir. Mesnevînin bir diğer tevhîdi, Hak yolunun esâsının açıklandığı bölümde karşımıza çıkar. Şâir bu fasla, hitap tarîki ile söylenmiş altı beyitlik ef`al tevhîd ile başlar. (s. 297) Murâdî'nin tevhîdin aslını izâh ettiği bâb, tür özelliği göstermemektedir. Şâir bu bölümde, tevhîdin amel ve ibâdet ile kemâl bulacağını söyler.

Murâdî, *Muhabbet-nâme*'sinde dört "*lâ ilâhe illallah*" redifli kasîdeye yer verir. (s. 317-2, 323-7, 328-31, 331-3) Bu kasîdelerin tamamı kısa vezinli olup bu vâdide söylenen şiirlerle müşâhebet arz etmektedir. İlk tevhîd kasîdesi *mim*, diğerleri *ra* kafiyesindedir. Mesnevînin bu bölümündeki son tevhîdi, *bâb-i beyân-ı tevhîd ü ta'zîm* başlığı altında karşımıza çıkar. (s. 354-5) Tamamıyla didaktik mâhiyyeti hâiz olan bu tevhîd, sıfât ve zât unsurundan mürekkeptir.

Muhabbet-nâme'nin ikinci bölümünde alegorik bir aşk hikâyesinin anlatımına geçilir.[830] Bu hikâyenin mukaddimesinde, bahar mevsimi tavsîf edilir. Nevruzla birlikte tabiatın hayat bulması mufassalan tasvîr edildikten sonra çiçeklerin lisanınından Hakk'ın tevhîdine yer verilir. (s. 266-7) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri, zât ve ef`âl unsurundan mürekkeptir. Bu tevhîd, tenzîhî karakteristik göstermektedir.

Tezkire sahiplerinin nazarlarından uzak kalan **Lârendeli Hamdî**, *Leylâ vü Mecnûn* şairlerindendir.[831] Hayatı hakkındaki malumâtımız, kendi eserinden istihraç edilen bilgilerle mahduttur. Şair 949/1542 yılında kaleme aldığı mesnevîsini, devrin Karaman vâlisi Şehzâde II. Selîm'e takdim etmiştir. *Hayretnâme* ismiyle de anılan bu mesnevînin tenkitli metni, 5441 beyte bâliğ olmaktadır. Hamdî, besmelenin vasfında söylediği 12 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmeyi, 27 beyitlik tevhîd bölümü takip eder. (s. 391-3) Hitap tarîki söylenen bu manzûmede, cümle kâinâtın Hakk'ın emriyle hareket ettiği dile getirilir. Bütün bu hâdiselerde, yüce rabbin esmâ ve sıfatı zuhur etmektedir. Vahdet telâkkisinin izlerinin görüldüğü şiirde, mesnevîninin mevzuuna muvafık olarak Leylâ ve Mecnûn hikâyesindeki mecazlar da kullanılmıştır.

---

[830] Gül Gönültaş, *Divan-ı Murâdî: Muhabbetnâme-i Seyyid Murâdî [155-323v] (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

[831] Rıfat Kütük, *Lârende'li Hamdî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme/Metin ve Diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002. Bu mesnevîyle alâkalı bir diğer çalışma için bkz. Belal Saber Mohamed Abd el-Maksoud, *Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsinin Arap, Fars ve Türk Edebiyat'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

Mesnevînin ikinci tevhîdi, *der-beyân-ı tevhîd ve hikmetihâ* başlığı ile takdim edilir. (s. 393-7) Hemen tamamı efʿâl unsurundan mürekkep olan bu tevhîdde, Allah Teʿâlâ'nın müteâl vasfı terennüm edilir. Zıt unsurların varlığından hareketle, Allâh'ın kudretine işâret edilir. Mukaddime bölümünde yer alan son tevhîd, 19 beyitlik bir kasîdedir. (s. 397-8) Muhâtaba üslûbuyla söylenen bu tevhîd kasîdesi, sıfât unsuru etrafında şekillenmiştir. Allâh'ın varlığının akıl yoluyla idrâk edilemeyeceğini dile getiren şâir, tazarrû beyitleriyle şiirini tamamlar.

Mesnevînin diğer iki tevhîdine mesnevînin hikâye bölümünde tesâdüf edilmektedir. Leylâ'nın ağyâr meclisinin çerâğı olduğunu haber alan Mecnûn, sevgilisine hissiyatını ifâde etmek üzere bir nâme kaleme almak ister. Fakat mektup yazmak için ne kalem vardır ne de kâğıt. Bu esnada yanından geçen birinden Leylâ'nın evlendiği haberini alır. Derdi ziyâdeleşen Mecnûn bu şahsın kitâbet edevatını istimâl ile maşûkuna bir mektup yazar. Mustarip âşık sözlerine, yedi beyitlik zât tevhîdi ile başlar. (s. 616) Hitap üslûbuyla söylenen bu tevhîdde, kâdir ve alîm rabbin vasfı dile getirilmiştir. Mecnûn'un mektubu eline ulaşan Leylâ, âşığına cevaben bir name yazar. Kederli sevgili de mektubun mukaddimesinde Mecnun gibi hitap tarîki ile söylenmiş on beyitlik tevhîde yer verir. (s. 623)

Devrin tezkirlerinde ismine tesadüf edilmeyen **Müdâmî**, Kefeli'dir. Asıl adı Mustafa olan şairin, uzun süre Osmanlı coğrafyasını dolaşarak ilim tahsil ettiği eşʿârından anlaşılmaktadır. Alaşehir'de tanıştığı Şeyh Süleyman'a intisap eden Müdâmî'den günümüze 947/1540 senesinde tamamladığı divanı ve *Menâkıb-nâme-i Emir Sultan* adlı mesnevîsi ulaşmıştır.[832] Şairin bu tarihten sonra vefat ettiği söylenebilir. Müdâmînin divanında iki tevhîde tesâdüf etmekteyiz. Bunlardan ilki beş beyitten müteşekkil bir gazel olup ilk iki beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 57, 251 1-2) Bu gazeldeki tevhîd, münâcâtların mukaddimelerindeki hitap ifadeleri olmayıp bizatihi Allah'ın sıfatları yönüyle tavsifidir. Bu itibarla münacatın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyet arz etmektedir. İkinci tevhîd, 11 bentten müteşekkil münâcât muaşşerinin mukaddimesinde karşımıza çıkar. Bu manzûmenin ilk iki bendi hitap üslûbuyla söylenmiş bir tevhîddir. (79-84, 268-73) Tevhîd, zât ve sıfat unsurlarından mürekkeptir.

[832] Mustafa Müdâmî, *Dîvançe ve Menâkıb-nâme-i Emir Sultan*, haz. Orhan Bilgin, İstanbul 1992. Bu divanla alâkalı muahhar bir çalışma için bkz. Nilüfer Kol, *Kefeli Mustafa Müdâmî Divanı*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Müdâmî'nin *Menâkıb-nâme-i Emir Sultan*'ı 781 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. 948/1540 yılında ikmâl edilen mesnevî, yedi beyitlik besmele şerhi ile başlar. Bu mukaddimeyi, münâcât başlığını taşıyan 68 beyitlik bir bölüm takip eder. Her ne kadar başlıkta münâcât ifadesi yer alsa da bu manzûmenin ilk 23 beyti tevhîd, devamındaki bölüm münâcâttır. (s. 115-7) "Kimi" tekrarlarıyla ilerleyen tevhîd, efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Hitap tarîki ile söylenen tevhîdin son bölümlerinde Allâh'ın insanın idrakinden münezzeh olduğu dile getirilir. Bu manzûmeden sonra, 53 beyitlik bir tevhîd gelir. (s. 121-5, 122-6) Zât, sıfât ve efʿâl unsurundan mürekkep bu tevhîd, hitap tarîkiyle söylenmiştir. Didaktik mâhiyet arzeden bu şiirde, kelâmî ıstılâhlar kesîf surette istimâl edilmiştir.

Tezkire müelliflerinin hamse sâhibi şâirler arasında zikrettiği **Muîdî**, Kalkandenli nisbesiyle bilinmektedir. *Gül ü Nevrûz* mesnevînde yer alan ifâdelere göre 1485 yılında doğduğu tahmîn edilmektedir. İlmiye tarîkine teveccüh eden şâir, devrin mühim âlimlerinin tedrîs rahlesinden geçmiştir. Zamanla Sultan Süleymân'ın takdirini kazanan Muidî, kendisine isnât edilen bir töhmet sebebiyle Rodos'a sürgün edilmiştir. Daha sonra Mısır'a azimet eden şâirin orada vefât ettiği tahmin olunmaktadır. 1560-1568 yılları aralığında vefât ettiği düşünülen Muîdî'nin *Gül ü Nevrûz*, *Vâmık u Azrâ*, *Hüsrev ü Şirîn*, *Işk-efzâ* (*Leylâ vü Mecnûn*) ve *Şem' ü Pervâne*'den müeşekkil bir hamsesi kaynaklarda zikredilmektedir. Şimdilik bu mesnevîlerden sâdece *Gül ü Nevrûz* ve *Şem' ü Pervâne*'nin metinlerine ulaşılmıştır. Şâirin ayrıca ekseri âşıkâne manzûmelerden mürekkep üçüncü divanı elimize ulaşmıştır.[833] Muîdî'nin divanında tevhîd hususiyeti taşıyan şiirine tesâdüf edilmemektedir.

Muîdî'nin *Gül ü Nevrûz* mesnevîsi yakın zamanlarda gün yüzüne çıkmıştır. Gülşâh Taşkın tarafından bir makaleyle okuyuculara tanıtılan eser, Viyana Kütüphânesi'ndedir.[834] 942/1535 yılında kaleme alınan mesnevî, devrin pâdişâhı Sultân Süleymân'a takdim edilmiştir. Muîdî'nin iki bin beyitten müteşekkil olduğunu ifâde ettiği *Gül ü Nevrûz*, eldeki tek nüshasınındaki noksanlıklar sebebiyle 1545 beyte bâliğ olmaktadır. Baş tarafı eksik olan nüshasının ibtidâsında, naʿt manzûmesinin son altı

[833] Gülçin Tanrıbuyurdu, *Mu'îdî: Dîvân (Metin-Çeviri)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kocaeli 2012.
[834] Gülşah Taşkın, "Kalkandelenli Mu'îdî'nin Gül ü Nevrûz'u", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul 2014, (s. 177-190) s. 182-3. Mesnevînin neşredilmiş metni için bkz. Kalkandelenli Muidî, Gül ü Nevrûz: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, haz. Gülşâh Taşkın, Simurg, İstanbul 2015.

beyti yer almaktadır. Mesnevînin mukaddime tevhîdi, bu noksanlık sebebiyle elimizde değildir.

Şâirin *Şem' ü Pervâne* mesnevîsinin telif tarihi bilinmemektedir.[835] Defterdâr Mehmed Bey'e sunulan eser, 1599 beyitten müteşekkildir. Sembolik bir aşk hikâyesi olan eser, 41 bölümden mürekkeptir. Muîdî, 27 beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından *tevhîd-i Zül-celâl ve teb'id-i berâ'et-i istihlâl* başlığını taşıyan 43 beyitlik tevhîd bölümü gelmektedir. (s. 59-65) Hemen bütün tevhîd usurlarının yer aldığı şiirde, mesnevînin muhtevâsına muvafik gelecek şekilde aşkın yaratıcısı bir tanrı tasavvuru ile karşılaşırız. Allah, mahlûkları âşık olarak yaratmıştır ve bir hastanının devâsını araması gibi gerçek sevgilisi olan rabbine kavuşma arzusu vermiştir. Allah'ın kainâtta kudretini izhar ettiği bir yığın unsur burada güzelliğe dönüşmüştür. Yeryüzü ve semâda mükemmel bin nizâm dâhilinde hareket eden varlıklar, yüce bir yaratıcının gerekliliği fikrini (vâcibü'l-vucûd) intac ettirmekteydi. Muidî de sevgilinin güzellik unsurlarını tasvir etmek suretiyle, aynı tesiri uyandırmak istemiştir. Âşık olunmaya lâyık bu güzeller, eserden müessire ulaşmaya imkân tanıyacak hususiyetleri haizdir. Bu bölümler isbât-ı vâcip olarak değerlendirilebilir.

Mukaddime manzûmeleri, münâcât ile devâm eder. Şâir bu bölümün ibtidâsında, hitap tarîki ile sekiz beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 67-8) Bu tevhîd faslı, münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyet arz etmektedir. Münâcât ve tazarrû şiirleri; yardım ve tevfîk talepleri Allah'ın hangi sıfatına matûf ise onların zikri ile başlar. Umumiyetle hitap tarîki ile söylenen bu bölümler, münâcât için bir hazırlık safhasıdır. Fakat bu bölümde şâir, tanrının tazarrûa mevzû olmayan sıfatlarını zikretmekte, zâtının tavsifini yapmaktadır. Mesnevînin hikâye bölümünde, Şem'in hicrânına tâkât getiremeyen Pervâne, Hakk'a yönelip tazarrûda bulunr. Gözlerini semâya çeviren Pervâne evvelâ Allâh'ı senâ eder sonrasında şefâat talebini dile getirir. 22 beyitten müteşekkil bu fasıl, tevhîd ve münâcât muhtevâsını hâizdir. Bu faslın ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 209-10)

Kanûnî Sultan Süleyman devri şairlerinden olan **Kerîmî**, kâtip şairlerdendir. Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz şairin XVI. asrın sonlarına doğru vefât ettiği bildirilmektedir. Devrin mecmualarında şiirlerine tesâdüf ettiğimiz Kerîmî'nin

[835] Nihal Kara, *Kalkandelenli Mu'îdî'nin Şem ü Pervâne Mesnevîsi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009.

bilinen tek eseri 951/1544 yılında tamamladığı *Şehrengîz-i Edirne*'dir.[836] 202 beyitten müteşekkil olan bu mesnevîde, 59 kişinin medhi yer almaktadır. Şair mesnevîsine, 16 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 23-4) *Ender-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu* başlığını taşıyan bu şiir, didaktik üslupla kaleme alınmıştır. Zât ve sıfât unsurundan mürekkep olan tevhîd, Allah'ın müteâl vasfının zikriyle hitâma eder. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devam eder.

XVI. asrın hamse sâhibi şâirlerinden **Taşlıcalı Yahyâ Bey**, Arnavutluk bölgesinin meşhur Dukakin âilesinin bir mensubudur. Vilâdet yeri ve târihi bilinmeyen şâir, Yeniçeri Ocağı'nda yetişmiştir. Selîm Han'ın Çaldıran ve Mısır seferlerine iştirâk eden Yahya Bey, zamanla edebî muhitlerde kazandığı tecrübe ile şâirlik hüviyetini tebârüz ettirir. Uzun süre Hayâlî Bey'in gölgesinde kalan şâir, Rüstem Paşa'nın taavassutu ile Eyüb Vakfı'nın mütevellîliğini elde eder. Fazla uzun sürmeyen bu saâdet devri, İzvornik sürgünü ile neticelenir. Akıncılar Ocağı'na katılan Yahyâ Bey, bir daha İstanbul'a dönmez. 990/1582 yılında yaşı doksanı mütecâviz iken vefat ettiği kabul edilmektedir. Mükemmel ve mürettep bir divanın sâhibi olan şâir; *Yûsuf ve Zelîha, Gencîne-i Râz, Gülşen-i Envâr, Usûl-nâme* ve *Şâh u Gedâ* adlarını taşıyan beş mesnevî vücuda getirmiştir.

Yahyâ Bey'in ilk mesnevîsi, *Şâh u Gedâ*'dır.[837] 943/1537'ten birkaç yıl sonra kaleme alındığını tahmin edilmektedir. Telîfî karakteristik arzeden bu mesnevî, 1972 beyitten müteşekkildir. Mecâzî aşka tutulan Gedâ'nın hakîkî olana yolculuğunun anlatıldığı bu eserde, mahallî çizgiler ve devre ait İstanbul tasvîrleri de yer almaktadır. Tasannû'dan âri bir üslupla telîf edilen *Şâh u Gedâ*, devrin hükümdârı Sultan Süleymân'a takdim edilmiştir. Eser, 42 beyitlik besmele şerhi ile başlar. (s. 74-8) Nasihatâmîz bir fasılla tamamlanan bu manzûmeyi, 74 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 78-86) Şâir, sıfat unsurlarıyla başladığı şiirine ef'al ile devâm eder. Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu manzûmede, tanrının idrakten münezzeh olduğu fikri dile getirilir. Tevhîdin ilerleyen bölümlerinde isbât-ı vâcibe de yer verilir. İbret nazarıyla bakanların hikmet tarîki ile mutlak varlık fikrine ulaşacaklarını söyler. Manzûmenin son bölümlerinde münâcât ve dua beyitleri yer alır.

[836] Zehra Göre, "Kerîmî'nin Edirne Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2015, s. 17-41.
[837] Kâzım Yoldaş, *Taşlıcalı Yahyâ Bey: Şâh u Gedâ (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993.

Mesnevînin hikâye bölümünde Gedâ'nın, Şâh'ın aşkıyla perişân bir vaziyete düştüğü nakledilir. Artık her yerde sevgilisinin adını anmaktadır. Bu durumdan haberdâr olan Şâh, Gedâ'yı memleketten kovar. Sevgilisinden vefâ görmeyen kederli âşığın arzusu giderek şiddetlenmektedir. Derdini anlatmak üzere Şâh'a mektup gönderir fakat kabul görmez. Bunun üzerine Gedâ, gökteki sâbite ve seyyârelere derdini anlatır. Önce mâha ardından âftâba hitapta bulunur. Daha sonra yüzünü Hakk'a çevirerek tazarrûda bulunur. Gedâ, münâcâtına mukaddime mahiyetindeki dört beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 208) Bu bölüm, münâcâtın bir cüz'üdür.

Taşlıcalı'nın ikinci mesnevîsi, *Gencîne-i Râz*'ıdır.[838] 947/1540-1 yılında tamamlanan eser, Kânûnî Sultan Süleyman'a sunulur. Pendnâme vâdisinde kaleme alınan *Gencîne-i Râz*, kırk bâp ve 3051 beyitten müteşekkildir. Şâir mesnevîsini, bazılarını bizzât tecrübe ve müşâhede ettiği hikâyelerle zenginleştirmiştir. Yahyâ Bey, mensûr bir mukaddime ile eserine başlar. Ardından 77 beyitlik besmele şerhi gelir. Bu manzûmeyi, 89 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 29-37) Zât ve ef'âl unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd, müteâl varlık telâkkisinden neş'et etmiştir. Vahdet-i vücûd düşüncesinin de tesîrinin hissedildiği manzûmede şâir, fikrine temsîl olmak üzere Şeyh Safî'den bir hikâye nakleder. (164-75) 11 beyitlik bu bölüm istirat hükmündedir. Tevhîdin son bölümlerinde hikmet tarîki ile isbât-ı vâcipte bulunulmuştur. Yahyâ Bey bu mesnevîsinde, âhirete irtihâl eden bir şâiri rüyasında gören azîzin hikâyesini anlatır. Azîz, "cennet nimetlerine gark olmuş hâlde gördüğü şâire bu makamı nasıl elden ettin" suâlini tevcih eder. Şâir, peygamberin na'tında bir beyit söylediği için böyle bir muameleye lâyık bulunduğunu söyler. (s.252-3) Bu hikâyenin benzerlerinin tevhîd şâirleri için de anlatıldığını daha evvel zikretmiştik.

Yahyâ Bey'in üçüncü mesnevîsi, telîf tarihi bilinmeyen *Yûsuf u Zelîha*'sıdır.[839] 5179 beyitten müteşekkil bu mesnevî, Sultân Süleymân'a sunulmuştur. Şair, bu eserini gençlik çağlarında âşık olup vatanını terkederek Mısır'a gittiğinde kaleme almıştır. Muhtemeldir ki üzerinde bazı tashîh ve tezyîlde bulunup sultana arz etmiştir. Yahyâ Bey, 61 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûme, münâcât ve duâdan mürekkeptir. Sonrasında 61 beyitlik tevhîd gelmektedir. (s. 3-5) Zât ve sıfât unsuru etrafında şekillenen manzûme, müteâl varlık fikrinden neş'et etmiştir. Akıl vâsıtasıyla

[838] Bekir Çınar, *Taşlıcalı Yahya Gencîne-i Râz: (İnceleme-Metin-İndeks)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.
[839] Yahyâ Bey, *Yûsuf ve Zelîha*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.

idrakten münezzeh olan tanrının varlığına cümle mevcûdât şahâdet etmektedir. Bu manzûmede isbât-ı vâcibe unsurlarına yer verilmiştir. Mukaddime, naʿt ile devam eder.

Eserin hikâye bölümünde, Zelîha'nın Yûsuf'u elde etmek için câriyeler tuttuğu nakledilir. Bu câriyeler vasıtasıyla kendisine iltifât etmeyen sevgilisinin kalbini aşka ısındırmak arzusundadır. Fakat Yusuf Peygamber, mekr için etrafında dolanan genç kızları îmâna davet eder. Hemen ardından putların gerçek rab olmadıklarını, mutlak varlığın bütün bu tasavvurlardan âzâde olduğunu, dile getirir. Bu teblîğ muhaveresinin 3444-53 beyitleri arasındaki bölümü kâmilen tevhîddir. (s. 120-2) Tenzîhî karakteristik taşıyan bu tevhîd, putperest bir zihne hitap edebilecek hususiyetleri hâizdir.

Gülşen-i Envâr, Yahyâ Bey'in dördüncü mesnevîsidir.[840] 957/1550-1 yılında tamamlanan eser, Sultan Süleymân'a takdim olunmuştur. Sülûk-ı mülûk, gâfillerin terbiyesi, dünyâ muhabbeti ve kanaat bahislerinin ele alındığı dört fasıldan mürekkep olan mesnevî, 2810 beyte bâliğ olmaktadır. Nizâmî-i Gencevî'nin *Manzenü'l-Esrâr*'ına nazîre olarak kaleme alınan eserde, hikâyeler arasında müştereklik söz konusu değildir.

Şâir, besmelenin vasfında söylediği ve yekûnu 133 beyti bulan üç manzûme ile eserine başlar. Bu manzûmeleri, 81 beyitlik ilk tevhîd takip eder. (vr. 5a-7a, s. 12-8) Sudûr nazariyesinden istifâde ile şâir, cümle eşyânın onun varlığının feyziyle zuhura geldiğini dile getirir. Manzûmenin son bölümleri nushiyye hususiyeti arz etmektedir. *Gülşen-i Envâr*'ın ikinci tevhîdi, 43 beyitten müteşekkildir. (vr. 7a-8b, s. 19-22) Her şeyi hükmü altında tutan Allah'ın varlığı için delil gerekmez fakat kâinâtta zuhura gelen bütün âsârın onun müessirliğine işâret etmektedir. Bununla birlikte o, akıl cihetiyle idrakten münezzeh müteâl bir varlıktır. Mesnevînin üçüncü tevhîdi 47 beyitten oluşmaktadır. (vr. 8b-10a, s. 23-7) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu şiir, sûfiyâne bir edâ ile söylenmiştir. Cümle mevcûdât onun varlığından feyiz bulmuş ve onun aşkıyla hereket etmektedir. İyi ya da kötü herkes Hakk'ı aramakla meşguldürler. Manzûmenin son sekiz beyti duadır.

Kitâb-ı Usûl, Taşlıcalı Yahyâ'nın son mesnevîsidir.[841] *Usûl-nâme* adıyla da zikredilen eser, Kânûnî Sultan Süleymân'a arzedilmiştir. Pendnâme vâdisinde kaleme alınan mesnevînin telîf tarihi bilinmemektedir. 12 makâm ve yedi şuʿbeden mürekkep

[840] Yahyâ Beg, *Gülşen-i Envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, Nu: 416, 90 vr.; Hüseyin Süzen, *Taşlıcalı Yahya Bey'in Gülşen-i Envar'ının Üç Nüsha Üzerinde Edisyon Kritiği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969.
[841] Yahyâ Beg, *Kitâb-ı Usûl*, Süleymaniye Kütüphanesi Tâhir Ağa Tekkesi, nu: 416, 113vr.

eser, şâirin şahsî tecrübe ve müşahedelerinden beslenmiştir. *Usûl-nâme,* 3189 beyte bâliğ olmaktadır. Yahyâ Bey, 42 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûme, sözün vasfında söylenmiş olup kalemiyye hususiyeti arz etmektedir. Kalemiyyeyi, 41 beyitten müteşekkil bir münâcât tâkip eder. Hemen ardından 67 beyitlik bir tevhîd gelir. (vr. 4a-6b)Zât unsuru etrâfında şekillenen tevhîdde, kelâmî persektifin hâkim olduğu görülmektedir. Yaratıcı ve kâdir bir tanrı tasavvuru, şiire aksettirtirilmiştir. Mukaddime manzûmeleri naʿt ve mirâciyye ile devam eder.

Taşlıcalı Yahya Bey'nin hikemî ve âşıkâne şiirlerden mürekkep bir divanı vardır.[842] Dîvânın girişinde, mensûr ve manzum memzûç bir dibâce yer alır. Dîbâcenin ibtidâsında, *Gülşen-i Envâr* mesnevîsindeki ikinci tevhîdden iki beyit iktibâs edilmiştir. (4. ve 9. beyitler) Bunun hâricinde, her mısraı mukaffâ iki beyitlik bir tevhîd daha vardır. (s. 3) Bu tevhîd parçası, efʿâl unsuru etrafında şekillenmiştir. Divanda yer alan ikinci tevhîd, şâirin *İstanbul Şehrengîzi* adlı 345 beyitlik mesnevîsinin mukaddimesinde yer alır. Mesnevîsinin 9 beyitten müteşekkil mukaddimesinin ilk beş beyti lafzatullâhın vasfında söylenmiş bir bölüm olup bâkisi tevhîddir. (s. 244-5) Zât ve efʿâl unsurunun bir arada bulunduğu bu bölümde, müteâl Allah telâkkisi hâkimdir.

Biyografik menbâlarda ismine tesâdüf edilmeyen **Muhyiddin Bayramî,** XVI. asrın mutasavvıf şairlerindendir.[843] Şeyh İsâ Saruhanî'nin mürîdlerinden olan şair memleketi, Balıkesir'in İvrindi kazâsıdır. Bayramî'nin bilinen tek eseri, *Ab-ı Hayât* isimli mesnevîsidir. 947/1541 yılında kaleme alınan bu eser, farklı nazım şekillerini de havî olarak 2826 beyte bâliğ olmaktadır. Tasavvufî ve ahlakî bahislerin ele alındığı mesnevî, pendnâme hüviyetine sahiptir. Şair 25 beyitlik mukaddime tevhîdi ile eserine başlar. (s. 66-8) Didaktik üsluma kaleme alınan tevhîdde, şair istitrat kabîlinden tecellî bahsini ele almıştır. Mukaddimeyi, ilâhiyyât zemininde söylenmiş gazel takip eder.

XVI. asrın ilk yarısını idrâk eden **Hâşimî**, aslen Buhârâlı olup bu ismi Osmanlı sahasında ilk kez tahallus eden şâirdir. Günümüze intikâl eden yegâne eseri, 948/1541 yılında tamamladığı *Mihr ü Vefâ* mesnevîsidir.[844] Bu mesnevî üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Ece, eseri Bursalı Hâşimî'ye atfetmektedir. Vefatı hakkında farklı tarihlerin telaffuz edildiği Bakkalzâde Seyyid Mehmed Çelebi'nin 1037/1626 civârında öldüğü ve

[842] Yahyâ Bey, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1997.
[843] Yasin Akbaş, *Muhyiddin Bayramî'nin Ab-ı Hayat Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2012.
[844] Selami Ece, *Tahkiye Açısından Haşimî'nin Mihr ü Vefâ Mesnevîsi: (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.

divanında yer alan tarih kıtalarının en geçinin 1033/1624 yılına ait olduğu düşünüldüğünde, 1541 yılında telîf edilmiş bir eserin şaire ait gösterilmesi kronoloji itibariyle de mümkün görünmemektedir. Esâsen Hâşimî, *Mihr ü Vefâ*'sında kendisi ve cedleri hakkında mufassal ve sarîh bilgiler vermektedir. Fakat metinde yer alan bazı ifadelerin yanlış anlaşılması, aynı asırda dört beş şahıs tarafından tercih edilen Hâşîmî mahlası etrafında hayli teşvîşe neden olmuştur.

İlk kez Latifî'nin tezkiresinde ismi zikredilen Hâşimî; Acem diyarından gelmiş ve Trabzon'da Sultan Selîm'in kâtip ve müsâhipliğini yapmıştır. Şâirin babası, Sultân Bâyezîd ile oğlu Selîm arasındaki muhârebede, şehzâdenin saflarında savaşırken ölmüştür. Âşıkane şiirler söyleyen Hâşimî, "cânânlar ile" kâfiyesinde ilk gazeli söylemiş ve devrin şuarâsı tarafından bu manzûmesi tanzir edilerek şöhret bulmuştur.(*latifi, 568*) Lâtifî'den sonra Hâşimî'den bahsedenler onu tekrarlamaktan ileriye gidememişlerdir.

Şâirin kendisi hakkında verdiği bilgilere dönecek olursak Hâşimî'nin asıl adı Caʿferdir. Seyyid Hasan'ın oğlu, Nurullâh'ın torunudur. Atalarının Osmanlı ülkesine ne zaman geldiği belli değildir. Şâir, İbn Kâsım ya da Hatibzâde olarak anılan Mehmed Muhyiddîn Efendi'ye talebelik yapmış ardından mülâzımlarından olmuştur. Yine onun himmeti ile müderrisliğe geçmiştir. İbn Kâsım, II. Bâyezîd devrinin meşhur âlimlerinden olup Hatîb lâkabı ile şöhret bulan, Molla Kâsım b. Ya'kûb'dur. Hâşimî, 941/1536 yılında vefât eden İbn Kâsım'ın Edirne Medresesi'ndeki hocalığı sırasında öğrencisi olmuştur. Mesnevîde, Hâşimî'nin II. Bâyezîd ve Selîm devrindeki hayatına pek temâs edilmemiştir.

Her şeyden evvel Hâşimî Bursalı değildir. Şâirin Bursa ile tek irtibat noktası, aynı soydan geldikleri Emîr Buhârî'dir. Hâşimî ile Emîr Buhârinin soyu, Celâl ve Cemâl adlı iki kardeşte birleşmektedir. Şâir, Seyyid Cemâl soyundan gelmekte iken Buharî, Celâlüddîn Muhammed'in neslindendir. Hâşimî'nin künyesi şu şekildedir. Caʿfer b. Seyyid Hasan b. Nurullâh b. Seyyid Mutafa b. Seyyid Ali Şah b. Muallâ b. Seyyid Cemâl. Şâirin dedesinin dedesi ile Emîr Buhârî'nin dedesinin babası kardeştir. Haşimî'nin Sultan Süleymân döneminde iyi bir mevkîde bulunmadığı eserinden anlaşılmaktadır. İlmiye mensubu şâir, eserinde atalarından bahsederek Osmanlı sultanlarına nasıl sadâkat gösterip hizmette bulunduklarını hatırlatmaktadır.

Hâşimî *Mihr ü Vefâ*'sını kaleme aldığı tarihte artık yaşlılık çağına ulaşmış olmalıdır. Şiirde kendisine üstad olarak vatan-ı aslîsi ile irtibatını gösterecek şekilde Nevâyî'yi kabul eden şâir, gazel vâdisinden mesnevîye geçiş yapmıştır. Bu tercihte de Nevâyî'nin manevî işâreti vardır. Mesnevîde yer alan bazı ifâdeler şâirin Maverâünnehir bölgesiyle irtibâtının sıcaklığını göstermektedir. 6551 beyte bâliğ olan *Mihr ü Müşterî*'de mevzu hârici sayılabilecek bir çok bölüme yer verilmiştir. Hâşimî, 44 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. Bu manzûmenin ilk dokuz beyti tevhîddir. (s. 71) Sıfât ve zât tevhîdi olan bu bölümde, Allah'ın lâyıkı veçhiyle övülemeyeceği dile getirilir. Mukaddimenin bâkisi münâcât ve duadır.

Giriş manzûmesini, *sıfât-ı evsâf-ı sâhib-i mihr ü vefâ* başlığı altında 128 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 72-5) Geniş bahâr ve tabiat tasvirlerinin yer aldığı bu manzûmede, Allâh'ın yaratıcı kudreti her şeyde kendisini hissettirmektedir. Kâinâtın meşiyyetinin tanrının irâdesine muhtaç olduğunu dile getiren şair, manzûmenin son bölümlerinde isbât-ı tevhîdde bulunur. Temânuʿ delilînden hareket eden Hâşimî, "eğer iki ilâh söz konusu olsa idi hiçbiri tanrılık kudretini izhâr edemezdi" der. Mesnevînin hikâyesine muvâfık olarak aşk da efʿâl-i ilâhiyyenin mevzuu olur. Tevhîdde, *İhlâs* sûresinden iktibâslarda bulunulmuştur. Bu bölümün akabinde, *sıfat-ı takrîrât-ı tekvînât* başlığı altında 203 beyitlik bir manzûme gelir. Hâşimî, 12 beyitlik münâcâtın ardından efʿâl unsuru etrâfında şekillenen yeni bir tevhîde başlar. (s. 75-6) 38 beyitlik bu tevhîdin ardında sudûr nazariyesi zemininde varlıkların yaratılması ve tekâmülü üzerinde durulur. Nasihatâmiz bir üslûbun hâkim olduğu bu manzûme, münâcât ile nihâyete erer.

Mesnevînin son iki tevhîdi mektup mukaddimelerinde yer alır. Mihr sevgilisi Vefâ Şâh'a gönderdiği nâmesine, üç beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 153) Vefâ Şâh'ın cevap makâmında yazdığı mektubun ibtidâsında dört beyitlik tevhîd yer alır. (s. 155) Her iki tevhîdde aşkın yaratıcı olan Allâh'tan bahsedilmektedir. Aşk da zâten "sünnet-i Hak"tır.

Hayatı hakkında tezkirelerde bilgili bulunmayan **Şâhî**, *Ferhâd-nâme* adlı mesnevîsi ile edebiyat tarihi kayıtlarına geçmiştir. Bir doktora çalışmasının mevzuu olan bu eser, Kânûnî Sultân Süleymân'ın oğlu Şehzâde Bâyezîd'e atfedilmiştir.[845] Elde iki nüshası bulunan bu mesnevî üzerine tanıtım yazısı kaleme alan Rıfat Kütük ise

[845] Nurgül Özcan, *Şâhî'nin Ferhâdnâmesi (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

eserin şehzâdeye ait olamayacağını ileri sürmektedir.[846] Sultan Süleymân'ın en büyük şehzâdesi olan Mehmed'in mâiyyetinde bulunan Şâhî, hâmisinin 950/1544 yılında vefât etmesinden sonra himâyesiz kalır. Nâçâr bir hâlde Mısır'a giden Şâhî, gördüğü bir rüya üzerine *Ferhâd-nâme*'sini kaleme alır. Eserini tamamladıktan sonra da Sultan Süleyman'a takdim eder. Bu eserin sâhibi olan Şâhî'nin şiirlerine devrin mecmua-i eşʿârlarında tesâdüf edilmektedir. Bazı şiirleri ise Şehzâde Bâyezîd'in manzûmeleriyle karıştırılmıştır. Telif tarihi bilinmeyen *Ferhâd-nâme*'nin Âgâh Sırrı Levend nüshası 958/1551 yılında istinsâh edilmiştir. Buradan hareketle 1545-1551 yılları arasında yazıldığı söylenebilir. Eserin tenkitli metni 5145 beyte bâliğ olmaktadır.[847] Şâhî'nin bu mesnevîsinde Ali Şîr Nevâyî'nin *Ferhâd u Şîrîn*'inin tesiri görülmektedir.

Şâhî, mesnevîsine 30 beyitlik besmele şerhiyle başlar. Besmeleyi teşkil eden harflerin her birinin şerhedildiği manzûmeyi, *tevhîd-i Hudâ-yı müte'âl vü temcîd-i zât-ı ber-kemâlde 'akl-ı küll şikeste-makâl u küll-i 'akl küng ü lâl olup zuhurât-ı 'âlem ü vücûdât-ı benî 'Âdem zât-ı Hakk'a nisbet 'adem-i mahz belki mahz-ı 'adem ve fi'l-hakîka vücûd-ı hakîkî zât-ı akdem oldugına işâretdür* başlığını taşıyan 205 beyitlik bir manzûme gelir. Fakat bu başlık bu manzûmenin tamamını şâmil değildir. Müteâl varlık ve kemâl üzre olan zâtın medhi, bu manzûmenin 31-48 beyitleri arasındadır. Bu bölümden sonra Hakk'ın aşkı yaratması, efʿâl-i ilâhiyye perspektifinden nakledilir. Tanrı aşkı var etmiş ve kimini Leylâ kimini Mecnûn kılmıştır. Tevhîd üslubundan uzaklaşılan 49-65 beyitleri arasındaki bu bölüm, manzûme içinde istitrat intibaı uyandırmaktadır. Fakat bu bölümü, tevhîdden bir kopuş olarak değerlendirmeye de imkân yoktur. Çünkü şâir, mesnevîsinin muhtevâsına uygun olarak aşkın efʿâl-i ilâhiyye tarafını dile getirmektedir. Aşk bahsini tamamlayan Şâhî, başlangıçtaki üslûbuna avdet eder ve efʿâl unsuru etrafında şekillenen, vahdet-i vücûd neşvesi taşıyan 31 beyit daha söyler. Tevhîdinin ardından şâir kendisine seslenerek vahdet şarabının mesti olarak sarfettiği ifadeleri şeriʿâta bağlamasını telkîn eder. Hemen ardınan 17 beyitlik bir tazarrû ile Hakk'a niyâzda bulunur. Şâir, 113. beyitte mahlasını zikreder. Şâhî, yeni bir başlığa yer vermeksizin ilm-i ilâhîde aczini idrâk edip istiğfar ve niyazda bulunmak arzusunu dile getirir. Bu takdim, münâcâta başlanacağı intibaı vermektedir fakat idrâktan münezzeh müteâl tanrının tevhîdi arz edilir. 37 beyte bâliğ olan bu bölümde, Hakk'ın zatının künhüne hiç kimsenin vâkıf olamayacağı, sanatkârane bir üslupla dile

[846] Rıfat Kütük, "Bilinmeyen Bir Eser: Şâhî'nin Ferhâd-nâme'si", *EKEV Akademi Dergisi*, S.30, Erzurumu, 2007, 161-186. s.164-6.
[847] Rıfat Kütük, "Bilinmeyen Bir Eser: Şâhî'nin Ferhâd-nâme'si", s. 169.

getirilir. 153. beyit, münâcât için girizgâh hükmündedir. Şâir 24 beyitlik bir münâcâtın ardından naʿta geçiş yapar. Yine bir başlığa yer vermeksizin "naʿt-ı Ahmed'e dür-feşân olalum" şeklinde bir takdim yapılır. Âl ve ashâba, salât u selâmla nihâyetlenen naʿt ile mukaddime tamamlanır. Şâhî *mi'râc* başlığıyla, 166 beyitlik bir mirâciyye inşâd eder. Hissiyâtının sevk-i tabiʿîne kendini bırakan şâir, manzûmesini muntazam surette tasnîf etmemiştir. Bu manzûme iki ayrı bölümde olmakla birlikte yekpâre bir tevhîddir. İlki, 31-97 beyitleri arasındaki 67 beyitlik bölümdür. (s. 316-23) İkincisi ise 116-52 beyitleri arasındaki, 37 beyitlik kısımdır. (s. 325-8) Her iki bölüm de vahdet-i vücûd telâkkisinin izlerini aksettirmektedir.

Ferhâd-nâme'nin diğer tevhîdleri mektup bölümlerinde karşımıza çıkar. Bunlardan ilki, Şîrîn'den gelen nâmeyi okuyan Ferhâd'ın gözlerinden akan kanlı yaşla tahrîr ettiği mektubun ibtidâsında yer alır. Mustarip âşık sözlerine, aşkı yaratan tanrının senâsında dokuz beyitlik efʿâl tevhîdi ile başlar. (s. 708-9) Diğer tevhîd ise bir teblîğ nâmesinin merkezindedir. Hazret-i Peygamber nübüvvetinin son dönemlerinde komşu ülkelerini hükümdarlarına mektup göndererek onları İslâm'a davet eder. Bunlardan biri de İrân şâhı Husrev-i Pervîz'dir. Hz. Muhammed mektubuna besmele ve Allâh'ı hamd ile başlar. Daha sonra kendi nübüvvetinden bahseder. Kendisini de taht sâhibi kılanın Hak Teâlâ olduğunu ifâde ettikten sonra 23 beyitlik bir efʿâl tevhîdi söyler. (s. 790-2) Bu tevhîd, Müslüman olmayan bir kişiye değil de tasavvufta mertebe katʿetmiş sufîye hitap etmektedir. Mektubun ilerleyen bölümlerinde de tevhîd ifâdeleri yer almakla beraber müstakil bir hüviyet arz etmemektedir. Mesnevînin son bölümünde Ferhâd'ın kabrine giden Şîrîn, *leyse fi'd-dâri gayruna deyyâr* demektedir ki eserin hangi zeminde telif edildiğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Asıl adı Pir Mehmed Çelebi olan **Bursalı Rahmî**, ilmiye sınıfına mensup şairlerdendir. 1516-8 yılları arasında doğduğu tahmin edilen şair, Nakkâş Bâlî'nin oğludur. Celâl-zâde Sâlih Çelebi'den mülâzım olan Rahmî, müderris olarak hayatına devam eder. 975/1567 yılında vefât eden şâir, Yenişehir'de medfûndur. Divân sahibi olan Çelebi'nin *Gül-i Sad-berg, Şâh u Gedâ* ve *Yenişehir Şehrengizi* adlarını taşıyan üç mesnevîsi vardır.

Bursalı Rahmî'nin ilk mesnevîsi, Hilâlî-i Çağatayî'den tercüme ettiği *Şah u Gedâ*'dır.[848] 943-5/1537-8 yılları arasında tamamlandığı tahmîn edilen mesnevî, 1734 beyitten müteşekkildir. Şâir, 58 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 44-51) Hitap üslûbu ile söylenen bu tevhîd şiiri, vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır. Tasvîrlerle müzeyyen olan tevhîdde, zât ve efʿâl unsuru dikkat çekmektedir. Manzûmenin son bölümlerine doğru, Allah'ın müteâl vasfına temâs edilmiştir. Şiirin son sekiz beyti duadır. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devam eder. Bursalı Rahmî'nin telîf tarihi bilinmeyen *Yenice Şehrengîz*'i, 277 beyitten müteşekkildir.[849] Şâir Hakk'a tazarrûda bulunarak mesnevîsine başlar. Şehrengiz türündeki eserlerin ekserinde gördüğümüz üzere bu eser de tevhîd ihtivâ etmez.

Şâirin ikinci mesnevîsi, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzen-i Esrâr*'ı tarzında kaleme aldığı *Gül-i Sad-Berg*'dir.[850] Hikâye ve temsîllerden mürekkep olan bu eser, II. Selîm'e sunulmuştur. Şâirin vefatından kısa bir süre önce tamamlanan *Gül-i Sad-Berg*, pendnâme hususiyeti arz etmektedir. Bilinen tek nüshası baştan iki varak noksan olan mesnevî, yedi ravza üzerine kurulmuş olup 1498 beyitten oluşmaktadır. Eserin ilk beyti, besmele şerhinin devâmı mâhiyetindedir. Mukaddime, naʿt ve münâcât ile tamamlanır. Yazma nüshanın ilk iki varağının noksan olması sebebiyle, bu bölümde tevhîd bulunup bulunmadığı meçhûlümüzdür. *Gül-i Sad-Berg*'in tek mesnevîsi, üçüncü ravzanın ibtidâsında yer alır. (s. 192-5) Âdem'in yaratılışı bahsinin alındığı bu bölüme şair, âlemin sudûru merkezinde bir tevhîdle başlamıştır. Vahdet-i vücûd fikrinden neşet eden bu şiir, zengin tasvîrlerle süslenmiştir. Klâsik tevhîd muhtevâsından yer yer uzaklaşılan şiirin son bölümlerinde, Allah'ın akıl yoluyla idrakten münezzeh olduğu dile getirilir.

Bursalı Rahmî'nin farklı nazım şekillerinden mürekkep bir divanı vardır.[851] Çelebi'nin şiirleri arasıda tevhîd türünün hususiyetlerini hâiz iki manzûme vardır. Bunlardan ilki, beş bendlik bir mütekerrir-i müseddestir. (s. 258-9) "Ayân it kendüni cânâ ne cevhersin ne kânsın sen / Mekânun kandedür bildür ne kân-ı lâ-mekânsın sen" beytinin tekerrür etiği manzûme, hitap tarîkiyle söylenmiştir. Bu şiirin sadece ilk bendi, klâsik tevhîd muhtevâsını hâizdir. İlâhî aşkın terennüm edildiği müseddeste, tekrârlanan

[848] Sevim Birici (haz.), *Şâh u Gedâ (Şâh u Dervîş) Mesnevîleri ve Bursalı Rahmî'nin Şâh u Gedâ'sı*, Manas Yay., Elazığ 2007.
[849] Rahmî Çelebi, *Şehrengîz-i Rahmî Berây-ı Vasf-ı Hubân-ı Yenişehr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nu: 4962, vr. 202a-205b.
[850] Gülgün Erişen, *Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-Berg'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.
[851] Mustafa Erdoğan, *Bursalı Rahmî ve Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, [yy.y.] 2011.

beyit şiiri tevhîde tahvîl etmektedir. Şâirin ikinci tevhîdi de bir musammattır. Seyyîd'in beş beyitlik gazelini tahmis eden şâir, sûfîyâne bir edâ ile tevhîde iştirâk etmiştir. (s. 292-3) Bu şiir de muhtevâ itibariyle türün özelliklerini aksettirmemektedir. Seyyîd'in bu gazeli, Usulî tarafından da tahmîs edilmişti. Rahmî'nin Sultan Süleyman'ın medhinde söylediği kırk beyitlik medhiyyesinin nesîb bölümü, 15 beyitlik bahariyyedir.

Sepîde-dem yine ibdâ'-ı 'âlem-i imkân
Vücûd hil'atını itdi nâmeye ihsân

Sahîfe-i çemene yazdı hâme-i kudret
Hudûs-ı dehre delîl olmaga niçe bürhân

Yukarıdaki iki beyitle başlayan kasîdenin nesîbi, kısmî tevhîd unsurlarını ihtivâ etmektedir. Arzedilen tasvîrlerin tamamı Hakk'a râcî kılınmadığı için tam bir tevhîd hüviyeti kazanmamıştır. Musavverin bir musavvire muhtaç olduğu fikriyle neticelenmemesi, tevhîd tanımlamasına imkân vermemektedir.f

XVI. asrın gayr-i Sünnî şâirlerinden **Caʿferî**, tezkire sahiplerinin dikkat nazarından uzak kalmış isimlerdendir. Vilâdeti, memleketi, vefâtı hakkında hiçbir şey bilinmeyen şâirin günümüze sadece divanı ulaşmıştır.[852] Kızılbaş ve Bektaşîlerin tertip ettiği mecmualarda şiirlerine tesâdüf edilen şairin hüviyeti edebiyat tarihçileri için şimdilik meçhuldür. Farsça'yı bildiği anlaşılan şâirin divanında, farklı nazım şekillerinde kaleme alınmış şiirlerin de bulunduğu görülmektedir.

Şâirin divanındaki ilk kasîde, 42 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 138-43) Sıfât ve efʿâl unsuru etrafında teşekkül eden manzûme, ehl-i sünnet telâkkisine muvafıktır. Kasîdenin sıfat bölümünde "zehî", efʿâl bölümünde "gehî" tekrârı dikkati çekmektedir. Caʿferî, müteâl bir tanrı tasavvurunu şiirinde terennüm eder. Bu manzûmeyi, mesnevî formunda teşkil edilmiş 30 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 64-7) Her ne kadar bu manzûme *medh-i Alî* başlığı ile takdim edilmiş olsa da kâmil bir tevhîddir. Sıfât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu mesnevî, noksan kalmış intibâı uyandırmaktadır. Felekkiyât bahislerinin kesîf sûrette yer aldığı tevhîdde, kadîm kozmolojik telâkkiler dikkat çekmektedir. Şâir, Allah'ın âlemi bir öküzün üstüne, öküzü de bir balığın sırtına koyduğunu dile getirmektedir. Bu anlayış akla muvafık gelmese de Allah'ın kudretinin sonsuzluğuna işâret etmek üzere kullanılmıştır.

[852] Üzeyir Dereli, *Caʿferî'nin Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Denizli 2003.

Divanın üçüncü tevhîdi, 31 beyitten müteşekkil bir elifnâmedir. (s. 168-71) Mesnevî formundaki bu tevhîd manzûmesi, nasihatâmîz bir üslupla söylenmiştir. Divanın bir diğer tevhîdi, *der-beyân-ı mevlûd-ı emîrü'l-mü'minîn 'Alî ibn-i Ebū Tâlib* başlığını taşıyan 246 beyitlik mevlidin mukaddimesinde karşımıza çıkar.[853] Hazret-i Alî ve onun soyundan gelenlerin hikâyesinin yer aldığı bu mesnevîsine şâir, beş beyitlik tevhîd ile başlar. (s. 236-7) Bu manzûme aynı zamanda, Caferî'nin itikâdî telakkisini de aksettirmektedir. Şâirin gazel formundaki ilk tevhîdi, yedi beyitten müteşekkildir. (s. 433-4) hitap tarîki ile söyenen bu tevhîd, "olmaz" redifi etrafında şekillenmiştir. Manzûmeye, sufiyâne bir edâ hâkimdir.

Hurûfîlerdeki Hz. Alî ve Fazlullâh'ın Hakk'ın mazharı olduğu yönündeki düşünce, bu zümreye mensup şâirlerin şiirlerinde farklı bir geleneğin oluşmasına imkân tanımıştır. Allâh'ın sıfatlarının Hz. Alî'ye atfedilmesi, bu tür medhiyelere Hurufî telakkilerine göre tevhîd hususiyeti kazandırmaktadır. Sadece Hurûfî şâirlere mahsus bu tavır, klâsik şiirde faklı bir sebkin zuhuruyla neticelenmiştir. Caferî'nin divanında yer alan *der-medh-i dîger İmâm 'Alî Haydar* başlıklı mesnevî, bu tarzda kaleme alınmış bir tevhîddir. (s. 182-91) 79 beyitlik bu mesnevîde Hz. Âlî için; bî-şerîk, bî-vezîr, fâil-i mutlak, zıddı ve niddi olmayan, ibtidânın ibtidâsı, intihanın intihâsı gibi ilâhî sıfatlar kullanılmıştır. Bu sıfatların Hz. Alî'ye teşmîl edilmesi, Hurufîlerin itikâdî telâkkileri itibariyle gayetle tabiʿîdir. Fakat ehl-i sünnet nokta-i nazarından bu metinlerin tevhîd addedilmesine imkân yoktur.

Yukarıdaki manzûme ile aynı zemînde söylenmiş iki şiir daha vardır. Bunlardan ilki, *der-evsâf-ı hakk-ı hâkeş be-'Alî* başlığı ile takdim edilmiş 11 beyitlik gazeldir. (s. 454-6) "Alî-i Celle Celâl" redifli bu gazelde, Allah'a ait bir çok sıfâtın Hz. Alî'ye teşmil edildiği görülmektedir. Diğer manzûme ise 29 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 459-62) Elifnâme hususiyeti taşıyan bu kasîde, Alî lafzı Allâh'a tahvil edildiğinde ehl-i sünnetin kabul edeceği bir tevhîd ortaya çıkacaktır. Şâirin diğer medhiyyelerinde de ilâhî sıfatların Hz. Alî'ye teşmil edilmekle beraber, bu sadece birkaç beyte münhasır kalmıştır.

[853] Bu mevlid, üç ayrı metin neşrinin daha mevzûu olur: Necdet Şengün, "Türk İslam Edebiyatında Manzum Hz. Ali Mevlidleri ve Câferî'nin Mevlûd-i Haydaru'l-Kerrârı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.36, 2012 İzmir, s. 303-24; Hakan Yekbaş, *Türk Edebiyatında Hz. Ali ve Hz. Fatıma Mevlidleri*, Asitan Kitap, Ankara 2012; Mahmut Kaplan, Hüseyin Özcan, "Edebiyatımızda Hz. Ali Sevgisi Bağlamında Caferî'nin Mevlûd-ı Haydar'ı", *Turkish Studies*, S.10/12, 2015, s. 587-616.

Dükakin soyundan gelen **Ahmed Beg**, Mehmed Paşa'nın oğlu ve Ahmed Paşa'nın torunudur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan şâir, ömrünün son devresini uzlette geçirmiştir. 964/1557 yılında vefât ettiği bildirilen Dükakinzâde Ahmed Beg, ekseri tasavvuf vâdisinde söylenmiş manzûmelerden mürekkep bir divanın sahibidir.[854] Tarihî menbalarda Hayrabolulu Şeyh Ahmed Sarbân ile karıştırılan şâirin divanı da aynı âkıbeti paylaşmaktadır. Henüz müellif ya da erken devirde istinsâh edilmiş bir nüshası meydanda olmayan divandaki şiirler her iki şâire de atfedilmektedir.[855] Divanın ilk manzûmesi, 38 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. Bu manzûme hitap üslûbuyla söylenmiş bir tevhîddir. (s. 1-3) Ef'âl unsuru etrafında şekillenen tevhîdde, Allah'ın kudret sıfatı ve müteâl vasfı öne çıkarılmıştır. Ahmed, dua ifadeleri ile manzûmesini tamamlar. Divanın ikinci manzûmesi de 64 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. Gönlüne hitap ederek şiirine başlayan şâir, ilk on beyitte kendi aczini dile getirir. Daha sonra Hakk'a yönelip 54 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 4-8) Bu manzûmenin ibtidâsında bulunan kısım, tevhîd manzûmelerinin umumiyetle son bölümünde yer almaktadır. Allâh'ın vasıflarının idrakten münezzeh olduğu fikrinden neşet eden bu manzûme, tasvîrlerle müzeyyendir. Divanın üçüncü tevhîdi, 21 beyitlik bir mukaddime manzûmesinin ibtidâsında yer alır. İlk yedi beyti tevhîd olan bu mesnevî, peygamber ve on iki imam naʿtı ile hitama erer. (s. 18) Manzûmenin tevhîd bölümü, hitap yoluyla söylenmiştir.

Beşer beyitlik 12 bentten oluşan ve "İki cihânun güneşi Mustafâ / Hem-demidür çâr-yâr-ı bâ-safâ" mütekerrir beyitli tercîʿbend, on iki imam medhiyesidir. Bu manzûmenin ilk bendi dokuz beyitten müteşekkil olup mesnevî kâfiyesindedir. Mukaddime hüviyetindeki bu bendin ilk iki beyti besmele, sonrasındaki dört beyit tevhîddir. (s. 45) Bâkisi ise münâcât ve naʿttır. Tercîʿbendlerin ilk birkaç bendinin mukaddime manzûmelerine tahsis edilmesi klâsik şiirin oldukça erken bir döneminde ortaya çıkmıştır. Bu meyânda, Hâcû-yı Kirmânî'nin imâmiyye medhiyyesi olarak kaleme aldığı tercîʿhânesinin de benzer bir hususiyet taşıdığını söyleyelim. Ahmed Bey'in "Eyle bu nutka cânıla ikrâr / *Leyse fi'd-dâr gayruna deyyâr*" vasıl beyitli, beş bendlik tercîʿ-bendi; Şeyhî'nin meşhur tercîʿ tevhîdini hâtıra getirmekle beraber söyleyiş ve muhtevâ itibariyle oldukça farklıdır. (s. 53-5) Şathiyye üslûbunun hâkim

[854] Hüseyin Süzen, *Dükakinzade Ahmed Beg Dîvanı: İnceleme-Tenkidli Metin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994. Bu divanın Ahmed Sarban'a atfedilen neşri için bkz. Ayfer Kayabaşı, *Sârbân Ahmed Dîvânı (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1995.
[855] Şaban Er (haz.), *Hayrabolulu Melâmî Şeyhi Ahmed-i Sârbân Efendi Külliyatı [Dîvânı ve Mektûbâtı] ve Vizeli Şeyh Ala'eddîn Ali Efendi'nin Şiirleri*, Kutupyıldızı Yay., İstanbul 2013, s.86

olduğu "Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş / Denizem katrede ummân menem uş" tercîʿhâneli manzûme de aynı vâdide kaleme alınmıştır. (s. 56-9)

Divanın gazel tarzında söylenmiş tek tevhîdi, "iden perverdgâr" redifli olup 13 beyitten müteşekkildir. (s. 102) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, efʿâl-i ilâhiyye merkezinde şekillenmiştir. Sûfiyâne edânın hâkim olduğu şiir, tasvirlerle müzeyyendir. Ahmed Bey'in kelime-i tevhîd redifli manzûmesi hece vezni ile söylendiği için çalışmanın dışında tutulmuştur. (s. 16-7)

Evranosoğulları soyundan gelen **Pir Muhammed Zaʿifî**, aslen Kratovalıdır. Sipâhi bir ceddin ahfadından olan şâir, ilmiye tarîkini seçer. Farklı şehirlerde ilim tahsil eden Zaifî, yedi yıl süren mülâzımlığın ardından müderris olarak hayatına devam eder. Osmanlı'nın farklı bölgelerinde müderrislik yapan şâir, Pirî Muhammed Paşa'dan himâye görür. Vefât tarihi bilinmeyen şâirin 964-1557 yılından sonra irtihâl ettiği düşünülmektedir. Dîvân sâhibi olan Zaifî, bir çok klâsik eseri nazmen tercüme etmiştir. Manzum olarak kaleme aldığı *Sergüzeştnâme*'sinde ise hayatına ait renkli çizgileri aksettirmiştir.

Zaifî, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Pendnâme*'sini *Kitâb-ı Bostân-ı Nasâyih* ismiyle Türkçe'ye nazmen tercüme eder.[856] 950/1544 yılında tamamlanan bu eser, 1570 beyitten oluşmaktadır. Şâir bu tercümesine, farklı kaynaklardan pend ve hikmetler ilâve etmiştir. Pîr Muhammed, eserine 30 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 3-4) Bu manzûme Attâr'ın 26 beyitlik tevhîdinin aslına sâdık bir tercümesidir.

Şâir, Ferîdüddîn-i Attar'ın *Mantıku't-Tayrı*'ını da 951/1545 yılında *Gülşen-i Sî-Murg* adıyla manzum olarak çevirir.[857] 5227 beyitten müteşekkil olan bu eserin kime takdîm olunduğu bilinmemektedir. Şâirin bu eseri de birebir tercüme hususiyeti arz etmektedir. Zaifî, Attâr'dan tercüme ettiği 121 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 488-97)

Zaifî 956/1549 yılında, Sadî-i Şirâzî'nin *Bostân*'ını *Bâg-ı Behişt* ismiyle nazmen tercüme eder. Tamamı 5040 beyitten müteşekkil olan mesnevînin 1154 beyitlik bölümü,

[856] Zaʿîfî (Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nureddîn), *Kitâb-ı Bostân-ı Nasâyih*, haz. Ümit Tokatlı, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1996.
[857] Berrin Uyar Akalın, *Zaîfî: Gülşen-i Sî-Murg (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001.

Mehmet Emin İnan tarfından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[858] Eserin aslına muvafık olarak on bâbdan müteşekkil bu eserine şâir, 100 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 78 beyti tevhîddir. (s. 10-16) Mukaddimenin bâkisi mârifet bahsi üzerinedir. Zaifî'nin bu tevhîdi, Sadî'nin 68 beyitlik manzûmesinin genişletilmiş bir çevirisidir.

Şâir Sadî'nin *Gülistân*'ını da *Kitâb-ı Nigâristân-ı Şehristân-ı Dırahtistân-ı Sebzistan* ismiyle tercüme etmiştir.[859] Telîf tarihi bilinmeyen eserin 961/1554 yılından sonra vücuda getirildiği düşünülmektedir. 4970 beyitten müteşekkil olan bu manzum tercüme, kısmî ilâvelerle zeninleştirilmiştir. Zaifî, 30 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 161-3) Bu şiir, Saʿdî'nin manzum ve mensûr memzûç tevhîdinin ilâveli bir tercümesidir.[860]

Zaifî'nin *Sergüzeştnâme*'sinin telif tarihi bilinmemektedir.[861] Hayatının çocukluk çağından Hacı Hasan Medresesi'nden azledildiği yıla (950/1543-44) kadar olan dönemini anlatan şâir, eserini manzum-mensûr karışık olarak kaleme almıştır. Renkli tasvîr ve hayretengîz hâdiselerle memlû olan *Sergüzeştnâme*'sine şâir, 32 beyitlik mukaddime ile başlar. (s. 53-7) Bu manzûme; besmele, hamdele, salvele, münâcât ve duâ bölümlerinden oluşmaktadır. Bu eserin tek tevhîdi, Diyarbakır vâlisi Muhammed Paşa'dan şâire gönderilen mektubun ibtidâsında yer alır. (s. 309) Üç beyitten müteşekkil bu giriş bir zât tevhîdidir. Zaifî'nin *Sergüzeştnâme*'sinde *Kıssa-i Işkî vü Ma'şûk* ve *Fâl-i Murgân* adlarını taşıyan iki hikâye de vardır. Bu hikâyelerde, tevhîd türünde kaleme alınmış manzûmeye tesâdüf edilmemiştir.

Zaifî'nin âşıkâne ve hikemî şiirlerden mürekkep bir divanı vardır.[862] Şâirin divânında tevhîd türünde söylenmiş iki manzûme bulunmaktadır. Bunlardan ilki hitap tarîki ile söylenmiş, 15 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 29-30) Sûfiyâne bir üslûpla kaleme alınan bu tevhîd, Şeyhî'nin meşhur tevhîdinin naziresidir. İkinci tevhîd, iki beyitlik bir nazımdır. (s. 30) Bu şiir de hitap yoluyla söylenmiş bir zât tevhîdidir.

---

[858] Mehmet Emin İnan, *XVI. Asır Şairlerinden Zaʿîfî ve Bâg-ı Behişt Mesnevîsi (1154 Beyit)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998.
[859] Fatma Büyükkarcı Yılmaz, *Zaʿifî'nin Manzum Gülistân Tercümesi: Kitâb-ı Nigâristân-ı Şehristân-ı Dırahtistân-ı Sebzistan*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001.
[860] Saʿdî, *Külliyât*, s. 4-5.
[861] Mehmet Ali Üzümcü, *Kitâb-ı Sergüzeşt-i Zaʿifî (İnceleme, Metin, Nesre Çeviri, İndeks)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008. Eserin sadece sergüzeşt bölümünün neşri için bkz. Robert Anhegger, "16. Asır Şairlerinden Zaʿifî", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 4, S. 1-2, İstanbul 1950, s. 133-66;
[862] Kâmil Akarsu (haz.), *Rumelili Zâ'îfî Dîvânı: Tenkîdli Metin*, Berikan Yay., Ankara 2011.

Hayatı hakkında tezkire sâhiplerinin sükûtu ihtiyâr ettiği **Münîrî**, Kanunî Sultan Süleymân devri şairlerindendir. 956/1549 yılında Gelibolu'da vücuda getirdiği *Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr* mesnevîsiyle edebiyat tarihinde mevkiini almıştır.[863] Bu mesnevînin Attâr'ın *Bülbülnâme*'sinin genişletilmiş bir tercümesi olduğu kaydedilmekle beraber hakikâte mugâyirdir. Kanûnî ve oğlu Selîm için söylenmiş medhiyyelerden hareketle, bu eserin şehzâde adına kaleme alındığı ifâde edilebilir. Hikâyelerle tezyîn edilmiş eser, 5213 beyitten müteşekkildir.

Münirî, 75 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 175-80) Bu manzûmenin son on beyti duadır. Sıfât, zât ve ef`âl unsurlarından mürekkep şiirde, müteâl varlık telâkkisinden hareket edilmektedir. Tenzîhî karekteristik taşıyan bu tevhîd şiirine, kelâmî ıstılâhlar hâkimdir. Mesnevînin asıl bölümünün başlangıcında şâir, aşk ile âşinâlık etmeyen kimsenin kalbinin açılmadığını söyler. Okuyucularını kâinâtı temâşa etmeye davet eden Münîrî, cümle eşyâanın Hakk'ın varlığından nişân verdiğini dile getirir. Aded yoktur "ehad" vardır. İbret nazarıyla bakanlar Allâh'tan gayrı varlık olmadığını idrâk ederler fakat o, her şeyden münezzehtir. Bu fikirlerin dile getirildiği, on beyitlik bölüm tevhîddir. (s. 202)

XVI. asır şairlerinden **Baharî**, aslen Tırhalalı'dır. Doğum tarihi bilinmeyen şairin ismi Alî'dir. İlmiye tarîkine teveccüh gösteren Baharî, Kazasker Seydî Çelebi'den mülâzım olur. Mesleğinde ilerleyeyen şair, Edirne ve Karaferye medreselerinde müderris olarak vazîfe alır. Kısa bir süre husûsî hocalık da yapan Bahârî, daha sonra kadılık mesleğine sülûk eder. Şâir, 1551 yılında Çatalca kadısı iken âhirete irtihâl eder. Bahârî'nin ekseri gazellerden mürekkep bir divanı ve Mohaç Muhârebe'sini mevzû alan kısa bir fetihnâmesi vardır.[864] Baharî'nin divanında tevhîd türünde kaleme alınmış tek şiir, 22 beyitlik *lâ ilâhe illlalâh* redifli Farsça kasîdedir. (s. 98) Telîf tarîhi bilinmeyen *Fetihnâme-i Üngürüs*, 306 beyitten müteşekkildir. Dokuz fasıldan mürekkep olan eser, sebeb-i telîf ve hasbîhâl hususiyeti arzeden 27 beyitlik mukaddime ile başlar. Fetihnâmede tevhîd türünde kaleme alınmış bölüme tesâdüf edilmemektedir.

[863] Meheddin İspir, *Münîrî'nin Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr Mesnevî (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)*, Atatürk Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2004.

[864] Ayşegül Pomakoğlu, *Bahârî Dîvânı: İnceleme-Met*in, Boğaziçi Üniversitasi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Ahmet Çolak, "Bahârî, Fetihnâme-i Üngürüs Adlı Eseri ve Bu Eserden Hareketle Macaristan Fethinin Edebî-Tarihi Üslupla Anlatılışı", *Turkish Studies*, S. 10/4, Ankara, 2015, s. 373-408.

Tezkirelerde ismi zikredilmeyen *Şerh-i Şâfî* sâhibi **Nahifî**, XVI. asır şairlerindendir.[865] Metni neşre hazırlayan Koyuncu, bu eserin 1018/1609-10 yılında vefat eden Mehmed Nahifî'ye ait olabileceğinden bahseder. 953/1546-7 yılında kaleme alınan bu eserin, Mehmed Nahîfî'ye aidiyeti pek mümkün görünmemektedir. Kanaatimizce, hüviyeti katiyet arz etmeyen şairin Pervâne Beg Mecmûa'sında gazellerine tesâdüf edilen Nahîfî-i Halîfe olması kuvvetle muhtemeldir.[866] Muhyî-i Gülşenî, Nahîfî'nin İbrâhim Gülşenî'nin halifelerinden olduğunu belirtir.[867] Eserin kronoloji itibariyle Nahîfî Halîfe'ye aidiyeti daha doğru görünmektedir. Manzûm esmâülhüsnâ şerhi olan *Şerh-i Şâfî*, 429 beyitten oluşmaktadır. Şair mesnevîsine, 70 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti tevhîddir. (s. 132) Kısa bir nushiyyenin ardından naʿta geçilir. Çâr-yâr medhiyyesi ve sebeb-i telîf mâhiyetindeki fasılla, mukaddime hitam bulur.

Celâlzâde Sâlih Çelebi, Tosyalı Kadı Celâlüddîn'in oğlu, Nişancı Mustafa Paşa'nın kardeşidir. 899/143 yılında dünyaya gelen şâir, ilmiye tarîkine sülûk eder ve Kemalpaşazâde'nin talebeliğini yapar. 930/1524 yılında Murâd Paşa Medresesi'ne müderris olan Çelebi, sırasıyla Ali Paşa, Edirne Bâyezîd medreslerinde de vazifelerde bulunur. 951/1544 yılında Haleb kadılığına getirilen şâir, kısa bir süre sonra Mısır'a gönderilir. 1550 yılında İstanbul'a döndükten sonra tekaüde ayrılır. 973/1565 yılında vefât eden Celâlzâde, Eyüb'e defnedilir. Manzum ve mensûr olarak bir çok müellefâtı bulanan Sâlih Çelebi, aynı zamanda bir divan sâhibir. *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin yanı sıra *Dürer-i Nesâyih* adlı kısa bir pendnâmesi vardır. Mensûr eserlerinin ekseri, târih sahasına aittir. Müstakil eser gibi addedilen bazı fetihnâmeleri, *Târîh-i Sultân Süleymân*'ın cüz'lerinden ibârettir. Çelebi, Afvî'nin meşhur eseri *Câmiü'l-Hikâyât*'ını *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât* ismiyle mensûr olarak Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Celâlzâde, *Leylâ vü Mecnûn* adlı eserini 962/1554-5 yılında tamamlar.[868] 2233 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, devrin pâdişâhı Kanûnî Sultan Süleymân'a takdim olunmuştur. Hikâyenin olay örgüsünde Hâtifî'yi esâs alan şâir, 25 beyitlik bir tevhîd ile

[865] Fatih Koyuncu, "16. Asır Şâirlerinden Nahîfî'nin Manzum Esmâü'l-Hüsnâsı: Şerh-i Şâfî", *Sûfî Araştırmaları*, C. 6, S. 11, 2015, 121-163.
[866] *Pervâne Beg Mecmû'ası*, C. I, s. 334-5; C.III, s. 869.
[867] Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî: İnceleme-Metin*, haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014, s. 375.
[868] Rıfat Kütük, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi: Leylâ vü Mecnûn (Tenkidli Metin/İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995; Zehra Toska (haz.), *Sâlih Çelebi ve Mecnûn u Leyla Mesnevîsi (Kıssa-i Pür-Gussa): İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2007.

eserine başlar. (s. 107-9, 127-8) Suâl tarîki ile söylenen bu tevhîd, ef'âl unsuru etrafında teşekkül etmiştir. Bu manzûmenin ilk beyitlerinde tahmîd muhtevâsı da vardır. *Leylâ vü Mecnûn*'un ikinci tevhîdi, 14 beyitlik bir kasîdedir. (s. 109-10, 129) *Nazm-ı mukaffa der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu* başlığıyla verilen bu kasîde, muhâtaba üslûbu ile söylenmiştir. Şâirin sanatkârane mizacının mahsulü olan bu tevhîd, hikemî vasfı da hâizdir. Mesnevînin son tevhîdi, Leylâ'nın genç âşığına gönderdiği mektubun mukaddimesinde yer alır. Mustarip kadın sözlerine beş beyitlik bir zât tevhîdi ile başlar. (s. 249, 218)

Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin âşıkâne ve hikemî şiirlerden mürekkep, küçük bir divanı vardır.[869] Mensûr bir dîbâce ile başlayan divanda, gazel şeklinde kaleme alınmış bir tevhîd yer almaktadır. (vr. 5a, s. 109) Dokuz beyitten müteşekkil bu gazel, hitap tarîki ile söylenmiştir. Sûfîyâne edânın hâkim olduğu şiirde, tazarru' ve tevhîd iç içe geçmiştir. Sâlih Çelebi'nin 82 beyitten müteşekkil *Dürer-i Nesâyih*, mukaddime manzûmelerini havî değildir.

Celâlzâde, târih sahasında birçok mensûr eser vermiştir. Bu eserler mensûr olarak kaleme alınmakla beraber bir hayli manzum parçayı ihtivâ etmektedir. Bunlar arasında, evkâf teftişi için gittiği Mısır'ın tarihi de yer almaktadır. Vazifesi esnasında yazmaya başladığı *Târîh-i Mısr-ı Cedîd* adlı kitâbını şâir, 953/1546 yılında tamamlar. Âdem'in yaratılışından Selîm Hân'ın Mısır'ın fethine kadar geçen vekâyi'i mevzu alan kitabın mukaddime bölümü, manzum-mensûr memzûçtur. Sâlih Çelebi kitabının tevhîd bölümünde 11 beyitlik bir kıt'a yer alır. (s. 14-6, 61-2) "Yaratdun" redifli bu tevhîd kıtası hitap tarîki ile söylenmiş olup ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Kâdir ve yaratıcı rabbbin vasfedildiği bu tevhîd, kitâbın mevzuu ile müşâhebet arz etmektedir.

Celâlzâde'nin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Kanunî Sultan Süleymân'ın tahta çıkışına kadar olan dönemi mevzû alan *Hadîkatü's-Selâtin* adlı bir tarih eseri daha vardır.[870] Mensûr olarak kaleme alınan bu eser, bir hayli manzûm parçayı ihtivâ etmektedir. 970/1562 yılında tamamlanan *Hadîkatü's-Selâtin*, sebeb-i telîf mâhiyetindeki bir bölüm ile başlar. Sebeb-i telîfi, manzûm ve mensûr olarak kaleme alınan tevhîd bölümü takip eder. Bu bölümde ikişer beyitlik, üç tevhîd kıtası yer

[869] Celâlzâde Sâlih Çelebi, *Divân-ı Sâlih*, Nûruosmaniye Kütüphanesi, nu: 3846, vr. 1b-62a; Ebubekir Gündoğdu, *Divan-ı Sâlih Çelebi ve Dürer-i Nesâyih (Tenkidli Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997.
[870] Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Hadîkatü's-Selâtin: İnceleme-Metin*, haz. İbrahim Yüksel, H. İbrahim Delice, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

almaktadır. Bu kıtaların ilki, Allah'ın kıdem ve bekâ sıfatları etrafında şekillenir. (s. 7) İkinci kıt'a, "eyler" redifli olup ef'âl-i ilâhiyye tevhîdidir. (s. 7) Bu bölümün üçüncü tevhîdinde, Allah'ın ilim sıfatı dile getirilir. *Hadîkatü's-Selâtin*'in son tevhîdi, Çelebi Mehmed'in Osmanlı tahtını ele geçirmesinde Musa Çelebi'nin rolünün anlatıldığı bölümde karşımıza çıkar. Celâlzâde, "hiçbir şeye muhtâç olmaksızın hükmeden varlık ancak Allah'tır" dedikten sonra bir tevhîd matla'sı söyler. (s. 216) Bu beyitte Allah, bir sultan olarak tasvîr edilmiştir.

Kânûnî Sultan Süleymân devrini idrâk eden **Abdî**, Şehzâde Selîm'in maiyetindeki şâirlerdendir. Şuarâ tezkirelerde biyografisi hakkında kayıt bulunmayan şâirin hayatı bizim için şimdilik meçhûldür. Hüviyeti tebârüz etmemiş bu mesnevî şâirinin bir divanı olduğu belirtilmekle beraber henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Hâlihazırda *Heft Peyker, Cemşîd ü Hurşîd, Bostân Tercümesi, Gül ü Nevrûz* ve *Niyâz-nâme-i Sa'd u Humâ* adlarını taşıyan beş mesnevîsi bilinmektedir.

Abdî'nin ilk mesnevîsi *Niyâz-nâme-i Sa'd u Humâ*, çift kahramanlı bir aşk hikâyesidir.[871] 952/1545 yılında itmâm bulan eser, Şehzâde Selîm'e arzedilmiştir. Telifî bir eser olan bu mesnevî, 1074 beyitten müteşekkildir. Abdî eserine, 35 beyitlik bir tevhîd ile başlar. Sıfat unsurunun hâkim olduğu ilk bölümü, ef'âl-i ilâhiyye takip eder. Mesnevînin muhtevâsına muvafık surette manzûmenin son kısımlarında âşığın duçâr olduğu hâdiseler, ef'âl-i ilâhiyye olarak aksettirilir. Eserde âşıkların birbirlerine gönderdikleri mektupların mukaddimesinde tevhîde yer verilmemiştir.

Abdî'nin ikinci mesnevîsi, 957/1550 yılında tamamladığı *Heft Peyker*'idir.[872] Manisa'da kaleme alınan bu eser, Şehzâde II. Selim'e sunulmuştur. Şâir, Nizâmî-i Gencevî'nin *Heft Peyker*'ini aslına sâdık kalarak tercüme etmiştir. Eserin hikâye bölümü 47 başlık altında toplanmıştır. Şâir mesnevîsine Farsça bir nazım ile başlar. (s. 205) Bu şiir, bir zât tevhîdidir. Bu nazmı, 19 beyitten müteşekkil besmele şerhi takip eder. Bu bölüm, Nizâmî'nin eserinde yoktur. Besmele şerhinde sonra şâir, "*Kul huvallâh vahdeteş-râ şod güvâh / vird kon ân-râ dilâ subh u mesâ*" başlığı altında 63 beyitlik bir manzûmeye yer verilir. Nizâmî'de 58 beyit hâlinde bulunan bu şiirin ilk 44 beyti tevhîddir. (s. 206-10) Manzûmenin bâkisi duâdır. Abdî'nin tefekkür yönü ağır

[871] Adnan İnce, "Abdî'nin Niyâz-nâme-i Sa'd u Hümâ'sı", *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, Elazığ 1987, s. 155-206.
[872] Hanzade Güzelova, *Abdî'nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

basan bu tevhîdi, Nizâmî'den tercümedir. Mesnevînin üçüncü tevhîdine, Kisrâ'nın Behrâm'a gönderdiği mektûbun mukaddimesinde tesâdüf ederiz. Kisrâ nâmesine, dokuz beyitlik zât tevhîdi ile âğâz eder. (s. 313-4) Bu mektup tevhîdi, Nizâmî'nin serbest bir tercümesidir.

Mesnevînin asıl bölümünde Çin hakanının kızının ağzından bir hikâye nakledilir. Hikâyenin kahramanı, Rum diyarında yaşayan Bişr'dir. Bişr bir gün yolda gördüğü peçeli kadına âşık olur. Bu hâletden kurtulmak için Beytü'l-Mukaddes'e doğru revân olur. Yolda Melîha adından türrehâtı seven birisiyle tanışır ve seyahate birlikte devam ederler. Sihirle meşgul olan Melîha, refîkine bu ilmin kâşifi olduğunu söyler ve ardından semâdaki siyâh ve beyaz bulutun sırrını sorar. Bişr bunun Hakk'ın kudret ve kazâsı olduğunu, ifâde eder. Melîha itiraz makamında "peki bu dağ küçük iken diğeri neden büyüktür" diye suʿâl eder. Bişr bunun Allah'ın hükmü olduğunu ve akılla kavranamayacağını dile getirir. Fâil-i muhtârın ancak Allâh olduğunu söyledikten sonra beş beyitlik bir zât tevhîdi irâd eder. (s. 489-90) Bu vâkıa ayniyle Nizâmî'den alınmakla beraber tevhîd, şâirin telîfidir. Bu tevhîd, isbât-ı vâcip hususiyeti taşımaktadır.

Abdî'nin hamsesinin üçüncü mesnevîsi, Saʿdî-i Şîrâzî'nin *Bostân* adlı eserinin tercümesidir.[873] 1556 yılında tamamlanan bu mesnevî, Manisa'da şehzâde II. Selîm'e takdîm edilmiştir. Şair, eserinin 7200 beyitten müteşekkil olduğunu belirtir fakat *Bostân Tercümesi*'nin eldeki tek nüshası 7118 beyte bâliğ olmaktadır.

Abdî mesnevîsine, *nazm der-tevhîd-i Zü'l-Celâlî Te'âlâ Şânuhu 'ani'l-emsâli ve'l-ahvâl* başlığını taşıyan 92 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 16 beyti besmele şerhi, bâkisi tevhîddir. (s. 198-204) Tevhîd bölümü, Saʿdî'nin Bostân'ının ibtidâsındaki mukaddimenin geniş ve serbest bir tercümesidir. Saʿdî'de besmele şerhi bölümü yoktur. Bu tevhîd mukaddimesini, *der-senâ-yı Hudâ-yı pür-'atâ* başlıklı tevhîd takip eder. (s. 204-8) Bu şiir, Saʿdî'nin mukadime tevhîdinin son 15 beytinin oldukça geniş tercüme ve şerhi mâhiyetindedir. Tanrının varlığının akıl ile idrâkten münezzeh olduğu sadedinde kaleme alınan şiir, tamamen tenzîhî karakteristiğe sahiptir. Abdî, Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîs-i şerîfine telmîhte bulunur. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

[873] Hakan Sevindik, *Türk Edebiyatında Bostan ve Abdî'nin Manzum Bostan Tercümesi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2014.

Cemşîd ü Hurşîd, Abdî'nin dördüncü mesnevîsidir.[874] 966/1558 yılında tamamlanan bu mesnevî de Şehzâde II. Selîm'e arzolunmuştur. Çin hakanı Fağfûr'un oğlu Cemşîd ile Rum kayserinin kızı Hurşîd arasındaki aşkı mevzu alan bu eser, 5940 beyitten müteşekkildir. Şâir bu mesnevîsinde farklı nazım şekillerine de fazlaca yer vermiştir. Abdî mesnevîsine, 44 beyitlik besmele şerhi ile başlar. (vr. 1b-2b) Bu manzûmeyi, *iftitâh-nâme-i nâm(e)î be-nâm-i yegâne-i kirâmî ki be-sûz-i mihr ez-pertev-i cemâleş yek şerer u ma'mûre-i rûzigâr neberd-i nokta-i celâleş muhakkar u kemest* başlığını taşıyan, 45 beyitlik münâcât takip eder. (vr. 2b-3b) Şâir bu bölümde Allah'tan tevfîk niyâz etmektedir. Münâcât bölümünü, 95 beyitlik bir tevhîd izler. (vr. 3b-6a) *Der-tertîb-i isbât-ı vâcibiyett-i Sâni' ber-kemâl ü tergîb-i sübut-i hudûs-i masnû'ât-i pür-zevâl* serlevhasıyla takdim olunan tevhîd bir isbat-ı vâcip manzûmesidir. Hudûs delilinin merkezde olduğu bu şiirde, oldukça renkli felek tasvirleri dikkati çekmektedir. Her şeyin yaratıcısı olan Allâh, kıdem üzeredir ve kendisinden gayrisi hadistir. *Cemşîd ü Hurşîd*'in ikinci tevhîdi, hitap tarîki ile söylenmiş bir kıtadır. (vr. 6a) Zât unsurunun hâkim olduğu bu kıtada, Allah'ın müteâl vasfı dile getirilmiştir.

Abdî'nin bilinen son mesnevîsi, Celâl Tabîb'den tercüme ettiği kaydedilen *Gül ü Nevrûz*'dur.[875] 1577 yılında tamamladığı bu eser, 2291 beyitten oluşmaktadır. Sultân Ferruh'un oğlu Nevrûz ile Müşgîn Şâh'ın kızı Gül'ün aşklarını mevzu alan bu eserin diğer ismi *Nüzhet-nâme*'dir. Abdî mesnevîsine 33 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 63-4) *Mükellel kerden-i în gülistân-ı ehadiyyet ve mükemmel sahten-i ân bustân-ı sermediyyet Te'âlâ şânuhu ve amme sultanuhu* başlığını taşıyan bu tevhîd, eserin muhtevâsıyla benzerlik arz etmektedir. Ef'âl unsuru etrafında şekillenen manzûme, müteâl bir tanrı telâkkisini ortaya koymaktadır. Bu tevhîd manzûmesi, ne Celâlüddîn Tabîb ne de Hâcû-yi Kirmânî'nin *Gül ü Nevrûz*'unun mukaddimesindeki tevhîdin tercümesi değildir.[876]

Asıl adı Hızır olan **Livâyî**, kuloğlu zümresine mensup şairlerdendir. Sultân Süleymân devrini idrâk eden şâir, İstanbullu'dur. Yeniçeriliği evânında mürebbîsiz halvete giren Livâyî'nin ruh sağlığı bozulur. Uzun süre bîmârhânede tevdâvi gören Livâyî, daha sonra tekâüde ayrılır. Kitâbetle meşgul olan şâirin vefât tarihi bilinmemektedir. Mürettep ve mükemmel bir divanın sâhibi olan Livâyî'nin *Mülk, Nebe* ve *Yâsîn* sûrelerinden mürekkep manzûm bir tefsiri vardır. 1614 yılında tamamlanan

[874] Abdî, *Cemşîd ü Hurşîd*, Süleymaniye Kütüphânesi Pertev Paşa, nu: 443, 148 vr.
[875] Adnan İnce, "Abdî'nin Gül ü Nevrûz Mesnevîsi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 23, Niğde 2008, s. 51-130.
[876] Celâlüddîn-i Tabîb, *Gül ü Nevrûz*, Nurosmaniye Kütüphânesi, nu: 3857, vr. 498b; Hâcû-yi Kirmânî, *Gül ü Nevrûz*, Nurosmaniye Kütüphânesi, nu: 3857, vr. 457b-458a.

Bahrü'l-İrfân adlı *Pend-nâme* tercümesinin ise kronoloji cihetiyle şâirimize aidiyeti mümkün görünmemektedir.

Livâyî'nin *Manzûm Kur'ân Tefsîrî* nâmıyla anılan eserinin tek nüshası Berlin Königliche Kütüphanesi'ndedir. Baş kısımlarından noksanlıklar bulunan nüsha, 97 varaktan müteşekkil olup toplam 2630 beyti havîdir. 950/1543 yılında telîf edilen bu manzûm tefsir, devrin hükümdârı Kânûnî Sultan Süleymân'a takdim edilmiştir. Bu tefsir sırasıyla *Yâsîn*, *Tebâreke* ve *Amme* sûrelerinin tefsirlerinden oluşmaktadır. *Manzûm Kur'ân Tefsîri*'nin ilk 41 varağında *Yâsin* sûresinin tefsiri vardır.[877] Fakat eldeki tek yazma nüshanın ilk varağında, bu sûrenin 13. âyetinin tefsiri yer almaktadır. Mukaddime manzûmeleri ve *Yâsin* sûresinin ilk âyetlerinin tefsir edildiği bölümler noksandır. Aynı şekilde bu surenin 35-42 âyetleri arasının da eksik olduğu görülmektedir. Bu hâliyle mesnevî, 1136 beyitten ibârettir.

Yâsin sûresinin 13. âyetinin tefsiri meyanında, Hz. İsâ'nın havarilerinin hikâyesi nakledir: Hazret-i İsâ, havârilerinden Yahyâ ve Sevbân'ı Hakk'ı teblîğ etmek üzere Antakiyye şehrine gönderir. Dualarıyla hastaların şifâ bulmasına vesîle olan havarîler, kendilerinin Mesîh'in ashâbı olduklarını söyledikten sonra insanlara putlardan yüz çevirerek Allâh'a imân etmeleri telkîninde bulunurlar. Şehrin sultanı, bu peygamberin iki ashâbını zindana attırır. Bunu haber alan Mesih, Şemʿûn adlı ashabını gönderir. Livâyî, bir sonraki âyete geçer ve onun tefsîri ile devam eder: Şehre giren Şemʿûn doğruca havarilerin bulunduğu zindana varır. Destur aldıktan sonra mahbese girer ve Yahyâ ile Sevbân'ı uykusundan uyandırır. İnsanlara doğrudan tebliğde bulunmanın usûlen yanlış olduğunu bir misâl ile anlatır. Daha sonra sultan ile âşinâlık kesbederek kendilerini bu belâdan kurtaracağını söyler ve onların yanından ayrılır. Sultanın sarayına kabul edilen Şemûn, adım adım yaklaşarak onun itimâdını kazanır. Bir gün hükümdar, kendisinden önce iki kişinin gelerek dinlerini kötülediğinden bahseder. Şemʿûn, bu iki kişinin yanına vararak meslesenin aslını öğrenmeyi teklif eder. Zindana vardıklarında Mesih'in ashâplarına tecâhül-i ârifâne ile "sizi kim gönderdi" suâlini irâd eder. Allâh'ın emri ile geldikleri cevabını alan Şemûn bunun üzerine, rabbinizin vasfı ve sıfatı nedir, sorusunu tevcîh eder. Havârîler bu suâle, üç beyitlik bir zât tevhîdi ile karşılık verirler. (s. 10)

[877] Ahmet Sevgi, "Livâyî'nin Manzûm Yâsîn Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, Konya, 2015, s. 1-86.

Livâyî, *Yâsîn* sûresinin 33. âyetini dört beyitle tefsir eder. Bu tefsîrin ilk üç beyti, Allâh'ın muhyî sıfatı merkezinde bir tevhîddir. (s. 21) Bir sonraki âyetin tefsiri ise 13 beyitlik bir ef`âl tevhîdi olarak karşımıza çıkar. (s. 21-3) Tabiattaki bitkileri öldürüp yeniden dirilten, Allah'tır ve o cümle kâinâtta hükmünü icrâ ederken hiçbir yardımcı ya da şerike ihtiyâç duymaz. Bu sûredeki son tevhîd, 81. âyetin tefsir edildiği bölümde karşımıza çıkar. Yeri ve göğü yaratan rabbin herşeyi yeniden yaratmaya kâdir olduğu dile getirildiği bu âyet, sekiz beyitlik bir ef`âl tevhîdi olarak tefsir edilmiştir. (s. 80)

Manzûm Kur'ân Tefsîrî'nin 41b-87b varakları arasında, 1276 beyitten müteşekkil *Mülk* sûresi yer alır.[878] Livâyî, bu sûrenin tefsirine; inzâl sebebi ve fazileti meyânındaki 30 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu sûrenin ilk âyetinin tefsiri, altı beyitlik bir ef`âl tevhîddir. (s. 7) Hemen ardından bu âyetin "*biyedihi'l-mülk*" ifâdesi, 15 beyitlik bir zât tevhîdi ile açıklanır. (s. 8-9) Tenzîhî karakteristiğin hâkim olduğu manzûmede Allâh'ın yiyip içmekten, yatıp uyumaktan berî olduğu; şerik, nazîr ve vezirinin bulunmadığı dile getirilir. Bu âyetin "*ve huve alâ külli şey'in kadîr*" ibâresinin tefsirinde şâir; İskender, Nemrûd, Hz. Süleyman ve Buhtu'n-nasr gibi isimlerin hikâyelerine atıflarda bulunur. Yine bu âyet etrafında, Allâh'ın arşına ulaşmak isteyen meleklerin kıssası nakledilir. Hakk'ın dergâhında bulunan bir melek, yüce rabbin arşını seyretmek arzûsunu izhâr eder. Kendisine, bu zayıf vücûd ve kanatlarla böyle bir işe nasıl güç yetireceği sorulur. Bunun üzerine Ferişte, yüz bin kanadının olduğunu söyler. Bu kanatların böyle bir yolculuğa tahammül edemeyeceği itirazı üzerine, Allah'tan yüz bin kanat daha ister ve dileği kabul edilir. Fakat Melek, iki yüz bin yıl kanat çırpmasına rağmen arş-ı ilâhîye vâsıl olamaz. Hak Teâlâ'nın eğer iki yüz bin yıl daha uçsan yine bu mevkie varamazsın hitabı üzerine melek hayrete garkolur. Bu hayret makamında ferişte, dört beyit ile Allâh'ı tesbîh eder. Meleğin lisanından sâdır olan bu dört beyit, müteâl varlığın tevhîdir. (s. 30) Bu sûrenin son tevhîdi, 14. âyetin tesirinde karşımıza çıkar. Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsîrine atıfla, Allâh'ın ilminden hiçbir şeyin müstağni kalmadığı merkezinde beş beyitlik bir zât tevhîdi söylenir. (s. 83) Allah karanlık bir gecede, kara bir taşın üzerinde yürüyen siyah bir karıncanın attığı adımdan bile haberdardır. Avâma yönelik itikâd kitaplarında sıkça zikredilen bu tasvîr, Allân'ın ilmine pâyân olmadığına dâir mühim bir teşbîhtir.

[878] Ahmet Sevgi, "Livâyî'nin Manzûm Tebâreke (Mülk Sûresi) Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, Konya, 2014, s. 1-96.

Livâyî'nin *Nebe* sûresinin tefsîri, 193 beyitten ibâret olup *Manzûm Kur'ân Tefsîrî*'nin 88a-95a varakları arasında yer alır.[879] Şâir kısaca sûrenin tanıtıldığı dokuz beyitlik bir mukaddime ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından ise âyetlerin muhtasar tefsirleri gelir. Bu mesnevîde, tevhîd hususiyeti taşıyan bir bölüm ya da manzûme yoktur.

Livâyî'nin ekserini gazellerin oluşturduğu bir divanı vardır.[880] Şâirin divanında yer alan tek tevhîd, 14 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 123-4) "*Lâ ilâhe illallah*" redifli bu kasîde, kısa vezinle teşkil edilmiş olup kendi vâdisinde kaleme alınan şiirlerle müşâhebet arz etmektedir.

Akşehir'de dünyaya gelen **Gubârî**, hattat şâirler zümresindendir. Vatan-ı aslîsinde başladığı tahsilini, İstanbul'da tamamlar. Kınalızâde Ali ve Müslim Çelebi'nin talebesi olan şâir, 1534 yılında Irak Seferi'ne katılır. Nakşbendi şeyhi Abdullatif Efendi'nin mürîdleri arasına katılan Gubârî, 1537'de hacca gider. Yaklaşık on yıl kaldığı Mekke'den dönünce Şehzâde Bâyezîd'in hizmetine girerek hocalığını yapar. Şâir, 982/1574 yılında vefât eder. Gubârî'nin altı eserinin varlığı bilinmektedir. *Süleymânnâme* ve *Şebistân-ı Hayâl*, ilki mensûr ikinci manzûm Farsça eserleridir. *Ka'be-nâme, Menâsık-ı Hac* ve *Yûsuf u Züleyhâ*, şâirin Türkçe mesnevîleridir. Ayrıca Mekke'nin mukaddes mekânlarının tanıttığı, *Mesâhet-nâme* ismini taşıyan mensûr bir risâlesi vardır.

Gubârî'nin ilk mesnevîsi Mekke'deki ikâmeti sırasında yazmaya başlayıp 663/1556 yılında tamamladığı *Ka'benâme*'sidir.[881] Devrin hükümdârı Kânûnî Sultan Süleymân'a takdim olunan eser, 3213 beyitten müteşekkildir. Mesnevîde başlıklar, beyit hâlinde verilmiştir. Türünün ilk nümûnelerinden olan eser, 70 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Hitap tarîkî ile söylenen bu manzûme, kalemiyye hususiyeti arz etmektedir. Kaleme hitapla eserine başlayan şâir, onu Hızır'a benzetir. Bu mukaddimenin son yirmi beyti sebeb-i teliftir. Bu bölüm tamamlandıktan sonra, kalemin lisanından 13 beyitlik bir cevap yazılmıştır. Akabinde, *der-beyân-ı zikr-i nâm-ı*

[879] Ahmet Sevgi, "Livâyî'nin Manzûm Amme (Nebe Sûresi) Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, Konya, 2013, s. 1-20.
[880] Köksal Seyhan, *Livâyî Dîvânı (Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.
[881] Özay Karadağ, *Gubârî Abdurrahman ve Ka'benâme'si*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.

ân Rahîm başlığı altında 27 beyitlik besmele şerhi ve tahmîd gelmektedir. Bu bölümde birkaç tevhîd beytine tesâdüf edilmekle beraber bu ifadeler tahmîdin unsurlarıdır.

Tahmîdini tamamlayan şâir, "*Der kucâ yâbîm mâ sultân-i mâ / Cân-i mâ u kıble-i cânân-i mâ*" beytini başlık ittihâz ederek 10 beyitlik bir tazarruʿa yer verir. (s. 80-81) "Kandasın" ifâdeleriyle başlayan bu tazarrû manzûmesinde, Allah'a hitap yoluyla cân kıblesi, kıblegâh-ı kâyinât, kıble-i kuddusiyân, maksudumuz, maʿbûdumuz ifâdeleri kullanılmıştır. Ayrıca yine aynı yolla, "iy sıfatda zâtını pinhân iden / ʿÂlemi hayrân u sergerdân iden" beytine de yer verilmiştir. Bu ifâdelerden hareketle bu manzûmenin tevhîd olabileceği düşünülebilir. Fakat münâcât ve tazarrû şiirlerinde Hak Teâlâ'ya hitap etmek üzere kullanılan bu ifâdeler, manzûmenin tevhîd addedilmesine imkân tanımamaktadır.

Gubârî mesnevînin ilerleyen bölümlerinde, "*Der münâcât u niyâz u bendegîst / ʿArz u hâcât u gam-efgendegîst*" beytini başlık ittihâz ederek 55 beyitlik bir münâcât söyler. Bu manzûmenin ibtidâsında 17 beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 119-20) Bu tevhîd bölümü münâcâtın bir cüz'ü olmayıp müstakil bir hüviyete sahiptir.

Kaʿbenâme'nin ikinci tevhîdi, "*vasf-ı şâh-ı vahdet-i vahdet-nişîn / k'ûst ez-maʿdûm kevneyn-âferîn*" beyti ile arzedilen 28 beyitlik manzûmedir. (s. 124-5) Tanrıyı kıdem mülkünün şâhı olarak takdim eden şâir, yeryüzündeki sultanlık alâmetlerini Hakk'a teşmil eder. Kur'ân-ı Kerîm'de kaynağını bulunan bu hükümdarlık metaforu, devre âit çizgileri aksettirmektedir. Âlemlerin yaratılmadan önceki hâlini tanımlamak üzere Gubârî; arş üzere alem dikmek, kudret tahtına kadem basmak, sırça saray binâ etmek, otağ kurmak, ordu düzmek, şahlık tablı dövdürmek, kûs ve rıhlet çaldırmak gibi küçük farklarla hemen her devirde muteber hükümdarlık alâmetlerini Allâh'a atfeder. Bazı tevhîdlerde karşımıza çıkan hükümdâr ilâh tasavvuru, bu şiirde biraz daha geniş bir zemînde ele alınmıştır. Bu manzûmesinin ardından şâir, "*İbtidâ-yı kâr-bâr-ı Kirdgâr / Kirdgâr-ı kârgâh-i her dürer*" beytiyle yeni bir tevhîde intikâl eder. (s. 125-7) 22 beyitten müteşekkil bu tevhîdinde Gubârî; Allâh'ın tecellisini, bir hükümdârın tahta çıkıp otağ kurması şeklinde tasvîr eder. Hak Teʿâlâ'nın *kün* emri ile varlıklar zuhura çıkar. *Kâf* ve *nûn* harfinin izdivacından "kümûn"un evlatları doğar. Bazı İslam filozofları, varlıkların yaratılmadan önceki safhasını işâret etmek üzere boşluk mânâsındaki kümûn kelimesini tercih ederler. Varlıklar ademden değil kümûn hâlinden zuhur etmişlerdir. Bu merhaleden sonra kazâ hükümlerinin yazılması gelir. Böylece

âlemin nizâmnâmesi mesabesindeki kânun ve dîvân yani kader defteri tertip edilir. Gubârî'nin bu iki tevhîd manzûmesinde, daha ziyâde mutasavvıf şâirlerin tercih ettiği "sarây" istiâresini görmekteyiz. Âlemler bir sarâya ve Allâh ise "mutlak hükümdar"a teşbîh edilir. İlhâmını Kur'ân'dan alan bu teşbîh, devrin siyâsi temâyülleri ile zenginleştirilerek devrin kârilerine sunulur.

Gubârî'nin ikinci mesnevîsi, hac farîza ve sünnetlerini anlatmak üzere kaleme aldığı *Menasik-i Hacc*'ıdır.[882] 968/1560-1 yılında tamamlanan bu eser, 700 beyitten müteşekkildir. Tamamıyla didaktik üslûbun hâkim olduğu mesnevîsine şâir, 32 beyitlik münâcât ile başlar. Hemen ardından sebeb-i telîf gelir ve sonrasında asıl mevzuya geçiş yapar. Bu eser, tevhîd türünde kaleme alınmış manzûmeyi ihtivâ etmemektedir.

Şâirin son mesnevîsi, 980/1572 yılında Mekke'de kaleme aldığı *Yûsuf u Züleyhâ*'sıdır.[883] II. Selim'e sunulan eser, 2106 beyitten oluşmaktadır. Mollâ Câmî ve Hamdî'nin mesnevîlerine nazire olmak üzere kaleme alınan eser, üç ay içinde tamamlanmıştır. Şâir beş beyitlik bir mukaddime ile kitabına başlar. Yûsuf kıssasının güzelliğinden bahseden Gubârî, bu hikâyenin II. Selîm'e tuhfe edilmeye lâyık olduğunu söyler. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder. Bu kitapta da tevhîd türünde manzûme yoktur.

Kanûnî Sultan Süleyman devri şâirlerinden **Mûyî**, tezkire sahiplerin ihmâl ettiği şairlerdendir. Vusûlî'nin bir kıtasından hareketle 976/1569 yılında vefât ettiği düşünülmektedir. Günümüze intikâl eden tek eseri *Nâlân u Handân* ismini taşıyan mesnevîsidir.[884] 957/1550 yılında tamamladığı eserinden hareketle Bosna Saray'ından olduğu tahmin edimektedir. Hasb-i hâl hususiyeti taşıyan *Nâlân u Handân*'ı, 2767 beyitten müteşekkildir. Şâir mesnevîsine 18 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 14 beyti tevhîddir. (s. 67-6) Hitap tarîki ile söylenen tevhîd, felsefî ıstılahlarla memlûdur. Mûyî, Allâh'ın müteâl vasfını dile getirmiştir. Manzûme, dua ile hitâma erer. Bu bölümü, 30 beyitlik "*lâ ilâhe illallah*" redifli tevhîd takip eder. (s. 169-71) Tarzının diğer nümûneleri gibi kasîde, kısa vezinle yazılmıştır.

---

[882] Âmine Gül, *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı, Eserleri ve Menasik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
[883] Hasan Aktaş, *Abdurrahman Gubârî: Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Erzurum 2006.
[884] Haluk Gökalp, *Divan Şiirinde Hasb-i Hâller ve Mûyî'nin Nâlân u Handân'ı*, Karahan Kitabevi, Adana 2009.

Hüviyeti hakkında tezkirelerde hiçbir bilgiye tesâdüf edilemeyen **Niyâzî**, XVI. asır şâirlerindendir. 1551 yılında telîf ettiği *Gazavât-ı Nebî*'sinin tek nüshasında, noksan bir siyer-i nebî olduğu kaydı vardır.[885] Huneyn, Mute ve Tebük seferlerinin anlatıldığı eser Hazret-i Peygamber'in irtihâli bölümü ile son bulmaktadır. 2407 beyitten oluşan mesnevînin baş kısımlarında noksanlık vardır. Bu eksiklik sebebiyle eser, Hz. Alî'nin kardeşleri Cafer-i Tayyâr, Zeyd ve Abdullâh'ın şehîd edilmesinin kıssasıyla başlar. *Gazavât-ı Nebî*'nin nushiyye mahiyetine sâhip hâtime bölümünde şâir, döt beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 77)

Biyografisi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan **Levhî**, Kânûnî Sultân Süleymân'ın 1521-31 yılları arasındaki seferlerini manzum olarak kaleme aldığı *Cihâdü'l-Mücâhidîn* adlı eseriyle edebiyat tarihi sayfaları arasındaki yerini almıştır.[886] Telif târihi bilinmeyen bu eser, 3260 beyitten müteşekkildir. Eldeki tek nüshası noksan olduğu intibâı uyandıran bu eserini Levhî, altmış yaşında iken kaleme almıştır. Şâir 14 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile eserine başlar. (s. 68-9) Şiir, ef`âl-i ilâhiyye etrâfında şekillenir. Bu manzûmeyi, 13 beyitlik kasîde tevhîdi takip eder. (s. 69-70) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri; sıfât unsuru ile başlar ef`âl-i ilâhiyye devâm eder. Manzûme dua ile nihâyete erer.

Tezkire sâhibi **Âşık Çelebi**, 926/1520 yılında Prizren'de doğar. Köklü bir âileninin mensubu olan şâir, Seyyid Ali'nin oğlu ve Müeyyedzâde'nin torunudur. On beş yaşında iken İstanbul'a gelen şâir, devrin büyük hocalarının tedrîsinden geçer. Bursa'da mahkeme kâtipliği ile memûriyete başlayan Çelebi, otuz yaşında kadılığa terfî eder. Rumeli'nin farklı şehirlerinde mesleğini icrâ eden şâir, 979/1572 yılında Üsküb'de âhirete irtihâl eder. *Meşâirü'ş-Şuarâ* adlı tezkiresiyle şöhret bulan Âşık Çelebi, tercüme ve telîf bir çok eser vücûda getirmiştir. Küçük bir divanın sâhibi olan şâirin ayrıca kırk hadîs tercümesi vardır. Şâir bu tercümesini, Sokollu Mehmed Paşa'ya sunmuştur.[887] Telîf tarihi bilinmeyen bu eser, hem mensûr hem manzum tercümelerden oluşmaktadır. Eserde, tevhîd türünde kaleme alınmış şiire tesâdüf edilmemektedir.

---

[885] Engin Yılmaz, *Gazâvâtnâmeler ve Niyâzî'nin Gazavât-ı Nebî'si*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
[886] Ayşe Tuba Tokay, *Levhî'nin Gazavatnâme-i Sultan Süleyman'ı*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
[887] Ahmet Sevgi, "Âşık Çelebi'nin Kırk Hadîs Tercümesi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1-2, Konya 1988, s. 43-53.

Âşık Çelebi'nin hikemî ve âşıkâne manzûmelerden müteşekkil bir divanı vardır.[888] Şâirin divânındaki tek tevhîd, 302 beyitlik kasîdede bölüm olarak yer almaktadır. Hikemî vâdide kaleme alınan ve Türk edebiyatının en uzun kasîdeleri arasında yer alan bu şiir, sekiz-on bölüme taksîm edilebilir. Kasîdenin nesîb bölümünde şâir, bahâr ve gülistân tasvîrlerine yer verir. Ardından cümle kâinat dile gelip her şeyin Hakk'ın tecelligâhı olduğunu latîf bir üslupla anlatır. Bütün bunlar, Allâh'ın varlığına bir delîl teşkil etmektedir. Fakat felsefe ile uğraşan huffâş ve İşrâk filozofları bunları göremezler. Bu mesele, "nasıl" ve "niçin" sorularıyla anlaşılamaz. Daha sonra şâir mârifet bahsine intikâl eder ve hemen ardından kârilerini kâinâtı temâşâya dâvet eder. Görünen her bir eser, bir müessirin varlığına işâret etmektedir. Bütün hâdiseler, tanrının sıfatları için mazhar hükmündedir. Kasîdenin 60 beyitlik bu bölümü, isbât-ı vâcip hususiyeti arzeden bir tevhîddir. (s. 117-23) Manzûme; naʿt, ashâba salât u selâm, nushiyye, şikâyet ve hasb-i hâl bölümleriyle tamamlanır.

Şârih kimliği ile tebârüz eden **Sürûrî**, 1491 yılında Gelibolu'da dünyaya gelmiştir. İlme değer verilen bir âilede yetişen şâir, ciddî bir tahsil sürecinden geçer. 1521 yılında Bâb Nâipliğine getirilen şâir, bir yıl sonra Fenârîzâde Muhyiddîn Efendi'nin tezkireciliğini yapar. Nakşî şeyhi Abdüllâtif Efendi'ye intisap eden şair, tasavvuf tarîkini ihtiyâr eder. 1548'te Sultan Süleyman'ın oğlu Mustafa'nın hocalığına tayîn edilen şâir, şehzâdenin 1553 yılında katli üzerine Ereğli'de inzivâya çekilir. Gelibolulu Sürûrî, 969/1562 yılında vefât eden şair; telîf, tercüme ve şerh nevʿinden onlarca eserin sahibidir. Farsça ve Türkçe şiir söyleyen şâirin her iki dilde kaleme alınmış manzûmelerden mürekkep bir divanı vardır.[889] Şiirlerinin ekserini nazîreler oluşturmaktadır. Sürûrî'nin divanı mensûr ve manzum bir dîbâce ile başlar. Şâirin tek tevhîdi bu bölümde yer almaktadır. (s. 299) Rübâî olarak kaydedilen bu şiir nazımdır. "İtdi" redifiyle teşkil edilen manzûme, efʿâl tevhîdidir.

XVI. asır şâirlerinden **Bekâyî**, ulemâ zümresine mensûptur. Aslen İznîkli olan şairin doğum tarihi belli değildir. Ciddî bir tahsil sürecinden geçen şâir, evvelâ müderris daha sonra kadı olarak farklı şehirlerde memuriyetini sürdürür. Bekâyî, 1003/1594-5 yılında evinde çıkan bir yangın neticesinde hayatını kaybeder. Tezkirelerde divan sahibi

[888] Filiz Hançerlioğlu (Kılıç), *Âşık Çelebi Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.
[889] Niyazi Ünver, *Gelibolulu Sürûrî ve Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

olduğu belirtilen şâirin günümüze ulaşan tek eseri *Gül ü Bülbül* mesnevîsidir.[890] 973/1565-6 yılında, Manisa şehrinde tamamlanan bu mesnevî, Şehzâde Murâd'a takdim edilmiştir. 1055 beyitten müteşekkil bu eser, alegorik bir mâhiyet arz etmektedir. Bekâyî, 29 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 79-81, 25-8) Dikkat nazarlarını semâya çeviren şâir, bu kâinâtın bir yaratıcıya muhtaç olduğu fikrine ulaşır. Mufassal bahâr ve gülistân tasvîrleriyle müzeyyen bu şiir, isbât-ı vâcip hususiyetini hâizdir. Bu manzûmenin hemen ardından Ebû Nüvâs'ın tevhîd muhtevâlı dört beyitlik kıtʿası iktibâs edilir. (s. 27-8) Bu kıtʿayı takîben hikâye başlığı altında, meşâyihten bir zâtın rüyâsında Ebû Nüvâs'ı cennete rahmet ve nimete garkolmuş vaziyette gördüğü nakledilir. Bunun hikmeti sorulunca Ebû Nüvâs, söylediği dört beyitlik kıtʿanın buna bâis olduğunu beyân eder. Günahkâr bir şâiri afva mazhar kılan, kısacık bir tevhîddir. Firdevsî için de böyle bir menkıbe anlatıldığından daha evvel bahsedilmişti.

Babasının ismine nisbetle anılan **İbni İsâ Saruhanî**, Bayrâmî tarîkatı müntesiplerinden olup Akhisar'da dünyaya gelmiştir. Vilâdet tarihi bilinmeyen şâirin adı, İlyâs'tır. Şiirlerinden ziyâde tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı risâleleriyle tanınan İlyâs, 967/1559-60 yılında vefât etmiştir. Az sayıda eşʿârı ile manzum *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi* günümüze intikâl etmiştir. 948/1541 yılında telîf ettiği bu manzum şerh, 795 beyitten müteşekkildir.[891] Eserde her esmâ, ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Şâir, 21 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 47) Ardından esmânın mâhiyeti ve niçin bilinmesi gerektiği bahsi ile mukaddime tamamlanır. İlyâs, Allâh ismi ile eserin asıl faslına başlar. 23 beyitlik bu bölümün ilk altı beyti tevhîddir. (s. 49-50) Diğer isimlerin şerhedildiği bölümler, tevhîd hususiyetine sahip değildir.

İbni İsâ Saruhanî'nin 22 şiirine, Milli Kütüphanede mukayyet bulunun bir mecmûada tesadüf etmekteyiz.[892] Bu şiirlerin neredeyse tamamı ilâhiyat vâdisinde söylenmiştir. Mecmuada İlyas'ın gazel formunda kaleme aldığı dört tevhîdi bulunmaktadır. Bunlardan ilki "benem" redifli olup vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et etmiştir. (s. 197) Beş beyitten müteşekkil bu gazel, Hakk'ın lisanından söylenmiştir.

---

[890] Zehra Gökdeniz (Toska), *İznikî Bekâyî'nin Gül ü Bülbül Mesnevîsi*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988. Bu mesnevînin muahhar bir neşri için bkz. Nezahat Öztekin, *Bekâyî'nin Gül ü Bülbül'ü İle Fazlî'nin Gül ü Bülbül'ünün Karşılaştırılması: (Bekâyî'nin Gül ü Bülbül'ünün Metni ve İncelemesi)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 2000.

[891] İbni İsâ Saruhânî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, haz. Numan Külekçi, Akçağ Yay., Ankara [y.t. y.]

[892] Cemâl Kurnaz, Mustafa Tatcı, "İlyâs ibn İsâ'nın Şiirleri", *Journal of Turkish Studies, S.21 (Hasibe Mazıoğlu Armağanı I)*, Harvard Üniversitesi, 1997, s. 187-220.

İkinci tevhîd de "kimdir ol" redifi etrafında şekillenmiştir. (s. 202) Sufîyâne edânın hâkim olduğu bu şiir de vahdet neşvesi taşımaktadır. Üçüncü tevhîd, "sensin" rediflidir. (s. 203). Yedi beyitlik bu gazel, "dedim-dedi" üslûbuyla kaleme alınmıştır. Bu yönüyle tevhîdler arasında hususî bir yeri vardır. Mecmuanın son tevhîdi, yedi beyitten müteşekkil olup tamamıyla vahdet-i vücûd fikriyâtı zemininde söylenmiştir. (s. 204)

İstanbul'da tevellüt eden **Hudâyî**, yeniçeri bir babanın oğludur. Kendisi de yeniçeri olan şâir, kendisini "kuloğlu kul" olarak takdîm etmektedir. Okçuzâde âilesinin mensubu olan Hudâyî, Sultan Süleyman'ın ordusunda seferlere katılmıştır. Sigetvar Seferi dolayısıyla hükümdara bir de kasîde sunan şâir, 1570-1 yılında âhirete irtihâl etmiştir. Hudâyî'nin divanından başka bir eseri bilinmemektedir.[893] Şâirin eşʿârı, Hudâyî-i Kadîm divanının derkenarındadır. Ekserini âşıkane gazellerin oluşturduğu divanda üç tevhîd rübâisi vardır. Bu manzûmelerin ilki bir zât tevhîdidir. (s. 50) İkincisi de aynı üslûpla söylenmiş olup "sensin" rediflidir. (s. 50) Son tevhîd rübâisi "birdür" redîfi etrafında şekillenmiş ve vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et etmiştir.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Edhemî**, *İhyâ-yı Dil* adlı mesnevîsiyle edebiyat tarihi kayıtlarına geçmiştir.[894] Devrin şiir mecmualarında az da olsa gazelleri bulunan şair, mesnevîsinde Rodos'taki uzlet hayatından bahseder. Devrin hükümdârı Kânûnî'nin arzusu üzerine kaleme aldığı *İhyâ-yı Dil*'i, 962/1555 yılında tamamlamıştır. 25 fasıldan müteşekkil eser, 808 beyittir. Mutasavvıf şâirlerde gördüğümüz saray istiâresi, bu eserin fikrî zeminini oluşturmaktadır. Edhemî, 23 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 93-4) Cümle kâinâtın onun feyzinden vücuda geldiğini söyleyen şâir, mürîd ve kadîr bir tanrıyı vasfeder. Tevhîdde vahdet-i vücûd telâkkisinin izleri görülmektedir. İlk üç beyti besmele olan şiirin son iki beyti de duadır. *Temsîl-i mir'at-i şah* bölümünde şâir, Allâh'ın türlü türlü hikmet ve kudret izhâr ettiğini ve bu hâli görünce gönlüne bir sırrın doğduğunu söyler. Hak Teâlâ uçsuz bucaksız bir şehirde kendi varlığını temâşâ etmek üzere bir saray binâ etmiştir. Hayrete gark olan Edhemî, bu sarayın hükümdarının kim olduğunu tefekkür eder ve bu suâlin cevabını yine kendisi verir. (s. 98-9) Bu bölümde tevhîd ifâdelerine tesâdüf edilmekle beraber, müstakil bir hüviyet arz etmemektedir.

---

[893] Hayriye Türkoğlu Köse, *XVI. Yüzyıl Dîvân Şâiri Hudâyî: Hayatı-Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

[894] Mahmut Kaplan, "Edhemî'nin İhyâ-yı Dil'i", *Journal of Turkish Studies, S. 23 (Hasibe Mazıoğlu Armağanı III)*, Harvard University, Cambridge 1999, s. 87-116.

Kanûnî Sultan Süleyman devri şairlerinden **Eyyubî**, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman* adlı manzum eseriyle Türk edebiyatındaki mevkîini ihrâz etmiştir.[895] *Osmanlı Müellifleri*'nde şâirin Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sini tercüme ettiği ve *Hâtemnâme* adlı bir eser kaleme aldığı bildirilir. Eyyûbî'nin *Menâkıb-ı Sultan Süleyman*'ını 1563 yılından evvel tamamladığı tahmin olunmaktadır. *Risale-i Pâdişâh-nâme* adıyla da bilinen eser, 1495 beyitten müteşekkildir.

Şâir, 17 beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından *der-niyâz u tevhîd-i Rasûlullâh* başlığını taşıyan dört beyitlik bir tevhîd gelir. (s. 18) İlk beyti takdim olan bu bölüm, peygamberin tevhîdi olarak takdim edilmiştir. Bu manzûmeyi takiben *der-beyân-ı vasf-ı kâyinât* başlığı altında 39 beyitlik bir tevhîd söylenir. (s. 20-6) Ef'âl unsurunun hâkim olduğu tevhîdde zengin tasvîrler dikkat çekmektedir. Şâir nazarlarını kâinâta çevirerek bu mükemmel nizâmın yaratıcı ve mürîd bir tanrıya muhtaç olduğu fikrine ulaşır. Bu şiir, nizâm delîlinin kullanıldığı bir isbât-ı vâcip manzûmesidir aynı zamanda. *Menâkıb-ı Sultan Süleyman*'ın son tevhîdi, 14 beyitlik bir kasîdedir. (s. 34-38) Bu kasîde, kısa vezinle teşkîl edilmiş "*lâ ilâhe illallah*" redifli bir tevhîdidir.

Pîr Ali el-Aksarâyînin müridi olan **Abdurrahmân el-Askerî**, Bayrâmî Melâmîliğinin önemli isimlerindendir. Şâir kimliğinden ziyâde müellif hüviyetiyle tebârüz eden Askerî'nin tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı eserlerinde bir hayli manzûmesine tesâdüf olunmaktadır. Vilâdet ve vefât tarihleri bilinmeyen müellif, Kanûnî Sultan Süleymân devrini idrâk etmiştir. Mensûr ve manzum karışık tarzda kaleme aldığı *Mir'atü'l-Işk*'ı, Melâmîliğin ön önemli eserleri arasında sayılmaktadır.[896] Bu tarîkatın mürşidi olan Pir Alî'nin oğlu İsmâil Maʿşûkî'nin serüvenine de yer verilen eser, 957/1550 yılında tamamlanmıştır.

Askerî kitabına, 24 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûme, münâcât hususiyeti taşımaktadır. Hemen ardından ilâhî âsârın ilhâmıyla inşâd edilmiş bir bölüm gelir. Şâir mukaddime bölümünde tevhîde yer vermemiştir. *Mir'âtü'l-Işk*'da yer alan iki tevhîdin ilki, üç beyitlik Farsça bir mesnevîdir. (s. 59) Kime âit olduğu tasrih edilmemiş bu manzûme, zât tevhîdidir. Kitabın ikinci tevhîdi, tasavvuf sırlarından bahsedilen

[895] Eyyûbî, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman: (Risale-i Pâdişâh-nâme)*, haz. Mehmet Akkuş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
[896] İsmail E. Erünsal (haz.), *XV.-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askeri'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

manzum bir bölümde karşımıza çıkar. Tanrının kalbe tecellisinden bahseden şâir sözlerini beş beyitlik bir tevhîd ile tamamlar. (s. 161)

Hurufî şâirlerden olan **Misâlî**, tarihî hüviyeti henüz tebârüz etmemiş isimlerdendir. Merzifon ya da Uluborlu'da dünyaya geldiği kaydedilen ve Osmanlı'nın Avrupa'da düzenlediği savaşlara iştirâk eden Gül Baba ile Misâlî'nin aynı kişiler olduğu düşünülmektedir. Bektaşî tarîkatı müntesiplerinden olan ve en son Kanûnî'nin Budin Seferi'ne katılarak orada şehit düşen Gül Baba, Viyana'da medfûndur. Cenaze namazı Ebussud Efendi tarafından kılınan bu dervîş ile Misâlî'nin aynı kişiler olması hayli şüphelidir. Evvelâ Misâlî, tam manasıyla bir Hurufî'dir. Osmanlı'da hiç bir suretle kendisine tahammül olunmayan bir zümre mensûbunun devrin hükümdârı tarafından iltifât görmesi hakikate muvafık değildir. Gül Baba gibi çok yaygın kullanılan bir ismin tek bir şahsa münhasır kılınması da oldukça hatalıdır. Bu isimle anılan ve Kızılbaşlar nezdinde muteber tutulan bir çok tarîhî ve menkabevî şahsiyet vardır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde, türbe ve yatırı bululanan Gül Baba'lardan birisi de Niğde'nin Güllüce kasabasında medfûndur. Yine, İstanbul'un Merdivenköy semtinde de bu isimle anılan bir türbe bulunmaktadır. Etraflıca yapılacak bir tedkîkin onlarcasını bulabileceği Gül Baba'lardan birisi, kuvvetle muhtemel hurûfî Misâlî'dir. Gölpınarlı'ya göre şâir, 985/1577 ya da 991/1583 yılında vefâ etmiştir. Misâlî'nin *Feyznâme-i İlâhî* adlı bir mesnevîsi ve mürettep bir divanı vardır.

Misâlî, *Feyznâme-i İlâhî*'sini 969/1561 yılında tamamlamıştır.[897] Hurufîlik itikâdının ele alındığı bu eser, 1046 beyitten müteşekkildir. Bir mukaddime ve 32 faslı ihtivâ eden mesnevî, didaktik bir mâhiyet arz etmektedir. Şâir, 32 beyitlik bir mukaddime ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk iki beyti besmele, sonrasındaki sekiz beyit tevhîddir. (s. 132-3) Manzûmenin bâkisi naʿttır. Mesnevîde *der-beyân-ı nutk-ı tevhîd* başlığı altında tevhîd bahsi üzerinde durulmuştur. Bu bölüm tür özelliği göstermemektedir.

Misâlî'nin hemen hemen bütün nazım şekillerini ihtivâ eden hacimli bir divanı vardır.[898] Divanın ilk kasîdesi, 50 beyitten müteşekkil bir besmele şerhidir. Bazı tevhîd beyitlerine tesâdüf edilmekle beraber kasîde, bu türün hususiyetlerini taşımamaktadır.

[897] Nimet Tohumcu, *Misâlî'nin Kitâb-ı Manzûme-*i *Feyznâme-i İlâhî Mesnevîsi (İnceleme-Metin),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.
[898] Deva Güneş, *Misâlî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011; Mehmet Dede, *Divân-ı Gül Baba ve Transkripsiyonlu Metni*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001.

Misâlî'nin yedinci kasîdesi, Hurufî telâkkiler zemininde kaleme alınmış 32 beyitlik bir tevhîddir. (s. 276-9, 80-3) Şathiyye özelliği de taşıyan bu şiir Hakk'ın lisanından söylenmiştir.

Misâlî'nin divanındaki ilk musammat, altı bentten müteşekkil müzdevic murabbaʿdır. Esasında Fazlullâh-ı Hurufî'nin medhinde söylenmiş bir manzûme olmakla beraber tanrıya ait sıfatların memdûha atfedilmesi sebebiyle tevhîde dönüşmüştür. (s. 97-8) Hurûfîliğin tevhîd telâkkisine muvafık olarak Fazullâh, tanrının mücessem hâlidir. Tecellî mefhumunun çok ötesinde olarak Fazllullah âdetâ bir ilâh hüviyeti kazanmaktadır. İkinci musammat tevhîdi, dokuz bentten oluşan murabbaʿ-i mütekerrirdir. (s. 365-6, 113-4) Bu manzûmenin tekrârlanan mısraı, *Hadîd* sûresinin üçüncü âyeti olan "*Hüve'l-evvel hüve'l-âhir hüve'z-zâhir*"dir. Bu murabbaʿ da Fazlullâh-ı Hurûfî medhiyyesidir. "Fazl-ı bâb-ı mahzen esrâr-ı fazl-ı gaybdân" mısraının tekerrür ettiği dokuz bentlik muhammesin ilk dört bendi Hurufî tevhîdidir. (s. 367, 128) Misâlî bu şiirinde de tanrının senâsında söylenen ifâdeleri Fazlullâh'a teşmîl etmiştir. Yine aynı vadide kaleme alınmış yedi bentten müteşekkil müseddes de Hurûfî tevhîdidir. (s. 363-4,132-4) Şathiyye özelliği gösteren bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir.

Misâlî'nin divanında gazel tarzında kaleme alınmış üç tevhîd vardır. Bunlardan ilki, 11 beyitlik bir gazeldir. (s. 78-9, 214-5) Muhâtaba tarîki ile kaleme alınan bu şiirde, *İhlâs* sûresi âyetlerinin ibâre ibâre iktibâs edildiği ve tercümelerine yer verildiği görülmektedir. İkinci gazel tevhîdi, dokuz beyitten müteşekkildir. (s. 115) Tamamıyla Hurûfî telâkkilerin aksettirildiği bu şiirde vahdet-i vücûd fikrinin izleri de görülmektedir. Son gazel tevhîdi, "gördüm" redifli ve dokuz beyitten ibârettir. (s.303, 482-3) Bu şiir, Misâlî'nin şairlik kudretine işâret edecek nisbette güzeldir. Misâlî divanının son tevhîdi, iki beyitlik bir nazımdır. (s. 462, 650) "Ol" redifli bu nazım, tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir.

Hüviyeti hakkında tezkire sahiplerinin sükûtu ihtiyâr ettiği **Manisalı Câmiʿî**, *Muhhabbet-nâme* ismini verdiği Vâmık u Azrâ mesnevîsiyle edebiyat tarihindeki mevkiini almıştır.[899] Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhat*-nâme'sinde yer alan bir kayda göre, Manisa'da bir çeşmenin üzerinde şâirin bir târihi yer almaktadır. Câmiʿî, telîf tarihi

[899] Selâmi Ece, *Manisalı Câmi'înin Vamık u Azra Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002; M. Esat Harmancı, *Manisalı Câmi'î: Muhabbet-nâme(Vâmık u 'Azrâ): İnceleme-Metin-Nesre Çeviri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.

bilinmeyen eserini Vezîr Sinan Paşa'nın arzusuyla kaleme almış ve devrin hükümdarı Sultan Süleymân'a takdim etmiştir. *Muhhabbet-nâme*, 5240 beyitten müteşekkildir,

Şâir mesnevîsine, 45 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk iki beyti besmele olan manzûmenin sonrasındaki altı beyit tevhîddir. (s. 465, 237) Mukaddime, aşkın mâhiyeti ve ilâhi vasfının ele alındığı bir bölümle devam eder ve münâcât ile nihâyete erer. Mukaddimenin ardından *tevhîd-i Sâni'-i müte'âl ü münâcât-ı cenâb-ı zü'l-Celâl* başlığı taşıyan bir manzûme gelir. 49 beyitten müteşekkil olan bu manzûmenin ilk 16 beyti tevhîddir. (s. 468-9, 240-2) Şâir bir girizgâh beytinini ardından münâcatına başlar. Her iki türün bir arada bulunduğu manzûmelerden olması ve böyle bir başlık altında takdim edilmesi itibariyle kayda değerdir. Mukaddime manzûmelerinde tevhîd ve münâcâtların aynı bölüm dâhilinde kaleme alınması yaygın bir gelenek olmakla bilikte isimlendirme için aynı durum söz konusu değildir. Tevhîd bölümü, sıfât ve zât unsuru etrafında teşekkül etmiş olup tenzîhi karakteristiği haizdir.

XVI. asrın büyük Bektaşî şairlerinden kabul edilen **Muhyiddîn Abdâl**, aslen Aydınlı olup Edirne yakınlarındaki Çöke'ye yerleşmiş ve burada irtihâl etmiştir. Yaşadığı devir tam olarak tespit edilemeyen Abdâl'ın mezarı, Lalapaşa ilçesinin sınırları içindedir. İhtiyat kaydıyla Kanunî Sultan Süleyman devri şairlerinden addedeceğimiz şairin ekseri tasavvuf vâdisinde, klâsik şiir ve tekke edebiyatı geleneği dâhilinde söylenmiş manzûmelerden mürekkep bir divanı günümüze ulaşmıştır.[900] Şiirlerinde Hurûfîlik ikitâdının izleri görülen Muhyîddîn Abdâl'ın müstakil bir tevhîd manzûmesi yoktur. Bununla birlekte Hz. Alî'ye Allâh'ın sıfatlarının teşmîl edildiği şiirlere tesâdüf edilmektedir.

Acem diyarından Osmanlı'ya ilticâ eden şâirler zümresinden olan **Sehâbî**, Nurbahşî tarîkati müntesiplerinden olup ismi Hüsâmeddîn Hüseyn'dir. Kadrî Çelebi'nin tavassutu ile Osmanlı şiir muhitinde rağbet gören Sehâbî, aslen Hemedânlı'dır. 971/1564 yılında vefât eden şâirin Kânûnî Sultan Sülyeman'ın teklifi üzerine tertîp ettiği bir divanı ve Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Sa'âdet*'inin *İksîr-i Sa'âdet* ismiyle tercümesi vardır. Sehâbî divanı, mensûr ve manzum tarzda kaleme alınmış bir dîbâce ile başlar.[901] Dîbâcenin tevhîd bölümünde Farsça olarak kaleme alınmış, iki beyitlik bir mesnevî yer

[900] Bayram Durbilmez, *Muhyiddîn Abdâl Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998.
[901] Cemal Bayak, *Sehâbi Dîvânı ve Konu İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.

almaktadır. (s. 3) Dîvânın ilk Türkçe tevhîdi, 15 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 12) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd kasîdesi, tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Lirik bir üslûbun hâkim olduğu şiir, Allah'ın müteâl varlığının akıl yoluyla idrâk edilemeyeceği dile getirilerek tamamlanır.

Dîvânda rübâi nazım şekliyle söylenmiş iki tevhîde daha tesâdüf edilmektedir. Bunlardan ilkinde, *Bakara* sûresinin "*Sübhâneke lâ 'ilme lenâ illâ mâ*" âyetinin alıntılandığı ve cümle mahlûkâtın acz içinde tevhîd nağmesini terennüm ettikleri dile getirilmektedir. (s. 167) İkici rübâî tevhîdi ise hitap tarîki ile söylenmiş olup Hak Teâlâ'nın akıl ile idrakten münezzeh ve müteâl bir varlık olduğu dile getirilir. (s. 169)

Aslen Ispartalı olan **Selîkî**, ilmiye sınıfına mensup şâirlerdendir. Kadılık mesleğini icrâ eden şâirin viladet tarihi bilinmemektedir. 1563-8 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilen Selîkî'nin şiirleri, devrin mecmuʿa-i eşârlarında mukayyettir.[902] Müstakil divanı şimdilik ele geçmeyen şâirin, tevhîd ve münâcâttan mürekkep bir kasîdesi vardır. 20 beyitten müteşekkil bu kasîden ilk 12 beyti tevhîd bâkisi münâcâttır. (s. 45-6) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd kasîdesinde, idrakten münezzeh müteâl bir tanrı tasavvuru hâkimdir.

Yeniçeri bölüğünden yetişen **Edirneli Nazmî**, Türkî-i Basît cereyânının mümessillerindendir. Doğum tarihi bilinmeyen Nazmî'nin Selîm Hân'ın seferlerine iştirâk ettiği düşünülmektedir ki en geç XV. asrın sonlarında tevellüt etmiş olmalıdır. Aslen Rumelili olan şâirin iyi bir tedris sürecinden geçtiği kaydedilmektedir. Kânûnî devrinin uhrâsında vefât ettiği tahmin olunan Nazmî, *Mecma'u'n-Nezâ'ir* adı altında bir şiir mecmuası tertip etmiştir. Türk edebiyatındaki en hacimli divanın sâhibi olan şairin tek mesnevîsi, Ferîdüddîn-i Attâr'dan tercüme ettiği *Pend-nâme*'sidir. Hemen her nazım şekline yer verilen divanda, aruzun bütün kalıplarının kullanıldığı görülmektedir.[903]

Edirneli Nazmî'nin divanında biri kasîde diğeri musammat iki tevhîd yer almaktadır. Kasîde tevhîdi, 21 beyitten ibâret olup "*lâ ilâhe illallah*" rediflidir. (s. 87-8) Bu tevhîd kısa vezinle teşkil edilmemekle beraber türünün diğer nümûneleriyle müşâhebet arz etmektedir. Nazmî'nin ikinci tevhîdi, dokuzar beyitlik bir tercîʿ-bendin

[902] Ömer Zülfe (haz.), *On Altıncı Yüzyıl Şairi Selîkî ve Şiirleri*, Edebiyât, Ankara 2006.
[903] Güler Doğan, *Edirneli Nazmî Dîvânı (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010. Bu divan üzerine yapılmış bir diğer çalışma için bkz. Sibel Üst, *Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-TenkitMetin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011.

mukaddimesinde karşımıza çıkar. Bu manzûmenin ilk bendi tevhîd; ikincisi tahmîd, naʿt ve salvele; üçüncü ise tazarrû ve münâcâttır. (s. 127-8) Dördüncü bend âlemin fenâsı merkezinde bir nushiyye olup son bent, duadır. "*Sa'âdet añа ki soñ dem müyesser ide İlâh/Dilinde ola revân lâ ilâhe illallah*" beyti, manzûmenin tercîʿhânesidir. Bu şiirin tevhîd bölümü, zât unsuru etrafında şekillenmiştir.

Nazmî'nin tek mesnevîsi, Ferîdüddîn-i Attâr'dan tercüme ettiği *Pend-nâme*'sidir.[904] Fatih Köksal, bu mesnevînin şâire âidiyetinin katʿiyyet arz etmediğini bildirmektedir.[905] 967/1560 yılında Haleb'de tamamlanan bu mesnevî, 3000 beyitten müteşekkildir. Şâir, 58 beyitlik bir tevhîd ile eserine başlar. (s. 55-9) Bu manzûmenin ilk 35 beyti, Attâr'daki 25 beyitlik tevhîdin genişletilmiş tercümesidir. Tevhîdin bâkisi ise şâirin kendi telîfidir. Bu bölüm zât unsuru etrafında şekillenmiş olup tenzîhî karakteristik taşımaktadır. Mesnevî, aslında olduğu gibi naʿt ile devam eder.

Kanûnî Sultan Süleyman devrin şâirlerinden **Nihânî**, kudât zümresindendir. Aslen Kastamonulu olan şâirin vilâdet ve vefât tarihleri bilinmemektedir. Daha sonraları kadılık mesleğini ahlâkî kaygılarla terkeden Nihânî'nin bilinen tek eseri divanıdır.[906] Divandaki manzûmelerin ekseri hikemî vâdide kaleme alınmış olup sûfiyâne bir edâya sâhiptir. Divânda tevhîd hususiyeti gösteren dört şiir bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, 14 beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 24-5) Dîvânın ikinci tevhîdi, 33 beyitlik kasîdedir. (s. 26-9) Hitap tarîki ile söylenen bu manzûmede, müteâl varlık vurgusu hâkimdir. Şiirin son bölümleri müâcât ve duadır. Divanı neşre hazırlayan Ayhan Yakşı tarafından münâcât olarak gösterilen "senün" redifli gazel de tevhîd hususiyetini hâizdir. Her iki türün özelliklerini birlikte taşıyan yedi beyitlik bu gazel muhâtaba tarîkiyle söylenmiştir. (s. 30) Bu şiir, tevhîd ve münâcât türleri arasındaki ilginin mâhiyetine de işâret eder. Bu gazelin muhtevâ itibariyle bir benzeri de divanın 12. manzûmesidir. Yedi beyitten müteşekkil bu gazelde, tevhîd ve münâcât iç içe geçmiştir. (s. 65)

---

[904] Edirneli Nazmî, *Pend-nâme-i Nazmî (Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr):İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Kudret Altun, Laçin Yay., Kayseri 2004.

[905] M. Fatih Köksal, *Edirneli Nazmî: Mecma'ü'n-Nezâ'ir (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001, s.108-9

[906] Ayhan Yakşı, *Nihânî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

Sultan Süleymân devri şâirlerinden olan **Emre**, *Pend-nâme* mütercimi olmakla tebârüz etmiştir.[907] Şâir, bu tercümesini 956/1559 yılında, Şehzâde Bâyezîd'in arzusu üzerine tamamlamıştır. Kütüphânelerde bir çok yazmasına tesâdüf edilen bu eser, birebir tercüme hususiyeti göstermektedir. Emre, bu mesnevîsine 21 beyitlik Farsça mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 10 beyti tevhîddir. (s. XXIV) Manzûmenin bâkisi naʿt ve *Pend-nâme* sâhibi Attâr'a medhiyyedir. Bu Farsça girişi, 30 beyitlik sebeb-i tercüme bölümü tâkip eder. Hemen ardından da 24 beyitlik bir tevhîd bölümü gelir. (s. 3-5) Bu tevhîd manzûmesi ayniyle Attâr'dan tercüme olunmuştur.

Kânûnî devri Budin defterdârı Ali Çelebi'nin oğlu olan **Merdümî**, kuzât zümresine mensup şâirlerdendir. 1520'li yıllarda doğduğu tahmin edilen şâir, ilim yolculuğuna İstanbul'da başlamıştır. Müderrisliğe teveccüh etmeyerek kadılığa rağbet gösteren Merdümî, Âşık Çelebi'nin akranlarındandır. 971/1563 yılında Üsküb kadısı iken vefât eden şâir, ardında *Tuhfetü'l-İslâm* adlı manzum eserini yâdigâr bırakır.[908] Ölmeden kısa bir süre evvel tamamlanan bu eser, 513 beyitten müteşekkildir. Kırk âyet ve hadisi birer kıta ile tercüme eden şâir, kitâbını Sultan Süleymân'a sunar.

Merdümî, dokuz beyitlik besmele şerhi ile eserine başlar. Bu mukaddimeyi, *fî hamdi'illâhi tebâreke ve ta'âlâ* başlığını taşıyan ve ilk 12 beyti tevhîd olan bölüm takip eder. (s. 35-6) Efʿâl unsuru etrafında şekillenen tevhîdden sonra, Allâh'ın insanı yeryüzüne halîfe kılması bahsine intikâl edilir. Hazret-i Âdem'in İblîs'in tuzağına düşmesiyle alâkalı sözlerininin ardından şair, Hakk'a münâcâtta bulunur. İlmin fazileti ve Kur'ân'ın mucize oluşuna temâs ederek manzûmeyi tamamlar. Mukaddime manzûmeleri naʿt ve sebeb-i telif bölümleriyle devam eder. Münâcât manzûmesinin ilk üç beyti tevhîd olmakla birlikte tazarrûa hazırlık mahiyetindedir.

Merdümî, Kur'ân'ın tuğrâsı olarak takdim ettiği *Fâtiha* sûresinin dört kıtalık tercümesini eserinin dîbâcesi yapar. Bu sûrenin ikinci ve üçüncü ile dördüncü ve beşinci âyetlerinin tercüme edildiği iki kıtʿa tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 55-6) Son iki âyetin tercümesi ise duâ muhtevâsını hâiz olup münâcâttır. *Fâtiha* sûresi, tevhîd manzûmeleri için menbaʿ hükmündedir. Söze Allâh'ın ismiyle başlama ve ardından hamd ü senâsında bulunma, Kur'ân-ı Kerîm'den neş'et eden bir gelenektir.

---

[907] Necmiye Alkış, *Tercüme-i Pend-nâme-i Ferîdüddîn 'Attâr (Edisyonkritik ve Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1953. Tek nüshaya istinât eden muahhar bir çalışma için bkz. Emre, *Terceme-i Pendnâme-i 'Attâr*, haz. Azmi Bilgin, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998.
[908] Merdümî, *Tuhfetü'l-İslâm*, haz. Ahmet Sevgi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1993.

Merdümî'nin âyet tercümelerinden beşi tevhîd hususiyeti taşımaktadır. *Bakara* sûresinin 28. âyeti, kıtʿa tevhîdlerinin ilkidir. (s. 56) Efʿâl unsuru etrafında teşekkül eden bu tevhîdde, tanrının mevcudiyetini inkâr edenlere hitap vardır. Tevhîd hususiyetini hâiz ikinci tevhîd, *Enbiyâ* sûresinin 22. âyetinin çevirisidir. (s. 62) "Eğer Allâh'tan başka ilâh olsaydı yeryüzü fesâda uğrardı" sözleri, temânuʿ deliline istinâd eden bir isbât-ı tevhîddir. Üçüncü tevhîd, *Yâsin* sûresinin 82. âyetinin (s. 63) Hak Teʿâlâ'nın kudretinin sonsuzluğuna işâret eden şair, tek bir emirle dilediğini yoktan var ettiğini dile getirmektedir. Dördüncü tevhîd, *Rahmân* sûresinin 26. ve 27. âyetlerinin tercümesidir. (s. 64) Âyette, bütün her şeyin fâni sadece Allah'ın zâtının bâkî olduğu dile getirilir. *Hadîd* sûresinin üçüncü âyetinin tercümesi ise eserin son tevhîddir. (s. 64) Bu kıtʿada, Hakk'ın sıfatları zikredilmektedir.

Asıl ismi İlyâs olan **Üsküdârlı Aşkî,** Yeniçeri zümresinden yetişen şâirlerdendir. Aslen Yenihisarlı (Rumeli Hisârı) olan şâir, hayatının ilk devresini seferlerde geçirir. Yeniçerilikten ferâgat eden Aşkî'nin, kâtiplik ve defterdarlık gibi vazifelerde bulunduğu ifade edilmektedir. Daha sonraları Müeyyedzâde Şey Hacı Efendi'nin müridleri arasına katılacak olan şâir, 984/1575-6 yılında vefât eder. Divân sâhibi şâirin tasavvuf vâdisinde vücûda getirdiği, *Menâzilü's-Sâlikîn* ve *Tercüme-i Muhtârnâme* adlı iki mesnevîsi vardır. Aşkî ayrıca, Aynulkuzât Hemedânî'nin *Temhidât*'ını dilimize kazandırmıştır.

Aşkî, *Menzilü's-Sâlikîn* adlı mesnevîsini, 978/1570 yılında tamamlamıştır.[909] 739 beyitten müteşekkil eserin hâtime bölümünde, II. Selîm'e yazılmış bir medhiyye bulunmaktadır. Fakat mesnevînin eldeki iki nüshasından birinde Mahmûd, diğerinde ise Mustafa Ağa'ya sunulduğu kaydı yer almaktadır. Metni neşre hazırlayan Yazar, Aşkî'nin *Menzilü's-Sâlikîn*'de Vâhîdî'nin *Netîce-i Cân Hâce-i Cihân* adlı eserinin seyr ü sülük faslını nazma çektiği kanaatindedir. Şâir, Hakk'ı arayanları marifete davet ettiği sekiz beyitlik mukaddime ile eserine başlar. Hemen ardından *der-beyân-ı seyr-i îcâd-ı cevher-i evvel* başlığı altında insanın zübde-i âlem oluşu ve nûr-ı Muhammedî'nin yaratılması bahsi etrafında 16 beyitlik bir bölüm gelir. Bu manzûmenin ilk beş beyti tevhîddir. (s. 67) Bu tevhîd, efʿâl unsuru etrafında şekillenmiştir. Ruhlar âleminin yaratılması konusu ile mesnevî devam eder.

[909] Sadık Yazar (haz.), *Üsküdarlı Aşkî'nin İki Tasavvufî Mesnevîsi: Tercüme-i Muhtârnâme-Menâzilü's-Sâlikîn*, Okur Akademi, İstanbul 2012.

*Menzilü's-Sâlikîn'*in ikinci tevhîdi, *der-isbât-ı vahdâniyet* başlığını taşımaktadır. (s. 70) Yedi beyitten müteşekkil bu manzûme, isbât muhtevâsından uzak bir zât tevhîdidir. Tevhîdini tamamlayan şâir, "mâdem ki Hak'dan gayrısı yoktur o hâlde neden İbrâhîm ve Bâyezîd vardır, şeriat nedir" suallerini irâd eder. Aşkî, *cevâb* başlığıyla, bu sorularını kendisi yanıtlar. Bu bölümün ilk altı beyti, tevhîd muhtevâsını hâizdir. (s. 70) Bu tevhîd de zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Mesnevî, insân-ı kâmil olmanın on şartının dile getirilmesiyle devam eder. Bu bahsin ardından şâir, tasavvuftaki yedi vâdiyi şerhetmeye başlar. Bu vâdilerin beşincisi, tevhîddir. Fakat bu fasıl, tür özelliği taşımamaktadır. Vâdiler bahsini etvâr-ı seb'a takip eder. Taklîd, istidlâl ve keşf ehillerinin îmân ve marifete ulaşma usulleri üzerinde durulur. Her üç tarîk ayrı başlıklar altında izâh edilir. Ehl-i taklîdde burhân ve delil yoktur. Ehl-i istidlâl ise delillerden hareketle Hakk'ın varlığına itminân getirirler. Bu bölümün ilk altı beyti tevhîd hususiyetini hâizdir. (s. 88) Nizâm ve hikmet deliline istinâd eden tevhîd, mevzuun tabiatı gereği isbât-ı vaciptir. Şâir son olarak keşf ehlinin yolunu açıkladıktan sonra, aksâm-ı tevhîd bahsine intikâl eder. (s. 88-9) Aşkî, tevhîdi avâm ve havassın olmak üzere ikiye ayırır. Sonrasında ise hâssın tevhîde, hangi mertebelerden geçerek ulaştığı bahsine temâs eder. Sırasıyla ef'âl, sıfât ve zât tevhîdlerine vâsıl olan sâlik, kendisini bu son noktada ifnâ eder. Bu bölümler tevhîdi konu almakla beraber, tür özelliği göstermemektedir. Vahdet, ehadiyyet ve vâhidiyyet makamlarının şerhiyle mesnevî devam eder.

Aşkî'nin *Tercüme-i Muhtârnâme*'si, Attâr'ın aynı ismi taşıyan rübâi mecmuasının intihap usulüyle çevirisidir.[910] 566 beyitten müteşekkil olan mesnevî, 979/1571 yılında tamamlanmıştır. Aşkî, elli bâbdan mürekkep *Muhtâr-nâme*'nin sadece 21 bölümünden seçtiği rübaileri, mesnevî tarzında tercüme etmiştir. Eserin hâtime bölümünde, muhtemelen mesnevîsini takdim ettiği Mahmûd Ağa'ya dua edilmiştir. Şâir, 35 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Manzûmenin ilk 18 beyti, duâ ve tahmîdden oluşmaktadır. Hemen peşinden dokuz beyitlik tevhîd bölümü gelir. (s. 93-4) Ef'âl ve zât etrafında şekillenen tevhîdden sonra, tekrar dua faslına intikâl edilir. Mukaddime manzûmeleri, na't ile devam eder.

Tercüme-i Muhtârnâme'nin ilk bölümü olan, *tevhîd-i Hudâya müteallik ma'ânidedür* başlığını taşımakta olup 36 beyitlik bir tevhîddir. (s. 97-8) Ferîdüddîn-i

[910] Sadık Yazar (haz.), *Üsküdarlı Aşkî'nin İki Tasavvufî Mesnevîsi: Tercüme-i Muhtârnâme-Menâzilü's-Sâlikîn*.

Attâr'ın eserindeki, *der-me'ânî ki te'alluk be-tevhîd dâred* başlığı altında yer alan 100 rübâî, intihap yoluyla serbest bir şekilde tercüme edilmiştir. Bazı rubailerin ise birebir olarak tercüme edildiği de müşâhede edilmektedir. Mesnevînin ikinci bölümü, olan *şol tevhîd beyanındadur ki zebân-ı tefrîddür* başlığını taşımaktadır. Attâr'ın *der-beyân-i tevhîd ki be-zebân-i tefrîd* bâbı, yine aynı usulle tercüme olunmuştur. Aslına nisbetle gayetle kısa tutulan bu fasıl dokuz beyitten müteşekkil olup tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s. 100) Bu bölümün son birkaç beyti duadır. Bu eserdeki bâzı bâbların başlığında tevhîd ifâdesi yer almakla birlikte tür özelliği göstermemektedir.

Aşkî'nin hemen bütün nazım şekillerinde söylenmiş şiirlerden mürekkep, hacimli bir divanı vardır.[911] Ekseri tasavvuf vâdisinde kaleme alınmış âşıkane manzûmelerin arasında tevhîd hususiyeti arzeden beş şiir bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 14 beyitten müteşekkil *lâ ilâhe illallah* redifli kasîdedir. (s. 4-5) Bu tarzda söylenmiş tevhîdlerle benzerlik göstermektedir. Divanın ikinci tevhîdi, on bentten müteşekkil bir mütekerrir murabbaʿdır. (s. 5-6) Manzûmenin tekrarlanan mısraı, kelime-i şehadet ibâresidir.

Aşkî'nin gazel tarzında kaleme alınmış iki gazeli vardır. Bunlardan ilki "eyledün" redifli olup sekiz beyitten müteşekkildir. (s. 278) Vahdet-i vücûd fikrinden neşet eden bu şiir, Mola Câmî'nin meşhur rübâisinden izler taşımaktadır. Efʿâl unsuru etrafında şekillenen gazelde, Hakk'ın kendi hüsnünü seyretmek üzere "gönül" adlı bir ayna yarattığı dile getirilir. İkinci tevhîd gazeli, "viren" redifiyle teşkil edilmiş olup beş beyitten ibârettir. (s. 320) Efʿâl-i ilâhiyye zikredilmekle beraber bu şiir, bir zât tevhîdidir. Dîvânın son tevhîdi, rübâî tarzında söylenmiştir. (s. 447) "Odur" redifli bu şiir de zât tevhîdidir.

Priştine'de dünyaya gelen **Mustafa Çelebi**, timâr ehli şâirler arasında zikredilmektedir. Bediʿî mahlasını ihtiyâr eden Çelebi, tezkire ve defter eminliği gibi mühim vazifelerde bulunmuştur. Sultan Süleyman ile seferlere katılan şâir, 1569 yılında vefat etmiştir. Bilinen tek eseri, Kanûnî'ye sunmak üzere kaleme aldığı, 6712 beyitten müteşekkil *Varka vü Gülşâh*'tır.[912] 1560 civarında tamamladığı mesnevîsi, tipik bir aşk hikâyesini konu almaktadır. Çelebi, 106 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile eserine

[911] İskender Pala, *Aşkî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, İstanbul 1983.
[912] Mustafa Çelebi, *Varka ve Gülşah: III. Kısım: Metin, Dizin*, haz. Ayşe Yıldız, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Cambridge 2009.

başlar. (s. 3-6) İlk seksen beş beyti tevhîd olan manzûmenin bâkisi duadır. Sanatkârane tarza telîf edilen şiir, tabiat ve felek tasvîrleriyle müzeyyendir. Tarihî hâdiselere telmihlerin de yer aldığı tevhîd, ef`âl-i ilâhiyye merkezinde şekillenmiştir. Manzûmenin son bölümlerinde zât ve sıfât unsuruna tesâdüf edilmektedir. Tenzîhî karekteristiğin hâkim olduğu tevhîd, müteâl varlık vurgusu ile nihâyete erer. Bu mukaddime manzûmesini, 31 beyitlik tevhîd kasîdesi takip eder. (s. 6-7) Orijinal teşbîhlerin yer aldığı kasîde, hitap tarîki ile söylenmiştir. Vahdet-i vücûd neşvesinden izler taşıyan şiir, sûfîyâne bir edâ taşımaktadır.

900/1495 yılında Trabzon'da gözlerini dünyaya açan **Yahyâ Efendi**, XVI. asrın mühim simâlarındandır. Daha ziyâde mutasavvıf kimliği ile şöhret bulan şâir, Kanunî Sultan Süleyman'ın süt kardeşidir. İlmiye tarîkine teveccüh eden Yahya Efendi, yaklaşık 35 yıl önemli medreselerde müderrislik yapar. Devrin sultanı ile çok yakın münâsebeti, Şehzâde Mustafa'nın idamı hâdisesinden dolayı inkıtâa uğrar. Medreseden ferâgat eden Yahya Efendi, Beşiktaş'ta inşâ ettiği dergâhında uzlete çekilir. 978/1571 yılında vefât eden Efendi, şiirlerinde Müderris mahlasını tahallus etmiştir. Şâirin ekseri hikmet ve tasavvuf vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep küçük bir divanı vardır.[913] Divanının ilk manzûmesi, 11 beyitten ibâret bir mukaddime mesnevîsidir. İlk beş beyti besmele ve dua olan manzûmenin bâkisi tevhîddir. Yazma nüshadaki *velehu* kaydı sebebiyle ikinci mesnevîsi olarak takdim edilen manzûme, esasında ilk mesnevînin devamıdır. Bu mesnevînin ilk iki beyti tevhîd olup bir önceki manzûme ile siyâk sibâk itibariyle birbirini tamamlamaktadır. Bu hâlde, tevhîd bölümü yedi beyte bâliğ olmaktadır. (s. 113-4)

Asıl adı Ramazan olan **Behiştî**, 906-7/1500-1 civârında Çorlu'da dünyaya gelmiştir. Merkez Efendi'ye insitâp eden şâir, İstanbul'da tedrîsini tamamladıktan sonra memleketine halîfe olarak tayîn edilir. Evinin etrafında ilâve olarak inşâ ettirdiği odalarda talebe okutan Behiştî, vâiz kimliğiyle tanınmaktadır. İrşâd ve tedris faaliyetlerini bir arada yürüten şâir, 977/1579-70 yılında vefat etmiştir. Pek çok ilmî esere şerh ve haşiye yazan Behiştî; *Cemşâh u Alemşâh*, *Heşt Behişt*, *Mevlid* ve *Şehrengîz* adlarını taşıyan dört mesnevî ve hacimli bir divanın sahibidir.

[913] Müslüm Yılmaz, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Süt Kardeşi Beşiktaşlı Yahyâ Efendi: Hayatı, Tasavvufî Şahsiyeti ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Dergâh Yay., İstanbul 2014.

Behiştî'nin *Şehrengîz*'inin bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane'dedir.[914] Sehven Mesîhî'ye âit gösterilen bu mesnevî, sayfaların müşevveş surette bir araya getirilmesi ya da bazı varakların kaybolması sebebiyle insicamdan mahrumdur. Telîf tarihi ve hacmi hakkında sıhhatli malumâtımızın bulunmadığı bu eserde, tevhîde tesâdüf edilmemiştir.

Behiştî'nin telif tarihi bilinen ilk mesnevîsi, *Heşt Behişt*'tir.[915] Nasihatnâme vâdisinde kaleme alınan eser, 864/1556 yılında tamamlanmıştır. Sekiz fasıldan (behişt) mürekkep olan eser, 1130 beyitten müteşekkildir. Şâir, 56 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. İlk 44 beyti tevhîd olan bu mukaddimenin bâkîsi münâcâttır. (s. 99-103) Zât ve sıfât unsuru etrâfında şekillenen tevhîdde, Allah'ın lâyıkı veçhiyle vasfedilmekten münezzeh olduğu dile getirilir. Mukaddime manzûmeleri na'ت ile devam eder.

Mesnevînin pendnâme bölümü, behişt olarak isimlendirilen sekiz fasıldan oluşmaktadır. Şâir her behiştin mukaddimesinde, kısa bir tevhîde yer verir. İhlâsın anlatıldığı ilk fasla, beş beyitlik sıfât tevhîdiyle âğâz edilir. (s. 112-3) Edebin mevzu alındığı ikinci bölümün ibtidâsında üç beyitlik ef'âl tevhîdi kaleme alınmıştır. (s. 124) Kerem konusunun işlendiği üçüncü behiştin girişinde, iki beyitlik bir tevhîd vardır. (s. 134) Bu kısa mukaddime, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Dünyaya bel bağlamamak gerektiğinin anlatıldığı dördüncü bölümün başında; asıl mülk sâhibinin Allâh olduğu merkezinde üç beyitlik bir tevhîd vardır. (s. 143) Sabır bahsinin ele alındığı beşinci bâp, beş beyitlik sıfât ve zât tevhîdi ile başlar. (s. 153) Ölümden sonra dirilme ve âhiret hayatının tafsil edildiği altıncı behiştin girişinde mevzua mutâbık olarak muhyî ve mumît bir tanrının vasıfları sıralanmıştır. (s. 162) Beş beyitlik bu tevhîd, zât unsuruna istinâd eder. Dünya nimetlerinden ferâğât konusuna değinilen yedinci faslın mukaddimesinde, Hak Teâlâ'nın kerîm sıfatına işâret eden iki beyitlik bir tevhîd vardır. (s. 171) Peygamber sevgisinin öneminin anlatıldığı son behişt ise üç beyitlik zât tevhîdi ile başlamaktadır. (s. 181-2)

Behiştî'nin *Cemşâh u Alemşâh* mesnevîsi, çift kahramanlı aşk hikâyesidir. Telîf târihi bilinmeyen bu eser, devrin hükümdârı Kânûnî Sultân Süleymân'a takdîm edilmiştir. 2397 beyitten müteşekkil olan eser, telifî karakteristik gösterir. Behişti, 36 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile mesnevîsine başlar. (s. 110-115) Nasihatâmiz bir

[914] Behiştî, *Şehrengîz*, Milli Kütüphâne Yz. A. 827, vr. 6a-15a.
[915] Emine Yeniterzi, *Behiştî'nin Heşt Behişt Mesnevîsi: İnceleme-Metin*, Kitabevi, İstanbul 2001.

üslûbun hâkim olduğu şiirde, ef`âl-i ilâhiyye unsuru oldukça yoğundur. Şair, kâinâttaki nakışlardan hareketle nakkâşın varlığına ulaşır. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devam eder.

Şâirin bir diğer mesnevîsi *Mevlid*'idir. [916] Bu eserin hangi Behiştî'ye âit olduğu, eldeki tek yazmasında tasrih edilmemiştir. Mevlid, dil ve imlâ hususiyetlerinden hareketle Çorlulu Behiştî'ye atfedilmektedir. 24 fasıldan mürekkep olan eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Mesnevî, 1048 beyitten müteşekkildir. Şâir, 26 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. Besmele, hamd, na'ت ve dua bölümlerinden oluşan bu mukaddimenin ardından sebeb-i telif faslı gelir. Mevlid'de tevhîd türünde söylenmiş manzûme bulunmamaktadır.

Behiştî'nin hemen bütün nazım şekillerinde yazılmış şiirlerden oluşan divanı vardır.[917] Şâirin divanında tevhîd türünün hususiyetlerini arzeden iki şiire tesâdüf edilir. Bunlardan ilki 31 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 173-5) Kasîdenin matlaının ilk mısraı Arapça, ikincisi Farsçadır. "*Subhâneke men*" ifâdesiyle başlayan şiir, sanatkârane bir üslûpla vücûda getirilmiştir. Vahdet-i vücûd neşvesinin izlerinin görüldüğü tevhîdde, sıfât ve zât unsuru merkezdedir. Manzûmenin son birkaç beyti duadır. Divanın ikinci tevhîdi, iki beyitlik bir nazımdır. (s. 547) *İhlâs* sûresinin bütün âyetlerinin iktibâs edildiği şiir, bir zât tevhîdidir.

Balkan topraklarında dünyaya gelen **Fevrî**, Hırvat asıllı bir âilenin çocuğudur. Doğum tarihi bilinmeyen şâir, ilmiye tarîkine sülük eder. Devrin mühim hocalarından ders gören Fevrî, 1547 yılında Edirne'deki Anbar Medresesi'ne müderris tayin edilir. Kademe kademe yükselen Fevrî, Şam kadılığına kadar ulaşır. 978/1571 yılında, burada vefat eder. Divan sahibi şairin *Kuhl-i Dîde-i A'yân* adını verdiği manzum kırk hadis tercümesi de günümüze intikâl etmiştir.

Fevrî'nin hemen bütün nazım şekillerinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı vardır.[918] Şâirin divanında, tevhîd hususiyeti arzeden tek bir manzûmeye tesâdüf olunmaktadır. "Kelîme-i şehâdet" ifâdesinin mütekerrir mısra olarak yer aldığı bu manzûme, 30 bentten müteşekkil bir muhammestir. (s. 9-14) Fevrî'nin tevhîdi, muhtevâ

[916] Aygül İpek, *Behiştî'nin Mevlidi: Metnin Transkripsiyonu ve İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971.
[917] Yaşar Aydemir, *Behîşti Divanı: Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
[918] Nafize Sarıoğlanoğlu, *Fevrî Divanı'nın Tenkidli Neşri I (Dinî Şiirler ve Kasideler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul 1954.

ve edâ itibariyle bu tarzda kaleme alınmış manzûmelerle benzerlik göstermektedir. Fevrî'nin manzum kırk hadis tercümesinin telîf tarihi bilinmemektedir.[919] 43 hadisin tercümesini muhtevî olan eserde, hiçbir mukaddime manzûmesine yer verilmemiştir.

Hasb-i Hâl adlı manzum eseriyle edebiyat tarihinde yerini alan **Sâfî**, tezkire sahiplerinin ihmâl ettiği şâirlerdendir.[920] Muhtemeldir ki Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-Nezâ'ir*'inde XVI. asrın ikinci devresini idrâk eden şâirler arasında zikrettiği isim olmalıdır. 977/1569 yılında kaleme alınan *Hasb-i Hâl*'in eldeki tek nüshasında noksanlıklar vardır. Meslek erbaplarının ahvâlinin anlatıldığı eser, kırk fasıldan mürekkep olup kasîde ve gazellerden müteşekkildir. Sâfî, eserine takriben yirmi beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Noksanlık sebebiyle bu manzûmenin ilk on dört beyti eldedir. Bu şiirin ilk üç beyti besmele, sonrasındaki on beyti ise zât ve sıfat unsurundan mürekkep bir tevhîddir. (s. 111-2) Şâir, Hak Teʿâlâ'nın müteâl vasfına temâs ile tevhîdini tamamlar.

Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî, XVI. asrın velut müelliflerindendir. Bu asrın başlarında doğduğu tahmin edilen Abdülmecîd'in babası, Zeyniyye tarîkatı postnişinidir. Çocukluk yıllarını Bursa'da geçiren şair, tasavvuf muhiti içinde yetişmiştir. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler bulunan Tosyevî, XVI. asrın son çeyreğinde âhirete irtihâl etmiştir. Telîf ve tercüme elliden fazla eserin sahibi olan Abdülmecîd'in şimdilik bilinen iki manzûm eseri vardır: *Mirâciyye* ve *Pend-i Attâr Tercümesi*. Şairin ayrıca manzûm ve mensûr olarak kaleme aldığı, *Matlab-ı A'lâ* ismini taşıyan bir esmâülhüsnâ şerhi vardır.

Tosyevî, *Matlab-ı A'lâ* adlı eserini 972/1564 yılında kaleme alır.[921] Müellif, Arabî ve Fârisî bilmeyenler için böyle bir eser vücûda getirdiğini söyler. *Matlab-ı A'lâ*'da Allah'ın 100 ismi müstakil başlıklar altında şerhedilmiştir. Umumiyetle her isme bir bölüm tahsîs edilirken mana irtibatı bulunan bazı esmanın ikişer, üçer ve dörder şekilde tasnif edildiği görülmektedir. Bu sebeple, *Matlab-ı A'lâ*'nın esmâ şerhi bölümü seksen başlık altında toplanmıştır. Allah'ın *el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir* ve *el-Bâtın* isimleri, bir arada şerhedilmiştir. Benzer şekilde, *el-Hâlık, el-Bârî* ve *el-Musavir*

[919] Hasan Aksoy, "Fevrî'nin Manzum Kırk Hadîs Tercümesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13-15, İstanbul 1997, s. 121-30.
[920] Hanife Dilek Batislam (haz.), *Hasbıhâl-i Sâfî: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Kitabevi, İstanbul 2003. Bu çalışmayla alakalı bir değerlendirme yazısı için bkz. Üzeyir Aslan, "Hanife Dilek Batislam, *Hasbıhâl-i Sâfî: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Kitabevi, İstanbul 2003", *Türk kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.9, İstanbul 2003, s.209-19.
[921] Ekrem Sakar, *Abdülmecid b. Nasuh Tosyevî ve Matlab-ı A'lâ Adlı Esma-i Hüsna Şerhi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

de aynı başlık altında verilmiştir. Allah'ın 30 esması ise iki gruplar hâlinde, 15 başlık altında bir araya getirilmiştir: *el-Kâbız*, *el-Bâsıt*; *el-Hâfız*, *er-Râfi'*; *el-Mu'iz*, *el-Müzill*; *es-Semî'*, *el-Basîr*; *el-Hakem*, *el-'Adl*, *el-Gafûr*, *eş-Şekûr*; *el-'Alî*, *el-Kebîr*; *el-Kavî*, *el-Metîn*; *el-Mübdi'*, *el-Mu'îd*; *el-Muhyî*, *el-Mümît*; *el-Hayy*, *el-Kayyûm*; *el-Kâdir*, *el-Muktedir*; *el-Mukaddim*, *el-Mu'ahhir*; *el-Ganî*, *el-Mugnî*; *ed-Dârr*, *en-Nâfi'*. *Matlab-ı A'lâ*'daki 80 bölümün tamamında, üçer beyitten müteşekkil birer tevhîde yer verilmiştir. (s. 69, 71, 73, 75, 77-8, 79-80, 81, 83, 86, 88, 91, 94-5, 97, 100-1, 103, 106, 108, 111, 113, 115-6, 108, 121, 124, 127, 130, 133, 135, 138-9, 141, 143, 145-6, 148-9, 152-3, 155, 157, 160, 162, 165, 168, 170, 172, 174, 177, 180, 182-3, 184, 186, 188, 190, 193, 195, 196, 198, 200, 202, 204, 206-7, 209, 212, 214-5, 217, 219, 221, 223, 225-6, 228, 229-30, 231-2, 233-4, 235, 238, 240, 242, 244, 246, 248, 251, 255-6, 257, 259-60) Bu tevhîdlerin on tanesi nazım, diğerleri ise kıt'adır. Tevhîdlerin ekseri, *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Eserin son bölümlerindeki bazı isimlerde, farklı vezinler tercîh edilmiştir. Tevhîdlerin hemen tamamı didaktik bir üslup ile kaleme alınmıştır. *Matlab-ı A'lâ*'daki tevhîdlerin bir kısmının ilk mısraları "oldurur" ifadesi ile başlar. Şair, okuculara hitap ile kaleme aldığı bir çok tevhîd de dikkati çekmektedir. "İy ahî, iy cüvân, iy fetâ, iy refîk, iy hakîm, iy birâder" gibi hitap ifadeleri ile başlayan tevhîdler didaktizm daha yoğundur. Tevhîd manzûmelerinin 12'si "ola", üçü "eyleye" rediflidir. Dört tevhîdde ise "ile", "ider", "olmaya" ve "ide" redifleri kullanılmıştır.

Abdülmecîd b. Nasûh, Attâr'ın *Pend-nâme*'sini de nazmen tercüme eder.[922] Telîf tarihi bilinmeyen bu eser, 1234 beyitten müteşekkildir. Birebir tercüme hususiyeti gösteren bu mesnevî, sâde bir üslupla vücûda getirilmiştir. Şair, mesnevîsine 42 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 52-60) Bu manzûme, Attâr'ın *Pend-nâme*'sindeki 25 beyitlik tevhîdin genişletilmiş tercümesidir. Mukaddime manzûmeleri, aslından farklı olarak münâcât ile devam eder.

Abdülmecîd b. Nasûh'un bir diğer manzûm eseri, *Mirâciyye*'sidir.[923] Telîf tarihi bilinmeyen bu eser, 189 beyitten müteşekkildir. Mirâciyyede hiç bir bölüm başlığına yer verilmemiştir. Mesnevînin ilk 36 beyti tevhîddir. (s. 863-5) Şâir âlem yaratılmadan evvel Allâh'ın zâtı ve sıfatının zâhir olmadığının beyânıyla tevhîde başlar. Manzûmenin devamında, Allah'ın zâtının bilinmesini isteği için âlemleri yarattığı dile getirilir.

[922] Turgut Toruk, *Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî ve Pend-i Attar Tercümesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
[923] H. İbrahim Demirkazık, "Mecîdî'nin Miraciye'si", *Turkish Studies*, S. 10/8, 2015, s. 849-886.

Böylece Hak Teâlâ eşyâda tecellî etmiştir. Tevhîd bölümü, muhabbetin yaratılması ve Nûr-ı Muhammedî bahsi ile devâm eder. Mirâciyyenin ikinci tevhîdi, Peygamber Efendimiz'in lâ-mekân makamına vâsıl olduğunda Hak Teâlâ'nın rüyetine tâlib olması üzerine söylenir. Şâir hikâyenin arasına girerek Allah'ın müstağnî ve mühezzeh olduğu sadedinde üç beyitlik bir tevhîde yer verir. (s. 872)

Hekîm hüviyeti ile şöhret bulan **Nidâî**, XVI. asrın velût şâir ve münşîlerindendir. 909/1515 yılında dünaya gelen şâir, Ankaralı nisbesiyle anılmaktadır. Nidâî'nin babası Kudüs şehrinden Ankara'ya gelmiş ve orada tavattun etmiştir. Sâhib Girây'a intisâb eden şâir uzun bir müddet Kırım'da yaşar. Hanın elçisi olarak İstabul'a gelen hekim, Sâhib Giray'ın aleyhinde faaliyet yürüttüğü töhmetiyle yedi yıl zindanda mahpus kalır. Mahpusluktan kurtulan şair Konya'ya gelerek Şehzâde Selîm'in maiyetine girer. Şehzâdenin tahta çıkışının ardından İstanbul'a gelen Nidâî, bu şehirde vefât eder. *Dürr-i manzûm*'unu 975/1568 yılında tamamlayan şâirin bu tarihten sonra irtihâl ettiği bilinmektedir. Nidâî'nin *Dürr-i Manzûm, Genc-i Esrâr-ı Ma'nî, Fetih-nâme-i Kal'a-i Cerbe, Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Giray Han, Mübâlaga-i İlâhiyyât* ve *Latîfe-i Bengi-nâme-i Münâsib-i Hâl-i Mâ* isimlerini taşıyan altı manzum eseri günümüze intikâl etmiştir. Şâirin ayrıca manzum ve mensûr memzuç olarak kaleme aldığı beş eseri vardır.

Nidâî'nin ilk mesnevîsi, *Genc-i Esrâr-i Ma'nî*'dir.[924] 1543 yılında tamamlanan bu eser, nasihatname türünün özelliklerini aksettirmektedir. Şâir eserinin dört bin beyitten müteşşekkil olduğunu söylese de eldeki metin, 3913 beyte bâliğ olmaktadır. Temsîl ve hikâyelerle zenginleştirilen mesnevî, 31 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk 12 beyti besmele şerhi, devamındaki dokuz beyit ise tevhîddir. (s. 129-30) Mukaddimenin bâkisi münâcâttır. Bu manzûmeyi *beyân-ı peygamberân* başlıklı fasıl takip eder. Mukaddime bölümünde olduğu gibi burada da bir hayli âyet iktibâsı vardır. Âlemin fâni olduğunu dile getiren şâir, insanları gafletten uyanmaya davet eder. Fırsat elde iken hak yoluna teveccüh etmeyi tavsiye eden Nidâî, sözlerine beş beyitlik bir tevhîdle devâm eder. (s. 134) Mukaddime faslındaki her iki tevhîd de zât unsuruna istinâd etmiştir.

Genc-i Esrâr-i Ma'nî'deki bir diğer tevhîd, beşinci bâbın beşinci hikâyesinde karşımıza çıkar. Bu hikâyede şâir; adem, varlık, mahlûkât, marifet ve sâlih amelden

[924] Ankaralı Hekim Nidâî, *Genc-i Esrâr-i Ma'nî (İnceleme-Metin)*, haz. Nuran Öztürk, Karahan Kitabevi, Adana 2011.

oluşan beş "veled"i izâh eder. Marifet bahsinde Nidâî, her milletin kendi lisanınca Allâh dediğini dile getirir. Lafızlar farklı olsa da manâlar birdir diyen şâir, sözlerinin arasına beş beyitlik bir tevhîd sıkıştırır. (s. 217)

Nidâî'nin 969/1562 yılında kaleme aldığı *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*, Piyâye Paşa idâresindeki Osmanlı donanmasının Cerbe Adası'nın fethini mevzu alır.[925] 978 beyitten müteşekkil bu mesnevî, muhtemelen Piyâle Paşa'ya arz edilmiştir. Nidâî eserine, 22 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 44-8) Hitap üslûbuyla söylenen bu manzûme, zât unsuru etrâfında şekillenmiştir. Şâir, cümle mahlûkâtın Hakk'ın varlığına şahâdet ettiğini dile getirir. Bu manzûmenin ardından, 14 beyitlik kasîde tevhîdi gelir. (s. 148-52) Vahdet-i vücûd neşvesi taşıyan bu kasîde de zât unsuru üzerine kurulmuştur. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

Fetihnâme'nin anlatımına başlamadan evvel Nidâî, bir gece vakti Piyâle Paşa'nın yüzünü Hakk'a çevirerek tazarrûda bulunduğunu nakleder. Paşa sözlerine, yedi beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 188-90) Bu tevhîdde, irâde ve kudreti ile her şeyi hükmü altında tutan bir rabbin senâsı vardır. Bir sonraki tevhîd de paşanın lisanından söylenmiştir. Piyâle Paşa, Turgutça Bey'den gelen elçinin getirdiği haber üzerine akşam karanlığında donanmasını hareket ettirir. Denizin itidâlini gören paşa tefekküre dalar. Bütün bunların Hakk'ın âsârı olduğunu idrâk ettikten sonra 11 beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 236) Hitap tarîki ile söylenen bu şiirde, Allâh'ın akıl yoluyla idrakten münezzeh olduğu dile getirilir. Onu bilenler ancak aşk ile bilmişlerdir. Mesnevînin son tevhîdine, Cerbe Kalesi'nin fethinin hemen öncesinde yer verilir. Piyâle Paşa, fetih için Hakk'a niyâzda bulunur. Ellerini semâya kaldıran paşa, 15 beyitlik bir tevhîd ile münâcâtına başlar. (s. 302-6) Zât unsurun hâkim olduğu bu tevhîdde, kâdir bir Rabb'in senâsı vardır.

Dürr-i Manzûm, Nidâî'nin tıp konulu bir mesnevîsidir.[926] 975/1567 yılında tamamlanan eser, devrin hükümdarı Sultan II. Selîm'e takdim edilmiştir. 721 beyitten müteşekkil bu mesnevî, *Menâfi'u'n-Nâs*'ın manzum hulâsası olarak değerlendirilmektedir. Şâir mesnevîsine 15 beyitlik mukaddime ile ağâz eder. Bu manzûmenin ilk iki beyti tevhîddir. (s. 31) Manzûmenin bâkîsi münâcât ve sebeb-i teliftir.

[925] Nidâʿî, *Uzak Denizlerden Bir Hikâye: Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*, haz. Ümran Ay, Kocav Yay., İstanbul 2015.
[926] Ümran Ay, *Nidâî: Dürr-i Manzum (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

Nidâî'nin manzum ve mensûr memzûç eserleri arasında yer alan *Menâfi'u'n-Nâs*, tıp sahasına ait bir eser olmakla birlikte nasihatnâme hususiyetini de hâizdir.[927] 974/1566 yılında hitama eren bu kitap, II. Selîm'e takdim edilmiştir. Kütüphânelerde birçok yazmasına tesâdüf edilen bu kitâbın hayli Osmanlı'da hayli rağbet bulduğu bilinmektedir. 60 bâbdan mürekkep eserin mukaddime faslı, manzum olarak kaleme alınmıştır. Bu eserin mukadimesi, bir beyit farkla *Dürr-i Manzûm*'un ibtidâsında ayniyle yer almaktadır.

Tâun ve vebâ illetinin defʿine çâre olmak üzere kalame alınan *Rebîu's-Selâme*, ihtivâ eden mensûr bir risâledir.[928] Telîf tarihi bilinmeyen bu risâlenin mukaddime ve hâtime fasılları manzum olarak kaleme alınmıştır. Yine Sultân II. Selîm'e takdim edilen bu eserine Nidâî, sekiz beyitlik mukaddime manzûmesi başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti tevhîd, bâkisi anasır-ı erbaadan varlıkların vücuda gelmesi bahsini havîdir. (s. 29) Nidâî'nin nasihatnâme vâdisinde vücuda getirdiği *Tenbih-nâme*, 952/1545 yılında telif edilmiş manzum ve mensûr memzûç eserlerindendir.[929] Şâirin bu eserinin mukaddimesinde manzum tevhîd yer almaz.

"Defterdârzâde" nâmıyla anılan **Ahmed Cemâlî**, hezl ve latife vâdisinde söylediği şiirleriyle meşhur olmuş bir isimdir. İlmiye tarîkine teveccüh gösteren şâir, aslen İstanbullu'dur. 991/1883 yılında âhirete irtihâl eden Cemâlî'nin gençlik evânında dahi etrafındakilerin ilgisini çektiği görülmektedir. Genç yaşta vefât ettiğini düşündüğümüz şâirin matlaʿlardan oluşan bir divanı, İstanbul ve Siroz hakkında iki şehrengizi ve *Risâle-i Durûb-ı Emsâl* ismini taşıyan manzum bir nasihatnamesi günümüze intikâl etmiştir.

Cemâlî'nin *Şehrengîz-i İstanbul* ve *Metâli'-i Cemâlî* adlı eserleri, bir yüksek lisans çalışmasının mevzuu olmuştur.[930] *Metâli'-i Cemâlî,* Sultan Selim-i Sânî devrinde cemʿ edilmiş bir matlaʿ mecmuasıdır. 1098 matlanın yer aldığı eserde, tevhîd beytine tesâdüf olunmamıştır. *Şehrengîz-i İstanbul* ise şâirin 972/1565 yılında tamamladığı mesnevîsidir. 459 beyitten müteşekkil eserde, İstanbul güzelleri vasfedilmiştir. Cemâlî, mesnevîsine on beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûme, münâcât ve duâ

[927] Sadettin Özçelik, *Nidâyî: Menâfi'ü'n-Nâs (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İnönü1990.
[928] Nuray Demir Öztürk, *Nidâî Mehmed Çelebi Ankaravî'nin Rebîu's-Selâme Adlı Eseri (Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
[929] Nidâʿî, *Tenbîh-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba, nu: 311, vr. 77.
[930] Aysun Eren, *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Metâliʿ-i Cemâlî ve Şehrengîz-i İstanbul*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012.

mahiyetindedir. Cemâlî'nin Siroz Şehrengîz'inin telif tarihi bilinmemektedir.[931]179 beyitten ibâret olan bu eserin ibtidâsında, on bir beyitlik mukaddime manzûmesi yer alır. Bu manzûme de münâcât muhtevâsını hâizdir. Cemâlî'ye atfedilen *Risâle-i Durûb-ı Emsâl*'in telîf tarihiyle ilgili kayda rastlanmamıştır.[932] Mesnevînin mukaddimesindeki yedi beyit, duâ mahiyetindedir. Zikredildiği üzere, Cemâlî'nin manzum eserleri arasında tevhîd türünün sınırları içine dâhil edilebilecek manzûmeye tesâdüf edilmemiştir.

6. II. Selîm (1566-1574)

Sultan Süleymân'ın 46 yıllık saltanatının ardından tahta geçen II. Selîm, sâdece sekiz yıl tahtta kalabilmiştir. Hayatının önemli bir devresini şehzâdelikle geçiren sultanın hâkimi olduğu vilâyet merkezlerinde edebî muhit teşkîl ettiği bilinmektedir. Bilhassa en son vâliliğini yaptığı Manisa şehrinde, bir çok şairin şehzâdenin mâiyetinde yer aldığı görülmektedir. Bununla beraber sultanın tahta cülûsunun ardından şâirlerle olan irtibatının zayıfladığı bilinmektedir. Gelibolulu Âlî, sultanın şâirlerle bizâtihi ilgilenmekten vazgeçip bu vazifeyi vezîrlerine bıraktığını kaydetmektedir.

II. Selîm devrinde eser veren şairlerin neredeyse tamamı, Kanunî Sultan Süleyman döneminde temâyüz etmiş şairlerdi. Bu şairlerin önemli bir kısmı ise III. Murâd'ın saltanâtı devrinde eser telîfine devam etmişlerdir. Bu yönüyle II. Selîm devrinin şairi olarak tanımlanacak neredeyse hiç bir isim yoktur. Şehzâdeliğinden itibaren mâiyetinde bulunan ve sultan olduğunda müsâhibi olarak tayin ettiği Manastırlı Celâl Bey dahi bu tanımlamanın içine girmemektedir. Bu itibarla II. Selîm dönemi, Kânunî Sultan Süleyman ile III. Murâd dönemi arasında bir geçiş devri olarak kabul edilebilir. Hâliyle bu dönem içinde değerlendirilecek eser sayısı da oldukça mahdûttur.

Selîmî mahlası ile şiirler kaleme alan sultânın, küçük bir divanı vardır.[933] Ekseri âşıkâne gazellerden mürekkep divançede, tevhîd türünün hususiyetlerini hâiz şiir yer almamaktadır.

Asıl adı Mehmed olan **Ulvî**, Derzi-zâde lâkabıyla şöhret bulmuştur. Doğum tarihi bilinmeyen şâirin İstanbullu olduğu kaydedilmektedir. İlmiye tarîkine meyleden Ulvî, Manisa müftüsü Muallimzâde'nin dânişmentleri arasında yer alır. Hocasının

[931] Lokman Turan, "Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Of Ottoman Studies*, S. XXXVII, İstanbul 2011, s. 49-76.
[932] Cemâlî, *Risâle-i Durûb-ı Emsâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nu: 593, vr. 50b-62a
[933] Beyhan Kesik (haz.), *Selîmî (İkinci Selîm) Divançesi*, Vizyon Yay., Ankara 2012.

tavassutu ile Şehzâde Selîm'in mukarreplerinden Turak Çelebi ve Celâl Bey'in himâyesine girer. Daha sonra Şehzâde Selîm'e takdim olunan Ulvî, müstakbel pâdişâhın nezdinde büyük bir itibar kazanır. Hâmisi Turak Çelebi'nin idâm edilmesi üzerine söylediği bir beyit dolayısıyla hayli sıkıntı çeken Derzizâde, içki ibtilâsına duçâr olur. 993/1585 vefât eden şâirin divânı, hayatının son devresindeki perişanlık sebebiyle mükemmelen derlenememiştir.[934] Şâirin ayrıca, divan nüshalarında da yer alan *Manisa Şehrengîzi* vardır.

Ulvî'nin divanının ibtidâsında, mukaddime manzûmeleri görünümünde olan beş altı parça mesnevî vardır. Bunlardan ilki 33 beyitlik besmele şerhidir. Hemen arkasından, *medh-i Hudâ-yı Te'âlâ* başlığını taşıyan 31 beyitlik tevhîd gelir. (s. 3-5) Zât ve efâl unsuru etrafında şekillenen bu manzûme, tasvîrlerle müzeyyendir. Muhtemeldir ki bu manzûmeler tasavvur ettiği bir mesnevîsinin mukaddimesi için kaleme alınmıştır. Bu manzûmelerden sonra divânın dîbâcesi gelir. Ulvî dibaceye, musannaʿ ve müseccâʿ bir tevhîd bölümüyle başlar. Oldukça mufassal olan bu fasılda mesnevî formunda iki beyitlik bir tevhîd vardır. (s. 22) Bu kısa tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir. Ulvî'nin divanında, gazel formunda söylenmiş iki tevhîd yer almaktadır. Bu manzûmler kasîde namıyla kaydedilmişlerse de gazel olduklarında şüpheye mahâl yoktur. Bunlardan ilki, 16 beyitten müteşekkil bir "*lâ ilâhe illallâh*" redifli tevhîddir. (s. 50-1) Şiir, bu tarzda kaleme alınmış tevhîdlerle müşâhebet arz eder. İkinci tevhîd, on beyitten müteşekkil olup *kasîde-i zât u sıfat* ismini taşımaktadır. (s.51-2) Gazelin her beytinde zât ve sıfât ifâdelerine yer verilmiştir. Tevhîd bu yönüyle orijinal addedilebilir. Allah'ın sıfatı zatının ne ayrısı ne de gayrısıdır ve Allâh'ın zâtı ancak sıfatı ile bilinmektedir.

Tezkire sahiplerinin nazarlarından uzak kalan **Ûdî**, XVI. asır şairlerindendir. Seçtiği mahlastan hareketle mûsikîşinâs olduğu düşünülen şâirin günümüze sadece bir mesnevîsi intikâl etmiştir.[935] Ûdî, 975/1567 yılında tamamladığı *Mâcerâ-yi Mâh* adlı eserini, muhtemelen hakkında medhiyyeler söylediği II. Selîm'e takdim etmiştir. 1270 beyitten müteşekkil olan mesnevî, hasb-i hâl türünün özelliklerini taşımaktadır. Kendi hayatı ve yaşadığı devre ait bazı çizgileri eserine aksettiren şâir, mesnevîsine 30 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimenin ilk dört beyti tevhîddir. (s. 99) Ardından

[934] İsmail Çetin, *Derzi-zâde Ulvî (Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanının Tenkidli Metni)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993.
[935] Ûdî, *Mâ-cerâ-yi Mâh*, haz. Fatma Sabiha Kutlar, Öncü Kitap, Ankara 2005.

marifet bahsine intikâl eden şâir nasihatâmiz beyitlerle bu faslı tamamlar. Bu mukaddimeyi, vahdet neşvesi taşıyan bir gazel takip eder.

Asıl adı İbrâhim olan **Kabûlî**, Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında dünyaya gelmiştir. Şâirin vatan-ı aslîsi, agleb ihtimâl Kütahya'nın Gediz ilçesidir. Medrese tahsilinin ardından ilmiye sınıfında kalmak istemeyen şâir, kadılığa teveccüh gösterir. Kadılıkla iştihâr eden Kabulî, Osmanlı'nın farklı şehirlerinde mesleğini icrâ eder. 1000/1591-2 yılında âhirete irtihâl eden şâirin bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri, divanıdır.[936] Ekserini gazellerin oluşturduğu divanda Farsça şiirlere de tesâdüf edilmektedir.

Kabûlî'nin divanı, mensûr ve manzum olarak kaleme alınmış bir dibâce ile başlar. Kısa bir tevhîd mensûresinin ardından şâir, bahsi şiire intikâl ettirir. Dibacenin sonunda biri Türkçe diğeri Farsça iki tevhîd manzûmesi vardır. Türkçe tevhîd, üç beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. (s. 443) Hitap tarîki ile söylenen bu manzûmede, tanrının müteâl vasfı dile getirilmektedir. Kabûlî Farsça tevhîdinde, Allâh'ın zâtının vasfını söylemekte âciz olduğunu beyan eder. (s.443) Allâh'ın zâtı, bizim medhimizden yüce olduğu gibi övgümüzün ona hiçbir değer/fazl kazandıramayacağını dile getir. Bu manzûme, bazı değişikliklerle divânın mukâttaʿât bölümünde de yer alır.

Kabûlî'nin ikisi Türkçe biri Farsça olmak üzere üç gazel tevhîdi vardır. Bu gazellerin ilki, muammâ tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 676-7) Tâmamıyla vahdet-i vücûd telâkkisine muvafık gelecek surette şâir; hem şâhid hem meşhûd, hem müddei hem kâdının kim olduğunu, suâl eder. Kabûlî, muaamâdan garazın müsemmâ olduğunu dile getirerek kârilerine serrişte verir. Bu gazel, klâsik şiirde misâline arz rastlanır bir manzûmedir. "Sen imişsin" redifli dokuz beyitlik gazel, ikinci Türkçe tevhîddir. (s. 685-6) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu gazel, Molla Câmî'nin meşhur "gâfil" redifli rübâîsine naziredir. Zât unsuru etrafında şekillenen tevhîd, duyuş ve söyleyiş itibariyle türünün nâdir nümûnelerindendir. "Yekî" redifli Farsça gazel de dokuz beyitten müteşekkil olup tamamıyla vahdet-i vücûd telâkkisini aksettirmektedir. (s.732) "Her şey birdir ve o birden gayrısı yoktur" fikri merkezinde söylenen tevhîd, musannaʿ bir gazeldir.

[936] Mustafa Erdoğan, *Kabûlî İbrâhim Efendi: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

XVI. asır şairlerinden **Kıyâsî**, aslen Kastamonulu olup asıl ismi İbrâhim'dir. İlmiye tarîkine yönelen şâir, genç yaşta İstanbul'a gelir. Tedrisîni tamamlayan Kıyâsî, evvelâ mülâzım daha sonra kadı vekilliği yapar. Kanûnî'ye takdîm ettiği bir kıtʿa ile Şeref Hoca Medresesi'ne müderris olur. Daha sonra tekrâr kadılığa dönecek olan şâirin 1580'li yıllarda hayatta olduğu bilinmektedir. Divân sahibi olan Kıyâsî'nin günümüze intikâl eden tek eseri, 1199 beyitten müteşekkil olan *Mihr ü Mâh*'tır.[937] II. Selîm'e sunulduğu anlaşılan eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Şâir, altı beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından, 17 beyitlik bir tevhîd manzûmesi gelir. (s. 94-5, 70-1) Müteâl varlık vurgusunun hâkim olduğu şiirde, Allah'ın birliği üzerinde durulmuştur. Bu tevhîd, temânuʿ deliline istinâd eden bir isbât manzûmesidir.

Tezkirelerde ismine rastlanmayan **Merâhî**, Sigetvar Seferi hakkında kaleme aldığı fetihnâmesi ile edebiyat tarihinin kayıtlarına geçmiştir.[938] Muhtemelen seyfiyye zümresine mensup olan şairin bilinen tek eseri, *Fetihnâme-i Sigetvar*'dır. Bu mesnevînin telîf tarihi bilinmemekle beraber, II. Selîm devrinde tamamlandığı düşünülmektedir. 663 beyitten müteşekkil mesnevî, sade bir üslupla vücuda getirilmiştir. Merâhî, 19 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile eserine başlar. (s. 1-3) Hitap tarkiyle söylenen bu tevhîd, mesnevînin muhtevâsına muvafık gelecek surette efʿâl unsuru üzerine kurulmuştur. Şiirde, kullarına cihâdı emreden bir Allah tasavvuru hâkimdir.

940/1533-4 yılında Malkara'da tevellüd eden **Nevʿî**, XVI. asrın birinci tabaka şâirleri arasındadır. Halvetî meşâyihinden Pîr Alî'nin oğlu olan şâir, ilk tedrisini memleketinde alır. 1550'de İstanbul'a gelen Nevʿî, Davud Paşa ve Sahn medreselerinde taallüm eder. 1555'te hocası Ahizâde Mehmed Efendi ile Edirnede'ki Bâyezîd Medresesi'ne gider. 1563 yılında mülâzımlığa geçen şâir, 1566'ta Gelibolu'ya müderris olarak tayin edilir. 1590 yılına kadar sürecek müderrisliği, Çınarlı Medresesi'nde nihâyete erer. Kendisine verilen Bağdâd kadılığından ferâgât eden Nevʿî, Şehzâde Mustafa'nın hocalığına tayin edilir. 1007/1599 yılında vefât eden şâir, Şeyh Vefâ Câmii'nin hazîresine defnolunur. Âlim ve şâir hüviyetini birlikte taşıyan Nevʿî, ardından ismini ebediyete kadar muhafaza edecek eserler bırakmıştır. Divan sahibi

[937] Meliha Anbarcıoğlu, "Kıyâsî'nin Mihr u Mâh Mesnevîsi", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 1986, s. 87-170; Dilek Aksoylu, *Kıyâsî'nin Mihr ü Mâh Mesnevîsi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2007.

[938] H. Ahmet Arslantürk, Mücahit Kaçar (haz.), *Merâhî'nin Fetihnâme-i Sigetvar'ı: Kanuni'nin Son Seferinin Şiirsel Anlatımı*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

şâirin *Münâzara-i Tûtî vü Zâg*, *Hasb-i Hâl* ve *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în* adlı üç manzum eseri günümüze intikâl etmiştir.

Nevʿî, *Hasb-i Hâl* mesnevîsini 963/1555-6 yılında tamamlanmıştır.[939] 989 beyitten müteşekkil eser, iki rübâi ve dört kıtayı da muhtevidir. Şâirin gençlik çağında kaleme aldığı bu eseri, alegorik bir mahiyet arz etmektedir. Halvetî pişvâlarından Sarhoş Bâlî'nin arzusu üzerine vücûda getirilen bu eser, Şehzâde Selîm'e takdim olunmuştur. Nevʿî, 31 beyitlik tevhîd manzûmesi ile eserine başlar. (s. 1-3) Efʿâl unsuru etrafında şekillenen tevhîd, mesnevînin muhtevâsıyla tenasüp arzeden mecazlarla memlûdur. Bu tevhîdde, aşk ve âşığın yaratıcı olan bir tanrı tasavvuru hâkimdir. Tahmîd ve münâcâttan mürekkep ikinci manzûme, mukaddime faslı devam eder. Nevʿî, bu manzûmesinde "şuʿarâ tavsifinden münezzeh ve ârî" olan Allâh'a hamdde bulunmuştur. Başlıktaki mezkûr ifâde, şâirin tevhîd telâkkisini aksettirmektedir.

Mesnevîsinin hikâye faslında şâir, âşığın aşk-ı mecâzîden matlûb-ı hakikîye geçişini anlatır. Aşk gülzârında temâşâ edilen güzeller, Hakk'ın nurundan başkası değildir. Nevʿî, gözleri kamaştıran bu güzellikleri tahkiye ettikten sonra, Mollâ Câmî'nin meşhûr rübâî tevhîdi ve kendisinin tercümesine yer verir. (s. 71) Gizli ve açık görünen, kalp ve ruhta gizli olan, bütün kâinâtı dolduran Allah'tır. Fakat onu idrâk edebilmek için gafletten uyanmak gerekir. Şâir sözlerine, tevhîd ehlinin vahdete ancak mecâzî varlığı ifnâ ederek vâsıl olabileceği dile getirir. Bu bölümde esâs mevzu vahdet ve tevhîd olmakla birlikte, tür özelliği gösteren şiir bulunmamaktadır. *Hasb-i Hâl*'in son tevhîdi, hâtime faslında yer alan bir kıtadır. (s. 75) İki beyitlik bu kıta, Nevʿî'nin sanatkârane duyuş ve beyânının en ileri merhalesini temsîl etmektedir. Tanrının birliğini kavrama noktasında akl-ı kül bile, hece talim eden bir mektep talebesidir. İbâre ve kavramlarla aklın bu hikmeti kavraması da mümkün değildir. Kıt'anın son mısraındaki *işârât* ve *kânun* lafızları, aynı zamanda İbn Sinâ'nın eserlerine telmihtir. Bu tevhîd kıtabı, Allah'ın müteâl vasfının beliğ surette beyanından ibârettir.

Nevʿî'nin uzun bir müdet kayıp zannedilen *Münâzara-i Tûtî vü Zâg* adlı mesnevîsi, 966/1558-9 yılında tamamlanmıştır.[940] Kime sunulduğuna dâir hiçbir kaydın yer almadığı eser, 23 fasıldan mürekkeptir. Metni neşre hazırlayan Gürer tarafından

[939] Hande Özer, *Nev'î'nin Hasb-i Hâli*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994. Ayrıca bkz. Nevʿî, *Hasb-i Hâl(İnceleme-Metin)*, haz. Abdülkadir Gürer, İstanbul 2009.
[940] Abdülkadir Gürer, "Nevʿî'nin Kayıp sanılan İki Eseri: 'Münâzara-ı Tûtî vü Zâg' ve 'Gevher-i Râz'", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 15, İstanbul 2005, s. 85-179.

tercüme olduğu ifâde edilen mesnevî, 441 beyitten müteşekkildir. Alegorik mâhiyete sâhip olan eser, hikemî karakteristiği de hâizdir. Nevʿî, 20 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine tekaddüm eder. Bu manzûmenin ilk 14 beyti tevhîddir. (s. 93-4) Tûtî ve zâg mecazlarının yer aldığı tevhîd bölümünde, hikmet sâhibi tanrının vasıfları dile getirilmiştir. Tevhîdin esâs unsuru efʿâl- i ilâhiyyedir. Manzûme salât ve selâm ifâdeleriyle tamamlanır.

Nevʿî *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*'ini, 977/1569 yılında tamamlanmıştır.[941] Mesih Paşa müderrisi iken bu eseri vücuda getirilen şâir, kısmen Mollâ Câmî'nin *Hadîs-i Erba'în*'inden istifâde etmiştir. Nevʿî, 25 beyitlik mukaddime manzûmesi ile kırk hadis tercümesine başlar. Bu manzûmenin ilk dokuz beyti tahmîddir. (vr. 3b) Kısa bir münâcâtın ardından naʿt bölümü gelir. Sebeb-i telif ifâdeleriyle mukaddime tamamlanır. Nevʿî'nin bu eserinde tevhîde tesâdüf edilmez.

Keşfü'l-Hicâb Min Vechi'l-Kitâb, Nevʿî'nin manzum ve mensûr olarak kaleme aldığı *Füsûsu'l-Hikem* şerhidir. Bağdat kadılığına tayin olduğu esnada telîfi devam eden eser, 1002/1593 yılında tamamlanır. Cendî, Dâvûd-ı Kayserî ve Mollâ Câmî'nin şerhlerinden istifâde ile hazırlanan kitap, devrin hükümdârı III. Murâd'a takdim edilir. Bu eser, iki yüksek lisans çalışmasının mevzuu olur.[942] Nevʿî, kitabına mensûr ve manzum olarak kaleme aldığı uzunca bir dîbâce ile başlar. Dîbâce, tevhîd ve münâcât ile başlar. İlâhiyyât nevinden manzûmelerinde yer aldığı bu bölümde, hitap tarîki ile söylenmiş bir rübâî tevhîdi vardır. (s. 115) "Sen" redifli bu rübâîde, sûfîyâne bir edâ hâkim olup matlûb ve mahbûb olan tanrı tasavvuru aksettirilmiştir. Varlıkların zuhuru ve Hakk'ın tecellîsi bahsine intikâl eden şâir, bu bölümde 18 beyitlik bir mesnevî yer verir. Bu mesnevîde bazı tevhîd ifâdelerine tesâdüf edilmekle berâber tür hususiyeti göstermemektedir. Naʿt ve sebeb-i telif faslıyla dîbâce nihâyete erer.

Nevʿî, *Füsûs* şerhinin *hikmet-i ilâhiyye* fassının başlarında, iki beyitten müteşekkil bir kıtʿa tevhîdi söyler. (s. 126) "Eyledi" redifli bu manzûme, efʿâl-i ilâhiyye unsuru etrafında şekillenmiştir. Tamamıyla tasavvufî muhtevâyı hâiz olan bu manzûmede, tecellî ve zuhûr kavramları merkezdedir. Nevʿî tanrının mevcudiyetinin akıl yoluyla idrâk edilemeyeceği sadedinde, İbn Sinâ'dan Arapça iki beyit nakleder. (s.

[941] Nevʿî, *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphânesi, Kemânkeş, nu: 50, vr. 3b-9a.
[942] Serap Telek, *Malkaralı Nev'î Yahyâ'nın "Keşfü'l-Hicâb Min Vechi'l-Kitâb" Adlı Eserinin Metin ve İncelemesi (1a-219b Yaprakları Arası)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Fatma Nur Yürük, *Malkaralı Nev'î Yahyâ'nın "Keşfü'l-Hicâb Min Vechi'l-Kitâb" Adlı Füsûsu'l-Hikem Şerhinin Tahkîk ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

132) Meşhur filozof, ömrünün sonlarında aczini itiraf etmek üzere seni vasfedenler senin sıfatından âciz kaldılar demektedir. Bütün fikriyatını nazarî akla dayandıran İbn Sinâ'nın bu sözleri tevhîd muhtevâsını hâizdir.

Nevʿî yine *Âdem* fassının şerhinde, Allah'ın nefsini tavsîf ettiği sıfatlar ile insanı vasfetmesi meselesini izâh eder. Bu noktada insan ile Allâh arasında bir müşâreket söz konusu değildir. Çünkü insân vâcip değil mümkün bir varlıktır. Şâir bu bahiste, iki beyitlik bir kıtʿa tevhîdi söyler. (s. 158) Teşbîh ve tenzîh kavramlarının merkezde yer aldığı bu şiir, bir efʿâl tevhîdidir. Nevʿî, yine aynı izâhlar sadedinde, divanında da yer alan beş beyitlik gazel tevhîdi söyler. (s. 160) Bu tevhîd de tamamiyle vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir.

Keşfü'l-Hicâb'ın *nefsiyye* hikmeti fassında Nevʿî, mezâhir ve esmâdaki kesretin hakikat-i vâhidenin taaddüdüne imkân vermediği bahsinde bir nazım tevhîdî irâd eder. (s. 204) Şair, Allah'ın bir olduğunu ve "bin kere bir"in de "bir"den gayrı olmadığını dile getirir. Şöyle ki "bir" sayı değil cevherdir ve teaddüd, "bir" olan mutlak varlığın zâtında kesrete imkân tanımamaktadır. İslam filozoflarının da kullandığı istidlâllerden olan bu nazariye, vahdet-i vücûd fikrinin sâlikleri tarafından da kullanılmaktadır.

Nûh kelimesindeki *Subbûhiyye* hikmetinin şerh edildiği bölümde, ibâdet edilen her maʿbûdda Hakk'ın bir vech-i hassı olduğu mevzuu ele alınır. Maʿbûlardaki ulûhiyyet kendi zâtlarına âit olmayıp tanrının vech-i hassına istinat etmektedir. Eğer âbidler, kendi maʿbûdlarındaki bu vech-i hassı idrâk ederlerse Allâh'ın vahdaniyetine vâsıl olabilirler. Nevʿî, İbn Arabî'nin ilgili ibâratının şerhini tamamladıktan sonra Şîrîn-i Mağribî'nin tevhîd gazelinden üç beyit nakleder.[943] (s. 235) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîdinde şâir, bütün güzel ve maʿbûdlarda tezâhür ve tecelli edenin Allâh'tan gayrısı olmadığını dile getirir. Nevʿî de Şîrîn-i Mağribî gazeline nazîre olmak üzere bir nazım tevhîdi inşâd eder. (s. 236) "Senden" redifli bu nazım, celâl ve cemâl kavramları etrafında teşekkül etmiş bir tevhîddir.

İdrîs kelimesindeki *kuddûsiyye* hikmeti fassında Nevʿî, iki tevhîd manzûmesine daha yer verir. Bunlardan ilki, Allâh'ın Zâhir ve Bâtın isimlerinin birbirlerine göre vaziyetinin açıklandığı bölümdedir. Bu isimlerinden hangisi ortaya çıksa, diğeri onu nefyetmektedir dedikten sonra şâir, beş beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 261-2) Vahdet-i

[943] Muhammed Şîrîn-i Mağribî, *Divân*, s. 29.

vücûd fikrinden neş'et eden bu tevhîd, tecelli ve nûr kavramları etrafında şekillenmiştir. "Bütün âsârda görülen Allâh'ın cemâlidir, mezâhirdeki zâhir ondan gayrısı değildir" diyen şâir, bu müşâhede makamına ancak ârifler ulaştığını belirtir. Hemen ardından da iki beyitlik bir kıta tevhîdi irâd eder. (s. 274) Allâh, cemâlini hayret nikâbıyla örterek bütün gönülleri ıztırâba salmakta, celâlinin nur parıltılarını ise güneş ve aya aksettirmektedir. Bu tevhîdde Allah'ın bir sevgili olarak tasavvur edildiği görülmektedir.

İbrâhim kelimesindeki *müheyyeme* hikmetinin anlatıldığı fasılda, Hak Teʿâlâ'nın ayân-ı sâbitelerin suretleri ve muhtelif hakikatlerin tenevvüʿü sebebiyle mütenevvi ve muhtelif olduğu dile getirilir. Nevʿî, bu fikrine temsîl getirmek üzere iki beyitlik bir tevhîd söyler. (s. 285) Tanrı'yı nur saçan güneş ve engin denize benzeten şâir, kesret âlemini mezâhir, dalga ve renk mecazlarıyla temsîl eder. Bir sonraki tevhîd manzûmesi ise İsmâil kelimesi faslında olup kendi nefsini bilen ârifin Hakk'ın marifetinde vâsıl olacağının izâhı sadedinde karşımıza çıkar. (s. 331) "Sensin" redifli bu tevhîd şiiri, rübâi formundadır.

İseviyye kelimesindeki *nebeviyye* hikmetinin anlatıldığı bölümde, Allâh'ın "Beni ve anamı, Allâh'tan başka iki ilâh bilin, diyen sen miydin?" suʿâline muhatap olan Hz. İsâ'nın cevabı şerh edilir. Nebî aleyhisselâm, "eğer ben öyle bir söz söylemiş isem senin ilmin buna şamildir zirâ benim suretimde kâil olan sensin" der. Bu sözün ardından şâir, rübâî şeklinde bir tevhîd irâd eder. (s. 235) "Sensin" redifli tevhîd, hitap tarîkiyle söylenmiş olup zât unsuru etrafında şekillenmiştir.

Bu cildin bir diğer tevhîdi, Süleyman kelimesindeki *rahmâniyye* hikmetinin açıklandığı bölümde karşımıza çıkar. Her şeyde zâhir olan Allâh, halk ile müsemmâ olan eşyanın aynıdır. Çünkü varlıkların suretleri, Rahmânî nefes üzere ârız olmuşlardır. Nevʿî bu bahisteki şerhini tamamladıktan sonra, "Hak'dur" redifli bir tevhîd irâd eder. (s. 260) Zâhir ve bâtın olan Allah'tır; gören, söyleyen, işiten de ondan gayrısı değildir. Vahdet-i vücûd fikrinden neşet eden bu şiir, sıfât ve zât unsurundan mürekkeptir. Kitabın son tevhîdi, Dâvud kelimesindeki *vücûdiyye* hikmetinin şerh edildiği kısımda karşımıza çıkar. Sıfatlar mertebesinde zıtlık, zât mertebesinde vahdet görünür sözlerini şerheden şâir, bir kıta tevhîdi ile bahsi tamamlar. (s. 307) Tamamıyla tasavvufî ıstılâhların hâkim olduğu manzûme, vahdet-i vücûd fikrini aksettirmektedir.

Nevʿî'nin hemen bütün nazım şekillerine yer verilmiş mürettep bir divânı vardır.[944] Şâirin divanındaki ilk tevhîd, dîbâcede yer alan vahdeti vücûd zemîninde söylenmiş iki beyitlik mesnevîdir. (s. 2) Nevʿî'nin divânındaki ikinci tevhîd, yüz beyitten müteşekkil hikemî kasîdesinin girişindedir. Sanatkârâne bir üslupla vücûda getirilen kasîdenin ilk altı beyti tevhîddir. (s. 33)

Nevʿî'nin divanında gazel formunda kaleme alınmış üç tevhîd vardır. Bu manzûmelerin ilki, 11 beyitlik gazeldir. (s. 231-2) Muhâtaba üslûbuyla kaleme alınan bu şiir, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşır. Bu nazım şekliyle yazılan ikinci tevhîd, beş beyitlik gazeldir. (s. 292) "Bî-haber" redifli tevhîdde, cümle âlemin Allah ile memnû olduğu fakat insanların bundan gâfil olduğu dile getirilir. Bu tevhîd de vahdet-i vücûd zemîninde söylenmiştir. Divânın üçüncü tevhîdi de beş beyitlik bir gazeldir. (s. 445) Bu manzûme, *Keşfü'l-Hicâb*'da da yer almaktadır. (s. 160) Nevʿî'nin divanındaki son tevhîd, 4 beyitlik kıtʿadır. (s. 570-1) Hitap tarîki ile söylenen bu şiirde, Allah'ın cümle eşyâda tecellî ettiği dile getirilir.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Senî Alî**, XVI. asrın mutasavvıf şairlerindendir. Senî Alî'nin şiirleri arasında, II. Selîm için kaleme alınmış bir medhiyyeye tesâdüf edilmektedir. Halvetî tarîkatının Gülşenîlik koluna mensup olan Alî, manzûmelerinde İbrâhim Gülşenî ve Dede Ömer Rûşenî'den hürmetkâr bir ifâde ile bahsetmektedir. Şâirin günümüze intikâl eden tek eseri, ilâhiyyat vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep divanıdır.[945]

Divanın ilk tevhîdi, 65 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir. (s. 121-6) Vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et eden manzûmede, cümle kâinâtın Allâh ile memlû olduğu dile getirilir. İnsan ise Hakk'ın varlığı için bir ayna hükmündedir. Vahdet fikrinin merkezde yer aldığı bu tevhîd şiirinde, müteâl bir tanrı tasavvuru hâkimdir. Divanın ikinci mesnevî tevhîdi, bir elifnâmedir. (s. 134-6) Bir hayli âyet ve hadisin lafzen iktibâs edildiği manzûme, sıfât tevhîdidir.

Senî Alî'nin gazel şeklinde kaleme alınmış, yedi tevhîdi vardır. Bunlardan ilki, 13 beyitten müteşekkil bir vahdet-i vücûd tevhîdidir. (s. 141-2) Cümle eşyâda müşâhede edilenin Allâh'tan gayrısı olmadığını dile getiren şâir, "eğer senden hâlî bir yer gördüm

[944] Nev'î, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
[945] Gülşen Candan, *Senî Alî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2012.

ise kâfir olayım" der. Sûfiyâne bir edâ ile kaleme alınan ikinci tevhîd gazeli, dokuz beyitten müteşekkildir. (s. 143-4) Vahdet fikrinin etrafında şekillenen manzûmede, Allah'ın Cemâl ve Celâl sıfatıyla kâinatta tecelli ettiği söylenir. Üçüncü tevhîd, dokuz beyitten müteşekkil gazelin ilk üç beytinde karşımıza çıkar. (s. 170) Esâsen bu manzûme, ilâhi aşkın merkezde olduğu ve tevhîd ile naʿt muhtevâsını hâiz bir şiir. Her iki türün özelliklerini gösteren gazel vahdet neşvesi taşımaktadır. Divanın bir diğer gazel tevhîdi, tamamıyla vahdet-i vücûd fikrine istinat eden yedi beyitlik manzûmedir. (s. 178-9) Rabb'in bir sevgili olarak tasavvur edildiği şiir, hitap yoluyla söylenmiştir. "İçindedür" redifli gazelde, Hak Teâlâ mahbûb ve matlûb olarak tavsif edilir. (s. 185) Söyleyiş itibariyle şâirin en mükkemmel şiirleri arasında yer alan bu gazel de vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Senî Alî'ye göre; cümle eşyâ ve mahlûkatta meşhûd olan Hak Teâlâ'dır, bütün âlem onula doludur. Divanın altıncı tevhîdi, 11 beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 211) Divanın son tevhîdî, sûfîyâne bir edâ ile söylenmiş dokuz beyitlik gazeldir. (s. 312-3) Allâh'tan başka varlık olmadığı ve bütün mahlûkâtın bir gölgeden ibâret olduğu dile getirilmektedir. Bütün varlıklar, Hakk'ın mevcudiyetine işâret etmektedir. Senî Alî'nin divanında kısmî tevhîd muhtevâsını hâiz, ilâhiyat manzûmeleri bulunmakla beraber müstakil bir tür olarak kabule imkân yoktur. (s. 179, 347)

İsfendiryarlı Kızıl Ahmed'in torunu **Şemsî Paşa**, XVI. asrın mühim devlet adamı şairlerindendir. Anne tarafından Osmanlı sarayına mensup olan şâir, Yavuz Sultân Selîm zamanında enderûna alınmış ve ihtimâmla yetiştirilmiştir. Osmanlı sultanlarına nedimlik yapacak kadar yakın olan Paşa, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyiliği gibi mühim vazîflerde bulunmuştur. 1580 yılında vefât eden şâir, bânisi olduğu ve kendi ismini taşıyan câmiin hazîresinde medfûndur. Divan sahibi olan şâirin küçük didaktik mesnevîleri vardır. Ayrıca, *Şehnâme-i Sultân Murâd* adlı manzum bir târihi de günümüze intikâl etmiştir. Şemsi Paşa'nın divanında, tevhîd türünün hususiyetlerini gösteren manzûmeye tesâdüf edilmemiştir. [946]

Şemsî Paşa'nın *Tercüme-i Şürût-ı Salât*, *Risâle-i Fıkh* ve *Manzûm Vikâye Tercümesi* adlarıyla anılan, muhtasar bir manzum ilmihâli vardır.[947] Farklı isimlerle

[946] Mehmet Akkaya, *Şemsî Paşa Divânı (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1992.
[947] Şemsî Paşa, *Tercüme-i Şürût-ı Salât*, Süleymâniye Kütüphânesi, Lâleli, nu: 1980, vr. 22b-30a; Şemsî Paşa, *Risâle-i Fıkh Tercüme-i Şemsî Paşa*, Süleymâniye Kütüphânesi, Yazma Bağışlar, nu: 3563, vr. 1b-10. Ayrıca bkz. Muhittin

mukayyet bu eserin en geniş hâli, *Manzûm Vikâye Tercümesi* olarak karışımıza çıkmaktadır. 976/1568 yılında tamamlanan eser, II. Selîm'e arzedilmiştir. Şemsî, 17 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk yedi beyti, besmelenin fazileti bahsindedir. Hemen ardından üç beyitlik bir tevhîd gelir. (vr. 22b, 1b) Mukaddime bölümü, naʿt ile tamamlanır.

Şehnâme-i Sultân Murâd, Şemsî Paşa'nın 986/1578 yılında tamamladığı manzum târihidir.[948] 2416 beyitten müteşekkil olan eserin sadece 289 beyti, Sultân III. Murâd devrine tahsis edilmiştir. İslâm ve Osmanlı tarihinini muhtevî olan bu eser, umumî bir kronik mahiyetindedir. Şemsî Paşa eserine, 23 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Hitap tarîki ile kaleme alınan manzûme, münâcât ve dua ifadeleriyle başlar. Daha sonra Âdemin yaratılması ve şeytana secde emrinin verilmesi bahsine intikâl eden şâir, telif ettiği eserin muhtevâsına muvafık olarak gerçek sultanın Allâh'tan başkası olmadığı dile getirir. Mukaddime manzûmesinde bir iki tevhîd beyti olmakla beraber müstakil bir yapı arz etmemektedir.

Şemsî Paşa'nın kıyâmetnâme türünde kaleme alınmış olan *İ'tikâd-nâme*'si, telif tarihi bilinmeyen küçük bir mesnevîsidir.[949] 102 beyitten müteşekkil olan bu eser, sekiz fasıldan mürekkeptir. Şâir, 25 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. (vr. 19b-20a) Birer beyitlik hamdele ve salvele faslından sonra, Müslümanların itikâdî olarak bilmesi gereken hususlar nakledilir. Semʿiyyât bahisleri merkezinde şekillen bu itikâd bahsinde, Müslümanların muhtap olacağı suallerin cevabı da kısaca verilmiştir. Bu mukaddime manzûmesinde, tevhîd bölümü yer almamaktadır. Şemsî Paşa'nın manzum eserleri arasında zikredilen *Cevâhirü'l-Kelimât*, Arapça-Türkçe bir lügattir.[950] Bu eserin en erken tarihli nüshasında hâtimesinde yer alan *temmetü'l-kitâb bi-'avnillâhu'l-Melikü'l-mennân der-Serây-ı Cedîde sene 1058* kaydı, kitabın âidiyetini meşkûk hâle getirmektedir. 1058/1645-6 yılında, Edirne'de hitama erdiği kaydı; kitabın istinsahından ziyâde telifiyle alâkalıdır. *Sebeb-i telif* bölümünde yer alan ifâdeler ise bu eserin Şemsî Paşa'ya ait olamayacağına işâret etmektedir. Aynı şekilde Şemsî Paşa'nın eserleri arasında zikredilen, *Tuhfe* ismiyle mukayyet manzum Türkçe-Farsça lugat de şâire ait

---

Eliaçık, "Şemsi Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vikâyetü'-r-Rivâye Tercümesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. II, 2009, s. 16-49.

[948] Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd: İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım (Vaticana Barberiniani Orient No.110)*, haz. Günay Kut, Nimet Bayraktar, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2003.

[949] Şemsî Paşa, *İ'tikâdnâme*, Süleymâniye Kütüphânesi, Lâleli, nu: 1980, vr. 19b-22a.

[950] Şemsî, *Cevâhirü'l-Kelimât*; Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, nu: 671, vr. 1b-59a.

değildir.[951] *Tuhfe* sâhibi eserinde, kendisinin daha evvel *Cevâhirü'l-Kelimât* adlı bir sözlük vücûda getirdiğinden bahsetmektedir. Mezkûr iki eserin sahibi, XVII. asırda yaşan ve Mevlevî tarîkati müntesiplerinden olan Şemsî'dir.

Aslen Edirneli olan **Ubeydî**, kudât zümresi şâirlerdendir. Vilâdet târihi bilinmeyen şâir, Nebî Halîfe isimli bir zâtın en büyük oğludur. Mutasavvıf bir âilede dünyaya gelen ve yetişen Ubeydî, küçük yaşta ilim tahsîline başlar. Mûsıkî ile de meşgul olan şâir, henüz dânişmedliği zamanında devrin hükümdârı Kânûnî'ye sunduğu gazeliyle dikkat çeker. Medresede kalmayarak kadılığa teveccüh eden Ubeydî, Lofça ve Zağra'da mesleğini icrâ eder. 981/1573 yılında vefât eden şâirin bilinen tek eseri divanıdır.[952]

Dîvânın gazelliyât bölümünde revi harfindeki şiirlerin umumiyetle ilki tevhîd, ikincisi münâcât ve üçüncüsü naʿttır. Gazel tevhîdlerinin biri hariç, tamamı beşer beyitten müteşekkildir. Hemen tamamında sûfiyâne bir edâ hâkim olup vahdet-i vücûd fikrinin akislerini görmek mümkündür. Divanın ilk gazeli, felek tasvîrlerinin bulunduğu bir tevhîddir. (s. 37-8, 273) Allah'ın varlığı, yeryüzünden semâya kadar kendisini hissettirmektedir. Benzer bir edâ ile söylenen *ba* harfinin tevhîdi, hitap tarîki ile söylenmiştir. Hak Teâlâ'nın kudreti, her şeye sâridir. Cümle kâinat onun aşkıyla hareket etmektedir. Şâir, gökyüzündeki yıldızları tesbîh tanelerine benzeterek feleklerin Allâh'ın varlığını tesbîh ettiğine işârette bulunur. *Te* harfinin tevhîdi ise Allâh'ın rahmetinin bütün kâinatı esîri hâline getirdiği fikri etrâfında şekillenir. (s. 45, 286) Yine hitap yoluyla söylenen bu tevhîdde, tabiatın hâl diliyle Hakk'ı zikrettiğinden bahsolunur.

"Hudûs" redifli dördüncü tevhîdde, yaratıcı bir tanrı tasavvuru aksettirilmiştir. (s. 49, 294) Efʿâl-i ilâhiyyenin merkezde yer aldığı şiirde; cümle mahlûkâtın hâdis, onları varlık sahasına çıkaran rabbin ise kadîm olduğu dile getirilir. Bu gazel aynı zamanda, hudûs deliline istinâd eden bir isbât-ı vâcip şiiridir. *Cim/çim* harfinin ilk gazeli olan, "kalmadı hiç" redifli gazel, istiâre yoluyla tevhîddir. (s. 50-1, 297) Vahdet neşvesi taşıyan bu şiir, muhâtaba üslûbuyla söylenmiştir. Şâir, Allah'ın kerem ve lütfun sonsuzluğunu, mazharları itibariyle tavsif etmiştir. "Levh" redifli altıncı gazel

[951] Abdülbâki Gölpınarlı (haz.), *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 113.
[952] M. Şahabettin Ünlü, *Ubeydî: Hayatı-Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1991; Ömer Arslan, *Ubeydî Dîvânı (Metin ve İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2013.

tevhîdinde, sanatkâr/nakkâş bir tanrı tasavvuru hâkimdir. (s. 52-3, 300) Allâh'ın varlığı, nakşettiği bütün âsârda kendisini göstermektedir. Hikmet nazarıyla kâinâtı temâşa edenler, bütün nakışların nakkaştan nişân taşıdıklarını idrâk ederler.

Hı harfinin ilk gazeli, "oldı çarh" redifli tevhîddir. (s. 54, 303) Hitap tarîkiyle söylenen bu şiirde, feleklerin Hakk'a medh ü senâda bulunduğuna işâret edilmiştir. Tasvîr ve mecazlarla müzeyyen tevhîdde, "çarh"ın "kehkeşân" kuşağını bağlayarak ubûdiyyet arz etmesi gibi orijinal ifâdeler yer almaktadır. Şair, "Allah'ın vasıflarını dile getirmek mümkün müdür" diye geceye suâl irâd eder. Gece ise dişleri (yıldızları) görünecek şekilde tebessüm ederek böyle bir şeyin imkânsızlığına imâda/işʿârda bulunur. *Dal* harfinin kâfiyesinde söylenen tevhîd, teşbîhî karakteristiği hâizdir. (s. 55-6, 306) Bahâr tasvirleriyle müzeyyen tevhîdde Ubeydî, "beytinin her mısraın"da Allâh'ın zâtını vasfettiğini söyler.

"Lezîz" redifi etrâfında şekillenen gazel, ilâhî aşk merkezinde söylenmiş bir tevhîddir. (s. 58-9, 310) Sûfîyâne bir edânın hâkim olduğu bu şiir, Ubeydî'nin her harfin kâfiyesinde şiir söyleme arzusunun farklı bir tecrübesidir. Şâir maktaʿ beytinde, "Hakk'ın evsâfını tahrîr" etmek ifâdesiyle bu manzûmenin tevhîd olduğuna işâret etmektedir. *Râ* harfinini kâfiyesindeki tevhîd de bir önceki gazel gibi ilâhî âşk merkezinde şekillenmiştir. (s. 59, 313) Bu iki tevhîd gazelinde, klâsik tevhîd muhtevâsından hayli uzaklaşılmıştır.

Ubeydî'nin *zı* harfinin kâfiyesindeki ilk gazeli; maʿbûd ve matlup olan Allah'ın senâsında söylenmiştir. (s. 86, 355) Bir sonraki gazel tevhîdi, zât unsuru etrâfında şekillenmiş olup tanrının müteʿâl vasfınının medhindedir. (s. 95, 369) Hak Teâlâ'nın nimet ve lütfunun sonzuzluğuna işaret eden şâir, her mısraının bir dil olup haşre kadar Allah'ın hamd ü senâsında bulunması arzusunu izhâr eder. *Şın* harfinin kâfiyesindeki ilk gazel, bir zât tevhîdi olup Allâh'ın varlığının künhüne vâkıf olmakta aklın yetersiz kaldığı dile getirilir. (s. 96-7, 372) Bütün tabiat ve mevcûdât, Hakk'ın varlığı ile mest olmuştur. *Sad* harfinin kâfiyesindeki ilk gazel, rindâne edânın hâkim olduğu aşk manzûmesidir. Devamında münâcât ve naʿt gelmektedir. Ubeydî'nin bu kâfiye harfinde söylenmiş tevhîdi yoktur.

"Arz" redifli gazel, Allâh'ın "sultan" olarak tavsif edildiği bir tevhîddir. (s. 103-4, 382) Şerîki, veziri ve derbânı olmayan bu hükümdara, bütün pâdişahlar ubudiyet arz

etmektedir. Kullar, hiçbir vasıta ittihâz etmeksizin o "sultan"ın dergâhına ilticâ ederek hâlini i'lâm etmektedirler. İhtiyaçların karşılanması ve dertlere dermân verilmesi, o yüce "sultan"ın tasarrufundadır. Tanrının bir hükümdâr olarak vasfedildiği bir diğer tevhîd, *tı* harfinin kâfiyesindedir. (s. 105, 385) Son iki beyti münâcât olan bu gazelde, bütün kâinat "sultan"a bağlık arz etmektedir. Nasıl bir sultanın eşiğinde hizmet eden erler istikbâlin emîrleri olursa, Hakk'a kulluk edenler de gedâlıktan sultanlığa yükselmektedirler. Ubeydî, Allâh'ın sıfatlarını tasvîrlerle müzeyyen hâle getirir. Şafak vaktinde güneş, her taraftan yüce peşkirini "sultan"a hizmet için yaymaktadır. Hak Teâlâ, sabah akşam hadden efzun lutuflarını kullarına ihsan eder. Semâ, nimet zarfının/sofrasının bir kapağıdır. Şâir, sultanların zarf ya da mahfaza içinde sunduğu hediyelerin kapağını yeryüzünün üstünde bulunan semâya teşbîh etmiştir. Yeryüzü ise onun lutuf sofrasıdır. Devre ait saltanat alâmetleri, tanrı tasavvurunun idrâk edilmesinde vasıta ittihâz edilmiştir.

Divandaki "haz" redifli gazellerden ilki naʿt, ikincisi ilâhiyyat, sonuncusu ise münâcâttır. (s. 106 7, 388) İlâhî aşkın terennüm edildiği bu gazelde, tevhîd muhtevâsı yoktur. Muhtemeldir ki tevhîd kasdıyla başlanılan bu şiir, kâfiyenin sevk-i tâbii ile ilâhiyyât manzûmesine dönüşmüştür. *Ayın* harfinin kâfiyesindeki ilk gazel, bir efʿâl tevhîdidir. (s. 108, 391) Bu şiirde Allâh, bir sevgili/matlûb olarak tasavvur edilmiştir. Bir sonraki tevhîd de yukarıdaki gazelle aynı edâ ve muhtevâyı hâizdir. (s. 110, 394) "Yâ Latîf" redifli gazel, *fe* kâfiye harfinin ilk manzûmesi olmakla beraber tevhîd muhtevâsına sâhip değildir. (s. 112, 397) Bu gazel tipik bir münâcâttır.

Kâf harfi kâfiyesindeki ilk gazel, isbât-ı vâcip vâdisinde söylenmiş bir tevhîddir. (s.115, 403) Cümle âsârın kendi lisanınca Hakk'ın varlığına şehâdet ettiğini söyleyen Ubeydî, eserden müessire yol bulmuştur. Gâye ve nizâm delîlinin kullanıldığı şiirde, ağaç ve çiçeklerin yaprakları ledün kitabının sayfalarına teşbîh edilmiştir. "Senün" redifli gazel, divandaki yedi beyitlik tek tevhîddir. (s. 119-20, 410) Bütün mevcûdâtın Hakk'ı tesbîh ettiğini dile getiren şâir, gökteki güneş ve ayın onun münezzeh zatının vahdaniyetine delil olduğunu söyler. Ubeydî, Allah'ın vasıflarının idrakten münezzeh olduğunu Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîs-i şerifine telmih ile işâret eder. Müteâl tanrı tasavvurunun hâkim olduğu bu şiir, söyleyiş itibariyle Ubeydînin müstesnâ bir tevhîdidir. "Lutfun" redifli gazel, sonsuz lütuf ve kerem sâhibi Allah'ın senâsında söylenmiş bir tevhîddir. (s.128-9, 425)

Lâm kâfiye harfinin ilk gazeli, ilâhî aşk merkezinde şekillenmiş bir tevhîddir. (s. 132-3, 433) Bütün kâinât, ilâhî aşkının pervanesidir. Sûfîyâne bir edâ ile söylenen gazelde, klâsik tevhîd muhtevâsından uzaklaşılmıştır. Bir sonraki tevhîdde, tabiattaki bütün unsurların Allâh'ın vâcibü'l-vücûd olduğuna işârette bulunduğu dile getirilir. (s. 137, 441) Şâir bu gazelinde, hüsn-i ta'lîl sanatının imkânlarından istifâde etmiştir. *Nûn* harfinin kâfiyesindeki ilk gazel de yukarıdaki tevhîd ile edâ ve muhtevâ itibâriyle müşâhebet arz etmektedir. (s. 146, 455) Bütün tabiat Hak Teâlâ'nın mevcudiyetini idrâk etmiş ve aşk ile bunu terennüm etmektedir. *Vav* harfinin tevhîdi de yukarıdaki iki gazelle aynı tehassüs ve üslûbun mahsulüdür. (s. 163, 481) Tasvîrlerle müzeyyen şiirinde Ubeydî, yer yer hüsn-i talile mürâcâat etmiştir.

Yaratıcı kudreti ile bütün kâinatı tesiri altında bırakan Hak Teʿâlâ'nın senâsında söylenen *he* harfinin ilk gazeli, hikemî üslupla vücuda getirilmiş bir tevhîddir. (s. 165, 485) Hikmet nazarını tabiata tevcîh eden Ubeydî, gizli lisanlardan sâdır olan vahdet terennümüne kulak kesilmiştir. "Ola" redifli gazel, isbât-ı vâcip unsurlarını hâiz bir tevhîddir. (s. 181, 511-2) Şâir, arş ve felekler gibi âsârı olan bir tanrının inkâr edilmesini, akılla telif edemez. Bu gazelinde maktaında Ubeydî, "vasf-ı zât-ı pâk-i Hak'da niçe eşʿârun ola" mısraıyla, kendisinin tevhîd şairliğine atıfta bulunur. Divanın son tevhîdi *yâ* kâfiyesinde olup efʿâl-i ilâhiyye etrâfında şekillenmiştir. (s. 182-3, 515) Şâir bu gazelini de tasvîrlerle müzeyyen hâle getirmiştir. Bu tevhîdi, Hazret-i Peygamber, çâr-yâr ve âl-i abâ naʿtları takip eder.

Molla Câmî ve Alî Şîr Nevâyî'de gördüğümüz her harfin kâfiyesindeki ilk gazellerin tevhîd olarak kaleme alınması tavrı, Ubeydî tarafından da ihtiyâr edilmiştir. Hatta tevhîdin yanı sıra naʿt ve münâcât da söyleyen şâir, kâfiye zarureti ile farklı bir tevhîd geleneğinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. "Leziz, haz, arz" gibi kelimeleri redif olarak kullanan şâir, tevhîdlerinin muhtevâsını bu rediflerin manâ sınırları içinde tutmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple, tevhîd kasdıyla söylendiğini düşünündüğümüz birkaç gazeli, bu türün dışında değerlendirdik.

959/1551 yılında tevellüt eden **Hasan Ziyâ'î**, Hersek sancağının Mostar Kasabası"ndandır. İyi bir tahsîl sürecinden geçtiği anlaşılan şairin mesleği hakkında malûmat yoktur. Ölmeden bir yıl evvel vaizlik yaptığı bilinen Ziyâî'nin mihnet ve zarûret içinde yaşarığı eşʿârından anlaşılmaktadır. Bir dönem Vusûlî Mehmed Bey'in himâyesine ilticâ eden şair, 992/1584 yılında zuhur eden veba salgınında âhirete irtihâl

eder. Mürettep bir divan sâhibi olan şairin *Kenzü'l-Esrâr* ve *Şeyh-i San'ân* isimlerinde iki mesnevîsi vardır. Menbalarda zikredilen *Varka vü Gülşâh* adlı eseri şimdilik ele geçmemiştir.

Ziyâî'nin bilinen ilk eseri, yirmi yaşında kaleme aldığı *Kenzü'l-Esrâr* adlı mesnevîsidir.[953] 1571 yılında tamamlanan mesnevî, devrin pâdişahı II. Selîm'e takdim edilmiştir. Mahzen-i Esrâr vâdisinde vücuda getirilen eser, 1565 beyitten müteşekkildir. Yirmi bâbdan mürekkep olan eserde, her fasılda işlenen mevzua muvafık bir hikâyeye de yer verilmiştir. Ziyâî, 37 beyitten oluşan besmele şerhi muhtevâlı mukkadime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimeyi, 29 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 24-9) Sıfat ve zât unsurunun hâkim olduğu manzûme, didaktik bir mâhiyet arz etmektedir.

Mostarlı Ziyâî'nin ikinci mesnevîsi, 991/1582 yılında tamamladığı *Şeyh-i San'ân*'dır.[954] 1725 beyitten müteşekkil eser, meşhur "Şeyh San'ân" kıssasını mevzu almaktadır. Farklı nazım şekillerini de havî olan eserine şair, 78 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk 48 beyti, besmele şerhidir. Bu şerhi, 30 beyitlik tevhîd bölümü takip eder. (s. 49-78) Sıfât unsuru etrafında şekillenen tevhîdde, Allah'ın müteâl vasfına dikkat çekilmiştir.

Ziyâî'nin farklı nazım şekillerinden mürekkep, hacimli bir divanı vardır.[955] Divânın girişinde, manzum ve mensûr olarak kaleme alınmış bir dibâce bulunmaktadır. Mensûr bir tevhîd ile başlayan dibâcede, beş beyitlik bir kıt'a tevhîdine yer verilmiştir. (s. 73-4) Allâh'ın azâmetinin vasfedildiği şiir, zât tevhîdidir.

919/1513-14 yılında Afyon'da tevellüt eden **Hindî**, XVI. asrın mesnevî şâirlerindendir. Asıl adı Mahmûd olan şâir, genç yaşta Şehzâde Selîm'in maiyetine girer. Ahkâm-ı seriyye kâtipliği vazifesiyle Konya ve Manisa'da on bir yıl kalır. Daha sonra müteferrikalığa tayin edilen Mahmûd, bu yıllarda Safevî şâhı Tahmasb'a elçilik vazifesiyle gönderilir. Diyarbakır ve Maraş'taki defterdarlık memuriyetinin ardından II. Selîm'in tahta cülûs etmesiyle birlikte İstanbul'a döner. 979/1571 yılındaki İnebahtı Savaşı'da esîr düşen Hindî, 983/1575 yılında Sultân III. Murâd'ın himmeti ile hürriyetine kavuşur. Esâreti esnâsında kaleme almaya başladığı *Sergüzeşt-nâme*'si, bu ıstıraplı dönemin hikâyesini havîdir. Şâir, hürriyetini bağışlayan III. Murâd'a şükrânını

[953] Mostarlı Ziyâî, *Kenzü'l-Esrâr: Sırlar Hazinesi*, haz. Ömer Zülfe, Fatih Başpınar, Semerkand Yay., İstanbul 2011.
[954] Mostarlı Ziyâ'î, *Şeyh-i San'ân Mesnevîsi*, haz. Müberra Gürgendereli, Kitabevi, İstanbul 2007.
[955] Müberra Gürgendereli (haz.), *Hasan Ziyâ'î: Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

sunmak üzere *Kısas-ı Enbiyâ* adlı mesnevîsini kaleme alır. Şâirin vefatı, bu eserini kaleme aldığı 987/1579 yılından sonradır.

Hindî, *Sergüzeşt-nâme*'sini 1571-1575 yılları arasındaki esâreti esnâsında yazmaya başlar.[956] II. Selîm'e ahvâlini anlatmak üzere kaleme aldığı bu manzum eser, muhtemeldir ki sultânın vefatıyla akâmete uğramıştır. Eserin günümüze intikâl eden tek nüshası, 1115 beyte bâliğ olmaktadır. Hindî, 17 beyitten müteşekkil bir kasîde tevhîdi ile eserine başlar. (s. 225-7) Kasîdenin nihâyetinde, farklı vezinde teşkil edilmiş bir mesnevî beyti vardır. Muhtevâ ve edâ itibariyle tevhîdin bir cüz'ü olduğunda şüphe olmayan bu beyit, şekil itibariyle kasîdeye dâhil değildir. Bu tevhîd manzûmesi, eserin muhtevâsına muvafık surette işlenmiştir. İnsanları türlü belalara duçâr ederek onları imtihana tâbi tutan bir tanrı telâkkisi şiire hâkimdir. Peygamberler târihine telmihlerin yer aldığı tevhîd, ef'âl-i ilâhiyye merkezindedir.

Kısas-ı Enbiya, Hindî'nin 987/1579 yılında tamamladığı ikinci eseridir.[957] Sultan III. Murâd'a tuhfe olmak üzere kaleme alınan eser, 7852 beyitten müteşekkildir. Şâir mensûr bir dîbâce ile eserine başlar. Bu bölümü, 23 beyitten müteşekkil bir tevhîd kasîdesi takip eder. (s. 322-4). Bu tevhîd kasîdesinin bütün ikinci mısraları, "deyeler *lâ ilâhe illallâh*"tan ibârettir. Şiirde kâfiye, birinci mısralar arasında oluşturulmuştur. Tekke şâirlerinde gördüğümüz nazım şekli hususundaki kayıtsızlık, bu şiir için de söz konusudur.[958] Mesnevîdeki ikinci tevhîd, 26 beyitten müteşekkil, kısa vezinli bir kasîdedir. (s. 325-7) Ef'âl-i ilâhiyye ve zât unsurundan mürekkep olan bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir. Manzûmenin ikinci bölümünde peygamberler tarihine telmihler vardır. *Kısâs-ı Enbiyâ*'nın Süleymân Peygamber faslında, Belkıs'a gönderilecek mektuba Allâh'tan evvel nebî aleyhisselâmın adıyla başlanması bahsine temâs edilir. Süleyman Peygamber, mektubu kâfir bir kavme gönderdiği için Allâh'ın ismini tehir etmiştir. Bundaki hikmet, gaflet ile Hakk'a sövmemeleri içindir. (s. 1084)

Kânûnî Sultan Süleyman ve II. Selîm devirlerini idrâk eden **Rumûzî**, kalemiye sınıfına mensup şâirlerdendir. 927/1521 yılında doğduğu tahmin edilen şâir, muammâ türünün üstâdları arasında zikredilmektedir. 1582 yılından evvel vefât ettiği düşünülen şâirin iki eseri günümüze ulaşmıştır: *Muammeyât* ve *Nâme-i Fütûh-i Yemen*. On yıl

[956] Hindî Mahmûd, *Sergüzeştnâme-i Hindî Mahmûd: İnebahtı Gâzisi Hindi Mahmud ve Esâret Hâtırâları (İnceleme-Tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Karataş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.
[957] Ahmet Karataş, *Hindî Mahmûd: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Kısas-ı Enbiyâ'sının Tenkidli Metni*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.
[958] Bu şiir, tevhîd olarak isimlendirilmekle birlikte kâmilen tür özelliği taşımamaktadır.

kadar Yemen'de deftardarlık yapan Rümûzî, Koca Sinan Paşa'nın arzusu üzerine bu manzum fetihnâmesini vücuda getirir.[959] Sinan Paşa'nın Yemen ve Tunus fütuhâtını mevzu alan bu eser, 18581 beyitten müteşekkildir. Mesnevîdeki 1573 yılına ait kayıtlar, eserin bu tarihten kısa bir süre sonra tamamlandığına işaret etmektedir. Muhtemeldir ki Rümûzî, Tunus bahsini mesnevîsene sonradan eklemiştir.

Rümûzî, 18 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk altı beyti tevhîd, bâkisi Hazret-i Peygamber'in Allâh'ın inâyeti ile yeryüzüne gönderildiği bahsini havîdir. (s. 1) Fetihnâmenin ibtidâsında ise altı beyitlik Arapça ve Farsça mülemmâ bir tevhîd bölümü vardır. (s. 197) Rumuzî manzum tarihinin içinde, nasihatâmiz kıssalara da yer vermiştir. Bunlardan biri de *isbât-i müdde'i 'alâ vechi't-temsil bi'l-delîli min kelâmi'l-celil* başlığı altında takdim edilen, İsâ Peygamber'in Hrıstiyanlar tarafından tanrının oğlu töhmetine maruz kaldığının hikâyesidir. Hak Teâla Mesîh'e, kendi ümmetinin nasıl olup da böyle bir bühtanda bulunduğunu suâl eder. İsâ (a.s.) bu hitaptan haşyete düşerek titrer. Altı beyitlik bir tevhîd irâd ettikten sonra rabbinin bütün hâdiselerin ilmine vâkıf olduğunu dile getirir. (s. 256) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, Allah'ın alîm sıfatı etrafında şekillenmiştir. Kıssanın naklinden sonra sözü alan Rumûzî, aynı meyânda kendi lisanından yedi beyitlik bir tevhîd daha söyler. (s. 257)

Hüviyeti hakkında henüz nihâî bir karara varılamayan **Azmî**, manzum kırk hâdis sâhibi şâirlerdendir.[960] Ahmet Sevgi'nin Priştineli Azmî, Âdem Ceyhân'ın ise Pîr Mehmed Azmî olduğunu iddiâ ettiği şâir, kırk hadis tercümesini 1561 ya da 1568 yılında tamamlanmıştır. Şâir, eserine mensûr bir dîbâce ile başlar. Kırk hadis tercümeleri tamalandıktan sonra hâtime bölümünde iki manzum münâcât yer alır. Bu münâcâtlardan ilki, beş beyitlik tevhîd ile başlamaktadır. (s.124, 153) Fakat bu tevhîd bölümü müstakil hüviyetine sahip değildir.

Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız **Nihâlî**, *Fethiyye-i Yemen* isimli mesnevîsi ile edebiyat tarihi kayıtlarına geçmiştir. Merkezden uzak bir bölgede yaşadığı anlaşılan mesnevî sâhibinin *Vekâyi'-i Âlî Paşa*'da bir gazeline yer verilen Nihâlî olması kuvvetle muhtemeldir. Behrâm Paşa'nın Yemen'de zuhûr eden Zeydî isyanı bastırmak

[959] Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târihi (923-1012/1517-1604)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.
[960] Ahmet Sevgi, "Azmî'nin Hadîs-i Erba'în Tercümesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 9, Konya 2001, s. 107-32; Âdem Ceyhan, "Azmî'nin Kırk Hadis Tercümesi*", Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2008, Beykoz Belediyesi, İstanbul 2008, s. 131-156

üzere yürüttüğü faaliyetleri mevzû alan mesnevî, fetihnâme hususiyeti arz etmektedir. 982/1574 yılında tamamlanan *Fethiyye-i Yemen* 3664 beyitten müteşekkildir. Şâir mesnevîsine 21 beyitlik besmele şerhi ile başlar. Bu mukaddimeyi, *tevhîd ü münâcât-ı Bârî Teʿâlâ* başlıklı 31 beyitlik bölüm takip eder. Allah'tan tevfîk niyâz ederek sözlerine başlayan şair, iki beyitlik tevhîd söyler. (s. 391) Manzûmenin bâkisi münâcât ve duâdır. Mukaddime fasılları naʿt ile devam eder.

7. III. Murâd ve Sonrası (1574-1595, 1595-1600)

1571 yılında tahta cülûs eden III. Murâd, yaklaşık 21 yıl hükümrânlığını sürdürür. Babasından farklı olarak sûfîyâne bir meşrebe sahip olan pâdişâh, devrin şuarâsı ile çok iyi münâsetler tesis eder. Bilhassa mutasavvıf şâirlerin kalbini kazanan sultan, tercüme ve telîf bir çok eserin vücuda gelmesine vesîle olur. Tahta çıktığı ilk senelerde, dedesi Sultan Süleyman zamanında şöhret bulmaya başlayan bir çok şâir, hâlâ hayatta idiler. Bu isimler hâricinde bir çok genç şair, III. Murâd döneminde eserlerini vermeye başlar. Bu yönüyle XVI. asrın son çeyreği, Türk edebiyatı açısından oldukça velût bir dönemdir.

III. Murâd dönemi, mürettep divanlar yönünden oldukça zengindir. Tezkirelerde ismine tesâdüf edilen bir çok şair, divân tertîp ederek devrin ileri gelenlerine sunmuşlardır. Ayrıca bu dönem mecmû-i eşʿârlar yönünden de oldukça zengindir. Daha evvel sıkça karşılaştığımız, divan ya da mesnevîsinin varlığından bahsedilen fakat günümüze eseri intikâl etmeyen şair sayısı bu dönemde giderek azalmıştır. Ahdî, Kınalızade ve Beyânî gibi tezkire sahiplerinin gayretleri, dönemin şuarâsını kolaylıkla takip edebilme imkânı vermektedir.

III. Murâd döneminin dikkati çeken hususlarından ilki, başta Halvetîliğin farklı kollarının müntesipleri olmak üzere mutasavvıf şâirlerin kaleminden sâdır olan manzum eserlerin çokluğudur. Sûfî addedilecek kadar tasavvufla içli dışlı olan III. Murâd'ın varlığı, bir çok mutasvvıf şairi bu vâdide eser kalem almaya teşvîk etmiştir. Yine bu dönemde telîf, tercümenin önüne geçmiştir. Osmanlı şairleri artık tercüme ve nazîre yoluyla mesnevî kaleme almaktan giderek uzaklaşırlar. Nizâmî-i Gencevî, Ferîdüddîn-i Attâr ve Saʿdî gibi klâsik şiir üstadlarının eserleri; tercüme ve nazîre yerine şerhlere mevzû olmaya başlar.

Tasavvuf ve ahlak sahasında telîf ve tercüme edilen mesnevîler, bu dönemde de oldukça rağbet görmektedir. Pendnâme, etvâr-ı sebʿa, âdâb-nâme, tarîkat-nâme gibi türlerin yanı sıra farklı sahalara ait didaktik manzum eserler de vücuda getirilir. Akâyidnâme, eşrât-ı salât, ilm-i hâl, kırk hadîs, ferâiznâme; III. Murâd devrinde hayli revaç bulan türler arasındadır. Yine bu dönemde alegorik mâhiyyeti mesnevîlerin de artmaya başladığı müşâhede edilmektedir. III. Murâd'dan sonra tahta çıkan ve 1603 yılına kadar Osmanlı Devletine hükmeden III. Mehmed döneminde de edebiyat anlayışı ayniyle devam etmiştir.

1546 yılında Manisa'da dünyaya gelen **Murâdî**; II. Selîm'in ekber evlâdıdır. Devrin mühim vüzerâ ve ulemasının terbiyesinden geçen şehzâde, evvelâ Alaşehir daha sonra Manisa'da sancak beyi olur. 1571 yılında babasının vefatı üzerine, 28 yaşında tahta cülûs eder. Osmanlı devletinin sınırlarının en geniş coğrafyaya ulaştığı bir devirde hükümdarlık yapan Sultân Murâd, aynı nisbette geniş bir edebî muhitin teşekkülüne kapı aralar. Şâir hüviyetinin yanı sıra hattatlığıyla da dikkatleri celbeden sultan, 1595 yılında âhirete irtihâl etti. Türkçe ve Farsça divan tertip eden şâirin, *Fütuhât-ı Ramazân* adlı bir mesnevîsi de vardır. Murâdî'nin neredeyse tamamı ilâhiyyât vâdisinde kaleme alınmış şiirlerden müekkep, oldukça hacimli bir dîvânı günümüze intikâl etmiştir.[961] Türk edebiyatında en fazla tevhîd söyleyen şâirler arasında yer alan Murâdî, "tevhîd şâiri" tesmiyesine şâyândır.

Murâdî divanın ilk gazeli, tevhîd ve münâcâtın hususiyetlerini müştereken taşıyan beş beyitlik bir şiirdir. (s. 1) Her iki türün özelliklerini sergileyen bu gazel, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Tanrı'nın esmâ ve sıfatlarının sırılandığı ikinci gazel tevhîdi de beş beyitten ibârettir. (s. 22) Şâir, Allâh'ın vahdâniyetini kendi kulluğuna râci kılarak nefsinde idrâk etmiştir.

Murâdî'nin hitap tarîkiyle söylenmiş, beşer beyitten müteşekkil ve muhtevâ itibariyle müşâhebet arzeden altı gazel tevhîdi vardır. Bu manzûmelerin ilkinde, kulların kâdiülhâcâtı olan bir tanrı telâkkisi hâkimdir. (s. 26) İkinci gazel, cümle mahlûkât ve eşyanın varlığını tesbîh ettiği Rabbin tevhîdidir. (s. 88) "Emründedür" redifiyle teşkil edilen gazel ise her şeye hükmünü icrâ eden kâdir bir tanrı tasavvurunu aksettirmektedir. (s. 117) Sıfât unsurundan mürekkep dördüncü gazel tevhîdi, tenzîhî

[961] Ahmet Kırkkılıç, *Sultân Üçüncü Murâd (Murâdî): Hayâtı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Erzurum 1985.

karakteristik taşımaktadır. (s. 310) Beşinci ve altıncı tevhîdler, Allah'ın bir "sultân" olarak tavsîf edildiği manzûmelerdir. (s. 371, 412) Hâkimi olduğu kâinattaki bütün işlerin mürîdî olan Hak Teʿâlâ; vezirsiz, tebaasız, ordusuz bir "sultan"dır. Fermânına karşı gelecek hiçbir kuvvet olmaksızın hükümdârlığını ifâ etmektedir.

Divânın 175. gazeli, "sıfat" redifli etrafında teşekkül etmiş bir tevhîddir. (s.57) Murâdî, Allah'ın sıfatlarını zikretmenin ötesinde, hangi sıfatların hangi yönüyle Allâh'ın varlığı ve ehadiyyetine işâret ettiğini göstermiştir. "Durur" redifi etrafında şekillenen gazel, efʿâl-i ilâhiyye tevhîdidir. (s.315) 646. gazel ise "ihlâs" redifi üzerine kurulmuş bir tevhîddir. (s.211) *İhlâs* sûresinin meâl ve tefsiri mâhiyyetinde olan bu gazel, tenzîhî karekteristik taşımaktadır.

Murâdî'nin tevhîdleri arasında söyleyiş ve duyuş itibariyle oldukça farklı şiirlere tesâdüf edilmektedir. "Yaraşur" redifli beş beyitlik gazel, bunlardandır. (s. 160) Manzûmenin ilk mısraında Hak Teâlâ'nın sıfatlarını dile getiren şâir, ikinci mısralarda kendisini tavsif etmektedir. Evvel, âhir ve bekâ Allâh'a yaraşmakta iken kendisi hâdis ve fânî bir varlıktır. Bilhassa XVI. asırda revaç bulan "yaraşur" redifli âşıkâne gazellere nazîre olmak üzere söylenmiş bu şiir, âşık ve maşuk mukayesesini kul ile rab münasebetine tahvîl etmiştir.

Şâirin divanında "sen" ve "olan sensin" redifleri etrâfında şekillenen, beşer beyitlik üç gazel tevhîdi vardır. Hitap tarîki ile söylenen bu gazellerden ilki, vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır. (s. 327-8) Murâdî rabbine hitâben, mekân ve zaman seninle doludur fakat sen zaman ve mekândan münezzehsin, bütün eşyâ senin varlığını bildirir fakat sen beyâna sığmazsın demektedir. Manzûmede teşbîh ve tenzîh bir arada bulunmaktadır. Murâdî'nin divanındaki tek musammat tevhîdi, bu gazele yazılan tahmîstir. Şâirin tahmisi, gazel ile aynı edâ ve muhtevâdadır. (s. 513) İkinci tevhîd zât unsurdan mürekkep olup tanrının müteâl vasfının öne çıkarıldığı bir tevhîddir. (s. 331) "Olan sensin" redifli gazel ise tamamıyla vahdet-i vücûd telâkkisinden neş'et etmiştir. (s. 331)

Murâdî'nin "olan" redifli gazeli, zât unsuru etrafında şekillenmiş beş beyitlik bir tevhîddir. (s. 347) Her şeyde hükmünü icrâ edenin Allâh olduğunu dile getiren şâir, nasihatâmiz bir üslûbla şiiri kaleme alır. Bu tevhîd ile benzer bir muhtevâyı hâiz olan bir diğer gazel, "üstine" redifiyle teşkil edilmiştir. (s. 400) Hikemî bir edânın hâkim

olduğu tevhîdde, iki ayete lafzî atıfta bulunulmuştur. Dîvânın 1009. ve 1224. gazelleri, esmâ-i ilâhiyyeden mürekkep olup sûfiyâne bir üslupla kaleme alınmıştır. (s. 331, 376) Hamd ve senânın içiçe geçtiği, 1224. gazel de beş beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 399)

Şâirin divanınında, isbât-ı vâcip hususiyeti arzeden bir gazel tevhîdine tesâdüf edilmektedir. (s. 438) Şâir eşyaya nazar etmek suretiyle hâlıkını keşfettiğini, her bir mahlûkun kendi hâlince tanrının birliğine güvâh olduğnu dile getirir. Murâdî'nin isbât-ı vacibinde, "akl-ı selîm" ile "cân u dil" bir arada bulunur. Yani kalbile keşfettiğini, aklı ile idrâk etmiştir. Şiirde nizâm deliline telmih vardır.

Murâdî'nin ikisi kelime-i tevhîd, birisi kelîme-i şehâdet redifli olmak üzere üç gazeli vardır. "*Lâ ilâhe illallah*" redifli gazellerin ilki dokuz, ikincisi altı beyitten müteşekkildir. (s. 395-6, 396) Kısa vezinle teşkil edilmiş bu tevhîd de bu tarzda söylenmiş manzûmelerle benzerlik göstermektedir. Beş beyitten ibâret olan kelime-i şehâdet redifli gazel, hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 397) Bu şiir, klâsik tevhîd muhtevâsını hâizdir. Tekke şâirleri arasında oldukça revaç bulan tevhîde davet şiirlerinden Murâdî divanında iki manzûme bulunmaktadır. "Tevhîde gel" ve "diyegör/söylegil *lâ ilâhe illâ hû*" redifli bu gazeller, tevhîd türünün sınırları hâricinde kalmaktadır. (s. 265, 386)

Murâdî'nin divanında mülemmâ olarak kaleme alınmış üç gazel tevhîdi bulunmaktadır. Bu manzûmelerin üçü de Arapça ve Türkçe söylenmiş olup beşer beyitten müteşekkildir. Bunlardan ilki, sıfât unsurunun hâkim olduğu, hitap tarîki ile söylenmiş bir gazeldir. (s. 5) İkinci tevhîd ise zât unsuru etrafında şekillenmiş bir gazeldir. (s. 80-1) Son müllemâ tevhîd Arapça matlaʿlı bir gazel olup diğer beyitlerin ilk mısraı Türkçe ikinceleri ise Arabî'dir. (s. 269) Manzûmedeki Arapça mısralar, "*Subhâne men*" kalıbıyla başlamaktadır.

Murâdî'nin divânında, mesnevî formunda kaleme alınmış biri Farsça olmak üzere yedi tevhîd bulunmaktadır. Bunlardan ilki, divanın ibtidâsında yer alan sekiz beyitlik manzûmedir. (s. 0?) Zât ve sıfât unsuru etrafında şekillenen bu mesnevî, didaktik bir edâya sahiptir. İkinci tevhîd, 12 beyitten müteşekkil, kısa vezinli bir mesnevîdir. (s. 514) Beş beyitten oluşan üçüncü mesnevî tevhîdi, müteâl bir tanrı tasavvurunu aksektirmektedir. (s. 517) Hitap tarîki ile söylenen dördüncü tevhîd, beş

beyitten ibârettir. (s. 520) Ef'âl unsurunun hâkim olduğu şiirde, yaratıcı rabbin evsâfı dile getirilmiştir. İkişer beyitten müteşekkil beşinci ve altıncı mesnevî tevhîdleri, hitap tarîkiyle söylenmiş olup zât unsurundan mürekkeptir. (s. 521) Divanın tek Farsça mesnevî tevhîdi de iki beyitten ibâret olup sıfât unsuruna istinâd etmektedir. (s. 519)

Murâdî divanında, kıt'alar arasında gösterilen üç tevhîd bulunmaktadır. Bu manzûmeler, şekil itibariyle kıt'a değildir. Kâfiye yönünden bu manzûmelerin nazım ya da bî-tamâm gazel olarak değerlendirmesi gerekir. Bu manzûmelerin ilki hitap yoluyla söylenmiş bir sıfât tevhîdidir. (s. 525) İkinci nazım tevhîdi, zât unsurundan mürekkep iki beyitlik bir manzûmedir. (s. 525-6) *İhlâs* sûresinin âyetlerine lafzî atıfların yer aldığı üçüncü manzûme, üç beyitlik bî-tamâm gazeldir. (s. 527) Hitap yoluyla söylenen bu şiir de zât-ı ilâhî etrafında şekillenmiştir.

Kelâmî ismini tahallus eden Cihân Dede, Irak kıtası şairlerindendir. Aslen Kerbelâlı olan şâir hakkındaki malumatımız, Ahdî'nin tezkiresine istinat etmektedir. Kelâmî, Hazret-i Hüseyin Dergâhı'na bağlı Abdâlân-ı Rûm Tekkesi'ne mensuptur. Hayli yaşlı olarak 1004/1595-96 yılında vefat eden şâirin bu asrın başlarında doğduğu düşünülmektedir. Cihan Dede'nin ekseri tasavvuf vâdisinde kaleme alınmış şiirlerden mürekkep bir divanı günümüze ulaşmıştır.[962] Şâirin divanında ilâhiyyat muhtevâlı bir çok şir bulunmakla beraber tevhîd türünde söylenmiş sâdece bir Farsça kıtası vardır. (s. 464) Bu tevhîd kıtası, zât unsuru etrafında şekillenmiştir.

Bayrâmî Melâmîlerinden olan **Hâşimî Emir Osman Efendi**, 919/1513 yılında Sivas'ta gözlerini dünyaya açar. Saçlı Emîr lâkabıyla anılan şâir, ilim tahsili için evvelâ Amasya'ya daha sonra İstanbul'a gelir. Tasavvufa meyleden Hâşimî, Melâmî şeyhi Vizeli Kaygusuz'un dergâhına intisâp eder. Bir müddet Amasya'da irşâd faaliyetlerinde bulunduktan sonra tekrâr İstanbul'a döner ve Kasımpaşa'da tekkesini kurar. Devirdeki Bâtınî zümrelere karşı girişilen tedîbâta marûz kalan Hâşimî, Halvetî Muslihiddîn Efendi'nin himmetiyle kurtulur. 1003/1595 yılında vefât eden şeyh, Okmeydanı'ndaki zaviyesinin bitişiğindeki türbesinde medfûndur. Pek çok tasavvufî risâle kaleme alan şâirin küçük bir divânı da vardır.[963] Klâsik ve tekke tarzında şiirler söyleyen şâirin divanı her iki geleneğin izlerini taşımaktadır.

[962] Mustafa Karlıtepe, *Kelâmî Dîvânı,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
[963] Nesrin Ünlütürk, *Hâşimî Emîr Osmân Dîvançesi (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İzmir 2004.

Hâşîmî'nin divanında tevhîd hususiyeti arzeden iki gazel vardır. Bunlardan ilki, *Fatiha* suresinin ibâreler hâlinde iktibâs edildiği 11 beyitlik gazeldir. (s. 165-6) Benzerine az tesâdüf edilecek surette bu manzûme; tevhîd, tahmîd ve münâcât muhtevâsına sahiptir. Bu durum, sûrenin muhtevâsından neş'et etmektedir. Divanın ikinci tevhîdi, yedi beyitlik "eyledün" redifli gazeldir. (s. 243) Tamamıyla ef'âl unsuru etrâfında teşekkül eden şiir, sûfiyâne bir edâya sahiptir.

Asıl ismi Abdurrahmân olan **Vecdî**, XVI. asır şuarâsındandır. Filibeli şâir evvelâ "Bezmî" mahlasını kullanmış daha sonra Âşık Çelebi'nin vesilesiyle Vechî'yi tahallus etmiştir. Sofya kadısı Derviş Çelebi'nin oğlu olan Abdurrahmân, babasının mesleğini ihiyâr etmiş ve "Topal Kadı" lakabıyla anılmıştır. 1008/1599 yılında âhirete irtihâl eden Vecdî'nin günümüze intikâl eden tek eseri divanıdır.[964] Şâirin divanı, mensûr parçaları da ihtivâ eden bir mecmua görümündedir. Klâsik divan tertibinden uzak olan mecmuada, bir hayli inşâ metni de bulunmaktadır.

Divanın manzûm ve mensûr metinlerin karışık şekilde yer aldığı bölümün ilk manzûmesi, besmele ve hamdelenin vasfındadır. Hemen ardından dokuz beyitlik bir tahmîd gelir. (s. 208-9) Besmelenin fazileti meyanında söylenmiş iki manzûmeyi, *zikr u temcîd-i Melik-i Mecîd ve münâcât-ı Kadî'l-hâcât* başlığını taşıyan üç beyitlik bir müstezâd takip eder. Her ne kadar başlıkta münâcât ifâdesi yer alıyorsa da bu şiir bir tevhîddir. (s. 212) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir. Bu müstezadın hemen akabinde gelen *gazel-i mümtâz der-tevhîd-i Melîk-i vâhid-i bî-enbâz* başlığını taşıyan şiir, klâsik muhtevâdan biraz uzak olmakla beraber bir tevhîddir. (s. 213). Şâir, tabiattaki her bir giyâhın, "elif" gibi parmağını havaya kaldırarak Hakk'ın tevhîdini iş'ar ettiğini söyler. Bu gazelin devamındaki "Allâh" redifli kasîde, münâcâttır.

Mâveraünnehir bölgesinden Osmanlı ülkesine gelen **Hazînî**, Nakşıbendî tarîkati müntesiplerinden olup Seyyid Mansûr'un mürîdidir. 939-41/1532-4 yılları arasında doğduğu tahmin edilen şâir, ilk kez İkinci Selîm devrinde İstanbul'a gelir. Hac farizâsını ifâ etmek üzere Hicâz'a giden şâir, Sultan III. Murâd'ın cülûsu için tekrar İstanbul'a gelir. Yeni sultanın nezdinde büyük bir itibâr kesbeden Hazînî'nin 1002/1593'ten sonra vefât ettiği tahmin edilmektedir. Şiir lisanı olarak umumiyetle

[964] Hasan Kavruk, Bahir Selçuk (haz.), *Filibeli Vecdî ve Dîvânı (Metin-Dizin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-Kitap, ISBN: 978-975-17-3628-4.

Farsça'yı tercih eden Hazînî, Türkçe olarak *Cevahirü'l-Ebrar* ve *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr* adlı eserlerini kaleme almıştır. [965]

Tarikatların menşe' ve silsilelerinin ele alındığı *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*, 995/1886 yılında telîf edilmiştir. Manzum ve mensûr olarak vücuda getirilen eserde, Farsça bölümler de bulunmaktadır. Devrin sultanı II. Murâd'a takdim edilen eser, Türkçe, Arapça ve Farsça müllema 56 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmenin ilk 22 beyti tevhîd, bâkisi tahmiddir. (s. 111-5) İki hadîs iktibasının yer aldığı tevhîd böümü, zât unsuru etrâfında şekillenmiştir.

Tezkire-i şuʿârâlarda ismine tesâdüf edilmeyen **Kadızâde Şeyh Mehmed**, XVI. asrın ulemâ sınıfına mensup şairlerindendir. Bilinen tek eseri *İnşirâhu's-Sadr*'dan istihraç edilen malûmata göre, bir dönem Siroz'da bulunmuştur. "Şeyhî" mahlasını ihtiyar eden şair, 986/1578 yılında vücuda getirdiği tercümesini devrin sultanı III. Murâd'a takdim eder. 4885 beyitten müteşekkil olan *İnşirâhu's-Sadr*, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ının birebir tercümesidir.[966] Şâir eserine Murâd Han'ın medhinde söylenmiş 20 beyitlik kasîde ile başlar. Hemen ardından mensûr bir sebeb-i telîf ve yedi beyitlik münâcât manzûmesi takip eder. Şeyhî kendi ilâve ettiği kısımları tamamladıktan sonra *Mantıku't-Tayr*'ın mukadimme bölümü tercüme eder. 216 beyitten müteşekkil bu manzûmenin ilk 124 beyti tevhîddir. (s. 144-52) Manzûme aslında olduğu gibi insanın eşref-i mahlûkâtlığı merkezinde medhi ve münacât ile nihâyete erer.

XVI. asrın velût şâir ve muharrirlerinden olan **Mustafa Âlî**, 948/1541 yılında Gelibolu'da dünyaya gelir. İlmiye tarîkine teveccüh gösteren Alî, kâtip olarak kalemiyye sınıfına intisâp eder. Şâir hüviyeti ile bu devrede temâyüz eden genç memûr, evvelâ II. Selîm ardından da III. Murâd'ın himâyesine ilticâ eder. İkbâl basamaklarını tırmanmak için eser telifinden geri durmayan şâir, uzun süre pâyitahtta görev alamaz. Kâtipliğini yaptığı paşaların mâiyetinde diyar diyar dolaşan Gelibolulu, Haleb Defterdarlığı'na getirilir. Bu vazifesinden daha üst bir görev beklerken iki yıl mazûl kalır. 1585 yılında Şark seferine çıkan Özdemiroğlu Osmân Paşa tarafından Erzurum

[965] Hazînî, *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr: İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı [Giriş-Dil Notları-Özet-Faksimile-Transkripsiyonlu Metin-Özel Adlar İndeksi]*, haz. Mehmet Mahur Tulum, İstanbul 2009. Bu metin üzerine yapılmış diğer çalışmalar için bkz. Samire Mahmudova, *Hazînî'nin "Menba'ul-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr" Adlı Eserinin Tahkîk, Neşir ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000; Hacer Sevim, *Menba'ul-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

[966] Vesile Albayrak Sak, *Kadıoğlu Şeyh Mehmed ve İnşirâhu's-Sadr Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2009.

Hazîne Deftârı tayin edilen Alî, kısa süre sonra ise Bâğdat Mâl Defterdârlığı'na getirilir. Bu vazifesinin altıncı ayında tekrar azledilen Gelibolulu, İstanbul'a döner. Kısa süreli memuriyetlerle hayatını idâme ettiren şâir, son olarak 1600 senesi ibtidâsında Cidde'ye sancak beyi tayîn edilir. Aynı yıl içinde burada vefât eden şâirin nerede medfûn olduğu bilinmemektedir.

Manzum ve mensûr elliye yakın eserin sâhibi olan Gelibolulu Âlî, Türk edebiyatının en velut isimleri arasında yer almaktadır. Şâirin Türkçe şiirlerinden mürekkep dört divanı vardır. Alî'nin ayrıca Farsça bir divân tertîp ettiği de bilinmektedir. *Mihr ü Mâh, Tuhfetü'l-Uşşâk, Riyâzü's-Sâlikîn, Mihr ü Vefâ* ve *Câmi'ü'l-Buhûr Der-Mecâlis-i Sûr* isimlerini taşıyan beş mesnevîsinin yanı sıra kırk hadîs türünde iki manzum tercümesi de günümüze intikâl etmiştir. Gelibolulu Âlî farklı zamanlarda, kendisinin ve beğendiği şâirlerin eşʿârından intihap ile mecmualar da vücuda getirir. Tarih, ahlâk, siyaset ve tasavvuf sahasında vücuda getirdiği mensûr eserleri ise bir hayli fazladır. Bazıları sanatkârane bir üslûpla telîf edilen bu eserlerde, ciddî nisbette manzum bölümlere tesâdüf edilmektedir.

Gelibolulu Âlî'nin ilk manzum eseri, 968/1561 yılında yirmi yaşında iken kaleme aldığı *Mihr ü Mâh* mesnevîsidir.[967] Şâir, Konya'da hitama erdirdiği eserini mâiyetinde kâtiplik yaptığı Şehzâde Selîm'e takdim eder. 1173 beyitten müteşekkil olan mesnevî, Mâh ile Mihr arasındaki aşkı mevzû alır. Kısmen de olsa alegorik mâhiyet arzeden bu eser, şâirin gençlik hissiyâtını aksettirir. Gelibolulu şair mesnevîsine sekiz beyitlik tevhîd manzûmesi ile başlar. (s. 369) Hemen ardından, *mebde'-i tevhîd- i ilâhî ve menşe-i tahmîd-i nâ-nütenâhî* ile dokuz beyitlik bir tevhîde daha yer verir. (s.370) Manzûmenin başlığında tahmîd ifadesi yer almakla beraber bu bölüm, tamamıyla tevhîddir. Son olarak *der-bahşâyiş-i Yezdân ve âsâyiş-i kevn ü mekân* takdîmi ile 20 beyitlik bir manzûme gelir. Mesnevîyi neşre hazırlayan Ahmet İçli'nin münâcât olarak gösterdiği bu manzûmenin ilk beş beyti tahmîd, bâkisi tevhîddir. (s. 371-2) *Mihr ü Mâh*'ın üç yazmasından birine istinaden verilen bu başlıklar[968], yekpâre mâhiyet arzeden bu manzûmeyi üçe bölmüştür. Esâsen bu üç parça, tek bir manzûmenin cüz'lerinden ibârettir. Efʿâl unsuru etrâfında şekillenen bu tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Manzûmenin son bölümlerinde suâller irâd eden şâir, kârilerini tanrının

[967] Ahmet İçli, *Gelibolulu Âlî: Mihr ü Mâh (İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2009.
[968] Eserdeki bütün başlıklar bu nüshada yer almaktadır.

vücûbiyyetini tefekküre davet eder. Bu bölüm, nizam delîline istinad eden bir isbât-ı vâciptir. Mesnevînin hâtimesinden hemen önce münâcât başlığı taşıyan yedi beyitlik bir bölüm gelir. Her ne kadar başlıkta münâcât ifadesi yer alsa da bu fasıl hiçbir surette münâcât değildir. Âlemin fenâsı meyânında kaleme alınmış bir nushiyye olan bu faslın ilk üç beyti hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 482) Mevzua muvafık olarak bu tevhîdde, Allah'ın bâkî olduğu dile getirilmiştir.

Gelibolulu şairin ikinci mesnevsi *Tuhfetü'l-Uşşâk*'tır.[969] Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına nazîre olarak kaleme alınan eser, 969/1562 yılında II. Selîm'in Kütahya'daki sarayında tamamlanmıştır. *Tuhfetü'l-Uşşâk*, aslında olduğu gibi yirmi bölümden müteşekkildir. Eserin eldeki tek nüshasında varak kopması sebebiyle noksanlıklar vardır. Şimdiki hâliyle metin, 3034 beyitten ibârettir. Âlî mesnevîsine, Allah lafzının oluşturan harflerin şerhedildiği 22 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimeyi, 24 beyitlik tahmîd bölümü takip eder. Âlî, *Temsîl-i Mergûb* ve *Kâ'ide* başlıkları altında nasihatâmiz bir üslupla okuyucularını etrafındaki âlemi tefekküre ve gafletten uyanmaya davet eder. Mukaddime manzûmeleri, 19 beyitlik beş bentten müteşekkil bir terkîb-bend ile devâm eder. Bu terkîbbendin ilk bendi, suâl tarîkiyle tevhîddir. (s. 124-6) Hikemî yönü ağır basan bu tevhîd bölümünde, eserden müessire yol bulunmuştur. Bu terkîb-bendin ardından yine bir tahmîd bölümü gelir. Devamında ise *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ın ikinci tevhîdi yer alır. Onar beyitlik beş bendden müteşekkil olan bu tercî' tevhîdi, vahdet-i vücûd fikriyatının akislerini taşımaktadır. (s. 136-40) "Cümlesi sende sen anlarda nihân / *Kad bedâ vechuke fî-külli mekân*" tercî'-hâneli bu manzûme, *leyse fi'd-dâri gayruhu deyyâr* sözü etrafında söylenen tevhîdlerle bezerlik gösterir. Cümle kâinâtın Allah ile memlû olduğu, vahdet-kesret mefhumları merkezinde dile getirilir.

Şâirin tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı *Riyâzü's-Sâlikîn*'i, çok erken tarihte telîfine başlandığı hâlde en son tamamlanan mesnevîsidir.[970] Gelibolulu, 970/1562 senesinde yazmaya başladığı eserini 998/1589 yılında hitâme erdirir. 2834 beyitten müteşekkil olan mesnevî, devrin pâdişâhı II. Murâd'a sunulur. Kaynaklarda *Ravzatü'l-Letâif* ya da *Ravza-i İrfân* olarak bahsedilen ve günümüze nüshası ulaşmadığı zannedilen eser, kuvvetle muhtemel *Riyâzü's-Sâlikîn*'dir. Sûfîlik yoluna revan olanların

[969] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.
[970] Gelibolulu Âlî, *Riyâzü's-Sâlikîn*, haz. Mehmet Arslan - İ. Hakkı Aksoyak, Dilek Matbaacılık, Sivas 1998.

katʿedeceği mertebe ve vâsıl olacağı makâmların açıklandığı bu eser, didaktik bir üslupla kaleme alınmıştır.

Gelibolulu Âlî, 27 beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Bu girişi, besmelenin faziletinin anlatıldığı bir hikâye takip eder. Besmele faslının ardından 53 beyitlik tevhîd bölümü gelir. (s. 58-61) Bütün tevhîd unsurlarının yer aldığı manzûmede, kâinatın meşiyyeti ve tabiattaki tahavvülâtın insanı bir yaratıcı fikrine ulaştırdığı dile getirilir. Bu tevhîdin ardından, *bu tevhîd-i hakîkat-nihâd vahdet-i vücûdı isbât u îrâd ve "küllü mü'mînün ıhvetün" hadîs-i şerifinden müstefâd mazmun-ı latifiyle istişhâd sırrında tahrîr kılınmışdur* başlıklı manzûme gelir. (s. 62-3) Vahdet-i vücûd fikrinin isbâtı sadedinde inşâd edilen bu manzûme, başlıktaki ifâdeye rağmen tevhîd değildir. "Bütün müminler kardeştir" hadîs-i şerifindeki hikmete binâen vahdet ve kesret mefhumlarını şerheden şâir, tevhîd muhtevâsından hayli uzaklaşmıştır. *Riyâzü's-Sâlikîn*'in ikinci tevhîdi, tanrının esmâ ve sıfâtını tahkik yolunda sölylenmiştir. (s. 64-5) Bahâr ve gülistân tasvîrileryle tezyîn edilen şiir, Âlî'nin sanatkârane tarafını da gözler önüne sermektedir.

Câmi'ü'l-Buhûr Der-Mecâlis-i Sûr, Gelibolulu Âlî'nin 1582 yılında Sultan III. Murâd'ın şehzâdesi Mehmed'in sünneti için icrâ ettirdiği sûr âyinini kaleme manzum eseridir.[971] Sekiz bab ve bir zeylden mürkkep olan eserin telif tarihi belirtilmemiştir. 2787 beyitten müteşekkil olan bu sûrnâmede, sünnet düğünü mufassalan anlatılmıştır. Müstakil başlıklar altında 52 beyitlik mukaddime manzûmesi ile esere ağâz edilir. Bu mukaddime; besmele, salvele ve hamdelenin yanı sıra sebeb-i telif bölümünü de havidir. Şâir, tevhîde yer vermemiştir.

Musafâ Âlî, Molla Câmî'nin *Hadîs-i Erbâ'în*'inindeki tasnifi esas alarak iki manzum kırk hadis vücuda getirir.[972] İlki 1005/1597 senesi, ikincisi 1005-1008/1597-1600 yılları arasında tamamlanan bu eserde, her hadis bir dörtlük hâlinde şerh ve tercüme edilir. Şâirin hayatının son devresinin mahsullerinden olan bu manzum eserlerin ilki, 129 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk altı beyti tahmîd olan bu mukaddimenin devamında naʿt, salât u selâm ve sebeb-i telif fasılları gelir. Hâtime bölümü ile nihâyete eren bu kırk hadisin ardından, hiçbir mukaddime veya girizgâha yer

[971] Gelibolulu Mustafa ʿÂlî, *Câmi'ü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, haz. Ali Öztekin, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
[972] Hasan Aksoy (haz.), *Mustafa Âlî'ninManzum Kırk Hadis Tercümeleri (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1991.

vermeksizin ikincisi başlar ve hâtime ile son bulur. Tevhîd manzûmesi ya da bölümünün bulunmadığı bu iki kırk hadis yekpâre bir yapı arz etmektedir.

Gelibolulu Âlî, şiirlerini dört divân içinde toplamıştır. İlk dönem eşʿârını havî olan divanını, 975/1567 senesinde tertip etmiştir. Şâirin *Vâridâtü'l-Enîka* ismini taşıyan ikinci divanının teşkîli, Sultân II. Murâd'ın tahta cülûs ettiği 982/1574 yıla tesâdüf eder. 988-1000/1580-91 yılları arasında yazılan şiirler, *Lâyihatü'l-Hakîka* adıyla divanlaştırılır. Bu tarihten vefatına kadar söylenen eşʿâr ise dördüncü divânın bünyesinde kendisine yer bulur. Gelibolulu, Molla Câmî ve Alî Şîr Nevâyî gibi şiirlerini farklı devirlere ayırarak divan hâline getirmiştir. Şâirin bütün divanları, İsmâil Hakkı Aksoyak tarafından önce doktora tezi olarak çalışılmış ardından kitap hâlinde neşredilmiştir.[973]

Âlî'nin divânlarındaki ilk tevhîd, *Vâridâtü'l-Enîka*'nın dîbâcesinde yer alan, Farsça bir kıtadır. (s. 180) Şâir bu tevhîdinde, tanrının müteâl vasfını terennüm eder. Kasîde formundaki ilk tevhîd ise 125 beyitten müteşekkil manzûmenin nesîb bölümünde karşımıza çıkar. *Der-evsaf-ı sunʿ-ı kudret-i Bârî Teâlâ celle şânehu* başlığını taşıyan bu kasîdenin ilk 87 beyti tevhîd, bâkisi tazarrû ve münâcâttır. (s. 189-91) Daha doğru bir ifâde ile tevhîd, bu kasîdenin nesîb bölümüne münhasırdır. Klâsik tevhîd muhtevâsının dışında olarak bahâr ve gülistân tasvîrleriyle şiirini süsleyen şâir, Allah'ın kudretine işâret etmek üzere böyle bir tarzı tercih etmiştir. Âlî'nin sanatkâr muhayyilesinin mahsulü olan bu şiirde, Hak Teâlâ'nın kudreti tasvîrlerin temsîlinde dile getirilmiştir.

Divanın ikinci kasîde tevhîdi, *hâzâ kasîde fî tevhîdi's-sırf* ismini taşır. (s. 193) 15 beyitten müteşekkil olan bu kasîde, "nedür" redifi etrafında teşekkül etmiştir. Suâl tarîki ile Allah'ın zatına işâret eden şâir, sûfîyâne bir üslûbu tercih etmiştir. Vahdet fikrinin merkezde yer aldığı şiire, efʿâl unsuru hâkimdir. *Kasîde-i latîfe der-mukâbil-i Şeyhî vü Ahî vü Kemâl-paşazâde* başlığı ile takdim edilen üçüncü tevhîd, 27 beyitten müteşekkildir. (s. 193-4) Şeyhî'nin meşhur tevhîd gazeline cevap olmak üzere inşâd edilen bu kasîde, efʿâl unsuruna istinâd eder. Hitap tarîki ile söylenen tevhîdde şâir, kârilerini tabiatı temâşaya ve tarihin ibret verici hâdiselerini tefekküre dâvet ederek ulûhiyyetin bu manzaradan idrâk edilmesini ister. Dördüncü kasîde tevhîdi, 17 beyitten

[973] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan I: İnceleme, Tenkitli Metin, II: Tenkitli Metin, III: Tenkitli Metin, Tıpkıbasım,* haz. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2006.

beyitten müteşekkil bir manzûmedir. (s. 194) Vahdet-i vücûd fikrinin hâkim olduğu şiirde, lirik bir edâ yakalanmıştır. *Kasîde-i tevhîd der-münâcât ila kazilhâcât* başlığını taşıyan 21 beyitlik manzûme, tevhîd hususiyeti taşımamaktadır.

Gelibolulu'nun bir diğer tevhîdi, Hazret-i Peygamber'in naʿtı ve On İki İmâm'ın medhinde söylenen 78 beyitlik kasîdenin mukaddime bölümünde karşımıza çıkar. Şâir, medhiyyesine dört beyitlik bir efʿâl tevhîdi ile başlar. (s. 207) Divanın farklı bir nüshasındada bu manzûme, *der-hamd ü senâ-yı 'âlemîn ve der-ta'rîf-i hazret-i Şefî'ü'l-mübîn* başlığı altında yer almaktadır. Bir diğer mukaddime tevhîdi ise Sultân Murâd'a hitâben yazılan 170 beyitlik arz-ı hâl kasîdesinin girişinde yer alır. Şâir, sözlerine beş beyitlik efʿâl tevhîdi ile başlar. (s. 304, 1-5)

Mustafa Âlî'nin musammatları arasında yer alan dörder beyitlik beş bendden müteşekkil terkîb-bend, ilâhî ismiyle mukayyettir. (s. 337-8) Terkîbhâneleri Arapça olan bu manzûme, bazı tevhîd ifâdeleri havî olmakla beraber tür özelliği göstermemektedir. Bu manzûme, ilâhiyyât nevʿinin kâmil bir nümûnesidir. Yine e*t-tercîʿü'l-melîh fi't-tevhîdü's-sırf* başlığını taşıyan manzûme de tevhîd hususiyeti arz etmemektedir. (s. 353-4) Sûfiyâne bir üslupla kaleme bu tercîʿ-bend, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bir "insan"a medhiyyedir. Farklı nüshada yer alan *tercî'-bend-i hayret-efzâ der-safâ-yı vicdân-ı evliyâ* başlığı, şiiri kâmilen tanımlamaktadır.

Gelibolulu'nun tasavvuf vâdisinde kaleme aldığı *Hilyetü'r-Ricâl*, II. Murâd'a sunulan manzum ve mensûr memzûç eserlerindendir.[974] Ehl-i ricâlin tabaka, makâm ve derecelerinin anlatıldığı eser, 985/1576 yılında telîf edilmiştir. Didaktik mâhiyete sahip eserde 54 manzûm parça yer almaktadır. Bu manzûmelerden ikisi tevhîd hususiyetini hâizdir. Bunlardan ilki hitap tarîkiyle söylenmiş iki beyitlik bir nazımdır. (s. 63) "Yok yâ rab" redifli bu küçük manzûme, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. İknici tevhîd ise iki beyitlik bir kıtadır. (s. 69) "Peydâ" redifli bu kıta, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir.

Gelibolulu Âlî 1569-1585 yılları arasında kaleme aldığı mektuplarını, *Menşeü'l-İnşâ* adıyla bir mecmua hâline getirmiştir.[975] 79 mektubu havi olan eserin ibtidâsına şâir, bir mukaddime ilâve etmiştir. Manzum ve mensur olarak kaleme alınan

[974] Gelibolulu Mustafa Ali, *Hilyetü'r-Ricâl ve Söz Varlığı*, haz. Muna Yüceol Özezen, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.
[975] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menşeü'l-İnşâ*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2007.

mukaddime, üç beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 51) Üçüncü beyti Farsça olan bu tevhîd, eserin mutevasına muvafik olarak debîr, nakşbend, münşi, râkım mefhumları etrafında şekillenmiştir.

Asıl adı Mehmed olan **Cinânî**, XVI. asrın ilmiye zümresine mensup şâirlerindendir. Aslen Bursalı olan şâirin vilâdet târihi bilinmemektedir. İlmiye tarîkine teveccüh eden Cinânî, 1558 yılında mülâzım derecesine vâsıl olmuştur. Bir müddet Karesi'de kassâmlık yapan şâir, daha sonra müderrisliğe geçer. Köseler ve İvaz Paşa medreselerinde vazife alan Cinânî'nin memuriyeti maʿzûliyetlerle inkıtaa uğramıştır. 1004/1595 yılında âhirete irtihâl eden şâirin mükemmel ve mürettep bir divanı, *Riyâzü'l-Cinân* ve *Cilâü'l-Kulûb* adlarını taşıyan iki mesnevîsi vardır. Cinânî'nin letâif tarzında kaleme aldığı *Bedâyiü'l-Âsâr* adlı bir de mensûresi vardır.

Cinânî, *Riyâzü'l-Cinân* adlı mesnevîsini 986/1578-9 yılında tamamlar.[976] 3310 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, 53 fasıldan mürekkeptir. Sultan III. Murâd'a takdim edilen eser, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına nazîre olmak üzere telif edilmiştir. Cinânî, eserini vücûda getirirken Emir Husrev ve Mollâ Câmî'yi de kendisine örnek aldığını zikreder. Şâir mesnevîsine 40 beyitlik besmele şerhi ile başlar. Hemen ardından, tahmîd ve münâcâttan oluşan 59 beyitlik bölüm gelir. Bu faslı *netîce-i mukaddimât-i senâ vü dürûd be-cenâbi Âli Vâcibi'l-Vücûd* başlıklı tevhîd tâkip eder. Bu manzûmenin ilk 24 beyti tevhîd bâkisi münâcâttır. (s. 10-13) Manzûmenin münâcât bölümü müstakil hüviyeti hâizdir. Tasvîrlerle müzeyyen şiirde, muhâtaba üslûbu kullanımıştır. Şâir cümle eşyânın Allah'tan sudûr ettiğini dile getirir. Tevhîdin sonlarında Allah'ın akıl yoluyla idrâkten münezzeh olduğuna temâs edilir.

Cilâü'l-Kulûb, Cinânî'nin son eseridir.[977] 1003/1594 yılında tamamlanan bu mesnevî, Taşlıcalı Yahya Bey'in *Usûl-nâme*'sine nazîre olmak üzere kaleme alınır. Nasihatnâme vâdisinde vücuda getirilen bu mesnevî, 3315 beyitten müteşekkildir. Cinânî, Bursa'da yazmaya başladığı *Cilâü'l-Kulûb*'ü, Ebussuûdzâde'nin arzusuyla İstanbul'da tamamlar. 20 ıkddan mürekkep eserine şâir, kaleme hitaben inşâd ettiği 35 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Kalemiyyeyi, *der-temhîd-i mebânî-i şükr ü sipâs be-cenâb-ı Bozorgvâr-ı hâlık-ı cinn ü nâs* başlığını taşıyan 38 beyitlik bir bölüm

[976] Mahmut Şarlı, *Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinân'ı (Metin)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1994.
[977] Cinânî, *Cilâü'l-Kulûb: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük,* haz. Mustafa Özkan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990.

takip eder. Bu manzûme, muhâtaba tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 48-50) Yer yer tahmîd ifâdelerine rastlasa da bu şiirin merkezini tevhîd oluşturmaktadır. Ef`âl unsuru etrafında şekillen manzûme, müteâl bir tanrı tasavvurunu aksettirmektedir.

Cinânî'nin farklı nazım şekillerinde söylenmiş şiirlerden mürekkep hacimli bir divanı vardır.[978] Divan, manzûm ve mensûr olarak kaleme alınmış bir dîbâce ile başlar. Dîbâce bölümünde, mensûr tevhîdi müteakiben iki beyitlik Farsça bir tevhîdine yer verilir (s. 3) Zât unsuru etrafında şekillenen tevhîdde şâir, Allah'ın lâyıkı veçhiyle medhinin kendi kudreti üstünde olduğunu ve bu makâmda *la uhsî senâ* hadîsiyle iktifâ ettiğini dile getirir. Cinânî'nin divanında yer alan iki Türkçe tevhîd, medhiyye kasîdelerinin nesib bölümünde karşımıza çıkar. Bu nesib kasîdelerinden ilki, Nâzırzâde Efendi'nin medhinde söylenmiş 38 beyitlik manzûmedir. Şâir bu kasîdenin 18 beyitten müteşekkil nesib bölümünde, ef`âl tevhîdine yer verir. (s. 52-3) Bu tevhîd, kâdir ve yaratıcı bir rab tasavvurunu aksettirmektedir. Teşbîb bâbı tevhîd olan ikinci medhiyye, Sultan III. Murâd için söylenmiş 51 beyitlik bir kasîdedir. Cinânî, bu kasîdesine 17 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 88-9) Bu tevhîd de ef`âl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Vahdet-i vücûd fikrî zemininde kaleme alınar şiir, sûfiyâne bir edâ taşımaktadır. Gelibolulu Âlî'nin de Sultan Murad için söylenen bir medhiyyesinde nesîb tevhîdi bulunması, hükümdâr şâirin tevhîd şiirlerine duyduğu alâka ile izah olunabilir. Cinânî'nin divanındaki son tevhîd, yakın dostu Âzerî Çelebi'ye gönderdiği Farsça mektubun mukaddimesinde yer alır. Şâir, mektubuna üç beyitlik zât tevhîdi ile başlar. (s. 672) Bu kısa tevhîd, tenzîhî karekteristik taşımaktadır.

Âzerî İbrâhim Çelebi, XVI. asrın ilmiye sınıfına mensup şâirlerindendir. Aslen Bursalı olan Âzerî, meşhur kazaskerlerden Şeyh Muslihiddîn Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi bilinmeyen şâir, Bursalı Cinânî'nin akrândır. İbrâhîm Çelebi genç denebilecek yaşta, 993/1585 yılında Hama kadılığı esnâsında sıtma hastalığına duçâr olarak vefât etmiştir. Devrin mecmua-i eş`ârlarında şiirlerine sıklıkla tesâdüf edilen şâirin müstakil bir divanının varlığından haberdâd değiliz. Muhtemeldir ki divanını tertip etmeye fırsat bulamadan âhirete irtihâl etmiştir. Âzerî'nin *Nakş-ı Hayâl* ve *Husrev u Şîrîn* isimlerinde iki mesnevîsi elimize ulaşmıştır.

Azerî'ye şöhretini kazandıran *Nakş-ı Hayâl*, evvelâ 976/1568 yılında tamamlanarak II. Selîm'e daha sonra yeni şekliyle 987/1576'da III. Murâd'a

[978] Cihan Okuyucu, *Cinânî: Hayatı-Eserleri-Dîvânının Tenkidli Metni*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.

sunulmuştur.[979] 3155 beyitten müteşşekkil olan mesnevî, Nizâmî'nin *Mahzen-i Esrâr*'ı tarzında telif edilmiştir. Yirmi makâle ve hikâyeden mürekkep olan *Nakş-ı Hayâl*, tercüme olmayıp Azerî'nin kendi telîfidir. Şâir, mesnevîsinin ibtidâsında besmelenin vasfında söylediği 17 beyitten oluşan mukaddimeye yer verir. Bu mukaddimeyi, kaleme hitap ile takdim ettiği kırk beyitlik tevhîd takip eder. (C. II, s. 2-6) Takdîmin ardından Hakk'a yönelen şâir, müteâl varlık olarak tanrının tevhîdini dile getirir.

Şâir mesnevîsinin yedinci bâbında, nefsine hitap ile kendisini tefekküre davet eder. Gökyüzüne çevrilen nazarların objektifinden kâinatın mükemmel meşiyetinini tasvir eden şâir, bunların hangi kudretin eliyle yürütüldüğü sorusunu sürekli tekrarlar. "İden, eyleyen" redifleri etrafında şekillenen bu bölüme, "kimdir" suâli yârenlik etmektedir. Sorularını tamamlayan Âzerî, bütün bu hayranlık verici nizamın yaratıcı bir rabbin eseri olduğunu dile getirir. Her nakşın bir nakkâşı olduğu gibi bu kâinât tablosunun da bir ressâmı vardır. 595-631 beyitleri arasındaki bölüm, isbât-ı vâcib yoluyla bir tevhîddir. (C. II, s. 60-4) Tevhîdin tamamı, ef`âl unsurundan mürekkeptir. Nizam delilinden istifâde ile teşîil edilen bu bölümün sonunda, hikmet nazarını açanlar için hiçbir delil ve isbâta lüzum olmadığı kaydedilir. Bu makâlenin hikâye faslında, şeytanı tanrının vahdaniyetine iknâ edemeyen ihtiyâr bilgenin kıssasına yer verilir. İblis'i Allâh'ın varlığına ve birliğine inandıramayan ihtiyâr bilge ölümün eşiğindedir ve bundan dolayı büyük bir azap çekmektedir. Bu duruma şâhit olan yaşlı kadın gülümser ve Allah'ın varlığından şüphe duymayan için delîle ne hâcet, der. Bu hikâyede cüz'î tevhîd unsurları bulunmakla beraber müstakil hüviyeti hâiz değildir.

Azerî Çelebi mesnevînin 17. makâlesinde, seher vaktinde uykudan agâh olup tefekkür etmek gerektiği üzerinde durur. Şâir kârilerini, gaflet uykusundan gözlerini açıp Hakk'ın âsârını görmeye davet eder. Feleklerde insanı hayret ve tefekküre sevkeden şeyleri tasvîr eden şâir, bunların kendi irâdeleriyle hareket etmeyip bir fâile muhtaç olduğunu söyler. On beyitlik bu bölüm, isbât-ı vâcip vâdisinde bir tevhîddir. (C. II, s. 255-6) Âzerî, bu tevhîdinde gâye ve nizâm deliline mürâcaat eder.

[979] Remzi Baykaldı, *Âzerî İbrâhim Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, Kayseri 1994. Bu metin üzerine yapılmış bir diğer çalışma için bkz. Muammer Temizer, *İbrahim Âzeri Çelebi: Hayatı ve Nakş-i Hayal Mesnevîsi (Edition Critique ve Tetkiki)*, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul 1949.

Âzerî'nin yakın zamanda yazmasına ulaşılan diğer mesnevîsi, *Husrev ü Şîrîn*'dir.[980] Telif tarihi bilinmeyen bu eser, devrin hükümdarı III. Murâd'a sunulmuştur. 17 kıtʿayı muhtevi olan eser, 1684 beyitten müteşekkildir. Şâir 19 beyitlik mukaddime ile eserine başlar. Bu manzûmenin ilk 12 beyti tevhîd, bâkisi münâcâttır. (s. 129) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, zât ve efʿâl unsurundan mürekkeptir. Mukaddime manzûmeleri münâcât, naʿt, mirâciyye ve çâr yâr medhi ile devam eder. *Husrev ü Şîrîn*'deki bir diğer tevhîd, Husrev'in Şîrîn'e gönderdiği mektubun dîbecesinde yer alır. Ferhâd'ın vefatı dolasıyla yazılan bu taziyet nâmesi, dört beyitlik zât tevhîdi ile başlar. (s. 217)

Biyografisi hakkında çok az kayda tesâdüf edilen **Hüseyin b. Ahmed Sirozî**, XVI. asrın mutasavvıf şairlerindendir. Halvetî tarîkati müntesiplerinden olan şairin Selâhaddîn Alî Dede'nin halîfesi olduğu bildirilmektedir. 1591 yılında âhirete irtihâl eden şairin oldukça hacimli iki mesnevîsi vardır: *Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsîri'l-İhlâs* ve *Câmi'ü'n-Nesâyih*. Manzûm tefsîr özelliğine sahip bu mesnevîlerin telîf tarihi bilinmemektedir.

Sirozî'nin 11 bin beyit civarında olan *Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsîri'l-İhlâs*'ın ilk 5399 beyti, Mesut Bayram Düzenli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.[981] Sirôzî, eserine 19 beyitlik bir tevhîd kasîdesi ile başlar. (s. 496-7) Zât ve sıfât unsuru etrâfında şekillenen şiir, tenzîhî karakteristiği hâizdir. Bu kasîdenin akabinde, besmelenin fazileti üzerine söylenmiş dokuz beyitlik mesnevî gelir. *Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsîri'l-İhlâs*'ın ikinci tevhîdi, *İhlâs* sûresinin nüzûl sebebinin anlatıldığı bölümde karşımıza çıkar. Hazret-i Peygamber, Kaʿbe'de tavâf ederken putperestler etrafına toplanarak ona bazı suâller irâd ederek ibrâmda bulunurlar: Senin tanrın altından mı yoksa gümüşten midir? Tanrının oğlu kızı olmazmış dersin, peki sana ayıp olmayan tanrıya neden olsun? Orada hâzır bulunun bulunun Yahudî ve Hrıstiyanlar inandıkları rabbin vasıflarını zikrederler. Bu sırada Allah Teʿâlâ'dan kendisine *İhlâs* sûresi vahyedilen efendimiz, Mekkeli müşriklere bu sure ile cevap verir. Sirozi hikâyenin naklini bitirdikten sonra, "eyledi" redifli bir nazım tevhîdi ile sözlerini tamamlar. (s. 554)

Mesnevînin üçüncü tevhîdi Allah'ın *Hû* isminin şerheldiği bölümde yer alır. Sirozî bu bölümde, *En'am* sûresinin 33 ve 97. ayetlerinin iktibâs edildiği 14 beyitlik bir

[980] Azerî İbrahim Çelebi, *Husrev ü Şirin*, haz. Ülkü Çetinkaya, Grafiker Yay., Ankara 2015.
[981] Mesut Bayram Düzenli, *Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsîri'l-İhlâs Adlı Eseri (1b-192b, İnceleme-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2014.

tevhîd kasîdesi söyler. (s. 598-9) "Hû" redifli bu kasîde, efʿâl-i ilâhiyye merkezinde şekillenir ve teşbîhî karakteristik arz eder. Mesnevîdeki dördüncü tevhîd, Ashâb-ı Kehf kıssasındaki hikmetin anlatıldığı bölümündedir. Sirozî, *Âli İmrân* sûresinin 135. âyetinin meâli sadedinde iki beyitlik bir nazım tevhîdine yer verir. (s. 719) "Allâh" redifli bu manzûmede sadece redif kullanılmıştır. Mesnevînin ilâhî isimler bahsinde, *faslun fî beyân-ı esmâ'-i ilâhî* başlığını taşıyan 39 beyitik kasîde de tevhîd özelliği taşımaktadır. (s. 775-9) Tamamıyla Allah'ın esmânın zikrinden müteşekkil olan bu tevhîd kasîdesinde Allah'ın 99 ismi hâricindeki esmâsına da yer verilmiştir. Bu manzûme, tamamıyla didaktik üslup ile kaleme alınmıştır.

Sirozî, Hak redifli bir kasîde ile Âdem Peygamberin hikâyesinin anlatıldığı fasla başlar. Kasîdesini tamamlayan şair, Allah'ın vahdaniyetinin isbâtı meyânında, 17 beyitlik tevhîd söyler. (s. 798-9) Temânuʿ delîlilne istinâden Allah'ın bir olduğunu dile getiren şair "eğer iki tanrı olsaydı âlem harâba varırdı" der. Sirozî, Allah'ın birliği bahsine hikâyelerle devam eder: Bir Hristiyan, gözleri şaşı ve ayağı aksak bir hükümdarı görünce imana gelir. Etrafındakiler, "Hz. Musâ sana o kadar mucizeler göstererek seni imana davet etti de sen kabul etmemiştin" diyerek şaşkınlıklarını izhâr ederler. Bunun üzerine Hristiyan, "eğer tanrı iki olsaydı böyle kudretsiz bir adama hükümdarlık vermezdi, anladım ki Alah birdir" der. Temânuʿ delîline telmîhen söylenen bu dört beyit, tevhîddir. (s. 800) Bu bölümde nakledilen bir diğer hikâye şudur: Bir grup dinsiz, İmâm Şâfî'nin huzuruna gelerek Allah'ın birliğini istap etmesini ister. O da dut yaprağı misalinden hareketle yaratılmışın çok, yaratıcının ise bir olduğunu söyler. Şöyle ki dut yaprağı koku ve renk itibariyle birlik içinde olmasına rağman onu arı yerse bal, geyik yerse misk, koyun yerse süt, yılan yerse zehir olmaktadır. İmâm Şâfî'nin bu sözleri, istifhâm tarîkiyle bir tevhîdir. (s. 801) Bu bölümün üçüncü tevhîdi, İmâm-ı Aʿzâm ile dehrîler arasında geçen hikâyede karşımıza çıkar. Ebû Hanîfe bir gün mescidde otururken bir grup dehrî içeri girer ve kılıç çekerek onu öldürmeğe kastederler. Bunun üzerine İmâm, "size kimsenin bilmediği bir suâlim var" diyerek onları sakinleştirir: Bir kimse size gelip dese ki kendiliğinden bir ağaç yetişir, marangoz olmaksızın yontulup gemi olur ve gemicisiz denizde seyreder... Ebû Hanîfe'nin sözünü kesen dehrîler "böyle bir şey olmaz yalan söylüyorsun" derler. Bunun üzerine İmâm-ı Aʿzâm, "bir gemi bile gemici olmaksızın denizde yüzemiyorsa bu kâinât bir tanrı olmadan nasıl nizâm içinde varlığını sürdürsün?" der. Hikâyenin muhâvere bölümü, nizâm delîline istinat eden bir isbât-ı vâcip tevhîdidir. (s. 802)

Allah'ın varlığının ve birliğinin isbâtı bölümünün dördüncü tevhîdine, *temsîl* faslında tesâdüf ederiz. 11 beyitten müteşekkil olan bu tevhîd, temânuʿ delîline istinât eden bir isbât-ı vahdâniyettir. (s. 803-4) Bu bölümün son tevhîdi, yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 816-7) Hitap tarîkiyle söylenen bu gazel tevhîdinde, tanrının akıl ile tefekkür ve idrâk edilmekten münezzeh olduğu dile getirilir.

Hüseyin b. Ahmed Sirozî'nin diğer mesnevîsi, *Câmiʿü'n-Nesâyih*'tir.[982] Yaklaşık 10 bin beyitten oluşan bu mesnevî, *Yâsîn* sûresinin manzûm tefsîridir. Sirozî eserine 31 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu mukaddimenin ilk altı beyti tevhîd, bâkisi münâcât ve duâdır. (vr. 1b) Allah'ın vahdâniyetinin dile getiren şair, bunun Kur'ân ile sâbit olduğunu söyler. Mukaddime manzûmesini, 16 beyitlik tevhîd kasîdesi takip eder. (vr. 2b-3a) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri, taʿzîm tarzında kaleme alınmıştır. Tevhîdin son bölümlerinde vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülmektedir. Bu tevhîdin devamında on beyitlik münâcât vardır. Başlık ile tasrîh edilmeyen bu münâcât, önceki kasîdeden farklı vezin ve kâfiyededir. Mukaddime manzûmeleri sekiz beyitlik nushiyye ile devam eder. Devamında ise *tevhîd-i Bârî Teʿâlâ ʿalâ bahr-i mesnevî* başlığını taşıyan bölüm gelir. Bu bölüm, 22 beyitten müteşekkil tevhîddir. (vr. 4a-4b) Zât ve efʿâl-i ilâhiyyeden mürkekkep olan bu şiir, tenzîhi vasıftadır. *Hazâ münâcât u tevhîd-i ilâhî* başlığı ile takdîm edilen 40 beyitlik bölüm, her iki türün hususiyetlerini de taşımaktadır. (vr. 5a-6a) İstitratların da bulunduğu manzûmede, nasihatâmiz bir üslup kullanılmıştır.

XVI. asrın ikinci devresinde nümâyân olan **Edirneli Sâdık**, sipâhî zümresine mensup şairlerdendir. Tevellüt târihi bilinmeyen şâirin hayatı hakkında da çok az şeye vâkıfız. 997/1588 yılında irtihâl eden Sâdık'ın Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerden mürekkep bir divanından başka bir eserinin varlığından haberdar değiliz.[983] Ayrıca şâirin divanında Çağatay lehçesiyle kaleme alınmış manzûmeler de bulunmaktadır. Tasavvuf vâdisinde şiirler yazan Sâdık, tevhîd şâirleri sınıfına dâhil edilebilir. Divanda tevhîd ismiyle takdim edilen 166 manzûme vardır. Fakat bu şiirlerinin tamamanın tür özelliği taşımadığı görülmektedir.

Sâdık'ın divanındaki ilk manzûme, Murâdî'nin gazelini tesmîndîr. (s. 209-11) Klâsik şiirde misâline nâdiren tesâdüf edilen tesmîne zemîn teşkil eden gazel,

[982] Hüseyin b. Ahmed Sirozî, *Câmiʿü'n-Nesâyih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nu: 1744, 311 vr.
[983] Arif Sunal, *Sâdık Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2014.

Murâdî'nin divanında yer almamaktadır. Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşıyan gazel ve tesmîni, bir hayli âyet ve hadîse lafzî telmîh vardır. Divanın ikinci tevhîdi, 16 beyitten müteşekkil Türkçe, Arapça ve Farsça mülemmâ bir kasîdedir. (s. 211-3) Sâdık'ın ikinci musammat tevhîdi, on beşer beyitlik on bendden müteşekkil bir terkîb-bendde karşımıza çıkar. *Der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu ve celle zikruhu* başlığını taşıyan bu manzûmenin sadece ilk bendi tevhîddir. (s. 216-7) Tevhîd bendi, ef'âl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Diğer bendler sırasıyla Hz. Muhammed, dört halîfe ve sâir imamların medhiyesidir. Manzûme, münâcât bendi ile tamamlanır. Bu tarz musammatlara, Fars şairlerinde sıkça tesâdüf edilmektedir.

Sâdık'ın gazel şeklinde kaleme aldığı 45 tevhîdi vardır. Bunlardan dokuzu Çağatay lehçesi ile söylenmiştir. Ayrıca sekiz gazelin tevhîd olduğu başlık ile tasrih edilmemiştir. Divandaki ilk gazel tevhîdi, 11 beyitten müteşekkil olup ilk mısraı "*Subhâne men*" ifadesiyle başlamaktadır. (s. 213-4) Karşımıza çıkan ikinci tevhîd de aynı ifâdelerle başlayan yedi beyitlik gazeldir. (s. 267) İkişer Arapça mısraı havî bu tevhîdlerin hâricinde dört mülemmâ tevhîd vardır. (s. 268, 269-70, 270, 475) Son mülemmâ tevhîdi, şâirin sanatkârane mizacının akislerini taşımaktadır.

Şâirin divanındaki tevhîdlerin tamamına yakını, beşer beyitten müteşekkil olup sufiyâne bir üslup ile yazılmıştır. Bu manzûmelerin ekserinde kesîf bir tevhîd muhtevâsı yoktur. Sâdık, belli bir türün ma'hût hududları arasında kalmak yerine hissiyatının sevk-i tâbiiyle şiirlerini söylemiştir. Vahdet neşvesinin eksik olmadığı tevhîdlerde, didaktik üsluptan uzaklaşılmıştır. Şâirin 18 tevhîd gazeli bu hususiyetleri taşımaktadır. (s. 268-9, 279-80, 280, 314, 296, 317, 320, 349, 367, 380, 423-4, 433-4, 448-9, 488, 500, 524-5, 536-7, 540)

Sâdık'ın zât, sıfât ve ef'âl unsurundan mürekkep, hemen tamamı beşer beyitten müteşekkil klâsik muhtevâyı hâiz tevhîdleri de vardır. Bu gazellerden ilki hitap tarîki ile söylenmiş bir ef'âl tevhîdidir. (s. 282-3) Şâir bu gazelinde, Allâh'ın kudretini izhâr etmek üzere aşkı yarattığını dile getirir. 54. ve 103. gazeller ise zât unsuru etrafında şekillenmiş tevhîdlerdir. (s. 289-90, 323) Vahdet neşvesi taşıyan 117. gazel, hitap tarîkiyle söylenmiş bir zât tevhîdidir. (s. 331-2) Yine bu zeminde söylenen ve başlıkla türü tasrih edilmeyen bir gazel daha vardır. (s. 486-7) Bu gazel edâ itibariyle farklılık arz etmektedir. Bu tarzın son tevhîdi kısa vezinli bir zât tevhîdidir. (s. 514-5)

Sâdık'ın kısmen de olsa isbât-ı vâcip hususiyeti taşıyan üç tevhîdi vardır. Bu manzûmelerden ilki nizâm deliline istinâd eden altı beyitlik bir gazeldir. (s. 288) Bu zemînde kaleme alınan ikinci tevhîdinde şâir, hikemî bir tavrı ihtiyâr etmiştir. (s. 496) Son isbât-ı vâcip tevhîdi de eser-müessir münâsebeti etrafında şekillenir. (s. 505) Tabiatta açan yetişen bitkiler kendi lisanları ile Hakk'ın vahdâniyetini dile getirmektedir. Bu gazel dört beyitten ibârettir.

Şâirin divânında Hakk'ın sıfât, zât ya da ef'âline işâret yoluyla evsâfını dile getirmek yerine, insân idrakinden münezzeh bir varlık olduğuna işâret edilen tevhîdler de yer alır. Allah'ın müteâl vasfının merkeze alındığı bu şiirler, tenzîhî karakteristik arz etmektedir. Beşer beyitten müteşekkil bu gazellerin ilkinde şâir, hudûs deliline de telmîhte bulunmak suretiyle hadîs olanın kadîm bir varlığı idrâk edemeyeceğini söyler. (s. 295) Akıl dalgıçlarının Hakk'ın sıfatının bahrine dalamayacağı gibi Aristo gibi bir filozofun dahi bu bahiste söz sahibi olmadığı vurgulanır. Bu zemînde söylenen ikinci tevhîdde, Allâh'ın hakkıyla tasavvurdan münezzeh olduğu dile getirilir. (s. 335-6) Hitap tarîki ile söylenen bu vâdinin üçüncü gazelinde de Hak Teâlâ'nın akıl yoluyla idrak ve fehmedilmekten uzak olduğuna işâret edilir. (s. 384) Bu durumdan yapılması gereken acziyetin belirtilmesi ve cehlin itirâfından ibârettir. Bu gazelle aynı edâ ve muhtevâyı hâiz bir gazel daha vardır. (s. 458)

Sâdık-ı Edirnevî'nin divânında Çağatay lehçesiyle kaleme alınmış, tamamı beşer beyitten ibâret sekiz tevhîd vardır. Bu lehçedeki ilk gazel, hitap üslûbuyla söylenmiş bir zât tevhîdir. (s. 550) 439. gazel, Alî Şîr Nevâyî'de çokça gördüğümüz ilâhî aşk merkezindeki tevhîdlerdendir. (s. 552) Bu şiirde Allâh, bir sevgili olarak tasavvur edilmiştir. Bu sınıfın üçüncü tevhîdi, isbât-ı vâcib vâdisinde söylenmiş kısa vezinli bir gazeldir. (s. 554) Şâir, bu şiirinde hudûs delîline mürâcaât etmiştir. 447. gazel, hitap tarîki ile söylenmiş bir ef'âl tevhîdidir. (s. 558) Bir sonraki tevhîd, Hakk'ın ehâdiyyeti vasfı merkezinde söylenmiştir. (s. 560) Tamamıyla didaktik bir mâhiyet arzeden bu şiirde, kelâmî bahislere de temas edilmiştir. Sâdık'ın şairlik kudretinin bir nümûnesi addeceğimiz bir sonraki gazel, Allâh'ın müteâl bir varlık olarak tasvîr edildiği bir tevhîddir. (s. 575) Şâir, akıl yoluyla Hakk'ın idrâk edilemeyeceğini dile getirir. Çağatay lehçesiyle yazılan yedinci tevhîdde Allâh, bir ma'şûk olarak karşımıza çıkar. (s. 571) Klâsik şiirde sevgili için kullanılan teşbîhler, Hakk'a atfedilmiştir. Zengin teşbîhlerle süslenen son tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir. (s. 581)

Şâirin divanında, dört nazım ile birer kıta ve müfred tevhîdi vardır. Nazım tevhîdlerinin ilki, hitap tarîki ile söylenmiş olup zât unsurundan mürekkeptir. (s. 684) Son mısraında *Bakara* sûresinin 32 âyetinin iktibâs edildiği manzûme, tenzîhi karakteristiğe sahiptir. Bu formun ikinci tevhîdi, efʿâl-i ilâyye etrafında şekillenmiştir. (s. 686) Çağatay lehçesiyle kalame alınan nazım tevhîdi, müstakil bir manzûme olmayıp 455. gazelin ilk iki beytinden ibârettir. (s. 711) Son nazım tevhîdi ise Arapça ve Türkçe mülemmâ olup zât unsurundan mürekkeptir. "*Subhâne men*" ifâdeleriyle başlayan son iki mısra, 3. ve 24. gazelin matlaʿındaki ifâdelerle benzerlik göstermektedir. (s. 792-3) Divanın tek kıta tevhîdi, tanrının müteâl vasfının terennüm edildiği bir şiirdir. (s. 721) Misâline çok az tesâdüf edilen müfred tevhîd ise hitap tarîkiyle söylenilmiş bir zât tevhîdidir. (s. 795)

Sâdık'ın divânında tevhîd başlığı taşıdığı hâlde, bu türün hususiyetlerine sahip olmayan 88 gazel vardır.[984] Bu gazelerin ekseri ilâhiyât vâdisinde söylenmiş, ilâhî aşkın terennüm edildiği şiirlerdir. İlâhiyat hâricinde tahmîd hüviyetini hâiz gazel de vardır. (s. 280-1) Mezkûr gazeller arasında, münâcât da bulunmaktadır. (s. 441, 567) Bunun yanı sıra bazı gazeller ise naʿttır. (s. 297-8, 314-5, 582) Tahmîd, münâcât ve naʿt gibi dinî muhtevâyı hâiz olan şiirler hâricinde, bu başlık altında âşıkâne gazellere de tesâdüf edilmektedir. (s. 308, 312, 313, 319-20, 359, 362-3, 410-1, 417-8, 453-4, 454-5, 477-8, 494-5, 530, 551, 558-9)

926/1520 yılında Zile'de dünyaya gelen **Şemseddîn-i Sivâsî**, XVI. asrın Halvetî şuarâsındandır. Asıl adı Ahmed olan şâir, küçük yaşta ilmiye tarîkine tevveccüh gösterir. Daha sonra tasavvuf vâdisine sülûk eden Şemseddîn, Amasya'da Muslihiddîn Efendi'ye intisâb eder. Manevî seferini tamamlayan şâir, Sivas'ta vaizlik yapmaya başlar. Sivasî, hayat boyu sürecek irşâd faaliyetine farklı şehirlerde de devam eder. III. Mehmed'in daveti üzerine Eğri Seferi'ne katılan şâir, 1006/1597 yılında âhirete irtihâl eder. Arapça ve Farsça'ya vukufiyeti olan Şemseddîn-i Sivasi'nin mensûr ve manzûm

[984] Bu şiirler ile tevhîd hususiyeti arzeden gazellerin başlıkları hemen hemen aynıdır. Tekrârlar hâriçte tutulduğunda tevhîdlerin başlıkları şu şekildedir. *Der-kemâl-i sunʻ-ı hazret-i Bârî, der-kemâl-i sunʻ-ı Teʻâlâ ve tekaddes, der-kemâl-i zâtuhû Teʻâlâ ve tekaddes, der-sanʻat-i Bârî, der-sıfat-ı ʻazze ismuhû, der-sıfat-ı ʻazze ve celle, der-sıfat-ı Bârî ʻazze ismuhû, der-sıfât-ı efʻâlühû Teʻâla, der-sıfat-ı Hayy-i Bârî, der-sıfat-ı kadîm-i Bârî azze ismuhu, der-sıfat-ı Masnûʻât-ı ʻazze ismuhû, der-sıfât-ı Sâniʻ Teʻâla, der-sıfât-ı Sâniʻ Teʻâla şânuhu, der-sıfat-ı Sâniʻ-i ezel, der-sıfat-ı Sâniʻ-i kadîm, der-sıfat-ı Sâniʻ-i perverdigâr, der-sıfat-ı sunʻ-ı arîfehû, der-sıfat-ı sunʻ-ı Bârî, der-sıfat-ı sunʻ-ı Bârî azze ismuhû, der-sıfat-ı sunʻ-ı Hudâ-yi ʻazze ismuhû, der-sıfat-ı sunʻ-ı Kadîm, der-sıfat-ı sunʻ-ı Sânî', der-sıfat-ı sunʻ-ı Teʻâla, der-sıfat-ı sunʻ-ı tebâreke ve Teʻâlâ, der-sıfat-ı tevhîd, der-sıfat-ı tevhîd-i ʻazze ismuhû, der-sıfat-ı tevhîd-i Bârî, der-sıfat-ı zât-ı Bârî, der-sunʻ-ı Bârî ismuhû, der-sunʻ-ı hazret-i Bârî, der-sunʻ-ı kemâl-i Bârî ʻazze ismuhû, der-sunʻ-ı Sâni-i mevlâ, der-tensîs-i Vâhidü'l-vücûd, der-tevhîd, der-tevhîd-i ʻazze ismuhu ve celle, der-tevhîd-i ʻazze ismuhû, der-tevhîd-i Bârî azze ismuhû, der-tevhîd-i Feyyâz ʻazze ismuhû, der-tevhîd-i tüʻizzu ismuhû, der-tevhîd-i zâtuhû Teʻâlâ.*

bir çok eseri günümüze intikâl etmiştir. Ekseri ilâhiyat vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı olan şair; *Süleymân-nâme, İbretnümâ, Gülşen-âbâd, Mevlid, Heş-Behişt, Mir'atü'l-Ahlak, Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm, Umdetü'l-Hüccâc* ve *İrşâdü'l-Âvâm* isimlerini taşıyan manzûm eserlerin de sâhibidir. Ayrıca Sivasî, *Kasîde-i Bürde*'yi de nazmen Türkçeye tercüme etmiştir.

Türk edebiyatında türün nâdir nümûnemelerinden olan *Süleymân-nâme*, Şemseddîn-i Sivâsî'nin ilk manzûm eseridir.[985] 964/1556 yılında Zile'de tamamlanan eser, 1684 beyitten müteşekkildir. Şâir, kırk beyitlik bir dîbâce ile mesnevîsine başlar. İlk 24 beyti tevhîd olan bu manzûmenin bâkisi münâcât ve duadır. (s. 191-2) Sıfât unsurun hâkim olduğu manzûme, tenzîhî karakteristik arz etmektedir. Hemen ardından *der-tevhîd-i ef'âl* başlıklı bölüm gelir. Bu manzûme, 35 beyitten müteşekkil bir tevhîddir. İsminde de belirtildiği üzere ef`âl unsurundan mürekkep olan bu şiirde "kimi" tekrarları dikkati çekmektedir.

Umdetü'l-Huccâc, Şemseddin-i Sivasî'nin menâsık-ı hac türünde kaleme aldığı manzum eseridir.[986] 982/1574 yılında tamamlanan mesnevîde, farklı nazım şekillerine de yer verilmiştir. 756 beyte bâliğ olan bu eser, devrin hükümdârı II. Selîm'e takdîm edilmiştir. Şâir eserine, dokuz beyitlik bir tevhîd mukaddimesi ile ağâz eder. (s. 29-30) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, mesnevînin mevzuuna muvâfık tasvîrlerle tezyîn edilmiştir. Vahdet neşvesinin akislerinin yer aldığı şiir, lirik bir edânın mahsulüdür.

Sivasî'nin üçüncü mesnevîsi, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *İlâhî-nâme*'sinden intihâp yoluyla vücuda getirilen *İbret-nümâ*'dır.[987] Pendnâme hususiyeti arzeden bu eser, 984/1576 yılında tamamlanmıştır. 4890 beyitten müteşekkil eser, yüz hikâyeyi havîdir. Şâir, yirmi beyitlik zât tevhîdi ile eserine başlar. (s. 224-6) Tenzîhî üslûbun hâkim olduğu şiirde, müteâl bir varlık telâkkisi ortaya konur. Mukaddimeyi, *der-beyân-ı temsîl-i dünyâ vü kâr-ı Hudâvend-i Te'âlâ* başlıklı, 23 beyitten müteşşekkil bir bölüm takip eder. Dünyâyı bir kânuna benzeten Sivasi, tellerden çıkan sesin insanda farklı hâller peydâ ettiğini dile getirir. Bütün bunlar cihânda zuhur eden hâdiseler gibidir ve bu kânunu çalan biri olduğu gibi kâinâtı idâre eden bir mürîd kudret de vardır. İsbât-ı vâcip vâdisinde kaleme alınan bu şiir, ef`âl tevhîdir. (s.227-8) *Temsîl-i diger* başlığı

[985] Hüseyin Akkaya, *Osmanlı Türk Edebiyatında Süleyman Peygamber ve Şemseddin Sivâsî'nin Süleymâniyyesi: Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1997.
[986] Şemseddîn Sivasî, *Umdetü'l-Huccâc*, haz. Fatih Ramazan Süer, Sivas Belediyesi, Sivas 2015.
[987] Erol Çöm, *Şemseddîn-i Sivâsî'nin İbret-Nümâ Adlı Mesnevîsi: (İnceleme-Metin)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.

altında ise cihân, mimarı görünmeyen bir deyre benzetilir. Şâir buradan hareketle kâinattaki bütün nakşın bir nakkâşın san'atı olduğunu fakat bunun idrâkinde insanların âciz kaldığını dile getirir. İstiâre üslûbunun hâkim olduğu şiirde, akıl yoluyla tevhîd sâhillerine varılamayacağı dile getirilir. Bu manzûme, tanrının idrakten münezzeh müteâl bir varlık olduğunun terennüm edildiği 24 beyitten müteşekkil tevhîddir. (s. 228-30) *İbret-nümâ*'da yer alan son tevhîd *münâcât-ı kâdi'l-hacât* başlığını taşır. Bu manzûme münâcât ismiyle verilmişse de dua mahiyetindeki son beş beyti hariç kâmileen bir tevhîddir. (s. 230-2) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, sıfât ve ef`âl unsurundan mürekkeptir. Şemseddîn-i Sivasî'nin mukaddime manzûmeleri kendi telîfi olup Attar'dan tercüme değildir.[988]

Sivasî'nin dördüncü manzûm eseri, 987/1579-80 senesinde yazmaya başlayıp bir yıl sonra tamamladığı *Mevlid*'idir.[989] 1195 beyitten müteşekkil bu mesnevî, bu türün en çok okunan eserleri arasında yer almıştır. Şâir 15 beyitlik bir tevhîd manzûmesi ile mevlidine başlar. (s. 21, 19) Hitap tarîki ile söylenen bu manzûmede, vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülmektedir. Bu mukaddimeyi, *fî tevhîdi'l-ef'âl* başlıklı manzûme takip eder. (s. 22, 20) Şiirde tekrâr üslûbunun hâkim olduğu görülmektedir. Tanrının müteâl bir varlık olduğuna telmîhte bulunan Sivasî, "ashâb-ı ilel" olarak tanımladığı felsefecilerin bunu fehmedemeyeceğini söyler.

Şemseddîn Sivasî'nin pendnâme türünde vücuda getirdiği bir diğer mesnevîsi, *Heşt Bihişt*'tir.[990] Bu mesnevî, 992/1584 yılında telif edilmeye başlanır fakat nihâî şeklini 998/1589-90 senesinde alır. Devrin hükümdârı III. Murâd'a takdim edildiği anlaşılan, *Heşt Bihişt*, 2882 beyitten müteşekkildir. Dört ravza, sekiz makâmdan mürkkep olan mesnevî hikâyelerle müzeyyen hâle getirilmiştir. Sivasî 33 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 33-5, 1-3) Bu manzûmenin ibtidâsında, tevhîd türünde misâlisine az tesâdüf edilmedik şekilde Allâh lafzının harflerinin şerhedildiği görülür. Mukaddime manzûmeleri münâcât ile devâm eder.

---

[988] Ferîdüddîn-i Attâr, *İlâhî-nâme*, haz. Hellmut Ritter, Matbaa-i Maârif, İstanbul 1940, s. 1-19.

[989] Ahmet Yavuz Yıldırım, *Ahmed Şemseddîn Sivâsî'nin Mevlidi'n-Nebî Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970; Meral Ünal, *es-Sivasi Şemsettin Ahmet b. Muhammed b. Arif Ezzili'nin Mevlidi'n-Nebî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013. Ayrıca bkz. Şemseddin Sivasî, *Mevlid*, haz. Hasan Aksoy, Sivas Belediyesi, Sivas 2015

[990] Şemseddin Sivasî, *Heşt Bihişt*, haz. Âlim Yıldız, Sivas Belediyesi, Sivas 2015. Bu neşrin istinat ettiği çalışma için bkz. Nermin Buluz, *Şemseddin Sivâsî'nin Heşt-Bihişt Mesnevîsi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1997.

Şâir adâlet ravzasında, Nûşirevân ile yaşlı kadının hikâyesini nakleder. Müşkül vaziyette kalan bir insanın işinin adâletle çözülmesini mevzû alan bu kıssanın nihâyetinde Sivasî, *Sad* sûresinin 26. âyetini iktibâs eder. Hemen ardından bu âyetin tefsîri mâhiyetinde, beş beyitlik bir ef'âl tevhîdi söyler. (s 88) Sivasî, ikinci ravzanın ilim ve âlimlerini vaziyetini anlattığı makamına beş beyitlik bir ef'âl tevhîdi ile başlar. (s. 161) Tevhîd, makâmın muhtevâsına muvâfık olarak Allâh'ın kerem ve ihsân sâhibi olduğu fikri merkezinde şekillenir.

996/1587 yılında telif edilen *Gülşen-âbâd*, Sivasî'nin alegorik mâhiyet arzeden mesnevîsidir.[991] 557 beyitten müteşekkil eser, on çiçeğin kendi arasındaki muhâveresine dayanmaktadır. Şâir eserine 24 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk altı beyti ef'âl tevhîdidir. (s. 28-9) Daha sonra çiçeklerini neyi temsîl ettiğini açıklanır ve dua ile tamamlanır. *Hazâ mukaddimetü'l-kitâb* faslının girişinde Sivasî, varlık âlemine ibretle nazar edilmesini söyler çünkü kâinât kitâbı, nakkaştan nişân taşımaktadır. 12 beyitlik bu girizgâh, isbât-ı vâcib vâdisinde bir tevhîddir. (s. 34-5)

Nasihatnâme hususiyeti arzeden *Mir'atü'l-Ahlâk*, Sivasî'nin yedinci mesnevîsidir.[992] 996/1588-9 yılında tamamlanan eserin tam ismi *Mir'atü'l-Ahlâk ve Mirkatü'l-Eşvâk'*tir. Yirmi bölümden oluşan mesnevînin tenkitli metni 4520 beyte bâliğdir. Şâir, 21 beyitten müteşekkil Arapça-Türkçe mülemmâ bir tevhîd ile söze başlar. (s. 167-9) Zât ve sıfât unsuru etrafında şekillenen bu şiirde, bazı beyitlerden sonra âyet iktibâslarında bulunulmuştur. Mukaddime manzûmesini, 13 beyitlik bir ef'âl tevhîdi takip eder. (s. 169-70) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu şiir, sûfiyâne bir üslup ile söylenmiştir.

Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm, Sivasî'nin didaktik mesnevîlerindendir.[993] 1001/1592-3 yılında tamamlanan bu eserde, Hanefî akâyidi ile Ebû Hanîfe'nin hayatı ve faziletlerleri anlatılır. 2913 beyte bâliğ olan mesnevî, tamamıyla didaktik bir mâhiyeti hâizdir. Sivasî, 25 beyitten müteşekkil bir esmâülhüsnâ tevhîdi ile telife başlar. (s. 2-3) Hemen bütün esmânın zikredildiği ilk on beş beyitten sonraef'âl-i ilâhiyyeye yer verilmiştir. Didaktik üslûbun hâkim olduğu tevhîdde, cüz'î de olsa vahdet-i vücûd

[991] Şemseddin Sivâsî, *Gülşen-âbâd: İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Hasan Aksoy, İslam Medeniyeti Vakfı Yay., İstanbul 1990.
[992] Şemseddîn-i Sivâsî, *Mir'atü'l-Ahlâk: İnceleme-Tenkitli Metin*, haz. Birgül Toker, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.
[993] Şemseddîn Sivâsî, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*, Hattat Tevfîk Efendi Matbaası, İstanbul 1291. Ayrıca bkz. Şemseddin Sivasî, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm*, haz. Mehmet Arslan, Sivas Belediyesi, Sivas 2015

neşvesi vardır. Mukaddimeyi, insanın kemâl için marifet talep etmesi gerektiği merkezinde bir nushiyye takip eder. Nat ve sebeb-i telîf bölümlerinin ardından şâir, *ilâhiyyât* başlığı altında 39 beyitlik bir tevhîd inşâd eder. (s. 14-6) Bu tevhîd, kelâm kitaplarındaki ilâhiyât bahsi ile aynı muhtevâyı hâizdir. Allâh'ın zâtî ve subûtî sıfalarını mufassalan îzâh eden Sivasî, tenzîhî üslûbu tercih eder.

Şemseddîn-i Sivasî'nin aruz ve hece vezniyle, ekseri ilâhiyât zemîninde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divançesi vardır.[994] Şâirin manzûmeleri arsında, 13 bentten müteşekkil bir murabba tevhîdi vardır. (s. 29-30) "*Lâ ilâhe illallah*" redifli bu murabbaʿ, nasihatâmîz bir üslupla kaleme alınmış olup bu tarzda söylenmiş şiirlerle benzerlik gösterir. Sivasî'nin ayrıca 974/1566 yılında kaleme aldığı, 255 beyitlik *İrşâdü'l-Âvâm* adlı pendnâmesi vardır.[995] 24 beyitten müteşekkil bir münâcât ile başlayan eserde, tevhîd hususiyeti taşıyan manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

XVI. asrın ortalarında dünyaya gelen **Zarîfî**, III. Murâd devri şairlerdendir. Aslen Çorlulu olan şâir, hemşehrisi Behiştî'nin talebeliğini yapmıştır. Hangi meslek sınıfının mensubu olduğu bilinmeyen şâirin muayyen bir tahsîl sürecinden geçtiği eserlerinden anlaşılmaktadır. 1605 yılında kaleme aldığı *Râhatu'l-Ervâh* adlı mensur eserinde, o yıl vuku bulan veba salgınında iki çocuğu ile iki torunu kaybettiğini bildirmektedir. Zarîfî'nin vefât tarihi bu eserin telîfinden sonraya ait olup katiyyet arz etmemektedir. Müstakil bir divan sahibi olan şâirin *Mihr ü Mâh* adlı bir de mesnevîsi vardır.

Zarîfî *Mihr ü Mâh* mesnevîsinde, Müslümân pâdişâhın oğlu Mâh ile kâfir hükümdârın kızı Mihr arasındaki aşkı anlatır.[996] 986/1578-9 yılında vücuda getirilen eser, 1213 beyitten müteşekkildir. Şâir bu mesnevîsini, devrin sultanı III. Murâd'a takdim eder. Zarîfî mesnevîsne 27 beyitlik mukaddime ile başlar. Bu manzûmenin ilk dört beyti besmele şerhi, bâkîsi tevhîddir. (s. 77-9) Sıfât ve efʿâl unsurundan mürekkep tevhîdde, tasvirlere de yer verilmiştir. Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadîs-i şerîfine atıfta bulunan şâir, Allâh'ı hakkıyla vasfetmek hususundaki acziyetini beyân eder. Giriş manzûmesini, *kasîde der-tevhîd-i Hudâ ve tahmîd-i Bârî Teʿâlâ* başlığını taşıyan 12 beyitlik bir tevhîd takip eder. (s. 79-80) Hitap tarîkiyle söylenen bu kasîde,

[994] Recep Toparlı (haz.), *Şemseddin Sivâsî Divanı*, Gurbet Yay., Sivas 1984.
[995] Hüseyin Akkaya, "Şemseddin Sivasî'nin İrşâdü'l-Âvâm İsimli Mesnevîsi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 2, Sivas 2003, s.1-30.
[996] Vedat Nuri Turhan, *Zarîfî ve Mihr ü Mâh Mesnevîsi'nin Tenkidli Metni ile İncelemesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.

şâirin sanatkârane cephesini aksettirmektedir. Müteâl bir varlık olarak tasavvur edilen Hudâ, bütün kâinatta mevcudiyetinin nişânlarını göstermiştir. Zarîfî'nin ekseri âşıkâne gazellerden müteşekkil bir divanı günümüze intikâl etmiştir.[997] Şâirin divanında tevhîd hususiyeti arzeden iki manzûme vardır. Biri mesnevî diğeri kasîde olan bu iki manzûme, aynıyla şâirin *Mihr ü Mâh*'ında yer almaktadır. (s. 133-4, 135-6)

Ubeydullâh Dede, XVI. asrın Mevlevî Tarîkatı müntesibi şâirlerindendir. Mevlevî menbaʿlarında şâirin, Fedâyî Dede'ye intisâb ettiği bildirilmektedir. Şeyhinin vefatından sonra bir müddet seyahata çıkan Dede, kısa bir müddet Eğirdir Tekkesi'nde şeyhlik postuna oturur. Daha sonra Konya'ya giden şâir, 995/1596 civarında vefât eder ve Mevlânâ'nın türbesinin yakınlarına defnedilir. Ubeydullah Dede'nin bilinen tek eseri, *Evsâf u Mu'cizât-ı Nebî* ismini taşıyan mevlididir.[998] Telîf tarihi bilinmeyen bu mesnevî, ihtivâ ettiği üç gazelle birlikte 730 beyte bâliğ olmaktadır.

Ubeydullah Dede, dokuz beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. İlk dört beyti tevhîd olan manzûmenin bâkisi, peygamber, çâryâr ve âl-i abâ naʿtıdır. (s. 3) Mukaddime manzûmesinin ardından, *münâcât* başlığı altında 54 beyitlik bir bölüm gelir. Bu bölüm münâcât olarak isimlendirilmişse de tevhîd, tahmîd, münâcât, naʿt ve dua fasıllarından mürekkep mukaddime manzûmesi hüviyetindedir. İlk beş beyti tevhîd olan manzûmenin sonrasındaki 11 beyti tahmîddir. (s.3) Hitap tarîki ile söylenen tevhîd bölümü, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Mevlidin son tevhîdi, eserin mirâciyye faslında karşımıza çıkar. Şâir miraç bâbını mufassalan naklettikten sonra, *der-kemâl-i kudret-i Bârî azze ismuhu* başlıklı bir bölüme yer verir. Miraç bahsinde anlatılan akla hayret verici hâdiselerin tamamının Allah'ın kudreti dâhilinde olduğu söyleyen şâir, sözlerine tevhîd ile devam eder. 27 yedi beyitlik bu faslın ilk üç beyti takdim, sonrasındaki 16 beyti tevhîd, bâkîsi münâcâttır. Efʿâl-i ilâhiyye unsurunun hâkim olduğu tevhîdde, cümle kâinâtın Hakk'ı zikrettiği dile getirilir. Manzûmenin nushiyye bölümünde ise felsefe mizacından uzaklaşarak Ehl-i Sünnet mezhebi istikâmetinde hareket edilmesi tavsiyesinde tavsiyesinde bulunur.

Asıl ismi Osman olan **Rûhî-i Bağdâdî**, XVI. asır hikemî şiir geleneğin mümessillerindendir. 941-1535 yılında doğduğu düşünülen şâir, Mevlevî Tarîkati

[997] Gülşah Taşkın, *Çorlulu Zarifî Divanı: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.
[998] Ubeydî, *Evsâf u Mu'cizât-ı Nebî*, neşr. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1313. Bu eserle alâkalı bir değerlendirme yazısı için bkz. Cemal Bayak, "Ubeydullah Dede ve Mevlid'i: Risâle fî Evsâfi'n-Nebî", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 35, İstanbul 2006, s. 1-15.

müntesiplerindendir. Galata Mevlevîhânesinde postnişin olan şâir, bir müddet de Konya'da bulunmuştur. Hayatının son devresini Şâm'da geçiren Rûhî, şehrin kadısı Azmîzâde Hâletî'den himâye görür. 1014/1605 yılında vefât eden şâir, mezkûr şehirde medfûndur. Rûhî'nin bilinen tek eseri, hikemî ve âşıkâne şiirlerden mürekkep divanıdır.[999]

Bağdâdlı Rûhî'nin divanında, iki tevhîde tesâdüf edilmektedir. Bu tevhîdlerden ilki, Hasan Beg'in medhinde söylenmiş bir kasîdenin nesîb bölümüdür. "İder" redifli kasîdenin dokuz beyitlik nesîb bölümü, ef'âl tevhîdidir. (s. 129) Tesliyetnâme hüviyeti taşıyan bu kasîdenin böyle bir tevhîd ile başlaması, her şeyin Hakk'ın kudretinde cereyân ettiğine dikkat çekmeye ma'tûftur. Hikemî üslûbun hâkim olduğu tevhîdde, hayret verici ve ibretâmîz hâdislerin ef'âl-i ilâhiyye olduğu dile getirilir. İkinci tevhîd, beş beyitlik bir gazeldir. (s. 304-5, 85) Sûfîyâne bir edâ ile söylenen gazel, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşır.

Âsâfî mahlası ile şiirler kaleme alan Dal Mehmed Çelebi, kalemiyye sınıfına mensup şâirlerdendir. Doğum tarihi bilinmeyen Çelebi'nin Enderûn'da yetiştiği düşünülmektedir. Lala Mustafa Paşa'nın himâyesinde kâtipliğe başlayan şair, 1578 yılındaki İran seferine katılır. Kendisinin esâreti ile sonuçlanacak olan bu seferin hikâyesini, *Şecâat-nâme*'sinde nakleder. Özdemiroğlu'nun taavassutu ile Kefe Beylerbeyliğine tayin edilen Âsâfî, Paşa'nın vefatıyla bu memûriyeti akâmete uğrar. İki kez reîsülküttâplık makamına getirilen şâir, 1014/1604 yılında vefât eder. Âsâfî'nin *Şeca'at-nâme* ve *Cezîre-i Mesnevî* adlı iki manzum eseri günümüze intikâl etmiştir.

Âsâfî, *Şeca'at-nâme*'sini 994/1586 yılında kaleme alır.[1000] Bir yıl sonra son şeklini verdiği eseri 269 fasıldan mürekkeptir. 6982 beyitten müteşekkil mesnevî, derin hükümdârı III. Murâd'a takdim edilmiştir. Âsâfî, manzum ve mensûr memzûç bir dîbâce ile eserine başlar. Hamd ü senâ, salât u selâm, medhiyye ve sebeb-i telif fasıllarından mürekkep bu dîbâceyi, 23 beyitlik mukaddime manzûmesi takip eder. İlk yedi beyti besmele şerhi olan mukaddimenin sekiz ve dokuzuncu beyitleri tevhîddir. (s. 181) Manzûmenin bâkîsi münâcât ve duadır.

---

[999] Coşkun Ak (haz.), *Bağdatlı Rûhî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa 2001; Rûhî-i Bağdâdî, *Külliyât-ı Eş'âr*, İstanbul 1287/1870.

[1000] Süleyman Eroğlu, *Âsafî'nin Şecâatnâme'si (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2007.

Mesnevî-i Şerîf'ten intihâb edilen 3447 beytin tercümesinin yer aldığı *Cezîre-i Mesnevî*, Asâfî'nin 1004/1595 yılında tamamladığı eseridir.[1001] 30 bâbtan mürekkep olan eser, kaynak metinle birlikte 6892 beyte bâliğ olmaktadır. *Cezîre-i Mesnevî*'nin ibtidâsında, manzum parçaların da yer aldığı mensûr bir dîbâce vardır. Hemen ardından *Mesnevî*'nin ilk 18 beytinin tercüme edildiği bölüm gelir. Bu eserde, *tevhîd-i sıfat-ı Hudâ-yı Müte'âl celle şânuhû* başlığını taşıyan 27 manzûme vardır. Bu manzûmelerin hiç birisi kâmilen tevhîd hususiyetini hâiz değildir. Bir iki tevhîd beytinin bulunduğu bu şiirlerin ekseri münâcâttır.

Aslen Bağdâtlı bir âilenin ferdi olan **Seyyid Seyfullah**, İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1535 senesi civarında doğduğu tahmin edilen Seyfullâh, Ümmî Sinân'nın manevî terbiyesine teslîm edilir. Halvetî tarîki içinde yetişen şâir; Seyfî, Seyyid Seyfî, Seyyid Seyfullah, Nizamoğlu, Nizamîoğlu, Seyyid Nizamoğlu, Nizamoğlu Seyfullah ve Seyh Nizamoğlu mahlaslarıyla şiirler kaleme alır. Tekke ve klâsik şiir geleneğinin hususiyetlerini taşıyan şiirler yazan Seyyîd, 1010/1601 yılında İstanbul'da vefât eder. Divân sâhibi olan şâirin *Mi'râcu'l-Mü'minîn, Câmi'u'l-Me'ârîf, Seref-i Siyâdet, Ma'denü'l-Me'ârîf, Seyr-i Sülûk, Esrâru'l-'Ârifîn* adlarını taşıyan manzum eserleri günümüze intikâl etmiştir. Bu eserlerin hiç birinin telîf tarihi bilinmemektedir. Nizâmoğlu'nun külliyâtı, Meşrûtiyet Devri'nde eski harflerle neşredilmiş, cumhuriyet döneminde birkaç metin çalışmasının mevzuu olmuştur.[1002]

Mi'râcü'l-Mü'mînîn, Seyyid Seyfullâh'ın 164 beyitten müteşekkil mesnevîsidir. İbâdetlerin zâhirî ve batınî veçhelerinin anlatıldığı bu kısa mesnevî, besmele hâricinde mukaddimeyi havî değildir. 373 beyitten oluşan *Câmi'ü'l-Me'ârif* ise farklı nazım şekillerinden mürekkep bir eserdir. İtikâdî, ahlakî ve tasavvufî bahisleri muhtevî olan bu küçük risâle, beş beyitlik münâcat gazeli ile başlar. Hemen ardından beş beyitlik bir gazel tevhîdi gelir. (s. 18, 47) İlk üç beytinin kâfiye bölümlerinde *İhlâs* sûresinin ayetlerinin yer aldığı bu şiir, bir zât tevhîdidir. *İhlâs* sûresinin me'âl ve tefsirini havi olan bu tevhîd, tamamıyla didaktiktir. *Câmi'ü'l-Me'ârif* 'de yer alan "tevhîddir" redifli gazel, tevhîdin fazileti merkezinde söylenmiş bir şiir olup tür özelliği göstermez.

[1001] Danyal Sonuş, *Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin Cezîre-i Mesnevî'si (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.
[1002] Seyyid Seyfullah, **[***Külliyât]: Mi'râcu'l-Mü'minîn, Silsile-i Tarîkat, Silsile-i Nesebiyye, Câmi'u'l-Me'ârîf, Şeref-i Siyâdet, Ma'denu'l-Me'ârîf, Esrâru'l-'Ârifîn ve Dîvân*, haz. Tâhir Efendi, Matbaa-i Ahmed Kâmil, Dersaâdet 1326; Mehmet Yaman (haz.), *Seyyid Nizamoğlu: Hayatı, Eserleri, Dîvanı*, yay. Adil Ali Atalay, Can Yay., İstanbul 1976.

Seyyid'in külliyatındaki en hacimli manzum eser, *Ma'denü'l-Cevâhîr'*dir. Bazı âyet ve hadislerin tasavvufî şerhlerinin yapıldığı bu eser, mesnevî formunda yazılmakla beraber farklı nazım şekillerini de havî olup 690 beyitten müteşekkildir. Seyyid, dokuz beyitlik tevhîd manzûmesi ile eserine başlar. (s. 42, 81-2) Sıfat unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd bölümünü naʿt takip eder. Mutasavvıf şâir, *En'âm* sûresinin 59. âyetinin tefsirinde, her şeyin en küçük zerresine kadar Allâh'ın ilminde olduğu söyler. "Ulûm-ı Hakka hiç yokdur nihâyet / Bulunmaz hâlıkın ilmine nihâyet" beytinin ardından ise beş beyitlik bir gazel tevhîdi söyler. (s. 51, 94) Zâtı idrâk ve ilmi ihâta edilemeyen bir tanrının vasfında söylenen bu tevhîd, sûfiyâne bir edâya sahiptir. *Ma'denü'l-Cevâhîr'*deki üçüncü tevhîd, yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 55, 99) Hitap tarîki ile kaleme alınan bu şiir, vahdet-i vücûd fikri merkezinde şekillenmiştir.

Nizamoğlu, Allâh'ı tefekkür ve tezekkür etmenin fazileti meyanında iki hadis ve bir âyetin (*İbrâhim*, 24) tefsîrini yapar. (s. 56-7, 102-3) Tezekkürün tefekkürden efdâl olduğunu söyleyen şâir, "*tefekkerû fi alâillâhi ve lâ tefekkerû fî zâtihi*" hadisine istinaden Hakk'ı zâtını düşünmeden tefekkür etmek gerektiğini dile getirir. İki beyitten müteşekkil bu hadis tercümesi tür özelliği göstermektedir. (s. 56, 102) Bu bahsi, *şi'r-i ta'rîf-i kelîme-i tevhîd-i Bârî te'âla* ismini taşıyan yedi beyitlik bir gazel ile tamamlar. "Tevhîd" redifli bu gazel, tür özelliği göstermemekle birlikte şâirin tevhîd telâkkisine işâret etmektedir. Halvetî şâirlerde merkezî bir yer tutan tevhîd mefhûmu, ayniyle burada da karşımıza çıkmaktadır.

Seyyid Seyfullâh'ın külliyatı içinde, hemen tamamı tasavvuf vâdisinde hece ve aruzla kaleme alınmış şiirlerden mürekkep bir divanı da yer almaktadır. Farklı nazım şekillerini muhtevi divanın ekserini gazeller oluşturmaktadır. Nizamoğlu'nun şiirleri arasında üç tevhîd bulunmaktadır. Bunlardan ilki, beş bendden müteşekkil bir muaşşerdir. (s. 103-4, 172-3) "Evvelinün evveli yok âhirinün âhiri / Âlem hayretde âlem halkı hayrân kamu" mütekkerrir beyti, şâirin tefekküründe ulaştığı son merhale olarak karşımıza çıkar. Bendlerin muhtevâsında yoğun bir tevhîd unsuruna tesâdüf edilmez. Nizamoğlu'nun Hakk'ın hakikatına vâsıl olmak gayesiyle nasıl bir mücâhedeye giriştiğini ve bu yorucu tecrübe nihayetinde hangi noktaya ulaştığını bu tevhîdde müşâhede etmekteyiz. Hakk'a marifet kesbetmek için revân olduğu bütün tarîklerin nihâyetinde şâir, onun ezelî ve ebedîliğini zikr edip cümle âlemin onun varlığıyla hayrete gark olduğunu dile getimekten öteye gidemez. Manzûme boyunca müteâl bir

varlık olarak Allâh vardır. Teşbîh ve tenzîhe müracaât etmeyen şâir, fenâ makâmında bir tevhîd söyler.

Nizamoğlu'nun ikinci tevhîdi; "-sın sen" redifli, yedi beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 157, 248) Hitap üslûbuyla söylenen bu tevhîd gazeli, zât unsurundan mürekkeptir. Vahdet-i vücûd fikrinin akislerinin görüldüğü şiir, lirik bir söyleyişe sahiptir. Nizamoğlu'nun divanındaki son tevhîd, 12 beyitlik bir gazeldir. (s. 163, 256) "Allâh" redifiyle teşkil edilen tevhîd -maktaʿ beyti hâriç- esmâülhüsnâdan mürekkeptir. Seyyid Seyfullâh'ın divanında hece vezni ile söylenmiş, dört bendlik bir semâi tevhîdi de yer almaktadır. (s. 128, 206)

Şâirin külliyatında divandan müstakil olarak yer verilen *Seyr-i Sülûk*, 65 beyitten müteşekkil bir tevhîd kasîdedir. (s. 186-90, 143-6) Seyr-i sülûkunun nihâyetinde fenâ makamına varmış bir sûfinin tecrübeleriyle başlayan manzûme, Hakk'ın lisanından tevhîd olarak tamamlanır. Sıfât, zât ve efʿâl unsurunun müştereken kullanıldığı şiirin son bölümlerinde efʿâl-i ilâhiyye merkezinde peygamber ve âl u ashâb zikredilir. Türünün emsâlleri arasında tefrik edici hususiyeti hâiz olan bu manzûme, tamamıyla vahdet-i vücûd fikrine istinâd etmektedir.

Seyyid Seyfullâh'ın külliyâtında yer alan *Şeref-i Siyâdet*, Ehl-i Beyt muhabbetini mevzu alan küçük manzum bir risaledir. Farklı nazım şekillerinin yer aldığı eser, 179 beyitten müteşekkildir ve tevhîdi muhtevi değildir. Nizamoğlu'nun *Esrâru'l-Ârîfîn*'i, vahdet yolunun sâliklerinin sır ve makamlarının anlatıldığı didaktik manzum bir eserdir. Vahdet-i vücûd nazariyesine de temas edilen *Esrâru'l-Ârîfîn*, cümle mahlûkâtın Hakk'a iştiyâk duyduğunu anlatan bir mukaddime ile başlar. Eserde tevhîd addedilecek manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

Devrin tezkirelerinde ismine tesâdüf edilmeyen **Handânî**, XVI. asrın mutasavvıf şâirlerindendir. Şairin hayatı hakkındaki bilgiler, günümüze intikâl eden divanından istihraç edilmektedir. Divanında yer alan bir manzûmeye göre Handânî, 947/1539-40 yılında dünyaya gelmiştir. Osmanlı ülkesindeki bir çok vilâyeti dolaştığını söyleyen şairin mesleği vaizliktir. 1001/1592 yılında henüz hayatta olan Handânî'nin ekseri ilâhiyyât vâdisinde söylenmiş manzûmelerden mürekkep bir divanı vardır.[1003]

[1003] Handânî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nu: 3342, 107 vr.; Handânî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ali Nihad Tarlan, nu: 22, 140 vr. Handânî'nin divanındaki gazeller üzerine iki yüksek

Handânî'nin divanındaki ilk manzûme, 29 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. Her beytinde Allâh'ın isimlerinin zikredildiği bu manzûme, esmâ tevhîdidir. (vr. 1b-2b, 1b-2a) Şâir, ebced sıralanmasını esas alarak kasîdenin her beytinde aynı harf ile başlayan Allâh'ın esmâsını toplamıştır. Handânî'nin tevhîdi, bu vasfı ile Türk edebiyatında müstesna bir şiiridir. 67 beyitten müteşekkil *kasîde-i ma'rifetullâh* adlı şiir, manzûm akâyid hüviyetindedir. İlk iki beyti takdim olan kasîdenin devamındaki 41 beyit tevhîddir. (vr. 5a-6b, 5a-6a) Marifet ve kelîme-i tevhîdin sırlarının açıklandığı bölüm ile kasîde nihâyete erer. Handânî kasîdesine, *İhlâs* sûresine telmîhlerin yer aldığı kısa bir zât tevhîdi ile başlar. Bu bölümü, tevhîdin sonuna kadar devam edecek olak ef'âl-i ilâhiyye bahsi takip eder. Tamamıyla didaktik muhtevâyı hâiz olan bu tevhîd, sade bir üslupla kaleme alınmıştır. Kasîdenin sonunda yer alan 981/1572 tarihi, manzûmenin telîf yılına işâret etmektedir.

Handânî'nin divanındaki üçüncü tevhîd, *kasîde-i keşf-i Hak tevhîd-i Zat-ı Mutlak* başlığını taşımaktadır. (vr. 11b-13a, 13a-14b) 42 beyitten müteşekkil bu manzûme, form itibariyle klâsik şiir nazım şekillerinden ayrılmaktadır. Manzûmedeki beyitlerin ikinci mısralarının tamamında, *leyse fi'd-dârî gayruhu deyyâr* ifadeleri vardır ve sadece matla' beyti mukaffâdır. Bu türden şeklî tasarrufları daha ziyâde mutasavvıf şâirlerde görmekteyiz. Şeklî kâidelerin ihmâl edildiği bu kasîde, tamamıyla vahdet-i vücûd zemîninde kaleme alınmıştır.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Alaşehirli Kâdî**, XVI. asır şuarâsındandır. *Osmanlı Müellifleri*'nde şairin Halvetiliğin kendi ismiyle anılan kolunun kurucusu Yiğitbaşı Ahmed'in mürîdlerinden olduğu bildirilmiştir. Şiirlerinde, hayatına dair hiç bir çizgiyi aksettirmeyen şairin tercîh ettiği mahlastan hareketle kuzât zümresine mensup olduğu söylenebilir. Alaşehirli Kâdî'nin bilinen tek eseri, ekserini gazellerin oluşturduğu divanıdır.[1004]

Kâdı'nın gazeller bölümün ilk şiiri, yedi beyitlik tevhîddir. (s. 83, 75) Manzûmede, vahdet-i vücûd fikrinin akislerinin görülmektedir. Divânın ikinci tevhîdi, "peydâ" redifli gazeldir. (s. 86, 80) Beş beyitten oluşan bu manzûmede, kâinâtta peydâ olan bütün eşyânın Hakk'ın sun'u olduğu dile getirilir. Kâdı'nın üçüncü tevhîdi,

---

lisans çalışması yapılmıştır: Funda Dalbudak, *Handânî Dîvânı Gazeller Bölümü (Edisyon Kritik)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 1995; Murat Öztürk, *Handânî'nin Gazelleri (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2002.

[1004] Haluk Aydın, *Alaşehirli Kadı Muhammed Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Balıkesir 2001; Serdar Kayalar, *Kâdı Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Dumlupınar Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.

"bilmezler" redifli beş beyitlik gazeldir. (s. 128, 131) Manzûmede, Hak Te'âlâ'nın gizli bir nûr olarak bütün âlemi ihâta ettiğini fakat insanların bundan bîhaber olduğu ifâde edilir. "Zâhir" redifli beş beyitlik gazel, divânın dördüncü tevhîdidir. (s. 132, 137) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu gazel, *küntü kenz* hadîs-i şerîfi merkezinde şekillenmiştir. Kâdı'nın beşinci tevhîdi, "bir" redifli beş beyitlik bir gazeldir. (s. 133, 138) Kainâttaki bütün varlıklar kesret üzere iken bütün bu âsârı vücûda getiren Alah'ın bir olduğu ifade edilir. Bu şiirde de ilhâmını vahdet-i vücûd fikrinden almıştır. "Gösterür" redifli beş beyitlik gazel, Allâh'ın kâinâtı kendisine ayna ittihâz ederek zâtını gösterdiği sadedinde bir tevhîddir. (s. 136, 141) Ef'âl-i ilâhiyye etrafında şekillenen bu manzûme de vahdet neşvesi taşımaktadır. Dîvânın yedinci tevhîdi, "ol imiş" redifli beş beyitlik gazeldir. (s. 213) Bu manzûme, Haluk Aydın'ın çalışmasında yoktur. Hikemî üslupla kaleme alınan divanın sekinzinci tevhîdi, yedi beyitlik gazeldir. (s. 326, 331) Allah'tan başka mutlak varlığın olmadığını dile getiren şair, diğer mevcûdâtın ona nisbetle varlık bulduğunu ifade eder. Kâdı divânında yer alan son tevhîd, beş beyitlik gazeldir. (s. 332, 338) İlâhî aşk merkezinde söylenen bu şiirde de vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülmektedir.

Tezkirelerde biyografisine yer verilmeyen **Günâhkâr**, XVI. asrın mutasavvıf şairlerdendir. Bu asrın ortalarında doğduğu düşünülen şairin Kâdirî Tarîkatı müntesiplerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şairin bilinen tek eseri, tasavvufî şiirlerden mürekkep divanıdır.[1005] Yedi nüshası bilinen Günahkâr divanının en erken tarihli nüshası, 1614 yılına aittir.

Divanın ilk manzûmesi, 31 beyitlik tevhîd kasîdesidir. (s. 51-4) Hitap tarîkiyle söylenen bu kasîde'de ef'âl-i ilâhiyye unsurunun hâkim olduğu görülmektedir. Peygamberler tarihine telmîhlerin yer aldığı şiirde, tabiat tasvîrlerinin yoğunluğu dikkati çekmektedir. Divânın ikinci tevhîdi, elifnâme türündedir. "İrmez" redifli bu tevhîd kasîdesi, 29 beyitten müteşekkildir. (s. 54-7) Tenzîhî üslubun hâkim olduğu şiirde, vahdet-i vücûd düşüncesinin izleri görülmektedir. Günahkâr divânının üçüncü tevhîdi, "*lâ ilâhe illallâh*" redifli 19 beyitlik kasîdedir. (s. 57-9) Manzûme, bu türde alınan tevhîdlerle benzerlik gösterir. *El-Hükmi lillâh* redifli 25 beyitlik kasîde, bazı tevhîd beyitlerini havî olmakla beraber tür özelliği taşımamaktadır. (s. 59-61) Divânın beşinci kasîdesi, 34 beyitlik "eyler" redifli manzûmedir. Bu kasîdenin nesîb bölümü olan ilk 17

[1005] Murat Bilge, *Günahkâr Dîvânı:Tenkitli Metin*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008.

beyti kâmilen tevhîddir. (s. 62-3) Bu tevhîd, efʿâl-i ilâhiyye unsurundan mürekkeptir. Günahkâr'ın son kasîde tevhîdi de yine nesîb bölümünde karşımıza çıkar. "Eyledi" redifli 24 beyitlik kasîdenin ilk 14 beyti tevhîd hususiyetini hâizdir. (s. 68-9) Bu tevhîd şiiri de efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Günahkâr'ın divanında gazel formunda söylenmiş sadece bir şiir vardır. Yedi beyitten oluşan bu gazelde, cümle âlemde Allah'tan gayrısının bulunmadığı dile getirilir. (s. 136-7) Molla Câmî'nin "kerdei" redifli gazel tevhîdinin tesîri hissedilen şiirde, Hak Teâlâ'nın kendi cemâlini temâşa etmek üzere âlemleri yarattığı vurgulanır.

XVI. asrın ikinci yarısında zuhûr eden **Medhî**, kıssahânlıkla şöhret bulmuştur. Asıl ismi Hasan olan şairin, Dervîş namıyla anıldığını görmekteyiz. Kınalızâde'nin bildirdiğine göre Medhî, aslen inebahtılı olup Mehmed Ağa isimli bir şahsın mâiyetinde Arap coğrafyasında seyahat etmiştir. İlk şiirlerini III. Murâd devrinde kaleme almaya başlayan şairin II. Osman devrinde öldüğü anlaşılmaktadır. Medhî'nin hacimli bir divanının yanı sıra menkıbe ve destan türünde telif ettiği eserleri vardır. Manzûm ve mensûr karışık olarak kaleme aldığı *Rıdvân Şâh Hikâyesi* bu türdeki eserlerindendir.[1006] Yine bu vâdîde yazılan eserlerden bir diğeri *Dâstân-ı Ebû Alî Sînâ*'dır. Dervîş Medhî'nin şeyhi Hâkî'nin menâkıbını anlattığı manzûm ve mensûr memzuç bir eseri vardır. 1617 yılında kısa bir süre evvel tamamalan bu menâkıbnâme, çalıştığımız dönemin dışında kaldığı için incelemeye alınmamıştır.[1007] Medhî ayrıca, Utbî'nin *Târîh-i Yemînî*'si ile Firdevsî-i Tûsî'nin *Şâh-nâme*'sini Türkçeye çevirmiştir.

Medhî'nin divânında , tevhîd türünde kaleme alınmış üç manzûme vardır.[1008] Bu tevhîdlerin ilki, 11 bendlik bir müseddestir. (s. 186-7) "Hakk taʿâlâ ol didükde oldı var / Sırr-ı pinhân hep görindi âşikâr" mütekerrir olduğu manzûmede, vahdet-i vücûd fikrinin hâkim olduğu görülmektedir. Efʿâl unsurun yoğun olarak kullanıldığı müseddeste, varlıkların zuhuru bahsine de temas edilmiştir. Medhî'nin diğer iki tevhîdi gazel formundadır. Bu manzûmelerin ilki, yedi beyitten müteşekkil efʿâl tevhîdidir. (s. 421) İkinci gazel tevhîdi ise beş beyitten müteşekkildir. (s. 474) "Eyledün" redifli bu gazel, Molla Câmî'nin meşhûr gazeline nazîredir. Şiirde, Allah'ın hüsnünü temâşâ etmek üzere güzelleri yarattığını dile getirilir.

[1006] Adnan İnce, "Medhî'nin Rıdvan Şah Hikâyesi", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Prof.Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı)*, S. 9-10, İstanbul 1998, s. 273-308.
[1007] Derviş Hasan Medhî, *Menâkıb-ı Dervîş Hâkî (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, haz. Hasan Kaya, Tibyan Yay., İzmir 2013.
[1008] Nezihe Seyhan, *Medhî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Medhî'nin mensûr olarak kaleme aldığı *Dâstân-ı Ebû Alî Sînâ*'nın mukaddime bölümü manzûmdur.[1009] 1000/1591 yılında tamamlan bu eser, devrin hükümdarı III. Murâd'a sunulmuştur. Medhî eserine, *der-beyân-ı vasf-ı Hudâ-yı Müteʿâl celle şânuhu* başlıklığını taşıyan 22 beyitlik mukaddime ile başlar. bu manzûmenin sadece ilk sekiz beyti tevhîd bâkisi nushiyyedir. (s. 66) Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

XVI. asrın sûfî şâirlerinden **Bezcizâde Muhyiddîn**, Halvetî muhiti içinde yetişen isimlerdendir. Tevellüt tarihi bilinmeyen şâir, Konya'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini bu şehirde tamamlayan Bezcizâde, Lârende'ye giderek Nureddînzâde Molla Çelebi'ye intisap eder. Birkaç kez İstanbul'a gelen sufî şâir, evvelâ selâtîn câmilerde vaizlik yapmış daha sonra farklı tekkelerde irşâd faaliyetleri icrâ etmiştir. 1020/1611 yılında irtihâl eden şâirin aruz ve hece ile kaleme alınmış 68 şiirden mürekkep bir divanı günümüze intikâl etmiştir. Ekseri ilâhiyat vadisinde söylenmiş manzûmelerden oluşan divanda iki tevhîde tesâdüf edilmektedir.[1010]

Divanın ilki tevhîdi, 47 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 27-33) Hitap tarîki ile söylenen kasîde, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşımaktadır. Sıfât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu tevhîdde, kelâmî ve tasavvufî unsurlar iç içedir. Bir hayli âyet ve hadisten lafzî iktibasta bulunan şâir, manzûmenin son bölümlerinde Allah'ın müteâl vasfına dikkat çeker. Divanın ikinci tevhîdi, on beyitten müteşşekkil mesnevîdir. (s. 147-9) Hakk'ın lisanından söylenen bu tevhîd şiiri, şathiyye vâdisinde de değerlendirilebilir. Sıfat ve zat için tefekkürün söz konusu olamayacağını ifade eden şair, Allâh'ı ancak yarattıklarıyla düşünebileceğimiz dile getirir. Bezcizâde'nin şiirleri arasında bir de hece vezni ile söylenmiş, "*lâ ilâhe illallah*" redifli tevhîd vardır. (s. 77-80) Ayrıca şairin pek manzûmesi kısmî tevhîd unsurunlarını havîdir. "Tevhîddür" ve "Hû" redifli şiirleri bunlar arasındadır. (s. 83-5, 133-6)

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Su'âlî**, XVI. asır şairlerindendir. Günümüze müstakillen hiç bir eseri ulaşmayan şairin eşʿârına devrin mecmuʿalarında tesâdüf edilmektedir. Hayatı hakkındaki bilgi istihraç edebileceğimiz eşʿârının bulunmayışı, Su'âlî'nin hayatını bizim için meçhûl kılmaktadır. Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-Nezâ'ir*'inden hareketle şairin III. Murâd devrinde yaşadığını tahmin ediyoruz.

[1009] İbrahim Öztürk, *Türk Tarihinde İbn-i Sînâ Destânları ve Derviş Hasan Medhî'nin "Dâstân-ı Ebû Ali Sînâ ve Ebu'l-Hâris" Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2013.
[1010] Hafsa Mutlu, *Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi ve Divanı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Suâlî'nin 11 manzûmesi, Suat Donuk tarafından bir makâle ile neşredilmiştir.[1011] Bu şiirler arasında iki tevhîde rastlanılmaktadır. *Lâ ilâhe illallah* redifli bu tevhîdlerin ilki, 11 beyitlik bir gazeldir. Bu tarzda yazılmış tevhîdlerin aksine, şiirde aruzun uzun kalıplarından biri tercîh edilmiştir. (s. 1237-8) İkinci manzûmesi ise 15 beyitlik bir kasîdedir. (s. 1238-9)

Hayatı hakkında çok az malumata sâhip olduğumuz **Halîlî-i Maraşî**, XVI. asrın ikinci devresini idrâk eden sûfî şâirlerdendir. Aslen Maraşlı olan şairin bir müddet İstanbul'da bulunduğu bilinmektedir. Halîlî'nin *Etvâr-ı Seb'a* ve *Ravzatü'l-Îmân* isimlerini taşıyan iki manzum eserini yanı sıra hemen tamamı tasavvuf vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divançesi vardır.

Şâirin 986/1578 yılında tamamladığı *Ravzatü'l-Îmân*'ı, 1121 beyitten müteşekkil bir mesnevîdir.[1012] Manzum ilmihâl hüviyeti arzeden bu eser, 109 beyitlik bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede tevhîd hususiyeti taşıyan bir bölüm bulunmamaktadır. Halîlî'nin divançesinde biri kasîde diğeri gazel olmak üzere iki tevhîdi vardır.[1013] Münacât olarak isimlendirilen kasîde, yirmi beyitten müteşekkildir. (s. 41-4) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd, tenzîhî karakteristik taşımaktadır. Akıl yoluyla idrakten münezzeh olan tanrı, cümle eşyaya kudretinin izlerini aksettirmektedir. Hazret-i Peygamber'in *lâ uhsî senâ* hadisine telmihte bulunan şâir Allâh'ın müteâl varlık olduğuna işâret eder. Gazel formundaki tevhîd dokuz beyitten müteşekkil olup "nedür" rediflidir. (s. 137) Bu tevhîd, Vahdet-i vücûd neşvesi taşımaktadır.

Halvetî meşâyihinden **Şâh Velî Ayıntâbî**, 938/1532 yılında Maraş'ta dünyaya gelmiştir. Erciş taraflarından gelip Maraş'a yerleşen âilesi daha sonra Antep'e göçmüştür. Molla Abbâs Efendi ile gençlik yıllarında tanışan Ayıntâbî, onun delâleti ile Yakub b. Muhyiddîn'e intisap eder. Şeyhinin vefatının ardından postnişin olan Molla Ahmed'in yanında 22 yıl daha hizmete devam eder. Şâir, Molla Ahmed'in 987/1579 yılında vefât etmesinin ardından, şeyhlik makamına geçer. Şâh Velî, 1013/1604 senesinde âhirete irtihâl etmiştir. Müstakil bir divanı olmayan şâirin tasavvuf vâdisinde telif edilmiş mensûr risâleleri ve *Risâle-i Bedriyye* ismini taşıyan manzûm eseri

[1011] Suat Donuk, "Bilinmeyen Bir Şair: Su'âlî ve Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 8/9, Ankara 2013, s. 1223-1249.
[1012] Halîlî-i Mar'aşî, *Ravzatü'l-Îmân*, haz. Lütfi Alıcı, Gülcan Tandır Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2012.
[1013] Halîlî-i Marʿaşî, *Divânçe ve Etvâr-ı Seb'a:Tenkitli Metin-Tıpkıbasım*, haz. Lütfi Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2010.

günümüze intikâl etmiştir.[1014] Şâh Veli bu mesnevîsini, 990/1582 yılında vücuda getirmiştir. 1390 beyitten müteşekkil bu eser; tasavvuf âdâbı ve etvârü'l-kulûb bahislerini havîdir. *Risâle-i Bedriyye*'nin girişinde, kısa bir Arapça takdim yer alır. Hemen ardından 39 beyitlik bir mukaddime manzûmesi gelir. Bu manzûmenin ilk 27 beyti tevhîddir. (s. 182-4) Allâh'ın evvel, âhir, bâtın ve zâhir isimleri etrafında şekillen manzûme, klâsik tevhîd muhtevâsından biraz uzaktır. Manzûme, nasihatâmiz beyitlerle tamamlanır.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Revâhî**, III. Murâd devri şairlerindendir. *Tenvîrü'l-Ebsâr* adlı manzûm kırk ayet ve hadis tercümesi ile edebiyat tarihinde yerini alan şairin başka bir eserinin varlığından haberdâr değiliz.[1015] Şâir, ihtiyarlık evânında telif ettiği eserini Defterdâr Hasan Efendi'ye sunmuştur. 991/1583 yılında tamamlanan eser, 39 beyitlik mukaddime ile başlar. Besmele şerhi hususiyeti arzeden bu mukaddimeyi, 37 beyitten müteşekkil tevhîd takip eder. (s. 56-9) Sıfât ve ef'âl unsurundan mürekkep olan bu manzûmenin "na't-ı Barî" olarak isimlendirilmesi dikkat çekicidir. Şâir, yine 37 beyitten müteşekkil münâcâtının mukaddimesinde yedi beyitlik tevhîde yer verir. (s. 68) Fakat bu tevhîd münâcatın bir cüz'ü olup müstakil bir hüviyet arz etmemektedir. Revâhî'nin iki âyet tercümesi, tevhîd hususiyetine sahiptir. Bunlardan ilki *Âli İmrân* sûresinin 26. âyetinin on beyitlik tercüme ve tefsîrîdir. (s. 75-7) Hitap tarîki ile söylenen bu tevhîd şiiri, ef'âl ve zât unsurundan mürekkeptir. Mesnevîdeki bir diğer tevhîdi, aynı sûresinin bir sonraki âyetinin tefsiridir. (s. 77) Bu manzûme yukarıdaki tevhîd ile aynı muhtevâyı hâizdir. Şâir tevhîd muhtevâlı iki âyetin tercümesi ile asıl bölüme geçiş yapmıştır.

Kütahyalı Rahîmî'nin oğlu İbrâhim Çavuş, kalemiyye sınıfına mensup şairlerdendir. **Harîmî** mahlasını ihtiyar eden Rahimîzâde, şâir kimliğinden ziyâde müverrih olarak devirde ismini duyurmuştur. Lala Mustafa ve Özdemiroğlu Osman Paşa ile Şark seferlerine katılan İbrâhîm Çavuş, kitâbet sahasında hüneriyle dikkatleri çekmiştir. Rahîmîzâde'nin 1594 yılında âhirete irtihâl ettiği kaydedilmektedir. Devrin mecmua-i eş'ârlarında şiirlerine tesâdüf edilen şairin müstakil bir divanı günümüze ulaşmamıştır. Harîmî'nin manzum ve mensûr memzuç olarak kaleme alınan dört fetihnâmesi vardır.

[1014] Raşit Çavuşoğlu, *Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l-Bedriyye'si (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.

[1015] Nevzat Barutçu, *Revâhî'nin Tenvîrü'l-Ebsâr İsimli Eserinin İncelenmesi*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Ferhâd Paşa'nın 1583-1586 yılları arasındaki fütuhâtını mevzu alan *Gencîne-i Feth-i Gence,* Harîmî'nin edebî üslûbu itibâriyle hususî kıymeti haîz olan eseridir.[1016] Bir hayli manzum parçayı ihtivâ eden eser, 25 beyitten müteşekkil bir tevhîd ile başlar. (s. 3-5) Sıfât ve ef'âl unsurundan mürekkep olan tevhîd, hitap tarîki ile söylenmiştir. Tanrının müteâl vasfı etrafında şekillenen şiir, lirik bir edâ ile söylenmiştir. Harîmî'nin bir diğer fetihnâmesi olan *Zafernâme-i Hazret-i Sultan Murâd Han* adlı eserin manzum mukaddimesi na't, medhiyye ve sebeb-i teliften mürekkep olup tevhîd ihtivâ etmez.[1017]

Hilye sâhibi olarak şöhret bulan **Hakanî**, Kânûnî devri vezirlerinden Ayas Paşa'nın torunudur. Anne tarafından Güzelce Rüstem Paşa'nın ahfâdı olan şâirin Sultan Süleymân devrinin ortalarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Saray ve bürokrasiye çok yakın bir isme olmasına rağmen Hakanî'nin memuriyet hayatıyla alâkalı çok az kayıt vardır. Müteferrika, sancak beyi, muhasebeci olarak kendisinden bahsedilen şâir, 1015/1605-6 yılında vefat etmiştir. Edirnekapı'daki Mihrimâh Câmii hazîresinde medfûn bulunan şâirin neredeyse tamamı gazellerden mürekkep bir divanı ve iki mesnevîsi günümüze intikâl etmiştir. Hakânî'nin divanında tevhîd türünde söylenmiş manzûmeye tesâdüf edilmez.[1018]

Hakânî'nin kendi ismiyle özdeşleşen eseri, *Hilye*'sidir.[1019] Hazret-i Peygamber'in şemâilini anlatan eserlerin umûmî ismini taşıyan bu mesnevî, 1007/1598 yılında tamamlanmıştır. 724 beyitten müteteşşekkil olan eser, Cıgalazâde Sinân Paşa'ya sunulmuştur. Hakânî, besmelenin vasfında söylenmiş 22 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından, *tevhîd-i cenâb-ı Bârî* başlığını taşıyan 48 beyitlik bir bölüm gelir. Bu manzûmenin ilk 27 beyti tevhîd, bâkisi Nûr-ı Muhammedî'nin yaratılması bahsidir. (s. 38-9) Sıfât ve zât unsuru etrafında şekkilenen tevhîd bölümü, tenzîhî karakteristik arz eder. Şâir, nizâm deliline istinaden isbât-ı vâcipte bulunur. Tevhîdin son bölümlerinde ise Allah'ın müteâl vasfına temâs edilir.

[1016] Rahimi-zade İbrahim Çavuş (Harimi), *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*, haz. Günay Karaağaç, Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010. Bu metin üzerine, daha evvel yapılmış bir yüksek lisans çalışması için bkz. Hasan Dündar, *Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnânemesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2006

[1017] Çetin Sungur, *Rahîmîzâde İbrâhim Harîmî Çavuş'un "Zafernâme-i Sultan Murad Han" Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.

[1018] Abdülkerim Gülhan, *Hakanî Mehmed Bey: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1996.

[1019] Mehmet Atalay, "Hâkânî ve Hilye'si I", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5/1, Elazığ 1991, s. 29-49; "Hâkânî ve Hilye'si II", S. 5/2, Elazığ 1991, s. 33-58.

Şâirin son eseri, 1012/1603 yılında tamamladığı *Hadîs-i Erba'în*'idir.[1020] 3498 beyitten müteşekkil bu eserde, 43 hadisin tercümesi yer almaktadır. Hakanî, tercüme ettiği hadisleri hikâyelerle müzeyyen hâle getirmiştir. Eser, 56 beyitten müteşekkil mukaddime başlar. Bu manzûmenin ilk 21 beyti besmele şerhi, bâkisi tevhîddir. (s. 35-38) Ef`âl unsuru etrafında şekillenen tevhîd, kâdir ve yaratıcı bir tanrı telakkisini aksettirir.

İlmiye sınıfı müntesiplerinden **Lârendeli Vücûdî**, XVI. asrın ortalarında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini doğduğu şehirde alan şair daha sonra İstanbul'a gelerek tahsîline burada devam etmiştir. Devrin şeyhülislamı Ebussuud Efendi'den mülâzım olan Vücûdî, Kınalızâde Ali Çelebi'nin mâiyetinde farklı şehirde vazifesini icrâ etmiştir. Şam vilâyetinde uzun bir müddet zeâmet sahibi olarak kalan şair, Avusturya ve Şark seferlerine de katılmıştır. Celalî isyanları sonrasında tekrar İstanbul'a dönem Vücûdî, Osman Paşa Medrese'sinde müderris olur. Daha sonra memleketindeki Emîr Musâ Medresesi'ne tayin edilen şair, bu vazifesi esnasında 1021/1612 yılında ukbâya göçer. Vücûdî'nin *Hayâl u Yâr* ve *Şâhid ü Ma'nâ* isimlerini taşıyan iki mesnevîsi günümüze intikâl etmiştir. Vücûdî'nin müstakil bir divanın varlığından şimdilik haberdar değiliz. Devrin mecmualarında şiirlerine tesâdüf edilen şâirin bazı manzûmeleri, Yaşar Aydemir tarafından neşredilmiştir.[1021] Bu manzûmeler arasında tevhîde rastlanmamaktadır.

Hayâl u Yâr, Vücûdî'nin alegorik mahiyettik aşk mesnevîsidir.[1022] 3482 beyitten müteşekkil mesnevînin son bölümü şâirin sergüzeşt-nâmesini havîdir. Devrin sultanı III. Murâd'a takdim edilen eserin telîf tarihi meçhuldür. Vücûdî, 29 beyitlik besmele şerhi ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimeyi, 41 beyitlik tevhîd takip eder. (s. 5-8) Felsefî tefekkürün izlerini taşıyan bu şiir, kelâmî ıstılahlarla memlûdur. Tenzîhî üslûbun hâkim olduğu tevhîdde, Allah'ın müteâl vasfı öne çıkarılmıştır.

Vücûdî'nin bir diğer mesnevîsi, *Şâhid ü Ma'nâ*'dır.[1023] Tasavvuf vâdisinde kaleme alınan bu eser, 2516 beyitten müteşekkildir. Yanık Kalesi'nin fethinin akabinde Budin'de telîfine başlanan esere, didaktik üslup hâkimdir. Vücûdî mesnevîsine, 43

[1020] Müzahir Kılıç, *Hâkânî Mehmed Bey: Hadîs-i Erba'în (İnceleme-Tenkidli Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993.
[1021] Yaşar Aydemir, "Lârendeli Vücudî ve Gazelleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Prof Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu'na Armağan, Ankara 2007, s. 52-72.
[1022] Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, haz. Yaşar Aydemir, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.
[1023] Vücûdî, *Şâhid ü Ma'nâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nu: 3373, 67 vr.

beyitlik besmele şerhi ile başlar. Hemen ardından 65 beyitten müteşekkil bir tevhîd gelir. (vr. 4a-6a) Hitap tarîki ile söylenen bu uzun tevhîd, hikmet vâdisinde söylenmiş olup kısmen isbât-ı vâcip hususiyeti de arz etmektedir. Mukaddime manzûmeleri münâcât ve naʿt ile devam eder.

Manzum kırk hadis vâdisinde eser veren **Hilâlî**, sadece Ahdî'nin tezkiresinde ismi zikredilen İstanbullu Ramazan Çelebi'dir.[1024] XVI. asrın ikinci yarısını idrâk ettiği anlaşılan şair, silahdâr zümresine mensuptur. Hilâlî'nin manzum kırk hadis tercümesi, Muhyiddîn Efendi'den kadıasker olarak bahsedildiği göz önünde bulundurularak 1580-9 yılları arasında tamamlandığı tahmin edilmektedir. İlgili literatürde kaydı bulunmayan bu mesnevîde her hadis iki beyit ile tercüme edilmiştir. Giriş ve son bölümünde cüz'î noksanlık bulunan eser, mensûr ve memzûç bir dîbâce ile başlar. Bu dibacenin ibtidâsında evvelâ mensûr ardından Farsça manzum tevhîd yer almaktadır. Rübâi formunda söylenen bu tevhîd, "tûyî" redifli olup tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Bu dîbâceyi, 22 beyitten müteşekkil *tahmîd-i Bârî Teʾâlâ ʾazze ismuhu* başlıklı manzûme takip eder. İlk beş beyti tahmîd olan bu manzûmenin devamındaki 12 beyit tevhîddir. (s. 1139-40) Şiirin bâkisi münâcâttır. Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu bu tevhîd, tenzîhî karakteristik arz etmektedir.

Gülşenî meşâyihinden Alî Safvetî'nin oğlu olan **Hâletî**, 960/1553 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Asıl adı Mehmed olan şâirin hayatı hakkında mufassal malûmata sahip değiliz. Hâletî-i Gülşenî'nin hemen tamamı tasavvuf vâdisinden söylenmiş şiirlerden mürekkep divanı dışında başka bir eseri bilinmemektedir.[1025] Şâirin divanında biri Arapça olmak üzere dört tevhîde tesâdüf edilmektedir. Tamamı beşer beyitten müteşekkil gazel tevhîdlerinin ilki, zât ve sıfat unsuru etrafında teşekkül etmiş olup vahdet neşvesi taşımaktadır. (s. 51, 30) "Senündür" redifli ikinci tevhîd, hitap tarîkiyle söylenmiştir. (s. 69, 44) Vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşıyan bu şiir, şâirin sanatkârane cephesine de ışık tutmaktadır. Dîvândaki üçüncü tevhîd, sûfiyâne bir edâ ile kaleme alınmıştır. (s. 73, 47-8) Arapça tevhîd gazeli de yukarıdaki manzûmelerle üslup ve muhtevâ itibariyle müşâhebet arz etmektedir. (s. 34)

[1024] Kamil Ali Gıynaş, "Hilâlî'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi", *Turkish Studies*, S. 7/1, Ankara 2012, s. 1133-1157.
[1025] İbrahim Altunel, *Hâletî-i Gülşenî: Hayatı, Edebî Kisiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988; Cevat Yerdelen (haz.), *Haleti-i Gülşeni Divanı: (Transkripsiyonlu Metin)*, Erzurum 1995.

Biyografik menbalarda ismine tesâdüf edilmeyen **Mehemmed**, Uşşâkî Tarîkati müntesibi şâirlerdendir. Bu tarîkatin müessisi Hüsâmeddîn Uşşâkî'nin beş yıl hizmetinde bulunan şâirin XVI. asrın ikinci yarısını idrâk ettiği anlaşılmaktadır. Hayatına ait bazı çizgilerin de aksettiği divanından başka bir eserinin varlığından haberdar değiliz.[1026] Klâsik şiir ve Tekke edebiyatı geleneğini aynı ölçüde benimseyen Mehemmed'in şiirlerinin ekseri ilâhiyyat vâdisinde kaleme alınmıştır. Şâirin eşʿârı arasında tevhîd türünde söylenmiş dört manzûme vardır. Ayrıca hece vezni ve dörtlükler ile teşkil edilmiş, *lâ ilâhe illallah* redifli bir tevhîde de tesâdüf edilmektedir. (s. 225-6)

Divanın ilk tevhîdi 69 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 74-80) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu manzûmede, istitrât kabilinden Şiblî'nin bir kıssası nakledilmiştir. Son bölümlerinde müteâl varlık fikrinin dile getirildiği kasîdede, cüz'î de olsa isbât-ı vacipte unsurlarına rastlanmaktadır. Bu tevhîd şiiri, Mehemmed'in fikrî ve sanatkârane duyuşunun en ileri merhalesini temsîl etmektedir. Şâirin ikinci tevhîdi, 28 beyitlik kasîdenin nesîb bölmünde karşımıza çıkar. Mukaddime manzûmesi hüviyetini hâiz bu kasîde, şekil itibariyle oldukça farklı bir yapıdadır. Şöyle ki manzûmede, sekiz ayrı kâfiye kullanılmıştır. Üç ilâ beş beyitte bir tecdîd-i matlâ edilerek kâfiye değişikliğine gidilmiştir. Revi harfleri ise sırasıyla *sin*'den *gayın*'a kadar uzanmaktadır. Şekil itibariyle oldukça farklı bu kasîdenin ilk dokuz beyti tevhîd, bâkisi münâcât ve peygambere salâttır. (s. 85-7) Tevhîd bölümü, *sin* ve *şın* kâfiyelerinden mürekkeptir. Hitap tarîki söylenen bu tevhîdin ilk beş beyti, Şeyhî'nin meşhur kasîde tevhîdine naziredir. Şiire vahdet-i vücûd neşvesi hâkimdir. Mehemmed'in üçüncü tevhîdi, "benem" redifli bir gazeldir. (s. 196-7) 11 beyitten müteşekkil bu tevhîd gazeli, Hakk'ın lisanından söylenmiştir. Kısmen de olsa şathiyye hususiyeti arzeden bu şiir, tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. Bu tevhîd, sıfat unsurundan mürekkeptir.

Divanın son tevhîdi, misâline az rastlanır şekilde bir müstezâddır. 39 beyitten müteşekkil bu manzûme, naʿt ile başlayıp tazarrû ile devam eder. Şiirin 22-31 beyitleri arası ise tevhîddir. (s. 259-60) Manzûme, irâde ve kader bahsi ile nihâyete erer. Hitap tarîki ile söylenen tevhîd, tenzîhî karakteriztik arz etmektedir. Zât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu şiirde, Allah'ın müteâl varlık olarak vasfedildiği görülmektedir.

[1026] Metin Aydur, *Mehemmed Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2011.

935/1528-9 yılında Edirne'de dünyaya gelen **Muhyî-i Gülşenî**, klâsik edebiyatın en velut isimlerindendir. Akkoyunlu ilim ve kültür havzasının mühim şahsiyetlerinden Ebû Tâlib, şâirin dedesi olup 1501 yılında Şah İsmâil'in Tebrîz'deki kıyımında katledilmiştir. Babası Fethullâh ise bu asrın başlarında Osmanlı'ya ilticâ ederek Edirne'ye yerleşir. İlk tedrisini doğduğu şehirde alan Muhyî'nin asıl ismi Mehmed'dir. İstanbul'a gelen şâir, yazdığı şiirlerle Kânûnî Sultan Süleyman'ın dikkatini celbeder. Daha sonra Mısır'a giderek orada kadı nâipliği yapar. Burada Ahmed Hayalî'ye intisap eden şâir, şeyhinin kızıyla evlenir. Hayatının bu devresinde de ilim tahsîline devam eden Muhyî, kısa sürelerle tekrâr İstanbul ve Edirne'de bulunur. 1013/1603 yılında vefat eden Muhyî, manzum ve mensûr bir çok eser vücuda getirir. Türkçe ve Farsça şiirlerden mürekkep bir divanın sâhibi olan şâirin *Nefhatü'l-Eshâr, Hedyü'l-Harameyn, Sürûr-efzâ Şehd-i Ebrâr, İhsân-nâme* ve *Gazâle-nâme* isimlerini taşıyan mesnevîleri vardır. Ayrıca *Sîret-i Murâd-ı Cihân* gibi manzûm ve mensûn memzuç eserleri de günümüze intikâl etmiştir.

Hedyü'l-Harameyn, Muhyî'nin ilk mesnevîlerinden olup menâsik-i hac türündedir.[1027] Şâir, Muhyiddîn-i Lârî'nin meşhur *Fütûhu'l-Haremeyn* adlı mesnevîsini genişleterek Türkçeye nazmen tercüme eder. 1570 yılında tamalananan eser, iki bin beş yüz beyit civarındadır. Şâir Ka'be'nin vasfında söylediği 17 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu bölümü, sûfîyâne bir üslupla inşâd edilmiş dokuz beyitlik bölüm takip eder. (vr. 24b) Hitap tarîkiyle söylenen bu tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir. Bu manzûmenin ardından s*atevât-ı zâtınun heybetinden ve galebât-ı aşkınun dehşetinden acz-i insânı beyân ve ba'zı hakâyıkı ıyân itmekdedür* başlığı altında 17 beyitlik ikinci bir tevhîde yer verilir. (vr. 24b) Tanrının müteâl vasfının terennüm edildiği şiirde, tenzîhî bir tavır tercih edilmiştir. *Hedyü'l-Harameyn*'in mukaddime manzûmeleri bizâtihi şâirin telîfi olup tercüme hususiyeti arz etmemektedir.[1028]

Tasavvuf vâdisinde kaleme alınan *Nefhatü'l-Eshâr*, Sultan III. Murâd'a takdim edilmiştir.[1029] 997/1588-9 yılında tamamlanan eser, 2353 beyitten müteşekkildir. Şâirin şahsî müşâhede ve tecrübelerini de havî olan mesnevî, 59 beyitlik tevhîd manzûmesi ile başlar. (vr. 1b-2a) Zâtî tevhîdin hâkim olduğu şiirde, tenzîhî tavır tebârüz etmektedir.

[1027] Muhyî-i Gülşenî, *Hedyü'l-Harameyn*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 24b-46a.
[1028] Bkz. Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Süleymâniye Kütüphânesi, Pertev Paşa, nu: 259, vr. 1b-2b.
[1029] Muhyî-i Gülşenî, *Nefhatü'l-Eshâr*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 1b-22b.

Akıl yoluyla idrakten münezzeh olan Hak Teâlâ, müteâl bir varlıktır. Tevhîdin son bölümlerinde, peygamberler tarihine telmîhler vardır. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devâm eder.

Muhyî'nin *Gazele-nâme*'si, Mısır Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'nın Gazâle bedevîlerinin isyanlarını bastırmak üzere giriştiği mücadelenin anlatıldığı mesnevîsidir.[1030] Takriben 330 beyitten müteşekkil bu eserin telîf tarihi bilinmemektedir. Şair, 44 beyitlik mukkadime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Bu manzûmenin ilk dokuz beyit hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (vr. 407b) Allah'ın idrakten münezzeh olduğunu dile getiren Muhyî, onun medhini söylemedeki acziyetini muterif olur. Naʿt ve salât bölümleriyle manzûme tamamlanır.

Hazret-i Peygamber'in mucizât ve ashâb u âlinin faziletlerini mevzu alan *Şehd-i Ebrâr*, Muhyî'nin Sultân III. Murâd'a takdim ettiği eserlerindendir.[1031] Telif tarîhi bilinmeyen bu mesnevî, 1505 beyitten müteşekkildir. Tamamıyla didaktik bir mâhiyet arzeden bu eser, siyer ve ahlâk vâdisinde vücuda getirilmiş oyup 25 hikâyeyi havîdir. Şâir, 82 beyitten müteşekkil mukaddime ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk üç beyti duadır. Hemen ardından hitap tarîki ile söylenmiş 24 beyitlik tevhîd gelir. (s. 49-51) Manzûme, münâcât ve duâ ile nihâyete erer. Mukaddime tevhîdi, tenzîhî karakteristik arz etmektedir. Şâir, tanrının tasavvur ve temessülden münezzeh olduğunu, araz ve cevher gibi tanımlamaların onun zâtına teşmîl edilemeyeceğini dile getirir. Bu tevhîd şiiri, tamamıyla kelâmî ıstılahlarla örülmüştür.

Muhyî'nin alegorik mâhiyet arzeden, kısa bir mesnevîsi daha vardır: *İhsân-nâme*.[1032] 1007/1598 tarihinde telif edilen bu eser, 432 beyitten müteşekkildir. Şair, ibtidâsında kısa bir hamdele ve salvelenin bulunduğu 35 beyitlik mukaddime manzûmesiyle eserine başlar. Bu mukaddimede kısaca sergüzeştini anlatan Muhyî, tevhîde yer vermez.

[1030] Muhyî-i Gülşenî, *Gazâle-nâme*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 407b-412b.

[1031] Ceren Ulusoy, *Muhyî-i Gülşenî: "Şehd-i Ebrâr" Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

[1032] Mustafa Koç, "16. Yüzyıl'da Kaleme alınmış Bir Aşk Metni: Muhyî-i Gülşenî'nin İhsânnâme Adlı Mesnevîsi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Ekim 2005, s. 185-237.

Muhyî'nin Türkçe ve Farsça şiirlerden mürekkep divanı, nazım şekillerine göre tasnîf edilmiş surette külliyatında yer almaktadır.[1033] Muhyî'nin gazeliyatındaki ilk şiir, beş beyitten müteşekkil Türkçe bir tevhîddir. (vr. 271a) İsbatı-ı vacib vâdisinde kaleme alınan bu gazel, zât unsurundan mürekkeptir. Muhyî'nin kasîdeleri arasında Farsça iki tevhîd vardır. (v. 354a-355b, 393b) Şâirin vahdet-i vücûd neşvesi taşıyan ve hitap tarîki ile söylenmiş altı rübâisi vardır. (vr. 416b-417a) Şâirin kasîde ve rübaileri arasında Türkçe tevhîd yoktur.

Sîret-i Murâd-ı Cihân, Muhyî-i Gülşenî'nin Sultân III. Murâd'a arz-ı hâlde bulunmak üzere İstanbul'a geldiğinde takdim ettiği mensûr ve manzûm karışık eseridir.[1034] Bu eserin yazılmasına vesîle olan hâdise ise uhdesindeki nâzır-ı nuzzârlık vazifesinin Cize kadısına tevdii dolayısıyla uğradığı haksızlıktır. 985/1577 yılında tamamlanan eser iki cüz'den mürekkeptir. Daha doğru bir ifâde ile *Sîret-i Murâd-ı Cihân*, iki ayrı eserin telifinden ibârettir. Eserin ilk cüz'ü kasîdelerden müteşekkil, manzûm akâyid-nâmedir. Mensûr olan ikinci cüz' ise tedbir-i menzil ve siyâset-i müdün fasıllarından mürekkep bir ahlak risâlesidir.

Muhyî eserine Arapça mensûr bir hamdele ile başlar. Bu dîbâceyi, III. Murâd'ın medhinde söylenmiş bir medhiyye takip eder. Hemen ardından "*bu hakâyıkdurur murâd-ı kibâr / hamd ü tevhîd-i Sâni'-i Muhtâr*" beyti başlık ittihâz edilerek 39 beyitlik bir tevhîd söylenir. İslâm kelamcılarının perspektif ve ıstılahlarının hâkim olduğu tevhîdde, filozof ve sûfîlerinin görüşlerine de temâs edilir. Tamamıyla didaktik bir mâhiyet arzeden manzûmede, tanrının ulûhiyyet vasıfları üzerinde durulur. Yer yer isbât-ı vâcibe de mürâcaat eden şâir, tenzîh merkezinden ayrılmaz. Manzûmenin son bölümlerinde Allah'ın mâhiyetinin olup olmadığı, ona "şey" denilip denilemeyeceği gibi "klişe" soruların cevabını da verir. Bu tevhîd şiiri, tamamıyla Ehl-i Sünnet kelâmının fikirlerini aksettirmektedir.

Sîret-i Murâd-ı Cihân'ın ikinci tevhîdi, imânın mâhiyeti ve şartlarının açıklandığı 28 beyitlik bölümde karşımıza çıkar. Nasıl bir tanrıya itikâd etmemiz gerekir, sorusunu ise dört beyitlik bir tevhîd ile cevaplandırılır. (s. 52-3) Kitâbın son tevhîdi, "*cümle esmâ beyânıdur tekrâr*" umumî başlığı altındaki ilk kasîdedir. (s. 61-6)

[1033] Muhyî-i Gülşenî, *Mecmu'a-i Muhyî*, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, *Gazeliyyât*, vr. 271-319b; *Kasâyid*, vr. 354a-401b; *Rübâiyyât*, vr. 416a-422b.

[1034] Abdullah Arı, *Muhyî-i Gülşenî, Eserleri ve Sîret-i Murâd-ı Cihân (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

İsbat-ı vâcib hususiyeti taşıyan bu tevhîd kasîdesi, 63 beyitten müteşekkildir. Bu bölüm, akâyid kitaplarındaki ilâhiyyat bahsini havîdir. Akâyidin mukaddimesindeki tevhîd ulûhiyet fikri etrafında şekillenirken bu bölümde, tanrının vahdâniyeti ve zâtî sıfatları üzerinde durulur. Tanrının birliğinin isbâtı meselesinde temânuʿ delîline mürâcâat edilir. Kıdem, kudret, hayât, ilim, kelam, semʿ ve basar sıfatlarının tefsir edildiği bu kasîde, tamamıyla didaktiktir. Kelâm ve semʿ bahsinde istidrât kabilinden Kur'ân'ın mahlûk olmadığı mevzuuna da temâs edilir. Şair bu bahiste Eşʿârî ve Matürîdî'ye atıfta bulunur.

XVI. asrın ortalarında Mostar'da dünyaya gelen **Dervîş Paşa**, seyfiyye zümresine mensup şairlerdendir. Küçük yaşta saraya alınarak yetiştirilen şair, III. Murâd'ın alakâsını celbederek musâhipliğe kadar yükselir. Sultânın vefatının ardından saraydan ayrılan genç musâhip, Eğri ve Haçova seferlerinde gösterdiği muvaffakiyetle evvelâ Segedin daha sonra Bosna Beylerbeyi olur. Derviş Paşa 1603 yılında Budin'i geri almak üzere girişilen taarruzda, Koyunova'da şehâdete vâsıl olur. Devrin mecmualarında şiirlerine tesâdüf edilen şâirin, müstakil bir divanının varlığı şimdilik meçhûldür. Bize intikâl eden tek eseri ise Mevlânâ Bennâ'î'nin *Sehâ-nâme*'sinin manzûm tercümesi olan *Murâd-nâme*'dir.[1035] Şair, 995/1587 senesinde enderûnda tercümesine başladığı bu eseri; devrin hükümdârı III. Murâd'a takdim etmiştir. Sultana nisbetle *Murâd-nâme* adını alan eser, 1365 beyitten müteşekkildir. Derviş Paşa, 151 beyitlik mukaddime ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimenin ilk 45 beyti tevhîddir. (s. 68-71) Ayet ve kelâm-ı kibâr iktibâslarının yer aldığı tevhîd, tenzîhî karekteristik taşımaktadır. Sanatkârane bir üslûb ile söyleninlen bu tevhîdde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. Mukaddime münâcât ve naʿt ile hitâma erer.

Müellifi tespît edilemeyen *Nazmu'-Tabâyi'*, yiyecek ve içeceklerin fayda ve zararlarının anlatıldığı didaktik bir mesnevîdir[1036]. Günümüze intikâl eden üç nüshasında, mesnevînin telîf tarihine dair bir kârine yoktur. Mukaddime manzûmeleri arasında eserin sunulduğu hükümdârın medhiyyesi de yer almaktadır. Fakat burada da şöyle bir karışıklık söz konusudur: Medhiyye bölümünde; Ankara Üniversitesi nüshasında Sultan Ahmed, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 1774 numaralı nüsha ise Sultân Murâd ismi görülmektedir. Hasan Ali Yücel, medhiyede zikredilen

[1035] Dervîş Paşa, *Murâd-nâme*, haz. Beyhan Kesik, Giresun Üniversitesi, Giresun 2009.
[1036] Hasan-Âli Yücel, *Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eseri*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937; Mustafa Kaçalin, "Nazmu't-Tabâyiʿ [Özelliklerinin Sıralanması]", *Osmanlı Araştırmaları XXVI Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan II*, İstanbul 2005, s. 351-412.

hükümdarın II. Murâd olduğu faraziyesinden hareketle, müellifin aynı zamanda hekîm vasfı bulunan Şeyhî olduğunu ileri sürer. Sultan Ahmed'in ise eserin ilk edisyonunun sunulduğu, Celayîrli hükümdarı olduğu tahmînini yürütür. Kaçalin, tezkirelerde Şeyhî'nin böyle bir eserinden bahsedilmediğini dile getirerek bu mesnevînin Şeyhî'ye ait olamayacağını ifade eder. Fakat o da *Nazmu'-Tabâyi"*in II. Murâd devrinde kalame alındığını ve Sultân Ahmed olarak bahsedilen kişinin Celâyirli pâdişahı olabileceğini kabûl eder. Manzûm tıp eserelerinin XIV ve XV. asırda oldukça yaygın bir tür olduğu vâkıadır. Fakat bu eserin II. Murâd devrinde vücûda getirilmediği kanaatindeyiz. Bize göre bu eserin sunulduğu hükümdâr, III. Murâd'dır. Medhiyyede manzûmesinde yer alan "Leh ü Çeh ü Erdel Nemçe vü Efrenc / Virür ana harâc u bac u ispenc" beyti, bahsedilen hükümdarın III. Murâd olduğuna işaret etmektedir. Şöyle ki bu beyitte zikredilen ülkelerin Osmanlı'ya XVI. asırdan itibaren vergi vermeye başladığını biliyoruz. Meselâ Erdel'in Osmanlı otoritesini kabul edip harâçgüzâr olduğu tarih 1541'dir. Medhiye manzûmelerinde mübâlağa sanatına sıklıkla mürâcaat edilmekle beraber hakîkate mugâyir olan bir hususun medih mevzuu olamayacağı âşikârdır. Bu sebeple *Nazmu'-Tabâyi"*in, III. Murâd devrinde kaleme alındığını düşünmekteyiz. Bu durumda, Ankara nüshasında yer alan Sultan Ahmed ise 1603 yılında tahta çıkan Osmanlı hükümdarıdır. 163 bölümden müteşekkil olan *Nazmu'-Tabâyi',* 388 beyitten ibârettir. Şâir mesnevîsine, 12 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 9, 355-6) Tevhîdde, kitabın mevzûuna muvâfık olarak şifânın menbaı olan ve insanlara derman bahşeden bir tanrı tasavvuru aksettirilmiştir. Mukaddime manzûmeleri, naʿt ile devam eder.

XVI. asrın ikinci yarısını idrâk eden **Dervîş Subhî**, aslen Bursalıdır. Babasının ismini mahlas olarak kullanan şair, tasavvuf kültür muhitinde yetişmiştir. III. Murâd'ın gazellerine şerhler kaleme alan şairin bilinen tek manzûm eseri *Pergâr u Kalem* adlı mesnevîsidir.[1037] Subhî'nin telîf tarihî bilinmeyen bu mesnevîsi, III. Murâd'a sunulmuştur. 236 beyitten müteşekkil olan *Pergâr u Kalem*, alegorik mâhiyyete sahiptir. Şair mesnevîsine, 14 beyitlik tevhîd mukaddimesi ile başlar. (s. 177) Sûfiyâne bir üslupla kaleme alınan bu tevhîd manzûmesi, efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenmiştir. Mukaddime manzûmeleri naʿt ile devam eder.

[1037] Ayşe Sağlam, "Subhî-i Bursevî ve Pergâr u Kalem Mesnevîsi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 82, 2017, s. 171-193.

Mîrî ismini tahallus eden Kiçi Mîr-zâde Seyyîd Yahyâ Hüseyin, Acem diyarından Osmanlıya ilticâ eden bir âilenin ferdidir. Seyyid bir babanın evlâdı olan Mîrî, Bursa'da dünyaya gelmiştir. İlmiye tarîkine teveccüh gösteren Mîrî, Edirne'deki Sahn Medresesi'nin müderrisliğine getirilir. Mirzâ Mahdûm'un vefatının ardından 1586 yılında, nâkibü'l-eşrâf olur. Galata ve Üsküdar kadılığı da yapan Mîrî, 1008/1599'da İstanbul'da vefât eder. Şâirin bilinen tek eseri, Assâr-ı Tebrîzî'nin *Mihr ü Müşterî*'sinin manzum tercümesidir.[1038] Mîrî'nin *Aşk-nâme* ve *Heves-nâme* isimleriyle zikrettiği bu eserin telif tarihi bilinmemektedir. 4998 beyitten müteşekkil olan bu mesnevî, devrin hükümdârı III. Murâd'a takdim edilmiştir. Mîrî mesnevîsine 36 beyitlik bir tevhîd ile başlar. (s. 155-7) Zât ve efʿâl unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd manzûmesi, mesnevînin muhtevâsına muvafık olarak aşk bahsi etrafında şekillenmiştir. Aşk ve âşıkların yaratıcı olan bir tanrı tasavvuru şiirde tebellür etmektedir.

Yalnızca Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'sında ismine tesâdüf edilen **Nâtıkî**, Irak kıtası şâirlerindendir. Şâirin biyografisi hakkındaki malumâtımız bu menbâ ile sınırlıdır. Musullu şâir, III. Murâd devrinde şiirile tebârüz etmiş ve yaşadığı muhitte -bilhassa mutasavvıf zümresi nezdinde- makbûl tutulmuştur. İrfân vâdisinde sûfîyâne şiirler kaleme alan Nâtıkî'nin bilinen tek eseri divanıdır.[1039] Şâirin farklı nazım şekillerinden mürekkep divanı, tevhîdler yönünden hayli zengindir.

Natıkî'nin divanındaki ilk tevhîde, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bir müsseddesin ilk bendinde tesâdüf ederiz. (s. 225) "*'Âşık ü ma'şûk u 'aşk cân ü cânân ü cihân*" mısraının mütekerir olduğu bu müseddes, yedi benddir. Manzûmenin diğer bendlerinde tevhîd hususiyeti yoktur. Musammat nev'îndeki diğer iki tevhîd ise tercîʿ-benddir. Bunlardan ilki, mensûr bir dibâce ile başlar. Kendisinden hikemî ve irfanî bir manzûme talep edilmesi üzerine bu şiiri yazdığını söyler. 14 beyitlik yedi bendden müteşekkil olan bu manzûmenin tercîʿ-hânesi, "Amma seni sende eyle maʿdûm / K'esrâr-ı Hakîkat ola maʿlûm"dır. Tamamıyla vahdet-i vücûd fikrinin tesîri altında söylenen bu şiir, aşk merkezinde bir tevhîddir. (s. 234-46) Tercîʿ-bendde yer yer tevhîd muhtevâsından uzaklaşılsa da vasıl beytindeki esâs fikir kaybolmaz. Cümle eşyâda nihân olan Hakk'ın nasıl idrâk edilmesi gerektiğine dâir nasihatâmiz beyitlerin de yer aldığı bu tevhîd, "kendini bilen rabbini bilir" hadîs-i şerîfi etrafında şekillenmiştir.

[1038] Mîrî, *Mihr ü Müşterî*, haz. Mustafa Arslan, Grafiker Yay.,Ankara 2013.
[1039] Sait Özer, *Nâtıkî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin-İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2006. Bu metin üzerine yapılmış nisbeten daha zayıf bir çalışma için bkz. Saliha Akbulut, Nâtıkî Divanı: İnceleme-Metin, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 2004.

Natıkî'nin üçüncü musammat tevhîdi, 11 beyitlik beş bendden müteşekkil bir tercîʿ-benddir. (s. 252-7) "*Leyse fi'l-kâyinâti illâ hû* / mübbehit olma her cihet yâ hû" tercihâneli bu manzûmede vahdet fikrinden beslenmiştir. Şeyhî'nin tercîʿ-bend tevhîdi ile aynı zeminde söylenen bu şiir, Allah'tan başka gerçek varlık olmadığı fikri etrafında şekillenmiştir.

Nâtıkî'nin divanında tevhîd ya da unsurlarını hâiz olan bir çok şiir vardır. İlâhiyât tarzında kaleme alınan bu manzûmelerde tevhîd, esâs fikir olarak yer almaktadır. Şâir, umumiyetle her revi harfinin ilk gazelini tevhîd ya da ilâhiyata tahsis etmiştir. Divanın ilk gazel tevhîdi, hitap tarîki ile söylenmiş bir şiirdir. (s. 260) Dört Arapça mısraın yer aldığı bu gazelde, müteâl varlık telâkkisi hâkimdir. İkinci gazel tevhîdi de yedi beyyiten ibâret olup hitap yoluyla söylenmiştir. (s. 261-2) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu gazel, teşbîhlerle örülmüştür. Hak Teâla öyle yüce bir "sultan"dır ki İskender ve Dârâ en kemîne kullarıdır. Bir sonraki tevhîd gazeli, sekiz beyitten müteşekkil olup zât unsurundan mürekkeptir. (s. 262-3) Dört mısraı Arapça olan bu şiirde, tanrının idrakten münezzeh müteâl bir varlık olduğu dile getirilir. Bir önceki gazel teşbîhî, bu ise tezîhî karakteristik arz etmektedir.

Vahdet neşvesinin sanatkârane bir üslupla aksettirilidiği dördüncü tevhîd, on beyittir. (s. 296-7) Muhâtaba üslûbuyla söylenen bu gazel, aşk fikri merkezinde şekillenmiştir. Kâinâttaki cümle âsar, Hakk'ın zuhurundan başka bir şey değildir ve bu hâl, isbât-ı vâcip hüviyetindedir. Tanrı, her an tecellisi ile isbât-ı vücûd etmektedir. Bu gazel, Nâtıkî'nin şairliğinin ileri bir merhalesini temsîl etmektedir. Sûfiyâne bir üslupla yazılan beşinci tevhîd, dokuz beyitten ibârettir. (s. 336) Klâsik tevhîd muhtevâsında uzak olan bu gazel, istiâre tarîki ile yazılmıştır. Şâir Allah'ın müteâlliğini, vahdet-i vücûd fikri merkezinde dile getirir. Şöyle ki gerçek bir varlık olmayan insan, hakîkî varlığı nasıl idrâk edebilsin? "İtmişdür" redifli gazel, yedi beyitten müteşekkil efʿâl tevhîdidir. (s. 381) Hayret vâdisininde söylenen bu şiirde, Hak Teâlâ'nın efʿâl ve tecellisîyle varlığını izhâr ettiği dile getirilir.

Yedinci gazel tevhîdi, beş beyitten ibaret olup hitap yoluyla söylenmiştir. (s. 454) Tasavvufî ıstılâhların kulanıldığı şiirde, Allâh'ın akıl yoluyla idrakten münezzeh olduğu dile getirilir. Kâinâtın temâşâgâh olarak tasvîr edildiği bir sonraki gazel tevhîdi, hikemî üslûpla vücûda getirilmiştir. (s. 470) Perdeye aksettirilen bütün görüntüler, perde ardındaki üstâddan haber vermektedir. Sâniʿinin bütün icâdı, kendi varlığına delil teşkil

etmektedir. *Nun* harfinin ilk gazeli, yedi beyitten müteşekkil bir tevhîddir. (s. 490) "Sensîn" redifiyle terkîb edilen manzûmede Allah, bir "mahbûb" olarak karşımıza çıkmaktadır. Teşbîhî hususiyet arzeden bu gazel de vahdet neşvesi taşır. Cümle kâinâtta nümâyan olan tanrının vasfedildiği onuncu tevhîd, bir önceki manzûme ile müşâhebet arzeden yedi beyitlik bir gazeldir. (s. 490-1) Son gazel tevhîdi, 11 beyitlik vahdet-i vücûd manzûmesidir. (s. 545)

Natıkî'nin divanında, beş rübâî tevhîdi vardır. Tamamı hitap tarîki ile söylenen bu rübâiler, vahdet-i vücûd fikrinden neş'et etmiştir. İlk tevhîdde şair, Allâh'ın her zerrede tecelli eden ve visâline imkân bulunmayan bir varlık olduğunu söyler. (s. 577) İkinci rübâî tevhîdi, hayret makamında söylenmiştir. (s. 584) Üçüncü tevhîdde Nâtıkî, 32 harfin tanrının varlığına şahâdet ettiğini dile getirir ve "kevn"in onun varlık kitabında bir nokta olduğunu ifâde eder. (s. 585) Dördüncü rübâî, bir zât tevhîdidir. (s. 585) Son rübâisinde âşık ve maşûğun Allah'tan gayrısı olmadığını söyleyen şâir, istiâre tarîkiyle tevhîde işâret eder. (s. 586)

Zeyniyye tarîkatının Ispartada'ki postnişinlerinden Şeyh Burhâneddîn Efendi'nin torunu olan **Şerîfî Mehmed Efendi**, XVI. asrın mutasavvıf şâirlerindendir. Köklü bir âilenin ferdi olan Eğirdirli Şerîfî, bu asrın ilk çeyreğinde dünyaya gelmiştir. İlmiye tarîkine sülûk eden şâir, kadılık mesleğine intisâb eder. III. Murâd devrinin sonlarında âhirete irtihâl ettiği düşünülen şâirin mürettep bir divanı ve mesnevî tarzında vücuda getirdiği *Hilye-i Resûl*'ü vardır.[1040] Şerîfî'nin ayrıca *Menâkıb-nâme-i Şeyh Burhaneddin* ve *Fetihnâme-i Kıbrıs* adlı iki mensûr eseri günümüze intikâl etmiştir. Şâirin divanı, mensûr ve manzûm memzuç bir dibâce ile başlar. Tahmîd ve münâcât türünde manzûm kısımları havî olan bu dibacede tevhîd yer almaz. Şerîfî'nin tek tevhîdi, 267 beyitten müteşekkil *Hilye-i Resûl*'ünün mukaddimesinde yer almaktadır. Şâir bu mesnevîsinin ibtidâsında, 15 beyitten müteşekkil bir ef'âl tevhîdine yer verir. (s. 375-6, 1-15)

986/1578 yılında telif edilen *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevîsinin sâhibi olan **Şerîfî**, hüviyeti henüz sarâhate kavuşmamış şairlerdendir.[1041] 1172 beyitten müteşekkil bu eserinin hangi Şerîfî'ye ait olduğu meşkûktur. III. Murâd devrini idrâk eden şâirin mesnevîsinin hâtimesinde Muhammed Parsâ'dan tazîmle bahsetmesinden hareketle

[1040] Sadık Yazar, *Seyyid Şerîfî Mehmed Efendi: Hayatı, Divanı ve Hilyesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
[1041] Şerîfî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Zuhal Kültüral, İstanbul 2001.

Nakşbendiyye Tarîkati müntesiplerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla, eserin Zeynîlikle iştihâr bulmuş Eğirli Şerîfî ile yine aynı mahlası ihtiyâr eden Halvetî/Uşşakî şâirine aidiyeti ihtimâlini ortadan kaldırmaktadır. *Yûsuf u Züleyhâ*'nın XVII. asrın ortalarında ölen Kefeli Şerîfî'ye atfedilmesi ise kronoloji cihetiyle pek mümkün görünmemektedir. Kuvvetle muhtemel, kaynaklarda ismi zikredilmeyen başka bir Şerîfî'ye ait olan bu mesnevî, beş beyitlik tahmîd ile başlar. (s. 22) Bu mukaddimeyi yirmi beyitlik, salât u selâm, medhiyye ve sebeb-i telif faslı takip eder. *Yûsuf u Züleyhâ*'da tevhîd hususiyeti gösteren manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

Tezkire ve sâir biyografi menbaʿlarında ismi zikredilmeyen **Emîrî**, XVI. asrın velut şâirlerindendir. Candaroğlu beyi Kızıl Ahmed'in torunu olan Emîrî'nin asıl adı Mehmed'dir. Vilâdet tarihi bilinmeyen şair, kuvvetle muhtemel babası Musa Paşa'nın Bolu beyliği sırasında dünyaya gelmiştir. 1560'lı yıllarda doğduğu şehrin zeâmet sâhibi beylerinden olan Emîrî, III. Mehmed'in saltanatı döneminde âhirete irtihâl etmiştir. Farsça ve Türkçeyi şiir lisanı olarak istimâl eden şâirin her iki dile hâkimiyeti neredeyse birbirine müsâvîdir. Bu itibârla Emîrî'nin Fars şiirin hâkim olduğu kültürel bir muhitte yetiştiğinde şüphe yoktur. Emîrî'nin tamamı Sultân Murâd'a sunulmuş, Türkçe ve Farsça şiirlerden mürekkep dört divanı vardır. Şâirin ayrıca altı mesnevîsinin mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Henüz *Sohbet-nâme*, *Mir'atü'l-Ebrâr* ve *Gülşen-i Ebrâr* adlarını taşıyan üç mesnevîsi gün yüzüne çıkmıştır.

Emîrî'nin 999/1590 yılında tamamladığı *Sohbet-nâme*'si, pendnâme vâdisinde telif edilmiş bir mesnevîdir.[1042] 1026 beyitten müteşekkil eser, on makaleden mürekkeptir. Hikâyelerle zenginleştirilen mesnevî, devrin hükümdârı Sultân III. Murâd'a takdîm edilmiştir. *Sohbet-nâme*, kısa mensûr bir dîbâce ile başlar. Bu dîbâceyi, 39 beyitlik tevhîd manzûmesi takip eder. (s. 962-4) İsbât-ı vâcip vâdisinde kaleme alınan bu şiir; tenzîhî karakteristik arz etmektedir. Nizâm deliline istinâden kâinatın yaratıcı ve mürîd bir rabbin varlığını zarurî kıldığı dile getirilir. Manzûmenin son bölümlerinde Allah'ın idrakten münezzeh, müteâl bir varlık olduğu ifâde edilir. *Sohbet-nâme*'nin ikinci tevhîdi, beş beyitten müteşekkil bir gazeldir. (s. 973) Bu şiir, Ashâb-ı Kehf'in Hakk'a tazarruu makâmında inşâd edilmiştir. Tamamıyla zât unsurundan mürekkep olan tevhîdin matlaʿı Arapça olup "*subhâne men*" ifâdesiyle başlamakdır.

[1042] Sibel Üst, "Emîrî ve Sohbet-Nâmesi", *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 938-1014.

Emîrî'nin *Gülşen-i Ebrâr* mesnevîsi, tasavvuf vâdisinde kaleme alınmış bir pendnâmedir.[1043] Sadî-i Şirâzî'nin tesîrinde vücuda getirilen eser, 1001/1592 yılında tamamlanır. Şâir eserini hemen takdim etme imkânı bulamamış olmalıdır ki mesnevî birkaç yıl sonra Sultan III. Mehmed'e sunulmuştur. Bin beyit civârında olan eserin üçte biri Farsçadır. Emîrî, 58 beyitten müteşekkil mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. İlk otuz beyti besmele şerhi olan bu manzûmenin devamındaki yirmi beyit tevhîddir. (vr. 2b-3a) Emîrî, duâ ile şiirini hitama erdirir. Mukaddime tevhîdi, zât ve ef'âl unsuru etrafında şekillenmiştir. Mukaddime manzûmesinin ardından *fî tevhîdi Rabbü'l-'âlemîn celle zikruhu* başlığını taşıyan 41 beyitlik tevhîd gelir. (vr. 3a-4b) Ef'âl unsurunun merkezde yer aldığı bu şiir, tasvirlerle müzeyyendir.

Gülşen-i Ebrâr ile aynı zemînde vücuda getirilen *Mir'at-ı Ebrâr*, Emîrî'nin son mesnevîsidir.[1044] Yine Sultan III. Mehmed'e takdim edilen eser, 1374 beyitten müteşekkildir. Mesnevînin hâtime kısmında, *Mir'at-ı Ebrâr* ifâdesiyle işâret edilen târih 1045/1635'e tekâbül etmektedir. Kanaatimizce *Mir'at-ı Ebrâr*'ın ebced değeri hesaplanırken "mim" harfinin ihmâli söz konusudur. Buna göre eserin telîf tarihi 1005/1596 olmalıdır. On bâbdan mürekkep olan bu mesnevî, 24 beyitten müteşekkil bir münâcât ile başlar. Bu münâcâtı, sekiz beyitlik Farsça bir gazel tevhîdi takip eder. (vr. 35a-35b) Mukaddime manzûmeleri na't ile devam eder. Mesnevîde Türkçe tevhîde tesâdüf edilmemektedir.

Emîrî'nin şimdilik ikinci ve dördüncü divânın nüshasına ulaşılabilmiştir.[1045] Hikemî ve tasavvufî manzûmelerden mürekkep olan bu divanın ekserini gazeller teşkil etmektedir. Şâirin ikinci divanı, Yasemin Yaylalı tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.[1046] Yaylalı, Emîrî'nin ikinci divanında 53'ü Farsça 4'ü Türkçe olmak üzere 57 gazel tevhîdi bulunduğu söyler. Fakat bu manzûmelerden sadece yedi Farsça gazel, tevhîd türünün özelliklerini taşımaktadır. (vr. 16b, 17b, 20a, 24b, 25a, 31a) Diğerleri, münâcât ve ilâhiyât nev'inin hususiyetleri arz etmektedir. Dördüncü dîvâna ise ikisi mesnevî altısı gazel olmak üzere sekiz Farsça tevhîd vardır. (vr. 82b-85a) Emîrî'nin bu

[1043] Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphânesi, nu: 25-84, vr. 1b-33a. Bu mesnevî hakkın kaleme alınmış bir tanıtım yazısı için bkz. Erol Çöm, "16. Yüzyıl Şairi Emîrî ve Gülşen-i Ebrâr Mesnevîsi*", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 20, Konya 2008, s. 47-63 s.

[1044] Emîrî, *Mir'at-ı Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphânesi, nu: 25-84, vr. 34b-76a. Bu mesnevîyle alâkalı bir tanıtım yazısı için bkz. Erol Çöm, "16. Yüzyıl Şairi Emîrî'nin Mir'atü'l-Ebrâr Adlı Mesnevîsi", *İstem: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, S. 13, 2009, s. 289 -304.

[1045] Emîrî, *Dîvân-ı Emîrî (İkinci ve Dördüncü Dîvânı)*, Süleymaniye Kütüphânesi, Fâtih, nu: 3780, 283 vr.

[1046] Yasemin Yaylalı, *Emîrî Divanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013.

divanda sadece Türkçe bir gazel tevhîdi vardır. (vr. 84a) Beş beyitten müteşekkil bu tevhîd, zât unsurundan mürekkeptir.

Halvetî meşâyihinden **Vâhib Ümmî**, XVI. asrın mutasavvıf şâirlerindendir. Elmalı'da dünyaya gelen şairin doğum tarihi bilinmemektedir. Yaşadığı şehirde bugün de hâtırası azîz tutulan Ümmî, 1006/1597-8 yılında âhirete irtihâl etmiştir. Vâhibî, Vâhib Ümmî, Vehhâb, Vehhâbî mahlaslarıyla şiir söyleyen şâirin tamamı tasavvuf vâdisinde söylenmiş şiirlerden mürekkep bir divanı vardır.[1047]

Vâhib Ümmî'nin divanında, farklı nazım şekilleriyle tevhîd türünde söylenmiş sekiz şiir vardır. Bu manzûmelerden ilki 109 beyitten müteşekkil bir kasîdedir. (s. 67-78) Musammat hususiyeti de arzeden bu şiir, "münezzeh pâdişâham ben" redifiyle kurulmuştur. Bazı beyitlerin ilk mısraı musammat hususiyeti arz etmekle beraber, kasîdenin müstakil bir kâfiyesi olmayıp sadece redif vardır. Hakk'ın lisanından söylenen bu tevhîd, şathiyye özelliğini de hâizdir. Ef'âl unsurunun hâkim olduğu şiirde, nasihatâmîz bir üslup hâkimdir. Divanın ikinci kasîde tevhîdi, "eyledin" rediflidir. (s. 260-2, 21b) Hitap yoluyla kaleme inşâd edilen bu kasîde, tamamıyla ef'âl-i ilâhiyyeden mürekkeptir. Klâsik kasîde muhtevâ ve edâsından uzak olan şiirde, vahdet-i vücûd fikrinin akisleri görülmektedir.

Divanda gazel formuyla kaleme alınmış üç tevhîd vardır. Bu nazım şeklinin ilk tevhîdi, "peydâ" rediflidir. (s. 109-10) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu gazel, hitap yoluyla söylenmiştir. "Zâtındur" redifli ikinci gazel, beş beyitten ibâret sûfiyâne bir tevhîddir. (s. 189) Son gazel tevhîdi, 15 beyitten müteşekkil olup hitap tarîki ile söylenmiştir. (s. 295-7) Fakat bu gazelin bütün beyitlerinin ikinci mısraları, "Hemân birsin hemân birsin İlâhî" şeklindedir. Manzûmenin hiçbir beytinde kâfiye teşkil edilmeyip redif ile iktifâ edilmiştir.

Divanın bir sonraki şiiri, yukarıdaki gazelin murabba formuna dönüştürülmüş hâlidir. (s. 297-9) Her beyte iki mısraın ilâvesiyle teşkîl edilen bu manzûme, mütekerrir murabba hususiyeti arz etmektedir. Manzûmede zayıf da olsa kâfiye örgüsü vardır. Vâhib Ümmî'nin son tevhîdi, yedi bendden oluşan bir murabbadır. (s. 541-2) *İhlâs* sûresinin bütün âyetlerinin iktibâs edildiği şiir, zât unsurundan mürekkeptir.

[1047] Vâhib Ümmî Halvetî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, haz. Mustafa Tatcı, Ahmet Ögke, H Yay., İstanbul 2012.

Halvetî şâirlerin ekserinde görüldüğü üzere, Vâhib Ümmî'nin divanında da kelime-i tevhîd mühim bir mevkie sahiptir. Bazen tevhîde davet, bazen tevhîdi zikretme şeklinde tezâhür eden bu manzûmeler tür özelliği göstermekten uzaktadır. Hece ve aruz vezniyle kaleme alınan bu manzûmeleri, ilâhiyât olarak tanımlamak hakikate makrûndur. Şâirin divanında hece ölçüsüyle söylenmiş tevhîdlere de tesâdüf edilmektedir. (s. 422-3)

Celvetî Tarîkatı'nın müessisi olan **Azîz Mahmûd Hüdâyî**, 1541 yılında Şereflikoçhisar'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta ilmiye yoluna giren Hüdâyî, bir müddet Küçük Ayasofya Medresesinde eğitim alır. 33 yaşında iken hocası Nâzırzâde ile Bursa'ya gelen mutasavvıf şâir, Ferhâdiyye Medresesi'nde üç yıl müderrislik yapar. Hocasının vefatının ardından Bursa kadısı olan Hüdâyî, Şeyh Üftâde'ye intisâp eder. Daha sonra Rumeliye giden Azîz Mahmûd, Hoca Sadüddîn'in arzusu üzerine İstanbul'a gelir ve Fâtih Câmiinde ders okutur. 1595 yılında Üsküdar'da bir arsa satın alarak, dergahını binâ ettirir. 1628 yılındaki vefâtına kadar irşât faaliyetleri ile meşgûl olan Hüdâyî, III. Murâd'dan IV. Murâd'a kadar bütün pâdişâhların hürmetini kazanmıştır. Türkçe ve Arapça bir çok risâle kaleme alan şairin ekseri ilâhiyât manzûmelerinden mürekkep bir divanı vardır.[1048] Hüdâyî'nin divanı, hem klâsik şiir hem de tekke edebiyatı geleneği dâhilinde kaleme alınan şiirleri muhtevîdir. Bu manzûmeler arasında bir hayli tevhîde tesâdüf edilmektedir. Hece vezni ile yazılmış tevhîdler, çalışmanın dışında tutulmuştur.

Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin divânında, klâsik şiir geleneği dâhilinde kaleme alınmış 11 tevhîd vardır. Bu tevhîdlerden beşi murabbaʿ, beşi gazel, biri de mesnevîdir. Murabba tevhîdlerin ilki kısa vezinle teşkîl edilmiş olup beş bentten müteşekkildir. (s. 32) "Sâdık seni bulsa n'ola" mısraının mütekkir olduğu manzûmede, efʿâl unsuru hâkimdir. "İhsân cenâbından senin" mütekerrir mısralı ikinci tevhîd murabbası da beş benttir. (s. 33) Tekke edebiyatı üslubunun hâkim olduğu üçüncü murabbaʿ tevhîdi de beş bendden ibârettir. (s. 46) "Senündür kul senündür hükm efendi" mütekerrir mısralı bu şiir, hitap tarîki ile söylenmiştir. Dördüncü murabbaʿ tevhîdi, üç bentten ibarettir. (s. 151) "Hep senündür pâdişâhum hep senün" mütekerrir mısralı bu manzûmeda, Allah'ın kudretine işâret edilmiştir. Son murabbaʿ tevhîdi, "Senden ʿatâ senden kerem" mütekerrir mısralı olup yedi bentten müteşekkildir. (s. 151)

[1048] Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, H Yay., İstanbul 2008.

Gazel tevhîdlerinin ilki, dört betten ibâret olup zât ve ef`âl unsurundan mürekkeptir. (s. 79) "İden" redifli ikinci gazel tevhîdi, beş beyittir. (s. 87) Vahdet-i vücûd fikrinden neş'et eden bu manzûme, ilâhî aşk bahsi etrafında şekillenmiştir. Bir sonraki gazel tevhîdi de beş beyitten ibaret ve "iden" rediflidir. (s. 92) Hitap üslûbuyla kaleme alınan şiir, bir önceki manzûme ile benzer muhtevadadır. Dördüncü tevhîd, beş beyitlik bir gazeldir. (s. 135) Tamamıyla vahdet-i vücûd zemîninde kaleme alınan şiir, Hüdâyî'nin sanatkârâne tarafını aksettirmektedir. Gazel formundaki son tevhîd, "iden dost" redifli olup beş beyitten ibarettir. (s. 243) Dîvânın tek mesnevî tevhîdi, yedi beyitten müteşekkildir. (s. 275) Manzûme, zât unsuru etrafında şekillenmiştir. Hüdâyî'nin divanında ayrıca dört Araça tevhîd vardır. (s. 189, 304-5, 306, 309)

XVI. asrın ikinci yarısında zuhûr eden **Feyzî**, aslen Kefelidir. Doğum tarihi bilinmeyen şair, genç yaşta ilmiye tarîkine sülûk etmiştir. Müderris ve vaîz kimliği ile tanınan Feyzî, Kırım hanlarının mâiyetinde bulunmuştur. 1614 yılında âhirete irtihâl eden şairin mürettep bir divanı ve manzûm kırk hadis şerhi vardır. Kefevî manzûm eserleri dışında, dinî muhtevâlı Türkçe risâleler de telîf etmiştir.

Kefevî divânının ilk manzûmesi; 45 beyit mülemmâ kasîdedir. İlk beyti Arapça, ikinci Farsça, üçüncüsü Türkçe olan bu mülemmâ kasîdenin ilk 24 beyti tevhîddir. (s. 196-8) Kasîdenin bâkîsi münâcâttır. Feyzî'nin ikinci tevhîdi, beş beyitlik müseddestir. (s. 276-7) "Kendi hüsnünü hûblar şeklinde peydâ eyledün / Çeşm-i âşıkândan dönüp anı temâşâ eyledün" beytinin tazmîn edildiği bu müseddes, vahdet-i vücûd fikrinin akislerini taşımaktadır. Divânın üçüncü tevhîdi beş beyitlik bir gazeldir. (s. 334) İlk mısraları Türkçe ikincileri Arapça olan bu mülemmâ tevhîd, zât ve sıfât unsurundan mürekkeptir. Feyzî'nin divanındaki son tevhîd, yedi beyitlik bir gazelin ilk üç beytidir. (s. 528) "İçinde" redifli gazelin bâkisi nushiyyedir.

XVI. asır şâirlerinden olan **Ravzî**, Edincik'te dünyaya gelir. Tevellüt târihi bilinmeyen şâirin sipâhî asıllı bir âileden geldiği tahmin edilmektedir. Şeyh Muhyiddîn-i Karâmânî'nin müntesiplerinden olduğu anlaşılan şâirin XVII. asrın ilk yıllarında vefât ettiği kabul edilmektedir. Ravzî'nin bilinen tek eseri, ekseri gazellerden mürekkep olan divanıdır.[1049] Şâirin divanında "*lâ ilâhe illallah*" redifli iki kasîde tevhîdi vardır. Bunlardan ilki, 34 beyitten müteşekkil olup *te* harfinin kâfiyesindedir. (s. 119-21) İkinci tevhîd ise 66 beyitlik bir kasîdedir. (s. 121-5) Bu tevhîd kasîdesi, önceki

[1049] Yaşar Aydemir, *Ravzî Divanı*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.

manzûmeyle aynı edâ ve muhtevâya sahiptir. Ravzî'nin divanında, *eşhedü en lâ ilâhe illallah* mütekerrir mısralı beş murabba yer almaktadır. (s. 167-71) Fakat bu manzûmelerden hiç biri tevhîd hususiyeti arz etmemektedir.

Asıl ismi Ahmed olan **Vâlî**, Yenipazar'da dünyaya gelmiştir. Hoca Sadeddîn Efendi'nin talebelerinden olan şâir evvelâ mülâzım daha sonra kadılık mesleğini ihtiyâr eder. Yenipazarlı Vâlî, 1007/1598-9 yılında, henüz otuz yaşına varmamış iken âhirete irtihâl eder. Müstakil bir divanı olmayan şâirin *Hüsn ü Dil* adlı aşk mesnevîsi ile iki manzûm kırk hadis tercümesi günümüze intikâl eder. Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde zikrettiği *Aşk-nâme* ve *Le'âl-i Aşk* isimli eserleri, şimdilik günyüzüne çıkmamıştır.

1002/1593-4 yılında vücuda getirilen *Hüsn ü Dil*, devrin hükümdârı III. Murâd'a takdim edilmiştir.[1050] 3562 beyte bâliğ olan mesnevî, Fettâh-ı Nişâbûrî'nin aynı ismi taşıyan eserinden tercümedir. 64 bölümden mürkekkep mesnevînin giriş bölümünde, devrin büyük şâirlerinin takrizleri vardır. Vâlî 39 beyitlik bir tevhîd ile mesnevîsine başlar. (s. 203-7) Ef'âl ve zât unsurundan mürekkep şiirde, teşbîh ve tenzîh içiçedir. Bu mukaddimeyi, *zikr-i tevhîd-i Hak ale'l-icmâl ez-eser be-mü'essir istidlâl* başlıklı isbât-ı vâcip tevhîdi takip eder. (s. 207-10) 36 beyitten müteşekkil bu manzûmede, eserden müessire yol bulunmuştur. Kâinatta zuhur eden âsârın bir müessire muhtaç olduğunu dile getiren şâir, temânû' delilini de kullanır. Eğer bunca eser üzerinden birden fazla kâdir ve müessir olsa idi âlemin fesâda uğrayacağı muhakkaktır. Şâir tanrının vahdâniyetini, mülkünde isteği gibi tasarrufta bulunan bir rabbin iktizâsı ile izâh eder. Bu tevhîd manzûmesinin ilk bölümünde tasvîr, ikincisinde istidlâl hâkimdir. Mukaddime manzûmeleri Fettâh-ı Nişâbûrî'nin eserinden tercüme değildir.

Yenipazarlı Vâlî ilk manzûm kırk hadis tercümesini, 998/1589-90 yılında tamamlar.[1051] *Çîl Hadîs-i Resûl* adıyla mukayyet eser, 215 beyitten müteşekkildir. Her bir hadîs, iki beyitlik bir kıt'a ile tercüme edilir. Şâir 28 beyitlik mukaddime manzûmesi ile eserine başlar. Bu mukaddimenin ilk sekiz beyti tevhîddir. (s. 241) Na't ile tamamlanan mukaddime manzûmesinin tevhîd bölümü, ef'âl unsurundan mürekkeptir. Vâlî'nin ikinci kırk hadis tercümesinin telîf tarihi meçhûldür.[1052] Tamamı 159 beyit tutan bu manzûm eserde hadisler yine ikişer beyitlik kıt'alar hâlinde tercüme edilmiştir.

[1050] Yenipazarlı Vâlî, *Hüsn ü Dil: İnceleme-Tenkitli Metin*, haz. M. Fatih Köksal, Kitabevi, İstanbul 2003.
[1051] Fatih Köksal, "Yenipazarlı Vâlî'nin Manzum İlk Kırk Hadis Tercümesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 2007, s. 237-251.
[1052] M. Fatih Köksal, "Yenipazarlı Vâlî'nin İkinci Kırk Hadîs Manzûmesi", *M. Ali Tanyeri'nin Anısına Makaleler*, Ülke Kitapları, İstanbul 2015.

Şâir, 32 beyitlik bir mukaddime manzûmesi ile başlar. İlk altı beyti tahmîd olan manzûmenin sonrasındaki 12 beyit tevhîddir. (s. 218-9) Efʿâl unsuru üzerine kurulan tevhîd bölümünü, insânın eşref-i mahlûkat oluşu merkezindeki nushiyye takip eder.

Niğdelî Visâlî, XVI. asrın ilmiye sınıfına mensup şâirlerindendir.[1053] Niğde'de gözlerini dünyaya açan şâir, ilim tahsil etmek üzere İstanbul'a gelir. Devrin meşhur âlimi Taşköprüzâde'den ders okuyan Visâlî, evvelâ dânişmend daha sonra müderris olur. Medreseyi bırakarak kadılık mesleğine sâlik olan şâir, Anadolu'nun farklı yerlerinde vazifesini icrâ eder. Vefât tarihi ile alakâlı iki farklı rivâyet sözkonusudur. Rızâ ve Mucîb tezkirelerinde sırasıyla 1030 ile 1031 tarihleri beyân edilir. Şeyhî ve Safâyî'nin tezkiresinde ise 1057 tarihi kaydedilmiştir. *Hısâlî*'nin *Metâli'ü'n-Nezâ'îr'*inde şiirlerine tesâdüf edilen şâirin vefâtı için zikredilen ilk tarihler hakikate daha yakındır. Tezkirelerde divan sahibi olduğu belirtilen Niğdeli Visâlî'nin günümüze intikâl eden iki manzûm eseri vardır: *Vesiletü'l-İrfân* ve *Gül-i Sad-berg*.

Vesiletü'l-İrfân, kıyâfetnâme türünde kaleme alınmış bir mesnevîdir.[1054] 1003/1594 yılında tamamlanan mesnevî, 1002 beyitten müteşekkildir. Sultan II. Mehmed'in tahta cülûsunun hemen akabinde telif edilen bu eserde, insanın fizikî hususiyetlerinin işâret ettiği manâlar üzerinde durulmuştur. Visâlî 15 beyitlik bir tahmîd ile mesnevîsine başlar. Bu mukaddimeyi naʿt, medhiyye ve sebeb-i telîf takip eder. Devamında *tezhîb-i tesmiye* başlığı altında devrin edebî panoramasının çizildiği bir bölüm gelir. Bu faslı tamamlayan şâir, "*Kânallâhu ve lem yekun maʻahu şeyun*" kudsî hadisini zikreder ve 41 beyitlik bir tevhîde başlar. (s. 202-5) Tevhîdin sekizinci beytinin ardından, "*Küntü kenzen mahfiyyen*" ve "*men arefe nefsehu*" hadisleri iktibâs edilir. Zât ve sıfat unsuru etrafında şekillenen manzûmede, bu üç hadisin izâhı da vardır. Tabiat tasvirlerine de yer verilen şiir, Allah'ın müteâl vasfına işâret ile tamamlanır. Münâcâtın ardından asıl mevzuya intikâl edilir. *Vesiletü'l-İrfân*'da mukaddime tevhîdinin son bölümlerde gelmesi mutâdın hâricindedir.

Gül-i Sad-berg, Visâlî'nin yüz hadis tercümesi türündeki manzûm eseridir.[1055] 1595-9 yılları arasında tamamlandığı tahmin edilen eser, 210 beyitten müteşekkildir.

[1053] Nihat Öztoprak, "Niğdeli Visâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İstanbul 1995, s. 143-152.
[1054] Cevat Yerdelen, *Türk Edebiyatındaki Kıyâfetnâmeler ve Niğdeli Visâli'nin Vesiletü'l-İrfân Adlı Kıyâfetnâmesi*, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
[1055] Nihat Öztoprak, *Klâsik Türk Edebiyatında Manzûm Yüz Hadîsler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 476-507.

Her bir hadisin iki beyit ile tercüme edildiği *Gül-i Sad-berg*, mensûr bir dîbâce ile başlar. Dîbâce; tevhîd, naʿt, sebeb-i telîf, hasb-i hâl ve medhiyye gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bu girişin ardından şâir, hadis tercümelerine başlar. *Gül-i Sad-berg*'in 13. hadisinin tercümesi; kâmil de olsa hiçbir aklın Hakk'ı idrâk edemeyeceği fikri etrafında şekillenmiş bir tevhîddir. (s. 493) *Tefekkeru fî alâ'llâhi ve lâ tefekkerû fî zât'illâhi* şeklinde mukayyet olan bu hadis-i şerîfte, Allâh'ın zâtını değil sıfatlarını tefekkür etmek gerektiği vurgulanmıştır. Mezkûr hadîs, klâsik şiirde tevhîdlerin karakteristiğini belirleyici bir hususiyeti hâizdir.

Tezkirelerde ismine tesâdüf edilmeyen **Muhîtî**, XVI. asrın Hurûfî şâirlerindendir. 960/1553 yılında dünyaya gelen şâir, Arşî Dede'nin mürşididir. Kuvvetle muhtemel Balkan topraklarında yaşayan Muhîtî'nin hayatına ait çizgiler şimdilik hayli karanlıktır. Şeyhinin vefatı üzerine mersiye kaleme alan Arşî Dede'nin 1030/1622 yılında öldüğü göz önünde bulundurulursa, Muhitî'nin bu tarihten evvel irtihâl ettiği katiyyet kazanır. Divan sahibi şâirin *Kısmet-nâme* adlı bir de mesnevîsi vardır.

Hurufîlik inanç esaslarını mevzu alan *Kısmet-nâme,* 4507 beyitten müteşekkildir.[1056] Telif tarihi bilinmeyen bu eser, klâsik mesnevî tertibinden hayli uzaktır. Bölüm başlıklarına yer verilmeyen mesnevînin girişindeki ilk sekiz beyit, Hurufî telâkkiler merkezinde tevhîd hususiyeti arz etmektedir. (s.308-9) Harf remizlerinin yer aldığı şiirde, Allah ile Fazlullâh Hurfî'nin ittihâdı görülmektedir.

Muhitî'nin neredeyse tamamı Hurufîlik itikâdını aksettiren 285 manzûmeden mürekkep divanı günümüze intikâl etmiştir.[1057] Divanın ilk manzûmesi olan "durur" redifli 56 beyitlik kasîde, Fazlullâh-ı Hurûfî medhinde söylenmiştir. Bu kasîdenin ilk altı beyti, Hurufî telâkkiler itibariyle tevhîddir. (s. 45) Diğer Hurufî şâirlerde gördüğümüz üzere, Allah'ın sıfatları Fazlullâh'a atfedilmiştir. Divanın ikinci tevhîdi, şathiyye vâdisinde söylenmiş beş beyitlik bir gazeldir. (s. 242) Kendisi tanrının sıfat ve zatının mazharı olarak gören şâir, yer yer Hakk'ın lisanından konuşmaktadır. Aynı edâ ve muhtevâya sâhip bir diğer tevhîd de beş beyitlik bir gazeldir. (s. 270)

[1056] Döndü Karaca, *Muhîtî'nin Kısmet-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2010. Bu çalışma ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Hüseyin Arslan, Fatih Usluer, "Kısmet-nâme'nin Döndü Karaca Neşri ve Açıklaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 45-81.
[1057] Abdullah Tataroğlu, *Muhitî: Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.

Muhitî'nin tuyug şeklinde kaleme aldığı yedi tevhîdi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, tuyugların mukaddimesi olup bir zât tevhîdidir. (s. 304) İkinci ve üçüncü tevhîdler, "durur Fazl-ı Hudâ" redifli olup Fazlullâh-ı Hurufî'nin medhinde söylenmiştir. (s. 311) Bu manzûmeler tamamıyla sıfât unsurundan mürekkeptir. "Bilmişüz" redifli tuyug, Muhîtî'nin tevhîdleri arasında Hurufî itikâdının en az aksettirildiği manzûme olarak yer almaktatdır. (s. 324) Bir sonraki tevhîd, "dur sûretün" redifli olup *İhlâs* sûresinin tamamıyla iktibâs edildiği bir şiirdir. (s. 324) "Benem" redifli tuyug, şathiyye hususiyeti arz etmekte olup Hakk'ın lisanından söylenmiş bir tevhîddir. (s. 325) Manzûme, sıfât ve zât unsurundan mürekkeptir. Muhitî'nin son tevhîdi, bir önceki tuyug ile aynı edâ ve muhtevâdadır. (s. 326)

Irak havâlîsi şairlerinden **Zihnî**, XVI. asrın ortalarında Bağdat'ta tevellüt eder. Asıl ismi Abdüldelîl olan şâir, İskender Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa ile İstanbul'a gelir. Daha sonraları Konya'ya giden Zihnî, Mevlevî Dergâh'ında inzivâya çekilir. Kırım hanı Gâzî Giray'ın hizmetine giren şâir, uzun süre bu memlekette kalır. 1023/1614-5 yılında âhirete irtihâl eden şâirin günümüze intikâl eden tek eseri, *Yûsuf u Züleyhâ*'sıdır.[1058] Zihnî, bu mesnevîsini 1008/1599-1600 yılında tamamlar. Gazî Giray'a takdim edilen eser, 4778 beyitten müteşekkildir. Şâir, nazımda muvaffakiyet kesbetmek için Allâh'a tazarrûda bulunduğu 24 beyitlik mukaddime manzûmesi ile mesnevîsine başlar. Hemen ardından, *müfettih-i nâme ol Hudâvendün nâmıyla mu'anven kılinur ki çeşme-i âfitâb-ı 'âlem-tâb envâr-ı kemâlinden bir zerredür ve sipihr-i mu'allâk deryâ-yı nevâlinden bir katre 'amme nevâluhu* başlığı altında, 32 beyitlik bir tevhîde yer verilir. (s. 137-40) Zât unsuru etrâfında şekillen bu tevhîd mesnevîsi, tasvîrlerle tezyîn edilmiştir. Manzûmenin son bölümlerinde Allâh, "hest ü bûdun illeti" olarak anılır. Tenzîhî üslûbun tercih edildiği şiirde, Hak Teʿâlâ'nın müteâl vasfına da atıfta bulunulmuştur. Mesnevînin ikinci tevhîd,i isbât-ı vâcib vâdisinde kaleme alınmıştır. (s. 140-3) Gâye ve nizâm delîline istinâd eden şiirde, cümle mevcûdâtın Hakk'ın irâde ve kudretine merbût olduğu delîllendirilir.

Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ında kısaca bahsettiği **Sinoblu Beyânî**, III. Murâd devrinde zuhûr etmiş şâirlerdendir. Hayatına dair tafsîlâta sahip olmadığımız bu şairin vilâdet ve vefât tarihleri de meçhûldür. Şâirin şimdilik, *Şâh u Gedâ* ve *Şehrengîz-i Sinob* isimli iki manzûm eseri günümüze intikâl etmiştir.

[1058] Bağdatlı Zihnî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Ahmet Doğan, Kesit Yay., İstanbul 2014.

Beyânî, Hilâlî-i Çağatayî'nin 1263 beyitten müteşekkil *Şâh u Dervîş*'ini *Şâh u Gedâ* ismiyle tercüme etmiştir.[1059] Kırım hanı Gâzî Girây'a takdîm edilen eser, 1046 beyitten müteşekkildir. Şâirin bu tercümesini hangi tarihte tamamladığı bilinmemektedir. Beyânî, eserine 26 beyitlik mukaddime manzûmesi ile başlar. Bu manzûmenin ilk 12 beyti tevhîd, bâkisi münacattır. (s. 288-90) Hitap tarîki ile söylenen tevhîd bölümü, zât ve efʿâl unusurundan mürekkeptir. Beyânî'nin mukaddime manzûmesi, Hilâlî-i Çağatayî'den ayniyle tercümedir.[1060]

Şâirin bir diğer mesnevîsi, *Sinob Şehrengîzi*'dir.[1061] Bu şehir hakkında kaleme alınan yegâne şehrengîz, Beyânî'ye aittir. Telîf tarihi bilinmeyen bu küçük mesnevî, 235 beyitten müteşekkildir. Dokuz bölümden mürekkep olan mesnevîde, Sinob'un târihî mekanları ile şehrin 13 güzelinin vasfedildiği görülür. Beyânî 36 beyitlik mukaddime manzûmesi ile şehrengizine başlar. Bu mukaddimenin ilk 16 beyti hitap tarîki ile söylenmiş bir tevhîddir. (s. 1122-3) Bir beyitlik girizgâhın ardından naʿta başlanır ve âl u ashâba salât ile tamamlanır. Zât unsurunun hâkim olduğu bu tevhîd bölümünde, teşbîh ve tenzîh iç içedir. Beyânî; Allâh'ı, cümle malûkâtın kendisine tâbii olduğu bir sultan şeklinde tavsîf eder.

XVI. asrın ilk yarısı ile bir sonraki yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan **Bursalı Hâşimî**, kudât zümresi şâirlerindendir. Asıl adı Mehmed Çelebi olan şâhir, "Bakkâlzâde" lâkabıyla da bilinmektedir. Bursalı Hâşimî'ye *Mihr ü Vefâ* mesnevîsi atfedilmekle berâber şâirin sadece divanı vardır.[1062] Emîr Sultân bağlılarından olan şâirin vefât târihiyle ilgili farklı kayıtlar vardır. Farklı nazım şekillerinden mürekkep divanında yer alan tarih kıtalarının en geçi 1033/1024 yılına aittir. Bu kaydı da göz önünde bulundurduğumuzda verilen vefat tarihleri arasında en maʿkûlü 1037/1026 görünmektedir. Muammâ söylemekte mâhir olan şâirin divanında tevhîd türünde söylenmiş manzûmeye tesâdüf edilmemektedir.

[1059] Sevim Birici, *Türk Edebiyatında Şâh u Dervîş (Şâh u Gedâ)'ler ve Hilâl-i Çağatayî'den Yapılan Şâh u Dervîş Çevirilerinin İncelenmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2004. Sevim Birici bu mesnevînin Sinoblu Beyânî'ye ait olduğunu söylemesine rağmen şair hakkında verdiği malûmât, tezkire sâhibi Rusçuklu Beyânî'dir.

[1060] Saʿîd-i Nefîsî (haz.), *Dîvân-ı Hilâlî-i Çağatayî bâ-Şâh u Dervîş ve Sıfâtu'l-Âşıkîn-i Û*, Neşriyât-ı Senâyî, Tahrân 1345, s. 217-8.

[1061] Taner Gök, "Beyânî'nin Sinop Şehrengizi", *Turkish Studies*, S. 10/8, 2015, s. 1107-1136.

[1062] Oktay Selim Karaca**,** *Hâşimî Divânı (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanının Karşılaştırılmalı Metni)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995; Ayşe Bulan, *Hâşimî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

Aslen Akşehirli olan **Kemâleddîn Ahmed Dede**, Mevlevî tarîkati müntesiplerindendir. 933/1526 yılında dünyaya gelen gelen şâir, medrese tarîkine sülûk eder. 28 yaşında ders-i ʿâm olan Dede, Konya'ya giderek Çelebi Hüsrev Efendi'ye intisâp eder. Uzunca bir süre Konya'da bulunduktan sonra İstanbul'a gelen Kemâl Ahmed 1598 yılında, yeni binâ edilen Yenikapı Mevlevîhâne'sinin ilk postnişîni olur. Dede'nin vefât târihi hakkında bir kaç farklı kayıt vardır. Bu tarihlerden en makûl görüneni, 1024/1615'tir. Âşıkâne şiirler söylediği tezkirelerde belirtilen Kemâl Ahmed'in günümüze intikâl eden tek eseri, *Tercüme-i Menâkıb-ı Mevlânâ*'dır.[1063] Eflâkî Dede'nin *Menâkıbu'l-Ârîfîn*'inden muhtasaran yapılan bu tercüme, on bölümden mürekkeptir. 4755 beyte bâliğ olan mesnevînin telîf tarihi bilinmemektedir. Bu mesnevîde hiç bir mukaddime manzûmesine yer verilmeksizin doğrudan menâkıbın nakline başlanmıştır.

[1063] Betül Sinan Nizam (haz.), *Kemâl Ahmed Dede'nin Tercüme-i Menâkıb-ı Mevlânâ Adlı Mesnevîsi (Menâkıbü'l-Ârifin Silsilesinin Manzum Halkası) I: Giriş-İnceleme-Tıpkıbasım, II: İnceleme-Metin*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2010.

III. TEVHÎDLERDE ŞEKİL VE MUHTEVÂ

A. TEVHÎDLERDE YAPI VE ŞEKLÎ HUSUSİYETLER

Şiirin iskeleti mesâbesinde olan yapı ve şeklî hususiyetler, nazım türleri için belirleyici bir mâhiyete sahip değildir. Tür içindeki sebk ve tarzlar ile şekil arasında muayyen bir aynîleşme söz konusu edilebilirse de umuma teşmil edilebilecek bir seviyeye ulaşmamaktadır. Nazım şekilleri, vezin, kâfiye ve redif, isimlendirme ve başlıklar etrafında tevhîdlerin şeklî hususiyetlerine bakabiliriz

1. Nazım Şekilleri

Klâsik edebiyatta türler ile nazım şekilleri arasında zamanla şekillenmiş bir bağ olmakla birlikte her ikisi de müstakil bir vaziyet arz etmektedir. Daha statik bir mâhiyete sahip yapıya nazaran muhtevâ oldukça değişkendir. Gelenek ile devrin zevk ve ihtiyâcı etrafında şekillenen nazım türleri, bu itibarla herhangi bir nazım şekline bağlı kalmamıştır. Bu türün kendi içinde şekillenen bazı tarzları muayyen bir nazım şekline merbuttur. Fakat bu şiirin kendi tabiatından ziyâde, bu tarzda kaleme alınan ilk manzûmeden nazire tarîkiyle neş'et etmenin bir neticesidir

1.1. Mesnevî

Klâsik edebiyatın teşekkül devrinden itibaren görmeye başladığımız tevhîd türünün ilk nümûneleri mesnevî şeklinde kaleme alınmıştır. Bu bir tercih olmayıp her eserin ibtidâsında tevhîd söyleme geleneğinin bir neticesidir. Şâirler, tahkiye ya da ta'lîm esaslı manzum metinler olması itibariyle mesnevîlerinde, diğer eserler için söz konusu olan geleneğe tâbi olmuşlardır. Bu dönemde şairler, müstakillen tevhîd söylemek gibi bir tavrı ihtiyar etmemişlerdir. Tevhîdin manzûm eser mukaddimeleri hâricinde tezâhürü, mutassavvıf şairlerle birlikte başlamıştır. Ekseriyetle ilâhiyât vâdisinde şiir söyleyen sûfîler, mesnevî hâricinde tevhîd söyleme geleneğini başlatmışlardır. Fars şiirinde Ebû Saîd Ebu-l'hayr, rübâî şeklinde kaleme aldığı tevhîdleriyle bu tarîkin mübdii tavsifine şâyândır.

Her beyti kendi arasında kâfiyeli olması itibariyle şâiri mukafffa lâfız arama külfetinden azat eden mesnevî, tahkiye ve ta'lîm esaslı metinlerde şairlerin neredeye

biricik tercihidir. Sonraki dönemlerde kasîde ve bazı musammat şekillerin bu vadide istimali söz konusu ise de mesnevînin müteakkim mevkii hiçbir zaman sarsılmaz. Farsça'nın Mâveraünnehir ve Horasan kıtasında şiir lisanı olarak tebârüz etmesinin ardından, o mıntıkada canlılığını muhafaza eden bir çok destan, efsâne, kıssa ve hikâye mesnevî suretinde hayatiyet kazanmaya başlar. Buna mümâsil olarak da mesnevî, klâsik edebiyatın hacimli mevzuları için vazgeçilmez bir şekil hâlini almaya başlar. Neredeyse bir nazım şeklinden ziyâde tahkiyeli manzum tür olarak tezâhür eden mesnevî; mukaddime ve hâtime bölümlerindeki tertip ile tevhîd, münâcât, naʿt gibi türlerin gelişmesine imkân tanımıştır.

Mesnevî formunda kaleme alınan tevhîdler, iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki mukaddime tevhîdleridir. Mesnevîlerin mukaddime bölümlerinin tertipleri ise muayyen bir vaziyet arz etmemektedir. Mukadimeler yekpâre bir manzûmeden ibâret olabileceği gibi müstakil başlıklar altında mufassal hâlde de bulunabilir. Kaleme alındığı devirden şâirin ait olduğu geleneğe, hacminden muhtevâsına kadar farklı değişkenlere bağlı olarak mesnevî giriş manzûmeleri, mütenevviʿ bir mâhiyete sahiptir. Mukaddimeler umumiyetle besmele, tevhîd, münâcât, naʿt, medhiyye ve sebeb-i te'lîf bölümlerinden müteşekkildir. Bu bölümler bazen refʾ edilebileceği gibi birleştirilebilir de. Bazen de sıralamada değişikliklere gidilebilmektedir. Meselâ münâcât, bazı mesnevîlerde en son manzûme olarak yer alabilir.

Bazı mesnevîlerin bazı mukaddimeleri ise neredeyse müstakil bir hâl alacak surette genişleyebilmektedir. Muhtasar bir besmele faslının hâricinde geniş bir şerhine ya da tevhîdden müstakil tahmîd bölümüne yer verilebilmektedir. Müessir bir geleneğe dönüşmemekle birlikte, çoğu kez tasavvufî zemînde, tevhîdin mahiyet ve derecelerinin ele alındığı bölümler bulunabilmektedir. Hazret-i Peygamber'in medhini havi olan naʿt bölümü ise çok daha fazla genişlik kazanabilmektedir. Umumiyetle naʿtların son bölümlerinde bulunan çâryâr ve âl-i abâya salât u selâmlar, müstakil başlıklar altında medhiyye hâlini alabilmektedir. Yine naʿt içinde kısaca telmih olunan miraç hâdisesi - kimi zaman farklı alt başlıklarla bir mirâcnâme hâlini alacak ölçüde - müstakil bir manzûmeye dönüşebilmektedir. Şâirin eserini takdim ettiği kişi övmek üzere kaleme aldığı medhiyeler bazan ikinci ya da üçüncü bir şahsın medhiyle genişleyebilmektedir. Sebeb-i telif faslı ise sühan, kalem ya da ilgili bir başka mevzuya hasredilmiş

manzûmelerle uzatılabilmektedir. Yine mesnevîlerin mukaddime fasıllarında bazı bölümler, birkaç farklı manzûme ile zenginleştirilebilmektedir.

Yekpâre manzûmeden müteşekkil mukaddimelerde tevhîd bölümü, umumiyetle ibtidâda yer almaktadır. Bununla birlikte bazı şairler, birkaç beyitlik besmele şerhi ile eserine başlamayı tercih edebilirler. Bu tür durumlarda, tevhîd ikinci mukaddimenin ikinci bölümü olur. Mukaddimenin beyit sayısına göre tevhîdin hacmi değişir. Beş altı beyitten mürekkep giriş manzûmesi olabileceği gibi bu sayı bazan birkaç yüz beyte ulaşabilmektedir.

Farklı başlıklar altında tasnîf edilmiş mukaddime manzûmelerinde tevhîd ve münâcâtlar bir arada bulunabilmektedir. Tevhîd şiirlerinin sonlarında manzûmenin bir cüz'ü olarak yer alan münâcât/dua bölümleri; kimi zaman müstakil bir hüviyet kazanmaktadır. Bazı şairler ayrıca bir münâcât yazmak yerine, tevhîd manzûmelerinin mezkûr bölümünü genişleterek geleneği sürdürürler. Bu tür manzûmelerde münâcât bir cüz' değil, müstakil bir bölüm gibi değerlendirilmelidir.

Mesnevîlerdeki bir diğer mukaddime tevhîdi, eserde asıl mevzunun işlendiği bölümde karşımıza çıkar. Bilhassa tahkiyeli metinlerde yer alan mektuplar ile hitabelerin ibtidâsında, kısa bir tevhîd faslı göze çarpar. Mesnevînin kahramanların lisanından sâdır olan bu tevhîdler, söze Hakk'ın ismini anarak başlama geleneğinin bir tezahürüdür. İlk örneklerini Firdevsî-i Tûsî'nin *Şâhnâme*'sinde gördüğümüz bu tevhîdler, klâsik şiirde bu türün ehemmiyetli bir yekûnunu teşkil etmektedir.

Mukaddime hâricinde mesnevî tevhîdleri iki şekilde karşımıza çıkar. Bunlardan ilki, fikrî yönü bulanan didaktik mahiyetteki eserlerin ilgili cüz'leridir. Daha ziyâde kelâmî ve tasavvufî bahislerin ele alındığı mesnevîlerde, bu türden tevhîdlere tesâdüf edilmektedir. Diğer mesnevî tevhîdleri ise divanlarda yer almaktadır. Bazı şairler, örnekleri az da olsa, kasîde ve musammat şekiller yerine tevhîdlerini mesnevî formunda kaleme almayı tercih ederler. Bu tür tevhîdler, yazılması tasavvur edilen fakat tamamlanmayan müstakil mesnevîlerin bir parçası da olabilirler.

1.2. Kasîde

Sayı itibariyle ikinci sırada yer almamakla birlikte tevhîdlerin önemli bir kısmı kasîde şeklinde kaleme alınmıştır. Bilhassa divânların nazım şekillerine göre tertip

edilmesi, dîbâce mahiyetindeki tevhîdleri bu formda yazmaya yöneltmiştir. Mürettep divanların ekserinde ilk kasîde, tevhîd ya da tahmîd türündedir. Benzer durum mesnevîler için de geçerlidir. Birçok şair, mukaddime manzûmeleri arasında tevhîd kasîde/leri söylemeyi tercih ederler. Bazen bu sayı dörde kadar çıkabilmektedir. Bütün mürettep divanların ilk kasîdeleri tevhîd değildir. Şairler bazen dîbâce bölümündeki birkaç beyitlik tevhîd ile iktifâ edebilmektedir.

Tevhîd ihtivâ eden bazı hacimli kasîdelerin, yekpâre mukaddime manzûmeleri hâlinde kaleme alındığı da görülmektedir. Genellikle divanın ilk şiiri olan bu kasîdelerde besmele, tevhîd, münacat ve naʿt gibi bölümlerin yanı sıra medhiyye ve duaya yer verilmektedir. Bu türden kasîdelerde tevhîd, manzûmenin sadece ilgili kısmına münhasırdır. Bazı kasîdelerin ise sadece nesîb bölümlerinde tevhîd bölümleri vardır. Şair bahar, hazan veya bir bina tasvîr etmek yerine kasîdesinin teşbîb bölümünü tevhîde tahsis eder. Bazı musammat şekillerin ilk bendinde de tesâdüf ettiğimiz bu durum, söze tevhîd ile başlama geleneğinin bir aksidir. Bunun yanı sıra az da olsa hikemî vâdide yazılan tefekkür mahsulü kasîdelerde tevhîd bölümleri bulunmaktadır. Yaratılış ve kâinatın nizâmı merkezinde şekillenen bu şiirler, bu türün fikrî yönden en kuvvetli nümûneleri arasında yer almaktadır.

1.3. Gazel

Tevhîd türü için üçüncü derecede ehemmiyetli olan nazım şekli gazeldir. İlk örneklerini Senâyî-i Gaznevî'de gördüğümüz gazel tevhîdleri bilhassa tasavvufî yönü bulunan şairlerin tercihi olmuştur. Çalışma dönemimiz dâhilde tespit ettiğimiz 363 gazelin ekseri az sayıdaki şaire aittir. Gazel türünde kaleme alınan tevhîdlerin çoğunluğu beş beyitten müteşekkildir. Daha ziyâde sûfî şâirlerin kaleminden sâdır olan gazel tevhîdlerinde, kelâmî muhtevâ yoğun değildir.

Gazel şeklindeki tevhîdlerin önemli bir kısmı, XVI. asırda kaleme alınmıştır. XIV. ve XV. asırlarda neredeyse sadece mutasavvıf şairlerin bu vâdide itibar ettiği gazel, bir sonraki asırda giderek yaygınlaşmıştır. Bu durum esasen Farsça şiir söyleyen şairler için de geçerlidir. Esas tekâmülünü Saʿdî-i Şîrâzî'den sonra gösteren gazel, onun vefatının ardından en fazla tercih edilen nazım şekli olmaya başlamıştır. Divanların ekserinin gazellerden teşekkül etmeye başladığı dönemden itibaren bu nazım şeklinde kaleme alınan tevhîd sayısı da giderek artmıştır. Buna müvâzı' olarak Anadolu

sahasında Yunus Emre, Ahmedî, Ahmed-i Dâî gibi şairlerin gazelin muhtevâ sahasını genişlettiği görülmektedir. Tekke edebiyatındaki ilâhîlerin yanı sıra klâsik şiir terbiyesinden geçmiş mutasavvıfların aynı edâ ve muhtevâyı bu sahaya taşıdığı görülmektedir.

Molla Câmî ile birlikte divanın gazeliyyat kısmında, revi harflerinin ilk manzûmesinin tevhîd, ikincilerinin münâcât bir sonrakilerin ise naʿt olması yönündeki temâyülleri edebiyatımızda yeni bir geleneğin şekillenmesine imkân tanımıştır. Benzer bir tavrın Alî Şîr Nevâyî tarafından ihtiyar edildiği görülmektedir. Ubeydî, Sâdıkî, Nâtıkî, Murâdî gibi Osmanlı sahası şairleri de bu geleneğinin takipçileri olmuşlardır

1.4. Musammatlar

Musammatlar, tevhîd türünde kaleme alınan şiirler için en az tercih edilen nazım şekli olmuştur. Bu durum biraz da musammatların klâsik şiirdeki tekâmülü ile alâkalıdır. Bendlerle teşkil edilen nazım şekilleri olan musammatlar, Gazneliler devrinden itibaren kullanılmaya başlanır. Bu dönemde tercîʿ-bend ve terkîb-bendler, diğer musammat şekillere göre daha yaygındır. Bu iki nazım şekliyle kaleme alınan şiirlerin ekseri, devrin en müstamel türü olan medhiyelere tahsîs edilmiştir. Daha sonra tefekkür mahsûlü irfan ve hikmet mevzuu ile özdeşleşecek olan Tercîʿ ve terkibler, bu dönemde daha ziyade bir kasîde görünümü arz etmektedir.

İlk musammat tevhîdleri, tercîʿ ve terkîb-benler ile kaleme alınmıştır. Tevhîdler şiirin tamamına sârî olmayıp ilk birkaç bende münhasır kalmıştır. Söze Hakk'ın ismini zikir, zâtını tahmîd ile başlama geleneğini bir aksi olarak görülebilecek bu durum, bu yönüyle kasîdelerle benzerlik arz etmektedir. Dînî, hikemî ve irfânî manzûmelerin haricinde medhiyelerde de bu durum görülmektedir.

Vasıl beytindeki esâs fikir etrafında örülen bir şiir olması itibariyle tercîʿ-bend tevhîdleri, kendisine mahsus bir karakter kazanmıştır. Daha ziyade sûfî geleneğin muakkibi olan şairler tarafından vahdet-i vücûd zemininde kaleme alınan tevhîdler, müstakil bir sebk hâlini alacaktır. Çalışma dönemimiz dâhilinde Türk edebiyatında kaleme alınmış tevhîdler arasında 14 tercîʿ-bend, 5 terkîb-bend, 16 murabbâ, 6 muhammes (üçü tahmîs), 5 müseddes, 1 müsemmen (tesmîn) ve 3 muaşşer vardır.

1.5. Rübâî

Rübâî, klâsik şiirin kendine mahsûs vezniyle kaleme alınan nazım şeklidir. Fars menşeli olan bu şekil, klâsik edebiyatın teşekkül devrinden itibaren mevcuttur. Dört mısra ya da iki beyitten müteşekkil olan rübâilerin tevhîd türü açısından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. XI. asır mutasavvıf şairlerinden Ebû Saîd Ebu'l-hayr ile birlikte tevhîd vâdisinde rübâilerin kaleme alındığını görmekteyiz. Ferîdüddîn-i Attâr, Evhadüddîn-i Kirmânî, Baba Efdalüddîn-i Kâşânî ve Molla Câmî; rübâî tevhîdleri ile dikkatleri çekmektedir. Mezkûr şairlerin müşterek vasfı ise sûfî hüviyeti hâiz oluşlarıdır.

Klâsik Türk edebiyatında rübâî şeklinde kaleme alınan tevhîdler, sayı itibariyle oldukça azdır. XVI. asrın nihâyetine kadar yazılmış 31 tane rübâî tevhîdi tespit edilmiştir. Fars şiirine muvâzi olarak mutasavvıf ya da tasavvufa mâyil şairlerin bu nazım şekline rağbet gösterdikleri dikkat çekmektedir. Şeyh Vefâ, Alî Şîr Nevâyî, Fedâyî, Lâmiʿî Çelebi, Sehâbî, Sehî Bey, Nâtıkî ve Nevʿî klâsik Türk şiirinde rübâî tarzında tevhîd kaleme almıştır.

Rübâî şekliyle kaleme alınan tevhîdlerin tamamına yakını tasavvuf zemînindedir. Yine bu şiirlerin ekseri, vahdet-i vücûd fikir ve neşvesinin akislerini taşımaktadır. Hitap üslûbunun tercîh edildiği şiirlerde, kelime seviyesinde redif kullanımı da yaygındır. "Sen, sensin" gibi zamirlerle teşkîl edilen rübâîlerde, lirik üslubun hâkim olduğu müşâhede edilmektedir.

Rübâî tevhîdlerle alâkalı ifâde edilmesi gereken bir diğer husus, şairleri ya da müstensihleri tarafından rübâî olarak kaydedilen şiirlerin bazıları, bu nazım şeklinin şartlarını taşımamaktadır. Esasen bu problem tevhîdlere mahsûs olmayıp rübâî şekli için umûmî bir meseledir. Rübâîlerin aruz vezninin *ahrem* ve *ahreb* kalıpları ile yazılması gerekip gerekmediği meselesi, nazım nazariyesi kitaplarında uzun uzadıya ele alınmıştır. Bu meselede çoğunluğun tavrı, veznin şart oluşu yönündedir. Bununla birlikte bazı şairler, rübâî için vezni zaruret görmemekte ve farklı vezinlerle yazdıkları şiirleri rübâî olarak isimlendirmektedir. Biz çalışmamızda, aruzun *ahrem* ve *ahreb* kalıplarıyla yazılmayan manzûmelerini rübâî olarak değerlendirmedik.

1.6. Kıtʿa

Matlaʿsız şiirler olmak itibariyle kıtʿalar, klâsik şiirin en geniş tercîh haritasına sahiptir. Divânlarda kendilerine mahsûs bölümlerin bulunduğu kıtalar, mesnevî şekliyle kaleme alınmış eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı şekilde bir çok mensûrede kıtʿaların bolca yer aldığı görmekteyiz. Bilhassa musannaʿ inşâ üslûbuda kaleme alınan mensûr eserlerde, kıt'alara geniş bir yer verildiği görülmektedir. Çalışmaya esas aldığımız dönem içinde klâsik Türk şiirinde kaleme alınmış kıtʿa tevhîdlerin sayısı 111'dir.

1.7. Nazım

Esâsen müstakil bir nazım şekli olmaktan ziyâde iki beyitten müteşekkil, matlalı şiirlerdir nazım. Vezni itibâriyle rübâîlerden ayrılan nazım, ekseriyetle mensûr eserlerde tercîh edilmektedir. XVI.asrın nihâyetine kadar olan dönemde kaleme alınan 100 nazım tevhîdi tespit edilmiştir. Nazım tevhîdlerinin ekseri, mensûr eserlerde yer almaktadır. Şeyh Şerîf'in *Mu'inü'l-Mürîd*, Firdevsî-i Tavîl'in *Süleymân-nâme*'si ve Nevʿî'nin *Keşfü'l-Hicâb*'ı nazımla kaleme alınmış tevhîdler yönünden zengindir. Güvâhî'nin üç, Taşlıcalı Yahyâ Bey'in bir nazım tevhîdi mesnevî hususiyeti taşımaktadır. Osmanlı sultanı Murâdî'nin bir nazım tevhîdi ise nâ-tamâm gazelleri arasında gösterilmiştir.

1.8. Tuyug

Tuyug, Türklere mahsûs yegâne nazım şeklidir. Daha ziyâde Azerbaycan, Irak ve Şarkî Anadolu sahası şairlerinin istimâl ettiği tuyuglara, Osmanlı sahasında Hurûfî ve Bektaşi şairler teveccüh göstermiştir. Çalışma dönemimiz kapsamında 11 tuyug tevhîdi tespit edilmiştir. Bu tevhîdlerin yedisi Muhitî-i Hurûfî'ye, ikisi Karakoyunlu hükümdârı Cihânşâh'a biri de Seyyid Nesîmî'ye aittir. Ehl-i Sünnet olarak tek tuyug tevhîdinin sâhibi ise Dede Ömer Rûşenî'dir. Aslen Aydınlı olan Halvetî şairinin hayatının önemli bir devresini Tebrîz'de geçirmesinin bu nazım şekline rağbetinin aslî sebebi olsa gerektir.

1.9. Müfred / Matlaʿ

Tek beyitten ibâret bulunan nazım parçası, kendi arasında kâfiyeli ise matlaʿ değilse müfred olarak isimlendirilmektedir. Türk edebiyatında müfred formunda kaleme alınan beş şiir vardır. Bu manzûmelerin biri Edirneli Sâdık'a diğerleri ise Ahmed-i Bîcân'a aittir. *Dürr-i Meknûn*'da yer alan dört müfred tevhîdi, klâsik edebiyat geleneğinde bu yönüyle yegânedir.

1.10. Müstezâd

Gazelin kaleme alındığı veznin son bir ya da iki tefʿilesinin artırılması ile oluşturulan nazım şekline müstezâd denmektedir. Klâsik Türk şiirin en az tercîh edilen şekilleri arasında yer alan müstezâd, iki tevhîdde tercîh edilmiştir. XVI. asır şairlerin Vechî ve Uşşâkî tarîkati mensûbu Mehemmed, müstezâd ile tevhîd yazan iki isimdir.

2. Kâfiye ve Redif

Nazmın iki cüz'ünden biri olan kâfiye, klâsik şiirde âhengin en önemli unsurudur. Teşekkül devrinden itibaren şâirlerin azamî derecede ihtimâm ettiği bu husus, değerini hiçbir devirde yitirmemiştir. Nazım şekillerinin tasnîfinde de belirleyici olan kâfiye, belâgat sahasında kâide ve usûlleri etrafında bir çok tedkîkatın yapıldığı bir mevzûdur. Tevhîdlerde redif ve kâfiyenin vaziyeti, klâsik şiirin umûmî manzarasından faklı bir mahiyet arz etmemektedir. Tevhîd şiirlerindeki kâfiye ve rediflerin yapı ve tür itibariyle diğer manzûmelerden hususen ayrıldığına dair hiçbir işaret söz konusu değildir.

Tevhîd şiirlerindeki kâfiyelerin yapısı bahsinde dikkatimizi çeken ilk husus, bilhassa mutasavvıf şâirlerin manzûmelerindeki bazı kusurlardır. Esâsen Tekke ve Dîvan geleneğini mezcederek şiirler kaleme alan bu zümre şairlerinin bu hususstaki hatalarının sebebi, kuvvetli bir nazım terbiyesinden geçmemeleridir. Fakat şu husus da zikretmek gerekir: Kimi şairlerin şiirlerindeki kâfiye hatâ ve zayıflıkları, nazım işçiliğini tahfif eden tavırlarından neş'et etmektedir. Sözde manâyı esas alıp lafzî ciheti göz ardı eden bu zümre şairleri, bazen aynı kâfiyeninin tekrarı ya da birbiriyle mukaffâ olmayan kelime tercihleri dikkatlerden kaçmamaktadır.

Bazen de ait olduğu nazım şeklinin kâidelerini hiçe sayarak farklı kafiyelendirmeye giden şairlere de tesadüf edilmektedir. Mesela mesnevî şeklinde başlayan bir manzûme, ilerleyen bölümlerde kasîde kafiyesine dönüşebilmektedir. Bazen de kasîdelerin asında mesnevî kâfiyesine dönüldüğü görülmektedir.

Tevhîd türünde kâfiye ve redif bahsinde, nazarlarımızı teksîf edeceğimiz bir diğer husus şudur: Bazı redifler etrafında oluşan temâyül ve gelenekler. Bu gelenek ve temâyülün en geniş akis bulduğu tarz ise *lâ ilâhe illallah* redifli, tehlîl tevhîdleridir. Ekseriyetle *fe'ilâtün / mefâ'ilün / fe'ilün* vezniyle kaleme alınan bu tarz şiirler, kendine ait bir muhtevâ ve söyleyiş hususiyeti kazanmıştır.

Kâfiye ve redif etrafında oluşan bir diğer gelenek ise şairlerin gazellerinin her revi harfindeki ilk şiirin tevhîde tahsîsidir. Bilhassa mutasavvıf şairlerde gördüğümüz bu tavır, Çağatay ve Osmanlı şairleri arasında rağbet bulmuştur. Alî Şîr Nevâyî bizatihî divanının dîbâcesinde bu duruma işaret etmiştir.[1064] Bu geleneğin ilk büyük temsilcisi ise Abdurrahmân Câmî'dir. Osmanlı muhitinde Ubeydî ve Edirneli Sâdık bu geleneğe ittibâı ile dikkatleri çekmektedir.

Klâsik şiir geleneği dâhilinde kaleme alınan tevhîdlerde, kelime seviyesinde bazı rediflerin çok sık kullanıldığı görülmektedir. Hitâbet üslûbu ile yazılan tevhîdlerde, "sen, sensin, senündür" gibi rediflerin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Vurguyu sözün muhatabı üzerinde toplayarak söyleyiş tesîrinin artırıldığı bu redifler, tazarru ifâdesi de taşımaktadır. Farsça rübâî tevhîdlerinde sıklıkla kullanılan "tu/tuyî:sen/sensin", bu geleneğin ilk nümûleri olarak görünmektedir.

Allah'ın zât ve sıfâtlarına mahsûs kaleme alınan tevhîdlerde, "iden perverdigâr, eyleyen Allah, olan" gibi rediflere tesâdüf edilmektedir. Ef'âl tevhîdlerinde ise "eyledi, eylemiş, itdi, yaratdı" redifleri dikkati çekmektedir. Şahsî müşâhede ve keşfe istinât eden tevhîdlerde "gördüm", tefekküre davet muhtevâlı şiirlerde ise "bak" redifleri ön plâna çıkmaktadır. Müteâl varlık telâkkisinin hâkim olduğu manzûmelerdeki "irmez" redifi, Farsça tevhîdlerde sıklıkla kullanılan "ne-guncîd" redifi ile aynı zemîndedir. Şathiyye hususiyeti gösteren Hakk'ın lisanından söylenmiş tevhîdlerde ise "ben, benüm" redifleri dikkati çekmektedir. Suâl tarîkiyle kaleme alınan tevhîdlerde "nedür, kimdir ol" redifleri tercîh edilmiştir. Bunun yanı sıra klâsik şiirde misâline çok az

[1064] Ali Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgâr*, s. 18-19.

tesâdüf edilen “oy, lezîz, arz” gibi rediflerin kullanıldığı da görülmektedir. Vahdet-i vücûd fikrinin akislerini gördüğümüz şiirlerde “peydâ” redifinin karakteristik bir tercîh olduğu müşâhede edilmektedir.

3. Vezin

Nazmın kâfiye ile birlikte aslî unsuru olan vezin, tevhîd manzûmelerinde tefrik edici hususiyeti hâiz değildir. Esasen hiçbir türe mahsus, muayyen bir vezinden şeklinden bahsedilemez. Şiirin şeklî yapısı ile muhtevâsı arasında muvazenenin sağlanması bahsi, belagat münakaşaları içinde yer almakla birlikte klâsik şiir geleneği içinde böyle bir tercih söz konusu olmamıştır.

Geleneğin terbiyesinden geçerek yetişen şairler için vezin bahsi mahdut bir sahaya dönüşmektedir. Şair, şiir semâlarında kanat çırpmadan evvel, kafiye ve vezin idmanlarıyla bir nâzım seviyesine ulaşmak gayreti içindedir. Bu meşakkatli yolda belirli bir merhaleye geldikten sonra şiir yelkeninin şişirmek için bir nefes kuvveti elde edilmiş olur. Şairdeki tanzîm kabiliyeti itiyâdî bir hâl aldıktan sonra tefekkür ve tahassüs zerreciklerini yakalamaya başlar. İbtidâîlik devresinde elde edilen bu tecrübe, şairin mahâret kesbettiği sahaları giderek belirgin hale getirir ve hayat boyu güzerân edeceği vâsi caddeninin sınırlarını tayîn eder. Bu sebeple, yetişme çağında elde edilen tecrübe hayat boyu devam edecek çizginin sınırlarını belirlemektedir.

Hissine tâbi olan bu şâir için vezin tayini, gayr-i ihtiyârî vaziyet arz etmektedir. Sıklıkla ve meharetle kullandığı vezinlerin vâdisinde rahatlıkla hareket edebilmektedir. Mesnevîler için vezin taʿyini ise daha sıkı bir tercih ya da zarûrete bağlı görünmektedir. Burada daha ziyade eserin tercüme, nazîre veyâ cevap teşkil edip etmemesi belirleyici bir rol oynamaktadır. Pek çok şair bu hususta tasarrufta bulunmaz. Eğer serbest tarzda kaleme alınan eserlerde şairlerin tercihinden bahsolunabilir.

Mesnevî nazım şekliyle yazılan tevhîdlerin birkaçı hariç tamamı, aruzun kısa kalıplarıyla teşkil edilmiştir. Bu tevhîdlere mahsus bir durum olmayıp mesnevî nazım şeklinin karakteristiğinden neşet etmektedir. Kasîde, gazel ve musammat şekillerde kısa vezinler az da olsa tercih edilmiştir. Bu tercihlerin ekserini ise *lâ ilâhe illallah* redifli tevhîdler oluşturmaktadır.

Nâdiren de olsa aynı manzûme ya da fasıl içinde vezin değişikliklerine tesâdüf edilmektedir. Bu tasarruf umûma teşmîl edilebilecek bir temâyül değildir. Daha ziyâde nazım işçiliği zayıf olan ya da Tekke şiiri geleneğine mensup bazı şairlerin böyle bir tasarrufta bulunduğu görülmektedir. Mürîdî'nin *Pend-i Ricâl*, Hindî'in *Sergüzeşt-nâme*'sinde bu hususun misâllerini görmekteyiz.[1065]

4. İsimlendirme ve Başlık

Tevhîdlerin isimlendirilmesi meselesi, her şeyden evvel bir nüsha ve metin neşri problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece tevhîdlere münhasır olmayan bu müşkül, bilhassa müellif nüshasına ulaşılamayan metinlerde tezâhür etmektedir. Şiirlerin muayyen bir isimle zikredilmesi, daha ziyade kasîdelerde görülen bir durumdur. Bir şairin kasîdesinde kimi medhettiği ya da kime takdim edildiğini tasrîh eden isimlendirme, zamanla hikemî ve irfanî şiirlerde de görülmeye başlanır. Gazel, rübâî gibi mahdut mevzûlalar etrafında şekillenen şiirler için istimali nâdir olan başlık verme/tesmiye; medhiye ve tarih manzûmelerinde zamanla zarûret halini almıştır.

Fakat meseleyi girift hâle getiren husus, bu isimlendirmelerin bizâtihi şair tarafından mı yapıldığı yoksa musannif, müstensih ya da musahhihlerin tasarrufları neticesinde mi ortaya çıktığıdır. Bilhassa muahhar nüshalarda okuyuculara kolaylık sağlaması düşüncesiyle manzûmelerin bazı isimlerle tasrîh ve tavzîh edildiği görülmektedir. Bu itibarla, tevhîd türündeki şiirlerin ilk nümûmelerinde yer alan başlıkların şairlerin kendi kaleminden sudûr edip etmediği problemi, meselenin nirengî noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca, müstakil divanı günümüze intikâl etmeyen şairlerin mecmua-i eş'ârlardan derlenen şiirlerindeki farklı isimlendirmelerenden de bahsetmek gerekir. Bu husus vaziyeti biraz daha keşmekeşe sürüklemektedir. Mesnevîlerin yekpâre eserler olması itibariyle, divanların maruz kaldığı neticeden nisbeten masûn kaldığı zâhirdir. Bununla birlikte bazı mesnevîlerin müstensihlerin bu tarz müdahelerinden kurtulamadığı da bilinmektedir.

[1065] Atabey Kılıç, *Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevîsi: (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, s. 97-101; Hindî Mahmûd, *Sergüzeştnâme-i Hindî Mahmûd: İnebahtı Gâzisi Hindi Mahmud ve Esâret Hâtırâları (İnceleme-Tıpkıbasım)*, s. 225-227.

Bu karışıklıklardan bir diğeri ise tevhîd olmadığı halde bu şekilde isimlendirilen bazı manzûmelerin varlığıdır ki bazen bunun aksi durumlar da söz konusudur. Divan ve mesnevîleri tahkîk aşamasında görüp kaydettiğimiz üzere, tevhîd olarak isimlendirilen bazı şiirlerin tür özelliği göstermediği farkedilmiştir. Bazen de münâcât olarak tesmiye edilen bazı şiirlerin tevhîd olduğu görülmüştür. Türlerin tasnîf ve tahdîdi meselesinin de bir cüz'ü olan bu husus, teşvîşe kapı aralamıştır. Umumiyetle müstensihlerin tasarrufları dâhilindeki bu kayıtlar, tevhîdlerin tespitini güçleştirmektedir.

Yekpâre tevhîdden mürekkep olan manzûmelerde umumiyetle, şiirin doğrudan türüne işaret eden kayıtlar yer almaktadır. Arapça ve Farsça olarak *fî tevhîd*, *der-tevhîd*, şeklindeki bu isimlendirmeler kimi zaten Allâh'ın isimleri ile genişletilmektedir. Allâh Teâlâ, Bârî Teʿâlâ başta olmak üzere, Hakk'ın esmâ ve sıfatlarının bu başlıklarda kullanıldığı görülmektedir. Tevhîd ifadesinin hâricinde zamanla senâ, medh, temcîd, vasf, medh, sıfât, sitâyiş, naʿtın kululanlıdığı görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de yer alan mukaddime tevhîdinde ise medih ve senanın karşılığı olarak *ögdi* ifadesi yer almaktadır. Türkçe tevhîd başlıklarının ekseri Arapça ve Farsça'dır. Bunun yanı sıra Türkçe başlık taşıyan şiirlerin sayısı da az değildir. Alî Şîr Nevâyî ve Lâmiʿî Çelebi mesnevîlerindeki manzûmeleri Türkçe mufassal başlıklarla takdîm etmişlerdir.

Bazı şairler, şiirinin sadece tevhîd olduğunu işaret etmekle kalmamış kimi zaman efʿâl, sıfât ya da zât şeklinde tafsîl etmişlerdir. Bilhassa birden fazla mukaddime tevhîdini havi mesnevîlerde şair; her bir tevhîd manzûmesinde ayrı bir unsurdan mürekkep manzûmeler kaleme almışlardır. Yine aynı şekilde birden fazla mukaddime tevhîdini havî mesnevîlerde şair; evvel, sânî, sâlis gibi tasrîhlerde bulunulmuştur.

Tevhîd manzûmelerinin başlık ya da isimlendirmelerinde hem tür hem nazım şekline işâret edilidiği de görülmektedir. *Kasîde der-tevhîd*, *tercî'-bend-i müsennâ ve tevhîd-i Hudâ*, *tevhîd-i muhammes*, *gazel-i mümtâz der-tevhîd-i Melîk-i vâhid-i bî-enbâz* başlıkları bu tarz isimlendirmelerin nümûnelerindendir.

Daha ziyâde mutasavvıf şâirlerde gördüğümüz üzere, farklı nazım türlerini ihtivâ eden şiirlerde oldukça mufassal başlıklar tercih edilmiştir. Tevhîd, münâcât, naʿt gibi türlerin yanı sıra hikemî vadide kaleme alınan bir nushiyyeyi de bünyesinde barındıran u şiirlerde her bir türü ifade etmek üzere tasrih edici ifadelere yer verilmiştir. Evvelâ Senâyî-i Gaznevî ve Kıvâmî-i Râzî'de gördüğümüz bu tür isimlendirmeler giderek

yaygınlaşmış, sadece kasîdeye münhasır kalmayarak musamat şekiller hatta mesnevîye kadar sirayet etmiştir.

Şiirin muhtevâ ya da türüne işaret etmenin ötesinde, oldukça sanatkârâne bir üslupla kaleme alınmış başlıklara da tesâdüf etmekteyiz. Şiirlere bu tarz başlıklar verme geleneğinin müessisi Emîr Husrev-i Dihlevî'dir. Fakat bu geleneğe asıl form ve üslûbunu kazandıran Molla Câmî'dir. Onun dost ve muakkiplerinden olan Alî Şîr Nevâyî ise manzûmelerin başlıklandırılması geleneğini bir ileri merhaleye taşımıştır. Câmî ve Nevâyî'nin ayak izlerini takip eden Câmî-i Rûmî olarak anılan Lâmîʿî Çelebi, Osmanlı sahasında bu geleneği sürdürenlerdendir. Seciʿli ifâdelerden müteşekkil olan bu tarz başlıklar âdetâ ihtişâmlı bir mimarî eserin taç kapısı üzerindeki sanatkârâne bir tarzda nakşedilmiş kitâbesini andırmaktadır.

Mollâ Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sın mukaddime tevhîdi'nin başlığı şu şekildedir: "*iftitâh-ı nâme be-nâm ki çeşme-i rûşen-i mihr ez-deryâ-yi nevâleş yek nem-est ve defter-i mülevven-i sipihr ez-âyât-i kemâleş yek rakam*".

Alî Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-Ebrâr*'ının mukaddime tevhîdinin başlığı ise şudur: "*ol hâlık Hamdi kim mahlûkât tasviriga anıng kalem-i sunʿ-ı çihre-güşâ-durur u masnûʿât-ı tahrîriga anıng hâme-i hikmeti cemâl-efzâ vü her köngül gonçesıga bir hüsn-i güli sarı anıng silsile-i şevkıdın vâbestelık ve her köz ahteriga bir kaş-i hilâlî sarı anıng rişte-i muhabbetidin peyvestelıklarına*"

Lâmiʿî Çelebi'nin *Ferhâd-nâme*'sındaki tevhîd ise şu şekilde takdîm edilmiştir: "*bu derdengîz şevk-nâme-i ʿanberîn-câmenüŋ fihristinde güherrîz hâme-i müşkîn-ʿimâmenüŋ dilinden hutbe-i suhuf-ı İlâhînüŋ -ki hurûfı zurûf-ı künûz-ı rumûz-ı nâ-mütenâhîdür- meʿânî-i bedîʿa ve fehâvî-i garîbesi beyânında, ʿalâ tarîkati'l-muʿammâ bi'r-remzi ve'l-îmâ birkaç hurûf söylemekdür;) ve bu, manzûm cevâhir-i zevâhir-i letâfet silkinüŋ ser-kılâdesini zikr-i ferîd-i Ferd-i bîçûn idüp silsile-i mümkinât nizâmındaki âsâr-ı kudretinüŋ ve enzâr-ı irâdetinüŋ âyât-ı bâhire ve ʿalâmât-ı kâhiresi takrîrine rişte-i efsâneyi sebeb eylemekdür*"

Musannaʿ başlık verme geleneği XVI. asırdan itibaren oldukça rağbet görmüş ve Celîlî, Fedâyî, Kara Fazlî, Kefeli Müdâmî, Taşlıcalı Yahyâ Bey, Bursalı Rahmî, Cinânî, Âzerî Çelebi gibi şairlerden tarafından tercîh edilmiştir.

Az da olsa tevhîd şiirlerinin manzûm başlıklar taşıdığı da görülmektedir. Bu geleneğin de mimârı Emîr Husrev-i Dihlevî'dir. Zâtî, *Şem' ü Pervâne*'sinde bu türden başlıkları tercîh etmiştir. Lâmîʿî Çelebi'nin *Gûy u Çevgân*'ı[1066] ve Muhyî-i Gülşenî'nin *Sîret-i Murâd-ı Cihân*'ınında bu tarzın misâlini görmekteyiz.[1067]

Bazı tevhîdlerin başlıklarında ise tevhîdin üslûp ve tarzına da işaret edilmektedir. Tutmacı'nın *Husrev ü Şîrîn*'inin "*tevhîd-i sâni be-tarîkı'l-muhâtaba*" başlıklı manzûmesinde tevhîdin hitâp tarîkiyle söylendiğine işaret edilmiştir.

5. Lisân Hususiyetleri

Bir söz sanatı olarak şiir, lisandan neş'et eder ve onu kendi mahiyeti ile kuşatır. Yani menbaı olan vâdiyi, kendi imkânlarıyla tevsîʿ eder. Lisânın en geniş zeminin şüphesiz ki edebiyat teşkil etmektedir. Lisan, insanlar arası münasebet için bir vasıta olmanın ötesinde his ve tefekkürü kendine mahsul bir tavırla aksettirmenin en iyi yoludur. Klâsik şiirde lisan; teşekkülden tekâmül devrine kadar farklı bir seyre tâbi olmuştur. Yani bir dilin edebiyat lisanı olarak zuhur ettiği devir ile en büyük klâsiklerini verdiği devre arasında tabiatıyla büyük farklılıklar vardır. Klâsik Türk şiirinin ilk nümûnesi olan Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i ile son mahsullerinden olan Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı arasındaki lisan farkı, bir tarafıyla asırlar boyu devam eden değişimin aksidir.

Klâsik şiirde tevhîdlerin lisan hususiyetlerini birkaç noktadan değerlendirebiliriz. Bunların ilki Türkçe'nin bu vâdide ilk örnekleri ile çalışma mevzuumuzun hudutları dâhilindeki en ileri tarihli metinler arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Fakat bu durum şiire mahsus olmayıp bu sahanın geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla farklılıklar biraz daha derinleşmiştir. Tedkîk ettiğimiz tevhîd metinleri; Türkçenin Karahanlı, Harezm, Anadolu ve Çağatay lehçeleriyle kaleme alınmıştır. XI.-XIV. Asırlar arasında tekâmül safhasını idrâk eden Türkçe, lisan itibariyle olgun eserleri Osmanlı ve Çağatay sahasında vermeye başlamıştır. İlk dönem metinlerinde ise Türkçe basit ve sâde bir manzara arz etmektedir.

[1066] "*Tevhîd-i Hudây 'azze ismuh / lâ yumkinu 'adduhu ve resmuh*
Der-ibret-i sun'-ı ân hudâvend / ez-rûy-ı hikem makâle-i çend".
[1067] "*Bu hakâyıkdurur murâd-ı kibâr / hamd ü tevhîd-i Sâni'-i Muhtâr*"

Türklerin hâkim olduğu Mâverâünnehir, Horasan, Hindistan, Irak, Azerbaycan ve Anadolu sahalarında edebî lisan olarak Farsça'yı tercih etmeleri Türkçeyi uzun bir müddet yavaş bir tekâmüle mecbur bırakmıştır. Gazneli ve Selçuklu'nun hâkim olduğu topraklarda Türkçe bir yazı dili seviyesine ulaşamamış ancak geniş halk zümreleri ananevî edebiyatlarını sürdürmeye muvaffak olabilimişlerdir. Maatteessüf ki Karahanlılar için de benzer bir durum söz konusu olmuştur. Kaşgar ve Balasagun gibi kültür merkezlerinde Türkçenin lâyık olduğu ilgiyi görme başladığı ve ilk örneklerini verdiği devir; evvelâ Karahitay daha sonra Moğol istilası sebebiyle inkıtaa uğramıştır. Semerkand merkezli Garbî Karahanlılar ise bölgenin hâkim lisanı Farsçanın hâkimiyetini kıramamıştır. Bu dönemde Türk şairlerinin ekseri, klâsik şiir geleneği dâhilindeki eserlerini şehrî lisan olan Farsça ile kaleme almışlardır.

Altınordu ve Anadolu beylikleri hâkimiyeti altındaki topraklarda, kâhir ekseriyetini Türklerin oluşturduğu merkezlerde Türkçe yeniden ihyâ edilmeye başlamıştır. XIV. asrın başlarından itibaren Farsça'nın yanında Türkçe'nin şiir dili olarak kullanılı. Tedrîcî olarak Türkçe'nin lehine devam eden bu ilerleme, Fâtih Sultan Mehmed devrinde her iki lisan müsâvi seviyeye gelmiştir. XVI. asrın orlarına gelindiğinde ise Farsça, Osmanlı sahasında hükümranlık mevkiini ilelebet kaybetmiştir. Çağatay bölgesinde vaziyet Osmanlı'dan farklı bir görünüme sahiptir. Bu bölgelerin kadîm yerlileri olan Taciklerin varlığı, Türkçeye hiçbir dönem Farsça'nın önüne geçmek imkânını tanımamıştır.

Didaktik mahiyet arzeden *Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık* gibi eserlerdeki lisan, sanatkârane hayâl ve hisleri ifâde etmekten oldukça uzak görünmektedir. Farsça bilmeyen halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaleme alınan eserlerden böyle bir vasfı beklemek beyhudedir. Türkçe Yunus Emre ile birlikte, şiirin karakteristiğine muvafık bir kıvâmı yakalamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş safhasına rast gelen bu devirden Fâtih dönemine kadar Türkçe, hızlı bir tekâmül içine girer. Mezkûr devir içinde Farsça'ya yolu düşmeyen şair neredeyse hiç yoktur. Fakat Türkçenin günden güne kazandığı itibar, şairleri bu lisan ile eser vermeye teşvik etmiştir.

Tevhîd şiirlerinde istimâl edilen lisanı iki başlık altında değerlendirebiliriz: Didaktik ve sanatkârane. Doğrudan bir fikri ifade etmek ve kârilerine benimsetmek gayesiyle kaleme alınan manzûmeler, lisanın tedâîye açık unsurlarından ârî olarak vücuda getirilir. İmkân dâhilinde okuyucuyu, anlama yolundaki güçlükler uzak tutmak

aslî gayedir. Esâsen şiir seviyesine çıkamayan bu tür metinlerin sadece manzûme olarak tesmiyesi daha uygundur.

Didaktik mahiyetteki tevhîdlerin dili, umumiyetle tasannuʿ ve söz sanatlarından ârîdir. Lisan bu noktada, bir fikir ya da inancın insanlara nakledilmesinde bir vasıta olmaktan ileri gitmez. Şairler mümkün olduğunca, manzûmenin muhataplarının dağarcığındaki kelimelerle yazmaya çalışır. Tevhîdî ıstılâh ve remizler, umumuiyetle tasrîh edilerek ya da şerhi yapılarak verilir. Böylece kârilerin metnin fikrî bağlamından uzaklaşımasının önüne geçilmeye çalışılır. Bu tarz didaktik tevhîdler, geniş bir muhatap kitlesi olan tasavvufî muhtevâlı eserlerde yer alır. *Behcetü'l-Hadâyık*'ta yer alan şu dörtlük, böyle bir dil tasarrufunun mahsûlüdür:

Kamu ʿâlem fâni bolga, bir Çalap kalgası bâkî
Mülkine yokdur zevâl pâzişâhlıkı bayakı

Uçmak içre dükeli halklar yise, içse könenü
Bellü bilgil, .oygasıdır Çalap ʿâriflere sâkî (*Behcetü'l-Hadâyık,* s. 196)

Tursun Fakîh'in *Gazavât-nâme*'sinde yer alan şu mısralarda da kültetten ârî bir lisanın kullanıldığını görmekteyiz:

Tapdugum Tanrı Didim ki eşi yok
Yirde gökde hem bendeşi yok

Hâliki hem Râzıkı âlemlerün
Kamu vuhûş tuyûr hep cinlerün (Tursun Fakîh, *Gazavât-nâme,* s.139)

Süle Fakîh'in tevhîdinde de aynı lisan hususiyetlerini görmekteyiz:

Zihî mutlak pâdişâh kim oldurur
Emrini ol kamulara bildürür

Deniz içinde sadefler karnını
Dürr-i mercânile anı doldurur

Bir kulın zîr ü zemîne indürür
Bir kulın tâ arşa degin kaldurur

Bir kulını maʿsûm iken öldürür
Birisini yüz yaşıla öldürür

Anun işleri kamu hikmet durur
Kimse bilmez bu nice hâle durur

Bir kulısını düni gün ağladur
Birini yıl on iki ay güldürür

Söyle fakı dahı ışkından anun
Hiç üşenmez dâ'imâ bu bal durur (Süle Fakîh, *Yusuf u Zelîhâ*, s.)

Bazı didaktik tevhîdlerde ise vaziyet çok farklı bir manzara arz eder. Bilhassa ilmiye sınıfına mensup şairlerde tevhîd, kelâmî bir metin hüviyeti kazanır. Nazmı vesile ittihâz eden şair, kelâm ve tasavvuf ilminin müşkil ve girift meselelerini dahi bu manzûmelerde dile getirir. Yine tasannu ve söz sanatlarından uzak duran şair, bu kez ıstılah ve remizlerle konuşur. Gâye, ilgili bahsin dakik ve rakîk bir tarzda beyanıdır. Yenipazarlı Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde alınan aşağıdaki parça, bu tarzın en müşahhas nümûnesi olarak karşımızda durmaktadır:

Manzûruñ olursa bu mezâhir
Tevhîde olur delîl-i zâhir

Bârî'de taʿaddüd olsa kâbil
Kudretde gerekdür ola kâmil

Zîrâ ki biri olursa ʿâciz
ʿAcz anuñ olur işine hâciz

Ger ikisi kâdir ola yeksân
Yok bir eser iki fiʿle imkân

Maèlûlde zâhir olsa vahdet
Mümkin degül aña iki ʿillet

Kâbil mi teéemmül it nazarda
Teésîr iki ola bir eserde

Dirseñ ola mûcid-i emânî
Tevkîl ü rızâ-yı zât-ı sânî

Olmak biri birine râcih
Tercîh durur bilâ-müreccih

Evsâf-ı selâse mümteniʿdür
ʿAkl ehli bu sözde müctemiʿdür

Âsâra nazarda eyle imèân
İsterseñ eger delîl ü bürhân

Fikr eyle bu zikr olan umûrı

Olur saña reh-nümâ zarûrî (Vâlî, *Hüsn ü Dil*, s.209-10)

Sanatkârane tevhîdler, klâsik şiir geleneğinin zevk süzgecinden geçirilmiş bir dil ile kaleme alınırlar. Kullanılan dilin mâhiyeti kadar üslûp da müessir bir unsur hâline

gelir. Bu tür tevhîdler, inanç esaslarının naklinin ötesinde his ve tefekkürlerle memzûç hâle gelir.

Ey fürûzende-i meşâ'il-i gül
Âteş-endâz-ı hırmen-i bülbül

Lutf-bahş-ı hevâ-yı rûh-efzây
ʿItr-sây-ı sabâ-yı nâfe-küşây

Tâc-bahşâ-yı tâc-dâr-ı bahâr
Şöhret-ârâ-yı milket-i güzâr (Kara Fazlî, *Gül ü Bülbül*, s. 213)

6. Üslup ve Edâ

Tevhîdler söyleyiş hususiyetleri itibariyle farklı üslûp ve edâlara sahiptir. Klâsik şiirin zaman içindeki tekâmülüne mütenasip olarak, tevhîdlerde üslûpların tebellür ettiğini görülür. Tevhîd manzûmelerinin hikemî, hitâbet gibi üslûp hususiyetleri, klâsik şiirin diğer nazım türleriyle benzerlik gösterir. Bununla beraber bazı üslûpların da tevhîd şiirlerinde teşekkül ettiğini görmekteyiz. Lafız ve manâ sanatlarından olan tekrîr, istifhâm ve istiârenin tevhîdlerde üslûp hususiyeti kazandığını görülür. Diğer şiirler için edebî sanat seviyesinde kalan bu unsurlar, tevhîdlerde üslûp hüviyetine kavuşur. Tevhîd şiirlerinin çok azı, üslûp itibâriyle yekpâre mâhiyet arz eder. Ekserinde birkaç üslûp hususiyeti bir arada yer almaktadır.

6.1. Hitâbet

Tevhîd şiirlerindeki en önemli üslup hususiyetlerinden biri hitâb/hitâbettir. Bu üslûpla kaleme alınan tevhîdlerde şâir, rabbine karşı onun vasıflarını dile getirirken bir tazarru hâlindedir. "Ey", "yâ" gibi nidâlarla başlayan bu manzûmelerde şair, doğrudan Allâh'a seslenir. Hitap ifadesi olmak üzere umumiyetle Allâh'ın esmâ ve sıfatları kullanılır. Şiirdeki samimiyet hissini artıran hitap tarîki, üçüncü şahıs ifadelerindenki didaktiklikten uzaktır.

Hitap üslûbunun şekillenmesinde, münâcât ve tazarruʿun müessir bir rolü vardır. Hakk'a yönelen kulun içinde bulunduğu âcizliği beyân etmeden evvel, yüce rabbin zatını tezkîr ve sitâyiş etmesi, tevhîdlerdeki hitap üslubunun menşeini teşkil etmektedir. Kul, kendisini âciz bırakan bütün hâllerden müezzeh olan bir tanrıya sığınmış, arz-ı hâl etmeden evvel de sığındığı makâmın bütün bu kusurlardan mukaddes olduğunu dile

getirerek sözlerine başlamıştır. Münâcât girişlerinde yer alan tevhîdlerin hemen tamamı muhâtaba üslûyla söylenmiştir.

Bazı şairler, tevhîd manzûmelerinin başlıklarında şiirlerini hangi üslup ile kaleme aldıklarına işâret etmektedir. XIV. asır şâirlerinden olan Tutmacı *Husrev ü Şîrîn*'indeki "*tevhîd-i sâni be-tarîkı'l-muhâtaba*" başlıklı manzûmesi, bu tavrın az sayıdaki nümûnelerindendir. Kara fazlî'nin *Gül ü Bülbül*'ünde de üslûba işâret edildiğini görmekteyiz: "*Cenâb-ı Vehhâbe hitâb-ı müstetâb olınup ba'zı dekâyık-ı hakâyık intisâbla 'ayn-ı teşbîhde takdis ve tenzîn olındugıdur*". Hitap tarîkiyle söylenen tevhîdlerin ekserinin tasavvufî zemînde kaleme aldığı görülmektedir. Vahdet neşvesinin hâkim olduğu bu şiirlerde, "istiğrâk" hâli oldukça belirgindir.

Hitâbet üslûbunda kaleme alınan tevhîd şiirlerinin ekserinde, beyit ya da mısraların hemen tamamının "ey" hitâbıyla başladığı görülür:

Ey genc-i nihân-i bi-bidâyet
Ey bahr-i muhît-i bî-nihâyet

Ey âyîne-i şâh-ı cemâlî
Ey ma'nî-i nâme-i ilâhî

Menşûr-ı tecelliyât-ı mevlâ
Mesrûr-ı likâ-yı Hak Te'âlâ

Ey fâtiha-i kitâb-ı yezdân
Matlûb-ı nebât u kân [u] hayvân

Maksûd-ı kevâkib-i feleksün
Mescûd-ı ekâbir-i meleksün

Mecmu'â-i kâ yinat sensün
Ser-defter-i mümkinât sensün (Refî'î, Gencnâme, s. 1-2, 9)

İ kadîm ü zü'l-Celâl ü zü'l-Cemâl
İ mukîm ü ber-kemâl ü bî-zevâl

İ münezzeh pâdişâh u bî-zamân
İ mukaddes bî-nişân bî-mekân

İ ganî sultân u Settârü'l-'Uyûb
İ kavî Sübhân u Gaffârü'z-Zünûb

İ sıfâtı *kul hüvallahu ahad*
'Ayn-ı zât-ı pâk *Allahu's-Samed*

İ 'ademden buncâ 'âlem yaradan
İ hekîm ü cümle derdi yaradan(Kemâl Ümmî, *Dîvân,* s. 458-9)

Ey mûnis-i ehl-i zevk yâdun
Ebvâb-ı emel kilîdi adun

Ey genc-i atâ tılısmı ismün
Sen genc-i nihân cihaân tılısmun

Ey cûd-ı vücûdı kevne vâhib
Zâtı kimi i‘tirâfı vâcib

Ey silsile-i vücûda nâzım
Rezzâk-ı erâzil ü eâzım

Ey perde-keş-i rümûz-ı mübhem
Müstahfız-ı intizâm-ı âlem

Ey mûnis-i hâtır-ı perîşân
Bî-cân olana mahabbetün cân

Ey nakş-tırâz-ı safha-i hâk
Sâhib-rakam-ı hutût-ı eflâk

Ey muhtesib-i cihât-ı erkân
Kân-ı güher-i vücûb ü imkân

Ey mebde-i feyz-i âferîniş
Senden rûşen çerâğ-ı bîniş

Ey perde-i mâsivâ nikâbun
Senden özge senün hicâbun

Ey sırr-ı vücûdun emr-i ma‘lûm
Mevcûd hemîn sen özge ma‘dûm

Ey yeddi gül ü tokuz gülistân
Feyz-i keremünle sebz ü handân

Ey varı yoh eyleyen yohı var
Yoh varlığunda zann ü inkâr

Ey şâhid-i gayb perde-dârı
Fikrün güli ma‘rifet bahârı

Ey âleme feyz-i cûd senden
Halka şeref-i vücûd senden

Ey cümle cihân sana rızâ-cû
Senden hâlî senünle memlû

Ey şem‘-i ezel fetîle-sûzı
Bezm-i ebed encümen-fürûzı

Ey şirk ü şerîkden münezzeh
Sırr-ı ezel ü ebedden âgeh (Fuzûlî, *Dîvân*, s. 32-3)

Hitâp üslûbunun dikkat çekici husûsiyetlerinden biri de "sen, sensin, senün" gibi rediflerin yaygın olarak kullanılmasıdır:

Ey cümle mezâhirdeki zâhir sensin
Esmâñla hem cümle sâyir sensin
Sâyirde sen ü cümlede sen cümle sensin
Hem merkez ü hem cümle dâyir sensin (Hüdâyî, *Dîvân*, 50)

Hep nûr u ziyâ u sems-i sâmil sensin
Feyyâz u mevârid u menâhil sensin
Cevher sen ve cevherde arz-ı hâl u mahal
Delillerde makul u kavl u kail sensin (Nevʿî, *Keşfü'l-Hicâb*, s. 235)

Mekân senden tolu yâ Rab velîkin bî-mekânsın sen
Vücûdunla zamân memlû velîkin bî-zamânsın sen

Sen ol sultân-ı ʿâlemsin toyar niʿmen ile ʿâlem
Cihânı var iden sensin velîkin bî-cihânsın sen

Senündür kuvvet ü satvet senündür izzet ü nusret
ʿAyânsın cümleye şâhâ velîkin bî-ʿayânsın sen

ʿAceb kudret durur bu hâl ʿaceb hikmet durur bu kâr
Beyân eyler seni eşyâ velîkin bî-beyânsın sen

Murâdî bil bu deryânun kerânun bulmadı kimse
Nazar iderse sana bil ki bahr-ı bî-kerânsın sen (Murâdî, *Dîvân*, s. 327-8)

Ehl-i tevhîdüñ dili zikrüñledür gûyâ senün
Hamdüni tesbîh idinmişdür kamu eşyâ senün

İy tokuz deryâ-yı eflâki muʿallak turguran
Kudretün bahrinde bir kem katredür deryâ senün

Âfitâbun şemʿi zât-ı pâküne rûşen delîl
Birligüne zerre denlü şübhe yok aslâ senün

Kibriyâna bundan artuk rehnümâ olur mı kim
Fahr-i ʿâlem gibi benden vardur iy mevlâ senün

Sûret-i zâhirde gerçi kimseler görmez seni
Günden ammâ kim vücûdun zâhir ü peydâ senün

Ben nice vasfun idem vassâfun olsa kâyinât
İdemezler medhünün binde birin ihsâ senün

Rahmetünle yarlıga kıl bu ʿUbeydî ʿâsîyi
Yüzi kara bir kulundur gerçi ol ednâ senün (Ubeydî, *Dîvân*, 410, 119)

6.2. İstifhâm ve Suâl

Tevhîd manzûmelerinde gördüğümüz bir diğer üslup hususiyeti, istifhâm ve suâldir. Şâir, Allah'ın zât, sıfât ya da efʿâline doğrudan işâret etmek yerine muhâtabına suâller tevcîh ederek tevhîdini dile getirir. Bu tarz şiirlerde, muhâtabı tefekküre davet etmek ilk gâye olarak görünmektedir. Şâir hakîkati telkîn etmek yerine, suâlleriyle muhâtabını düşünmeye zorlar. Germiyanlı Şeyhî'nin kasîde tevhîdinden alınan aşağıdaki beyitler, muhâtabı tefekküre davet mâhiyetindedir:

Neden döner dil-i ârif bigi felek dâyim
Neçün durur ruh-ı âşık bigi zemîn pâmâl

Ne hırmene od urur şâm u subh nâr-ı şafak
Ne ömr ekinini biçer her ayda dâs-ı hilâl

Bu nûr u ferr ile kim kurs-ı şems cevherdir
Ne cürmü var ki olur keşf erişse levn-i sifâl

Nedür bu perdede her gice bunca şemʿ ü çerâğ
Çü perde götrile battâl bigidir ummâl

Ne iki peyk-i revândır bu hindî vü kâfur
Getürür ilter elinde sahâyif-i aʿmâl

Bahar içinde nedendir dem-i sabâ attâr
Hazâna karşı niçindür yirün yüzi bakkâl

Kef-i sehâb ile saçar nesîm ferrâşı
Zemîni pür-zer ü sîm eylemeğe dürr ü le'âl

Nebat kanda bulur âb u hâk içinde şeker
Meges ne resme kılur zehr-i hâra taʿbiye bal

Aceb değil mi ki efʿî etinde var tiryak
Bu kamu zehr il'ana rîk-i âdemi katlâl (Şeyhî, *Dîvân*, s. 19)

Şeyhî, kâinâtın meşiyyeti ve varlıkların özünde barındırdığı tezâdı tefekkür etmemizi ister. Hayret verici bu hâdiselerin kendiliğinden zuhûra gelmediğini, mürîd ve kâdir Rabb'in kudretinin eseri olduğunu anlamaya davet eder. Yine bu zemînde kaleme alınmış bir diğer tevhîd, Şiban Han'a aittir. "Kim" zamiri etrâfında şekillenen bu tevhîdde, âlemdeki mükemmel nizâmın kimin tarafından idâre edildiği sorulur. Suâllerin tek bir cevâbı vardır: Allah.

Kim kılıp-tur bu felekni nüh tabak başdın ayak
Kim kılıp-tur bu melâyik top-tola kökler ara

Kim kılıp-tur fikr kıl kökning yüzi lâciverd,

Kim kılıp-tur çarh yüzini zerefşân top-tola

Kim kılıp-tur ay u künning çihresin ʿâlem-fürûz
Kim kılıp-tur yulduzung âyînesin gîtî-nümâ

Kim kılıp-tur ʿarş u kürsi yir ü kök levh ü kalem
ʿAkl hayrândur bu kudretlerde bilgil ʿâkılâ

Kim mutarrâ kıldı tünnüng zülfini leyl ü nehâr
Kim birip-tür uşbu künning közige nûr u ziyâ

Kim kılıp-tur uşbu aynı gâh bedr ü geh hilâl
Kim kılıp-tur tün ü künni biri ak biri kara

Kim tüşürdi tavk-ı laʿnetni ʿAzâzil boynıga
Kim Ata âdem başıga koydı tâc-ı ıstıfâ (Şiban Han, *Bahru'l-Hüdâ*, s. 2-3, 113)

Sultân şâirlerden Muhibbî'nin "iden kim" redifli gazeli de yukarıdaki şiirlerle aynı zemînde söylenmiştir.

Cihânı yok iken mevcûd iden kim
Hatâsın kullarına cûd iden kim

Virür mü ʿâlemi âhir harâba
Ser-â-ser bu cihânı dûd iden kim

Olup bu cinn ü insün pâdişâhı
Kamusına özin maʿbûd iden kim

Kime lâyık görüh bâg-ı bihişti
Kiminün külli yirin o iden kim

Kimi hâs ider virür takarrüb
Kimin sever beni merdûd iden kim

Cinân zâhide vü ʿârife dîdâr
Muhibbî bildi bunda sûd iden kim (Muhibbî, *Dîvân*, s. 575)

Yunus Emre'nin "nedür" redifli şiiri, suâl üslûbunun farklı bir şekilde kullanıldığı tevhîdlerdendir. Bu şiirde suâller, Allah'ın tevhîdine matûf değildir. Şâirin soruları, tevhîdin esrârını teftîşe yöneliktir.

Sensin bize bizden yakın görünmezsin hicâb nedür
Çün 'aybı yok görklü yüzün üzerinde nikâb nedür

Sen eyitdün iy pâdişâh *Yehdi'l-lâhu limen yeşâ*
Şerîkün yok senin i şâh suçlu kimdür 'azâb nedür

Levh üzere kimdür yazan azduran kimdür yâ azan
Bu işleri kimdür düzen bu su'âle cevâb nedür

Rahîm durur senün adun Rahîm'lıgun bize didün
Mürşidlerün muştıladı *Lâ taknetu* hitâb nedür

Bu işleri sen bilürsin sen virürsin sen alursın
Ne kim dilersen kılursın yâ bu soru hisâb nedür

Biz umaruz mürvetünden cümle iş senün katundan
Senün o çok rahmetünden bu bir avuç türâb nedür

Kün'i bir kezin söyledün her nesneyi var eyledün
Yine âhir bir söz ile anı kılmak harâb nedür

Kanı bu mülkün sultânı pes ten isen kanı cânı
Bu göz görmek diler anı bu merci' ü me'âb nedür

Yûnus bu göz anı görmez görenler hod haber virmez
Bu menzile 'akıl irmez bu kodugun serâb nedür (Yunus Emre, *Dîvân*, s. 124)

Tevhîdlerde istifhâm ve suâl üslûbunun farklı bir tarzı olarak "muammâ" ve "lugaz"i de görmekteyiz. Kabûlî ve Misâlî'ye ait tevhîdler, bu tarzın ender nümûlerindendir:

Muʿammayî olan keşf eyler ancak bu muʿammâdan
Müsemmâdur garaz bundan ne sır fehm itdün esmadan

Cihan yâ nokta-i bahr-i kıdem yâ katredür andan
Ana nisbet idersen katre eksilmez bu deryadan

Ser-â-pâ merd-i dânâ ictihâdından hata itmez
Bu razı kesf iden zâr oluben çıkdı ser ü pâdan

Niçe bir nâkil-i ahbâr olup ihbâr ider vâʿiz
Haber gayra haber virmez habîr olan bu maʿnâdan

Cihan hem şâhid ü hem müddeʿi hem kâzı hem meşhûd
Ne sâbit oldı bildün mi Kabûlî bu daʿavâdan (Kabûlî, *Dîvân*, s. 676-7)

Ol nedür kim hiç görinmez gören ü görmeyen ol
Söylemez ammâ cemîʿ-i şeyde gûyâ olan ol
Bu 'acebdür yemez içmez yine yiyen içen ol
Uyumaz bî-cândur lâkin yatup uyuyan hem ol (Misâlî, *Dîvân*, s. 462, 650)

6.3. Tekrîr

Lafız sanatı olan tekrîr, tevhîd manzûmelerinde üslûp hususiyeti olarak tebârüz eder. Kelime ve ibârelerin tekrârıyla sağlanan tekrîr, şiire âhenk ve ritim katar. Tevhîd şiirlerinde tekrîr, daha ziyâde efʿâl-i ilâhiyye etrafında şekillenen manzûmelerde

karşımıza çıkar. Şâir, Allah'ın tevhîde mevzû olan fiilerini ardı ardına sıralarken tekrâr unsurlarından istifâde eder. Böylece şiir hem ritim ve âhenk yönünden zenginleşir hem de fikir tekîd edilerek muhtevâda derinlik sağlanır.

Tevhîd şiirlerinde en çok kullanılan tekrâr kelimeleri, zamirlerdir. "Kim", "ne", "o/ol", "biri" gibi zamirlerin tevhîd manzûmelerinde sıklıkla kullanıldığına şahit olmaktayız.

Kimin dillerde destân eyleyen sen
Kime odı gülistan eyleyen sen

Kiminüñ yerini nâr eyleyen sen
Kiminüñ işini zar eyleyen sen

Balık karnın yer idersin kimine
Koyarsın kahr-ıla kimin zemîne

Kiminüñ yerini zindân iden sen
Kimine koçı kurbân eyleyen sen

Kimin top eyledüñ meydânda başın
Kimin zehr eyledüñ dünyâda aşın

Kimini bir siñek ile kovarsın
Kimin Nil ırmagı içre bogarsın

Kimini bıçku ile dildürürsin
Kimin düşmen elinde öldürürsin

Kimini kendüñe mahbûb idersin
Ne itsen iş senüñdür hûb idersin

Kimin dünyada Kâftan Kâfa sultan
İdüben korsın adını Süleymân (Yusuf-ı Meddâh, *Maktel-i Hüseyin*, s. 117-8)

Kim itdi yili yir yüzine ferrâş
Kim itdi bâga bulıtları sakkâ

Kim ider sahradan yâkût-ı ahmer
Kim ider katradan lü'lü-yi lâlâ

Kim itdi ʿâlemüñ tertîbin ibdâʿ
Kim itdi âdemüñ terkîbin inşâ (Ahmedî, *Dîvân*, s. 10)

Odur evvel âhir oldur ḳâf u nūn
Odur 'âşık odur Leylî vü Mecnûn

Odur cân iklimünün armagânı
Odur göñülde tolmışdur nihânî

Odur küllî dahı ne var cihânda

Odur kim söylenidür her lisânda

Odur bu cümle başdagı serencâm
Be-küllî ol durur *vallhü a'lem* (Kaygusuz Abdâl, *Mesnevî-i Sânî*, s. 51)

Birin ma'şûk ider birini 'âşık
Birin 'Azrâ ider birini Vâmık

Görürsin biri Şîrîn biri Ferhâd
Biri Hurşîd olur biri Ferahşâd

Biri Mecnûn olup nâlân ü giryân
Biri Leylî olur şâdân ü handân

Birisi Veyse oldı biri Râmîn
Birisi Husrev oldı biri Şîrîn (Manisalı Câmî, *Muhabbetnâme*, s. 465)

Sıfat tekrârları:

Şu Vâhibdür 'atâsında yok i'râz
Şu Hay'dur ki hayâtın'irmez emrâz

Şu Vâcib'dür ki ana vâcib olmaz
Şu sultândur ki kimse hâcib olmaz

Şu Bâkî'dür ki bâki cümle hâlik
Şu Vâris'dür ki cümleye o Mâlik

Şu Evvel'dür ki anun âhiri yok
Şu Gâlib'dür ki anun kâhiri yok (Şemseddîn-i Sivasî, *Süleymân-nâme*, s.191-2)

Zarf tekrârları:

Gehî tahta çıkar verd-i mutabbak
Sabâ geh tagıdur yaprak-be-yaprak

Gehî handân ider bâg-ı cihânı
Gehî giryân ider zâg-ı zamânı

Gehî şiddet-le tolar mîgden kûh
Çiçekler bitürür gâh anda enbûh

Geh ider nergisüñ tâcını zer-kâr
Kılar geh jâleden ol tâcı dür-bâr

Gehî bir katreden bir âdem eyler
Ki geh giryân añı geh hurrem eyler

Gehî râhat getürür câna geh renc
Gehî iflâs virür halka geh genc

Geh olur bir gedâyı şâh eyler
Gehî biñ şâhı hâk-ı râh eyler (Lârendeli Hamdî, *Leylâ vü Mevcnûn*, s. 394-5)

Bir kez nazarda ʿâlemi kıldun ʿalâ-tıbâk
Bir kez nazarda âdemi cân-ı cihân-nümâ

Bir kez nazarda nokta-i mey-hôr müstedîr
Bir kez nazarda kubbe-i dîhver ber-i semâ

Bir kez nazarda eyledün ibdâʿ-ı kâinât
Bir kez nazarda girü dilersin hebâ hebâ (Yazıcıoğlu Muhammed, *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*, s. 21)

Bağlaç tekrarları:

Ne ismi zâhir-idi ne sıfâtı
Ne ʻilmi bilinürdi ne hayâtı

Ne ʻâlem yaradılmışdı ne âdem
Ne zahm olmış-ıdı dahı ne merhem

Ne yâr olmış-ıdı sûret ne agyâr
Ne hâristân görinürdi ne gülzâr

Ne lutfı zâhir olmışdı ne kahrı
Ne tiryâkı bilinmişdi ne zehri

Ne küfr olmış-ıdı bellü ne îmân
Ne insân yaradılmışdı ne hayvân

Ne dünler ü günler ü ne gökler
Ne yirler ü ne uslar u ne ögler

Ne kürsî resmi var-ıdı ne ʻarşun
Ne taglar ismi var-ıdı ne ferşün (İbrâhim Beg, *Mi'râc-nâme*, s. 179)

Allah'ın eşsiz kudretinin âsarının insanda bıraktığı hayreti ifâde etmek üzere, "zehî" tekrârının kullanıldığını görmekteyiz:

Zihî Kâdir k'anuñdur cümle kudret
Zihî Vâhid ki andan cümle kesret

Zihî Hâkim ki hükminden halel yok
Zihî Mâlik ki milkinden cedel yok

Zihî sultân ki itmez kimse maʻzûl
Cihân sultânları cümle aña kul

Zihî ʻÂlim ki ʻallâmü'l-guyûbdur
Zihî Settâr ki settârü'l-uyûbdur

Zihî Vâris ki bâkîdür bekâsı
Zihî Hayy kim ebed yokdur fenâsı

Zihî Bâkî münezzehdür fenâdan
Zihî Hakk kim berî çûn ü çerâdan (Manisalı Câmî, *Muhabbetnâme*, s. 465, 241)

6.4. İstiâre

Söz sanatlarından olan istiâre, bazı tevhîd manzûmelerinde üslûp hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Şâir; Allah'ın zât, sıfât ve efʿâlini dile getirmeksizin tevhîdini şekillendirmektedir. İstiâre üslûbuyla kaleme alınan şiirlerde Allah, kâinâta çevrilen nazarların gördüğü manzarının mevcûdiyetini imâ ettiği varlıktır. XVI. asır şairlerinden Nâtıkî'nin dokuz beyitlik gazeli, tamamıyla istiâre üslûbuyla kaleme tevhîdlerdendir:

Bir sûrete medhûşum kim hüsnle nâdirdür
Sûretde nihân ammâ maʿnâ ile zâhirdür

Pergâr-sıfat gezdim bu dâyire etrafın
Bir nokta imiş bildim kim merkez dayirdür

İfhâm ise sergeşte bu dâyirede vâlih
Efkâr ise ser-gerdân bu noktada câbirdür

Taklîd ile sanurdum ben şâkirim ol meşkûr
Tevhîde ire bildüm meşkûr ile şâkirdür

Geh Leylâ gibi raʿnâ hüsn içre olur kâmil
Geh sanʿat-ı ʿaşk içre Mecnûn gibi mâhirdür

Her sûret-i zîbâda dildâdelere câzib
Her çeşme-i perî-rûda gamze gibi sâhirdür

Her zerre zebân olmuş gerçi kim okur zikrin
Tahkîk idicek ammâ mezkûr ile zâkirdür

Gâyib sanur ol yâri gör zâhid-i nâdânı
Ol yâr degül gâyib her kûşede hâzırdur

Tahkîk ü yakîn oldı kim Nâtıkîyâ dilber
Hem Zâhir ü Bâtındur hem Evvel ü Âhirdür (Nâtıkî, *Dîvân*, s. 336)

Yoğun tasvîrlerin yer aldığı şiirlerde, ilmek ilmek bir tanrı tasavvuru örülür. Şair, Tanrının sıfatlarını musavver unsurlar üzerinden inşa eder. Her suretin bir musavvire muhtaç olduğu fikrinden hareketle inşad edilen bu manzûmelerde, okuyucunun tevhîd fikrine ulaşmasını istemektedir. İlk okuyuşta bir bahariyye ya da hazaniyye izlenemi veren bu manzûmeler, bir iki beyit ilavesi ile tevhîd hüviyeti kazanır. Adeta bütün bir şiiri mayalayan bu birkaç beyit, uzun uzadıya tasvîr edilen unsurları, Allah'ın yaratıcı ve kâdir vasfına matûf hâle getirir. İstiâre üslûbunda kaleme alınan bir diğer gazel tevhîdi, Ubeydî'ye aittir.

Nimetün irişmedük ʿâlemde yir kalmadı hîç

Hân-ı lutfun görmedik bîçâre kalmadı hîç

Mâh-ı nev pervâne-i çarhun yüridür niçe şeb
Tutışup mihrün odıyla anda per kalmadı hîç

Hâk-i râh üzre şu denlü secde kıldı sana kim
Aşınup bedrün cebîninden eser kalmadı hîç

Gonca-i ezhâr-veş bârân-ı lutfun katresi
Zîvere gark itmedük bir nahl-i ter kalmadı hîç

İy ʿUbeydî zerre-i lutfin görelden âfitâb
Zerler îsâr itmedük bir hâk-i der kalmadı hîç (Ubeydî, Divân, s. 297)

6.5. Hikemî

Tevhid manzumelerinde gördüğümüz üslûplardan biri de hikemîdir. Nasihatâmîz ifâdelerin yer aldığı bu şiirlerde, kâinâta çevrilen nazarların süzdüğü manzaralar geniş bir yer tutar. Âlemin fenâ üzere olduğu fikrinin hâkim olduğu şiirler, tefekkür cihetinden hayli kuvvetlidir. Bu üslûbun gâye ve nizâm delîline istinât eden isbât-ı vâcip tevhîdlerinden sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Fedâyî'nin dokuz beyitlik gazel tevhîdi bu üslûbun karakteristik nümûnelerindendir:

Delîl oldukca bu âyât-ı mevcûdâtı ol Zât'a
Getürür gayret-i tevhîdi-i Zât efʿâlin isbâta

Bu ʿâlem bir tılısm âdem anun gencîne vü genci
Koyan gencîne vü genci sürer dâyim mühimmâta

Muʿâmmâdur bu genc ammâ yine kendü kılur rûşen
Ki misbâh-ı hayât-efzâ ne yüzden kondı mişkâta

Muvahhid kılsa pes cândan nazar hubb ile her şahsa
Görür bin bin hicâb ardından olmaz sübhâta

ʿAcey âyînedür bu dil ki yârün şekl-i ekvândan
Cemâlin gösterür rûşen safâ virdükce mir'âta

Kemâl-i tasfiye oldur k'özinsüz olalar vâsıl
Vücûd-i mihre tâ ol gün tecellî kıla zerrât

Bu mevcûdâtı Lât anla bu vasf il'olmasa mazhar
Ana kim tapsa dünyâya hem oldur ʿabd olan Lât'a

Bu dünyâ natʿı satrancın kuraldan çerh-i luʿbet-bâz
Ne şehler fîl ü at atdı ki âhir irmedi mâta

Fidâyî bu hafî sırra dilersen k'olasın vâkıf
Riyâzet çek dürüş Hakk u ricâl öninde merzâta (Fedâyî, *Dîvân*, s. 537)

Hikemî üslûhla kaleme alınan tevhîdlerden bir diğeri Ahmedî'ye aittir. Tasvîrlerle müzeyyen olan kasîdede, nasîhatâmiz bir lisân hâkimdir:

İrte gice dönen bu çarh-ı kebûd
Bunca şemʿ ü çirâg ü şuʿle vü dûd

Bu burûc u dekâyık u derecât
Bu medâr-ı nühûs u seyr-i sucûd

Yidi necm iki kevn ü altı cihet
Dörd ata tokuz ana üç mevlûd

ʿAkl u nefs-ile ʿillet ü maʿlûl
ʿAraz u cevher ü rüsûm u hudûd

Ceberût-ıla mülk ü hem melekût
Halk u hem emr ü şâhid ü meşhûd

Mebde'i kamusunuñ ol birdür
Ki andan aldı vücûdı her mevcûd

Şöyle kim vâhid oldı asl-ı ʿaded
Vâhid olmazsa olur ʿaded mefkûd

Ne bekâ varsa Hakdan oldı ʿayân
Ne ʿaded varsa birden aldı vücûd

Kamu muhtâc aña varlıhda
Kamudan bî-niyâz ol Maʿbûd

Ne fenâ-yı felekden aña ziyân
Ne bekâ-yı sitâreden aña sûd

Hergiz ayruhsı olmaz asl-ı ahad
Ger giderse kamu ʿadedden bûd

ʿAdede ihtiyâcı yoh Ahadüñ
Ki ʿaded andan oldı vü maʿdûd

Zâhir ü Bâtın Evvel ü Âhır
Oldur u her vücûda fâyiz-i cûd

Çünki vâhiddür asl pes kesret
Vâhidüñ varlıgına oldı şühûd (Ahmedî, *Dîvân*, s. 47-9)

Kütahyalı Firâkî'nin *kasîde ber-tarîk-i hikmet der-sanʿat-i âferînîş* başlığını taşıyan tevhîdi de hikemî üslûbun hâkim olduğu şiirlerdendir:

İy cemâlün *lem-yezel* hem dir celâlün lâ yezâl
Bârgâh-ı Hazretünden 'akl u dil hayrân u lâl

Kâdir u kudret ü Rahmân Hâlik-ı kevn ü mekân

Vâhid ü Ferdü's-Samed Hayy ü Kadîm ü bî-zevâl

Ol Cenâb-ı Kudretünden ber-nidâ-yı Kâf ü Nûn
Bu 'adem milkine irdi cân Kibriyâ-yı Zü'l-Celâl

Ân-ı vâhid içre bu milk-i 'adem buldı vücûd
Zâhir oldı bunca varlık bî-hilâfu bî-melâl

Dokuz eflâk eyleyüp kıldun melâyikden dolu
Rûşen itdi burcların ahter ü şems ü hilâl

Çâr-'unsur yaradup kıldun 'anâsırdan vücûd
Hâk ü bâd ü âteş ü rûh eyledün âb-ı zülâl

Bahr-i kudretde yaratdun bir cezîre hâkden
Rub'-ı meskûn ismidür ger kılsalar andan su'âl

Dört tabâyi' dört hevâ vü dört sûretle devr-i bekâ
Yaz u yay ü güz ü kış ismîni kıldı mâh u sâl

Dürlü eşkâl ü me'adin kudretün izhâr idüp
Giydürür hıl'at nebâta Sıbgatu'llâh sebz ü âl

Turmayup döner felekde nurun ile zulmetün
Geh nehâr eyler cemâlün geh şeb-i târîk-i celâl

Kil-i ahmerden yaradub kâlıbını Âdem'ün
Yazar nakkâş-ı ezel ol nakş-ı kudretden misâl

Emrinile cümle varlık ana kıldılar sücûd
Giydi la'net hıl'atin başın çeküp ol bed-fi'âl

İki rûh itdün müyesser ana iy Hayy ü Kadîm
Biri rûhânî sıfatdur biri hayvânî-hısâl

Haslet itdün rûh-ı hayvânî ile nefse mürûr
Rûh-ı rûhâniyle buldı 'akl u cân fazl u kemâl (Firâkî, *Sa'âdett-nâme*, s. 61-2, 84-5)

6.6. Didaktik

Tevhîd şiirlerinde didaktik üslup oldukça geniş bir kullanım sahasına sahiptir. Bilhassa itikâdî yönü ağır basan tevhîdlerde, didaktizm hâkim bir üslûp hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm akîdesinin anlatıldığı bu tevhîdlerde "bil, dinle" gibi ikazlara yer verilir. Manzûm akâyidnâme hüviyetine sahip tevhîdlerin tamamı didaktik üslup ile kaleme alınmıştır. Muhyî-i Gülşenî'nin *Sîret-i Cihân-ı Murâd*'ın alınan aşağıdaki tevhîd bu türdendir:

Hamd-i Hakda vücûd iden ifnâ
Bilür ol vâcibü'l-vücûdı Hudâ

Hikmeti gör ki kudreti itdi
Bir söz ile iki cihân peydâ

Zâhir u mazhar-ı mezâhir-i zât
Hem mücellâ sıfâtına meclâ

İsmi ne ʿaynıdur ne hod gayrı
Oldı eşyâ mezâhir-i esmâ

Her ne denlü ʿadd iderseŋ farz
Kılmaz esmâsını anuŋ ihsâ

Götüri ʿâleme vücûd andan
Cümleden ol münezzeh ü bâlâ

Hayr u şerre irâdeti vardur
Râzı olmaz muhâle ol ammâ

Şey'dür ammâ degüldür esyâ-veş
Cevher ü cism ola mı Mevlâ

ʻAdl ü fazl aŋa cümlesi mensûb
Zulmi yok kim denile çün u çirâ

Kimse dahl idemez ki ber-Hakdur
Her ne kim eyler ise menʿ u ʿatâ

Gelmeden gitmeden münezzehdür
Câe rabbike emr dimekdür aŋa

Etmez ahvâl ü vakt aŋa sebkat
Yokdurur bir cihetle hîç îmâ

Benzemez nesneye vü nesne ana
Leyse şey'i ke mislihi ebedâ

Ahd-ı pâk u vâhid-i Hâlık
Vahdeti hem sümârdan aʿlâ

Vehm ü idrâkden mukaddesdür
Mümkin olmaz muhâldür hem-tâ

Ki eger iki olsa yâ efzûn
Dehr-i fânî kaçan bulurdı bekâ

Belki kalup ʿademde gelmezdi
Vâhid bî-zıdd oldı pes Mevlâ

Olsa bir sehre ger iki sultân
Bulur ol sehr bir dem içre fenâ

Kaçan ola ki sehr dehr-i ʿaźîm
Bula iki seh ile neşv ü nemâ

Pes Hudâ-yı Kadîm ʿazze ve cell
Vâhid-i bî-şerîkdür hakkâ

ʿAyn-ı žâtı didi vücûd-ı hakkı
Cümle ehl-i tasavvuf u hükemâ

Ki eger gayrı olsa idi vücûd
Aŋa muhtâc olurdı ol hâşâ

Yokdurur nesne ihtiyâc degül
Diselerdi cevâb *sellemnâ*

Lîk çün yokdurur aŋa mahzûr
K'ola isbât-ı cânib-i akvâ

Pes gerekdür k'ola vücûdı anuŋ
Zâtınuŋ ʿaynı dâyimâ ebedâ

Didi mâhiyyete olur zâyid
Mütekellim vücûdı aŋla hâ

Dahi sûfiyye didi kim o vücûd
Mutlak oldı vü şâmil-i eşyâ

Ana cümle zılâl gibi durur
Dahi bâtıl diseŋ olur hakkâ

Mütekellim hakîm ile didiler
Olsa şahsiyye vahdet aŋa edâ

Dahi ferd-i muʿayyen ü cezrî
Ki hakîkî ola dinilse n'ola (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Cihân-ı Murâd*, s. 45-7)

Hazret-i Peygamber ve ashâbının kıssalarının anlatıldığı mesnevîlerde yer alan teblîğ tevhîdlerinin hemen tamamı didaktik üslûpla söylenmiştir:

Didi Allah k'aña yok misl ü hem-tâ
Anuñdur her ne varsa cümle eşyâ

Bir Evveldür ki yokdur ibtidâsı
Bir Âhirdür kim olmaz intihâsı

Kadîm ü Lem-yezeldür Hayy u Bâkî
Ki yirlerle yaratdı nüh revâki

Ganî-i Rezzâkdur Hallâk-ı Bîçûn
Ki olmaz emrine hergiz çerâ çün

Nebî gönderdi ben ʿabdin enâma
K'idem izhâr-ı daʿvet has u ʿâma (Münîrî, *Siyer-i Nebî III*, s. 491)

Tevhîdin hakîkatinin anlatıldığı şiirlerde de didaktik üslûbun kullanıldığını görürüz:

Ki yaʿni birle evvel Lâ-yezâli
Dü-ʿâlem şâhı Rabb-i bî-zevâli

Di kim yoktur şerîki vü vezîri
Dahı hem hemnişîn vü hem nazîri

Bu varlıgı kamu ol var idüpdür
ʿAdemden cümlesin izhâr idüpdür

Berîdür hemnişînden pâk u tâhir
Münezzehdür müberrâdur bu bâhir (Murâdî, *Muhabbetnâme*, s. 282)

İsbât zemîninde kaleme alınan tevhîdlerde de hâkim üslûp didaktizmdir:

Yidinci bu gerekdür kılmakda takdîr
Ola ol vâcibü bi' z-zât-ıla bir

Bulınup "hâşe li' llâh" ger şerîki
Eger bir olmayup olursa iki

Ya biri birine bî-keyf ü bî-kem
Müşâbih ola her vech-ile her dem

Eger külli vücûh-ıla müşâbih
Olursa müsteffîl-iken be-nefih

Bilinmez bâtıl olur pes ta'addüd
İkilik sâbit olmaz anda lâ-büd

Mahall-i vahde bu hâlın bir iden
Hulûl itmek muhâl olur sivâdan

Ve illâ ger muhâlif ola teşbîh
Yine zâhirde bâtıldur bu tevcîh

Ki dahl itmez bu fazl u 'ârızıyyet
Hakîkat zât-ı küllinden hakîkat

Ki zîrâ "fazl-ı 'ârız bi' l-fevâsıl"
Olur mevcûd olmaklıkda dâhil

Bu vakti ola kim kemmiyyet ola
Vücûdı 'ârızî mâhiyyet ola

Anuñ hod birdür ü feyz-i vücûdı
Didüñ mâhiyyeti-y-ile vücûdı

İkilikden münezzehdür çü zâtı
Ahaddur pes ki bu ism-i sıfâtı

Ger anuñ gayrı olaydı arada
Varurdı yirler ü göñül fesâda

Kemâ kâla' llâhu ta'âlâ "lev kâne fihimâ âlihetün illâ' llâhu lefesedetâ

Olurdı her birinüñ bir merâmı
Cihânuñ hiç olamaz-ıdı nizâmı

Nizâm andan bulupdur sun'-ı 'âlem
Ki birdür Sâni'i "v'allâhu a'lem "

Ulûhiyyetde çün yokdur şerîki
Dimek bes küfrdür ol bire iki (Hümâmî, *Sî-nâme*, s. 13-4)

B. TEVHÎDLERDE EDEBÎ MUHTEVÂ

1. Sebkler ve Tarzlar

Klâsik şiir geleneğinin tefekküre açılan kapısı olan tevhîdler, ele alınan mevzuun tabiatına muvâfık gelecek surette sebklerin teşekkülüne imkân tanımıştır. Bir telîf geleneği olarak zuhur eden tevhîdler, zamanla geniş bir zemîne yayılmış ve aynı şiir türü içinde farklı tarzlar tezâhür etmiştir. Allah'ın zât, sıfât ve efʿâlinin ifâdesi olan tevhîd şiirlerinde; teşbîh, tenzîh, takdîs, temcîd (taʿzîm) ve tehlîl ve hâkim bir karakteristiğe dönüşmüştür. Tevhîd manzûmelerinde tehlîl hâricinde, tek bir sebkin hâkim olduğu şiir sayısı azdır. Esâsen bu sebkler, birbirini tamamlayıcı husûsiyete sahiptir. Tevhîd şiirlerinde çoğu kez teşbîh ve tenzîh bir arada bulunur. Meselenin akâyid boyutunu göz önünde bulundurduğumuzda bunun zarûret arz ettiği de görülür.

1.1. Teşbîh

Kelâmî perspektifden "teşbîh", Allah'ın ulûhiyetine halel getiren bir husus olarak görülmüştür. Hak Teʿâlâ, eşi ve benzeri olmayan bir varlık olarak, yaratılmış hiç bir varlıkla müşâhebet arz etmez. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de Allah için *yed, vech* gibi sıfatların kullanılması, kelâmcılar arasında uzun münâkaşalara sebep olmuştur. Bazıları bu sıfatları olduğu gibi kabul ederken ekseri tevîl yoluna mürâcâat etmiştir. Kelâm kitaplarının ilâhiyat bahislerinin önemli bir cüz'ünü, Allah'ı diğer varlıklara benzemekten tenzîh oluşturur.

Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Allah'ın teşbîhe mevzû olamayacağı görüşündedirler. Şöyle ki teşbîhin olduğu yerde tecsîm yani cisimleştirme de söz konusudur. Halbuki Allah cisim değildir. "Teşbîh"i mezhebî karakteristik hâline getiren zümreler de vardır. Gulât Şia fırklarından olan ve Müşebbihe ismiyle anılan mezhep, Kur'ân-ı Kerîm'deki

müteşâbih âyetleri tevîle yanaşmadıkları gibi İsrâiliyât nevʿinden sözleri Hazret-i Peygamber'e aftederek Allah'ı diğer varlıklara teşbîh etmektedirler. Şehristânî, Müşebbihe'nin "teşbîhi tabiat hâline getiren" Yahudilerin tesîri ortaya çıktığı fikrini dile getirir. Müşebbihe Allah hakkında, "Nûh Tufân'ından dolayı ağlayınca gözlerinden hasta oldu" diyecek kadar teşbîhte ileri varmıştır.[1068] Ehl-i Sünnet Mezheplerinden sadece Kerrâmiye, müteşâbih âyetleri tevîle yanaşmaz.[1069]

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah için "arşa istivâ etti", "yerin göğün hükümdârı" ifâdeleri kullanılır. Fakat doğrudan zâtını ifâde etmek üzere kullanılan tek temsîl "nûr"dur.[1070] Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde, insanların tevhîdin hakikatini kavrayabilmeleri için bazı temsîller getirdiğini beyân eder. (*İbrâhim*: 24) Fakat bu temsîller oldukça sınırlıdır ve Allah'ın zâtına matûf değildir. *Nahl* sûresinin "Artık Allah'a temsîller yapmağa kalkmayın, çünkü Allah bilir sizler bilmezsiniz." âyet-i kerîmesi, bu hususstaki temsîlin sınırlarını belirlemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan müteşâbih âyetlerle ilgili Elmalılı Hamdi Yazır'ın söyledikleri, meseleyi vuzûha kavuşturacak evsâftadır:

> "Müteşabihat denildiği zaman manasız bir ibhami küllî iddia edildiğini zannetmek büyük bir hata teşkil eder **müteşabihat manasız ve mühmel değil, kesreti maaniden dolayı muayyen bir murat tayini mümkin görünmiyen ve daha doğrusu ifade ettiği hakaikımuhita zihni beşerle kabili istiap olmadığından dolayı mübhem görünen bir ifadedir.** Bu öyle bir beyandır ki hakikat, mecaz, sarih, kinaye, temsil, tahkik, zahir, hafi gibi vücuhi beyanın mecmuunu havidir. Bunun için balâda buna «elmalûmül mechul» ifadesini arz etmiş idik. Zaten kelâmda ibham mevkiine göre en büyük vücuhi belâgatten birini teşkil eder. Her şahıs her manaya muhatap olamıyacağı gibi bütün ilmi ilâhînin ifham.. ve tebliğine alelûmum beşeriyetin kudreti dahi mütehammil değildir."[1071]

"Teşbîh" kelimesinin kelâm literatürü içinde kazandığı ıstılâhî manâ, tamamıyla menfîdir. Bilhassa sıfatlar bahsinde Mutezile'nin, "teşbîhçi" töhmetine marûz kalan Ehl-i Sünnet ulemâsı, bu kelimenin istimâlinden ihtirâz etmişlerdir. İbn Teymiyye'de

---

[1068] Şehristânî, *Milel ve Nihâl: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, yay. haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yay., İstanbul 2008, 99-101.
[1069] Şehristânî, *Milel ve Nihâl: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, s. 103. Ayrıca bkz. Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2008, 160-161.
[1070] "Allah, Semavât-ü Arzın nûrudur" (*Nûr*: 35)
[1071] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. I, 29.

"teşbîh/temsîl" yerini "isbât"a bırakır. Allah'ın Kur'an-ı Kerîm'de bizâtihi kendisinin beyân ettiği sıfatlar, "ispat" olarak zikredilir.[1072]

Tasavvuf düşüncesinde ise "teşbîh" mühim bir yere sâhiptir. Bilhassa vahdet-i vücûddaki "âlemin Allah'tan gayrısı olmadığı" fikri, teşbîhi zarûrî kılmaktadır. Fakat "teşbîh" tek başına bir mana ifâde etmez. "Tenzîh" ile birlikte kullanıldığında Allah hakkında marifet sâhibi olunabilir. İbn Arabî, teşbîh ile tenzîh arasındaki ilgiyi *Füsûsu'l-Hikem*'in şu şekilde değerlendirir.

> "Ve Hakk'ın maʿrifetinde tenzîh ve teşbîh beynini cemʿ eden ve onu iki vasıf ile vasf eyleyen kimse, nasıl ki kendi nefsini tafsîl üzere değil, mücmelen ârif oldu ise, Hakk'ı dahi tafsîl üzere değil, mücmelen ârif olur. zîrâ âlemde suverden olan şeyin adem-i ihâtasından nâşî, onu iki vasf ile tafsîl üzere vasf etmet müstahildir."[1073]

> "İmdi eğer sen, tenzîh ile kâil olursar mukayyid olursur; ve eğer teşbîh ile kâil olursan muhaddid olursun."[1074]

> "İmdi vehm, bu sûret-i kâmile-i insâniyyede sultân-ı aʿzâmdır. Ve şerâyiʿ-i münzele dahi onunla geldi. Böylece teşbîh etti ve tenzîh etti; tenzîhte vehm ile teşbîhte de akl ile tenzîh etti. Binâenaleyh kül külle murtabıt oldu. İmdi tenzîhin teşbîhten ve teşbihin tenzîhten hâlî olması mümkün değildir. Binâenaleh Allah Teâlâ *leyse ke-mislihi şey'en* (Şûrâ, 42/11) dedi. Tenzîh ve teşbîh etti. *Vehuve's-semî'u'l-basîr* (Şûrâ, 42/11) dedi; teşbîh eyledi."[1075]

Tevhîd manzûmelerinde "teşbîh", Allâh'ın Kur'ân-ı Kerîm'de kendisi için kullandığı sıfat ve getirdiği temsîller merkezinde şekillenmiştir. Fakat şairler kerîm kitapta zikredilen hususları, şâirâne bir tavırla farklı bir zemîne taşımışlardır. Meselâ Allâh, Kitâb-ı Furkân'ında kendisi için "yerin ve göğün hükümdarı/sâhibi" demekte iken şairler, hitap ettikleri zümrelerin ulûhiyet telakkilerine hitap etmek gayesiyle devrin hükümrânlık alâmetlerini Hak Teʿâlâ'ya atfedebilmektedirler. Fakat şunu da dikkatlerden uzak tutmamalıyız ki bu tarz teşbîhlerin hemen akabinde insanın zihninde oluşabilecek şüpheleri zâil etmek için tenzîhi ifadeler gelmektedir.

Tevhîd şiirlerinde teşbîh tarzı, ilk olarak "teblîğ" gayesiyle kaleme alınan/dile getirilen tevhîdlerde karşımıza çıkmaktadır. Kâmil manâda bir tanrı telakkisine sahip olmayan insanlara hitaben söylenen bu şiirlerde, Allâh'ın varlığı ve birliğini anlatmak kadar bir ulûhiyyet telâkkisi inşa etmek de söz konusudur. Bu tür metinlerde "teşbîh" ve "tenzîh" içiçe bulunur. "Teşbîh" ile insanların zihninde bir "tanrı tasavvuru"

[1072] İbn Teymiyye, *Tevhid Risalesi: er-Risâletü't/Tedmüriyye*, çev. Ulvi Murat Kılavuz, İz Yay., İstanbul 2009, s. 78-79.
[1073] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. I, s. 265.
[1074] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. I, s. 272.
[1075] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. IV, s. 33.

şekillendirilirken "tenzîh" ile onun mahlûkâttan münezzeh ve müteâl bir varlık olduğu ortaya konur. Teşbîh tarzının görüldüğü diğer tevhîd metinleri ise vahdet-i vücûd zemînindedir. Allah, "bilinmek muhabbeti"yle âlemi yaratmış ve cümle eşyâda tecellî etmiştir. Bu tür tevhîdlerde Hak Teʿâlâ, "güzel" sûretinde peydâ olan bir varlıktır. Allah'ın Edebî Yönden Tasvîr ve Tasavvuru bölümünde mufassalan bu bahsi ele alacağımız için bu türün misâlleri üzerinde durmayacağız.

1.2. Tenzîh ve Takdîs

"Tenzîh", Allâh'ı rübûbiyyet ve ulûhiyyet vasıflarına gölge düşürecek bütün tarif ve tavsîflerden arındırmaktır. Allah Teʿâlâ Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok âyetinde, zâtının yaratılmış varlıklardan münezzeh ve mukkaddes olduğunu beyân eder. Seyyid Şerîf Cürcânî, tenzîhin müterâdifi olarak takdîsi şu şekilde tarîf eder:

> "Lügatte, temizlemek manasına gelen bu tâbir ıstılahta; Hakk'ı, yüceliğine yakışmayan her şeyden, bilhassa yaratılmış noksanlıklarından ve mevcûdâttan, O'ndan başkasına nisbetle kemâl sayılan mücerred ve gayr-i mücerred her şeyden tenzîh etmektir. Takdis, tesbîhe nisbetle keyfiyet ve kemiyyet itibariyle daha hususidir. Yâni, tenzîh hususnda ondan daha şiddetli ve daha fazladır. Bundan dolayı *subbûhun kuddûsun* kavlinde takdisi, tesbîhten sonra söylemişlerdir. Tesbîh, sadece makâm-ı cemʿe göre bir tenzihtir. Takdis ise cemʿ ve tafsîle göre tenzîhtir. Böylece kemiyyet olarak daha fazladır."[1076]

"Tenzîh" ile "teşbîh", Allah hakkında mârifet sâhibi olmak için tutulması gereken iki yoldur. Esâsen teşbîh ve tenzîh, bir terâzînin iki kefesi gibidir. İnsanların tanrının varlığına imân edebilmesi için zihninde bir tasavvurun şekillenmesi gerekmektedir. İnsan, hiçbir suretle tasavvur edemediği bir tanrı ile akîdevî bağ kuramaz. Bu sebeple "teşbîh", Allah'ı idrâk etmede zarûrî bir yoldur. Fakat "teşbîh"in "tenzîh"ten müstakil bir surette kullanımı da Hak Teâlâ'nın diğer canlılarla benzeşmesine yol açmaktadır ki bu da itikâdî bir problemdir. Tevhîd metinlerinde "tenzîh" ve "teşbîh"in çoğu kez bir arada kullanıldığını görmekteyiz. Umumiyetle "teşbîhî" bir tanrı telâkkisini şiirine aksettiren şâir, Allah'ın diğer varlıklarla müşâhebet üzere olmadığını gösterek için "tenzîh"e mürâcaat etmektedir.

"Tenzîhî" karakteristiğe sahip tevhîd metinlerinin umûmî hususiyeti, şiirdeki "nefyedici" ifâdelerin kesâfetidir. Şâir Allah'ın diğer varlıklar için kullanılan ifâdelerle

[1076] Seyyid Şerîf Cürvânî, *Ta'rîfât: Tasavvuf Istılahları*, terc. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Abdulrahman Acer, Litera Yay., İstanbul 2014, s. 102.

vasfedilmekten münezzeh olduğunu ortaya koyar. Bu türün en güzel nümûnelerinden biri Şemseddîn-i Sivasî'ye aittir:

Hakîkatsın velî mâhiyyetüñ yok
Su'âl olmaz senüñ mâ'iyyetüñ yok

Münezzehsin dinilmez saña mâ hū
Sezâdur ger disem her demde yâ hū

Egerçi cüz' ü kül senden hüveydâ
Hakîkat cüz' ü küldensin müberrâ

Senüñ zâtuñda yokdur kayd u tahdîd
Senüñ zâtunda yokdur hasr u ta'dîd

Mu'arrâsın ta'alluk nisbetinden
Müberrâsın ta'ayyün vasmetinden

Ehadsın vahdetüñ ḳılletden olmaz
Vücûduñ şübhesüz 'illetden olmaz

İşüñ hikmetledür yok sende aʿrâz
'Aceb bahşendesin min-gayri aʿvâz

Mekân senden tolu sen lâ-meḳânsın
Zamân senden durur sen bî-zamânsın

Kamu senden nişân a'râz u ecsâm
Velî sen bî-nişânsın irmez efhâm

Nişânuñ oldı şânuñdan hüveydâ
Degül ẕâtuñ bu ortalıḳda peydâ (Şemseddîn-i Sivasî, *İbret-nümâ*, s. 225-6)

Yunus Emre'nin "var" redifli gazeli ile Vâhib Ümmî'nin "Hemân birsin hemân birsin mütekerirr mısraları murabbaʿı da nefyedici üslûbun hâkim olduğu tenzîh tevhîdleridir:

Nişânsuzın nişânun kimse bilmez
Egerçi bî-nihâyet âyetün var

Niçe eyde bile dil niteligün
Dile getirmege bin-bir adun var

Ne oran u kıyâs ne nakş u nişân
Ne miyân u kenâr nihâyetün var

Ne reng ü şekl ü hem ne cism ne hod resm
Ne kadd ü kâmetün ne sûretün var

Bu cümle ins ü cinne rahmetünden
'İnâyet vechile hoş himmetün var

Ne dünyâ âhiret ne Kâf u ne Kâf
Bular katre deryâ melekûtun var

Ne hod var intihâ ne had mekân hem
Ne bir eniyetün keyfiyetün var

ʻAkıllar mât olur niteligünden
Ki bir zerrede bin bin ʻibretün var (Yunus Emre, *Dîvân*, s 96)

Ne şekkim var benim sana İlâhî
Hemân birsin hemân birsin İlâhî
Ne önün var ne sonun var İlâhî
Hemân birsin hemân birsin İlâhî

Bî-nişânsın nişânın sen bilirsin
Hemân birsin hemân birsin İlâhî
Mekândan sen münezzeh pâdişahsın
Hemân birsin hemân birsin İlâhî

Cemâlin kudretine akl erişmez
Hemân birsin hemân birsin İlâhî
Vezirin yok şerîkin yok Ahad'sın
Hemân birsin hemân birsin İlâhî (Vâhib Ümmî, *Dîvân*, s. 295-6)

"Teşbîh" ve tenzîh"in tamâmen mezcedildiği şiirlere de tesâdüf edilmektedir:

Kadîm-i bî-zamân oldur mukîm-i bî-mekân oldur
Anun dizârınun bedri kemâline hilâl irmez

Kerm-i ber-kemâl oldur Rahîm-i bî-zevâl oldur
Azîm-i bî-misâl oldur ki zâtına misâl irmez

Vekîl-i lâ-yezâl oldur Celîl-i zü'l-Celâl oldur
Cemîl-i zü'l-Cemâl oldur ki hüsnine cemâl irmez

Zehî evvel ki önine yetişen kendüdür yine
Zehî faʻâl ol Kâdir ki ʻaczi yok melâl irmez

Zehî Zâhir ki bu gözler göremez niçe gözler
Zehî Bâtın ki her yüzlerde görinür hayâl irmez
(...)
Ezeldür inmez ü ağmaz kimesne hükmini yığmaz
Ebeddür ki ana hergiz nüzûl u irtihâl irmez

Ne ol Hak togdı kimseden ne hod kimse togar andan
Münezzehdür taʻallukdan ana bahs ü cidâl irmez (Kemâl Ümmî, *Dîvân*, s. 433-4

1.3. Temcîd

Temcîd, Allah'ın zâtı, sıfatı ve efʻâli itibâriyle yüceltilmesidir. Kudretiyle insanları hayret vâdisine sürükleyen Hak Teʻâlâ, taʻzîme lâyık tek varlıktır. Allâh'ın

yüceliği ve azametinin medh ü senâsında kaleme alınan tevhîd şiirleri, temcîd ve taʿzîm ifadesi taşımaktadır. Bu tarzda söylenen tevhîdlerde, tasvîr ve tavsiften ziyâde Allah'ın ekmel ve benzersiz bir varlık olarak medhedildiği görülür. Esâsen medih, takdir hissinden doğar ve yaratılmış olan insanın mutlak ve sonsuz bir varlığı medhetmesi mümkün değildir. Bu sebeple temcîd tevhîdleri, klâsik edebiyattaki diğer medhiyye şiirlerinden farklıdır. Şâir, Hak Teâlâ'nın yüceliğini kendi idrâk ölçüsünde algılar ve bunu şiire aksettirir. Temcîd şiirlerinde Allah, müteâl bir varlık olarak tebârüz eder.

"Temcîd" ifâdesi, bazı tevhîdlerin başlığında yer almaktadır. Şâirler, kaleme aldıkları tevhîdin hangi tarz ya da sebk üzere olduğuna bu şekilde işâret etmişlerdir. Gelibolu Âlî'nin *Riyâzü's-Sâlikîn*'indeki "*ber-vefk-i tevhîd ü tahmîd bahşâyiş-i ilâhî beyânında ve alâ't-tarîkı't-temcîd*" başlıklı tevhîd, isimlendirme açısından dikkate değerdir. "Temcîd yoluyla" manasına gelen "*alâ't-tarîkı't-temcîd*" ifâdesi, tevhîdin tarzına işâret etmektedir.

Temcîd tarzında kaleme alınan tevhîdlerin en meşhûru, Şeyhî'nin 16 beyitlik kasîdesidir. Bir çok nazîreye mevzû olan bu kasîde, temcîd tarzının en mükemmel nümûnelerindendir. Bu şiirde kudreti ve satveti ile bütün âlemi ihâta eden rabbe duyulan tazîm hissi hâkimdir:

İy kemâl-i kudretin nefhinde âlem bir nefes
V'iy celâl-i izzetin bahrında dünyâ keff-i has

Satvetinin yeline bin bin Süleyman mûrçe
Rahmetünün hânına tâvus-ı kudsîler mekes

Tâ'at-ı kevneyn istiğnan ile bâd-ı hevâ
Cennet-i firdevs dîdârın ile berk-i heves

Kibriyânın kârbânından haber vermez ukûl
Ermez andan cân kulağına meger bang-i ceres

Akl şem'i nice idrâk itsün envâr-ı celâl
Çünki yetmiş bin hicâb ardından oldı muktebes

Ma'rifet yolunda ol oldum diyenler mühtehî
Göre k'ön menzildedir gitdikde altından feres

Şevk yazısında yandılar zülâl-i vasl için
Teşne-diller gözlerinden dökdi Ceyhun u Aras

Şeş cihetten sen münezzehsin velî senden tolu
Arş u ferş ü taht u fevk ü sağ u sol u pîş ü pes

Bî-niyâz isen ne var lutfun hevası cezbesi
Gösterir can murgına dünyâ gülistanın kafes

Hırmeninden k'ebniyâ vü evliyâdır hûşe-çîn
Âdem o merdâne-i gendüm Halilullâh ades

Ger harîm-i sırruna mahrem değildir hîç dil
Fazlasından fazlınun mahrûm kalmaz hîç kes

Kime kim sultân-ı dîn dünyâ düninden yol açа
Olmaya telbîs ile iblîs-i nefis ana ases

Mücrim ü âsîlere dergâhın olmuştur penâh
Mübtelâ vü bî-kese yâdundurur feryâd-res

Zikr-i mecdün olmasa rûh-ı melek olur helak
Fikr-i hamdın kılmasa nefs-i nefîs urmaz nefes (Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn*, s. 4-5)

Şeyhî'nin bu kasîdesine söylenen nazîrelerde de temcîd tarzının hâkim olduğu görülmektedir. XVI. asır şairlerinden Kara Fazlî'nin *fi't-tahmîd ve't-temcîd* başlıklı tevhîdi, bu nazîrelerdendir:

İy kudretünün mazharı ser-cümle-i eşyâ
V'ey hikmetinün manzarı âyîne-i dünyâ

Rûşen ikisi birliginün oldı delîl
Eyvân-ı felekde meh ile mihr hüveydâ

Secâde-nişînân nüh eflâk-ı ʿalâya
Hükmünle ziyâ-bahş kanâdîl-i zevâyâ

İy ʿâlim-i bî-fikret ü v'ey vâhib-i bî-ecr
İy sâniʿ-i bî-âlet [ü] v'ey kâyim-i bî-câ

Hem râzık-ı bî-reybsin ü Hâlık-ı bî-ʿayb
Hem zâhir-i pinhânsın ü hem bâtın-ı peydâ

Urmasa senün lutf-ı latîfünden eger dem
Cân virmez idi mürdelere Hazret-i Îsâ

Bulmazdı kulun olmasa şâhân-ı cihândâr
Eyvân-ı felek-rifʿat ü kasr-ı felek-âsâ (Kara Fazlî, *Dîvan*, s. 129-30)

XVI. asrın sûfî şâirlerinden Murâdî'nin *Muhabbet-nâme*'sinde yer alan t*evhîd ü ta'zîm* başlıklı şiirde, kudretiyle bütün âlemi kuşatan Allah'ın yüceltildiğini görürürüz:

Ezeldür kim bulunmaz aña gâyet
Ne âhirdür ki yok aña nihâyet

Bir evveldür ki yokdur ibtidâsı
Bir ʿâhirdür ki yokdur intihâsı

Mukaddes zulm-i ʿâlemden mu'arrâ
Münezzeh ʿilm-i Âdem'den müberrâ

Muʿallak kudretinden nokta-i hâk
Mutabbak hikmetinden bunca eflâk

Melekler zikr ider anı seher-gâh
Felekler şükr ider raksında her gâh

Anuñ emrindedür peydâ vü nihân
Anuñla zindedür zerrât ü insân [354]

Yine anuñla tolu kâyinâtı
Degül bir zerre aña mümkünâtı

Anuñçun anda yok anlardan âsâr
Tapusıdur meger kim genc-i esrâr

Muhassal hikmetinde kalur idrâk
Mufassal kudretinde ʿakl olur çâk

Bilinmez maʿrifetle sırr-ı pinhân
Ya nice irsün aña ʿakl-ı insân

Müberrâdur bilinmeklikden el-Hak
Muʿarrâdur bulunmaklukdan ol Hak

Bu ʿâlem olmasa yok aña noksân
Ya Âdem olmasa aña ne hüsrân

Mukaddesdür cemâl-i kibriyâsı
Mukavvesdür celâl-i cebriyâsı (Murâdî, *Muhabbet-nâme*, s. 354-5)

Fuzûlî'nin *Hazret-i Bârî şânındadur* ismini taşıyan kasîdesi de temcîd tarzının en sanatkârâne nümûnelerindendir. Şâir, Allah'ın âlemdeki kudret âsârının mükemmelliğini en derinden hissederek rabbini tazîm eder.

Âferîn ey sâniʿ-i ten-perver-i cân-âferîn
Hâliku'l-eşyâ İlâhu'l-halk Rabbu'l-âlemîn

Mübdi'-i âsâr-ı kudret akd-peyvend-i vücûd
Zâbit-i erkân-ı fıtrat nakş-bend-i mâ' ü tîn

Ey semûm-ı satvetün te'sîri nîrân-ı cahîm
V'ey sehâb-ı rahmetün sîr-âbı Firdevs-i berîn

Kudretün gül-zârına bir sebze Sidrü'l-müntehâ
Hikmetün şemʿine bir pervâne Cibrîl-i emîn

Sunʿun eyvânında bir kandîldür nüh âsmân
Sanʿatun dîbâcesinden bir varak rûy-i zemîn

Dergeh-i taʿzîm ü tekrîmünden âlem kâm-cûy

Hırmen-i ihsân ü eltâfundan âdem hûşe-çîn (Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, s. 44)

1.4. Tehlîl

Lûgat manası kelîme-i tevhîdi söylemek olan tehlîl, tevhîd türünün vezin, söyleyiş ve muhtevâ itibariyle müstesnâ bir sebki olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen muhtevâ itibariyle klâsik tevhitlerden ayrılan bu tarz, "zikir/tesbîh" mâhiyetine sahiptir. Tehlîller, Allah'ın varlığı ve vahdaniyetinin dile getirildiği şiirler olmaktan ziyade kelime-i tevhîdin manâ ve esrârın terennüm edildiği şiirler olarak tezâhür ve tebârüz etmiştir.

Menşe itibariyle tasavvufî bir mahiyet arzeden tehlîl geleneğinin ilk nümûmeleri, XIII. asır Fars şiirine aittir. Evhadüddîn-i Kirmânî, rübâî divânının tasnîfinde "tehlîl" bölümüne yer vermekle birlikte bu tarzda hiç tevhîd söylememiştir. Tehlîl tarzındaki ilk tevhîd, XIII. asır sûfî şâirlerinden Alâüddevle Simnânî'ye âit kıtʿadır. Kasîde şeklinde kaleme alınan ilk tevhîl tevhîdi ise Emîn-i Belyânî'ye aittir. Hâfız-ı Şirâzî'nin muâsırlarından Cüneyd-i Şîrâzî'nin divânında yer alan *velehu fi't-tevhîd* başlıklı kasîde ise bu tarzın ismiyle anılan ilk tevhîddir.[1077]

Tehlîl şiirlerinin tamamı "*lâ ilâhe illallah*" redifli olup kelime-i tevhîd ibaresi isim terkîbin tamlanan kısmını oluşturur. Sadece Hindî Mahmûd'un manzûmesi, "deyeler *lâ ilâhe illallâh*" rediflidir. Birkaç istinâ dışında tehlîl tevhîdleri, aruzun kısa kalıplarıyla teşkîl edilmiştir. Klâsik şiir ve Tekke edebiyatı geleneğine aynı ölçüde bağlı bulunan mutasavvıf şâirlerin kaleme aldıkları "*diyelüm lâ ilâhe illallah*" ya da "*eydelüm lâ ilâhe illlalâh*" redifli şiirler, tehlîl hususiyeti göstermemektedir. Bu şiirlerde, tehlîlden ziyâde kelime-i tevhîdin zikrine davet vardır.

Tehlîl tevhîdleri yaygın olarak şiirin nazım türüne işaret edilerek isimlendirilir. Sadece Hayretî'nin tehlîl murabbaʿsında bu tarzın ismi zikredilmiştir: "*Ender-tevhîd ü **tehlîl**-i Hazret-i Bârî celle celâlehu ve 'amme nevâlehu*". Tehlîl ismi zikredilmese de bu manâya işâret eden başlıkları da görmekteyiz. Yusuf Hakîkî'nin gazel formundaki tehlîl tevhîdi, "*der-tahrîz be-devâm-ı zikr ü beyân ve fevâyid-i o*" başlığını taşımaktadır. Lâmiʿ Çelebi'nin tehlîli de Hakîkî Baba'nın tevhîdine benzer bir başlığa sahiptir: "*Tezkire-i kelime-i şehâdet ki mirâren hükkâm-ı mahkem-i gayb u şehâdet der-dâr-ı*

[1077] Umîd Surûrî (haz.), *Dîvân-ı Cüneyd-i Şîrâzî: Sürûde-i Mu'înüddîn Ebu'l-Kâsım Cüneyd b. Mahmûd-i Şîrâzî (Sudde-i 8 K)*,Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâm, Tahrân 1391, s. 164-165.

lafza-ı se'âdet" Bu meyânda Kanunî Sultan Süleyman devri şairlerinden Eyyübî'nin tehlîline verdiği *kasîde der-şeref-i lâilâhe illallah* başlığı, bu türdeki şiirlerin muhtevâ ve tarzına işaret tercih etmesi yönüyle dikkate değerdir.

Şâhidî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde yer alan tehlîli, bu tarzın müşterek vasıflarını tamamıyla hâizdir:

Nedürür vech-i kurb-ı hazrete râh
Sohbet-i lâ-ilâhe-illâllah

Kime irse virür hayât-ı ebed
Şerbet-i lâ-ilâhe-illâllah

Ehl-i tevhîdi kıldı şevkile pür
Ni'met-i lâ-ilâhe-illâllah

Hoş safâ oldı şehd-i vâhidden
Lezzet-i lâ-ilâhe-illâllah

Müjde-i vasl oldı 'uşşâka
Nükhet-i lâ-ilâ-heillâllah

Münkîri hayretile yandurur
Hasret-i lâ-ilâhe-illâllah

Dile kurb-ı Ḫudâya rehberdir
Ülfet-i lâ-ilâhe-illâllah

Der şehâdetde şâhid ü meşhûd
Rif'at-i lâ-ilâhe-illâllah

Mihr-veş basdı küfr leşkerini
Ru'yet-i lâ-ilâhe-illâllah

Zikr idenlere ola keşf-i cemâl
Kıymet-i lâ-ilâhe-illâllah

Kurb-ı hazretdedir hadîka-i rûh
Râhat-i lâ-ilâhe-illâllâh

İrdügi cisme nâr kılmaya kâr
Kisvet-i lâ-ilâhe-illâllah

Dile virür safâ vü zevk-i sürûr
Vuslat-ı lâ-ilâhe-illâllâh

Nûr-ı fikrile kılub rûşen ider
Nüzhet-i lâ-ilâhe-illâllah

İrdürür tâlibini matlûba
Himmet-i lâ-ilâhe-illâllah

Niçedür dürr-i ‘ışk ider perver
Fikret-i lâ-ilâhe-illâllah

Eser-i küfri dûr ider dilden
Kurbet-i lâ-ilâhe-illâllah

Ne dürür şirk-i mahv ider gayrı
Gayret-i lâ-ilâhe-illâllah

Mahv ediser cahîmi nûrından
Heybet-i lâ-ilâhe-illâllah

Feth ider kalbe bâb-ı esrârı
Hayret-i lâ-ilâhe-illâllah

Hakdan oldı sa‘âdet-i ebedî
Kısmet-i lâ-ilâhe-illâllah

Şâhidî bil ki key ganîmetdür
Fursat-ı lâ-ilâhe-illâllah (Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn*, s. 55-6

Aruzun uzun kalıbıyla kaleme alınan bir kaç tehlîl tevhîdi vardır. Bu şiirden biri de Revânî’ye aittir:

Cilâ-yı kalb-i cihân lâ-ilâhe illa’llâh
Safâ-yı behcet-i cân lâ-ilâhe illa’llâh

Lisân-ı hâl ile söyler rumûz-ı vahdetden
Kaçan ki aça dehân lâ-ilâhe illa’llâh

Felekden itdi yüce bârgâhınun çetrin
Ne yirde tutdı mekân lâ-ilâhe illa’llâh

Ne denlü var ise esrâr-ı ‘âlem-i gaybî
Cihânda itdi ‘ayân lâ-ilâhe illa’llâh

Ne hoş çıkardı mu’ammâ-yı beyt-i dünyâyı
Lüğaz-güşâ-yı cihân lâ-ilâhe illa’llâh

İçürdi âb-ı zülâl-i bekâyı teşnelere
Ne yirde k’oldı revân lâ-ilâhe illa’llâh

Safâ-yı meclis-i kurb u cemâl-i şâhid-i kuds
Huzûr-ı ehl-i dilân lâ-ilâhe illa’llâh

Mütûn-ı ‘âlem-i kudsîye hoş muhakkıkdur
Kim itdi şerh ü beyân lâ-ilâhe illa’llâh

Sürûr-bahş-ı zemâne mübeşşir-i ‘âlem
Hubûr-ı hûr-ı cinân lâ-ilâhe illa’llâh

Görindi Ka’be-i maksûd gün gibi rûşen
Çün oldı nûr-feşân lâ-ilâhe illa’llâh

Bekâ-yı devlet-i dünyâ vü ‘izzet-i ‘ukbâ
Hisâr-ı emn ü emân lâ-ilâhe illa’llâh

Ne pâdişâhdur ol kim berât-ı hükminde
Yazıldı ana nişân lâ-ilâhe illa’llâh

Semend-i ‘izzete oldı süvâr ‘âlemde
Kime ki sundı ‘inân lâ-ilâhe illa’llâh

Giderdi şübhelerini zemâne gönlinden
Komadı hîç gümân lâ-ilâhe illa’llâh

Ziyâ-yı mihr-i şerî’at şu’â’-ı şems-i yakîn
Safâ-yı pîr ü cüvân lâ-ilâhe illa’llâh

Şu denlü eyledi hoş-hâl halk-ı dünyâyı
Kim oldı vird-i zebân lâ-ilâhe illa’llâh

Toyurdı ni’met-i Hakka iki cihân halkın
Bu nice sufre-i hân lâ-ilâhe illa’llâh

Revânî iki cihânı ne var ğanî kılsa
Çün açdı genc-i nihân lâ-ilâhe illa’llâh

Mahabbetini gönülden gidermesün Allâh
Çün oldı dilde revân lâ-ilâhe illa’llâh (Revânî, *Dîvân*, s. 9-10)

2. Allâh’ın Edebî Yönden Tasavvuru ve Teşbîh

Şiirde sıklıkla kullanılan edebî sanatlardan “teşbîh”, kelâmî bir mefhûm olarak Allah’ı gayrısı ile “benzeştirmek” dolayısıyla da Hak Teâlâ’nın ulûhiyetine halel getirmek anlamına gelir. Bu sebeple kelamî literatürde “teşbîh”, menfî bir manâya sahiptir. Tevhîd şiirlerinde ise tasavvur edilen Allah’ın vasfedilmesinde “teşbîh”ten istifâde edilmektedir. Fakat bu metinlerde “teşbîh”, “tenzîh” ile bir arada kullanılır. Bir edebiyat metni olması itibâriyle tevhîdlerde Allah; hükümdâr, nakkâş ve maşûk olarak tasavvur edilmektedir.

2.1. Kudretli Hükümdâr

Tevhîd manzûmelerinde Allah’ın bir hükümdâr olarak tasavvuru oldukça geniş yer tutar. Menşeini Kur’ân-ı Kerîm’de bulduğumuz bu tasavvuru, bilhassa didaktik mâhiyyetteki tevhîdlerde görürüz. *Bakara* sûresinin 107. âyetinde geçen ve Kurân-ı Kerîm’de bir çok kez tekrârlanan “Allâh yerin ve göğün mülkünün sahibi” ifâdesi, Hak Teâlâ’nın benzersiz ve kâdir bir hükümdar olarak tasavvur edilmesine imkân

tanımaktadır. Bu âyetin Anadolu sahasında kaleme alınan ilk Türkçe meâlde, "Bilmedün mi bayık Tanrı, **anundur pâdişâhlığı göklerün dakı yirün**. Dakı yokdur tanrıdan ayruk hiç issi, ne dağı arka virici" şeklinde tercüme edilmesi dikkate değerdir.[1078]

Allâh'ın eşsiz ve tek hükümdâr olarak tavsîf edilmesi, klâsik şiirde oldukça geniş bir zemîne sahiptir. Şâirler yaşadıkları devrin hükümdarlık alâmet ve imtiyâzlarını Hakk'a teşmîl ederler.

Sâniʿ ü perverdigârsın bî-nazîr
Ne refîkun var kapunda ne vezîr

Yok nazîrün kim bile her hâlüni
Kâbidin yok kim gözede malunı

Ne emîn ögüt virür ne kethüdâ
Bir ü bar Allâh tanışıksız Hudâ

Cümle ʿâlem halkınun Allâhı sen
Bahr-ıla berrün temâmet şâhı sen

Çünki bir sâ'il kapunda hayr umar
Ne kapucın redd ider ne perde-dâr (Yazıcı Sâlih, *Şemsiyye*, s. 103)

Pâdişâhdur kim vezîri misli yoḳ
Kimseden doġmadı hergiz nesli yok (Muhammed, *Siyer-i Nebî*, s. 831)

Dilerem sultânlıgın vasf eyleyem
Dile gelmez n'ideyim ne söyleyem (Âşık Paşa, *Garîbnâme*, s. 534-5)

Pâd-şâhî aña sezâdur kim
Oldı ol bunca ʿaskere kâdir (Garîkî, Dîvân, 277,362

Ne bar anın şerîki ne vezîri
Ne bar anın sehîmî ne nazîri (Alî Şîr Nevâyî, *Sirâcü'l-Müslimîn*, s. 103)

Kapucıñ yoh vezîrüñ nâyibüñ yoh
Kerem kânısın iy Hak ni'metüñ çoh (İbn Bâlî, *Hikmet-nâme(1b-149a)* s. 18)

Ne eşün var ne ortğun ne vezîrün
Emîrisin cihânda her emîrün (Kansu Gavrî, *Dîvân*, s. 82)

Şehinşâhısın iklîm-i vücûdun
Sipeh-sâlârısın mülk-i şühûdun (Lâmiʿî Çelebi, *Şehrengîz*, s. 61)

Ol Ferîdûn-ı hıtta-i aʿlâ
Husrev-i heft-kişver-i bâlâ

[1078] Muhammed b. Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır - Arası" Kur'an Tercümesi: Birinci Cilt (Giriş ve Metin)*, haz. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s. 13.

Vâli-yi şark u garb u heft iklîm
Pâdişâh-ı memâlik-i tencîm

Cemle-i sâbitât makhûrı
Ol emîr ü kalanı me'mûrı (Sinan Paşa, Tazarruʿ-nâme s. 70)

Gubârî, Allah'ı kudret ve satvetiyle, tahta cülûs eden bir hükümdâr gibi takdîm eder.

Yaʿnî ol şâhenşâh-ı milk-i kadem
Şevketile dikdi ʿarş üzre ʿalem

Taht-ı kudret geldi taşra basdı pây
Nakş olundı bu tokuz sırça sarây

Hoş kuruldı bu otag-ı nüh kıbâb
Ber-sereş ser-hayme-i zerrîn-tınâb

Tabl-ı şâhî dögdi ol dem-mihterân
Kûs-ı rıhlet çaldı ol dem kihterân

İtdi kudret leşkerin ârâste
Kıldı şevket askerin pîrâste

Cümle leşker turdı yirlü yirine
Dirlik oldı leşkerün her birine

Taşraya yüz tutdı mir'at-ı vemâl
Çıkdı kınından revân seyf ü celâl

Kurılup dîvân-hâne ʿadl ü dâd
İşledi kâr-hâne-i kevn ü fesâd (Gubârî, *Kaʿbe-nâme*, s. 126)

Türkistan sahası şâirlerinde de benzer şekilde, Moğol idâre tarzı ve töresine ait ifadeler Hakk'a teşmîl edilmiştir. Allah, yasayan ve yarlıg veren bir hükümdardır.

Yasadı hikmeti munça terkîb
Ki dünyîning medârı tuttı tertîb (Lutfî, *Gül ü Nevrûz*, s. 1)

Kudretiñ bar ne tileseñ kılmaga
İhtiyârsen vermege hem almaga

Pâdişâh kim bir nazîr yokdur aña
Yarlıgı 'âlemde budur görseñe (Vefâyî, *Revnaku'l-İslâm*, s. 91)

Fahrî'nin tevhîdinde yer alan aşağıdaki beyitler, tamamıyla devrin hükümdarlık telâkkisinden neş'et etmiştir:

Vezîrüñ yok ki ilden uma rüşvet
Diye kim şâh oturur şimdi halvet

Debîrüñ yok Hüdâyâ kıla tedbîr
Ki soravan ‘âlí dergâh[ın]a yir

Senünle kullar arasında sed yok
Kanâ‘at gencine hergiz hased yok (Fahrî, *Husrev u Şîrîn*, s. 312, 257)

2.2. Yaratıcı Sanatkâr: Miʿmâr ve Nakkâş

Zâtı itibariyle tasavvur edilmekten münezzeh olan tanrı, efʿal ve âsârı ile düşünülmektedir. Müşâhede yoluyla etrafında mükemmel bir nizamın temeşşî ettiğini farkeden her akıl, bunun arkasında mürîd bir varlığın bulunduğunu kavrar. Kur’ân-ı Kerîm’de Allâh’ın insanlara ilkâ ettiği ulûhiyet fikrinin merkezinde de bunu görmekteyiz.

Tevhîd manzûmelerinde yaratıcı ve kâdir rabbin yeryüzüneki âsârının tasvîr edilmesi, önemli bir muhtevâ hususiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Şairler, doğrudan Allah’ın zâtına matûf didaktik ifadeler yerine sanatkârane bir mizâcın nazarından akseden sahnelere tevhîdlerinde yer verirler. Bu tavır, tevhîd metinlerinin sanatkârane cephesini temsîl etmektedir. Şöyle ki şiir, fikir ya da hissin doğrudan ifadesi yerine söz ve manâ sanatlarının imkânlarından istifâde ile okuyucudaki tedâî vasıtalarını hareketini geçirir.

Tevhîd şirlerinde Allah’ın “yoktan yaratan” bir mimâr ve nakkâş olarak tasavvur edildiğini görmekteyiz. Bu tevhîdlerde, mükkemmelliği ile bizi hayrete düşüren âlemin, insanı aşan bir irâde ve kudret tarafından vücûda getirildiği vurgulanır. Allah, kâinât tablosunun nakkâş/ressâmı ve âlem denilen sarayın mimârıdır.

Nakş-bend-i sunʿ yazmış yirde dürlü dürlü nakş
Sunʿı nakşın gel temâşâ eyle yatma iy nedîm (Dîvân, Ahmedî, s. 150-1)

Sâniʿdür cümle sunʿun nakşına kâdirdür ol
Sanʿatırda misli yok nakkâşdur mâhirdür ol (Muhyî, *Manzum İbtidâ-nâme Tercümesi*, s. 92)

Gönlüm bu nakş u resmi ko nakkâşa kıl nazar
Gözle yakîn cemâlini gitsün hicâb-ı zân (Şeyhî, *Dîvân*, s. 33-4)

Miʿmâr-ı binâ-yı în köhen deyr
Sultân-ı medînehâ-yı kevneyn

Zînet-ger-i zînet-i yegâne
Sultân-ı serîr-i bî-bahâne (Âzerî Çelebi, *Husrev u Şîrîn*, s. 129)

Gelibolulu Âlî Allah'ı "gayb nigârhânesi"nin nakkâşı olarak tavsîf eder

Ey debîr-i sahîfe-i lâ-reyb
Nakş-bend-i nigâr-hâne-i gayb

Kıldı zâtuñ bir emr ile mutlak
'Âlemi iki harfden müştak

Âferîniş rakam-keşîdüñdür
Mâ-sivâ cümle âferidüñdür

Getürürsin gil-i siyehden gül
Halk idersin aña nice bülbül

Rûzı halk eyledüñ virüp rûzî
Şeb yaratduñ dahı şeb-efrûzı

Eyledüñ dilde genc-i nutkı bedîd
Virdüñ ol kufl içün lisânı kilîd

Felege âftâbı kılduñ şâh
Oldı hayli kevâkib aña sipâh

Cümle 'âlem senüñle kâyimdür
Sanmasunlar ki anı dâyimdür

Bahr-i lutfuñdan irdi çeşmeye âb
Kudretüñ gösterür serâbı şarâb (Gelibolulu Âlî, *Mihr ü* Mâh, s. 370)

Ubeydî'nin "levh" redifli gazel tevhîdinde Allah, "kalemsiz" bir nakkâş olarak tasavvur edilir.

Eyleyüp sükkân-ı çarhı vâkıf-ı esrâr-ı levh
Cümleye kıldı kemâl-i kudretün izhâr levh

Bir kitâb-ı sunʿun evrâk-ı zer-efşân ile çarh
Anda iki yirde mihr ü mâh-ı pür-envâr-ı levh

Bî-kalem nakş eyledün mecmûʿa-i dünyâyı sen
Suffe-i hâk üzre cû cedvel gül-i gülzâr-ı levh

Hikmetün hattıyla zeyn olmış yeşil evrâkdan
Her dıraht elde tutan yüz bir safâ âsâr-ı levh

Sen keremler kıl ʿUbeydî'ye nebât olup kalem
Oldugı demde kefen insâna iy Settâr levh (Ubeydî, *Dîvân*, s. 300)

2.3. Mücellâ Maʿşûk

Klâsik şiirin poetik menşe' ve mihrakı, aşktır. İrâdî ya da gayr-i ihtiyârî olarak şâir, şiire ilk adım attığı andan itibaren bu yolun sâliki olur. İlâhî ve mecâzî olarak tefrik

edilmekle birlikte aşk esâsen yekpâre bir mâhiyet arz eder. Aşk, bir insana duyulun hissî alâkadan hakikat semalarında kanat çırpmaya kadar uzanabilecek bir hâlet-i rûhiyyeyi ifâde etmektedir. İbn Sinâ'ya göre aşk, bir "kemâl arayışı"dır ve "gerçek maşûk" Allah'tan başkası değildir. Bütün âlem, zâtıyla tecellî eden Allah'ın âşığıdır.

> "O halde o, bütün şeylerin ma'şûkudur. Şeylerin çoğunun onu bilmemesi, onun gırizî aşkının kemâlleriyle bu şeyler içinde varlığını ortadan kaldırmaz. [Nitekim bu, gırizî aşkın var kalmasını icap ettirmez.] ilk iyi, zâtı ile meydana çıkar ve bütün varlıklara tecellî etmiştir. eğer zâtı, zâtı ile, bütün varlıklardan örtülü olsa idi, onlara tecellî etmemiş bulunsa idi, muhakkak ki, bilinmezdi ve ondan bir şeye nâil olunmazdı. Bu, onun zâtında, başkanın ona tesiri ile olsaydı, onun yüce zâtında başkanın te'sirini kabûl etmekten ileri gelmiş olurdu ki, bu saçma bir düşüncedir. Belki zâtı zâtı ile tecelli eder de, bazı zâtların tecellisini kabûl etmedeki kusurları yüzünden, örtü altında örtülü kalır. Gerçekte, ancak kendine örtülü olduklarında örtü vardır. Örtü, kusur, sayıflık ve eksiklikten başka bir şey değildir.
> Tecellisi de zâtının gerçeğinden başka bir şey değildir. Çünkü ondan başka zâtı ile zâtında tecelli eden yoktur ve feylesûfların açıkladıkları gibi, onun zâtı kerimdir ve tecelli eder. (...)
> O, varlığı ile, ma'lûllerinin varlığına âşık olduğundan, kendi tecellisine nâil olunmasına âşıktır."[1079]

Tevhîd şiirlerine akseden tanrı tasavvurlarından biri de "maʿşûk"tur. Tevhîdlerde Allah'ın bir "sevgili" olarak tasavvur edilmesinde vahdet-i vücûd fikrinin müessir olduğu muhakkaktır. Bu düşünceye göre Hak Teâlâ, "güzel"lerin sûretinde tecellî etmektedir. İnsan farkında olsun ya da olmasın, her "güzel"e duyduğu muhabbet Allah'a râcidir. "Maʿşûk" Hak Teâlâ olduğunu gibi gerçek âşık da ondan başkası değildir. Âlemleri yaratmasındaki hikmet de budur. Zâtı ile tecellî eden Allah, kendi "hüsn"ünün muhibbidir. Bu aşk tasavvuru, XVI. asır şairlerinden Garîkî'nin tevhîdine şu şekilde akseder:

Eger ʿâşık eger maʿşûk oldur
Ki evvel âhir o bâtın u zâhir

Cemâlin gösterür her hûb-rûdan
Ki her bir gamzesi bir dürlü sâhir

Naʿîm-i Hak toludur yir ü gökde
Girü niʿamâsına hem kendü şâkir

[1079] Ahmed Ateş (neşr. ve çev), *İbn Sina Risâleler 3: Aşkın Mâhiyeti Hakkında Risâle*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1953, s. 16-17, 19. İbn Sinâ'nın "aşk" telâkkîsini İlhan Kutluer şu şekilde değerlendirir: "İbn Sînâ'nın aşk doktrini de onun teolijisine dair temel fikirleri yansıtmaktadır. Buna göre evrendeki her varlık, hiyerarşide yer alan daha üst ilkelere 'aşk' ile yönelir. Bu yöneliş onların kemâle erme şartıdır. Tohumun ağaca durmasından, feleklerin dönüşüne kadar aşk âdeta bir hareket ilkesi olarak evrendeki her şeyi gâyesine yöneltir. (…) Allah hem kendi zâtına âşık olduğu hem de kozmolojik aşkın ilkesi olduğu için 'Maʿşûk' adını alır. Tıpkı zâtî ilmi bakımından Âkıl-Akıl-Maʿkûl olması gibi mutlak kemâl sâhibi olan Zâtı'na duyduğu aşk bakımından da Âşık-Aşk-Maʿşûk adını alır." İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikâd: Kelâm-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İz Yay., İstanbul 1998, s. 159.

Zübânum lâl olur vasfında anuñ
Dâhî aklum olur medhinde kâsır (Garîkî, *Dîvân*, s. 298, 384)

Allah'ın "güzel"ler sûretinde tecellî ettiği fikrini tevhîdinde ilk kez dile getiren XII. âsır sûfî şâirlerinden Ahmed-i Câm'dır:

هم خویش را به خویش نمودی ز خویشتن روی و جمال خویش چه زیبا نموده ای
والله که غیرنیست درین کلّ کاینات در کاینات حسن خدارا نموده ای
اظهار کرد حسن خدایی به چشم خلق حسن و جمال خویش تو اینجا نموده ای
(Ahmed-i Câm, *Dîvân*, s.374)

"Hem kendini, kendine gösterdin kendinden, kendi cemâl yüzünü ne güzel göstermişsin.
Vallahi bütün kâinât içinde senden gayrısı yoktur, varlık âleminde kendi hüsnünü göstermişsin.
Hudâî güzelliğini halkın gözünde izhâr eyleyip kendi hüsn ü cemâlini burada sen göstermişsin"

Fakat bu zemînde söylenen şiirlerin en meşhûru, Molla Câmî'nin "kerdei" redifili gazelidir. Klâsik şiirde büyük bir akis uyandıran bu gazel, Türk şâirleri tarafından tercüme ve tanzîr edilmiştir:

حسن خویش از روی خوبان آشکارا کرده ای پس به چشم غاشقان آن را تماشا کرده ای
ز آب و گل عکس جمال خویشتن بنموده ای شمع گل رخسار و ماه سرو بالا کرده ای
جرعه ای از جام عشق خود به خاک افشانده ای ذوفنون عقل را مجنون و شیدا کرده ای
گرچه مغشوقی لباس عاشقیپوشیده ای آنگه از خود جلوه ای بر خود تمنّا کرده ای
بر رخ از زلف سیه مشکین سلاسل یسته ای عالمی را بستهٔ زنجیر سودا کرده ای
موکب حسنت نگنجد در زمین و آسمان در حریم سینهحیرانم که چون جا کرده ای
می کنی جامی گم اندر عشق اسم و رسم خویش آفرین بادا بر این رسمی که پیدا کرده ای[1080]

Molla Câmî'nin muâsırlarından olan Dede Ömer Rûşenî, bu gazeli Türkçeye şu şekilde tercüme etmiştir:

Hüsnüñüñ 'aksin ruh-ı dil-berde peydâ eyledüñ
Çeşm-i 'âşıkdan o mir'âtı temâşâ eyledüñ

Bir avuc hâke bırahduñ câm-ı 'ışkuñ cur'asın

[1080] Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *Dîvân: Cild-i Evvel: Fâtihatu'ş-Şebâb*, haz. A'lâhan Efsahzâd, Neşr-i Mîrâs Mektûb, 1378, s. 766-767.

ʿÂkil ü dânâları mecnûn u şeydâ eyledüñ

Âb u gilden gösterüb envâr-ı hüsnüñden nişân
Anuñile dîde-i ʿaklı mücellâ eyledüñ

Gerçi maʾşûksın velî ʿâşık libâsın urınub
Cilve-i hüsnüñ girü kendüñ temâşâ eyledüñ

Rûy-ı zîbâ üzre zülfüñden selâsil baglayub
Gönlümi ser-beste-i zencîr-i sevdâ eyledüñ

Bâr-ı ʿışkuñ kim tahammül eylemez ʿarz u semâ
Nâ-tüvân gönlüm ʿacebdür aña meʾvâ eyledüñ

Rûşenî bendeñ niçün yanduhça rûşen olmasun
Hüsnüñüñ ʿaksin ruh-ı dil-berde peydâ eyledüñ (Dede Ömer Rûşenî, *Dîvân*, s. 154-5)

XVI. asır şâirlerinden Medhî de bu gazelin ilk dört ve makta beytini tercüme etmiştir:

Kendü hüsnün hûblar rûyında peydâ eyledün
Anı çeşm-i âşıkân birle temâşâ eyledün

Âb u gilden gösterüp kendü cemâlin ʿaksini
Şemʿ-i gül-ruh-sâr u mâh serv-i bâlâ eyledün

Kevkeb-i hüsnün senün arzu semâya sığmadı
Ana hayrânum harîm-i sînemi câ eyledün

Gerçi kim maʿşûksın âşık libâsın örtünüp
Cilve-i hüsnün yine kendün temâşâ eyledün

Medhiyâ güm eyledün ʿaşk içre ism ü resmüni
Âferîn olsun sana bu resmî peydâ eyledün (Medhî, *Dîvân*, s. 474)

Çağatay sahası şairi Atayî, Üsküdarlı Aşkî ve Kara Fazlî tarafından da bu gazel tercüme edilmiştir. XVI. asır şairlerinden Nâtıkî ve Garîkî ise bu gazele cevap söylemişlerdir.

Dil ü dîn garet iden ey büt-i raʿna sensin
Gehî Mecnûn gibi şeydâ gehî Leyla sensin

Gösteren bülbüle ruhsârı gül hüsnüñdür
Güle hem vâlih olan bülbül-i şeydâ sensin

Vech-i zîbâdan iden sayd-ı dil-i ʿuşşâkı
Çeşm-i ʿâsıkdan iden hüsne temâşâ sensin

Genc-i pinhan idi ʿaşkuñ dil-i vîrânemde
ʿÂleme sırr-ı nihânım iden ifşâ sensin

Zâhide vaʿde-i ferdâya viren cennet içün
ʿÂşıka kûyın iden Cennet-i Meʿvâ sensin

Gerçi bâg ü çemen ü serve olur dil mâyil
Baña bag ü çemen ü serv-i dil-ârâ sensin

Kimse ahvâline vâkıf olmazdı asla
Eyleyen Nâtıyî'yi ʿâleme rüsvâ sensin (Nâtıkî, *Dîvân*, s. 390)

Biñ bir libâsa girdi sıfâtından ol Kadîr
İtdi zuhûr görmege dîdârını ʿayân

Hayrân oldı hüsnine kendü nazar kılup
Maʿşûk u ʿâşık oldı hem-ân-dem idüp figân

Örtüp yüzini halkıla bâzâr eyledi
Kendüyi kendü satdı vü hem kendü aldı hân

Bâzâra geldi gevheri çün *küntü kenz*den
Kadrini bilene anı beyʿ itdi râygân (Garîkî, *Dîvân*, s. 403, 490)

Zâtı ile âleme tecellî eden Allah'ın "güzel"ler suretinde görüdüğü fikri, klâsik şiirde "sevgili"ye ait teşbîh unsurlarının Hakk'a teşmîline imkân tanımıştır. Natıkî'nin aşağıya derc ettiğimiz beyitlerinde Allah "gamze ile gönülleri çalan bir sevgili" olarak takdîm edilmiştir.

Maʿşûk sen ü ʿaşk sen ü ʿâşık sen
ʿAzrâ sen ü kûh-ken sen ü Vâmık sen

Geh dîde-i ʿâşık içre seyrân idici
Geh gamze ile göñülleri sârık sen (Nâtıkî, *Dîvân*, s. 586)

Klâsik şiirde Allah'ın bir sevgili olarak tasavvur edildiği şiirlerde bazen oldukça farklı teşbîhlere tesâdüf etmekteyiz. Meselâ Kamrân Mirzâ'nın yedi beyitlik bir gazelinin maktaında, vahdet-i vücûd telâkkisine ittibâen Allâh'ın hem âşık hem de maʿşûk olduğu dile getirilir. Leylâ ve Şîrîn, sûretten ibâret olan bir "bahâne"dir. Bu gazelin maktaʿında misâline az rastlanır şekilde, devrin güzel telâkkisine matûf olarak Hak Teâlâ için "Türk-i sermest" ifadesi kulanılmıştır:

Gehî ʿâşık gehî maʿşûk itersin
Bolup her sûret içre âşikârâ

İrür Leylâ birle Şîrîn behâne
Cihânda sin salıp sin şûr u gavgâ

Kılur min nevhalar Mecnûn gamıdın
Kaçan kim hâtırımga kilse Leylâ

Yitişti Kâmrân ol türk-i ser-mest

Hıred mülkin kılur yagma hemânâ (*Kâmrân Mîrzâ'nın Dîvânı I*, s. 46)

Tezkire sâhibi Latîfî'nin gazellerde vasfedilen güzelin Allah'tan başkası olmadığı sadedindeki sözleri, bu meseleyi vüzûha kavuşturacak mâhiyettedir:

> "Egerçi sözleri zâhiren taʿrîf-i hüsn ü cemâl ve tavsîf-i hatt u hâldür lâkin maʿnîde tahmîd-i sâniʿ-i müteʿâldür nitekim ol gülistân-ı nazmun bülbül-i suhan-serâyı ve şekeristân-ı şiʿrün tûtî-i şeker-hâyı aʿnî Mîr ʿAlî Şîr Nevâyî (r.h.) buyurur
> Beyt:
> Gül yüzide bülbül sinün esrâruna nâtık
> Şem ʿodıda pervâne sinün hüsnüne şeydâ
> Nesr: ve bilcümle hüsn ü talʿatve cemâl u behcet ʿârifle Hak arasında bir sûretdür. Lâ-ceren erbâb-ı maʿnâ sûretde kalmayup her cmîlün cemâlinde Pertev-i dîdâr-ı Hak ve sırr-ı nûr-ı cemâl-i mutlakı seyr idüp (Bakara:115) mefhûmınca nakşından nakkâşı ve eserinden mü'essiri müşâhede kılarlar.
> Kıtʿa li-müellifihi
> Odur âlemde mahbûb-ı Hakîkî
> Bilür anı ki ʿirfânî sıfâtdur
> Cemâli mazharıdur hüsn-i hûbân
> Cemâl âyînelerde âriyetdür
> Bu takdirce şuʿarâ-yı nazm-ârâ sâniʿ-i kadîmün vassâfları ve esrâr-ı ahsen-i takvîmün meddâhları ve keşşâflarıdur.
> Bu meselün fil-mesel misâli bir kimse bir binâ-yı zîbâ ve ʿimâret-i raʿnâ-yı ʿibret-nümâ binâ bünyâd itse ol câmiʿ-i pür-sanâyiʿi teferrüç ü temâşâ idenler medh ü tahsîn ve senâ vü âferîn itseler ol medh ü tahsîn fi'l-hakîka binaya degülbelki bennâya ʿâid ü râciʿdür. Lâkin herkesün izʿân ve u istiʿdâdına göre bir alışı ve kâbiliyyetine göre bir verişi olur."[1081]

3. Hikâyelerde Tevhîd

Tevhîd şiirlerinin önemli bir bölümü, mesnevî olarak kaleme alınan kıssa ve hikâyelerde karşımıza çıkmaktadır. Mesnevîler tahkiye olarak kısas-ı enbiyâ, umûmî tarih, siyer, evliya menkıbeleri ile ferdî tahassüsün şekillendirdiği hikâyelerden beslenmiştir. İlk örneklerini Kur'ân-ı Kerîm'de bulduğumuz peygamber kıssaları, bu geleneğin oldukça zengin menbalarındandır. Hadîs-i şerîfler ve ashabın sâir rivayetleri ile giderek genişleyen enbiyâ kıssaları, bilhassa İsrâiliyât olarak tesmiye edilen Yahudî anlatıları ile büyük bir külliyât hâlini alır. Bu kıssalar arasında Yusuf Nebî'ye ait olanı -ki ahsen-i kasas olarak zikredilir- merğûbiyet itibariyle en ileri seviyede olanıdır.

Kısas-ı enbiyâlar haricinde, destân mahiyetindeki hikâyelerin de klâsik edebiyatta büyük bir literatüre sahip olduğu görülür. Bilhassa Fars asıllı müverrihlerin naklettiği rivayetlerle şekillenen İskender, Behrâm-ı Gûr ve Husrev-i Pervîz hikâyeleri, bu vâdinin en çok rağbete mazhar olanlarındandır. Evvelâ en geniş suretiyle Taberî'nin

[1081] Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, s. 81-82.

tarihinde gördüğümüz bu hikâyeler daha sonra şehnâme geleneğinin önemli bir cüz'ünü oluşturur. Firdevsî-i Tusî'nin *Şâhnâme*'si, Pîşdâdîler'den Sâsânîler'in inhitâtına kadar olan devrin efsâne ve destânlarının hemen tamamını havîdir. Firdevsî'den sonra, tarihin bütün devirleri yerine tek bir şahsın sergüzeşt ve mâcerâlarını konu alan şehnâme eserleriyle karşılaşırız. Bilhassa İrânlı pehlivanların serüvenlerini mevzu alan *Rüstem-nâme, Cihângîr-nâme, Behmen-nâme, Bijennâme* gibi eserler bu türün hikâyelerin en yaygın nümûneleridir.

Klâsik edebiyat kıssa ve hikâye literatürünün en önemli kısmını, İslâm târihi oluşturmaktadır. Hazret-i Peygamber'in doğumundan vefâtına kadar olan devre, siyer adıyla müstakil bir tarîh şubesi halini almıştır. İslâm târihinin merkezinde Hz. Peygamber'in hayatı ve nübüvvet mücâdelesi vardır. İslâm'ın zuhuruna kadar olan dönem ise daha ziyâde bir kısas-ı enbiyâ görümündedir. Kısas-ı enbiyâlarda; İran, Süryanî, Hrıstiyan ve Yahudî kaynaklarının haber ve rivayetlerine de yer verilmiştir. Klâsik edebiyat tahkiye geleneğinde Hazret-i Peygamber'in hayatı, İslâm'ın zuhur ve teneşşür safhası oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Müslüman hayatının önemli bir cephesini de teşkil eden bu gelenek, hayli geniş bir muhatap kitlesine sahiptir. Bilhassa halk tipi mesnevî olarak anılan eserler, umumiyetle bu hikayelerden beslenmiştir. Siyer, mevlid, mirâciyye, gazavâtnâme gibi bir çok türün tenevvüüne imkân tanıyan bu gelenekten beslenen mesnevîlerde, tevhîd tarzında söylenen şiirlerin karakteristik nümûnelerine tesâdüf edilmektedir.

Klâsik edebiyat sahasında kaleme alınan tahkiye esaslı mesnevîler, tevhîd şiirleri açısından oldukça önemli eserlerdir. Bu eserler, tevhîd tarzındaki şiirlerin âdetâ menbaı hükmündedir. Bu mesnevîler arasında ise *Ashâb-ı Kehf, İskender-nâme, Husrev ü Şîrîn* ve Hz. Peygamber ile ashâbının kıssa ve hikâyelerini mevzû alan eserlerin tevhîdler açısından husûsî bir ehemmiyete sahiptir. Diğer tahkiyeli mesnevîlere nazaran bu eserlerde, tevhîdin esâs fikir olarak işlendiğini görmekteyiz. Bu sebeple nazarlarımızı, mezkûr eserler üzerinde teksîf edeceğiz.

3.1. Ashâb-ı Kehf

Konusunu Kur'ân-ı Kerîm'den alan *Ashâb-ı Kehf*, klâsik edebiyatın en çok rağbet gören kıssalarındandır. Mezkûr kıssa sebebiyle ilgili âyetlerin bulunduğu sûre, *Kehf* olarak tesmiye edilmiştir. *Ashâb-ı Kehf* ile ilgili âyetlerin Hazret-i Peygamber'e

Yahudilerin yönelettiği sûal üzerine nâzil olduğu rivâyet edilmektedir. Bu kıssa, Hazret-i İsâ'nın havarîlerinden olduğu kabûl edilen Yemlihâ ve arkadaşlarının tevhîd ve imân mücâdelesi etrâfında şekillenmiştir. Hak Teʿâlâ kerîm kitâbında, *Ashâb-ı Kehf* kıssasının hakikatine kimselerin vâkıf olamayacağını bildirir.[1082]

Muhammed ibn İshak'ın anlatımına göre, Hz. İsâ'nın vefatının akabinde ehl-i İncil arasında teşvîş başlamış ve bağlı bulundukları dinin şeriatini bozmuşlardır. Artık insanlar, kadim inançlarına avdet ederek putperestliğe meyil göstermeye başlamışlardır. Bu isimlerden biri de Rum meliklerinden Dakyanus'tur. Zâlim hükümdar, Hz. İsâ'nın dinine bağlı olan insanları putperstliğe tazyik ediyor ve kabule yanaşmayanları ise acımasızca katlediyordu. Bu elîm manzarayı gören Rûm zadegânından birkaç genç müteessir olurlar ve bu belanın defʿi için Hakk'a tazarruʿda bulunurlar. Zalim sultanın adamları, bu durumu melike bildirirler. Zalim Dakyanus, bu gençleri putlara tazîm ya da ölüm arasında tercihe zorlar. Bu tazyîk üzerine gençler, "yeri ve göğü muhit olan bir rabbe inandıklarını ve ondan gayrısını tanrı bellemeyeceklerini" söylerler. Dakyanus, gençlerin üzerindeki elbiselerin soyulmasını ve bir müddet düşünmeleri için mühlet verilmesini emreder. Bu sırada Dakyanus mühim bir iş için Ninova'ya gider. Âkıbetlerinin hayırlı olmadığını gören gençler, inançlarını muhafaza için Bencülüs dağındaki bir mağaraya saklanırlar. Yanlarında, yolda gördükleri çoban ve onun köpeği de vardır. Gençlerin şehirden kaçtıklarını öğrenen zâlim melik, hâdiseyi teftiş ettirir ve bir mağaraya gizlendiklerini öğrenir. Gençleri ölümle cezalandırmak için bulundukları yerin girişinin mesdûd hâle getirtir.[1083] Allâh tarafından kendilerine teskîn edici bir uyku bahşedilen gençler, onlarca yıl sonra sanki kısa bir süre evvel hâba varmışlar gibi uyanırlar. Yemliha'nın şehre ekmek almak üzere gitmesi ile meselenin hakikati anlaşılır.

Ashâb-ı Kehf kıssasının ilk hâli, Muhammed b. İshak'ın naklettiği şekildedir. Müverrih Taberî ise kendi zamanına kadar olan bütün rivayet ve haberleri aktarır.[1084]

[1082] Bkz. *Kehf*: 14-15, 22; "O vakıt ki kıyam ettiler de dediler: bizim rabbımız Göklerin ve Yerin rabbı, biz ıhtimali yok ondan başka bir ilâhe tapmayız, doğrusu o surette cidden saçma söylemiş oluruz 14 Şunlar şu bizim kavmimiz olacaklar, tuttular ondan başka ilâhlar edindiler, onlara karşı açık bir bürhan getirselerdi ya, artık bir yalanı Allaha iftira edenden daha zalim kim olabilir?15 (...) Üçtür, dördüncüleri köpekleri diyecekler, beştir, altıncıları köpekleri diyecekler, gayb taşlama, yedidir ve sekizincileri köpekleri diyecekler, de ki onların adedlerine rabbım a'lemdir, onları ancak pek azı bilir, artık bunlar hakkında kimse ile zâhiri bir münakaşadan başka münakaşa etme ve bunlar hakkında onlardan kimseye bir şey sorma 22" Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. V, 3229-3230.

[1083] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. V, s. 3232-3234.

[1084] Muhammed bin Cerîr-i Taberî, *Târîh-i Taberî yâ Târîhü'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, C. II, müt. Ebulkâsım Pâyende, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1362. C. II, s. 547-52. Taberî'nin tarihin ilk bölümlerini genişleterek Farsça'ya çeviren

Mezkûr tarihçi tefsirinde de benzer rivayetleri nakleder.[1085] İslâm öncesine ait haber ve rivayetleri tedkîk ve tahkik süzgecinden geçiren İbnülesîr ise bu rivayetlerden sadece İsâ Peygamber'in bir havarîsi vasıtasıyla hidayet bulan gençlerin hikâyesine yer verir.[1086] Taberî'nin rivayetlerini esas alan İbn Kesîr ise ayetlerin tefsiri ile kıssayı nakleder.[1087]

Hak Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de zikrettiği *Ashâb-ı Kehf* hikâyesinin bilgisinin kendisinde olduğunu söyler. Hrıstiyan ve Yahudî anlatılarında da yer alan bu kıssa etrafında oldukça geniş bir münakaşa vukû bulmuştur. Ashâb-ı Kehf'in kaç kişiden oluştuğu ve isimleri, Dakyanus'un hüviyeti, hadisenin meydana geldiği tarih ve mekân, uykunun kaç yıl sürdüğü gibi tartışmalar, kıssanın farklı varyantlarının şekillenmesine imkân tanımıştır. Ashâb-ı Kehf'in hidâyete vasıl oluş şekli ve Dakyanus'un tanrılık davası gütmesi meselesi, hikâyenin çekirdeğini oluşturmaktadır. Klâsik edebiyatta *Ashâb-ı Kehf* hikâyeleri, tedrîcî olarak bu rivayetlerlerle zenginleştirilmiştir. Hatta farklı hikâyelerin ilâvesiyle yeni bir şekil kazananlara da tesâdüf edilmektedir.[1088]

Klâsik edebiyat tevhîd geleneğinde, *Ashâb-ı Kehf* kıssasının husûsî bir mevkii vardır. Yemlihâ'nın istidlâl tarîki ile Allâh'ın varlığını idrâk etmesi ve Dakyanus ile muhaveresi, tevhîdler içinde kendine mahsus bir karakter kazanmıştır. Dakyanus'un vezîri Yemlihâ'ın tevhîde ulaşmasında iki safha vardır: Zâlim hükümdarın sıradan insanların korku ve endişelerini taşıyan âciz bir mahlûk olduğunu anlaması ve kâinâttaki mükemmel nizâmın kudretli ve mürîd bir tanrıya muhtâç bulunduğunu idrâk etmesi. Yemlihâ, Dakyanus'un tanrı olmadığı fikri zihnine yerleştikten sonra gerçek tanrının kim olacağı üzerinde tefekkür etmeye başlar. Bu suâlin cevâbını nazarlarını kâinâta çevirerek bulur. Aydınlık bir gecede seyrettiği yıldızlar, uçsuz bucaksız bu âlemin insanın kudret ve irâdesini aşan bir varlık tarafından yaratılıp ve yönetildiği fikrini

---

Belʿâmî, bu kıssayı yeni rivayetlerle zenginleştirir. Ebû Alî Muhammed b. Muhammed b. Belʿamî, *Târîh-i Belʿamî: Tekmîle u Tercüme-i Târîh-i Taberî (Telîf-i Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr-i Taberî)*, be-tashîh-i Muhammed Takî Bahâr, be-kûşiş-i Muhammed Pervîn Gunâbâdî, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Zevvâr, Tahrân 1383, s. 580-590.

[1085] Habîb Yağmaî (haz.), *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî: Ferâhem Âmede der-Zemân-i Saltanat-i Mansûr b. Nûh-i Sâmânî: 350 yâ 365-i Hicrî*, C. IV, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1356, s. 939-946.

[1086] İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın,Yunus Apaydın, Zülfikâr Tüccâr, M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985, C. I, s. 323-326.

[1087] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, çev: Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul 1994, C. I, s. 186-194; Şirvanlı Mahmûd, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 367-368.

[1088] 1787 tarihinde istinsah edilen bir yazma mecmuada bulunan mensûr Ashâb-ı Kehf kıssası, farklı rivayetlerle bambaşka bir mahiyet kazanmıştır. Bkz. Songül Aydın Yağcıoğlu (haz.), *Ashâb-ı Kehf Hikâyesi*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2015. XVIII. asır şairlerinde Râşih'in Ashâb-ı Kehf mesnevîsi ise farklı rivayetlere genişçe yer vermesi itibariyle oldukça kayda değerdir: Hakan Yekbaş (haz.), *Divan Şiirinde Ashâb-ı Kehf ve Râşih'in Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi*, Kitabevi, İstanbul 2013.

gönlüne düşürür. Tanrılık davâsı güden Dakyanus'un böyle bir kudrete sahip olmadığını bilir. O halde tanrı, yaratılmış varlıklardan münezzeh ve müteâl bir varlıktır. Yemlihâ bu fikre kâil olduktan sonra, düşüncelerini dostlarına açar ve onları da kendi inancına davet eder:

Yemlihâ didi bu gögi yılduzı
Ol mı yaratdı baña söyleñ sözi

Yiri ol mı döşedi kurdı cibâl
Bahrı ol mı cârî itdi diñ me'âl

Didiler yok didi imdi siz gelüñ
Bunları halk eyleyene kul oluñ (Ahdî, *Hâzâ Ashâb-ı Kehf,* s. 293-4)

Kâtib Kemâl'in mesnevîsinde, Yemlihâ'nın hakikati kavradıktan sonraki tevhîdi şu şekildedir:

Ki ol yaratdı yirleri virdi sükûn
'Aczi yok yerler yaratdı bīsütūn

Bīgümān oldur kamuyı var iden
Adamı var eyledi bir katreden

Yiryüzin kıldı şerîf insan-ıla
Virdi insāna şevk insan-ıla

Bakuban 'ibret ala nâzır ola
İtmeye zâ'il nazar hâzır ola (Kâtib Kemâl, *Ashâb-ı Kehf,* s. 97-8)

Ashâb-ı Kehf'in tevhîdler açısında diğer önemli ciheti, Dakyanus ile Yemlihâ arasında geçen muhâveredir. Zâlim hükümdar, muvahhid arkadaşların başka bir tanrıya taptığını haber alınca onları teftîş eder. "İnandığınız ve taptığınız tanrı kimdir" suâlini tevcîh ederek hakikati öğrenmeye çalışır. Dakyanus'un şerrinden çekinen Yemliha, inandığı tanrının evsâfını istifhâm tarîki ile getirir:

Yemlihâ dir teñri oldur düridür
Rızkumuzı viribenüñ yüridür

Rızkumuzı dükeli oldur viren
Buñalıcak bize yardımı iren

Susayıcak su virür biz kanaruz
'Işkı odına anuñ hem yanaruz

Ton giyürür at dahı virür bize
Söz budur kim anı didük biz size

Haste olsavuz virür bize şifâ

Her ne kim istersevüz ider vefâ

Diñle dakyânusuñ anda sözi ne
Söyleyüben geldi kendü özine

İşlerem ben işbu didüklerini
Ne kadar kim dahı varsa varını (*İslâmî'nin Mesnevîsi*, s. 241-2)

Ashâb-ı Kehf mesnevîlerinde bu muhâvere bir kaç kez tekrârlanır. Muvahhid arkadaşlar, sırlarını âşikâr etmek istemezler. Fakat en nihâyetinde inançlarını izhâr etmekten kurtulamazlar. Yemlihâ'nın inandığı Allah'ı vasfederken yine istifhâm üslûbunu kullanır:

Yemlihâyı gör kim anda neyledi
Söze gelüb togrısını söyledi

Sen mi kılduñ dir bu gökle tagları
Sen mi halk itdüñ bu yirle bâgları

'Akluñı sen başuña dirme misin
Fikr idüben bu işe irme misin

Var mı sözüñ söyle gelsün ilerü
Sen mi halk itdüñ bu akan suları

Teñri oldur kim bu mahlûkı kılur
Bî haber kulsın elüñden ne gelür

Teñri oldur kim buları işler ol
Niçe senüñ bigi olur aña kul (*İslâmî'nin Mesnevîsi*, s. 243)

Ashâb-ı Kehf kıssasında Yemlihâ'nın tevhîd fikrine ulaşması ve Dakyanus ile muhâveresinde inandığı rabbin vasıflarını ortaya koyması, bu mesnevînin tevhîd şiirleri açısından ehemiyetli tarafını teşkîl etmektedir.

3.2. *İskendernâme*

Tarihî ve destânî hüviyetiyle İskender, klâsik edebiyatta husûsî bir mevkie sahiptir. İslâm tarih geleneğinde peygamber kıssaları ve İran kronolojisi dâhilinde hayat hikâyesine yer verilen İskender, Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si ile birlikte farklı bir vâdinin ismi hâline gelir. İskender'in tarihî şahsiyetinin hâricinde yeni bir kimlik kazanması ise Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen Zülkarneyn'in tarihî hüviyeti etrafındaki tartışmalarla başlar. Hazret-i Peygamber'den nakledilen hadîs ve sâir rivâyetlerle genişleyen bu münâkaşalar, klâsik edebiyattaki İskender karakterinin şekillenmesinin ilk safhası kabul edilmelidir. Zamanla, Zülkarneyn'in manevî cephesi ile Makedonyalı hükümdarın

cihângîr vasfı mezcedilerek yeni bir "İskender" ortaya çıkar. Nizâmî-i Gencevî'nin *İkbâl-nâme* ve *Şeref-nâme*'den mesnevîleriyle İskender, klâsik edebiyattaki aslî hüviyetini kazanır.

Makendonya hükümdarı Filip'in (Filikos) oğlu İskender, babasının vefatının akabinde tahta geçer ve ülkesindeki siyâsî kargaşaya son vererek hükümrânlığını muhkem hâle getirir. Daha sonra tâbii bulunduğu Keyânî/Ahameniş devletine vergi ödemeyi reddederek Dârâ ile savaşa tutuşur ve onu mağlup eder. Pers ülkesine hâkim olan İskender, fetihlerini şark cihetine doğru genişletir. Hindistan, Çin ve Türkistan hâkimlerini otoritesine boyun eğdiren cihângîr hükümdar, yönünü batıya çevirir. Mısır ve etrafındaki ülkelerin fethiyle, İskender'in fütûhâtı tamamlanır. 12 yıl gibi kısa bir sürede cihân hâkimiyetini elde eden İskender, genç yaşta hayata vedâ eder.[1089]

Klâsik edebiyatta İskender; cihângîr, âdil ve hakîm bir hükümdar tipi olarak tebârüz eder. İskenderi'in fütûhât arzusunun aslî sâiki, küfrün karanlığına gömülmüş toprakları hakikat parıltıları ile tenvîr etmektir. *İ'lâ-yı kelîmetullah* ibâresinde klişeleşen tavrın sâhibi olarak İskender, yönünü çevirdiği ülkelerin hükümdarlarına mektup göndererek tevhîd inancına davet eder.[1090] Allâh'ın inâyeti ile tahta çıktığını düşünen İskender, kendisini tanrının yeryüzündeki halîfesi olarak görür ve fethedeğeceği ülkelerin hükümdarlarına gönderdiği mektuplarda bu hususu vurgular. Bu vasıfları itibâriyle İskender, hayatını cihâda hasretmiş bir gazîdir. İskender'in fütûhâtının aslî gayesi de kuru bir cihangirlik sevdası değil, insanları tevhîd sancağı altında toplamaktır.[1091]

Klâsik edebiyattaki İskender portresinin Hicrî II-III. asırlar arasında oluşmaya başladığı görülür. Bu dönemde İskender'in Zülkârneyn ile aynı kişi olduğu, bir çok kişi tarafından kabûl görür. İslâm filozoflarından Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 985-90), Yunanlılar'a Allah tarafından gönderilmiş nebî ve resûle dair tarihlerde hiçbir kayıt bulunmadığından hareketle İskender ile Zülkarneyn'nin aynı kişiler olmadığını dile getirir.

> "'İskender, krallığında doğu seferine çıkarken onun dini şöyleydi' diye bir ifadeye rastlanmadığı gibi onun 'şu isimde bir peygamberden' söz ettiği veya 'ben

[1089] Ebû Alî Muhammed b. Muhammed b. Belʿamî, *Târîh-i Belʿamî: Tekmîle u Tercüme-i Târîh-i Taberî (Telîf-i Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr-i Taberî)*, s. 486-505.
[1090] Mübeşşir ibn Fatîk, *Muhtâru'l-Hikem: Hikmetli Sözler*, Çev. Osman Güman, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013, s. 428, 438.
[1091]

peygamberim' diyen birinden bahsettiği de duyulmamıştır. İskender, Dârâ ve diğer hükümdarla ülkelerini ele geçirmek, mallarını yağmalamak ve insanları tutsak etmek amacıyla savaşmış ve bu savaşları kazanmıştır"[1092]

İslâm mütefekkirlerinin bu türden itirâzlarına rağmen İskender, geniş kitleler tarafından muvahhid bir hükümdâr olarak görülmüştür. Edebiyattaki hüviyeti de bu hâkim kanâatten beslenmiştir.

İskender'in cihângirliğinin yanı sıra hakîm vasfı da klâsik edebiyatta ön plana çıkmaktadır. Aristo'nun talebesi olan İskender, hocasını vezîr tayîn ederek daima yanında bulundurmuştur. Onun çizdiği ahlâkî ve siyasî prensipler dâhilinde hareket eden hükümdar, hocasının felesefî birikiminden de müstefîd olmuştur. İskender'in mâiyetinde hocası Aristo haricinde devrin büyük filozofları Bukrat, Eflatun, Sokrates de bulunmaktadır. Cihângîr hükümdâr, sürekli olarak bu hakîmlere muhâvere hâlindedir. Bu hakîmler dışında fethettiği toprakların mütefekkirlerine de kapılarını açan İskender onlarla hikemî bahisler üzerinde konuşmaktan büyük bir zevk alır.

Tevhîd şiirleri itibâriyle İskendenâmeler, geniş bir hazine hükmündedir. İskender'in kendisine tâbi olmasını istediği hükümdarlara gönderdiği mektupların mukaddimelerinde yer alan tevhîdler, bu türün fikrî yönden en kuvvetlileridir. İskendernâmelerin asıl mühim tarafı ise, hükümdâr ile hakîmler arasındaki muhâvere fasıllarıdır. "Âlemin yaratılışı"ndan "maddenin aslı"na, "bilgi kaynakları"ndan "kıyas türleri"ne kadar bir çok felsefî meselenin ele alındığı bu muhâvereler, klâsik edebiyatın tefekkür yönünden en zengin metinleridir. Sokrates, Aristo, Eflâtun, Bukrat, Behram gibi hakîmlerin yanı sıra İslâm hikmet geleneğinin önemli bir figürü olan Hızır'ı İskender'in tertîp ettiği ilim sohbetlerinde görürüz.

Klâsik şiirde kaleme alınan isbât-ı vâcip tevhîdlerinin önemli bir kısmı İskendernâmelerde karşımıza çıkar. Felesefî tefekkür ile kelâmî düşüncenin mezcedildiği bu metinler, tevhîdlerin fikrî derinliğine işâret etmektedir.

3.3. Husrev u Şirin

Klâsik Fars ve Türk edebiyatının en sevilen mesnevîleri arasında yer alan Husrev ü Şîrîn, mevzûunu İrân tarihinden alan hikâyelerdendir. Sâsânî şahı Husrev-i

[1092] Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul 2010, s. 246. Şehristânî de Sicistânî gibi İskender'in peygamber (Zülkarneyn) olmadığı kanaatindedir. Bkz. Şehristânî, *Milel ve Nihâl: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, yay. haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yay., İstanbul 2008, s. 347-350.

Pervîz ile Ermen melikesinin kızkardeşi Şîrîn arasındaki aşkın mevzu edildiği bu mesnevî, ilk kez Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinde karşımıza çıkar.[1093] Şâhnâme şâiri, Husrev'in siyasî ve askerî hayatını eserine aksettirmiştir. Sâsânî hükümdarı ile Şîrîn'in arasındaki aşk bahsi, oldukça silik bir mahiyet arz etmektedir. *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsine klâsik edebiyattaki aslî şeklini veren Nizâmî-i Gencevî'dir.

Genceli şair eserinde, Husrev'in tarihî hüviyetini silikleştirerek âşık vasfı ile tebârüz ettirmiştir. Daha da önemlisi mesnevîsinin mahbûbesi olan Şîrîn'i, diğer aşk hikâyelerinde görülmeyecek şekilde "gerçek âşık" olarak takdim etmiştir. Firdevsî'nin kısaca ismini zikrettiği Ferhâd, Gencevî tarafından hikâyeye mühim bir rol ile dâhil edilmiştir. "Sâfî âşık"ı temsîl eden Ferhâd, daha sonraları bu türde kaleme alınan mesnevîlerde Husrev'in yerini alır. Şîrîn'e duyduğu aşk sebebiyle babasını katleden Şîrûye, hikâyenin sonlarında karşımıza çıkar.

Hazret-i Peygamber, nübüvvetin son yıllarında civâr ülkelerin hükümdarlarına mektup göndererek onları hak dîne davet eder. Bu isimler arasında, Sâsânî şâhı Husrev-i Pervîz de vardır. Kendisine ulaşan hidâyet davetine gazaplanarak mektubu parçalayan ve hakâretâmiz sözler geveleyen talihsiz hükümdarın Müslümanlar nezdindeki hâtırası oldukça kötüdür. Husrev-i Pervîz'in bir aşk hikâyesinin kahramanı olması, ciddî bir tenkît ve muhâlefete sebeb olmuştur. Nizâmî-i Gencevî *Husrev u Şirîn*'inin *özr-engîzî der-nazm-i kitâb* bölümünde eserin telîf süreciyle alâkalı bir hatırasını nakleder ve böyle bir mesnevî yazmaktaki aslî gâyesini dile getirir:

که احسنت ای جهاندار معانی — که بر ملک سخن صاحبقرانی
پس از پنجاه چله در چهل سال — مزن پنچه در این حرف ورق مال
درین روزه چو هستی پای بر جای — بمردار استخوانی روزه مگشای
نکرده آرزو هرگز ترا بند — که دنیا را نبودی آرزومند
چو داری در سنان نوک خامه — کلید قفل چندین گنج نامه
مسی را زر بر اندودن غرض چیست — زر اندر سیم تر زین می توان زیست
چرا چون گنج قارون خاک بهری — که استاد سخن گویان دهری؟
در توحید زن کاوازه داری — چرا رسم مغان را تازه داری

[1093] Firdevsî, *Şâhnâme*, C. V, s. 237-466.

سخندانان دلت را مرده دانند اگر چه زند
خوانان زنده خوانند
چو بشنیدم ز شیرین داستان را ز شیرینی فرو بردم زبان
را
چنین سحری تو دانی یاد کردن بتی را کعبهای
بنیاد کردن[1094]

Şâir aydınlık bir gecede; halvethânedesinde istirahat etmekte iken kapısı çalınır ve sevdiği bir dostu öfke ile konuşmaya başlar: "Ey Nizâmî, sen söz mülkünün sultanı iken nasıl olur da Husrev'in hikâyesine tevessül edersin" dedikten sonra uzun zamandır eser kaleme almadığına işaret ile "söz orucunu nasıl olur da murdâr bir kemik ile açmaya kalkarsın, gizli hazinelerin kapısını açan kalemin varken neden değersiz şeyleri tezyin ile meşgul olursun" diyerek çıkışır. Şairin dostu sözlerini, "devrinin en büyük edîbi olan sen "tevhîd"den bahsetmek yerine neden Mecûsîler'in âyinini ihyâ etmeye çalışıyorsun" diyerek sözlerini tamamlar. Nizâmî dostunun bu acı sözlerine yüzünü ekşitmeksizin karşılık verir. Ona Şîrîn'in dilberliğinden bahseden birkaç güzel beyit söyler. Sanatın kıymetini takdir eden dostu bu güzel sözler karşısında hayrete düşer ve Şîrîn'in hikâyesinin güzelliğiyle mest olduğunu ifâde eder. "Böyle sihirli sözlerle bir puta Kaʿbe inşâ edebilecek sanatkar sensin" diyerek Nizâmî'yi tazîm eder.

Nizâmî ile yakın dostu arasındaki bu muhavere, Husrev gibi hatırası Müslümanlar nezdinde hiç hoş olmayan bir şahsın aşk hikâyesine mevzu edilmesinin cemiyette uyandırdığı tepkinin akisleri olarak görülebilir. Dikkat edilirse ismi zikredilmeyen dost, yaşı kemâle ermiş Nizâmî'den "tevhîd" tarzında eserler beklemektedir. Gencevî'nin *Husrev ü Şîrîn* mesnevîsi yazması onu şaşırtmıştır. Çünkü şâirin dostuna göre bu hikâye, bir Mecûsî kıssasıdır ve böyle bir eser yazmak küfrü ihyâ etmekten başka bir şey değildir. Nizâmî, dostunun tenkitlerine cevap vermez. Sadece Şîrîn'in güzelliğinden bahsettiği bir kaç beyti okur. Şâirin bu sözleri, Şîrîn'in mesnevînin aslî kahramanı olduğunu zımnen beyândır. Zihnimizi kurcalayan asıl husus şu ki tevhîd bekleyen dostun bir aşk hikâyesine kanaat etmeyeceği âşikârdır. Acaba Nizâmî eserinin aynı zamanda "tevhîd" vasfını hâiz olduğunu söyledi mi? Bu suâle katî bir cevap vermek mümkün değil. Fakat Nizâmî'nin bu aşk hikâyesinde, tasavvufî ya da hikemî bir aşk telâkkisini aksettirdiği muhakkaktır.[1095]

[1094] Nizâmî-i Gencevî, *Husrev u Şîrîn*, haz. Lev Aleksanderoviç Hatakorof, s. 65-67.
[1095] Nizâmî'nin bu mesnevîsinde tasavvufî bir aşk telâkkisinin izlerinin görüldüğünü söyleyen İranlı araştırmacı Nasrullah Pürcevâdî'nin bu meseledeki fikirleri dikkate değerdir. Bkz. Nasrullâh Pürcevâdî, "Hüsrev'in Aşkı, Nizâmî'nin Aşkı", *Cân Esintisi: İslam'da Şiir Metafiziği*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul 1998, s. 173-180.

Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*'inini *Şîrîn ü Şûrîye* adlı mesnevîsi ile tezyîl eden Rûmî, mezkûr eseri ikmâl etmekle kalmamış aynı zamanda bu hikâyenin hangi zeminde okunması gerektiği meselesini de vuzûha kavuşturmuştur. Rûmî bu zeyil mesnevîsinde, baba katili Şûrîye'nin Şîrîn'e duyduğu aşkı, ilâhî bir cezbe olarak yorumlamaktadır. Bütün menfî taraflarına rağmen Şîrûye, aşkı için her şeyi göze almış bir kahramandır. Şîrîn'in iltifât etmediği bu sevgi; zâlim âşığı, hakikat yolunda mesâfeler katʿ etmeğe zorlar. Hayret vâdisinde sahraları dolaşan günâhkâr âşık, farkında olmadan hakikatin peşine düşmüştür. Katedilen her merhalenin sonunda karşısına çıkan pîrler onu bir sonraki makama iletirler ve böylece Şîrûye fenâ mertebesine vâsıl olur. *Husrev ü Şîrîn*'e zeyl yazan Rûmî, Şîrûye'yi hakîkî aşk yolunun sâliki hâline getirir. Bu mesnevîyi bizim için mühim kılan asıl husûs ise bu hikâyenin hangi zemînde anlaşılması gerektiğine dair ifadeleridir:

Anun-çündür her üstâd-ı sühan-dân
Kaçan kim ide bir destânı tibyân

İdinür evvelâ tevhîdi hâlet
İder tevhîd içinde zıddı âlet

Bilür tevhîd-i hak hâletsüz olmaz
Nite kim her ʿamel aletsüz olmaz

Anın tevhîd ü temcîd-i Hudâ'da
Dil ü cân-ıla evrâd ü duʿâda

Anup Pervîz'i Şeyhî vü Nizâmî
Kamu dillerde Şîrîn itdi nâmı

Garaz bir şehr-idi urdılar binâyı
İçi pür oldı tevhîd-i Hudâyî

Muʿayyendür demür kesmez çeliksiz
Mukarrerdür binâ olmaz heliksiz

Anın yapdukda anlar hâne-i nev
Kili Şîrîn oldı [vü] hıştı Husrev

Binâsın urıcak Şâvur-ı üstâd
Suyı Gülgûn taşımış taşı Ferhâd

Bu sanʿatla itmeden ol beyti âbâd
Garaz buydı olalar haşre dek yâd

Vegerni yolı mıdur ehl-i dînün
K'öge oğlın kızın bir Ermenînün (Rûmî, *Husrev ü Şîrîn*, 104-6)

Rûmî'ye göre *Husrev ü Şîrîn* mesnevisi, tevhîd zemîninde kaleme alınmış bir eserdir. Yoksa Müslüman bir şâirin Ermeni kızı ile oğlu arasındaki aşkı överek anlatmasının ne manâsı olabilir. Düşüncemiz o ki Nizâmî-i Gencevî de aynı kanaatte idi. Şeyhî'nin mesnevîsinde de aynı perspektifin hâkim olduğunu görmekteyiz.

*Husrev ü Şîrîn'*in tevhîdler açısından dikakte değer bir diğer yönü de şâh ile vezîri Bozorgümmîd arasındaki muhâveredir. İskendernâmelerdeki muhâvereler kadar zengin olmasa da bu konuşmalarda da felsefî tefekürünün izlerini görürüz.

IV. TEVHÎDLERDE FİKRÎ ZEMÎN VE KAYNAKLAR

Tevhîdler, fikir ile hissin mezcedildiği şiirlerdir. Tevhîdin itikâdî bir mesele olduğunu dikkate alırsak bunun bir zarûret olduğu tebeyyün eder. Tevhîd şiirlerinin fikrî yönden kelâm ilmine istinat ettiği görülmektedir. Zamanla tasavvufî tefekkür tarzı da şiirlerde geniş bir ma'kes bulur. İslâm felsefesinin tevhîd şiirlerindeki akislerinin ise mahdût bir sahaya münhasır olduğunu söyleyebiliriz.

1. Kelâmî Muhtevâ

Tevhîd manzûmeleri, bir edebiyat metni olduğu kadar fikir ve itikat metinleridir. Tevhîdler, İslam telîf tarzının yani söz ya da yazıya Allâh'ın ismi ve hamdi ile başlama geleneğinin mahsulü olarak tezâhür eder. Zamanla şairlerinin fikrî ve derûnî tarafının aksiyle birlikte farklı bir mahiyet kazansa da tevhîdlerde anânevî tarafın daimâ muhafaza edildiğini görürüz. Bu sebeple tevhîdler, didaktik vasfını hiç bir zaman yitirmemiştir.

Tevhîd şiirlerinde, İslam ulûhiyet anlayışının bütünüyle aksettirildiğini görmekteyiz. Esasen bu hususiyet, şairin tavrından ziyâde ele alınan mevzuun tabiatına hasredilmelidir. Tarîf, tasvîr ya da tavsifi yapılan Allah; kerîm kitabında kendisinin beyân ettikleriyle bilinmektedir. Bu sebeple şâir, Kur'ân-ı Kerîm ve ona bağlı olarak gelişen kelâm ilminin nizamlarına sıkı sıkıya bağlıdır.

Kelâm kitaplarının en geniş bölümünü oluşturan ilâhiyat bahsi, neredeyse bütün hususiyetleriyle tevhîd manzûmelerinde karşımıza çıkmaktadır.[1096] Allâh'ın zatı ve sıfatları meselesi, ilahiyât meselesinin kalbi mesâbesindedir. Kelamcılar evvela, "Allâh nasıl bir varlıktır" sorusunun cevabını verirler. Kuran-ı Kerîm'in ilgili ayetlerine de atıfta bulunarak tanrının varlığı, zâtı yönünden ortaya konur. Bu meselelerin müzâkeresini sıfatlar bahsi takip eder. Allah'a sıfat atfedilebilir mi? Sıfatlar ezelî midir yoksa hâdis midir? Allâh'ın sıfatları zâtı ile aynı mıdır yoksa gayrı mıdır? Bütün bu soralara cevap arandıktan sonra esmâ mevzuuna intikâl edilir. "İsim ile müsemmâ aynı mıdır, Kurân-ı Kerîm'de zikredilmeyen isimlerin Allâh'a atfedilmesi doğru mudur, Hak Tealâ çirkin fiilerin fâili olarak isimledirilebilir mi" gibi meseleler ele alınır. Esmâ meselesini, Allah'ın fiileri bahsi takip eder. Bu meselenin bir diğer yönü olan kulların fiileri mevzu ise daha ziyade kaza-kader ve irâde bahsi etrafında şekillenir. Kaza-kader ve irade bahisleri, muahhar devir kelamcıları tarafından müstakil bir bölüm olarak ele alınmaya başlanır. Hatta bu konunun daha sonraları müstakil bir kelam sahasına dönüştüğünü de görürürüz. Allah'ın zât, sıfât, esmâ ve ef'âli dışında rüy'et bahsi de ilahiyyat fasıllarında ele alınmaktadır.

[1096] Bilgi kaynakları ve edinme yolları, umumî kelam kitaplarının ilk bahsi olarak ele alınır. Bu bahis, felsefî kelâm döneminde oldukça genişleyerek kelam kitaplarının en hacimli bölümü hâline gelir. Bir misâl olmak üzere bkz. Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 15-136.

1.1. Zât

Klâsik şiir geleneğinde kaleme alınan tevhîdlerde Allâh'ın zâtî yönden tavsif ve tasvîri oldukça geniş bir yer tutar. Tenzîh ve teşbîh çerçevesinde ele alınan Allah'ın zâtı, şiirin kaleme alınış gâyesinden muhatap kitlesine, şairin fikrî birikiminden şairlik kudretine kadar geniş bir zemînde şekillenmektedir. Bu itibarla tevhîd şiirlerinde zât unsuru yekpâre bir üslup ve tarzda ele alınmaz.

İnsanın Allah'ın zâtını, aklî tefekkür ve muhâkeme yoluyla idrâk etmesi imkân dâhilinde değildir. Biz daha ziyade Allah'ın varlığını sıfât, sıfatlarını ise ekseriyle efʿâli üzerinden fehmetmeye çalışırız.[1097] Kurân-ı Kerîm'de yer alan doğmamış, doğrulmamış, eşi ve benzeri olmayan, yatmayan, uyumayan gibi Allâh'ın zâtına maʿtuf ifadeler; onu diğer varlıklardan nefyetmek üzere kullanılmıştır. Bu ifadelerin bir kısmı ise sıfat durumda kullanılarak Allâh'ın zâtî sıfatları bahsinde ele alınmaktadır. Allah'ı diğer varlıklardan ayıran ve ulûhiyyetine gölge düşürecek vasıflardan tenzîh gâyesi güden bu sıfatlar, selbî olarak isimledirilmektedir. Vücûd, vahdâniyet, kıdem, bekâ, *muhâlefetün li'l-havâdis* ve *kıyâm bi-nefsihî*den mürekkep selbî sıfatlar, tenzîhe istinat etmektedir. Hayat, ilim, semiʿ, basar, irâde, kudret, kelâm ve tekvin sıfatları ise insan ile müşterek olan fakat kemâl itibariyle ondan ayrılan sıfatlarıdır. Allâh'ın zâtı ile kâim olan bu sıfatlar, ehl-i sünnet mezhebince akîde şartları arasında yer almaktadır.

Tevhîd manzûmelerinde Allah'ın zâtından ziyâde sıfatları ile idrâk edildiğine dair şu ifâdeler kayda değerdir:

> İy sıfatı hassı vücûb u kadem
> Fâʿil-i muhtâr-ı vücûd u ʿadem
>
> Zâtunı idrâk idemez mümkinât
> Zikr olınan dilde hemânâ ṣıfât (Behiştî, *Târîh-i Behiştî*, s. 251)
>
> **Anun zâtı sıfâtından görinür**
> **Sıfâtı dahı zâtından görinür**
>
> Mücerred zâtı anun müdrek olmaz
> Müberrâdur beyâna vasfa gelmez

[1097] "Allah'ı tanımak sadece tabiatın O'na kılavuzluk etmesi yöntemiyle O'nun bilgisine ulaşma imkanları bulunmamaktadır. Allah'a kılavuzluk eden tabiatın tanıklığı ise zâtı itibariyle değil, sıfatına delalet etmesiyle gerçekleşir. (...) Duyular âleminde sıfattan soyutlandığı takdirde nesnenin zâtına kılavuzluk edecek hiçbir şey yoktur; sıfatlardan soyutlanmış bir zâtın varlığını ispat etmek de mümkün değildir, çünkü bu, duyuya mahsûs bir algı yönteminin dışında kalan bir şeydir (şu hâlde Allah'ın tanınıp ispat edilmesi ancak sıfatları yoluyla mümkündür)." Bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 164

Sıfâtı zâtınun kim perdesidür
Hep anun nûrınun perverdesidür (Elvan Çelebi, *Gülşen-i Râz Tercümesi*, s. 381)

Sıfât ile bilünür zât-ı *lem yezel* ammâ
Sıfât-ı Hâlik'i anlar mı zât-ı mahlûkât (Derzizâde Ulvî, *Dîvân*, s. 51)

Sıfatları hâricinde Allah'ın zâtı hakkında tefekkür, muhâkeme ya da konuşmak; kelâm ilmi açısından oldukça muhâtaralı bir zemîndir. Sıfât, esmâ, ef`âl ya da âsârına temâs etmeksizin sorulacak "Allah nedir" sorusu, tanrının ulûhiyeti etrafında oluşabilecek şüphelerin izalesine matûf bir tarzda ele alınmaktadır. Kurân-ı Kerîm'de Allah'ın zâtına ilişkin "kâmil bir tasavvur"a imkân tanıyacak ifadelerin yer almayışı, meseleyi zarûrî olarak tenzîh ve tevîl vâdisine sürüklemektedir. Bu noktadan sonra Allah cisim değildir, mekânda bulunmaz, ona cihet tayin edilemez gibi zihinlerde diğer canlılarla benzerlik oluşturabilecek hususlardan uzaklaştırma aslî gâye ya da üslup olarak benimsenmiştir.

"Allah nedir" sorusu yani öz ya da asıl olarak tanrının varlığı; vücûd ve mâhiyet mefhûmları ekseninde tartışılmıştır. Keyfiyet ve kemmiyet gibi varlığın zâtına ilişkin kavramlar doğrudan tenzîhe mevzû olurken ehl-i sünnet kelamcıları Allâh'ın zâtının mâhiyetinin olduğunu kabûl ederler. *Mâ hüve* yani "o nedir" anlamına gelen ibareden türetilen mâhiyet kavramı, felsefî bir ıstılah olarak tezâhür etmiş zamanla kelâmcıların literatürüne girmiştir.[1098] Fakat varlık ile mâhiyet birbirinin aynı değildir.[1099]

Tevhîd manzûmelerinde Allah'ın zâtına, selbî ve sübûtî sıfatları ile işaret edilmektedir. Bilhassa manzûm akâyid hüviyetine sahip şiirlerde, bu tavır çok daha belirgindir. Şairler bazen, Allah'ın zâti sıfatlarını esmâ formunda da kullanmaktadır.

Ne aynıdur u ne gayrı sıfâtı zâtun çün
Sıfât u zât ile bulmaz mı ʿâlem içre sebât

Nedür bu zât-ı latîf u sıfât-ı hüsn ü hısâl
Sıfât-ı zât-ı habîbe hezâr bâr salât

Sıfâ ile bilinür zât-ı lem-yezel ammâ
Sıfât-ı Hâlık'ı anlar mı zât-ı mahlûkât (Derzîzâde Ulvî, Dîvân, s. 51)

[1098] Mevlüt Özler, "Allah'ın Zatının Mahiyeti ve Aklen İdrâki Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Erzurum, 1997, s. 92-3.
[1099] Bkz. Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, s. 150

Sıfatlar hâricinde Allah'ın zâtının mâhiyeti hakkında tenzîh ifâdeleri sıkça kullanılmaktadır. Şâirler bu hususta, Hak Tealâ'nın zâtı için cisim, cevher, araz, heyûlâ, hadd, cins, hâl, sûret, küllî ve cüz'î gibi ifadelerin kullanılamayacağını dile getirirler. Bu kavramların nefyi, yaratılmış varlıklarla Allah arasında ontolojik bir müştereklik olmadığınının ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Diyilmez niteligine hadd ü cins
Bilür her ne kim eyleye cins ü ins (Hoca Mesûd, *Süheyl ü Nev-bahâr*, s. 195)

Ne cevherdür ne cism ü ne ʿaraz ol
Ne sûretdür ne hâl ü ne heyûlâ (Ahmedî, *Dîvan*, s. 9)

Ni küllî vü ne cüzvî vü ne hâsdur u niʿâm
Ni hâricî vü zihnidür iy sâhib-i dehâ

Oldur Ahad ki vahdeti zâta degül ziyâd
Yoh-durur anda kesret ü hem eyn ü hem metâ

Mutlak olur mukayyed-i küllî vü cüzvi hem
Bî-ân ki ide tagayyür anuñ zâtına iʿtirâ (Ahmedî, *Dîvân*, s.15)

Ne cevher ne cism ü ne ʿarazdur
Zihî fâʿil ki fiʿli bî-garazdur

Berîdür zâtı hayyizden cihetten
Münezzehdür kamu hâdis sıfatdan

Heyûla ile sûretden muʿarrâ
Vücûdı vâcib imkândan müberrâ (Halîlî, *Fürkat-nâme*, s. 86)

Ne ʿaraz ne cism ü ne maʿduddur
Ne musavverdür ne hod mahduddur

Ehl-i Hak cevher dahı dimez ana
Kim terekküb zatda olmaz revâ (Behiştî Sinan Çelebi, *Mevlid*, s.35)

Ne cevher ne ʿarazdur ne mekânda
Ne vâkıʿdur cihetde ne zamânda (Alî Şîr Nevâyî, *Sirâcü'l-Müslimîn*, s. 103)

Terekkübden tecezzîden muʿarrâ
Tahayyüzden temekkünden müberrâ (Mûyî, *Nâlân u Hândân*, s. 168

Bursalı Rahmî'nin divanındaki beş beyitlik müseddisin mütekerrir mısraın Allah için "cevher" ifadesi kullanılmaktadır. Fakat burada cevher felsefî bir ıstılah olmayıp "hazîne" anlamındadır.

ʿAyân it kendüŋi cânâ ne cevhersin ne kânsın sen

Mekânuŋ kandedür bildür ne kân-ı lâ-mekânsın sen (s. 258)

Bursalı Rahmî'dekine benzer bir kullanıma, Vaʿiz Ümmî'de de tesadüf etmekteyiz. Şair, Hak Tealâ için "cevhe"r ifadesini "*bî-garaz*" kaydıyla istimal etmiştir. Vâiz Ümmî, *bî-garaz* ifadesiyle *teşbîh* tehlikesini bertaraf etmek iştemiştir.

Cism ü cismânî degüldür ol İlâh
Rûh-ı rûhânî degüldür ol İlâh

Bî-garaz cevher oldı ol Rahîm
Küfvi yokdurur ehad Hayy ü Kadîm (Vâiz Ümmî, *Mevlid*, s. 40)

Allah'ın zatı hakkında cevher ifadesini kullanan Safevî sahası şairlerinden Kişverî'de ise durum biraz farklıdır. Şiʿa mezhebine mensup olduğu anlaşılan şair, Hak Teʿâlâ için cevher-i vücûd ifadesine yer vermiştir. Bu beyitte cevher, felsefî bir ıstılâh olarak kullanılmıştır.

Yoh cevher-i vücûdunga hîç âfet-i zevâl
يا قايم الوجود يا دايم البقا (Kişverî, *Dîvân*, s. 39)

Kişverî bir diğer tevhîdinde de *cevher-i ûlâ* tabirini kullanmıştır. Bu ifade, filozofların Allah için kullandığı *illet-i ûlâ* ibaresiyle benzerlik gösterir. Cevheri varlığın özü olarak kabul eden şair, bağlı bulunduğu Şiʿa itikâdının dışında hareket etmiştir.[1100]

Cevher-i ulâ vücûd-ı lâ-yezâlingdür sening
Ey ezeldin tâ ebed vâcib vücûdunga (*Dîvân*, Kişverî, s. 39)

Allah'ın zatı hakkında; zaman, mekân, cihet, yaşlık ve kuruluk, hacim, uzunluk ve kısalık gibi tanımlayıcı ve tahdîd edici ifadeler nefyedilmektedir.

Ol zamânda kim henûz yokdı zamân
Bî-zamân ol bî-mekân vardı hemân (Âşık Paşa, *Garîb-nâme*, s. 14)

Zâtı anıñ şeş cihetdin hâlîdur
Cism u cevherdin münezzeh ser be-ser

Yokdurur ma'lûm mu'ayyen menzili
Der-mekânî der-zamânî der-güzer (Vefâyî, *Revnaku'l-İslâm*, s. 95)

Zaman andan velî anda zemân yok
Mekân andan velî anda mekân yok (Sinan Paşa, Tazarruʿ-nâme, s. 68)

[1100] Şiʿî itikâdında da Allah için cevher ifadesi kullanılamaz. Bkz. Ebu Câfer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletü'l-i'tikâdi'l-İmâmiyye (Şiî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 19.

Fakat cumhûr olarak anılan geniş halk zümrelerine matûf kitaplar Allâh'ın hiç bir mekâna sığmamakla birlikte her yer olduğu dile getirilir. Tevhîd manzûmelerinde bu fikrin yansımalarını da görmekteyiz:

Tolusın yaşda kuruda karada
Vücûduñsuz mahallât u beled yok

Kamu eşyâda esmâñ oldı inşâ
Nukat hattında sensüz bize yâd yok (Mu'înî, *Mesnevî-i Murâdiyye*, s. 269)

Ol oldur kim andan zemîn ü zaman
Toludur tamâmet mekîn ü cihân (Bedr-i Dil-şâd, *Murâd-nâme*, s. 189)

Allah'ın zâtı vahdet üzeredir. Fakat onun "bir"liği sayı itibariyle değil eşi ve benzeri olmaması yönüyledir. İslam filozofları "bir"i sayı değil "cevher" olarak kabûl ederler. Sayı/adet dediğimiz "bir"in teaddüdür.

Bir ol bir idi kim törüttü iki
Sakışka katılmaz anıng birliki (Yusuf Has Hacîb, *Kutadgu Bilig*, s. 374)

Ger adedler cümlesi mefkûd ola
Ol k'Ahad-durur gerek mevcûd ola

Çün Ahad olmasa bulınmaz aded
Pes aded varlıg olmışdur Ahad (Ahmedî, *İskender-nâme*, vr. 12b)

Ehad'dür ʿaded anda maʿzûldür
Anı kim iki bilse mahzûldür (Bedr-i Dil-şâd, *Murâd-nâme*, s. 189)

Allah'ın zâtını mevzû alan tevhîdlerin en dikkate değer nümûneleri, tahkiye esaslı mesnevîlerde karşımıza çıkmaktadır. Hazret-i Peygamber ve ashâbının teblîğ faaliyetlerinin anlatıldığı hikâyeler ile Ashâb-ı Kehf kıssasını mevzu alan eserler, bu yönden oldukça zengin bir malzeme sunmaktadır. Bu hikâyelerde yer alan tevhîdler umumiyetle müşriklerin irâd ettiği suallere verilen cevaplardan oluşmaktadır.

Klâsik edebiyat geleneğinde Ashâb-ı Kehf kıssasının aslî kahramanı, tefekkür ile âlemde yüce bir Rabb'in varlığına itikad getiren Yemliha'dır. Kardeşlerinin de imânına vesîle olan Yemliha'nın vaziyetinden hükümdar Dakyanus haberdar olur ve onu sorguya çeker. Putperest bir topluluğun hükümdarı olan Dakyanus Yemliha'ya "taptığınız tanrının "cevher"i hangi madendendir, altın ya da gümüş müdür" diye suâl eder. Allah'ın mâhiyet ve hakiketine ilişkin bu suâle Yemlihâ, "kâinâtı mükemmelen yaratıp onun nizâmını sağlayan kimdir" sorusuyla karşılık verir. Esâsen Dakyanus'un zulmünden ihtirâz eden Yemliha, inancını doğrudan âşikâr etmekten çekinmektedir.

Bunun için suâlin cevabını yine soruyla vermektedir. Fakat "tarının mâhiyet"i suâline, Allâh'ın kudretine işâret eden ef`âl ve âsâr ile vermesi dikkate değerdir.[1101]

Allah'ın mâhiyet ve hakikatine ilişkin tevhîdlerden bir diğeri de *İhlâs* sûresinin vahdeyedilişine sebep olan hâdise etrafında şekillenir. Bir grup müşrik Hz. Muhammed'e gelerek Allah'ın nesebinin ne olduğunu sormuşlardır. Bunun üzerine *İhlâs* sûresi nâzil olarak Allah'ın "doğmak ve doğurmak"tan münezzeh olduğu vahyedilmiştir. Diğer bir rivayette ise müşrikler "Allah altın mıdır gümüş müdür" diye sorulmuş ve cevap olarak *İhlâs* suresi nâzil olmuştur. Bu riyavet Hazînî'nin manzûm kırk hadis eserindeki tevhîde mevzû olmuştur.[1102]

Yimez ü içmez degüldür içi boş
Pes nitedür dime k'irmez akl u hûş

Hem nitelikden anı bilgil berî
Ne melek ne ins ü ne cinn ü perî

Niteligin bilmedi híçbir ahad
İlla bildiler bilen k'oldur Ahad

Pes münezzehdür zen ü ferzendden ol
Hem mukaddes ata ana cedden ol (Dâvûd-ı Halvetî, *Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*, s. 179)

Bekleyen oldur kamu yiri gögi
Uyımaz elden virüp 'aklı ögi (Kadı Darîr, *Sîretü'n-Nebî*, s. 1201)

Ol kadîmdür kimseneden doğmadı
Ol mukîmdür göge yirden agmadı

Milk anundur şerîki ortagı yok
Kimse-yle danışu işlemez işi (Ümmî Îsâ, Mihr ü Vefâ, s.122)

Hem ʿAhaddür kim şerîki yok togup togurmadı
Tîn -i âdem gibi kimse balçığın yoğurmadı

Hem yimez içmez uyumaz dâ'im ol
Hasta olmaz ölmez ü yitmez hemîşe kâ'im ol (Hafî, *Zâdü'l-Meâd*, s. 345)

Allah'ın mâhiyeti cisim değildir ve akıl ile idrâk edilemez:

Hüsnün nişânın ey cân kimden sorayın âhır
İki cihânda çün sen bî-zıdd u bî-nişânsın
Ne Mısr u ne şekersin ne bahr u ne gühersin

[1101] İlgili metinler için bkz. [1101] Hanife Koncu, "Ashâb-ı Kehf Metinlerine Bir Bakış ve Yûsuf-ı Meddâh'ın *Ashâb-ı Kehf* Mesnevîsi", s. 28; Orhan Yavuz, Mevlüt Gülmez (haz.), *Manzûm İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, s. 73.
[1102] İsmail Avcı, *Hazînî'nin Manzum Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*, s. 278.

Ne şems ü ne kamersin ne cân u ne cihansın (*Dîvân*, Nesîmî, C. II, s. 556)

Bilinmez ʿakl ile mâhiyyet-i Hak
Dü ʿâlemdür şuhûd-ı kudret-i Hak (Ûdî, *Mâcerâ-yı Mâh,* s. 99

Anun mâhiyyetin ʿakl itmez idrâk
Kamu eşyâ dilinden *mâ ʿarefnâk* (Halîlî, *Fürkat-nâme*, s. 86)

Allah, Kurân-ı Kerîm'de kendisi için "nûr" demiştir. Allah'ın zatına matûf tek tanımlama ifadesi de budur. Allah'ın "nûr" olmasıyla ilgili olarak Gazzâlî şunları söyler:

> "Kendisini ve başkasını gören her şey nur adını almaya layıktır. Kendini ve başkasını görmekle birlikte kendisi vasıtasıyla başkası görülüyorsa, başkasına hiçbir etkisi olmayana nispetle bu da nur ismini almaya layıktır. Hatta nurları başkasını aydınlattığı için ona 'aydınlatan çerâğ' demek daha münasiptir. (...) İlk nurdan başkasına nur adını vermek sırf mecazdır. Çünkü ondan başka her şey özü itibariyle dikkate alınırsa nura sahip olmadığı, onun nurunun başkasından iğreti olarak alındığı, özü bakımından iğreti olan aydınlığının kendisine ait değil, başkasından kaynaklandığı anlaşılır."[1103]

Lâmi Çelebi'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde mesnevînin muhtevâsına da muvâfık olarak Allâh'ı bir nûr olarak zikreder. Fakat "nûr" ifadesinin zihinlerde bir başka varlık ile benzeşmesinin önüne geçmek için Allah'ın zatının cisim ve ona ârız olan şeylerden münezzeh olduğunu beyân eder.

Zât-ı Hak kim kamudan akdesdür
ʿAkl u fikr irmeden mukaddesdür

Ne şimâl ü yemîn u fevk ne taht
Nûr-ı sâdic dürür vücûdına baht

Vahdeti kesret-ile mütevârî
Cümlede sârî cümleden ârî

Ol tevârî degül ki vehm idesin
Şol sirâyet degül kim fehm idesin

Birligi cism ü cân mizâcı degül
Araz u cevher imtizâcı degül (*Şem' u Pervâne*, Lâmiʿî Çelebi, vr. 2b)

XV. asır şairlerinden Ârif de *Mürşidü'l-Ubâd* adlı mesnevîsinde Allâh'ın "güneş" sûretinde göründüğünü fakat onun "nûr"unun insan idrâki ile ihata

[1103] Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Varlık, Bilgi, Hakikat: Mişkatü'l-envâr*, neşr. ve terc. Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2016, s. 42, 44. Allah'ın "nûr" olması bahsiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Allah'ın Aşkınlığı: Esâsu't-Takdîs fî İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun, İz Yay., İstanbul 2006, s. 120-121; İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 77.

edilemeyeceğini söyler. Çünkü Allah bir cisim olmadığı gibi ona mekân ve cihet de atfedilemez.

Geh güneş şeklinde görinür latîf
Lîk Hak kendü degül bu iy şerîf

Kamu eşkâlden berîdür bil ki zât
Bu görinenler tecellî-i sıfât

Zâtı anun pâkdür eşkâlden
Hem mekân u mâzî ile hâlden

Şeş cihetden bil münezzeh ol kadîm
Kâdir u Kayyûm u Hayy u hem Kerîm (*Mürşidü'l-Ubbâd*, Ârif, s. 541-2)

Nûrı münezzeh oldı anuñ reng ü bûydan
Olmaz kara vü ag u saru sebz ü mor u al

Gerçi ki levn-i kevn anuñ 'avnı-y-ıladur
Ol olmaz andan oldı olur yine aña dâl [609] (Muʿînî, *Mesnevî-i Murâdî*, s.)

Çün ol bir **nûr**du aslında vâhid
Ki zâtı kendüye olmışdı şâhid (Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf*, vr. 14a, s. 61)

1.1.1. Müteâl Varlık

Tevhîd manzûmelerinde; Allah'ın zâtı hakkında kullanılan ifadeler ekseriyetle tenzîh formundadır. Sadece Allah'ın nur olduğu, bir tanımlama ifadesi olarak yer almaktadır ki bu kulanım Kuran-ı Kerîm'in iligili âyetine matûftur. Bu sebeple tevhîdlerde Allah'ın zâtı, sıfât ve ef'âli dile getirilir. Hakk'ın zâtî varlığıyla ilgili en belirgin vurgu ise onun müteâl vasfınadır. Allah insan aklının vehm ve fehmine mevzû olmakla birlikte hiçbir zaman idrâk ile ihâtası mümkün değildir. Bu itibârla vasf ve senâ şiirleri olarak tebârüz eden tevhîdlerde şairler, umumiyetle tanrının müteâl vasfını dile getirirek acizlerini muterif olurlar. Bu itirâfın menşeini ise Hazret-i Peygamber'in Miraç'ta iken söylediği *lâ uhsî senâ* hadis-i şerifinde bulmaktayız.

Peygamberler bile Allah'ın zatî varlığını idrâk etmekte âciz iken diğer insanların buna muvaffak olması düşünülmemektedir. Bu sebeple şairler, tevhîdlerinde uzun uzun Allah'ın varlığını zat, sıfat ve efâl cihetiyle vasfettiken sonra sözü tanrının idrâkten münezzeh oluşuna getirirler.

Her nesne ki fikr eyleyem andan da münezzeh
Her nesne ki õikr eyleyem andan da muarrâ (*Dîvân*, Kara Fazlî, s. 130)

Hazret-i Peygamber mirâcının en yüksek mertebesinde Allah'ın "beni sena et" hitabına mazhar olur. Allah'ın azamet ve şânı hakkında akılların âciz olduğunu dile getiren efendimiz, *lâ uhsî senâ* diyerek aczini beyan eder. Klâsik edebiyat geleneğinde Hazret-i Peygamber'in mirâcını mevzû alan eserlerde, bu sahnenin anlatılması gelenek hâlini almıştır. Tevhîd manzûmelerinde, Hz. Muhammed'in "hiç kimse seni senâ edemez, sen olduğun gibisin ve kendini zâtını ancak kendin medhedersin" sözleri, gerek Mirâç hâdisesinin nakledildiği gerekse bu hâdiseye telmîhte bulunulan manzûmelerde sıkça karşımıza çıkar. Lâmiʿ Çelebi'nin *Şemʿ ü Pervâne*'sinde geçen aşağıdaki beyitler, bu tarzın en karakteristik nümûneleri arasındadır:

Medh iden memdûhını bilse gerek
Pes ana lâyık sena kılsa gerek

Çün senün Zâtunı kimse bilemez
Lâ-cirem kimse senânı kılamaz

Nicesi ide senâ bir zerre hâk
Kim sana layık ola iy Zât-ı pâk

Akl künhünde senün bî-bâl ü per
Nefs zikründe senün bî-pâ vü ser

Bizde acz ü fakr u sendedür gınâ
Pes sen it girü sana lâyık senâ (*Miʿrâc-nâme*, Ahmedî, s. 285-6)

Tevhîdlerde Allah'ın müteâl vasfı genellikle manzûmelerin son bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır. Zât, sıfât ve efʿâl tarîkiyle Allah'ın ulûhiyet ve rübûbiyet vasıfları dile getirildikten sonra onun sonsuz ve eşşiz varlığının insan idrâki ile ihata ve lisânı ile ifâde edilmekten münezzeh bulunduğu dile getirilir. Bu nokta insana düşen acziyetini itirâf etmektir.

Fikr kılmaklıg anıng zâtında hoş turur velî
Fikr birle zâtını bilmek irür emr-i muhâl (Hâfız-ı Hârezmî, *Dîvân*, s. 61)

Tefekkür kim ide zâtın ʿakl ana irmez
Sıfâtınun beyânında olur bin cân u dil şeydâ (Kansu Gavrî, *Dîvân*, s. 72)

Vasfını anun bu dil ne söyleye
Binde birisin degül şerh eyleye (*Dâstân-ı Gazavât-ı İmam Ali*, s. 23)

Hazreti yücedür irmez had-misâl
Sıgmaz anda sûret ü vehm ü hayâl ((Muhammed, *Siyer-i Nebî*, s. 2321)

Sensin iy Allâh ü Hâdî bî-zevâl ü lâ-yezâl
Mâlikü'l-mülk ü Rahîm ü Zü'l-celâl ü Zü'l-kemâl

Zâtuñı fehm itmede kâsır-durur yā Rab ʻukûl
Muʻterifdür iy Hûdâ ʻaczine hem vehm ü hayâl (Kefeli Müdâmî, *Dîvân*, s. 79-84, 268-73)

Ne kim anun tenrılıgın bilür
Velî niteligine hayrân kalur

Ne zâti gögine uçar murg-ı vehm
Ne vasfı etegin dutar dest-i fehm (Hoca Mesʿûd, *Ferheng-name*, s. 85)

Niteligine irmez fehm ü idrâk
Neyi kim fikr idersen andan ol pâk (Şeyhoğlu, *Hurşîdnâme*, s.129)

Allah'ın varlığı akıl idrâk edilmekten münezzehtir. Çünkü hâdis bir varlık olan insanın kadîm olan Tanrı'yı anlaması mümkün değildir. Fehim ve idrâk, bilgiye mevzû olanı kuşatmayı gerektirir. Hakk'ın varlığı böyle bir "ihâta"dan mukaddestir.

Kadîmi hadis añlar mı kemahi
Kalur evvel kademde seyr-i rahı

Ne deñlü ʿakl iderse tefekkür
Alur vardukca ilerü tahayyür

Nice vezn idebilür bahri katre
Ki güftarı geçe dürc ile satra (Münîrî, *Siyer-i Nebî III*, s. 560)

Zât-ı Hakk'ı nice bilür insân
Kendüzin bilmede kalur hayrân

Hâdis olan kadîmi feh idemez
Peyk-i ʿakl ol vilâyete gidemez (Taşlıcalı Yahyâ, *Şâh u Gedâ*, s. 80)

Bu ʻilme âdemüñ ʻaklı irişmez
Beşer nev'iyle bu fikret barışmaz

Niçe ʻâkil niçe dânâ-yı kâmil
Olubdur Halıkuñ ʻilminde câhil

Niçe bilsün kadîmi fikr-i hâdis
Çü muhdesden degül hâlî hevâdis (Ahmed-i Rıdvân, *Husrev ü Şîrîn*, s. 511)

Şâirler, Allah'ın müteâl vasfına işâret etmek üzere onun zâtının idrâk ve senâsında acziyetlerini dile getirirken sadece peygamberlerin tecrübelerine atıfta bulunmazlar. Akıl tarîkinin rehberleri olan feylesofların da bu meselede nasıl bir acziyet olduklarını ifade ederler. Şâirler bu bahiste telmîhte bulunduğu filozof umumiyetle İbn Sinâ'dır.

Muhayyer oldı bu fikretde Bû ʿAlî Sînâ
Cünûna düşdi bu hikmetde ʿakl-ı Eflâtûn (Ahmedî, *Dîvân*, s. 164)

Tûr-ı Sînâ kudreti kâfında bî-kadr u kelîl
İbn-i Sînâ kibriyâsı vasfında ʿâciz bî-nevâ (Uzun Firdevsî, *Şatrânc-nâme*, s.102)

Kemâlün "kef"i zımnında konılan hikmete her giz
Ne ʿakl-ı Bû Alî Sînâ ne fehm-i Danyâl irmez (Günâhkâr, *Dîvân*, s. 56)

ʿAcebdür bahr-i tevhîd-i hatarnâk
Düşer gird-âba anda niçe çâlâk

Varımaz sâhiline İbn-i Sînâ
Kalupdur huşk-leb sâhilde tenhâ (Şemseddîn-i Sivasî, *İbret-nümâ*, s. 230)

Allah'ın müteâl vasfının beyânında dile getirilen bir diğer husus, onun evsâfının saymakla tükenmeyeceği yönündedir.

Bin yıl ki ide zât-ı şerîfinde tefekkür
Bir vech ile ʿakl idemiye anı tasavvur (Sâdık, *Dîvân*, s. 335)

Bin yıl eger vasfın diyem bir zerresin düketmeyem
Bir katrede yüz bin deniz bir noktasın şerh itmeyem

Ne mesel baglasam olur ne hod gönül karâr kılur
Kim benzedür misl ü misâl hâşâ anı benzetmeyem

Kim ide bir nakş u sûret nakş u sûretden ol âzâd
Cümle ʿakıllar sende mât niçe ʿözür gözetmeyem (Yunus Emre Dîvânı, s.)

Kim ola vasf-ı zâtuñdan ura kâl
Sıfâtuñda zebân-ı nâtıka lâl

Eger olsa senüñ emrüñle yâ Rab
Agaçlar hâme deryâlar mürekkeb

Varaklar olsa hem etbâk-ı eflâk
Debîr olsa halâyık cüst ü çâlâk

Yazılsa haşre dek feyzüñ beyânı
ʿIyânından biñ artukdur nihânı (Vizeli Behiştî, *Heşt Behişt*, s. 102-3)

1.2. Sıfât ve Esmâ

Tevhîd şiirlerinde yer alan unsurlardan bir diğeri de sıfât ve esmâdır. Allah'ın zâtî sıfatlarının hâricinde haberî ve fiilî sıfatlarının da yoğun bir şekilde kullanıldığına şahit olmaktayız. Fakat burada üzerinde durulması gereken bir husus vardır: Allâh'ın zâtî ve fiilî sıfatları masdar formunda kelimelerdir. Bu kelimeler fâil, mübâlaga-i fâil ve sıfat-ı müşebbehe şeklinde kullanıldığında sıfat formundan çıkarak isme dönüşürler. Çünkü bu isimler sadece Allah için kullanılır ve onun şanına layıktır. Hak Tealâ'nın sübuti/kemâl sıfatlarından olan semʿ(işitmek) ya da basar(görmek), insanlar tarafından

da icrâ edilebilecek fiiller iken sadece Allah, Semîʿ ve Basîr'dir. İnsanlar için bu isimlerinin kullanılması câiz görülmemiştir.

Allah'ın zâtı ile sıfatları ve isimleri arasındaki anlam münâsebeti, kelam âlimlerinin tartıştığı meseleler arasında yer almaktadır. Aynı şekilde isimler ile sıfatlar arasındaki bağ da bu meselenin bir cüz'ünü oluşturmaktadır. Allah'ın isimlerinin ekserinin sıfatlardan müştâk olması, bu ilişkiyi biraz daha girift hâle getirmektedir. İlk dönem kelam tartışmalarından itibaren Allâh'ın isimlerinin tesbit ve tasnîfi meselesi canlılığını korumuştur. *Esmâülhüsnâ* olarak tesmiye edilen Allah'ın en güzel isimlerinin hangi adlardan oluştuğu kadar bunlar haricinde Allah'a isim atfetmenin mümkün olup olmadığı da tartışılmıştır.

Sıfât-zât münâsebetine dâir Derzîzâde Ulvî'nin şu beyitleri kayda değerdir:

> Zihî sıfât-ı hamîde zihî letâfet-i zât
> Senün gibi kanı bir pâk-i zât u hûb-sıfât
>
> Sıfât-ı hüsn ile zâtun mükemmel itdi Hudâ
> Sıfât-ı zâtunı fehm eylemek bize heyhât
>
> Sıfât-ı zât-ı beşer cümle bi'l-ʿarazdur hep
> Sıfât u zât iledür bunca cünbiş ü harekât
>
> Ne ʿayândur u ne gayrı sıfât-ı zâtun çün
> Sıfât u zât ile bulmaz mı ʿâlem içre sebât (Derzizâde Ulvî, *Dîvân*, s. 51)

Tevhîd şiirlerinde Allah'ın zâti sıfatları, hem isim hem de sıfat şekliyle kullanılmaktadır:

> Zehî **Evvel** ki oldur bî-bidâyet
> Zehî **Âhir** ki yok hergiz nihâyet
>
> Ne **ʿÂlimdür** ki maʿlûmâtı bî-had
> Ne **Kâdirdür** ki makdûrâtı bî-ʿad
>
> **Mürîd** oldur ki anlanmaz murâdı
> **Basîr** oldur ki kamu aʿmâya Hâdî
>
> **Semîʿ** oldur ki yok semʿi cihâtı
> **Hayât** anundur[ur] kim yok memâtı (Hamdullah Hamdî, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, s. 178)
>
> Oldı eimme ad-ıla yidi sıfât
> EvveĪi ol yidinüñ-durur *hayât*
>
> *İlmdür* andan *irâdetdür* imâm
> *Kudret*-ü *sem'* ü *basardur* pes kelâm

Gerçi zâhirdür mezâhirden sıfât
Lîki dördidür bulardan ümmehât

Biri Evvel birisi Âhir-durur
Biri Bâtın birisi Zâhir-durur

Kamunuñ Allah u Rahmân câmi'i
Rahmet aña k'ola bu söz sâmi'i

Bu sıfâtlar zât-ıla birdür yakîn
Görinen kesret-eser-durur hemîn (Ahmedî, *İskendernâme*, vr. 2b)

Pâdişâh-ı Vedûd u Ferd u Samed
Hayy u Kayyum u Kirdgâr u Ahad

Mâlikü'l-mülk ü Kâdir u Kuddûs
Vâcibü'z-zât-ı mümkin ü mahsûs (Elvân Çelebi, *Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye*, s. 205)

Tevhîd manzûmelerinde Allah'ın sıfât ve esmâsı umumiyetle giriş bölümlerinde zikredilir:

Anun esmâsı-la kılduk ibtidâ
Kim cemîʿ ʿâleme oldur Hudâ

ʿAlîm ü ʿâllâm u Gaffâr u Ahad
Kâdir ü Kayyûm u Kahhâr u Samed

Ol ʿAliyy ü ol ʿAlîm ü ol ʿAzîm
Ol Kerîm ü ol ʿAzîz ü dl Hakîm

ʿÂlimü'l-esrâr u Settâru'l-ʿuyûb
Bâ'isü'l-emvât u Gaffâru'z-zünûb (Cemâlî, *Miftâhü'l-Ferec*, s. 1)

Klâsik şiir geleneğinde kaleme alınan tevhîdlerin bazıları, tamamıyla Allah'ın isimlerinden mürekkeptir:

Oldı anuñ esmâ-i ef'âli Mücîb
Hem Vekîl ü Vâsi ü Mugnî Hasîb

Hem Şehîd ü hem Hafîz ü hem Mukît
Hem Latîf ü Muhyi vü ân-geh Mümît

Müntakımdur Vâli vü Tevvâb hem
Hâlık u Bârî-durur Vehhâb hem

Hem Hakem hem Adl-durur hem Mu'îd
Mübdi vü Hâdîdür ol u hem Reşîd

Hem Bedî' ü Bâsıt u Kâbızdur ol
Halka Râfi'dür ü hem Hâfızdur ol

Hem Kaviyy ü Zârr u Nâfi'dür ol
Muksit ü Câmi'dür ü Mâni'dür ol

Hem Mukaddim hem Mu'ahhır anı bil
Dahı Zü'l-İkrâm tâ'at aña kıl (Ahmedî, İskender-nâme, vr. 2b)

Tevhîd manzûmeleri arasında, esmâülhüsnânın tamamının zikredildiği şiirlere tesâdüf edilir. Bu mâhiyyeteki tevhîdler "esmâülhüsnâ" türü olarak da anılmaktadır. Bu türden şiirlerde esmâülhüsnâ hâricindeki isimlere yer verildiği de görülmektedir.

Didiler Allah'dur ma'bûd Aña
Andan özge nesne yok maksûd Aña

Oldurur Allah u Rahmânu'r Rahîm
Kâdir ü Kahhâr u Sultân-ı Kadîm

Âlemi iden ʿademden zâhir ol
Muhyi vü Mü'min Müheymin Nâsır ol

Hayy u Kayyûm u Selîm ü hem Halîm
Vâhid ü Ferd ü ʿAhad Vitr ü ʿAlîm

Dâyim ü Deyyân u Mennân u Hakem
Rabb ü Kuddûs ü Selâm u Zî-kerem

Bâsıt u Muğni Ganî vü hem Kefîl
Muksit ü Mün'im Muʿîn u hem Vekîl

Vâhid ü Mâcid Hâsib u hem Mecîd
Hâfız u Kâhir Mukît u hem Şehîd

Mâlik ü Hannân u Rabbi'l-âlemîn
Râziku'l-erzâk Fettâh u Mübîn

Fâil-i muhtâr u Cebbâr u Celîl
Mühdi ve Hâdî vü Settâr u Delîl

Hâfız u Râfi' Râkib u Nâzır ol
Evvel ü Âhir Muîn u Hâzır ol

Muʿti vü Mâniʿ Latîf ü hem ʿAtûf
Zarr u Nâfi' Hamîd ü hem Ra'ûf

Mâlik ü Kuddûs ü Vehhâb u Selâm
Gâfir u Gaffâr u Hayy u lâ-yenâm

Hâlik u Hallâk u Tevvâb u Kerîm
Câmiʿ u Vâris ʿAzîz ü hem Hakîm

Kâbız u Bâkî Bedîʿ u hem Şekûr
Vâsiʿ u Bâ'is Mûcib u hem Sabûr

Nûr u Kâfi vü Kaviyy ü hem Metîn
Muhsı vü Mübdî Muʿîdi hem Mû’in

Zâhir ü Bâtın Afüvv ü Zü’l-celâl
Kâdir ü Muhyi Mumît ü lâyezâl

Hakk u Vâlî vü Hâfız u hem Kebîr
Bâriy u ʿAdl u ʿAzîm ü hem Habîr

Hem Muizz ü hem Muēill ü hem ʿAlî
Hem Musavvir hem Mukît u hem Velî

Hem Râşid ü hem Semîʿ u hem Basîr
Hem Mukaddem hem Muʿahhir hem Nasîr

Hem Vedûd u hem Samed hem Muktedir
Hem Cemîl ü hem Gafûr hem Muntasır (Hafî, *Zâdü’l-Me’âd*, s. 147-8)

Hudâvend-i alîm ü Rabb-i bînâ
Hakîm ü kâdir ü berr ü tüvânâ

Semîʿ u bâsıt u kuddûs ü rahmân
Selâm u mü'min ü vehhâb u mennân

Ra'ûf u râhim ü settâr u gaffâr
Azîz ü hâfız u cebbâr u kahhâr

Rahîm ü râzık u fettâh u nâfiʿ
Latîf ü muksıt u hallâk u râfiʿ

Vekîl ü vâlî vü muhsî mukaddim
Gafûr u mâlike'l-mülk ü mükerrim

Metîn ü hayy u kayyûm u mukaddir
Ganiyy ü zâhir ü bâtın mu'ahhır

Aliyy ü evvel ü tevvâb u câmi'
Veliyy ü müntakim ma'bûd u mâni'

Mücîb ü vâsiʿ u hakk u mü'eyyid
Vedûd u bâ'is ü muhsî müşeyyid

Mecîd ü vâhid ü vâcid musavvir
Şehîd ü mübdî vü muhyî mükerrim

Bedî' u bâkî vü hâdi'l-mudillîn
Kebîr ü adl ü rezzâku'l-mukillîn

Hamîd ü mâcid ü mugni'l-mesâkîn
Reşîd ü vâris ü mülki'l-havâkîn

Habîr ü şâkir ü meşkûru'l-âsâr
Kaviyy ü dârr u şâhid nûru'l-envâr

Ahad hannân müheymin dahi mün'im

Mu'în-i her za'îf ü hem mu'azzim

Sabûr u zi'l-celâli hâlıku'l-küll
Rakîbü'l-halk alîmü'l-aslı ve'z-zıll

Samed âlim müdebbir fi'l-berâyâ
Mümîtü'l-hayy ol kâdi'l-kazâyâ (Şemseddîn-i Sivasî, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm*, s. 2-3)

Tevhîd manzûmelerinde Allah'ın isimlerinin Türkçelerine de sıklıkla yer verilmektedir. Daha ziyâde teşekkül devri eserlerinde görülen bu isimlerden en çok zikredileni "Çalap" ve "Tanrı"dır:

Yoksa bu cümlesinden ol münezzeh
Türkçe Tañrı adı ʿArabca Allâh
Yoksa bir söz midür ki dilde vardur
İlerüden işidilmiş ĥaberdür (*Mesnevî-i Baba Kaygusuz*, s. 137)

Cihânı yaradanı öñdin ögdi
Çalap adı-y-ıla şeytânı dügdi (Fahî, *Husrev ü Şîrîn*, s. 342-3)

Çalap adın añup işlense işler
Müdâm ol hem saʿâdet birle işler (Kemâloğlu, *Ferâhnâme*, 116, 201]

Senün yok ola eyle itdüm kıyâs
Çalab tenri fazlında şükr ü sipâs (*Süheyl ü Nev-bahâr*, s. 104)

Uyhudan uyardı ol kardaşların
Didi görün bir Çalab'un işlerin (Yûsuf-ı Meddâh, *Ashâb-ı Kehf Mesnevî*, s. 24)

Yine ilk dönem eserlerinde gördüğümüz üzere Allah için "rab/efendi" manâsında "hoca" isminin kullanıldığını görmekteyiz:

İ kâdir Hoca'muz bizi var iden
Kimi yiri cerret kime nâr iden (Eşref b. Ahmed, *Elest-nâme*, s. 26)

İy hocâlar hôcası kâdir ʿalîm
Sen nasîb it kûluñâ kalb-i selîm (Eşref b. Ahmed, *Maʿzeret-nâme*, s. 22)

Hocalar hocası ʿAliyy ü Kebîr
Yüceler yücesi ʿAzîm Allah (Kemâl Ümmî, *Dîvân*, s. 456)

Sen düzdügüni kamu bozaydı
Ger hocam olayıdı saŋa zıd (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 225)

Niçe dilersen idersin i hoca
Kimin alçağ idersin kimi yüce (Boyacıoğlu, Anâsır-ı Erbaʿa, s. 171)

Yûsuf-ı Meddâh ve Eflâkî Dede, tevhîd manzûmelerinde Allah için "Paşa/Başa" ismini kullandığını görürüz:

Senden artuk kimdür iy kâdir Paşa
Sen virürsün lezzeti her bir aşa (Yûsuf-ı Meddâh, *Varka ve Gülşâh*, s. 121)

Ne kılursa ol kılur Kâdir başa
Hükm anundur يفعل الله مايشا (Yûsuf-ı Meddâh, *Ashâb-ı Kehf*, s. 48)

Şol beşeler başesi gönlümi kıldı esîr
Hükmü revân cânıma kul anunam ol emîr (Eşʿâr-ı Eflâkî Dede, s. 294)

1.3. Efʿâl

İnsanın tanrı hakkında yakîn kesbetmesinde efʿal-i ilâhiyyenin rolü büyüktür. Mücerret mefhumlarla düşünmek yerine gözlerinin önünde cereyân eden hâdiselere dikkat kesilmek, insanın idrâkine daha muvafıktır. Bu sebepledir ki Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok âyetinde Hak Teâlâ, yaratılanlar üzerine tefekkür etmemizi istemektedir. Şöyle ki hiçbir ilmî terbiyeden geçmemiş olsa bile fıtrî olarak kâinatta vukuʿ bulan hâdiselerden hareketle Allah'ın ulûhiyetini kavrayabilir. Tevhîdi derecelerine göre tasnif eden mutasvvıflar işte bu sebeple efʿali, tevhîdin ilk basamağı olarak görmektedirler.

Tevhîd türünde kaleme alınan şiirlerde, Allah'ın filleri oldukça geniş bir yere sahiptir. Allah'ın irâdesi, yaratıcılığı ve kudreti merkezinde cereyân eden kâinattaki hâdiselere dair bir çok sahneye, tevhîdlerde tesadüf etmekteyiz. Tevhîd manzûmelerinde insanların ulûhiyet telakkisine hitap etmek üzere yer verilen efʿal-i ilahiyyeler; mevcûdâtın yaratılması, ihyâsı ve memâtı ile âlemin meşiyyeti merkezinde şekillenmektedir. Mürîd olan tanrının yaratıcılığı ve kudretine işâret eden bu fiiller, mufassallan tasvîre imkân tanımaktadır. Tevhîd manzûmelerinde ayrıca mâziye ait efʿâl-i ilâhiyyenin de aksettirildiğini görmekteyiz. Kurân-ı Kerîm'de anlatılan kıssalara istinât eden bu fiiller, şairler tarafından Allah'ın azamet ve kudretine şehâdet etmek üzere şiire aksettirilmektedir.

1.3.1. Mevcûdâtın Yaratılması, İhyâsı ve İfnâsı

Kurân-ı Kerîm'in bir çok âyetinde, ibret olmak üzere anlatılan efʿâl-i ilâhiyyede; varlıkların yaratılması, yaşatılması ve memâtına dair misâlleri görmekteyiz:

> "Hamd o Allahın hakkıdır ki Gökleri ve yeri yarattı zulmetleri ve nuru yaptı, sonra da Hakkı tanımayanlar bunları kendilerini yaratana denk tutuyorlar. [1] O, o hâlıktır ki sizi bir çamurdan yarattı, sonra bir eceli bitirdi bir ecel de nezdinde

müsemmâ, sonra da siz daha şübhe ediyorsunuz. [2] Halbuki o Göklerde de Allah yerde de, sizin içinizi de bilir, dışınızı da, daha ne kesbedeceksiniz onu da bilir. [3]" (6:1-3) [1104]

"Allâh o dâneleri, çekirdekleri pörtleten, ölüden diri çıkarır ve diriden ölü çıkaran, işte size söyliyorum Allâh o, şimdi söyleyin nereden çevriliyorsunuz? 95 O, tan attırıb sabah çıkaran, geceyi bir aramgâh kılmış, şems-ü Kameri de birer nişanei hisâb, o işte o azîz, alîmin takdiri 96 Hem odur, o ki karada ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebeb kılmıştır, hakikat ilim ehli olanlar için âyetleri tafsıl eyledik. 97 Hem odur, o ki sizi bir tek nefisten halketti, demek bir müstekar bir de müstevda' var, hakıkat ince anlayışlı fıkıh ehli olanlar için âyetleri tafsıl eyledik 98 Yine odur, o ki Semâdan bir su indirdi, derken onunla her şeyin nebatını çıkardık, derken ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üzerine binmiş dâneler çıkarıyoruz, hurma ağacından da tal'ından sarkan salkımlar ve üzümlerden bağlar, zeytunu da narı da birbirine benzer benzemez, bakın her birinin meyvesine: Bir meyve verdiği vakıt, bir de kemale erişine, şüphesiz şu sizi gösterilende iyman ehli olanlar için bir çok âyetler vardır 99 Bir de tuttular Allâha Cinleri (gizli mahlûkları) şerik koştular, halbuki o onları yarattı, bundan başka ona oğullar ve kızlar saçmaladılar, ne dediklerini bildikleri yok, onun zatı sübhanîsi ve yerin mübdii, ona veled nasıl tasavvur edilir? ki bir eşi bulunmak mümkin değil, o her şeyi yaratmış ve her şeye alîm 101" (6:95-101)[1105]

Tevhîd manzûmelerinde, Allah'ın kudret ve yaratıcılığına misâl teşkîl eden hâdiseler mufassalan tasvîr edilir. Şairler âlemdeki varlıklara nazarlarını teksîf ederek cereyân eden hâdiselerin kâdir bir Rabb'in âsârı olduğuna işâret ederler. Tasvîr ağırlıklı bu metinler, dakîk bir nazarından süzgecinden geçen sahnelerdir. Hikemî üslûbun hâkim olduğu bu tevhîdlerde, "tefekküre dâvet" aslî gâyedir. Hızır b. Yaʿkûb'un varlıkların yaratılışı merkezinde şekillendirdiği tevhîdi bu türdendir:

Bir tütünden gökleri peydâ ider
İç yagından gözleri bînâ ider

Yaradur köpükden uşbu yirleri
Âlim oldur yirde gökde sırları

Ol yüce hazretde buyır kendüzin
Esfel itdi min cemîʿi's-sâfilîn

Toprag̀-iken âdemi dânâ ider
Îsî[y]'i yilden düzüp bâlâ ider

Sivrisiñekde düzedür zü'l-fükâr
Hem örümcegi ider ol perdedār

Balı arudan yaradur ol Ḳadīr
Hem gügül kurdına düzdürür harîr

Müşgi kandan u kamışdan şekkeri

[1104] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. III, s. 1865.
[1105] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. III, s. 1985.

Dürri yağmurdan u kândan gevheri (Hızır b. Yaʿkûb, *Cevâhirü'l-Meʿânî*, s. 152-3)

Yerin ve göğün yaratılması, dağların ve denizlerin oluşturulması, yeryüzünün bir halı gibi döşenmesi Allah'ın kudret ve yaratıcılığına işâret eden âyetler olarak sunulur. Kur'an-ı Kerîm'de zikredilen bu hadiseler, ayniyle tevhîd şiirlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Nazar kıl dîde-i ibretle kevne
Temâşâ eyle sun'un gûne gûne

Tutarsan bu cihâna gûş-ı cânı
Duyarsın zerreden sırr-ı nihânı

Semâyı ref edip ol Hak tüvânâ
Döşedi altına bir ferş-i gabrâ'

Cemâlini bize etmeğe izhâr
Verir hâk-i siyahtan türlü ezhâr

Kara toprak içinden reng-i elvân
Çıkarır yazmış anda hatt-ı reyhân

Sabâ ferrâşına emr etdi Bârî
Ki pâk ede bahâr-ı sebze-zârı

Onu hem sulaya sakkâ-yı nîsân
Döşeye ferş-i ahzar der gülistân (Şemseddîn-i Sivasî, *Gülşen-âbâd,* s. 34)

ʿİzzetüñ fikrinde kalmış ʿakl gonca bîgi teng
Kudretüñ vasfında olmış rûh lâle bigi lâl

Yir-ile gök toludur senden velî bî-ittisâl
Kamu ʿâlemden berîsin sen velî bî-infisâl

Âdemüñ nakşını yazduñ bî-devât u bî-kalem
ʿÂlemüñ vasfını düzdüñ bî-edât u bî-misâl

Yir ü gögü düzüp itdüñ nûr-ıla zulmet ʿayân
Dün ü güni nazm idüp râst kılduñ mâh u sâl

Encüm ü ay u gün-ile göklere virdüñ safâ
Yire hayvân u nebât-ıla bagışladuñ cemâl

Hârdan hurmâ bitürdüñ hâreden yâkut u laʿl
Katradan güher yaratduñ sahradan âb-ı zülâl

Güneş emrüñle senüñ geh zâhir olur geh nihân
Ay hükmüñde senüñ geh bedr olur geh hilâl

Ne halel bulınur işünde ne hükmüñde hatâ
Ne bekâña var fenâ vü ne kemâlüñe zevâl (Ahmedî, *Dîvân*, s.5-6)

Klâsik şiirin anlam dünyasında büyük bir yer tutan bahar ve gülistan tasvîrleri, Allah'ın kudretinin nişâneleri olmak üzere tevhîd şiirlerinde yer bulur. Daha ziyâde âşıkâne gazel ve kasîde nesîblerinde gördüğüz mazmûnlar, ef`âl-i ilâhiyye zemîninde tevhîde aksettirilir:

Gehî handân ider bâg-ı cihânı
Gehî giryân ider zâg-ı zamânı

Gehî şiddet-le tolar mîgden kûh
Çiçekler bitürür gâh anda enbûh

Geh ider nergisüñ tâcını zer-kâr
Kılar geh jâleden ol tâcı dür-bâr

Gehî bir katreden bir âdem eyler
Ki geh giryân añı geh hurrem eyler

Gehî râhat getürür câna geh renc
Gehî iflâs virür halka geh genc

Geh olur bir gedâyı şâh eyler
Gehî biñ şâhı hâk-ı râh eyler
(...)
Siyeh mûdan çeküpdür kudret-i hû
Revâk-i dîde üzre tâk-i ebrû

Hilâl-i 'îdden lutfıyla her sâl
Virür sâk-i 'arûs-i 'arşa halhâl

Düzer kavs-ı kuzâhdan sun'-ı Mevlâ
Muhît-i âsumân üzre pül-i a'lâ

Felek bahrında kılmış sun'-i Bârî
Hilâli fi'l-mesel bir fülk-i cârî

Sadef birle sehâbı eyleyüp çüft
Togırdur müddet-ile dürr-i nâ-süft

Tumandan kürk virür kûha enbûh
Ki çekmez kış sovuklıgından endûh

Karañudan çıkarur âb-i hayvân
Hacer karnında besler la'l-ı rahşân

Kara yirden bitürür hadravâtı
Kamış dürcinde derc eyler nebâtı

Kışı zulmet kılur gülşen bahârı
Şeb-i târîk ider rûşen nehârı

Şükûf-ile pür olur evvel eşcâr
Biter her birisinde âhir esmâr

Siyeh-pûş oldugı nedür bu gabrâ
Nedendür nîlgûn çarh-ı mu‘allâ

Ne vech-ile yaratmış gör cihânı
Niçe düzmiş zemîn-ile zamânı

Niçe tertîb olınmış gör bu ‘âlem
Ki kendü ‘âlemindedür her âdem (Lârendeli Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn*, s. 394-6)

Anuñ emriyle yürür gökde sehâb
Yagdurur yiryüzine katre-i âb

Hâr-ı huşk üzre bitirür gül-i ter
Kara yirden çıkarur sünbül-i ter

Zulmet ü nûrı ol eyler peydâ
Kâdirun kad ce‘ale’ş-şemse ziyâ

Gülsitân-ı ceberûtında felek
Varak-ı sûsene beñzer lâ-şek

Bahr-ı mecdinde anuñ deryâlar
Degül illâ ki küçük katre kadar

Anuñ emri ile her vakt-i seher
Gonçenüñ bâd-ı sabâ göñlin açar

Şâhıdur şâhlaruñ bendelerüñ
Dest-gîridürür efgendelerüñ (Hasan Ziyâî, *Şeyh-i San'an Mesnevîsi*, s. 88-9)

1.3.2. Âlemin Meşiyyeti

Âlemlerin yaratılması ve muayyen bir nizâm dâhilinde hareket etmesi, Allah’ın irâde ve kudretinin âsârıdır. Âlemi yoktan var eden Hak Tealâ, Kurân-ı Kerîm’in bir çok âyetinde zikderildiği üzere yerin ve göğün nizamını irâdesine tâbi kılmıştır:

> “Çünkü Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar ve Allah, semi'dir, basîrdir 61 Çünkü Allahdır ancak zati hak, onların ondan başka da'vet ettikleri ise hep bâtıldır, ve Allahdır ancak yegâne yüksek, yegâne büyük 62 Görmedin mi Allah, Semadan bir su indirmekle Arz yemyeşil oluveriyor, hakikat Allah, çok lâtîf bir habîrdir 63 Göklerdeki ve Yerdeki hep onundur ve hakıkat Allah, hamd olunacak yegâne ganiy ancak odur 64 Görmedin mi Allah, hakıkaten bütün Yerdekileri sizin için müsahhar kıldı, Semayı da izni olmaksızın Yere düşmekten tutuyor, hakıkaten Allah, insanlara çok ra'fetli bir rahîmdir 65 Size hayatı veren de odur, sonra sizi öldürür, sonra sizi yine diriltir, hakıkat insan çok nankördür 66” (22/63-6)[1106]

[1106] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. IV, s. 3418.

"Bakmaz mısın rabbına? Gölgeyi nasıl uzatmakta? Dilese idi elbet onu sâkin de kılardı, sonra nasıl Güneşi, ona delil kılmışız? 45 Sonra nasıl tutıp onu azar azar kendimize almaktayız? 46 Odur o ki size geceyi bir geygi yaptı, uykuyu bir ta'til de, gündüzü bir nüşur kıldı (yeni bir hayat) 47 Yine odur o ki rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci göndermekte, ve semâdan pampâk bir su (bir mai tahur) indirmekteyiz. 48 Diriltelim diye bununla ölü bir beldeyi ve sulayalım diye mahlûkatımızdan nice hayvan sürülerini ve bir çok insan kümelerini 49 Celâlım hakkı için onu aranızda evirip çevirmekteyiz düşünsünler ıbret alsınlar diye yine de nâsın ekserîsi dayatmakta nankörlükten başkasına yanaşmamakta 50 Dilese idik elbet her köyde bir nezîr göndericridik 51 Mâdamki yalnız seni gönderdik o halde kâfirlere itaat eyleme de bununla onlara cihad et büyük cihad 52 O odur ki iki deryayı birbirine salmış: şu tatlı, yürek tazeler, şu tuzlu çorak, aralarına da bir berzah ve bir «hıcri mahcûr» koymuştur 53 Odur o ki sudan bir beşer yarattı da onu bir neseb ve bir sıhir kıldı, rabbın kadîr bulunuyor 54" (25:45-54)[1107]

Tevhîd şiirlerinde kâinat ve tabiattaki işleyişe dair bir çok manzaranın tasvîr edildiğini görmekteyiz. Bilhassa felekler âlemine dair müşâhedeler, tevhîd tarzındaki şiirlerin tavsîf ve tasvîr itibariyle en yüksek metinleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Feleklerin tabakalarından seyyâre ve sâbitelere kadar geniş bir varlık dünyası, şairlerin müşâhede ve idrâkden şiire aksettirilir. Kâinattaki varlıkların âhenk içinde hareket edişi, mürîd ve kadîr Allah'ın ulûhiyyetinin en müşâhhas suretleri olarak gösterilmektedir.

Müzeyyen eyleyüp medh-i sipihri
Cenîn-i tev'em itdi mâh u mihri

Zemîne hulle-i hadrâ geyürdi
Cibâle cübbe-i hârâ geyürdi

Urup kûhun serine efser-i zer
Miyânına kuşatmışdur kemer

Virür her şeb gül-ile lâleye mâh
Zihî kâdir ki itmişdür muʿallak

Hisâr-ı çarhı devvâr u mutabbak
Bulutlardan düzer gâhî bedenler

Gehî rûşen kılur mir'at-i mihri
Gehî jengâr-gûn eyler sipihri

Semâya virdi ziynet encüm-ile
Zemîne zeyn-i encüm merdüm-ile

Felek sergeşte-i kûy-i visâli
Melek pervâne-i şemʿ-i cemâli

Çerâğ-ı mihre andan irişür lemʿ

[1107] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. V, s. 3593.

Sipihri eylemişdür sofra-i şemʿ (Mahremî, *Şâhnâme,* s. 171)

O düzdi sakfını bu bâr-gâhuñ
O yazdı nakşını bu kâr-gâhuñ

Felek fîlinüñ üstinde yıl u ay
Zühal hindûsına oldur viren cây

Ki tâ zabt itmege ol fîl-i mesti
Tutar kavs-ı kuzahdan yay desti

İdüp hurşîdi çarhuñ pâdişâhı
Nücûmı aña kılmışdur sipâhî

Çerâg-ı meh ki yanar âsümânda
Ne rûgân ne fetîle vardur añda

Felek bir beyzâdur kim ser-nigûndur
İki sarulu k'anlar ay ü gündür

Bulut kutnında şebnemden zamâna
Nihân itmiş-durur sad penbe dâne

Müdâm iş üzredür ked-bânû-yı hâk
K'aña penbe-i sihrdür çerh-i eflâk (Lârendeli Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn,* s. 394)

Kılur geh meş'alin rûzuñ münevver
Ki yıgsa şeb gurâbı bi'llahi per

İder geh gicenüñ zülfin mutarrâ
Ki meh ol turre ile olsa garrâ

Felekden hem düzer zîr üzre kubbe
Virür hem sebzeden gabrâya cübbe

Semâda yöridür mihri vü mâhı
Yir üzre yaradur mürg ile mâhî (Cemâlî, *Hümâ vü Hümâyûn,* s.)

1.3.3. Târihî Şahsiyet ve Hâdiseler

Tevhîd şiirlerinde Allâh'ın rübûbiyyet ve uluhiyyetine işâret etmek üzere, Kurân-ı Kerîm'de anlatılan kıssalara telmihler de önemli bir yer tutmaktadır. Allahın fiilerinin mâziye matûf bu telmihleri, klâsik şiirin mazmunlar sisteminde de kendisine yer bulmaktadır. Şairler, başta peygamberler olmak üzere ashâb ve evliyânın başından geçen hâdiseleri efʿâl-i ilâhiyye suretinde nakletmektedirler. Hazret-i Âdem'i cennetten çıkarıp yeryüzüne indiren, İbrâhim Peygamber'in atıldığı ateşi gülzara çeviren Allah'tır. Tevhîd manzûmelerinde bu türden efʿâl-i ilâhiyyeler bir silsile teşkîl edecek sûrette yer alır:

Anasuz yaradansun Şît'i küpden
Nâgehân öldüren Mansûr'ı ipden

Îsâ'yı Merye'e virdün atasuz
Niçe dilesen işlersün hatâsuz

Halîl'e odı gülzâr eyleyensin
Yirini Nemrûd'un nâr eyleyensin

Anı sinekile kıldun melâme
Halîl'e oldı *berden ve's-selâme*

Yûnus'ı hût içinde saklayansın
Yûsuf'ı kuy'içinde bekleyensin

Çıkarup Mısır'a sultân idensin
Cihânı hükmine fermân idensin

Niçe dilersen idersin i hoca
Kimin alçağ idersin kimi yüce (Boyacıoğlu, Anâsır-ı Erbaʿa, s. 171)

Sensin İbrâhîm'e viren ʿazm ü İsmâʿil'e sabr
Hem viren Yaʿkûb'a hüzn ü Yûsuf'a hüsn ü cemâl

Sanʿat-ı ihyâyı sensin ʿİsî'ye taʿlîm iden
Mûsî'ye sensin kılan Firʿavn mülkin pâ-yi-mâl

Ahmed-i Muhtâr'a sensin kuvvet ü nusret viren
Din ü şerʿ asl u ferʿ ü dürlü dürlü hoş-hısâl (Ahmedî, *Dîvân*, s. 6-7)

Anı kim sen diledüñ oldı mahmûd
Anı kim istemedüñ oldı merdûd

Kimin dillerde destân eyleyen sen
Kime odı gülistan eyleyen sen

Kiminüñ yerini nâr eyleyen sen
Kiminüñ işini zar eyleyen sen

Balık karnın yer idersin kimine
Koyarsın kahr-ıla kimin zemîne

Kiminüñ yerini zindân iden sen
Kimine koçı kurbân eyleyen sen

Kimin top eyledüñ meydânda başın
Kimin zehr eyledüñ dünyâda aşın

Kimini bir siñek ile kovarsın
Kimin Nil ırmagı içre bogarsın

Kimini bıçku ile dildürürsin
Kimin düşmen elinde öldürürsin

Kimini kendüñe mahbûb idersin

Ne itsen iş senüñdür hûb idersin

Kimin dünyada Kâftan Kâfa sultan
İdüben korsın adını Süleymân

Karıncanuñ dilinden yine iy Şâh
Nasîhatler idersin ola âgâh

Kimin kudret elüñ-ile kovarsın
Kimin redd idübeni hem sürersin

Kimini kuyu içre endürürsin
Çıkarup kul diyüben satdurursın

Yine anı idersin bir ulu şâh
Ki çokdur hikmetüñ sultânum Allâh (Yûsuf-ı Meddâh, *Maktel-i Hüseyn*, , s. 117-8)

2. Tasavvufî Muhtevâ ve Sufiyâne Tecrübe

Klâsik edebiyatta tasavvufun en geniş surette akis bulduğu şiir türlerinden biri tevhîdlerdir. Şüphesiz ki bunda tevhîdin tasavvuf fikriyatının aslî mefhûmu olmasının tesîri büyüktür. Tevhîdin bir nazım türü olarak tezâhür ve tebeyyün etmesinde sûfî şâirlerin rolü de bu mânâda önemlidir. Her ne kadar tevhîdler bir telîf geleneği olarak başlamışsa da türün zaman içindeki tekâmülünde mutasavvıflar büyük bir tesîr icra etmişlerdir. Hallâc-ı Mansûr ile başlayıp Ebû Saîd Ebulhayr'la devam eden tasavvufî şiir geleneği, Ferîdüddîn-i Attâr'la artık mütekâmil bir hüviyet kazanmıştır.

Bir "hâl" ilmi olan tasavvufun edebiyat ve şiir ile geniş bir "kâl" zemîni de teşekkül etmiştir. "Zühd" hareketi olarak ortaya çıkan sûfîlik zamanla sistematik bir fikir cereyanına dönüşür. Zamana ve coğrafyaya bağlı olarak tekâmül gösteren bu hareketin şüphesiz ki en renkli cephesini şiir oluşturmaktadır. Hatta tasavvufun şiir yönü fikrî cephesine çoğu kez tekaddüm etmektedir. Bu durumu aksettiren en önemli hususiyet ise vahdet-i vücudun ilk nüvelerinin şiirde tezâhür etmesidir.

Tevhîd şiirlerinde tasavvuf, mârifetullâh ve vahdet-i vücûd mefhumları etrafında temerküz etmektedir. Kelâm ilminin de mevzuu olmakla birlikte mârifetullâh, tasavvuf düşüncesinin aslî gâyesidir. Kulun yaratıcısı olan rabbini tanımak ve ona yakîn kesbetmek, bu uzun ve meşakkatli yolun son merhalesidir. Vahdet-i vücûd ise tasavvufî düşüncenin ilâhiyat sistematiğini oluşturmaktadır. İbn Arabî'nin vücûd verdiği bu düşünce iklîmi, halefleri tarafından zenginleştirilmiştir. Sadreddîn-i Konevî sonrasında

felsefî muhâkemenin imkânlarından da beslenen vahdet-i vücûd çok yönlü ve derin bir fikriyât hâlini alır.

2.1 Mârifetullâh ve Gizli Hazîne

Tasavvuf düşüncesinin kalbi mesabesinde olan *mârifetullâh*, Allah hakkında yakîn kesbetmek manasına gelir. Kul ile rabbi arasındaki bu bağ ise âlem üzerinden tesîs edilir. Âlemlerin yaratılmasındaki aslî hikmet de budur zaten. Allah Teâlâ, zâtı itibariyle feyzin kaynağıdır. Âlem ise bu füyûzâtın mazharıdır. Tevhîd manzûmelerinde Allah'ın varlığı ve birliği; zât, sıfât ve efʿâli üzerinden dile getirilir iken mutasavvıf şairler nazarlarını bu hakikatin hikmeti üzerinde teksîf eder.

Tevhîd şiirlerinde sıkça zikredilen ya da manâ yönünden işâret edilen "كنت كنزاً مخفياً فاحببت أن أعرف" hadîs-i kudsîsi, insanın mârifet arzusunun menbaını oluşturmaktadır. "Ben gizli bir hazine idim bilinmek istedim" meâlindeki bu söz, âlemlerin yaratılmasındaki hikmetin ifâdesidir. Hazret-i Dâvûd'un "Rabbim âlemleri niçin yarattın" suâli üzerine vârid olan *küntü kenz* hadîs-i kudsîsi, tasavvufî eserlerin umumiyetle ilk bölümü olan mârifetullâh bahsi için mebdeʾ hükmündedir.[1108] Sûfîlere göre insanın Allah hakkında marifet kazanmasının yolu âlemi tefahhustan geçer. Unutulmamalı ki insan da bir âlemdir. "من عرف نفسه فقد عرف ربه" yani "nefsini bilen, rabbini bilir" anlamındaki hadîs de bu manaya râcidir.

Âlem, Allah'ın zâtının tecellî ve tezâhürlerinin görüldüğü varlık mecmuasıdır. Hak Teâlâ'nın zâtı, kesret üzere olan âlemde zuhûr eder. Mevcûdâttaki çokluğun Allah'ın zâtında teaddüde imkân tanımadığını düşünen sûfîler, bu meseleyi ayna ve ışık/nûr gibi mecâzlarla izâh ederlerler. Asıl ya da menbaʿ birdir, fakat onun tecellî ve tezâhürü sonsuzdur. Mutasavvıflar, Allah hakkında marifet sahibi olmanın âlemdeki tezâhürleri idrâk etmekten geçtiğini düşünürler. Bu düşünce tarzı tasavvufu, âlemi tefahhus merkezli bir fikir hâline getirir. Bu hususta, İbn Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'in *İbrâhîm* fassında dile getirdikleri kayda değerdir.

> "İmdi biz maʿrûf olmayınca ilâh da maʿrûf olmaz. Onun için Resûlullâh (s.a.v.): 'Bir kime nefsini bilse, muhakkak Rabbini bilir' buyurdu. Halbuki o, Allah'ı bilen halkın aʿlemidir. Bazı hukemâ ve Ebâ Hamid: 'Allah âleme nazar etmeksizin bilinir' dile iddia ettiler. Bu ise galattır. Evet, Zât'ın kadîm ve ezelî olduğu bilinir.

[1108] Necmüddîn Ebûbekr Abdullâh b. Muhammed-i Râzî (maʿrûf be-Dâye), *Mermûzâti'l-Esedî der-Mezmûrâti'l-Dâvûdî*, s. 12-20.

Lâkin me'lûh bilinmeyinve, zâtın ilâh olduğu bilinmez. Şu halde me'lûh ilâha delîldir."[1109]

XV. asır sûfî şairlerinde Hakkanî'nin İbn Arabî tesîrinde kaleme aldığı tasavvufî mesnevîsinde, Allah'ın gizli hazîne oluşu ve bilinmek üzere âlemi yaratmasını şu beyitlerle ortaya koyar:

Çün ol bir nûrdu aslında vâhid
Ki zâtı kendüye olmışdı şâhid

Ezelden tâ ebed maʿlûmı idi
Kamu mümkin anın mefhûmu idi

Mekân-ı lâ-mekân idi mekânı
Ulûhiyyet idi yaʿnî cihânı
(...)
Açıldı yaʿnî bâb-ı *genc-i mahfî*
Çeküp ol gencden esrâr-ı meʿânî

Ayân itdi vücûd-i kâyinâtı
Beyân itdi rümûz-i şeş-cihâtı

Çün açdı gencin feyyâz-ı ʿâlem
Hurûc eyledi andan akl-ı âdem

Mürekkeb oldılar *kâf* ile *nûn*
Buları emre illet kıldı bî-çûn (Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf,* vr. 14a, s. 61-2)

Sûfî şairlerin kaleme aldıkları tevhîd şiirlerinde âleme çevrilen nazarların kesâfeti, âlemlerin yaratılmasındaki hikmetten neş'et etmektedir. Etrâfımızı çepeçevre kuşatan bu âlemin Allah'ın sonsuz tecellîsine mazhar oluşu, mutasavvıf şairleri varlıkları temâşaya sevk etmiştir. XVI. asır şâirlerinden Usûlî, bir gazel tevhîdinde bu durumu belîğ bir sûrette beyân eder:

Dest-i kudret *küntü kenz*ün gencin izhâr eylemiş
Gün gibi zerrât-ı kevni gark-ı envâr eylemiş

Farkı ref etmiş ganiyy-i mutlak olmuş her vücûd
Şâh-ı vahdet genc-i mahfîsin çü îsâr eylemiş

Almış u satmış yine kendiye kendi san'atın
Kendi mülkünden yine kendiyi derkâr eylemiş

Nice yüzbin göz gören bir suret etmiş aşikâr
Yine kendi hüsnüne kendin talebkâr eylemiş

Kimini kesret hayâlâtında hayran eyleyip

[1109] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, terc. ve şrh. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2010, C. II, s. 56.

Kimisin esrâr-ı vahdetden haberdâr eylemiş

Şaşmagıl endazeden bir hatdır ancak gayeti
Seyr kılmış noktasın devrinde perkâr eylemiş

Ey Usûlî cezbesin salmış muhît-i lem-yezel
Katre iken canım deryâ-yı dür-bâr eylemiş (Usulî, *Dîvân*, s. 146)

2.2. Vahdet-i Vücûd

Lafız itibariyle varlığın birliği anlamına gelen vahdet-i vücûd, en sâde hâliyle Allâh'tan başka hakîkî bir varlığın olmadığı fikrinin ifâdesidir. İbn Arabî ile özdeşleşen bu mefhûm, tasavvuf düşüncesi sistematiğinin âdeta kalbidir. Her ne kadar vahdet-i vücûd, İbn Arabî düşüncesinin mihveri olsa da bu tabîrin onun tarafından hiç kullanılmadığı bilinmektedir. İlk kez Sadreddîn Konevî'nin eserlerinde gördüğümüz bu bu ıstılâh zamanla yaygınlık kazanır. Aynı zamanda İbn Arabî şârihi olan Sâdeddîn-i Ferganî, İbn Fâriz'in *Tâiyye*'sini şerh ederken bu kavramı sıkça zikreder.[1110] XIV. asırdan itibâren vahdet-i vücûd artık tasavvuf düşüncesinin anahtar kavramı hâlini alır.

Allah'tan başka bir varlığın olmadığı ve diğer bütün mevcûdâtın ona nisbetle varlık kazandığı esâs fikrine istinât eden vahdet-i vücud düşüncesinin menşe'i ciddî bir münâkâşanın mevzûʿu olmuştur. Tasavvuf muârızları, bu düşünce tarzının gayr-i İslâmî inanç yapılarından/sistemlerinden beslendiği iddiasını dile getirmektedirler. Modern araştırmalarda ise vahdet-i vücûd fikriyâtını *panteizm* ile birlikte düşünmek gibi yaygın bir kanaât hâsıl olmuştur. Halâ canlılığını muhâfaza eden bu tartışmalar sarfınazarla vahdet-i vücûd fikrinin tarihî seyrine kısaca bakalım.

Tasavvuf düşünce geleneğinde İbn Arabî öncesinde vahdet-i vücûd benzeri fikirlerin tezâhür ettiğini görmekteyiz. Hicrî II. asırda yaşayan Maʿrûf el-Kerhî'nin "vücutta Allah'tan başka bir şey yoktur" manasına gelen "*leyse fi'l-vücûdi ilâ'llâh*" sözü, bu fikrin ilk nüvesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Ebû'l-Abbâs Kassâb'a atfedilen "*leyse fi'ddâreyni illâ rabbî ve inne'l-mevcûdâti küllehâ ma'dûmetün illâ mevcûduhû*" sözleri de bu fikrin bir ileriki merhalesi olarak değerlendirilebilir. "İki cihânda rabbimden başka bir şey yoktur, onun varlığı dışındaki mevcûdat maʿdûm

[1110] William Chittick, *Varolmanın Boyutları: Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar*, der. ve çev. Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul 2011, s. 200-201.

üzeredir" anlamına gelen bu ifâde, "*leyse fiddâri gayruhu deyyâr*" şekliyle mutasavvıflar tarafından sıklıkla kullanılacaktır.[1111]

Vahdet-i vücûd fikrinin ilk nüvelerini tasavvuf şiirinde görmekteyiz. XI. asrın başlarından itibâren ilk örneklerini gördüğümüz sûfî şiirinde, vahdet-i vücûd benzeri fikirlerin akislerini bulmaktayız. Ebû Saʿîd Ebu'l-Hayr "heme tu" redifli rübâî tevhîdinde, Allah'ın âlemin içinde fakat ondan müstağnî bir varlık olduğunu dile getirir.

ای در دل و جان صورت و معنی همه تو تو مقصود همه ز دین و دینی همه تو
هم با همه همدمی و هم بی همه تو ای با همه تو بی همه تو نی همه تو (*Dîvân*, s. 83)

"Cân u gönülde sûret ve manâ olan hep sensin. Dîn ve dînilikten maksûp hep sensin, hep sen. Hem herkesle hemdemsin hem onlardan ganîsin. Ey herkesle berâber olan, sen ne onlarlasın ne de onlardan ayrısın"

Evhadüddîn-i Kirmânî'nin rübâîleri arasında, cümle âlemin Allah'tan gayrısı olmadığı sadedinde bir tevhîde tesâdüf etmekteyiz. "Heme ûst" yâni her şey odur, anlamındaki bu söz, vahdet-i vücûd düşüncesinin Farsçadaki klişe ibârelerindedir.

پیدا و نهان و شادی و غم همه اوست بنیاد وجود سست و مهکم همه اوست
خواهی که چو خورشید ببینی او را در بند ز خود دیده و عالم همه اوست (*Dîvân*, s. 293)

"Gizli ve âşikâr, gam ve sürûr hep odur. Sağlam ve zayıf varlığın temeli hep odur. Onu güneş gibi apaçık görmek istersen, kendi varlığına gözlerini yum ve âleme bak. Çünkü âlem hep odur."

"Heme ûst" redifinin XIII. âsır sûfî şâirlerinden Baba Efdalüddîn-i Kâşânî'nin şiirleri arasında da görürüz. Baba Efdal, âlemde gördüğümüz bütün varlıkların ondan gayrısı olmadığını dile getirir.

سمع و بصر و زبانم و دستم همه اوست من نیستم و هستی هستم همه اوست
این هستی موهوم خیالی است صریح زین هستی موهوم چو رستم همه اوست (*Dîvân*, s. 38)

صیاد همو صید همو دانه هم اوست سقی و حریف و می و پیمانههم اوست
روزی به تفریجی به بتخانه شدم روشن گشتم حاکم بتخانه هم اوست (*Dîvân*, s. 39)

[1111] Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî, *Temhîdât*, haz. Afîf Useyrân, İntişârât-i Menûçehrî, Tahrân 1370, s. 256-7. Ayrıca bkz. William Chittick, "Rûmî ve vahdetü'l-Vücûd", *Varolmanın Boyutları: Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar*, s. 264.

Klâsik Türk şiirinde, teşekkül devrinden itibâren tevhîd şiirlerinde vahdet-i vücûd fikrinin akislerileri görülmektedir. Ahmedî'nin divânında yer alan 11 beyitlik gazel, bu tarzın en güzel nümûnelerindendir. Şâir, nazarlarımı her nereye çevirdiysem, senden gayrisini görmedim, der.

Her n'ireye kim ider-isem nazar
Sen görinürsin zihî nûr-ı basar

Senden artuk yok seni görür gözüm
Pes neyi görsün dahı ehl-i nazar

Evvel Âhır Zahir ü Bâtın olan
Gayr olmadugına huccet yiter

Dahı yirde ger ola-y-ıdı vücûd
Küntü semʿan olmaya-y-ıdı haber

Nûr ayruk ʿayn-ı şems ayruk diyen
Kördür yok anda görmekden eser

Gözgüdeki sûret ü nâzır hemîn
Bir-durur iki görür anı beşer

Şahs u sâye iki degül bir-durur
Gökdekidür suda görinen kamer

Bir yüzi yüz gösterür yüz âyîne
Zâtı birdür lîki çok-durur suver

Gör hayâl oynayanuñ lucbetlerin
Dürlü dürlü nicesi gelür gider

Cümlesinüñ varlıgı ol aradan
Ki anda vahdetdür bilâ-şek muʿteber

Ahmedî keşf itdi vahdet sırrını
Gayb nûrın gören olur dîde-ver (Ahmedî divanı, s.106)

Vahdet-i vücûd nazariyesine göre Allah, zâtı ve sıfâtları ile âleme tecellî etmektedir.[1112] *Küntü kenz* hadîs-i şerîfinde de zikredildiği üzere âlemlerin yaratılışındaki asıl gâye, Hak Teʿâla'nın bilinmek istemeye muhabbet duymasıdır. Âlem bu yönüyle Hakk'ın tecellîgâhıdır. İnsana düşen ise âlemi dikkat nazarıyla temâşâ ederek onda gizli olan mutlak varlığı görebilmektir. Vahdet-i vücûd fikrinin akislerinin

[1112] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. I, s. 115; Necm-i Râzî [Necmuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Nûşirevân Râzî maʿrûf be-Dâye], *Mirsâdu'l-İbâd*, Çâp-i Dovvom, haz. Muhammed Emîn Riyâhî, Şirket-i İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1365, s. 331; Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri: Mirsâdu'l-İbâd*, terc. Hakkı Uygur, İlk Harf Yay., İstanbul 2013; 331, 275.

görüldüğü tevhîd şiirlerinde, Allah'ın âleme tecellî ettiği fikri kesîf sûrette yer bulmaktadır. Bu fikrin en güzel ifâdelerinden birini Nevʿî'de bulmaktayız:

Cemâlin cilve-ger eşyâda, eşyâ bî-haber senden
Celâlin perdesidir eyleyen menʿ-i nazar senden
Mezâhir vechine mirʿât ve nûrundan eser ü zât
Cihân hep cümleten âsârın ammâ yok eser senden (Nevʿî, *Keşfü'l-Hicâb I*, s. 235)

Mollâ Câmî'nin "bûdei men gafil" redifli rübâisi, hem bu türün belîğ manzûmeleri arasında yer almaktadır hem de bir çok Türk şâiri tarafından tercüme ve nazîreye mevzû olmuştur.

در دیده غیا تو بودهٔ من غافل در سینه نهان تو من غافل
از جمله جهان تورا نشان میجستم خود جمله جهان تو بودهٔ من غافل
(*Dîvân*, s. 864)

Ben gâfil idim gizlü ʿayân hep sen imişsin
Cânlarda vü dillerde nihân hep sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân isteridim ben
Âhir bunı bildim ki cihân hep sen imişsin (Nevʿî, *Hasb-i Hâl*, s. 71)

Zâhirde vü bâtında hevâ sen imişsin
Her gûşede pûşîde vü peydâ sen imşsin

Her sînede sûzân olan âteş senün imiş
Her mastabada şemʿ-i şeb-ârâ sen imişsin

Her kişi tesellâsını senden alur âhir
Her sûrete mirʿat-ı mücellâ sen imişsin

Her dilde yatan râzlara hem-sır imişsin
Her dîdede hod ehl-i temâsâ sen imişsin (Kabûlî İbrâhim Efendi, *Dîvân*, s. 685)

Vahdet-i vücûd zemîninde kaleme alınan tevhîdlerde umumiyetle hitâp tarîki tercîh edilmektedir.

Bu cümle eşyâya mevcūd olansın
Bu mevcūd olana vücūd olansın

Tolusın yirde gökde her mekânda
Bī-nişânsın olursın her nişânda (Kaygusuz Abdâl, *Birinci Mesnevî*, s. 127)

Divşür önüñi gözüñi aç bak
Küllī kâyinât dolu-durur Hak

Bu ḳamu ʻâlemde görünen oldur
Göñülden göñüle dogrı yoldur

Oldur bu kamu ʻâlemde varlık
Oldur yazılan berât ü mektūb

Oldur sadef ü sadefde incü
Oldur hisâb-ı sırat u sincü

Oldur ebed-i ḥayyü'l ḳayyūmdür
Her bir iş içinde ol ḥakīmdür (Kaygusuz Abdâl, *Mesnevî-i Sâlis*, s. 96)

Ey cümle mezâhirdeki zâhir sensin
Esmâñla hem cümle sâyir sensin

Sâyirde sen ü cümlede sen cümle sensin
Hem merkez ü hem cümle dâyir sensin (Hudâyî, *Dîvân,* s. 50)

'Aks-i envâr-ı tecellî cism-i cân içindedür
Dü-cihândan hâric olan dü-cihân içindedür

'Âlem içinde doludur oluban zâtı ganî
Deme mahsûs idüben kim âsmân içindedür

Gerçi zâtıdur ganî cümle suverdan bî-hafâ
Lîk esmâ vü sıfâtı kün-fekân içindedür (Senî Alî, *Dîvân,* s. 185)

Münezzeh zâtın emvâcı ne ma'nâdır eder peydâ
Ne hâlıkdır ne mahlûkdur haber ver sen neden peydâ

Fenâ fi'llâh içün söyler bu tevhîdin müsemmâsın
Ne aynıdır ne gayrıdır bilir misin neden peydâ

Bu deryâ-yı muhît söyler işitmemin bu tevhîdi
Ene'l-Hak vechinin sırrı dile gelmez neden peydâ (Vâhib Ümmî, *Dîvân,* s. 109)

Her şeb yüzine pîre-zen-i çarh-ı dü-tânuñ
Meşşâta-ı sun'uñ düzedür zülf-i semen-sâ

Tâ 'aks-ı cemâlüñ göre erbâb-ı basîret
Şeb saykalı mir'ât-ı mehi kıldı mücellâ

Göstermegiçün kudretüñi çeşm-i 'ukûle
Bir şem'-i münevver gibidür her ruh-ı zîbâ

Her kim uzada vuslatuña himmet elini
Alçak gelür aña nazar-ı kâmet-i bâlâ

15 Künhüñ gözeden aklı n'ola hayret alursa
Zîrâ ki gözi tîre kılur envâr-ı eşyâ (Vizeli Behiştî, *Dîvân,* s. 176)

2.2.1. *Leyse fi'd-dâri gayruhû deyyâr*

Tevhîd manzûmelerinde husûsî bir yere sahip olan bu sözün menşe'ini kat'î sûrette tespît edemiyoruz. Lafzî olarak bu söz, "bu deyrde, deyyârdan başkası yok"

manâsındadır.[1113] Tasavvufî düşüncedeki karşılığı ise "âlemde Allah'tan başka varlık yok"tur. Daha evvelce zikrettiğimiz üzere, Ebû'l-Abbâs Kassâb'a atfedilen "*leyse fi'ddâreyni illâ rabbî ve inne'l-mevcûdâti küllehâ ma'dûmetün illâ mevcûduhû*" sözü, mezkûr ifâdenin ilk şekli olarak görünmektedir. Bu sözün farklı varyantları, vahdet-i vücûd fikrine kâil olan sûfîler tarafından sıklıkla kullanılmaktadır.

"*Leyse fi'd-dâri gayruhû deyyâr*"ın, "cübbemin içinde Allah'tan başkası yok" meâlindeki "*leyse fî cübbeti sivâ'llâh*" sözüyle aynı zemînde söylendiği muhakkaktır. Muhammed b. Münevver'in *Esrâru't-Tevhîd*'inde bu söz Ebû Saʿîd Ebu'l-Hayr'a atfedilmektedir.[1114] Rûzbihân Baklî de *Şerh-i Şathiyyât*'ında bu sözü, Farsça tercümesi sayılabilecek şekliyle Ebû Saʿîd'in şathiyyesi olarak zikretmektedir.[1115] Şîrâzlı mutasavvıf, *Abherü'l-Âşıkîn*'inde ise söyleyenini belirtmeksizin "*leyse fî cübbetî gayri'llâh*" sözüne yer verir.[1116] Yine bu sözün bir benzeri sayılabilecek "*leyse fi'lvücûdi illallâh*"ı, Aynulkuzât-i Hemedânî'nin *Temhîdât*'ında görmekteyiz.[1117]

Şatahât zemîninde söylenen "*leyse fi'd-dâri gayruhû deyyâr*" sözünün tam ibâresiyle Necmüddîn-i Dâye'nin *Mermûzâti'l-Esedî*'sinde yer alır.[1118] Mevlânâ Celâleddîn'in *Fih mâ fih*'inde bu söz, "*leyse fi'd-dâri gayrullahi deyyâr*" şeklinde geçmektedir.[1119] Azîzüddîn Nesefî ise farklı bir varyantı olan "*leyse fi'd-dâreyn gayru'llâh*" sözünü *Beyânü't-Tenzîl*'inde zikreder.[1120]

Vahdet-i vücûd fikrini mündemiç bulunan bu sözün, sûfî şiirin müessis şâirlerinden Ebû Saʿîd'in bir rübâisinde biraz farklı olarak ilk kez kullanıldığını görmekteyiz.

حق تعالی که مالک الملکست لیس فی الملک غیره مالک

[1113] Bu cümlede geçen deyr ve deyâr kelimeleri, "manastır" ve "manastır sâhibi" anlamına gelmektedir. Fakat kelimenin lugat anlamı bu olmakla beraber deyrin ev ve dünya manasında kullanıldığını da görmekteyiz. Bu durumda deyyâr da ev sâhibi olmaktadır

[1114] Muhammed b. Münevver Ebî Saʿîd b. Tâhir b. Ebî Saʿîd-i Mîhenî, *Esrâru't-Tevhîd: Makâmât-i Şeyh Ebî Sa'îd*, haz. Muhammed Rızâ Şefîʿî Kedkenî, 2 C., Müessese-i İntişârât-i Âgâh, Tahrân 1381, s. C. I, s., 48, 202.

[1115] "در زیر جبّهٔ من جز حق نیست" Bkz. Rûzbihân Baklî-i Şîrâzî, *Şerh-i Şathiyyât: Şâmil-i Guftârhây-i Şûr-engîz u Remzî-i Sûfiyân*, haz. Henry Corbin, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, Zebân u Ferheng-i Îrân, Tahrân 1365/1981, s. 582.

[1116] Şeyh Rûzbihân Baklî Şirâzî, *Kitâb-i Abherü'l-Âşıkîn*, haz. Henry Corbin, Muhammed Muʿîn, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, İntişârât-i Menûçehrî, Tahrân 1365/1981, s. 146.

[1117] Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî, *Temhîdât*, s. 257.

[1118] Necmüddîn Ebûbekr Abdullâh b. Muhammed-i Râzî (maʿrûf be-Dâye), *Mermûzâti'l-Esedî der-Mezmûrâti'l-Dâvûdî*, s. 5.

[1119] Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Kitâb-ı Fîh mâ fîh*, haz. Bedîüzzemân Fürûzanfer, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1362, s. 100.

[1120] Azîzüddîn Nesefî, *Beyânü't-Tenzîl*, haz. Seyyid Alî Asgar Mîr Bâkırî-ferd, İntişârât-i Suhan Tahrân 1391, s. 166

(Ebû Saʿîd, برساند بیک دگر ما را انه قادر غلی ذالک *Dîvân*, s. 168)

" Hak Teʿalâ, mülkün mâlikidir. Mülkte, mâlikten gayrisi yoktur. Bizi bir diğer mülke ulaştırır. Onun bu işe kudreti vardır."

Farklı bir şekliyle de olsa ilk kez bir rübâîde karşımıza çıkan bu söz, XIII. asırdan itibâren tercî-bend tevhîdlerin vasıl beytinde yer alacaktır. Bu asrın büyük sûfî şâirlerinden Fahrüddîn-i Irakî'nin tercîʿ tevhîdinde de bu sözün Farsça tercümesi tercîʿhâne olarak kullanılır:

که به غیر از تو در جهان کس نیست جز تو موجود جاودان کس نیست (Irakî, *Dîvân*, s. 119)

"Cihânda senden gayrı kimse yoktur. Senden başka bâkî olan yoktur"

XIV. asrın ikinci yarısını idrâk eden Muhammed Şîrîn-i Mağribî'nin divânında yer alan tercî-bend tevhîdinde, vasıl beyti bu sözün Farsça şeklidir:

(Şîrîn-i که جز او در سرای وجود به حقیقت کسی دگر موجود Mağribî, *Dîvân*, 412)

Türk şiirinde ilk kez Germiyanlı Şeyhî'nin tevhîdinde gördüğümüz *leyse fiddâri gayruhu deyyâr* sözü, sonraki dönem şairleri tarafından da kullanılmıştır.

Kim yoh bu diyâr içinde deyyâr
Vâr ise yârdur ne kim var (Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn*, s. 179)

Heme âlem ziyây-i nûrullah
Leyse fî cübbeti'l-vücûd sivâh (Hamdullah Hamdî, *Yûsuf u Züleyhâ*, s. 4-5)

Tingri kalıb bâkî u deyyâr yok
Yâr mü'ebbed bolup agyâr yok (Nevâyî, *Hayretü'l-Ebrâr*, s. 9)

Eyle bu nutka cânıla ikrâr
Leyse fi'd-dâr gayruna deyyâr (Dükakinzâde Ahmed, *Dîvân*, 56)

Didi bu sözde rind nükte-güzâr
Leyse fi'd-dâri gayruhu deyyâr (Şâhî, Ferhâd-nâme, s. 322)

Oldı ʿuşşâka keşf bu esrâr
Leyse fi'd-dâri gayrunâ deyyâr
N'ola ger dirse sûfî-yi sâfî
Leyse fî cübbetî sevi'l-Cebbâr (Gülşen-i Saruhanî, *Dîvân*, s. 77)

Dükeli zerreden hitâbın var
Leyse fi'd-dâri gayrunâ deyyâr (İbrâhim Beg Külliyâtı, s. 61)

Lutfı bes kimden umaruz hocam
Leyse fi'd-dârı gayriküm deyyâr (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 252)

3. İsbât-ı Vâcib ve Tevhîd

Tevhîdler, klâsik edebiyat geleneğinin fikrî yönden en kuvvetli manzûmeleri olarak tebârüz eder. Kelâm ve felsefenin yanı sıra tasavvuf düşünce tarzının akislerini bu manzûmelerde görmekteyiz. Bu türde kaleme alınmış tevhîd metinlerinin ekseri, şiirin sadece manzûm oluş şartlarını taşımaktadır. Şiirin kendine mahsûs duyuş ve ifâde tarzı yerini ilmî disiplinlerin usullerine bırakır.

Allâh'ın varlığını aklî delîllerle müsbet hâle getirmek manâsına gelen isbât-ı vâcip, kelâm ve felsefeninin aslî mevzûları arasındadır. İsbât-ı vâcip, hem tanrının varlığını inkâr edenlerin fikirlerini çürütmek hem de Allah'ın varlığına dair zihinlerde oluşacak şüphelerin izalesini gâye edinir. Kelâm kitaplarının ilahiyat faslında bir cüz' olarak yer alan bu bahis, zamanla müstakil bir hüviyet kazanmıştır. İslam felsefecileri isbat-ı vacip meselesini metafizik konusu dâhilinde değerlendirmişlerdir. Tasavvuf düşüncesinde ise isbât-ı vâcip meselesi, bu fikir sahasının tabiatına muvâfik gelecek suretinde ele alınmıştır. Fakat aklî delîller yerini, tasavvufta *keşf*e bırakmıştır. *Keşf* ise muhâtabını iknâdan ziyâde kişinin manevî tecrübesine istinat etmektedir. Bu yönüyle tasavvufta isbat-ı vâcip dışa değil içe yöneliktir. Seyyid Şerîf Cürcânî isbât-ı vâcibi, ilâhiyyat bahsinin en yüce maksadı olarak kabûl eder. [1121]

Allah'ın varlığının ispatı, istidlâl ile sâbit olur. Delîller ise aklî ve naklî olmak üzere iki kısma ayrılır. Muhâtabını kabûl ya da iknâya icbâr etmesi gereken isbât-ı vâcibler için naklî delîlinin hükmü yoktur. Bu sebeple ispat sadece aklî delîllere istinât eder. Aklî istidlâl ise öncül ve kıyaslarla elde edilir. Eğer öncüller katî ise burhân ya da delîl diye isimlendirilir. Zannî ya da meşhûr ise hatabe/retorik ve emâre olarak adlandırılır. Her iki delîle birden benziyorsa mugâlata denir.[1122] İsbât-ı vâcipler için elde edilecek burhân ya da retorik tasdîk ile netîcelenmelidir. İbn Rüşd *Faslu'l-Makâl*'inde "Allah'ı ve sâir mevcûdâtı bürhân ile bilmek isteyen kimsenin" mantık usûl ve kâidelerine hâkim olması gerektiğini ifade eder. Bilhassa burhânî, hatabî, mugâlitî ve

[1121] Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015, C. III, s. 10.
[1122] Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr: Kelâm Metafiziği (Metin-Çeviri)*, çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., İstanbul 2014, s. 38. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 45; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, C. I, s. 436.

mutlak gibi kıyas çeşitlerine vukûfiyet kesbederek hiç bir yanlış hükme düşmeden hakîkate ulaşmalıdır.[1123] Bu âlet ilimlerini elde ettikten sonra isbât-ı vâcip için geriye etrafımızı saran âlemi tefahhus kalmaktadır:

> "Bu tarzda nazardan farig olunca ve mevcudat ile mevcudattaki sanatın delalet ettiği manaya nazar-ı ibretle bakmağa bizi muktedir kılan âletler elimize geçince - çünkü sanatı bilmeyen masnuu, masnununu bilmeyen de sânii bilmez- artık bürhânî mikyaslara müteallik bilgi dolayısıyla edindiğiniz 'sınaat'den bilistifade tuttuğumuz tertip ve nahv (usûl)e göre mevcudat üzerinde tefahhusata başlamamız vacib olur."[1124]

İslâm düşüncesindeki isbât-ı vâcibin fikrî temellerini Kurân-ı Kerîm'de görmekteyiz. Bekir Topaloğlu, kerîm kitapta isbât-ı vâcibe işaret eden âyetlerin yedi grupta toplanacağını ifade eder: İnsanların mükemmel bir varlık olarak yaratılışı, diğer canlıların yaratılması ve insanın hizmetine sunulması, tabiatın hiç aksamayan nizamı, mevcudatın mayası olan suyun hayat bahşeden mâhiyeti, gökyüzündeki mükemmel düzen, her türlü nimetin insanın emrine verilmesi ve insanın gaflet perdesini yırttığında Allah'a yönelmesi şeklinde sıralar.[1125] Fakat yukarıda zikredilen hususların tamamı doğrudan isbât-ı vâcip değildir. Bazıları isbat-ı vâcip için dolaylı delîl teşkil etmektedir. Ayrıca bu ayetlerde zikredilen hususların bir kısımı tanrının varlığı ve birliğine delîl teşkil ederken diğer bir kısmı da insandaki mesuliyet fikrini hatırlatan âhiret hayatına matûftur.[1126]

Allah Teâlâ, Kurân-ı Kerîm'in bir çok âyetinde insanları, etrafını kuşatan âlemi tefekküre davet eder. Kuran-ı Kerîm'de tevhîd sadece nakil yoluyla bildirilmekle kalmamış aynı zamanda insanın bizâtihî kendi nefsinde bu en derinden idrâk etmesini istemiştir. "Aklı olan bir kavim için", yeryüzü ve semâda bir çok âyet vardır.[1127] "Ehl-i nazar" bu âyetlere bakarak kudreti her şeyin üstünde olan yüce bir rabbin varlığını anlar.[1128] Kurân-ı Kerîm'de sık sık zikredilen "insan hiç akletmez mi" âyet-i kerîmesinin müşîr olduğu manâ da bu meseleye matûftur. *Bakara* sûresinin 164. âyetinde, bu türdeki davetin en belîğ ve bedîhî tarzda ifadesini görmekteyiz:

[1123] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, haz. ve çev. Nevzad Ayasbeyoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1955, s. 2-3.
[1124] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 5.
[1125] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, 9. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2001, s. 23-24.
[1126] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 21.
[1127] Raʿd:3; Nahl:12-13, 69, 79.
[1128] Hicr: 25.

> "Şüphesiz Göklerin ve Yerin yaradılışında, gece ile gündüzün biribiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeylerle denizde akan gemide, Allahın yukarıdan bir su indirib de onunla Arzı ölmüşken diriltmesinde, diriltip de üzerinde deprenen hayvanatı yaymasında, rüzgârları, değiştirmesinde, Gök ile Yer arasında müsahhar bulutta, şüphesiz hep bunlar da akıllı olan bir ümmet için elbet Allahın birliğine âyetler var"[1129] (Bakara: 164)

Yukarıdaki âyet-i kerîme, Kureyşlilerin peygamber efendimizden imânî yakînlerinin artması için Hak Tealâ'nın Safâ Tepesi'ni altına çevrilmesi isteği üzerine nâzil olmuştur. Peygamber efendimiz bu hususta rabbine niyazda bulununca, "istedikleri şeyi yaparım fakat halâ inkârda bulunurlasa daha evvelki kavimlere vermediğim bir ceza ile azâp ederim", diye vahyeder. Bunun üzerine peygamberimiz, "rabbim bizi kendi hâlimize bırak ben tebliğime devam edeyim" diye dua eder. Bu hâdisenin akabinde *Bakara* sûresinin mezkûr âyeti nâzil olur. Said ibn Mesrûk'tan rivâyetle nakledilen bu sebeb-i nüzûl, Allah'ın varlığına inanmak için mucize talep eden Kureşlilere de cevap teşkîl etmektedir. [1130] Bu âyet-i kerîmede; kâinâtı ibret nazarlarıyla temâşâ eden akıl, Hak Teâlâ'nın varlığına inanmak için aklı hayret vâdisine sürükleyen bir mucizeye tervîç edilmiştir. Elmalılı Hamdî'nin bu meseleye yaklaşımı şu şekildedir:

> "Basiret ile tahlil ve teemmül edildiği zaman görülür ki bütün âlem bizim zihnî ve haricîye münkasim şüunatı şuuriyemizin yekûnu bulunan hâdisattır. Rabbülâlemîn de bunların maverasında olup aralarındaki nisbeti hakkiyetle daima vahdaniyeti, rububiyeti tecelli eden vacibülvücud haktealâdır. Ehli şuhut için âlemde bir şey yoktur ki görülsün de arkasında ondan evvel veya ondan sonra onunla beraber allah tealâ görülmesin «كُلُّ ما خَطَرَ بِبَالِكَ فَٱللهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ» kalbine her ne hutur eder ise Allah onun arkasındadır, tabiri âharle onun arkasında Allah vardır. Binaenaleyh âlem masivayı allah ve allah maverayı âlemdir ve biz bu âlem vesilesile maverasındaki allah tealâyı hakkiyyet dediğimiz bir şuur nisbetile tasdik ederiz. Bu delâlet bütün kur'anda izah olunacağı gibi burada da el'alemîn mefhumu içinde münderiçtir. Kelâm, Hikmet, Felsefe, Tasavvuf kitapları da bu delâletin izahı ile meşgul olur. Filvaki bizim malûmatımızı teşkil eden ve edebilecek olan şeylerin hepsi bir hakkı vakiin alâmeti, nişaneleridir."[1131]

İsbât-ı Vâcip hususunda Kurân-ı Kerîm'in örnek alınması gerektiği, farklı ilmî geleneklerden gelen mütefekkir ve âlimler tarafından dile getirilmiştir. İmam Gazzâlî, *İhyâ*'sında Allah'ın vahdaniyetini bilmek için aslî mehazın Kur'ân-ı Kerîm olduğunu ifade eder. XII. asır İslam felsefecilerinden İbn Rüşd de kelamcı ve filozofların istimâl ettiği isbât-ı vacip usullerini tenkit ederek Kurân-ı Kerîm'e tâbiʿ olunması gerektiğini söyler. İmkân ve hudûs delillerinin kafa karıştırcı olduğunu ve çok küçük bir azınlığa

[1129] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. I s. 564
[1130] Elmalılı Hamdi bu ayetin hikmetini şu şekilde yorumlar. "Semavat-ü Arzın halkı ve buna müteferri cereyanı hilkatin, Safanın altına kalb edilmesi gibi istenilen mu'cizelerden daha büyük, daha nafi ve daha i'cazkâr olduğunu" ifade eder. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. I, s. 567.
[1131] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. I, s. 71.

hitap ettiğini söyleyen filozof, *inâyet* ve *ihtirâ* ismini verdiği delillerin ise hemen herkes tarafından kolayca anlaşılabileceğini dile getirir.

İslâm filozof ve kelamcılarının isbât-ı vâcip zemininde kullandığı metotlar birbirinden farklılık göstermektedir. İlk İslâm felsefecisi kabul edilen fakat kelamcı kimliğine de sahip olan Kindî; hudûs ve ilk illet delilini ön plana çıkarır.[1132] Bunun yanı sıra gâye ve nizam delilinden de istifâde eder. Farâbî ise isbât-ı vâcip bahisleri üzerinde çok durmasa da ilk hareket, ilk illet, imkân, inâyet ve ekmel varlık deliline mürâcaat eder.[1133] Şunu ifâde etmek gerekir ki Kindî ve Farabî'nin kullandığı istidlâller, kâmil manâda bir isbât-ı vacip hüviyetinde değildir. Çünkü ortaya koydukları usûller, sistematik bir mâhiyet arz etmez. İbn Sînâ, isbât-ı vâcip için sadece imkân delîlini kullanır. Çünkü tanrının varlığı, âlemden hareketle bilinemez. İbn Sînâ sonrasında İslâm felsefecileri isbât-ı vâcip için imkân delîlini kullanırlar. İlk illet, ilk hareket ve ekmel varlık delîlleri, artık isbât-ı vâcip için hükmünü yitirir.

İslâm kelamcılarının isbât-ı vâcip meselesindeki tavırları mezheplere göre farklılık gösterebilmektedir. Mutezile mütekellimlerinin bu mesele hakkındaki fikirlerinin takîbi muârızları üzerinden yapılabilmektedir. Kendi aslî kaynaklarının çok azı günümüze ulaştığı için böyle zarurî bir yol tercih edilmektedir. Mutezilî âlimleri arasında zikredilen Caʿd b. Dirhem, *hudûs* delilini geliştiren ilk kişi olarak kaydedilmektedir.[1134] Ehl-i Sünnet kelamcıları ise burhânî delîller sınıfında isbât-ı vâcip için *hudûs*u, isbât-ı vahdâniyet için ise *temânu'* delîlini kullanırlar. Bürhânî bir delîl olmamakla birlikte gâye ve nizâm, kabûl-i amme ve fıtrat da isbât-ı vâcip delîlleri olarak istimâl edilmektedir.

İsbât-ı vâcip delîlleri farklı tasnîf usullerine göre sınıflandırılmaktadır. Bugün yaygın olan ontolojik, kozmolojik ve teleolojik şeklinde bir tasnîftir. İlk illet ve hareket ile ekmel varlık, ontolojik delîller arasındadır. İmkân ve hudûs ise kozmolojik delîl olarak değerlendirilmektedir. Gâye ve nizâm, inâyet ve ihtirâ gibi delîller ise teleolojik delîllerdendir. Delîllerin mâhiyetini esâs alan bir diğer tasnîf ise burhânî/katʿî ve hatabî/iknâî şeklindedir. Bu ayrıma göre imkân ve hudûs burhânî; gâye ve nizâm, inâyet ve ihtirâ, kabûl-i amme gibi delîller ise iknâîdir. Allah'ın birliğinin delîli olarak kullanılan temânuʿ ise evvelâ burhânî kabul edilmiş daha sonra iknâî olduğu hususnda

[1132] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 49-58.
[1133] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 58-61.
[1134] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 68-9.

ittifak edilmiştir. İncelemeye aldığımız tevhîd şiirleri bağlamında ikinci tasnîfin daha muvâfık olduğu görülmektedir.

3.1 Burhânî Delîller

Burhâna istinât eden isbât-ı vâcip delîlleri imkân ve hudûstur. İmkân felsefecilerin delîli olarak kabûl edilmekle beraber, müteahhirîn devri kelamcıları da bu delîli istimâl etmişlerdir. Hudûs ise kelâmcılarının isbât-ı vâcip usûlüdür.

3.1.1 İmkân

İslam filozoflarının kullandığı imkân delili, mâhiyeti itibâriyle *hudûs* ile benzerlik göstermektedir. Bu istidlâl tarîkinin esâsı, âlemin mümkün bir varlık oluşu ve bir vâcibü'l-vücûda muhtaç bulunduğu esasına dayanmaktadır. İmkân delilinin istidlâl metodunda ise filozoflara göre bazı farklılıklar görülmektedir. İslâm düşüncesinde ilk defa Fârâbî tarafından kullanılan bu delîl, İbn Sînâ tarafından kâmil bir isbât-ı vâcip hâlini alır.

İbn Sînâ *er-Risâletü'l-Arşiyye fî Hakâiki't-Tevhîd ve İsbâti'n-Nübüvve* adlı eserinde imkân delîlini muhtasaran ele alır. Bu isbât-ı vâcip tarzının istidlâli şu şekildedir: Her şeyin bir sebebi vardır ya da yoktur. Eğer sebebi varsa, ister varlık sahasına çıksın isterse zihnimizde varolsun; biz ona mümkün varlık diyoruz. Hiç bir illete ihtiyaç duymayan varlığa ise zorunlu varlık denilmektedir. Zorunlu varlığın ispatı ise şu şekilde yapılmaktadır: Bir varlık ya mümkün ya da zorunludur. Eğer varlık zorunlu ise problem yoktur. Mümkün ise varlığını yokluğuna tercih edecek bir sebebin olması lazım gelir. Eğer mümkin bir varlığın sebebi de mümkin varlık olacaksa varoluş gerçekleşmez. Çünkü mümkün varlık için kendisinden önce sonsuz bir varlık olmaksızın onun varoluşunu düşünemeyiz. Öyleyse mümkün varlıklar, zorunlu bir varlıkta nihayet bulmak zorundadır.[1135]

[1135] İbn Sînâ, "Tevhîdin Hakîkati ve Nübüvvetin İspatı Üzerine (er-Risâletü'l-Arşiyye fî Hakâiki't-Tevhîd ve İsbâti'n-Nübüvve)", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, haz. Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2010, s. 307-8. İbn Sînâ'nın bu delîli biraz geniş bir şekilde ele alış tarzı şudur: Varlık, vardır. Varlık sadece hissedilirlerden ibaret değildir. Varlık ya zorunlu ya da mümkündür. Eğer varlık dairesinde bir zorunlu varsa problem yoktur. Eğer zorunlu yoksa varlık sadece mümkünlerden oluşacaktır. Mümkün kendi başına var olamaz. Zâtî olarak varlığı yokluğuna göre öncelikli de değildir. Bu sebeple bir illete muhtaçtır. Sebep; bu mümkünler kümesininden biri ya da bir kısmı ya da bu kümenin dışındandır. Sebep bu kümeden olamaz çünkü bir şeyin neticesi onun illeti olamaz. Bir kısmı da olamaz çünkü alt küme sebep olmada diğerlerinden öncelikli değildir. Bu durumda mümkünler kümesi hariçten bir varlığa

İbn Sînâ'ya göre isbât-ı vâcip için geçerli olan tek delîl, imkândır. Çünkü tanrının varlığı ancak kendisi ile ispatlanabilir. İbn Sina, yaratılmışlar üzerinden yaratıcının isbatını mümkün görmemektedir ve bu görüşüyle selefi Aristo ve halefi İbn Rüşd'den ayrılmaktadır:

> "Tanrının varlığı *hareket*, *hudûs* ve *tasarım* fizikî delîllerle kanıtlanmaya çalışıldığında ulaşılan sonuç *İlk Hareket ettirici*, *Muhdis* veya *Tasarımcı* anlamında bir 'Tanrı' olacaktır. Burada çıkış noktası fizikî dünyaya ait hareket, hudûs ve tasarım gibi tecrübî olgular olduğu için Tanrı'nın varlığının kanıtlanması bir anlamda yaratılmışların varlığına endekslenmiş olmaktadır. İbn Sînâ'nın *Fussilet* suresi 53. ayete atıfta bulunarak eserden müessire gitme yöntemini benimseyenlerin 'yaratılmışları Allah'a şahit tutma' yolunu tuttuğunu söylerken anlatmak istediği budur."[1136]

İmkân delîli, Fahreddîn-i Râzî sonrasında kelâmcılar tarafından da kullanılmaya başlanır. Adudüddîn İcî *Mevâkıf*'ında, biri Sühreverdî'ye diğeri kendisine âit olmak üzere, imkân delîlinden hareketle yeni istidlâllere yer verir. Seyyid Şerîf Cürcânî *Şerhü'l-Mevâkıf*'ında bu delîllere ilâve olarak Tahrîrî'ye ait yeni bir istidlâl kaydeder.[1137] Felsefî bahislerin kelâma dâhil edilmesiyle birlikte, bu istidlâl tarzı oldukça geniş bir zemîne yayılır.[1138] Yeni İlm-i Kelâm döneminde Şemseddîn Günaltay, imkân delîlin aldığı son hâli şu şekilde izâh eder:

> "Âlemin zarûriyü'l-vücûd, taʿbîr-i diğerle li-zâtihî mevcûd olmadığından isbât edebiliriz. Filhakika (âlem) taʿbiriyle atomlar, kuvvetler, monadlar.. gibi birbirlerinden mütemâyiz bir sürü mevcudat anlaşılmaktadır. Hâlbuki bu mevcûdâtın hiç birinde bi-zâtihi bir sebeb-i vücûd bulunmadığı bedîhîdir. Demek ki bunların hiç biri li-zâtihi mevcûd değildir. Çünki bunların kâffesi birbirlerin muzâf ve mütekâbilen yekdiğerleriyle mukayyed ve meşrut bulunuyorlar. Hâlbuki yekdiğerlerine muzâf ve mütevakkıf olan mevcûdât, hiçbir suretle zarurîyü'l-vücûd olamazlar. Eğer bunların vücudunda zaruret olsaydı yekdiğerlerine muzâf ve birbirleriyle meşrut olmazlardı. Çünki li-zâtihi mevcûd taʿbîr-i diğerle zarûriyü'l-vücûd demek zâtı ve vücudunu iktizâ eden ve vücudundan başka bir şey'e mütevakkıf olmayan demekdir. Mademki âlem zarûrîyü'lvücûd olmayan bu mevcûdâtın heyet-i mecmûʿasıdır o hâlde âlem de zarûrîyü'lvücûd değildir. Yaʿnî mümkündür. Âlem mümkün olunca onu ademden vücuda çıkarmak içün bir mübdiʿe muhtâc olması tabîʿîdir. Bu mübdiʿ ise vâcibü'l-vücûd olan Allah'dır."[1139]

---

ihtiyaç duyar. Bu illet de zorunlu varlıkta başkası olamaz. O hâlde tanrı vardır. Bkz. Engin Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*, (Gözden Geçirilmiş Baskı) Endülüs Yay., İstanbul [2016], s. 247-56.

[1136] Engin Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*, s. 309.

[1137] Seyyid Şerîf Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi, C. III, s. 14-24.

[1138] Bkz. Celâleddîn Devvânî, *Tehlîliyye*, haz. *Mecmû'a-i Resâil-i Fârisî: Defter-i Dovvom*, haz. Seyyid Ahmed Sertoykânî, Bünyâd-i Pejûhişhâ-yi İslâmî, İntişârât-i Âsitân-i Kuds-i Razavî, Meşhed 1368, s. 23-4; Abdüllatif el-Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm: Kelam İlmine Giriş: İlahiyat, Nübüvvet, Sem'iyyât, İmâmet*, yay. haz. Fikret Karaman, Çelik Yay., İstanbul 2016, s. 122.

[1139] M. Şemseddîn [Günaltay], *Felsefe-i Ûlâ: İsbat-ı Vâcib ve Rûh Nazariyeleri*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339-1341, s. 97-98.

Tevhîd metinlerinde isbât-ı vâcip olarak imkân delîlinin kullanımı oldukça sınırlı kalmıştır. Her şeyden evvel felsefî tefekkür mahsûlü olması itibariyle imkân delîli, divan şairlerinin fikrî iklîmi ile kâmilen muvâfakat göstermemektedir. Tevhîd manzûmeleri aynı zamanda akâyid metinleri olmak itibariyle aslî menbaʿ olarak kelâmı almaktadır. Bu manâda imkân delîli hudûsa nisbetle daha az tercîh edilmiştir. İkinci olarak imkân delîlinin öncül ve kıyâstan oluşan istidlâl tarzı, şiirin yapısına uygun değildir. Bir önerme zincirinin kıyas dâhilinde en son noktaya götürülüp tasdîke muvâfık hâle getirilmesinin şiirle ifâdesi oldukça güçtür. Bu sebeple bazı şairlerde imkân delîline sadece telmîhte bulunulmaktadır. Yâni alemin mümkün ve Allah'ın ise vâcibü'l-vücûd olduğu söylenilmekle iktifâ edilmektedir. Hâliyle bu telmîh isbât-ı vâcip için yeterli değildir. Çünkü isbât-ı vâcibin olabilmesi için önerme zincirinin eksiksiz bir şekilde örülmesi icap etmektedir.

Klâsik şiirde imkân delîlini, isbât-ı vâcip olarak kullanan ilk isim Şebüsterî'dir. Mutasavvıf şâir *Sa'âdet-nâme* adlı mesnevîsinde, bir çok ilâhiyât bahsini felsefe, kelâm ve tasavvuf perspektiflerinden ele almaktadır. Tahkîk ettiği her mevzûyu *ilmelyakîn*, *aynelyakîn* ve *hakkelyakîn* başlıkları altında her üç disiplinin usûlü dâiresinde inceleyen Şebüsterî'nin bu mesnevîsinde tamamıyla didaktik üslûp hâkimdir.

هیچ ممکن به خویش هست نشد شیب و بالا، بلند و پست نشد
دور باطل، تسلسل است محال اوست پس مبدء و بدوست مال
آنکه بر بود ذات خود موقوف نشود کس چو وصف بر موصوف
نرسد جملهٔ دوم به نخست هر دو گردند منتهی به درست
ممکنیّت ز ممکنی منفک نشود بی خلاف و شبهه و شک
هرگز او واجب الوجود نشد منبع فضل و فیض و جود نشد
واجب آنگه نمیشود ممکن گردش ذات کی بود ممکن

(*Sa'âdet-nâme* s. 158)

"Şebüsterî, evvelâ hiç bir mümkünün binefsihî mevcut olmadığını söyler. Ardından kendisinden öncekinin malûlü, sonrakinin illeti olması hasebiyle devrin bâtıl, nihâyetsiz bir şekilde geriye gitmesi itibariyle ise teselsülün muhâl olduğunu ifade eder. O, kendi zâtının varlığına merbuttur. Kimse mevsûf üzerindeki vasıf gibi olmaz. İkinci cümle ilkine ulaşmaz, doğrusu her ikisi nihâyete vâsıl olur. Mümkünlülük, bir mümkünden ayrı olmaz. Bunda hilâf, şek ve şüphe yoktur. Feyz, cûd ve fazlın kaynağı olmayan varlık, aslâ vâcib olmaz. (Mümkün vâcibü'l-vücûd değildir. O, feyz, kerem ve

fazlın kaynağı olmadı.) Vâcip, mümkün olmayandır. Zâtın için de devir söz konusu değildir."

Klâsik Türk şiirinde, imkân delîline kâmilen istinât eden ilk isbât-ı vâcip tevhîdinin sâhibi Edirneli Şâhidî'dir. Daha önce de zikrettiğimiz üzere imkân delîlinin bazı öncüllerini bünyesinde barındıran manzûmelere tesâdüf etmekteyiz. Bunun yanı sıra imkân delîline yapılan telmîhler de mevcuttur. Fakat bu istidlâl tarzının gerektirdiği bütün şartları muhtevî olan ilk Türkçe tevhîd, Şâhidî'nin kaleminden sâdır olmuştur.

Didi 'âlemde çün görindi mevcûd
Bu mevcûdile bilinür o maksûd

Bunı rûşen bilür her fikr-i sâkib
Ki ol mevcûd mümkindür bu vâcib

Eger vâcib ola hâsıldurur kâm
Ve ger mümkin ola iy hûb-ı fercâm

Vücûdile 'adem anda sevâdür
Ki mümkinde bu iki mâcerâdur

Biri mümkine irse râygânı
Gerek 'illet ki tercîh ide anı

Bedâhet birle var her dilde tarzîh
Müreccihsüz açılmaz bâb-ı tercîh

Bu yüzden çün ide 'âkil te'emmül
Görinür anda devr ü yâ teselsül

Demişdür bu ikiye 'akl-ı bâtıl
Zarûrîdür ki maksûd ola hâsıl

Ulûhiyyetde çün olmadı imkân
Vücûdın eyledi isbât-ı bürhân

Çü mümkin 'illetile oldı sâkıb
Gerekdür k'ola 'illet zât-ı vâcib

Ki lâzım gelmeye devr-i teselsül
Bilesin sırrın iderseñ te'emmül

Vücûdıdur çü zât-ı muktezâsı
Ana muhtâc oldı mâsivâsı

Olır gibi anı her dem müşâhid
Vücûd-ı vâcibe 'akl oldı şâhid

Olıp dil pertev-i 'aklile rûşen
Anuñ varlıgını bildi mu'ayyen (Edirneli Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn*, s. 44-5)

Şâhidî, isbât-ı vâcibin istinât ettiği zemîni izâh ettikten sonra, imkân delîlini mufassallan ortaya koyar. Evvelâ âlemin/mevcûdâtın zâtı itibâriyle mümkün bir varlık olduğunu dile getirir. Eğer vâcip/zarûrî bir varlık olsaydı, bir vâcibi ispatlamaya gerek yoktur. Mümkün varlıklar, kendilerini var edecek bir illete muhtaçtırlar. Mümkün varlığın illeti bir başka mümkün varlık olmaz. Çünkü o mümkün de bir başka illete muhtaçtır. Bu iki mümkün varlık, birbirlerinin illeti de olamazlar. Mümkün varlıkların illetlerini geriye doğru götürdüğümüzde kısır bir döngü ortaya çıkmaktadır. Kendisinden sonraki bir mümküne illet olacak her mümkün, kendisini var edecek bir illete muhtaç oluşu; bu silsilenin sonsuza kadar sürüp gitmesini gerektirir. Zihminizde idrâk ve tasavvur edebildiğimiz bu teselsülün mümkün olmayan yani vâcip bir varlıkta nihâyet bulması gerekir. Şâhidî, görüldüğü üzere bu istidlâl tarzının bütün gereklerini yerine getirmiştir.

Edirneli Şâhîdî yukarıdaki manzûmesi haricinde, *Leylâ vü Mecnûn*'unda imkân delîlini hudûs ile birlikte meczederek kullanır. Evvelâ bu delîle insanı, kendi fıtratının yönlendirdiğini söyler. İnsan etrâfındaki kâinâta nazar ettiğinde cümle mevcûdâtın hâdis olduğunu farkeder. Her hâdisin bir muhdise, her mümkünün varlık sebebi olacak bir illete yani vâcibü'l-vücûda muhtaç olduğunu dile getirir. Bu isbât-ı vâcib, aklî bir bürhândır. Şâir, Allah'ın zâhirde ve bâtında insanlara ayetlerini göstereceğinin ifade edildiği *Fussilet* sûresinin 53. âyetini iktibâs eder.

Çü ma'lûm oldı akla hakdan âyât
Pes istidlâlile kılmaga isbât

Didi gerçi irâdesüzdürür çok
Vücûd-ı 'âlem-i ecsâme şek yok

Kamu ebsârdır gün bigi zâhir
Kevâkib birle eflâk-ı 'anâsır

Çü sûret gösterür her dem havâdis
Havâdisden dinildi dehre hâdis

Bilür 'âkîl bunı itse tefekkür
Ki olur zâtı hâdisde tagayyür

Tagayyürden çü 'âlem gösterür yüz
Olur emkân-ı zâhir nitekim rûz

Pes emkân u hudûsı kâyinâtuñ
Zevâtı vü sıfâtı mümkinâtuñ

Bu dört ahvâlden çün fikr ola bol

Bulunur ‘akla istidlâliçün yol

Sahîh olmışdur istidlâl eserden
Vücûd-ı sâni‘a fikr ü nazardan

قوله تع سَنُرِيهِم آيَاتِنَا فِى الآفَاقِ و فِى اَنفُسِهِم اَفلا تَعقِلُون
(Fussilet: 53)

Anuñçün ‘akla virildi tecemmül
Ki sun‘-ı sâni‘i ide te’emmül

Bedâhet bildürür evvel nazarda
Ki lâbüddür müessirden eserde

Didi fikr eyleyüp bunda müfekkir
Bu âsâra gerekdür bir mü’essir

Ki zâtına vücûdı ola vâcib
Bula fikr eyleyen anda merâtib

Çü mümkin zât-ı vâcibden eserdür
Bu istidlâl anda mâ-hazardur

Ki düşüp zâtına eşyâ müzâhir
Vücûdun gün gibi gösterdi zâhir

Pes andan ‘akl idüb rây sâḥib
Bu yoldan eyledi isbât-ı vâcib (Edirneli Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn*, s. 42-4)

Klâsik Türk şiirinde, imkân delîline istinât eden ikinci tevhîd manzûmesi Behiştî’ye aittir. *Perde ber-dâşten ez-çehre-i mümkinât e isbât-ı tevhîd-i vâcibü’z-zât* başlıklığını taşıyan bu manzûmesinde şair, evvelâ kâinâtı temâşa eder. İnsan sâhip olduğu hassalar ile eşyâyı idrâk eder ve bunların mümkün varlıklar olduğunu anlar. “Bâğ-ı imkân” tabîri ile Behiştî, imkân âlemine işâret eder. Her mümkün, yüce rabbin feyziyle varlık bulmuştur. Bu varlıklar için illet zinciri ne kadar uzarza uzasın, son noktasında vâcibü’l-vücûd vardır. Şâir bu sözleriyle teselsülü iptal eder. Behişti, fikri doğrudan ifade etmek yerine şiire mahsûs mecâz ve teşbîhe mürâcaat etmiştir. Fakat kaziyyenin son halkası, hudûs delîlinde gördüğümüz üzere her eserin bir müessire muhtaç olduğu öncülüyle tamamlanmıştır.

İy ehl-i nazar hakîm ü dânâ
Dânişde gerek kişi tüvânâ

Bu dürc-i zeberced-i mukaffel
Olsun dirisen eger sana hal

İbret göziyle eyle sen seyr
Ekâlini göstere ki bu deyr

Bu dürcin içindeki cevâhir
Kadriyle ola ki sana zâhir

Maʿlûmun ola cemîʿ-i eşyâ
Mefhûmun ola bu zîr ü bâlâ

Merkezleri olmagile maʿlûm
Elbette olur havassı mefhûm

Ebvâb-ı hakâyıkını eşyâ
Feth itse biline sırr-ı esmâ'

Bir çeşme durur bu bâğ-ı imkân
Ser-çeşme ne ana feyz-i Yezdân

Bin silsile ger olursa mümted
Mebde' ola cümlesine serhad

Pergâr ne denlü k'ola dâyir
Bir noktadur aslı lîk sâyir

Fikr eyle ki bu belend-i pergâr
Gerçi olur hemîşe der-kâr

Seyrinde muhîte meyli encâl
Varmasa muhîte itmez ibrâm

Bu deyrde her nigâh-ı makbûl
Yok şübhe ki oldı cümle meʿcûl

Mefʿûle nice gerekse fâʿil
Mecʿûle dahi zarûrî câʿil

Her bir eseün mü'essiri var
Zâtiyle vücûdun eyler izhâr

Fikr itsen olur zîr ü bâlâ
Bürhân-ı vücûd-ı Hak Teâlâ (Behiştî, *Leylâ vü Mevnûn*, s. 241-2)

Klâsik şiirde, imkân delîlinin bazı öncüllerin yer aldığı fakat kâmilen tasdîke ulaştırılmadığı manzûmelere de tesâdüf olunmaktadır. Hakkânî'nin mesnevîsinde bu tarzın bir örneği ile karşılaşmaktayız:

Vücûd olur iki kısım ey birâder
Semîʿ ol kim edem şerhin se-â-ser

Birisi vâcib oldı ol kısımdan
Birisi mümkin oldı ol isimden

Yine mümkin iki kısım oldı mevcûd
Biri maʿdûm biri oldı mevcûd

Vücûdun vâcibin tutgıl musaddak

Yine kendünden olmışdur muhakkak

Vücûdu mümkinin ammâ ki ey yâr
Eser dürür ki oldı andan izhâr

Yakîn ettin ki vâcib oldı mevcûd
Velîkin kâyim-i bi'z-zât u maʿbûd (Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf*, vr. 10b, s. 52)

3.1.2. Hudûs

İslam düşüncesinde *hudûs* delîli, ilk kez Caʿd b. Dirhem (736) tarafından cevher ve aʿrâz kavramları etrafında dile getirilmiştir.[1140] Eşʿârî ulemâsı tarafından giderek sistematik bir form kazanan hudûs delili, Ehl-i Sünnet kelamcıları için mühim bir isbât-ı vâcip metodu hâline gelir. Fahrüddîn Râzî'ye kadar kelâm kitaplarında burhânî isbât-ı vâcip olarak sadece hudûs kullanılmaktadır. Bu istidlâl usulü, âlemdeki varlıkların zât ve sıfât yönüyle mümkün ve hâdis oluşu esasına dayanır. Yani varlıklar kendiliği ve vasıfları itibariyle mümkün ve sonradan zuhura gelmiştir. Daha sonra bir önerme zinciri dâhilinde sonuca ulaşılır. Buna göre hudûs delîlî; âlemin hâdis oluşu, her hâdisin bir muhdisinin bulunuşu ve âlemin muhdisinin de Allah olduğundan mürekkeptir.

Hudûs delilinin ilk safhası, âlemin hâdis oluşunun ispatıdır. Bu isbât-ı vâcip usûlünün en geniş bölümünü, âlemin muhdes olduğunun ispatı oluşturmaktadır. Kelâm kitaplarının ilâhiyyât bahsinde, kimi zaman isbât-ı vâcip meselesinden müstakil olarak âlemin hâdis olduğu konusu işlenir.[1141] Bu bölümde, felsefecilerin savundukları âlemin kıdemi tezini çürütmek gâyesi hâkimdir. Âlemin kıdeminin savunulması; Allah'ın ilmi ve yoktan var etme gibi sıfatlarının kemâline gölge düşürmektedir. Bu sebeple Allah'ın sıfatları bahsinin hemen öncesinde, âlemin muhdes olduğu meselesi ele alınır. Kelamcıların hudûs delîlindeki ısrarırın arkaplanında, felsefecilerin savundukları "âlemin kıdemi" fikrinin iptâli vardır.

Âlemin hâdis oluşu kısaca şu şekilde ispatlanır[1142]: Âlem, Allah'tan hâriç olup onun bilinmesine vâsıta olan her şeydir. Âlem, cevher ve arazlardan oluşmaktadır.[1143]

[1140] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 80.

[1141] M. Sait Özervarlı, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İsam Yay., İstanbul 2005, s. 37. Ayrıca bkz. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *İlâhiyat: Kitabülmuteber'in Üçüncü Kısmının Tercemesini Muhtevidir*, trc. M. Şerefeddin [Yaltkaya], Bürhanettin Matbaası, İstanbul 1932, s. 36-43.

[1142] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Araştırmaları Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 23; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 123-125.

Arazlar, cevher ile kâimdir. Cevherden müstakil bir arazın varlığı düşünülemez. Aynı şekilde arazdan bağımsız olarak cevherin varlığı da düşünülemez. Çünkü cevher, arazdan önce varolmamıştır. Cisimde ârız olan sükûndan sonra hareket, karanlıktan sonra aydınlık gibi haller; sonradan ortaya çıktığı için hâdistir. Havâdise mahall olan da hâdistir. Böylece arâzın dolayısıyla da cevherin hâdis olduğu ortaya çıkmaktadır. Şemseddîn Günaltay, bu delîli muhtasaran şu şekilde ifâde eder:

> "Âlem, madde ile kuvvetden, taʿbîr-i dîger ile cevâhir ve ecsâm ile bunlarla kâim olan aʿrâzdan ibâretdir. Evvelâ, aʿrâz hâdisdir. Çünki âlemde sükûndan sonra hareket, ziyâdan sonra zulmet, harâretden sonra bürudet taʿkîb etmekde olduğu bilmüşâhede sâbitdir. Demek ki bütün bunlar evvelce yokken sonra var oluyorlar. Taʿbîr-i diğerle kuvvet hâdisdir. Kuvvet hâdis olunca maddenin de hâdis olması zarûrîdir. Çünki madde hareketden hâlî değildir. Hareket bir kuvvet olduğundan hâdisdir. Havâdisden hâlî olmayan her şey de hâdis olacağından maddenin de hâdis olması zarûrîdir.
>
> Madde ile kuvvetden mürekkep olan âlemin hâdis olduğu tahkik edince bunları ihdâs eden vâcibü'l-vücûd bir zâtın bulunması da bizzarure tahkîk etmiş olur. Vâcibü'l-vücûd olan bu mevcûd ise zât-ı Bârî'dir." [1144]

Cevâhir ve arâzın muhdesliği ispatlandıktan sonra sıra âlemin hudûsunun ispâtına gelir. Şöyle ki felsefeciler âlemi hâdis değil kadîm kabûl ederler. Yâni âlem sonradan olmamıştır. Bu sebeple, devir ve teselsülün iptali gerekmektedir. Hâdis ya da mümkün varlıklar, bir illete muhtaçtır. Eğer hâdis/mümkün bir varlığın illeti yine hâdis/mümkün olacaksa, devir ve teselsül problemi ortaya çıkacaktır. Evvela devir meselesi üzerinde duralım. Bir hâdis/mümkün varlık bir diğerin illeti ve malûlü olamaz. Yani A, B'nin illeti B de A'nın varlık sebebi olamaz. İllet ortaya çıkmadıkça varolamayan mümkünler için öncelik de söz konusu değildir. Bu itibarla devrin butlânı ortaya çıkmaktadır.

Teselsül dediğimz, illetleri geriye doğru götürülmesi de başka bir probleme sebep olmaktadır. Bir misâl verecek olursak, çocuğun illeti babadır. Kendi çocuğunu illeti olan baba, kendi babasının yani illetinin malûlüdür. Böylece her çocuğun illeti babası olacak ve bunun sonsuza kadar sürmesi gerekecektir. Kelamcılar teselsülün iptâli için yani illetler zincirini sonsuza kadar devam etmediğini ispatlamak için bazı metodlar

---

[1143] Seyyid Şerîf Cürcânî, cevheri şu şekilde tanımlamaktadır: "Bir mahiyettir ki hâricî aynlarda bulunduğu vakit mevzuda olmaz. Bu beş kısımdır. Heyûlâ, suret, cisim, nefis ve akıl. Çünkü o cevher ya mücerreddir veya mücerred değildir. Mücerred olan ya bedene tedbîr ve tasarruf etme bağıyla bağlıdır ya da değildir. Bu şekilde bedene bağlı olan akıldır, olmayan ise nefistir mücerred olmayan ya mürekkebdir ya değildir. Mürekkeb olan cisimdir. Mürekkeb olmayan ya hâlldir ya da mahaldir. Hâll olan suret, mahâl olansa heyûlâdır." Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât: Tasavvuf Istılahları*, terc. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Abdulrahman Acer, Litera Yay., İstanbul 2014, s. 53-54.

[1144] M. Şemseddîn [Günaltay], *Felsefe-i Ûlâ: İsbat-ı Vâcib ve Rûh Nazariyeleri*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339-1341, s. 99.

kullanırlar. En yaygın olarak kullanılan burhân-ı tatbîk olarak isimlendirdikleri "iki sonsuz"un çakıştırılmasıdır. Bir illet zinciri, son malûldan başlamak üzere geriye doğru götürülür. İkinci bir silsile ise son malûlden bir öncekinden itibâren geriye doğru uzatılır. Daha sonra iki silsile; birinci illetler birinciyle, ikinci illetler ikinciyle yanyana getirilir. Buna göre her iki zincirdeki illet ve malûl birbirine eşit olacaktır. Halbuki ilk silsile, ikinciden bir fazla idi. Bu durumda ikinci silsile, birinciden eksik olarak bir noktada son bulur. Birinci silsile ise ondan bir fazla olduğu için o da bir noktada son bulmak zorunda kalır. Böylece illetler zincirinin bir noktada son bulması gerektiği ortaya çıkar. Bu da bize illetler zincirinin sonsuza kadar devam etmediğini, illete muhtaç olmayan bir varlıkta nihâyete erdiğini göstermektedir.[1145] Böylece âlemin hâdis olduğu ortaya çıkmıştır. Her hâdisin ise bir muhdisi vardır. Bu muhdis de illete muhtaç olmayan vâcibü'l-vücûddur yani Allah'tır.

Kelamcılar tarafından burhânî delîl olarak kabul edilen hudûs için âlemin hâdis olduğunun isbatı noktasında yukarıda zikrettiklerimiz dışında farklı istidlâller kullanılmaktadır.[1146] Bilhassa felsefecilerin imkân delîlinde yer alan bazı öncüllerin hudûs için de tercîh edildiği görülmektedir. Esâsen benzer mantık yapısına sahip olan hudûs ve imkân delîlleri, ilkinin âlem merkezinde şekillenmesi itibâriyle ayrılmaktadır. Hudûs delîli, âlemden hareket edildiği için bazı yönleriyle imkân delîlinden daha girift bir hâle dönüşmektedir. Bu itibarla İbn Rüşd hudûs delîlini oldukça karışık ve halka fayda sağlamayacak bir istidlâl usûlü olarak görmektedir.[1147]

Klâsik şiir vâdisinde kaleme alınan tevhîdlerde, hudûs delîlinin *imkân*'a nisbetle daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu delîlin ilk örneklerinden birini yine Şebüsterî'de görmekteyiz. Mutasavvıf şâir, *Se'âdet-nâme*'sinin *fî tenzîhi zâtihi Teâlâ ve tekaddes* bölümünün *ilmelyakîn*inide; imkân ve hudûs delîlilini birlikte kullanır:

ذات حق کامل است و فوق کمال نرسد کس در او به وهم و خیال
از تسلسل که نیست در امکان نبود دایماً مکان مکان

[1145] Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 134-136. Devir ve teselsülün iptaliyle ilgili olarak ayrıca bkz. Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr: Kelâm Metafiziği (Metin-Çeviri)*, çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., İstanbul 2014, s. 166-167.

[1146] Mutasavvıflar tarafından da önem verilen âlemin hâdis oluşu fikri, Mevlânâ Celâleddîn tarafından latîf bir temsîl ile dile getirilir: "Meselâ biz bu evde oturmuşuz; ömrümüz altmış sekiz veyâ yetmiş sekizdir. Gördük ki bu hâne mevcûd değil idi. Bu hâne bir kaç seneden beri mevcûd oldu. Eğer bu hânede birtakım hayvanlar mütevvellit olsalar; ve mesele der ü dîvârında kurt ve fare ve yılan gibi evlerde peydâ olan hayvânât-ı sağîre doğsalar, onlar hâneyi maʿmûr görüp, bu hâne kadîmdir, deseler bize hüccet olmaz. çünkü biz bu hânenin hâdis olduğunu gördük." Mevlânâ Celaleddîn Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, terc. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İz Yay., İstanbul 2009, s. 128.

[1147] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 38-40.

چون مکان را مکان محال بود　　خالق اندر مکان خیال بود
گر بود مر ورا حدود و جهات　　متناهی شود حقیقت ذات
جسم گردد کنون و از ترکیب　　مُحْدَث آید قدیم فرد مجیب
ور حوادث بدو شود قایم　　حادثه دایماً بود قایم
عرش کان مُحْدث است جای قدیم　　کی شود ای به فکر و فهم سقیم (*Se'âdet-nâme*, s. 173)

Hudûs delîlinin kâmilen kullanıldığı ilk manzûmelerden birini, Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde görmekteyiz. İskender, mâiyetindeki hakîmlere maddenin aslını sorar. Her bir filozof kendi itikâdınca maddenin aslını izâh eder. Bu bahiste en son konuşan Aristo sözlerini tamamlayınca, Hızır (a.s.) zuhûr eder ve maddenin hâdis olduğunu, her hâdisin de bir muhdise muhtaç bulunduğunu dile getirir:

Hızr hâzırdı didi kim iy ulu
Sözi taklîd-ile didiler kamu

Muhdesâta didiler bunlar kadîm
Bu muhâli hâşa kim eyde hakîm

Her ne kim var ger mürekkeb ger basît
İşbu âlem merkezinden tâ-muhît

Ger 'araz ola vü ger cevher yakîn
Kamusı muhdesdür iy dânâ-yı dîn

Kamusınuñ Hâlıkıdur Kirdigâr
Kudretinden oldı cümle âşikâr

Mâdde vü müddet yog-ıdı vü misâl
Kim yaratdı âlemi ol Zü'l-Celâl

Çünki Kâdir kudretinde ola tâm
Mâdde vü müddetsüz olur iş temâm

İhtiyâc-ı mâddedür 'acze delîl
Âlete muhtâc olan olur zelîl

'Âlemi lâ-şey'den kıldı ayân
Ol ki anuñ emri-durur kün-fe-kân

Her ne kim var mümkin ol vâcib-durur
Emri kamu nesneye gâlib-durur

Kudret ü varlıgına bî-iştibâh
Muhdisâtuñ uş hudûsıdur güvâh

Farzdur kim varlıgını bilesin
Birligini dahı rûşen kılasın (Ahmedî, *İskender-nâme*, vr. 6b)

Hızır'ın lisânından isbât-ı vâcip tevhîdini tamamlayan Ahmedî, bir diğer hüccet diyerek kendisi hudûs delîline mürâcaat ile ispatta bulunur:

Ger cevâhirdür ger a'râz iy ulu
Muhdes ü muhtâc-ı muhdisdür kamu

Çün olur muhtâc Muhdes dutma şek
Kim aña bir Muhdis-i Vâcib gerek

Kim Kadîm ola vü Kâdir bî-gümân
Tâ kamu varlık ola andan ayân

Muhdes olur ol dahı_olmazsa Kadîm
Muhdise muhtâc olur iy hakîm

Devr olur yâhûd teselsül âşikâr
İkisi dahı muhâl iy nâm-dâr (Ahmedî, *İskender-nâme*, vr. 7a)

İskender-nâme'deki hudûs delîline istinât eden bir diğer isbât-ı vâcip, Çinli hakîm Behrâm tarafından dile getirilmiştir:

Vâcib oldur bilgil iy zıll-ı Hudâ
Kim vücûdın Zâtı ide iktızâ

Kendüzinden ola zâtı kendünüñ
Varlıgı kimseden olmaya anuñ

Mümteni' ol k'ıktizâ eyleye Zât
Yohlıgını iy şeh-i nîgû-sıfât

Mümkin ol kim Zât'anuñ iy bahr-ı cûd
Ne adem ide_iktizâ vü ne vücûd

Varlıgını Vâcibüñ iy pîş-bîn
Hüccet-ile bileyim dirseñ yakîn

Olmasa mevcûd Vâcib bellü bil
Bulmaya-y-dı varlıga muhdes sebîl

Çünki hâdis kendüzinden olımaz
Vâcib olmayınca varlıh bulımaz

Lâ-cirem Vâcib gerekdür bî-gümân
K'ola muhdes kudreti-y-l'andan ayân

Pes vücûdı hâdisüñ oldı delîl
Varlıgına Vâcibüñ bî-kāl ü kīl

Vâcib Allâhuñ vücûdıdur hemîn
Mümteni'anuñ şerîkidür yakîn

Zîr ü bâla mümkinât uş kıl nazar

Yir ü gök Zühre vü şems ü kamer

Mümkine çün kendüden yohdur vücûd
Pes gerek Vâcibden aña feyz-i cûd

Tâ ki ol feyz-ile varlıh bula ol
Mûcid ü îcâda şâhid ola ol

İşbu sözden uş yakîn olur saña
Kim yir-ile gök müsebbihdür aña (Ahmedî, İskender-name, vr. 32a)

Hudûs delîlinin en güzel nümûnesini, Fuzûlî'nin tevhîd kasîdesinde görmekteyiz. Bağdatlı şâir, bahâr ve çemen temsilinde âlemin hâdis olduğunu ortaya koyar. Tasvîrlerle müzeyyen şiirde Fuzûlî isbâta, varlıkların yaratılmadan önceki hâli olarak tesmiye edilen halâ'nın batıl olduğunu dile getirerek başlar. Sonrasında ise gülşendeki varlıkların hâdis olduğunu ifâde eder. Basîret sâhipleri için bu durum en celî hakîkatlerdendir. Fuzûlî son olarak her hâdisin bir kadîme muhtaç olduğunu dile getirerek isbât-ı vâcibini tamamlar.

Bahâr gülşeni ezhâr ile kılıp memlû
Yakinim oldu ki mümkün değil vücûd-i halâ (16)
...

Bisât-i gülşene dün eyledim güzer ki demî
Kılam nezâre-i âsâr-i san'at-i Mevlâ

ʿAceb nizâ'da gördüm çemen zarîflerin
Ta'accüp ile kamu sâlik-i tarîk-i hatâ

Kamu kemâl ile müsted'i-i tarîk-i necât
Veli kamusuna bâtıl delil-i istid'â

Sanıp şikûfe mebâdî sunûf-i eşcârı
Kılardı bahs ki câ'iz ta'addüd-i kudemâ

Verip teselsüle kuvvet tab'iat-i kec-i âb
Olurdu nâfi-i isbât-i illet-i ûlâ

Hayâl-i mahz sanıp kâ'inâtı nergis-i mest
Kılardı cehl ile nefy-i hakâyik-i eşyâ

İderdi bülbül-i kâfir-nihâd secde-i gül
Ta'abbüd-i sanem ile tutup necâta recâ

Nesîm vâkıf olup bu fesâdı men' etti
Ki ey gürûh-i perişan dutuñ tarîk-i hüdâ

Bu kâr-hâne bir üstâddan değil hâli
Gerek bu kudrete elbette kâdir ü dânâ

Kılur delâlet-i illet vücûd-i her mevcûd
Velî ne sûd ki sâhib-nazar değil a'mâ

Mükevvenâta hudûs ol kadîmdendir kim

Kemâl-i zâtına mümkün değil kabûl-i fenâ

Kadir ü Muktedir ü Kâdir ü Mukaddir ü Hayy
ʿAlîm ü ʿÂlim ü ʿAllâm ü ʿA'lem ü ʿA'lâ

Zihî mükevvin-i kâmil ki kudretiñdendir
Peri-likâlara lûtf-i tenâsüb-i a'zâ (Fuzûlî, *Dîvân*, s. 17-8)

XVI. asır gazel şairlerinden Ubeydî'nin "hudûs" redifli gazeli, kâmilen bir isbât-ı vâcip olmamakla berâber âlemin hâdis oluşunun sanatkârâne ifâdesidir:

Sen yaratduñ ʿâlemi çarh oldı gülzâr-ı hudûs
Anda hurşîd ü meh ü encümdür ezhâr-ı hudûs

Sen Kadim [ü] *Lem-Yezel*sin cümle mahlukuñ-durur
Günden azherdür felekde olan âsâr-ı hudûs

Yā ilāhî gülşen-i dehre nice dirler kadîm
Olmış iken güller anda ahker-i nâr-ı hudûs

Kendü fâniyken cihân hakkında niçün münkirüñ
Olmaya cârî dilinde hergiz ikrâr-ı hudûs

Hazret-i Ha Ḥayy ü Bâkî vü Kadîm ü Zü'l-Celâl
İy ʿUbeydî yirle gök hâdîs cihân dâr-ı hudûs (s. 49, 294)

3.2. Hatabî Delîller

İsbât-ı vâcip için kullanılan aklî istidlâl, zann ya da meşhûra dayanıyorsa, hatabî ya da iknâî olarak isimlendirilmektedir. Bu delîllerde kıyas, zarûrî bilgiye istinât etmez. Herkes tarafından kabûl edilen ya da kesinleşmemiş kanâate dayanan bu istidlâl metodu, muhâtabını bir fikri kabûle icbârı değil iknâyı gâye edinir. İsbât-ı vâcip olarak gâye ve nizâm, hatabî delîllerin en kuvvetlisidir. Kabûl-i âmme ve fıtrat da bu tür delîllerdendir. Fıtrat delîlinin isbât-ı vâcip olarak kullanım sahası oldukça sınırlıdır. Çünkü bu istidlâl tarzı daha ziyâde insanının kendisini iknâya yöneliktir. Klâsik Türk şiirinde de müstakillen kullanıldığına şahit olmamaktayız. Bu bölümde, gâye ve nizâm ile kabûl-i amme delîlleri üzerinde duracağız.

3.2.1 Gâye ve Nizâm

Âlemin bir gâye doğrultusunda eşsiz bir kudretin sâhibi tarafından yaratıldığı ve onun irâdesine bağlı olarak mükemel bir nizâm dâhilinde hareket ettiği fikrinden beslenen bu delîlin kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Allah Teâlâ ilâhî kitâbının bir çok âyetinde, insanları etrafındaki âlemi temâşâya ve üzerinde tefekkür etmeğe davet eder. Gözümüzün görebildiği, aklımızın idrâk edebildiği

hiç bir varlık yoktur ki bir gâyeye mebnî olarak yaratılmış olmasın. Yeryüzüne ve semâya çevrilen nazaralar bize, en derinden acziyetimizi itirâfa mecbûr etmektedir. Çoğu kez idrâk etmekte bile zorlandığımız bu varlıklar, eşi ve benzeri olmayan yüce bir rabbin varlığını bize hissettirmektedir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, insanları tevhîdin hakikatine çağırırken sürekli olarak bu hikmet dolu manzaraları gözlerimizin önüne sermektedir. Bu âyetlerden bazılarına nazarlarımızı teksîf edebiliriz:

> "O, odur ki Güneşi bir zıyâ yaptı Kameri bir nur ve buna menzil menzil mıktarlar ta'yin buyurdu ki senelerin adedini ve hisabı bilesiniz, Allah, bunu ancak hak hikmet ile yarattı, bilecek bir kavm için âyetleri tafsıl ediyor 5 Elbette gece ile gündüzün birbiri ardınca değişip durmasında ve Allahın Göklerde ve yerde yarattığı kâinatta korunacak bir kavm için bir çok âyetler var 6"[1148] (Yunus: 3-6)

> "O, odur ki içinde durub dinlenesiniz diye sizin için geceyi yaptı, gündüzü de göz açıcı, elbette bunda dinliyecek bir kavm için bir çok âyetler var" [1149] (Yunus: 167)

> "Şanım hakkı için biz Semâda burclar yaptık ve onu ehli nazar için tezyin eyledik"[1150] (15:16)

> "Görmediler mi baksalar a kuşlara cevvi Semâda müsahharlar iken onları Allahdan başka tutan nedir? Elbette bunda iyman edecek bir kavm için çok âyetler var"[1151] (16:77)

> "Baksan â şu hakıykate: Allah, bir bulut sevk ediyor sonra onun açıklığını te'lif eyliyor, sonra onu teraküm ettiriyor da yağmuru görüyorsun hılâlından çıkıyor, bir de o Semadan, ondaki dağlardan bir tolu indiriyor da dilediğini onunla musab kılıyor ve dilediğinden onu bertaraf ediyor, Şimşeğinin parıltısı hemen hemen gözleri alıverecek 43 Allah, geceyi gündüzü taklib ediyor, şübhe yok ki bunlarda gözü olanlar için muhakkak bir ıbret vardır 44 Hem Allah her hayvanı bir sudan yarattı, öyle iken kimisi karnı üstü yürüyor, kimisi iki ayak üzerine yürüyor, kimisi de dört ayak üzeri yürüyor, Allah, ne dilerse yaratır, hakikat Allah, her şeye kadir, çok kadir 45 Kasem olsun ki cidden beyan edici âyetler indirdik ve kimi dilerse Allah, doğru bir caddeye hidayet eyler 46"[1152] (24:43-6)

[1148] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir,* C. IV, 2671.
[1149] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir,* C. IV, 2735.
[1150] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. V, 3047. Bu âyetin tefsîrinde Hamdi Yazır şunları söyler: "Bu suretle buyurulur ki baksanızâ; biz Semada bir çok burclar, yıldızlardan masnu', nurlarla donanmış türlü türlü şekillerde yüksek yüksek köşkler yaptık. Ya'ni tabiate kalsa idi bunlar olamazdı, Sema vücud bulmaz, bulsa basît bir bu'd olmaktan ileri geçemezdi, yıldızlar ve bahasus bunların muhtelif' mütenevvi' teşekkülleri olamaz, yıldız tabiatile kaderleri, bu'dleri tefavüt edemez, muhtelif menazıra ayrılmaz, hepsi aynı kaderde aynı vaz'ıyyette müsavi mesafelerde alesseviyye bir nesakta olur. Manzarai Semada bu bedi' burçlar bulunmazdı. Sun-u kudretimizle biz bunları yaptık *ve* '*zeyyenehâ lilnaâzirîn*' ve nazar sahibleri için onu - o Semayı - tezyin ettik. - Ya'ni o mütenevvi' burcları, nûrdan âvizeleri, bedi' manzaralarıyle Sema öyle güzeldir ki nazarı dikkati celbetmemesi, bakanların ıbret almaması kabil değildir. Fakat bunun için bakacak, baktığını görecek, gördüğünün ilerisini sezip ıbret alacak nazar sahibi olmak lazımdır. Sahib nazar olanlar bu sun'ı bedia meclûb olup baksın, bu ulviyyeti bu asari kudreti temaşa atsin de saninin azamet-ü kibriyasına istidlal ile tevhide yükselsin içindir ki onu süsledik donattık.", C. V, s. 3052.
[1151] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir,* C. V, 3113
[1152] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir,* C. V, s. 3528.

"Bakmaz mısın rabbına? Gölgeyi nasıl uzatmakta? Dilese idi elbet onu sâkin de kılardı, sonra nasıl Güneşi, ona delil kılmışız? 45 Sonra nasıl tutıp onu azar azar kendimize almaktayız? 46 Odur o ki size geceyi bir yeygi yaptı, uykuyu bir ta'til de, gündüzü bir nüşur kıldı (yeni bir hayat) 47 Yine odur o ki rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci göndermekte, ve semâdan pampâk bir su (bir mai tahur) indirmekteyiz. 48 Diriltelim diye bununla ölü bir beldeyi ve sulayalım diye mahlûkatımızdan nice hayvan sürülerini ve bir çok insan kümelerini 49 Celâlım hakkı için onu aranızda evirip çevirmekteyiz düşünsünler ıbret alsınlar diye yine de nâsın ekserîsi dayatmakta nankörlükten başkasına yanaşmamakta 50"[1153] (25:45-50)

"Her halde Allah biliyor ki onlar onun berîsinden nelere, ne gibi şeylere yalvarıyorlar, halbuki azîz odur, hakîm o 42 Hem bu meseller yok mu, biz onları insanlar için darbediyoruz, maamafih onlara âlimlerden maadasının aklı irmez 43 Allah, o Semavât-ü Arzı (o yüksekleri ve aşağıyı) hakk ile halk etmiştir, elbette bunda mü'minler için bir âyet var 44"[1154] (28:42-4)

"Ve onun âyetlerindendir ki sizi bir topraktan yarattı, sonra da siz şimdi bir beşersiniz intişar edip duruyorsunuz 20 Yine onun âyetlerindendir ki: sizin için nefislerinizden zevceler yaratmış kendilerine ısınırsınız diye ve aranızda bir sevgi ve bir esirgeme yapmış, şübhesiz ki bunda düşünecek bir kavm için âyetler var 21Yine onun âyetlerindendir: Göklerin ve Yerin yaradılışı ile dillerinizin ve benizlerinizin muhtelif oluşu, şübhesiz ki bunda âlimler için âyetler var 22 Yine âyetlerindendir: gecede gündüzde uyumanız ve fazlından nasîb aramanız, şübhesiz ki bunda eşitecek bir kavm için âyetler var 23 Yine onun âyetlerindendir: size hem korku ve hem tama' için şimşek gösteriyor ve Semâdan bir su indiriyor da onunla Arza ölümünden sonra hayat veriyor, şübhesiz ki bunda akledecek bir kavm için âyetler var 24"[1155] (30:20-24)

"Allah odur ki sizin için denizi musahhar kıldı, onda emri ile gemiler aksın diye, hem fadlından talebde bulunasınız diye ve gerek ki şükredesiniz 12 Hem Göklerde ne var Yerde ne varsa hepsini kendinden olarak sizin için musahhar kıldı, şübhesiz ki bunda düşünecek bir kavm için âyetler var 13"[1156] (45:12-3)

Kur'ân-ı Kerîm'den ancak bir kısmını zikrettiğimiz bu âyetlerde Allah, insanları sürekli olarak içinde bulunduğu âlemi tefahhusa dâvet etmektedir. İnsan şahsî tecrübesinden hareketle hiçbir şeyin kendiliğinden vücûda gelmediğini kolaylıkla idrâk eder. Bir binayı gördüğünde bunun bir mimar ve usta elinden bir gâyeye mebnî olarak vücûda getirildiğini bilir. Basit bir kul yapısı dahi bir irâde ve kudrete bağlı iken insanın havsalasını aşan ve son sınırına varmadığı bu geniş âlemin mürîd ve mûcîd bir tanrıya muhtâç olduğunu hemen kavrar. Allah Teâlâ, âlemdeki âyetleri ile insanları hiçbir nazârî muhâkemeye mahkûm etmeden kendi varlığını hissettirmektedir.

Birbirini tamamlayan unsurlar olarak gâye ve nizâm, insanın etrafındaki âlemi idrâk etmesiyle başlar. Evvelâ, kâinâttaki her şeyin bir gâye ile nizâm dahilinde hareket

[1153] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. V, s. 3593.
[1154] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. VI, s. 3777.
[1155] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. VI, s. 3810.
[1156] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C. VI, s. 4311.

ettiğini görür. Gündüzün ardından gecenin gelişi, güneşin batınca ayın zuhuru, mevsimlerin birbirini takîbi gibi hiç şaşmayan bir düzenin kendiliğinden oluşmadığını idrâk eder. Bütün bunların bir irâdeye bağlı olarak gerçekleştiğini anlayan insan, gördüğü âsârın müessirini aramaya koyulur. Bu arayış insanı, mürîd ve kâdir bir rabbin varlığına ulaştırır. Gâye ve nizâm delîlin istidlâl metodunda, eser-müessir münâsebeti önemli bir yer tutar. Ortada bir eser varsa müessirin varlığı da muhakkaktır. O müessir ise yokluk üzere olmayan, eşi ve benzeri bulunmayan Allah'tır.

İslam kelâmcıları, Kur'ânî delîl olarak gördüğü gâye ve nizâmı, hatabî delîller sırasında sıkça kullanırlar. Umumiyetle halka yönelik kaleme alınan eserle bu istidlâl metodunun yaygın olarak istimâl edildiği görülmektedir. İmâm Mâtüridî, gâye ve nizâm delîline *Kitâbü't-Tevhîd*'inde şu şekilde temâs eder:

> "Tabiatta gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına sanatkârâne bir işâret bulunmaktadır. Düşünürler bunun iç yüzünü anlamaktan ve yapısının düzeninin açıklamaktan âciz kalmaktadır. Her bir düşünür sahip olduğu bunca hikmet ve bilgiye rağmen bunun mâhiyetine akıl erdiremediğinin farkındadır. Bu ve benzeri zarûretler kâinâta ait fevkaledeliklerin mucit ve yaratıcısının hikmetini delillendirmektedir."[1157]

İmkân ve hudûs delîlini karışık ve tam bir bürhân ifade etmiyor diye eleştiren İbn Rüşd, isbât-ı vâcip hususunda Kurân-ı Kerîm'in istidlâl metodunun esas alınması gerektiğini söyler. Bu delîller ise inâyet (hikmet) ve ihtirâʿdır. İbn Rüşd inâyeti, "insan hakkındaki inayete ve bütün mevcudatın bu inayet namına yaratılmış bulunmasına vukuf yolu" olarak görür. İhtirâʿ ise "mevcud eşyadaki cevahirin ihtiraında aşikâr olan hâldir."[1158]

İnâyet delîli için iki esâs vardır: Birincisi kâinattaki cümle mevcûdâtın insanın varlığına muvâfık olmasıdır. İkincisi ise irade ve kasd sahibi bir fâil tarafından zuhura getirildiğinin zarurî bulunmasıdır. Hulâsa inâyet, insanın etrafına ve kendine dikkat kesilip "menâfi-i mevcûdâtı" bilmesidir. Çünkü, "Cenab-ı Hakkı tam bir marifetle bilmek isteyen kimseye mevcudatın menfaatlerini tefahhus vacib olur."[1159]

İhtirâʿ delîli ise hayvânât, nebâtât ve semâvâtın varlığına istinât etmektedir. İnsan bitkilerin cansız iken hayat bulmasını, semâvâtın durmaksızın hareket etmesini

[1157] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. 30.
[1158] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 53.
[1159] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 53.

görünce; bu varlıkların "inâyet ile memur olduğunu" anlar. Şöyle ki "memur ve müsahhar olan bizzarure kendinin gayri bir mevcûd tarafından ihtiraʾ edilmiş"tir.[1160] İhtirâʿ delîlinin ikinci esâsı ise "her muhteraʿın bir muhtarii vardır" yani "her mevcudun bir fâil-i muhteriʿi vardır."[1161] İnâyet ve ihtirâʿ delîlini tam olarak kullanabilmek için eşyânın cevherini bilmek gerekir. Varlığın mevcûdiyetindeki hikmeti ancak bu şekilde kavrayabiliriz. Son olarak İbn Rüşd bu delîllerin hem havas hem de avâm için geçerli olduğunu söyler. Bu buhusta havas ile avâm arasındaki tek fark, bilgiye inhisâr eden tafsîlâttır:

> "Sâniin vücuduna delâlet eden bu delillerden anlaşılıyor ki, bunlar, 'delil-i inayet' ve 'delil-i ihtiraʿ' namlarıyla iki neva münhasırdır. Bundan başka o delillerin, aynen hem havas hem de cumhur için elverişli olduğu da tebeyyün etmiştir. Havastan maksadım âlimlerdir. Her iki tarafın bilgisi arasındaki fark, sadece 'tafsîl'e râcidir."[1162]

İbn Rüşd'ün Kurân-ı Kerîm delîli olarak zikrettiği inâyet ve ihtirâʿ delîli, gâye ve nizâm ile aynı mâhiyettedir.

Gâye ve nizâm, klâsik şiirde en yoğun olarak kullanılan isbât-ı vâcip delîlidir. Önerme ve kıyas ile sonuca ulaşılan imkân ve hudûsa nazaran gâye ve nizâm delîli ile şiir arasında tam bir muvâfakat vardır. Bu istidlâl tarzının kullanıldığı şiirlerde tasvîrler çok geniş yer tutar. Mürîd ve kadîr bir rabbin kâinâttaki âsârı belîğ bir sûrette gözler önüne serilir. Şâir bu şekilde, okuyucusu üzerindeki hayret duygusunu artırır. Nihâî noktada, varlığıyla insanı şaşkınlık içinde bırakan bütün bu âsarın yüce bir sanatkâra muhtaç olduğu dile getirilir.

Gâye ve nizâm delîline istinât eden isbât-ı vâcip manzûmelerinde, Allah'ın yeryüzü ve semâdaki bütün âsârına temas edilmektedir. Kimi zaman feleklerin hiç durmadan hareketi ve mükemmel bir nizâm dâhilinde meşîyyeti kimi zamana tabiattaki bir bitkinin akıl sır ermeyecek şekilde varlık bulması, bu şiire akseden manzaralardan bazılarıdır. Bazen şair, kendi varlığı üzerinde tefahhusta bulunarak da bu delîli elde edebilmektedir. Bir nutfe ya da kan pıhtısında âlemin eşref-i mahlûkâtına dönüşmek de bu âsârın cüz'lerindendir. Bu şiirlerde kullanılan isbât-ı vâcip unsurlarının pek çoğunu Kurân-ı Kerîm'de görmekteyiz. Şair isbât-ı vâcibinde hissiyatın sevkine tâbi olarak bütün bu manzaraları şiirine aksettirir. Gâye ve nizâm delîlinin kuvveti de burada

[1160] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 54.
[1161] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 54.
[1162] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 57.

gizlidir. Çünkü bu delîl, hatabî yânî iknâîdir. Bu sebeple şâir, karşındaki insana bu hâli ne kadar mükemmel aksettirirse bu delîl o nisbette kemâl bulur.

Klâsik Türk şiirinin teşekkül devrinden itibâren tevhî manzûmelerinde gâye ve nizâm delîlinin kullanıldığını görmekteyiz. Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr*ında taklîdî imâna sahip bir kuş ile Hüdhüd arasında geçen muhâverede, bu isbât-ı vâcip usûlünün güzel bir nümûnesiyle karşılaşırız. Hüdhüd muhâtabına taklîdî imânı tahkîke tahvîl edersen hiç bir sûretle bâtıla düşmessin dedikten sonra, bütün mahlûkâtın yaratıcı bir tanrıya muhtaç olduğu sadedinde isbât-ı vâcibde bulunur:

İlla çün bürhân-ıla añlayasın
Mantıkînuñ hüccetin tañlayasın

Eydesin masnû'a bir sâni' gerek
Zîra her mecmû'a bir Câmi' gerek

Sâni' olmaz-ısa bu masnû'a pes
Kendüye sâni' ola iy hîç kes

Nesne kendü sâni'i nite ola
Yâ bu söz 'akla kaçan togru gele

Sâni' ü masnû' bir nesne kaçan
Ola iy 'aklı hevâsından seçen

Bir-durur Sâni' kim anuñ misli yok
Ol yaratdugı cihânda sun'ı çok

Zâtı-y-ıla vâcib oldur iy 'azîz
Kim virür her türlü halka bir temîz

Halk çokdur ol yaluñuz bir-durur
Biri çok sanan kişi kâfir-durur

Döriden vâcib-durur zâtı-y-ıla
Döriyen mümkindür âlâtı-y-ıla (Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*, s. 282)

Gâye ve nizâm delîline istinât eden isbât-ı vâciplerin en mükemmellerinden birini, Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinin mukaddime manzûmeleri arasında görmekteyiz. İstifhâm tarîki ile kaleme alınan bu tevhîd manzûmesinde, tasvirlerle gözler önüne serilen kâinâtın bir yaratıcıya muhtaç olduğu sanatkârâne şekilde ortaya konur:

Fikr ider misin ki var bir pāk-zât
K'andan aldı varlığını kâyiñât

Bu cüvân-ser yir ü bu çarh-ı kebûd

Kendüzinden bulmadı lâ-şek vücûd

Kendü zâtından degül rûşen bu şem'
Kendü kendüden dirilmedi bu cem'

İşbu Hindû vü bu Rûmî nev-cüvân
Birbirin bî-sebeb komaz 'ayân

Hergün işbu şeb-rev-i sâhib-cemâl
Kendüzinden mi bulur naks u kemâl

Kendü mi bizendi sakf-ı lâciverd
Kendü mi döşendi ferş-i sâl-hord

Nakş ola mı kim anuñ nakkâşı yok
Ferş ola mı kim anuñ ferrâşı yok

Kendüden mi oldı zâhir kıl nazar
Bu kamu elvân u eşkâl ü suver

Bir nazar kıl gör n'iredendür bu kevn
Fikr it kimden belürdi bunca levn

Kimden olmışdur bu kandil ü bu deyr
N'iredendür bu sükûn u bunca seyr

Kandan olmışdur bu haymezer-nigâr
Kimden olmışdur bu ferşaţlas-şi'âr

Kim düzetdi âlemüñ tertîbini
Kim yaratdı Âdemüñ terkîbini

Kimden ol k'eyler bahârı sîm-bâr
Kimdür ol k'eyler hazânı zer-nisâr

Kimden oldı hem-dem-i 'îsî sabâ
Sebzeyi Hıżra kim itdi hem-kabâ

Nergisüñ gözini kehlâ kim kılur
Yâsemîn yüzini ra'nâ kim kılur

Kim düzetmişdür güli rûşen-çirâg
Lâlenüñ yüregine kim urdı dâg

Kim bitürür âb u gilden ney-şeker
Kim getürür hâreden hurmâ-yı ter

Sahrâdan kimdür düzeden la'l-i nâb
Kaţreyi kimdür iden dürr-i hôş-âb

Gicenüñ zülfin mutarrâ kim kılur
Gündüzüñ yüzini ġarrâ kim kılur

Hâlık-ı Kevneyn ki anuñ 'izzeti
Yir ü gök toludur anuñ kudreti

Evvel oldur Evvel-i bî-ibtidâ
Âhır oldur Âhır-ı bî-intihâ
(...)
Ol-durur bî-şek Vücûd-ı Mutlak Ol
Böyle bağla i'tikâduñ ber-Hak Ol

Mutlak oldur pes ne kim varsa vücûd
Lâ-büd iderler aña cândan sücûd (Ahmedî, *İskender-nâme*, vr. 2a)

Kadı Darîr'in *Sîretü'n-Nebî'*sinde gâye ve nizâm delîlinin kullanıldığı bir isbât-ı vacibe tesâdüf etmekteyiz. Nazarlarını kâinâta çeviren şâir, etrafında gördüklerinin yaratıcı ve mürîd bir tanrı olmaksızın vücûda gelmeyeceğini nefsinde idrâk eder:

Ben eyitdüm bu gögi yılduzları
Ay [u] güni [vü] gice gündüzleri

Tağlar u yazılar u iniş yokış
Yā nice gelür gider bu yay u kış

Yā bu yılduzlar ki gökde seyr ider
Tolanur ay dün gelür gündüz gider

Bunları gördüm döner [ü] turmaz
Didüm elbet bunı döndürici var

Hem yaradıcı didüm var bunları
Andan olur bunlaruñ düzgünleri

İşbu fikri ider-[i]ken kendüzüm
Nāgehān bir uyhuya varmış gözüm
(...)
Yaradıcı vardur anları ebed
Sun'ı bî-had Hayy u Kayyūm [u] Ahad (Kadı Darîr, *Sîretü'n-Nebî*, s. 1422-3)

Eserin müessire, amelin âmile, nakşın nakkâşa muhtaç olduğu sadedindeki bir diğer isbât-ı vâcibi, Hümâmî'de görmekteyiz. Şâir hiç bir şeyin kendiliğinden vücûda gelmeyeceğini, misâllerle dile getirir.

Bu mevcûdâta vâcibdür çü bi' z-zât
Vücûdı varlıgını kılur isbât

Ki içi pür olınca âdemîler
Deñizde kendüden gitmez gemiler

Bu mevcûdât özinden olmaz icâd
Ki var her varı dakı kılan irâd

Gerekdür her eserde bir mü'essir
K' ola te'sîr kılmaklıga kâdir

'Amel kılmaga pes bir 'âmil gerekdür
Belî her fi'le bir fâ'il gerekdür

Ne nakş ola k' anuñ mânisi yokdur
Binâ hiç var mı kim bânîsi yokdur

Belî rûşen durur bu şems-i hâver
Degüldür kendü kendüden münevver

Bu kutb-ı sâkin ü bu necm-i seyyâr
Bu sahn-ı kâyim ü bu çarh-ı devvâr

Bu turan yirler ü dönen felekler
Bu cinn ü ins ü şeytân u melekler

Bu 'arş u ferş ü bu meydân-ı 'âlî
Ayuñ geh bedri vü gâhî hilâli

Kadîm olmadugı bu kârubâruñ
Bekâsı olmadugı rûzigâruñ

Bu cerr-i âsumân u sahn-ı gabrâ
Ki olmış biri pest ü biri bâlâ

Bu dörd erkân-ıla bu altı şeh-reh
Bu tokuz hakkı-y-ıla yidi hem-reh

Bu kış u yaz u bu şâm u seherler
Mü'essir varlıgındandur eserler

Emîri var belî bu tahtgâhuñ
Bu kamu sun'ıdur şol pâdişâhuñ (Hümâmî, *Sî-nâme,* s. 8-9)

Feleklerin kendi ihtiyârı ile hareket etmediğini dile getiren Cemâlî, bütün bunların kâdir bir Tanrının meşiyyetini olduğunu söyler. İnsan yaratılmış şeyler üzerinde tefekkür ederse, eserden müessire ulaşabilir.

Kim eyler kârını çarhuñ ta'akkul
Ki virür geh terakkî geh tenezzül

Geh eyler lu'b ile ednâyı a'lâ
Kılur geh devr ile a'lâyı ednâ

Bu işler gerçi çarhuñ cünbişidür
Vekîlin cümle ol Hakk'un işidür

Felekler sanma üstâdın bu kâruñ
Ki cümle kârıdur ol Kirdgâr'uñ

Eger bulaydı eflâk ihtiyârı
Olaydı bir nefes sabr u karârı

Müdâmî nüh felek kim oldı devvâr
Temâmet heft ahter k'oldı seyyâr

Buları sanmagıl kim bî-sebebdür
Anı ister kamu sâhib-talebdür

Anuñçün buldı insân tab'-ı mevzûn
K'ide nazmını fikrüñ dürr-i meknuñ

Görüp nakşı kılur nakkâşa tahsîn
Bula her bir nažarda 'izz ü temkîn

Kaçan kim kılsa mahlûkı tefekkür
İde ol Hâlık-ı halkı tasavvur

Eŝerlerden mü'eŝŝirdür çü maksûd
Gerekdür pes 'ibâda fikr-i ma'bûd

Açup ibret gözini kâyinâta
Ola nâzır hudûs-ı muhdeşâta

Vara 'akl ile hâdiŝden Kadîm'e
İre fikr ile zâyilden Mukîm'e (Cemâlî, *Hümâ vü Hümâyûn*, s. 316-7)

Gâye ve nizâm delîlinin kullanıldığı en güzel tevhîdlerden biri de Şükrî-i Bidlîsî'ye aittir. Şâir, istifhâm tarîkiyle âlemin yaratıcı ve kâdir bir rabbe muhtâç olduğu belîğ bir sûrette ifâde eder:

Bu muʿallak tâs u bu çarh-ı kebûd
Kendü zâtından mı bulmışdur vücûd

Kandan almışdur bu sür'atni felek
Yâ hilâl-i çarhı kim düzdi kecek

Safha-i nîlîde ger itsen hayâl
Rây-ı rahmektdür ki yazılmışdur hilâl

Bu kevâkibler müzeyyen ber-semâ
Kendü kendünden mi düşdi câ-be-câ

Sâbit ü seyyâre kimdendür bu nevʿ
Yâ felek devvâre kimdendür bu nevʿ

Hûşe-i pervîni cev cev kim bilür
Yâ benâtü'n-naʿşı dagug kim kılur

Sekizinci gökde n'eyler bu bürûc
Bu burûca böyle kim verdi ʿurûc

Ay u gün tahvîlinün aslı nedür
Bunlarung geh faslı geh vaslı nedür

Biri bu süfle felekde hûşe-çîn

Ol biri ʿİsâ ilendür hem-nişîn

Gice gündüz söylenen ağ u kara
Niredendür bunların aslın ara

Bu bisât-ı hâke kim virdi nizâm
Gör bu merkez birle pergârı müdâm

Bir temâşâ it bu rûşen mazhara
Bahr u berdür huşk u terdür yek-sere

Bu semînün bâğ u râgın gör ʿayân
Hem çemen hem sebze hem âb-ı revân

Uş bu sanʿatlarda Sâniʿ kim durur
Sâniʿe sanʿatda mâniʿ kim durur

Bir te'emmül it ki kandandur bu nevʿ
Yoksa kimdendür bu kevne bunca levn

Müstedill ol iy hâkim-i kâr-dân
Şöyle kim şeksiz zemîn ü âsümân

Kendü zâtından degül kâyim bu nevʿ
Mümkin olmaz kendüden dâyim bu nevʿ

Böyle fiʿlün fâʿili dâyim gerek
Kendü zâtıyla hemân kâyim gerek

Ola bâki olmaya ana zevâl
Muttasıf ola bekâlen lâ-muhâl

Bes buna bir muhteriʿ vardur yakîn
Yok şerîki kendü fâʿildür hemîn (Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, s. 48)

3.2.2. Kabûl-i Amme

Hatabî bir delîl olan kabûl-i amme, ilk kez Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından dile getirilmiştir. Bu delîlin esası; yeryüzündeki bütün milletlerin lisanında tanrının isimlerin bulunmasıdır. Bu da göstermektedir ki kavmî, dinî ya da mezhebî farklılıklara rağmen bütün milletlerce tanrının varlığına inanılmıştır. Yanî tanrının varlığı, bedîhî ve zarûrî olarak kabûl edilmiştir.[1163] Kabûl-i amme, isbat-ı vâcip açısından zayıf bir delîldir. Bu sebeple İslâm kelamcıları tarafından nâdiren kullanılmıştır. İncelediğimiz metinler arasında, isbât-ı vâcip olarak kabûl-i ammenin kullanıldığı bir şiire tesâdüf ettik. Şunu da ifâde etmek gerekir ki bu şiirlerde isbât-ı vâcip kasdı belirgin değildir.

[1163] Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, s. 107.

Kimi Tañrı dir kimi eydür İlâh
Kimi **Kelmeçi** dir ü kim Pâdişâh

Kimi **Kumçar** eydür ü kimi Hûdâ
Kimi **Îfâhûs** u kim **Bökme** iy safâ

Yitmiş iki milletüñ maksûdı Hak
Her dil-ile Hak diler mevcûd-ı hak

Sûreti ko maʿnî-yi Hakdur müşâr
Her isimden zât-ı mutlakdur müşâr

Kasdı maʿnâdur suver ger ola sad
Fakra'u min kulhüvallahü ahad (Muʿînî, *Mesnevî-i Murâdiyye*, s. 23)

3.3. İsbât-ı Vahdâniyet: Temânuʿ

Tevhîdin iki yönü vardır. Allah'ın varlığı ve birliği. Kelîme anlamı itibariyle tevhîd, Hak Teâlâ'nın birliğine delâlet etmektedir. Fakat bu kelime zamanla Allah'ın varlığına da teşmîl edilmiştir. İsbât-ı vâcip, tanrının varlığının isbâtını esas almaktadır. Allah'ın birliği ise isbât-ı vahdâniyetin mevzûudur. İsbât-ı tevhîd olarak kullanılan tek delîl ise temânuʿdur. Kaynağını Kurân-ı Kerîm'den alan bu delîl, âlemde iki (birden fazla) tanrının varlığının imkânsız olduğu esasına dayanır.

Allah Teâlâ, *Enbiyâ* sûresinin 22. âyetinde şöyle buyurmaktadır: "Yerde Gökte Allahtan başka ilâhlar olsa idi ikisi de fâsid olmuş gitmişti, rabbın o arşın rabbı Allah münezzeh sübhandır onların isnad ettikleri vasıflardan"[1164] Temânuʿ delîlinin hikmeti, bu âyette gizlidir. Eğer birden fazla ilah olursa bunlardan hiçbiri ulûhiyet üzere tanrı olamazlar ve âlemi fesâda uğratırlar. Çünkü ilah, irâde ve kudretiyle tek tasarruf sahibi varlıktır. Eğer bu vasıfları diğer bir varlık tarafından engellenirse ulûhiyet vasfı ortadan kalkar. Mezkûr âyetin tefsîri sadedinde Elmalılı Hamdi Yazır şunları şöyler:

> "Yerde Gökte ya'ni bütün âlemi vücudde öyle tasarruf edecek ıbadet olunacak Allahın gayri ilâhlar olsa idi lâbüd ikisi de fâsid olurlardı - Yer ve Gök bütün âlem mahvolmuş bulunurdu ve yahud hiç vücude gelmezlerdi. Madem ki bütün nizamile mevcuddurlar. Binaenaleyh Allahdan başka ilâh yoktur. Çünkü ilâh demek hiçbir hususta [3346] aczi mümkin olmıyacak vechile kudreti baliga sahibe demektir. Onun için Allahdan başka Arz ve Semada kudretiyle tedbir ve tasarruf eden ilâhlar faredildiği takdirde her biri ılleti tamme olmak lâzım gelir. Her birinin kudreti baligaya malik olduğu ve iycad ve i'dam, ihya ve imâte, tagyir ve teddil ilh... alel'ıtlak her tasarrufa bil'istıklâl kudreti bulunduğu farzedilmiş olur. Ve o halde Arz ve Semanın sıhhati vucudunda ya her biri müessir olacak veya yalnız birisi müesser olacak. Yalnız birisi müessir olacak ise diğerleri ilâh değil imiş demek

[1164] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. V, s. 3344.

olur. Ve eğer her biri müessir olacaksa müteaddid ılletlerin ma'lû'li vahid üzerine bil'ıstiklâl tevarüd ve tesadümü lâzım gelir ki muhaldir. Tevaffuk üzere tevarüdleri de muhaldir, tehalüf üzere tevarüdleri de muhaldir. **Zira tehalüf üzere olursa meselâ biri yapmak isterken diğeri yıkmak isterse eserde tenazu' ve temanu olur hiç bir şey vücude gelemez, Tevafuk üzere olursa istıklâlde tenazu' ve tenakuz olur. Ta'biri âharle kudretler beyninde tetârüd vuku' bulur veya hasılı tahsıl lâzım gelir. Ve yine birinden ziyadesi ilâh olmamak ıktiza eder, ve eğer hepsinin ittifakıyle müştereken te'sirleri farzedilecek olursa bu surette de ılleti tamme ancak mecmuu olacağından her biri müessiri tam değil cüz'i ıllet yan'i ılleti nâkısa olmuş olur.** Nâkıs olan ise ilâh olamıyacağından hiç biri ilâh olamamak ıktiza eder. O halde olsa olsa mecmuu birleşmek şartile bir ilâh olacak, ya'ni müteaddid ilâhlar cem'ıyyet: değil de nâkıslardan mürekkeb bir cemıyyetin küllüne bir ilâh denmiş olacak, halbuki her ne olursa olsun mecmu'da kadir bizatihi değildir, Arz-ü Semâ gibi bir terkib-ü nizama ve terkibini yapacak müessire muhtaçtır. Ma'lûldür. Muhtacın ma'lûlün ilâh olmıyacağı ise âşikârdır. Velhasıl Allahın gayri ilâhlar ve hattâ ondan başka bir ilâh farzolunursa gerek iştirâk suretile farzedilsin ve gerek istiklâl suretile farzedilsin ilâh farzolunanların ilâh olmaması lâzım gelir. Tenakuz muhakkak olurdu, vücudi mutlakta sıhhate imkân kalmaz, hiç bir vücud sahih olmazdı, Arz-ü Sema bulunmazdı.Halbuki bu gün Arz-ü Semâ fasid değil sahihan ve muntazamen mevcuddur. Binaenaleyh Allahın vahdaniyyeti Arz-u Semânın mevcudiyyetinden bizzarure ma'lûmdur."[1165]

İslâmiyet, câhiliye âdetleri üzerine yaşayan müşrik bir topluluğa gönderilmiştir. Bu insanlarının ekseri, pek çoğunun husûsî isimlerini andıkları putlara perestiş etmekteydiler. İslâm'ın zuhûruyla birlikte karşılaştıkları ilk hakikat Allah'ın birliği yani tevhîdidir. Pek çok Mekkeli Allah'ın varlığına inanmayı kabul ettikleri halde, putları inkâra yanaşmadılar. Çünkü o putların kendilerini Allah'a yakınlaştıran bir vesîle olarak görmekte ve yakînlerini artırdıklarını düşünmekteydiler. Hz. Peygamber'in nübüvvetinin esâsını, Hakk'ın varlığına inanmaya davetten ziyâde onun birliğini teblîğ oluşturmaktadır. Bu sebeble İslâm'ın özünü oluşturan temel akîde, tevhîddir. Bu yönüyle isbât-ı tevhîd, tanrının varlığının isbâtı kadar önemlidir.

Temânuʿ delîlinin esası şu şekildedir: Eğer iki (birden fazla) ilâh olsaydı, mümkünlerin onlara nisbeti birbirine eşit olurdu. Böylece "müreccihsiz tercîh" ve "iki müessir"in aynı şey üzerinde tesîr icrâ etmesi imkânsız olduğu için bu ilahlardan hiçbirisi var olamazdı. Yine bu isbat sadedinde, eğer bu ilahlardan birinin kudreti bir şeye râci olsa diğeri de bu fiilin gerçekleşmemesini istese, bu durumda ikisinden birisinin ya da hiçbirinin murâdı yerine gelmez. İrâdesi yerine gelmeyen ilah için âcizlik söz konusu olur ve acziyet üzere olan varlık tanrı olamaz. Ya da diğer ihtimâl olarak her

[1165] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. V, s. 3347-8

ikisinin murâdı da yerine gelmezdi ve âlemin varlık kazanması muhâl olurdu. Böylece birden fazla ilâhın imkânsızlığı anlaşılmış olur.[1166]

İbn Rüşd *Kitâbu'l-Keşf*'inde, kelamcıların bu istidlâl tarzını tenkit eder. Eşʿarîlerin bu delîle *mümâna'at* adını verdiklerini zikreden filozof, bu ispat biçiminin hayli külfetli olduğunu kaydeder. Şöyle ki temânuʿdelîli için, iki ilahın ihtilâfa düşmesi esas alınmaktadır. İbn Rüşd ise iki ilâh için ihtilâf ile ittifâkın aynı imkân derecesine sahip olduğunu söyler. Yani iki ilahın ihtilâfını, ittifâkına önceleyebilmek mümkün değildir. Bunun da insanların zihninde şüphelere yol açabileceğini söyleyen Endülüslü felsefeci, temânuʿnun delîli için doğru istidlâlin şu şekilde olması gerektiğini kaydeder:

> "İki Allah olsaydı, iki âlem bulunurdu. Madam ki âlem birdir. fâil de birdir. Çünkü bir fiil, ancak 'bir'den sâdir olur."[1167]

İlk dönem kelâmcıları tarafından burhânî delîl olarak kabûl edilen temânuʿ, müteahhirîn döneminde hatabî/iknâî sınıfında değerlendirilir. *Şerhu'l-Akâid*'inde bu meseleye temâs eden Taftazânî, temânuʿ delîlinin "cârî âdetler"den hareketle oluşturulduğunu söyler:

> "Bilmek lâzımdır ki 'yerde ve gökte iki ilah bulunsaydı, âlemin nizâmı bozulurdu' meâlindeki âyet, iknâî bir delîldir. İki ilâhın varlığı ile âlemin nizamının bozulması arasındaki ilgi, âdete dayanan bir hükümdür. Hatabî delîllere uygun olan da zâten budur. Zira birden fazla hâkim ve pâdişâhın bulunması hâlinde bir irâde çatışmasının (temânuʿun) ve birbirlerini altetme hâlinin meydana geleceğini, cârî âdetler göstermektedir. Nitekim 'Eğer yerde ve gökte birden fazla ilahlar olsaydı, biri öbürüne üstün gelirdi' (Müminûn, 23/91) mealindeki âyetle de buna işaret edilmişştir. Aksi takdirde (yani bu âyet iknâî değil de akıl yönünden kati bir delil olsa) şöyle bir durum ortaya çıkar: Eğer bu delille yerin ve semânın nizamının bi1-fiil bozulması, yani şu anda müşahede edilen nizamın dışına çıkmaları kasdedilse, sırf birden fazla ilah bulunması bu nizamın bozulmasını gerektirmez. Zira (ilahların) bu nizam üzerine ittifak etmiş olmaları mümkündür.
>
> Şayet bu delille 'sırf nizamın bozulmasının mümkün olduğu' (zarurî olmadığı) kasdediliyorsa, âlemin nizamının bozulmayacağına dair elde bir delil yoktur. Aksine naslar semâların (yıkılıp) dürüleceğine ve bu nizamın (kıyamet günü) ortadan kalkacağına şahitlik etmektedir. O halde (birden fazla ilahın varlığından şu nizamın bozulması gibi bir neticenin ortaya çıkması) mümkündür, imkânsızlık meselesi değildir."[1168]

Klâsik şiir vâdisinde kaleme alınan tevhîdlerde temânuʿ delîline sıkça mürâcâat edilmiştir. İstidlâl tarzının basitliği ve kolaylıyla kavranılması itibariyle bu delîl,

---

[1166] Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr: Kelâm Metafiziği (Metin-Çeviri)*, s. 178.
[1167] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, s. 60-61.
[1168] Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1980, s. 142.

bilhassa "teblîğ" içerikli metinlerde kullanılmaktadır. Klâsik şiirde temânuʿ delîlinin ilk örneklerinden birini Abdülvâsi Çelebi'nin *Halîl-nâme*'sinde görürüz.

Hakîkat birdür ol yokdur şerîki
Cihânun sâniʿi olmaya iki

Eger iki sâniʿ iki olaydı ʿibâda
Varaydı yir ü gök cümle fesâda

Birisi kış dileyeydi biri yaz
Biri çok itmek isterdi biri az

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا (21:22)

Muhâldur hod bu iki hâsıl olmak
Kişi bir demde ʿâkıl gâfil olmak

Eger biri bunun olmazsa hâsıl
Olur ʿâciz degüldür Rabb-i kâmil

Çü iki olmadı artuk hîç olmaz
Yalunuz Hayy u Bâkîdür hîç ölmez (Abdülvâsi Çelebi, *Halîl-nâme,* s. 36)

Edirneli Şâhîdî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinde, iki farklı istidlâl ile temânuʿ delîline istinat eden isbât-ı vahdaniyet tevhîdi vardır. Şâhidî temânü delîlini ehl-i Hakk'ın aklî delîl kabûl ettiğini söyler. Eğer birden fazla tanrı olsaydı âlem fesâda uğrardı âyeti merkezinde isbât-ı tevhîdde bulunur.

Ne dil kim ide bürhânıla naklî
Ana der ehl-i Hak tevhîd-i 'aklî

Bu tevhîde uran 'aklıla bünyâd
Tefekkür birle böyle kıldı irşâd

Ki vâhidden tecavüz itse sâni'
Bu aña ol buna olurdı mâni'

Bu sırrı fikr iden sanmâ ki bilmez
Ulûhiyyetde zîrâ 'acz olmaz

Temânü' ger olayıdı irâde
Semâ vü arz varurdı fesâde

Bu bürhân okınub Kurân içinde
Yazıldı levh-i 'akl ü cân içinde

قوله تع لَ و كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِ لَ الل لَفَسَدَتَ [1169]

İderdi olmayub birbirine râm

[1169] Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu."(Enbiyâ: 22)

Bu anuñ ol bunuñ îcâdın i‘dâm

Semâ vü arz çün vardur muhakkak
Bilindi kim Huzâdur ferd-i mutlak

Hakîm ü kâdiri mülk-i cihânuñ
İşine mâsivâ dahl itmez anuñ (*Leylâ vü Mecnûn*, s. 45-6)

Muhyî-i Gülşenî ise temânuʿ delîlini şu şekilde kullanır:

Vâhid-i bî-şerîkdür Rahmân
Ezel-i lâ-yezâldür Sübhân

Seneviyye velî Nasârî-veş
İkidür diyü itdiler bühtân

Dahi didi tabâʿiyyete çehâr
Ehl-i eflâki hod ko itme beyân

Birden artuğa ola mı kâbil
Olsa ger dehr fâsid ola hemân

Ki ikiden temânüʿ ide zuhûr
İkisi yâ biri ola hadîsân

Ki biri bir kisiyi Hayy dilese
Biri meyyit dilese ger iy cân

İkisinüŋ murâdı olma muhâl
İkisi olmamakda ʿacz u hevân

Birisi olup olmaz ise biri
Olmayanuŋ isi bulur noksân

Nâkıs olan Hudâ-yı hod olmaz
Lâzım oldı ki bir ola sultân

Ol kadîm-i ezel dürür bî-şekk
Olmaz-ise eger kadîm iy hân (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Cihân-ı Murâd*, s. 61-2)

3.4. İstişhâd

İsbât-ı vâcip bahsinde ele alınması gereken bir diğer mesele de istişhâd yani tanık göstermektir. Allah’ın varlığı ve birliğine delâlet etmek üzere Kur’ân-ı Kerîm ve haber-i ahad hükmündeki sözlerin kaynak gösterilmesi, isbat-ı vâcip olarak kabul edilemez. Çünkü isbât-ı vâcibe bir istidâl neticesinde ulaşılmaktadır ve bu zemînde kullanılan delîller, Allah’ın varlığına ve birliğine inanmayanları ya kabûle ya da iknâya icbâr etmelidir. Bu sebeple, varlığına inanmadığı bir tanrının vahiy yoluyla insanlara ulaşan kitabına istinât eden delîllendirmelerin muhâtap üzerinde hiç bir tesîri olamaz.

Naklî delîller arasında zikredilen bu tür şehâdetler ancak düşüncenin şer'îliğini tescîl ya da kişinin bu meseledeki itminânı tekmîle yarar. Tevhîd manzûmelerinde sıkça karşılaşılan bu tarz ifadeler isbât-ı vâcip olarak değerlendirilemez.

XV. asır şairlerinden Behiştî, aşağıya dercettiğimiz beyitlerinde Allah'ın birliği için hiç bir delîl olmasa da *Mülk* sûresinin ilk âyetinde yer alan "*'alâ külli şey'in kadîr*" ifadesinin kâfî geleceğini söyler. İlerleyen bölümlerde bir çok isbât-ı vâcip zemîninde kaleme alınmış manzûmesini göreceğimiz Behiştî, bu beyitlerinde Allah'ın birliği için Kur'ân-ı Kerîm'deki bir âyeti şahit göstermiştir. Mezkûr ifadeler isbât-ı vacip hüviyeti taşımamaktadır.

Ne ʿaynı ve ne gayrı oldı sıfât
Bu deñlüdür ancak bilindügi zât

Ulûhiyyetinde yok aña nazîr
Delîlüm *'alâ külli şey'in kadîr*

Delîl olmasa dahı kim var İlâh
Olur kalbi her âdemînüñ güvâh

Çü yok vahdetinde añun iştibâh
Ne hâcet baña hüccet olmak güvâh (Behiştî, Târîh-i Behiştî, s. 326)

XV. asrın başlarında yaşayan Hatiboğlu da Allah'ın birliğine delîl olmak üzere, *İhlâs* sûresinin ilk âyetini göstermiştir. Şâirin naklî delîl olarak bu âyeti kullanması isbât-ı vâcip değil istişhâttır.

Anun adın direm ferd ü ehaddür
Kadîm u Kâdir u Hayy u Sameddür

Belî her işde vardurur bir âyet
Ki anun birligin eyler delâlet

Delîli naklı kim tevhîdi haddür
Nakilde *kul huvallahu ehaddür*

Bu bir kaç emre olsa mülâzım
Bu sırdan vâcib u bi'z-zâtı lâzım (Hatîboğlu, *Bahru'l-Hakâyık*, s. 51)

4. Tevhîdlerde Âyet ve Hadisler: İktibâs ve Tercümeler

Tevhîd manzûmelerinin aslî menbaı Kurân-ı Kerîm'dir. Fakat bu bağ çoğu kez doğrudan olmayıp kelâm ve akâyid ilminin Kurân-ı Kerim'e istinât etmesi yönüyledir. Diğer edebî metinlere nazaran tevhîdler, İslâm akayid sistemi tarafından çok daha sıkı

bir şekilde kuşatılmıştır. Şairler, tasvîr ve tavsîfe mevzû olan Allâh hakkında kullanılacak teşbîhe hatta tercîh edeceği kelime ve ibârelere kadar sıkı bir nizama tâbidir. Bu da şairi, kerîm kitaba ya da ondan beslenen ilmî kâidelere bağlı kalmaya icbâr etmektedir.

Tevhîdler için kaynak hükmünde olan bir diğer menbâ ise hadîs-i şerîflerdir. Hazret-i Peygamber'in hadisleri, kelâm ilmi için aslî bir kaynak olmamakla birlikte bazı meselelerin tefsîrinde oldukça mühimdir. Tevhîd manzûmelerinde kullanılan az sayıdaki hadîs, *mârifetullâh* zemînindedir. Hadîslerin tercîhinde ise mutasavvıf şâirlerin tasarrufu oldukça belirgindir. Hadîslerin yanı sıra bazı kelâm-ı kibârların tevhîdlerde klişe olarak kullanıldığı görülmektedir. Kaynağını İslam öncesi felsefe geleneğinde de bulabileceğimiz bu sözlerin ekseri mutasavvıflara aittir. Şairler, kimi zaman mezkûr sözün hangi zeminde söylendiğini de tahkiye ederek ya da ilgili hâdiseye telmihte bulunarak şiirlerinde bu kelâm-ı kibârlara yer vermektedir.

4.1. Kur'ân-ı Kerîm

Tevhîd şiirlerinde âyetler bir mimârî eserdeki yapı taşları hükmündedir. Farklı mâhiyet ve hususiyetteki bu unsurların terkîbinden tevhîdler ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tevhîd şiirlerindeki ayet atıf haritaları, insanın vücudundaki damarların manzarasına benzemektedir. Allâh'ın esmâ ve sıfatlarının zikri, çoğu kez yüzlerce âyete atıf teşkil etmektedir.[1170] Tevhîd şiirlerinde en çok zikredilen Rahmân, Rahîm, Kadîr gibi esmâ; Kur'ân-i Kerîm'de onlarca kez geçmektedir. Bu meselenin sadece lafzî iktibâs cihetini teşkil etmektedir. Manâ yönünden iktibâs ya da atıflara nazarlarımızı çevirdiğimizde ise bunun taʿdâdı dahi insanı acziyete sürükleyebilir.

Aslî menbaı Kur'ân-ı Kerîm olan kelâm ilmi, tevhîdlerin itikâdî çerçevesini belirler. Şairler, Allâh'ın tasvîr ve tasvîfini, bu ilmin dairesi içinde kalarak yapmaktadırlar. Şair ister Kur'ân'dan isterse bu menbaʿdan hareketle sınırları tayin edilen kelâmî kaynaklardan beslensin; dile getirdiği hususların aslî zeminini kerîm kitâbın âyetleri oluşturmaktadır. Söylenirken farkında olunsun ya da olunmasın,

[1170] Ali Nihad Tarlan, Ahmedî'nin tevhîdinin şerhinde, hangi âyet ve hadîslere lafzî ve manâ yönünden atıf yapıldığına mufassalan işâret eder. Bu şerh bize göstermektedir ki esmâ ve sıfatlar dışarıda tutulduğunda bile tevhîd şiirlerinde, Kurân-ı Kerîm ayetleri ve hadîslere bir hayli atıf yer almaktadır. Bkz. Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler: Fasikül I: Ahmedî, Şeyhî, Sadrî, Rabbânî*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1936, s. 7-16.

Allâh'ın kudretinin her şeyin üstünde olduğunun beyânı, Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok suresinde yer alan âyetlere atıftır. Meselenin ne kadar geniş bir zemîne sahip olduğunu göstermek için, Kitâb-ı Furkân'da Allah'ın tevhîdine zât, sıfât ve efʿâl yönüyle işâret eden âyetleri sûre sırasında göre belirtelim:

1-*Fatiha*: 1-3; 2-*Bakara*: 22, 26, 107, 116-7, 163, 164, 255, 258, 284; 3-*Al-i İmrân*: 1-6, 26-27, 29, 62, 109, 129, 189-91, 4-*Nisâ*: 87, 126, 131-3, 170; 5-*Mâide*: 17, 40, 76, 97-9, 120; 6-*En'âm*: 1-3, 12-14, 19, 59-65, 73, 75, 95-103, 141, 165; 7-*A'râf*: 54-8, 185-6, 189; 9-*Tevbe* (*Berâe*): 116,129; 10-*Yûnus*: 3-6, 21, 31-2, 34-6, 55-6, 65-8, 101, 107; 11-*Hûd*: 6-7; 13-*Ra'd*: 2-4, 8-10, 12- 13, 16-7, 26, 39-42; 14-*İbrâhîm*: 2, 4, 19, 24-6, 32-4, 38, 15-*Hicr*: 16-25, 85-6, 16-*Nahl*: 1, 3-23, 40, 51-3, 68-9, 70-4, 77-81; 17-*İsrâ*: 12-3, 42-4, 54-5, 99, 110-1, 18-*Kehf*: 8, 14-5, 26, 51; 19-*Meryem*: 35-6, 20-*Taha*: 4-8, 14, 49-53, 98, 114; 21-*Enbiyâ*: 4, 19-24, 33, 56; 22-*Hac*: 6, 18, 56, 61-2, 63-6, 70, 74-6; 23-*Mü'minî(û)n*: 12-4, 17-9, 78-80, 84-92, 116; 24-*Nûr*: 35, 41-6, 64; 25-*Furkân*: 2, 6, 10, 45-54, 59, 61-2 26-*Şuarâ*: 9, 23-4, 27-8, 68, 78-81, 122, 140, 158, 175, 191, 220, 27-*Neml*: 9, 26, 59-66, 74, 86, 28-*Kasas*: 68-74, 88; 29-*Ankebût*: 19-22, 42-4, 60-3; 30-*Rûm*: 5-6, 8, 11, 19, 20-7, 37, 40, 48, 50, 54; 31-*Lukmân*: 10, 16, 20, 25-30; 32-*Secde*: 4-9; 33-*Ahzâb*: 43; 34-*Sebe'*: 1-3, 27; 35-*Fatır*: 1-3, 9-17, 27-8, 38-9; 36-*Yâsin :*33-43, 77-83; 37-*Saffât*: 4-7, 87, 180-2; 38-*Sâd*: 9, 65-6; 39-*Zümer*: 4-6, 21, 36-8, 44, 62-2, 67, 75; 40-*Mü'mîn* (*el-Gafîr*): 3, 6, 13, 61-7, 79; 41-*Fussilet*: 37, 39; 42-*Şûrâ*: 4, 9, 11-2, 19, 25-6, 28-9, 33-4, 49-51, 63; 43-*Zuhruf*: 9-12, 81-5; 44-*Duhan*: 7-8, 38; 45-*Câsiye*: 12-3, 22, 27, 36-7; 46-*Ahkâf*: 3-4, 33; 47-*Muhammed*: 19; 48-*Fetih*: 4-7, 14, 24, 28; 49-*Hucurât*: 18; 50-*Kâf*: 6-11, 38; 51-*Zâriyât*: 23, 47-9, 58; 53-*Necm*: 31, 43-9; 55-*Rahmân*: 17, 29; 57-*Hadîd*: 1-6, 9; 58-*Mücâdile*: 7; 59-*Haşr*: 1; 22-4; 61-*Saff*: 1; 62-*Cum'a*: 1-4; 62-*Münâfikûn*: 11; 64-*Teğâbûn*: 1-4, 11, 18; 65-*Talak*: 12, 66-*Tahrîm*: 2; 67-*Mülk*: 1-3, 14-5, 19-23; 68-*Kalem*: 7, 29 (AB); 71-*Nûh*: 14-9; 73-*Müzemmil*: 9; 75-*Kıyâme*: 39-40; 76-*İnsân*: 2, 28, 30-1; 77-*Murselât*: 20-3; 78-*Nebe*: 6-16, 37; 79-*Nâziât*: 27-33; 80-*Abese*: 18-32, 81-*Tekvîr*: 29; 82-*İnfitâr*: 7-8; 85-*Burûc*: 9, 12-6; 86-*Târık*: 8; 87-*Alâ* 1-5; 88-*Gâşiye*: 17-20; 90-*Beled*: 4; 95-*Tîn*: 8; 96-*Alak*: 1-5; 105-*Fîl*: 1-2; 110-*Nasr*: 3; 112-*İhlâs*: 1-3.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın tevhîdine işâret eden âyetlerin pek çoğu, tevhîd manzûmelerinde akis bulmuştur. Fakat burada şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır. Şâirler bizâtihî kerîm kitaptan hareketle mi manzûmesini vücûda getirmekte yoksa

âdeten bildiği şeyleri mi şiirine yansıtmaktadır. Cevâbı muhâl olan bu suâl için sadece şunu söyleyelim: Tevhîd türündeki şiirlerin müşterek vasıfları âdeten bilinen hususlardan mürekkeptir. Bu noktada, doğrudan Kurân-ı Kerîm ile temâstan bahsetmek pek mümkün değildir. Fakat tevhîd manzûmelerindeki müşterek vasfı aşan hususiyetler, şairlerinin ilmî ve tecrübî birikiminin mahsûlüdür. Bu tarz şiirlerde, Kur'ân-ı Kerîm'in doğrudan tesîrinden bahsedilebilir.

Tevhîd şiirlerinde en çok âyet iktibâs edilen ve telmîhte bulunulan sûre *İhlâs*'tır. Tevhîd âkîdesinin özünü aksettirmesi itibâriyle bu sûre, bir çok şair tarafından manzûmenin merkezine yerleştirilmektedir. Çok fazla iktibâsa mevzû olmamakla birlikte *Fâtiha*'nın tevhîd türü açısından mühim bir hususiyeti vardır. *İhlâs* ve *Fâtiha* hâricinde, müstakillen tevhîde mevzû olan sûre yoktur. Kurân-ı Kerîm'in diğer sûrelerinden âyet ve ibâre seviyesinde alıntı yapılmaktadır. Bu âyetlerin pek çoğu, tevhîd manzûmelerinde klîşe hâlini alacaktır.

4.1.1. Sûreler

4.1.1.1 *Fâtiha*

(بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ للّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ اهدِنَا الصِّرَاطَ المستَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنعَمتَ عَلَيهِمْ غَيرِ المغضُوبِ عَلَيهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ)

"Rahmân, Rahîm Allahın ismiyle. Hamd, o rabbiâlemîn, o rahman, rahîm, o din gününün maliki Allâh'ın. Sade sana ederiz kulluğu, ibadeti ve sade senden dileriz avni, inayeti yarab! Hidayet eyle bizi doğru yola. O kendilerine in'am ettiğin mes'utların yoluna. Ne o gadap olunanların ne de sapgınların."[1171]

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresi olan *Fâtiha*; söze Allah'ın ismi, hamdi ve senâsı ile başlama geleneğinin mebde'ini oluşturmaktadır. Bu yönüyle *Fâtihâ*, tevhîd şiirleri için ilham kaynağıdır. Âdetâ kerîm kitâbın taç kapısına mümâsil olan bu sûre, telîf geleneğimizde de karşılığını bulmuştur. Mesnevî tarzında kaleme alınan eserlerin başında, *Fâtihâ* sûresine müşâbih olarak besmele ve hamd şiirlerine yer verilmektedir. Sözün ancak Hakk'â râcî olduğunda değer kazanacağını düşünen Osmanlı şairleri, geniş halk kitlelerine hitaben yazılan kıssa merkezli mesnevîler hâricinde bu geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Besmele ile başlayan bu sûre, senâ ve şükür olmak üzere ikiye taksîm edilebilir. Bu sûrenin ikinci âyetinde geçen *el-hamdülillâh* ifâdesi için Muhammed Hamdi yazır şunları söyler:

[1171] Âyet tercümeleri için, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili*'den istifâde edilmiştir.

> "Hamd, ihtiyarî bir ihsana veya onun mebdei olan bir hüsne karşı inşirah ile sahibine tazim ifade eden bir zikri cemildir. Kısmen medih ve kısmen şükr ile birleşen bir öğgü, bir nevi öğmek veya öğülmek, iyi bir öğüş veya öğülüş, güzel bir öğücü veya öğülücü olmak, ciddî bir öğücülük veya öğülücülük, nihayet bu manâları cami güzel ve ciddî bir sözdür. Arapcada hamd kelimesi bunların hepsinde kullanılır, Fakat lisanımızda ekseriya ismi masdar olarak müstameldir. Diğerlerinde hamdetmek veya edilmek, hamdediş veya ediliş, hâmıd veya mahmud olmak, hâmidiyet, mahmudiyet denilir ve bugünkü lisanımızda bunun sırf Türkçe bir müradıfı yoktur. Şükür de böyle. Elde bir öğmek varki oda medih ve senâ müradıfidir. Hamd ise medhile şükür beyninde bir nevi sena ve bir medhi mahsustur. Çünkü medih, hayatı ve ihtiyari olana da olmıyana da yapılır. Meselâ güzel bir inci ve güzel bir at memduh olabilir. Fakat mahmud olamazlar. Hamd bunları ihsan eden faili muhtara yapılır ve hattâ onun keremine, ilmine yapılır da hüsni endamına yapılır."[1172]

Şükür ve senâyı mündemiç olan *Fâtiha*, klâsik şiir geleneğinde tam olarak tahmîde tekâbul etmektedir. Besmele ile başlayan sûre, hamdın yalnızca Allah'a ait olduğunun beyânı ile devam eder. Üçüncü ve dördüncü âyetler, doğrudan tevhîde işâret etmektedir. Son üç âyet ise hamd ve duâdan mürekkeptir. Klâsir şiir geleneğinde dâhilinde kaleme alınan tevhîdlerde, *Fatihâ* sûresine bir çok telmîh vardır. Fakat sûrenin mündemiç olduğu manâ tahmîde muvâfık olduğu için tevhîdlerde bu sûreden yapılan âyet iktibâsı sayısı azdır. *Fâtiha*'nın bütün âyetlerinin yer aldığı Visâlî Alî Çelebi'nin *Mevlid* mukaddimesi, bu türün ender nümûnelerindendir:

Evvelâ Allâh'a taʿvîz olsa râh
Ola şeytân-ı racîm anda tebâh

Dinse *bismi'llâh'ir-Rahmâni'r-Rahîm*
Keşf olur envâr-ı esrâr-ı ʿAlî

Dinse hem *el-hamdü li'llâhi* yakîn
Feth olur meknûn-ı *Rabbi'l-'âlemîn*

Kim o *Rahmânu'r-Rahîm* Allâh'dur
Yevm-i dînün mâliki ol şâhdur

Sana dirler cümle ekvân iy Muʿîn
Dâyimâ *iyyâke na'bud nesta'în*

Her biri dirler makâl-i *ihdinâ*
Tâ **sırât-ı müstakîm** ola hüdâ

Şol sırâtı eyle inʿâm iy Hudâ
K'iyledün ebrâruna anı atâ

Ola *mağdûbun 'aleyhim* râhı sed
Dahı silki *dâllîn* iy Samed

[1172] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. I, s. 57-58.

El açup dirler bu demde hâziʿîn
Minke ned'û yâ ilâhî *âmîn* (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1626)

Bu manzûme belli nisbette tahmîd, tevhîd ve münâcatı unsurlarını havîdir. Fakat kâmilen bir tür tespîtine imkân tanımamaktadır. *Fâtiha*'nın dördüncü âyeti olan *mâliki yevmi'd-dîn* ile *sırâte'l-müstakîm* ve *sırâte'llezîne en'amte aleyhim* ibârelerinin tercümesi verilmiş; diğer kısımlar iktibâs edilmiştir. Bu şiirlerle benzer muhtevaya sahip olan bir diğer manzûme, XVI. asır şairlerinden Emîr Osmân'a aittir:

Hamdü li'llâh mü'minem hakka'l-yakîn
Çün mürebbîm oldı ***rabbü'l-'âlemîn***

Zât u efʿâl u sıfâtum varlıgun
Sen günâhum yazma ***rahmânu***'l-muʿîn

Sen *rahîm*sin mazharıdur Mustafâ
Ümmete kıldın *şefî'ü'l-müznibîn*

Kah ulutfun ***mâlik***isin rabbenâ
Lutf kıl bize olıcak ***yevmü'd-dîn***

Nicedür ***iyyâke na'bud*** görmiyen
Kendü kalbinde tamâm Hakk'ı yakîn

Gel bu esbâbdan gönül tecrîd kıl
Zâhidâ dirsen çü ***iyyâke nesta'în***

İhdinâ yâ Rabb ***sırâte'l-müstakîm***
Senden artuk yok *hüdâte'lmühtedîn*

Mürşid-i kâmil izinden çıkma hîç
Gönli durur anun *sırât ellezîn*

Kime ***en'amte 'aleyhim*** didi Hak
Bizi andan kıl *ilâhe'l-âlemîn*

Gayri'l-mağdûbi *'aleyhim* vasf-ıla
Muttasıf kıl itme bizi mücrimîn

Sen ***vele'd-dâllîn*** ise tâlib eger
Nefsüni terk it olasın müflihîn (Emîr Hâşimî Osmân, *Dîvân*, s. 164-5)

II. Bâyezîd devri şairlerinden Münîrî, siyer türündeki mesnevîsinin mukadimmesinde *Fâtiha* ile *İhlas* sûrelerinden mürekkep bir tevhîd kaleme alır. Evvelâ *Fâtiha*, daha sonra *İhlâs* sûresinin âyetlerini iktibâs eden şair, bu türün en farklı nümûnelerinden birini ortaya koymuştur:

Göñül kıl zikr-i *bismi'llâh*ı âğâz
Hoş âvâzın nevâda it ser-âğâz

İdüp vird-i lisân *el-hamdüli'llâh*
Girelüm söze ihlâs ile li'llâh

Kıluban zikr *Rabbi'l-'âlemîn*i
Añalum *rahmeten li'l-'âlemîn*i

Ne deñlü varsa Kur'ân içre kul kul
Dimişdür Hazret-i Muhtâra Hak kul

*Hüvallâh*est u *rahmân* u *rahîm*est
Zi-mahbūbeş cüdâ *dîv-i racîm*est

Ahaddur **mâlik ü yevm-i dil ü dîn**
Habîbin sevmedür îmân eger dîn

İy *Allâhü's-samed iyyâke nâ'büd*
Velîkin *mâ'abednâ* kanı *nâ'büd*

Umaruz istiʿânet diyüp *iyyâk*
Ki bâ-vasl-ı habîbet kerded *iyyâk*

Sırât-ı müstakîme ihdinâ hem
K'olavuz şerʿ-i Ahmed birle bâ-hem

Sırât-ı ġayr-ı *mağdube* ki oldı
Hezârân şükr k'iy dil böyle oldı

Hudâ-yı *lem yelîd* itmişdür inʿâm
Ve lem yûled bi-ʿaynîhi çist *en'âm*

*Ve lem yekün lehü kuf(ü)ven ahad*sın
Şerîk ü misl ü hem-tâsuz ahadsın

Münîrî vir dir *Allâhümme âmîn*
Ki dinildi *vela'd-dâllîn âmîn*

Zihî sultân-ı bî-mânend-i düstûr
Ki virdi hâs u ʿâma vasla destûr (Münîrî, *Siyer-i Nebî I,* s. 245-6)

4.1.1.2. *İhlâs*

(قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ)

"De, o: Allah tek bir (ehad)dir, Allah, o eksiksiz sameddir. Doğurmadı ve doğurulmadı. Ona bir küfüv (denk) de olmadı."

Nüzûlüyle ilgili bir kaç farklı rivâyet olan *İhlâs* sûresi, Mekkeli bir müşrik/Yahudî'nin peygamberimize tevcîh ettiği "Allah'ın nesebi nedir" suâli üzerine

vahyedilmiştir.[1173] Allah'ın zâtının bilgisini muhtasaran muhtevî olan bu sûre, Kur'ân'ın özü olarak kabûl edilmektedir. Bunun için Allah'ın *Ayetelkürsî* ve *İhlâs* sûresinde olduğu şekliyle Kur'ân'dan başka hiç bir kitapta bu kadar güzel tarîf edilmediği söylenir.[1174] Bu sebeple *İhlas*'a; Tevhîd, Tefrîd, Tecrîd, Necat, Velâyet ve Ma'rifet sûresi de denilmiştir. Allah'ı en iyi tarîf eden sûre olması itibariyle peygamber efendimiz, namazda *İhlâs*'ı okuyan bir kimse için "Bu rabbini tanımış, ârif bir kul" demiştir.[1175] Tevhîd manzûmelerinde *İhlâs* sûresine verilen ehemmiyetin menşe'ini burada aramak gerekir.

Tevhîd şiirlerinde *İlhâs* sûresine lafız ve manâ yönünden bir hayli atıf bulunmaktadır. Bu iktibâsların bir kısmı âyet ve ibâre seviyesinde bir kısmı ise sûrenin tamamını kapsamaktadır. Pek çok tevhîd şiirinde bu sûrenin ibâreleri klîşe şeklinde kullanılmaktadır:

> Vasf-ı pâkünḏür hüzâyâ *kul huva'llâhü ehad*
> Hem münezzehdür hasedden zâtuṇ *allâhü's-samed* (Hakîkî, *Dîvân*, s. 221-2)
>
> Ey ki zât-ı dil-pezîrün *Kul hüvallâhu ehad*
> Vasf-ı şân-ı bî-nazîrün oldı *Allahu's-samed* (Sâdık, *Dîvân*, s. 323)
>
> Vahdeti isbat içün ol Samed
> Emr kıldı *kul hüve'llahu ahad* (Behiştî, *Mevlid*, s. 26)
>
> Vasfuñ ey vâcibü'l-vücûd u Samed
> Okınur *lem yelid velem yûled* (Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, s. 5)
>
> *Kulhuvallâhu ehad* zâtına yok *küfven*
> Kim sıfâtı *lem yelid leym yûled* oldur lâ-yühâh (Muhyî, *İbtidâ-nâme Tercümesi*, s. 70)
>
> Yâ İlâhî düşmüşem al elimi kaldır beni
> *Lem yekün* zât ü sıfâtındır *lehû küfüven Ahad* (Vâhib Ümmî, *Dîvân*, s. 542)
>
> Ey cemâlün âyetinden *kul hüvallâhu ehad*
> Zâhir ü bâtındur çünki *huvallahu's-samed* (Murâdî, *Dîvân*, s. 211)

Bâzı tevhîd şiirlerinde *İhlâs* sûresinin bütün âyetlerinin iktibâs edildiğini görmekteyiz:

> *Kul huvallahu ehad*dur sûretün

[1173] Rivayetlere göre farklılık arzeden bu suâlin "Rabbin nasıldır" ya da "Rabbinin nesebi nedir" şeklinde olduğu kaydedilmektedir.
[1174] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. IX, s. 6269.
[1175] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. IX, s. 6270. İbn Arabî, *Füsûs'l-Hikem*'inde, Allâh Teâlâ için *İhlâs* sûresinden başka bir sıfat yoktur, der. Bkz. Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 255.

Sırr-ı *allahu's-samed*dur sûretün

*Lem yelid ve lem yûled*dur sûretün
Hem *lehu kufuven ehad*dur sûretün (Muhitî, *Dîvân*, s. 324)

Ey hemîşe dest-gîrüñ *kul hüvallâhu ehad*
V'ey nigehdâruñ gice vü gündüz *Allâhu's-Samed*

Lem yelîd yârüñ *velemyûled* refîʿuñ dâ'imâ
Lem yekün her maʿnide mûnis *lehu küfven ehad* (Vizeli Behiştî, *Dîvân*, s. 547)

Okı *bismillâhirrâni'rrahîm* iste meded
Fazl-ı mutlakdan kim oldur *kul huvallahu ehad*

İstiʿânet iste anlardan düriş leyl ü nehâr
Tâ ola cârî lisân-ı kalbe *Allahu's-samed*

Lem yelid oldur *ve lem yûled* anun şânındadur
Lem yekun vasfıdur evsâfı *lehu kufuven ehad* (Arşî, *Dîvân*, s. 117)

Okurum isminde *bi'smi'llâhi'r-rah-mâni'r-rahîm*
Çün sıfatındır sıfâtın *Kul hüva'llâhu ehâd*

Evvel ü âhır hüve'l-hayyü'llezîsin lâ yemût
Zâhir ü bâtın hüve'l-bâkîsin *Allâhu's-samed*

Lem yelid sensin okurum *ey velem yüled* seni
Lem yekün zât ü sıfâtındır *lehû kufven ehad* (Nesîmî, *Dîvân*, s. 227)

İhlâs sûresinin ibâre ve tercümelerini bir arada bulunduran tevhîdler:

Hulûs-ıla didüm *elhamdülillâh*
Ki ihlâs[ı] olupdur *kulhuvallâh*

Ahaddur zâtı vü vasf[ı] sameddür
Dahı hem *lem yelîd*dür *lem yuled*dür

Anun zât u sıfatda bendeşi yok
Dahı hiçbir cihetden hem eşi yok (Beşiktaşlı Yahyâ Efendi, *Dîvân*, s. 113)

Yâ Muammed *kul hüva'llâhü ehad*
Söylegil sen dahi *Allâhü's-samed*

Söylegil yaʿnî ki **Tañrım bir dürür**
Ol cemíʿi işlere kâdir dürür

Yimez içmez kimseye muhtâcı yok
Lîk olur halk aña muhtâc çoḳ

Lem yelid dürür ve *lem yūled* yakîn
Hem *velem yekün lehü küfüven ehad* çünîn

Kimse andan doġmamış ol kimseden
Dahi misli zıddı yok bil bunı sen (Hazînî, *Manzûm Kırk Hadis*, s. 278)

Mülkine yokdur şerîk ey *kul huvallahu ehad*
Kimse hîç zâtın tasavvur itmez *Allahu's-samed*

Kimseden togmadı kimse togurmadı seni
Anınçün nâzil oldı *lem yelid ve lem yûled*

Vâhid-i hayy u ebedsin sana hemtâ gelmedi
Hîç nazîrin yok *ve lem yekûn lehu kufuven ehad* (Seyyid Nizâmoğlu, *Câmi'ü'l-Me'ârif*, s. 18, 47)

Her nefes di *kul huvallahu ahad*
Yok şerîki oldı *Allahu's-samed*

Hayy u Kayyum oldun *Allah ahad*
Kim şerîki yokdur *Allahu's-samed*

Kimse andan togmadı ol kimseden
Cümle mahlûkâtdur gelüp giden (Halîl, Menâkıb-ı Şeyh Bedreddîn, s. 159)

İslâm târihini mevzû alan mesnevîlerde *İhlâs* sûresinin teblîğ amaçlı kullanıldığını görmekteyiz. Kendilerine İslâm teklîf edilenlerin "Allah kimdir" suâline cevap olarak i bu sûrenin âyetlerinin de yer aldığı tevhîdler söylenmektedir. XIV. asır şairlerinden Kâdı Darîr'in siyerinde, mezkûr soruya muhatap olan Hz. Ömer'in ağzından böyle bir tevhîd kaleme almıştır. Bu tevhîd metninde sûrenin ibâreleri ve tercümesi bir arada bulunmaktadır:

*Kulhuvallâhu ahad*dur hem *samed*
Ol ganîdür hergiz istemez meded

Lem yelid oldur *ve lem yûled* bilün
Yok-durur mânend ana âgâh olun

Didi *lem yekün lehu küfven ahad*
Hayy-durur ol Bâkî-durur hem ebed (Kâdı Darîr, Sîretü'n-Nebî, s. 1009-10)

4.1.2. Âyet İktibâsları

Tevhîd manzûmelerinde Allâh'ın tevhîdine işâret eden âyet atıf ve iktibaslarından sıkça istifade edildiği görülmektedir. İktibâs edilen âyetlerde, ibârelerinin çoğu kez klişeler hâlinde kullanılmaktadır. Hattâ bâzı âyetlerin mazmûn seviyesinde istimâlini da görmekteyiz. *Kun fe yekûn* âyeti; *kun, kun fekân* hatta *kâf* ve *nûn* şeklinde sadece harflerine işâretle kullanılmaktadır. Tevhîdlerde iktibâs edilen âyetlerin çok cüz'î bir kısmında âyetin tamamı derc edilmektedir. Şiirin mısraʿlarla teşkîli ve vezin zârûreti itibariyle ayetin bir kaç kelimeden oluşan ibâre olarak tevhîd

metinlerine dâhil edilmektedir. Yine vezin zarûretiyle bazı âyetlerin kısaltılarak ya da değiştirilerek kullanıldığını da müşâhede etmekteyiz.

Ahmed-i Dâʿî divanında yer alan ilk kasîde tevhîdinin kafiye kısımlarının neredeyse atamamı ayet iktibaslarından müteşekkildir.

4.1.2.1. Zât

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın zâtına işâret eden ayetlerin sayısı efʿâl-i ilâhiyye ve sıfatlara nisbetle azdır. Bunların çoğu da Allah'ı yaratılmışlara benzemekten tenzîh gâyesine matûftur. Tevhîd şiirlerinde ise Allah'ın zâtına işâret eden âyet iktibâslarının bu nisbetten fazla olduğu dikkati çekmektedir. Bu âyetlerde tenzîhin ön plânda olduğunu görmekteyiz: Allah'ın eşi ve benzerinin olmadığı, mekân ve cihetten münezzeh bulunduğu, gözlerin onu idrâk edemeyeceği gibi... Allah'ın nûr olduğu, arşa istivâ ettiği âyetleri ise teşbîh cinsindendir. Bu âyetlerin ilki, iktibâs seviyesinde olmasa da mutasavvıflar tarafından çokça tercîh edilmektedir. *İstîvâ* âyeti ise Allah'ın bir hükümdâr olarak tasvvur edildiği şiirlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

a. ***Allahu nûru (...) meselü nûrihi ke-mişkatin (...) nûrun ʿalâ nûr***

(**اللَّهُ نُورُ** السَّمَاوَاتِ **وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ** الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونِةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ **نُّورٌ عَلَى نُورٍ** يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاء وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)

"**Allah**, Semavât-ü Arzın **nûrudur, nûrunun temsili sanki bir mişkât**; içinde bir mısbah, mısbah bir sırçada, sırça sanki bir kevkebi dürrî (bir inci yıldız), mübarek bir ağaçtan tutuşturulur: bir zeytundan ki ne şarkîdir ne garbî, yağı hemen hemen ateş dokunmasa bile zıya verir, **nûr üzerine nûr**, Allah nûruna dilediğini hidayet buyurur ve insanlar için meseller darb eyler ve Allah, her şey'e alîmdir" (Nûr: 35)

Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'inde kendi zâtını tarîf etmek üzere kullandığı tek ifâde *nûr*'dur.

Okı *Allâhü nûr* didi Hudâ
Nûr-ı Hakk oldı pes zemîn ü semâ (Garîkî, *Dîvân*, s. 208)

Meselü nûrihi ke-mişkâtin
Cümle mısbâh-ı Hak'durur añla (Garîkî, *Dîvân*, s. 293)

Kim ki bildi Garîkiyâ sırrı
Nûrun ʿalâ-nûr oldı ol be-hüdâ (Garîkî, *Dîvân*, s. 294)

b. *ʿAle'l-ʿarşi istevâ*

(الرَّحْمَنُ **عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى**)

"O rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu." (Tâhâ: 5)

Pây-ı ʿarşına cihân olmaz sevâ
Kanda zâtı kim *'ale'l-arşi'stevâ* (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1626)

Anun emrinde nüh sakf-ı dâyir
Ki *errahmânu ale'l-'arşi'stevâ*dır (Mahremî, *Şâhnâme*, s. 169)

ʿAlâ fevka'lulâsın müstevâdan
Budur maʿnî *'ale'larş istivâ*dan (Hızrî, *Âb-ı Hayat*, s. 32)

Münezzeh zâtı bâkîsi fenâdur
Mu'allâdur *'ale'l-'arş istivâ*dan (Hümâmî, *Sî-nâme*, s. 11)

c. *Küllü men âleyhâ fân*

(**كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ**)

"Yeryüzündeki herşey fânidir." (Rahmân: 26)

Bâkî olduguna yiter burhân
Âyet-i *külü men 'aleyhâ fân* (Dervîş Paşa, *Murâd-nâme*, s. 72)

Vech-i Hak dâyimâ velî bâkî
Küllü men gerçi kim *'aleyhâ fân* (Garîkî, *Dîvân*, s. 401, 488)

Hüve'l-bâkî olan ʿâlemde vech-i rabb-i ekremdür
Anun çün Hak buyurmışdur *küllü men 'aleyhâ fân* (Arşî, *Dîvân*, s. 301)

d. *Küllü şey'in hâlikun illâ vechehu*

(وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا **هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ** لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ)

"Allah'ın yanında diğer bir tanrıya daha çağırma, başka tanrı yok ancak o**, onun vechinden başka her şey helâktedir**, huküm onun ve nihayet döndürülüb ona götürüleceksiniz." (Kasas: 88)

Sen ikilikden geçüp Allah gör mevcûd bes
Kalanına *külli şey'in hâklikun ki dâ'imâ* (Senî Alî, *Dîvân*, s. 141)

Hâ hüviyyetden dinildi *Kul hüvallâhu ehad*
Yaʿni din kim *külli şey'in hâlik illâ veche*nâ (Senî Alî, *Dîvân*, s. 136)

Buyurdı *küllü şey'in hâlikün* Hak vechine bâkî
Bekâ ya'nî kelâmıdur ki gayrın cümle fân gördüm (Misâlî, *Dîvân*, s. 303, 482)

Mâ-sivâ mahv olısar illâ ki Hû
Küllü şey'in hâkil illâ vechehu (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1629)

Râ'ī mer'î bir olup yaʿni huve'l-hayy'ul-ehad
Küllü şey'in hâlikun maʿnīsine vardı ebed (B. Muhyiddîn Efendi, *Dîvân*, s. 33)

külli şey'in hâlikün sırrın ʿayân idüp kıla
yine ol kahhâr cümle ʿâlemi âhir fenâ (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 106)

Küllü şey'in hâlik virür haber
Bozıluur ʿâlem olur zîr ü zeber (Ârif, *Mürşidü'l-Ubbâd*, s. 445)

e. *Külle yevmin hüve fî şe'n*

(يَسْأَلُهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ **كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ**)

"Ondan dilenir göklerde hem yerde olan. **O her gün yeni bir tevellî, iş üzerinedir**." (Rahmân: 29)

Her birisi sühûdını söyler
Yuzhiru külle yevmin fî şe'n (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân*, s. 63)

Bî-zemândur bî-mekândur bî-nişân
Oldur ahî *külle yevmin fîhi şe'n* (*İslâmî'nin Mesnevîsi*, s. 89)

f. *Lâ şerîke lehu*

(**لاَ شَرِيكَ لَهُ** وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَاْ أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ)

"**Şeriki yoktur onun**, ben bununla emrolundum ve ben müslimînin evveliyim." (En'âm: 63)

Leyse kemislihi anuŋ sıfatı
Lâ-şerîke lehu ve *lâ endâd* (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 238)

g. *Lâ tudrikuhu'l-ebsâr*

(**لاَّ تُدْرِكُهُ الأَبْصَارُ** وَهُوَ **يُدْرِكُ الأَبْصَارَ** وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ)

"**Onu gözler idrâk etmez**, **gözleri o idrâk eder**, öyle lâtif öyle habîr o." (En'am: 103)

Didüm *lâ tudrikü'l-ebsâr* ve lâkin *nüdrikü'l ebsâr*
İ mü'min zâtumı bilmez muhâcirîn u hem ensâr (Hakîkî, *Dîvân*, s. 148)

h. *Leyse ke-mislihi şey'un*

(فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ **لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ** وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ)

"O Gökleri ve yeri yaradan, size kendilerinizden çiftler yapmış, en'amdan da çiftler, sizi o suretle üretip duruyor, **onun misli gibi bir şey yoktur** ve o öyle semîʿ öyle basîrdir." (Şûrâ: 11)

Beŋzemez nesneye vü nesne ana
Leyse şey'i ke mislihi ebedâ (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân*, s. 46)

Mutasavver degül nazîr-i Hudâ
Leyse şey'ün ke-mislihi ebedâ (Dervîş Paşa, *Murâd-nâme*, s. 69)

Leyse kemislihi şey'ün didün iy zü'l-kibriyâ
ʿÂbidîn u zâhidîn itdi ʿibâdet bî-riyâ (B. Muhyiddîn Efendi, *Dîvân*, s. 30)

Leyse kemislihi anuŋ sıfatı
Lâ-şerîke lehü ve *lâ endâd* (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 238)

Zâtı *leyse ke mislini şey'*
Sıfâtı كلى فيه كا مقال (Hamdullâh Hamdî, *Yûsuf u Züleyhâ*, s. 4)

ı. *Limeni'l-mülkü'l-yevme lillâhi'l-vâhid*

(يَوْمَ هُم بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ **لِّمَنِ الْمُلْكُ** الْيَوْمَ **لِلَّهِ الْوَاحِدِ** الْقَهَّارِ)

"O günün ki onlar meydana fırlarlar, kendilerinden hiçbir şey Allaha karşı gizlenmez, **kimin mülk bu gün o vahıd, kahhar Allahın**" (Mü'mîn: 16)

Saltanatda bekânadur şâhid
Limeni'l-mülkü lillâhi'l-vâhid (Dervîş Paşa, *Murâd-nâme*, s. 72)

Vech-i âdemden özge cümleye hem
Limeni'l-mülk dedi kamu fenâ (Nesîmî, *Dîvân*, C. II, s. 800)

i. *Lev kâne fîhimâ*

(**لَوْ كَانَ فِيهِمَا** آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ)

"Yerde Gökte Allahtan **başka** ilâhlar **olsa idi** ikisi de fâsid olmuş gitmişti, rabbın o arşın rabbı Allah münezzeh sübhandır onların isnad ettikleri vasıflardan." (Enbiyâ:22)

Nass u vücûdı şirketini muktezâ degül
Yiter delîl-i vahdeti *lev kâne fîhimâ* (Sâdık, *Dîvân*, s. 213)

j. *Semme vechu'llâhi*

(وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّواْ **فَثَمَّ وَجْهُ اللّهِ** إِنَّ اللّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ)

"Maamafih, meşrık de Allahın mağrib de, nerede yönelseniz orada **Allaha durulacak cihet var**, şüphe yok ki Allah vasi'dir alîmdir." (Bakara: 115)

Cümle şeyden hazretüne râhdur
Her dü ʿâlem *semme vechullâh*dur (Karahisârî, *Vahdet-nâme*, s. 68)

Egerçi şeş cihetde râh olupdur
Dü ʿâlem semme vechu'llâh olupdur (Hümâmî, *Sî-nâme*, s. 11)

Huve'l-Evvel huve'l-Âhir huve'z-Zâhir huve'l-Batın
Okı hem *semme vechu'llâh* nazar kıl kavl-i akvâya (Dâvûd-ı Halvetî, *Gülşen-i Tevhîd*, s. 291)

*Semme vechü'llâh*a edenler nazar
Uş bu yüzün aynıdır ey pür-hüner (Nesîmî, *Dîvân*, C. I, s. 170)

k. *Yahkumu mâ-yurîd*

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُم بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنتُمْ حُرُمٌ إِنَّ **اللّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ**)

"Ey o bütün iyman edenler! akıdlerinizi iyfa ediniz, ihrama girdiğinizde avı halâl saymamanız şartiyle size en'am behaiminin âtide okunacak olanlardan maadası halâl kılındı, şüphe yok ki **Allah ne isterse hukmeder**." (Mâide: 1)

Yefʿalu'lla mâ-yeşâ vasfun ve *yahkum mâ-yurîd*
Okınur her dilde kılmaz hîç kes taʿn u töhem (Fedâyî, *Dîvân*, s. 236)

Emr anuŋdur hem kemâl-i kudret anuŋ vir rızâ
Aŋa *yefʿalu'llahü mâ yeşâ yahküm mâ yürîdü* (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 105)

l. *Yefʿalu'llâhu ma yeşâ'*

(**وَيَفْعَلُ اللّهُ مَا يَشَاء**)

"Allah ne isterse yapar." (İbrahîm: 27)

İhtiyârı irâdetiyle dürür
Yefalullahu mâ yeşâ' binâ (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân*, s. 48)

Emrüŋe iy *yefʿa'lu'llâh mâ-yeşâ*
Her ne kim dilerseŋ it virdük rızâ (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 52)

Hükmi anun *yefalullahu mâ-yeşâ*
Bundan özge gözlemek ʿayn-i hatâ (Ahmed, *Mevlid*, s. 4)

4.1.2.2. Sıfât

Allah'ın isim ve sıfatları tevhîdlerde çok sık kullanılmakla beraber bunların hangi âyetten iktibâs edildiğinin tayîni güçtür. Kur'ân-ı Kerîm'in bir çok âyetinde geçen ve tevhîdlerde sıklıkla zikredilen Kâdir, Alîm, Basîr gibi sıfatların doğrudan kerîm kitâptan iktibâs edildiğini söylemek mümkün değildir. Bu sebeple iktibâs olduğunda şüphe bulunmayan âyetlere yer verilmiştir. Tevhîdlerde Allah'ın ilim ve kudret sıfatına matûf âyetlerin iktibâs için tercîh edildiği görülmektedir.

a. *'Alâ külli şey'in kadîr*

(تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ **عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ**)

"Ne yücedir o ki mülk onun elinde ve o her şey'e kadîrdir." (Mülk: 1)

Ulûhiyyetinde yok aña nazîr
Delîlüm *'alâ külli şey'in kadîr* (Behiştî, Târîh-i Behiştî, s. 326)

b. *Âlimü'l-gayb*

(هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ **عَالِمُ الْغَيْبِ** وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ)

"O öyle Allah ki ondan başka Tanrı yok **gaybi de bilir** şehadeti de, o rahmândır, rahîmdir" (Haşr: 22)

Ser-âser aybun itme *âlimü'l-gayb*
Bilür ki birliğine dutmazuz reyb (Yusuf Hakîkî, *Muhabbet-nâme*, s. 98)

Hem Vâhibü'l- ʿAtâ'dur u hem *'Âlimü'l-Guyûb*
Hem Fâliku'n-Nevâ'dur u hem Râzıku'l-Verâ (Ahmedî, *Dîvân*, s 16)

c. *Kâhiru fevka'l-'ibâd*

(وَهُوَ **الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ** وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ)

"**Kullarının üstünde kahir** o, hakîm o, habîr o." (En'am: 18)

Hıyâm-ı çarhı kurmuş bîʿimâd ol
Olupdur *kâhiru fevka'l-'ibâd* ol (Mahremî, *Şehnâme*, s. 169)

d. *Nahnu a'lemu*

(قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا **نَحْنُ أَعْلَمُ** بِمَن فِيهَا لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ)

"«Onda Lût var a» dedi, biz dediler: onda kim var idiğini **pek âlâ biliriz,** her halde onu ve ehlini kurtaracağız, ancak karısı ötekilerden oldu." (Ankebût: 32)

Olur mı ʿilm içinde Hakdan aʿzâm
Ki eytdi Hak ki kâlû *nahnu a'lemu* (Hâşimî, Mihr ü Vefâ, s. 72)

4.1.2.3. Efʿâl

Tevhîd şiirlerinde Allah'ın efʿâline işâret eden bir çok âyetin lafzen ve mânen iktibâs edildiği görülmektedir. Manâ yönünden atıfların çok daha yoğun olduğu muhakkaktır. İktibâs edilen efʿâl âyetlerin ise Allah'ın kudret, yaratıcılığı ve ilmine râcî olduğu dikkati çekmektedir.

a. *Ahseni takvîm*

(**أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ** قَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي)

"Ki biz insanı en güzel bir biçimde yarattık." (Tîn: 4)

Sûret-ârâ-yı *ahsen-i takvîm*
Rûh-bahşende-i ʿızâm-ı remîm (Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, s. 5)

Tabâyıʿdan geyer bir hoş libâs-ı *ahseni takvîm*
Olur kendü sıfâtıyla zuhûr-ı zâtına bürhân (Arşî, *Dîvân*, s. 301)

Cümleyi sen halk iden *ahseni takvîm*de
Nutfeye lutfuŋ viren hem suver-i ahseni (Hakîkî, *Dîvan*, s. 788)

Nasîbin *ahseni takvîm* kıldı
İdüp teşrîf *kerramnâ*yı_işâret (Cemâlî, *Hümâ vü Hümâyûn*, s. 313)

b. *Alleme âdeme'l-esmâi küllehâ*

(**وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاء كُلَّهَا** ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلاَئِكَةِ فَقَالَ أَنبِئُونِي بِأَسْمَاء هَؤُلاء إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ)

"**Ve Ademe bütün esmayı ta'lim eyledi**, sonra o âlemîni melâikeye gösterip haydin davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin, buyurdu."(Bakara: 31)

Kıldı arza halîfe anı Hudâ
Didi şânında *alleme'l-esmâ* (Merdümî, *Tuhfetü'l-İslâm*, s. 36)

Taʿlîm-i ʿilmün ile Sâdık'a oldun çü Âdem'e
Üstâd-ı ders-i *ʾalleme'l-esmâi küllehâ* (Sâdık, *Dîvân*, s. 267)

Âdemi itdi ʿâlem-i kübrâ
Didi hakkında *ʾallem'l-esmâ* (Şâhî, *Ferhâd-nâme*, s. 318)

Beyân eyler cemâlinden rumûz-ı *ʾalleme'l-esmâ*
ʿIyân eyler kemâlinden niç ebin defter ü dîvân (Arşî, *Dîvân*, s. 301)

c. *İnnâ nahnü nezzelnâ*

(إِنَّا **نَحْنُ نَزَّلْنَا** الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ)

"Şüphe yok o zikri biz indirdik biz, her halde biz onu muhafaza da edeceğiz." (Hicr: 9)

Lisân-ı hâline münzel anuŋ zikri her eşyânun
Nite ki didi Kur'anda ki *innâ nahnü nezzelnâ* (Hakîkî, *Dîvân*, s. 63)

d. *Kerremnâ*

(لَقَدْ **كَرَّمْنَا** بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً)

"Şanım hakkı için biz benî ademi **tekrîm ettik** karada ve denizde binidlere yükledik ve hoş hoş ni'metlerden besledik, yarattıklarımızdan çoğunun üzerine geçirdik." (İsrâ: 70)

Kemâl-i ʿilmü'l-esmâ ile sâ'ir behâyimden
Mükerrem eyledi insânı teşîrfât-ı *kerremnâ* (Sâdık, *Dîvân*, s. 279)

Başına ura tāc-ı *kerremnā*
Maʿrifet ʿilm ü hikmet ola husūl (Hakîkî, *Dîvân*, s. 365)

e. *Keyfe yuhyi'l-arza ba'de mevtihâ*

(فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)

"Şimdi bak Allahın rahmeti asârına, Arzı ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Şübhe yok ki o her halde ölüleri diriltir, daha da her şey'e kadirdir o." (Rûm: 50)

Rahmeti âsârına âfâk u enfüsde anuŋ
Kıl nazar ki *keyfe yuhyi'l-arża ba'de mevtihâ* (Hakîkî, *Dîvân*, s. 105)

f. *Mâ halaktu'l-cinne ve'l-inse*

(وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ)

"Ve ben, Cinn-ü İns'i ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât: 56)

Mâ halaktu'l-cinne ve'l-inse didün iy hoş-makâl
Maʿrifetde ʿulemâ vu fuzelâdur bī-mecâl (B. Muhyiddîn Efendi, *Dîvân*, s. 28

g. *Kün fe yekûn*

(إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ **كُنْ فَيَكُونُ**)

"Onun emri bir şeyi murad edince ona sâde **ol demektir, o oluverir**." (Yâsin: 82)

İrişince hitâb-ı *kün fe-yekûn*
Âşikar oldı çarh-ı bukalemûn (Muîdî, *Şem ü Pervâne*, s. 60)

Andan oldı cihân *kun fe yekûn*
Geldi andan zuhûra cümle kümûn (Şâhî, *Ferhâd-nâme*, s. 317)

ʿİbret it nakş-bend *kün fe yekûn*
Yazdı pîrâne zeyn-i gûnâgûn (Ahmed Rıdvân, *Dîvân*, s. 216)

Bah iʿtibâr-ıla kim nakş-bend-i kün-fe-yekûn
Bu yaprag üzre nice yazdı nakş-ı gûn-â-gûn (Ahmedî, *Dîvân*, s. 163)

Gör sen seni kim ne cism ü cânsen
Maksûd-ı vücûd-ı *Kün fe-kân* sen (Nesîmî, *Dîvân*, s. 154)

Emr idüp anda ki didük "*kün fekân*"
Andan oldı halk arz u âsmân (Hafî, *Zâdü'l-Me'âd*, s. 179)

Zihî Kâdir bir kezin *kün* dedi
Oldı ʿâlem hoş müretteb âşikâr (Ârif, *Vefâtu'n-Nebî*, s. 873)

Emr-i *kün*den oldı ʿâlem zerre zerre gûn-â-gûn
Oldı mahlûk ol semâʿuñ zevkına hayrân-ı dâr (İslâmî, *Mesnevî*, s. 96)

Çü *kâf u nûn*a andan bir dem oldı
Hemân-dem on sekiz biñ ʿâlem oldı (Cemâlî, *Hümâ vü Hümâyûn*, s. 313)

Yogiken "ol" didi var oldı ʿâlem
Hem itdi kudretiyle hâki âdem (Şâhidî-i Mevlevî, *Tuhfe-i Şâhidî*, s. 518)

h. *Min ʿalak*

(خَلَقَ الْإِنسَانَ **مِنْ عَلَقٍ**)

"İnsanı bir **alaktan** yarattı"(Alak: 2)

Sunʿun yiter ki katre-i mâh-ı mehînünin
İnsânı kıldı âhsen-i sûretde *min alak* (Sâdık, *Dîvân*, s. 448)

ı. ***Nahnu kasemnâ***

(أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ **نَحْنُ قَسَمْنَا** بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ)

"Rabbının rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Onların o Dünya hayattaki maışetlerini aralarında **biz taksim ettik** ve bir kısmını diğerinin derecelerle üstüne çıkardık ki ba'zısı ba'zısını tutsun, çalıştırsın rabbının rahmeti ise onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır" (Zuhruf: 32)

Senden artuh sözleri bâtıldur anuñla muhâl
Çün didüñ *nahnü kasemnâ* ʿayn-ı hikmet oldı bes (Ahmedî, Dîvân, s. 7)

i. ***Nefahtu fîhi min rûhî***

(فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ**نَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي** فَقَعُواْ لَهُ سَاجِدِينَ)

"Binaenaleyh onu tesviye ettiğim ve içine ruhumdan nefheylediğim vakıt derhal onun için secdeye kapanın." (Sad: 72, Hicr: 29)

Âdemün cismin (ü) bagrun mâ u tînden bî-gümân
Hem *nefahtu fîhi min rûhî*den irdi ana cân
Şol iyegüsinden itdün Âdem'ün Havvâ inan
Bunların evlâdıyla toldı etrâf-ı cihân
Her biri bir sûret ile geldi geçdi bî-şumâr (Şâhidî-i Mevlevî, *Dîvân*, s. 15)

Nefahtu fîhi min rûhi dimiş Hak
Velî dutar bu söze câhilân dak (Senî Alî, *Dîvân*, s. 122)

j. ***Ve mine'l-mâ'i küllü şey'in hayy***

(أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا **مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ** أَفَلَا يُؤْمِنُونَ)

"Ya o küfredenler görmedilerde mi ki Semavât-ü Arz bitişik idiler de biz onları ayırdık, hayatı olan her şey'i sudan yaptık, hâlâ inanmıyorlar mı?" (Enbiyâ: 30)

Âteşi gör ki oldı râhat-ı dey
Ve mine'l-mâ'i küllü şey'in hayy (Hamdullâh Hamdî, *Yûsuf u Züleyhâ*, s. 3)

Şükûfe dir ki *mine'l-mâ'i külle şey'in hayy*
Piyâle dir ki *mine'l-hamri külli şeyhin şâb* (Ahmed-i Dâʿî, *Dîvân*, s. 1)

k. ***Ve yerzukhu min haysü lâ yahtesib***

(**وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ** وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا)

"Ve onu hatır-u hayaline gelmez cihetten merzuk eder ve her kim Allaha tevekkül kılarsa o ona yetişir, her halde Allah emrini yerine getirir, Allah her şey için bir mıkdar ta'yin etmiştir" (Talâk: 3)

Yirüz anı bî-minnet-i muhtesib
Ve yerzukhu min haysü lâ yahtesib (Cinânî, *Cilâ'u'l-Kulûb*, s. 49

4.1.2.4. Tesbîh

Tevhîd şiirlerinde az da olsa tesbîh âyetlerinden iktibâsta bulunulmuştur. Esâsen tesbîh, tevhîd şiirlerinde bir tarz olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç şüphesiz ki bu sebkin kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu yönüyle ilgili âyetlerin iktibâsı, tevhîdlerin kaynağına işâret etmesi itibâniyle kayda değerdir.

a. *Subhâne'llezî esrâ*

(**سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى** بِعَبْدِهِ لَيْلاً مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ)

"**Tenzîh o Sübhana ki** kulunu **bir gece** Mescid-i Haram'dan o havalisini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya isrâ buyurdu ona âyetlerimizden gösterelim diye, hakıkat bu: odur o işiden gören."(İsrâ: 1)

Zevâyâ-yi felek envâr-ı zikrünle emlâ
Ferişteler okur tesbîh-i *subhâne'llezî esrâ* (Sâdık, *Dîvân*, s. 563)

b. *Subhâneke lâ 'ılme lenâ illâ mâ*

(قَالُواْ **سُبْحَانَكَ لاَ عِلْمَ لَنَا إِلاَّ مَا** عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ)

"Subhânsın Yarab! Bizim için senin bize bildirdiğinden başka ilim ne mümkin, o alîm, hakîm sen, şüphesiz sensin» dediler." (Bakar: 32)

ʿAcz eyleyüp melâ'ike ol dem dedi sana
Subhâneke lâ 'ılme lenâ illâ mâ (Sâdık, *Dîvân*, s. 563)

Tevhîd riyâzında olup nagme-serâ
Mürgân-ı *ülî ecnihatin* oldı gûyâ
Bu nagmeyi itdiler edâ 'acz ile kim
Sübhâneke lâ 'ilme lenâ illâ mâ (Sehâbî, *Dîvân*, s. 167)

c. *Subhâne te'âlâ ammâ yekûlun*

(**سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ** عُلُوًّا كَبِيرًا)

"**O sübhan, onların dediklerinden çok münezzeh ve çok yüksek**, hem pek büyük bir yükseklikle yüksektir." (İsrâ: 4)

Bugün lafzını sanma *kâf* ile *nûn*
Te'âlâ şânuhu 'ammâ yekûlûn (Hâşimî, *Mihr ü Vefâ*, s. 72)

4.1.2.5. Emîr ve İhtâr

Tevhîd manzûmelerinde yer alan âyet iktibâslarının bir kısmı da Allah'ın emir ve ihtârlarından oluşmaktadır. Bunlar arasında tevhîdler açısından en dikkate değer olanları, Hakk'ın yarattığı âsar üzerinde tefekküre davettir. Bunun dışında kalanları daha ziyâde tevhîdlerin duâ bölümlerinde yer alır.

a. *Fe-hel min müdekkir*

(وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ **فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ**)

"Şanım namına Kur'anı müyesser de kıldık düşünmek için, **fakat düşünen mi var? (öğüt alan mı var)**" (Kamer: 17)

Kalb-i ʿâşık hamr-ı hûbdan müstekir
Münzabıt olma *fehel min müdekkir* (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1627)

b. *Fe'nzur ilâ âsâri rahmetillâhi*

(**فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ** كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)

"Şimdi bak Allahın rahmeti asârına, Arzı ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Şübhe yok ki o her halde ölüleri diriltir, daha da her şey'e kadirdir o." (Rûm: 50)

Dilidür gülşenüñ ki berg-i bahâr
Zikr ider "*fe'nzuru ilâ-âsâr*" (Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, s. 7)

Bu hâlet sırrına ashâb-ı ʿibret
Okur *fenzûr ilâ âsâri* hikmet (Mahremî, *Şâhnâme*, s. 171)

Nezâre kıl gör ol *âsâri rahemeti'llâhi*
Hitâb-ı *fe'n-zûr* işit iy hulâsa-ı ashhâb (Ahmed-i Dâʿî, *Dîvân*, s. 1)

c. *Fezzekkir innemâ ente müzekkir*

(**فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنتَ مُذَكِّرٌ**)

"**Haydi ıhtar et; sen şimdi sırf bir öğütçüsün**." (Gâşiye: 21)

İder mi kudreti hadde müfekkir
Fezekkir innemâ ente müzekkir (Hâşimî, *Mihr ü Vefâ*, s. 74)

d. *Fezkurûni*

(**فَاذْكُرُونِي** أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُواْ لِي وَلاَ تَكْفُرُونِ)

"**O halde anın beni**, anayım sizi ve şükredin de bana nankörlük etmeyin." (Bakara: 152)

Fezkürûnî didi Kur'ân-ı mübîn
Zikr kılun zikr ide tâ ol mu'în (Kara Vâiz, *Mevlid*, s. 39)

e. *Hel min mezîd*

(يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ **هَلْ مِن مَزِيدٍ**)

"O gün ki Cehenneme doldun mu? diyeceğiz. O, **daha ziyade var mı? diyecek**." (Kâf: 30)

Bulmazdı kahrıñ açmasa hân-i siyâsetin
Hel min mezîd lokmasına dûzah iştihâ (Fuzûlî, *Dîvân*, s. 126)

f. *La taknatû min rahmeti'llâhi*

(قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ **لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ** إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ)

"De ki: ey nefisleri aleyhine israf etmiş kullarım! Allahın rahmetinden ümidi kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları mağrifet buyurur, şübhesiz ki o öyle gafûr öyle rahîm o." (Zumer:53)

Buyurur *lâ-taknetū min-rahmeti'llâhü*
Kesme gil di *va'fü 'annâ rabbenâ va'ġfirlenâ* (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 106)

Çün didün *lâ taknatû min rahmeti'llâh*
Rahmet it Firdevsî'ye vir eyle meded (Firdevsî-i Rûmî, *Kutb-nâme*, s. 9)

Cennet-i firdevs umup Firdevsî Hak'dan zikr eder
Âyet-i *lâ taknatû min rahmeti'llâh ebedâ* (Firdevsî-i Rûmî, *Satranç-nâme*, s. 103)

Didün *lâ taknatû* çün rahmetinden
Ümîzüm var dudud bu nass u fâla (Hisârî, *Tuhfetü'l-Mü'minîn*, s. 147)

Lâmelif *lâ-raybe* kim Hakk'un durur varlık hemân
Mâ-sivâsı zıll-ı zâ'ildür ü yâ bâd-ı hevâ (Senî Alî, *Dîvân*, s. 136)

g. ***Lâ tekrabâ hâzihi'ş-şecere***

(وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلاَ مِنْهَا رَغَداً حَيْثُ شِئْتُمَا وَلاَ **تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ** فَتَكُونَا مِنَ الْظَّالِمِينَ)

"Ve dedik ki ya Adem sen ve zevcen Cenneti mesken edin, ikiniz de ondan dilediğiniz yerde bol bol yeyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın ki haddi aşan zalimlerden olmayasınız." (Bakara: 35)

Nehy-i *lâ-tekrabâ*dan itdi gönül
Mütehayyir durur bu yirde ukûl

Emrün oldı bunlara *lâ tekrabâ hâzihi'ş-şecer*
Ger hılâf-ı emr idesin ezelîsin fi'l hılâl (Firâkî, *Sa'âdet-nâme*, s. 57, 80)

h. ***Len tenâlü'l-birre hattâ tunfikû***

(**لَن تَنَالُواْ الْبِرَّ حَتَّى تُنفِقُواْ** مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيْءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ)

"Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe siz birre eremezsiniz, maamafih her ne infak eyleseniz şüphesiz Allah onu da bilir." (Âli İmrân: 92)

Varlıgun vârısın infât it kamu
Len tenâlü'l-birre hattâ tunfikû (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1629)

ı. ***Leyse li'l-insâni illâ mâ-sa'â***

(وَأَن **لَّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَى**)

"Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendinin değil." (*Necm*: 39)

Bezl-i mechûd it ki bulunsun likâ
Leyse li'l-insâni illâ mâ-sa'â (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1629)

İrmegiçün yāra kıl saʿy-ı cemîl
Leyse lilinsāni illâ mâ se'â (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 59)

4.1.2.6. Telmîh

Tevhîdlerde iktibâs edilen âyetlerin bir bölümünü de Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen kıssa ve hâdiselere telmîhler oluşturmaktadır. Mirâç, Hz. Musâ ile Hak Teʿâlâ'nın konuşması ve Hz. İbrâhim'in tevhîd tecrebesine dâir telmîhler başı çekmektedir. Bunun hâricinde âhiret gününe ya da Allah'ın kudretine işâret eden hâdiselere matûf olan âyetlerin iktibâs edildiği görülmektedir.

a. ***Ânestü nâren***

(ذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي **آنَسْتُ نَارًا** لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى)

"Bir vakıt o bir ateş gördü de ehline durun, dedi: **benim gözüme bir ateş ilişti** belki size ondan bir yalın getiririm, yâhud üzerinde bir kılağuz bulurum." (*Tâhâ*: 10)

Sehî serve virüp istikâmet
Güle *ânestü nâren*den ʿalâmet (Celîlî, *Husrev ü Şîrîn*, s. 230)

b. ***Berzahun lâ yebğıyân***

(بَيْنَهُمَا **بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ**)

"Beyinlerinde bir berzah bagyeylemezler bir ân."(*Rahmân*: 20)

Âb-ı telh u ʿazbi cemʿ eyler revân
Var **arada** *berzahun lâ-yebğıyân* (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1627)

c. ***Câ'e emru rabbike***

(مَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِن ظَلَمُواْ أَنفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِن دُونِ اللّهِ مِن شَيْءٍ لَّمَّا **جَاء أَمْرُ رَبِّكَ** وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ)

"Biz onlara zulmetmedik ve lâkin kendilerine zulmettiler de Allahın berisinden taptıkları maʿbudları, **rabbımın emri geldiği** vakıt kendilerine hiç bir faide vermedi ve hasarlarını artırmaktan başka hiç bir şey'e yaramadı." (Hûd: 101)

Gelmeden gitmeden münezzehdür
Câe rabbike emr dimekdür aŋa (Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân*, s. 46)

d. ***Ev elka's-semʿa ve huve şehîd***

(إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ **أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ**)

"Şübhesiz ki bu söylenende kalbi olan yâhud **şuhud halinde kulak tutan kimse için uyandıracak bir ıhtar vardır**." (*Kâf*: 37)

Kanı izʿân ide bir kalb-i saʿîd
Ev elka's-semʿa ve huve şehîd (Visâlî Çelebi, *Mevlid*, s. 1627)

e. ***Eyne tezhebûn***

(**فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ**)

"Siz nereye gidiyorsunuz?" (*Tekvîr*: 26)

Gam zulmetinde şemʿ-i rûhun eyle reh-nümûn
Mâ-yâ'firûne tâlibekum eyne tezhebûn (Sâdık, *Dîvân*, s. 488)

f. ***Kâbe kavseyn***

(فَكَانَ **قَابَ قَوْسَيْنِ** أَوْ أَدْنَى)

"Aradaki mesafe iki yay boyu oldu, hatta daha yakın." (*Necm*: 9)

Oldı *levlâk* ü *le-'amrük* tâc aña
Kâbe kavseyn oldı hem Miʿrâc aña (Hazînî, *Manzûm Kırk Hadis*, s. 63)

Rûzî kıldı hulle ton u tâc aña
Kâbe Kavseyn verdi ol mi'râc aña (Vefâyî, *Ravzatü'l-İslâm*, s. 86)

g. ***Lâ raybe***

(رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لاَّ **رَيْبَ** فِيهِ إِنَّ اللّهَ لاَ يُخْلِفُ الْمِيعَادَ)

"Ya rabbena! muhakkak ki sen insanları geleceğinde **hiç şüphe olmıyan** bir güne toplıyacaksın, şüphesiz ki Allah mi'adını şaşırmaz." (Âli İmrân: 9)

h. ***Lâ uhubbü'l-âfili***

(فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ **لا أُحِبُّ الآفِلِينَ**)

"Vakta ki üzerini gece kapladı bir yıldız gördü «bu imiş rabbım» dedi, derken batıverince «**ben öyle batanları sevmem**» dedi."(En'am: 76)

Muhdesatından olan ehl-i yakin
Dir hemişe *lâ uhubbü'l-afilin* (Behiştî, *Mevlid*, s. 26)

ı. ***Len terânî***

(وَلَمَّا جَاء مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ قَالَ **لَن تَرَانِي** وَلَكِنِ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي **فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ** جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ موسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَاْ أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ)

"Vaktâki Musâ mikatımıza geldi, ve rabbı onu kelâmiyle taltıyf buyurdu, ya rab! dedi: göster bana bakayım sana, buyurdu ki: **beni kat'ıyyen göremezsin** ve lâkin dağa bak eğer yerinde dururs a demek beni göreceksin, derken r**abbi dağa bir tecelli buyurunca** onu un ufrâ ediverdi, Musâ da baygın düştü, sonra vaktâki ayıldı sübhansın, dedi: sana tevbe ile döndüm ve ben mü'minlerin evveliyim." (*A'râf*: 143)

Zâtını görmek istedi Mûsâ
Len terânî diyü erişdi nidâ (Taşlıcalı Yahyâ, *Şâh u Gedâ*, s. 80)

Gâh şecerden gösterür ol bî-'ilel
Şöyle kim *lemmâ tecellâ li'l-cebel* (Kara Vâiz, *Mevlid*, s. 41)

Murâd idindi didi Mûsâ *ernî*
Cevâb anı işitdi *len terânî* (Akşemseddîn'in Şiirleri, s. 43)

i. ***Men indehu ümmü'l-kitab***

(وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُواْ لَسْتَ مُرْسَلاً قُلْ كَفَى بِاللّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ **وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ**)

"O küfretmekte olanlar, sen bir mürsel değilsin diyorlar? de ki benimle sizin aranızda şahid olarak Allah yeter bir de nezdinde kitab ılmi bulunan?." (Raʿd: 43)

Vâhib'in şerh etdiği kavl *ındehû ümmü'l-kitâb*
Fazlın ile anladım vechinde zâtındır senin (Vâhib Ümmî, *Dîvân*, s. 189)

Çün senüñ-ile kıyâmetde ʻitâb
Eyleye *men ʻindehu ʻilmü'l-kitâb* (Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*, s. 196)

j. ***Ülî ecnihatin***

(الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا **أُولِي أَجْنِحَةٍ** مَّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاء إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)

"Hamd Allaha, o Gökleri, Yeri yaratan ve Melâikeyi kılan fâtıra; kanadlı kanadlı elçiler, ikişer, üçer, dörder, halkte dilediği kadar ziyade eder, hakıkat Allah her şey'e kadirdir." (Fâtır: 1)

Tevhîd riyâzında olup nagme-serâ
Mürgân-ı *ülî ecnihatin* oldı gûyâ
Bu nagmeyi itdiler edâ ʻacz ile kim
Sübhâneke lâ ʻilme lenâ illâ mâ (Sehâbî, *Dîvân*, s. 167)

Ulû'l-ebsâr

(هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِن دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنتُمْ أَن يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُم مَّانِعَتُهُمْ حُصُونُهُم مِّنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُم بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ **فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ**)

"O ki Ehl-i kitab'dan o küfredenleri ilk haşr için diyarlarından çıkardı. Siz çıkacaklarını zannetmediniz onlar da zannettiler ki kendilerini Allahdan koruyacak manialarıdır kal'aları, istihkâmları, fakat Allah onları hisab etmedikleri cihetten bastırdı ve kalblerinin içine korku düşürdü, öyleki evlerini bir taraftan kendi elleri bir taraftan da mü'minlerin elleriyle harab ediyorlardı, **düşünün de ıbret alın ey görecek gözleri olanlar**!" (Haşr: 2)

Bu sırda ʿibrete kalmaz meger *ulu'l-ebsâr*
Bu hikmeti bilimez kim *ulu'l-elbâb* (Ahmed-i Dâʿî, *Dîvân*, s. 2)

Gûşın ulu'l-ebâb tutup *fa'tebirû*ya
Her kûşede bu vazʿı ider cümle temâşâ (Cemâlî, *Dîvân*, s. 51)

İbret olsun dib meh-i nevni *ulû'l-ebsâr*ıga
Eyledi germâbe-i gerdûnda şâmî sîm tâs (Sâdık, *Dîvân*, s. 563)

4.1.2.7. Münâcât

Tevhîd şiirlerinde yapılan âyet iktibâslarının bir bölümü de Allah'ın rahmet ve mağfiretini talep şeklindedir. Bu âyetler tevhîdlerin münâcât bölümlerinde karşımıza çıkar.

a. *E'ûzu bi-Rabbi'l felak. Min şerri ma halak (...) Min şerri hâsidin izâ hased*

(قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِن شَرِّ مَا خَلَقَ وَ مِن شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ)

"De ki: Sığınırım Rabbına o felakın. Şerrinden Mâhalakın: yarattığı şeylerin şerrinden. Haset ettiği zaman hasedçinin şerrinden (5)" (Felak: 1, 2,5)

Ey rabbi cinn ü nâs u güşâyende-i felak
Hırz eyle câna ismüni *min şerri ma halak* (Sâdık, *Dîvân*, s. 448)

Dil nâle-i *e'ûzü birabbi'l-felak* diyüp
Min şerri hâsidin diyi ditrer *izâ hased* (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 248-9)

b. *İn küntüm tuhibbūn (...) yuhbibkumullâh*

(قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ)

"De ki: eğer **siz Allahı seviyorsanız** hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin ve **suçlarınızı mağfiretle örtsün**, Allah gafurdur, rahîmdır." (Âli İmrân: 31)

Kime *in küntüm tuhibbūndan* açılmadı kapu
Virmedi *yuhbibkümu'llah* meşʿali aŋa ziyâ (Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 106)

c. *Va'fü 'annâ rabbenâ va'ğfir lenâ*

(لاَ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لاَ تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلاَ تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلاَ تُحَمِّلْنَا مَا لاَ طَاقَةَ لَنَا بِهِ **وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا** وَارْحَمْنَآ أَنتَ مَوْلاَنَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ)

"Allah kimseye vüs'unden öte teklif yapmaz, herkesin kazandığı lehine yüklendiği aleyhinedir, ya rabbena! eğer unuttuk veya kasdımız bize bizden evvelkilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme, ya rabbena! hem de bize takatımız olmayanı yükletme, **ve bizden günahlarımız afiv buyur ve bizlere mağfiretini reva, rahmetini atâ kıl**, sensin mevlâmız, bizi mansur buyur artık seni tanımıyanlara karşı, kahrolsun kâfirler" (Bakara: 286)

Buyurur *lâ-taknetû min-rahmeti'llâhu*
Kesme gil di *va'fü 'annâ rabbenâ va'ğfir lenâ*(Yusûf Hakîkî, *Dîvân*, s. 106)

4.2. Hadîsler

Divan edebiyatının ayetlerle birlikte aslî menbaı olan hadîsler, çok geniş bir literatür ağına sahiptir. Klâsik edebiyattaki hadis literatürü, müstakil türlerin teşekkül ve tenevvüne imkân tanımıştır. Kırk ya da yüz gibi muayyen sayılarla tahdit edilen hadis tercüme ve şerh geleneği, Türk edebiyatının ilk devirlerinden teşekkül devrinden itibaren görülmektedir. Bunun yanı sıra bilhassa pendnâme türünde kaleme alınmış mesnevîlerde de hadislerin yoğun bir şekilde istimâl edildiğini görmekteyiz. Didaktik mâhiyettiki bu eserlerin haricinde şairler, farklı nazım şekillerinde kaleme aldıkları şiirlerinde de hadisleri iktibas ya da telmîhin mevzuu haline getirmektedirler. Hatta bazı hadislerin mazmûn seviyesinde kullanımına şâhit olmaktayız ki bu durum hadislerin klâsik şiir estetiği ile nasıl memzuç hâle geldiğini göstermektedir.[1176]

Klâsik edebiyatta, gerek lafız gerekse manâ yönüyle iktibâs edilen hadislerin muayyen mevzûlar etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu kümelenmede, mutasavvıf şairlerin büyük bir rolünün olduğu muhakkaktır. Sûfî şairlerin kendi düşünüş tarzına muvâfık olan hadisleri klişe hâlinde iktibasta bulunmaları, böyle bir geleneğin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Hatta bu kümelenmeler, tasavvuftaki farklı zümreler tarafından biraz daha hususî hâle getirilmiştir. Hurûfî şairlerin bu hususstaki tavır ve tasarrufları dikkat çekicidir.

Tevhîd manzûmlerinde hadîs-i şerîf iktibâsı, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerine nisbetle oldukça sınırlı kalmıştır. Bu hususta en önemli müessir, İslâm akâyidi ile tevhîdler arasındaki sıkı münâsebettir. Hadîslerin haber-i vâhid oluşu itibâriyle kelâm ilminde kullanılmaması, ayniyle tevhîdlerde de akis bulmuştur. Divan şairlerinin tevhîd manzûmelerinde kullandıkları az sayıdaki hadîs, *mârifetullâh* zemînindedir.

a. *Küntü kenzen mahfiyyen en a'rafu (...)*

(كنت كنزاً مخفياً فاحببت أن أعرف فخلقت الخلق لكي أعرف فخلقت خلقا)[1177]

[1176] Bkz. Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi, İstanbul 2016. 22 şairin divanından hareketle hazırlanan bu çalışma maalesef, hadislerin divan şiirindeki kullanım sahasını kâmilen göstermekten uzaktır. Meselâ, tevhîd şiirlerinde en çok zikredilen *lâ uhsî senâ* hadis-i şerîfi, bu çalışmanın içinde yer almamıştır. Klâsik edebiyatta kullanılan hadislerin belirlenmesi ve istatistiğinin çıkarılması geniş bir zaman ve çalışma kadrosuna muhtaçtır.

[1177] Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-ilbâs: Ammâ İştehere Mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, thk. Ahmed Kalaş, Mektebetü't-Türasi''-İslâmî, Haleb [t.y.], C. II, s. 191; Celâleddîn Abdurrahman b.

"Ben gizli bir hazîne idim, bilinmeye muhabbet ettim ve mahlûkâtı yarattım"

Klâsik edebiyatta oldukça sık kullanılan bu hadîs-i şerîf, tevhîd türü şiirlerde de bir hayli iktibâs edilmiştir. Vahdet-i vücûd fikri için husûsî bir ehemmiyete sahip olan bu hadîs, tevhîdlerde de bu düşünce sisteminin aksi olarak görülebilir. Uzun bir münâkâşanın mevzûu olduğu hadîs, senet itibâriyle zayıf olmakla berâber manâ yönünden sahîh kabûl edilmiştir.[1178]

Çün halâyıkdan anı mümtâz itip
Küntü kenzen sırrıga mümtâz itip (Nevayî, *Lisanu't-Tayr*, s. 17)

Okı kim *ahbebtü en-u'raf* didi
Halk ile bilindi zâtundan sıfât (Garîkî, *Dîvân*, s. 133)

Zuhûra geldi çün bir mezâhir
Pes oldı *küntü kenz*in sırrı zâhir (Mahremî, *Şâhnâme*, s. 170)

Küntü kenzen perdesinden açdı râz
İstedi kim biline ol bî-niyâz (Ubeydulah Dede, *Evsâfu'n-Nebî*, s. 3)

Didi *ahbebtu en u'ref* halâyıkla oldı pes muʿref
Hem o maʿrû u hem aʿref teʿâlallâh teʿâlallâh (Dâvûd-ı Halvetî, *Gülşen*, s. 186)

Câhil ü nâdân ne bilsin *küntü kenz*in vahdetin
Ârifin sırrındaki vahdetde zâtındır senin (Vâhib Ümmî, *Dîvân*, s. 189)

*Küntü kenz*ün perdesinden zâhir oldı ol nigâr
Andan oldı cümle ʿâlem zerre zerre âşikâr (İslâmî, *Mesnevî*, s. 96)

b. *Lâ uhsî senâ*

(لا أحصي ثناء عليک، أنت كما أثنيتَ على نفسکَ)[1179]

"Kimse seni senâ edemez, sen kendini senâ ettiğin gibisin."

Tevhîd manzûmelerinde sıkça karşılaştığımız bu hadîs-i şerîf, türün karakteristik bir hususiyeti hâlini almıştır. Peygamber efendimiz, Allâh Teâlâ'nın lâyıkı veçhi ile övülemeyeceğini onun ancak kendi kendisini sena ettiği gibi olduğunu söyler. Bu sözün miraç hâdisesi sırasında söylendiği rivayet edilmektedir. *Sidretü'l-Müntehâ*'ya ulaşan

---

Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ,: Câmiatü'l-Melik Suûd, Riyad 1988, s. 163. Suyûtî'de hâdis şu sûrette yer almaktadır: " كنتُ كنزاً لا اعرفُ، فأحببتُ ان أعرف، فخلقتُ خلقاً فعرّفتهم بي فعرفُوني"

[1178] Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. III, s. 50.

[1179] Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîhi Müslim*, neşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî , el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire 1374/1955, C. I, s. 352; Nesâî, *Sahîhu Süneni'n-Nesâî bi-İhtisari's-Sened*, tash. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, ta'lîk: Züheyr eş-Şâvîş, Mektebetü't-Terbiyeti'l-Arabî li-Devli'l-Halîc, Riyâd 1988/1409, C. I, s. 380.

peygamberimize Hak Teâlâ'nın kendisini senâ etmesi yönündeki hitâbı ulaşınca, efendimiz hâdis birinin kadîm bir zâtı senâ edemeyeceğini dile getirmiştir.[1180]

Mutasavvıflar, *lâ uhsî* hadîsine umumiyetle eserlerinin mârifet bahislerinde yer verirler. Bu durumu ilk dönem eserlerinden itibâren görmekteyiz.[1181] Rûzbihân Baklî, *Şerh-i Şathiyyât*'ının *fi'l-aczi'l-ma'rife* bölümlerinde bu hadisi tekrar tekrar kullanmaktadır.[1182] Sûfîlerin bu hadîs-i şerîfe gösterdiği ilgi ayniyle klâsik edebiyata da yansımıştır. Türk şiirinde ilk kez Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadfu Bilig*'inde bu hadîse manâ yönünden atıfta bulunduğunu görmekteyiz.

Bu denlü fazl ile fahr ile ol şâh
Ki *lâ uhsî senâ'en* diye bi'llâh (Hızrî, *Âb-ı Hayat*, s. 34)

Zâtınun medhinde kutbu'l-mürselî
Dir *lâ uhsî senâ'* vü hem muhsinîn (Cefâyî, *Dakâyıku'l-Hakâyık*, s. 60)

İy habîbingdin kilip hamdungda *lâ uhsî senâ'*
Ol çü ʿâciz bolsa vasfıng kim kıla algay yana (Hüseyin Baykara, *Dîvân*, s. 51)

Didi *lâ uhsî senâ* tevhîdide hayrü'l-beşer
Hamdini miskîn Şibânî ni kılabilgey edâ (Şibân Han, Bahrü'l-Hüdâ, s. 2,113)

Şu kim ehl-i senâya reh-nümâdur
Senâsı saña *lâ-uhsî* senâdur (Behiştî, *Heşt Behişt*, s. 104)

Senâsın sunma başa iltmege el
Ki *lâ uhsî senâ'en* didi mürsel (Hümâmî, *Sî-nâme*, s. 12)

Didi Ahmed sana *lâ uhsâ senâ'en yâ kerîm*
Midhat ü hamd ü senâ(na) kimde ola pes mecâl (Keşfî, *Mevlid*, s. 2)

Lâ uhsî senâ hadisi, *mâ arefnâk* ile birlikte de kullanılmaktadır.

Senâsında kimün haddi durur ʿad
Ki *lâ uhsî senâ'en* didi Ahmed

Yüriyen maʿrifet yolın tarabnâk
Çağırur hayretinden *mâ 'arefnâk*

ʿİbâdetden dem uran cüst ü çâlâk
Kemâl-i ʿacz ile dir *mâ 'abednâk* (Şeyhî, *Husrev u Şîrîn*, s. 3-4)

[1180] Necm-i Râzî [Necmuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Nûşirevân Râzî maʿrûf be-Dâye], *Mirsâdu'l-İbâd*, s. 62-3; Necmuddîn-i Dâye, *Sûfilerin Seyri: Mirsâdu'l-İbâd*; s. 93.
[1181] Kelebâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, s. 156; Alî b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hucvirî el-Gaznevî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 355; Şeyh Rûzbihân Baklî Şirâzî, *Kitâb-i Abherü'l-Âşıkîn*, s. 78, 92, 104, 129; Nûreddin Abdurrahmân Câmî, *Levâyih*, tsh. Yann Richard, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1383, s. 48.
[1182] Bkz. Rûzbihân Baklî-i Şîrâzî, *Şerh-i Şathiyyât: Şâmil-i Guftârhây-i Şûr-engîz u Remzî-i Sûfiyân*; s. 83, 177.

Ne disün dil senâñ içinde yâ Rab
Ki *lâ uhsî senâ'en* didiler hep

Kelâm-ı ehl-i ʿirfân *mâʿarefnâk*
Zevâyâ-yı felek pür-*mâʿabednâk* (Münîrî, *Siyer-i Nebî,* C. V, s. 916)

Senâ-yi zâtıng içre tapıp ʿacz ehl-i idrâk
Gehî *lâ uhsî* aytıp zemânî *mâ ʿarefnâk* (Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb, s. 321)

c. *Levlâke levlâk mâ halakte'l-eflâk*

(لولاک لولاک ما خلقت الأفلاک)[1183]

" Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım."

Bu hadîs-i şerîf daha ziyâde naʿtlarda görülmektedir. Tevhîdlerde ise âlemlerin yaratılması bahsinde karşımıza çıkmaktadır. Bazen de mukaddime manzûmelerinde, tevhîdden naʿta geçiş için girizgâh beyitlerinde kullanılır.

Oldı *levlâk* ü *le-ʿamrük* tâc ana
Kâbe kavseyn oldı mirâc ana `Oldı lev` (Hazînî, *Manzûm Kırk Hadis*, s. 63)

Yaratdı ʿarz u eflâki yaratdı ʿunsur-ı pâki
Getürdi şâh-ı *levlâk*i teʿâlallâh teʿâllah (Dâvûd-ı Halvetî, *Gülşen,* s. 188)

ʿİsî nefesle virdi-se bir mürdeye kuvâ
Hilʿat aña *le ʿamrüke ve levlâk* dür yakîn (Ahmedî, *Dîvân*, s. 18)

Anuñ şânında kim Hak didi *levlâk*
Özi tasdîk idüpdür *mâ ârefnâk* (Tebrîzli Ahmed, *Esrâr-nâme*, s. 7)

Didi mi seninçün evvel pâk
Levlâke limâ halakte'l-eflâk (Refîʿî, *Genc-nâme*, s. 2, 9)

Olısar tâc-ı seri *levlâk* anuñ
Pâyigâh -ı rütbet-i eflâk anuñ (Hafî, *Zâdü'l-Me'âd*, s. 17)

Ki hakkında anun *levlâk* indi
Yaratdum ʿışkına eflâk dindi (Hızrî, *Âb-ı Hayat*, s. 34)

d. *Mâ ʿarefnâke hakka maʿrifetik ve mâ ʿabednâke hakka ibâdetik*

(ما عرفناك حق معرفتك و ما عبدناك حق عبادتك)[1184]

[1183] Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-ilbâs: Ammâ İştehere Mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, C. II, s. 232.

[1184] Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, II, 44 (H. no 3568); *Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 184 (H. no 1751).

"Seni hakkıyla bilemedik, sana hakkıyla ibâdet edemedik"

Lâ uhsî senâ ile birrlikte tevhîdlerde en sık karşımıza çokan hadîs-i şerîftir. Diğerinde Allah'ın lâyıkı vechiyle senâ edilemeyeceği dile getirilirken bu hadiste Hak Teâlâ'nın hakkıyla bilinemeyeceği ifâde edilir. Yaygınlığına rağmen bu hadîsin muteber kaynaklarda zikredilmediği görülmektedir. Bu sözün şöhret bulmasında mutasavvıfların büyük bir tesîrinin olduğu muhakkaktır.

Ger yetse idi bu sırra idrâk
Demezdi Resûl *mâ arefnâk* (Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, s. 52)

Çü ʿirfânında 'âcizdür her idrâk
Anuñ-çun dir denîler *mâ 'arefnâk* (Hümâmî, *Sî-nâme*, s. 7)

Makâmun yokdur iy sultân-ı bî-bâk
Anunçün dendi şâh-ı *mâ 'arefnâk* (Kemâl, *Selâtin-nâme*, s. 1)

Nitekim didi ʿârif-i müdrik
Mâ 'arefnâka hakka ma'rifetik (Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, s. 5)

Degül mümkin ire künhine idrâk
Bu maʿnâ şâhididür *mâ 'arefnâk* (Vizeli Behiştî, *Heşt Behişt*, s. 100)

Ki irfânında âcizdür her idrâk
Anunçündür diyenler *mâ 'arefnâk* (Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 4)

İrişmez künhine cün ʿakl u idrâk
Didiler bi'z-zarûrî *mâ 'arafnâk* (Şemseddîn-i Sivasî, *Süleymâniyye*, s. 193)

Fezâ-yı ʿarşdan tâ merkez-i hâk
Bürünmişler nikâb-ı *mâ 'arefnâk*
ʿibâdetde ʿibâd-ı cüst ü çâlâk
Lisân-ı ʿaczile dir *mâ 'abednâk* (Mahremî, *Şâhnâme*, s. 171)

Velî künhinde dübdüz ehl-i idrâk
Çagırur cân u dilden *mâ 'arefnâk* (Lâmiʿî Çelebi, *Mevlid*, s. 66)

Cemâlün vâsıf dir *mâ 'arefnâk*
Celâlün ʿakifi dir *mâ 'abednâk* (Kefeli Müdâmî, *Dîvân*, s. 122, 123-4)

Derd-i ʿaşkuñla dir olan hâlik
Mâ 'arefnâk hakka maʿrifetik (Gelibolulu Âlî, *Mihr ü Mâh*, s. 369)

İrişmez vasfına heyhât idrâk
Anınçün vârid oldı *mâ 'arefnâk* (Emîrî, *Sohbet-nâme*, s. 964)

Yüzleri toprakda ʿâcizdür temâm
Mâ 'arefnâk oldı kamuda kelâm (Karahisârî, *Vahdet-nâme*, s. 70)

Muʿarrifler ki vardur cüst ü çalâk
Hemîn ikrâr iderler *mâ ʾarefnâk*
Muʿabbidler ki cevherler durur pâk
Kamu tekrâr iderler *mâ ʾabednâk* (Şeyhoğlu, *Hurşid-nâme*, s. 130)

e. *Men arefe nefsehu fekad ʾarefe rabbuhu*

(من عرف نفسه فقد عرف ربه)[1185]

(Nefsini bilen, rabbini bilir.)

Marifetullâh hadisleri arasında yer alan bu söz, bilhassa mutasavvıf şâirler tarafından çok sık kullanılmıştır. Kendi nefsi üzerinde düşünen insan, yaratıcısının varlığını bu yolla bilebilir.

ʿİlmini bilmeyen zalûm u cehûl
Men ʾaref sırruhu ʿAlîm ü Habîr (Garîkî, *Dîvân*, s. 304, 393)

Kim ki bildi *men ʾaref*de zâtını
Baktı gördü okudu âyâtını (Nesîmî, *Dîvân*, C. I, s. 160)

Men ʾarefe nefsehü fe-kad Rabbehü
Gün gibi rûşen oldı aña bu dûn (Garîkî, *Dîvân*, s. 470, 558)

Men aref sırrıyla buldu kemâl
Sa'y kün der-cihân u kâmil bâş (Nesîmî, *Dîvân*, C. II, s. 799)

Men ʾaref olan ʿâkil ehl-i kemâl
Gördi ʿâlem vücûdını çü zılâl (Garîkî, *Dîvân*, s. 355. 443)

f. *Tefekkerû fî âlâ'l-lahi ve lâ tefekkeru fi'llâh*

(تفكروا فى آلاء اللهِ – يعنى عظمته – ولا تفكروا فى الله)[1186]

"Allah'ın nimetlerini/sıfatlarını düşünnüüz -yani azametini- fakat Allah'ı düşünmeyiniz."

Tevhîd türündeki şiirler için oldukça kıymetli olan bu hadîs-i şerîf farklı şekillerde rivâyet edilmiştir. Muhammed b. İsmaîl el-Emîr es-San'ânî'nin *Câmi'ü's-*

[1185] Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-ilbâs: Ammâ İştehere Mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, C. II, s. 361; Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, s. 158.
[1186] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, thk. Ebî Hacer Muhammed es-Saʿîd b. Besyûnî Zaglûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, C. I. S. 136.

Sağîr şerhinde bu hadis, şu sûrette yer alır: "تفكروا فى كُلَّ شيئٍ، ولا تفكروا فى ذات الله تعالى".[1187] Süyûtî, bu hadîs-i şerîfi "تفكروا فى خلق اللهِ، ولا تفكروا فى الله" şeklinde kaydetmiş ve " تفكروا فى كُلَّ شيئٍ، ولا تفكروا فى الله" hadîsinden merfû olduğunu dile getirmiştir.[1188]

Bu hadîs-i şerîf farklı rivâyetleri ile bilhassa mutasavvıflar tarafından çok sık kullanılmıştır. Nâsır-ı Husrev, *Câmi'ü'l-Hikmeteyn* isimli eserinde, Hak Teʿâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de insanları tefekküre davet ettiğini dile getirdikten sonra bu hadîs-i şerîfi zikrederek düşünme ameliyesinin Allah'ın zâtına değil yarattıkları üzerine olması gerektiğini ifade eder.[1189] İmâm Gazzâlî de bu hadîs-i şerifi aynı zemînde kullanır.[1190]

Mutasavvıflar da kaleme aldıkları eserlerin marifet bahislerinde bu hadîse husûsî bir yer verirler.[1191] Sufîlere göre Allah, âlem ile bilinir. Hak Teâlâ'nın zâtını tefekkür etmek insan idrâkin hâricindedir. Bu sebeple marifet, onun yarattığı şeyleri düşünmek ile mümkün olabilir.

Tevhîd şiirlerinde bu hadîs-i şerîf çok az iktibâs edilmekle beraber, bu tür için husûsî bir ehemmiyeti vardır. Şöyle ki tevhîdlerde Allah'ın insan idrâkinden münezzeh oluşu, onun zâtı itibâriyle bilinemeyeceği fikrine istinât etmektedir. İnsan, Allah'ın zâtını fiilleri ve sıfatları ile tefekkür edebilir. Bu sebepte tevhîdlerde Allah'ın zâtına matûf tanımlamalar oldukça kısıtlıdır. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Şerîf* indeki şu beyit kayda değerdir:

ز ایـن وصیت کـرد مـا را مـصطفـی بـحث کـم جویـید در ذات خـدا[1192]

[1187] "Her şey üzerinde düşününüz fakat Allah'ın zâtını düşünmeyiniz." Bkz. Muhammed b. İsmaîl el-Emîr es-San'ânî, *et-Tenvîr Şerhü'l-Câmi'i's-Sagîr*, thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim, Riyâd 2011/1432, C. V, s. 81.

[1188] "Allah'ın yarattıklarını düşününüz fakat Allah'ı düşünmeyiniz." Bkz. Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, s. 96.

[1189] Ebû Muʿîn Nâsır Husrev-i Kubâdiyânî Mervezî Yemgânî, *Kitâb-i Câmi'ü'l-Hikmeteyn*, haz. Henry Corbin, Muhammed Muʿîn, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1363, s. 12.

[1190] "Öyleyse [Tanrı-varlık ilişkisinde] insanın idrâk gücünü aşan nitelik, nicelik ve mâhiyet üzerinde araştırma yapmayı bırakalım. Bu yüzden şeriat sahibi [Hz. Peygamber] -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- ' تفكروا في خلق الله ولا تفكروا في ذات الله:Allah'ın yarattıklarını düşünün fakat O'nun zâtını düşünmeyin' buyurmuştur." Bkz. Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, neşr. ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 36.

[1191] Birkaç örnek için bkz. Kutbuddîn Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Erdeşîr el-Abbâdî, *et-Tasfiyye fî Ahvâli'l-Mutasavvife: Sûfînâme*, tash. Gulâm-Hüseyn-i Yûsufî, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1347, s. 160-161; Seyyid Muhammed Buhârî, *Menâhicü't-Tâlibîn ve Mesâliki's-Sâdıkîn*, tash. Necîb Mâyil Herevî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1364, s. 234.

[1192] "Hz. Muhammed bize şunu vasiyet etti: Allah'ın zâtı hakkında az bahis arayın/düşünün." Bkz. Bedîüzzemân Fürûzânfer, *Ehâdîs u Kasas-i Mesnevî (Ta'likâtî ez-Du Kitâb-i Ehâdîs-i Mesnevî u Me'haz-i Kasas u Temsîlât-i Mesnevî)*, terc. ve tanz. Hüseyin Dâvûdî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrâh 1381, s. 417,

Sultân Veled de *Rebâb-nâme*'sindeki bir bölümü, mezkûr hadîs-i şerîfe ayırmıştır ve bu hadîsin şerhi mâhiyetinde bir tevhîde yer vermiştir.[1193] Klâsik Türk şiirinde de bu hadîs-i şerîf, iki ayrı şâir tarafından nazmen tercüme ve şerhedilmiştir.

Ki zîrâ ol mukaddes zât-ı pâki
Kaçan fikr ide bu insân-ı hâkî
Tefekkürden tezekkür efdal oldı
Hakîkat anlıyanlar böyle buldı (Nizâmoğlu, *Ma'denü'l-Cevâhîr*, s. 56, 102)

Ne kadar kâmil olsa ʿakl-ı beşer
Zât-ı bî-çûnı eyleyemez idrâk
Fikr idegör sıfât-ı zâtını
Olagör sen de sâhib-i idrâk (Niğdeli Visâlî, *Gül-i Sad-berg*, s. 493)

[1193] Sultân Veled (Ferzend-i Mevlânâ Celâleddîn-i Mevlevî), *Rebâb-nâme*, s. 100.

SONUÇ

Dinî his ve tefekürün mahsûlü olan tevhîdler, fikrî derinliği itibariyle klâsik edebiyat geleneğinin müstesnâ bir türüdür. Klâsik Türk edebiyatının teşekkül devrinden itibaren ilk nümûnelerini görmeye başladığımız bu tür, edebiyat ve fikir hayatımızın tekâmülüne müvâziʿ olarak genişlik ve derinlik kazanmıştır. İlk nüvelerini Arap şiirinde gördüğümüz tevhîdler, zamanla müstakil bir tür hüviyeti kazanmıştır.

Tevhîd şiirinin ilk nüvelerini, Câhiliye devri Hânif şairlerinde görmekteyiz. İçinde yaşadıkları cemiyetin itikâdî telakkilerine itibar etmeyen bu zümrenin en belirgin hususiyeti, tevhîd akidesine bağlılıklarıdır. Bu bağın izlerini kaleme aldıkları şiir ya da irâd ettikleri nutuk ve vaazlarda görebiliriz. Hanîf şairlerin şiirde takip ettiği yol, İslâm'ın zuhuru ile birlikte daha geniş bir zemîne kavuşur. Sadrü'l-İslâm ve Emevî döneminde zühd şâirlerinin tevhîd fikrinin akislerini taşıyan manzûmeler kaleme aldığı görülür. Abbâsîler devrinde ise tevhîd bir tür olarak tebârüz eder. Bu gelenek X. asrın ortalarında Fars şairlerinde karşılığını bulur.

Sâmânîler devrinden itibaren Fars şiirinde, tevhîd türünde kaleme alınmış şiir nümûnelerini görürüz. Bu dönemde tevhîd daha ziyade bir telif geleneği olarak tezâhür eder. Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde ise "medhiye"nin edebiyattaki mutlak hâkimiyeti, tevhîd tarzı şiirleri mutasavvıf şairlere münhasır bir tür hâline getirir. XI ve XII. asrın büyük kasîde şairlerinden cüz'î bir kısmı tevhîd türüne rağbet göstermiştir. Mutasavvıf şairler ise Ebû Saîd Ebulhayr'dan itibaren tevhîd zemîninde cevelân etmişlerdir. Senâyî-i Gaznevî, Ahmed-i Câm, Ruzbihân Baklî-i Şirâzî, Ferîdüddîn-i Attar gibi devrin büyük sûfilerinin tevhîd yazma geleneğinde büyük bir tesiri görülmektedir.

Nizâmî-i Gencevî ile birlikte mesnevî geleneğinin tekâmül etmesi, tevhîdlerin yaygınlık sahasını genişletir. Hamse geleneğinin bânîi olan Gencevî'nin muakkipleri nazire ve cevap tarîkiyle kaleme aldıkları mesnevîlerinde, üstadları gibi eserlerinin mukaddimelerinde tevhîde yer verirler. Tesîri Türk şairlerine kadar sirâyet edecek olan bu gelenek, tercüme ve nazire tarzındaki tevhîdlerin sayısını artırır.

Çalışmamıza esâs aldığımız XI-XVI. asırlar arasında, Türkçe olarak kaleme alınmış 1877 tevhîd tespit edilmiştir. Bu tevhîdlerin 985'i mesnevî nazım şekliyle yazılmıştır. Yani tespit ettiğimiz tevhîdlerin yarısından fazlası, mesnevî formundadır.

Bu türde tercîh edilen ikinci nazım şekli ise gazeldir. Çalıştığımız dönem dâhilinde 363 gazel tevhîdi vardır. Üçüncü sırada gelen kasîde nazım şekliyle de 220 tevhîd kaleme alınmıştır. Tevhîdlerin 111'i kıt'a, 100'ü de nazım formundadır. Kıtʿa ve nazım ile kaleme alınan tevhîdlerin ekseri, mensûr eserlerde yer alır. Musammat şekillerde yazılan tevhîdlerin 14'ü tercîʿ-bend, 5'i terkîb-bend, 16'sı murabbaʿ, 6'sı muhammes, 5'i müsseddes, 1'i de müsemmendir. Toplamda 47 musammat tevhîdi vardır. Klâsik şiirde çok az rağbet gösterilen müstezâd ile 2 tevhîd kaleme alınmıştır. Tek beyitten oluşan müfred şeklinde ise 5 tevhîd vardır. Son olarak tevhîdlerin 31'i rübâî, 11'i de tuyug nazım şekliyle kaleme alınmıştır.

Türkçe tevhîdlerin ilki, Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'inde yer alır. Klâsik edebiyatın teşekkül devrinde yazılan tevhîdler sayıca sınırlıdır. XV. asırda gelişmeye başlayan klâsik Türk şiiri tevhîd geleneği, XVI. asırda kemâle ulaşır. Bu itibarla ele aldığımız dönem içinde XVI. asır tevhîdler yönünden önceki yüzyıllara nisbetle keyfiyet ve kemiyet itibariyle oldukça zengindir. Bununla birlikte şunu da kaydedelim ki tevhîdlerin sayısının artmasındaki asıl sebep kaleme alınan eserlerin çokluğu değildir. XVI. asırda kaleme alınan tevhîdlerin sayıca çok olmasını sebebi; Lâmîʿî Çelebi, Ahmed-i Rıdvân, Garîkî, Murâdî (III. Murâd), Ubeydî, Nevʿî, Nâtıkî, ve Edirneli Sâdık gibi "tevhîd şâiri" tesmiyesini hak edecek isimler varlığıdır.

Tevhîd şiirlerinin genel dağılımına bakıldığında, mesnevîlerin divânlardan bu şiir türü yönünden daha zengin olduğu görülmektedir. Mesnevîlerin mukaddime bölümlerinde tevhîdlere yer verilmesi geleneği, bu nazım şekliyle kaleme alınan tevhîdlerin sayıca üstünlüğünün temel sebebidir. Mesnevîler arasında halk tipi olarak tasnîf edilen sınıf, tevhîdler açısından en zayıf grubu temsîl etmektedir. Kıssa ağırlıklı bu mesnevîler, çoğu kez bir kaç beyitlik besmele ve takdîm ifadeleri ile başlamaktadır. Zaten hacim itibariyle küçük olan bu eserlerde mukaddime bölümleri hazf edilmiştir. Halk tipi mesnevîler dışında sâkînâme, şehrengîz, bilâdiyye türünde kaleme alınan mesnevîlerde de tevhîdlere çok az yer verilmiştir. Bu tür eserlerin de hacim itibariyle kısalıkları dikkat çekmektedir.

Tevhîd türünde kaleme alınan şiirlerde, mutasavvıf şâirlerin bâriz bir hâkimiyeti görülmektedir. Diğer şâirlere nazaran sûfîler, tevhîde husûsî bir alâka göstermişlerdir. Gazel nazım şekliyle kaleme alınan tevhîdlerin önemli bir kısmı sûfî şâirlere aittir. Kasîde tevhîdlerinde de gazel seviyesinde olmasa da benzer bir durum müşâhede

edilmektedir. Esâsen gazel tevhîdlerinin ekseri, yukarıda isimleri zikrettiğimiz şâirler zümresinin kaleminden çıkmıştır.

Tevhîdlerin fikrî zemînini, kelâm ve tasavvuf oluşturur. Esâsen tasavvuf, kelâmdan müstakil olmamakla birlikte kendine mahsûs düşünce sistemiyle tevhîd şiirlerinde büyük bir tesîre sahiptir. Bilhassa vahdet-i vücûd düşüncesinin tevhîd şiirlerinde derin izlerini görmek mümkündür. Kelâmî muhtevânın en yoğun tevhîd metinleri ise isbât-ı vâcip şiirleridir. Bu tür şiirlerde fikrî yönün ağır bastığı görülmektedir.

Tevhîd şiirleri dil itibariyle klâsik şiirin umumî manzarasından farklı bir görünüme sahip değildir. Benzer bir durum, vezin için de söz konusudur. Tevhîd şiirlerinde, dört hâkim tarzın varlığından bahsedilebilir: Teşbîh, tenzîh, temcîd ve tehlîl.Tehlîl dışında diğer tarzlar tevhîd şiirlerinde bir arada bulunabilmektedir. Tevhîd şiirlerinde Allah'ın edebî yönden hükümdâr, nakkâş/mimâr ve maşûk olarak tezâhür ettiğini görürüz. Bu tür şiirler tavsîf ve tasvîr zemîninde şekillenir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâs Big-Cânî, Ümîd Sürûrî (haz.), *Dîvân-i Esîrüddîn-i Evmânî (Serâyende-i Sudde-i 6-7 K)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.

Abbâs Big-Cânî, Ümîd Sürûrî (haz.), *Dîvân-i Eşrefî-i Semerkandî: Surûde-i Şerefüddîn Hasan Eşrefî-i Semerkandî*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.

Abbâs İkbâl-i Aştiyânî (haz.), *Dîvân-i Emîrü'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdülmelik Nişâbûrî Mütehallıs be- Mu'izzî: Mutazammın-i Kasâyid u Gazeliyyât uMukatt'ât ve Müştemil ber-Havâdis-i Târîhî Pencâh u Penç Sâl ez-Eyyâm-i Saltanat-i Selâcıka*, Kitâbfürûşî-i İslâmiyye, Tahrân 1318.

Abdî, *Cemşîd ü Hurşîd*, Süleymaniye Kütüphânesi Pertev Paşa, nu: 443, 148 vr.

Abdullâh Selâhaddîn-i Uşşâkî, *Hz. Alî Dîvânı Tercümesi*, haz. Ali Öztürk, Araştırma Yay., Ankara 2013.

Abdullah Tataroğlu, *Muhitî: Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.

Abdullayev, Ahmed (haz.), *Divan-i Edib Sabir-i Tirmizî*, İntişarat-ı Beyne'l-Mileli el-Hüdâ, Tahrân 1380.

Abdurrefîʿ Hakîkat (Refîʿ) (haz.), "ez-Dîvân-i Kâmil-i Eşʿâr-i Fârisî u Arabî-i Şeyh Alâuddevle Simnânî", *Hum-hâne-i Vahdet*, İntişârât-i Kumiş, Tahrân 1385.

Abdülaziz bin Mahmûd el-İsfahânî, *Sıfatu'l Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, haz. Necati Demir, Akçağ Yay., Ankara 2005.

Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2008.

Abdüllatif el-Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm: Kelam İlmine Giriş: İlahiyat, Nübüvvet, Sem'iyyât, İmâmet*, yay. haz. Fikret Karaman, Çelik Yay., İstanbul 2016.

Abdülmecit İslamoğlu, *Dâvûd-ı Halvetî ve Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

Abdülvâsi Çelebi, *Halilnâme*, haz. Ayhan Güldaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

Abul, Yasemin, *Süleyman-nâme-i Kebîr (47.Cilt): Metin Tenkidi ve İnceleme*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2004.

Adamović, Milan (haz.), *Kelîle ü Dimne: Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbbliothek Gotha*, Hildesheim 1994.

Adamović, Milan, "Şeyyâd Ĥamza'nın Yeni Bir Şiiri", çev. Aziz Merhan, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, Kütahya 2006, s. 157-171.

Ademler, Betül, *Düstûrnâme-i Enverî (Dil Özellikleri-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007.

Âhî, *Dîvân*, haz. Mustafa Kaçalin, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3335-1.

Ahmed Abdülmecîd el-Gazzâlî (haz.), *Dîvânu Ebî Nüvâs*, el-Matbaatü'l-Mısriyye, Kâhire 1953.

Ahmed b. Muhammed b. İbn Miskeveyh, *Câvidân-Hıred*, trc. Takiyyüddîn Muhammed-i Şüşterî, haz. Bihruz Servetiyan, , İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1976 (2535).

Ahmed Behiştî Şirâzî, Hamîd Rızâ Kılıç-hânî (haz.), *Dîvân-i Hasan-i Dihlevî (Karn-i Heftom u Heştom)*, Encumen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferheng, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1383.

Ahmed Fakih, *Çarhnâme*, haz. Mecdut Mansuroğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1956.

Ahmed Fakih, *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*, haz. Hasibe Mazıoğlu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1974.

Ahmed İdâreçi Geylânî, *Şâirân-i Asr-i Rûdekî*, Çâphâne-i Behmen, Tahrân 1370; Mahmud Mudbirî, *Şerh-i Ahvâl u Eş'âr-i Şâirân-i Bî-dîvân: Der-Karnhâ-yi 3/4/5 Hicrî-i Kamerî*, Neşr-i Panus, Tahrân 1375.

Ahmed Keremî (haz.), *Dîvân-i Celâlüddîn-i Adud-i Yezdî*, Tâlâr-i Kitâb-i Hıyâbân-i İnkılâb, Tahrân 1366.

Ahmed Keremî (haz.), *Divân-i Şeyh Ahmed-i Câm (Jendepîl)*, Neşriyyât-i Mâ, Tahrân 1377.

Ahmed Mücahid (haz.), *Mecmû'a-i* Âsâr-*i Fârisî-yi Ahmed el-Gazzâlî*, Müessese-i İntişârât u Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1370.

Ahmed Rıdvân, *Leylâ vü Mecnûn*, Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi, Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, nu: 414, 152 vr.

Ahmed Rıdvân, *Mahzenü'l-Esrâr*, Atatürk Üniversitesi Kütüphânesi, Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, nu: 369, vr. 1a-22a.

Ahmed Yesevi, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Yeni Bulunan Hikmetleri*, derl. Mirahmad Mirhaldaroglı, haz. Metin Akar, Hoca Ahmed Yesevî Vakfı Yay., İstanbul 2001.

Ahmed-i Câm, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphanesi Nafîz Paşa, nu: 399, vr. 158a-235a.

Ahmed-i Dâʿî, *Çengnâme*, haz. Gönül Alpay Tekin, Harvard University, [Harvard] 1992.

Ahmed-i Rıdvân, *Rıdvâniyye*, haz. Nebi Yılmaz, Bizim Büro Basım Yay., Ankara 2007.

Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

Ahmedî, *Cemşîd ü Hurşîd: İnceleme-Metin*, nşr. Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1975.

Ahmedî, *Dîvân*, haz. Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3344-3.

Ahmedî, *İskender-nâme*, haz. Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3341-2.

Ahmedî, *İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım*, haz. İsmail Ünver, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.

Ahmedî, *Tervîhü'l-Ervâh*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nu: 1852, vr. 121.

Ak, Coşkun (haz.), *Bağdatlı Rûhî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa 2001.

Akalın, Berrin Uyar, *Zaîfî: Gülşen-i Sî-Murg (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001.

Akar, Harun, *Heşt-Behişt (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Sözlük)*, Gaziosmanpaşa Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2010.

Akar, Metin, "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler- I-II", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 1987, s.1-14.

Akar, Metin, *Türk Edebiyatında Mi'râc-nâmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Akarsu, Kâmil (haz.), *Rumelili Zâ'îfî Dîvânı: Tenkîdli Metin*, Berikan Yay., Ankara 2011.

Akay, Asuman, *Firdevsî: Süleyman-nâme (44. Cilt): Metin ve Fiiller Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1990.

Akay, Mehmet, *İbrahim Gülşenî'nin Dîvânı: Metin-Dil Hususiyetleri-Sözlük*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.

Akay, Necmettin, *Mehmed Hevâyî'nin Mevlûdu Hayri'l-Enbiyâ'sı (İnceleme ve Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Akbaş, Yasin, *Muhyiddin Bayramî'nin Ab-ı Hayat Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2012.

Akbulut, Muhammet Ali, *Eğridirli Şeyh Mehmet Dede Sultan'ın Hızırname'si*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

Akbulut, Saliha, Nâtıkî Divanı: İnceleme-Metin, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 2004.

Akça, Volkan, *Menâkıb-ı H˘âce-i Cihân ve Netice-i Cân*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

Akçay, Hasan, *Ahmedî'nin İskender-nâmesi: Transkripsiyonlu Metin*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1999.

Akdoğan, Yaşar, "Mi'râc, Mi'râc-nâme ve Ahmedî'nin Bilinmeyen Mi'râc-nâme'si", *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989, s.264-310.

Akın, Lemi, *Cevâhirü'l-Ma'ânî (Paris Nüshası)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Akın, Öykü, *Harîmî (Şehzâde Korkud) Dîvânı'nın Nesre Çevirisi ve İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Akkaya, Hüseyin, "Şemseddin Sivasî'nin İrşâdü'l-Âvâm İsimli Mesnevîsi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 2, Sivas 2003, s.1-30.

Akkaya, Mehmet, *Şemsî Paşa Divânı (İnceleme-Edisyon Kritikli Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1992.

Akmandor, Ayten, *Münîrî ve Mihr ü Müşterî Mesnevîsi*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1983.

Akraz, Oktay, *Dâstân-ı Gazavât-ı İmam Ali (Gramer-Metin-Sözlük-İndeks)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2008.

Aksoy, Arif Edip, *Garîkî Dîvânı: Bahru'n-Nihâye (İnceleme-Metin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2011.

Aksoy, Hasan (haz.), *Mustafa Âlî'ninManzum Kırk Hadis Tercümeleri (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1991.

Aksoy, Hasan "Fevrî'nin Manzum Kırk Hadîs Tercümesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13-15, İstanbul 1997, s. 121-30.

Aksoylu, Dilek, *Kıyâsî'nin Mihr ü Mâh Mesnevîsi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2007.

Aksu, Aslıhan, *Keşfî Çelebi ve Mevlid'i (İnceleme-Metin)*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013.

Aktan, Bilal, "Kemal Ümmî'nin Vefât Risâlesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Konya 2006. s. 95-107.

Aktan, Bilal, *Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Aktaş, Hasan, *Abdurrahman Gubârî: Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Erzurum 2006.

Alay, Zehre, *Muhyiddin Çelebi'nin Hızır-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.

Albayrak Sak, Vesile, *Kadıoğlu Şeyh Mehmed ve İnşirâhu's-Sadr Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2009.

Alî b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hucvirî el-Gaznevî, *Keşfü'l-Mahcûb*, tash. Valintin Jokofski, be-kalem-i Muhammed Abbâsî, Müessese-i Matbûâti-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1336.

Alî Muhaddis (haz.), *Dîvân-i Ruknuddîn-i Da'vî-dâr-i Kumî (Şâir-i Zü'l-lisâneyn-i Südde-i Şeşom u Evâil-i Südde-i Heftom-i Hicrî)*, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1365.

Alî Muhammed-gîtî Firûz (haz), *Dîvân-i Bedr-i Çaçî*, Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i İsnâd-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1387.

Ali Öztürk, *XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003, s.71.

Alî Rızâ Şabânlu (müs.), *Dîvân-i Eş'âr-i Şihâbüddîn A'mâk-i Buhârâyî (Hemrâh bâ-Tahkîk der-Ahvâl u Âsâr u Tavzîhât-i Eş'âr-i Û)*, İntişârât-i Âzmâ, Tahrân 1388.

Alî Şîr Nevâî, *Hamse: Hayretü'l-Ebrâr*, yay. Pârsâ Şemsî, Özbekistân SSR Fenler Neşriyâtı, Taşkent 1970.

Alî Şîr Nevâyî, *Bedâyi'u'l-Vasat*, haz. Kaya Türkay, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2002.

Alî Şîr Nevâyî, *Fevâyidü'l-Kiber*, haz. Önal Kaya, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

Ali Şîr Nevâyî, *Garâ'ibü's-Sıgâr*, haz. Günay Kut, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2003.

Ali Şir Nevâyî, *Lisanü't-Tayr,* haz. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.

Ali Şir Nevâyî, *Nazmü'l-Cevâhir (Hazret-i Ali'nin Hikmetleri)*, haz. Vahit Türk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006.

Ali Şîr Nevâyî, *Nevâdirü'ş-Şebâb*, haz. Metin Karaörs, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.

Alî Şîr Nevâyi, *Seb'a-i Seyyâr*, haz. Pârsâ Şemsiyef, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyâtı, Taşkint 1956.

Alî Şîr Nevâyî, *Sedd-i İskenderî: (İnceleme-Metin)*, haz. Hatice Tören, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Alî-Şîr Nevâyî, *Ferhâd u Şîrîn: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Alpay Tekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.

Alî-Şîr Nevâyî, *Leylî vü Mecnûn*, haz. Ülkü Çelik, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

Alî-Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş-ve Metin)*, haz. Kemal Eraslan, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 67.

Alkış, Necmiye, *Tercüme-i Pend-nâme-i Ferîdüddîn 'Attâr (Edisyonkritik ve Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1953.

Alparslan, Ali-Eraslan, Kemal, "Kâmrân Mîrzâ'nın Dîvânı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 23 (1977-9), İstanbul 1981, s. 37-163.

Alparslan, Ali-Eraslan, Kemal, "Kâmrân Mîrzâ Dîvânı II", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 26 (1986-1993), İstanbul 1993, s. 11-78.

Alparslan, Neşe, *Ubeydullah Han (Ubeydi) ve Divanı'nın Edisyon Kritiği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1968.

Alparslan, Tahir, *Ahmed'in Mevlidi: Metin-Nüsha Farkları-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972.

Alpay, Gönül, "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1972*, Ankara 1972, s. 103-25.

Alptekin Sarıoğlu, Leyla, *Cemâl-i Halvetî'nin Tasavvufî Mesnevîleri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Al-Rabghuzi, *The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya' an Eastern Turkish Version*, haz. H. E. Boeschoten, J. O'kane, S. Tezcan, E. J. Brill, Leiden 1995.

Altın, Nesrin, *Erzurumlu Darîr'in Fütuhu'ş-Şâm Tercümesi: Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin (A Maddesi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Altun, Mustafa (haz.), *Sî-nâme-i Hümâmî: Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3426-6.

Altun, Mustafa, *İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si: (1b-149a) Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3420-4.

Altunel, İbrahim, *Hâletî-i Gülsenî: Hayatı, Edebî Kisiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yüksek Lisans Tezi, , Konya 1988.

Âmiloğlu, *Arş-nâme Tercümesi: Hurûfî Şiirler (İnceleme-Metin-Eleştirmeli Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Fatih Usluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2104.

Anbarcıoğlu, Meliha, "Kıyâsî'nin Mihr u Mâh Mesnevîsi", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 1986, s. 87-170.

Anhegger, Robert, "16. Asır Şairlerinden Zaʿifî"**,** *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 4, S. 1-2, İstanbul 1950, s. 133-66;

Ankaralı Hekim Nidâî, *Genc-i Esrâr-i Ma'nî (İnceleme-Metin)*, haz. Nuran Öztürk, Karahan Kitabevi, Adana 2011.

Apaydın, Talip, "Ubeydu'llâh Han'ın İki Eseri: Sabr-nâme ve Şevk-nâme", *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 4, S. 1, Ankara, 2007, s. 87-101.

Apaydın, Talip, "Ubeydu'llâh Han'ın İki Eseri: Salavat-nâme Mesnevîsi ve Gayret-nâme", *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 3, S. 1, Ankara, 2006, s. 89-102.

Araç, Güllü *Uzun Firdevsî ve Hakâyık-nâme'si (İnceleme -Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

Arat, Reşit Rahmeti, "Bir Yazı Nümûnesi Münâsebeti İle", *60. Doğum Yılı Münâsebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, İstanbul 1953, s. 17-29.

Arı, Abdullah, *Muhyî-i Gülşenî, Eserleri ve Sîret-i Murâd-ı Cihân (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

Armutlu, Sadık, *Sultan Ahmet Celâyir: Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1990.

Armutlu, Sadık, *Zâtî'nin Şem ü Pervânesi: (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1998.

Arslan, Hüseyin; Usluer, Fatih, "Kısmet-nâme'nin Döndü Karaca Neşri ve Açıklaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, s. 45-81.

Arslan, Mehmet (haz.), *Mihrî Hâtun Divânı*, Amasya Valiliği, Amasya 2007.

Arslan, Ömer, *Ubeydî Dîvânı (Metin ve İnceleme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2013.

Arslantürk, H. Ahmet; Kaçar, Mücahit (haz.), *Merâhî'nin Fetihnâme-i Sigetvar'ı: Kanuni'nin Son Seferinin Şiirsel Anlatımı*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

Aslan, Harun, *Lâmi'î Çelebi Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl: Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük-Adlar Dizini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Aslan, Namık, "Manzûm Dînî Hikâyeler ve Kirdeci Ali'ye Ait Olduğu Söylenen İki Hikâye Metni (Güvercin ve Geyik Destanları)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Kayseri 2006, s.189-207

Aslan, Üzeyir, "Fetihten Sonra Yazılmış Türkçe İlk Mevlid-i Manevî: Kerîmî'nin İrşâdı", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul 2009, s. 19-80.

Aslan, Üzeyir, "Han Şair Emiri'nin Musammatları" *Modern Türklük Araştırmaları*, C. 8, S.1, 2011, s. 42-51.

Aslan, Üzeyir, "Hanife Dilek Batislam, *Hasbıhâl-i Sâfî: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Kitabevi, İstanbul 2003", *Türk kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.9, İstanbul 2003, s. 209-19.

Aslan, Üzeyir, *Ubeydullah Han (ö.1539) Şairi Sânî ve Türkçe Divanı*, Palet Yay., Konya 2009.

Âşık Paşa, *Garib-nâme: (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, haz. Kemal Yavuz, 4 C., Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.

Atabek, Sümeyye, *Manzum Siyer-i Nebi (Dil Özellikleri - Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Atalay, Mehmet, "Hâkânî ve Hilye'si I", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5/1, Elazığ 1991, s. 29-49; "Hâkânî ve Hilye'si II", S. 5/2, Elazığ 1991, s. 33-58.

Atalay, Mehmet, *İran Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Gaznelilere Kadar*, Demavend Yay., İstanbul 2014.

Ataseven, Yusuf, *Hakkânî'nin "Manzûme-i Nasâyih" Adlı Eserinde Manzum Ayet ve Hadis Yorumları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 31.

Ateş, Ahmed (neşr. ve çev), *İbn Sina Risâleler 3: Aşkın Mâhiyeti Hakkında Risâle*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1953.

Ateş, Ahmed, "Sanâ'î'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yay., Ankara 1968, s. 115-150.

Ateş, Ahmet, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzûm Eserler I (Üniversite ve Nûrosmâniye Kütüphâneleri)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.

Ateş, Sema, *Fütûhî Hüseyin Çelebi'nin "Tuhfetü'l-Mecâlis" Mesnevîsi Üzerinde Gramer İncelemesi (Metin-Gramer-Sözlük)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.

Ateş, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s.): Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969.

Atik, Arzu, *Celîlî'nin Leyla ve Mecnun'u ve Nizmami'nin Leyla ve Mecnun'u İle Karşılaştırma*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Atlansoy, Kadir, *Sabayî: Sırat-ı Müstakîm (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987.

Attâr (Ferîduddîn muhammed b. İbrâhîm-i Nîşâbûr), *Musîbet-nâme*, haz. Muhammed Rıza Şefîʿî Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1386.

Attâr (Ferîdüddîn Muhammed b. İbrâhîm-i Nişâbûrî), *İlâhî-nâme*, haz. Muhammed Rıza Şefîʿî Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1388.

Attâr-i Nişâbûrî, *Mantıku't-Tayr*, haz. Muhammed Rızâ Şefîʿî Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1384.

Avcı, İsmail, *Hazînî'nin Manzum Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2007.

Avcı, İsmail, *Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâmesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Avşar, Ziya (haz.), *Revânî Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3352-8.

Ay, Bekir, *Keşfî'nin Mevlidi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969.

Ay, Ümran, *Münîrî (öl.1521)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt I (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Ay, Ümran, *Nidâî: Dürr-i Manzum (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

Ayan, Hüseyin, "Celîlî'nin Hecr-nâme'si", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 14, Fasikül: 1, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1986.

Ayan, Hüseyin, "Celîlî'nin Mehek-nâmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Harun Tolasa Özel Sayısı, İzmir 1983, s. 5-13.

Ayan, Hüseyin, *Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, TDK Yay., Ankara 2002.

Ayçiçeği Bünyamin, *Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö.917/1511-2?) İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Aydemir, Meltem, *Enîsü'l-Guzât*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2006.

Aydemir, Semra, *Dede Ömer Rûşenî (Hayâtı, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1990.

Aydemir, Yaşar, "Lârendeli Vücudî ve Gazelleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Prof Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu'na Armağan, Ankara 2007, s. 52-72.

Aydemir, Yaşar, *Behîşti Divanı: Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Aydın, Haluk, *Alaşehirli Kadı Muhammed Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Balıkesir 2001.

Aydoğdu, Metin, *Muhyî'nin Manzum İbtidâ-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.

Aydur, Metin, *Mehemmed Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2011.

Aygün, Zeynel Abidin, *Behiştî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 1999.

Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî, *Gâyetü'l-İmkân fî Dirâyeti'l-Mekan yâ Risâletü'l-Emkine ve'l-Ezmine: der-Hudûd-i Sene-i 525 Kamerî*, haz. Rahim Fermeniş, Çâphane-i Âftab, Tahran 1339.

Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî, *Temhîdât*, haz. Afîf Useyrân, İntişârât-i Menûçehrî, Tahrân 1370.

Aynur, Hatice, *15. yy. Şairi Çâkerî ve Dîvânı: İnceleme - Tenkitli Metin*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1999.

Aynur, Hatice, *Mahremî ve Şeh-nâmesi: I. Kısım Yavuz Sultan Selim Dönemi (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.

Azamat, Nihat, "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yûsuf u Züleyhâ, Esrarnâme Tercümesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 347-364.

Azerî İbrahim Çelebi, *Husrev ü Şirin*, haz. Ülkü Çetinkaya, Grafiker Yay., Ankara 2015.

Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, H Yay., İstanbul 2008.

Azîzüddîn Nesefî, *Beyânü't-Tenzîl*, haz. Seyyid Alî Asgar Mîr Bâkırî-ferd, İntişârât-i Suhan Tahrân 1391.

Azîzüddîn Nesefî, *Beyânü't-Tenzîl*, haz. Seyyid Alî Asgar Mîr Bâkırî-ferd, İntişârât-i Suhan Tahrân 1391.

Azîzüddîn Nesefî, *İnsan-ı Kamil*, terc. A. Avni Konuk, haz. Sezai Fırat, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

Azîzüddîn Nesefî, *Mecmua-i Resâ'il Meşhur be-Kitâbü'l-İnsani'l-Kâmil*, haz. Marijan Mole, Îrân-şinâsi-yi Encümen-i Îrân u Fransa, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1377/1997.

Baba Tâhir Uryânî-i Hemedânî, *Dîvân-i Eş'âr*, mush. Vahîd-i Destgerdî, Sâzmân-i Çâp u İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1361.

Babür, Yusuf, *Firdevsî-i Rûmî: Süleymân-nâme-i Kebîr (6-7. Ciltler / İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2013.

Bağdatlı Zihnî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Ahmet Doğan, Kesit Yay., İstanbul 2014.

Bal, Sema, *British Museum Turkî Ms 23'te Kayıtlı Çağatayca Şâhî Divanındaki Gazeller (vr. 1b-10b; Transkripsiyon, Çeviri, Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Barutçu, Nevzat, *Revâhî'nin Tenvîrü'l-Ebsâr İsimli Eserinin İncelenmesi*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Batislam, Hanife Dilek (haz.), *Hasbıhâl-i Sâfî: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Batur, Atilla, *Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye'si*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1996.

Bay, Fatih, *Sabâyî: Mevlid (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Gramatikal Dizin)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2003.

Bayak, Cemal, "Ubeydullah Dede ve Mevlid'i: Risâle fî Evsâfi'n-Nebî", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 35, İstanbul 2006, s. 1-15.

Bayak, Cemal, *Sehâbi Dîvânı ve Konu İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.

Bayak, Cemal, *Sevdâ'î: Kıssa-ı Leylî Birle Mecnûn*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

Baykaldı, Remzi, *Âzerî İbrâhim Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, Kayseri 1994.

Bayram, Yavuz, *Amasya'ya Vali Osmanlı'ya Padişah Bir Şair: Adlî Sultan İkinci Bayezid (Hayatı-Şahsiyeti-Şairliği-Dîvânının Tenkitli ve Orijinal Metni*, 2. Baskı., Amasya Valiliği, Amasya 2009.

Bedîüzzemân Fürûzanfer (haz.), *Menâkıb-i Evhadüddîn Hamid b. Ebî'l-fahr Kirmânî: ez-Müellifât-i Nîme-i Dovvom-i Karn-i Heftom,* Büngâh-i Terceme u Neşr-i Kitâb, Tahrân 1347.

Bedîüzzemân Fürûzânfer, *Ehâdîs u Kasas-i Mesnevî (Ta'likâtî ez-Du Kitâb-i Ehâdîs-i Mesnevî u Me'haz-i Kasas u Temsîlât-i Mesnevî)*, terc. ve tanz. Hüseyin Dâvûdî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrâh 1381.

Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2016.

Behiştî, *Şehrengîz*, Milli Kütüphâne Yz. A. 827, vr. 6a-15a.

Belal Saber Mohamed Abd el-Maksoud, *Leylâ ile Mecnûn Mesnevîsinin Arap, Fars ve Türk Edebiyat'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

Belen, Maksut, *Hızrî'nin Âb-ı Hayât Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 1997.

Berat Zencânî (haz.), *Heft Peyker-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): Ez-rûy-i Kadîmî-terîn-i Nüshahâ-yi Hattî-i Karn-i Heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1380.

Berât Zencânî (haz.), *İkbâl-nâme-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): ez-Rûy-i Kadîmî-terîn-i Hattî-i Karn-i heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1381.

Berât Zencânî (haz.), *Şeref-nâme-i Nizâmî-i Gencevî (Metn-i 'İlmî u İntikâdî): ez-Rûy-i Kadîmî-terîn-i Hattî-i Karn-i heştom bâ-Zikr-i İhtilâf-i Nuseh u Şerh-i Ebyât u Ma'nî-i Lugât u Terkîbât u Keşfü'l-Ebyât*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1380.

Berbercan, Mehmet Turgut, *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Bihrûz Eymânî, *Eş'âr-i Bâzyâfte-i Kâfî Zafer-i Hemedânî (Südde-i 5-6)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.

Bildirici, Zübeyde, *Divan-ı Murâdî: Muhabbetnâme-i Seyyid Murâdî [1-155v] (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Bilen Burmaoğlu, Hamit**,** *Lâmi'i Çelebi Dîvânı (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1983.

Bilge, Murat, *Günahkâr Dîvânı:Tenkitli Metin*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008.

Bilgen, Abdüsselam, *Kâtibî-i Nîşâbûrî'nin Dah Bâb Mesnevîsinin Tenkitli Metni ve Şâirin Hayatı, Eserleri Hakkında Bir İnceleme,* Ankara 1993, s. 1-2.

Bilgen, Zeynep Esra, Fâik, *Mu'cizâtü'n-Nebî: İnceleme-Metin*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.

Bilgin, Orhan, "Nizârî, Hayatı ve Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Şarkiyat Mecmuası*, S. 7, İstanbul, 1972, s. 49-58.

Biltekin, Halit, "Kirdeci Ali ve Dâstân-ı 'Ömer İbni Hattâb Adlı Küçük Mesnevîsi", *Turkish Studies*, S. 8/1, Ankara 2013, s. 1061-1070.

Biltekin, Halit, *Şeyhî Dîvânı: (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2003.

Birici, Sevim, *Türk Edebiyatında Şâh u Dervîş (Şâh u Gedâ)'ler ve Hilâl-i Çağatayî'den Yapılan Şâh u Dervîş Çevirilerinin İncelenmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2004.

Boşça, Güllü, *Âmiloğlu: Terceme-i Câvidân-i Arş-nâme (Giriş-Çeviri Yazılı Metin-İnceleme-İndeks)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2012.

Bulan, Ayşe, *Hâşimî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

Buluç, Sadettin, "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'ten Derlenmiş Koşuklar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, Ankara 1964, s. 161-201.

Buluç, Sadettin, "Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'den Örnekler", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili Dergisi ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s. 17-44.

Buluç, Sadettin, "Şeyyâd Hamza'nın Beş Manzûmesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s.1-16.

Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevîsi", *Türkiyat Mecmuası*, S. 15, İstanbul 1969, s. 247-257.

Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 12, İstanbul 1963, s. 139-142.

Buluz, Nermin, *Şemseddin Sivâsî'nin Heşt-Bihişt Mesnevîsi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1997.

Bursalı Lamiî Çelebi, *Mevlidü'r-Resûl*, haz. Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2011.

Büyükkarcı Yılmaz, Fatma, "Sinanoğlu'nun Şakku'l-Kamer Mucizesi Hakkındaki Mesnevîsi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 32 (1), 2013 Samsun, s. 407-468.

Büyükkarcı Yılmaz, Fatma, *Za'ifî'nin Manzum Gülistân Tercümesi: Kitâb-ı Nigâristân-ı Şehristân-ı Dırahtistân-ı Sebzistan*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Büyükkarcı, Fatma, *Firdevsî-i Tavîl ve Da'vet-nâmesi (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

Can, Altan, *Muhammed'in Siretü'n-Nebî'si (1-3422. Beyit) (İnceleme-Metin)*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2014.

Candan, Gülşen, *Senî Alî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2012.

Canım, Rıdvan , *Türk Edebiyatında Sâkînâmeler ve İşretnâme*, Akçağ Yay., Ankara 1998.

Cefâyî, *Dakâiku'l-Hakâyık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nu: 1782, vr. 157.

Celâl et-Tabîb, *Gul u Nevrûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3857, vr. 498b-511a.

Celâl Tabîb-i Şirâzî, *Gul Nevrûz*, haz. Alî Muhaddis, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1378.

Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ,: Câmiatü'l-Melik Suûd, Riyad 1988.

Celâleddîn Adudü'l-Yezdî, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, nu: 1447, vr. 394a-419a.

Celâleddîn Devvânî, *Tehlîliyye*, haz. *Mecmû'a-i Resâil-i Fârisî: Defter-i Dovvom*, haz. Seyyid Ahmed Sertoykânî, Bünyâd-i Pejûhişhâ-yi İslâmî, İntişârât-i Âsitân-i Kuds-i Razavî, Meşhed 1368.

Celâleddîn Humâyî (haz.), *Dîvân-i Osmân Muhtârî-i Gaznevî*, çâp-i dovvom, İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1382

Celâlzâde Sâlih Çelebi, *Divân-ı Sâlih*, Nûruosmaniye Kütüphanesi, nu: 3846, vr. 1b-62a.

Celâl-zâde Sâlih Çelebi, *Hadîkatü's-Selâtin: İnceleme-Metin*, haz. İbrahim Yüksel, H. İbrahim Delice, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Cemâlî el-Karamânî, *Risâle fî Etvâri's-Sülûk (Seyr ü Sülûk Makâmları)*, haz. Mehmet Sait Toprak, Okuyan Us, İstanbul 2013.

Cemâlî, *Miftâhü'l-Ferec (Tenkitli Metin)*, haz. İ. Çetin Derdiyok, Türkoloji Araştırmaları, Adana 1998.

Cemâlî, *Risâle-i Durûb-ı Emsâl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nu: 593, vr. 50b-62a

Ceyhan, Âdem- Aydoğan, Tuğba, "Sultan II. Murad İçin Dizilmiş İnciler: Hâfız'ın Nesrü'l-Le'âlî Tercümesi (Lü'lü-i Mendûd)", *Turkish Studies*, S. 8/13, Ankara 2013, s. 37-73.

Ceyhan, Âdem, "Azmî'nin Kırk Hadis Tercümesi*", Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2008, Beykoz Belediyesi, İstanbul 2008, s. 131-156.

Ceyhan, Adem, "Şirvanlı Habîbullâh'ın Esmâ-i Hüsnâ Şerhi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 17, İstanbul 2016, 13-54.

Ceyhan, Âdem, "Usûlî'nin Hadis ve Vecize Tercümeleri*", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXX (2001-2003), İstanbul 2003, s. 147-188.

Ceyhan, Âdem, *Bedri Dilşad'ın Murâd-nâmesi*, MEB Yay., İstanbul 1997.

Ceyhan, Âdem, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*, Öncü Kitap, Ankara 2006.

Chittick, William, *Varolmanın Boyutları: Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar*, der. ve çev. Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul 2011.

Christensen, Arthur Emanuel, *Berresî İntikâdî-i Rübâiyyât-i Hayyâm (Bâ-Mukâbele bâ-Nüshahâ u Çâphây-i Cedîd u Efzûden-i Nüsha-i Bedelhâ, Mukaddime u Netîcegîrî-i Tâze [be-Sa'y-i Mütercim])*, terc. Ferîdûn Bedreî, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1373.

Christensen, Arthur Emanuel, *Îrân der-Zemân-i Sâsânîyân*, Çâp-i Pencom, terc. Reşîd-i Yâsemî, ed. Hasan Rızâyî Bâğbîdî, Sadâ-yi Muâsır, Tahrân 1385.

Cin, Ali (haz.), *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.

Cin, Ali, *İbn-i Abbas'tan Rivayet Edilen Yusuf ve Züleyha Hikayesi (Giriş-Metin-Dizin)*, Akdeniz Üniversitesi Yay., Antalya 2012.

Cinânî, *Cilâü'l-Kulûb: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük,* haz. Mustafa Özkan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990.

Cumbur, Müjgan, "Cimcime Sultan Destanı", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1976, s. 39-54.

Cunbur, Müjgân, "Gülşehrî İle Kaygusuz Abdal'ın Şiirlerini Kapsayan, XV. Yüzyıldan Kalan Bir Mecmua", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1964, s. 23-30.

Çağlar, Arife, *Üsküplü Atâ ve Dîvânçesi (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2013.

Çâkerî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz.Ayşe Yıldız, Hitabevi Yay., Ankara 2013.

Çakıcı**,** Bilal, *Fedâyî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005.

Çakır, Müjgan (haz.), *Mu'cizeler Kitabı: Klasik Türk Edebiyatında Müstakil Mu'cizat Metinleri: Mu'cizat-ı Enbiyâ Tercümesi ve Mu'cizat-ı Mustafa Metinleri*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2015.

Çakır, Müjgan**,** *'Abdî'nin Câmasbnâmesi I*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Çakmak, Serkan, *Manzum Temmim Dârî Hikâyelerinin Eksik Bir Nüshası: Dâstân-ı Temmim Dârî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

Çatıkkaş, Atâ, *Ahmed'in Mevlid'i: Metin-Nüsha Farkları-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972.

Çavuşoğlu, Raşit, *Ferah-nâmeler ve Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2014.

Çavuşoğlu, Raşit, *Şâh Velî Ayıntâbî'nin Risâletü'l-Bedriyye'si (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.

Çelebioğlu, Amil, "Akşemseddin-zâde Hamdullah Çelebi ve Pendnâmesi", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri [Akşemseddin Sempozyumu III]*, Akşemseddin Hazretleri Vakfı Yay., Ankara [t.y.], s. 172-203.

Çelebioğlu, Amil, "Kıyafe(t) İlmi ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyafetnamesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 11, Ankara 1979, s. 305-348.

Çelebioğlu, Âmil, "Yazıcı Sâlih ve Şemsiyye'si", *Atatük Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi*, S. 1, Erzurum 1976, s. 171-218.

Çelebioğlu, Amil, *Türk Mesnevî Edebiyatı: 15 yy. Kadar (Sultan II. Murâd Devri) (824-855/1421-1451)*, Kitabevi, İstanbul 1999.

Çelebioğlu, Ayşe, *Huzûrî ve Manzum Esrâr-nâme Tercümesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011.

Çelik, Halil, *Sa'âdet-nâme: İnceleme-Metin*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011.

Çelik, Ülkü, "İbrahim Tennûrî'nin Otuz Şiiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1994*, Ankara 1996, 19-82.

Çelik, Zeynep, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81.cilt) (82b-123b yk.) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çeltik, Halil (haz.), *Ahmed-i Rıdvan Divanı*, Bizim Büro Basım Yay., Ankara 2011.

Çeri, Ahmet, *Tebrizli Ahmedî: Yûsuf u Zelîhâ (35B-70B İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çetin, Abdülbaki, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 53-101.

Çetin, İsmail, *Derzi-zâde Ulvî (Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanının Tenkidli Metni)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993.

Çetin, İsmet, *Tursun Fakih: Hayatı - Edebî Şahsiyeti - Mesnevîleri*, İlesam Yay., Ankara 2002.

Çetin, Nihad, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Yay., Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973.

Çınar, Bekir, *Taşlıcalı Yahya Gencîne-i Râz: (İnceleme-Metin-İndeks)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

Çınar, Türkan, *Hayali-i Gülşenî Dîvânı: Metin-İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998;

Çıpan, Mustafa (haz.) *Dîvâne Mehmed Çelebi (Afyon Mevlevihanesi Şeyhi)*, (2. b.), Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Konya 2002.

Çıpan, Mustafa, *Muğlalı İbrahim Şâhidî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri: Dîvan ve Gülşen-i Vahdet (Tenkidli Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

Çifçi, Selcen , *Tuhfetü'l-Mü'min: (Metin-İnceleme-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Çiftçi, Hasan, *Sirâcî-yi Sigzî Divanı,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1992.

Çimen, Sema, *15. Yüzyıla Ait Anonim bir Mi'râc-nâme (Transkripsiyonlu Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ensitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Çolak, Ahmet, "Bahârî, Fetihnâme-i Üngürüs Adlı Eseri ve Bu Eserden Hareketle Macaristan Fethinin Edebî-Tarihi Üslupla Anlatılışı", *Turkish Studies*, S. 10/4, Ankara, 2015, s. 373-408.

Çolak, Faruk, *Niyâzî'nin Mansur-nâmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

Çorak, Reyhan, *Münîrî (öl.1521)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt 2-3 (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Çöm, Erol, "16. Yüzyıl Şairi Emîrî ve Gülşen-i Ebrâr Mesnevîsi*", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 20, Konya 2008, s. 47-63.

Çöm, Erol, "16. Yüzyıl Şairi Emîrî'nin Mir'atü'l-Ebrâr Adlı Mesnevîsi", *İstem: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, S. 13, 2009, s. 289 -304.

Çöm, Erol, *Şemseddîn-i Sivâsî'nin İbret-Nümâ Adlı Mesnevîsi: (İnceleme-Metin)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.

Dalbudak, Funda, *Handânî Dîvânı Gazeller Bölümü (Edisyon Kritik)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 1995.

Daşdemir, Muharrem, "XIV. Yüzyıla Ait Türkçe Manzum Bir Şâtibî Şerhi: Keşfü'l-Me'ânî*", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum 2007, s. 29-48.

Dâvûd el-Kayserî, *Vahdet-i Vücûd Felsefesi (Felsefî ve Tasavvufî Risâleler)*, çev. Mehmed Bayrakdar, Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Yay., İstanbul 2012.

Dede Ömer Rûşenî, Ç*obân-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kemânkeş, nu:393, 18 vr.

Dede Ömer Rûşenî, Ç*obân-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi; Düğümlü Baba 419, vr. 21-61.

Dede Ömer Ruşeni**,** *Neynâme: Tenkidli Basım*, haz. Mustafa Uzun, İstanbul 1990.

Dede, Mehmet, *Divân-ı Gül Baba ve Transkripsiyonlu Metni*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001.

Değirmençay, Veyis (haz.), *Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh ve Farsça şiirleri: (Dîvân-ı Hakîkî)***,** Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum 2004.

Delice, H. İbrahim, *Niğdeli Muhibbî: Gül ü Nevrûz (İnceleme-Metin-Dizin)*, 2C., Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1995.

Demir Esra, *Şeyh Eşref B. Ahmed'in İbret-nâme Adlı Mesnevîsi (Edisyon Kritik-İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Demir Öztürk, Nuray, *Nidâî Mehmed Çelebi Ankaravî'nin Rebîu's-Selâme Adlı Eseri (Metin-Türkiye Türkçesine Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Demir, Recep, *Hatâyî-i Tebrizî ve Mollâ Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Van 2006.

Demirayak, Kenan, *Hazreti Ebû Bekir (r.a.): Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Gül Neşriyât, İstanbul [t.y.].

Demirel, Mustafa (haz.), *Mecmû'a-i Latîfe ve Dili*, Çağrı Yayınları, 2005 İstanbul.

Demirel, Şener (haz.), *Behiştî'nin Heft Peyker Mesnevîsi*, , Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3343-6

Demirkazık, H. İbrahim, "Mecîdî'nin Miraciye'si", *Turkish Studies*, S. 10/8, 2015, s. 849-886.

Deniz Sağlam, Zehra, *İbrahim Bey Külliyâtı ve İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Deniz, Rasim, *Haliloğlu Ali'nin Yûsuf u Zelîha Kıssası*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998.

Deniz, Sebahat, "Boyacıoğlu'nun *'Anâsır-ı Erba'â*' Adlı Mesnevîsi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul 2000, s. 161-182.

Derdiyok, İ. Çetin, *Cemâlî: Hayatı, Eserleri ve Divanı (İnceleme-Tenkidli Metin-Tıpkıbasım)*, Harvard University, Cambridge 1994.

Dereli, Üzeyir, *Ca'ferî'nin Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Denizli 2003.

Derviş Gubârî, *Gazavât-nâme-i Midilli (Midilli Kıssası)*, haz. Ömer Özkan, Alp Yayınevi, Ankara 2007.

Derviş Hasan Medhî, *Menâkıb-ı Dervîş Hâkî (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, haz. Hasan Kaya, Tibyan Yay., İzmir 2013.

Dervîş Hayâlî, *Ravzatü'l-Envâr*, haz. M. Fatih Köksal, Kitabevi, İstanbul 2003.

Derviş Muhammed Yemînî, *Fazîlet-nâme: Giriş-İnceleme-Metin*, 2C., haz. Yusuf Tepeli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Dervîş Paşa, *Murâd-nâme*, haz. Beyhan Kesik, Giresun Üniversitesi, Giresun 2009.

Develi, Hayati, "Eski Türkiye Türkçesi Devresine Ait Manzum Bir Miracnâme", *İstanbul Üniversitesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXVIII, İstanbul 1998, 81-205.

Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ: ez-Rûy-i Çâp-i Brown bâ-Mukâbele-i Nuseh-i Mu'teber-i Hatt-i Kadîmî*, haz. Muhammed Abbâsî, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Bârânî, Tahrân 1337.

Dilçin, Cem, "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahvâl-i Kıyâmet", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1978, s. 49-86.

Dinçer, Leman, *Lütfî: Kitâb-ı Gül ü Nevrûz (Tenkidli Metin-Nüsha Farkları)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.

Dinçer, Sedanur, *Hafî: Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.

Direkci, Bekir, *Cevâhirü'l-Me'ânî (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2010.

Doğan, Enfel – Korkmaz, Feryal, "Rûmî'nin Şîrîn ü Şûrîye'si (İnceleme-Metin-Sözlük)", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXI, İstanbul 2004, s. 52-173.

Doğan, Güler, *Edirneli Nazmî Dîvânı (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Doğan, Muhammed Nur, *Fâtih Divanı ve Şerhi*, Erguvan Yay., İstanbul 2004.

Doğan, Özgür, *16. Yüzyıl Şairlerinden Dervîş'in Mevlid'i (Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Doğan, Şaban, "Yûsufu Meddâh'ın Kadı ile Uğru Destânı ve Dil Özellikleri**"**, *Turkish Studies*, S. 7/3, Ankara 2012, s. 985-1036.

Doğru,Rabia, *Kara Vâiz'in Mevlid'i (Metin - İnceleme)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2013.

Donuk, Suat, "Bilinmeyen Bir Şair: Su'âlî ve Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 8/9, Ankara 2013, s. 1223-1249.

Donuk, Suat, "Cemâleddin İshak el-Karamanî ve Onun Namaz Konulu Bilinmeyen Bir Mesnevîsi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 40, 2015, s. 259-282.

Donuk, Suat, "Cemâleddin İshak El-Karamanî'nin Bilinmeyen Şiirleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 16, İstanbul 2016, s. 77-144.

Donuk, Suat, "Cemâleddin İshak el-Karamanî'nin en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye ve Risâle fî Etvâri's-Sülûk İsimli Eserlerine Dair", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya, 2016, s. 285-307..

Donuk, Suat, "Cemâleddîn İshak el-Karamanî'nin Kasideleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, 2016, s. 19-45.

Duman, Musa, "İbrahim Bey'in Miʿrâc-nâmesi: İmla Özellikleri, Metin, Sözlük ve Ekler Dizini", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. XXVII, İstanbul 1997, s. 169-238.

Durbilmez, Bayram, *Muhyiddîn Abdâl Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998.

Dursun Ali Tokel, *Fütûhî Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.

Dündar, Hasan, *Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnânemesi Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2006

Düzenli, Mesut Bayram, *Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsîri'l-İhlâs Adlı Eseri (1b-192b, İnceleme-Metin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2014.

Ebrahim Farzan, *Gulşani-i Saruhani: Hayatı, Farsça Divanı ve Raz-nama'si*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1980.

Ebu Abdi'r-Rahmân Muhammed ibn el-Huseyn es-Sülemî, *Tasavvufunun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, müt. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi [İlahiyat Fakültesi Yay.], Ankara 1981.

Ebû Alî Muhammed b. Muhammed b. Belʿamî, *Târîh-i Belʿamî: Tekmîle u Tercüme-i Târîh-i Taberî (Telîf-i Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr-i Taberî)*, be-tashîh-i Muhammed Takî Bahâr, be-kûşiş-i Muhammed Pervîn Gunâbâdî, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Zevvâr, Tahrân 1383.

Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, thk. Ebî Hacer Muhammed es-Saʿîd b. Besyûnî Zaglûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Ebu Câfer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletü'l-i'tikâdi'l-İmâmiyye (Şiî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978.

Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Varlık, Bilgi, Hakikat: Mişkatü'l-envâr*, neşr. ve terc. Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2016

Ebû Mansûr Alî b. Ahmed Esedî-i Tûsî, *Lugat-i Fürs*, haz. Abbâs İkbâl-i Âştiyânî, Çâphâne-i Meclis, Tahrân 1319.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, terc. Bekir Topaloğlu, İsam Araştırmaları Merkezi Yay., Ankara 2005.

Ebû Muʿîn Nâsır Husrev-i Kubâdiyânî Mervezî Yemgânî, *Kitâb-i Câmi'ü'l-Hikmeteyn*, haz. Henry Corbin, Muhammed Muʿîn, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1363.

Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd: Mahbûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Müridin Tevhîd Makamına Giden Yolu*, çev. Muharrem Tan, 4 C., İz Yayıncılık, İstanbul 1999.

Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, muhk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbâʿa ve'n-Neşr, Cize 1997/1417.

Ebu'l-Hasan ed-Deylemî, *Sîretü'ş-Şeyhi'l-Kebîr: İbn el-Hafif eş-Şirazi*, Terceme-i Fârisî: Rükneddîn Yahya b. Cüneyd eş-Şîrâzî, nşr. Annemaire Schimmel-Tarı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1955.

Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîhi Müslim*, neşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî , el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire 1374/1955.

Ebu'l-Kâsım Hasân b. Ahmed Unsûrî (Müteveffâ 441), *Mesnevî-i Vâmık u Azrâ*, haz. Mevlevî Muhammed Şefîʿî, İntişârât-i Dânişgâh-i Pencâb, Lahor 1967.

Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhidin Esasları: Kitâbü't-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd*, çev. Hülya Alper, İz Yay., İstanbul 2007.

Ebu'l-Muîn Meymûn İbn-i Muhammed en-Nesefî el-Hanefî, *Bahrü'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, terc. İsmail Hakkı Uca, Mustafa Akdedeoğulları, Can Kitabevi, Konya [1978].

Ebulkâsım-i Tûsî (mütehallıs be-Firdevsî), *Kitâb-i Şâhnâme*, haz. Turner Macan, 4 C., Kalküta 1829.

Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-ilbâs: Ammâ İştehere Mine'l-Ehâdîs alâ Elsineti'n-Nâs*, thk. Ahmed Kalaş, Mektebetü't-Türasi''-İslâmî, Haleb [t.y.].

Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâ'î-yi Gaznevî, *Hadîkütü'l-Hakîka ve Şerî'atü't-Tarîkâ*, haz. Müderris Razavî, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1374.

Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *İlâhiyat: Kitabülmuteber'in Üçüncü Kısmının Tercemesini Muhtevidir*, trc. M. Şerefeddin [Yaltkaya], Bürhanettin Matbaası, İstanbul 1932.

Ece, Selâmi, *Manisalı Câmi'înin Vamık u Azra Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Ece, Selami, *Tahkiye Açısından Haşimî'nin Mihr ü Vefâ Mesnevîsi: (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.

Eckmann, Janos (haz.), *The Dîvân of Gadâ'î*, Indiana University, Bloomington 1971.

Eckmann, Janos, "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1975, 1971, s. 13-36.

Edib Ahmed b. Manmud Yüknekî, *Atabetü'l-Hakâyık*, haz. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 2006.

Edîb Sâbir Tirmizî, *Dîvân: Ber-Esâs-i nüsha-i Mahfûz-i Kitâbhâne-i İndiya Ofis-i İngilistân*, Ahmed Rızâ Yelmehâ, İntişârât-i Nîk-i Hıred, Tahrân 1385.

Edirneli Nazmî, *Pend-nâme-i Nazmî (Tercüme-i Pend-nâme-i Attâr):İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Kudret Altun, Laçin Yay., Kayseri 2004.

Edirneli Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevîsi*, haz. Nazire Erbay, Edirne Valiliği Kültür Yay, Edirne 2014.

Edwards, Edward (ed.), *A Facsimile of the Manuscript (Or. 9777) of Dîwân ı Zu'l-Fakâr: The Collected Poems of Zu'l-Fakâr Shirwânî*, British Museum Department of Oriental Printed Books and Manuscripts, London 1934.

Egüz, Esra, *Erzurumlu Mustafa Darîr'in Sîretü'n-Nebî'sindeki Türkçe Manzûmeler (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Ekinci, Ramazan, "Behiştî Mahlaslı Şairlere Ait Mevlidler I: Behiştî Ahmed Sinan'ın Mevlid-i Şerîfi", *Sûfî Araştırmaları*, S. 10, 2014, s. 17-69.

Eliaçık, Muhittin, "Şemsi Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vikâyetü'-r-Rivâye Tercümesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. II, 2009, s. 16-49.

Eliaçık, Muhittin, *Âşık Ahmed'in Câmi'ü'l-Ahbâr'ı I: İnceleme- II:Metin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, IX C., Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, Ankara 1935.

Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevi Tarihi*, haz. İsmail E. Erünsal, Ahmet Yaşar Ocak, Türk Tarih KurumuYay., Ankara 1995.

Emîne Mahallâtî, "Dîvân-i İsmail b. Baba Kazvînî: Serâyende-i Gumnâm ez-Evâhir-i Karn-i Heftom", *Mütûn-i Îrânî: Mecmû'a-i Risâlehây-i Fârisî u Arabî ez-Dânişverân-i Îrânî (ez-Âgâz-i Devre-i İslâmî tâ Pâyân-i Asr-i Timurî): Defter-i Yekom*, ed. Cevâd Beşerî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1390, s. 265-389.

Emîr Huseyn-i Yezgirdî (haz.), *Dîvân-i Zahîrüddîn-i Faryabî*, be-ihtimâm-i Asgar Dâdbih, Neşr-i Katre, Tahran 1381.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Âyîne-i İskenderî*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 413b-547a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Bakıyye-i Nakiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 321b-393a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Dîvân-i Kâmil*, haz. Saʿîd Nefîsî, be-himmet u kûşiş-i M. Dervîş, Çâp-i Dovvom, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahrân 1361.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Düvelrânî-i Hızır Han*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 126b-190a (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Feres-nâme*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 530b-535a (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Firâk-nâme*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 522b-530a (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Gurretü'l-Kemâl*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 174b-310a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Heşt Bihişt*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 313b-412a.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Kırân-i Sa'deyn*, Ayasofya Kütüphanesi, nu: 3912, vr. 252b-359b (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Matla'u'l-Envâr*, Ayasofya Kütüphanesi nu: 3912, vr. 1b-105b, (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mecnûn u Leylâ: Metn-i İlmî ve İntikâdî ve Mukaddime*, haz. Tâhir Ahmedoğlu Muharremof, Akademi-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan Enstitu-yi Hâverşinâsî, İntişârât-i Dâniş, Moskova 1964.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Mesnevî-i Tugluk-nâme*, tezhîb u tahşiye: Seyyid Hâşimî Ferîdâbâdî, be-ihtimâl-i Muhammed Sıddîk Hasan-sâhib, Matbaa-i Urdu, Evrengâbâd-i Deken 1352/1933.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Miftâhu'l-Fütûh*, Ayasofya Kütüphanesi, nu: 3912, vr. 501b-522a (derkenâr).

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Nuh Sipihr: Persian Text (With introduction, Notes, Index, Etc.)*, haz. Muhammed Vâhid Mirza, Islamic Research Association, Oxford Universtiy Press, Kalküta 1950.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Şîrîn u Husrev: Metn-i İnkitâdî ve Mukaddime,* haz. Gazanfer Aliyef, Enstitu-yi Milel-i Asya, İdâre-i Neşriyyât-i Edebiyât-i Hâver, Moskova 1961.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Tuhfetü's-Sığar*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 4b-49b.

Emîr Husrev-i Dihlevî, *Vasatı'l-Hayât*, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Koleksiyonu, nu: 661, vr. 57b-129a.

Emîr Hüseyn-i Herevî, *Penç Genc*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 4870, vr. 265b-274a.

Emîrî, *Dîvân-ı Emîrî (İkinci ve Dördüncü Dîvânı)*, Süleymaniye Kütüphânesi, Fâtih, nu: 3780, 283 vr.

Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphânesi, nu: 25-84, vr. 1b-33a.

Emîrî, *Mir'at-ı Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphânesi, nu: 25-84, vr. 34b-76a.

Emre, *Terceme-i Pendnâme-i 'Attâr*, haz. Azmi Bilgin, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998.

Enverî*, Düstûrnâme-i Enverî*, yay. haz. Mükrimin Halil Yinanç, Türk Tarih Encümeni, İstanbul 1929.

Er, Şaban (haz.), *Hayrabolulu Melâmî Şeyhi Ahmed-i Sârbân Efendi Külliyatı [Dîvânı ve Mektûbâtı] ve Vizeli Şeyh Ala'eddîn Ali Efendi'nin Şiirleri*, Kutupyıldızı Yay., İstanbul 2013, s.86

Eraslan, Kemal, "Ahmedî: Münâzara (Telli sazlar Atışması)", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 24, İstanbul 1986, s.129-204.

Eraslan, Kemal, "Ak Şemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1984*, Ankara 1987, s. 11-85.

Eraslan, Kemal, "Çağatay Şairi Atayî'nin Gazelleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1987,* Ankara 1992, s.113-164,

Eraslan, Kemal, "Şibânî Han'ın Bahrü'l-Hüdâ Adlı Eseri", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları*, S. 28/1-2, Ankara 1990, s. 103-178.

Eraslan, Kemal, "Yesevî'nin Fakr-nâmesi*" İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 22, İstanbul 1977, s. 45-120, I-XV.

Eraslan, Kemal, *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

Erbay, Ömür, *Şeyh Muhyiddin Akbıyık Divanı ve Hikayat-ı Nay'ı (Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.

Erdem, Engin, *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sînâ'nın Metafizik Delili*, (Gözden Geçirilmiş Baskı) Endülüs Yay., İstanbul [2016].

Erdem, Mehmet Dursun, *Kitâb-ı Kıssanâme-i Süleymân Aleyhisselâm Üzerine Söz Dizimi Çalışması: (Süleymânnâme 74. Cilt)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2005.

Erdem, Mehmet, *Seyyid İbrahim Hasîb Uşşâkîzâde'nin Siyerü'n-Nebî'si*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000.

Erdemir, Avni - Bayram, Yavuz, "Şeyh Vefa'nın Manzum Eserlerinde Bulunmayan Türkçe Şiirleri", *Bir Semte Vefâ*, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 89-124.

Erdemir, Avni, *Muslihu'd-din Mustafa İbn Vefâ: Hayatı, Eserleri, Tesirleri ve Manzum Eserlerinin Tenkidli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara1999.

Erdoğan, Mustafa, *Bursalı Rahmî ve Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap, [yy.y.] 2011.

Erdoğan, Mustafa, *Kabûlî İbrâhim Efendi: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

Eren, Aysun, *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Metâli'-i Cemâlî ve Şehrengîz-i İstanbul*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012.

Ergin, Muharrem (haz.), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.

Ergin, Muharrem, "Câmi-ül-Meâni'deki Türkçe Şiirler**"**, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 3, S. 3-4, İstanbul 1949, s. 538-69.

Ergün, Sadeddin Nüzhet, "Cemâl-i Halvetî (Çelebi Halîfe)" *Türk Şâirleri: Cilt 3*, [İstanbul] 1936, s. 968-71.

Erişen, Gülgün, *Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-Berg'i,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.

Erkan, Mustafa, *Sîretü'n-Nebî (Tercümetü'z-Zarîr): İnceleme-Metin I,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1986.

Eroğlu, Süleyman, *Âsafî'nin Şecâatnâme'si (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2007.

Erol, Hacı Mehmet, *Hâkânî'nin Kimyâ-yı Benî Âdem Adlı Risalesi*, Marmara Üniversetesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Ersoy, Ersen, "XVI. Asır Osmanlı Sahası Şairlerinden Subhî'nin (ö. 1548/9) Çağatayca Şiirleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 47, Erzurum, 2012, 17-36.

Ersoy, Ersen, *II. Bayezit Devri Şairlerinden Münîrî: Hayatı, Eserleri ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Ersoylu, Halil (haz.), *Kız Destanı (Hazâ hikâyet-i Kız ma'a Cuhud)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

Ersoylu, Halil, "Hikâyet-i Ebû Derdâ ve Hatun", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 28, İstanbul 1998, s.2 89-340.

Ersoylu, İ. Halil (haz.), *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1989.

Ertaylan, İsmail Hikmet (haz.), *İlâhi Divanı*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1960.

Ertaylan, İsmail Hikmet (nşr.), *Hurûfî Edebiatı Örnekleri I: Gencnâme-i Refi'î*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946. Refi'î, "*Gencnâme*", Nesîmî Dîvânı içinde, İstanbul 1260. s. 9-14

Ertaylan, İsmail Hikmet**, "**VII. H. / XIII. M. Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigârı: *Behcet ül-Hadâik fi Mev'izet ül-Halâik*", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3, İstanbul 1949, s. 275-277.

Ertaylan, İsmail Hikmet, *Ahmed-i Dâ'î: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1952, (Tıpkı Basım).

Ertek Morkoç, Yasemin, *Eğridirli Hacı Kemal'in Câmiü'n-Nezâir'i (Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2003.

Erturan, Elif, *Muhyi'd-dîn Çelebi'nin Hızır-nâme Adlı Mesnevîsi (Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Erünsal, İsmail E. (haz.), *XV.-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askeri'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

Erünsal, İsmail E., *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1983.

Erzurumlu Darîr, *Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ): İnceleme-Metin-Dizin*, haz. Leyla Karahan, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.

Esir, Hasan Ali, *Lami'î Çelebi: Ferhâd ile Şîrîn (İnceleme-Metin-İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.

Eşgünoğlu, Nazife, *Hayretî'nin Mesnevîleri: İnceleme-Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Evhadî-i Isfahânî (Maʿrûf be-Merâgî), *Külliyât: Dîvân, Mantıku'l-Uşşâk, Câm-i Cem*, haz. Saʿîd Nefîsî, Çâp-i Dovvom, Muessese-i Çâp u İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1375.

Evhaduddîn-i Kirmânî, *Dîvân-i Rübâiyyât*, haz. Ahmed Mahcûb, bâ-mukaddime-i Muhammed İbrâhîm Bâstânî Pârîzî, [İntişârât-i] Surûş, Tahrân 1366.

Evhaduddîn-i Kirmânî, Rübaîler, neşr ve terc. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1999.

Eyyûbî, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman: (Risale-i Pâdişâh-nâme)*, haz. Mehmet Akkuş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

Fahreddîn er-Râzî, *Allah'ın Aşkınlığı: Esâsu't-Takdîs fî İlmi'l-Kelâm*, çev. İbrahim Coşkun, İz Yay., İstanbul 2006.

Fahrüddîn-i Gürgânî, *Vîs u Râmîn*, haz. Magali A. Todua, Alexander A. Gwakharia, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1349/1970.

Fazlî, *Gül ü Bülbül*, haz. Nezahat Öztekin, Akademi Kitabevi, İzmir 2002.

Ferîd-i Isfahânî (İsferayânî), *Dîvân*, haz. Muhsin Keyânî, Encume-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1381.

Ferîdûn Cüneydî (neşr.), *Şahnâme-i Firdevsî*, V Cilt, Bünyâd-i Nîşâbûr, Tahrân 1385; Ebulkâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, be-kuşiş-i Celâl Hâlıkî-Mutlak, zîr-i nazar-i İhsân Yâr-Şâtır, 7 C., Bibliotecha Persica, Newyork 1998.

Ferîdüddîn Attâr-ı Nişâbûrî, *Muhtâr-nâme: Mecmu'a-i Rübâiyyât*, haz. Muhammed Rızâ Şefîʿî Kedkenî, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Suhan, Tahrân 1375.

Ferîdüddîn Attâr-ı Nîşâbûrî, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, haz. Muhammed İstiʿlâmî, İntişârât-i Züvvâr, Tahrân 1346.

Ferîdüddîn-i Attâr, *Husrev-nâme*, Ahmed Suheyli Hânsârî (haz.), Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahran 1334.

Ferîdüddîn-i Attâr, *İlâhî-nâme*, haz. Hellmut Ritter, Matbaa-i Maârif, İstanbul 1940, s. 1-19.

Ferîdüddîn-i Attâr, *İlâhî-nâme*, haz. Hellmut Ritter, Neşriyyâtü'l-İslâmiyye, Matbaa-i Maârif, İstanbul 1940.

Feşel-Güzelışık, Gülten, *Şeyyâd Hamza: Mi'râc-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Firdevsî, *Müsallahnâme*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları, nu: K355, 40 vr.

Firdevsî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Mirzâ Mahmûd Edîb Şîrâzî, Çâphâne-i Mûsevî, Şîrâz (H.)1344.

Firdevsi-i Rûmi, *Manzum Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesi*, der. Bedri Noyan, Aydın 1986.

Firdevsî-i Rûmî, *Kitâb-ı Hayât u Memât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nu: 2333, 95 vr.

Firdevsî-i Rumî, *Kutb-nâme*, haz. İbrahim Olgun - İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1980.

Firdevsî-i Rûmî, *Silahşornâme*, haz. Bekir Biçer, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.

Firdevsî-i Rûmî, *Süleymannâme-i Kebîr*, haz. M. Ata Çatıkkaş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.

Firdevsî-i Rûmî, *Şatranç-nâme-i Kebîr: İnceleme-Metin-Dizin*, haz. M. Atâ Çatıkkaş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2015.

Firdevsî-i Rûmî, *Tâli'-i Mevlûd*, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nu: 06 Hk 3204, 31vr.

Firdevsî-i Rûmî, *Terceme-i Câme-şûy-nâme*, haz. Sezer Özyaşamış Şakar, Simurg, İstanbul 2009.

Flemming, Barbara (haz.), *Fahrîs Husrev u Şîrîn: Eine Türkische Dichtung Von 1367*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1974.

Fuzûlî, *Leyla ve Mecnûn: Metin, Düzyazıya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*, haz. Muhammed Nur Doğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000.

Fuzulî, *Sohbet-ül Esmâr ve Fındık : Fuzulî'nin Meyvelerin Sohbeti'ne Ait 405 Yıllık Mesnevîsi*, nşr. Kemal Peker, Becid Basımevi, İstanbul 1960.

Fuzûlî, *Türkçe Divan*, haz. Kenan Akyüz vd., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1958.

Gandjei, Tourkhan, *I1 "Muhabbat-nâma" di Hôrazmî*, Annali dell' Universitario Oriantale di Napoli, Tipografia Del Senato, Roma 1958.

Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, neşr. ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 36.

Gedikoğlu, Sibel İzzi, *Kıssa-i İbrahin b. Edhem*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana 1998.

Gelibolulu Âlî, *Riyâzü's-Sâlikîn*, haz. Mehmet Arslan - İ. Hakkı Aksoyak, Dilek Matbaacılık, Sivas 1998.

Gelibolulu Mustafa ʿÂlî, *Câmi'ü'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, haz. Ali Öztekin, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan I: İnceleme, Tenkitli Metin, II: Tenkitli Metin, III: Tenkitli Metin, Tıpkıbasım,* haz. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2006.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Hilyetü'r-Ricâl ve Söz Varlığı*, haz. Muna Yüceol Özezen, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2011.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menşeü'l-İnşâ*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2007.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.

Genç, Gülnaz , *Firdevs-i Rumi Süleyman-name(25 ve 26. Ciltler): Giriş-Metin-Sözlük*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995.

Gençtürk Demircioğlu, Tülay, *Cemîlî Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Ger, Yüksel, *Hoca Oğlu'nun Mevlidi (Transkripsiyonlu Metin ve İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul l969.

Gıynaş, Kamil Ali, "Hilâlî'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi", *Turkish Studies*, S. 7/1, Ankara 2012, s. 1133-1157.

Gök, Taner, "Beyânî'nin Sinop Şehrengizi", *Turkish Studies,* S. 10/8, 2015, s. 1107-1136.

Gökalp, Haluk, *Divan Şiirinde Hasb-i Hâller ve Mûyî'nin Nâlân u Handân'ı,* Karahan Kitabevi, Adana 2009.

Gökdeniz (Toska), Zehra, *İznikî Bekâyî'nin Gül ü Bülbül Mesnevîsi*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

Gölpınarlı, Abdülbâki (haz.), *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 113.

Gölpınarlı, Abdülbaki, "Âşık Paşa'nın Şiirleri", *Türkiyat Mecmuası*, S. 5, İstanbul 1936, s. 87-100.

Gönültaş, Gül, *Divan-ı Murâdî: Muhabbetnâme-i Seyyid Murâdî [155-323v] (İnceleme-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Göre, Zehra, "Kerîmî'nin Edirne Şehrengizi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2015, s. 17-41.

Gulâm-Alî Aryâ, *Şeyh-i Şattâh Ruzbihân-i Fesâyî (Baklî-i Şirâzî): Şerh-i Ahvâl ü Âsâr u Mecmû'a-i Eş'âr-i be-Dest Âmede*, Çâphâne-i Fârûs, Rûzbihân, Tahrân 1363.

Gulâm-Hüseyn Yûsufî (haz.), *Bustân-i Sa'dî (Sa'dî-nâme)*, İntişârât-i Encumen-i Ustâdân-i Zebân u Edebiyyât-i Fârisî, Tahran 1359.

Gül, Âmine, *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı, Eserleri ve Menasik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Gülenç, Halil, *Ferheng-nâme-i Sadî: İnceleme-Metin*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

Güler, Kadir, "Kütahyalı Firâkî ve Bilinmeyen Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 5/1, Ankara 2010, s. 1037-1066.

Güler, Kadir, *İbrâhim Beg Dîvânı: İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1995.

Güler, Ömer Faruk, *Millî Kütüphane 06 MİL YAZ A 3810 Numaralı Şiir Mecmuasının 'Mecmuaların Sistematik Tasnifi Projesine'ne (Mestap) Göre Tasnifi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2015.

Güler, Zülfi, *Hamdullah Hamdî: Leylâ ve Mecnûn (İnceleme - Metin)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1982.

Gülhan, Abdülkerim *Hakanî Mehmed Bey: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1996.

Gülşenî-i Saruhânî, *Râz-nâme (Makâlât-ı Gülşenî): Sırlar Kitabı*, haz. Mestan Yıldırımer, Büyüyenay Yay, İstanbul 2012.

Gültekin, Hasan, "Güvahî'nin Bilinmeyen eseri: Tazarru'-nâme", *Turkish Studies*, S. 7/3, Ankara 2012, s. 1329-1371.

Gümüşoğlu, H. Dursun (haz.), *Sâdık Abdâl Dîvânı*, Horasan Yay., İstanbul 2009

Günbaş, Savaş, *XV. Yüzyıl Şairlerinden Sâdıkî'nin Şiirleri (Metin- İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

Gündoğdu, Ebubekir, *Divan-ı Sâlih Çelebi ve Dürer-i Nesâyih (Tenkidli Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997.

Gündüz, Kezban, *Ravzatü't-Tevhîd Adlı Mesnevînin İncelenmesi ve Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2006.

Güneş, Deva, *Misâlî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011.

Güneş, Mustafa (haz.), *İznikli Eşrefoğlu Rûmî'nin Hayatı-Eserleri ve Dîvânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2006.

Güneş, Özlem, *Fahrî'nin Husrev u Şîrîn'i (Metin ve Tahlil), Nizâmî ve Şeyhî'nin Eserleriyle Karşılaştırılması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010

Güneş, Özlem, *Şeyh Eşref B. Ahmed: Ma'zeret-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Gürer, Abdülkadir, "Nev'î'nin Kayıp sanılan İki Eseri: 'Münâzara-ı Tûtî vü Zâg' ve 'Gevher-i Râz'", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 15, İstanbul 2005, s. 85-179.

Gürgendereli, Müberra (haz.), *Hasan Ziyâ'î: Hayatı-Eserleri-Sanatı ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Gürsu, Uğur (haz.), *Kâsım Divânı*, Akademi Titiz Yay., İstanbul 2014.

Güvâhî, *Gurbetnâme*, Mevlana Müzesi Türkçe Yazmaları, nu: 2310/3, vr. 57b-65a.

Güvâhî, *İbretnâme*, Mevlana Müzesi Türkçe Yazmaları, nu: 2310/2, vr. 52a-57b.

Güzel, Abdurrahman (haz.), *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybî) Menâkıbnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Güzeldir, Muharrem, *Cefâyî: Dakâyıku'l-Hakâyık (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.

Güzelova, Hanzade, *Abdî'nin Heft Peyker Mesnevîsi (İnceleme-Metin-Dizin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

Habîb Yağmaî (haz.), *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî: Ferâhem Âmede der-Zemân-i Saltanat-i Mansûr b. Nûh-i Sâmânî: 350 yâ 365-i Hicrî*, C. IV, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1356.

Habîb Yağmâî, *Firdevsî u Şâhnâme-i Û: Şerh-i Hâl-i Firdevsî ez-Me'hâz-i Şehnâme, Mukaddime-i Kadîm-i Şâhnâme, Tahkîk-i Derbâre-i Şâhnâme*, İntişârât-i Encümen-i Millî, Çâphâne-i Behmen, Tahrân 1349.

Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menazilü's-Sâirîn*, terc. Abdurrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008.

Hâce Abdullah Ensârî**,** *Resâ'il-i Câmi'*, tsh. Vâhid-i Destgirdî, bâ-mukaddimme-i Sultân Hüseyin Tâbende Gunâbâdî, İntişârât-ı Fürûgî, Tahrân 1382.

Hâce Abdullah Ensâri-yi Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Revân Ferhâdî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1361.

Hâce Abdullah Ensâri-yi Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn: Metn-i Arabî bâ-Mukâyese be-Metn-i İlelü'l-Mukâmât u Sad Meydân*, trc. Revân Ferhâdî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1361.

Hâce İmâduddîn Alî Fakîh-i Kirmânî (Maʿrûf be-İmâd Fakîh-i Kirmânî), *Penç Genc*, haz. Ruknuddîn Humâyûn-Ferrûh, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî İrân, Tahrân 1356.

Hâce İmâdüddîn Alî Fakîh-i Kirmânî, *Dîvân: Kasâyid u Gazeliyyât*, haz. Ruknuddîn Hümâyûn-Ferrûh, İntişârât-i İbn Sînâ, Tahrân 1348.

Hacı Ahmed Efendi, *Sergüzeşt (16. Yüzyılda Bir Otobiyografi) ve Ravzatü't-Tevhîd (Zeynilik Tarihine Işık Tutan Sembolik Bir Eser): İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Mertol Tulum, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014.

Hacı Mustafaoğlu**,** *Mecma'ü'l-Envâr: Tenkitli Metin-İnceleme***,** Haz. Zuhal Kültüral, Simurg, İstanbul 2009**.**

Hacıeminoğlu, Necmettin (haz.), *Kutb'un Husrev u Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.

Hâcû-yi Kirmânî (Ebu'l-Atâ Kemâleddîn Mahmûd b. Alî b. Mahmûdu'l-meduvv Hâcû el-Mürşidî el-Kirmânî), *Dîvân-i Eş'âr*, tsh. Ahmed Süheyli-yi Hânsârî, Çâphâne-i Hayderî, Tahrân 1336.

Hâcû-yi Kirmânî, *Gül ü Nevrûz*, Nurosmaniye Kütüphânesi, nu: 3857, vr. 547b-478a.

Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

Hakanî-i Şirvânî, *Mesnevî-i Tuhfetü'l-Irakeyn*, haz. Yahyâ Karîb, Çâphâne-i Sipihr, Tahrân 1337.

Hakîkî Yûsuf, *Hakîkî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin (Sadi Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi Nüshaları)*, haz. Erdoğan Boz, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Aksaray 2009.

Hakîm Ebû Nasr Alî bin Ahmed Esedî-i Tûsî, *Gorşâsb-nâme*, Çâp-i Dovvom, Habîb-i Yağmâî (haz.), Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1354.

Hakîm Efdalüddîn Muhammed Merakî Kâşânî (Baba Efdâl), *Dîvân u Risâle el-Müfîd li'l-Müstefîd*, haz. Mustafa Feyzî vd., Kitâbfürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1363.

Hakîm İrânşâh b. Ebi'l-Hayr, *Kûşnâme*, Celâl Metînî (haz.), İntişârât-i İlmî, Tahrân 1377.

Hakîm Katrân-i Tebrîzî, *Dîvân*, haz. Muhammed Nahcüvânî, İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1363.

Hakîm Meyserî, *Dânişnâme der-İlm-i Pizişkî: Köhenterîn-i Mecmû'a-i Tıbbiyye be-Şi'r-i Fârisî*, haz. Berat Zencânî, ed. Mehdî Muhakkık, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1366.

Hakîm Nâsır-i Husrev-i Kubâdiyânî, *Dîvân-i Eş'âr*, haz. Müctebâ Mînovî, Mehdî Muhakkık, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1357.

Hakîm Nizâmî-i Gencevî (Suhan-sâlâr-i Şuarây-i Acem), *Nâme-i Leylâ ve Mecnûn: bâ-Havâşî u Tashîh, Şerh-i Lugât u Ebyât ve Mukâbele bâ-Sî Nüsha-i Kohen-sâl*, haz. Vahîd Destgerdî, Matbaa-i Armağan, Tahrân 1313.

Hakîm Nizârî-i Kuhistânî, *Edeb-nâme*, haz. Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i Hîrmend, Tahrân 1394.

Hakîm Nizârî-i Kuhistânî, *Mesnevî-i Ezher u Mezher*, haz. Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i Hîrmend, Tahrân 1394.

Hakîm Senâyî-i Gaznevî, *Seyrü'l-İbâd ile'l-Me'ad*, haz. Hüseyin Kûhî Kirmânî, tsh. Saʿîd-i Nefîsî, Çâphâne-i Aftâb, İntişârât-i Mecelle-i Edebî-i Nesîm-i Sabâ, Tahrân 1316.

Hakkânî, *Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Orhan Camii Koleksiyonu, nu: 663, 163 vr.

Hakkânî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, Süleymâniye Kütüphânesi Lala İsmail nu: 194, 164 vr.

Halide Dolu, "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 5 (31 Aralık 1953), İstanbul 1954, s. 50-8.

Halîl b. İsmâîl b. Şeyh Bedrüddîn Mahmûd, *Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin Manâkıbı*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, İsmet Sungurbey, Eti Yay., İstanbul 1967.

Halîlî-i Mar'aşî, *Ravzatü'l-Îmân*, haz. Lütfi Alıcı, Gülcan Tandır Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2012.

Halîlî-i Marʿaşî, *Divânçe ve Etvâr-ı Seb'a:Tenkitli Metin-Tıpkıbasım*, haz. Lütfi Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2010.

Hançerlioğlu (Kılıç), Filiz, *Âşık Çelebi Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

Handânî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ali Nihad Tarlan, nu: 22, 140 vr.

Handânî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nu: 3342, 107 vr.

Harmancı, M. Esat, *Manisalı Câmi'î: Muhabbet-nâme(Vâmık u 'Azrâ): İnceleme-Metin-Nesre Çeviri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.

Hassân, *Mihr ü Müşterî*, Paris Bibliotek Nationele, Ancien Fonds, no: 313, v.1b-45b.

Hatiboğlu, *Bahrü'l-Hakâyık: Giriş-Metin-Dizin*, haz. Vahit Türk, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2009.

Hatiboğlu, *Letâyifnâme: (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıkpıbasım)*, haz. Veysi Sevinçli, Töre Yay., İstanbul 2007.

Haydar Tilbe, *Mahzenü'l-Esrâr(Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Avni Gözütok, Fenomen Yay., Erzurum 2008.

Hayretî, *Dîvan: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1981.

Hazînî, *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr: İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı [Giriş-Dil Notları-Özet-Faksimile-Transkripsiyonlu Metin-Özel Adlar İndeksi]*, haz. Mehmet Mahur Tulum, İstanbul 2009.

Hindî Mahmûd, *Sergüzeştnâme-i Hindî Mahmûd: İnebahtı Gâzisi Hindi Mahmud ve Esâret Hâtıraları (İnceleme-Tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Karataş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.

Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.

Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, haz. Yusuf Azmun Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1994.

Hoca, Nazif, *Ruzbihân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1971.

Hocendî, *Letâfet-nâme*, Ali Emirî Kütüphânesi, nu: 1221, 16 vr.

Horata, Osman, *Cemâlî: Hümâ vü Hümâyûn (Gülşen-i Uşşâk): İnceleme-Tenkitli Metin*, 2 C., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1990.

Hümâm-i Tebrîzî, *Dîvân*, haz. Reşîd Ayvazî, İntişârât-i Müessese-i Târîh u Ferheng-i Îrân, Tebrîz 1351.

Hümâyûn Şehîdî (haz.), *Dîvân-i Kâmil-i Razıyuddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebîbekr Osmân İmâmî-i Herevî (Melikü'ş-Şu'arâ, Müteveffâ 686 H.K.): Kasâyid, Gazeliyyât, Rübâiyyât, Terkîbât, Tercî'ât u Şerh-i Zindegânî*, Sâzmân-i Çâp u İntişârât-i Alî Ekber İlmî, Tahrân [1343].

Hüseyin b. Ahmed Sirozî, *Câmi'ü'n-Nesâyih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, nu: 1744, 311 vr.

Hüseyin Bahrululûmî (haz.), *Dîvân-i Hallâku'l-Meânî Ebu'l-fazl Kemâlüddîn-i İsmâil-i İsfahânî: bâ-Mukaddime u Havâşî u Ta'likât u Fihristhâ be-İnzimâm-i Risâletü'l-Kavs*, İntişârât-i Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, Tahrân 1348.

Hüssam, Şafak, *Hayretnâme (Bursalı Lami'î Çelebi): Edisyon Kritik*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1981.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, çev: Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul 1994.

İbn Nasûh-i Şîrâzî, *Muhabbet-nâme*, Nuruosmaniye Kütüphânesi nu: 3783, vr. 265b-279a.

İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi: I- Fasl-ül-Mekaal.., 2- Kitab-ül-keşf.. Tercümesi*, haz. ve çev. Nevzad Ayasbeyoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1955.

İbn Teymiyye, *Tevhid Risalesi: er-Risâletü't/Tedmüriyye*, çev. Ulvi Murat Kılavuz, İz Yay., İstanbul 2009.

İbn Yemîn-i Feryûmedî, *Dîvân-ı Eş'âr: Şâmil-i Dîbâce-i Hod-i Şâir, Kasâyid, Gazeliyyât, Terkîb u Tercî' u Mustezâd, Mâdde-i Târîh-i Vefeyât u Vekâyi', Kıtâ'at-i Arabî bâ-Tercume-i Ânhâ, Mesneviyât, Rübâ'iyyât, Mekâtîb u Münşeât, ez-Rûy-i Nüsha-i Kadîmî Müverrah be-Sene-i 921 Hicrî-i Kamerî*, haz. Hüseyn-Alî Bâstânîrâd, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâyî, Tahrân 1344.

İbni İsâ Saruhânî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, haz. Numan Külekçi, Akçağ Yay., Ankara [y.t. y.]

İbn-i Kemâl, *Dîvan: Tenkidli Metin*, haz. Mustafa Demirel, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın,Yunus Apaydın, Zülfikâr Tüccâr, M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985.

İbrahim Tennûrî, *Gülzâr-ı Ma'nevî: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, haz. Mustafa Demirel, Çağrı Yay., İstanbul 2005.

İçli, Ahmet, *Gelibolulu Âlî: Mihr ü Mâh (İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2009.

İmâduddîn Arabşâh-i Yezdî, *Mûnisu'l-Uşşâk (Manzûm): Te'lîf-i Şeyh Şihâbuddîn Yahyâ Suhreverdî*, haz. Mahmûde Hâşimî, İntişârât-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârîsî-i İrân u Pâkistân, İslâmâbâd 13790/1991.

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbü'l-İrşâd*, terc.. Adnan Bülent Baloğlu vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.

İnan, Mehmet Emin, *XVI. Asır Şairlerinden Za'îfî ve Bâg-ı Behişt Mesnevîsi (1154 Beyit)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1998.

İnan, Uğur, *Halnâme-i Sevâdî (Transkripsiyonlu Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

İnce, Adnan "Abdî'nin Niyâz-nâme-i Saʿd u Hümâ'sı", *Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, Elazığ 1987, s. 155-206.

İnce, Adnan, "Abdî'nin Gül ü Nevrûz Mesnevîsi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 23, Niğde 2008, s. 51-130.

İnce, Adnan, "Medhî'nin Rıdvan Şah Hikâyesi", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Prof.Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı)*, S. 9-10, İstanbul 1998, s. 273-308.

İpek, Aygül, *Behiştî'nin Mevlidi: Metnin Transkripsiyonu ve İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971.

İpekten, Haluk, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996, s. 211-212.

İpekten, Haluk, *Karamanlı Nizâmî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara 1974.

Îrânşâh b. Ebilhayr, *Behmen-nâme*, haz. Rahîm Afîfî, Şirket-i İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1370.

İsen, Mustafa - Bilen Burmaoğlu, Hamit, "Bursa Şehr-engîzi (Lamiʿî Çelebi)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 1987, s. 57-105.

İsen, Mustafa (haz.), *Usûlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1990.

İskender Pala, *Aşkî: Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, İstanbul 1983.

İslamoğlu, Abdülmecit, "Visâlî Ali Çelebi ve Mevlid'i", *Turkish Studies*, S. 8/1, Ankara 2013, s. 1619-1739.

İsmail Hikmet Ertaylan (haz.), *Tabiatname*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960.

İspir, Meheddin, *Münîrî'nin Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr Mesnevî (İnceleme-Metin-Sadeleştirme)*, Atatürk Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2004.

İzzeddîn Mahmûd b. Ali Kâşânî Natanzî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, çev. Hakkı Uygur, Kurtuba Kitap, İstanbul 2010.

İzzeddîn Mahmûd b. Alî Kâşânî, *Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, tsh. Celâleddîn-i Humâyî, Müessese-i Neşr-i Humâ, Tahrân 1367.

Jafarova, İlhama, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme-i Kebîr'i (63. Cilt)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

Kaçalin, Mustafa, "Nazmu't-Tabâyiʿ [Özelliklerinin Sıralanması]", *Osmanlı Araştırmaları XXVI Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan II*, İstanbul 2005, s. 351-412.

Kadı Darîr, *Sîretütü'n-Nebî*, Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah, nu: 251, vr. 738a.

Kâdı Şemsüddîn Muhammed Abdülkerîm-i Tabesî, *Dîvân: Ber-esâs-i Nüsha-i Müverrah-i 699 u 713 (Kadîmterîn-i Nüshahâ) u bâ-Mukâbele-i Şeş Nüsha-i Dîger*, haz. Takî Bînîş, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Meşhed 1343.

Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr: Kelâm Metafiziği (Metin-Çeviri)*, çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., İstanbul 2014.

Kalkandelenli Muidî, Gül ü Nevrûz: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, haz. Gülşâh Taşkın, Simurg, İstanbul 2015.

Kalyon, Filiz, "Nesîmî'nin Divanında ve Diğer Kaynaklarda Rastlanmayan Şiirleri", *Turkish Studies*, S. 10/16, 2015, s. 783-806.

Kânûnî Sultan Süleyman, *Muhibbî Dîvânı: İzahlı Metin*, haz. Coşkun Ak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Kaplan, Mahmut, "Âhî Çelebi'ye Atfedilen Bir Tıp Mesnevîsi: Beyân-ı Hikmet", *Journal of Turkish Studies*, S. 34/II (Walter G. Andrews Armağanı II), Harvard Üniversitesi, 2010, s. 157-173.

Kaplan, Mahmut, "Edhemî'nin İhyâ-yı Dil'i", *Journal of Turkish Studies, S. 23 (Hasibe Mazıoğlu Armağanı III)*, Harvard University, Cambridge 1999, s. 87-116.

Kaplan, Mahmut, "Müellifi Meçhul Bir Ögüt-nâme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2008, s.111-129.

Kaplan, Mahmut; Özcan, Hüseyin, "Edebiyatımızda Hz. Ali Sevgisi Bağlamında Caferî'nin Mevlûd-ı Haydar'ı", *Turkish Studies*, S.10/12, 2015, s. 587-616.

Kaplan, Yunus, "Destân-ı Veysel Karânî", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/5, Ordu 2008, s. 379-397.

Kara, Hamza, *15. Yüzyıl Memluk Sahası Şairlerinden Rûhî'nin Divânı (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Kara, Necati İlhan, *Dâstân-ı Temîm Dârî (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2013.

Kara, Nihal, *Kalkandelenli Mu'îdî'nin Şem ü Pervâne Mesnevîsi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009.

Karaağaç, Günay (haz.), *Lutfî Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil kurumu Yay., Ankara 1997.

Karaca, Döndü, *Muhîtî'nin Kısmet-nâmesi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2010.

Karaca, Oktay Selim, *Hâşimî Divânı (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanının Karşılaştırılmalı Metni)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

Karaca, Zeydi, *Kâtib Kemâl'in Kıssa-i Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi (Metin-İnceleme-Sözlük-Dizin)*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2014.

Karadağ, Özay, *Gubârî Abdurrahman ve Ka'benâme'si*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.

Karadeniz, Mustafa, *Ahmed-i Rıdvân: Heft-Peyker (İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2010.

Karaduman, Ruken, *Eğirdirli Şeyh Muhiddin Dolu: Hızırnâme (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2004.

Karakaya, Burcu, *Garîb'in Yûsuf u Züleyhâ'sı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2012.

Karataş, Ahmet, *Hindî Mahmûd: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Kısas-ı Enbiyâ'sının Tenkidli Metni*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Karatlı Recep, *Yahyâ bin el-Hacc Mustafâ el-Burusevî: Envâru'l-Kulûb (Metin-Gramatikal İndeks)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 1996.

Karavelioğlu, Murat A. (haz.), *Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2015.

Kargı Ölmez, Zuhal, *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.

Karlıtepe, Mustafa, *Kelâmî Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Karpuz, Hacı Ömer, *Abdurrahim Karahisarî'nin Vahdetnâme'si : (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1991.

Kartal, Ahmet, "Kerâmât-ı Ahi Evran Mesnevîsi Üzerine Notlar", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.2, İstanbul 2009, s. 223-42.

Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî, *Enîsü'l-Celîs*, haz. Azmi Bilgin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2008.

Kâsım Mîr-Âhurî (haz. ve terc.), *Mecmû'a-i Âsâr-i Hallâc: Tavâsîn, Tefsîr-i Kur'ân, Kitâb-i Kelimât, Tecrübiyyât-i İrfânî u Eş'âr*, Neşr-i Yâd-âverân, Tahrân 1397.

Kâsım, *Nazmu'l-Le'âlî: Tercüme-i Nesrü'l-Le'âlî*, İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphânesi, nu: TY2210, vr. 1b-62b.

Kavaklık, Rüstem, *On Beşinci Yüzyıl Şairi Sabâyî ve Divançesi: (Transkripsiyonlu Metin-Açıklamalar-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Kavaklıyazı, Ahmet, "15. Yüzyıl Şairlerinden Diyarbakırlı Halîlî'nin Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34, Konya 2015, 1-88.

Kavruk, Hasan; Selçuk, Bahir (haz.), *Filibeli Vecdî ve Dîvânı (Metin-Dizin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-Kitap, ISBN: 978-975-17-3628-4.

Kâvûs Hasanlı, Muhammed Bereket (haz.), *Dîvân-ı Eş'âr-i Şeyh Emînüddîn Muhammed-i Belyânî*, İntişârât-i Ferhengistân-i Huner, Tahrân 1387.

Kaya, Emel, *Muyîddîn Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2008.

Kaya, İ. Güven, "Begpazârılı Ma'azoğlu Hasan ve Cenâdil Kal'ası Gazavatnâmesi", *Journal of Turkish Studies (Hasibe Mazıoğlu Armağanı I,* S.21, Harvard Üniversitesi, 1997, s. 139-186.

Kaya, İdris Güven, *Derviş Şemsi ve Deh Murg Mesnevîsi: İnceleme, Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım*, Harvard University, Cambridge 1997.

Kaya, Mahmut, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul 2010.

Kaya, Önal, "Kul Süleymân'ın '*Kıssa-i Kûdek-nâme*'si", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. II, Ankara 2000, s.155-167.

Kaya, Önal, "Süleymân Hakîm Ata Bakırgânî ve Şiirleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 8, Simurg, İstanbul 1998, s. 73-209.

Kayabaşı, Ayfer, *Sârbân Ahmed Dîvânı (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1995.

Kayalar, Serdar, *Kâdı Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Dumlupınar Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2002.

Kaygusuz Abdal, *Dil-güşâ*, haz. Abdurrahman Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009.

Kaygusuz Abdâl, *Gülistân*, Millî Kütüphâne, 06 Hk 167/2, vr. 28a-71b.

Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, haz. Abdurrahman Güzel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Kaygusuz Abdâl, *Seçmeler*, haz. Mustafa Sever, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2013.

Kayhan, Abdulkadir, **"***Divan-ı Fani" İncelemesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Kayık, Salih, *Tebrizli Ahmedî:Yûsuf u Zelîhâ (1B-35B İnceleme-Metin-Dizin),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Kazan Nas, Şevkiye (haz.), *Celîlî Dîvânı:(İnceleme - Metin)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.

Kazan Nas, Şevkiye, *Celîlî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevîsi: İnceleme-Metin*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.

Kazan, Şevkiye, "Celîlî'nin Mehek-nâme'sinin İkinci Nüshası Üzerine", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İstanbul 2001, s.121-136.

Kelebâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1992.

Keleş, Reyhan, *Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi, İstanbul 2016.

Kemâl Paşa-zâde (Şemse'd-dîn Ahmed bin Süleymân), *Yûsuf u Zelîhâ (Süleymâniye, Lala İsmâil Efendi 621): Çeviriyazı ve Tıpkıbasım*, haz. Mustafa Demirel, Harvard University, Cambridge 2004.

Kemâl Ümmî, *Kırk Armağan*, Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nu: 1403., vr. 41b-47a.

Kemâl, *Selâtîn-Nâme*, haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

Kemâleddîn Hüseyin Vâʿiz-i Kâşifî-i Sebzvârî, Bedâyiʿü'l-Efkâr fî Sanâyiʿü'l-Eşʿâr, haz. Mîr Celâleddîn Kazzâzî, Neşr-i Merkez, Tahrân 1369.

Kemâleddîn Mesʿûd-i Hocendî, *Dîvân*, haz. Azîz Devlet-âbâdî, Kitâb-fürûşî-i Tahrân, Tebrîz 1337.

Kesik, Beyhan (haz.), *Selîmî (İkinci Selîm) Divançesi*, Vizyon Yay., Ankara 2012.

Keskin, Ayşe Gülay, *Abdurrahim Karahisâri'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetnâme Mesnevîsinin Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001.

Kılcı, İbrahim Taha, *Mürîdî'nin Manzûme-i Hakâyık Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Gaziantep 2015.

Kılıç, Atabey, "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)" *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 516-548.

Kılıç, Atabey, *Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevîsi: (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2005.

Kılıç, Filiz (haz.), Şehzâde Bayezid "Şâhî": Hayatı ve Divanı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Kılıç, Filiz, "Osmanlı Hânedanından Bir Şâir: Şehzâde Korkut", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Ankara 1996, s. 203-219.

Kılıç, Müzahir, *Hâkânî Mehmed Bey: Hadîs-i Erba'în (İnceleme-Tenkidli Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993.

Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1978.

Kırkkılıç, Ahmet, *Sultân Üçüncü Murâd (Murâdî): Hayâtı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divânının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Erzurum 1985.

Kıstırak, Saim, *Abdürrahim Karahisari'nin Vahdet-nâme'si: (Tenkitli Metin, Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1999.

Kıvâmî, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.

Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, haz. Franz Babinger, Maarif Basımevi, Ankara 1955.

Kiraz, Ahmet, *Sinanoğlu: Ümîdü'l-Müznibîn (Giriş-Çeviri Yazılı Metin-İnceleme-İndeks)*, Gaziosman Paşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2011.

Kirdeci Ali, *Kesikbaş Destanı*, haz. Mustafa Argunşah, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Kiremitçi, İnci, *Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı Üzerine Bir İnceleme*, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

Kocasavaş, Yıldız (haz.), *Yusuf Emîrî Divanı: Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.

Koç, Hamza, *16. Yüzyılda Yazılmış Bir Behrâm-ı Gûr Mesnevîsi I: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Koç, Mustafa, "16. Yüzyıl'da Kaleme alınmış Bir Aşk Metni: Muhyî-i Gülşenî'nin İhsânnâme Adlı Mesnevîsi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Ekim 2005, s. 185-237.

Koç, Mustafa, "Anadolu'da İlk Türkçe Telif Eser" *Bilig*, S.57, Ankara 2011, s.159-174.

Koçak, Ahmet, *Tebrîzli Hakîrî: Leylâ vü Mecnûn (Giriş- Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Kol, Nilüfer, *Kefeli Mustafa Müdâmî Divanı*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Koncu, Hanife, "Ashâb-ı Kehf Metinlerine Bir Bakış ve Yûsuf-ı Meddâh'ın *Ashâb-ı Kehf* Mesnevîsi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S. 6, İstanbul 2013, s. 9-57.

Koncu, Hanife, "Bir Ashâb-ı Kehf Kıssası: *Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 10, İstanbul 2013, 275-318.

Koncu, Hanife, *'Abdî'nin Câmasbnâmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Korkmaz, Zeynep, *Tebrîzli Ahmedî: Yūsuf u Zelîhâ (vr. 71a-102b): İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Korkut, Gülçiçek, *Dîvân-ı Le'âlî (İnceleme-Metin)*,Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Ankara 2004.

Kortantamer, Tunca, *Nev'i-zâde Atayî ve Hamse'si*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1982,

Koyuncu, Fatih, "16. Asır Şâirlerinden Nahîfî'nin Manzum Esmâü'l-Hüsnâsı: Şerh-i Şâfî", *Sûfî Araştırmaları*, C. 6, S. 11, 2015, 121-163.

Koyuncu, Fatih, "Bursalı Subhî Mehmed ve Manzum Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 31, s. 175-193.

Köksal, Fatih, "Âhî'nin Hüsrev ü Şîrîn Mesnevîsi", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 95-164.

Köksal, Fatih, "Elvan Çelebi'nin Şiirleri ve Şairliği", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 473-93.

Köksal, Fatih, "Klâsik Türk Şirinin Kurucularından İbrâhim Beg", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 19, 2006, s. 363-82.

Köksal, Fatih, "Seyyid Nesîmî'nin Bilinmeyen Tuyuğları", *Journal of Turkish Studies*, Agâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı I, S.24, Harvard, 2000, s. 187-208.

Köksal, Fatih, "Seyyîd Nesîmî'nin Yayımlanmamış Şiirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 50, Ankara 2009, s. 77-135.

Köksal, Fatih, "Yenipazarlı Vâlî'nin Manzum İlk Kırk Hadis Tercümesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Ankara 2007, s. 237-251.

Köksal, M. Fatih, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılan Meçhul Eserlerden: Nâme-i Mahşer", *Turkish Studies*, S. 6/1, Ankara 2011. s. 250-293

Köksal, M. Fatih, "Yenipazarlı Vâlî'nin İkinci Kırk Hadîs Manzûmesi", *M. Ali Tanyeri'nin Anısına Makaleler*, Ülke Kitapları, İstanbul 2015.

Köksal, M. Fatih, *Edirneli Nazmî: Mecma'ü'n-Nezâ'ir (İnceleme-Tenkitli Metin),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2001.

Köksal, M. Fatih, *Mevlid-Nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2011.

Köktekin, Kazım (haz.), *Yusuf Emirî Divanı: Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yay., Erzurum 2007.

Köktekin, Kazım, "Ahmed-i Dâî'nin Câmasbnâme Tercümesi ve Dili", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Erzurum 1999, s. 27-48.

Köktekin, Kazım, "Kırşehirli İsa'nın Dâstân-ı İbrâhim'i ve Dili", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum 2001, s.13-26.

Köktekin, Kâzım, *Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1994.

Köktürk, Şahin, "Halil Oğlu Ali'nin Yusuf ile Zeliha Hikâyesi", *Turkish Studies*, S. 2/4, 2007, s. 555-617.

Köktürk, Şahin, "Şefaat-Name ve Pir Muhammed'in Şefaatnamesi", *Turkish Studies*, S. 9/6, 2014, s. 761-771.

Köprülü, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi", *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 1, S. 1, İstanbul 1331, s. 113-124.

Köz, İbrahim, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81. cilt, 7a-54b) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Kunt, İbrahim, Mehmet Vanlıoğlu (haz.), *Ulu Ârif Çelebi Dîvânı: Tenkitli Metin ve Tercüme*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Konya 2013.

Kurnaz, Cemâl; Tatcı, Mustafa, "İlyâs ibn İsâ'nın Şiirleri", *Journal of Turkish Studies, S.21 (Hasibe Mazıoğlu Armağanı I)*, Harvard Üniversitesi, 1997, s. 187-220.

Kurt, Aynur, *Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-yâr-i Güzîn Adlı Mesnevîsi [İnceleme-Metin-Tıpkıbasım]*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015

Kurtoğlu, Orhan, *Zâtî Dîvânı'nın Gazeller Dışında Kalan Şiirleri Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.

Kut, Günay, "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı / Belleten 1972*, Ankara 1973, 127-51.

Kut, Günay, "İlâhî Divanı'ndaki Türkçe Gazeller", *Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan*, Ankara 2007, s. 417-38

Kutbuddîn Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Erdeşîr el-Abbâdî, *et-Tasfiyye fî Ahvâli'l-Mutasavvife: Sûfînâme*, tash. Gulâm-Hüseyn-i Yûsufî, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1347.

Kutlar, Fatma Sabiha, "Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhirnâmesi", *Arayışlar: İnsan Bilimleri Araştırmaları,* S. 7-8, Isparta 2002, s.59-68

Kutlar, Fatma Sabiha, "Seher Abdal'ın Helvâ vü Nân'ı" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 56, Ankara 2010, s. 261-292.

Kutluer, İlhan, *Akıl ve İtikâd: Kelâm-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İz Yay., İstanbul 1998.

Kuzubaş, Muhammet, "Manzum Bir Destan Kitabı (Destân-ı Veysel Karânî, Vefât-ı Hz. Fâtıma, Vefât-ı Hz. İbrâhîm, Hikâyet-i Gügercin, Hikâyet-i Geyik)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/2, 2008, s. 304-40.

Kültüral, Zühal; Beyreli, Latif (haz.), *Şerîfî: Şehnâme Çevirisi:(Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

Kütahyalı Firâkî Abdurrahman Çelebi, *Se'âdetnâme: Yavuz Sultan Selim Hân ve Kânûni Sultân Süleymân Hân'ın Gazâları [1512-1527 Seneleri Arası Manzum Osmânlı Tarîhi]*, haz. Şaban Er, Kutupyıldızı Yay., İstanbul 2013.

Kütük, Rıfat, "Bilinmeyen Bir Eser: Şâhî'nin Ferhâd-nâme'si", *EKEV Akademi Dergisi*, S.30, Erzurumu, 2007, 161-186.

Kütük, Rıfat, "Fetih Öncesinde Yazılmış Bir Mevlid: Ayasofya Müezzini Kemâl'in *Mevlidü'n-Nebî*'si", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 40, S. 1, 2016, s. 27-95.

Kütük, Rıfat, *Celâl-zâde Sâlih Çelebi: Leylâ vü Mecnûn (Tenkidli Metin/İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.

Kütük, Rıfat, *Lârende'li Hamdî'nin Leylâ ve Mecnûn Mesnevîsi (İnceleme/Metin ve Diğer Leylâ ile Mecnûn Mesnevîleriyle Mukayesesi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2002

Lâmiʿî Çelebi, *Salâmân ve Absâl (İnceleme-Nesre Çeviri-Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Erdoğan Uludağ, Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.

Lâmiʿî Çelebi, *Şem u Pervâne*, Süleymâniye Kütüphanesi Husrev Paşa, nu: 604, 61vr.

Lâmiʿî, *Vâmık u Azrâ: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Ayan, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1998.

Lâtifî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner (Pekin), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977.

Latîfî, *Subhatü'l-Uşşâk (Manzum Yüz Hadis Tercümesi)*, haz. Ahmet Sevgi, Konya 1993.

Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, haz. Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 367.

Lazard, Gilbert (haz.), *Eş'âr-i Perâkende-i Kadîmterîn-i Şu'arâ-yi Fârisî-zebân: ez Hanzala-i Bagdîsî tâ Dakîkî (be-Gayr-i Rûdekî): Cild-i Dovvom: Metn-i Eş'âr*, Çâp-i Tâbân, Tahrân 1341/1962.

Levend, Agâh Sırrı, **"**Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi Daha: Hikâye ve Kimyâ Risâlesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1954*, Ankara 1954.

Levend, Agâh Sırrı, "'Âşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi: Fakr-nâme ve Vasf-ı Hâl", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953*, Ankara 1953.

Levend, Agah Sırrı, *Ali Şir Nevaî III. Cilt: Hamse (Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî ve Mecnûn, Seb'a-i Seyyâr,Sedd-i İskenderî)* , Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1967.

Levend, Agâh Sırrı, *Gazavâk-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

Lokmanî Dede, *Menâkıb-ı Mevlâna*, haz. Halil Ersoylu, Türk Dil Kurumu Yay, Ankara 2001.

M. Şemseddîn [Günaltay], *Felsefe-i Ûlâ: İsbat-ı Vâcib ve Rûh Nazariyeleri*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1339-1341.

Macit, Muhsin, *Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri*, Grafiker Yay., Ankara 2002.

Mahmûd Mehdevî Damganî (haz.), *Dîvân-i Ebu'l-Ferec-i Rûnî: Şâir-i Karn-i Pencom-i Hicrî*, Kitâbfürûşî-i Bâstân, Meşhed 1347.

Mahmud Paşa, *Adnî Divanı*, haz. Bilal Yücel, Akçağ Yay., Ankara 2002

Mahmudova, Samire, *Hazînî'nin "Menba'ul-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr" Adlı Eserinin Tahkîk, Neşir ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

Mahmûdu'l-Hasan Sıddîkî, Seyyîd Hüsâmüddîn Râşidî, Muhammed Sâbir (haz.), *Dîvân-i Bayram Hân (Hân-i Hânân)*, Institute of Central and West Asian Studies, Karaçi 1971.

Mansûr Muşfik (haz.), *Dîvân-i Selmân-i Sâvecî: Şâmil-i Gazeliyyât, Tercîât, Kasâyid, Rübâiyyât*, İntişârât-i Safî Alîşâh, Tahrân 1367.

Mansuroğlu, Mecdut, "Anadolu Türkçesi (XIII. Asır): Şeyyad Hamza'ya Ait Üç Manzûme", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.1, S. 3-4, İstanbul 1946, s. 180-183.

Mansuroğlu, Mecdut, "Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzûmesi",*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1956,* Ankara 1956, s. 125-144.

Mansuroğlu, Mecdut, "Şeyyad Hamza'nın Üç Manzûmesinin Tıpkıbasımı", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 7, S. 1-2, İstanbul 1956, s. 108-114.

Mecd-i Hemger, *Dîvân*, haz. Ahmed Keremî, İntişârât-i Mâ, Tahrân 1375.

Mecîd Sermedî (haz.), *Ferâmerz-nâme (Müellif-i nâ-şinâs),* Encümen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1382.

Mecid Tırâd (haz. ve şrh.), *Dîvânu Ebi'l-Atahiye*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1995/1415.

Mehdî Dırahşân (haz.), *Dîvân-i Eş'âr-i Nâsır-i Buhârâyî: ez-Suhanverân-i Karn-i Heştom-i Hicrî: bâ-Mukaddime ve Şerh-i Ahvâl u Havâşî*, İntişârât-i Bünyâd-i Nikûkârî-yi Nûriyânî, Tahrân 1353.

Mehdî Dirahşân (haz.), *Eş'âr-ı Hakîm Kisâî-yi Mervezî*, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1370.

Mehmed, *Işk-nâme: İnceleme-Metin*, haz. Sedit Yüksel, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1965.

Mehmet Necmeddin Bardakçı (haz.), *Eğirdir Zeynî Zâviyesi ve Şeyh Mehmed Çelebi Divanı (Hızırnâme)*, Eğirdir Belediyesi, Isparta 2008.

Melikuşşuarâ-i Bahâr (haz.) *Târîh-i Sîstân: Telîf der-Hudûd-i 444-725*, Çâphâne-i Ferdîn u Birâder, Tahrân 1314.

Mengi, Mine (haz.), *Mesîhî Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

Merdümî, *Tuhfetü'l-İslâm*, haz. Ahmet Sevgi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1993.

Mermer, Ahmet (haz.), *Karamanlı Aynî ve Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.

Mersin, Tuba, *Gelibolulu Huzûrî'nin Tercüme-i Esrâr-nâme Adlı Mesnevîsi,* Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Mesʿad S. Al-Shaman, "Hamdu'llâh Hamdî'nin Tuhfetü'l-ʿUşşâk Mesnevîsi", *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları*, S.15, Harvard University 1991, s. 169-256.

Mesʿûd Bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahâr: İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Cem Dilçin, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1991.

Mesûd Râstî-pûr, İhsân Pûr-ibrişîm (haz.), *Dîvân-i Gıyâsuddîn Kucucî: Hâce Gıyâsuddîn-i Kucucânî (Tebrîzî): Meşhûr be-Hâce Şeyh (Sudde-i Heştom-i Hicrî)*, Mîrâs Mektûb, Tahrân 1395.

Mevlânâ Celaleddiîn Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, terc. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İz Yay., İstanbul 2009.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Kitâb-ı Fîh mâ fîh*, haz. Bedîüzzemân Fürûzanfer, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1362.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Külliyyât-i Dîvân-i Şems-i Tebrîzî: bâ-İstifâde ez-Nüsha-i Tâshîh-şode-i Bedîüzzemân Fürûzânfer*, haz. Ebülfeth Hakîmiyan, İntişârât-i Pejûhiş, Tahrân 1383.

Mevlana Celaleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf: Manzum Nahîfî Tercümesi (Aslı ve Sâdeleştirilmişiyle)*, 3 C., trc. Süleyman Nahîfî, haz. Amil Çelebioğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1967.

Mevlana Cemâl Efendi, *Şerh-i Hadis el-Arbain*, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 10590, v.15b-18b.

Mevlana Cemâl Efendi, *Terceme-i Erbâune Hadîsen*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1327/7, vr.100b.

Mevlânâ Emirî, *Dîvân*, Süleymâniye Kütüphânesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3883, 69 vr.

Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Assâr-i Tebrîzî, *Mihr u Müşterî: Aşk-nâme (Ber-esâs-i Nüsha-i Tahrîr-yâfte der-Asr-i Şâir)*, haz. Rızâ Mustafevî Sebzvârî, İntişârât-i Dânişgâh-i Allâme Tabâtabâî, Tahrân 1375.

Mevlânâ Şevkî, *Dîvân Mensûb be-Hazret-i Emîrü'l-Mü'mînîn: bâ-Tercüme-i Manzûm*, haz. Seyyide Meryem Ravzatîyân, Encumen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1383.

Meyveci, Asuman, *Bâyezîd-i Rûmî'nin Sırr-ı Canân Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1998.

Mezâhir Musaffâ (haz.), "Destûr-nâme", *Metn-i İntikâdî-i Dîvân-i Hakîm Nizârî-i Kuhistânî*, be-ihtimâm-i Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i İlmî, Tahrân 1371, s. 257-299.

Mezâhir Musaffâ (haz.), *Metn-i İntikâdî-i Dîvân-i Hakîm Nizârî-i Kuhistânî: Ber-esâs-i Deh Nüsha, Noh Nüsha-i Hattî-i Mu'teber-i Kohen-sâl u Metn-i Maşin-şode-i Risâle-i Doktora (Doktor Seyyid Alî Rızâ Müctehid-zâde)*, 2 C., be-ihtimâm-i Mahmûd Refîʿî, İntişârât-i İlmî, Tahrân 1371.

Mihrî Bâkırî (Serkârânî), "Rûhu'l-Âşıkîn: Dehnâme-i Şâh Şücâʿ", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât u Ulûm-i İnsânî*, 29. Devre, S. 124, Tebrîz, 1356, s. 487-536.

Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî maruf be-Muhaddis (haz.), *Dîvân-i Şerefü's'şuarâ-i Bedrüddîn Kıvâmî-i Râzî: Ez-Gûyendegân-i Nîme-i Evvel-i Karn-i Şeşom*, Çâphâne-i Sipihr, Tahrân 1334/1374.

Mîrî, *Mihr ü Müşterî*, haz. Mustafa Arslan, Grafiker Yay.,Ankara 2013.

Mirzayef, Abdülganî, *Ebû Abdullâh Rûdekî ve Âsâr-i Manzûm-i Rûdekî*, Neşriyât-i Devletî-i Tâcikistan, İstalin-âbâd 1958.

Molla Aşkî, *Dîvân*, haz. Ahmet Atillâ Şentürk-Nurcan Boşdurmaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Molla Câmi, Seher Abdâl, *Sad Kelime-i Hazret-i Aliyy-i Kerreallâhu vehehu radıyallâhu anh*, neşr. Mustafa İzzet Efendi, Mühendisoğlu Matbaası, [İstanbul] 1286.

Mostarlı Ziyâ'î, *Şeyh-i San'ân Mesnevîsi*, haz. Müberra Gürgendereli, Kitabevi, İstanbul 2007.

Mostarlı Ziyâî, *Kenzü'l-Esrâr: Sırlar Hazinesi*, haz. Ömer Zülfe, Fatih Başpınar, Semerkand Yay., İstanbul 2011.

Muctebâ Mînovî, *Firdevsî u Şi'r-i Û*, Çap-i Dovvom, İntişârât-i Kitâbfürûşî-i Dihhudâ, Tahrân 1354.

Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, haz. Edward G. Browne, Mirza Muhammed Kazvînî, Kitâbfürûşî-i Fahr-i Râzî, Tahrân 1361.

Muhammed b. Bedrü'l-Câcermî, *Mûnisü'l-Ahrâr fî Dakâ'îku'l-Eş'âr: Sene-i 741 Hicrî Kamerî: Cild-i Evvel*, bâ-mukaddime-i Muhammed Kazvînî, be-ihtimâm-i Mîr Sâlîh Tabîbî, İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, Çâphâne-i Firdevsî, Tahrân 1350.

Muhammed b. Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır - Arası" Kur'an Tercümesi: Birinci Cilt (Giriş ve Metin)*, haz. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.

Muhammed b. Huseyn-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, haz. Alî Ekber Feyâz, Muhammed Cafer Yâhakkî, çâp-i dovvom, İntişârât-i Dâhişgâh-i Firdevsî-i Meşhed, Meşhed 1383.

Muhammed b. İsmaîl el-Emîr es-San'ânî, *et-Tenvîr Şerhü'l-Câmi'i's-Sagîr*, thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim, Riyâd 2011/1432.

Muhammed b. Muhammed Hüseyin Mevlana Celâleddîn Muhammed-i Belhî [Rûmî], *Metn-i Kâmil-i Mesnevî-i Ma'nevî*, haz. Reynold Alleyne Nicholson, be-kuşiş-i Mehdî Azer Yezdî, Çâp-i Heştom, İntişârât-i Pejûhiş, Tahrân 1384.

Muhammed b. Münevver Ebî Saʿîd b. Tâhir b. Ebî Saʿîd-i Mîhenî, *Esrâru't-Tevhîd: Makâmât-i Şeyh Ebî Sa'îd*, haz. Muhammed Rızâ Şefîʿî Kedkenî, 2 C., Müessese-i İntişârât-i Âgâh, Tahrân 1381.

Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., Ankara 1978.

Muhammed b. Ömer er-Râdûyânî, *Tercümânu'l-Belâga*, haz. Ahmet Ateş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1949.

Muhammed bin Cerîr-i Taberî, *Târîh-i Taberî yâ Târîhü'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, terc. Ebulkâsım Pâyende, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1362.

Muhammed Caʿfer-Mahbûb, *Sebk-i Horasânî der-Şi'r-i Fârisî*, İntişârât-i Firdevs, Tahrân [t.y.].

Muhammed Cevâd Şerîat (haz.), *Dîvân-i Ebû Mansûr Muhammed bin Ahmed Dakîkî-i Tûsî be-inzimâm-i Ferheng-i Besâmedî-ui Ân*, İntişârât-i Esâtîr, [yy.y] 1373.

Muhammed Emîn Riyâhî, *Kisâî-yi Mervezî: Zindegî, Endîşe u Şi'r-i Û*, İntişârt-i Tûs, Tahran 1368.

Muhammed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye: Câhiliyye Devri,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

Muhammed Rızâ Şefîî Kedkenî, *Hâlât u Suhanân-i Ebû Sa'îd Ebu'l-Hayr*, İntişârât-i Suhan, Tahrân 1384.

Muhammed Riyâz, *Ahvâl u Âsâr u Eş'âr-i Mir Seyyid Alî Hemedânî (bâ-Şeş Risâle ez-Vey)*, Çâp-i Dovvom, İntişârât-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârîsî-i Îrân u Pâkistân, İslâmâbâd 1991.

Muhammed Şîrîn-i Mağribî, *Dîvân*, haz. Leonard Lewisohn, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî Dânişgâh-i Tahrân , Tahrân 1993.

Muhammed Takî Müderris Razavî (haz.), *Mesnevîhây-i Hakîm Senâî be-İnzimâm-i Şerh-i Seyrü'l-İbâd ile'l-Mi'âd*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1348.

Muhammed Takî Müderris-i Razavî (haz.), *Dîvân-i Enverî: Cild-i Evvel: Kasâyıd, Cild-i Dovvom: Mukatta'ât-Gazeliyyât-Rübâiyyât*, Büngâh-i Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tahrân 1337, 1340.

Muhammed Yemînî, *Fazilet-nâme-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, [neşr. Ali Haydar-Ahmed Hızır], Cihan Matbaası, Dersaâdet 1325/1327.

Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-i Sîstânî: Bâ-Mukadime u Havâşî u Ta'likât u Fihrist-i A'lâm u Lugat u Mukâbel-i Nuseh-i Mu'teber*, çâp-i dovvom, İntişârât-i Zevvâr, Tehrân 1349.

Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-ı Üstâd 'Unsurî-i Belhî: Bâ-Havâşî u Ta'likât u Terâcim-i Ahvâl u Fehâris u Lugat-nâme u Mukâbele bâ-Nüshahâ-yi Hattî u Çapî*, Kitâbhâne-i Senâyî, Tahran 1342.

Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-i Lâmi'-i Gürgânî*, Sâzmân-i İntişârât-ı Eşrefî, Tahrân 1355.

Muhammed-Debîr Siyâkî (haz.), *Dîvân-i Menûçehr-i Damgânî: Bâ-hâvâşî u Ta'lîkât u Terâcim-i Ahvâl u Mukaddime u Fehâris u Lugatnâme u Mukâbele bâ-Bîst u Çehâr Nüsha-i Hattî u Çâpî u İstifâde ez-Hefdeh Me'haz Mutazammın-i Eş'âr-i Menûçehrî*, İntişârât-i Zevvâr, Tahrân 1370

Muhammed-Debîr Siyâkî, *Genc-i Bâz-yâfte*, çâp-i dovvom, Sâzmân-i İntişârât-i Eşrefî, Tahrân 1354.

Muhtar, Cemal (haz.), *İki Kur'an Sözlüğü: Lugat-ı Ferişteoğlu (Abdüllatif İbn Melek) ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî (Abdülmecîd İbn Ferişte)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1993.

Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, terc. ve şrh. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2010.

Muhyiddîn-i Lârî, *Fütûhu'l-Haremeyn*, Süleymâniye Kütüphânesi Pertev Paşa, nu: 259, 47 vr.

Muhyî-i Gülşenî, *Gazâle-nâme*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 407b-412b.

Muhyî-i Gülşenî, *Hedyü'l-Harameyn*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 24b-46a.

Muhyî-i Gülşenî, *Mecmu'a-i Muhyî*, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, *Gazeliyyât*, vr. 271-319b; *Kasâyid*, vr. 354a-401b; *Rübâiyyât*, vr. 416a-422b.

Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî: İnceleme-Metin*, haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014, s. 375.

Muhyî-i Gülşenî, *Nefhatü'l-Eshâr*, "Mecmuʿa-i Muhyî" içinde, Darü'l-Kütübi'l-Kavmiyyeti'l-Hıdiviyye, nu: 7128, vr. 1b-22b.

Muʿînüddîn Ebu'l-Hasan Husrev, *Külliyât-i Gazeliyât-i Husrev*, 4 C., haz. İkbal Selahaddîn, tecdîd-i nazar: Seyyid Vezîrü'l-Hasan Âbidî, Peykicez Lemid, Lahor 1972-1975.

Muslihiddîn Saʿdî, *Külliyât-i Sa'dî: Ez-rûy-i Nusha-i Fürûğî ve Sâir Nuseh-i Mu'teber*, haz. Muhammed Alî Fürûgî, terc. ve muk. Ebulkâsım-i Hâlet, Muessese-i Matbuâtî İlmî, Tahrân 1345.

Mustafa Çelebi, *Varka ve Gülşah: III. Kısım: Metin, Dizin*, haz. Ayşe Yıldız, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Cambridge 2009.

Mustafa Müdâmî, *Dîvançe ve Menâkıb-nâme-i Emir Sultan*, haz. Orhan Bilgin, İstanbul 1992.

Mutlu, Hafsa, *Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi ve Divanı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Mutlu, Yekta, *Ferhengname-i Sa'di Tercümesinin Gramer Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1948.

Mübeşşir ibn Fatîk, *Muhtâru'l-Hikem: Hikmetli Sözler*, Çev. Osman Güman, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2013.

Mücîrüddîn-i Beylekânî, *Dîvân*, haz. Muhammed Âbâdî, İntişârât-i Müessese-i Târîh u Ferheng-i Îrân, Tebrîz 1358.

Müderris Razavî (haz.), *Divân-ı Hakîm Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Âdem Senâ'î-yi Gaznevî*, Kitâbhâne-i Senâî, Tahrân 1341.

Müsâfir b. Nâsıru'l-Malatavî, *Enîsü'l-Halve ve Celîsü's-Selve (Hudûd-i 800 Kamerî): Nüsha Ber-gerdân-i Dest-nüvîs-i Şumâre-i 1670 Kitâbhâne-i Ayasofya (İstanbul)*, be-kûşiş-i Muhammed Afşîn Vefayî, Erhâm Murâdî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1390, vr. 14a-14b.

Nas, Şevkiye Kazan (haz.), *Celîlî'nin Husrev ü Şîrîn Mesnevîsi: (İnceleme-Metin)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012.

Nâsır-ı Husrev, *Sefer-nâme, [Rûşenâ'î-nâme, Sa'âdet-nâme]*, neşr. Mahmûd Ganîzâde, Buchdruckerei Kaviani, Berlin 1340.

Nâsır-ı Husrev, *Sa'âdet-nâme*, çev. Meliha Ülker Tarıkâhya, Maarif Vekâleti, Ankara 1958.

Nâsır-i Husrev-i Kûbâdiyânî, *Rûşenâ'î-nâme*, haz. Tahsin Yazıcı, İntişarât-i Tûs, Tahrân 1373.

Nâsırüddîn Şâh Hüseynî (haz.), *Dîvân-i Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1338.

Nâsırüdîn b. Burhânüddîn Rabgûzî, *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, haz. Aysun Ata, TDK Yay., Ankara 1997.

Nasrullâh Pürcevâdî, "Hüsrev'in Aşkı, Nizâmî'nin Aşkı", *Cân Esintisi: İslam'da Şiir Metafiziği*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul 1998.

Nebioğlu, Mehmet, *Ervâh-nâme Pîr Muhyiddîn (1-30 Yapraklar): Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Necm-i Râzî [Necmuddîn Ebûbekr b. Muhammed b. Şâhâver b. Nûşirevân Râzî maʿrûf be-Dâye], *Mirsâdu'l-İbâd*, Çâp-i Dovvom, haz. Muhammed Emîn Riyâhî, Şirket-i İntişârât-i İlmî u Ferhengî, Tahrân 1365.

Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri: Mirsâdu'l-İbâd*, terc. Hakkı Uygur, İlk Harf Yay., İstanbul 2013.

Nesâî, *Sahîhu Süneni'n-Nesâî bi-İhtisari's-Sened*, tash. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, ta'lîk: Züheyr eş-Şâvîş, Mektebetü't-Terbiyeti'l-Arabî li-Devli'l-Halîc, Riyâd 1988/1409.

Nev'î, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.

Nevʿî, *Tercüme-i Hadîs-i Erbaʿîn*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphânesi, Kemânkeş, nu: 50, vr. 3b-9a.

Nezîr Ahmed (haz.), *Dîvân-i Seyyîd Sirâceddîn-i Horasanî ma'rûf be- Sirâcî*, Dânişgâh-i Aliger, Delhi 1972.

Nicholson, Reynold A., "İslâm Öncesi Arap Şiirinde Dinin Etkileri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, Erzurum, 2002, s. 222-224.

Nidâʿî, *Tenbîh-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba, nu: 311, vr. 77.

Nidâʿî, *Uzak Denizlerden Bir Hikâye: Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*, haz. Ümran Ay, Kocav Yay., İstanbul 2015.

Nimetullah Kişverî, *Farsça Divanı*, haz. Ümran Ay, Demavend Yay., İstanbul 2016.

Niyâzî**,** *Mansûr-nâme: Hallâc-ı Mansûr'un Manzûm Menâkıbnâmesi***,** haz. Mustafa Tatçı, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1994.

Nizam, Betül Sinan (haz.), *Kemâl Ahmed Dede'nin Tercüme-i Menâkıb-ı Mevlânâ Adlı Mesnevîsi (Menâkıbü'l-Ârifin Silsilesinin Manzum Halkası) I: Giriş-İnceleme-Tıpkıbasım, II: İnceleme-Metin*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2010.

Nizâmî Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, haz. Muhammed Kazvînî, Muhammed Muʿîn, İntişârât-i Armağan, Tahrân 1331.

Nizâmî, *Leylâ ile Mecnûn: Nâme-i Leylâ ve Mecnûn*, müt. Ali Nihâd Tarlan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Nizâmî-i Gencevî, *Husrev u Şîrîn***,** haz. Lev Aleksanderoviç Hatakorof, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, Bakü 1960.

Nizâmî-i Gencevî, *Husrev u Şîrîn: Metn-i 'İlmî - İntikâdî ez-Rûy-i 14 Nüsha-i Hattî (bâ-Meşkûl-i Nüvîsî-i Metn u Vâje-nâmehâ)*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1392.

Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1389.

Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn: Metn-i 'İlmî u İntikâdî*, haz. Ejder Alîoğlu Alî Asgârzâde, F. Babayef, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, Moskova 1960.

Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr*, haz. Vahîd-i Destgirdî, çâp-i dovvom, Matbaa-i Armağan, Tahrân 1320.

Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, nu: 3857, vr. 1b-26a.

Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenü'l-Esrâr: Metn-i 'İlmî u İntikâdî*, haz. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde, Neşriyât-i Ferhengistân-i Ulûm-i Cumhûrî Şûravî Sosyalistî Azerbaycan, Bakü 1960.

Nizâmî-i Gencevî, *Şeref-nâme*, haz. Bihrûz Servetiyân, Muessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahrân 1393, s. 63-8.

Nizâmüddîn Mahmûd Kamer-i İsfahânî, *Dîvân*, haz. Takî Bînîş, İntişârât-ı Bârân-ı Meşhed, Meşhed 1363.

Nizârî-i Kuhistânî, *Mesnevî-i Rûz u Şeb*, haz. Nasrullâh Pûr-cevâdî, Neşr-i Ney, Tahrân 1375.

Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *Dîvân: Cild-i Evvel: Fâtihatu'ş-Şebâb*, haz. Aʿlâhan Efsahzâd, Neşr-i Mîrâs Mektûb, 1378.

Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed-i Câmî, *Mesnevî-i Heft Evreng: Vild-i Dovvom: Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ u Mecnûn, Hırednâle-i İskenderî*, Aʿlâhan Efsahzâd, Hüseyin Ahmed-terbiyet, Neşr-i Mîrâs Mektûb, Tahrân 1378, s. 19-21.

Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, terc. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2005.

Oktay, Mehmet, *Alaü'd-Devle-i Simnânî Divanı Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994.

Oktay, Zeynep, *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u: Tenkitli Metin ve İnceleme*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Okuyucu, Cihan, *Cinânî: Hayatı-Eserleri-Dîvânının Tenkidli Metni*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.

Onan, Necmettin Halil, "Şeyyat Hamza'nın İki Yeni Gazeli Dolayısıyla", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 7, Ankara 1949, s. 529-534.

Oral Seyhan, Tanju, "Ali Şir Nevayi - *Sirâcü'l-Müslimîn* I (Giriş-Karşılaştırmalı Metin)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 2005, s.88-120.

Osmân Muhtârî-i Gaznevî, *Şehriyâr-nâme*, haz. Gulâm Huseyn Bigdilî, İntişârât-i Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1377.

Ögke**,** Ahmet, *Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2001.

Ömer b. Mezîd, *Mecmûatü'n-Nezâir*, haz. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1982.

Önler, Zafer, "Manzum Halk Hikâyelerinden Cümcüme Sultan", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 1991, 371-381.

Önler, Zafer, "Manzum Halk Hikâyelerinden Dâsitân-ı Cafer-i Dayyâr", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1, 1990, 197-226.

Özağaç, Mustafa, *Seher Abdal'ın 'Saadet-nâme' İsimli Mesnevîsi (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

Özaydın, Hamza, *Ali Çelebi Divânı(İnceleme-Metin)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011.

Özbostancı, Kenan, *Kemaloglı: Ferahnâme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Özcan, Nurgül, *Şâhî'nin Ferhâdnâmesi (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007.

Özçelik, Kenan, *Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyn (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Özçelik, Sadettin, *Nidâyî: Menâfi'ü'n-Nâs (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İnönü1990.

Özdoğan, Neslihan, *Mihr ü Müşterî (Hassan)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü, Lisans Tezi, İstanbul 1982.

Özer, Hande, *Nev'î'nin Hasb-i Hâli*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994. Ayrıca bkz. Nevʿî, *Hasb-i Hâl(İnceleme-Metin)*, haz. Abdülkadir Gürer, İstanbul 2009.

Özer, Osman, *Ahmedî: Tervîhü'l-Ervâh I (Giriş-İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1995.

Özer, Sait, *Nâtıkî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin-İnceleme)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2006.

Özervarlı, M. Sait, *Alâeddîn el-Üsmendî ve Lübâbü'l-Kelâm Adlı Eseri*, İsam Yay., İstanbul 2005.

Özfırat, Bayram, *15. Yüzyıl Şairlerinden Muhammed'in Sîretü'n-Nebî'si*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2016.

Özkan, Abdurrahman, "Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Konya, 2002, s. 1-58.

Özkan, Fatma, Şehîdî: *Mevlid (İnceleme-Metin-Dizin)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2012.

Özkan, Mustafa, "Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukaddimesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 29, İstanbul 2000, s. 117-188.

Özkan, Ömer, *II. Murâd Devri Şairlerinden Bursalı Nakkâş Sâfî ve Dîvânı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa 2015.

Özkat, Mustafa, *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı: İnceleme-Tenkitli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Özkat, Mustafa, *Münîrî (öl.1521?)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt IV-V (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Özkılıç, Ahmet, vd. (haz.), *998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I: Amid, Mardin, Sincar, Musul, 'Arabkîr, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harpurt, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-i Keyf ve Siird Kazâları*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1998.

Özler, Mevlüt, "Allah'ın Zatının Mahiyeti ve Aklen İdrâki Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Erzurum, 1997.

Özmen, Makbule, *Zâîfî'nin Manzum Siyer-i Nebî'sinin Transkripsiyonlu Çevirisi ve İncelemesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2012.

Özmen, Mehmet (haz.), *Ahmed-i Dâ'î Divanı: Metin-Gramer-Tıpkıbasım*, C. I, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Öztahtalı, İbrahim İmran (haz.), *Lami'i Çelebi ve Lügat-ı Manzumu: Tuhfe-i Lami'î*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.

Öztekin, Nezahat, *Bekâyî'nin Gül ü Bülbül'ü İle Fazlî'nin Gül ü Bülbül'ünün Karşılaştırılması: (Bekâyî'nin Gül ü Bülbül'ünün Metni ve İncelemesi)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 2000.

Öztoprak, Nihat, "Niğdeli Visâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İstanbul 1995, s. 143-152.

Öztoprak, Nihat, *Klâsik Türk Edebiyatında Manzûm Yüz Hadîsler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.

Öztulunç, Reyhan, *16. Yüzyılda Yazılmış Bir Behrâm-ı Gûr Mesnevîsi II: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Öztürk, İbrahim, *Türk Tarihinde İbn-i Sînâ Destânları ve Derviş Hasan Medhî'nin "Dâstân-ı Ebû Ali Sînâ ve Ebu'l-Hâris" Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2013.

Öztürk, Murat, *Handânî'nin Gazelleri (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2002.

Öztürk, Murat, *Lâmi'î Çelebi'nin Veyse vü Râmîn Mesnevîsi: İnceleme-metin-Sadeleştirme*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2009.

Öztürk, Zehra (haz.), *Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf ve Zelîhâ Mesnevîsi: Giriş, Metin, İnceleme ve Tıpkıbasım*, 2 C., Harvard Üniversitesi, Cambridge 2001.

Özyaşamış Şakar, Sezer, "Hazâ Kitâbu Şefâ'at-nâme", *Osmanlı Araştırmaları XXVIII (Prof.Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan IV)*, İstanbul 2006, s.123-150.

Özyaşamış Şakar, Sezer, *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme Yazmasının (81. cilt, 28 yk) Bilimsel Yayını ve Üzerinde Dil İncelemeleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Özyıldırım, Ali Emre (haz.), *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

Pala, İskender (haz.), *Fatih'in Şiirleri*, Family Finans Kurumu Yay., İstanbul 2003.

Parlatır, İsmail, György Hazai, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., Ankara 2007, s. 263.

Pehlevan, Süheylâ, *Dâsitân-ı Hâtun (Metin-İnceleme-İndeks)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

Pehlivan, Elif, *Şeyh Eşref B. Ahmed: Nasihat-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Pehlivan, Gürol, "Akbıyık Sultan'ın Bilinmeyen Bir Mesnevîsi: Hikâyet-i Şemseddîn", *Sûfî Araştırmaları*, S. 13, 2015, s. 97-124.

Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, haz. Kâmil Ali Gıynaş, Akademik Kitaplar, İstanbul 2014.

Pervîz Nâtil Hanlerî, *Târîh-i Zebân-i Fârisî*, Çâp-i Pencom, Neşr-i Sîmurg, Tahrân 1374.

Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmatü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn ve Risâle fî Fadli Kavli La İlâhe İllallâh*, haz. Cüneyt Akbulut, Toprak Kitap, İstanbul 2012.

Pir Muhammed Bahâeddin Erzincânî, *Makâmatü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn*, haz. Necdet Okumuş, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

Polat, Arzu, *Behiştî Sinan'ın (H.917/M.1511-1512) Mihr ü Müşterî Adlı Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Pomakoğlu, Ayşegül, *Bahârî Dîvânı: İnceleme-Met*in, Boğaziçi Üniversitasi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Radtke, Bernd (haz.), *Kitâbu Edebü'l-Müluk fî Beyâni Hakâiki't-Tasavvuf***,** Franz Steiner Verlag Stuttgart, Beyrût 1991.

Rahimi-zade İbrahim Çavuş (Harimi), *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*, haz. Günay Karaağaç, Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010.

Rahmî Çelebi, *Şehrengîz-i Rahmî Berây-ı Vasf-ı Hubân-ı Yenişehr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nu: 4962, vr. 202a-205b.

Rebîʿ, *Alî-nâme (Manzûmehâ-yi Kohen): Sürûde be-Sâl-i 492 H. ez-Serâyendeî Mütehallıs be-Rebîʿ: Nüsha-i ber-gerdân be-Kat'-i Asl-i Nüsha-i Hattî-i Şumare-i 2562 Kitâbhâne-i Muze-i Konya (Türkiye)*, bâ-mukaddime-i Muhammed Rızâ Şefîʿî Kedkenî, Muhammed Ummîd-Sâlâr, Mîrâs Mektûb bâ-Hemkârî-i Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâm, Tahrân 1388.

Reşîd-i Yâsemî (haz.), *Dîvân-i Mes'ûd-ı Sa'd Selmân (438-515)*, Mü'essese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1362.

Reşîdüddîn-i Vatvat, *Dîvân*, haz. Saʿîd Nefîsî, Kitâbhâne-i Bârânî, Tahrân 1339.

Rifâʿî, *Bülbül-nâme*, haz. Hüseyin Ayan, Emek Matbaacılık, [yy. y.] 1981.

Rûhî-i Bağdâdî, *Külliyât-ı Eş'âr,* İstanbul 1287/1870.

Ruknüddîn Hümâyûn-Ferrûh (haz.), *Dîvân-i Esîrüddîn-i Ahsîketî: Tashîh u Mukâbele u Mukaddime u Şerh-i Hâl*, Kitabfürûşî-i Rûdekî, Tahrân 1337.

Rûzbihân Baklî-i Şîrâzî, *Şerh-i Şathiyyât: Şâmil-i Guftârhây-i Şûr-engîz u Remzî-i Sûfiyân*, haz. Henry Corbin, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, Zebân u Ferheng-i Îrân, Tahrân 1365/1981.

Rûzbihân Baklî-i Şîrâzî, *Şerh-i Şathiyyât: Şâmil-i Guftârhây-i Şûr-engîz u Remzî-i Sûfiyân*, haz. Henry Corbin, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, Zebân u Ferheng-i Îrân, Tahrân 1365/1981.

Sadık Yazar (haz.) *Üsküdarlı Aşkî'nin İki Tasavvufî Mesnevîsi: Tercüme-i Muhtârnâme-Menâzilü's-Sâlikîn*, Okur Akademi, İstanbul 2012.

Sağlam, Ayşe, "Subhî-i Bursevî ve Pergâr u Kalem Mesnevîsi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 82, 2017, s. 171-193.

Saîd Nefîsî (haz.), *Divân-i Kasâyid u Gazeliyyât-i Nizâmî-i Gencevî*, Kitâbfürûşî-i Fürûgî, Tahrân 1968.

Saîd Nefîsî, Y. Beraginski, Dîvân-i Rûdekî-i Semerkandî, Müessese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1376.

Saʿîd Niyâz Kirmânî, *Hamse-i Hâcûy-i Kirmânî*, Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner Kirmânî, Dânişkede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, Çâphâne-i Nefs-i Cihân, Kirmân 1370.

Saʿîd-i Nefîsî (haz.), *Dîvân-ı Hilâlî-i Çağatayî bâ-Şâh u Dervîş ve Sıfâtu'l-Âşıkîn-i Û*, Neşriyât-ı Senâyî, Tahrân 1345, s. 217-8.

Sa'îd-i Nefîsî (haz.), *Müntehab-ı Kâbûs-nâme*, Vezâret-i Ferheng, Çâphâne-i Sipir, Tahrân 1320.

Saʿid-i Nefîsî (haz.), *Suhanân-ı Manzûm-ı Ebû Sa'îd Ebu'l-Hayr*, İntişârât-ı Kitâbhâne-i Şems, Tahrân 1334.

Sakaoğlu, Necdet, "Fuzulî'nin Akkoyunlu Sultan Murad'a İthaf Ettiği Leyla ve Mecnun'un Bayındır Beyleri Nüshası", (John E. Woods), *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme (Ek: 1)*, İstanbul 1993.

Sakar, Ekrem, *Abdülmecid b. Nasuh Tosyevî ve Matlab-ı A'lâ Adlı Esma-i Hüsna Şerhi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Samed Muvahhid (haz.), *Mecmu'a-i Âsâr-i Şeyh Mahmûd-i Şebüsterî: Gülşen-i Râz, Sa'âdet-nâme, Hakka'l-Yakîn, Mir'atü'l-Muhakkıkîn, Merâtibu'l-Ârifîn*, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1371.

Sarı, Mehmet, *Gelibolulu Za'îfî Muhammed: Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân: İnceleme (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar)-Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Sarı, Mehmet; İlgar, Yusuf, *Mevlevî Dîvân Şâiri Semâî Mehmet Çelebi: Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri*, Afyonkarahisar Belediyesi, Afyonkarahisar 2008.

Sarıoğlanoğlu, Nafize, *Fevrî Divanı'nın Tenkidli Neşri I (Dinî Şiirler ve Kasideler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul 1954.

Savran, Ömer, *Sabâyî ve Üveys-nâmesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, 2010.

Selami Turan (haz.), *Saruhanlı Gülşenî Dîvânı*, , Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.

Selman es-Sâvecî, *Firak-nâme ev Kitabü'l-Firâk*, haz. Şaʿbân Rebîʿ Tartûr, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ıkı'l-Kavmiyye, Kâhire 2010/1431.

Selmân-i Sâvecî, *Mesnevî-i Cemşîd u Hurşîd*, haz. C. P. Âsumân, Ferîdûn Vehmen, İntişârât-i Bungâh-i Terceme u Neşr-i Kitâb, Tahrân 1348.

Sertkaya, Ayşe Gül, "Kul Süleymân (Bakırganî) ve Yûnıs Emre Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 161-208.

Sertkaya, Ayşe Gül, *Şeyh-zâde Abdürrezzâk Bahşı: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Sertkaya, Osman F., "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1972, s. 185-207.

Sessiz, Emre, *Sarı Müderris Şeyh Sinan ve Divanı: İnceleme-Metin-Dizin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Sevgi, Ahmet, "Âşık Çelebi'nin Kırk Hadîs Tercümesi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1-2, Konya 1988, s. 43-53.

Sevgi, Ahmet, "Azmî'nin Hadîs-i Erbaʿîn Tercümesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 9, Konya 2001, s. 107-32.

Sevgi, Ahmet, "Livâyî'nin Manzûm Amme (Nebe Sûresi) Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, Konya, 2013, s. 1-20.

Sevgi, Ahmet, "Livâyî'nin Manzûm Tebâreke (Mülk Sûresi) Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31, Konya, 2014, s. 1-96.

Sevgi, Ahmet, "Livâyî'nin Manzûm Yâsîn Tefsîrî", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, Konya, 2015, s. 1-86.

Sevgi, Ahmet, "Mevlânâ Cemal Efendi'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi", *İslâmî Edebiyat*, S.3, İstanbul 1988-9, s. 25-7.

Sevgi, Ahmet, "Molla Câmî'nin 'Erbaîn'i ve Türkçe Manzûm Tercümeleri" *Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.6, Konya 1999, s. 1-146.

Sevgi, Ahmet, *Latîfî: Hayatı ve Eserleri (İnceleme-metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 1987.

Sevim Birici (haz.), *Şâh u Gedâ (Şâh u Dervîş) Mesnevîleri ve Bursalı Rahmî'nin Şâh u Gedâ'sı*, Manas Yay., Elazığ 2007.

Sevim, Hacer , *Menba'ul-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Sevinç, Fırat, *Edhemî Divânı ve Tahlili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2001.

Sevindik, Hakan, *Türk Edebiyatında Bostan ve Abdî'nin Manzum Bostan Tercümesi (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2014.

Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)*, haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1989.

Seyfüddîn el-İsferengî, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphânesi Fâtih Koleksiyonu, nu: 3832.

Seyhan, Köksal, *Livâyî Dîvânı (Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Seyhan, Nezihe, *Medhî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Seyyîd Abbâs Rustâhîz (haz.), *Dîvân-i Hasan-i Kâşî: Sürûde-i Kemâleddîn Hasan bin Mahmûd-i Kâşî (Şâir u Ârif-i Şi'î, Sudde-i 7-8 Kamerî)*, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1388.

Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşşuknâme: (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Kazım Köktekin, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2000.

Seyyid Alî Mîr-Efdâlî, "Eşʿâr-i Refîʿüddîn Abdülazîz-i Lünbânî (584 K.)", *Mütûn-i Îrânî: Mecmû'a-i Risâlehây-i Fârisî u Arabî ez-Dânişverân-i Îrânî (ez-Âgâz-i Devre-i İslâmî tâ Pâyân-i Asr-i Timurî): Defter-i Yekom*, ed. Cevâd Beşerî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391, s.19-37.

Seyyid Alî Mûsevî Germârûdî, *Bih-guzîn-i Alî-nâme (Köhenterîn-i Manzûme-i Şi'î-i Fârisî) ez-Serâyendeî bâ-Tahalus-i "Rebî'" Sürûde-i 482 Hicrî Kamerî*, Merkez-i Pejûhiş-i Mîrâs-i Mektûb, Tahrân 1390.

Seyyid Hasan (haz.), *Dîvân-i Rukn-i Sâyin-i Herevî*, İntişârât-i Müessese-i Tahkîkât u Tetebbuât der-Zebân u Edebiyât-i Arabî u Fârisî, Petne/Hindistan 1956.

Seyyid Muhammed Buhârî, *Menâhicü't-Tâlibîn ve Mesâliki's-Sâdıkîn*, tash. Necîb Mâyil Herevî, İntişârât-i Mevlâ, Tahrân 1364.

Seyyid Muhammed Rızâ Nâinî, Nezîr Ahmed (haz.), *Divan-i Hâce Şemseddin Muhammed Hafız-i Şirâzî*, Muessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1973.

Seyyid Muhammed Turâbî (haz.), *Mesnevîhây-i İrfânî-i Emîr Huseyn-i Herevî: Kenzu'r-Rumûz, Zâdu'l-Musâfirîn, Sî-nâme*, Muessese-i İntişârât u Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1371.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât: Tasavvuf Istılahları*, terc. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Abdulrahman Acer, Litera Yay., İstanbul 2014.

Seyyid Seyfullah, **[***Külliyât]: Mi'râcu'l-Mü'minîn, Silsile-i Tarîkat, Silsile-i Nesebiyye, Câmi'u'l-Me'ârîf, Şeref-i Siyâdet, Ma'denu'l-Me'ârîf, Esrâru'l-'Ârifîn ve Dîvân*, haz. Tâhir Efendi, Matbaa-i Ahmed Kâmil, Dersaâdet 1326.

Sinanoğlu, *Beyânu Hâli'l-Mü'minîn fi'l-Mevt ve'l-Kabr ve'l-Cennet*, Millî Kütüphâne Yz A 3672/2, vr. 90a-97b.

Sirâceddîn Kumrî-i Amulî, *Dîvân*, Yedullâh Şükrî (haz.), İntişârât-ı Muîn, Tahrân 1368.

Sivri, Murat, *Za'îfî Çelebi'nin Cem'ü'l-Hakâyık Mesnevîsi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2010.

Solak, Arzu, *Leylâ vü Mecnûn Hikâyesi (Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Solmaz, Ali Osman, *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2007.

Somer, Ümran, *Yusuf Emîrî: Deh-nâme (Metin-Gramer Hususiyetleri)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi İstanbul 1969.

Sona, Fatih, *Alî ve Dîvânı (14.-15. YY)*, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Sona, İbrâhim, *Hidâyet Çelebi ve Dîvânı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Ankara 2006.

Songül Aydın Yağcıoğlu (haz.), *Ashâb-ı Kehf Hikâyesi*, Büyüyenay Yay., İstanbul 2015

Sonuş, Danyal, *Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin Cezîre-i Mesnevî'si (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.

Sultan Ahmed Celâyir, *Kitâbu Levâmi'ı'l-Envâr (Yedinci Divan)*, haz. Veyis Değirmençay, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2001.

Sultan Ahmed Celâyir, *Kitâbu'-Garbiyyât (Altıncı Divan)*, haz. Veyis Değirmençay, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 2000.

Sultân Veled (Bahâüddin Muhammed-i Belhî), *Dîvân: Şâmil-i Kasâyid, Gazeliyyât, Kıta'ât, Terkîbât, Eş'âr-i Turkî, Eş'âr-i Arabî, Musammat, Rübâiyyât*, haz. Asgâr Rabbânî (Hamîd), bâ-mukaddime-i Saîd Nefîsî, Kitâbfürûşî-i Rûdekî, Tahrân 1338.

Sultân Veled (Ferzend-i Mevlânâ Celâleddîn-i Mevlevî), *Rebâb-nâme*, haz. Alî Sultânî Gerd Ferâmerzî, İntişârât-i Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1359.

Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği Yay., Ankara 1976.

Sultân Veled, *İntihâ-nâme*, haz. Muhammed Alî Hızânedarlu, İntişârât-i Revzene, Tahrân 1376.

Sultân Veled, *Rebâb-nâme*, terc. Niğdeli Hakkı Eroğlu, haz. Amber Güneysel, İsmail Koçak, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya 2012.

Sultân Veled, *Veled-nâme*, be-tashîh-i Celâleddîn Humâyî, be-ihtimâm-i Mâhduht Bânû Humâyî, Müessese-i Neşr-i Humâ, Tahrân 1376.

Sunal, Arif, *Sâdık Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2014.

Sungur, Çetin, *Rahîmîzâde İbrâhim Harîmî Çavuş'un "Zafernâme-i Sultan Murad Han" Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.

Sungur, Necati (haz.), *Âhî Divanı: İnceleme-Metin*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994

Süleymân Çelebi, *Mevlid (Vesîletü'n-necât)*, haz. Necla Pekolcay, Dergâh Yay., İstanbul 1980.

Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât: Mevlîd*, nşr. Ahmed Ateş, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1954.

Sünger, Ercan, *Fakîh: Hayatı, Eserleri, Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Sürelli, Bahadır, *Türk Edebiyatında Heft Peyker Mesnevîleri ve Hayâtî'nin Heft Peyker'i*, Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Süzen, Hüseyin, *Dükakinzade Ahmed Beg Dîvanı: İnceleme-Tenkidli Metin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Süzen, Hüseyin, *Taşlıcalı Yahya Bey'in Gülşen-i Envar'ının Üç Nüsha Üzerinde Edisyon Kritiği*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969.

Şafak, Turgay, "Anadoluda Yazılmış Farsça Bir Eser: Hâmûşnâme", Şarkiyat Mecmuası, S. 26, 2015, s. 101-126.

Şâhidî İbrahim Dede, *Gülşen-i Vahdet (Yüz İle ilgili Tasavvufî Remzler)*, haz. Numan Külekçi, Akçağ Yay., Ankara 1996.

Şahin, Hatice, *Hatiboğlu: Ferahnâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1993.

Şahinbay, Şaban, *Manzûm Kitâb: Mesnevî-i Ahmed (İnceleme-Metin-Dizin)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2009.

Şaliş, Nefise, *Muhibbi: Hayatı, Eserleri ve Mevlid'i*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Şanlı, İsmet "XVI. Yüzyıl Divan Şâiri Fedâyî ve Fâl-nâme-i Kur'ân-ı ʿAzîmi" *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Bursa 2003, s.161-78.

Şaripbekova, Suale, *Acem Sürûrî ve Divançe'si*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

Şarlı, Mahmut, "Kayseri Râşid Efendi Kütüphânesi'ndeki 'Sad Kelime-i Ali' Tercümesi İle 'Mie Kelime-i Ali' Tercümesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Kayseri 1996, s.305-29.

Şarlı, Mahmut, *Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinân'ı (Metin)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1994.

Şebüsterî, *Gülşen-i Râz: Tashîh-i İntikâdî ve Mütâlaa der-Akâyid u İrfan-i Şeyh Mahmûd Şebüsterî*, haz. Muhammed Beşîr Enver Ebûherî, Merkez-i Tahkîkât-ı Fârisî-i İran ve Pakistan, İslamâbâd 1386/1428/2007.

Şehristânî, *Milel ve Nihâl: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, yay. haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yay., İstanbul 2008.

Şemseddin Sivâsî, *Gülşen-âbâd: İnceleme-Metin-Sözlük*, haz. Hasan Aksoy, İslam Medeniyeti Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Şemseddin Sivasî, *Heşt Bihişt*, haz. Âlim Yıldız, Sivas Belediyesi, Sivas 2015.

Şemseddin Sivasî, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm*, haz. Mehmet Arslan, Sivas Belediyesi, Sivas 2015

Şemseddin Sivasî, *Mevlid*, haz. Hasan Aksoy, Sivas Belediyesi, Sivas 2015

Şemseddîn Sivasî, *Umdetü'l-Huccâc*, haz. Fatih Ramazan Süer, Sivas Belediyesi, Sivas 2015.

Şemseddîn Sivâsî, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*, Hattat Tevfîk Efendi Matbaası, İstanbul 1291.

Şemseddîn-i Sivâsî, *Mir'atü'l-Ahlâk: İnceleme-Tenkitli Metin*, haz. Birgül Toker, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.

Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd: İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım (Vaticana Barberiniani Orient No.110)*, haz. Günay Kut, Nimet Bayraktar, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2003.

Şemsî Paşa, *İ'tikâdnâme*, Süleymâniye Kütüphânesi, Lâleli, nu: 1980, vr. 19b-22a.

Şemsî Paşa, *Tercüme-i Şürût-ı Salât*, Süleymâniye Kütüphânesi, Lâleli, nu: 1980, vr. 22b-30a; Şemsî Paşa, *Risâle-i Fıkh Tercüme-i Şemsî Paşa*, Süleymâniye Kütüphânesi, Yazma Bağışlar, nu: 3563, vr. 1b-10.

Şemsî, *Cevâhirü'l-Kelimât*; Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, nu: 671, vr. 1b-59a.

Şengün, Necdet, "Türk İslam Edebiyatında Manzum Hz. Ali Mevlidleri ve Câferî'nin Mevlûd-i Haydaru'l-Kerrârı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.36, 2012 İzmir, s. 303-24.

Şerîfî, *Yûsuf u Züleyhâ*, haz. Zuhal Kültüral, İstanbul 2001.

Şeybânî Han, *Risale-i Ma'ârif (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin)*, haz. Gülşen Seyhan Alışık, İstanbul 2002.

Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî, *Mevhûb-ı Mahbûb: İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks*, haz. Ahmet Kartal, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., Eskişehir 2000.

Şeyh Eşref b. Ahmed, *Fütüvvet-nâme*, haz. Orhan Bilgin, Yıldızlar Matbaası, İstanbul 1992.

Şeyh Fahrüddîn İbrâhîm-i Hemedânî (Mütehallıs be-Irâkî), *Külliyât: Şâmil-i Mukaddime-i Dîvân, Kasâyid, Mukatt'ât, Terkîbât, Tercî'ât, Gazeliyyât, Rubâiyyât, Aşk-nâme yâ Deh-nâme, Leme'ât, Istılâhât-i Tasavvuf*, haz. Saîd Nefîsî, Çâp-i Çehârom bâ-Tecdîd-i Nazar, İntişârât-i Kitabhâne-i Senâî, Tahrân 1338.

Şeyh Ferîdüddîn Attâr-i Nişâbûrî, *Esrâr-nâme*, haz. Seyyid Sâdık Gevherîn, Çâp-i Şark, Tahrân 1338/1959.

Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr-i Nîşâbûrî, *Divân*, mukaddime: Bedîüzzamân Fürûzanfer, İntişârât-i Nigâh, Tahrân 1376.

Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr-i Nişâbûrî, *Pend-nâme*, haz. Silvestre de Sacy, terc. A. Rûhbahşân, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1373.

Şeyh Mesʿûd Bin Osmân, *(Ferheng-nâme-i Sa'dî) Tercümesi*, mush. Kilisli Muallim Rifat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340-1342.

Şeyh Rûzbihân Baklî Şirâzî, *Kitâb-i Abherü'l-Âşıkîn*, haz. Henry Corbin, Muhammed Muʿîn, Encumen-i Îrân-şinâsî-i Fransa der-Tahrân, İntişârât-i Menûçehrî, Tahrân 1365/1981.

Şeyh Şeref Hace, *Mu'înü'l-Mürîd İslam: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, haz. Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014.

Şeyh Şeref Hâce, *Mu'înü'l-Mürîd:(Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Beşir Kitabevi, İstanbul 2006.

Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd): İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini*, haz. Hüseyin Ayan, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1979.

Şeylan, Ali, *İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-nâme'si: (149b-300a) Metin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, ISBN 978-975-17-3421-1.

Şeyyâd Hamza, *Yûsuf u Zelîha (Destân-ı Yûsuf): Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, haz. Osman Yıldız, Akçağ Yay., Ankara 2008.

Şeyyad Hamza, *Yûsuf ve Zelîha*, haz. Dehri Dilçin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1946

Şimşek, Rabia, *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Hz. Alî Sad Kelime Tercümeleri (Tenkitli Metin)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000.

Şimşek, Yaşar, *Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-nâme-i Kebîr (76 Cilt): Giriş, Ses Bilgisi, Tenkitli Metin, Sözlük*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsum 2013.

Şirin, Mustafa, *Er-Risâletü'l-Ahmediyye fi'l-Velâdetil'l-Muhammediyye (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Gramatikal İndeks)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, haz. Muhammet Yelten, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998.

Şirvanlı Mahmûd, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 410-411.

Şükrî-i Bitlisî, Selîm-nâme, haz. Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1997.

Şükürov, Zaur, *XV. Asır Mutasavvıf Şairlerinden Bahâüddin Erzincânî ve Makâmâtü'l-Ârifîn ve Maârifü's-Sâlikîn Adlı Eseri*, Marmara Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Tâcî-zâde Caʿfer Çelebi, *Heves-nâme: (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Necati Sungur, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.

Taeschner, Franz (haz.), *Ein Mesnevî Gülschehris auf Achi Evran: Kerâmât-ı Ahi Evran tâbe serâhu*, Buchdrucker Heinrich Augustin, Hamburg 1930.

Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâyidi (Şerhü'l-Akâid)*, haz. ve çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1980.

Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara 203.

Tâhirî Şihâb (haz.), *Divân-ı Hakîm Necmüddin Muhammed Felekî-i Şirvânî*, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahrân 1345.

Tâhirî Şihâb (haz.), *Dîvân-i Mehestî-i Gencevî*, Çâp-i Sovvom, İntişârât-i Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahrân 1347.

Tâhirî Şihâb (haz.), *Üstâd Ebû Nazar Abdülazîz b. Mansûr Ascedî-i Mervezî*, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahrân 1334.

Takî Bîniş (haz.), *Dîvân-i Refî'üddîn-i Lünbânî (Karn-i Şeşom-i Hicrî): Ber-esâs-i Nüsha-i Müverrah-i 619 Hicrî u bâ-Mukâbele-i Du Nüsha-i Hattî-i Dîger*, Şirket-i İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369.

Takî Müderris Razavî (haz.), *Dîvân-i Seyyîd Hasan-ı Gaznevî: Mülakkab be-Eşref*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1328.

Talan Demirci Jale, *Kişverî Dîvânı (İnceleme-Metin-İndeks)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1994.

Tan, Ayşe, *Şeyh Eşref B. Ahmed'in Hayret-nâme ve Münâcât-nâme Adlı Eserlerinin Edisyon Kritiği ve İncelemesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Tan, Bünyamin, "Vehb bin Münebbih'in Rivayetine Dayanan Bir Mesnevî: Dâsitân-ı Erve Hatun", *Turkish Studies*, S.8/1, Ankara 2013, s.2563-2581.

Tanrıbuyurdu, Gülçin, *Mu'îdî: Dîvân (Metin-Çeviri)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kocaeli 2012.

Tanrıverdi, Fatma, *Şeyh Eşref b. Ahmed: Elest-nâme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

Tanyıldız, Ahmet, *Firdevsî-i Tavîl: Münâzara-i Seyf ü Kalem (İnceleme-metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Tarlan, Ali Nihad, *Divan Edebiyatında Tevhidler: Fasikül I: Ahmedî, Şeyhî, Sadrî, Rabbânî*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1936.

Tarlan, Ali Nihat (haz.), *Ahmed Paşa Divanı*, Akçağ Yay., İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat (haz.), *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yay., İstanbul 1997.

Tarlan, Ali Nihat (haz.), *Zatî Divanı: Gazeller Kısmı II. Cild (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.

Taş, Bünyamin, *Garîkî: Dîvân-ı Garîkî (Metin-İnceleme)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

Taşkın, Gülşah, "Kalkandelenli Mu'îdî'nin Gül ü Nevrûz'u", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 12, İstanbul 2014, s. 177-190.

Taşkın, Gülşah, *Çorlulu Zarifî Divanı: İnceleme-Edisyon Kritikli Metin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Tatcı, Mustafa, "Kirdeci Ali'nin Ejderha Destânı", *Edebiyattan İçeri: Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Akçağ Yay., Ankara 1997, 322-337.

Tatcı. Mustafa (haz.), *Yûnus Emre Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1998.

Tavukçu, O. Kemâl, "14. Yüzyıl Mevlevî Şâirlerinden Eflâkî Dede'nin Bilinmeyen İki Şiiri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, Erzurum 2002, s. 95-107.

Tavukçu, O. Kemâl, "Âşık Paşanın Bilinmeyen Bazı Gazelleri ve Bir Mesnevîsi", *Yedi İklim*, C. 9, S. 62, İstanbul 1995, s. 51-5.

Tavukçu, Orhan Kemal (haz.), *Dede Ömer Rûşenî: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, [y.y.], [t.y.].

Tavukçu, Orhan Kemal, "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Şiiri Münasebetiyle", *The International Journal of Central Asian Studies*, S. 10-1 (Prof. Dr. Mustafa Canpolat Armağanı), 2005, 181-195.

Tavukçu, Orhan Kemal, *Ahmed Rıdvân: Hüsrev ü Şirin (İnceleme -Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2000.

Tavukçu, Orhan Kemal, *Halîlî ve Fürkat-nâme'si*, Harvard University, Cambridge 2008.

Tayşi, Mehmed Serhan, "Çelebi Halife", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 103, İstanbul 1996, s. 131-164.

Tebrizli Ahmedî, *Esrâr-nâme: İnceleme-Metin*, haz. Gönül Ayan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1996.

Tek, Abdurrezzak, *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlâhî*, Emin Yay., Bursa 2012.

Tekcan, Münevver (haz.), *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*, Bulut Yay., İstanbul 2005.

Tekcan, Münevver, "İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kıssası", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. XV, Konya 2003, s. 121-168.

Tekcan, Münevver, "Hakîm Ata'nın Ahir Zaman Kitabı", *Bilig*, S. 37, Ankara 2006, s. 21-55.

Tekcan, Münevver, *Hakîm Ata ve Bakırğan Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1997.

Telek, Serap, *Malkaralı Nev'î Yahyâ'nın "Keşfü'l-Hicâb Min Vechi'l-Kitâb" Adlı Eserinin Metin ve İncelemesi (1a-219b Yaprakları Arası)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Temelli, Mehmet, *Mahmûd-u Şebüsterî: Hayatı, Görüşleri*, Üç Risalesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Temizer, Muammer, *İbrahim Âzeri Çelebi: Hayatı ve Nakş-i Hayal Mesnevîsi (Edition Critique ve Tetkiki)*, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul 1949.

Tezcan, Nuran (haz.), *Lâmi'îs Gûy u Çevgân*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1994.

Tezcan, Semih, "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 5, Ankara 1995, s. 65-84.

Timurtaş, Faruk Kadri (haz.), *Şeyhî'nin Harnâme'si*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1971.

Timurtaş, Faruk Kadri, *Şeyhî ve Husrev ü Şîrin'i: İnceleme-Metin*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.

Tohumcu, Nimet, *Misâlî'nin Kitâb-ı Manzûme-i Feyznâme-i İlâhî Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.

Tokay, Ayşe Tuba, *Levhî'nin Gazavatnâme-i Sultan Süleyman'ı*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Top, Yılmaz, *Münîrî (öl.1521?)'nin Manzum Siyer-i Nebî'si: Cilt VI-VII (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Topaloğlu, Bekir, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, 9. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2001.

Toparlı, Recep (haz.), *Şemseddin Sivâsî Divanı*, Gurbet Yay., Sivas 1984.

Toparlı, Recep, *Hârezmli Hâfız'ın Divanı: İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*, TDK yay., Ankara 1998

Toruk, Turgut, *Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh b. Ali et-Tosyevî ve Pend-i Attar Tercümesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Toska, Zehra (haz.), *Sâlih Çelebi ve Mecnûn u Leyla Mesnevîsi (Kısa-i Pür-Gussa): İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2007.

Tören, Hatice, "Kirdeci Ali: *Dâsıtân-ı Hamâme-i 'Ar'ar*", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 34, İstanbul 2006, s. 177-204.

Tören, Hatice, "Sadreddin'in Dâsıtân-ı Geyik Adlı Mesnevîsi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 33, İstanbul 2005, s. 239-282.

Tulum, Mertol, *Tarihi Metin Çalışmalarında Usul: Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000.

Tunç, Semra, *Ârif: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.

Tural, Lale, *Hafî'nin Zâdü'l-Meâd Adlı Eserinde Süleyman Çelebi Mevlid'i İle Müşterek Motifler (Nûr-ı Muhammedî'nin İntikâli Faslında)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Tural, Şecaattin, *Hafî'nin Zâdü'l-Meâd Adlı Eserinde Nur-ı Muhammed'nin İntikalinden Sona Kadar Olan Kısmında, Süleyman Çelebi Mevlidi ile Müşterek*

Motifler, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

Turan, Lokman, "Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengîzi", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Of Ottoman Studies*, S. XXXVII, İstanbul 2011, s. 49-76.

Turgut, Kadir, *Ebü'l-Vefâ Muslihuddin Mustafa'nın Farsça Şiirleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Turhal-Güner, Fatma, *Şeyyâd Hamza'nın "Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm" Adlı Mesnevîsi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Turhan, Vedat Nuri, *Zarîfî ve Mihr ü Mâh Mesnevîsi'nin Tenkidli Metni ile İncelemesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1997.

Tursun, Emine (Kara), *Hazâ Kitâb-ı Hadîcetü'l-Kübrâ (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2010.

Tutmacı**,** *Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı: Tabiatnâme*, haz. Yakup Karasoy, Palet Yay., Konya 2009.

Tuzcu, Kemal, "Klâsik Arap Şiirinde Didaktik Şiirler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 2, 2007, s. 147-171.

Türk, Şeyma, *Hamîdî-i Belhî'nin Yusuf u Züleyha Adlı Tercümesi ve Tahlili*, Fatih Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Türken (Duman), Ruşan, *Kıvâmî: Fetihnâme-i Sultan Mehmed (İnceleme-Metin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2006.

Türker, Çiğdem, *Manzum Halk Hikâyeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

Türkoğlu Köse, Hayriye, *XVI. Yüzyıl Dîvân Şâiri Hudâyî: Hayatı-Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Ubeyd-i Zâkânî, *Külliyât: Şâmil-i Kasâyid, Gazeliyyât, Kıta'ât, Rubâiyyât, Mesneviyyât: Mukâbele bâ-Nüsha-i Musahhih-i Ustâd-i Fakîd Abbâs İkbâl u Çend Dîger Nüsha*, haz. Hervîz Atabekî, İntişârât-i Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1343.

Ubeydî, *Evsâf u Mu'cizât-ı Nebî*, neşr. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1313.

Uçman, Abdullah; Koncu, Hanife; Çakır, Müjgan (haz.), *Sinanoğlu Mevlidi (Ümîzü'l-Müznibîn)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2013.

Ûdî, *Mâ-cerâ-yi Mâh*, haz. Fatma Sabiha Kutlar, Öncü Kitap, Ankara 2005.

Ulusoy, Ceren, *Muhyî-i Gülşenî: "Şehd-i Ebrâr" Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Uluyüz, Buğra Oğuzhan, *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranc-nâme'si (Metin-Dil İncelemesi-Dizin)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.

Umîd Surûrî (haz.), *Dîvân-ı Cüneyd-i Şîrâzî: Sürûde-i Mu'înüddîn Ebu'l-Kâsım Cüneyd b. Mahmûd-i Şîrâzî (Sudde-i 8 K)*,Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâm, Tahrân 1391.

Uyğur, Sinan, *Hasan Halvetî'nin Dîvân-ı İlâhiyât'ı (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Fenomen Yay., Erzurum 2016.

Uysal, Mehmet, *Nikâhnâme (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.

Uzluk, F. Nâfiz, "XIV. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden Eflâkî Dede'nin 600. Ölüm Yıl Dönümü Dolayısiyle Ahmet Eflâkî Dede", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten 1961*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1962, s. 275-309.

Uzun, Mehmet Fatih, *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Sânî ve Mesnevî-i Sâlis'i (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Uzun, Mustafa, *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı, Eserleri ve Miskînnâmesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul 1982.

Ülken, Fatih, *Elvân-ı Şîrâzî'nin Gülşen-i Râz Tercümesi: İnceleme-Metin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2002.

Ümmî 'Îsâ, *Mihr ü Vefâ Mesnevîsi*, haz. Sevim Yılmaz Önder, Ofis 2005 Yay., İstanbul 2013.

Ünal, Hidayet, Rûşenî Ömer Dede'nin Çobân-nâme Mesnevîsi (İnceleme-Metin), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurumu 2003.

Ünal, Meral, *es-Sivasi Şemsettin Ahmet b. Muhammed b. Arif Ezzili'nin Mevlidi'n-Nebî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Ünal, Ömer, "İslam Öncesi Arap Şiirinde Bazı Dinî Motifler", *Nüsha*, S. 9, 2009, s. 175-192

Üner, Büşra, *Manzum Siyer (İnceleme-Metin)*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Ünlü, M. Şahabettin, *Ubeydî: Hayatı-Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Ünlütürk, Nesrin, *Hâşimî Emîr Osmân Dîvançesi (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İzmir 2004.

Ünsel, Kemal Edip (haz.), *Fâtih'in Şiirleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1946

Ünver, Niyazi, *Gelibolulu Sürûrî ve Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010.

Üsküblü İshak Çelebi, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basım Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

Üst, Sibel, "Emîrî ve Sohbet-Nâmesi", *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 938-1014.

Üst, Sibel, *Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-TenkitMetin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011.

Üst, Sibel, *Keşfî: Te'dîb-nâme (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.

Üzümcü, Mehmet Ali, *Kitâb-ı Sergüzeşt-i Za'ifî (İnceleme, Metin, Nesre Çeviri, İndeks)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008.

Vâhib Ümmî Halvetî, *Dîvân-ı İlâhiyât*, haz. Mustafa Tatcı, Ahmet Ögke, H Yay., İstanbul 2012.

Vahîd-i Destgerdî (haz.), *Dîvân-i Kâmil-i Üstâd Cemâlüddîn Muhammed bin Abdürrezzak-i İsfahanî: Serâmed-i Kasîde-serâyân-i Îrân der-Sudde-i Şeşom*, Kitâbhâne-i Senâyî, Tahrân 1362.

Vâhidî, *Cinânü'l-Cenân (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizinler)*, haz. Süleyman Efendioğlu, Fenomen Yay., Erzurum 2013.

Vâhidî, *Cinânü'l-Cenân*, neşr. Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul 1313/1895.

Vâhidî, *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân: Tenkidli Metin, Tahlil ve Tıpkıbasım*, haz. Ahmet T. Karamustafa, Harvard University, Harvard 1993.

Vanlı, Murat, *Firdevsî-i Rûmî: Süleymân-nâme-i Kebîr (8.-9. Ciltler): İnceleme-Metin*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2012.

Vanlıoğlu, Mehmet, *Ulu Ârif Çelebi ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1991.

Vefâyî, *Revnaku'l-İslâm*, haz. Abid Nazar Mahdum, Çile Yay., İstanbul 2010.

Vücûdî, *Hayâl u Yâr*, haz. Yaşar Aydemir, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.

Vücûdî, *Şâhid ü Ma'nâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nu: 3373, 67 vr.

Walsh , John R., "The Dîvânçe-i Kemâl-i Zerd (Sarıca Kemâl)", *Journal of Turkish Studies (Ali Nihad Tarlan Hâtıra Sayısı)*, S. 3, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1979, s. 403-442.

Weyso, Muhammed, *Dâvûd'un "Kıssa-i Temîm Dârî" Adlı Mesnevîsi (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Açıklamalı Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Yahyâ Beg, *Gülşen-i Envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, Nu: 416, 90 vr.

Yahyâ Beg, *Kitâb-ı Usûl*, Süleymaniye Kütüphanesi Tâhir Ağa Tekkesi, nu: 416, 113vr.

Yahyâ Bey, *Dîvân: Tenkidli Basım*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1997.

Yahyâ Bey, *Yûsuf ve Zelîha*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.

Yakar, Halil İbrahim (haz.), *Edirneli Şevkî Dîvânı*, Palet Yay., Konya 2010.

Yakşı, Ayhan, *Nihânî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

Yakup Karasoy (haz.), *Şiban Han Dîvânı:(İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998.

Yaltkaya, M. Şerefeddin, "(İbni Sina)nın Basılmamış Şiirleri", *Büyük Türk Filozofu ve Tıb Üstâdı İbn Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yay., İstanbul 1937.

Yaltkaya, M. Şerefeddin, "(İbni Sina)nın Tıbdan Bir Ürcuzesi", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, C. I, S. 4, 1935, s. 127-142.

Yaman Alban, Zeliha, *Nizârî-i Kuhistânî'nin Rûz u Şeb Mesnevîsi: İnceleme ve Transkripsiyonlu Metin*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2012.

Yaman, Mehmet (haz.), *Seyyid Nizamoğlu: Hayatı, Eserleri, Dîvanı*, yay. Adil Ali Atalay, Can Yay., İstanbul 1976.

Yaşar Aydemir, *Ravzî Divanı*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.

Yaşar, Zübeyde, *Sevdâyî Dîvânı'nın Çeviri Yazı Metni ve Günümüz Türkçesiyle Nesre Aktarımı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

Yavuz, Hulusi, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târihi (923-1012/1517-1604)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

Yavuz, Kemal (haz.), *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme): Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*, 2 C., Kırşehir Valiliği, Kırşehir 2007.

Yavuz, Kemal (haz.), *Mu'înî'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si: Mesnevî Tercüme ve Şerhi (Metin***)**, , 2 C., Selçuk Üniversitesi Mevlana Uygulama ve Araştırma Merkezi, Konya 2007.

Yavuz, Nihal, *Sinân'ın Hoca-nâme Mesnevîsi (Metin-İnceleme-Dizin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2015.

Yavuz, Orhan (haz.), *Kansu Gavrî'nin Türkçe Dîvânı: (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım)*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Konya 2002.

Yavuz,Orhan - Gülmez, Mevlüt (haz.), *Manzûm İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Palet Yay., Konya 2015.

Yavuzer, Hayati, *Kemâl Ümmî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Bolu 2008.

Yaylalı, Yasemin, *Emîrî Divanı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013.

Yazar, Sadık, "Cismî ve Mevlid'i", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1/2, 2008, s. 448-478.

Yazar, Sadık, "XVI. Yüzyıl Şairlerinden Gedizli Keşfî ve *Hüsn ü Dil* Tercümesi", *Journal of Turkish Studies*, C. 33/II, Harvard 2009, s. 245-86.

Yazar, Sadık, *Seyyid Şerîfî Mehmed Efendi: Hayatı, Divanı ve Hilyesi*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Dürr-i Meknûn (İnceleme-Çeviriyazı-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Demirtaş, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009.

Yazıcıoğlu Mehmed Efendi, *Muhammediye*, haz. Amil Çelebioğlu, 2 C., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

Yekbaş, Hakan (haz.), *Divan Şiirinde Ashâb-ı Kehf ve Râşih'in Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi*, Kitabevi, İstanbul 2013.

Yekbaş, Hakan (haz.), *Sehî Bey Divânı*, Kitabevi, İstanbul 2010.

Yekbaş, Hakan, *Türk Edebiyatında Hz. Ali ve Hz. Fatıma Mevlidleri*, Asitan Kitap, Ankara 2012.

Yenipazarlı Vâlî, *Hüsn ü Dil: İnceleme-Tenkitli Metin*, haz. M. Fatih Köksal, Kitabevi, İstanbul 2003.

Yeniterzi, Emine, *Behiştî'nin Heşt Behişt Mesnevîsi: İnceleme-Metin*, Kitabevi, İstanbul 2001.

Yeniterzi, Emine, "*Ahmed-i Dâî'nin Vasiyyet-i Nûşirevân Adlı Mesnevîsi*", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Konya 2006, s. 1-25.

Yerdelen, Cevat (haz.), *Haleti-i Gülşeni Divanı: (Transkripsiyonlu Metin)*, Erzurum 1995.

Yerdelen, Cevat, *Türk Edebiyatındaki Kıyâfetnâmeler ve Niğdeli Visâli'nin Vesiletü'l-İrfân Adlı Kıyâfetnâmesi*, Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.

Yeşildal Samsakçı, Seda, *Hafî'nin Mevlidi (el-Kevkebü'd-Dürriyye Fî Mevlidi Hayri'l-Beriyye)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010

Yıldırım, Ahmet Yavuz, *Ahmed Şemseddîn Sivâsî'nin Mevlidi'n-Nebî Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.

Yıldırım, Nimet, *Sultan Ahmed Celâyir ve "Kitâbu'l-Mukaddime" Adlı Divanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Yıldırım, Talip (haz.), *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Hat Yay., İstanbul 2010.

Yıldırım, Talip, "Ubeydullah Han: *Risâle-yi Fî-Hakk-ı Mesâil-i Vuzû*", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2003, s. 127-164.

Yıldız, Alim, "İbrahim Gülşenî'nin 'Pend-nâme'si", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, İzmir 2002, s. 57-95.

Yıldız, Âlim, "Manzum Bir Kur'an Falı", *İstem*, S. 16, 2010, 181-198.

Yılmaz, Engin, *Gazâvâtnâmeler ve Niyâzî'nin Gazavât-ı Nebî'si*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Yılmaz, Hasan, *Vâhidî'nin Cinânü'l-Cenân'ı*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2009.

Yılmaz, Müslüm, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Süt Kardeşi Beşiktaşlı Yahyâ Efendi: Hayatı, Tasavvufî Şahsiyeti ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Dergâh Yay., İstanbul 2014.

Yılmaz, Sibel, *Gazavât-ı Emire'l-Mü'minîn 'Ali, Der-Memleket-i Sind bâ Mukâtil Şah: Gramer-Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.

Yiğit, Mehmet, *Refî'î'nin Beşâret-nâme'si: Dilbilgisi-Karşılaştırmalı Metin-Sözlük*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Van 1986.

Yolcu, Mehmet, "Lebid b. Rebia ve Tevhide Çağıran Şiiri", *Hikmet Yurdu*, S. 2, 2008, s. 123-152, s. 139-150.

Yoldaş, Kâzım, *Taşlıcalı Yahyâ Bey: Şâh u Gedâ (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993.

Yöntem, Melahat, *Şâhidî Mevlidi (Transkripsiyonlu Metin ve İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1971.

Yurt, Ali İhsan, *Akşemseddin [1390-1459]: Hayatı ve Eserleri*, neşr. Mustafa S. Kaçalin, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994, s.132.

Yusuf Emirî, *Dehname (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Kazım Köktekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2013.

Yusuf Hakîkî Baba, *Mahabbet-nâme*, haz. Ali Çavuşoğlu, Aksaray Belediyesi, Aksaray 2009.

Yusuf Has Hacîb, *Kutadgu Bilig I: Metin*, haz. Reşit Rahmeti Arat, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

Yusuf Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, haz. A. Mertol Tulum, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

Yusuf-ı Hakîkî, *Tasavvuf Risalesi ve Metaliu'l-İman (İnceleme ve Metin)*, haz. Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yay., Ankara 2004.

Yûsuf-ı Meddâh, *Varka ve Gülşâh: (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Kazım Köktekin, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.

Yücel, Bilâl (haz.), *Bâbür Dîvânı(Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

Yücel, Bilal, "Kaygusuz Abdal'ın Kitâb-ı Maglata'sı", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, S. 3, Sivas 2003, s. 73-120.

Yücel, Hasan-Âli, *Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eseri*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

Yüksel, Hasan; Delice, H. İbrahim; Aksoyak, İ. Hakkı (haz.), *İslâmî'nin Mesnevîsi*, Dilek Matbaası, Sivas1996.

Yüksel, Sahre, *Mahremî, Terceme-i Tarabü'l-Mecâlis: Giriş-İnceleme-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Yürük, Fatma Nur, *Malkaralı Nev'î Yahyâ'nın "Keşfü'l-Hicâb Min Vechi'l-Kitâb" Adlı Füsûsu'l-Hikem Şerhinin Tahkîk ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Zâhirüddîn Muhammed Bâbür Mirzâ, *Mübeyyen Der-Fıkh: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, haz. Tanju Oral Seyhan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.

Zaʿîfî (Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nureddîn), *Kitâb-ı Bostân-ı Nasâyih*, haz. Ümit Tokatlı, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1996.

Zebîhullah Safâ (haz.), *Dîvân-i Abdülvâsi'-i Cebelî*, (3.b.), İntişârât-î Emîr-i Kebîr, Tahrân 1361.

Zebîhullâh Safâ (haz.), *Dîvân-i Seyfüddîn Muhammed-i Fergânî*, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1364.

Zebîhullâh Safâ (haz.), *Varka ve Gulşâh-i Ayyûkî*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1343.

Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât der-Îrân*, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i Firdevs, Tahrân 1369.

Zebîhullâh-i Safâ, *Hamâse-serâyî der-Îrân: ez Kadîmterîn-i Ahd-i Târihî tâ Karn-i Çehâr Dehhom-i Hicrî*, Çâp-i Pîrûz, Tahrân 1332.

Zeren, Suna, *Bahrü'l-Hüda: Dil Hususiyetleri Hakkında Bir Çalışma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1960.

Zertüşt-i Behrâm-i Pejdû, *Zerâteşt-nâme*, Frederic Rosenberg (neşr.), be-kuşiş-i Muhammed Debîr-Siyâkî, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1338/1959.

Ziyâüddîn Seccâdî (haz.), *Cihângîr-nâme: Surûde-i Kâsım-i Mâdih*, Müessese-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i Tahrân-Dânişgâh-i McGill, Tahrân 1380/2001.

Ziyâüddîn Seccâdî (haz.), *Dîvân-i Efdalüddîn Bedîl b. Alî Neccâr Hakanî-i Şirvânî*, Kitâb-fürûşî-i Zevvâr, Tahrân 1338.

Zübeyde Sıddıkî (haz.), *Dîvân-i Seyfüddîn-i İsferengî*, Multân 1399/1979.

Zülfe, Ömer (haz.), *On Altıncı Yüzyıl Şairi Selîkî ve Şiirleri*, Edebiyât, Ankara 2006.

Zülfe, Ömer, "Seyyid Nesîmî'nin Tuyuğlarına Ek", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2005, s. 121-135.

TEVHİDLER TABLOSU

	Şair	***Eser***	**Nazım Şekli**	***Başlık /* (Kelime Seviyesindeki Redîf)**	**Nazım Birimi ve Sayısı**
1.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	-	5b (1-5)
2.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	*beşâret kerden-i Yemlihâ birâzerâneş Hak-râ*	8b (191-8)
3.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	-	3b (222-4)
4.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	-	5b (240-4)
5.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	-	2b (402-3)
6.	-	*Ashâb-ı Kehf Kıssası*	mesnevî	-	2b (480-1)
7.	-	*Nazmu'-Tabâyi'*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu*	12b (1-12)
8.	Abdî	*Niyâz-nâme-i Sa'd u Humâ*	mesnevî	-	35b (1-35)
9.	Abdî	*Heft Peyker*	mesnevî	*Kul huvallâh vahdeteş-râ şod güvâh / vird kon ân-râ dilâ subh u mesâ*	44b (20-66)
10.	Abdî	*Heft Peyker*	mesnevî	-	9b (1402-10)

11.	Abdî	*Heft Peyker*	mesnevî	-	5b (3784-8)
12.	Abdî	*Cemşîd ü Hurşîd*	mesnevî	*der-tertîb-i isbât-ı vâcibiyett-i Sâni' ber-kemâl ü tergîb-i sübut-i hudûs-i masnû'ât-i pür-zevâl*	95 (90-184)
13.	Abdî	*Cemşîd ü Hurşîd*	kıtʿa	*nev-bâve-i nihâl-i bî-misâl-i kıt'a-himâl der-tevhîd-i Hudâvend-i zü'l-if'inâl*	7b
14.	Abdî	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	*mükellel kerden-i în gülistân-ı ehadiyyet ve mükemmel sahten-i ân bustân-ı sermediyyet Te'âlâ şânuhu ve amme sultanuhu*	33b (1-33)
15.	Abdî	*Bostan Tercümesi*	mesnevî	*nazm der-tevhîd-i Zü'l-Celâlî Te'âlâ Şânuhu 'ani'l-emsâli ve'l-ahvâl*	76b (17-92)
16.	Abdî	*Bostan Tercümesi*	mesnevî	*der-senâ-yı Hudâ-yı pür-'atâ*	58b (93-150)
17.	Abdî Mûsâ	*Câmâsb-nâme*	mesnevî	-	22b (57-58)
18.	Abdî Mûsâ	*Câmâsb-nâme*	mesnevî	-	9b (1320-8)
19.	Abdullah İlâhî	*Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*	mesnevî	-	7b
20.	Abdullah İlâhî	*Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*	mesnevî	-	22b
21.	Abdurrahmân el-Askerî	*Mir'atü'l-Işk*	mesnevî	-	5b

22.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*Allâh*	3b
23.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Rahmân*	3b
24.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Rahîm*	3b
25.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Melik*	3b
26.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Kuddûs*	3b
27.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*es-Selâm*	3b
28.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mü'mîn*	3b
29.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Müheymin*	3b
30.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-ʿAzîz* ("ola" redifli)	3b
31.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Cabbâr*	3b
32.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mütekebbir*	3b
33.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hâlık el-Bârî el-Musavir*	3b
34.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Gaffâr* ("ile" redifli)	3b
35.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Kahhâr* ("ider" redifli)	3b
36.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vehhâb*	3b
37.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Rezzâk*	3b
38.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Fettâh*	3b
39.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-ʿAlîm*	3b

40.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Kâbız el-Bâsıt*	3b
41.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hâfız er-Râfiʿ*	3b
42.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Muʿiz el-Müzill*	3b
43.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*es-Semîʿ el-Basîr* ("ola" redifli)	3b
44.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Hakem el-ʿAdl*	3b
45.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Latîf*	3b
46.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Habîr*	3b
47.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Halîm*	3b
48.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-ʿAzîm*	3b
49.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Gafûr eş-Şekûr*	3b
50.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-ʿAlî el-Kebîr* ("ola" redifli)	3b
51.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hafîz*	3b
52.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mukît* ("ola" redifli)	3b
53.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hasîb* ("ola" redifli)	3b
54.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Celîl* ("ide" redifli)	3b
55.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Kerîm*	3b
56.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Rakîb*	3b
57.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mucîb*	3b

58.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vâsi'*	3b
59.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hakîm* ("ola" redifli)	3b
60.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vedûd* ("ola" redifli)	3b
61.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mecîd*	3b
62.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Bâ'is* ("eyleye" redifli)	3b
63.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*eş-Şehîd*	3b
64.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hakk* ("olmaya" redifli)	3b
65.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vekîl*	3b
66.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Kavî el-Metîn*	3b
67.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Velî* ("eyleye" redifli)	3b
68.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hamîd* ("ola" redifli)	3b
69.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Muhsî* ("ola" redifli)	3b
70.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mübdi' el-Mu'îd* ("ola" redifli)	3b
71.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Muhyî el-Mümît*	3b
72.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hayy el-Kayyûm*	3b
73.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vâcid*	3b
74.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mâcid*	3b
75.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vâhid*	3b

76.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Ehad* ("ola" redifli)	3b
77.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*es-Samed*	3b
78.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Kâdir el-Muktedir*	3b
79.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mukaddim el-Mu'ahhir* ("eyleye" redifli)	3b
80.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Evvel el-Âhir ez-Zâhir el-Bâtın*	3b
81.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Vâlî*	3b
82.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Müte'âlî*	3b
83.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Berr*	3b
84.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*et-Tevvâb*	3b
85.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Müntakim*	3b
86.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-'Afüvv*	3b
87.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Ra'ûf*	3b
88.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*Mâlikü'l-Mülk* ("ola" redifli)	3b
89.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm*	3b
90.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	nazım	*el-Muksît*	3b
91.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Câmi'*	3b
92.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Ganî el-Mugnî*	3b

93.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Mâni'*	3b
94.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*ed-Dârr en-Nâfi'*	3b
95.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*en-Nûr*	3b
96.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Hâdî*	3b
97.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Bedî'*	3b
98.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Bâkî*	3b
99.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*el-Vâris*	3b
100.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*er-Reşîd*	3b
101.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Matlab-ı A'lâ*	kıtʿa	*es-sabûr*	3b
102.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Pend-i Attar Tercümesi*	mesnevî	-	42b (1-41)
103.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Mîrâciyye*	mesnevî	-	36b (1-36)
104.	Abdülmecîd b. Nasûh	*Mîrâciyye*	mesnevî	-	3b (141-3)
105.	Abdülvâsi Çelebi	*Halîl-nâme*	mesnevî	*sıfât-ı Bârî Ta'âlâ azze ismuhu ve celle senauhu*	30b (5-34)
106.	Abdürrahîm-i Karahisarî	*Vahdet-nâme*	mesnevî	-	114b (1-114)
107.	Abdürrahîm-i Karahisarî	*Vahdet-nâme*	mesnevî	*'aynuhu hucubü feleyse ya'lemu illâllâhu mâ-allâh*	13b. (616-28)
108.	Abdürrahîm-i Karahisarî	*Vahdet-nâme*	mesnevî	*fî beyâni izhâri'l-'aczi fî hâzihi'l-*	30b (629-658)

				emri'l-Hatîri ve ve garâ'ibi sun'i'l-hâlıkı'l-kadîri	
109.	Abdürrahîm-i Karahisarî	*Vahdet-nâme*	mesnevî	-	11b (1993-2003)
110.	Ahdî (Diyarbakırlı)	*Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*	mesnevî	-	6b (25-30)
111.	Ahdî (Diyarbakırlı)	*Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*	mesnevî	-	2b (46-7)
112.	Ahdî (Diyarbakırlı)	*Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*	mesnevî	-	6b (63-68)
113.	Ahdî (Diyarbakırlı)	*Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*	mesnevî	-	1b (126)
114.	Ahdî (Diyarbakırlı)	*Hâzâ Kıssa-i Ashâbü'l-Kehf*	mesnevî	-	1b (147)
115.	Âhî	*Dîvân*	gazel	-	12b
116.	Âhî	*Hüsrev ü Şîrîn*	mesnevî	-	33b (1-33)
117.	Âhî Çelebi (?)	*Beyân-ı Hikmet*	mesnevî	-	8b (1-8)
118.	Ahmed	*Manzûm Kitâb*	mesnevî	-	45b (1-45)
119.	Ahmed	*Manzûm Kitâb*	mesnevî	-	16b (1916-31)
120.	Ahmed Beg	*Dîvân*	mesnevî	-	38b

	(Dükakinzâde)				
121.	Ahmed Beg (Dükakinzâde)	*Dîvân*	mesnevî	-	54b (11-64)
122.	Ahmed Beg (Dükakinzâde)	*Dîvân*	mesnevî	-	7b (1-7)
123.	Ahmed Beg (Dükakinzâde)	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	4b (3-6, 1. bend)
124.	Ahmed Beg (Dükakinzâde)	*Dîvân*	gazel	- (“iden perverdgâr” redifli)	13b
125.	Ahmed İlâhî	*Dîvân*	gazel	-	9b
126.	Ahmed Paşa	*Dîvân*	mesnevî	*der-dîbâce gûyed*	14b (1-14)
127.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî Taʾalâ celle celâlehu*	60b (65-124)
128.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	66b (125-90)
129.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî Teʻâlâ*	9b (428-36)
130.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*iʻtirâz-ı Hızr (a.s.) ber-kavl-i hukemâ vü cevâb-ı û suʾâl-i İskender*	12b (608-19)
131.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*delîl-i tevhîd-i Sâniʻ-i ʻâlem ez-zebân-ı Hızr (a.s.)*	14b (620-33)
132.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*hüccet-i dîger ber-vahdâniyet-i Sâniʻ*	45b (634-79)

133.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	13b (1318-30)
134.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	5b (1845-9)
135.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	7b (1881-7)
136.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	11b (1998-2018)
137.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*su'âl-i İskender Hakîm-râ ez-tevhîd-i Bârî*	23b (2214-36)
138.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-i'tibâr be-Sâni' ve İsbât-ı Vücûd-ı Sâni'*	15b (2482-96)
139.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-beyân-ı istidlâl ber-vücûd-ı Sâni'-i 'âlem*	3b (2601-3)
140.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tarîk-i istidlâl ber-vücûd-ı Sâni'*	4b (3305-8)
141.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	-	16b (3617-32)
142.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-beyân-ı tarîk-i istidlâl ber-vücûd-ı Sânî'*	15b (3671-85)
143.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tahrîz be-nazar-ı i'tibâr ber-masnû'ât*	18b (3821-38)
144.	Ahmedî	*İskendernâme*	mesnevî	*der-istidlâl ber-tevhîd-i Sânî'*	5b (4463-7)
145.	Ahmedî	*Cemşîd ü Hurşîd*	mesnevî	*fî medh-i Bâri-yi Te'âlâ celle vü 'alâ*	94b (55-148)
146.	Ahmedî	*Tervîhü'l-Ervâh*	mesnevî	-	16b (1-16)

147.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	23b
148.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*fi’t-tevhîd*	23b
149.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	-	22b (1-22)
150.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*hâzâ kasîdetüün fi’n-nasîhatin ve nedhi’n-nebiyyi ‘aleyhisselâm*	15b (27-41)
151.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	-	19b (16-34)
152.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	-	15b (1-15)
153.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*kasîdetün fi’t-tevhîdi’l-hakîkî* – (“söyler” redifli)	42b
154.	Ahmedî	*Dîvân*	Gazel	-	11b
155.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*fi’t-tevhîd*	31b
156.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*der-tevhîd-i Bârî-i Te‘âlâ* - (“ol” redifli)	31b
157.	Ahmedî	*Dîvân*	Gazel	*bahâriyye*	15b
158.	Ahmedî	*Dîvân*	Kasîde	*bahâriyye* (*nesîb*)	29b (1-29)
159.	Ahmedî	*Dîvân*	Gazel	-	12b
160.	Ahmedî	*Dîvân*	Gazel	-	11b
161.	Ahmedî	*Dîvân*	Gazel	-	11b

162.	Ahmedî	*Mevlid*	mesnevî	-	19b (1-19)
163.	Ahmedî	*Mi'râc-nâme*	mesnevî	-	3b (1-3)
164.	Ahmedî	*Mi'râc-nâme*	mesnevî	-	13b (205-17)
165.	Ahmedî	*Mi'râc-nâme*	mesnevî		8b (439-46)
166.	Ahmed-i Bîcan	*Dürr-i Meknûn*	mesnevî	-	2b
167.	Ahmed-i Bîcan	*Dürr-i Meknûn*	müfred	-	1b
168.	Ahmed-i Bîcan	*Dürr-i Meknûn*	müfred	-	1b
169.	Ahmed-i Bîcan	*Dürr-i Meknûn*	müfred	-	1b
170.	Ahmed-i Bîcan	*Dürr-i Meknûn*	müfred	-	1b
171.	Ahmed-i Dâ'î	*Dîvân*	kasîde	*sıfât-ı bahâr*	21b
172.	Ahmed-i Dâ'î	*Dîvân*	kasîde	*fi't-tevhîd ve't-tahkîk*	10b
173.	Ahmed-i Dâ'î	*Çengnâme*	mesnevî	-	44b (1-44)
174.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	9b (26-34)
175.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	23b (44-66)
176.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî azze ve celle*	12b (67-78)
177.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-beyân-ı hakîkat*	9b (186-94)
178.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3b (642-4)
179.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3b (645-7)

180.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3b (648-50)
181.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3b (651-3)
182.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	18b (655-672)
183.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	4b (918-21)
184.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3b (1042-4)
185.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	2b (1844-5)
186.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	6b (1892-7)
187.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	6b (2106-11)
188.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i istidlâl*	6b (2344-9)
189.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	3+7: 10b (2365-7 ve 2376-83)
190.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*istidlâl ber-vücûd-ı Sânî‘*	3587-93
191.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-beyân-ı tarîk-i istidlâl be-vücûd-ı Sâni‘-i bî-kelâm*	7b (3923-9)
192.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-temsîl-i destân ve hâtime-i destân*	2b (3938-9)
193.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-tahrîs be-nazar-ı i‘tibâr*	12b (4042-53b)
194.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	*der-istidlâl be-tevhîd*	5b (5286-90)
195.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	8b (5412-19)

196.	Ahmed-i Rıdvân	*İskendernâme*	mesnevî	-	5b (6228-32)
197.	Ahmed-i Rıdvân	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	14b
198.	Ahmed-i Rıdvân	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	3b
199.	Ahmed-i Rıdvân	*Hüsrev ü Şirin*	mesnevî	-	9b (17-25)
200.	Ahmed-i Rıdvân	*Hüsrev ü Şirin*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Te'âlâ şânehu*	47b (32-78)
201.	Ahmed-i Rıdvân	*Hüsrev ü Şirin*	mesnevî	-	9b (2701-9)
202.	Ahmed-i Rıdvân	*Hüsrev ü Şirin*	mesnevî	-	8b (4713-20)
203.	Ahmed-i Rıdvân	*Mahzen-i Esrâr*	mesnevî	-	27b (1-27)
204.	Ahmed-i Rıdvân	*Mahzen-i Esrâr*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî te'âlâ ve tekaddes*	
205.	Ahmed-i Rıdvân	*Heft Peyker*	mesnevî	-	23b (1-23)
206.	Ahmed-i Rıdvân	*Rıdvâniyye*	mesnevî	-	11b (1-11)
207.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	mesnevî	-	14b
208.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	gazel	-	6b
209.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	Kasîde	- (eyledün redifli)	24b (25-48)
210.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	kasîde	-	20b (1-20)
211.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	mesnevî	-	14b (1-14)
212.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	gazel	-	5b
213.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	gazel	- ("benüm" redifli)	7b

214.	Ahmed-i Rıdvân	*Dîvân*	gazel	- (“yaratdı” redifli)	7b
215.	Ahmed-i Rıdvân (Hayâtî?)	*İskendernâme*	mesnevî	-	22b (12-33)
216.	Aksaraylı Îsâ (?)	*Mi‘râc-nâme*	mesnevî	-	3b (2-4)
217.	Aksaraylı Îsâ (?)	*Mi‘râc-nâme*	mesnevî	-	2b (124-5)
218.	Akşemseddîn	*Mecmua*	gazel	-	9b
219.	Âlî (Gelibolulu)	*Mihr ü Mâh*	mesnevî	-	37b (1-37)
220.	Âlî (Gelibolulu)	*Mihr ü Mâh*	mesnevî	-	3b (1126-8)
221.	Âlî (Gelibolulu)	*Riyâzü’s-Sâlikîn*	mesnevî	*ber-vefk-i tevhîd ü tahmîd bahşâyiş-i ilâhî beyânında ve alâ’t-tarîkı’t-temcîd ni’âm-ı muhterem-i nâ-mütenâhî ilânındadur*	53 (61-113)
222.	Âlî (Gelibolulu)	*Riyâzü’s-Sâlikîn*	mesnevî	*fî menâfi’-i envâi’l-mahlûkât bi-tahkîki’z-zât ve’s-sıfât*	27b (157-83)
223.	Âlî (Gelibolulu)	*Dîvân*	kasîde	*der-evsaf-ı sun’-ı kudret-i Bârî Teâlâ celle şânehu*	87b (1-87)
224.	Âlî (Gelibolulu)	*Dîvân*	kasîde	*hâzâ kasîde fî tevhîdi’s-sırf* (“nedür” redifli)	15b
225.	Âlî (Gelibolulu)	*Dîvân*	kasîde	*kasîde-i latîfe der-mukâbil-i Şeyhî vü Ahî vü Kemâl-paşazâde*	27b

226.	Âlî (Gelibolulu)	*Dîvân*	kasîde	*kasîde-i hikmet-disâr u der-hakâyık-ı tevhîd-i Kirdgâr*	17b
227.	Âlî (Gelibolulu)	*Dîvân*	kasîde	*der-hamd ü senâ-yı 'âlemîn ve der-ta'rîf-i hazret-i Şefî'ü'l-mübîn*	4b (1-4)
228.	Âlî (Gelibolulu)	*Hilyetü'r-Ricâl*	nazım	- ("yok yâ rab" redifli)	2b
229.	Âlî (Gelibolulu)	*Hilyetü'r-Ricâl*	kıtʿa	- ("peydâ" redifli)	2b
230.	Âlî (Gelibolulu)	*Menşeü'l-İnşâ*	mesnevî	-	3b (1-3)
231.	Alî Çelebi (XV. asır)	*Dîvân*	kasîde	-	19b
232.	Alî Çelebi(XV. asır)	*Dîvân*	kasîde	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	19b
233.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	rübâî	-	2b
234.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	*hazret-i Bârî Ta'âlânıng hamd u senâyide*	11b
235.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	*hazret-i Bârî Ta'âlânıng tevhîdide*	9b
236.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	*fi't-tevhîd* - ("sanga" redifli)	9b
237.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	-	7b
238.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	-	9b
239.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	-	7b
240.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	gazel	-	7b

241.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	mesnevî	-	10b (1-10)
242.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	kıt'a	-	2b
243.	Alî Şîr Nevâyî	*Garâ'ibü's-Sıgâr*	rübâî	-	2b
244.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	*hazret-i Bârî Te'âlânıng tevhîdide* - ("peydâ" redifli)	9b
245.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	-	9b
246.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	-	9b
247.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	-	9b
248.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	-	9b
249.	Alî Şîr Nevâyî	*Nevâdirü'ş-Şebâb*	gazel	-	7b
250.	Alî Şîr Nevâyî	*Bedâyi'u'l-Vasat*	gazel	- ("peydâ" redifli)	9b
251.	Alî Şîr Nevâyî	*Bedâyi'u'l-Vasat*	gazel	-	7b
252.	Alî Şîr Nevâyî	*Fevâyidü'l-Kiber*	gazel	-	9b
253.	Alî Şîr Nevâyî	*Fevâyidü'l-Kiber*	gazel	*hazret-i Bârî Te'âlânıng hamd ü senâsında*	7b
254.	Alî Şîr Nevâyî	*Fevâyidü'l-Kiber*	gazel	*hazret-i Bârî Te'âlânıng tevhîdide* - ("ara" redifli)	9b
255.	Alî Şîr Nevâyî	*Fevâyidü'l-Kiber*	gazel	-	9b

256.	Alî Şîr Nevâyî	*Fevâyidü'l-Kiber*	gazel	-	9b
257.	Alî Şîr Nevâyî	*Hayretü'l-Ebrâr*	mesnevî	*ol hâlık Hamdi kim mahlûkât tasviriga anıng kalem-i sun'-ı çihre-güşâ-*durur *u masnû'ât-ı tahrîriga anıng hâme-i hikmeti cemâl-efzâ vü her köngül gonçesıga bir hüsn-i güli sarı anıng silsile-i şevkıdın vâbestelık ve her köz ahteriga bir kaş-i hilâlî sarı anıng rişte-i muhabbetidin peyvestelıklarına*	42b (52-93)
258.	Alî Şîr Nevâyî	*Hayretü'l-Ebrâr*	mesnevî	*evvelgı münâcât Hakk'ın evveliyetinde ki hıred anga sânî bilmes belki evvel ü âhir ili senâ disalar anga lâyık sânî tapılmas ve mümkinât gülşeni dagı güllarının adem-i şebistânıdın vücûd gülsitânıga kilmagınıng sıfatı vü kâyinât bâzârı dagı dürlarınıng hafâ sehâbıdın zuhûr deryâsıga tüşkanınıng ma'rifeti*	42b (94-135)
259.	Alî Şîr Nevâyî	*Hayretü'l-Ebrâr*	mesnevî	*ikkinçi münâcât Mahlukat zibâlarınıng cilve-i zuhurıda kim hâlık-ı eşya*	37b (136-172)

				azameti dergâhıga andın sûdı yitmas ve mevcûdat ra'nalarının hâdise fütûrıda kim vâhid-i Dânâ ceberûtı bârgâhıga kimse andın ziyan-i bûdı tasavvur itmas	
260.	Alî Şîr Nevâyî	*Hayretü'l-Ebrâr*	mesnevî	*üçünçi münâcât ol ma'nide kim âlem ü âdemni vücûd kâşânesidin adem-i ferâmûş-hânesiga salmak vücud-ı mutlakdın özga vücud tutmas vü bu ma'nini vücûd ehli anıdn özga vücûdka mutlak yavutmas u ısyân zulmetida ayakdın tüşkanlarga hulâsa-i âlem şefâ'ati dest-gîr durur u ol Şefî' şefâ'atin kılganlarga Hâlık-ı 'âlem ü adem şefâ'at-pezîr*	19b (173-91)
261.	Alî Şîr Nevâyî	*Hayretü'l-Ebrâr*	mesnevî	-	10b (birinci makâle 21-30)
262.	Alî Şîr Nevâyî	*Ferhâd u Şîrîn*	mesnevî	*bu şevk dâstânıng elifleri serv-kadlar boyı dik sanavber-veş ve lâmları benefşe zülfler turası yanglıg dil-keş irkenige bâ'is fihristide Hak atıdın*	51b (22-72)

				tugrâ ve dîbâçesi Kayyûm-ı mutlak sıfatı bile mutarrâ irkenning beyânı	
263.	Alî Şîr Nevâyî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	75b (1-75)
264.	Alî Şîr Nevâyî	*Seb'a-i Seyyâre*	mesnevî	-	75b (1-75)
265.	Alî Şîr Nevâyî	*Seb'a-i Seyyâre*	mesnevî	-	21b (76-96)
266.	Alî Şîr Nevâyî	*Sedd-i İskenderî*	mesnevî	-	103b (1-103)
267.	Alî Şîr Nevâyî	*Sedd-i İskenderî*	mesnevî	*hâkim-i kâyinât-peyvend u hâlık-ı bî-misl ü mânend masnû'ât-ı temâşâsı anıng vücûdı isbâtıga hüccet-i kâtı' vü bürhân-ı sâtı' iken (...)*	11b (3109-19)
268.	Alî Şîr Nevâyî	*Sedd-i İskenderî*	mesnevî	-	9b (6453-61)
269.	Alî Şîr Nevâyî	*Lisanü't-Tayr*	mesnevî	-	6b (1-60)
270.	Alî Şîr Nevâyî	*Sirâcü'l-Müslimîn*	mesnevî	-	2b (2-3)
271.	Alî Şîr Nevâyî	*Sirâcü'l-Müslimîn*	mesnevî	*sikiz sıfâtullah kim akâyid dâhilidür*	9b (58-64)
272.	Alî Şîr Nevâyî	*Mahbûbü'l-Kulûb*	kıta	-	3b
273.	Alî Şîr Nevâyî	*Mahbûbü'l-Kulûb*	rübâî	-	2b
274.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	2b (20-1)
275.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	3b (179-81)
276.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	3b (419-21)

277.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	2b (588-9)
278.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	3b (1514-6)
279.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	2b (2122-3)
280.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	4b (2470-3)
281.	Âmiloğlu	*Arş-nâme*	mesnevî	-	4b (2492-5)
282.	Ârif (Hacı Ahmed Efendi)	*Ravzatü't-Tevhîd*	mesnevî	-	12b (26-37)
283.	Ârif (Hacı Ahmed Efendi)	*Ravzatü't-Tevhîd*	kasîde	*kasîde-i lâ ilâhe illallâh*	33b
284.	Ârif (Hacı Ahmed Efendi)	*Ravzatü't-Tevhîd*	kasîde	*kasîde-i tevhîd-i hakîkî*	38b
285.	Ârif (Hacı Ahmed Efendi)	*Ravzatü't-Tevhîd*	murabbâ	(bildim seni buldum seni, mütekerrir mısra)	13 bend
286.	Ârif (XV. asır)	*Mürşidü'l-Ubbâd*	mesnevî	*hâzihi'l-kıta fî beyâni'n-nasîha*	8b (75-82)
287.	Ârif (XV. asır)	*Mürşidü'l-Ubbâd*	mesnevî	*hüva'llâhülllezi sultânu'l-kâdir*	3b (345-7)
288.	Ârif (XV. asır)	*Mürşidü'l-Ubbâd*	mesnevî	-	9b (1035-43)
289.	Ârif (XV. asır)	*Mevlidü'n-Nebî*	mesnevî	-	25b (1-25)
290.	Ârif (XV. asır)	*Vefâtü'n-Nebî*	kasîde	-	25b (1-25)
291.	Âsâfî (Dal Mehmed Çelebi)	*Şeca'at-nâme*	mesnevî	-	2b (8-9)
292.	Âşık Ahmed	*Câmi'ü'l-Ahbâr*	mesnevî	-	53b (6-58)

293.	Âşık Ahmed	*Câmi'ü'l-Ahbâr*	kasîde	*der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	25b (1-25)
294.	Âşık Çelebi	*Dîvân*	kasîde	-	60b (1-60)
295.	Âşık Paşa	*Garîb-nâme*	mesnevî	*Tanrı Tebâreke ve Te'âlâ tevhîdin beyân eyler ve şerh-i cemî'-i mevcûdât-ı 'âlemi 'ulvî ve süflî beyân kılur*	51b (21-71)
296.	Âşık Paşa	*Garîb-nâme*	mesnevî	*Tanrı tevhîdin beyân eyler*	46b (105-150)
297.	Âşık Paşa	*Garîb-nâme*	mesnevî	-	14b (2571-6, 2602-9)
298.	Âşık Paşa	*Garîb-nâme*	mesnevî	-	5b (3242-6)
299.	Âşık Paşa	*Garîb-nâme*	mesnevî	-	12b (5733-44)
300.	Âşık Paşa	*Mecmua*	kasîde	-	25b
301.	Âşık Paşa	*Mecmua*	kasîde	-	26b
302.	Âşık Paşa	*Mecmua*	gazel	- ("ol" redifli)	9b
303.	Âşık Paşa	*Mecmua*	gazel	-	7b
304.	Aşkî (Molla)	*Dîvân*	kasîde	-	34b
305.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Menzilü's-Sâlikîn*	mesnevî	*der-beyân-ı seyr-i îcâd-ı cevher-i evvel*	5b (9-13)
306.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Menzilü's-Sâlikîn*	mesnevî	*der-isbât-ı vahdâniyet*	7b (80-6)
307.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Menzilü's-Sâlikîn*	mesnevî	*cevâb*	6b (99-104)

308.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Menzilü's-Sâlikîn*	mesnevî	-	6b (612-7)
309.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Tercüme-i Muhtârnâme*	mesnevî	-	9b (20-28)
310.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Tercüme-i Muhtârnâme*	mesnevî	*tevhîd-i Hudâya müteallik ma'ânidedür*	36b (127-62)
311.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Tercüme-i Muhtârnâme*	mesnevî	*şol tevhîd beyanındadur ki zebân-ı tefrîddür*	9b (214-22)
312.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Dîvân*	kasîde	*der-tevhîd* ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	14b
313.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Dîvân*	gazel	- ("eyledün" redifli)	8b
314.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Dîvân*	gazel	- ("viren" redifli)	5b
315.	Aşkî (Üsküdârlı)	*Dîvân*	rübâî	*tevhîd* ("Odur" redifli)	2b
316.	Atâ (Üsküblü)	*Tuhfetü'l-Uşşâk*	mesnevî	-	31b (1-31)
317.	Atâ (Üsküblü)	*Dîvân*	kasîde	-	22b (1-22)
318.	Atâ (Üsküblü)	*Dîvân*	kasîde	-	24b
319.	Atâ (Üsküblü)	*Dîvân*	gazel	-	9b
320.	ʿAtayî (Çağatay)	*Dîvân*	gazel	- ("eylegen" redifli)	11b
321.	Aynî (Karamanlı)	*Dîvân*	murabba	- ("*kavluhu lâ ilâhe illallâh*" redifli)	9 bend
322.	Aynî (Karamanlı)	*Dîvân*	kasîde	-	39b
323.	Âzerî (İbrâhim Çelebi)	*Nakş-ı Hayâl*	mesnevî	*hitâb-ı müstetâb-ı belâgat-intisâb be-*	40b (18-57)

				kalem-i müşgîn-nikâb-ı fesâhat-tev'em ki tercemân-ı erbâb-ı 'irfân ve ashâb-ı fehm ü iz'ândur	
324.	Âzerî (İbrâhim Çelebi)	*Nakş-ı Hayâl*	mesnevî	-	37b (595-631)
325.	Âzerî (İbrâhim Çelebi)	*Nakş-ı Hayâl*	mesnevî	-	10b (2546-55)
326.	Âzerî (İbrâhim Çelebi)	*Husrev ü Şîrîn*	mesnevî	-	12b (1-12)
327.	Âzerî (İbrâhim Çelebi)	*Husrev ü Şîrîn*	mesnevî	-	4b (1337-40)
328.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	murabbaʿ	-	5 bend
329.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	murabbaʿ	-	5 bend
330.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	murabbaʿ	-	5 bend
331.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	murabbaʿ	-	3 bend
332.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	murabbaʿ	-	5 bend
333.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	gazel	-	4b
334.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	gazel	- ("iden" redifli)	5b
335.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	gazel	- ("iden" redifli)	5b
336.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	gazel	-	5b
337.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	gazel	- ("iden dost" redifli)	5b
338.	Azîz Mahmûd Hüdâyî	*Dîvân*	mesnevî	-	7b

339.	Bâbür Şâh	*Dîvân*	mesnevî	-	7b
340.	Bâbür Şâh	*Dîvân*	mesnevî	-	12b (1-12)
341.	Bâbür Şâh	*Mübeyyen Der-Fıkh*	mesnevî	-	2b (3-4)
342.	Bâbür Şâh	*Mübeyyen Der-Fıkh*	mesnevî	-	12b (53-64)
343.	Bâbür Şâh	*Mübeyyen Der-Fıkh*	mesnevî	*Hak Subhânehunıng sübûtî sıfatlarınıng tafsîli*	22b (65-86)
344.	Bayram Han	*Dîvân*	kasîde	-	24b
345.	Bediʿî (Mustafa Çelebi)	*Varka vü Gülşâh*	mesnevî	-	85b (1-85)
346.	Bediʿî (Mustafa Çelebi)	*Varka vü Gülşâh*	kasîde	*kasîde fi't-tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu*	31b
347.	Bedr-i Dilşâd	*Murâd-nâme*	mesnevî	-	55b
348.	Bedr-i Dilşâd	*Murâd-nâme*	Mesnevî	*şinaht-i Bârî Subhanehu ve Te'âlâ*	60b (187-246)
349.	Bedr-i Dilşâd	*Murâd-nâme*	mesnevî	*der-beyân-ı akâid-i İslâmiyye*	31b (4305-35)
350.	Behiştî	*Mihr ü Müşterî*	mesnevî	*tevhîd-i Vâhidî ki vâhidiyyet hazâ vahdet-i zât-ı ûst*	34b (25-63)
351.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	56b (1-56)
352.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	9b (710-8)
353.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	12b (759-80)
354.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	16b (1348-63,)

355.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	44b (3076-119)
356.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	3b (3488-90)
357.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	10b (4240-9)
358.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	5b (43141-5)
359.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	11b (4450-60)
360.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	8b (4576-83)
361.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*İskender-nâme*	mesnevî	-	5b (4690-4)
362.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*na't-ı hâzin-i mahzenü'l-esrâr*	19b (24-42)
363.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*perde ber-dâşten ez-çehre-i mümkinât ve isbât-ı tevhîd-i vâcibü'z-zât*	21b (43-63)
364.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	9b (766-74)
365.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	10b (847-56)
366.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Mevlid*	mesnevî	-	53b
367.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*	mesnevî	-	21b (1-21)
368.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*	mesnevî	-	5b (5-9)
369.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*	mesnevî	-	7b (34-40)

370.	Behiştî (Sinân Çelebi)	*Vâridât-ı Subhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*	mesnevî	-	31b (1-31)
371.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	44b (1-44)
372.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	5b (154-8)
373.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	3b (289-91)
374.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	2b (413-4)
375.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	3b (521-3)
376.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	5b (637-41)
377.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	5b (749-53)
378.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	2b (859-60)
379.	Behiştî (Vizeli)	*Heşt Behişt*	mesnevî	-	3b (984-6)
380.	Behiştî (Vizeli)	*Dîvân*	kasîde	-	31b
381.	Behiştî (Vizeli)	*Dîvân*	nazım	-	2b
382.	Behiştî (Vizeli)	*Cemşâh u Alemşâh*	mesnevî	-	36b (1-36)
383.	Bekâyî	*Gül ü Bülbül*	mesnevî	-	29b (1-20)
384.	Beyânî (Sinoblu)	*Şâh u Gedâ*	mesnevî	-	12b (1-12)
385.	Beyânî (Sinoblu)	*Sinob Şehrengîzi*	mesnevî	-	16b (1-16)
386.	Boyacıoğlu	*Anâsır-ı Erbaʿa*	mesnevî	-	62b (1-62)

387.	Caʿfer Çelebi	*Heves-nâme*	mesnevî	-	21b (1-21)
388.	Caʿfer Çelebi	*Heves-nâme*	mesnevî	-	9b (43-51)
389.	Caʿfer Çelebi	*Heves-nâme*	mesnevî	-	23b (1310-32)
390.	Caʿfer Çelebi	*Heves-nâme*	mesnevî	*hamd ü senâ-yı Perverdigâr*	(3411-6)
391.	Caʿferî	*Dîvân*	kasîde	-	42b
392.	Caʿferî	*Dîvân*	mesnevî	*medh-i Alî*	30b
393.	Caʿferî	*Dîvân*	mesnevî	*fî't-tevhîd be-tarîk-ı hurūf-ı teheccî*	31b
394.	Caʿferî	*Dîvân*	mesnevî	*der-beyân-ı mevlūd-ı emîrü'l-mü'minîn ʿAlî ibn-i Ebū Tâlib*	5b (1-5)
395.	Caʿferî	*Dîvân*	gazel	- ("olmaz" redifli)	7b
396.	Caʿferî	*Dîvân*	mesnevî	*der-medh-i dîger İmâm ʿAlî Haydar*	79b
397.	Caʿferî	*Dîvân*	gazel	*der-evsâf-ı hakk-ı hâkeş be-ʿAlî* ("*Alî-i Celle Celâl*" redifli)	11b
398.	Caʿferî	*Dîvân*	kasîde	-	29b
399.	Câmiʿî (Manisalı)	*Muhhabbet-nâme* (*Vâmık u Azrâ*)	mesnevî	-	6b (3-8)
400.	Câmiʿî (Manisalı)	*Muhhabbet-nâme* (*Vâmık u Azrâ*)	mesnevî	*tevhîd-i Sâniʿ-i müteʿâl ü münâcât-ı cenâb-ı zü'l-Celâl*	16 (46-61)
401.	Cefâyî	*Dakâyıku'l-Hakâyık*	mesnevî	-	41b (1-41)

402.	Cefâyî	*Dakâyıku'l-Hakâyık*	kasîde	*tevhîd-i Bârî celle celâluhu ve ʿamme nevâluhu*	16b (1-16)
403.	Cefâyî	*Dakâyıku'l-Hakâyık*	mesnevî	*Hamd-i Bârî vü münâcât u iltimâs ez-hazret-i Bârî azze ismuhu ve maʿnî-i mümkinât ve isbât-ı vâcibü'l-vücûd*	26b (95-120)
404.	Cefâyî	*Dakâyıku'l-Hakâyık*	kasîde	*fî beyân-i merâtib u istiʿdâd u hidâyet ü kemâlât-ı dil*	10b (47-56)
405.	Cefâyî	*Câmiʿü'-n-Nezâ'ir*	kasîde	*der-kasîde be-nâm-ı Îzid Teʿâlâ celle ve ʿalâ*	21b (1-21
406.	Celâlzâde Sâlih Çelebi	*Hadîkatü's-Selâtin*	kıtʿa	-	2b
407.	Celâlzâde Sâlih Çelebi	*Hadîkatü's-Selâtin*	kıtʿa	- ("eyler" redifli)	2b
408.	Celâlzâde Sâlih Çelebi	*Hadîkatü's-Selâtin*	kıtʿa	-	2b
409.	Celâlzâde Sâlih Çelebi	*Hadîkatü's-Selâtin*	matlaʿ	-	1b
410.	Celîlî	*Hecr-nâme*	mesnevî	-	20b (21-40
411.	Celîlî	*Mehek-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Teʿâlâ*	9b (1-9)
412.	Celîlî	*Husrev ü Şîrîn*	mesnevî	*sıfat-ı lafzatullah ki ism-i zat-ı Hakk Teʿalâ ve müstemi-i sıfat-ı celali vü cemali ûst*	9b (1-9)
413.	Celîlî	*Husrev ü Şîrîn*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Taʿalâ ʿazze şânühü ve*	29b (27-55)

				‘alâ?	
414.	Celîlî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	19b (1-19)
415.	Celîlî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*tevhîd-i zâtî ki nev ‘arûs-ı sıfât-ı hod-râ ez-zülf-*i *müselsel-i ‘ibâretest ve cemâl-i mahrûre-i serâ-perde-i hakîkat-râ vesme-i işârâtest ve nîl-i ‘itibârât keşîd*	48b (37-84)
416.	Cem Sultan	*Cemşîd ü Hurşîd*	mesnevî	*ender-tevhîd-i Bârî Te’âlâ 'azze ismuhu*	86b (36-121)
417.	Cem Sultan	*Cemşîd ü Hurşîd*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî Teâlâ*	33b
418.	Cem Sultan	*Cemşîd ü Hurşîd*	mesnevî	-	65b (155-219)
419.	Cem Sultan	*Cemşîd ü Hurşîd*	kasîde	-	25b
420.	Cem Sultan	*Cemşîd ü Hurşîd*	kasîde	*kasîde dert-bâre-i kelîme-i tevhîd* - (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	25b
421.	Cem Sultan	*Dîvân*	kasîde	-	15b (72-80)
422.	Cem Sultan	*Dîvân*	kasîde	-	15b (36-40)
423.	Cemâlî	*Hümâ vü Hümâyûn*	mesnevî	*tevhîd-i evvel*	56b (47-102)
424.	Cemâlî	*Hümâ vü Hümâyûn*	mesnevî	*tevhîd-i sânî*	88b (103-90)
425.	Cemâlî	*Hümâ vü Hümâyûn*	kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	18b

426.	Cemâlî	*Hümâ vü Hümâyûn*	mesnevî	-	6b (3585-90)
427.	Cemâlî	*Miftâhü'l-Ferec*	mesnevî	-	75b (1-75)
428.	Cemâlî	*Miftâhü'l-Ferec*	kıtʿa	*kasîde ber-muktezâ-yı în mekâm*	18b
429.	Cemâlî	*Dîvân*	kasîde	*el-kasîdetü'l-fasîha fi't-tevhîdi'l-hikme ve'n-nasiha*	37b (1-37)
430.	Cemâlî (Karamanî)	*Manzûme-i Bî-namaz(?)*	mesnevî	-	(8-13)
431.	Cemâlî (Karamanî)	*Mecmua*	gazel	("eyledün" redifli)	7b
432.	Cemâlî (Karamanî)	*Mecmua / en-Nesâ'ihu's-Sûfiyye fi'l-Mevâ'izi'd-Dîniyye*	gazel	-	9b
433.	Cemâlî (Karamanî)	*Mecmua*	kasîde	-	4b (1-4)
434.	Cemâl-i Halvetî	*Cevâhiru'l-Kulûb*	mesnevî	-	27b (1-27)
435.	Cemâl-i Halvetî	*Risâle-i Teşrîhiyye*	mesnevî	-	9b (1-9)
436.	Cemâl-i Halvetî	*Risâle-i Sûfiyye*	mesnevî	-	4b (1-4)
437.	Cemâl-i Halvetî	*Mecmua*	gazel	- ("eyledi" redifli)	5b
438.	Cemâl-i Halvetî	*Mecmua*	gazel	-	11b
439.	Cemîlî	*Dîvân*	mesnevî	-	3b
440.	Cemîlî	*Dîvân*	gazel	- ("peydâ" redifli)	9b

441.	Cihânşâh	*Dîvân*	Tuyug	- (“gayb” redifli)	2b
442.	Cihânşâh	*Dîvân*	Tuyug	- (“imiş” redifli)	2b
443.	Cinânî	*Cilâü’l-Kulûb*	mesnevî	*der-temhîd-i mebânî-i şükr ü sipâs be-cenâb-ı Bozorgvâr-ı hâlık-ı cinn ü nâs*	(36-73)
444.	Cinânî	*Dîvân*	kasîde	-	18b (1-18)
445.	Cinânî	*Dîvân*	kasîde	-	17b (1-17)
446.	Cinânî	*Riyâzü’l-Cinân*	mesnevî	*netîce-i mukaddimât-i senâ vü dürûd be-cenâbi Âli Vâcibi’l-Vücûd*	24b (100-23)
447.	Cismî	*Mevlid*	mesnevî	-	10b (1-10)
448.	Çâkerî	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	-	14b (1-14)
449.	Çâkerî	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	*iftitâh-ı nâme be-nâm ki çeşme-i rûşen-i mihr ez-deryâ-yi nevâleş yek nem-est ve defter-i mülevven-i sipihr ez-âyât-i kemâleş yek rakam*	33b (20-52)
450.	Çâkerî	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	*tertîb-i delâ’il-i hestî-i vâcib-i te‘âlâ nümûden ve tergîb be-te’emmül der-ân fermûden*	30b (53-82)
451.	Dâvûd-ı Halvetî	*Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*	mesnevî	-	31b (15-45)
452.	Dâvûd-ı Halvetî	*Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*	kasîde	*kasîde der-beyân-ı tevhîd-i subhânehu*	34b

				ve te'âlâ celle celâlûh (te'âlallâh te'âlallâh redifli)	
453.	Dâvûd-ı Halvetî	*Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*	kasîde	-	19b
454.	Dâvûd-ı Halvetî	*Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*	mesnevî	-	17b (3361-77)
455.	Dâvûd-ı Halvetî	*Gülşen-i Tevhîd ü Tahkîk*	gazel	-	7b
456.	Dede Ömer Rûşenî	*Dîvân*	gazel	("eyledün" redifli)	7b
457.	Dede Ömer Rûşenî	*Dîvân*	tuyug	- ("ana" redifli)	2b
458.	Dede Ömer Rûşenî	*Dîvân*	mesnevî	-	27b
459.	Dede Ömer Rûşenî	*Divan* (*Çobanname*)	mesnevî	*der-kasemiyyât u münâcât*	30b (1-30)
460.	Dede Ömer Rûşenî	*Çoban-nâme*	mesnevî	-	8b
461.	Dervîş Paşa	*Murâd-nâme*	mesnevî	-	45b (1-45)
462.	Dervîş Subhî	*Pergâr u Kalem*	mesnevî	*der-sitâyiş-i Hudâ-yı bî-niyâz ve sipâs-ı Perverdgâr-ı kâr-sâz ki ez-rûy-ı berâ'at-ı rakamzede-i yerâ'at mi-şeved*	14b (1-14)
463.	Derviş Şemsî	*Deh Murg*	mesnevî	-	23b (12-34)
464.	Devletoğlu Yusuf	*Vikâye Tercümesi*	mesnevî	-	4b (7-10)
465.	Edhemî	*İhyâ-yı Dil*	mesnevî	-	23b (1-23)
466.	Edib Ahmed Yükneki	*Atabetü'l-Hakâyık*	mesnevî	*Tanrının medhi hakkında*	11b (1-11)

467.	Eflâkî Dede	Mecmua	Gazel	-	9b
468.	Eflâkî Dede	Mecmua	Gazel	-	13b
469.	Eğirdirli Muhyiddîn Çelebî	*Hızır-nâme*	gazel	-	13b
470.	Eğirdirli Muhyiddîn Çelebî	*Hızır-nâme*	mesnevî	-	(31-52)
471.	Elvan Çelebi	*Menâkıbu'l-Kudsiyye*	mesnevî	-	77b (1-77)
472.	Elvan Çelebi	*Menâkıbu'l-Kudsiyye*	mesnevî	-	3b (106-8)
473.	Elvan Çelebi	*Menâkıbu'l-Kudsiyye*	mesnevî	-	3b (751-3)
474.	Elvan Çelebi	*Menâkıbu'l-Kudsiyye*	mesnevî	-	5b (885-9)
475.	Elvan Çelebi	*Menâkıbu'l-Kudsiyye*	kasîde	-	36b (1739-74)
476.	Elvan Çelebi	*Mecmua*	gazel	-	9b
477.	Elvan Çelebi	*Mecmua*	kasîde	-	4b (2-5)
478.	Elvân Çelebi (Şirâzî)	*Gülşen-i Râz Tercümesi*	kasîde	*tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	36b
479.	Elvân Çelebi (Şirâzî)	*Gülşen-i Râz Tercümesi*	gazel	("eyledi" redifli)	13b
480.	Elvân Çelebi (Şirâzî)	*Gülşen-i Râz Tercümesi*	gazel	t*evhîd-i Bârî celle ve 'alâ* (bak redifli)	10b
481.	Elvân Çelebi (Şirâzî)	*Gülşen-i Râz Tercümesi*	mesnevî	-	3b (1458-60)
482.	Emîrî	*Sohbet-nâme*	mesnevî	-	39b (1-39)

483.	Emîrî	*Sohbet-nâme*	gazel	-	5b
484.	Emîrî	*Gülşen-i Ebrâr*	mesnevî	-	20b (31-50)
485.	Emîrî	*Gülşen-i Ebrâr*	mesnevî	*fî tevhîdi Rabbü'l-'âlemîn celle zikruhu*	41b (59-99)
486.	Emîrî	*Dîvân*	gazel	-	5b
487.	Emre	*Tercüme-i Pend-nâme-i Ferîdüddîn 'Attâr*	mesnevî	-	24b (52-75)
488.	Enverî	*Düstûr-nâme*	mesnevî	-	24b (3-26)
489.	Erzincânlı Pir Muhammed Bahâeddin	*Makâmâtü'l-'Ârifîn ve Me'ârifu's-Sâlikîn*	mesnevî	-	101b (1-101)
490.	Erzincânlı Pir Muhammed Bahâeddin	*Makâmâtü'l-'Ârifîn ve Me'ârifu's-Sâlikîn*	mesnevî	-	9b (471-79)
491.	Erzincânlı Pir Muhammed Bahâeddin	*Risâle fî Fadli Kavli La İlâhe İllallâh*	mesnevî	-	42b
492.	Eşref b. Ahmed	*İbret-nâme*	mesnevî	-	15b (1-15)
493.	Eşref b. Ahmed	*Ma'zeret-nâme*	mesnevî	-	13b (14-36)
494.	Eşref b. Ahmed	*Elest-nâme*	mesnevî	-	11b (1-1)
495.	Eşref b. Ahmed	*Hayret-nâme*	mesnevî	-	6b (1-6)
496.	Eyyubî	*Menâkıb-ı Sultan*	mesnevî	*der-niyâz u tevhîd-i rasûlullâh*	4b (18-21)

		Süleyman			
497.	Eyyubî	*Menâkıb-ı Sultan Süleyman*	mesnevî	*der-beyân-ı vasf-ı kâyinât*	39b (22-60)
498.	Eyyubî	*Menâkıb-ı Sultan Süleyman*	kasîde	*kasîde der-şeref-i lâilâhe illallah* ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	14b
499.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	62b (16-77)
500.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	5b (1768-72)
501.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	2b (2489-90)
502.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	6b (2566-71)
503.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	6b (3965-70)
504.	Fahrî	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	6b (4621-6)
505.	Fahrüddîn bin Mahmûd ibni'l-Hüseyn ibni Mahmûd et-Tebrîzî	*Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izetü'l-Halâik*	nazım	-	2b
506.	Fânî (Ahmed Efendi)	*Dîvân*	tercîʿ-bend	*tercî-bend-i müsennâ ve tevhîd-i Hudâ*	9+1*7: 70b
507.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	- ("*lâilâhe illallah*" redifli)	33b
508.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	*der-hamd u medh-i hudâ-yı hâlık-ı zemin ü asman ve râzık-ı hayvan u ins ü cân azze ismuhu*	71b (1-71)

509.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	*der-medh-i Hudâ-yı kâinât vâhib-i hayât kâşif-i müşkilât mâhî-i seyyi'ât celle ve 'alâ*	13b
510.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	-	3b (1-3)
511.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	*matlabu'l-'uşşâk mübeddilü'l-ahlâk müferrih-i zevât-ı ahâlî nümûne-ist ez-rûy-i keşf ü istigrâk*	41b (1-41)
512.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	*mirkat-i rûh* - ("gördüm" redifli)	11b (1-11)
513.	Fedâyî	*Dîvân*	kasîde	-	4b (1-4)
514.	Fedâyî	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	13+1*9: 126b
515.	Fedâyî	*Dîvân*	muaşşer	-	7 bend
516.	Fedâyî	*Dîvân*	gazel	- ("bak" redifli)	9b
517.	Fedâyî	*Dîvân*	gazel	- ("gördüm" redifli)	9b
518.	Fedâyî	*Dîvân*	gazel	-	9b
519.	Fedâyî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
520.	Fevrî	*Dîvân*	Murabbâ	("*eşhedü en lâ ilâhe illallah*" redifli)	30b
521.	Feyzî-i Kefevî	*Dîvân*	kasîde	*in kasîde-i mülemmâest der-tevhîd-i Müte'âl u Hudâ-yı Zü'l-Celâl celle şânuhu yüceden yücedür u Cenâb-ı*	24b (1-24

				Hudâ kul fe subhâne rabbiye'l-'alâ	
522.	Feyzî-i Kefevî	*Dîvân*	müseddes	-	5 bend
523.	Feyzî-i Kefevî	*Dîvân*	gazel	-	3b (1-3)
524.	Firâkî	*Sa'âdetnâme*	kasîde	*kasîde be-tarîk-i hikmet der-san't-i âferîniş*	18b (1-18)
525.	Firdevsî-i Rûmî	*Silâhşor-nâme/Müsellâh-nâme*	gazel	-	5b (noksan)
526.	Firdevsî-i Rûmî	*Münâzara-i Seyf ü Kalem*	gazel	- ("düzedür" redifli)	7b
527.	Firdevsî-i Rûmî	*Şatrânc-nâme*	gazel/kasîde ?	*ender istidlâl der-tevfîk-i şihâhten*	21b
528.	Firdevsî-i Rûmî	*Câme-şûynâme*	gazel	-	7b
529.	Firdevsî-i Rûmî	*Hayât-nâme*	kasîde	*tevhîd-i Bârî Te'alâ e'izze şânuhu*	16b
530.	Firdevsî-i Rûmî	*Kutb-nâme*	mesnevî	*ender-tevhîd-i Bârî te'âlâ*	45b (47-91)
531.	Firdevsî-i Rûmî	*Kutb-nâme*	kasîde/gazel ?	*ender-kasîde der-tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu*	15b
532.	Firdevsî-i Rûmî	*Kutb-nâme*	kasîde	-	9b (1-9)
533.	Firdevsî-i Rûmî	*Kutb-nâme*	mesnevî	-	5b
534.	Firdevsî-i Rûmî	*Kutb-nâme*	mesnevî	-	7b
535.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (6. Cilt)*	kasîde	- ("bak" redifli)	5b (1-5)

536.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (6. Cilt)*	mesnevî	-	5b
537.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (6. Cilt)*	mesnevî	-	5b
538.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (7. Cilt)*	kasîde	- (“itdi ol” redifli)	6b (1-6)
539.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (7. Cilt)*	nazım	-	2b
540.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (8. Cilt)*	kasîde	-	9b (1-9)
541.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (8. Cilt)*	kıtʿa	-	5b
542.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (8. Cilt)*	mesnevî	-	6b (1-6)
543.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (9. Cilt)*	kasîde	-	9b (1-9)
544.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (25. Cilt)*	kasîde	-	4b (3-6)
545.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (25. Cilt)*	mesnevî	-	4b
546.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (25. Cilt)*	mesnevî	-	4b (1-4)
547.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (26. Cilt)*	kasîde	-	20b (1-20)
548.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (26. Cilt)*	mesnevî	-	5b (1-5)
549.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (26. Cilt)*	nazım	-	2b
550.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (26. Cilt)*	mesnevî	-	9b
551.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (44. Cilt)*	kasîde	-	7b (1-7)
552.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (44. Cilt)*	mesnevî	-	6b (25-30)
553.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (47. Cilt)*	kasîde	-	9b (1-9)

554.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (47. Cilt)*	nazım	-	2b
555.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (63. Cilt)*	kasîde	-	7 (1-7)
556.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (63. Cilt)*	nazım	-	2b
557.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (63. Cilt)*	mesnevî	-	2b
558.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (63. Cilt)*	mesnevî	-	8b (1-8)
559.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (63. Cilt)*	mesnevî	-	6b (8-13)
560.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	kasîde	-	82b (1-82)
561.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	nazım	- (“ider” redifli)	2b
562.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	kıtʿa	-	2b
563.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	nazım	-	2b
564.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	mesnevî	-	4b
565.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (74. Cilt)*	kasîde	-	38b (1-38)
566.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (74. Cilt)*	kıtʿa	-	2b
567.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (74. Cilt)*	nazım,	-	2b
568.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	kasîde	-	38b (1-38)
569.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	nazım	-	2b
570.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	nazım	-	2b
571.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	4b

572.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	5b
573.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	nazım	-	2b
574.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	2b
575.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	11b (1-11)
576.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	7b
577.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	11b
578.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	nazım	-	2b
579.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	9b
580.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	nazım	-	2b
581.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (76. Cilt)*	mesnevî	-	6b (1-6)
582.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	kasîde	-	24b (1-24)
583.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	mesnevî	-	5b
584.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	mesnevî	-	9b (1-9)
585.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	mesnevî	-	12b (1-12)
586.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	mesnevî	-	6b
587.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	nazım	-	2b
588.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (81. Cilt)*	mesnevî	-	5b
589.	Firdevsî-i Rûmî	*Süleymân-nâme (72. Cilt)*	kıtʿa	-	2b

590.	Fuzûlî	*Dîvân*	kıtʿa	- (“kılmış” redifli)	2b
591.	Fuzûlî	*Dîvân*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Hazret-i Bârî*	92b
592.	Fuzûlî	*Dîvân*	gazel	-	7b
593.	Fuzûlî	*Dîvân*	gazel	- (“peydâ” redifli)	7b
594.	Fuzûlî	*Dîvân*	kıtʿa	- (“ider” redifli)	6b
595.	Fuzûlî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
596.	Fuzûlî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
597.	Fuzûlî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
598.	Fuzûlî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*bu şükûfe-i gül-zâr-ı tevhîddür ve Nev bâve-i bustân-ı temcîddür*	35b (20-54)
599.	Fuzûlî	*Leylâ vü Mecnûn*	kasîde	*bu kasîde Hazret-i Bârî Şânındadur*	19b
600.	Fuzûlî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*bu vâcibü’l-vücûd isbâtına bürhân-ı kâtıʿdur ve Bekâ-i sâir-i mevcûdâta delîl-i mâniʿdür.*	(117-144)
601.	Fütûhî	*Enîsü’l-Guzât*	mesnevî	-	49b (1-49)
602.	Fütûhî	*Dîvân*	mesnevî	-	4b (1-4)
603.	Garîb	*Yûsuf u Züleyhâ*	kasîde	- (“Allâh” redifli)	14b
604.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b

605.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
606.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
607.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*te* harfinin redifinde)	7b
608.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
609.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
610.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
611.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	5b
612.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	11b
613.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	7b
614.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*elif* harfinin redifinde)	9b
615.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*te* harfinin redifinde)	7b
616.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*te* harfinin redifinde)	9b
617.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*te* harfinin redifinde)	7b
618.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*te* harfinin redifinde)	9b
619.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*ra* harfinin redifinde)	7b
620.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*ra* harfinin redifinde)	9b
621.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (“cân-ı cihân Hudâ durur redifli)	15b
622.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*ra* harfinin redifinde)	7b

623.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*ra* harfinin redifinde)	7b
624.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (“garaz” redifli)	7b
625.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*lâm* harfinin redifinde)	7b
626.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*lâm* harfinin redifinde)	7b
627.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*lâm* harfinin redifinde)	9b
628.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*lâm* harfinin redifinde)	7b
629.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
630.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
631.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
632.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
633.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
634.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
635.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
636.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*nun* harfinin redifinde)	7b
637.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*yâ* harfinin redifinde)	5b
638.	Garîkî	*Dîvân*	gazel	- (*yâ* harfinin redifinde)	7b
639.	Gedâî (Çağatay)	*Divân*	gazel	-	7b
640.	Gelibolulu Âlî	*Tuhfetü’l-Uşşâk*	terkîb-bend	*ol terkîb-bend-i muhteridür ki evvelki*	1*(19+1): 20b

				bendinde Vâcibü'l-vücûd(dan) su'âl ve ikinci mâhiyyet-i insândan ve üçinci mevcûdât fi's-semâdan dördinci mevcûdât fi'l-arzdan ve beşinci Âlem-i bekâdan su'âldür.	
641.	Gelibolulu Âlî	*Tuhfetü'l-Uşşâk*	tercîʿ-bend	*et-tercî fi't-tevhîd*	5* (10+1): 55b
642.	Gubârî	*Kaʿbenâme*	mesnevî	*der münâcât u niyâz u bendegîst / ʿarz u hâcât u gam-efgendegîst*	7b (679-95)
643.	Gubârî	*Kaʿbenâme*	mesnevî	*vasf-ı şâh-ı vahdet-i vahdet-nişîn / k'ûst ez-maʿdûm kevneyn-âferîn*	8b (750-77)
644.	Gubârî	*Kaʿbenâme*	mesnevî	*ibtidâ-yı kâr-bâr-ı Kirdgâr / Kirdgâr-ı kârgâh-i her dürer*	22b (778-97)
645.	Gülşehrî	*Mantıku't-Tayr (Gülşen-nâme)*	mesnevî	-	2b (2-3)
646.	Gülşehrî	*Mantıku't-Tayr (Gülşen-nâme)*	mesnevî	-	5b (1319-23)
647.	Gülşehrî	*Mantıku't-Tayr (Gülşen-nâme)*	mesnevî	-	13b (1897-1909)
648.	Gülşenî-i Saruhanî	*Râz-nâme*	mesnevî		17b (1-17)

649.	Gülşenî-i Saruhanî	*Râz-nâme*	kasîde	*der-tevhîd gûyed*	19b
650.	Gülşenî-i Saruhanî	*Râz-nâme*	mesnevî	-	17b (811-27)
651.	Gülşenî-i Saruhanî	*Dîvân*	kasîde	-	6b (1-6)
652.	Gülşenî-i Saruhanî	*Dîvân*	gazel	-	9b
653.	Gülşenî-i Saruhanî	*Dîvân*	gazel	-	7b
654.	Günâhkâr	*Dîvân*	kasîde	-	31b
655.	Günâhkâr	*Dîvân*	kasîde	- (“irmez” redifli)	29b
656.	Günâhkâr	*Dîvân*	kasîde	.- (“*lâ ilâhe illallâh*” redifli)	19b
657.	Günâhkâr	*Dîvân*	kasîde	- (“eyler” redifli)	17b (1-17)
658.	Günâhkâr	*Dîvân*	kasîde	- (“eyledi” redifli)	14b (1-14)
659.	Günâhkâr	*Dîvân*	gazel	-	7b
660.	Güvâhî	*Tazarrû'-nâme*	mesnevî	-	42b (1-42)
661.	Güvâhî	*Tazarrû'-nâme*	mesnevî	-	61b (119-79)
662.	Güvâhî	*Tazarrû'-nâme*	gazel	*der-medh-i Huda azze ve celle*	7b
663.	Güvâhî	*Tazarrû'-nâme*	mesnevî	-	11b (187-97)
664.	Güvâhî	*Pend-nâme*	nazım/ mesnevî	- (“Allâh” redifli)	2b
665.	Güvâhî	*Pend-nâme*	mesnevî	-	19b

666.	Güvâhî	*İbret-nâme*	mesnevî/ nazım	- (“eyleyen Allâh” redifli)	2b
667.	Güvâhî	*Gurbet-nâme*	mesnevî/ nazım	- (“olan Allâh” redifli)	2b
668.	Hacı Abdî	*Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Hasâil-i Çehâr-yâr-i Güzîn*	mesnevî	-	20b (1-20)
669.	Hacı Mustafaoğlu (Yahyâ)	*Mecma'ü'l-Envâr*	mesnevî	-	15b
670.	Hacı Mustafaoğlu (Yahyâ)	*Envâru'l-Kulûb*	mesnevî	-	42b (1-42)
671.	Hadîdî	*Tevârîht-i Âl-i Osman*	mesnevî	*mesnevî der-tevhîd-i Bârî te'âlâ*	32b (36-67)
672.	Hadîdî	*Tevârîht-i Âl-i Osman*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî te'âlâ*	25b
673.	Hâfız (II. Murâd devri)	*Lü'lü-i Mendûd*	mesnevî	-	4b (4-7)
674.	Hâfız-ı Hârezmî	*Dîvân*	kasîde	-	35b
675.	Hâfız-ı Hârezmî	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	9*(9+1): 90b
676.	Hafî	*Dîvân*	Kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	16b
677.	Hafî	*Dîvân*	Kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	36b
678.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	53b (46-98)
679.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	26b (1659-84)

680.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	9b (2289-97)
681.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	6b (2952-7)
682.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	5b (4253-7)
683.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	15b (8097-111)
684.	Hafî	*Zâdü'l-Me'âd*	mesnevî	-	13b (8282-94)
685.	Hakanî	*Hilye*	mesnevî	-	27b (23-49)
686.	Hakanî	*Hadîs-i Erba'în*	mesnevî	-	35b (22-56)
687.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	kasîde	*el-kasîdetü fi't-tevhîd bi-tarîkı't-tahmîd ve't-temcîd*	15b (1-15)
688.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	mesnevî	*der-ta'rîf-i ezeliye*	10b (220-229)
689.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	10b (283-92)
690.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	mesnevî	*der-beyân-ı mezâhir*	35b (332-66)

691.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	mesnevî	*ender-sıfat-ı bahr-i kadîm*	30b (1703-32)
692.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	kasîde	*el-kasîdetü fi't-tevhîd*	19b
693.	Hakkânî	*Manzûme-i Nasâih alâ Meşrebi't-Tasavvûf (Kimyâ-yı Benî Âdem)*	kasîde	*el-kasîde fi't-tevhîd*	14b
694.	Hâletî (Gülşenî)	*Dîvân*	gazel	-	5b
695.	Hâletî (Gülşenî)	*Dîvân*	gazel	- ("senündür" redifli)	5b
696.	Hâletî (Gülşenî)	*Dîvân*	gazel	-	5b
697.	Hâlil b. İsmâil	*Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin*	mesnevî	-	3b (1-3)
698.	Hâlil b. İsmâil	*Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin*	mesnevî	-	3b (2023-5)
699.	Hâlil b. İsmâil	*Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin*	mesnevî	-	15b (2380-94)
700.	Halîlî	*Fürkat-nâme*	mesnevî	-	14 (15-8)
701.	Halîlî	*Mecmûa*	gazel		9b
702.	Halîlî	*Mecmûa*	gazel	- ("nedür" redifli)	11b

703.	Halîlî	*Mecmûa*	gazel	-	11b
704.	Halîlî-i Maraşî	*Dîvân*	kasîde	-	20b
705.	Halîlî-i Maraşî	*Dîvân*	gazel	- (“nedür” redifli)	9b
706.	Hamdî (Lârendeli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî ʾazze ismuhu*	27b (13-39)
707.	Hamdî (Lârendeli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*der-beyân-ı tevhîd ve hikmetihâ*	55b (40-94)
708.	Hamdî (Lârendeli)	*Leylâ vü Mecnûn*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî Teʾâlâ*	19
709.	Hamdî (Lârendeli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	7b (3455-61)
710.	Hamdî (Lârendeli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	10b (3564-73)
711.	Hamdullâh Hamdî	*Yûsuf u Zelîha*	mesnevî	-	37b (4-40)
712.	Hamdullâh Hamdî	*Yûsuf u Zelîha*	tercîʿ-bend	*der-tevhîd-i Rabbü’l-âlemin azze ismuhu*	5+1*6: 30b
713.	Hamdullâh Hamdî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	47b (1-47)
714.	Hamdullâh Hamdî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	4b (2817-20)
715.	Hamdullâh Hamdî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	7b (2861-7)
716.	Hamdullâh Hamdî	*Tuhfetü’l-ʾUşşâk*	mesnevî	-	22b (1-22)
717.	Hamdullâh Hamdî	*Kıyâfet-nâme*	mesnevî	-	2b (1-2)
718.	Hamdullâh Hamdî	*Dîvân*	kasîde	-	27b
719.	Hamdullâh Hamdî	*Dîvân*	gazel	-	7b

720.	Hamdullâh Hamdî	*Dîvân*	gazel	- (“ahad” redifli)	7b
721.	Hamdullâh Hamdî	*Tuhfetü’l-'Uşşâk*	kasîde	*tevhîd-i Bâri-yi Te‘âlâ azze ismuhu*	15b
722.	Hamdullâh Hamdî	*Tuhfetü’l-'Uşşâk*	kasîde	*tevhîd-i Bâri-yi Te‘âlâ azze ismuhu*	15b
723.	Hamîdî	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	-	7b (1-7)
724.	Handânî	*Dîvân*	kasîde	*kasîde-i esmâ’ü’l-hüsnâ 'alâ tertîbi’l-hurûf u menâzili’l-kamer*	29b
725.	Handânî	*Dîvân*	kasîde	*kasîde-i ma'rifetullâh*	41b (3-43b)
726.	Handânî	*Dîvân*	kasîde	*kasîde-i keşf-i Hak tevhîd-i Zat-ı Mutlak* (“*leyse fi’d-dârî gayruhu deyyâr*” redif / mütekerrir beyit)	42b
727.	Hârezmî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	16b (1-16)
728.	Hârezmî	*Muhabbet-nâme*	Gazel	- (“yaratdı” redifli)	9b
729.	Harîmî (İbrâhim Çavuş)	*Gencîne-i Feth-i Gence*	mesnevî	-	25b
730.	Hasanoğlu	*Mecmûatü’n-Nezâir* (Ömer b. Mezîd)	gazel	- (“kılan kim” redifli)	7b
731.	Hassân	*Mihr ü Müşterî*	mesnevî	-	50b
732.	Hâşimî	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	-	9b (1-9)
733.	Hâşimî	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	*sıfât-ı evsâf-ı sâhib-i mihr ü vefâ*	128b (45-172)
734.	Hâşimî	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	*sıfat-ı takrîrât-ı tekvînât*	38b (185-222)

735.	Hâşimî	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	-	3b (3872-9)
736.	Hâşimî	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	-	4b (3964-7)
737.	Hâşimî (Emir Osman Efendi)	*Dîvân*	gazel	-	11b
738.	Hâşimî (Emir Osman Efendi)	*Dîvân*	gazel	- (“eyledün” redifli)	7b
739.	Hatiboğlu	*Bahru’l-Hakâyık*	mesnevî	-	11b (1-11)
740.	Hatiboğlu	*Bahru’l-Hakâyık*	mesnevî	*der-na't-i Bârî Te'alâ*	8b (39-46)
741.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	37b (1-37)
742.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	15b (412-26)
743.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (437-8)
744.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (443-4)
745.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (445-6)
746.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	5b (459-63)
747.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	4b (467-70)
748.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	5b (1189-93)
749.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	5b (1209-33)
750.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	44b (1495-1538)

751.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	3b (1789-91)
752.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (2337-8)
753.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	3b (2344-6)
754.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (3606-7)
755.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	3b (3608-10)
756.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (3752-3)
757.	Hatiboğlu	*Letâyif-nâme*	mesnevî	-	2b (3754-5)
758.	Hatiboğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	43b (41-83)
759.	Hayâlî	*Ravzatü'l-Envâr*	mesnevî		46b (18-63)
760.	Hayâlî	*Ravzatü'l-Envâr*	mesnevî	*cevâb-dâden-i Şiblî Cüneyd-râ zebân-ı tevhîd*	10b (719-28)
761.	Hayâlî-i Gülşenî	*Dîvân*	gazel	-	5b
762.	Hayâtî	*Sıfatu'l-Harameyn*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî ta'ala azze ismuhu*	16 (78-93)
763.	Haydar Tilbe	*Mahzenü'l-Esrâr*	mesnevî	-	8b (7-14)
764.	Hayretî	*Bahâristân*	mesnevî	-	14b (1-14)
765.	Hayretî	*Mahabbetnâme*	mesnevî	d*er-vasf-ı cenâb-ı Bârî 'azze celâluh*	26b (1-26)
766.	Hayretî	*Dîvân*	murabbâ	*ender-tevhîd ü tehlîl-i Hazret-i Bârî celle celâlehu ve 'amme nevâlehu*	6 bend

767.	Hayretî	*Dîvân*	gazel	-	9b
768.	Hazînî	*Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*	mesnevî	-	10b (5-14)
769.	Hazînî	*Şerh-i Hadîs-i Erbaîn Tercümesi*	mesnevî	-	5b. (1706-10)
770.	Hazînî (Nakşbendî)	*Cevahirü'l-Ebrar* ve *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*	mesnevî	-	22b (1-22)
771.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	mesnevî	-	71b (1-71)
772.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	- ("olmadı" redifli)	2b
773.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	mesnevî	-	4b
774.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	-	3b
775.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	-	3b
776.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*Allâh* ("durur" redifli)	2b
777.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*er-Rahmân* ve *er-Rahîm*	2b
778.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*er-Rahmân* ve *er-Rahîm*	5b
779.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Kuddûs*	2b
780.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Kuddûs*	5b
781.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-'Azîz*	4b

782.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Cabbâr*	3b
783.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Hâlık*	2b
784.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Musavvir*	2b
785.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Vehhâb*	2b
786.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Kâbız* ve *el-Bâsıt*	2b
787.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Latîf*	2b
788.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Latîf*	2b
789.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Halîm*	2b
790.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Halîm*	2b
791.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Hâfız*	2b
792.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Celîl*	2b
793.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Kerîm*	2b
794.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Vâsi'*	2b
795.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Vâsi'*	2b
796.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Hakîm*	2b
797.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Hakk* ("eyledün" redifli)	2b
798.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Vekîl*	2b
799.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Muhsî*	2b

800.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Mübdi'*	2b
801.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Mümît*	2b
802.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Kâdir*	2b
803.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Evvel* ve *el-Âhir*	2b
804.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm*	2b
805.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm*	4b
806.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Ganî* ve *el-Mugnî*	2b
807.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Ganî* ve *el-Mugnî*	2b
808.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Mâni'*	2b
809.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*ed-Dârr* ve *en-Nâfi'*	2b
810.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Bedî'*	2b
811.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-'Azîm* ("cânum" redifli)	4b
812.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Mucîb*	4b
813.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*Melikü'l-mülk*	13b
814.	Hızır b. Yakûb	*Cevâhirü'l-Me'ânî*	nazım	*el-Ehad*	2b
815.	Hızrî	*Âb-ı Hayât*	mesnevî	-	58b (1-58)
816.	Hızrî	*Âb-ı Hayât*	mesnevî	*der-beyân-i istidlâl-i tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	45b (59-103)

817.	Hızrî	*Âb-ı Hayât*	mesnevî	-	64 (104-67)
818.	Hızrî	*Âb-ı Hayât*	mesnevî	*fermân-ı kavl-i Rabbü'l-'alemin*	8b (1464-71)
819.	Hızrî	*Âb-ı Hayât*	mesnevî	-	5b (2113-7)
820.	Hidâyet Çelebi	*Dîvân*	gazel	-	5b
821.	Hidâyet Çelebi	*Dîvân*	mesnevî	-	11b (1-1)
822.	Hilâlî	[*Manzum Kırk Hadis Tercümesi*]	mesnevî	*tahmîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu*	12b (6-17)
823.	Hindî	*Sergüzeşt-nâme*	mesnevî	-	1b (1-17)
824.	Hindî	*Kısas-ı Enbiya*	kasîde	*kasîde-i tevhîd-i Zü'l-Celâl lâ ilâhe illâ hû* ("deyeler *lâ ilâhe illallâh*" redif ve mütekerirr mısra)	23
825.	Hindî	*Kısas-ı Enbiya*	kasîde	*tevhîd-i Bârî Hudâ 'azze ve cell*	26b
826.	Hisârî	*Tuhfetü'l-Mü'min*	mesnevî	-	6b (11-16)
827.	Hisârî	*Tuhfetü'l-Mü'min*	mesnevî	*der-tazarru'-ı fakîr ve diger beyan Tevhîd-i Bâri Te'âlâ celle celâluhu*	7b (24-30)
828.	Hocendî	*Letâfet-nâme*	mesnevî	-	22b (1-22)
829.	Hudâyî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
830.	Hudâyî	*Dîvân*	rübâî	- ("sensin" redifli)	2b
831.	Hudâyî	*Dîvân*	rübâî	- ("birdür" redifli)	2b

832.	Huzurî	*Tercüme-i Esrâr-nâme*	mesnevî	-	160b (1-160)
833.	Hümâmî	*Sî-nâme*	mesnevî	-	135b (1-135)
834.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	kasîde	-	19b
835.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	nazım	- ("eyledi" redifli)	2b
836.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	kasîde	- ("Hû" redifli)	14b
837.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	nazım	- ("Allâh" redifli)	2b
838.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	kasîde	*faslun fî beyân-ı esmâ'-i ilâhî*	39b
839.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	mesnevî	-	17b (3192-208)
840.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	mesnevî	-	4b (3214-7)
841.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	mesnevî	-	7b (3222-8)
842.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ*	mesnevî	-	7b (3236-8 +

		Tefsîri'l-İhlâs			3240-3)
843.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	mesnevî	-	11b (3245-55)
844.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmiü'l-Envâr ʿAlâ Tefsîri'l-İhlâs*	gazel	-	7b
845.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmi'ü'n-Nesâyih*	mesnevî	-	6b (1-6)
846.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmi'ü'n-Nesâyih*	kasîde	-	16b
847.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmi'ü'n-Nesâyih*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Teʿâlâ ʿalâ bahr-i mesnevî*	22b
848.	Hüseyin b. Ahmed Sirozî	*Câmi'ü'n-Nesâyih*	mesnevî	*hazâ münâcât u tevhîd-i ilâhî*	40b
849.	Hüseyin Baykara	*Dîvân*	gazel	-	3b (1-3)
850.	Hüseyin Baykara	*Dîvân*	gazel	-	7b
851.	İbn Kemâl	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	-	80b (15-94)
852.	İbn Kemâl	*Yûsuf u Züleyhâ*	kasîde	-	16b
853.	İbn Kemâl	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	-	50b (111-65)
854.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	-	5b (1-5)
855.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	-	6b (22-7)
856.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Mecmûa*	gazel	- ("benem" redifli)	5b

857.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Mecmûa*	gazel	- (“kimdir ol” redifli)	5b
858.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Mecmûa*	gazel	- (“sensin” redifli)	7b
859.	İbni İsâ (Saruhanî)	*Mecmûa*	gazel	-	7b
860.	İbrâhim Beg	*Külliyât*	mesnevî	-	11b (1-11)
861.	İbrâhim Beg	*Külliyât*	mesnevî	-	10b (1-10)
862.	İbrâhîm Gülşenî	*Dîvân*	kasîde	-	19b
863.	İbrahim ibn Bâlî	*Hikmet-nâme*	mesnevî	-	62b (1-62)
864.	İbrahim ibn Bâlî	*Hikmet-nâme*	mesnevî	*der-âferîd-kerd-i dünyâ-râ Bârî Ta’âlâ celle celâlühu*	43b (464-506)
865.	İbrahim ibn Bâlî	*Hikmet-nâme*	mesnevî	*el-i‘tibâr fî tahliku’llâhu ‘azze ve celle*	14b (7787-800)
866.	İbrâhim Tennûrî	*Gülzâr-ı Ma'nevî*	mesnevî	-	29b (1-29)
867.	İbrâhim Tennûrî	*Mecmûa*	gazel	- (“senün” redifli)	7b
868.	İshak Çelebi	*Dîvân*	kasîde	-	25b
869.	İshak Çelebi	*Dîvân*	kasîde	-	13b (1-13)
870.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	64b (5-68)
871.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	gazel	-	6b (1-6)
872.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	23b (277-96)
873.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	2b (466-7)

874.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	4b (476-9)
875.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	5b (2698-702)
876.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	5b (2728-32)
877.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	mesnevî	-	30b (3422-51)
878.	İslâmî	*Mesnevî(?)*	gazel	-	8b
879.	Kabûlî (İbrâhim Efendi)	*Dîvân*	mesnevî	-	3b
880.	Kabûlî (İbrâhim Efendi)	*Dîvân*	gazel	-	5b
881.	Kabûlî (İbrâhim Efendi)	*Dîvân*	gazel	- (“sen imişsin” redifli)	9b
882.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	-	7b
883.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“peydâ” redifli)	5b
884.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“bilmezler” redifli)	5b
885.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“zâhir” redifli)	5b
886.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“bir” redifli)	5b
887.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“gösterür” redifli)	5b
888.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	- (“ol imiş” redifli)	5b
889.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	-	7b
890.	Kâdı (Alaşehirli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
891.	Kadı Darîr	*Kıssa-i Yûsuf*	mesnevî	-	6b (1557-62)

892.	Kadı Darîr	*Kıssa-i Yûsuf*	mesnevî	-	3b (1582-4)
893.	Kadı Darîr	*Fütuhu'ş-Şâm*	mesnevî	-	15b
894.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	kıt'a	-	5b
895.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	kıt'a	-	5b
896.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	11b (1-11)
897.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	5b (1-5)
898.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	5b (1-5)
899.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	kasîde	-	22b
900.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	16b
901.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	8b (6-13)
902.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	6b (5-8, 11-2)
903.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	gazel	-	5b
904.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	15b
905.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b
906.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	10b (1-18)
907.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	8b (19-26)
908.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	7b
909.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	6b

910.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	2b (1-2)
911.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b (1-3) 9
912.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b (1-3)
913.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b (1-3) 35
914.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	6b (1-6)
915.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	2b (1-2)
916.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b (1-3)
917.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	5b (1-5)
918.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	5b (1-5)
919.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	4b (1-4)
920.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	3b (1-3)
921.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî	-	4b (1-4)
922.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî		5b (1-5)
923.	Kadı Darîr	*Sîretü'n-Nebî*	mesnevî		4b (1-4)
924.	Kadızâde Şeyh Mehmed	*İnşirâhu's-Sadr*	mesnevî	-	124b (1-124)
925.	Kâmrân Mirza	*Dîvân*	gazel	-	7b
926.	Kâmrân Mirza	*Dîvân*	mesnevî	-	31b
927.	Kansu Gavri	*Dîvân*	kasîde	-	7b (1-7)

928.	Kansu Gavri	*Dîvân*	kasîde	-	14b (1-14)
929.	Kansu Gavri	*Dîvân*	kasîde	*Tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	7b (1-7)
930.	Kansu Gavri	*Dîvân*	kasîde	*fi'-tevhîd*	8b (1-8)
931.	Kansu Gavri	*Dîvân*	Gazel	- ("*lâ ilâhe illallâh*" redifli)	8b
932.	Kansu Gavri	*Dîvân*	mesnevî	*fi'-tevhîd azze nasruhu*	7b (1-7)
933.	Kansu Gavri	*Dîvân*	gazel	*(velehu eyzan) azze nasruhu* - ("kılan Allah'dur" redifli)	
934.	Kara Fazlî	*Gül ü Bülbül*	mesnevî	*hazret-i Vâcibü'-vücûd ve müfeyyizü'l-hayr ve'l-cûd celle celâluhu 'amme nevâluhunun sanâyi'-i tevhîd ü tefrid ve bedâyi-i tahmîd ü temcîdidür*	36b (19-54)
935.	Kara Fazlî	*Gül ü Bülbül*	mesnevî	*cenâb-ı Vehhâbe hitâtıb-ı müstetâb olınup ba'zı dekâyık-ı hakâyık intisâbla 'ayn-ı teşbîhde takdis ve tenzîn olındugıdur*	23b (55-77)
936.	Kara Fazlî	*Gül ü Bülbül*	mesnevî	-	2b (1330-1)
937.	Kara Fazlî	*Dîvân*	kasîde	*fi'-tevhîd*	17b
938.	Kara Fazlî	*Dîvân*	gazel	*fi'-tahmîd ve'l-temcîd*	15b
939.	Kara Fazlî	*Dîvân*	gazel	-	7b

940.	Karaca Rûhî	*Dîvân*	gazel	-	7b
941.	Karaca Rûhî	*Dîvân*	gazel	-	7b
942.	Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî	*Enîsü'l-Celîs*	kasîde	-	8b (1-8)
943.	Kâsım b. Seydî el-Hâfız Ankarî	*Enîsü'l-Celîs*	gazel	-	8b
944.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	7b (142-8)
945.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	12b (771-82)
946.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	5b (869-73)
947.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	8b (1052-9)
948.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	4b (1114-7)
949.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	10b (1137-46)
950.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	5b (1207-11)
951.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	3b (1293-5)
952.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	4b (1447-50)
953.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	4b (1519-22)
954.	Kâtib Kemâl	*Kıssa-i Ashâb-ı Kehf*	mesnevî	-	6b (1808-13)
955.	Kaygusuz Abdâl	*Dîvân*	kasîde	-	14b

956.	Kaygusuz Abdâl	*Gevhernâme*	mesnevî	-	11b (1-11)
957.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Baba Kaygusuz*	mesnevî	-	66b (1-66)
958.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Baba Kaygusuz*	mesnevî	-	30b (121-154)
959.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Baba Kaygusuz*	mesnevî	-	22b (168-89)
960.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Baba Kaygusuz*	mesnevî	-	36b (860-95)
961.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Sânî*	mesnevî	-	7b (11-7)
962.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Sânî*	mesnevî	-	10b (237-46)
963.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Sânî*	mesnevî	-	7b (287-93)
964.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Sânî*	mesnevî	-	11b (379-89)
965.	Kaygusuz Abdâl	*Mesnevî-i Sâlis*	mesnevî	-	10b (738-47)
966.	Kaygusuz Abdâl	*Saraynâme*	mesnevî	-	7b (1-7)
967.	Kaygusuz Abdâl	*Saraynâme*	mesnevî	-	6b (1508-13)
968.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	nazım	-	2b
969.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	kıta	-	2b
970.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	kıta	-	2b
971.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	kıta	-	2b
972.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	nazım	-	2b
973.	Kaygusuz Abdâl	*Kitâb-ı Maglata*	nazım	-	2b

974.	Kemâl	*Selâtîn-nâme*	mesnevî	-	14b (1-14)
975.	Kemâl	*Mevlidü'n-Nebî*	mesnevî	*bu fasl Allâhu Te'âlâ'nun vahdâniyetin beyân ider*	18b (62-79)
976.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	mesnevî	-	23b (1-23)
977.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	kasîde	-	25b
978.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	kasîde	- ("irmez" redifli)	28b
979.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	tercîʿ-bend/kasîde	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	(35+1) + 6*(21+1): 186b
980.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	kasîde	- ("Allah" redifli)	11b
981.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	mesnevî	-	35b (1-35)
982.	Kemâl Ümmî	*Dîvân*	Kasîde	-	25b
983.	Kemâl Ümmî	*Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*	kasîde	*min kelâm-ı tevhîd*	33b
984.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	13b (1-13)
985.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	3b (588-90)
986.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	5b (833-7)
987.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	4b (1096-9)
988.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	5b (1951-5)
989.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	3b (2211-3)

990.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	5b (2500-4)
991.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	5b (2759-63)
992.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	5b (3026-30)
993.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	*Lâ İlâhe İlla'llâhu'd-Dâ'imu'l-Bākî ba'de fenâi halkıhî*	2b (629-630)
994.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	4b (1705-8)
995.	Kemâloğlu	*Ferah-nâme*	mesnevî	-	4b (2690-3)
996.	Kerîmî	*İrşâd*	mesnevî	-	18b (16-33)
997.	Kerîmî	*Şehrengîz-i Edirne*	mesnevî	*ender-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu*	16b (1-16)
998.	Keşfî	*Mevlid*	mesnevî	-	13b (1-13)
999.	Keşfî	*Mevlid*	kasîde	-	15b
1000.	Keşfî	*Hüsn ü Dil*	mesnevî	-	2b
1001.	Kıvâmî	*Fetih-nâme*	mesnevî	-	29b
1002.	Kıyâsî	*Mihr ü Mâh*	mesnevî	*tevhîd*	17b (7-23)
1003.	Kişverî	*Dîvân*	gazel	-	15b
1004.	Kişverî	*Dîvân*	gazel	-	8b
1005.	Kişverî	*Dîvân*	nazım	-	2b

1006.	Kutb	*Husrev u Şirin*	mesnevî	*Allahu ta'âlanıng tevhîdin ayur*	43b (14-46)
1007.	Kutb	*Husrev u Şirin*	mesnevî	*eflâk harekâtınıng sözi*	36b (47-82)
1008.	Kutb	*Husrev u Şirin*	mesnevî	-	9b (4598-606)
1009.	Lâmiʿî Çelebi	*Mevlidü'r-Resûl*	mesnevî	-	27b (1-27)
1010.	Lâmiʿî Çelebi	*Salâmân u Absâl*	mesnevî		26b (1-26)
1011.	Lâmiʿî Çelebi	*Salâmân u Absâl*	mesnevî	*mâhîler meselidür ki lücce-i deryâda dil-teşnelükde sîne-i pür-tâb ile cûyân-ı cemâl-i âb olup bahr-i muhîtde bir ʿirfân-meʿâb-ı âşinâ-dil mâhînün cenabına yüz urdılar ve ol mâhî dahi bunları hitâb-i müstetâb ile vecevâb-ı pür-savâb ile sîr-âb eylediler*	23b (27-59)
1012.	Lâmiʿî Çelebi	*Ferhâdnâme*		*(bu derdengîz şevk-nâme-i 'anberîn-câmenüŋ fihristinde güherrîz hâme-i müşkîn-'imâmenüŋ dilinden hutbe-i suhuf-ı İlâhînüŋ -ki hurûfı zurûf-ı künûz-ı rumûz-ı nâ-mütenâhîdür-me'ânî-i bedî'a ve fehâvî-i garîbesi beyânında, 'alâ tarîkati'l-mu'ammâ bi'r-remzi ve'l-îmâ birkaç hurûf*	60b (113-92)

				söylemekdür;) ve bu, manzûm cevâhir-i zevâhir-i letâfet silkinüŋ ser-kılâdesini zikr-i ferîd-i Ferd-*i bîçûn idüp silsile-i mümkinât nizâmındaki âsâr-ı kudretinüŋ ve enzâr-ı irâdetinüŋ âyât-ı bâhire ve 'alâmât-ı kâhiresi takrîrine rişte-i efsâneyi sebeb eylemekdür*	
1013.	Lâmiʿî Çelebi	*Ferhâdnâme*	kasîde	-	17b (1-17)
1014.	Lâmiʿî Çelebi	*Ferhâdnâme/Dîvân*	kasîde	*tezkire-i kelime-i şehâdet ki mirâren hükkâm-ı mahkem-i gayb u şehâdet der-dâr-ı lafza-ı se'âdet* ("*eşhedü en lâ ilâhe illâllâh*" redifli)	19b
1015.	Lâmiʿî Çelebi	*Ferhâdnâme*	mesnevî	-	11b (6296-306)
1016.	Lâmiʿî Çelebi	*Ferhâdnâme*	mesnevî	-	11b (6443-53)
1017.	Lâmiʿî Çelebi	*[Şehrengîz]*	mesnevî	-	11b (3-13)
1018.	Lâmiʿî Çelebi	*Şem' ü Pervâne*	mesnevî	-	13b (1-13)
1019.	Lâmiʿî Çelebi	*Şem' ü Pervâne*	mesnevî	*der-beyân-i ân ki hazret-i Hak / Nûr-i sâdic u vücûd-i mutlak*	30b (28-37)
1020.	Lâmiʿî Çelebi	*Şem' ü Pervâne / Dîvân*	kasîde	*kasîde-i tevhîd* ("*lâ ilâhe illallah*"	21b/24b

				redifli) / *tahkîk-i kelime-i tevhîd ber-senen-i ehl-i tefrîd*	
1021.	Lâmiʿî Çelebi	*Gûy u Çevgân*	mesnevî	*tevhîd-i Hudây ʾazze ismuh / lâ yumkinu ʾadduhu ve resmuh*	33b (1-33)
1022.	Lâmiʿî Çelebi	*Gûy u Çevgân*	mesnevî	*der-ibret-i sunʾ-ı ân hudâvend / ez-rûy-ı hikem makâle-i çend*	47b (36-83)
1023.	Lâmiʿî Çelebi	*Veyse vü Râmîn*	mesnevî	*der-tevhîd ü tefrîd-i zât-ı Hak ki vücûd-ı sâdic ü nestî mutlakest ve tenzîh ü takdîs-i cenâb-ı vey ez-takyîdât-ı evhâm-ı ʾukûl ve teʾkîdât-ı efhâm-ı fuhûl*	30b (33-62)
1024.	Lâmiʿî Çelebi	*Veyse vü Râmîn*	mesnevî	-	5b (1379-83)
1025.	Lâmiʿî Çelebi	*Veyse vü Râmîn*	mesnevî	-	6b (4457-62)
1026.	Lâmiʿî Çelebi	*Veyse vü Râmîn*	mesnevî	-	6b (4924-9)
1027.	Lâmiʿî Çelebi	*Tuhfe-i Lâmîʾ*	mesnevî	-	5b (1-5)
1028.	Lâmiʿî Çelebi	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	10+1*9: 90b
1029.	Lâmiʿî Çelebi	*Dîvân*	marubbâ	-	7 bend
1030.	Lâmiʿî Çelebi	*Dîvân*	gazel	-	7b

1031.	Lâmiʿî Çelebi	*Dîvân*	rübâî	*der-misâl-i tevhîd*	2b
1032.	Lâmiʿî Çelebi	*Dîvân*	rübâî	*der-tevhîd*	2b
1033.	Lâmiʿî Çelebi	*Vâmık u Azrâ*	mesnevî	*ba'de'-tahmîdü ve'-temcîd-i âyât-ı beyyinât-ı mümkinâtdan safâyih-i beyânda birkaç mukaddime temhîd idüp ve âsâr-ı envâr-ı mükevvenâtdan sahâyif-i tibyânda bir niçe kaziyye tesvîd eyleyüp nazar erbâbınun dîdelerine tûtiyâ-ı hikmetle rûşenâ vü 'iber ashâhıbınun sînelerine saykal-ı mahabbet birle cilâ virmekdür*	65b (60-124)
1034.	Lâmiʿî Çelebi	*Vâmık u Azrâ*	mesnevî	*selâsil-i mümkinât ime mukayyed ve habâyil-i mükevvenât ile müşeyyed olan mevâyid-i ilâhî ve 'avâyid-i nâ-mütenâhînün tertibi beyanından sonra tazarru' ve du'â destini hezâr şikestegî birle ol vehhâba açmakdadur*	56b (125-160)
1035.	Lâmiʿî Çelebi	*Vâmık u Azrâ*	mesnevî	-	8b (603-10)
1036.	Latîfî	*Evsâf-ı İstanbul*	kıtʿa	- (“bak” redifli)	5b
1037.	Latîfî	*Evsâf-ı İstanbul*	mesnevî	-	3b

1038.	Latîfî	*Fusûl-i Erba'â*	mesnevî	-	2b
1039.	Latîfî	*Fusûl-i Erba'â*	mesnevî	-	2b
1040.	Latîfî	*Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*	mesnevî	-	3b
1041.	Levhî	*Cihâdü'l-Mücâhidîn*	mesnevî	-	14b (1-14)
1042.	Levhî	*Cihâdü'l-Mücâhidîn*	kasîde	*kasîde-i tevhîd-i Bârî 'azze ve celle*	13b
1043.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Yâsîn* sûresi*)*	mesnevî	-	3b (97-99)
1044.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Yâsîn* sûresi*)*	mesnevî	-	3b (242-4))
1045.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Yâsîn* sûresi*)*	mesnevî	-	13b (246-58)
1046.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Yâsîn* sûresi*)*	mesnevî	-	8b (1055-62)
1047.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Mülk* sûresi*)*	mesnevî	-	6b (31-6)
1048.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Mülk* sûresi*)*	mesnevî	-	15b (42-56)
1049.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî*	mesnevî	-	4b (369-72)

		(Mülk sûresi*)*			
1050.	Livâyî	*Manzûm Kur'ân Tefsîrî (Mülk* sûresi*)*	mesnevî	-	5b (1118-22)
1051.	Livâyî	*Dîvân*	kasîde	("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	14b
1052.	Lokmânî Dede	*Menâkıb-ı Mevlâna*	mesnevî	-	18b (3-20)
1053.	Lutfî	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	15b (1-15)
1054.	Lutfî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1055.	Mahremî	*Şehnâme*	mesnevî	-	59b (25-83)
1056.	Mahremî	*Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*	kasîde	-	27b
1057.	Mahremî	*Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*	kasîde	-	43b
1058.	Mahremî	*Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*	kasîde	- ("*lâ ilâhe illallâh*" redifli)	19b
1059.	Mahremî	*Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*	kasîde	-	5b (1-5)
1060.	Mahremî	*Terceme-i Tarabu'l-Mecâlis*	mesnevî	-	3b (1-3)
1061.	Mahremî	*Terceme-i Tarabu'l-*	nazım	-	3b

		Mecâlis			
1062.	Mahremî	*Terceme-i Tarabu'l-Mecâlis*	mesnevî	-	4b (1-4)
1063.	Mahremî	*Terceme-i Tarabu'l-Mecâlis*	kıtʿa	-	3b
1064.	Mahremî	*Terceme-i Tarabu'l-Mecâlis*	mesnevî	-	2b (1-2)
1065.	Medhî	*Dîvân*	müseddes	-	11 bend
1066.	Medhî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1067.	Medhî	*Dîvân*	gazel	.- ("eyledün" redifli)	5b
1068.	Medhî	*Dâstân-ı Ebû Alî Sînâ*	mesnevî	*der-beyân-ı vasf-ı Hudâ-yı Müte'âl celle şânuhu*	22b
1069.	Mehemmed (Uşşâkî)	*Dîvân*	kasîde	-	69b
1070.	Mehemmed (Uşşâkî)	*Dîvân*	kasîde	-	9b (1-9)
1071.	Mehemmed (Uşşâkî)	*Dîvân*	gazel	- ("benem" redifli)	11b
1072.	Mehemmed (Uşşâkî)	*Dîvân*	müstezâd	-	10b (22-31)
1073.	Mehmed	*Işk-nâme*	mesnevî	-	31b (5-35)
1074.	Mehmed	*Işk-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i duvvom ve âsâr-ı Kudretullah*	61b (36-96)
1075.	Mehmed	*Işk-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i suvvom muhâtab u hikmet-i*	40b (97-136)

				Bârî azze şânuhu ve taleb-i ma'rifet ez-fazl-i Ô	
1076.	Mehmed	*Işk-nâme*	mesnevî	*münâcât-ı Hümâ*	11b (7954-64)
1077.	Mehmed Hevâyî	*Hayru'l-Enbiyâ*	mesnevî	-	56b (32-87)
1078.	Mehmed Hevâyî	*Hayru'l-Enbiyâ*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî 'azze ismuhu*	17b
1079.	Merâhî	*Fetihnâme-i Sigetvar*	mesnevî	*mesnevî der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	13b (1-13)
1080.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	mesnevî	*fî hamdi'illâhi tebâreke ve ta'âlâ*	12b (10-21)
1081.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Fâtihâ* sûresi, 2-3)	2b
1082.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Fâtihâ* sûresi, 4-5)	2b
1083.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Bakara* sûresi, 28)	2b
1084.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Enbiyâ* sûresi, 22)	2b
1085.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Yâsîn* sûresi, 82)	2b
1086.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Rahmân* sûresi, 26-27)	2b
1087.	Merdümî	*Tuhfetü'l-İslâm*	kıt'a	(*Hadîd* sûresi, 3)	2b
1088.	Mes'ûd (Hoca)	*Süheyl ü Nev-bahâr*	mesnevî	-	83b (1-83)
1089.	Mes'ûd (Hoca)	*Süheyl ü Nev-bahâr*	mesnevî	-	5b (5119-23)
1090.	Mes'ûd (Hoca)	*Ferheng-nâme-i Sa'dî*	mesnevî	-	22b (1-22)
1091.	Mes'ûd (Hoca)	*Kelîle ve Dimne*	mesnevî	-	19b (1-19)

1092.	Mes‘ûd (Hoca)	*Kelîle ve Dimne*	mesnevî	-	2b (2597-8)
1093.	Mihrî Hatun	*Dîvân*	kasîde	(“*lâ ilâhe illallâh*” redifli)	20b
1094.	Mihrî Hatun	*Dîvân*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî azze ve cell*	7b (1-7)
1095.	Mihrî Hatun	*Dîvân*	mesnevî	-	41b (1-41)
1096.	Mihrî Hatun	*Dîvân*	murabba	*der-tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	6 bend
1097.	Mihrî Hatun	*Tazarru‘-nâme*	mesnevî	*ol kâdi’l-hâcâta ve mûcibü’d-da‘vâta ve müvessirü’l-murâdâta Mihrî hakîkerinin münâcâtıdır*	43b (129-171)
1098.	Mihrî Hatun	*Tazarru‘-nâme*	mesnevî	*münâcât der-münâsib-i ahvâl-i âdemiyan*	28b (182-209)
1099.	Mihrî Hatun	*Tazarru‘-nâme*	gazel	*tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	6b
1100.	Mîrî (Kiçi Mîr-zâde Seyyîd Yahyâ Hüseyin)	*Mihr ü Müşterî*	mesnevî	-	36b (1-36)
1101.	Misâlî (Hurûfî)	*Feyznâme-i İlâhî*	mesnevî	-	8b (3-10)
1102.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	kasîde	-	32b
1103.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	murabbâ	-	6 bend
1104.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	murabbâ	-	9 bend
1105.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	muhammes	-	4 bend (1-4)
1106.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	müseddes	-	7 bend

1107.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	gazel	-	11b
1108.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	gazel	-	9b
1109.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	gazel	(“gördüm” redifli)	9b
1110.	Misâlî (Hurûfî)	*Dîvân*	nazım	(“ol” redifli)	2b
1111.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	mesnevî	-	5b (6-10)
1112.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	mesnevî	*der-beyân-ı esmâ-i zât-i Hak Subhânehu muhtelifü’l-elfâzı ve müttehidü’l-ma‘nâ*	21b (175-95)
1113.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	gazel	-	7b
1114.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	kasîde	*ve min kasâ’dihi zâdehu’llahu fevâ’idehu ale’t-tullâbî* - (“yok” redifli)	24b
1115.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	gazel	*min ba‘zı tevhîdâtihi’-dakîk nevvârallahu bi-enveri’t-tahkîk*	11b
1116.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	kasîde	*min ba‘zı tevhîdâtihi fî ‘âlemi müşâhedetihi ve fî evkâti nihâyâtihi şerrefehullahu’llâhu bi-mu‘âniyâtihi* – (“yandı” redifli)	17b
1117.	Mu’înî (XV. Asır)	*Mesnevî-i Murâdiyye*	kasîde	*min tevhîdâtihi*	26b

1118.	Muhammed (?) Za‘ifî	*Cem'ü'l-Hakâyık*	mesnevî	-	5b (959-63)
1119.	Muhammed (?) Za‘ifî	*Cem'ü'l-Hakâyık*	mesnevî	-	5b (1832-6)
1120.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	*makâle-i evvel der-tevhîd*	28b (35-62)
1121.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	*makâle-i duvvom der-tevhîd*	48b (75-122)
1122.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	*makâle-i suvvom der-tevhîd*	27b (123-49)
1123.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	6b (3619-24)
1124.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	2b (6323-4)
1125.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	8b (10314-21)
1126.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	3b (11903-5)
1127.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	2b (14465-6)
1128.	Muhammed (XV. Asır)	*Siyer-i Nebî*	mesnevî	-	4b (15620-3)
1129.	Muhammed Za‘ifî	*Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	12b
1130.	Muhammed Za‘ifî	*Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	10b
1131.	Muhammed Za‘ifî	*Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân*	mesnevî	-	7b
1132.	Muhibbî (Kânûnî Sultan Süleyman)	*Dîvân*	gazel	- (“eyledün” redifli)	7b

1133.	Muhibbî (Kânûnî Sultan Süleyman)	*Dîvân*	gazel	- (“iden kim” redifli)	6b
1134.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	65b (1-65)
1135.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	kasîde	*kasîde ender-tevhîd-i Bârî-yi celle zikruhu ve 'azze ismuhu*	31b
1136.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	5b (2415-9)
1137.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	8b (2790-7)
1138.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	4b (3191-3)
1139.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	3b (3241-3)
1140.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	5b (3823-37)
1141.	Muhibbî (Niğdeli)	*Gül ü Nevrûz*	mesnevî	-	4b (6862-5)
1142.	Muhibbî (XV. Asır)	*Mevlid*	mesnevî	-	12b
1143.	Muhibbî (XV. Asır)	*Mevlid*	mesnevî	-	2b (1159-60)
1144.	Muhîtî (Hurûfî)	*Kısmet-nâme*	mesnevî	-	8b (1-8)
1145.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	kasîde	-	6b (1-6)
1146.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1147.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1148.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	-	2b

1149.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	- (“durur Fazl-ı Hudâ” redifli)	2b
1150.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	- (“durur Fazl-ı Hudâ” redifli)	2b
1151.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	- (“bilmişüz” redifli)	2b
1152.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	- (“sûretün” redifli)	2b
1153.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	.- (“benem” redifli)	2b
1154.	Muhîtî (Hurûfî)	*Dîvân*	tuyug	-	2b
1155.	Muhlisî	*Mecmûa*	kasîde	-	29b (1-29)
1156.	Muhlisî	*Mecmûa*	Kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	21b
1157.	Muhyî	*İbtidâ-nâme Tercümesi*	mesnevî	-	30b (1-30)
1158.	Muhyî	*İbtidâ-nâme Tercümesi*	mesnevî	-	10b (253-262)
1159.	Muhyî	*İbtidâ-nâme Tercümesi*	mesnevî	-	12b (1775-86)
1160.	Muhyiddîn (Bezcizâde)	*Dîvân*	kasîde	-	47b
1161.	Muhyiddîn (Bezcizâde)	*Dîvân*	mesnevî	-	10b
1162.	Muhyiddin Bayramî	*Ab-ı Hayât*	mesnevî	-	25b (1-25)
1163.	Muhyiddin Mehî	*Müfîd*	mesnevî	-	9b (1-9)
1164.	Muhyî-i Gülşenî	*Hedyü’l-Harameyn*	mesnevî	*beyân-i tenezzül-i ba'z-ı şühûd ve ihâta-i hazret-i vücûd*	9b (18-26)
1165.	Muhyî-i Gülşenî	*Hedyü’l-Harameyn*	mesnevî	*satevât-ı zâtınun heybetinden ve*	17b (27-43)

				galebât-ı aşkınun dehşetinden acz-i insânı beyân ve ba'zı hakâyıkı ıyân itmekdedür	
1166.	Muhyî-i Gülşenî	*Nefhatü'l-Eshâr*	mesnevî	-	59b
1167.	Muhyî-i Gülşenî	*Gazele-nâme*	mesnevî	-	9b (1-9)
1168.	Muhyî-i Gülşenî	*Şehd-i Ebrâr*	mesnevî	-	24b (4-27)
1169.	Muhyî-i Gülşenî	*Dîvân*	gazel	-	5b
1170.	Muhyî-i Gülşenî	*Sîret-i Murâd-ı Cihân*	mesnevî	*bu hakâyıkdurur murâd-ı kibâr / hamd ü tevhîd-i Sâni'-i Muhtâr*	39b
1171.	Muhyî-i Gülşenî	*Sîret-i Murâd-ı Cihân*	kasîde	-	4b (2-5)
1172.	Muhyî-i Gülşenî	*Sîret-i Murâd-ı Cihân*	kasîde	*cümle esmâ beyânıdur tekrâr*	63b
1173.	Muîdî (Kalkandelenli)	*Şem' ü Pervâne*	mesnevî	*tevhîd-i Zül-celâl ve teb'id-i berâ'et-i istihlâl*	43b (28-70)
1174.	Muîdî (Kalkandelenli)	*Şem' ü Pervâne*	mesnevî	-	10b (71-8)
1175.	Muîdî (Kalkandelenli)	*Şem' ü Pervâne*	mesnevî	-	9b (757-65)
1176.	Mu'înî	*Murâdiyye*		-	5b (6-10)
1177.	Mu'înî	*Murâdiyye*		*der-beyân-ı esmâ-i zât-i Hak Subhânehu muhtelifü'l-elfâzı ve müttehidü'l-ma'nâ*	21b (175-95)

1178.	Mu‘înî	*Murâdiyye*	gazel	-	7b
1179.	Mu‘înî	*Murâdiyye*	kasîde	*min kasâ‘idihi zâdehu’llahu fevâ’idehu ‘ale’t-tullâbî*	24b
1180.	Mu‘înî	*Murâdiyye*	gazel	*min ba‘zı tevhîdâtihi’-dakîk nevvârallahu bi-enveri’t-tahkîk*	11b
1181.	Mu‘înî	*Murâdiyye*	gazel	*min ba‘zı tevhîdâtihi fî ‘âlemi müşâhedetihi ve fî evkâti nihâyâtihi şerrefehullahu’llâhu bi-mu‘âniyâtihi*	17b
1182.	Mu‘înî	*Murâdiyye*	kasîde	*min tevhîdâtihi*	26b
1183.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	73 (1-73)
1184.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	50b (122-71)
1185.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	18b (321-38)
1186.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	4b (1852-5)
1187.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	6 (2010-5)
1188.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	32b
1189.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	45b
1190.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	27b
1191.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	kasîde	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	25b
1192.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	*bâb-i beyân-ı tevhîd ü ta'zîm*	17b (2623-39)

1193.	Murâdî	*Muhabbet-nâme*	mesnevî	-	13b (6507-19)
1194.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1195.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1196.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1197.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1198.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1199.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1200.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1201.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1202.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“sıfat” redifli)	5b
1203.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“durur” redifli)	5b
1204.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“ihlâs” redifli)	5b
1205.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“yaraşur” redifli)	5b
1206.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“sen” redifli)	5b
1207.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	muhammes/ tahmîs	- (“sen” redifli)	5 bend
1208.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“sen” redifli)	5b
1209.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“olan sensin” redifli)	5b

1210.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“olan” redifli)	5b
1211.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“üstine” redifli)	5b
1212.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1213.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1214.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1215.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1216.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	9b
1217.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	6b
1218.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	- (“*eşhedü en lâ ilâhe illallah*” redifli)	5b
1219.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1220.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1221.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1222.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	8b
1223.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	12b
1224.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	5b
1225.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	5b
1226.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	2b
1227.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	mesnevî	-	2b

1228.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	nazım	-	2b
1229.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	nazım	-	2b
1230.	Murâdî (III. Murâd)	*Dîvân*	nazım / nâ-tamam gazel	-	3b
1231.	Musâ İznikî	*Enfesü'l-Cevâhir*	mesnevî	-	30b (1-30)
1232.	Mûyî	*Nâlân u Handân*	mesnevî	-	14b (1-14)
1233.	Mûyî	*Nâlân u Handân*	kasîde	*tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu* ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	30 (19-48)
1234.	Müdâmî (Kefeli)	*Dîvân*	gazel	-	2b (1-2)
1235.	Müdâmî (Kefeli)	*Dîvân*	muaşşer	-	2 bend (1-2)
1236.	Müdâmî (Kefeli)	*Menâkıb-nâme-i Emir Sultan*	mesnevî	*der-münâcât-ı Hakk celle ve 'alâ tekaddes ve te'âlâ 'azze celâluhu ve 'azîme şânuhu ve lâilâhe gayruhu*	27 (8-30)
1237.	Müdâmî (Kefeli)	*Menâkıb-nâme-i Emir Sultan*	mesnevî	*der-sıfat-ı Hakk celle ve 'alâ ve tebâreke ve te'âle ve tekaddes 'ani'l-emsâli zâtuhu ve tenezzehu 'an müşâbihhati'l-emsâli sıfâtuhu ve dalle 'alâ vahdâniyetihi âyâtuhu ve şehedtu*	54b (52-105)

				bi-rubûbiyetihi masnû'âtihi bi-külliyâtihi ve cüz'iyyâtihi	
1238.	Müellifi meçhûl	*Nâme-i Mahşer*	mesnevî	-	3b (1-3)
1239.	Müellifi meçhûl	*Nâme-i Mahşer*	mesnevî	-	2b (68-9)
1240.	Münîrî	*Mihr ü Müşterî*	kasîde	*fî tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	45b
1241.	Münîrî	*Mihr ü Müşterî*	mesnevî	*fî'l-münâcât*	(289-308)
1242.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (1. Cilt)*	mesnevî	-	19b (5-23)
1243.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (2. Cilt)*	mesnevî	-	16b (4091-106)
1244.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (2. Cilt)*	mesnevî	-	12b (6449-60)
1245.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (2. Cilt)*	mesnevî	-	6b (9-14b)
1246.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (3. Cilt)*	mesnevî	-	5b (1230-4)
1247.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (3. Cilt)*	mesnevî	-	45b (2141-85)
1248.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (4. Cilt)*	mesnevî	-	11b (572-82)
1249.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (4. Cilt)*	mesnevî	-	5b (5599-5604)
1250.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (5. Cilt)*	mesnevî	-	31b (6134-64)
1251.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (5. Cilt)*	mesnevî	-	3b (6246-8)
1252.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (5. Cilt)*	mesnevî	-	5b (6345-9)
1253.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (5. Cilt)*	mesnevî	-	6b (7604-10)

1254.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (6. Cilt)*	mesnevî	-	40b (1-40)
1255.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (6. Cilt)*	mesnevî	-	3b (580-2)
1256.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (6. Cilt)*	mesnevî	-	6b (857-62)
1257.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (6. Cilt)*	mesnevî	-	7b (1198-1204)
1258.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (7. Cilt)*	mesnevî	-	40b (1-40)
1259.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (7. Cilt)*	mesnevî	-	4b (3290-3)
1260.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (7. Cilt)*	mesnevî	-	7b (5713-9)
1261.	Münîrî	*Siyer-i Nebî (7. Cilt)*	mesnevî	-	10b (5757-66)
1262.	Münîrî	*Dîvân*	mesnevî	-	21b (1-21)
1263.	Münîrî (Kânûnî devri)	*Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr*	mesnevî	-	75b (175)
1264.	Münîrî (Kânûnî devri)	*Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr*	mesnevî	-	10b (373-83)
1265.	Mürîdî	*Pend-i Ricâl*	mesnevî		34b (1-34)
1266.	Mürîdî	*Pend-i Ricâl*	kasîde	*kasîde-i Düvâzdeh İmâm*	3b (1-3)
1267.	Mürîdî	*Pend-i Ricâl*	gazel	*şi'r-i Hebhâb*	5b
1268.	Nahîfî (Halîfe)	*Şerh-i Şâfî*	mesnevî	-	4b (1-4)
1269.	Nasîbî	*Mevlid*	mesnevî	-	21b (1-21)

1270.	Nâtıkî	*Dîvân*	müseddes	-	1 bend (1)
1271.	Nâtıkî	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	14+1*7: 105b
1272.	Nâtıkî	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	11+1*5: 60b
1273.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1274.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1275.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	8b
1276.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	10b
1277.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	9b
1278.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	- (“itmişdür” redifli)	7b
1279.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	5b
1280.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	5b
1281.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	- (“sensîn” redifili)	7b
1282.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1283.	Nâtıkî	*Dîvân*	gazel	-	11b
1284.	Nâtıkî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1285.	Nâtıkî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1286.	Nâtıkî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1287.	Nâtıkî	*Dîvân*	rübâî	-	2b

1288.	Nâtıkî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1289.	Nazmî (Edirneli)	*Dîvân*	kasîde	*tevhîd-i Bârî ʾazze ismuhu* (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	21b
1290.	Nazmî (Edirneli)	*Dîvân*	tercîʿ-bend	-	9+1*: 10b (1)
1291.	Nazmî (Edirneli) ?	*Pend-nâme*	mesnevî	-	25 (1-25)
1292.	Necâtî Bey	*Dîvân*	mesnevî	-	2b
1293.	Necâtî Bey	*Dîvân*	kıtʿa	-	2b
1294.	Nesîmî	*Divân*	mesnevî	-	23b (1-23)
1295.	Nesîmî	*Divân*	mesnevî	-	158b
1296.	Nesîmî	*Divân*	gazel	-	7b
1297.	Nesîmî	*Divân*	kasîde	-	32b
1298.	Nesîmî	*Divân*	kasîde	-	27b
1299.	Nesîmî	*Divân*	Kasîde	- (“sığmazam” redifli)	17b
1300.	Nesîmî	*Divân*	gazel	- (“ileyem” redifli)	9b
1301.	Nesîmî	*Divân*	gazel	-	11b
1302.	Nesîmî	*Divân*	tercîʿ-bend	-	7*(11+1b) : 88b
1303.	Nesîmî	*Divân*	tuyug	-	2b/dörtlük
1304.	Nesîmî	*Divân*	Gazel	- (“bir” redifli)	10b

1305.	Nesîmî / Seyyid	*Divân*	gazel	-	11b
1306.	Nevʿî	*Hasb-i Hâl*	mesnevî	-	31b (1-31)
1307.	Nevʿî	*Hasb-i Hâl*	rübâî	- (“hep sen imişsin” redifli)	2b
1308.	Nevʿî	*Hasb-i Hâl*	kıtʿa	- (“oldı” redifli)	2b
1309.	Nevʿî	*Münâzara-i Tûtî vü Zâg*	mesnevî	-	14b (1-14)
1310.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	rübâî	- (“sen” redifli)	2b
1311.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	kıtʿa	- (“eyledi” redifli)	2b
1312.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	kıtʿa	- (“eyledi” redifli)	2b
1313.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	nazım	-	2b
1314.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	nazım	- (“senden” redifli)	2b
1315.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	kıtʿa	-	5b
1316.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-Kitâb*	kıtʿa	- (“salar” redifli)	2b
1317.	Nevʿî	*Keşfü’l-Hicâb min Vechi’l-*	kıtʿa	-	2b

		Kitâb			
1318.	Nevʿî	*Keşfü'l-Hicâb min Vechi'l-Kitâb*	rübâî	- (“ -an sensin” redifli)	2b
1319.	Nevʿî	*Keşfü'l-Hicâb min Vechi'l-Kitâb*	rübâî	- (“sensin” redifli)	2b
1320.	Nevʿî	*Keşfü'l-Hicâb min Vechi'l-Kitâb*	nazım	- (“Hak'dur ol” redifli)	2b
1321.	Nevʿî	*Keşfü'l-Hicâb min Vechi'l-Kitâb*	kıtʿa	-	2b
1322.	Nevʿî	*Dîvân*	mesnevî	-	2b
1323.	Nevʿî	*Dîvân*	kasîde	*hikmetü'lahrâr gül-i sad-berg berây-ı Sultân Murâd*	6b
1324.	Nevʿî	*Dîvân*	gazel	-	11b
1325.	Nevʿî	*Dîvân*	gazel	.- (“bî-haber” redifli)	5b
1326.	Nevʿî	*Dîvân*	kıtʿa	-	4b
1327.	Nidâî (Ankaralı)	*Genc-i Esrâr-i Ma'nî*	mesnevî	-	9b (13-21)
1328.	Nidâî (Ankaralı)	*Genc-i Esrâr-i Ma'nî*	mesnevî	-	5b (74-8)
1329.	Nidâî (Ankaralı)	*Genc-i Esrâr-i Ma'nî*	mesnevî	-	5b (1467-71)
1330.	Nidâî (Ankaralı)	*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*	mesnevî	-	22b (1-22)
1331.	Nidâî (Ankaralı)	*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ celle*	14b

				celâluhu ve ʿamme nevâluhu	
1332.	Nidâî (Ankaralı)	*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*	mesnevî	-	7b (194-200)
1333.	Nidâî (Ankaralı)	*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*	mesnevî	-	11b (433-43)
1334.	Nidâî (Ankaralı)	*Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe*	mesnevî	-	5b (778-92)
1335.	Nidâî (Ankaralı)	*Dürr-i Manzûm*	mesnevî	-	2b (1-2)
1336.	Nidâî (Ankaralı)	*Rebîu's-Selâme*	mesnevî	-	4b (1-4)
1337.	Nihâlî	*Fethiyye-i Yemen*	mesnevî	*tevhîd ü münâcât-ı Bârî Teʿâlâ*	2b (23-4)
1338.	Nihânî	*Dîvân*	gazel	-	14b
1339.	Nihânî	*Dîvân*	kasîde	-	33b
1340.	Nihânî	*Dîvân*	gazel	("senün" redifli)	7b
1341.	Nihânî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1342.	Niyâzî	*Mansûr-nâme*	mesnevî	-	6b (1-6)
1343.	Niyâzî	*Mansûr-nâme*	mesnevî	-	32b (339-60)
1344.	Niyâzî	*Mansûr-nâme*	mesnevî	-	20b (785-804)
1345.	Niyâzî (XVI. asır)	*Gazavât-ı Nebî*	mesnevî	-	(2395-8)
1346.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Câmiʿü'l-Meʿârif*	gazel	-	5b (1-5)
1347.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Maʿdenü'l-Cevâhîr*	mesnevî	-	9b
1348.	Nizamoğlu (Seyyid	*Maʿdenü'l-Cevâhîr*	gazel	-	5b

	Seyfullah)				
1349.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Ma'denü'l-Cevâhîr*	gazel	-	7b
1350.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Dîvân*	muaşşer	-	5 bend
1351.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Dîvân*	gazel	- ("sen" redifli)	7b
1352.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Dîvân*	gazel	- ("Allâh" redifli)	12b
1353.	Nizamoğlu (Seyyid Seyfullah)	*Seyr-i Sülûk*	kasîde	-	65b
1354.	Pîr Muhyiddîn Muhammed	*Ervâh-nâme*	mesnevî	-	3b (5-7)
1355.	Pîr Muhyiddîn Muhammed	*Şefâ'atnâme*	mesnevî	-	4b (579-82)
1356.	Rabbânî	*Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*	kasîde	*der-kasîde be-nâm- Îzid Te'âlâ celle ve 'alâ*	28b
1357.	Rabgûzî	*Kısas-ı Enbiyâ*	nazım	-	Dörtlük
1358.	Rahmî (Bursalı)	*Şah u Gedâ*	mesnevî	-	58b (1-58)
1359.	Rahmî (Bursalı)	*Gül-i Sad-Berg*	mesnevî	*'ilm-i âferîniş-i Âdem âyîne-i zât-ı Hakk-ı ahad u gayb-ı hüviyet-i mutlakda ki mazhar-ı cem'iyyet-i esmâ-i sıfâtdur 'alâ sebîli'l-icmâl li-a'yünen birbirinden*	41b (695-735)

				mümtâz olmayup a'yân-ı sâbite mertebesinde iken keyfiyyet-i zuhura 'âlem-i nâsûta 'ubûrınun beyânıdur	
1360.	Rahmî (Bursalı)	*Dîvân*	müseddes	-	5b
1361.	Rahmî (Bursalı)	*Dîvân*	muhammes/ tahmîs	-	5b
1362.	Ravzî (Edincikli)	*Dîvân*	kasîde	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	34b
1363.	Ravzî (Edincikli)	*Dîvân*	kasîde	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	66b
1364.	Recâî	*Mevlid*	mesnevî	-	10b (1-10)
1365.	Recâî	*Mevlid*	gazel	*tevhîd-i muhammes*	5b
1366.	Refiʿî	*Genc-nâme*	mesnevî	-	16b (1-16)
1367.	Revâhî	*Tenvîrü'l-Ebsâr*	mesnevî	*naʿt-i Bârî Teʿâlâ Celle Şânuhu*	37b (40-76b)
1368.	Revâhî	*Tenvîrü'l-Ebsâr*	mesnevî	(*Âli İmrân* sûresi 26. âyet)	10b
1369.	Revâhî	*Tenvîrü'l-Ebsâr*	mesnevî	(*Âl İmrân* sûresi 27. âyet)	5b
1370.	Revânî	*Dîvân*	mesnevî	-	5+1b
1371.	Revânî	*Dîvân*	kasîde	*kasîde ender tevhîd-i Bârî teʿâlâ* (*Lâ ilâhe illallâh* redifli)	18b
1372.	Revânî	*Dîvân*	terkîb-bend	*na't-ı Seyyid-i Mürselîn*	1*(7+1): 8b
1373.	Rifâʿî	*Bülbül-nâme*	mesnevî	-	5b (1-5)

1374.	Rûhî-i Bağdâdî	*Dîvân*	kasîde	- (“ider” redifli)	9b (1-9)
1375.	Rûhî-i Bağdâdî	*Dîvân*	gazel	-	5b
1376.	Rûmî	*Şîrîn ü Şûrîye*	mesnevî	-	5b (13-7)
1377.	Rûmî	*Şîrîn ü Şûrîye*	kasîde	-	22b
1378.	Rûmî	*Mecmû'a-i Kasâ'id-i Türkiyye*	kasîde	-	17b (1-17)
1379.	Rumûzî	*Nâme-i Fütûh-i Yemen*	mesnevî	-	6b (1-6)
1380.	Rumûzî	*Nâme-i Fütûh-i Yemen*	mesnevî	-	6b (3959-64)
1381.	Rumûzî	*Nâme-i Fütûh-i Yemen*	mesnevî	-	7b (3973-79)
1382.	Sabâyî	*Sırât-ı Müstâkîm*	mesnevî	-	27b (1-27)
1383.	Sabâyî	*Mevlid*	mesnevî	-	37b (6-40)
1384.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	*müsemmen / tesmîn*	*fî-tevhîdi 'azze ismühu*	5 bend
1385.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	kasîde	*der-tevhîd-i Bârî 'azze ismehu*	16b
1386.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	terkîb-bend	*der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ 'azze ismuhu ve celle zikruhu*	15+1*1: 1b (1)
1387.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî 'azze 'ismuhû ve cellehu*	11b
1388.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i 'azze ismuhû*	5b
1389.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i 'azze ismuhû*	6b
1390.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Hudâ-yı 'azze ve celle*	5b

1391.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1392.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî ʻazze*	5b
1393.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i zât-ı Vâcibü'l-Vücûd*	5b
1394.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-kemâl-i sunʻ-ı leʻālî*	5b
1395.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı tevhîd*	5b
1396.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ʻazze ismuhû*	5b
1397.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı tevhîd-i zât-i Bârî*	5b
1398.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı Sâni'-i Te'âlâ ve tekaddes*	5b
1399.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı sun'-ı 'azze ismuhû*	7b
1400.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i 'azze ismuhû*	5b
1401.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı tevhîd-i ʻazze ismuhu*	5b
1402.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ʻazze ismuhû*	5b
1403.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî*	5b
1404.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî ʻazze ismuhû*	5b
1405.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i hazret-i Muhavvin*	5b
1406.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ʻazze ismuhû*	5b
1407.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bārî-i magânî ʻazze ismuhû ve celle zikruhû*	5b
1408.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî*	5b

1409.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i sun‘-ı Bârî*	5b
1410.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Sâni‘ ‘azze ismuhû*	5b
1411.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i celle zikruhû*	5b
1412.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1413.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bâri*	5b
1414.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1415.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1416.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ‘azze ismühû*	5b
1417.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1418.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	4b
1419.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ‘azze ismuhû*	5b
1420.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ‘azze ismuhû*	5b
1421.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	-	5b
1422.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i hazret-i Bârî*	5b
1423.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Sâni‘-i mutlak ‘azze ismuhû*	5b
1424.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ‘azze ismuhû*	5b
1425.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî*	5b
1426.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sun‘-ı Bârî ‘azze ismuhû*	5b
1427.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî ‘azze ismuhû*	5b

1428.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ʻazze ismuhû*	5b
1429.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-sıfat-ı tevhîdü'l-Bârî*	5b
1430.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	gazel	*der-tevhîd-i ʻazze ismuhû*	5b
1431.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	nazım	-	2b
1432.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	nazım	-	2b
1433.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	nazım	-	2b
1434.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	kıtʿa	-	2b
1435.	Sâdık (Edirneli)	*Dîvân*	müfred	-	1b
1436.	Sâdık Abdâl	*Dîvân*	kasîde	-	6b (1-6)
1437.	Sadrî	*Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*	kasîde	*min kelâm-ı tevhîd*	27b
1438.	Sâfî	*Hasb-i Hâl*	mesnevî	-	10b (4-13)
1439.	Sâlih Çelebi (Celâlzâde)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	25b (1-25)
1440.	Sâlih Çelebi (Celâlzâde)	*Leylâ vü Mecnûn*	kasîde	*nazm-ı mukaffa der-tevhîd-i Bârî Teʿâlâ ʿazze ismuhu*	14b
1441.	Sâlih Çelebi (Celâlzâde)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	5b (1510-4)
1442.	Sâlih Çelebi (Celâlzâde)	*Dîvân*	gazel	*nazm der-tevhîd-i Bârî ʿazze ismuhu*	9b
1443.	Sâlih Çelebi (Celâlzâde)	*Târîh-i Mısr-ı Cedîd*		*der-tevhîd-i Bârî ʿazze ismuhu* ("yaratdun" redifli)	
1444.	Sarı Müderris	*Dîvân*	gazel	-	7b
1445.	Sarı Müderris	*Dîvân*	gazel	-	6b

1446.	Sarı Müderris	*Dîvân*	gazel	-	5b
1447.	Sehâbî	*Dîvân*	kasîde	*fî tevhîd-i Bârî azze ismuhu*	15b
1448.	Sehâbî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1449.	Sehâbî	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1450.	Seher Abdâl	*Sa'âdet-nâme*	mesnevî	-	5b (1-5)
1451.	Seher Abdâl	*Nân u Helvâ*	mesnevî	-	3b (1-3)
1452.	Sehî Bey	*Dîvân*	rübâî	("senden olur yâ Allâh" redifli)	2b
1453.	Sehî Bey	*Dîvân*	nazım	-	2b
1454.	Sehî Bey	*Dîvân*	nazım	-	2b
1455.	Sekkâkî	*Dîvân*	kasîde	-	22b
1456.	Selîkî	*Dîvân*	kasîde	-	12b (1-12)
1457.	Senî Alî	*Dîvân*	mesnevî	-	65b
1458.	Senî Alî	*Dîvân*	mesnevî	-	65b
1459.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	13b
1460.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	9b
1461.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	3b (1-3)
1462.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	7b
1463.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	- ("içindedür" redifli)	7b
1464.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	11b

1465.	Senî Alî	*Dîvân*	gazel	-	9b
1466.	Sevâdî	*Hal-nâme*	mesnevî	-	13b (1-13)
1467.	Sevâdî	*Hal-nâme*	mesnevî	-	7b (41-82)
1468.	Sevâdî	*Hal-nâme*	mesnevî	-	4b (1016-9)
1469.	Sevdâyî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	45b (1-45)
1470.	Sevdâyî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	2b (772-3)
1471.	Sevdâyî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	3b (795-7)
1472.	Seyf-i Sarâyî	*Gülistan Tercümesi*	kıt'a	-	2b
1473.	Seyf-i Sarâyî	*Gülistan Tercümesi*	kıt'a	-	2b
1474.	Seyyîd Ahmed Mirza	*Ta'aşşuk-nâme*	mesnevî	-	5b (1-5)
1475.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	25b
1476.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	*beyân-ı tevhîd*	41b (6-46)
1477.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	4b
1478.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	4b
1479.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	6b
1480.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	9b
1481.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	24b (81-104)
1482.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	16b
1483.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	20b

1484.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	7b (1-71)
1485.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	(3+12): 15b
1486.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	7b
1487.	Sinan Paşa	*Tazarru'-nâme*	mesnevî	-	12b (1-12)
1488.	Sinanoğlu	*Ümîzü'l-Müznibîn*	Mesnevî		26b (6-31)
1489.	Sinanoğlu	*Mu'cizât-ı Mustafa*	mesnevî		9b (1-9)
1490.	Sinanoğlu	*Mecmûa*	gazel	-	6b (1-6)
1491.	Sinanoğlu	*Mecmûa*	gazel	-	5b (1-5)
1492.	Sinanoğlu	*Mecmûa*	gazel	-	8b (1-8)
1493.	Su'âlî	*Mecmûa*	gazel	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	11b
1494.	Su'âlî	*Mecmûa*	kasîde	-	15b
1495.	Subhî (Bursalı)	*Manzum Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	-	12b (1-12)
1496.	Sûzî Çelebi	*Mihaloğlu Gazavâtnâmesi*	mesnevî	-	36b (38-73)
1497.	Sûzî Çelebi	*Mihaloğlu Gazavâtnâmesi*	gazel	-	12b
1498.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	mesnevî	-	15b (13-27)
1499.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	gazel	-	7b
1500.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	gazel	*şi'r-i tevhîd*	6b
1501.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	gazel	-	7b

1502.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	mesnevî	-	5b (2904-8)
1503.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	gazel	-	7b
1504.	Süle Fakîh	*Yusuf u Zelîhâ*	kasîde	-	4b (1-4)
1505.	Süleyman Çelebi	*Vesîletü'n-Necât*	mesnevî	*fî tevhîdi Bârî Subhanehu Te'alâ*	26b (8-33)
1506.	Süleyman Çelebi	*Vesîletü'n-Necât*	mesnevî	*fî beyâni sebebi fıtreti'l-'âlem*	17b
1507.	Sürûrî (Acem)	*Dîvân*	gazel	-	11b
1508.	Sürûrî (Gelibolulu)	*Dîvân*	rübâî	("itdi" redifli)	2b
1509.	Şâh Velî Ayıntâbî	*Risâle-i Bedriyye*	mesnevî	-	27b (1-27)
1510.	Şâhî	*Ferhâd-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i Hudâ-yı müte'âl vü temcîd-i zât-ı ber-kemâlde 'akl-ı küll şikeste-makâl u küll-i 'akl küng ü lâl olup zuhurât-ı 'âlem ü vücûdât-ı benî 'Âdem zât-ı Hakk'a nisbet 'adem-i mahz belki mahz-ı 'adem ve fi'l-hakîka vücûd-ı hakîkî zât-ı akdem oldugına işâretdür*	67b (31-97) + 37b (116-52): 104b
1511.	Şâhî	*Ferhâd-nâme*	mesnevî	-	9b (3914-22)
1512.	Şâhî	*Ferhâd-nâme*	mesnevî	-	23b (4718-40)
1513.	Şâhî (Mesʿûd Mirza)	*Dîvân*	gazel	-	9b
1514.	Şâhî (Şehzâde Bâyezîd)	*Dîvân*	gazel	-	7b
1515.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*ender-tevhîd-i Hudây-ı Te'âla 'azze*	59b (41-99)

				ismuhu	
1516.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	kasîde	*kasîde ender-tevhîd-i Bârî*	17b
1517.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	31b (125-55)
1518.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*der-beyân-i tevhîd-i aklî*	9b (164-72)
1519.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*delîl-i âher ber-tarîk-i istidlâl*	8b (173-80)
1520.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	kasîde	*kasîde ender-beyân-ı kelime-i tevhîd* ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	25b
1521.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	*niyâz kerden-i Mecnûn Hudâ-yı Te'âlâ 'Azze ismuhu*	11b (3157-67)
1522.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	6b (3344-9)
1523.	Şâhidî (Edirneli)	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	5b (3423-7)
1524.	Şâhidî (Mevlevî)	*Tuhfe-i Şâhidî*	mesnevî	-	5b (1-5)
1525.	Şâhidî (Mevlevî)	*Gülşen-i Vahdet*	mesnevî	-	5b (1-5)
1526.	Şâhidî (Mevlevî)	*Gülşen-i Vahdet*	mesnevî	*tevhîd-goften-i hat*	10b (133-152)
1527.	Şâhidî (Mevlevî)	*Gülşen-i Vahdet*	mesnevî	*ma'rifet-goften-i dehen*	4b (356-9)
1528.	Şâhidî (Mevlevî)	*Mevlid*	mesnevî	-	8-21
1529.	Şâhidî (Mevlevî)	*Dîvân*	gazel	-	7b
1530.	Şâhidî (Mevlevî)	*Dîvân*	gazel	-	7b
1531.	Şâhidî (Mevlevî)	*Dîvân*	gazel	("kim menem" redifli)	7b
1532.	Şâhidî (Mevlevî)	*Dîvân*	muhammes	-	5 bend (1-5)

1533.	Şehîdî	*Mevlid*	mesnevî	-	14b (5-18)
1534.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Süleymân-nâme*	mesnevî	-	24b (1-24)
1535.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Süleymân-nâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i ef'âl*	35b (25-59)
1536.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Umdetü'l-Huccâc*	mesnevî	-	9b (1-9)
1537.	Şemseddîn-i Sivâsî	*İbret-nümâ*	mesnevî	-	20b (1-20)
1538.	Şemseddîn-i Sivâsî	*İbret-nümâ*	mesnevî	*der-beyân-ı temsîl-i dünyâ vü kâr-ı Hudâvend-i Te'âlâ*	23b (21-43)
1539.	Şemseddîn-i Sivâsî	*İbret-nümâ*	mesnevî	*temsîl-i diger*	24b (44-67)
1540.	Şemseddîn-i Sivâsî	*İbret-nümâ*	mesnevî	*münâcât-ı kâdi'l-hacât*	18b (67-85)
1541.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Mevlid*	mesnevî	-	15b (1-15)
1542.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Mevlid*	mesnevî	*fî tevhîdi'l-ef'âl*	13b (16-28)
1543.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Heşt Bihişt*	mesnevî	-	33b (1-33)
1544.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Heşt Bihişt*	mesnevî	(*Sad* sûresinin 26. âyeti)	5b
1545.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Heşt Bihişt*	mesnevî	-	5b
1546.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Gülşen-âbâd*	mesnevî	-	6b (1-6)
1547.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Gülşen-âbâd*	mesnevî	-	12b (37-48)
1548.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Mir'atü'l-Ahlâk*	mesnevî	-	21b (1-21)
1549.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Mir'atü'l-Ahlâk*	mesnevî	-	13b (22-34)
1550.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm*	mesnevî	-	25b (1-25)

1551.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Menâkıb-ı İmâm-ı A'zâm*	mesnevî	*ilâhiyyât*	39b (197-235)
1552.	Şemseddîn-i Sivâsî	*Dîvân*	murabbâ	(*"lâ ilâhe illallah*" redifli)	13 bend
1553.	Şemsî (Ahmed Paşa)	*Manzûm Vikâye Tercümesi*	mesnevî	-	3b (1-3)
1554.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	26b (8-33)
1555.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	*Bârî Te'âlâ'nun hamdinde ve senâsındadur -'azze ve celle-*	13b (34-46)
1556.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (3089-92)
1557.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (4293-6)
1558.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	5b (6322-6)
1559.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	2b (7207-8)
1560.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (7383-6)
1561.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	2b (9338-9)
1562.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	3b (10458-60)
1563.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	1b (13080)
1564.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	5b (15978-82)
1565.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (16322-25)
1566.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (16637-40)
1567.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	1b (17932)
1568.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	3b (20622-4)

1569.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (24858-61)
1570.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	1b (28697)
1571.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	2b (33269-70)
1572.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (39973-6)
1573.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	5b (38005-9)
1574.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (18081-4)
1575.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (52004-7)
1576.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	4b (52982-5)
1577.	Şerîfî (Diyarbakırlı)	*Şehnâme Tercümesi*	mesnevî	-	3b (55137-9)
1578.	Şerîfî (Mehmed Efendi)	*Dîvân / Hilye-i Resûl*	mesnevî	-	15b (1-15)
1579.	Şeyh Şerîf	*Mu'înü'l-Mürîd*	nazım	-	Dörtlük (3)
1580.	Şeyh Şerîf	*Mu'înü'l-Mürîd*	nazım	-	Dörtlük (28)
1581.	Şeyh Şerîf	*Mu'înü'l-Mürîd*	nazım	-	Dörtlük (29)
1582.	Şeyh Şerîf	*Mu'înü'l-Mürîd*	nazım	-	Dörtlük (30)
1583.	Şeyh Şerîf	*Mu'înü'l-Mürîd*	nazım	-	Dörtlük (31)
1584.	Şeyh Vefâ	*Sâz-ı İrfân*	kasîde	-	5b (1-5)
1585.	Şeyh Vefâ	*Sâz-ı İrfân*	rübâî	-	2b
1586.	Şeyh Vefâ	*Sâz-ı İrfân*	rübâî	-	2b
1587.	Şeyh Vefâ	*Makâm-ı Sülûk*	mesnevî	-	6b (241-46)

1588.	Şeyh Vefâ	*Dîvân*	Terkîb-bend	- (“senün” redifli)	7. bend: 21+1: 22b
1589.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	*ender tevhîd ü temcîd-i Bârî Taʿâlâ*	54b (36-89)
1590.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	kasîde	*kasîde der-tevhîd*	17b
1591.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	kasîde	*kasîde-i tevhîd* (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	22b
1592.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	*kelîme-i çend be-tarîk-i hikmet der-vahdet-i âferîniş u kıdem-i âferid-kâr*	61b (248-308)
1593.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	tercîʿ-bend	*tercîʾ-hânden-i Ferhâd be-münâsib-i hâl*	9+1*7: 70b
1594.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	-	7b (5034-40)
1595.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Husrev u Şîrîn*	mesnevî	*(cevâb-dâden-i Buzurgümîd Husrev-râ) der-maʿrifet-i Bârî Taʿâlâ*	15b (6677-91)
1596.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Hâr-nâme*	mesnevî	-	7b
1597.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Dîvân*	kasîde	-	40b (1-40)
1598.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Dîvân*	kasîde	-	30b
1599.	Şeyhî (Germiyanlı)	*Dîvân*	terkîb-bend	*terciʿ-i evvel fî-medhi Sultan Mehemmed*	9+1*1: 10b
1600.	Şeyhoğlu Mustafâ	*Hurşîd-nâme*	mesnevî	-	59b (1-59)
1601.	Şeyhoğlu Mustafâ	*Hurşîd-nâme*	mesnevî	*münâcât-ı evvel*	40b (60-99)
1602.	Şeyhoğlu Mustafâ	*Hurşîd-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i Bârî Teâlâ ve ʿacz-i kâʾil*	9b (7747-55b)
1603.	Şeyyâd Hamza	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	-	9b (1-9)
1604.	Şeyyâd Hamza	*Ahvâl-i Kıyâmet*	mesnevî	-	5b (1-5)

1605.	Şibân Han	*Dîvân*	gazel	-	5b
1606.	Şibân Han	*Dîvân*	gazel	-	9b
1607.	Şibân Han	*Dîvân*	mesnevî	-	17b
1608.	Şibân Han	*Dîvân*	gazel	*tevhîd-i Bârî Ta'âlâ*	5b
1609.	Şibân Han	*Bahrü'l-Hüdâ*	gazel	-	11b
1610.	Şibân Han	*Bahrü'l-Hüdâ*	kasîde	-	32b (6-37)
1611.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*hüvâllahu'llezî lâ ilâhe illâ hû*	1b
1612.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Rahmânu*	1b
1613.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Rahîmu*	1b
1614.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Meliku*	1b
1615.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kuddûsu*	1b
1616.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Selâmu*	1b
1617.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mu'minü*	1b
1618.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Müheyminü*	1b
1619.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Azîzu*	1b
1620.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Cebbâru*	1b
1621.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mütekebbiru*	1b
1622.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hâliku*	1b
1623.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bâri'u*	1b

1624.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Musavviru*	1b
1625.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Gaffâtru*	1b
1626.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kahharu*	1b
1627.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vehhabu*	1b
1628.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Rezzâku*	1b
1629.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Fettâhu*	1b
1630.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Âlimu*	1b
1631.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kâbizu*	1b
1632.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bâsıtu*	1b
1633.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hâfızu*	1b
1634.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Râfi'u*	1b
1635.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mu'izzü*	1b
1636.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Muzillü*	1b
1637.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*es-Semî'u*	1b
1638.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Basîru*	1b
1639.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hakemü*	1b
1640.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Adlü*	1b
1641.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Latîfü*	1b
1642.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Habîru*	1b

1643.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Halîmü*	1b
1644.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-ʿAzîmu*	1b
1645.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Gafûru*	1b
1646.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*eş-Şekûru*	1b
1647.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-ʿAliyyü*	1b
1648.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kebîru*	1b
1649.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hafîzu*	1b
1650.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mukîtu*	1b
1651.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hasîbu*	1b
1652.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Celîlü*	1b
1653.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kerîmü*	1b
1654.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Rakîbu*	1b
1655.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mucîbu*	1b
1656.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vâsiʿu*	1b
1657.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hâkimü*	1b
1658.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vedûdü*	1b
1659.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mecîdü*	1b
1660.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bâʾisü*	1b
1661.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*eş-Şehîdü*	1b

1662.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hakku*	1b
1663.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vekîlü*	1b
1664.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kaviyyü*	1b
1665.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Metînü*	1b
1666.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Veliyyü*	1b
1667.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hamîdü*	1b
1668.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Muhsî*	1b
1669.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mubdi'ü*	1b
1670.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mu'îdü*	1b
1671.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Muhyî*	1b
1672.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mümîtü*	1b
1673.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hayyu*	1b
1674.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kayyûmu*	1b
1675.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mâcidü*	1b
1676.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mâcidü*	1b
1677.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vâhidü*	1b
1678.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*es-Samedü*	1b
1679.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Kâdir*	1b
1680.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Muktediru*	1b

1681.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mukaddimü*	1b
1682.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mu'ahhiru*	1b
1683.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Evvelü*	1b
1684.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Âhiru*	1b
1685.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*ez-Zâhiru*	1b
1686.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bâtınu*	1b
1687.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vâlî*	1b
1688.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Müte'âlî*	1b
1689.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Berrü*	1b
1690.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*et-Tevvâbu*	1b
1691.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Müntakimu*	1b
1692.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-'Afüvvü*	1b
1693.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Ra'ûfu*	1b
1694.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Muksitu*	1b
1695.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Câmi'u*	1b
1696.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Ganiyyü*	1b
1697.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*Ee-Mugnî*	1b
1698.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Mâni'u*	1b
1699.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*ed-Dârru*	1b

1700.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*en-Nâfi'u*	1b
1701.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*en-Nûru*	1b
1702.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Hâdî*	1b
1703.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bedî'u*	1b
1704.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Bâkî*	1b
1705.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*el-Vârisü*	1b
1706.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*er-Reşîdü*	1b
1707.	Şirvânlı Habîbullâh	*Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*	mesnevî	*es-Sabûru*	1b
1708.	Şükrî-i Bitlisî	*Selîm-nâme*	mesnevî	-	51b (1-51)
1709.	Tebrîzli Ahmedî	*Yûsuf u Zelîhâ*	mesnevî	-	10b (1-10)
1710.	Tebrîzli Ahmedî	*Yûsuf u Zelîhâ*	mesnevî	-	5b (172-6)
1711.	Tebrîzli Ahmedî	*Yûsuf u Zelîhâ*	mesnevî	-	3b+5b:8b (1231-3, 1237-41)
1712.	Tebrîzli Ahmedî	*Esrâr-nâme*	mesnevî	-	8b (95-102)
1713.	Tebrîzli Hakîrî	*Leylâ vü Mecnûn*	mesnevî	-	18b (7-24)
1714.	Tursun Beg	*Târîh-i Ebü'l-Feth*	nazım	-	5b
1715.	Tursun Fakih	*Gazavât-ı Hazret-i Alî Kıssa-ı Ummân*	mesnevî	-	7b (58-9, 63-7)
1716.	Tursun Fakih	*Hikâyeti Muhammed Hanefî*	mesnevî	-	4b (1-4)
1717.	Tutmacı	*Hüsrev-nâme*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî subhanehu*	44b (14-57)

1718.	Tutmacı	*Hüsrev-nâme*	mesnevî	*tevhîd-i sâni be-tarîkı'l-muhâtaba*	40b (58-97)
1719.	Tutmacı	*Hüsrev-nâme*	mesnevî	-	6b (3751-6)
1720.	Tutmacı	*Hüsrev-nâme*	mesnevî	-	7b (4900-6)
1721.	Tutmacı	*Tabi'at-nâme*	mesnevî	-	20b (1-20)
1722.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *elif*)	5b
1723.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *be*)	5b
1724.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *te*)	5b
1725.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("hudûs" redifli)	5b
1726.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("kalmadı hiç" redifli)	5b
1727.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("levh" redifli)	5b
1728.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("oldı çarh" redifli)	5b
1729.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *dal*)	5b
1730.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("lezîz" redifi)	5b
1731.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *ra*)	5b
1732.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *zel*)	5b
1733.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *sin*)	5b
1734.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *şın*)	5b
1735.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- ("arz" redifli)	5b
1736.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *tı*)	5b

1737.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *ayın*)	5b
1738.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *kaf*)	5b
1739.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (“senün” redifli)	7b
1740.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (“lutfun” redifli)	5b
1741.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *lam*)	5b
1742.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *mim*)	5b
1743.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *nun*)	5b
1744.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *vav*)	5b
1745.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *he*)	5b
1746.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (“ola” redifli)	7b
1747.	Ubeydî	*Dîvân*	gazel	- (revi harfi *he*)	5b
1748.	Ubeydullâh Dede	*Evsâf u Muʿcizât-ı Nebî*	mesnevî	-	4b (1-4)
1749.	Ubeydullâh Dede	*Evsâf u Muʿcizât-ı Nebî*	mesnevî	-	5b (10-4)
1750.	Ubeydullâh Dede	*Evsâf u Muʿcizât-ı Nebî*	mesnevî	*der-kemâl-i kudret-i Bârî azze ismuhu*	16b (4-19)
1751.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	gazel	-	7b
1752.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	gazel	-	5b
1753.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	gazel	-	7b
1754.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1755.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	rübâî	-	2b

1756.	Ubeydullâh Han	*Dîvân*	rübâî	-	2b
1757.	Ûdî	*Mâcerâ-yi Mâh*	mesnevî	-	4b (1-4)
1758.	Ulvî (Derzi-zâde)	*Dîvân*	mesnevî	*medh-i Hudâ-yı Te'âlâ*	31b
1759.	Ulvî (Derzi-zâde)	*Dîvân*	mesnevî	-	2b
1760.	Ulvî (Derzi-zâde)	*Dîvân*	gazel	*kasîde-i tevhîd-i Hudâ-i vâhid u lahid* ("*lâ ilâhe illallâh*" redifli)	16b
1761.	Ulvî (Derzi-zâde)	*Dîvân*	gazel	*kasîde-i zât u sıfat*	10b
1762.	Usulî	*Dîvân - Mîrâciyye*	mesnevî	-	35b (1-35)
1763.	Usulî	*Dîvân -Yenice Şehrengîzi*	mesnevî	-	5b (1-5)
1764.	Usulî	*Dîvân*	muhammes (tahmîs)	-	7 bend
1765.	Usulî	*Dîvân*	gazel	- (peydâ redifli)	13b
1766.	Usulî	*Dîvân*	gazel	- (eylemiş redifli)	7b
1767.	Usulî	*Dîvân*	gazel (?)	- ("künh-i zâtım vahdeti, sıfâtım vahdeti" redifli)	6b
1768.	Ümmî 'Îsâ	*Mihr ü Vefâ*	mesnevî	-	8b (1-8)
1769.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	kasîde	- ("münezzeh pâdişâham ben" redifli)	109b
1770.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	gazel	.- ("peydâ" redifli)	11b
1771.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	gazel	- ("zâtındur" redifli)	5b
1772.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	gazel	- ("hemân birsin hemân birsin İlâhî"	15b

				redifli / mütekerrir mısra)	
1773.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	murabbâ	- (“hemân birsin hemân birsin İlâhî” redifli / mütekerrir mısra)	15 bend
1774.	Vâhib Ümmî	*Dîvân*	murabbâ	-	7 bend
1775.	Vâhîdî	*Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*	mesnvi	-	20b (51-70)
1776.	Vâhîdî	*Cinânü'l-Cenân*	mesnevî	*der-beyân-ı tevhîd-i Bârî Te'âlâ azze ismuhu ber-tertîb-i hurûf-i hicâ'*	23b (7-29)
1777.	Vâhîdî	*Cinânü'l-Cenân*	mesnevî		6b (1049-51)
1778.	Vâʿiz-i Ümmî	*Mevlid*	mesnevî	-	21b (11-31)
1779.	Vâʿiz-i Ümmî	*Mevlid*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ*	9b
1780.	Vâlî (Yenipazarlı)	*Hüsn ü Dil*	mesnevî	-	39b (1-39)
1781.	Vâlî (Yenipazarlı)	*Hüsn ü Dil*	mesnevî	*zikr-i tevhîd-i Hak ale'l-icmâl ez-eser be-mü'essir istidlâl*	36b (40-75)
1782.	Vâlî (Yenipazarlı)	*Çîl Hadîs-i Resûl*	mesnevî	-	8b (1-8)
1783.	Vâlî (Yenipazarlı)	[*İkinci Kırk Hadîs Manzûmesi*]	mesnevî	-	12b (7-18)
1784.	Vecdî	*Dîvân*	müstezâd	*zikr u temcîd-i Melik-i Mecîd ve münâcât-ı Kadî'l-hâcât*	3b
1785.	Vecdî	*Dîvân*	gazel	*gazel-i mümtâz der-tevhîd-i Melîk-i vâhid-i bî-enbâz*	5b

1786.	Vefâyî	*Revnaku'l-İslâm*	mesnevî	-	56b (1-56)
1787.	Vefâyî	*Revnaku'l-İslâm*	mesnevî	-	22b (131-52)
1788.	Visâlî (Niğdelî)	*Vesiletü'l-İrfân*	mesnevî		41b (135-75)
1789.	Visâlî (Niğdelî)	*Gül-i Sad-berg*	nazım	("*Tefekkeru fi alâ'llâhi ve lâ tefekkerû fî zât'illâhi*" hadis-i şerifi tercümesi)	2b
1790.	Visâlî Çelebi	*Mevlid*	mesnevî	-	9b (1-9)
1791.	Visâlî Çelebi	*Mevlid*	mesnevî	*fî tevhîdi'z-zât ve temcîd-i sıfât*	10b (10-57)
1792.	Visâlî Çelebi	*Mevlid*	kasîde	el-*kasîde fi't-tevhîd*	25b
1793.	Visâlî Çelebi	*Mevlid*	mesnevî	-	8b (1473-80)
1794.	Visâlî Çelebi	*Mevlid*	mesnevî	-	5b (1683-7)
1795.	Vücûdî (Lârendeli)	*Hayâl u Yâr*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî Ta'âlâ celle zikrehu*	41b (31-71)
1796.	Vücûdî (Lârendeli)	*Şâhid ü Ma'nâ*	mesnevî	*der-tevhîd-i Bârî Te'âlâ cellehu zikruhu*	65b (44-108)
1797.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Şâh u Gedâ*	mesnevî	*tevhîd-i Zü'l-celâli ve'l-cemâldür ki vasfında lisân-ı nâtıka lâl u hey'et-i sipihr-i dûtah kemâl-kudretinde dâldur celle celâluhu ve 'amme nevâluhu*	74b (43-116)
1798.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Gencîne-i Râz*	mesnevî	*tevhîd ü temcîd-i Kirdgârî ... ki âdem ü 'âlemi 'ayn u 'ademden mevcûd u meşhur itmişdür ... şa'nuhu ve vuziha burhânehu*	(79-187)
1799.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Yûsuf u Zelîha*	mesnevî	*kudret u azamet ü celâl ü 'izzet ü hikmet-i*	61 (62-122)

				Hudâ-yı Zü'l-celalden denizden katre güneşden zerre beyân ve 'ayân olunur celle celâluh ve 'amme nevâluh	
1800.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Yûsuf u Zelîha*	mesnevî	-	10b (3444-53)
1801.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Gülşen-i Envâr*	mesnevî	*tevhîd-i evvel*	81b (134-214)
1802.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Gülşen-i Envâr*	mesnevî	*tevhîd-i sânî*	43b (215-257)
1803.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Gülşen-i Envâr*	mesnevî	*tevhîd-i sâlis*	47 (258-304)
1804.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Usûl-nâme*	mesnevî	*tevhîd ü tahmîd-i rabbü'l-müte'âl celle celâluhu ve 'amme nevâluhu*	67 (84-150)
1805.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Dîvân*	mesnevî/ nazım	-	2b
1806.	Yahyâ Bey (Taşlıcalı)	*Dîvân / İstanbul Şehrengîzi*	mesnevî	-	14b (6-19)
1807.	Yahyâ Efendi	*Dîvân*	mesnevî	-	7b (6-12)
1808.	Yazıcı Sâlih	*Şemsiyye*	mesnevî	-	44b (1-44)
1809.	Yazıcı Sâlih	*Şemsiyye*	mesnevî	*temsîlât*	25b (45-69)
1810.	Yazıcıoğlu Mehmed	*Muhammediyye*	mesnevî	-	10b (1-10)
1811.	Yazıcıoğlu Mehmed	*Muhammediyye*	tercîʿ-bend	-	16+15: 31b
1812.	Yazıcıoğlu Mehmed	*Câmi'ü'-n-Nezâ'ir*	kasîde	*min kelâm-ı tevhîd*	17b (1-17)
1813.	Yeminî	*Fazîlet-nâme*	mesnevî	-	28b (1-18 ve 47-56)

1814.	Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn	*Câmi'ü'l-esrâr*	mesnevî	-	24b (1-24)
1815.	Yûnus Emre	*Dîvân*	Kasîde	- ("var" redifli)	16b
1816.	Yûnus Emre	*Dîvân*	Gazel	- ("nedür" redifli)	9b
1817.	Yûnus Emre	*Dîvân*	Gazel	-	9b
1818.	Yûnus Emre	*Dîvân*	Gazel	- ("benem" redifli)	10b
1819.	Yusuf Emîrî	*Deh-nâme*	mesnevî	-	23b (1-23)
1820.	Yusuf Hakîkî	*Mahabbet-nâme*	mesnevî	-	50b (1-50)
1821.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	Muraba	- ("*lâ ilâhe illallah*" redifli)	20 bend
1822.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	-	34b
1823.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	Kasîde	*kasîde der-tehvîd-i Bârî Te'âlâ ve münâcât*	14b (1-14)
1824.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*bahâriyyât*	21b
1825.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd* - ("sana" redifli)	9b
1826.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd-i Bâri Ta'âlâ*	13b
1827.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-sıfât-ı dünyâ-yı bî-sebât ve der-derd-i serencâm-ı halk ve tevhîd ve münâcât*	10b (20-9)
1828.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd-i Bârî te'âlâ*	13b
1829.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*der-tevhîd*	9b (1-9)

1830.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd*	16b (1-16)
1831.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd ve nasîhat*	9b (1-9)
1832.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd ve nasîhat ve münâcât*	5b (1-5)
1833.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*der-tevhîd*	19b
1834.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd* - (“irmez” redifli)	9b
1835.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd ve nasîhat ve münâcât* - (“eylemiş” redifli)	22b (1-22)
1836.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd ve nasîhat ve münâcât*	14b (1-14)
1837.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd-i Bâri teʿâlâ*	9b
1838.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*		*der-kemâl-i kudret-i Bârî teʿâlâ ʿazze ismühü* - (“eyler *teʿâla’llah zihî sâniʿ*” redifli)	22b
1839.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-nasîhat ve tevhîd*	10b (30-9)
1840.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd*	10b
1841.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tevhîd* - (“o” redifli)	9b
1842.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	gazel	*der-tahrîz be-devâm-ı zikr ü beyân ve fevâyid-i o* - (“*lâ ilâhe illallah*” redifli)	17b
1843.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd-i Bârî teʿâlâ celle ve ʿalâ*	17b
1844.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd*	8b (1-8)

1845.	Yusuf Hakîkî	*Hakikînâme (Dîvân)*	kasîde	*kasîde der-tevhîd ve münâcât ve medh-i seyyid-i kâyinât*	5b (1-5)
1846.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	[mukaddime]	6b (1-6)
1847.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	*Tengri ʻazze ve celle ögdisin ayur*	33b (1-33)
1848.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	-	6b (1342-7)
1849.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	-	9b (3188-96)
1850.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	-	15b (3715-29)
1851.	Yusuf Has Hacîb	*Kutadgu Bilig*	mesnevî	-	8b (3897-904)
1852.	Yûsuf Sivrihisârî	*Mevhûb-ı Mahbûb*	mesnevî	-	22b (1-22)
1853.	Yûsuf Sivrihisârî	*Mevhûb-ı Mahbûb*	mesnevî	*münâcât*	23b (32-53)
1854.	Yûsuf Sivrihisârî	*Mevhûb-ı Mahbûb*	mesnevî	-	5b (120-4)
1855.	Yûsuf-ı Meddâh	*Varka ve Gülşâh*	mesnevî	-	6b (1-6)
1856.	Yûsuf-ı Meddâh	*Maktel-i Hüseyn*	mesnevî	-	26b (5-30)
1857.	Yûsuf-ı Meddâh	*Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi*	mesnevî	-	5b (38-9,57-9)
1858.	Yûsuf-ı Meddâh	*Ashâb-ı Kehf Mesnevîsi*	mesnevî	-	2b (261-2)
1859.	Zaʿifî (Pîr Muhammed)	*Kitâb-ı Bostân-ı Nasâyih*	mesnevî	-	30b (1-30)
1860.	Zaʿifî (Pîr Muhammed)	*Gülşen-i Sî-Murg*	mesnevî	-	121b (1-121)
1861.	Zaʿifî (Pîr Muhammed)	*Bâg-ı Behişt*	mesnevî	-	78b (1-78)
1862.	Zaʿifî (Pîr Muhammed)	*Kitâb-ı Nigâristân-ı Şehristân-ı Dırahtistân-ı*	mesnevî	-	30b (1-30)

		Sebzistan			
1863.	Zaʿifî (Pir Muhammed)	*Sergüzeştnâme*	mesnevî	-	3b (2-4)
1864.	Zaʿifî (Pir Muhammed)	*Dîvân*	kasîde	-	15b
1865.	Zaʿifî (Pir Muhammed)	*Dîvân*	nazım	*fi't-tevhîd*	2b
1866.	Zarîfî	*Mihr ü Mâh*	mesnevî	-	27 (1-27)
1867.	Zarîfî	*Mihr ü Mâh*	mesnevî	*kasîde der-tevhîd-i Hudâ ve tahmîd-i Bârî Teʿâlâ*	14b
1868.	Zâtî	*Şemʿ ü Pervâne*	mesnevî	-	(13-50)+(73-121):87b
1869.	Zâtî	*Şemʿ ü Pervâne*	kasîde	*tevhîd-i Bârî*	19
1870.	Zâtî	*Şemʿ ü Pervâne*	kasîde	- ("*lâ ilâhe illâllâh*" redifli)	18
1871.	Zâtî	*Dîvân*	kasîde	-	24b (1-24)
1872.	Zâtî	*Dîvân*	gazel	- ("degüldür" redifli)	7b
1873.	Zihnî (Bağdadlı)	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	*müfettih-i nâme ol Hudâvendün nâmıyla muʿanven kılınur ki çeşme-i âfitâb-ı ʿâlem-tâb envâr-ı kemâlinden bir zerredür ve sipihr-i muʿallâk deryâ-yı nevâlinden bir katre ʿamme nevâluhu*	22b (25-56)
1874.	Zihnî (Bağdadlı)	*Yûsuf u Züleyhâ*	mesnevî	*vücûd-ı Hakk'ı delâyil-i mevcûdâtla mübeyyen ve isbât-ı vahdeti berâhîn-i*	(57-88)

				'akliyye ile müberhen itmekdür	
1875.	Ziyâ'î (Mostarlı)	*Kenzü'l-Esrâr*	mesnevî	*ol kerîm-i Zü'l-celâl ve Rahîm-i Lâ-yezâlün tevhîd ü temcîd itmege insâna lisân ve lisâna nutk u Beyân Virdügi Azze İsmuhu*	29b (38-66)
1876.	Ziyâ'î (Mostarlı)	*Şeyh-i San'ân*	mesnevî	-	30b (49-78)
1877.	Ziyâ'î (Mostarlı)	*Dîvân*	kıtʿa	-	5b